

EDICIÓN CRÍTICA, TRADUCCIÓN Y COMENTARIO

DE LA OBRA *SEFER 'AḤITUB WĖ-ṢALMON*.

- Tesis doctoral -

Directora:

Yolanda Moreno Koch

Juan Carlos Lara Olmo.

Dpto. de Estudios Hebreos y Arameos.

Facultad de Filología, U. C. M.

Marzo de 1998.

ÍNDICE GENERAL.

I.- Introducción, pp. I-III.

II.- Metodología, pp. IV-VIII.

III.- Descripción de los testimonios, pp. IX-XLVI.

- Ms. O1, pp. XIII-XVI.
- Ms. O2, pp. XVII-XVIII.
- Ms. O3, pp. XIX-XXII.
- Ms. O4, pp. XXIII-XXV.
- Ms. O5, pp. XXVI-XXVIII.
- Ms. O6, p. XXIX-XXXI.
- Ms. N, pp. XXXII-XXXV.
- Ms. F, pp. XXXVI-XXXIX.
- Ms. L, pp. XL-XLII.
- Ms. H, pp. XLIII-XLVI.

IV.- Recensión, pp. XLVII-CCIX.

V.- Comentario de los aspectos formales de la obra, pp. CCXI-CCXCIX.

- Título, p. CCXI.
- Datación, pp. CCXII-CCXIII.
- Finalidad y destinatarios, pp. CCXIV-CCXV.
- Género literario, p. CCXVI.
- Contenido y estructura, pp. CCXVII-CCXXV.
- Fuentes, pp. CCXXVI-CCXXVIII.
- Lengua, pp. CCXXIX-CCXLVII.
- Rima, pp. CCXLVIII-CCLII.
- Métrica, pp. CCLIII-CCLXII.
- Autor, pp. CCLXIII-CCLXXXVII.
- Estilo, pp. CCLXXXVIII-CCXCV.
- Exégesis y argumentación, pp. CCXCVI-CCC.

VI.- Prólogo de los mss. O6 y O5, pp. CCCI-CCCVI.

VII.- Edición crítica y traducción, pp. 1-222.

VIII.- Final que presentan los mss. O4 y O6, pp. 223-225.

IX.- Comentario del contenido, pp. 226-423.

- Situación de abatimiento del pueblo de Israel, pp. 227-237.
- Encarnación, pp. 238-255.
- Trinidad, pp. 256-278.
- Virginidad perpetua de María y nacimiento virginal de Jesús de Nazaret, pp. 279-291.
- Mesías, pp. 293-327.
- Observancia de la ley mosaica, pp. 328-338.
- Maldición contra los herejes, pp. 346-355.
- Préstamo con usura, pp. 356-373.
- Verdadero Israel, pp. 374-379.
- Sacrificios, pp. 380-398.
- Vida ultraterrena, pp. 216-219, 399-407.

X.- Geografía de la obra, pp. 408-423.

XI.- Bibliografía, pp. 424-461.

XII.- Índices:

- De materias, pp. 463-468.
- De topónimos, pp. 469-473.
- De nombres de persona, pp. 473-479.
- De copistas, censores y coleccionistas de mss., p. 479.
- De bibliotecas e instituciones, p. 480.
- De términos árabes, p. 480.
- De términos hebreos, pp. 480-483.

- De términos latinos, p. 483.
- De autores árabes, p. 483.
- De autores clásicos greco-latinos, p. 483.
- De autores hebreos, pp. 483-485.
- De autores y polemistas cristianos, pp. 485-486.
- De autores modernos, pp. 486-489.
- De obras clásicas y textos legales antiguos, pp. 489-490.
- De obras hebreas, pp. 490-491.
- De obras cristianas, pp. 491-492.
- De comentarios bíblicos cristianos y judíos, pp. 492-493.
- De otras obras, p. 493.
- De citas y alusiones bíblicas, pp. 493-509.
- De citas y alusiones del Targum, p. 509.
- De citas y alusiones de la Mišnah, pp. 509-510.
- De citas y alusiones del Talmud, pp. 510-514.
- De citas y alusiones del Midraš, pp. 515-516.

LISTA DE SIGLAS Y ABREVIATURAS.

1) De los libros bíblicos.

Ab. = Abdías.
Ag. = Ageo.
Am. = Amós.
Ap. = Apocalipsis.
Ca. = Cantar de los Cantares.
Cor. = Corintios.
Cr. = Crónicas.
Da. = Daniel.
De. = Deuteronomio.
Ef. = Efesios.
Esd. = Esdrás.
Est. = Ester.
Éx. = Éxodo.
Ez. = Ezequiel.
Flp. = Filipenses.
Gá. = Gálatas.
Gé. = Génesis.
Ha. = Habacuc.
Heb. = Hebreos.
Hech. = Hechos.
Is. = Isaías.
Jb. = Job.
Je. = Jeremías.
Jl. = Joel.
Jn. = Juan.
Jon. = Jonás.
Jos. = Josué.
Ju. = Jueces.
La. = Lamentaciones.
Lc. = Lucas.
Le. = Levítico.

Mal. = Malaquías.
Mc. = Marcos.
Mi. = Miqueas.
Mt. = Mateo.
Na. = Nahum.
Ne. = Nehemías.
Nú. = Números.
Os. = Oseas.
Pr. = Proverbios.
Qo. = Qohelet.
Re. = Reyes.
Ro. = Romanos.
Rt. = Rut.
Sal. = Salmos.
Sam. = Samuel.
So. = Sofonías.
Za. = Zacarías.

2) De los tratados de la Mišnah y el Talmud.

'Araḵ = 'Araḵin.
'A. Z. = 'Abodah Zarah.
Bēḵ. = Bēḵorot.
Bēr. = Bēraḵot.
Beṣ. = Beṣah.
B. B. = Baba' Batra'.
B. M. = Baba' Mēši'a'.
B. Q. = Baba' Qama'.
Dēm. = Dēma'y.
'Eduy. = 'Eduyyot.
'Erub. = 'Erubim.

Git. = Gittin.
 Hag. = Hagigah.
 Hor. = Horayyot.
 Hull. = Hul-lin.
 Kër. = Këritot.
 Kët. = Këtubot.
 Kil. = Kil'ayim.
 Makk. = Makkot.
 Mëg. = Mëgil-lah.
 Mën. = Mënaḥot.
 Mid. = Middot.
 M. Q. = Mo'ed Qatan.
 Naz. = Nazir.
 Nëd. = Nëdarim.
 Nid. = Niddah.
 'Ohol. = 'Oholot.
 Pës. = Pësahim.
 Qid. = Qiddušin.
 R. H. = Ro's ha-Šanah.
 Šabb. = Šabbat.
 Sanh. = Sanhedrin.
 Šëbu. = Šëbu'ot.
 Šeq. = Šëqalim.
 Soṭ. = Soṭah.
 Sukk. = Sukkah.
 Ta'a. = Ta'anit.
 Tam. = Tamid.
 Tëm. = Tëmurah.
 Yëb. = Yëbamot.
 Yom. = Yoma'.
 Zëb. = Zëbahim.

3) De *midrašim*.

Ca. Rab. = Cantar de los
 Cantares Rabbah.
 De. Rab. = Deuteronomio Rabbah.
 Est. Rab. = Ester Rabbah.
 Éx. Rab. = Éxodo Rabbah.
 Gé. Rab. = Génesis Rabbah.
 Le. Rab. = Levítico Rabbah.
 Mid. Tanḥ. = Midraš Tanḥuma'.
 Mid. Tëh. = Midraš Tëhil-lim.
 Nú. Rab. = Números Rabbah.
 Qo. Rab. = Eclesiastés Rabbah.
 Rt. Rab. = Rut Rabbah.

4) De revistas y colecciones de textos.

C.S.M. = Corpus Scriptorum
 Mozarabicorum.
 Est. Bíb. = Estudios Bíblicos.
 H. Th. R. = Harvard Theological
 Review.
 H. U. C. A. = Hebrew Union College
 Annual.
 J. J. S. = Journal of Jewish Studies.
 J. Q. R. = The Jewish Quarterly
 Review.
 M.E.A.H. = Miscelánea de Estudios
 Árabes y Hebreos.
 P. G. = Patrologia Graeca.
 P. L. = Patrologia Latina.
 R. E. J. = Revue d'Études Juives.

5) De palabras y expresiones
latinas.

add. = addidit.
cap. = capitulum.
cett. = ceteri.
cfr. = confer.
codd. = codici.
con. = conieci.
eras. = erasit.
f., ff. = folium, folii.
fin. = finis.
fort. = fortasse.
h. l. = hoc loco.
i. m. = in margine.
ibid. = ibidem.
inser. = inseruit.
lin. = linea.
om. = omisit.
omn. = omnes.
op. cit. = opus citatum.
r. = rectum.
scil. = scilicet.
sec. = secundum.
secl. = seclusi.
suppl. = supplevi.
suprascr. = suprascript.
trasp. = trasposuit.
v. = versum.
vid. = vide.

6) De palabras y expresiones
castellanas.

a.e.c. = antes de la era común.
col., cols. = columna(s).
e. c. = era común.
esp. = especialmente.
heb. = hebreo.
lit. = literalmente.
ms., mss. = manuscrito(s).
n^o = número.
p., pp. = página(s).
p. e. = por ejemplo.
reed. = reedición.
sec. = sección.
v., vv. = verso(s) | versículo(s).
vol. = volumen.

7) De bibliotecas e instituciones.

J.N.U.L. = Jewish National and
Universitary Library.
J.T.S.A. = Jewish Theological
Seminary of America.

8) De manuscritos:

- O1. Ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford.
- O1². Corrector del ms. Michael 440.
- O2. Ms. Oppenheimer 571 de la Bodleian Library de Oxford.
- O3. Ms. Michael 180 de la Bodleian Library de Oxford.
- O4. Ms. Michael 88 de la Bodleian Library de Oxford.
- O5. Ms. Oppenheimer 406 de la Bodleian Library de Oxford.
- O6. Ms. Michael 534 de la Bodleian Library de Oxford.
- F. Ms. heb. en octavo n° 23 de la Stadt- und Universitätsbibliothek de Frankfurt am Main.
- N. Ms. 2452 del J.T.S.A. de Nueva York.
- L. Ms. Montefiore 503 de la Biblioteca del Jews' College de Londres.
- H. Ms. heb. en octavo n° 758 de la J.N.U.L. de Jerusalén.
- [HA]. Ms. copiado en Hamburgo en 1546, actualmente perdido.
- [B?] Ms. n° 8 de la colección de Abraham Geiger, actualmente en paradero desconocido.

SISTEMA DE TRANSCRIPCIÓN HEBREO-CASTELLANO.

1) Consonantes:

א	'	ט	t	ק/פ	p
ב	b	י	y	ף/פ	f
ג	g	ך/כ	k	ץ/צ	s
ד	d	ך/כ	<u>k</u>	ק	q
ה	h	ל	l	ר	r
ו	w	מ/ם	m	ש	ś
ז	z	ן/נ	n	שׁ	š
ח	ḥ	ס	s	ת	t
ט	t	ע	'		

2) Vocales:

—	a	·:	e	י	o
—:	a	·:	e	·	o
Ɑ	a	·::	ě	Ɑ / Ɑ:	o
..	e	·	i	י	u
· ..	e	·	i	·:	u

El šewa' simple (·) se transcribe ě.

El *dageš forte* se transcribe duplicando la consonante; si es ל (l), se transcribe l-l.

El artículo y las palabras proclíticas se unen con la palabra siguiente por medio de un guión (p. e. *ha-'emunah*, *bě-Probans*, etc).

El grupo י inicial se transcribe i.

La consonante ו se transcribe v en los nombres propios ya incorporados al castellano, como *David*, *Levi*, etc.

PROLEGÓMENOS

I. INTRODUCCIÓN.

Con la edición crítica, traducción al castellano y comentario del *Sefer 'Aḥitub wě-Ṣalmon* presento en esta tesis doctoral una obra hasta ahora sólo conocida por su título, argumento y el largo fragmento que de uno de los mss. en que se conserva (H: ms. heb. 758 de la Jewish National and University Library de Jerusalén, J.N.U.L.) publicó Hayyim Schirmann en su magna antología¹. La edición de un texto inédito se justifica por sí misma, y huelga ponderar sus aportaciones. En cambio, es obligado responder a dos cuestiones metodológicas estrechamente ligadas: qué clase de edición se realiza y qué tipo de texto se ofrece. A tal efecto procede realizar una rápida incursión en el terreno de la historia, teoría y práctica de la crítica textual con la vista puesta en las publicaciones más recientes², sin olvidar las ya clásicas³.

La transmisión de los textos está sujeta a idénticos avatares en los distintos idiomas, «perciò i principi validi per i testi latini e greci si possono, anzi si devono, applicare anche ai testi di

-
- 1.- *Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, Jerusalem-Tel Aviv 1956, [reed. 1960], vol. II, pp. 650-658.
 - 2.- A. BERNABÉ, *Manual de crítica textual y edición de textos griegos*, Madrid 1992; A. BLECUA, *Manual de crítica textual*. Madrid 1988.
 - 3.- S. TIMPANARO, *La genesi del metodo del Lachmann*, Firenze 1963 [reed. Padova 1985]; M. L. WEST, *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart 1973.

lingua differente»¹. No obstante, las lenguas semíticas plantean una gran dificultad en la anotación de las vocales, que se lleva a cabo mediante signos diacríticos y el uso de consonantes que actúan como *matres lectionis*. Así se explica en buena medida la tendencia predominante en la Filología Semítica a editar el manuscrito más antiguo (*codex antiquior*) o más completo (*codex optimus*) de los conservados, depurarlo de sus errores evidentes, e incluir las diferencias que con él presentan los demás testimonios de la obra en el aparato de variantes. Este método tiene la ventaja de ofrecer un texto *objetivo* en tanto que ha tenido una existencia real y concreta; mas conlleva el riesgo de estimar como originales posibles innovaciones y desviaciones respecto del texto original debidas al copista del manuscrito.

Por ese motivo, en años recientes algunos editores, como A. Sáenz-Badillos, han optado por seguir la vía que Lachmann abrió en la Filología Clásica durante el siglo pasado. Se trata del análisis de los errores que presentan los diversos mss. de una obra (*recensio*) para agruparlos en un árbol genealógico (*stemma*) que permita llegar mecánicamente al modelo último del que derivan (*archetypus*) y relegar las demás lecturas al aparato de variantes. Como dicho modelo en la mayoría de los casos no se ha conservado y su reconstrucción tal cual fue escrito no puede garantizarse, el texto ofrecido mediante este método es *subjetivo* o *hipotético* en tanto que nunca ha tenido existencia real. Aportaciones diversas -entre las que destacan las de Clark, Maas, Pasquali e Irigoin- han perfeccionado en nuestro siglo la teoría inicial de Lachmann.

1.- F. BRAMBILLA AGENO, *L'edizione critica dei testi volgari*.
Padova 1984, p. 15.

A. C. Clark¹ subraya la función que han de desempeñar en el establecimiento del *stemma* elementos exteriores al texto en sí, tales como la procedencia, los tipos de letra, la ornamentación y el material de los manuscritos. P. Maas² propugna como criterio de filiación de los mss. los errores verdaderamente significativos (*errores-guía*). G. Pasquali³ rechaza la aplicación automática del *stemma* y aboga por el examen particular de cada variante según el *usus scribendi* y el principio *recentiores non deteriores*. J. Irigoin⁴ insiste en el carácter histórico que debe revestir la crítica textual, para lo cual ha de atender siempre que sea posible a la presentación material de los mss., a los mecanismos de la actividad erudita de los copistas, a los testimonios indirectos y a la cronología de los errores.

Tanto la postura tradicional como la iniciada por Lachmann son igualmente legítimas; sin embargo, estoy persuadido de que la segunda resulta en general preferible a la primera, y, desde luego, en el caso concreto de la edición del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*. Por una parte, obliga a un análisis más exhaustivo de todos los mss.; por otra, permite acercarse al texto *ideal* más próximo al original perdido. Tal es mi respuesta a las preguntas sobre la clase de edición y el tipo de texto que de dicha obra ofrezco en estas páginas.

1.- *The Descent of Manuscripts*, Oxford 1918 [reed. 1969].

2.- *Critica del testo*, Firenze 1963 [reed. 1972].

3.- *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934 [reed. 1962].

4.- "La critique des textes doit être historique", en E. FLORES [ed.], *La critica testuale greco-latina oggi. Metodi e problemi*, Roma 1981, pp. 27-43.

II. METODOLOGÍA.

En cuanto a la edición, mi objetivo ha sido presentar el texto ideal más cercano al original, según he declarado. Comencé el trabajo con el estudio de los principales manuales de crítica textual como paso previo a la consulta de los repertorios bio-bibliográficos de autores judíos de la Edad Media, y de los catálogos de mss. hebreos de las diferentes bibliotecas del mundo.

Después llevé a cabo la recopilación de los materiales. Con tal fin viajé primero a Inglaterra, donde visité las bibliotecas del Jews' College de Londres y la Bodleian de Oxford, en las que tuve acceso a los manuscritos L, O1, O2, O3, O4, O5 y O6. Posteriormente, durante una prolongada estancia en Israel, leí el ms. H y los microfilms de los mss. N y F existentes en el Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts de la J.N.U.L.

La colación rigurosa y completa de todos los testimonios la he realizado sobre originales y reproducciones que solicité de los mismos en fotocopias y microfilms. De la colación pasé, como es natural, a la *recensio*, y de ésta a la *constitutio textus*, en la que he practicado la conjetura *ope codicum* y *ope ingenii* en los pasajes oscuros o claramente corruptos. Siempre me han guiado para ello el principio *coniectura nascitur, non fit*, y el respeto al *usus scribendi* y a la *conformatio textus*. Únicamente he adoptado conjeturas en el texto cuando los argumentos sobre los que se basaban eran definitivos. A este respecto,

suscribo las palabras de A. Blecua: «Negar a la crítica el derecho a la conjetura es negarle lo que a todos los copistas en todas las épocas les ha sido permitido, con el agravante de que mientras los copistas no indicaban su intervención, el filólogo deja siempre constancia de la suya con signos especiales o con notas explicativas»¹.

Acerca del modo en que se presenta el trabajo, debo incidir en varios extremos. Primero se encuentran los prolegómenos, en páginas ordenadas con números romanos. Incluyen la descripción de los testimonios, las conclusiones de su recensión, el comentario de los aspectos formales de la obra y un estudio sobre su autor. En aras de la brevedad, y dado que adjunto la reproducción fotocopiada de dos páginas de cada manuscrito, decliné finalmente incorporar un estudio completo de la paleografía de los testimonios que ya tenía realizado.

Tras los prolegómenos aparece el texto, en las páginas de la derecha y numerado de cinco en cinco líneas -renovadas en cada página- por el margen lateral exterior. Siguiendo el consejo de A. Sáenz-Badillos², he dedidido adoptar la *scriptio plena* a la que tienden los mss. más antiguos (O1 y F). Para aligerar la lectura y evitar duplicados, puesto que figuran en las notas de la traducción, renuncié a incorporar un aparato de fuentes en lengua hebrea. Por esta razón, tras el texto viene el aparato crítico, ordenado de izquierda a derecha, como en las ediciones de la Biblia

1.- *Manual de crítica textual*, p. 126.

2.- ואני נוטה לאמץ את הכתיב שבכתבי-היד העתיקים ביותר, ולפי הצורך לעשות בו מעין סטנדרטיזציה במלים שפעמים רבות מופיעות בכתבי-היד בצורות שונות זו מזו ,
"Eqrnot lē-hahdarat ḥibburim balšaniyyim mi-yēme ha-benayim",
Lēšonenu 54, 2 (1990), p. 230.

Hebraica. He pretendido sea claro y coherente, y he adoptado la modalidad positiva, y empleado la lengua latina en las anotaciones y comentarios.

El aparato positivo resulta más cómodo para el lector, que así no necesita recurrir a la lista de siglas y a la exclusión para averiguar qué manuscritos portan la lectura del texto. El latín, a su vez, proporciona un conjunto de fórmulas simples y breves, establecidas por el uso técnico multicientenario. Ofrece así notables ventajas sobre un sistema de signos geométricos; incluso lo considero preferible desde el punto de vista estético y resulta más apropiado para una disciplina humanística. Admito, sin embargo, que es más incómodo para lectores que no conocen el latín.

Como es costumbre, las variantes figuran en el aparato crítico tras el número de la línea del texto en que se producen, y de acuerdo con el principio jerárquico de su proximidad a la adoptada en el texto. Separo por medio de los puntos (:) las variantes relativas a un mismo lema, mientras me sirvo de una línea vertical (|) para delimitar las pertenecientes a lemas distintos. En cuanto a las siglas de los testimonios, aparecen en un orden fijo constante: O1, O2, O3 O4 O6 N F L. Por medio de un exponente colocado sobre la sigla del testimonio indico las correcciones realizadas en un manuscrito: 1 si las hizo el propio copista, 2 si se deben a una segunda mano. Así, por ejemplo, la sigla O1¹ precede a las correcciones llevadas a cabo por el copista del ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford, y, a su vez, la sigla O1² va delante de las hechas por el corrector o revisor del mismo. De esta manera se consigue una total uniformidad y se simplifica el aparato sin necesidad de emplear abreviaturas como *sec. m.*

(*secunda manus* = segunda mano), *eras.* (*erasit* = borró, tachó), *subscr.* (*subscripsit* = escribió debajo), y *superscr.* (*superscripsit* = escribió encima). He excluido del aparato las lecturas de los *codices descripti* salvo en los pasajes en que resultan ilegibles las de sus modelos. Tampoco doy cuenta de abreviaciones de palabras y abreviaturas de expresiones, salvo que sean susceptibles de más de una interpretación.

La traducción se halla en las páginas de la izquierda, frente al texto hebreo. He querido que fuera lo más literal posible. En algunos pasajes recorro a notas que explican el alcance o significado de determinadas citas bíblicas o talmúdicas utilizadas por el autor con un sentido distinto del que tienen en sus fuentes. El número de notas es el que demandan tanto la gran cantidad de citas y referencias bíblicas, midrásicas y talmúdicas, como la traducción de un texto alejado cinco siglos de la mentalidad y modos expresivos de la época actual. Por ello he procurado que sean breves y concisas, con una dosis de erudición donde se requiriese.

Para la transcripción de términos hebreos he optado por un sistema sencillo como el antiguo de la revista especializada *Sefarad*, aunque reflejando el '*alef*' y omitiendo los acentos. Excepción hecha de algunos patronímicos, preferí, sin embargo, mantener la forma habitual en castellano de aquellos nombres propios de uso consagrado por la tradición, como David, Moisés, Samuel, etc; y no emplear los signos diacríticos en los de algún autor hispano-hebreo, como Abraham ibn Ezra. Anoto los libros bíblicos en abreviatura, con arreglo a la lista de siglas que aparece en la

traducción de la Biblia realizada por F. Cantera y M. Iglesias¹, mientras que para los títulos de los textos talmúdicos y midrásicos he creído más conveniente abreviar la forma transcrita que les corresponde.

El comentario de la obra está dividido en dos partes. Todo lo que atañe a sus aspectos formales, aparece incorporado a los prolegómenos y numerado con letras romanas, como ya he dicho. En cambio, lo que respecta al contenido figura tras la obra, numerado con cifras arábigas. He pretendido que fuera lo más exhaustivo posible, por lo cual incluye numerosas citas que corroboran distintos aspectos de la exposición. Siendo lengua original de la mayoría el hebreo, el latín o el griego, he querido facilitar su lectura incorporando al texto la traducción al castellano, y dejando en nota a pie de página el tenor original de las mismas. Ya que en la obra predominan los componentes filosófico y teológico, les dedico particular atención, y multiplico las referencias a las grandes personalidades medievales judías y cristianas que cultivaron ambos campos.

Puesto que se alternan partes escritas en hebreo con partes escritas en castellano, este trabajo aparece ordenado según los alfabetos occidentales: de izquierda a derecha. Dicho procedimiento garantiza la uniformidad y facilita la lectura continua, ventaja nunca desdeñable.

1.- *Sagrada Biblia*, Madrid 1975 [reed. 1979].

III.- DESCRIPCIÓN DE LOS TESTIMONIOS.

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, escrito en el siglo XV, se conserva en diez testimonios copiados entre los siglos XVII y XIX, y repartidos por distintas bibliotecas de Inglaterra, Estados Unidos, Alemania e Israel:

- O1 *Codex Oxoniensis 1.* Ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1645. Fue objeto de algunas correcciones por una segunda mano (O1²), muy probablemente en el mismo siglo XVII.
- O2 *Codex Oxoniensis 2.* Ms. Oppenheimer 571 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1680.
- O3 *Codex Oxoniensis 3.* Ms. Michael 180 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en el siglo XVII o XVIII.
- O4 *Codex Oxoniensis 4.* Ms. Michael 88 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en el siglo XVII.
- O5 *Codex Oxoniensis 5.* Ms. Oppenheimer 406 de la Bodleian Library de Oxford, copiado antes de 1737.
- O6 *Codex Oxoniensis 6.* Ms. Michael 534 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1741.
- F *Codex Francofortinus.* Ms. heb. en octavo n° 23 de la Stadt- und Universitätsbibliothek de Frankfurt am Main, fechado en el siglo XVII.
- N *Codex Novus Eboracensis.* Ms. 2452 del J.T.S.A. de Nueva York, fechado en el siglo XVII o XVIII.
- L *Codex Londinensis.* Ms. Montefiore 503 de la Biblioteca del Jews' College de Londres, fechado en el siglo XVIII o XIX.
- H *Codex Hierosolymitanus.* Ms. heb. en octavo n° 758 de la J.N.U.L. de Jerusalén, fechado hacia 1900.

Se sabe de la existencia de un último testimonio del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon*, el ms. heb. n° 8 de la colección de Abraham Geiger (1810-1874), *Codex Berolinensis* (B), que contenía esta obra y el *Sefer Hizzuq ha-'Emunah* de Isaac ben Abraham Troki. La relación de dicha colección aparece en el artículo "Abraham Geiger's Handschriften" del volumen XVII (1877), pp. 11-12, de la revista *Hebräische Bibliographie*. Se dice allí que el ms. n° 8 fue copiado en cuarto durante el siglo XVII por 'Aharon ben Yosef Gans de Posen. Antes de morir, Abraham Geiger cedió sus mss. a la Hochschule für des Wissenschafts des Judentums de Berlín, por la que tanto trabajara. Se suponía que los mss. de esta Institución se habían perdido durante el ataque de los aliados a Berlín en 1945, bien destruidos por el fuego o por un derrumbamiento, bien arrebatados en un acto de pillaje.

En septiembre de 1992, durante mi estancia en Jerusalén, le pregunté a Benjamin Richler -vicerrector del Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts de la J.N.U.L.- si disponía de nuevos detalles el mencionado manuscrito n° 8 de la colección de Abraham Geiger. Era el momento propicio, toda vez que miembros del Instituto habían regresado con abundante material microfilmado procedente de distintas bibliotecas de la Unión Soviética. Tras revisar varios listados, el doctor Richler me contestó que se desconocía su paradero. Poco después (octubre de 1992), les dirigí por escrito la misma pregunta a los responsables de la Stadt- und Universitätsbibliothek de Frankfurt am Main. Uno de ellos, el señor Günter Kroll, me respondió en carta fechada el 25-XI-1992 que ignoraban las vicisitudes que había corrido tal ms.

Recientemente el citado B. Richler¹ ha recopilado toda la información conocida sobre los mss. pertenecientes a la Hochschule für des Wissenschafts des Judentums de Berlín. Se conservaron en la sede de la institución hasta 1936, en que, por la constante amenaza de las autoridades nazis, se le confiaron a Josef Gutmann, catedrático de la misma, poco antes de que emigrara a los Estados Unidos. En 1984 este profesor puso a pública subasta en la sala Sotheby's de New York la mayoría de los fondos de la Hochschule de los que era depositario, entre ellos todos los mss. de la colección Geiger, salvo los números 4 y 8, como consta en el catálogo preparado al efecto². Un consorcio de instituciones judías de Inglaterra, Israel y Estados Unidos (Judaica Conservancy Foundation), se hizo con todo el lote; pero de los mss. 4 y 8 de la colección de Abraham Geiger no se volvió a saber nada más, ni siquiera si aún existían y obraban en poder de Gutmann.

De todo ello he tenido noticia cuando ya había concluido la colación y recensión de los demás testimonios. En cualquier caso, habría solicitado la reproducción de dicho ms. para proceder a su cotejo con los otros, aunque hubiera supuesto dilatar la presentación del trabajo. Intentando sacar partido de los datos disponibles, leo en un colofón añadido por el corrector del ms. Ol:

«He oído que aún se encontraba un manuscrito de este libro en poder de R. 'Isaq Weind, yerno del *rab* R. 'Abraham, sobre él la paz, que fue presidente del Tribunal Rabínico de Amsterdam»³.

-
- 1.- *Guide to Hebrew Manuscripts*, Jerusalem 1994. Vid. pp. 11-12, s. v. Berlin, Hochschule für des Wissenschafts des Judentums, y 211-212, Appendix III.
 - 2.- *Highly Important Hebrew Books and Manuscripts*, New York 1984.
 - 3.- שמעתי היות נמצא עור כתב יד מזה הספר אצל רבי איצק ווינר חתן הרב רבי
אברהם עליו השלום שהיה אב בית דין באמשטרדם , ms. Michael 440, fol. 114r.

Podría tratarse del mismo ms. que perteneció después a Abraham Geiger. Por otra parte, en el ms. Ol se encuentra también el *Sefer Hizzuq ha-'Eminah* de Isaac ben Abraham Troki, como en el ms. 8 de la colección de Abraham Geiger. Así pues, cabe la posibilidad de que el ms. al que se refiere el antedicho corrector coincida con el ms. 8 de la colección de Abraham Geiger, y que éste y el ms. Ol se copiasen del mismo modelo. Tales extremos se llegarán a verificar si el testimonio perdido aparece. Sea como sea, me he esforzado en proceder con todo el rigor del que era capaz, y sólo me he detenido ante hechos imponderables como el expuesto.

En fin, esta obra, escrita poco antes de la invención de la imprenta¹, no se publicó, tal vez por temor a la censura, que no toleraría la circulación de un texto en que un personaje cristiano se suicida tras su derrota en la disputa con un judío. Esta misma razón explica que guardase silencio ante él un autor cristiano como J. C. Wagenseil, que se afanó en recopilar diversos escritos apologéticos y polémicos judíos como el *Sefer Nissahon Yašan*, las *Tolēdot Yēšu*, etc².

-
- 1.- En 1475 salió de Reggio di Calabria el primer libro impreso en hebreo, que incluía el Comentario de Raši al Pentateuco y los *'Arba'ah Turim* de Ya'aqob ben 'Ašer. Castilla y Aragón contaron con imprentas hebreas desde 1482 (Guadalajara, Zamora e Híjar), y Portugal desde 1487 (Faro, Lisboa y Leiria).
 - 2.- Vid. *Tela ignea Satani*, Altdorf 1681 [reed. Westmead-Farnborough 1970].

1. El ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford (O1).

El manuscrito Michael 440 fue copiado durante el siglo XVII en papel a cuarto con letra cursiva 'aškēnazi. Tiene unas medidas de 20'5 x 11'3 cm. y se catalogó antiguamente como ms. Michael 248. Aparece con el número 19984 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén, y figura con el número 2170 en el catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library elaborado por Neubauer. Incluye las siguientes obras:

- 1) El *Sefer Hizzuq ha-'Emunah* de Isaac ben Abraham Troki (ff. 1r-90v).
- 2) Diversos extractos y notas de polémica anticristiana incluidas en el título de *Těšubot ha-Minim* (ff. 91r-97r):
 - Pasajes del Pentateuco, Josué, Jueces y del libro de Yosef ha-Měqanne' (ff. 91r-93r).
 - Pasajes de diversos libros del Antiguo Testamento y de los Evangelios (ff. 93v-95r).
 - Notas de David Qimḥi a algunos pasajes de los Salmos (ff. 95v-97r).
- 3) El *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon* (ff. 97r-114r).
- 4) El tratado de aritmética y de álgebra denominado *Sefer ha-Mispar* (ff. 114v-124r).
- 5) Fragmentos de la epístola *'Iggeret lěšon ha-Zahab* de Yěhudah Al-Ḥarizi (ff. 124v-126v).
- 6) Anotaciones al tratado Měgil-lah del Talmud de Babilonia (ff. 127r-177v).

Este ms. se conserva en un estado excelente, y presenta una nota cronológica importantísima de la pluma de Yēhudah Loeb, copista de las obras 1-4. En el colofón a la primera declara:

תם ונשלם תהלת לאל עולם / אני הסופר / יהודה ליב הנקרא
ליב סופר / בפי כל העולם / היום יום ר' יז אב שנת ת"ה לפ"ק
«Acabado y completo, alabanza al Dios del universo. Yo, el copista,
Yēhudah Loeb, llamado *Loeb el Copista* por boca de todo el mundo.
Hoy, miércoles 17 del mes de 'ab del año 405 del cómputo pequeño».

Así pues, ya que él copió el *Sefer Hizzuq ha-'Emunah* en julio-agosto de 1645, muy verosíblemente acabaría de copiar el *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* antes del término del mismo año. La copia presenta notables anotaciones y correcciones supralineales que en su mayoría son posteriores y se deben a una segunda mano (O1²). Así se deduce de la letra, más suelta y descuidada en su trazo, aunque también 'aškenazi. La mano correctora elimina sistemáticamente la escritura plena de las palabras; traslada, suprime o introduce pausas rítmicas; acentúa los rasgos distintivos de letras como *bet*, *dalet*, *kaf* y *reš* para evitar confusiones; y modifica el orden, tacha o incluye nuevos elementos en algunas cláusulas. A estas dos manos se deben sendos colofones. El del copista del ms. reza así:

סליקו תשובות המינים אשר יסר הוותיק החסיד גולת גאון תפארת
נשמתו בצרור החיים תהיה משמרת עם שאר צדיקי עולם יפרח ויצוץ
יזכנו לחזות בנועם אורים ותומים וציץ מתתיה בר משה שמו
השם ית' יגן בערו ובער עמו אמן סלה

«Concluyeron las réplicas de los herejes que sentó el antiguo y piadoso gaón de nombre Mattitياهو bar Mošeh, esplendor de la diáspora, sea su alma ligada a la bolsa de la vida y, conservada con el resto de los justos del mundo, verdee y florezca. Hágasele merecedor de contemplar el encanto de los 'urim wē-tummim y la diadema [del Sumo Sacerdote]. Dios, ¡bendito sea!, salga en defensa suya y de su pueblo. ¡Amén!»

El colofón añadido por el corrector del ms.-tachado con una especie de redecilla por una mano posterior- dice a su vez:

שמעתי היות נמצא עוד כתב יד מזה הספר אצל רבי איצק ווינר
חתן הרב רבי אברהם עליו השלום שהיה אב בית דין באמשטרדם .
«He oído que se hallaba un ms. más de este libro en casa de
R. 'Iṣaq Weind, yerno del *rab* R. 'Abraham -la paz sobre él-,
que fuera Presidente del Tribunal Rabínico en Amsterdam».

En fin, el ms. O1 es uno de los más antiguos que se conservan del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon*, uno de los mejores y el más completo, puesto que sólo él transmite íntegramente el poema alfabético final del autor. Por su versión de la obra pertenece a la familia textual formada también por los mss. O2, O3, N y L.

Breve estudio paleográfico.

Este ms. ofrece como característica principal la tendencia a la anotación exenta de los grafemas, sin ligazón entre ellos. La pausa rítmica de cada cláusula rimada está indicada a mitad o en el tercio superior de la línea de escritura mediante un punto o una rayita vertical inclinada a la derecha por su parte de arriba. Aunque no tan cuidada como la del copista original, la letra del corrector (O1²) es muy similar. En este ms. escasean las abreviaciones, que se indican con una rayita vertical inclinada a la izquierda por la parte inferior, y afectan:

- A *mem* final de algún plural masculino (ִי/).
- A *taw* final de algún plural femenino (ִי/).
- Al nombre divino (ה' = השם / השי"ת = השם יתברך הוא).
- A diversas formas verbales (שנ" = שנאמר / ית" = יתברך), nombres (אפי" = אפילו), y adverbios (ישעי" = ישעיהו).

Tampoco son numerosas las abreviaturas que aparecen en él:

(ו)א"כ = (ו)אם כן | אעפ"י = אף על פי | א"ת = אם תאמר
 (ו)את"ל = (ו)אם תרצה לומר | ג"כ = גם כן | ג"ע = גן עדן
 הקב"ה = הקדוש ברוך הוא | וגו' = וגומר | ח"ו = חס וחלילה
 חז"ל = חבמינו זכרונם לברכה | וכה"א = ובן הוא אומר
 כ"ש = כל שכן | ע"ר = על דרך | (ל)ע"ז = (ל)עבורה זרה
 ע"י = על יד | ק" = קדוש | ר"צ = רוצה לומר
 ש"ל = שבח לאל | ת"ח = תלמיד חכם

Otros detalles de interés son:

- Un buen número de apartes. Cada nuevo párrafo se inicia con una palabra escrita con letra cuadrada.
- La perfecta delimitación de las partes en verso mediante el sangrado de los márgenes (ff. 101r, 109v-110r, 112r y 113v-114r).
- La vocalización de algunas palabras para evitar equívocos.
- La colocación sobre los nombres propios dos rayitas paralelas inclinadas a la derecha por su parte superior.

2. El ms. Oppenheimer 571 de la Bodleian Library de Oxford (O2).

El manuscrito Oppenheimer 571, antiguamente catalogado como 1158, consta de 33 hojas de papel a cuarto con unas medidas de 18'7 x 14'2 cm. Aparece con el número 19983 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L., y figura con el número 2169 en el catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library de Oxford elaborado por Neubauer. Está dedicado por entero al *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon*, de cuyo principio carece; y fue copiado por una sola mano y con letra cursiva 'ašḳēnazi durante el año 5440 (= 1680), como se dice expresamente en el colofón que se encuentra tras el poema alfabético final (fol. 33r.):

סליקו תשובות המינים אשר יסר הוותיק החסיד גולת גאון תפארת
נשמתו בצרור החיים צוררת ויהי משמרת עם שאר צדיקי עולם יפרח ויצִיץ
יזכינו לחיות בנועם אורים ותומים וציץ מתתיה בר משה שמו ה'
אלהי השמים ולאחי הארץ יגן בערו ובער עמו וק[ו]יים בנו הנחמות הנבואה
וישלח לנו יגון בשנת תם עונך בת ציון כה עתידת הכותב אשר בצילו מנפנף
«Concluyeron las réplicas de los herejes que sentó el antiguo y piadoso
gaón de nombre Mattitياهو bar Mošeh, esplendor de la diáspora, sea su
alma ligada a la bolsa de la vida y, conservada con el resto de los justos
del mundo, verdee y florezca. Hágasele merecedor de contemplar el
encanto de los 'urim wē-tummim y la diadema [del Sumo Sacerdote].
El Dios de los cielos y Dios de la tierra salga en defensa suya y de su
pueblo; realice en nosotros las consolaciones de la profecía y nos envíe
a Yinnón¹ en el año de cumplimiento de tu culpa, hija de Sión. Tal es
la predicción del escritor que en su sombra ondea».

1.- Nombre simbólico del Mesías, tomado de Sal. 72, 17. Cfr. Sanh. 98b; *passim*.

La principal característica de este ms. es una larga ditografía que reproduce el texto de los ff. 14r-15v entre los ff. 16r-17r. La versión que presenta de la obra corresponde a la ofrecida por los mss. O1, O3, N y L.

Breve estudio paleográfico.

Es frecuente en este ms. la ligazón entre las letras; así, bastantes palabras aparecen escritas con todos sus grafemas o buena parte de ellos unidos, como en árabe. La letra *samek* es la única que se encuentra siempre exenta en todo el ms.; las demás, incluidas las menos apropiados para el enlace anterior o posterior con otras letras (*gimel*, *dalet*, *zayin*, *tet* y *reš*), aparecen a menudo con una especie de prolongación curva en su trazo para unirse con el grafema que le sigue en la nunca mejor llamada cadena escrita. De aquí emana una marcada tendencia a la redondez de la letra, y toda una serie de dificultades de lectura por determinadas similitudes entre ciertos grafemas que casi nunca se confunden en otros mss. Un punto, generalmente colocado a mitad de la línea de escritura, señala la pausa rítmica. No abundan las abreviaciones en este ms., y, cuando aparecen, se indican de tres maneras distintas: mediante una rayita puesta en la parte superior de la línea de escritura e inclinada a la derecha; a través de una larga raya similar a *nun* final, que rebasa el margen inferior de la línea de escritura; o por medio de una especie de elipse u óvalo no cerrado del todo por su parte derecha, escrito en el tercio superior de la línea de escritura, cuyo margen rebasa un poco. Afectan:

- A *he* final de formas del verbo *ser* (... יהיה = יהי / היה = הי) y de alguna palabra en singular del género femenino (ראי = ראייה).
- A *mem* final del plural masculino (י/) o de algún contado adjetivo (נעים = נעים).
- A formas verbales (שנ = שנאמר / ית = יתברך), al nombre divino

(ה' = השם / והשי"ת = והשם יתברך הוא)
(אפי" = אפילו / גו" = גומר / ישעי" = ישעיהו / פ" = פרשת).

Y en este testimonio aparecen las siguientes abreviaturas:

אא"ב = אלא אם כן / (ב)א"ג = (ב)און גליון / אח"ב = אחר כך / א"ב = אם כן /
אעפ"י = אף על פי / (ו)א"ת = (ו)אם תאמר / ב"ת = בעלי תשובה / ג"ב = גם כן /
(מ)ג"ע = (מ)גן עדן / דא"י = דארץ ישראל / הקב"ה = הקדוש ברוך הוא / ח"ו = חס
וחלילה / חז"ל = חכמינו זכרונם לברכה / ימ"ש = ימח שמם / וכה"א = וכן הוא אומר /
כ"ש = כל שכן / מ"ש = משאמר / (ה)עה"ב = (ה)עולם הבא / (ב)הע"ז = (ב)עולם הזה
/ (ל)ע"ז = (ל)עבודה זרה / ע"י = על יד / ר"צ = רוצה לומר / ת"ל = תורה לאל.

Otros detalles de interés son:

- Los cambios en el tamaño de la letra. Este ms. fue copiado por una sola mano, pero el copista empequeñece la letra en los poemas (ff. 8v, 9r, 25v, 29r, 29v, 32v y 33r) y en otros pasajes (pp. 20r, 21r, 22r, 25r, 26v y 30r).
- Las dos rayitas paralelas tras la última palabra de cada párrafo. Tras el aparte figura siempre una palabra escrita con letra del tamaño habitual. En este ms. no aparece nunca la escritura cuadrada.
- La delimitación de las partes en verso (ff. 8v, 9r, 25v, 29r-v, 32v-33r) mediante el sangrado de los márgenes.
- La tendencia a la escritura plena, y las escasísimas vocalizaciones de palabras.
- La caracterización de los nombres propios con puntos o rayas encima.
- La escasez de adiciones supralineales de letras y palabras, así como de tachones y eliminación de palabras escritas por error.

3. El ms. Michael 180 de la Bodleian Library de Oxford (O3).

Este testimonio fue copiado en papel a cuarto, excepción hecha de unas cuantas hojas de *vellum* entre las primeras páginas. Tiene unas medidas de 19'3 x 13'2 cm., y data del siglo XVII o XVIII. El ms. actual corresponde a los antiguos mss. Michael 38 y Michael 40, y se conserva en buen estado, si bien en las primeras y las última páginas de cada obra que transmite se producen algunas dificultades de lectura. Aparece con el 22396 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén, y figura con el número 1372 en el catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library de Oxford elaborado por Neubauer. Incluye las siguientes obras:

1) La traducción de Samuel ibn Tibbon al libro IV de los *Meteorologica* de Aristóteles según la versión árabe de Al-Batriq (ff. 1r-51v).

2) El *Sefer Mozne ha-'Iyyunim* (ff. 52r-91v). Esta obra y la anterior constituían el antiguo ms. Michael 38, y pertenecieron a Gershon de Monte Fiasco. Copió ambas una misma mano con letra rabínica italiana probablemente en el año 1210 entre las islas de Lampedusa y Pantelaria; en la primera de ellas consta expresamente que se concluyó el 12 de Tammuz del año de la Creación 4970 (= junio de 1210). Al término de esta obra aparece la firma de los censores Iacobus Geraldini, Caesar Belliosus (1555) y Giovanni Domenico Carreto (1618).

3) El *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* (ff. 92r-134v). Ocupaba el antiguo ms. Michael 40, y fue copiado por una sola mano con letra cursiva *'aškēnazi* en el siglo XVII o XVIII. Esporádicamente se plantean problemas de apreciación en alguna palabra. También faltan las pausas rítmicas o se han borrado con el paso del tiempo.

La versión de esta obra que ofrece el ms. Michael 180 destaca por las tres extensas lagunas que presenta en el transcurso de la narración y del debate, de las que se rendirá cuenta oportuna; y pertenece a la misma familia textual que los mss. O1, O2, N y L.

Breve estudio paleográfico.

En este ms. la pausa rítmica viene indicada generalmente por una rayita vertical inclinada a la derecha por su parte de arriba y colocada en la zona superior o media de la línea de escritura. A veces no figura donde se esperaba, bien por descuido del copista o bien por haberse diluido la tinta. Son escasas las abreviaciones de las palabras, que se indican con una rayita vertical de desigual longitud, inclinada a la izquierda por la parte inferior. Afectan:

- A *he* final de formas del verbo *ser* (... יהיה = יהי / היה = הי) y, raras veces, del sufijo de tercera persona del femenino singular (אליה = אלי).
- A *mem* final del plural masculino (י/).
- A *taw* final del plural femenino (ו/).
- A *bet* en términos aislados (מסב = מסבב / כתיב = כתי).
- A *reš* en מאמר = מאמ" , y a *šin* en שלישי = שלי .
- A sustantivos (פירוש = פי), adjetivos (קרוש = קר / אחר = אר) formas verbales (יתברך = ית) y adverbios (אפילו = אפי).
- Al nombre divino (השם = הש"ת / השם יתברך הוא).

Tampoco son frecuentes las abreviaturas. Aparecen éstas:

(ו)אח"כ = (ו)אחר כך | א"כ = אם כן | אעפ"י = אף על פי | א"ת = אם תאמר |
את"ל = אם תרצה לומר | ג"כ = גם כן | ג"ע = גן עדן | דא"י = דארץ ישראל |
ר"ת = רבני תורה | הקב"ה = הקדוש ברוך הוא | וגו' = וגומר | זכ"א = זכנ הוא
אומר | ח"ו = חס וחלילה | חז"ל = חכמינו זכרונם לברכה | כ"כ = כל כך | כ"ש =
כל שכן | ע"ר = על דרך | עה"ב = עולם הבא | ע"ז = על זה | ע"י = על יד | ע"כ =
על כן | ע"ש = על שם | ר"צ = רוצה לומר | ת"ח = תלמיד חכם | ת"ל = תורה לאל.

Otros detalles de interés son:

- Los cambios en el tamaño de la letra. La obra fue copiada por una sola mano, pero el copista a veces empequeñece (por ejemplo entre los ff. 102r-105r) y a veces agranda (ff. 129r-130r) el tamaño normal de su letra.
- Un buen número de apartes. Cada nuevo párrafo se inicia con una palabra escrita con letra de mayor tamaño que la habitual. Además, los poemas (ff. 102r, 103r y 128v) están delimitados con apartes y con un espacio vacío entre los hemistiquios de cada verso.
- Las anotación marginal de lecciones erróneas o alternativas que tomó de su modelo.
- La preferencia por el nombre אֱלֹהִים para designar la Divinidad.
- La tendencia a la escritura plena salvo en los plurales femeninos y algunos infinitivos *lamed-he* (p. e. להורת). Por otra parte, el copista sólo vocaliza algunos nombres propios y formas verbales.
- La caracterización de los nombres propios mediante puntos o rayas colocados encima.
- La escasez de adiciones supralineales y de omisiones por tachado.

4. El ms. Michael 88 de la Bodleian Library de Oxford (O4).

Este manuscrito de papel en octavo tiene unas medidas de 18'4 x 14 cm., y las obras que incluye fueron copiadas en el siglo XVII. Lo forman los antiguos mss. Michael 41, 97, 31 y 342. Figura con el número 19982 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén, y aparece con el número 2168 del catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library de Oxford elaborado por Neubauer. Contiene las siguientes obras:

- 1) El *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* (ff. 1r-20v). Anterior ms. Michael 41, fue copiado por una sola mano con letra cursiva 'aškēnazi. Es el que se conserva en peor estado de entre los diez que han transmitido la obra, pues presenta palabras, letras y pausas rítmicas borrosas, de difícil apreciación. Además, en el proceso de encuadernación, alguna palabra final de ciertas páginas de la derecha ha ido a parar al lomo del libro manuscrito. Su versión de la obra corresponde a la ofrecida por los mss. O5, O6, F y H.
- 2) Notas sobre el 'Oraḥ Ḥayyim del Šulḥan 'Aruḳ de Yosef Caro (f. 21r-v), copiadas en letra 'aškēnazi antigua.
- 3) Comentarios hechos por Natan Nat'a Ḥazan ben R. Mošeh Neftali Hirsch a pasajes del *Zohar* en el año 5408 [1648] (ff. 22r-56v), también con letra 'aškēnazi antigua.
- 4) Copia del -como afirma el copista, Natan 'Aškēnazi- inconcluso tratado de lógica de David ibn Bil'a titulado *Hal-lale ha-Hegyon* (ff. 57r-129v) con letra rabínica española.

Breve estudio paleográfico.

La pausa rítmica está indicada por un punto colocado en la parte superior de la línea de escritura. Falta en algunas ocasiones en que se esperaba, ya por descuido del copista, ya por deterioro del ms. A veces se asemeja a una minúscula *kaf* o a una pequeña *reš*. Son muy frecuentes en este ms. las abreviaciones, que se indican con una rayita vertical de desigual longitud, inclinada a la izquierda por la parte inferior, y afectan:

- A *he* final de formas del verbo *ser* (... תהיה = תהי / היה = הי).
- A las terminaciones *he* / *he* + *waw* de nombres propios de persona (זכרי = זכריה / אלי = אליהו / מרי = מריה / יחזקי = יחזקיה).
- A *mem* final del plural masculino (י/); del sufijo pronominal de segunda y tercera persona del masculino plural (ב/ - ה/); y de palabras aisladas (מקום = מקו / שלום = שמו / שמים = מרי = מרים / עול = עולם / עולם = האש = האשים / לקיי = לקיים / ג = גם / וישיש = ויששים).
- A *taw* final de femeninos singulares (מתרבת = ריבית / מתרבת = ריבית), y de algún infinitivo de verbos *lamed-he* (להיו = להיות).
- A *bet* (מסב = מסב / כתי = כתיב).
- A *reš* (מאמ = מאמר).
- A *šin* (שלי = שלישי).
- A formas verbales (יתברך = יתברך), nombres y adjetivos

(לט" = לטרא / א" = אחר / פי" = פירוש).

- Al nombre divino (אלהי" = אלהים / ה" = השם).

Más raras son en este ms. las abreviaturas:

(ו)אח"כ = (ו)אחר כך / (ר)א"י = (ר)ארץ ישראל / א"כ = אם כן / א"ת =
אם תאמר / (ו)אעפ"י = (ו)אף על פי / הע(ו)ה"ז = העולם הזה / הקב"ה =
הקדוש ברוך הוא / ח"ו = חס וחלילה / כ"א = כי אם / כ"כ = כל כך / (ו)כ"ש =
(ו)כל שבן / (ו)מרע"ה = ומשה רבינו עליו השלום / (ו)ער"ז = (ו)על דרך זה /
ע"ז = על זה / ע"י = על יד / ע"כ = על כן / (ו)עכ"ז = (ו)עם כל זאת / ע"ש =
על שם / ר"צ = רוצה לומר / ת"ל = תורה לאל.

Otros detalles de interés son:

- La ausencia de apartes. Los únicos que hay preceden y siguen a los poemas. Éstos se hallan claramente delimitados por el sangrado de los márgenes. A veces anotaciones previas en letra cuadrada indica el tipo de composición de los mismos.
- La tendencia acentuada a la escritura plena de las palabras, salvo en los plurales masculinos y femeninos, donde no siempre aparecen *yod* / *waw*.
- La vocalización de algunos nombres propios y formas verbales equívocas.
- La indicación de la geminación de consonantes en nombres no hebreos con dos puntos horizontales sobre las mismas, y la caracterización de los nombres propios mediante el uso de puntos o rayas encima.

5. El ms. Oppenheimer 406 de la Bodleian Library de Oxford (O5).

Este manuscrito de papel en cuarto tiene unas medidas de 18'2 x 13'9 cm. y fue copiado en letra cursiva 'ašḳēnazi. Clasificado anteriormente como ms. Oppenheimer 926, aparece con el número 1913 en el catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library de Oxford elaborado por Neubauer, pero curiosamente no figura entre los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L de Jerusalén. Incluye las siguientes obras:

- 1) Notas sobre el *Zohar* que R. Ber envía a R. Yěšayahu de Ostrog (ff. 1r-2v).
- 2) Un escrito cabalístico titulado *Sefer Pidyon* (ff. 3r-4v).
- 3) Los *Ṭē'ame ha-Miṣwot*, segunda parte de la obra *Pēne 'Eš ha-Ḥayyim* de R. Isaac de Luria (ff. 5r-42v).
- 4) Una introducción al *Zohar* que le fue revelada a R. Isaac de Luria (ff. 43r-109v).
- 5) El *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* (ff. 110r-142v), que fue copiado por Mordeḳa'y ben Ísrael Mošeh Katz, como consta en el prólogo redactado *ad hoc*, que incluyo y traduzco en el presente trabajo antes de la versión crítica de la obra. Hay que fecharlo por su tipo de letra en el siglo XVII o XVIII, pero siempre antes de 1737. En efecto, David Oppenheimer, primer propietario de este ms., vivió de 1664 a 1736. A su muerte, todos los manuscritos de su

colección pasaron primero a su hijo Yosef y luego a su pariente Isaac Seligmann Berend de Hamburgo, hasta que en 1829 los compró la Bodleian Library de Oxford. La versión que de la obra recoge este testimonio corresponde a la que ofrecen los mss. O4, O6, F y H.

- 6) Como pequeño apéndice a la anterior, el copista añadió una nota polémica atribuida al Gran Gaón R. Loeb de Praga (Yěhudah Loeb ben Bešalel, 1525-1609, *Maharal*) sobre el nombre *Šiloh* y el sentido de las palabras de Jacob *Bajaré en duelo donde mi hijo: al šē'ol* en Gé. 37, 35 (fol. 143v).

El estado de conservación del ms. es bueno, aunque alguna vez se hace difícil la lectura a causa de algunas letras cuyo trazo parece haberse diluido total o parcialmente.

Breve estudio paleográfico.

En el ms. O5 hay una marcada tendencia a la separación de las letras que componen una misma palabra. Así, aunque en muchas ocasiones no están exentas, se aprecia claramente que no son producto de un mismo trazo seguido, sino que el copista ha levantado la pluma al término de una para realizar a continuación la otra. Salvo en el caso del pronombre relativo אשר , nunca aparecen ligados más de dos grafemas de una misma palabra. Escasas son las abreviaciones que aparecen en este ms.; afectan:

- A *he* del sufijo femenino (ולרחבה = ולרחב) y de formas del perfecto del verbo *ser* (היה = הי).

- A *mem* del plural masculino (ומתפללי" = ומתפללים) y del sufijo plural masculino (היות" = היותם).
- A *taw* del plural femenino (לטרו" = לטרות).
- Al nombre divino (ה"), y a palabras como אפילו = אפי" = אחר y א" = אחר = אפי" = אפילו.

Tampoco abundan las abreviaturas en este ms., donde sólo aparecen:

(ו)אח"כ = (ו)אחר כך | א"כ = אם כן | (ו)אעפ"י = (ו)אף על פי | א"ת = אם תאמר | העה"ז = העולם הזה | הקב"ה = הקדוש ברוך הוא | כ"א = כי אם | כ"כ = כל כך | (ו)כ"ש = (ו)כל שכן | (ו)מרעה = (ו)משה רבינו עליו השלום | ע"ד = על דרך | ע"כ = על כן | על כרחך | (ו)עכ"ז = (ו)עם כל זה | ע"ש = על שם | ר"ל = רוצה לומר | ת"ח = תלמיד חכם.

Otros detalles de interés son:

- La escasez de adiciones supralineares de palabras y de letras.
- La indicación mediante una rayita horizontal supralinear de la eliminación de palabras escritas por error: rarísimas veces se ven palabras tachadas.
- La delimitación mediante cierto sangrado de márgenes de las partes escritas en verso (ff. 112v, 114v, 118v, 119r, 121r, 135v y 140r), por lo común precedidas de la anotación del metro del poema en letra cuadrada.

6. El ms. Michael 534 de la Bodleian Library de Oxford (O6).

Este manuscrito copiado en papel a cuarto durante el siglo XVIII tiene unas medidas de 18'6 x 14'2 cm., y se compone de la unión de los antiguos mss. Michael 43 y Michael 594. Aparece con el número 19981 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén, y figura con el número 1372 en el catálogo de mss. hebreos de la Bodleian Library de Oxford elaborado por Neubauer. Incluye las siguientes obras:

1) El *Sefer 'Ahitub wē-Salmon* (ff. 1r-22v), copiado en Hamburgo durante el año 5501 de la Creación (= 1741) a partir de un ms. fechado en 5306 (= 1546). Así lo afirma expresamente en los acrósticos de un prólogo escrito en verso con letra rabínica española su copista, Jacob Kleve (?) de Hamburgo: **באק' קליפ בהמברג שנת תקא**¹. Para la obra en sí empleó letra cursiva 'ašškēnazi, y la versión que de ella ofrece es similar a la recogida en los mss. O4, O5, F y H.

2) El *'Eš ha-Hayyim* de R. Isaac de Luria, copiado en letra cursiva italiana por dos manos distintas (ff. 23r-58v).

1.- El nombre de la ciudad de Westfalia a orillas del río Kermidal -Clèves en francés y Cléveris en español-, parece la transcripción más conveniente para este apellido. Bajo las formas Van Cleve y Van Kleef fue adoptado, entre otros, por los miembros de una dinastía de pintores flamencos de los siglos XVI-XVIII (Heinrich, Martin, Joost, Jan). Dicha población contó, además, con una comunidad judía desde el siglo XII. Escrito en 1786 por otro Kleve (רניאל בן חיים קליף), en la Bodleian Library de Oxford se conserva el libro *ספר גיא מטוריא* (ms. Michael 246, antes 132), tratado de gematría sobre el Pentateuco.

La copia del *Sefer 'Aḥitub wě-Ṣalmon* incluida en este ms. presenta una letra de pequeño tamaño, con frecuentes enlaces de grafemas. La pausa rítmica está marcada por un puntito colocado en el tercio superior de la línea de escritura. Abundan las abreviaciones de las palabras, sobre todo en los finales de línea, y se indican con una rayita vertical de desigual longitud, que sobrepasa el tercio superior de la línea de escritura y está inclinada a la izquierda por la parte inferior. Afectan:

- A *he* final de formas del verbo *ser* (הי' = היה / יהי' = יהיה / נהי' = נהיה); del sufijo de tercera persona del femenino singular (אהי' = אהיה ... / אלי' = אליה / עלי' = עליה / לסיפי' = לסיפיה); del sufijo arameo de tercera persona del singular (לי' = ליה); de nombres y de partículas diversos (אי' = איה / ברי' = בריה / חנני' = חנניה / עזרי' = עזריה).
- A *mem* final del plural masculino (רואים = רואי'), del sufijo masculino de tercera de plural (למבקשיה = למבקשהם) o de infinitivos en forma *hi fil* (להטעי' = להטעים).
- A *nun* del sufijo femenino de tercera del plural (עליהן = עלי').
- A *taw* final del plural femenino (ריעות = ריעו'), femeninos singulares (להורו' = להורות) y de infinitivos de verbos *lamed-he* (נסיכו' = נסיכות).
- A '*alef* en הנביא = לטר' = לטרא / סבר' = סברא / והו' = והוא / הנבי' = הנביא , a *bet* en רבתיב = רבתי' = אחיטו' = אחיטוב / רבתי' = רבתיב , a *dalet* en עור' = עור , a *samek* en ואגריפט = ואגריפ' , y a *reš* en הסוחר = הסוח' .
- Al nombre divino (ה' = השם / הש"י = השם יתברך הוא), y a una serie de palabras diversas: למיו' = למיעוט / א' = אחד / ק' = קדוש / פי' = פירוש / למי' = בספר / [ב]ספר / [ב]פ' = [ב]פרשת / שלש' = שלשו' / אפי' = אפילו /

Tampoco escasean las abreviaturas en este testimonio:

אח"כ = אחר כך | כ' = אם כן | ע"פ = אף על פי | א"ת = אם תאמר | ב"ע =
 בן עזיאל | (ו)בע"ב = (ו)בעל כרחו | בע"ש = בערב שבת | ג"כ = גם כן |
 ג"ע = גן עדן | הקב"ה = הקדוש ברוך הוא | וכה"א = וכן הוא אומר | וק"ל =
 וקל להבין | ח"ו = חס וחלילה | כ"ב = כל כך | כ"פ = כמה פעמים | כ"ש =
 כל שכן | מ"ש = מה שאמר | ע"י = על יד | ע"כ = על כן | ע"פ = על פי |
 ע"ש = על שם | ר"ל = רוצה לומר | ת"ח = תלמיד חכם.

Otros detalles de interés son:

- La delimitación de las partes en verso (ff. 1r, 2r, 3v, 6v, 7r, 8v, 17r y 20r) por el sangrado de los márgenes.
- El corto número de apartes; además, los nuevos párrafos no se inician con letra cuadrada, sino que siguen con cursiva. Tampoco se anticipa al final de una página de la palabra que inicia la siguiente.
- La escasez de correcciones, la tendencia a la escritura plena de las palabras, y la vocalización de algunos términos equívocos.
- La caracterización de los nombres propios colocándoles encima puntos o rayas.
- Una amplia nota del copista en la parte central derecha del fol. 11r. (vid. p. 102) a propósito del episodio de la evocación de Samuel por la pitonisa de Endor a instancias de Saúl (I Sa. 28).
- Un cambio en la letra, debido acaso al uso de una pluma distinta, pues el ms. fue copiado por una sola mano. Las seis últimas letras del fol. 20r. y todo el fol. 20v figuran con una letra de mayor tamaño y grosor en el trazo que el resto del ms. Tal letra es más vertical, menos inclinada a la derecha que en el resto del testimonio, y recuerda la de los mss. L y N.

**7. El ms. 2452 del Jewish Theological Seminary
of America de Nueva York (N).**

Este manuscrito de papel en octavo tiene unas medidas de 19'3 x 15'3 cm., y una extensión de V + 22 páginas. Fue copiado con letra cursiva 'ašḱēnazi por una sola mano en el siglo XVII o XVIII, y perteneció en su día con el número 1663 a la primera colección de mss. de Elkan Nathan Adler¹, que la vendió en el año 1923 al J.T.S.A. de Nueva York, su actual propietario². Figura, además, con el n° 28705 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén. Está dedicado por completo al *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, del que recoge una versión semejante a la ofrecida por los mss. O1, O2, O3 y L. Aunque se conserva en buenas condiciones, la lectura se complica un tanto en el fol. 1r a causa de alguna mancha de tinta extensa; y también en los márgenes, pues en el derecho hay palabras con la letra inicial muy desdibujada, y en el izquierdo resulta difícil apreciar las pausas rítmicas. De igual modo plantean problemas el excesivo grosor de los trazos, algunas correcciones de letras; el probable descenso de la calidad del papel o de la tinta en la segunda mitad del manuscrito; y los escasos tachados y adiciones supralineales de letras o de palabras.

-
- 1.- *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler*, Cambridge 1921, p. 52, ilustración 78:
Polemics: n. 1663 אַחִיטוב וְשַלמון (ספר) by Matathias ben Moses.
- 2.- A. MARX, *Bibliographical studies and notes on rare books and manuscripts in the library of the J.T.S.A.*, New York 1977, p. 450:
[Matatya b. Moses] אַחִיטוב וְשַלמון Fol. 21b, the first few lines of the poem found in MS. Oxford 2170/3. ... Paper; 27 leaves; 19'3 x 15'3. German cursive characters; 17 or 18 century. (Cod. Adler 1663.)

Breve estudio paleográfico.

Destaca en este testimonio la tendencia a no ligar las letras. Aun así, abundan los casos de letras escritas muy juntas, a veces con tan escasa separación que parecen tener en común algún rasgo, por ejemplo *waw-dalet* y *waw-kaf*. En cuanto a las palabras, alternan los pasajes en que aparecen casi sin separación, con otros en que existe una notable holgura tanto entre las distintas palabras, como entre las letras de una misma palabra. Por último, en este ms. se produce una curiosa prolongación hacia abajo de las letras finales de trazo largo (*kaf*, *nun*, *pe*, *šade* y *qof*), hecho que puede inducir en ocasiones a ver *waw* o *lamed* en la línea inferior. La pausa rítmica se indica con un punto en la parte superior de la línea de escritura. Es difícil de apreciar en los finales de línea. En este ms. abundan las abreviaciones de las palabras, que se indican con una rayita vertical de desigual longitud, inclinada a la izquierda por la parte inferior. Afectan:

- A *'alef* final de las palabras אִנְרִיא = אִנְרִי / חוּטא = חוּטָּ y de la forma verbal אִבִּיא = אִבִּי.
- A *bet* final (כְּתִיב = כְּתִי / אֲחִיטוּב = אֲחִיטוּב).
- A *he* final de femeninos singulares (קְרוּבָה = קְרוּבָּ); del sufijo pronominal de tercera persona del femenino singular; y de palabras aisladas (el participio הַמְשַׁתְּחוּהָ = הַמְשַׁתְּחוּ, el verbo וְאָרְבָּה = וְאָרְבָּה y la partícula interrogativa וְאִיָּה = וְאִיָּה).

- A *he* y *waw* final de las formas del verbo *ser* (הי' = היה / תהי' = תהיה) (הי' = יהי' = נהיה / הי' = היו / יה' = יהיו).
- A *waw* del sufijo pronominal de tercera persona del masculino.
- A *yod* final en מיהודי' = מיהודי.
- A diversas letras de distintas palabras (שאו' = שאומר / נא' = נאמר) (פסו' = פסוקים / אפי' = אפילו).
- A *mem* final del plural masculino (־/); del sufijo pronominal de segunda y tercera persona del masculino plural (־/ב־ - ־/ה־); del sufijo de tercera persona del masculino plural con nombres en singular; y de palabras aisladas (algún infinitivo : לקיים = לקי' / participios singulares masculinos y formas del masculino singular de perfectos המנעי' = המנעים / משכי' = משכים / תשי' = תשים / האשי' = האשים *hi'f'il* בגיהנו' = בגיהנום ; y también en nombres como השלי' = השלים / בירושלי' = בירושלים / בנאו' = בנאום).
- A *qof* (צרי' = צריק / פסו' = פסוק).
- A *reš* (שאומ' = שאומר).
- A *taw* final de algún infinitivo de verbos *lamed-he* (להיו' = להיות), de plurales femeninos y masculinos (אבו' = אבות), y de algún participio femenino singular (מושבל' = מושבלת) o sustantivo femenino singular en estado constructo (ביציר' = ביצרת).

Y aparecen las siguientes abreviaturas:

א" = אחר | אח"כ = אחר כך | א"כ = אם כן | א"ת = אם תאמר | אעפ"י =
אף על פי | ג"כ = גם כן / ג"ע = גן עדן | ד"ה = דור המנעים | ה" = השם |
הע"ב = העולם הבא | העה"ז = העולם הזה | הקב"ה = הקדוש ברוך הוא |
הש"י = השם יתברך | ח"ו = חס וחלילה | חז"ל = חכמינו זכרונם לברכה |
י"מ = יש מפרשים | כ"א = כאחר | כ"א = כי אם | כ"כ = כל כך | כ"מ = כל
מקום | (ו)כ"ש = (ו)כל שכן | (ו)מ"ר = (ו)משה רבינו | (ע"ד = על דבר -
על דרך | ע"ז = על זה | ע"י = על יד | ע"ב = על כן | ע"כ = על כרחך -
על כרחו | ועכ"פ = ועל כל פנים | ע"פ = על פי | ע"ש = על שם | ר"צ =
רוצה לומר | ש"ל = | ש"ש = שם שמים | ת"ח = תלמיד חכם.

Otros detalles de interés son:

- La existencia de numerosos apartes. La palabra inicial de todo nuevo párrafo aparece escrita en letra cuadrada, salvo si se trata de algún poema.
- La tendencia acentuada hacia la escritura plena de las palabras, salvo en algunos plurales masculinos.
- La vocalización de palabras como formas verbales equívocas y nombres propios, sobre los cuales aparecen colocados puntos o rayas para caracterizarlos.
- La escasez de adiciones supralineales de letras y palabras, así como de eliminación de las palabras escritas por error, que el copista lleva a cabo mediante un paréntesis y una raya horizontal supralineal. Los tachones son prácticamente nulos.

**8. El ms. hebreo en octavo no. 23 de la Stadt- und
Universitäts Bibliothek de Frankfurt am Main (F).**

Este manuscrito fue copiado en papel a octavo con letra cursiva sefardí por una sola mano en el siglo XVII. Tiene unas medidas de 9'5 x 15 cm. y una extensión de II + 43 + IV páginas; en la inicial aparece dibujado en primer plano un altar con sus enseres cúltricos, y al fondo figura un templo. Perteneció en su día con el n° 252 a la colección del erudito G. B. Carmoly (1802-1875)¹ y, con el n° 5, a la de A. Merzbacher (1812-1885)², de cuya familia pasó a propiedad de la Stadt- und Universitäts Bibliothek de Frankfurt am Main³. También se conserva una copia microfilmada del mismo en el Institute of Microfilmed Hebrew Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén⁴. En la primera hoja del ms., encima del referido dibujo del templo, figura un índice de su contenido, redactado por dos manos distintas, diferentes de la del copista a juzgar por la letra, aunque también sea cursiva sefardí. Reza así:

-
- 1.- R. KIRCHHEIM, *Catalog der Reichhaltigen Sammlung Hebräischer und Jüdischer Bücher und Handschriften aus dem Nachlass Seel. Herrn Dr. Goschel Baer Carmoly*, Frankfurt am Main 1875, p. 67: Polemik. 1) Zwischen einem Juden אַחִיטוב, einem Christen עקר und Islamiten וצלמון.
 - 2.- R. N. RABBINOWITZ, *'Ohel 'Abraham. Rēšimat ha-Sēfarim 'ašer 'asaf wē-qibbeš ... 'Abraham Merzbacher*, München 1888, p. 1, n. 5. 5. אַחִיטוב וצלמון. מר" מתתיה ב"ר משה ויכוח בין יהודי ונוצרי ומחמרי.
 - 3.- E. ROTH - L. PRIJS, *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band VI/1A: hebräische Handschriften*, Wiesbaden 1982. Pp. 30-32: Ms. heb. oct. 23 ... Spanische Kursivschrift auf Papier, 17 Jh ... I. אַחִיטוב Ahitub auch תשובות המינים *Tēšūbōt ha-Mīnīm* Religionsgespräche zwischen einem Juden, einem Christen und einem Mohammananer.
 - 4.- N. ALLONY - D. S. LOEWINGER, *List of photocopies in the Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts*, Jerusalem 1957, p. 55 : . ס' 4231 (א) אַחִיטוב וצלמון למתתיהו בן משה ...

א. מלכה אחת מעבר לארץ החוילה שלחה שלשה אנשים חכמים לראות בנימוסי כל אמונות וכשחזרו היו מפלפלין על עסקי האמונה בלשון צה ובחרוזות יפות עד שהמלכה ושרים מתוהרים . שלשה חומי הויכוח האלה היה אחד יהודי אחד נוצרי ואחד ישמעלי . היהודי נקרא אחיטוב והנוצרי עקר והישמעאלי צלמון.
 חבר אותו החכם ממתינו בר" משה ז"ל.
 ב. תשובת נצחון זה מצאתי בלבי ושאמר לי לבי
 ג. זאת הויכוח נעשה במדינת פורטוגאל לפני המלך אלפונס

1. Una reina, de allende el país de Hawilah, envió tres hombres sabios a ver las normas de todas las creencias. Cuando regresaron, estuvieron debatiendo sobre asuntos de la fe en lengua acendrada y con hermosas rimas, hasta que la reina y los ministros se convirtieron al judaísmo. Estos tres sabios de la disputa, uno era judío, otro cristiano y otro musulmán. El judío se llamaba 'Aḥiṭub, el cristiano 'Eḡer, y el musulmán Ṣalmon. La compuso el sabio Mattitياهو ben R. Mošeh, de bendita memoria.
2. Esta respuesta victoriosa encontré en mi corazón y [es la] que me dijo mi corazón.
3. Esta disputa se llevó a cabo en Portugal ante el rey Alfonso.

Así pues, este testimonio contiene:

- 1) El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* (ff. 1r-41r). Al final figura el colofón:

סליק תשובות המינים / בעזרת אלהים חיים / והמלאכה היתה תם
 בערב שבת היום / ובו ינוח יגיע כח / במספר קטן יבא משיח.
 «Conclusión de las réplicas de los herejes, con el auxilio del Dios vivo. Y la tarea fue terminada en la víspera de šabbat del día de hoy, y en él descansará el exhausto de fuerzas.
 En un pequeño número [¿de años?] vendrá el Mesías».

2) Una *Respuesta Victoriosa* dada por un judío a un rey cristiano acerca de la mayor bondad de la Torah de Moisés o de la Ley de Jesús (fol. 41r-41v).

3) Una versión -semejante a la del capítulo 32 del *Šebet Yəhudah* de Šēlomoh ibn Verga- de la disputa desarrollada en 1439 ante el rey D. Alfonso V de Portugal entre un cristiano y un judío [Gēdaliah ibn Yaḥyah] sobre el sentido del Salmo 22 (ff. 41v-42v). Lamentablemente, el ms. ha debido de sufrir una pérdida de hojas, que deja truncado el final de esta obra, a juzgar por la expresión *וַיֹּאמֶר לַמֶּלֶךְ* (*Y le dijo al rey*) con que termina.

Salvo la pérdida de las hojas finales, el ms. se conserva en buen estado, y su lectura raras veces plantea dificultades. Junto con su copia, el ms. H, es el único testimonio que divide el texto en capítulos -de manera arbitraria, a mi juicio- mediante la anotación del cardinal correspondiente al margen del inicio de determinados párrafos. La versión que en él se recoge del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* corresponde a la ofrecida por los mss. O4, O5, O6 y H.

Breve estudio paleográfico.

La pausa rítmica se indica con una rayita vertical colocada generalmente bajo la línea de escritura o en el tercio inferior de la misma. En este ms. las abreviaciones escasean en comparación con otros testimonios. Se producen casi siempre a finales de línea, y están indicadas con una rayita vertical, inclinada a la izquierda por la parte inferior. Afectan:

- A *he* final de femeninos singulares (הַאֲמוֹנָה = האמונה).

- A *mem* del plural masculino y del sufijo de tercera persona del masculino plural (נביאים = נביאים / פרטיות = פרטיות).

- A *reš* / *mem* + *reš* final en formas del verbo *decir* (או = אומר / נא = נאמר).

En cambio, son más frecuentes las abreviaturas:

א = אחר | אח"כ = אחר כך | א"כ = אם כן | וא"ת = ואם תאמר |
את"ל = אם תרצה לומר | אעפ"י = אף על פי | ג"כ = גם כן |
ג"ע = גן עדן | דא"י = דארץ ישראל | העה"כ = העולם הבא |
העה"ז = העולם הזה | הקב"ה = הקדוש ברוך הוא | הש"י = השם יתברך |
ח"ו = חס וחלילה | וית" = ויתברך | כד"א = כדאמר | כ"כ = כל כך |
(ו)כ"ש = (ו)כל שכן | (ו)מרע"ה = (ו)משה רבינו עליו השלום |
לע"ז = לעבורה זרה | ע"כ = על כן | ע"כ = על ברחק - על ברחו |
וע"כ (זאת) = ועם כל (זאת) | ועכ"פ = ועל כל פנים | ע"ש = על שם |
ק" = קדוש | ר"צ = רוצה לומר | ת"ח = תלמיד חכם

Otros detalles de interés son:

- La anotación de variantes o correcciones marginales de palabras o secuencias erradas de su modelo, que el copista señala normalmente colocando tres puntos en triángulo sobre el lema en cuestión.
- La anotación de ciertas referencias bíblicas del texto en los márgenes del manuscrito.
- Cierta tendencia a la escritura defectiva en los plurales masculinos.
- La vocalización de nombres propios y algunas formas verbales equívocas.

**9. El ms. Montefiore 503 de la Biblioteca
del Jews' College de Londres (L).**

Este manuscrito de papel en cuarto tiene unas medidas de 15'5 x 19 cm. Fue copiado con letra cursiva 'aškēnazi por una sola en el siglo XVIII o XIX, y sus 23 hojas [1r-23v] están dedicadas íntegramente al *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*. Pertenecía con el no. 129 a la colección de mss. hebreos de S. J. Halberstam de Bialitz (1832-1900)¹, y a su muerte pasó fue adquirido por el Judith Montefiore College de Ramsgate, antecedente del actual Jews' College de Londres, a cuya Biblioteca Montefiore fue incorporado con el n° 503 de la sección de manuscritos². Figura con el número 6131 de los fondos del Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts de la J.N.U.L. de Jerusalén.

Salvo algunas escasas manchas de tinta, que dificultan un tanto la lectura, este ms. se conserva en magnífico estado, y sólo cabe lamentar la falta del principio de la obra, probablemente perdido antes o durante el proceso de encuadernación. La versión que de la obra recoge es similar a la ofrecida por los mss. O1, O2, O3 y N.

-
- 1.- *Catalog der hebräischer Handschriften von S.J. Halberstam in Bialitz*, Wien 1890, p. 16: 129. אֲחִיטוב וְצִלְמוֹן (מֶרֶם מַתְתִּי בֶן מֹשֶׁה הַיִּצְהָרִי?)
ע"ר שִׁמְתָא אֲקִסְפֹּרֶר לְרַמְשֵׁשׁ 2552. 1/12 נ"ה.
 - 2.- H. HIRSCHFELD, *Descriptive Catalog of the Hebrew Manuscripts of the Montefiore Library*, London 1904 [reed. Westmead-Farnborough 1969], p. 155: 503 (Mattathias b. Moses?) סֵפֶר אֲחִיטוב וְצִלְמוֹן religious controversy, beginning missing ... German curs. char., 4to. ff. 23. [Halberstam no. 129].

Breve estudio paleográfico.

La pausa rítmica está indicada por una rayita vertical de más o menos longitud, inclinada a la derecha por su parte alta y colocada en la zona superior o media de la línea de escritura. No abundan en este ms. las abreviaciones, que se indican con una corta rayita vertical inclinada a la izquierda por su parte inferior. Afectan:

- A *he* final de femeninos singulares y de formas verbales esporádicas (נתקרה = תהיה / תהיה = תחיה / תחיה = תחיה).
- A *mem* final del plural masculino (ִי/) o del sufijo masculino de tercera persona del plural (אליהם = אליה) en pocas ocasiones.
- A *taw* final del plural femenino (ִי/) raras veces.
- A más de una letra en la misma palabra, como en el nombre divino (ה' = השם / הש"י - הש"ת = השם יתברך הוא) en alguna forma verbal (יתברך = ית'), y en diferentes nombres, adjetivos y partículas (אפי' = אפילו / א' = אחד / בס' = בספר / כפי' = כפירוש / ק' = קדוש).

Tampoco son muy frecuentes las abreviaturas:

אא"כ = אלא אם כן / אח"כ = אחר כך / א"כ = אם כן / (ל)אור"ד = (ל)אלוה
רשמיא / אע"פ = אף על פי / א"ת = אם תאמר / (ו)את"ל = (ו)אם תרצה לומר /
ג"כ = גם כן / ג"ע = גן עדן / הקב"ה = הקדוש ברוך הוא / וגו' = וגומר /
ח"ו = חס וחלילה / חז"ל = חכמינו זכרונם לברכה / כ"א = כי אם / כ"כ = כל כך /
כ"ש = כל שבן / (ו)ע"ד = (ו)על דרך / (ו)ע"ז = (ו)על זה / (ל)עבורה
זרה / ע"י = על יד / ע"כ = על כן / ע"פ = על פי / (ו)ע"פ = (ו)על פני /
ע"ש = על שם / ר"צ = רוצה לומר / ת"ח = תלמיד חכם / / ת"ל = תורה לאל.

Otros detalles de interés son:

- Los numerosos apartes, y el inicio de los párrafos con letra cuadrada.
- La escasez de correcciones, que casi siempre se realizan *in situ* y por lo general afectan a letras. Apenas hay tachones, y son pocas las manchas de tinta, casi todas ellas legibles al trasluz.
- La delimitación de las partes en verso (ff. 5r, 5v, 17r y 20r) con el sangrado de los márgenes. Los poemas aparecen escritos en letra cuadrada y sin indicaciones acerca de su metro.
- La tendencia a la escritura plena de las palabras, que contrasta con la omisión esporádica de *waw* [י] en los plurales femeninos.
- La vocalización de algunas palabras para evitar confusiones.
- La indicación de la duplicación de consonantes en nombres no hebreos con dos puntos horizontales sobre las mismas. Además, el copista coloca puntos o rayas encima de los nombres propios de persona y de lugar.

10. El ms. hebreo n. 758 de la Jewish National
and University Library de Jerusalén (H).

Este manuscrito de papel en octavo de 15'5 x 20'5 cm. y 95 hojas está dedicado por entero al *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon*. Fue copiado hacia el año 1900 en letra cursiva moderna por Adolf Posnanski (1854-1920), que dispuso el texto en las páginas de la izquierda [r] y anotó buena parte de las fuentes y referencias bíblicas, talmúdicas y midrásicas de la obra en las páginas de la derecha [v]. Su modelo fue el actual ms. heb. 23 de la Biblioteca de Frankfurt am Main, al que tuvo acceso cuando aún pertenecía a la familia Merzbacher de Munich¹. Tras su muerte y la de su hermano Samuel (1864-1921), se constituyó un *Legado Posnanski* que acabó por pasar a propiedad de la J.N.U.L. de Jerusalén, y en él figuraba el ms. de marras. Mucho tuvo que ver en este asunto su sobrino Isaac Jacob Posnanski, Secretario Académico de la Universidad Hebrea de Jerusalén durante los años 1947-1964. Tal vez aprovechó la oportunidad que le brindaban el cese en su cargo y la cercana jubilación -había nacido en 1901- para llevar a cabo la donación de los libros y mss. de sus antepasados. Así se explica que el ms. no aparezca en los catálogos de mss. de la citada Biblioteca, elaborados por B. J. Joel² y por N. Allony³, respectivamente.

En la primera hoja del ms. A. Posnanski copió -con algún detalle añadido por él- la información relativa al *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* que se halla en la hoja introductoria de su modelo, el ms. F, reproducida *supra*, p. XXXVII del presente trabajo:

-
- 1.- R. N. RABBINOWITZ, *'Ohel 'Abraham*. רשימת הספרים אשר אסף וקבץ הרב המופלג הגביר הישר בארם מודה אברהם מערצבאכער ז"ל. מינכען, תרמ"ח. דף 1 : ספרים כ"ד : 5.- אחיטוב וצלמון. מ"ר מתתיה ב"ר משה. ויכוח בין יהודי ונוצרי ומחמדי.
 - 2.- ב. י. יואל : רשימת כתבי היד העבריים. ירושלים תשי"ד (1934).
 - 3.- רשימת כתבי יד, ספרים, תעודות וחפצי אמנות שנרכשו באירופה אחרי מלחמת העולם השנייה על ידי משרד החינוך והתרבות. ירושלים תש"ך (1960).

1553 = m 5313 | אחיטוב עקר וצלמון מר" ממתיהו בר" משה.
ויכוח בין יהודי נוצרי ומחמדי נכתב שי"ג.

Bibliotheca Merzbacheri Monacensis n° 5
מלכה אחת מעבר לארץ החוילה שלחה אנשים חכמים לראות בנימוסי
כל אמונות וכשחזרו היו מפלפלין על עסקי האמונה בלשון צח ובחרוזות יפות
עד שהמלכה ושרים מתייהרים . שלשה חומי הויכוח האלה היה אחר יהודי אחר
נוצרי ואחר ישמעלי . היהודי נקרא אחיטוב והנוצרי עקר והישמעאלי צלמון.
חיבר אותו החכם ממתיהו בר" משה ז"ל.

5313 m = 1553 'Aḥitub, 'Eqr y Ṣalmon, de R. Mattitياهو ben R. Mošeh.
Disputa entre un judío, un cristiano y un musulmán escrita
[¿en el año?] (5)313. Biblioteca de Merzbacher de Munich, n° 5.
Una reina, de allende el país de Hawilah, envió tres hombres sabios
a ver las normas de todas las creencias. Cuando regresaron,
estuvieron debatiendo sobre asuntos de la fe en lengua acendrada y con
hermosas rimas, hasta que la reina y los ministros se convirtieron al
judaísmo. Estos tres sabios de la disputa, uno era judío, otro cristiano
y otro musulmán. El judío se llamaba 'Aḥitub, el cristiano 'Eqr, y el
musulmán Ṣalmon. La compuso el sabio Mattitياهو ben R. Mošeh,
de bendita memoria.

Los detalles añadidos a que antes aludí son
tres: las fechas 5313 m = 1553 y שי"ג = 1611, y la referencia a la colección
Merzbacher. La anotación de tales fechas procede, sin duda alguna de la
interpretación mediante gematría del final del colofón del citado ms. F,
reproducido en la misma p. XXXVII de este trabajo:

סליק תשובות המינים / בעזרת אלהים חיים / והמלאכה היתה תם
בערב שבת היום / ובו ינוח יגיע כח / במספר קטן יבא משיח.
«Conclusión de las réplicas de los herejes, con el auxilio del
Dios vivo. Y la tarea fue terminada en la víspera de *šabbat*
del día de hoy, y en él descansará el exhausto de fuerzas.
En un pequeño número [¿de años?] vendrá el Mesías».

A este respecto recuérdese en primer lugar que el valor de אב' es 13. Sumado a las tres centenas que vale ש , da como resultado 313. En el cómputo del tiempo este número corresponde al año 1553 de la era común. Tal vez Posnanski entendió que en tal fecha fue copiado el modelo de su modelo. En segundo lugar, la suma del valor de las letras de משיח (358) con las de אב' (13) da como resultado 371. Esta cifra considerada junto al quinto milenio desde la Creación, remite al año 1611 de la era común. Posnanski pensó que su modelo pudo ser copiado en esta fecha. No andaba descaminado, pues, según indico en la p. XXXVI el ms. *F* data del siglo XVII.

Por último, la tarjeta que sobre el ms. heb. en octavo n° 758 figura en los ficheros de la J. N.U.L. de Jerusalén¹, dice:

1553 = 5313 m | אחיטוב עקר וצלמון מר" ממתי'ו בר" משה.
ויכוח בין יהודי נוצרי ומחמרי נכתב ש"ג.

Bibliotheca Merzbacheri Monacensis n° 5
הועתק מכ"י מרצבבר 5, בתוספת מראי מקומות ע"י א. פוסנאנסקי
לערך 1900 | 758 8° | 95 | 17:20
ח. שירמן פרסם קטע ממנו והקדים לו מבוא.

5313 m = 1553 'Ahitub, 'Eqr y Šalmon, de R. Mattitياهو
ben R. Mošeh. Disputa entre un judío, un cristiano y un
musulmán escrita [¿en el año?] (5)313. Biblioteca de Merzbacher
de Munich, n° 5. Fue copiado del ms. Merzbacher 5, con
adición de indicadores de pasajes, por a. Posnanski hacia
[el año] 1900. [Ms. heb.] 8° [n^o] 758 | 95 hojas | 17:20
H. Schirmann publicó un fragmento suyo y le antepuso
una introducción.

1.- Con las fichas de los distintos mss. se confeccionó un catálogo, que ha sido publicado en microficha por Chadwick-Healey en el año 1989.
Vid. B. RICHLER, *Guide to Hebrew Manuscripts*, Jerusalem 1994, p. 84.

El ms. H se conserva en buen estado, y la versión que de la obra ofrece es similar a la recogida por los mss. F, O4, O5 y O6.

Breve estudio paleográfico.

La letra de este testimonio, el más cercano a nuestros días, apenas presenta dificultades de lectura. Su característica principal es la anotación separada de los grafemas, sin ligazón con su precedente o posterior, como si se tratara de escritura cuadrada. No aparecen en este ms. abreviaciones de palabras, y sólo se encuentran las abreviaturas הקב"ה = הקדוש ברוך הוא / הרמב"ם = הרב משה בן מימון / הרמב"ן = הרב משה בן נחמן. Otros detalles de interés son:

- La delimitación de la única parte que trae en verso (p. 71) mediante el sangrado de los márgenes.
- La tendencia a la escritura plena de las palabras.
- Las escasísimas vocalizaciones de palabras.
- La colocación de puntos o rayas sobre los nombres propios.
- La anticipación al final de una página de la palabra que inicia la siguiente.

IV.- RECENSIÓN DE LOS MANUSCRITOS.

Descritos los testimonios de la obra, cumple exponer la *recensio* llevada a cabo tras la colación de los mismos. Como se sabe, las conclusiones que se extraen de esta operación son las que permiten filiar los mss. y agruparlos en un *stemma*. Con tal fin sigo las propuestas de A. Blecua sobre el criterio de los errores comunes significativos establecido por P. Maas, que, por su gran interés, cito a continuación:

«La demostración del error común separativo -esto es, el que permite establecer ramificaciones secundarias (los subarquetipos)- se basa en argumentos históricos y, por consiguiente, verosímiles que nunca pueden alcanzar la certeza absoluta de un juicio lógico como es el que sustenta la demostración del error común conjuntivo ... Por este motivo, para separar subarquetipos y ramas independientes ... el mejor criterio en mi opinión consistirá en presentar el mayor número posible de pruebas de distinta calidad: a) errores comunes separativos sólo refutables por una anormal contaminación; b) errores comunes separativos sólo refutables por una conjetura de copista históricamente poco explicable; c) errores comunes separativos probables (esto es, aquellos que un copista normal difícilmente advertiría); errores comunes subsanables por conjetura o contaminación; errores comunes no significativos, pero que podrían remontarse a un ascendiente común (errores poligenéticos); las lecciones equipolentes. Todos estos casos y las *lectiones singulares* de cada testimonio (errores e innovaciones) permiten observar no sólo el comportamiento general de cada uno de ellos, sino también si ese comportamiento es coherente a lo largo de toda la obra o varía en ciertas zonas, lo que suele ser indicio de contaminaciones o de cambios de modelo»¹.

1.- A. BLECUA, *Manual de crítica textual*, Madrid 1988, pp. 56-57.

**1) Relación de errores conjuntivos comunes
a los mss. O1, O2, O3, N y L.**

* La haplografía del verbo יבּוּז por parte de O1, O3 y N -los mss. O2 y L comienzan *in medias res* un poco más adelante por pérdida de sus primeras páginas- en el pasaje אחר / ולא יבּוּז לצמא כי יתאב למים / אחר המרבה ואחר הממעט ובלבר שיבוון לבו לשמים (pp. 3), quiebra el sentido del texto. De ello se percataron el copista de O3 y el corrector de O1, que en su lectura (כמו por למים / ולא יבּוּז לצמא y ולא יבּוּז לצמא) para enmendar la falta.

* Tras la exposición que hace cada emisario al regreso a la corte, 'Eger arremete contra 'Ahitub con este poema (p. 76):

צא צא אנוש הרמים איש בליעל / צא ממחיצתך רר רר ואל תעל
רר מגדולתך תשב משומם לך / כי אין למחלתך עוד למצוא תעל
אלו הטיבות נתיבתך לדרוך / יתר שאת רב לך עוד תעלה מעל
אכן כאיש פתי תוכה ותלקה / נפשך אשר פשעה גם מעלה מעל
אתם נגידים נגדו לאחיטוב נא / רוק מלאו פניו גם דרסו נעל
הכי בבית עבר לבושת נטמן / חררי ישיבתו פתח וגם נעל

Pues bien, en los mss. O1, O2, O3, N y L aparece invertido el orden de los versos segundo y tercero, con lo que se rompe el esquema de dos versos que finalizan con las mismas letras. Este error debió de producirse ya en el modelo del que derivan dichos testimonios.

* El pasaje ויענו כולם העצה הגונה / והרת נתונה / לשלוח אחרי האנשים / ויבואו בני / רן חושים / ותאמר להם המלכה / אשר בנזר השכל נסוכה / אתמול עתקו טענותיכם / (p. 81) se encuentra cuando está a punto de iniciarse la disputa de los tres emisarios reales ante la corte. Los mss. O1, O2, O3, N y L omiten las secuencias ויענו כולם העצה הגונה / והרת נתונה / אשר בנזר השכל נסוכה , con lo que

se produce una transición abrupta de la narración a las palabras de la reina. A mi juicio, dichas secuencias garantizan un paso armónico del relato al diálogo y, por lo tanto, son originales de la obra, pese a su tono formular. Su omisión habrá que atribuirle entonces al perfeccionismo de algún copista, espoleado por la imperfección de la rima *המלכה / נסוכה*. Pero si fueran un añadido espurio, no creo que los copistas de los testimonios que las traen hubieran coincidido por separado en la misma conjetura. Así pues, en cualquier caso este pasaje brinda un claro error conjuntivo para agrupar los mss.

* La inclusión de la frase *שפוסעים על שתי הסעיפים* por parte de O1, O2, O3, N y L -con algunas diferencias menores entre sí- en el pasaje *וקורא מינים אותם* sobre la oración de la plegaria judía contra los herejes (p. 173), tiene todos los visos de ser una interpolación basada en la frase *אתם פוסחים על שתי הסעיפים* de I Re. 18, 21. Tal vez respecto de ésta se haya producido, además, una *lectio facilior* con el uso de la raíz *פסע* (*marchar*) por *פסח* (*cojear*) salvo en el corrector de O1.

* En el curso de la interpretación de 'Aḥiṭub a la oración judía contra los herejes, O1, O2 y N -los mss. O3 y L presentan aquí una pequeña laguna- *כי מלכות זרון נקראת שמעצמה עומרת / לא מזרע המלכה ובמלכות הראויה* *leen* , *לא מזרע המלכה* , Por su parte, los demás testimonios omiten *מוררת* . expresión que -a mi entender- constituye una glosa y figuraba sin duda en el modelo del que copiaron los mss. antes citados. Difícilmente habrían podido coincidir en ella por medio de una conjetura.

* Un poco más adelante, los mss. O1, O2, O3, N y L incluyen las secuencias *וגם אמרו אנשי כנסת הגדולה הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא מורא איש / את רעהו חיים בלעו / וגם אמר החכם יסור עולם / הוי מתפלל בשלומה של עיר כי בשלומה יהיה שלום* (p. 175; cfr. 'Abbot II, 2 y Je. 29, 7). Aunque estas citas encajan bien en el pasaje, su omisión -como en el caso de O4, O5, O6, F y H- no le afecta al contexto. La inclusión, en cambio, menoscaba su calidad literaria por la carencia de rima, lo que trasluce -creo yo- su condición de añadido secundario. Probablemente esta adición se produjo durante una fase temprana

de la transmisión del texto.

* Durante la réplica de 'Aḥiṭub a 'Eqr sobre el tema del préstamo con usura, O1, O2, N y L -el ms. O3 omite éstas y otras secuencias anteriores y posteriores- leen *זהו / וְהָיָה לְךָ שָׂכָל וְעֵינִים / הָרִי אֵין לְךָ שָׂכָל וְעֵינִים / וְלֹא תִדַּע בְּסוּרִי / וְלֹא אֵין שְׁתַּנְּכְרוּ מַעֲשֵׂיו לְאֲבִיו שְׁבַשְׁמִים / וְאִפִּילוּ הוּא מְשׁוּמֵר יְהוּרִי / וְלֹא תִדַּע בְּסוּרִי* (p. 178). Esta variante presenta cuatro secuencias (*/ שְׁבַשְׁמִים / וְהָיָה לְךָ שָׂכָל וְעֵינִים / שְׁתַּנְּכְרוּ מַעֲשֵׂיו לְאֲבִיו שְׁבַשְׁמִים / וְלֹא תִדַּע בְּסוּרִי*) que no figuran en los demás testimonios. Como en algún ejemplo previo, resulta problemático determinar si el pasaje es original del autor de la obra o fue añadido por otra mano en el proceso de transmisión. En este caso, opino que se trata más bien de lo último, pues las cuatro secuencias constituyen una glosa al término *נְכָרִי* del versículo bíblico citado en la cláusula que les precede, *הָלֹא כְּתִיב בְּפֶרֶשֶׁת הָרִיבִית*, *לְנֹכְרִי תִשָּׁךְ* (De. 23, 21). Pero el derrotero que toma el texto inmediatamente después (*וְלֹא אֵין לְךָ שָׂכָל וְעֵינִים / שְׁתַּנְּכְרוּ מַעֲשֵׂיו לְאֲבִיו שְׁבַשְׁמִים*) hace innecesaria tal explicación. Además, y aunque, como se ha repetido, no sea criterio concluyente, en las cuatro secuencias hay mucho de dicción formular. Así, *הָרִי אֵין לְךָ שָׂכָל וְעֵינִים* es una reprensión vehemente propia del lenguaje coloquial, mientras que *שְׁתַּנְּכְרוּ מַעֲשֵׂיו לְאֲבִיו שְׁבַשְׁמִים* es la cita de Zēb. 22b. Sea como fuere, la inclusión de las citadas secuencias se remonta sin duda al modelo del que derivan los mss. citados.

* La omisión de *בְּחֶרֶדִּי תוֹרָה* por parte de O1, O2, O3, N y L en el pasaje *וְאִחִיטּוּב אִמְנַם דּוֹבֵר מְשֻׁרִים / מִיִּשְׁבַּ טַעֲנוּתִיו עַל פִּי הַסְּבָרָא / וְבִקִּי בְּחֶרֶדִּי תוֹרָה / וְעֵקֶר* (p. 195), deja en número impar las secuencias con una misma rima, y, aunque no afecte al sentido, ha de considerarse como errónea. Dichos mss. no coincidieron independientemente en este error, que se remonta a su modelo.

* En la narración del encumbramiento de 'Aḥiṭub en la corte tras su victoria sobre 'Eqr, figura el pasaje *וְהָיָה לְכָל אוֹהֲבָיו רוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמוֹ / וְהָיָה לְכָל אוֹהֲבָיו רוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמוֹ* (p. 198). *וְהָיָה לְכָל אוֹהֲבָיו רוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמוֹ / וְהָיָה לְכָל אוֹהֲבָיו רוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמוֹ* (p. 198).

Los mss. O1, O2, O3, N y L omiten la frase **ויהי לכל דרבני משביל** , sin menoscabo del sentido. Si se trata de una innovación, los mss. que la traen han podido coincidir en ella independientemente, porque la expresión **והשם** está precedida de **ויהי לכל דרבני משביל** en I Sa. 18, 14. En los demás testimonios la omisión debe atribuirse al modelo del que derivan.

A esta relación hay que añadir la siguiente serie de palabras y expresiones que presentan los citados mss. O1, O2, O3, N y L, y que faltan en los demás testimonios de la obra:

- ויוצרו ברך את גבולנו / מה טוב ומה נעים חלקינו וגורלנו / ה" en el pasaje (p. 9).
- הנה en la secuencia במחשבותיך עמוק עולה במחשבותיך הנה (p. 9).
- וייטב הרבר בעיני המלכה ובעיני השרים en la frase ובעיני (p. 11).
- ויעמוד פתח הבית מחריש ומשתאה en la secuencia מחריש (p. 24).
- גרלו ארכו רחבו en la serie רחבו (p. 28).
- לא הברת עריין טיבך en la frase עריין (p. 30).
- ואם תמצא עליו כתוב יר או רגל en la expresión עליו (p. 35).
- לעשותם בינו לבינינו מליצים אמצעים en la secuencia מליצים (p. 36).
- וכנגדו יש לנו יום אחד מיוחד en la expresión אחד (41).
- פלפול בקיאות וסברא en la serie בקיאות (p. 49).
- ולא היה אחד פוצה פה ומצפצף en la secuencia אחד (p. 70).
- ושאר מצות נתנו למשה מורשה / לבני ישורון למשה en el pasaje (p. 74).
- ותעביר המלכה הגבירה en la expresión המלכה (p. 79).
- כמי שמסופק אם יש בירו עבירה / קרבנו אשם תלוי כך en el pasaje או y כך (p. 108).
- נקרא / עד שיוודע לו חטאתו / אז מביא קרבן חטאת לאשמתו (p. 108).
- שהיתה מרים אמו בתולה תמימה en la frase אמו (p. 111).
- אם בפירוש זה אינך מאמין ובוחר / לך אקחך אל en el pasaje לומר y מאמין (p. 121).
- מקום אחד / מה ראית לומר ולפרש שבט לשון מלוכה (p. 121).

- בקש לגלות הקץ לבניו en la frase הקץ (p. 122).
- ולא יסור לגמרי בלי חזרה מהם שבט הנוגש en el pasaje בלי חזרה (p. 122).
- חמאה וחלב יאכל לרעתו מאוס ברע ובטוב en el pasaje y לאכל ברע ובטוב (p. 126).
- בחור / הרי שהיה צריך לאכל אכילה (p. 126).
- כי כן דברת שלי en la expresión כן (p. 134).
- כתיב אחר כך ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך אחר כך en la secuencia (p. 150).
- הוריע לעמו סוד האחרות / וקבלת עול מלכות שמים en la frase עול (p. 150).
- השם המיוחד והמפורש גבוה על כל גבוהים en la secuencia והמפורש (p. 152).
- ונאמר בה ברית עולם / ועל זה חייב כרת המבטלן en el pasaje על זה (p. 158).
- ויען אחיטוב אוי להם ולמזלם ולמבקשיהם en la secuencia ולמזלם (p. 165).
- לקדושים אשר בארץ המה ואירי 3, 16 del Sal. en la expresión אירי (p. 168).
- וישב שם צלמון בצר שמאלה en la secuencia שם (p. 190).
- כמו לב האדם יקר מכל איברי הגוויה en la frase איברי (p. 206).

**2) Relación de errores separativos comunes
a los mss. O1, O2, O3, N y L.**

A. Errores comunes sólo refutables por una anormal contaminación.

* Pese a que tiene pleno sentido, la lectura / וכל האומות מחרפים אותנו האויבים / de O1, O3 y N -los mss. O2 y L comienzan *in medias res* un poco más adelante por pérdida de sus primeras páginas- en el primer prólogo en prosa (p. 1) resulta errónea por varias razones:

- El sujeto (האומות) no concierda en género con el verbo (מחרפים),
y parece una *lectio facillior*.

- No hay concordancia perfecta en determinación entre los nombres coordinados **האויבים ופוקרים** uno con artículo y otro sin él.
- La pausa rítmica que sigue a **האויבים** aparta a esta palabra de la unidad sintáctica a la que pertenece, y levanta la sospecha de omisión de algún término.
- El uso de **מינים** en lugar de **מונים** constituye una *lectio facillior* o un error paleográfico por confusión *waw / yod*.

En las lecturas del resto de los testimonios, que presentan mínimas diferencias entre sí, subyace un mismo modelo וכל יום אותנו מחרפים ומגנים / אויבים ופוקרים כמה מונים -en mi opinión- a la lectura original del pasaje. Así, O6 trae וכל יום אותנו מחרפים ומגנים / אויבים ופוקרים כמה מונים , mientras que O4 y O5 -en los mss. F y H faltan el primer prólogo en prosa y los dos poemas iniciales de la obra- . וכל יום מחרפים ומונים אותנו אויבינו כמה מונים .

* En el pasaje **כִּי יִרְעֶתִיה גְּרוּעָה וְנִקְלָה / וּמִן הָעוֹר שְׁפֵלָה / אֲבָל הִיְתָה כּוֹנֵנִי בַּהֲמָצָאָה / כִּי לֹא הִיְתָה כּוֹנֵנִי בַּמְּלֶאכֶתִּי הַבּוֹזִיָּה / לְהִרְאוֹת הָעַמִּים וְהַשָּׂרִים אֶת יְפִיָּה** del segundo prólogo en prosa (p. 6), O1, O2, O3 y N –el ms. L comienza algo más adelante– presentan **שְׁפֵלָה וְהִמָּצָאָה** frente a **שְׁפֵלָה** , **כִּי יִרְעֶתִיה** que parece más razonable. Su lectura casa con la cláusula anterior (**כִּי יִרְעֶתִיה**), pero se contradice con la posterior (**אֲבָל הִיְתָה כּוֹנֵנִי בַּהֲמָצָאָה**). Este error combina la repetición de una palabra cercana y una innovación por malentendimiento de la expresión bíblica **וְשְׁפֵלָה אֵינָנָה מִן הָעוֹר** (Le. 13, 21). Cuesta trabajo, en verdad, comprender que el autor compare su obra con una llaga portadora de lepra. Las variantes **שְׁפֵלָה וּמִאֹרֶה** (O6) y **שְׁפֵלָה וּמִן הָאֹר** (O4, O5, F y H) sugieren la lección original del pasaje, a pesar del error por confusión **'alef / 'ayin**.

וישב הזקן לביתו / ויהי מעט בבית שבתו / ויבוא השומר עבדו לעבדו *
/ ויאמר הוציא את העבד / כי נתחייב מס לשר הבירה / ולבו כלב האריה לא המס ימס

/ אך אמר לעלוקה הב הב / ויפרה את עבטו בשלשה שקלי זהב / ושכמו לסבול נטה /
 (p. 26), O1, O2, N y L -el ms. O2 omite la última
 palabra, mientras que O3 presenta una laguna en esta parte del texto- leen
 ויבוא השוטר עבטו לעבט / ויבא השוטר עבטו / ותמיר שכמו לסבול יטו
 . Tal lectura adolece de falta de sentido unida a la
 cláusula *בִּי נִתְחַיֵּב לְשֵׁר הַבִּירָה מִסּוּ* que aparece posteriormente. Además asoma
 en ella la repetición casi literal y por adelantado de la secuencia *וּשְׁכָמוּ לְסָבֹל*
 . Y supone -para concluir- el mantenimiento de cuatro secuencias con
 rima casi idéntica *טו-טו / תו-תו / תו-תו / טו-טו*, lo cual constituye cierto demérito.
 A mi juicio, la lección original era la ya consignada *וּבֹא הַשּׁוֹטֵר עֲבֹטוֹ לְעִבּוֹט*
 , que figura en F y H. A su vez, O4 y O5 traen una
 variante de la misma *וּבֹא הַשּׁוֹטֵר בְּמַהֲרֹת וּבְמַרוּצָה / וַיֹּאמֶר הוֹצִיָא אֶת הָעִבּוֹט*
 (החוצה), con cambios -adiciones y omisiones- sospechosos de innovación. Por
 último, la lectura *וּבֹא הַשּׁוֹטֵר לְעִבּוֹט לְעִבּוֹט* de O6 supone la omisión de una
 secuencia por homoteleuton.

* En el pasaje *הִנֵּה צֶלַח וְשִׁכְלָךְ נֶחֱסַר / וְחֻמְרוֹת הוּא לָךְ וְאִיוּלוֹת / כִּי חוֹמֵר הַבֶּשֶׂר אֵין*
בּוֹ שִׁכָּל / רַק מִן הַמֵּאֲכָל אֲשֶׁר אוֹכֵל / אֲבֵל בְּנֶפֶשׁ וּבִנְשָׁמָה / יוֹשֵׁג שִׁכָּל וְחֻמְמָה / וְאִם עַל
 (pp. 129-130), los mss. O1, O2, O3, N y L
 omiten por salto de *שִׁכָּל* a *שִׁכָּל* el fragmento *אֲבֵל / רַק מִן הַמֵּאֲכָל אֲשֶׁר אוֹכֵל*
בְּנֶפֶשׁ וּבִנְשָׁמָה / יוֹשֵׁג שִׁכָּל, sin que el sentido del texto se vea en apariencia
 afectado. Sin embargo, la anomalía en la rima indica que se ha producido un
 error de mayor alcance, razón por la que lo incluyo en este apartado.

*B. Errores separativos comunes sólo refutables por
 una conjetura de copista históricamente poco probable.*

* En la narración de las actividades de 'Eqr en Roma, O1, O2, N y L -el ms.
 O3 presenta una amplia laguna en este punto- traen *אֲחֵרֵי אוֹתוֹ יֵשׁוּ לַחֲפֵשׁ / עַר*

La lectura es correcta en apariencia, si bien acusa una anomalía en la rima כומר / שמור y una concordancia extraña ישו - שמור. Por su parte, O4, O5, O6, F y H leen אחרי (p. 21), con más sentido que la anterior, rima perfecta y visos de ser la original. En mi opinión, no se puede explicar satisfactoriamente por error paleográfico el paso de אמות a אותו ; y si se hace por *lectio faciliior*, entonces O1, O2, N y L y/o sus modelos alteraron el orden de palabras en la última secuencia para enmendar la carencia de rima. Aun así, la combinación simultánea de dos errores poligenéticos en distintos testimonios parece significativa y puede remontarse a un ascendiente común.

* En el pasaje כי איש יהודי אשר לא מל כשורה / יהודי הוא אלא שעבירתו לו שמורה sobre la circuncisión, O1, O2, N y L -continúa la larga laguna del ms. O3- leen כשרו por כשורה (p. 162). Se trata de una *lectio faciliior* que acarrea la ruptura de la rima. Este detalle disuade de pensar que los citados testimonios coincidieron independientemente en el error, e induce a considerar que la anomalía figuraba ya en el modelo del que copiaron.

* En la réplica de 'Aḥiṭub a 'Eqr respecto de las curaciones milagrosas obtenidas por la oración a los santos se encuentra un notable *locus criticus* tras las secuencias ויעמידו / ויעמידו חס עליו / אשר הקדוש חס עליו / ויאסוף מצרעתו או יתפקח / או יישר לבתו הראית בעיניו אדם מת / אשר הקדוש חס עליו / ויאסוף מצרעתו או יתפקח / או יישר לבתו הראית בעיניו אדם מת (p. 166). ויקם על רגליו / ואם ראית איש נולד במומו / אשר בצאתו מרחם אמו

איש עור או Los mss. O1, O2, O3, N y L presentan מצורע או פיסח / יאסוף מצרעתו או יתפקח / או יישר לבתו , con algún que otro error menor de índole paleográfica o gramatical. Esta lectura manifiesta una clara quiebra de la rima, una sintaxis especial (oración asindética de relativo) y una ruptura del sentido porque no aparecen expresadas por ningún lado las circunstancias en que se operan tales curaciones.

Aunque tampoco son plenamente satisfactorias las lecturas de los demás testimonios, y entre ellas existe alguna diferencia, en su base se hallaba sin duda un mismo modelo con la expresión **ובהיותו על פתח הקרש** incorporada.

El ms. O6 trae **איש עור או מצורע או פיסח / ובהיותו**. Respecto de los mss. citados anteriormente, aparece con una adición (**ובהיותו על פתח הקרש פוסח**), un error paleográfico de metátesis (**מצרעתו** por **מצערותו**) y una omisión (**או יתקפה**). La lectura es correcta, pero el uso de **פוסח** en una especie de dittografía no puede contentar al crítico. A su vez, los mss. F y H vienen con **איש עור או צרוע או פיסח / ובהיותו על פתח הקרש היה פוסח / יאסף מצרעתו / או יתפקח או יישר לבתו**, que se diferencia de la anterior por la adición de **היה** y la no omisión de **יתקפה**. Por último, los mss. O4 y O5 ofrecen una variante **איש עור או פסח או מצורע / ובבואו אל פתח הקרש היה ממומו נגרע / ואסף מצרעתו / או יתפקח לבתו**, cuyo único error aparente consiste en el uso de *qal* por *nif'al* en el verbo **אסף**. Con todo, estimo que se trata de una lectura innovadora para subsanar el fallo encontrado, a juzgar por la repetición del término **מומו** en tan corto espacio, la inversión de los términos **פסח** y **מצורע**, y la adición de **נגרע**.

Según se desprende de las consideraciones anteriores, el texto estaba corrupto en este pasaje desde un momento temprano de su transmisión. Propongo **הראית בעיניך אדם מת / אשר הקדוש חם עליו / ויעמידהו ויקם על רגליו / האם ראית איש נולד במומו / אשר בצאתו מרחם אמו / איש עיוור או מצורע או פיסח / ובהיותו על פתח הקרש יתפקח / או יאסף מצרעתו / או יישר לבתו** como conjetura para enmendarlo. Me sirvo para ello de la expresión **ובהיותו על פתח הקרש** que figura en O4, O5, O6, F y H, y el adelantamiento del verbo **יתפקח**, que se hallaba desplazado de su lugar propio.

C. Errores separativos comunes probables.

* Al final del primer verso del tercer poema de la obra (p. 13), los mss. O1, O2, O3, N y L traen *במרומים שבתו* en lugar de *שכן המרומים*, y rompen así su metro 'arok² abreviado en cada tercer pie. Sin embargo, la lección tiene pleno sentido, y no puede descartarse que hayan coincidido independientemente en la innovación por medio de la expresión *מרום שבתו* de Ab. 3.

* En el momento de la separación amistosa de los tres emisarios reales (p. 14), los mss. O1, O2, O3, N y L ofrecen la lectura *הן אנו במדינה נכריה ומספיקם / הן*. Aunque correcta, es tautológica y adolece de correspondencia entre las unidades rítmicas y sintácticas. Con ligeras variaciones entre sí, O4, O5, O6, F y H traen *אין אנו במדינה ניכרים / ומספיקם*, que explica los posibles errores de la anterior. Así, de *הן* a *אין* se pasa por la similitud fonética 'alef / he, mientras que *נכריה* puede deberse a la presencia de *נכרי* en el modelo, con abreviación interpretable como marca de plural absoluto o de sufijo pronominal en un plural masculino.

* La frase *ואין עור מבלערו* concluye la relación del segundo artículo de la fe judía (p. 34) en los mss. O1, O2, O3, N y L. Como está precedida de la fórmula *ועל זה נאמר*, que implica la citación exacta del pasaje bíblico, ha de considerarse errónea. El yerro se debe acaso al recuerdo de *ואין עור אלהים* de Is. 45, 21. Se trata de uno de esos errores menores en los que difícilmente repara un copista normal. En cambio, O4, O5, O6, F y H traen *אין עור מלברו*, cita de De. 4, 35, que parece la lectura original.

* En la exposición del duodécimo artículo de la fe judía (p. 40), los mss. O4, O5, O6, F y H -con alguna pequeña diferencia entre sí- leen: *השנים עשר נאמין / אנחנו כת היורים / שאנו להגאל עתירים / ויקבץ הש"י נרחינו / וישלח לנו משיחנו / וישיב העבודה לרביב ביתו / ויקריבנו לעבודתו / וישמח עמו כימות עינה / וישיב העטרה*

ליושנה / מהרה לאותו זמן נוכה / אם יתמהמה לו נוכה . Esta lectura parece en principio insatisfactoria a causa de dos repeticiones sospechosas de error. Primero, la de עבודה , que invita a pensar en la posibilidad de una interpolación, por más que ambas frases encajan en el contexto. Después, la de ויחזיר העטרה ליושנה , error de cita de la expresión וישיב העטרה ליושנה de Yom. 69b.

No obstante, tampoco resulta del todo convincente la lectura / עתירים / שאנו להגאל / ויקבץ הש"י נרחינו / וישלח לנו משיחנו / וישמח עמו כימות עינה / וישיב העטרה ליושנה de O1, O2, O3, N y L. En ella no figuran las secuencias לעבודתו / ויקריבנו לעבודה / וישיב העטרה לרביר ביתו / וישיב העטרה ליושנה , cuya omisión se puede explicar por homoarcton ... וישיב ... וישיב . Y, aunque el uso de עבודה en la frase וישיב העטרה ליושנה constituye *lectio facilior* según la expresión ya citada de Yom. 69, apunta, sin embargo, a la autenticidad de las secuencias omitidas. Esto último es, a mi juicio, lo más probable. Como sea, ningún copista consideraría errónea ni una ni otra variante.

* La lectura לא ימצא שכל de O1, O2, O3, N y L en el pasaje והשכל לא ימצא שכל por שכל de O1, O2, O3, N y L en el pasaje והשכל לא ימצא שכל (p. 85), supone un error por repetición de la misma raíz del término שפלים del contexto. No es descartable que se encontrara en el modelo de estos testimonios.

* Al interpretar el término תלוי (p. 108), 'Aḥīṭub se refiere a la creencia en la resurrección de Jesús como algo cuyo carácter absurdo les ha pasado inadvertido a los cristianos. Y prosigue en O4, O5, O5, F y H : ותלוי ועומר ער : A su vez, O1, O2, O3, N y L traen : ותמיד עומר ער יפלה . lectura correcta en la que ותמיד podría constituir una innovación surgida por similitud con עומר .

D. Errores comunes subsanables por conjetura o contaminación.

* En el primer prólogo en prosa (p. 1), los mss. O1, O3 y N -O2, L y F comienzan más adelante- traen *צַר וּמְצוֹק מִצְאוֹנִי*. Esta lectura quiebra la rima con la secuencia *אֶצְמָא בְּעָרִי וְלֹא אֶצְמָא* posterior, y se explica como *lectio faciliior* por cita directa de Sal, 119, 143. La anomalía en la rima no se subsana con la adición de la frase *וְיִגוֹן אֶמְצָא* de Sal, 116, 3 por parte del corrector de O1, ni con la variante *מִצְוֹר וְצָרָה בִּי נִמְצָא* del ms. O6. Sí, en cambio, con la lectura *מִצְוֹק וְצָרָה אֲנִי מוֹצָא* de O4 y O5, que apunta hacia *מוֹצָא* como la original del pasaje.

* Poco después (p. 2), la lección *לִבְּנֵי שְׂמַתִּי טָרַם אֶקְטוֹף מֵאוֹיְבֵי* de los mss. O1, O3 y N deja sin rima una secuencia. Dado que el texto tiene sentido unido a las cláusulas siguientes, *מַעַט תְּשׁוּבוֹת לַחֲבֵר / זִיו פְּנִיהֶם בָּהֶם לִשְׂכַר*, la anomalía debió de pasar inadvertida a los copistas de estos testimonios y al corrector de O1, que anota *לִבְּנֵי שְׂמַתִּי פָנִי נָקִים טָרַם אֶקָּח מֵאוֹיְבֵי*. El error se podía resolver por conjetura basada en las expresiones *לִשְׂמִי לֵב* o *לִשְׂמִי אֵל לֵב*. Así, en O4 y O5 figura *לִבְּנֵי אֲנִי לִבְּנֵי שְׂמַתִּי כָּל לֵבְבִי / טוֹב אֶקְטוֹב מֵאוֹיְבֵי* mientras que O6 trae *לִבְּנֵי אֲנִי לִבְּנֵי שְׂמַתִּי אֵל לֵב / טָרַם אֶקְטוֹף מֵאוֹיְבֵי*, que parece más cercana a la posible original.

* Al final del primer prólogo en prosa (p. 3), los mss. O1, O3 y N leen *כִּי מַעֲיִנוֹת שְׂכָלִי מִמֶּנּוּ נִסְתַּמוּ* de la *וְלֹא רַבִּים יַחֲבֹמוּ* en contradicción con la frase siguiente cláusula. Al hacer profesión de humildad, un autor no puede declarar que posee sabiduría alguna. Se trata, pues, de un error palmario. En *שְׂכָלִי* se ha producido la adición de *yod* por influjo de *מַעֲיִנוֹת*, mientras que en *מִמֶּנּוּ* se da la confusión *yod / waw*. Los mss. O4, O5 y O6 traen *כִּי מַעֲיִנוֹת מִמֶּנִּי נִסְתַּמוּ*, lectura correcta. Como *שְׂכָל* es *lectio difficilior* respecto de *חֲכָמָה*, creo que la lección original podría ser *כִּי מַעֲיִנוֹת הַשְּׂכָל מִמֶּנִּי נִסְתַּמוּ*.

* El cuarto verso del primer poema dice *יִשְׁבַּע חֲרָפָה מִסֵּרָה טִיפָה וּבָמָּה אֲשַׁפֶּה אוֹתוֹ* (p. 4). Los mss. O1, O3 y N rompen el metro con su lectura *מִסֵּרוֹחִי* por

מסרח , que, por otra parte, es correcta y tiene pleno sentido. La anomalía métrica está subsanada haciendo quiescente un *šwā'* móvil en מסרח de O4 y O5, y מסחי de O6.

* La haplografía de והשרים por parte de O1, O2, O3, N y L en el pasaje כי לא היה כוונתי במלאכתי הבזויה / להראות העמים והשרים את יפיה (p. 6), constituye un error sencillo de enmendar con el recuerdo de Est. 1, 11, fuente citada en la secuencia.

* Al comienzo de la narración, O1, O2, O3, N y L leen עיתותי por עצתי en el pasaje ועתה אם טוב בעיני ארונתי / קוצר עצתי ומען מלתי / נמתיק סוד בינינו (p. 10). El contexto rechaza el uso de עיתותי (*sincronización, secuenciación*), que sólo parece explicable por una extraña confusión *šade* / *yod + taw*. En cualquier caso, la enmienda por conjetura resultaba sencilla.

* Durante el relato del viaje de Šalmon, los mss. O1, O2, N y L -O3 presenta una amplia laguna- leen הר חורון en lugar de בית חורון en la secuencia ויעבור ויראוהו בבית חורון (p. 16). El error, fácil de subsanar, se explica tal vez por el cruce con la expresión de parecida fonética הר חרמון o porque la ciudad de Bet-Horón se encontraba en un alto (vid. Jos. 10, 10; *passim*).

* La haplografía que de בבית presentan los mss. O1, O2, N y L en el pasaje ויראוהו בבית נכותם / עץ אשר ישו בו נתלה (p. 19), se subsana con prontitud mediante el recuerdo de la frase ויראם את כל בית נכותה de II Re. 20, 13.

* Con ויתישב עמו / וזה רבר נואמו en el pasaje נאמו por מאמרו (p. 27), los mss. O1, O2, N y L -continúa la laguna de O3- incurren en error por ruptura de la rima. La conjetura para enmendarlo era sencilla, y con ella dio también el corrector de O1.

* Al principio de la exposición del segundo artículo de la fe judía (p. 34), los mss. O1, O2, O3, N y L leen -con pequeñas diferencias- השני שהוא אחד אחדות

גמורה ונצחית אחת , en detrimento de la rima y del sentido. El error era fácil de enmendar por conjetura. Con pequeñas variantes y errores menores, los demás testimonios traen **השני שהוא אחד אחרות גמורה ונצחת / בלי חשבון אחת** , lectura que considero original.

* En el pasaje **וכן השמש יישב וירטיב / פעם ירע ופעם יטיב** (p. 53), los mss. O1, O2, O3, N y L dejan sin rima una secuencia con la omisión de **ופעם ייטיב** . El contexto hacía fácil la conjetura para subsanar esta anomalía.

* Un error por adición de **אין** presentan O1, O2, O3, N y L en la frase **ועור ואין** (p. 99). El corrector de O1 se percató, y eliminó **ואין** .

* Durante el debate sobre la figura del *Siervo* de Is. 52-53, los mss. O1, O3, N y L leen **נברת** por **נגזר** en O2 figura por error paleográfico- en la frase **מהו דכתיב ונגזר מארץ החיים** (p. 132). El uso de un sinónimo se aleja de la fuente bíblica aludida (Is. 53, 8), y es un error de sencilla enmienda.

* En la secuencia **רק היא לאות ברית ותפארת** (p. 159), los mss. O1, O2, O3, N y L omiten la palabra **ותפארת** , necesaria para la rima. La conjetura para corregir el error era sencilla.

* Del santuario que hubo en Šiloh dice 'Aḥitub : **אשר / אוזי משכן שילה** (p. 203). Los mss. O1, O2, O3, N y L yerran de modo diverso en la secuencia final por inversión de palabras. Así, O1 y L traen **לא יוסיף אבה** ; O2 y N presentan **לא יוסיף אבה** ; y O3 lee **לא יוסיף להביא אבה** , con la adición de **להביא** por una especie de ditografía. Tales lecturas se remontan sin duda a una errónea que ya figuraba en el modelo del que estos mss. derivan. La anomalía podía subsanarse mediante el recuerdo de la frase **וימאס** de Sal. 78, 67.

E. Errores poligenéticos.

En razón de su cantidad y de su menor relevancia para el establecimiento de la filiación de los testimonios, ofrezco tan sólo una selección de errores poligenéticos diversos que presentan en común O1, O2, O3, N y L.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Adición de לבך en el pasaje אתה המוחר / אם לבך לבחור האמת מן השקר (p. 48). Es causa de anacoluto.
- * Repetición de אשר en lugar de האם en el pasaje אתה עקר שלוחי / אשר (p. 67). Buzi hit amon / ma tamir mibari zlamon / aser bseifio seifir.
- * Ditografía de זאת האמונה בעיר en el pasaje אני ראיתי זאת האמונה בעיר (p. 70). Koshnitsina / zat hamונה lehamin ra'ia.
- * Inversión en ברריות ובחירות por בחירות וברריות en el pasaje (p. 80). ולא נרבה ברריות ובחירות / פן נחצוב לנו בורות נשברות.
- * Ditografía de רמז en el pasaje / למרבה המשרה מ"ם סתומה (p. 111). Rami shehitah mirim amo bitולה tamiha.
- * Haplografía de אם o de כי en el pasaje לא קם עוד מלך ביהודה / ואף אם (p. 119). Bi mi zrobbel hita ruoha / la nqra mlk ala paha.
- * Adición de לא en el pasaje ואדרבה בשרו משמן רוטפש / מיום שנולד ער (p. 131). Respeto la fuente bíblica (Is. 53, 2), pero contradice el sentido de la réplica de 'Ahitub a 'Ezer sobre la interpretación de Is. 52, 13 - 53, 12.
- * Ditografía de ולא y de להוסיף en el pasaje לא באתי לגרוע מתורת משה (p. 158). ולא להוסיף אפילו אות אחת ולא להחליף / אבל באתי לחזק ולהוסיף.
- * Omisión de la secuencia שיש por שיש בעבורתם תועלת en el pasaje שיש ! שיש ועלתה בלבם איוולת / שיש בעבורתם תועלת / ושיש בהם נוחה (p. 210).
- * Haplografía de וישרוף en el pasaje ויתורה לפני יוצרו / תמור דכרת בבורו (p. 210).

(p. 212). / וישרוף באש להבה / קרב וכליות כלי המחשבה

- * Repetición de אם por מה en el pasaje ומה תועלת בריחי עשביו / אם יריחו ומה תועלת בריחי עשביו / אם ימתקו כמן ואם ריח לנפשי אם היא בתוך כאפרסמון או בטעם פירותיו / אם ימתקו כמן ואם ריח לנפשי אם היא בתוך (p. 216). הגן עומדת

- Lecciones faciliores:

- * אדרת שער por אדרת שער (p. 18) en O1, O2, N y L -el ms. O3 presenta aquí una laguna. Ambas prendas se nombran en la Biblia: אדרת שער (Jos. 7, 21), ropa lujosa, y אדרת שער (Za. 13, 4), vestimenta humilde. Esto es lo que mejor se adapta al contexto de la conversión de Salmon al islam; por lo tanto, אדרת שער constituye un error.

- * יעטרוהו de los mss. O1, N y L -el ms. O2 trae יעטרוהו , pequeña variante de ésta, y prosigue la laguna de O3- por עינוהו en la secuencia ויספרו לו איך עינוהו en la secuencia ויספרו לו איך עינוהו (p. 19). Se debe probablemente a la mención anterior en el texto de la corona de espinas (והראוהו כתר קוצים על ראשו) que se le impuso a Jesús de Nazaret según el relato evangélico (Mc. 15, 17).

- * כי אתה איש נכרי לא חברתי עריין טיבר / טיבר por טבער (p. 30). ולא ירעתי מצפון לבר

- * לשונך con la pequeña variante ותאיר לשוני מחשבי -con la pequeña variante ותאיר לשוני מחשבי (p. 48).

- * משם נסע את אי הגחל / ויעבור את הגחל en el pasaje הגחל en el pasaje הגחל en el pasaje הגחל (p. 58).

- * ויקרא עקר הכומר / וישא את קולו ויאמר ויקרא en el pasaje ויקרא en el pasaje ויקרא (p. 67).

- * כי אין קרבה בנשמות / אשר באצילותן en el pasaje באצילותן en el pasaje באצילותן (p. 67).

Yěb. 64a, אין המשל דומה לנמשל (p. 102), acaso por el recuerdo de la frase (p. 102), דומות (p. 102), acaso por el recuerdo de la frase (p. 102), *passim*).

* ובה יעזרך מחוללך / אם אשמע en el pasaje אפנה por אשמע y מחוללך por אלהיך * (p. 104). לקול הבלך

* ומלת נעשה שיתוף השלשה / בבריאת אדם por בבריאת עולם * (p. 110). בבריאת אדם אשר עשה

* איך בדברייך אתה נכחד / איך יוכלו השלשה en el pasaje נכחד por נאחו * (p. 130). להיות אחר

* כתר לי זער / ואחוויר en el pasaje לעיני העומדים por לעיני העמים * (p. 178). לעיני העומדים

* (p. 186). אהה כי כריתי לנפשי שוחה en la secuencia אהה por אחר כך *

* (p. 187). וצורם הסגרים למיעוטם en la frase הסגרים por השגבים *

- Errores por similitud fonética o gráfica:

* (p. 4). מאיר נשפי en la expresión מאיר por מעיר *

* (p. 26). ויהי מעט בבית שבתו en la secuencia בבית por הבית *

* (p. 152). ישרד מערכתם ויסוגו אחר en la frase ישרד por ישרר *

* אם בדברייך אנו מעידים / שהיה ראוי להשמיר ולאבר en el pasaje אם por אכן * (p. 170). את כל היהודים

* (p. 177). כמה ידע האי גברא en la expresión כמה por במה *

* (p. 181). אע"פ שהזהרתיו מליקח ריבית מקדושי מליקח en la secuencia מלוקח por מלוקח *

F. Lecciones equipolentes.

* La expresión **ויחשבה לחובא ואטלולא** (p. 22) sella en O1, O2, N y L –el ms. O3 persiste en su laguna– el rechazo de 'Aḥitub al islam. Por su parte, O4 y O5 leen **ויחזק לחובא**, mientras que O6, F y H anotan **בעיניו חובא ואטלולא**. Se trata en principio de lecciones equipolentes que enfrentan a O1, O2, N y L con el resto de los testimonios. Con todo, es posible que en el modelo de O4, O5, O6, F y H se haya producido primeramente un error paleográfico motivado por la escritura continua de *bet + he* –a veces legible como *qof*–, seguido del paso de una sibilante (*šin*) a otra (*zayin*). En cuanto a **בעיניו** de O4 y O5, constituye una trivialización.

* **הקריב** –salvo en el ms. O3, cuya laguna continúa– por **קרב** en la secuencia (p. 25). **ויהי כי הקריב הזקן אל ביתו**.

* Grande es la fluctuación de los mss. en el uso de las formas **לב** y **לבב**. Alguna vez O1, O2, O3, N y L leen de una u otra manera frente a O4, O5, O6, F y H, como en **לבבך** por **לבך** de la secuencia **מצפון לבבך** (p. 30). Un caso similar se presenta con el nombre divino, donde las variantes son múltiples y raras veces los testimonios leen enfrentados en bloque. Uno de esos ejemplos lo brinda **המקום** por **הקב"ה** en el pasaje **להוריר המקום** (p. 43). **תורתו משמי ערץ / עמד וימורד ארץ / ולא מצא בכל האומות כישראל אומה**.

* En el pasaje **ויאמר אתה החכם החבר / ידבר נא עברך דבר** (p. 31), la lección **החבר** de O1, O2, N y L –prosigue la laguna del ms. O2–, se enfrenta a diferentes lecturas de los demás testimonios: **הנבר** de O4 y O5, **ברבר** de O6, **הנכבר** de F y **הנבחר** de H, estas dos últimas con detrimento de la rima. Son todas ellas lecturas inferiores a la primera de las reseñadas.

* **כל הנביאים לא נתנבאו ברשות עצמם / ברצון** por **ברשות** (p. 37). **כי אם ברשות השכינה**.

- * (p. 58) ויבוא אל מקומו ולא רצו en la secuencia por וישוב *
- * (p. 81) ונשמע מן שני האנשים ויבוח en la frase por השלוחים האנשים *
- * (p. 119) איך מלאת הפוך רוח / ורבר אשר אתה מקשקש / יהיה לך למוקש en el pasaje por רברך de los mss. O4 y O5, o por חפניך de los mss. O6, F y H
- * הגר לי מי היה אותו עבר / אם תאמר הבשר en el pasaje סר en vez de נחסר *
(p. 129) / הנה צלך ושכלך סר
- * (p. 139) והעלים ממנו ולא הגיר לו en la frase por ממנו *
- * (p. 150) בשתשפיל לסיפא רקרא דעתך יערבב ויערבב en el pasaje לך de O4, por יעקבך de F, por תעקבך de H o por יערבב de O6, por יעקבך de O5
- * (p. 163) בלב נבון מים עמוקים en la frase por נבון *
- * (p. 186) שהרביתי עם היורי שיחה / וער בה מאז גזרתי / ועתה עבירה עברתי en el pasaje מאז de O4, O5 y O6 y אומר de F y H frente a מאז *
- * ועל המונם הקרימו / לבל ידברו עם היהודים en el pasaje החרימו por הקרימו *
(p. 188) מן האמונה
- * ואין מאמינים en la frase בלתי de O6, O4, O5, F y H, o por רק de O4, O5, F y H, o por זולת *
(p. 196) בה זולת הנוצרים
- * (p. 200) אף אני אביא בן בקר תמים en la secuencia בן por מן *
- * (p. 209) שני ארזים גדולים וגבוהים en la expresión גבוהים por גדולים *

3) Relación de errores conjuntivos comunes a los mss. O4, O5, O6, F y H.

* La adición de **בן** -el copista del ms. H tacha **בן** y anota **בו**- en el pasaje **ובמחשבותיך לא יעלה / לייחס מדות לבורא / כי המאמין בן מי כמוהו מורה** (p. 52), quiebra la sintaxis de la frase. Constituye un error conjuntivo de los mss. O4, O5, O6, F y H, porque es improbable que coincidieran independientemente en esta especie de ditografía del inicio de la cláusula posterior, **וזה כי המאמין במדות מאמין בתארים**.

* La adición de **למי עושים** por parte de O4, O5, O6, F y H en el pasaje **בקש מאביו שבשמים / שימחול להם ועון לא ישם / כי אינם יודעים למי עושים ומה הם עושים** (p. 94), es errónea, ya que no responde al texto evangélico de referencia (Lc. 23, 34). Los citados testimonios no coincidieron en dicha adición por separado, sino que ésta se remonta al modelo del que derivan.

* Los mss. O4, O5, O6, F y H leen **וזהו האמת והצדק** por **הפירוש האמיתי והצדק** (p. 128). Se produce así una innovación con añadido de una palabra y ruptura de la armonía que tiene la secuencia con dos nombres sin determinación adjetiva. El error se remonta sin duda al modelo del que proceden dichos testimonios.

* Los mss. O1, O2, y N transmiten así el pasaje **ורור נעלם / ולמשכילים עוד סוד נעלם** / **עברי מלך להם לעולם / ואיכבה תרצה לרחות טעמי / הלא אמר הנביא ישעיהו כימי העץ ימי עמי / כי אז תסור ראגת הגלות כולה / העושה אתנו כלה / כללו של דבר / אין עבר** (p. 134), perteneciente a la larga intervención de 'Ahiṭub sobre Is. 52, 13 - 53, 12. Hay que hacer, sin embargo, la salvedad de que las palabras **ראגת תסור** faltan en O3 y L. Pues bien, O4, O5, O6, F y H no traen las secuencias **ואיכבה תרצה לרחות טעמי** / **הלא אמר הנביא ישעיהו כימי העץ ימי עמי** / **כי אז תסור ראגת הגלות כלה / העושה אתנו כלה**. La forma y el contenido de las mismas -severa increpación con referencias bíblicas al oponente en la disputa- y el hecho de que el texto

tienen sentido con y sin ellas, impiden emitir un juicio tajante sobre su autenticidad. Puede tratarse de una adición espuria o de cláusulas que figuraban en el original y luego se perdieron en parte de los testimonios por las vicisitudes de la transmisión. Como fuere, este pasaje tiene un marcado carácter conjuntivo, pues permite el reparto de los mss. en dos grupos.

Asímismo, hay que añadir la serie de palabras y expresiones que presentan O4, O5, O6, F y H y faltan en los demás testimonios. De ella selecciono:

- לצר אסתן שת ערכו / מעבר לנהר חרקל שת דרכו מעבר (p. 15).
- וילך במדינות כמין גאם / כי חפץ לדעת באמונה פתגם כי חפץ (p. 22).
- ויקראו לו כלב בן כלב (p. 25).
- הששי להאמין כי הנבואה / מניצוץ אור אלהים באה אור (p. 36).
- ועור היום עם עומק הגלות הרלות והשפלות הגלות והרלות (p. 44).
- כי היה רוח חכמה מלא רוח (p. 49).
- הוא ישמרך מכל רע ויברכך מכל רע (p. 51).
- ששת ימי השבוע ששת (p. 57).
- האמת והיושר את דוברת (p. 90).
- והמלכה ישה בכבוד ונועם על מושבה כפעם בפעם en el pasaje על מושבה (p. 103).
- שאומרים שהולידה כשהיא בתולה (p. 109).
- שישו הוא מלך המישח (p. 120).
- הלא האלהים מעולם ועד עולם רם ונשא רגול מרבבה רם ונשא (p. 130).
- שלא תאמין בעניין השילוש (p. 146).
- יש להם תפילה מתחלת ולמשומרים אל תהי תקוה אל תהי תקוה (p. 171).
- הלא כתיב בפרשה ולנכרי תשיך (p. 178).
- להציל ממות נפשם וחיותם נפשם (p. 183).
- אעזבונו לשטן ימות ואבר שמו ימות (p. 187).
- גם בהיותי במדינת אספמיא (p. 192).
- דורש טוב לעמו / ולכל אוהביו דורשי שלומו / ויהי לכל דרכיו משכיל (p. 198).
- לדברי אבי ראיה / מדינאל חנניה ומישאל ועזריה (p. 204).

4) Relación de errores separativos comunes a los mss. O4, O5, O6, F y H.

A. Errores sólo refutables por una anormal contaminación

* En el pasaje ועל משכבה שנתה לא ערבה / מרוב נביכות המחשבה / כי משינוי הרעות היתה רחוקה / ותעל בלבה עצה עמוקה (p. 8). Su lectura está inspirada en *pues su espíritu urgía la diferencia de opiniones* contradice el sentido del contexto. Entre הציקה and עמוקה tampoco existe rima perfecta; y ésta sufriría mayor detrimento con una variante כי משינוי הרעות היתה רחוקה / שינוי הרעות רוחה הציקה, más conforme al pasaje. La combinación de una *lectio facillior* y de un error de rima resulta un hecho significativo. Varios testimonios pueden coincidir independientemente en una conjetura para enmendar un pasaje, pero nunca para deteriorarlo. Creo, pues, que el error ya figuraba en el modelo del que derivan los mss. citados. Por su parte, los demás testimonios ofrecen en este punto una lección רחוקה רוחה הציקה, incompleta pero fácil de enmendar por conjetura (כי משינוי הרעות היתה רחוקה).

* Con ligeras variantes entre sí, la exposición del quinto artículo de la fe judía finaliza así en los mss. O1, O2, O3, N y L: ואף לעשותם בינו ובינינו מליצים / חמת המלך תועים (p. 36). Se trata de una lectura correcta, pero con una cláusula final *cólera de Dios son los idólatras* insuficiente para las expectativas del crítico. Menos convincente es la versión ואף לעשותם בינו ובינינו אמצעי / חמת המלך תועי de O4, O5, O6, F y H, porque la frase *cólera del rey To'y* no encaja en el contexto y constituye una *lectio facillior* inspirada en תועי מלך חמת de II Sa. 8, 9. Este detalle y la haplografía de מליצים inducen a pensar en la posibilidad de un error de mayor calado, imputable al modelo del que proceden los citados mss. En mi opinión, la lectura satisfactoria viene de

la pluma del corrector de O1, que cambia מנעים por תועים en la segunda de las secuencias: חמת המלך מניעים (*que mueven la cólera de Dios*).

* La inversión de los términos צרפת ואשכנז por אשכנז וצרפת en el pasaje (p. 193) constituye un error que debe remontarse al ascendiente común de O4, O5, O6, F y H. Sólo así se explica que, para mejorar la imperfecta rima existente entre אשכנז y נר, los mss. O4 y O5 coloquen una pausa tras יהודים y lean luego en plural (נעים), o que O6 añada ספרר al final de la primera cláusula.

*B. Errores sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco probable*

* Los mss. O1, O2, O3, N y L presentan והמלאכה / ורחבה מים תורתיו in el preámbulo que hace el anciano a su exposición de la fe judía (p. 33). Debe de ser la lectura original del pasaje. En cambio, los mss. O4, O5, O6, F y H leen והמלאכה / ורחבה מים תורתיו con algunas diferencias entre sí -en F y H figura ארוכה por מרובה, y F trae מהים por ים. La variante es correcta, pero la repetición de והמלאכה arroja dudas su autenticidad. Parece consecuencia obligada de una temprana inversión en el orden de dos secuencias rítmicas producida en el modelo del que derivan estos testimonios.

* Los mss. O4, O5, O6, F y H leen מונבז por אנטיוכיה en el pasaje גם ביביו אותה (p. 120). Se trata de un error histórico, pues Monobazo, aunque judío, fue rey de Adiabene, no de Judea. Difícilmente han podido coincidir los testimonios citados en esta lección por conjetura aislada para corregir ומוטיב que, por error paleográfico, figuraba a buen seguro en su modelo, como en el de O2, O3, N y L. Habría sido mucho más fácil, por ejemplo, anotar ארקילאוס, como hizo el copista del ms. O1.

C. Errores probables

* En el primer prólogo en prosa (p. 1), los mss. O1, O3 y N -O2 y L comienzan más adelante- leen con alguna pequeña diferencia desdeñable ושמתי אותם על , donde אותם puede ser tanto *a ellos* (los días aciagos o la estrechez y angustia de que habla antes) o *su señal* (de tales días o angustias). En cambio, O4, O5 y O6 -los mss. Fy H empiezan después- traen :

- ושמתי אותם en lugar de ושמתי אני , con un pronombre personal sujeto que resulta pleonástico;
- ראת en vez de ראיתי , con el paso al infinitivo exigido por la variante anterior; y
- לעג por חרפה , con un sinónimo que constituye *lectio faciliior*.

Así pues, O4, O5 y O6 presentan tres errores poligenéticos simultáneos, que a buen seguro se hallaban en el modelo del que derivan.

* El pasaje בחקיו אשעה אך פני המקום se halla en la conclusión del primer prólogo en prosa (p. 3). El ms. O6 lee en este punto בחיו אשעה , con haplografía de אך , adición de יובני , y *lectio faciliior* בחיו por בחקיו . Ésta -a mi modo de ver- es la base de la variante יעזרני המקום בחקיו que ofrecen O4 y O5 -los mss. F y H comienzan en el segundo prólogo en prosa-, donde se producen las *lectiones faciliores* יעזרני por יובני , y לשעשעי por אשעה . Pienso que las lecturas de estos tres testimonios constituyen una innovación -en la que seguramente no hayan coincidido por separado- nacida de las dificultades de comprensión del pasaje en examen. Éste tiene sentido completo aunque parezca falto de algún elemento delante de la palabra פני , o bien de la partícula ב- (como luego sucede en בחקיו) o bien de la partícula אל (que añade el corrector del ms. O1 bajo el recuerdo de la frase פני אליך de Esd. 9, 6).

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación

- * Los mss. O4, O5, O6, F y H omiten ארמת en la expresión ורבים מישיני ארמת (p. 40), error que se enmienda con prontitud mediante Da. 12, 2.
- * La haplografía de הביתה en el pasaje ותווער עם אנשי עצתה / אל מקום הביתה (p. 190) supone la quiebra la rima, y se podía enmendar con una sencilla conjetura.
- * Otro tanto cabe decir de la haplografía de אביא en la frase אף אני אביא (p. 200).

E. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Ditografía de שם -en los mss. O4 y H figura su sinónimo שם - en el pasaje והשלישי לצד אסתן שם ערכו / מעבר לנהר חרקל שם דרכו (p. 15).
- * Repetición de מחיצה por אספקלריא en el pasaje אחת כל הנביאים נבאו מתוך מחיצה (p. 37).
- * Inversión en ויאמר כן ידעתי ושמעתי / והחשבון כן קבלתי (p. 87).
- * Repetición de אינו en lugar de אתה en el pasaje ואף כי על הרעה אני (p. 93).
- * Haplografía de -ני- en בינו por בינינו de la expresión בינינו ובין שטי כזב (p. 109).
- * Repetición de מקבלות מן השרים por יונקות en el pasaje שאר הארצות מקבלות מן השרים / א"כ שאר הארצות מקבלות מכחות החיצונים / אשר חלק להם ה' להיות ממונים (p. 207).

- Lecciones faciliores:

- * (p. 7). בטבעיהם קלים *por טבע* en la expresión תנועה *
- * (p. 29). האיןך מאמין אלא במה שחזית *frente a חזית* en la frase ראית *
- * (p. 104). כה יהי בסערך אלוה רשמיא *por בסערך עמר* en la expresión *
- * -en el ms. O4 figura שרגישו con error de número gramatical- *por שרגיזו* en la secuencia העזרה (p. 105).
- * (p. 142). ואיה איפוא באויביו רר / והוא נפל במרר *por במורר* en el pasaje *
- * (p. 165). באומרם שההור נשרה על הצורה *por ההור* en la frase הכבור *

F. *Lecciones equipolentes.*

- * לרבר הזה עוצו עצה *frente a עצה עוצו / ומעיינותיכם חוצה יפוצו* (p. 9).
- * *por ועיירות* de O1 y las erróneas מפירות de O2 y ופירות de N en el pasaje ויעברו מדינות ונפות / ובירות נוראות ויפות (p. 15).
- * (p. 77). אשר לפני בלי קרב חוגר *por אשר בלי קרב לפני חוגר* *
- * (p. 78). רררר וקוץ וקימוש *por קוץ ורררר וקימוש* *
- * *por לבורא* de O1, לכאורה de O2 y לאורה de O3, N y L en la frase לאלוקים (p. 88).
- * *por חשיבותו* de O1, חשיבתו de O3 y L, y la errónea משינותו de O2 y N en la frase חשבת להרבות תשובתו (p. 139).
- * (p. 178). ולמה אין לך הרבר קשה *por ולמה אין הרבר לך קשה* *
- * (p. 192). ראייה על שביתתם *por על שביתתם ראייה* *
- * (p. 214). אוריעך אשר תסמוך עליו *por אוריעך אשר עליו תסמוך* *

Desde los puntos de vista cualitativo y cuantitativo, la serie de errores comunes que presentan los distintos testimonios de la obra *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*, permite distribuirlos en dos ramas y hacerlos derivar de sendos subarquetipos diferenciados. Designaré α a aquél al que se remontan los mss. O1, O2, O3, N y L, y nombraré β a aquél del que proceden O4, O5, O6, F y H. Realizada esta primera ramificación, conviene pasar ahora al análisis y exposición de otros errores existentes en los mss. por si hicieran posible el establecimiento de ramificaciones secundarias y aun terciarias en ambas familias. A tal fin, y para no ser prolijo, seleccionaré los de mayor relevancia y dejaré a un lado buena parte de los poligenéticos. Empiezo con los testimonios de la rama α .

5) Relación de elementos y errores comunes a los mss. O1, O2 y N.

A. Elementos y errores comunes conjuntivos.

* En el encuentro de 'Aḥiṭub con el anciano judío, los mss. O1, O2 y N leen :
 / ויאמר לו יהודי אתה / ויאמר הזקן בן דברת / ויאמר עוד מצפון לבך ממני אל תכמין /
 / במי אתה מאמין / ויאמר לו ארוני אל יחרה / אלהי השמים ואלהי הארץ אנכי ירא /
 (p. 28). Las secuencias ויאמר לו הזקן בלי לב עקוב / אני מאמין באלהי אברהם יצחק ויעקב
 ויאמר לו ארוני אל יחרה / אלהי השמים ואלהי הארץ אנכי ירא rompen la
 armonía del diálogo, porque están en boca del anciano, que así interviene dos
 veces seguidas, con un mismo verbo introductor repetido por el narrador.
 Además, no hay respuesta inmediata a la pregunta directa formulada por
 'Aḥiṭub, במי אתה מאמין. En mi opinión, se trata de un duplicado que
 cualquier copista habría podido eliminar, pero no añadir en este contexto.

* Los mss. O1, O2 y N son los únicos testimonios de la obra que transmiten el poema alfabético final (pp. 220-222). En cuanto a la objeción de que pudo figurar en los demás mss. y perderse posteriormente por las vicisitudes de la transmisión, queda invalidada bien por los colofones (L, O5, F y H) o bien por la disposición de la última página (O3, O4 y O6) que presentan. Por lo tanto, O1, O2 y N copiaron de un modelo en el que figuraba el poema. Todo lo más podría decirse que los modelos inmediatos de los otros testimonios incluían también el poema, pero lo perdieron antes de que se copiaran.

La transmisión del poema final por parte de O1, O2 y N es una coincidencia decisiva para agruparlos en una misma ramificación secundaria dentro de la familia α . También presentan estos tres testimonios una serie de errores poligenéticos comunes, que, pese a su carácter *menor*, contribuyen a sustentar la hipótesis formulada. Son los siguientes:

- Lectiones faciliores:

- * אשר למכים נותן לחי (p. 27), con ruptura adicional del metro *mitpašeṭ* del poema;
- * ואיך הבן יפיר מצות אביו (p. 158). יפיר por יפיל
- * אבל בא אחריו רעהו וחקרו (p. 211). אחריו por אחרון

- Errores por similitud gráfica o fonética:

- * עד הגיעו לעיר גדולה ברמש / וילן שם כי ברמש בראש (p. 23). ברמש por ברמש
- * אפר por עפר (p. 161).
- * והרי כולם מלוי ריבית מלוי (p. 176). מלוי por מלוח

6) Relación de elementos y errores comunes los mss. O3 y L.

A. Elementos y errores comunes conjuntivos.

* En los mss. O3 y L aparecen palabras que no figuran en O1, O2 y N, como:

- חוקים ומשפטים ונימוסים en la expresión (p. 38).
- עובר לארמה ללא אלוה אמת en la secuencia (p. 75).
- והגני משיב על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון en ועל אחרון אחרון (p. 114).
- נפשי תערוג אליך כאיל על אפיקי מים en la expresión (p. 140).

* En el pasaje כל את לנו את התורות / ויחפרו לנו את כל הארצות / מקצה הארץ ועד קצות / ויוריעו לנו בנימוסי העמים חרשות / ללמוד וללמד (pp. 11-12), los mss. O3 y L omiten las secuencias ויוריעו / מקצה הארץ ועד קצות / ויוריעו בנימוסי העמים חרשות. La falta de rima en una secuencia indica que su lectura es errónea. Casos similares a éste se producen en las siguientes omisiones comunes a ambos mss.:

- La de הוא גומל טוב לטובים / ומשלם גמול לחייבים en el pasaje ומורד לאדם (p. 39).
- La de ורעי כי הנוצרים מגנים שמה / יותר מן היהודים en el pasaje ומגנים שמה (p. 107).
- La de ואיכבה תרצה לרחות טעמי / הלא אמר הנביא ישעיהו בימי העץ ימי עמי / כי אז (p. 134).
- La de ויהא אחיטוב לנו סבא לזכותינו לחיי העולם הבא / כי יותר טוב לנו en el pasaje ויהא אחיטוב לנו סבא לזכותינו לחיי העולם הבא / כי יותר טוב לנו (pp. 195-196).

- ולכן בחרה השם לנחלה / והושיב גם כן בה הנבחרים לסגולה / והר המור La de - כמו לב האדם יקר מכל איברי הגויה / כך היא יקרה en el pasaje גבעת הלבונה מכל נשייה / ולכן בחרה השם לנחלה / והושיב גם כן בה הנבחרים לסגולה / והר המור גבעת הלבונה / הוא הראש ואבן פינה (pp. 207-208).

B. *Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.*

* En el pasaje זכרמותינו רוצה לומר בקומה זקופה / אשר כח האדם בה יפה (p. 118), O3 y L traen היהודים por האדם. Tal lectura constituye un error, pues en el contexto se debate genéricamente sobre el ser humano a partir de Gé. 1, 26.

* En contrasentido y con error gramatical añadido, O3 y L leen יאברו por תהיה en la secuencia צרקותה לנצח תהיה (p. 141). En la base del yerro se halla la expresión לנצח יאברו de Jb. 4, 20.

* En la secuencia ומציון נשלח לו מטה עז (p. 145), los mss. O3 y L leen respectivamente מעם y מעה en lugar de מטה. En el origen de ambas lecturas se encuentra un error paleográfico por repetición de 'ayin en lugar de *tet* que afectó al modelo de ambos testimonios, y que el copista de L intentó enmendar con una conjetura poco afortunada.

* אם כסף את עמי תלוה / הזהר פן תבזה תבזה por תכזה en el pasaje (p. 180). La quiebra de la rima denuncia la existencia de un error, que, por lo demás, pasaría desapercibido porque la lectura encaja perfectamente en el contexto.

* וירא עקר כי נבעלה עצמו en la secuencia נבעלה por נבלמו (p. 198). Ahora es la falta de concordancia el índice de error en la lección de O3 y L. Este detalle induce a pensar que נבלמה, gramaticalmente correcta y en apariencia equipolente, sería también errónea en este contexto.

* En el pasaje הקב"ה ... בחר הגן מבחר המקומות / ופירותיו אשר כחותם ממנו נעלמות (p. 219), los mss. O3 y L traen הגן הנבחר por המקומות בחר הגן הנבחר. Su variante es gramaticalmente correcta, pero resulta errónea si se aplica el criterio del *usus scribendi*. En efecto, con la haplografía de המקומות destruyen una de las rimas del pasaje, y quedan en número impar (3) las acabadas en -מות, hecho contrario a la práctica del autor.

* Los mss. O3 y L no transmiten el poema alfabético final, que sí figura en los demás testimonios que pertenecen a su misma rama (O1, O2 y N).

C. Errores separativos probables.

* El ms. O3 presenta la dittografía de כי אתה איש נכרי לא הכרתי en el pasaje כי אתה איש נכרי לא הכרתי עריין טיבך / ולא ירעתי מצפון לברך / כי אתה איש נכרי (p. 30). Es posible que dicha dittografía se encontrase ya en el modelo suyo y de L, pues a esto parece apuntar la lectura de éste, כי אתה איש נכרי לא הכרתי עריין טיבך / ולא ירעתי מצפון לברך / כי אני, לא הכרתיך / ולא אוכל ממך להשמר.

* La lectura de O3 y L ערקו (arreciaron) por ערקו (huyeron) en la secuencia ארכו ערקו (se alargaron), ésta última *lectio facillior*. Seguramente el error se encontraba ya en el modelo del que proceden ambos testimonios.

* En el pasaje כי תאמין היות עוד תרופה / לעם נתעב ונאלח / אשר מארץ השבי (p. 86), en lugar de אמת (*de verdad*), los mss. O3 y L leen אומם (*de su nación*). El error se puede atribuir en principio a la confusión *taw / mem* final. Sin embargo, no se puede descartar que se trate de una *lectio facillior* debida a la aparición de עם (*pueblo*) en dos ocasiones dentro del mismo y reducido contexto.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* Con בטובה por בשובה en la secuencia ונחת תוושעו בשובה (p. 13), cita de Is. 30, 15, los mss. O3 y L incurren en *lectio faciliior* de fácil enmienda. Otros errores de ambos testimonios corregibles mediante alguna fuente escrita son:

- La omisión de לי פתח en el pasaje ויאמר אחיטוב אל תחת ואל תירא (p. 33), que rompe el sentido. Se subsana con la expresión פתחו לי שערי צדק de Sal. 118, 19.
- ער יפלה האלהים בינינו ובין שטי כזב de la frase כזב por הכוזב (p. 109). En Sal. 40, 5 aparece la expresión שטי כזב.
- ובהגלות הריקים נגלית en la secuencia נגלית por עליתה (p. 123). Se corrige con la expresión נגלות נגלות אחר הריקים de II Sa. 6, 20.
- La haplografía de מאה en la frase ונער בן מאה שנה ימות (p. 134), cita de Is. 65, 20.

* La haplografía de לעבור en el pasaje ולא ירגיש איש כי יכרה בור / ונחלקה לנו (p. 14), constituye un error por ruptura de la rima, con fácil enmienda por conjetura fácil. Los mss. O3 y L presentan más errores en la rima subsanables por sencilla conjetura:

- לא שאלוה צריך להמלך / ומי יבוא להמלך en el pasaje למלך por למלך (p. 116).
- למעט שכלך ממך הפילו / ואני אלך en el pasaje הפילו por הפלת (p. 155).
- אשר לא יוכל לעבור שם שייט ואני / ואני אפניו ולא בורני en el pasaje אפניו por אפניו (p. 191).
- ויהי לרוב אחיו רצוי / ולכל דבר המלכות היה מצוי en el pasaje מצוי por משנה (p. 198), donde ambos mss. rompen la rima por ceñirse a Est. 10, 3.

* Con בקריאת וסברא por בקראת וסברא en la frase וילמדהו הזקן מצוה ותורה בקראת וסברא (p. 49), los mss. O3 y L incurren

en error por inversión y por *lectio faciliior*, fácil de subsanar.

* El uso que O3 y L hacen de הרחמים por החכמים en la expresión וכבר כתב לנו הרחמים, es incorrecto, porque no le conviene a Moisés, sino a la Divinidad. Constituye un error de sencilla corrección.

E. Errores poligenéticos.

Errores por adición, omisión e inversión:

- * Omisión de בעילת כל עילה / רק כי נותנים אמצעי בינם לבינו ומאמינים en el pasaje ואולם אומת הישמעאלים בבבלה / מאמינים בעילת כל עילה / רק כי נותנים ארונם (p. 74) por homoarcton מאמינים ! מאמינים .
- * Ditografía de אמר החסיד ראיתי בני עליה / מועטים אומר en el pasaje ועליהם אמר החסיד ראיתי בני עליה / וכמעט אמר אינם נמצאים / ויש מי שאומר שמרבה זכות (p. 91).
- * Omisión de המחריבים עד הנה כדרך שנאמר לאברהם הורי / ודור רביעי ישובו הנה en el pasaje כי לא שלם עון המחריבים עד הנה / כדרך שנאמר כי לא שלם עון המחריבים עד הנה / ודור רביעי ישובו הנה כי לא שלם עון האמורי (p. 96) por homoteleuton עון ! עון .
- * Metátesis de waw en שורר por כאשר שם en el pasaje או אנה העוז / כאשר שם שורר (p. 142).
- * Epéntesis de waw en חילק ובילק por חילוק ובילוק (p. 182).
- * Haplografía de taw en שביתתם por שביתתם de la expresión שביתתם על שביתתם (p. 192).

Lectiones faciliores.

- * אם לנוצרים הרבר יגולע en la secuencia יגולע por יורע (p. 32).
- * סבבתי נפות ומרינות נפות en la frase נפות נהרות (p. 62).

- * (p. 109) ומוסר מגיו בנה אצלה en la secuencia מגיו por בגין *
- * שא"ב לא היתה בתולה / ואיפא בתוליה הפילה ואיפא por ואיבה * (p. 137).
- * והיה מן הדין לנפש השובבה / por השובבה en la expresión * (p. 212). נפש תחת נפש להקריבה

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * (p. 12) ושוטטו בכל מחוזות ולשונות en la frase מחוזות por אחוזות *
- * (p. 13) וחפשו כל אקלים מדינות ונפות en la frases ונפות por אנפות *
- * (p. 15) ויעברו מדינות ונפות y
- * (p. 61) איש על בגדו התוה לו תיו en la expresión התוה לו תיו por התאהלותיו *
- * (p. 63) על שהיו נאים מעשיה כקטורת נאים por נעים *
- * (p. 71) וחסרי השם עלי לשחח en la expresión חסרי por הסדר *
- * (p. 108) ער בוא הגלותו en la expresión בוא הגלותו por באה לותו *
- * (p. 110) אוי לבוגרים en la expresión אוי por אני *
- * (p. 129) ובל פירוש בלעדו אינו אלא חרק en la frase חרק por חזק *
- * למה העניש ישראל ופשעיהם en el pasaje לעונש אחר שנה por לענוש אחרי שעה *
- * (p. 136) מנה / ופשעי יהודה לעונש אחר שנה
- * ועלתה בלבם איזולת / אשר יש בעבודתם תועלת en el pasaje ושיש por ושונא *
- * (p. 210) / ושיש בהם נוחה / והמשתחוה להם כמשתחוה לגבוה

F. *Lecciones equipolentes.*

- * (p. 31) ממלכה כפליים מהוללה en la expresión כפליים por כפליים *
- * (p. 53) פעם ירע פעם ייטיב en el pasaje יגרע por יירע *
- * (p. 115) איך דרשוהו חכמי החירות במין חומר en la secuencia הרת por החירות *
- * (p. 141) כמה פעמים הוצרך לנור שנתו en la frase לנר por לנור *
- * (p. 150) כי קוית לעשות טובים ועשית באושים en la secuencia ענבים por טובים *

En las páginas XLVIII-LXXIII he expuesto una amplia serie de elementos y errores conjuntivos y separativos que permitían establecer una ramificación primaria (subarquetipos α y β) entre los distintos testimonios que transmiten la obra. Ahora, el nuevo cúmulo de pruebas aducidas me invita a establecer una ramificación secundaria dentro de la familia α , la formada por los vástagos γ (mss. O1, O2 y N) y δ (mss. O3 y L). Los vástagos γ y δ presentan suficientes diferencias, aunque la más llamativa se refiere al poema alfabético con que finaliza la obra. Considero que el subarquetipo α y su vástago γ lo transmitían completo. Puesto que dicho poema no figura ni O3 ni en L, hay que concluir o bien que el vástago δ tampoco lo transmitía, o bien que, si lo transmitía, perdió su hoja final, y los mss. O2 y L se copiaron cuando el poema ya no figuraba en su modelo. En mi opinión tiene más verosimilitud la primera hipótesis, es decir, que δ carecía del poema final.

La cronología de los mss. corrobora la hipótesis: O1 fue copiado en 1648, y O2 en 1685; N se fecha en los siglos XVII-XVIII, lo mismo que O3, mientras que L data del siglo XVIII o del XIX. Resulta significativo que en N, testimonio más tardío del vástago γ , sólo aparezcan los seis primeros versos del poema en cuestión, y escritos en forma continua, como si se tratara de prosa. Este hecho apunta al frecuente desgaste que sufren las últimas hojas de los mss., hasta que terminan por romperse y perderse. Es lo que ha debido de ocurrir desde época temprana en la tradición manuscrita del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, de tal modo que en una de las ramas no se conserva el poema alfabético final, mientras que en la otra sólo dos testimonios lo transmiten completo, figura sólo parcialmente en un tercero, y falta en los dos últimos.

גזרו שמר ושמרא עביר דבטיל ככה הרבר תמיד / וקורא מינים אותם שפוסעים על שתי
עולם (p. 172). Aquí, sin embargo, la lectura de ambos
testimonios tiene sentido.

* Dentro del pasaje כולם בוצע בצע מקטנם וער גדולם / ועם הארץ במחיריהם מכלים *
/ כי ריצץ ועזב דלים / ובעבור זה אבר נצחם / ולמלך אין שוא להניחם / ובאמת
(pp. 176-177), los mss. המרבית והנשר אשר הם לוקחים / חוזים משאות שוא ומרוחים
O2 y N omiten שוא אין שוא למלך / ולמלך אין שוא להניחם . Es razonable imputar otra vez el error al modelo del que ambos
testimonios derivan.

B. Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.

* Los mss. O2 y N traen עתקו טענותיהם / ריבבם por רבבו en el pasaje
(p. 81). La lectura pasaría por
equipolente, pero la presencia del sufijo pronominal -הו en ונשמעה denuncia
su condición de innovación errónea, pues tal sufijo exige un antecedente al
que referirse, y con רבבו no lo hay.

* La lectura de O2 y N לשאול לשמו por לשאול לשמו en el pasaje
המיוחד / וצוה לעמו כלו באחר / להעתיק משאות שוא ומרוחים / ולהקריב לו לברו
(p. 210), es correcta, si bien no parece que tenga mucho sentido
en este contexto pedir *lo especial*. Así que puede incluirse entre esos errores
en los que difícilmente repara un copista para enmendarlo por conjetura. En
este caso habría sido sencillísimo merced a la conocida expresión השם
de Sanh. 56a, *passim*.

*C. Errores separativos comunes sólo refutables por una
conjetura de copista históricamente poco probable.*

Entre los numerosos errores de índole paleográfica que los mss. O2 y N presentan en común, hay algunos de tal calibre que considero improbable su coincidencia independiente en ellos, y, por lo tanto, atribuyo al modelo del que derivan. Son éstos que detallo:

- וירא שם בנינים מופלאים por בנינים ענינים (p. 20).
- כי המאמין במדות מאמין בתארים במדות por בארות (p. 52).
- בראות צרים היות חוזרים היות por האת (p. 61).
- הלא על פניך תבסה בושא תבסה por תחזה (p. 147).

D. Errores separativos comunes probables.

* La lectura וכן השמש ייבש de O2 y N en lugar de וירטיב en la frase וכן השמש ייבש (p. 53), parece imputable a un error por confusión *jet / šin*. Sin embargo, la raíz רשב no existe, lo que hace sospechar que el yerro figuraba en el modelo al que ambos testimonios se remontan.

* La lectura מסרו גופותם ונשמותם -el ms. O2 omite מסר por haplografía, pero está incurso en el mismo error- frente a מסרו גופותם ונשמותם en el pasaje למה אינך מאמין בקרושים / אשר עושים נפלאות וניסים / למבקשיהם אחרי מותם (p. 163), sería correcta si apareciera con el sufijo de singular ו- , porque el de plural quiebra la sintaxis. Aunque מסר en vez de מסרו se explica por error paleográfico, no encaja en el contexto. Estas dos anomalías combinadas en un mismo pasaje pueden resultar significativas, aunque parezcan menores.

E. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* **כתר** por **בתי** (p. 19), carece de sentido. En esta lectura concurren dos errores paleográficos, por similitud *kaf / bet* y *reš / yod*. La solución por conjetura era sencilla.

* En el pasaje **רברים שהם כבשונו של עולם / יהיו עמר סור נעלם / אך לא לזרות ולא** (p. 55), los mss. O2 y N traen **להכיר** en lugar de **להבר**. Se trata de un error paleográfico con ruptura adicional de la rima. La anomalía se podía subsanar fácilmente, dado que **לא לזרות ולא להבר** es cita de Je. 4, 11. Otros errores de ambos testimonios corregibles con alguna fuente escrita son:

- La omisión de **רצץ** en el pasaje **על שלשה פשעי ישראל ועל ארבעה / לא אשיב / על מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעלים / ולכן רצץ ועזב רלים** (p. 113), que deteriora el sentido por el paso abrupto a **ועזב רלים**. Se enmienda con **כי רצץ עזב רלים** de Jb. 20, 19.
- **שישבו** por **ישבו** en la secuencia **שישבו בשלוח איש תחת תאינתו** (p. 122), cita de Mi. 4, 5.

* El uso del plural **נתיבך** por el singular **נתיבך** en la expresión **ואלו המיבות נתיבך** (p. 76), no afecta al sentido. Sí, en cambio, al metro *mitpašeť* del poema en que se halla dicha frase. La anomalía era de fácil solución, y, aunque puede explicarse por dittografía de *yod*, he creído oportuno incluirla en este apartado de errores a causa de sus repercusiones en la métrica.

* **היה ירא שהיה גזר דינו נחתם / להיות נרון לגיהנם** por **נותר** (p. 99) aúna *lectio facillior* -uso de **לחת** por **לרון**- y error gramatical -activa en lugar de pasiva. Ambas anomalías eran fáciles de subsanar por conjetura.

ועור למה העניש ישראל ופשיעהם מנה / ופשעי en el pasaje לעונש לא ענוש *
 (p. 136) supone un error paleográfico fácil de enmendar,
 y, a buen seguro, se hallaba ya en el modelo de O2 y N.

* La aparición de וסור (ה) en los mss. O2 y N durante el pasaje ובנית בנין בלי
 / ולמעט סכלך ממך הפלוהו / ואני אלך רכיל ומגלהו / אמת כי האלהות נגבלת /
 יסור (p. 154), rompe la rima. El error era fácil de subsanar.

F. Errores poligenéticos.

- Errores por repetición, omisión y metátesis:

- * Omisión por homoarcton אשר לעבורת השם נוהה אשר / אשר de las secuencias והוא היה מזרע החסיד אברהם / אשר לעבורת en el pasaje ומזרע החסידה המהוללה (p. 63).
- * Repetición de *samek* en כסותיהם por כסויהם de la secuencia ובגרי ענוה (p. 64).
- * Haplografía de *bet* en אל por אבל del pasaje כי בן ההלצה מקובלת (p. 97).
- * Omisión de ורצועה בירם por מירם לא סר / ומקל ורצועה במסר en el pasaje ועדיין השבט מירם לא סר / ומקל ורצועה בירם נמסר (p. 120).
- * Omisión de הבטיחו ויבן / ומרוב שלוחה חמאה ורמש יאכל / ועור הבטיחו por homoteleuton ויבן / ומרוב שלוחה חמאה ורמש יאכל / ועור הבטיחו en el pasaje ויבן / ומרוב שלוחה חמאה ורמש יאכל / ועור הבטיחו כי בטרם ידע הנער למאוס (p. 128).
- * Inversión en פירוש הקרמון / פירוש הקרמון por פירוש הקרמון פירושו en el pasaje ומקל ורצועה במסר (p. 146), con quiebra de la sintaxis y ruptura de la rima.
- * Omisión de בטלה כי אותה מחשבה בזמן הזה en el pasaje ובגרי ענוה (p. 213).

- Lectioes faciliores:

- * והים שקט מזעפו הים שקט por היה שוקר (p. 57).
- * רציתי לעבור נהר סמבטיון / וליכנס בארץ כושן por כושן גושן (p. 191).
- * וקביל ברעווא ית קרבניה ברעווא por ברעיון (p. 213).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * צבא השמים ובסליהם ובסליהם por ובשליהם (p. 46).
- * לזאת כל עין תרמע תרמע por תרמה (p. 106).
- * תלמידו יורש מכרו והם קנוהו קנאו por קנאו (p. 135).
- * ובריה לבבי שברת שברת por ובריה וברית (p. 161).
- * כי דבריו נוקשו ועתקו עתקו por נותקו (p. 194).
- * ויורע מחלות הנפשות מחלות por מחליש (p. 218).

G. *Lecciones equipolentes.*

- * מעצמינו משלש האומות לעמוד על יסודם אמונות por אומות (p. 80).
- * וכל האומר ששוטה אינו חוטא שטעה por ששוטה (p. 194).
- * ותמור רכתר רבורו רכתר por הבתר (p. 212).

Las relación de similitudes existentes entre los mss. O2 y N lleva a concluir o bien que derivan de un mismo modelo o que el uno es copia del otro. Que derivan del mismo modelo ya lo he señalado anteriormente: O1, O2 y N se remontan al vástago γ del subarquetipo α . Sin embargo, queda por saber si O2 y N lo hacen directamente o a través de un testimonio intermedio, que hasta podría ser O1. Para aclarar tales extremos es necesario recurrir a los errores separativos propios de cada testimonio, que son los que marcan la pauta oportuna en estos casos.

8) Elementos separativos del ms. O1.

Los errores exclusivos del ms. O1 no son muy numerosos. Reviste mayor singularidad el que ahora detallo:

* Con **גם בימי אותה מלכות לא פסקה / כי אנטיפי** por **וארקילאוס** en el pasaje (p. 120), el ms. ofrece la mejor lectura de las conservadas. Ninguno de los testimonios acierta a dar el nombre del rey que a buen seguro se hallaba en el original. Los mss. O2, O3, N, L y aun el corrector de O1 anotaron **מוטיבי**, mientras que en los mss. de la otra rama aparece **ומונבי**, *lectio faciliior* que comporta un error histórico. En la base tales lecturas se encuentra -creo yo- la confusión *'alef + nun / mem + waw*.

A. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Omisión por homoteleuton (עמה | עמה) de las palabras **בצדק ובמשרים / והיה לה עושר וכבוד ונסיכות / ומכרעת עמה** en el pasaje (p. 7). **בצדק ובמשרים / והיה לה עושר וכבוד ונסיכות / ומכרעת עמה לבק זכות** (p. 7).
- * Repetición de *waw* en **בשובה ונחת תוושעו** por **בשובה** (p. 13).
- * Haplografía de **מתו** en la frase **וכמה מתו מאז כהנים ורוזנים** (p. 94).
- * Ditografía de la secuencia **ועם החוטאים תספה** (p. 124).
- * Laguna de las palabras **הארץ תעזב / לרבריק חשבון זה יהיה כזב / כי** en el pasaje **בטרם ידע הנער מאוס ברע ובחור בטוב הארץ** en el pasaje **הארץ תעזב / לרבריק חשבון זה יהיה כזב / כי קרוב אחר כך נעזבה** (pp. 124), causada por homoarcton **הארץ | הארץ**.

- * Ditografía de *bet* en נקבוב por נקוב (p. 183).
- * Inversión en בכוש por כבוש en la expresión בהורו ובכוש (p. 206).
- * Haplografía de *bet* en מטיחי por מטיחי (p. 221).

- Lecciones faciliores:

- * יומם ולילה לא יכבו יומם por ימים (p. 17).
- * ובכללם מצות תרי"ג / וגדרים חזקים וסי"ג en el pasaje גדרים por גזירים (pp. 72-73).
- * כי ריבה אתה מוציא על היהודים en la frase ריבה por רבר (p. 178).
- * ונתיבותיה יקרים por וכת"ר בגדיה יקרים (p. 208).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * כי איש נבר ישבע חרפה en la frase נבר por גבר (p. 4).
- * כי במשפטים צדיקים אותנו תרחם במשפטים por כי שפטים (p. 38).
- * אלה לחרפות ולדיראון en la cláusula אלה por אלא (p. 41).
- * ואני מוצא אותך סכל ושפל en la secuencia סכל por שכל (p. 188).
- * ואנכי העבוט אגאול en la frase אגאול por מגאול (p. 216).

B. *Lecciones singulares.*

- * זיו פניהם בהם לשבר פניהם por פניהם (p. 2).
- * מדינות ונפות / ועיירות נוראות en el pasaje וביירות por ועיירות (p. 15).
- * ואת העוילים אתה רועה en la expresión האוילים por העוילים (p. 123).
- * ותאמר צלמון כך אשאלה תחילה en la secuencia כך por כך (p. 190).

9) La actividad del corrector del ms. O1.

Una segunda mano intentó subsanar algunos de los errores que presentaba el ms. O1. Así surgieron adiciones, supresiones, el subrayado del ordinal correspondiente en la exposición de los artículos de la fe judía, el relleno de lagunas y una serie de enmiendas menores. Entre éstas se cuentan el uso de la escritura plena en contadas palabras, su eliminación sistemática en la mayoría de las ocasiones, la vocalización de algunos términos, la elección de una concordancia diferente en ciertas frases en que lo permite el sentido, el empleo del numeral completo en vez de su abreviatura o el cambio de lugar de las pausas rítmicas. El corrector del ms. O1 intenta enmendar por conjetura algunos de los errores separativos comunes a este testimonio y los mss. O2, O3, N y L, aunque sus tentativas no siempre se vieron acompañadas por el éxito. Otras veces, mediante adiciones secundarias trivializa la lectura correcta de su modelo e incurre así en *lectio facillior*. Por último, hay ocasiones en que sustituye la lección del ms. por una equipolente.

Ciertas coincidencias significativas o no en determinados pasajes con las lecturas de los mss. O3 y L me inducen a pensar que acaso se sirviera en algún momento del modelo de éstos. De lo que me cabe duda es de que no tuvo delante ningún testimonio de la otra rama, pues en tal caso habría subsanado numerosos errores separativos y eliminado parte de los conjuntivos que figuran en el ms. O1.

La letra del corrector del ms. O1 se asemeja a la de los copistas de los mss. O2 y O5, y debe de ser contemporánea de los mismos. En este sentido recuerdo que el ms. O2 está fechado en 1685, mientras que el ms. O5 es anterior a 1737.

A mi entender, resultaría prolija e innecesaria una relación completa de la actuación del corrector del ms. O1. Téngase en cuenta, por ejemplo, que -con excepción de numerosas *lectiones faciliores*- elimina casi todos los errores poligenéticos ya reseñados en este testimonio, tanto singulares como comunes a toda su familia o a mss. de la otra rama. No obstante, es ineludible seleccionar parte de sus intervenciones para corroborar lo expuesto.

*A. Actuación del corrector del ms. O1
en pasajes críticos señalados.*

* El corrector del ms. O1 añade אמצא ויגון en el pasaje צר ומצוק מצאוני ויגון en el pasaje (p. 1). Se trata de una conjetura infructuosa para subsanar la falta de rima. Tiene por base la expresión אמצא ויגון צרו de Sal. 116, 3.

* El ms. O1 trae una lectura / לכן שמתי טרם אקטף מאויבי / מעט תשובות לחבר / (p. 2) incoherente por la falta de algún elemento. Su corrector intenta el pasaje con לכן שמתי פני נקים טרם אקח מאויבי / מעט תשובות לחבר / שני פיהם בהם לשבר . La enmienda resulta vana, pues no resuelve el problema de la rima e introduce dos *lectiones faciliores*: en אקח por אקטף , y en שני פיהם por פניהם .

* La omisión de יבוזו en el pasaje בי מעיינות השכל ממני נסתמו / ולא רבים יחבמו (p. 3) constituye un nuevo error separativo del ms. O1 y los demás testimonios de su rama. La adición de לצמא ante כמו -común al corrector de O1 y al copista de O3- es insuficiente para subsanar la anomalía.

* El corrector del ms. O1 rellena la laguna debida a la omisión por homoteleuton (עמה | עמה) de las palabras **בצרק ובמשרים / והיה לה עושר וכבוד** (עמה | עמה) de las palabras **והיו עבדיה סגנים ושרים / והיא שפטה את עמה** en el pasaje **ונסיכות / ומכרעת עמה** (p. 7).

* En el pasaje **ועתה אם טוב בעיני ארונתי / קוצר עצתי ומעו מלתי** (p. 10), el corrector sustituye por **עיתותי** la errónea lección **עצתי** que traen el ms. O1 y los testimonios de su rama, y coincide con los de la otra.

* En el pasaje **וישב הזקן לביתו / ויהי מעט בבית שבתו / ויבוא השוטר עבוטו לעבוט** / **ויאמר הוציא את העבוט / כי נתחייב מס לשר הבירה / ולבו כלב האריה לא המס ימס** / **אך אמר לעלוקה הב הב / ויפרה את עבוטו בשלשה שקלי זהב / ושכמו לסבול נטה /** **ויבא השוטר עבוטו / ותמיד שכמו לסבול יטו** (pp. 25-26), los mss. O1, O2, N y L incurrn en error separativo común. Su lectura **ויבא השוטר עבוטו / ותמיד שכמו לסבול יטו** está falta de sentido unida a la cláusula **כי נתחייב מס לשר הבירה** que aparece después, y asoma en ella la repetición casi literal de la secuencia **וישכמו לסבול** por adelantado. Pues bien, el corrector del ms. O1 se limita a anotar **ויקח** en vez de **ויבוא**, operación que no resuelve el problema planteado.

* El corrector del ms. O1 enmienda el error en que éste y los demás testimonios de su rama incurrn por inversión con ruptura de rima al leer **בדרישות ובחקירות** en lugar de **בחקירות ובדרישות** en el pasaje **ולא נרבה בדרישות** (p. 80).

* El ms. O1 y los demás testimonios de su rama traen las *lectio faciliior* **אין קורבה בין הנשמות / אשר באצילותן** dentro del pasaje **במשלותן** por **במשלותן** del corrector del ms. O1 (p. 102). La enmienda **במשלותן** por **במהותן** mejora la variante que se encontró, pero es inferior a la lectura de los mss. de la otra rama.

(pp. היהודים יודעים כי היתה ממשפחה גדולה / ובמהותה בתולה * En el pasaje crítico 105-106), los mss. Ol, N y L leen ואחותה הבתולה por חשובה ומעולה . Con su lectura , el corrector del ms. Ol elimina un sufijo, pero no soluciona el problema del sentido.

* Ninguno de los testimonios acierta con el nombre del rey אַנְטִיפִי (Antipas) que debió de figurar en la serie de monarcas incluidos en el pasaje אֹתָהּ (p. 120). En la base del error se encuentra la confusión 'alef / mem. El ms. Ol lee ואַרְקִילָאוֹס , plausible conjetura para enmendar el inexistente ומוֹטִיבִי que traen los demás mss. de su familia y al que vuelve su corrector. En los mss. de la otra rama aparece אֲדִיאָבֶנֶה , *lectio facilior*, pues Monobazo fue rey de Adiabene, no de Judea.

* El corrector del ms. Ol rellena la laguna de las palabras / לרבריר / en el pasaje בטרם ידע הנער מאוס ברע חשבון זה יהיה בזב / כי קרוב אחר כך נעובה ובחור בטוב הארץ תעוב / לרבריר חשבון זה יהיה בזב / כי קרוב אחר כך נעובה הארץ (הארץ | הארץ) causada por homoarcton (pp. 124) והיתה לשמה.

הנה צלך ושכלך נחסר / וחמרות הוא el pasaje / En cambio, no hace lo propio en el pasaje
לך ואיזולת / כי חומר הבשר אין בו שכל / רק מן המאכל אשר אוכל / אבל בנפש
(pp. ובנשמה / יושג שכל וחכמה / ואם על האלהות נאמר / הרבר יותר רע ומר
רק מן המאכל אשר אוכל / Omiten los mss. O1, O2, O3, N y L (129-130), donde
שכל , sin que el sentido del / שכל ! שכל por homoteleuton אבל בנפש ובנשמה / יושג
texto se vea afectado.

* Con su lectura ״ר por ״ר en la frase ״ר ואיפה באויב״ (p. 142), el corrector del ms. O1 no subsana el error paleográfico ״ר común a éste y a los demás testimonios de su rama.

* Todos los mss. incurren en la *lectio faciliior* חשש (o תשת , como O6, que así mantiene la rima) por נשת en el pasaje ועל כן לדבר / נשת en el pasaje נשת / ועל כן לדבר (p. 156). El corrector del ms. O1 soluciona el problema de la rima añadiendo חשש en la segunda de las cláusulas.

* El pasaje / הראית בעיניך ארם מת / אשר הקדוש חס עליו / ויעמידהו ויקם על רגליו / האם ראית איש נולד במומו / אשר בצאתו מרחם אמו / איש עיוור או מצורע או פיסח / (p. 166), constituye un notable *locus criticus*. El corrector del ms. O1 dio por buena la lectura , איש עור או מצורע או פיסח / יאסף מצרעתו או יתפקח / או יישר לכתו , común a los mss. de su rama, a pesar de que tal lectura manifiesta una clara quiebra de la rima y una ruptura del sentido porque no se expresan las circunstancias en que se realizan las curaciones.

* En el pasaje / ובנהר מאירים בלבנה / ובנהר מאירים (p. 190), el ms. O1 y los testimonio de su rama traen ונה(י)ר por ובנהר a causa de haplografía de la partícula -ב y error paleográfico de confusión waw / yod y metátesis. El corrector del ms. O1 no comprendió lo que subyacía en tal lectura; la tachó y anotó ושפתיה , con la que incurre en error gramatical y *lectio faciliior*.

* El corrector del ms. O1 transforma en נתיבותיך la lección original de este testimonio, ובגדיה , ובגדיה , que también figura en el ms. L y es equipolente a אבל הארץ הנבחרת מקדוש יונקת וכל בגדיה (p. 686), su conjetura es adecuada para enmendar una *lectio faciliior* claramente inferior: no parece conveniente atribuirle vestidos a una tierra, por muy personificada que se quiera. Pero en el citado pasaje el corrector del ms. O1 tampoco resuelve el error que constituye la haplografía casi general de מקדוש , término que sólo aparece en el ms. O6.

* En el pasaje / שיש בעבורתם תועלת / ושיש בהם נוחה / ועלתה בלבם איולת / (p. 210), el corrector del ms. O1 no soluciona el problema de sentido y de rima que supone la omisión por homoarcton de שיש en este ms. y los demás testimonios de su rama. Tampoco subsana el problema de rima que supone leer מפול por פול en el pasaje ותמור (p. 212).

* En el pasaje וואף אם תבף הפררה מן הגוף היתה נלקחה מבפ למעלה אל המנוחה (pp. 217-218), los mss. O1 y O2 yerran por dittografía de תבף . El corrector del ms. O1 modifica el texto para leer וואף אם תבף הפררה מן הגוף עתה נלקחה תעוף למעלה אל המנוחה . La variante no se acopla bien desde el punto de vista sintáctico a la frase / לא היתה הנפש אשר בתי חומר שכונה / ועד הנה היתה באמונה / que sigue, y constituye un error. Con él coincide en el ms. L. Tampoco acierta con su lectura ועמו a subsanar el error paleográfico que supone ועד הנה en vez de ועד הנה היתה באמונה dentro de la secuencia .

B. Adiciones singulares.

- * אך פני אל המקום בחקוי אשעה / ורחמנא אשר ליבא אשר y אל (p. 3).
- * ותקרא / לשרים ולסגנים מרבה המשרה והחכמים והנבונים / והנבונים (p. 8).
- * ועל כל בריה לעבוד לו ולברך בשמו / להורות לו ולברך (pp. 9-10).
- * רשות sea (p. 16). Probablemente una *lectio faciliior* común también a los mss. O2, O4, N y L frente a la solitaria השוה del ms. O1 antes de la corrección.
- * ברים וענפים / ופירות מתוקים / וסודות עמוקים en el pasaje ופירות מתוקים (p. 41).

- * (p. 48). דברך כרביש כפי טעמו en la frase כרביש *
- * (p. 57). ויעבור דרך ארמת צעיר רודם en la secuencia ארמת *
- * (p. 94). הורג בשונג חייב להיות גולה en la frase חייב *
- * הרי שהיה צריך לאכל אכילה / וזה רחוק מן האלהות חלילה en el pasaje רחוק (p. 126).
- * וכן אתה מוצא בנביא הנכבד והער / אשר קרא שם בנו מהר שלל והער en el pasaje חש בו (p. 128).
- * (p. 129). הנה צלך סר ושכלך נחסר en la frase סר *
- * כמו שאמר על ראובן ועל שמעון / שכל אחד לברו איש איש en el pasaje מאישי המין (p. 151).
- * מילה en la expresión מילה חביבה מצוה בזמנה מילה *
(p. 159). Se trata de una adición que obliga a desplazar a מצוה del lugar que ocupa en la frase, lo que supone un quebranto para la sintaxis.
- * (p. 159). כמה אומות מצויות / ערלים יורדים בשאול תחתיות en el pasaje יורדים *
- * ואחר כך אמר ירבו עצבותם / של אותם שמהרו אחר זולת ה' en el pasaje אחר זולת ה' (p. 168).
- * (p. 167). Adición que rompe el metro *merubbeh* del poema. en la expresión ער למרום ער *
- * (p. 178). כי דבר אתה מוציא אל היהודים התמימים en la secuencia התמימים *
- * (p. 204). רמצלו לאלהא רשמיא בזמא זימנין תלתא en la frase בזמא *
- * (p. 213). וצוה להקריב הצבור שנים ביום en la secuencia הצבור *
- * (p. 220). טעמי בתוכי לא עמד ושמן ראש נהפך רוש לטעם מר en la expresión רוש *

C. Lectiones faciliores

- * (p. 1). אין בהם חפץ אבל אימים en la frase אימים por אומים *
- * (p. 1). נרדה מעיני שנתי / ולא ערבה עלי משכבי ערר en el pasaje ערר *
- * (p. 4). אין לתמוה אם כי נוחה מגבוה רוחי עבר נוחה en el verso נוחה por נרחה *

- * אשר שם היו האבות קבורים / בעלי בעלי נטיות por יושבי נטעים *
 (p. 16). El corrector del ms. O1 se deja llevar aquí
 del recuerdo completo de נטעים ויושבי נטעים de I Cr. 4, 23.
- * ויראוהו נכותם / עצ אשר ישו בו נתלה en el pasaje נכותם בבמתם *
 (p. 19).
- * אתה אנוש ישיש por האיש *
 en la expresión , así como הלא por לי en la
 frase לי נסתר רכך (p. 27), rompen el metro *ha-mitpašef* del poema.
- * אתמול עתקו טענותיכם en la frase עתקו por ארכו *
 (p. 81).
- * וסמיות הוא לך ואולת חמדות por סמיות *
 en el pasaje חמדות נחסר / ושבך נחסר (p. 129).
- * וההוויות נעשו משונות en la frase ההוויות por האומות *
 (p. 132).
- * ובה ישראל נתחבבה en la secuencia נתחבבה por נתחייבה *
 (p. 160).
- * רציתי לעבור הנהר סמבטיון / ולהבנס בארץ כושן en el pasaje הנהר por הנחל *
 (p. 191). היו חלוקי הנחל דא לרא נקשן
- * ועם נהרות לא צהלו en la secuencia נהרות פניו por *
 (p. 195).
- * תמור דבתר דבורו en la expresión דבתר חטא por *
 (p. 212).

D. Errores por similitud fonética o gráfica.

- * אבל טעם נפסד ואפס en la secuencia ואפס ועפש *
 (p. 101).
- * הסך לראשו ביום נשך en la frase הסך por סכך *
 (p. 145). No llega a subsanar la
 errónea lectura הפך del ms.
- * ובאותה מצוה אשר לו יעורה en la expresión יעורה por יעבה *
 (p. 161).

E. Lecciones equipolentes.

- * שר שלומים por שר של מים (p. 7). Junto con los mss. O4, O6 y F.
- * חמת האלקים תועים en la secuencia מנעים תועים por *
 (p. 36). Junto con los mss.
 O2, O3, N y L.

- * מתוך אספקלריא זכה ובהירה por וברירה in la expresión (p. 37). Junto con los mss. O3, F y L.
- * כבר גיליתי לך נסתרות לך por ללבר in la frase (p. 53). Junto con el ms. O4.
- * ולפני השרים והסגנים מילין נחבר נסדר por נחבר in la frase (p. 78). Junto con los mss. O2 y N.
- * מחלוקתנו por חלוקתנו (p. 82). Junto con el ms. L.
- * חובותיו por חטאיו (p. 92). Junto con el ms. O3.
- * בלב נכון מים עמוקים נכון por נכון in la frase (p. 163). Junto con los mss. O4, O6, F y L.
- * שההור שורה על הצורה נשרה por שורה in la expresión (p. 165). Junto con el ms. O4.
- * הנהיה כגוי הזה המר הנמהר הנהגה por הנהיה in la secuencia (p. 170). Junto con los mss. O4, O6 y F.
- * גוי por אומה (p. 170). Junto con el ms. O4.
- * ער יוריע ישועתו בגוים בא"ם por בגוים in la frase (p. 186). Junto con el ms. O2.
- * ונתנם חלק לשטן וכתבם por ונתנם in la frase (p. 187). Junto con el ms. O4.
- * ושב עם החמור , ושב נהג por ינהג in la secuencia , así como ושב נהג por ושב in la frase (p. 188). Junto con los mss. O4 y O6.
- * ומה אם נקריב קרבן בהורו או במוש כמו בירושלים ר"ל por כמו in el pasaje (p. 206). Junto con el ms. L.
- * ובין הבורים זמן רב נטמעו נטמאו por נטמעו in la secuencia (p. 209). Junto con los mss. O2 y L.
- * עוברים לצבא השמים ובסיליהם ונכסיליהם por ובסיליהם in la frase (p. 209). Junto con los mss. O3, F y L.
- * אחר שריבר עמו בליל ער por אחר(י) in la secuencia (pp. 214-215). Junto con los mss. O4 y O6.
- * תארך por תאסף (p. 222). Junto con el ms. O2.

F. Lecciones singulares.

- * (p. 15). ועיירות נאות ויפות en la secuencia נראות נאות por
- * (p. 19). ומסמדות אשר נתקעו בין רגליו en la frase נתקעו por
- * (pp. 141-142). ומתישב על מדרש זה כל הפסוקים por ומתישב המדרש הזה על הפסוקים
- * (p. 61). אימה אהגה על המשגה en el hemistiquio יהגה por אהגה
- * (p. 94). כאשר תלה ידיים por כאשר תלו בו ידיים
- * (p. 99). היה ירא שימא גזר דינו נחתם en la secuencia שהיה por שימא
- * (p. 132). שאל לכל חבמי הגוים en la frase האיים por הגוים
- * (p. 138). גם בעזות זה צבאך סר en la secuencia סובאך por צבאך
- * (p. 187). חר por מחורר
- * ועל המונם קדמו לבל ירברו עם היהודים en la expresión הקרימו por קדמו
(p. 188). מן האמונה
- * (p. 194). כי רבריו נשקו ועתקו en la secuencia נשקו por עמקו
- * (p. 212). ותמור por ותמורת
- * (p. 213). כי האדם חוטא בכל יום frente a כי לא ינצלו הרבים מחטוא בכל יום
- * (p. 216). אנכי העבוט אנאול por ואנכי אחריף לגאול
- * וארבעה נהרות אשר הם מקור לנעימות en la expresión החמימות por הנעימות
(p. 219).
- * (p. 220). מצע por אציע
- * (p. 220). על כרחי שמה אורה מתימתי en la frase מורה por אורה
- * (p. 220). שמתי בחרפתי אל פי חתימתי por בחרפתי הרי אל פי שמתי
- * (p. 220). בגיל רינה por בקול רנה
- * (p. 221). היות ביום צרתי שורי וחותמי en la frase נופי por צרתי
- * (p. 221). בעבורתי por בצדקתי
- * (p. 221). כבוד בפי por כבוד בפי
- * (p. 221). שכבי por שבותי
- * (p. 221). צמחי por ארתי
- * (p. 221). תועי הסיתני por רועי רעני

10) Errores y elementos separativos propios del ms. O2.

A. Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.

* Carece de sentido la lectura de O2 ועל לא בירו תמס (*y se disuelve por lo que no está en su mano*) frente a ולא ידע בפש (*y no conoció la transgresión*) del resto de los mss. en el pasaje ויש מי שבעון הרור נתפש / ולא ידע בפש (p. 92). La rima imperfecta también delata el error.

* La cláusula תהלה אלהים בשבועת תשים ולפירושה תולים וטמאים אשר בה נכנסים ויוצאים / ms. O2 en el pasaje / (p. 135). Tales omisiones quiebran el sentido del texto.

* La secuencia *וְאֵשֶׁר הִבָּאֵת מִלְכָּן יִתְּנֵם עַד עֵת יוֹלְדָה יִלְדָּה* está omitida por O2 en el pasaje (p. 137). *וְאֵשֶׁר הִבָּאֵת מִלְכָּן יִתְּנֵם עַד עֵת יוֹלְדָה יִלְדָּה* / הנה עינך מראות כברה. Se produce así un error por ruptura de la rima.

* El ms. O2 presenta la larga omisión **מהם וקרושה אחת מהם** en la réplica de 'Ahitub a 'Eger sobre el tema de la Trinidad (pp. 148-153).

אם בסף תלוה את עמי / כמו כן קראם בנים / לפעמים משחיתים * Las secuencias
קראם faltan del ms. O2 en el pasaje / והמקום קוראם זה לזה אחים
נחלתו ועמו / כמו שלח את עמי / ובפרשת הריבית אם בסף תלוה את עמי / כמו כן
קראם בנים / לפעמים משחיתים לפעמים מהוגנים / והמקום קוראם זה לזה אחים /
(pp. 179-180). Su omisión rompe el sentido del texto. El
error viene corroborado además por la lectura הריבית en lugar de הריבית
en la expresión ובפרשת הריבית .

* El ms. O2 lee כשתזכה לשוב en lugar de כשתבוא לבוא אל מקום שלוקחה en el pasaje כי השבר הגדול ... לנשמה לברה / והוא כשתזכה הנשמה לשוב אל המקום שלוקחה (p. 217). Incurre así en un error significativo por combinación de una *lectio facillior* (כשתזכה por כשתבוא) y una repetición (לשוב por לבוא).

* El poema alfabético final debía de hallarse en pésimas condiciones de conservación en el modelo del que deriva O2. Así se explican las numerosas haplografías y los errores de todo tipo que presenta en el mismo, como se reflejará en los correspondientes apartados. Uno de los más notables se halla en la lectura קרוב לבל קוראים נסתי לעזרה לך por קרוב לבל קוראים עזרה (p. 222).

*B. Errores separativos sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco probable.*

* La omisión de השם משנאי por parte del O2 en el pasaje ררשו זה המזמור על המלכה אסתר ... כאשר משנאי השם נשאו ראש / כאשר נועצו לב יחר / להכרית מיעקב (p. 141), constituye un error que se remonta a su modelo o que intenta enmendar algún yerro del mismo. Así se explica el uso que O2 hace de נשא por נשא en la frase.

* El ms. O2 lee "בוש" (*se avergonzaría*) por יבקש (*pretendería*) en la expresión referida por el personaje judío a Jesús de Nazaret (p. 143). Se trata de uno de esos errores imputables al subconsciente de los copistas, traicionado por sus creencias y por el peso del contexto. Revisten similares características otros dos errores:

- עקר נטל רשות / גם אני אנטל רשות en el pasaje (p. 189).
- La lectura חשקתים (*los anhelé*) en lugar de רחקתים (*los alejé*), que contradice el sentido del pasaje ואשר רחקתים מחמת שפלות זמנם / אמרתי (p. 194).

* En el pasaje אשר החמה אחזתו / אם יתנו לו תבף רברים קרים ביותר ימס ובמו חולה (p. 218), el ms. O2 lee יסורו por אחזתו y omite ימס en lo que parece un intento fallido suyo o de su modelo por corregir algún yerro.

C. Errores separativos probables.

* El ms. O2 trae יכונה por יחנה en el pasaje והוא בעצמותו לא ישתנה / רק משינוי יכונה (p. 53). La variante tiene sentido, pero la ruptura de la rima descubre su carácter innovador y erróneo. Con todo no está claro si hay que imputarla al copista de este ms. o ya figuraba en el modelo del que deriva.

* La haplografía de כאז y ושרה en el verso והכניסן / עשות נפש כאז אברהם ושרה (p. 56), rompe el metro *mērubbēh*. Es frecuente la omisión de palabras de los poemas en O2, con la inevitable quiebra de los metros de turno. Otros ejemplos se encuentran en:

- (p. 56). להעלות הפנינים מן טמונים מן טמונים del hemistiquio
- (p. 220). בחרר מקום משכב אם אמרי אסתר אם en el hemistiquio
- ואני אנוש נרהם נאלם בלי מענה / אל פי y נאלם en el verso
- (p. 220). שמתי בחרפותי אל פי חתימתי
- (p. 221). יוצרי עבור לו כי גוחי ומבטיחי גוחי en la frase
- (p. 221). צופה ובוהן כל לבבות צפה עצבי עצבי en la frase y כל
- (p. 222). פחר קראני שבץ אחזני שבץ en la frase
- (p. 222). קרוב לכל קוראים נסתי לעזרה לך לך en la frase y נסתי

* La secuencia תתהלך בי על שבכה תתהלך perteneciente al pasaje שלא תבין ער היכן (p. 86), falta en O2, para detrimento de la rima. Sin embargo, no puede descartarse por completo que se deba a una especie de homoteleuton תתהלך לך / כי על שבכה תתהלך, por lo cual se incluye en este apartado. El ms. O2 presenta más omisiones de esta índole:

* Parecida a la de antes resulta la omisión de la secuencia **כחותם אשר** en el probable glosa- en el pasaje **בחר הגן מבחר מקומות / ופירותיהם אשר כחותם ממנו נעלמות / וארבעה נהרות אשר הם מקור החמימות / להיות בית תענוג משכן הנשמות / הזכות לראות בנועם אחרי מות ונקרא הגן ההוא גן עדן הארצי** (p. 219), que pasan desapercibidas porque se mantiene la rima.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* **טפש** por **תחת** en la frase **טפש כחלב לבו** (p. 19) es un error fácil de enmendar gracias a **טפש כחלב לבם** de Sal. 119, 70. Abundan en el ms. O2 los errores subsanables mediante el recurso a distintas fuentes. Entre ellos cito:

- **עזים** por **עמים** en la frase **יש שלשה עזים בעולם** (p. 43), cita de Beş. 25b.
- **לואיו דרך שיבור לו הארם** por **לוארם** (p. 80). Se corrige con la expresión **לואיו דרך ישרה שיבור לו הארם** de Tam. 28a.
- **ינהגו** por **ינהיג** en la frase **עלמות ינהגו** (p. 125), cita de Sal. 48, 15.
- La omisión de **גרב או ילפת או תבלול בעינו** en el pasaje **ויקר מקרה רוע** **זמנו / גרב או ילפת או תבלול בעינו / והפתי ההוא לבו מקשקש / שהקדש** quiebra la rima. Se subsana con la frase **גרב או ילפת או תבלול בעינו או גרב או ילפת או מרוח אשר** de Le. 21, 20.
- **שטנה** por **שנאה** en la expresión **שטנה עליהם** (p. 182). La enmienda era fácil con la frase **שמה שטנה** de Gé. 26, 21.

* El ms. O2 lee **מצאתהו** por **מצאתנו** en el pasaje **את / ביום ההוא / כל התלאה אשר מצאתהו** (p. 31), con ruptura de la rima fácil de subsanar por conjetura. Otros ejemplos de esta índole se encuentran en:

- **ויאמר האיש הקרחי** en vez de **ויאמר האיש הקרחי** en el pasaje **ויאמר האיש הקרחי / המלכה לעולם תחיי** (p. 82).
- La omisión de **לשלו** en el pasaje **לשלו / ומחר לביתו לשלו** (p. 103).
- La haplografía de **בעלטה** en el pasaje **לשמור אותו**

במטה / ומיכל אשתו הורירה אותו בעד החלון בעלטה / וכמה פעמים הוצרך
(p. 140-141) לנדר שנתו / בהיות כל איש שוכב על מטתו

- ואחרי יראת השם לא נהו / כחשו בשם ואומרים לא נהו en el pasaje por נהו -
(p. 173) הוא
- ויותר היתה מצויה ברכה / בסחורה או ברכה en el pasaje La haplografía de
(p. 181) במלאכה
- ורי לך בסברא הזאת / לחכימא en el pasaje ברמיזות por ברמיזה -
(p. 215) ברמיזות

* En el ms. O2 figura מעמוקים por עמוקה en el hemistiquio ועצה מעמוקים
(p. 56). Su variante constituye una *lectio facilior* y acarrea la ruptura
del metro *mērubbēh*. La corrección por conjetura no resultaba difícil.

* Uno de los errores peculiares de O2 es la ditografía de parte de la réplica de
אבל היו על חנם / צריקים נידונים בניהנם: 'Aḥiṭub a 'Eqer sobre el pecado original:
(pp. 91-98). ... ועל ברחק שאול זה אינו רוצה לומר קבר / כי להקבר אצלו

* Con su lectura שתלוהו por שאלוהו el ms. O2 quiebra el sentido en el pasaje
ומתלונות עקר אשר אמר שתלוהו לעיניה / והכסיפו פניה / רעי ארונתי כי בדין תורה
(p. 109). Se necesitaba un verbo, y el contexto
facilitaba la conjetura.

* El ms. O2 trae הן צללת במצולות כמו אבן en vez de הן צללת כמו צללת אבן
(p. 158). Tanto la ditografía de כמו como la repetición de צללת en lugar
de במצולות eran errores fáciles de enmendar.

* Con la variante לעשות כלם כאחר / לעתיק ממשאת שוא ומרוחים frente
a la lectura לעמו כלו כאחר / להעתיק ממשאת שוא ומרוחים (p. 210), el ms. O2
incurre en dos errores paleográficos (la ditografía de כלם y la haplografía de
he en לעתיק por לעשות), y en un error sintáctico, pues sobra לעשות porque
no puede haber dos infinitivos en la frase tal y como está construida. Las
anomalías citadas se subsanaban mediante sencilla conjetura.

E. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Ditografía de השמש en la secuencia שם כי בא השמש (p. 23).
- * Adición de טען en la secuencia טען תחילה (p. 82).
- * Epéntesis de 'ayin en לתועפת por לתופת de la expresión שירר לתופת (p. 98).
- * Metátesis *pe / tau* en ופת' por ותפי' de la secuencia וּפְתִי הָהוּא לְבוּ מקשקש (p. 167).
- * Repetición de רגלים por מכירים en la frase לאמונתם הם שאין רגלים (p. 188).
- * Inversión en הקשה על דברו por על דברו הקשה , la cual quiebra la rima en el pasaje אבל בא אחריו רעהו וחקרו / הרב הרמב"ן הקשה על דברו (p. 715).

- Lecciones faciliores:

- * וישמע שם קול המולה en la frase התפילה (p. 24).
- * כבר תם ונכרת שמה en la expresión כבר תם כדורתם (p. 47).
- * והוא יושב על מסיבו en la frase מסיבו כסאו (p. 50).
- * ונשאלה את ניבו / כי איש טוב הוא en el pasaje ניבו לכו (p. 70).
- * ומענה לשון בחר רימה en la expresión רימה נעימה (p. 126).
- * ימים רבים יהיו ... שלא יאמת השם אלהותו en יאמת יאמר (p. 185).
- * נא יהיה חלדי בופר לעלומתי en la frase בופר סופר (p. 222).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * ומסמרות אשר נחקקו בין רגליו en la frase נחקקו נחקקו (p. 20).
- * וישמח עמו כימות עינה en la secuencia ביאת (p. 40).
- * אל מות חמיה ואשה en la expresión חמיה חמרה (p. 99).

- * וְהוֹצֵאתָ קוֹל הַבֵּרָה por קול בל (p. 123).
- * כָּל מִה שֶׁתִּשְׁמַע מִהַבֵּלִי הַנָּשִׁים en הנשים por הנשים אנשים (p. 165).
- * וְלֹא נִרְאָה לֹא סִבְרָתוֹ וּמִרְרָכּוֹ הוֹגָה en la frase וּמִרְרָכּוֹ הוֹגָה por וּמִרְרָכּוֹ הוֹגָה (p. 211).
- * וְאִף עַל זֹאת רִבְתָּה נִהִימָתִי en la frase רִבְתָּה por רִבְתָּה (p. 221).

F. Lecciones singulares.

- * בְּעָלִי מְרִיבָה וּמוֹעֲצוֹת por מְרִיבָה (p. 14).
- * וּבִפְרֵי חֲכָמָתְךָ לִבִּי תִסָּעַר frente a וּסְפָרִי חֲכָמָתְךָ לִבִּי תִסָּעַר (p. 48).
- * וְרַבּוּ פִשְׁעֵי וְזִדּוֹנָיו en la frase וְזִדּוֹנָיו por וְזִדּוֹנָיו (p. 92).
- * כִּי לֹא שָׁלֵם עוֹן הַמַּכְחִישִׁים en la expresión הַמַּכְחִישִׁים por הַמַּכְחִישִׁים (p. 96).
- * לִזְאֹת בְּלִי עֵין תִּדְמַע por בְּלִי בְּלִי (p. 106).
- * עַר יוֹדִיעַ יִשׁוּעָתוֹ בְּגוֹיִם en la frase בְּגוֹיִם por בְּגוֹיִם (p. 186).
- * שְׁלֹא הִקְרִיבּוּ קָרְבָּן אוֹ תְּמוּרָה en la secuencia תְּמוּרָה por תְּמוּרָה (p. 214).

Hasta aquí llega la variopinta y reducida selección de errores y lecciones singulares que ofrezco del ms. O2. Las conclusiones que extraigo son dos: por una parte la negligencia del copista, ejemplificada en la larga dittografía expuesta; por otra, que el modelo del que se sirvió sufría un notable deterioro, tanto en el aspecto material, como en el contenido. Aunque por la cronología O2 -fechado en 1685- podría ser copia de O1 -fechado en 1648-, la naturaleza y cantidad de sus errores creo que disuaden de sostener tal hipótesis.

11) Errores singulares del ms. N

A. Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.

* El ms. N trae ולא ארון אלא לאחר por ולאחר אמר ארון ולמה אמר לאחר en el pasaje ולא לא לנגד עיניך תשים / מאשר ראה אברהם שלשה אנשים / ולא אמר ארון (p. 147). Su lectura -correcta y apropiada al contexto- resulta innovadora. La mala interpretación de לא como לא (laaḥar) obliga a la posterior adición de למה y a la repetición de אמר en lugar de אלא, con desvío de la que considero lección original.

* En el pasaje ועתה כתר לי זער / ואחור לעיני העמים / כי דיבה אתה מוציא על היהודים (p. 178), el ms. N trae כתר por נזר. Como nombres, ambos términos son sinónimos [*corona*], pero no como verbos [*aguardar / alejar(se)*], categoría gramatical que requiere la frase. Tal lección constituye una de esas raras *lectiones faciliores* por aparente sinonimia en las que no se incurre casualmente. Aquí, además, la cita de Jb. 36, 2 permitía una rápida enmienda.

* El ms. N presenta כמו צוף מתקו דברי אחיטוב / ונעמים en el verso / ואמרותיו כנופת ונעמים (p. 197). Su lectura aglutina tres errores: repetición, *lectio faciliior* inspirada en la frase ומתוקים מדבש ונופת צופים de Sal. 19, 11, y ruptura del metro *mērubbeh* del poema.

* Tras la triple anotación סליק סליק סליק con que termina la narración, el ms. N trae únicamente los seis primeros versos del poema alfabético final (pp. 220-222); y de una forma peculiar, yuxtapuestos, sin más signo poético externo que el uso de la escritura cuadrada en la primera letra de cada verso.

*B. Errores separativos sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco probable.*

* La adición del topónimo ארב -localidad cercana a Hebrón y mencionada en Jos. 15, 52- por parte de N en el pasaje וישם פניו הר / ויעבור דרך צעיר רודם / ויבוא במדינת אינרייא (pp. 57-58), está fuera de contexto y rompe la rima. Aunque un copista siempre puede aventurar alguna conjetura equivocada, me parece improbable que el de este ms. haya incurrido en el presente error por su propia iniciativa.

* El ms. N trae פגול por פגל en el pasaje יר תחת יר / ותמור היורע בעצמו פגל (p. 212). Su lectura es la única correcta que aparece entre los testimonios de la obra, pero va en detrimento de la rima. Los mss. O1, O2, O3, L y F presentan מפגל , y, por su parte, O4 y O6 ofrecen un texto paralelo en el final de la obra (pp. 223-225). No se puede descartar por completo que la variante naciese de la conjetura del copista, pero parece inverosímil que no acertara con el término más apropiado para este contexto.

C. Errores separativos probables.

* En el pasaje ודריה בעלי שני יסורים ... ודריה גרולה ... (p. 6), el ms. N presenta ודריה בעלי שני יסורים frente a ודריה בעליה להב יסורים. Tal lectura es incorrecta, y se debe acaso a un fallido intento de anotar ודריה בעלים לב יסורים, por ejemplo. No es del todo seguro que así figurase en su modelo, por lo cual he decidido incluir la variante en este apartado.

* Frente a la lectura ולאו עתה לשמוע ריבכם אבחר / לכו הפעם ושובו למחר / ואל (de la mayoría de los testimonios, el תשמיעו למרום קולכם / שובו לכם לאהליכם

ms. N trae לשמוע ריבכם אבחר / לכו הפעם ושובו למחר / ואל תשמיעו ms. N traie (p. 79). La simultaneidad de tres errores paleográficos (לאהליכם por לאהליכם | אל por לא | לשמוע por לשמוע) en el pasaje podría ser significativa y remontarse al modelo del que este ms. deriva.

* Las frases ותאמר המלכה אחיטוב חכך ממתקים / בלב נכון מים עמוקים / הודעתנו רברים נפלאים ממנו / וצפונך תמלא בטנינו / וגלית לאוזנינו סודות / מעולם לא שמענו ב זאת (p. 163), con que la reina aplaude la interpretación que hace 'Ahitub de la regla como contrapunto femenino de la circuncisión, faltan en el ms. N, sin que se quiebre el sentido del texto. Dado que la siguiente intervención de un personaje comienza de forma muy parecida (ויאמר), no se puede descartar una especie de homoarcton como causa de la omisión. Por tal motivo considero oportuno que este error figure en el presente apartado.

* En el debate sobre la vida de ultratumba, la lectura הרב אשר חסיד גאלני / הרב אשר חסיד גמלני / ותורת חסיד על לשוני לארונתי / רעי ארונתי ... (p. 217). Aunque es indiferente el uso de חסיד o de חסיד , no se puede decir lo mismo de גאלני por גמלני , pues en aquella variante asoma la sospecha de error paleográfico por confusión *mem* / *'alef*. A este respecto, recuérdese la frase על גמל נפשו איש חסיד de Pr. 11, 17. En cuanto a לשוני , tiene visos de adición secundaria. Finalmente, el uso de לארונתי en vez de למרני constituye un error por repetición.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* El ms. N trae לאחר המרבה ואחר הממעט לשם שמים por לשמים en la secuencia לאחר המרבה ואחר הממעט (p. 3), con lo que yerra en una frase que es cita directa de Bēr. 17a. Otros ejemplos de errores de este ms. corregibles mediante las

fuentes escritas son:

- תחת por תחת in la expresión להבניסן תחת כנפי השכינה (p. 56). Esta *lectio faciliior*, que no repercute en la métrica del poema, se subsana con Šabb. 31a, B. M. 84a, *passim*.
 - La omisión de בורות נשברות ונחצבת לך בורות נשברות en el pasaje רחוקת האמונות (p. 83), que deja una secuencia sin rima, se podía enmendar a través de Je. 2, 13.
 - ומי ישוחח את דורו por ישוחח en la frase ומי ישוחח את דורו (p. 112), donde carece de sentido una forma pasiva. El error tenía fácil solución mediante Is. 53, 8.
 - ממחרורי מילי ומסמרטוטי בלמי por ממחרורי מילי ומסמרטוטי בלה בלמה (p. 165), cita de Bēr. 51b.
- * La haplografía de לך que presenta N en el hemistiquio והוא יהיה לך מן (p. 56), rompe el metro *měrubbeh* del poema. No había dificultad alguna en subsanar esta anomalía por conjetura.
- * El ms. N trae אומה נהלאה ומוראה גוי por אומה נהלאה ומוראה גוי כאלה הרעה en el pasaje הנשמע בהם (p. 170). Su lectura, equipolente por el léxico, resulta gramaticalmente incorrecta. El error tenía sencilla solución.

E. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:
- * Ditografía de מקצתם עוברים לחמה en el pasaje כי מקצתם מעגלותם נעו / ואת מקצתם עוברים לחמה ומקצתם יוצרם לא ידעו / מקצתם עוברים לחמה / מקצתם עוברים לשר שלומים / ומקצתם לצבא השמים / ומקצתם עוברים לחמה / ולא היתה בהם הסכמה (pp. 7-8).
- * Epéntesis 'ayin en המתיק עמהם סורו por המתיק in la frase המתיק עמהם סורו (p. 67).
- * Repetición de נפות en lugar de דתות (p. 13) en los versos:

תסובבו הגבולים וימים ונחלים וחפשו כל אקלים מדינות ורתנות
ועל כל המעשים תחקרו מישישים ודרשו נימוסים ורתנות היפות

- * Omisión de עם en el pasaje por homoarcton עומר זרעכם ושמכם (p. 47).
ואני רואה עם כובר גלותכם / עומר זרעכם ושמכם / עם היותכם ללעג ולבזות
- * Inversión en כ' היה ב' , que rompe la rima en el pasaje יפה עולה por עולה יפה (p. 49).
חכמה מלא / ותלמודו בירו יפה עולה
- * Haplografía de שכלך עליך יהל (p. 77).
- * Omisión de חיים en el pasaje por homoteleuton חיים מן החיים (p. 132).
מאי דבתיב ונגזר מארץ החיים / מן החיים לפי דבריו היה לו לומר
- * Inversión en בן היה דוד משאול נרדף del pasaje דוד משאול por שאול מדוד (p. 140).
ונשחר
- * Repetición de יהדות en vez de ערות en el pasaje / ולפי דעתי הנהר הוא ליהדות (p. 192).
ראיה על שביתתם וערות

- Lecciones faciliores:

- * והשני ערך לו לקראת / הנהר הגדול נהר פרת en el pasaje ערך ברח (p. 15).
- * כי מי כמוהו מורה en la frase מורה בורא (p. 52).
- * אשר כבוכבים מזהירים en la expresión מזהירים מאירים (p. 104).
- * כי אין לו חילוף ושינוי en la secuencia חילוף חלק (p. 151).
- * הנהגה כגוי הזה המר והנמהר en la frase הנמהר הנאמר (p. 170).
- * ותמיד מגור מסביבותם en la secuencia מגור סגור (p. 182).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * נאום תולעת שבשער האשפות en la frase נאום (p. 3).
- * אשתעשעה por אשת עשנה (p. 48).
- * כלי קרב en la expresión כלי בלי (pp. 5 y 77).
- * חביב por חביו (p. 139).
- * בלי לב עקוב en la expresión עקוב עקום (p. 157).
- * ועבשו שמה מושלים קדרים וישמעאלים en la frase ועבשו ועבשוב (p. 184).

F. Lecciones singulares.

- * זיו פניהם בהם לשבר por זיו פיהם בשם לשבר (p. 2).
- * אשר הציל אותו ממים por משה הציל (p. 57).
- * נחני בדרך נבונה por נבונה (p. 69).
- * ושרה אחותו por אשתו אחותו (p. 145).
- * ולמעט משכלך ממך הפילהו por שכלך מושכלך (p. 154).
- * ופירותיהם אשר בתותם ממנו נעלמות por בתותם בתותם (p. 219).

Así concluye la relación de errores y lecciones singulares que he seleccionado del ms. N. Aplicando el criterio de los errores comunes, he dejado claro con anterioridad que los mss. O1, O2 y N se remontan a un mismo modelo derivado del subarquetipo α , modelo al que llamaré vástago γ . Posteriormente, teniendo en cuenta tanto la índole y el número de errores que O2 y N presentaban en común, como los errores propios de O1, indiqué que ambos testimonios procedían de un mismo modelo nacido del vástago γ , modelo al que denominaré renuevo δ . Los rasgos más notables de este renuevo δ con respecto al vástago γ debían de ser el deterioro en el poema alfabético final y las omisiones de texto. Como O2 y N contienen errores separativos singulares y en ellos no se detecta contaminación con otros mss., ninguno de los dos puede ser copia del otro. El poema alfabético final muestra que el ms. N es más reciente que O2, copiado en 1685. En efecto, N sólo transmite los seis primeros versos, y sobraba espacio en la página para copiar todo el poema. Si éste no figura en N se debe casi con toda seguridad a que, cuando se copió dicho ms., ya se había roto o perdido la última hoja del renuevo δ , que incluía los demás versos. Por el tipo de letra, los catalogadores han fechado N en los siglos XVII-XVIII. Las razones aquí aducidas hacen posible precisar en alguna medida la datación del citado testimonio, y señalar el año de 1685 como *terminus post quem*.

- La tercera laguna hace que el texto salte de la réplica de 'Aḥiṭub a 'Eger sobre la oración contra los herejes al tema del préstamo a interés. Al término de la secuencia *לשבוע פעמים* (p. 175) con que finaliza el fol. 124[v], el copista del ms. O3 anota la palabra *יש* que debería iniciar la siguiente cláusula *יש להם תחנון קבוע* en el fol. 125[r]. Pero éste empieza con las frases *ואיש אחיו אל תנו / ומקרב אחיר מלך התנו* (p. 180), de manera que se ha producido la omisión de *יש להם תחנון קבוע / מתחלת אל רחום וחנון רחם עלינו* (pp. 175-180). Cabe la remota posibilidad de que la laguna se deba en este caso a una especie de homoarcton *יש ! ואיש*.

* Con la omisión de los términos *החכם החבר* en el pasaje *אתה החכם החבר / אתה החכם החבר* (p. 31), en el ms. O3 se queda una secuencia sin rima. El error es innegable, por más que el sentido no se vea aparentemente dañado. Omisiones similares que se hallan en este ms. son:

- La de la secuencia *מה תשיב הנה המקום אתי* en el pasaje *ויצעק הכומר ... מה תשיב הנה המקום אתי / ויאמר אחיטוב הנה המקום אתי / ואתה עקר הגולם / איך תחשוב אל תובחתי* (p. 117).
- La de *כאשר* en el pasaje *ררשו זה המזמור על המלכה בימי המן ואחשוורוש / כאשר נועצו אסתר / בימי המן ואחשוורוש / כאשר משנאי השם נשאו ראש / כאשר נועצו לב יחר / להברית מיעקב שורש גיבוריו יום אחר* (p. 141).

B. Errores separativos sólo refutables por una conjetura de copista históricamente poco probable.

* Con su variante *ומשיכא* (*propiedad*) por *וטובה* (*disfrute*) en el pasaje *ושם ינוחו יגיעי כוח / ויקבלו תענוג וטובה / מעין העולם הזה והעולם הבא* (p. 219), el ms. O3 presenta una *lectio facillior*. Puede deberse al copista de este ms., pero la imperfección de la rima invita a atribuirla al modelo del que procede.

C. Errores separativos probables.

* El ms. O3 trae מעבר לארץ החולה / הייתה אי משונה por ממינה en el pasaje (p. 6). La lección se ajusta a la sintaxis del pasaje y tiene sentido, pero obliga a separar por la pausa rítmica dos elementos de la misma unidad gramatical (גרולה / משונה), a eliminar dos pausas rítmicas y a colocar a mayor distancia las restantes (מעבר), cuando en las secuencias cercanas las pausas aparecen con más proximidad (באחת האיים). Tales hechos inducen a considerar que la variante analizada puede constituir un error.

* El ms. O3 lee ואמנם ברוב בקריאתו por בקריאת y omite ארנות en el pasaje (p. 153). Su variante levanta sospechas pues figura ארנות en unos mss., אותם en otros y אותיות (sic) en el ms. N. Tal vez sea una conjetura del copista para enmendar el yerro que halló en su modelo.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* En el verso פנו לבם וסעו למען תשמעו בשובה ונחת תושעו ויריכם לא רפות (p. 13), el ms. O3 lee תרפו por רפות, con error por ruptura de la rima - con el final de los versos anteriores, fácil de subsanar mediante conjetura.

* En el pasaje ותעביר המלכה הגבירה / קול וגזירה בכל הבירה / אל האחשתרנים (p. 79), el ms. O3 lee והפוחים en lugar de להסגים והפחה / להסגים בבוקר לפתחה, con error morfológico (el plural de פחה es פחות) y ruptura de la rima añadida, anomalías fáciles de enmendar por conjetura.

* La haplografía de יפלא en el pasaje מרברר כי לא תשיב מרברר / כי לא תשיב יפלא en el pasaje (p. 126), conlleva la ruptura de la rima. El fallo se corrige fácilmente con la expresión כי יפלא בעיני de Za. 8, 6. Otros casos de errores subsanables mediante el recurso a distintas fuentes son los siguientes en este ms.:

- La haplografía de בז en la frase אשר קרא שם בנו מהר שלל חש בז (p. 128), que conlleva la ruptura de la rima. Se subsana mediante el recuerdo del nombre citado en Is. 8, 1 y 8, 3.
- ינהגו por יחנהו en la secuencia עלמות ינהגו (p. 134). Se corrige gracias a la frase עלמות הוא ינהגו de Sal. 48, 15.

E. Errores poligenéticos.

Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Omisión de אשר רק / וכי לא חירש בה משה אות או תיבה / רק אשר למשה מפי הגבורה / וכי לא חירש בה משה אות או תיבה en el pasaje נתנה נאמין כי התורה נתנה למשה מפי הגבורה / וכי לא חירש בה משה נתנה . נתנה | נתנה (p. 38) por homoteleuton אשר נתנה לו כתובה .
- * Ditografía de 'ayin + šin en אשתעשעה por אשתעשעה de la expresión בחוקר אשתעשעה (p. 48).
- * Omisión de כל העולם / ומפרנס כל העולם en el pasaje בחכמתו / ומפרנס כל העולם בעצמותו . העולם | העולם (p. 72) por homoteleuton בחכמתו / ומפרנס כל העולם בעצמותו .
- * Haplografía de *he* en להכלים ולהבזות de להכלים por להכלים (p. 105).
- * Omisión de תוהו לא תוהו הוא / זיל קרי ביה רב הפסוק הזה עיקר גדול לא תוהו הוא en el pasaje תוהו | הוא (p. 111) por homoteleuton תוהו | הוא / זיל קרי ביה רב הוא .
- * Adición de רינוג (*sic*, con ditografía de *nun*) en la secuencia רעי ארונתי (p. 109). כי דין תורה דינוג רנוהו .
- * Ditografía de כי נשבעתי בנ en el pasaje נשבעתי מעבור מי נח / כן נשבעתי מקצוף עור ומזנוח (p. 134).

- * Matátesis *het / mem* en לחמול por לחמול עליהם (p. 183).
- * Haplografía de הנהר en la frase סמבטיון הנהר (p. 191).
- * Repetición de להרחיק אותה האמונה הגרועה / להרחיק por להעתיק en el pasaje כשהגיעו בני תם לגאולה וישועה / תיקן כל העבודה לשמו המיוחד / וצוה לעמו (p. 210).
- * Inversión en תמור תמור רגלים por רגלים להרע en el pasaje ויקטיר הכרעים / ריצת להרע רגלים (p. 212), con ruptura de la rima.
- * Epéntesis de *yod* en כמן por כמין del pasaje ומה ריוח ... בטעם פירותיו אם ימתקו (p. 216).

Lecciones faciliores.

- * וכרי שלא תהא נפש איש בו קצה en la secuencia קצה por הוצה (p. 3).
- * תקלו כאילים וכצפורים עפות en la frase עפות por בעופות (p. 13). Rompe, además, el metro 'arok del poema en que figura.
- * והאמן בישו האל הנאמן / אשר עשך en el pasaje אשר הוא אלוהה תן על לבך (p. 104).
- * שמעת ויכוח אלה האנשים / אשר על שתי מתקשים en el pasaje מתקשים por מחקרים (p. 191).

Errores por similitud fonética o gráfica.

- * יגרש המזיק מחצר הניזק en lugar de יגרש המרוק מחצר הערוק (p. 2).
- * טעות או שגיאה en la expresión שגיאה por שגיעה (p. 3).
- * לרעת לאיזה אחריו נוהה en la secuencia נוהה por אהסכמה (p. 82).
- * מקצוף עוד ומזנוח en la expresión ומזנוח por ומתוח (pp. 134-135).
- * אשתו הזרירה אותו בער החלון בעלטה en la frase בעלטה por בעליי (pp. 140-141).
- * ועתה עבירה עברתי en secuencia עבירה por עבודה (p. 186).
- * ותמיד זלים מכיסם הזהב en la frase זלים por רלים (p. 193).
- * ומה אם נקריב קרבן בהורו או בכוש en la secuencia ומה por למה (p. 206).
- * כשתזכה הנשמה לשוב אל מקום שלוקחה כשתזכה en la frase כשתזכה por כשתיבה (p. 217).

F. *Lecciones singulares.*

- * לבלתי יהיו דעות משונות por משונות (p. 8).
- * והשלישי לצר איתן שת דרבו אסתן por איתן (p. 15).
- * ורבו פשעיו וחובותיו por וחובותיו וחוטאיו (p. 92).
- * ומאור בעיני יפלא / כי לא תשיב מדרבריך אלה por תבוש תשיב (p. 126).
- * ויש אץ ברגליו חוטא / ומדרך הטובה נוטה / עשה por אשר עשה (p. 212).
- * ובמו חולה אשר החמה אחזתו / אם יתנו לו תבף por ביותר ברוחה (p. 218).

Aquí concluyo mi relación de errores propios del ms. O3, fechado en los siglos XVII-XVIII y derivado del vástago δ . Su característica principal son las tres lagunas que presenta, inexplicables por homoteleuton o por homoarcton. Evidentemente, no se encontraban en su modelo, pues en ese caso habrían figurado también en el ms. L. Por lo tanto, sólo encuentro dos explicaciones posibles para dichas lagunas: que hubo un eslabón intermedio entre δ y O3, o bien que se perdieron varias hojas de O3 antes o durante el proceso de encuadernación. Creo que esta última es la hipótesis más razonable en el estado actual de los conocimientos sobre la tradición manuscrita del *Sefer 'Aḥitub wē-Salmon*.

13) Relación de errores y elementos singulares propios del ms. L.

A. Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.

* El ms. L trae וחוטמיו por וחובותיו en la frase ורבו פשעיו וחובותיו (p. 92). Dicha lectura (y sus sellos) no ofrece demasiado sentido en este contexto, y sólo se explica como nacida de וחטאיו a través de un doble error paleográfico por homofonía *taw / tet* y confusión *'alef / mem*. Aún así, la lección וחטאיו rima de modo más imperfecto que וחובותיו con la cláusula ויש אשר מועטים anterior. No creo aventurado suponer que el yerro se remonta al modelo del que deriva.

* En el ms. L figura והנה אלהיך נימול בעצמו / ובררך נמצא דמו en lugar de והנה אלהיך נימול בעצמו / ובררך נמצא דמו (p. 159). Aunque gramaticalmente correcta, la variante es innovadora. En la base de la misma se encuentra la *lectio facillior* והנה אלהיך נימול בעצמו / ובררך נמצא דמו, que obliga a la trasposición de נימול . Con todo, no se trata de un yerro que se pueda imputar al copista del ms., sobre todo si se tienen en cuenta dos detalles que éste a buen seguro no desconocía: que en la ceremonia de la circuncisión se aprieta el miembro viril del infante tras la incisión para que brote la sangre con más facilidad, y que existe la referencia והנה אלהיך נימול בעצמו de Le. 1, 15.

* El ms. L lee רבינו אחיטוב עמר למרתי / עמר האמת por רבינו אחיטוב עמר למרתי / עמר האמת (p. 208). Aunque la variante es correcta y tiene pleno sentido, constituye una innovación, que da lugar a la ruptura de la rima.

* El ms. L trae בחוש por בעי en el pasaje ואם יתנו / אם יתנו בחוש (p. 218). La lectura es incorrecta, porque בחוש (= con sentido) no encaja en el contexto, y rompe la rima.

*B. Errores separativos sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco probable.*

* En el ms. L figura ועל עון העגל מחילה ביקש ואמר / זכור לאברהם וליצחק וליעקב ועל עון העגל מחילה שואל / ואמר זכור לאברהם וליצחק ולישראל אשר שמר (p. 168) de los demás testimonios. Su lección es innovadora. En efecto, la adición de אשר שמר y el traslado de la pausa rítmica se explican por la necesidad de dotar de rima al pasaje una vez sustituido ביקש por שואל, lo que pudo suceder en el modelo del que deriva.

* El ms. L trae וכל ימי אשר הותר רק להקריב בבמות / נדרים ונדרות en el pasaje וכל ימי אשר הותר רק להקריב בכומר (p. 203). Se trata de una lectura errónea y de sintaxis deslavazada, en cuya base aparece la incomprensión de la *lectio difficilior* בכומר. Este hecho puede imputársele al modelo del que deriva, pero acaso no la conversión de los singulares en plurales y el traslado de las pausas rítmicas para mantener la rima.

* En el pasaje ויצו להקריב בבשים בני שנה / שנים ליום עולה כתיקונה ויעלו אליו (p. 211), el ms. L presenta la haplografía de כתיקונה, que arruina la rima, y el uso de קבלו por ויעלו, que quiebra la sintaxis y no encaja en el contexto. Se trata de dos errores difícilmente imputables al copista de este testimonio, quien a buen seguro los encontró ya en el ms. del que se sirvió.

* El ms. L presenta מה יועיל הגן הרטוב / וגופי בקרב נאלח ונתעב (p. 216). Tal lectura es correcta, pero adolece de la rima imperfecta הרטוב / ונתעב. Este detalle induce a pensar que la haplografía de והלח ya se encontraba en su modelo, y obligó a la inversión de los términos ונתעב ונאלח para proveer de rima al pasaje, operación que pudo llevar a cabo el copista del ms. L.

C. Errores separativos probables.

* El ms. L comienza *in medias res* con la intervención del consejero de la reina; faltan en él los prólogos de la obra y el principio de la narración. Lo más probable es que la omisión de esa parte del texto se deba a la pérdida de las primeras hojas, fenómeno frecuente entre las vicisitudes a las que está sujeto todo testimonio escrito, bien por el abundante uso, bien por una deficiente encuadernación.

* En el pasaje **וּאִם לִמְכַתְּכֶם מוֹזֵר / מִתִּי יִרְפָּא וּמִתִּי יַחֲזוּר** (p. 86), el ms. L trae **וּשְׂאִי־מִתִּי יַחֲזוּר** por **מִתִּי יִרְפָּא וּמִתִּי יַחֲזוּר**. Su lección es gramaticalmente incorrecta por el uso del pronombre relativo. Este detalle induce a pensar que la especie de homoarcton que lleva a la omisión de **וּרְפָּא וּמִתִּי** ya se encontraba en su modelo.

* Frente a **וּאִחִיטוֹב בְּהַשְׁכֵּל כְּחוֹ נִשְׁתַּ / וְעַל כֵּן לְרַבֵּר זֶה לִבּוֹ לֹא שֵׁת** (p. 156), el ms. L trae **וּשֵׁשׁ כְּחוֹ בְּהַשְׁכֵּל / וְעַל כֵּן רַבֵּר זֶה לֹא שֵׁת אֵל לִבּוֹ בְּהַשְׁכֵּל** en el pasaje en que 'Eqr recusa la circuncisión y ensalza el bautismo. Se trata de una lectura gramaticalmente correcta, pero innovadora. En efecto, el desplazamiento de **שֵׁשׁ** en la primera cláusula rítmica y la repetición de **בְּהַשְׁכֵּל** en la segunda muestran el intento de corrección del error de rima que plantea el uso del verbo **שֵׁשׁ** en lugar de su sinónimo **נִשְׁתַּ**. No tengo respuesta segura a la pregunta de si la variante se encontraba ya en el modelo del que deriva o si fue producto de una conjetura del copista de L.

* Frente a la lección **הַגּוֹף בִּלְהַ וּבִלְהַ / וְהַנִּשְׁמָה אֵל מְקוֹמָה תַּעֲלֶה** del resto de los testimonios, en el ms. L figura **הַגּוֹף בִּלְהַ וּבִלְהַ / וְהַנִּשְׁמָה תַּעֲלֶה אֵל מְקוֹמָה** (p. 168). La trasposición de **תַּעֲלֶה** y la adición de **אֵהֲלֶה** apuntan a la existencia de una innovación respecto del original.

* Frente a **הַבּוֹרָה** y **הַכְּבוֹרָה**, el ms. L lee **הַבּוֹרָה** y **הַכְּבוֹרָה** en el pasaje **וְאַלְמֵלֵא**

זאת הכוונה / אפשר היות בה פורה ראש ולענה / אשר לכבו פונה מן הכבוד / ללכת
 (p. 211). Si bien הכבורה (= propiedad / riqueza) puede acoplarse al contexto, no ocurre lo propio con הבורה (= inventa / imagina). El error es manifiesto. Con todo, existe la posibilidad de atribuírselo al descuido del copista del testimonio por epéntesis y haplografía de letras, razón que aconseja incluirlo en este apartado.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* El ms. L lee ועל כל בריה ועל כל בריה לרוממו ולהורות לו בשמו לעברו (pp. 9-10), con una serie de trasposiciones de términos que quiebran la rima del pasaje. Para enmendar esta anomalía bastaba con colocar בשמו en el último lugar de la frase. Otros ejemplos de ruptura de rima subsanables por conjetura en este ms. se producen:

- Con כי מחמד por לאלוה y la omisión de והאלוה en el pasaje (p. 16).
- אשר יתענגו הצדיקים en lugar de פעולתו en el pasaje (p. 41).
- Con la trasposición de למחלותיך (sic) al último lugar en vez de תעל en el verso (p. 76), que rompe la rima על- de la palabra final de los versos del poema.
- Con la haplografía de ומופת en el pasaje (p. 85).
- Con הרי לך ראיה ומופת / שהיה ברור לו en el pasaje (p. 98).
- אבל אמת ויציב הרבר / כי דור הנבר en el pasaje (p. 140).
- Con la inversión ובלבבך שים frente a ושים בלבבך en el pasaje (p. 150).
- Con ואתה מחליף שבת ופריה / בסורי en el pasaje (p. 160).

- Con אחיטוב en lugar de תפרחי כתמר en el pasaje ויען אחיטוב (p. 216), donde incurre también en error gramatical.

* El ms. L lee וסעו למען תשמעו בשובה ונחת סעו en la frase פנו לכם וסעו למען תשמעו בשובה ונחת סעו (p. 43). La lectura es gramaticalmente correcta, pero rompe el metro 'arok. El error tiene fácil enmienda por conjetura o por el recuerdo exacto de la expresión פנו לכם וסעו que aparece en De. 1, 40. Otros casos de errores subsanables mediante el recurso a distintas fuentes son los siguientes en este ms.:

- מביית כריא לבית גליא por כריא בס"ה (p. 21). La expresión figura en 'A. Z. 46a, Tēm. 28b, *passim*.
- יום נפשותינו ענות por ענות רעות (p. 41). La variante del ms. L constituye una *lectio facillior* que se podía enmendar mediante la frase יום ענות אדם נפשו de Is. 58, 5.
- וכהגלות הריקים נגלית por וכהגלות ובהגרות (p. 123). La corrección viene a través de II Sa. 6, 20.
- ועתה לא אוסיף לדבר עמו / אעזבנו לשטן ואבר שמו por שם (p. 187), con ruptura de la rima subsanable por medio de Sal. 41, 6.
- La haplografía de גם ראיתי שם אם תקיף ומאום / עם רב כלול על שפת הים (p. 192), cuya última parte es cita directa de Jos. 11, 4.

* El ms. L lee ממנו מטרונ / ויך אותו בחרון מטרונ por ממנו מטרונ / ויך אותו בחרון מטרונ (p. 25). Se trata de un extraño error por *lectio facillior*, de muy fácil enmienda porque el término apropiado figura en el contexto.

* Con su lectura נפשי אשר פשעה גם מעלה מעל por על פשעך ומעלך en el verso אכן כאיש פתי תוכה ותלקה / נפשי אשר פשעה גם מעלה מעל (p. 76), el ms. L rompe el metro *mitpaše* y la rima final en על- que presentan los versos del poema en cuestión. Son errores de sencilla corrección. Lo mismo sucede con

(p. מכלכל הוא סברותיו במשפט / ראיותיו כתובים וחתומים הוא en la haplografía de *mērubbeh*, que rompe el metro *mērubbeh*. 197),

* En el ms. L figura ניצוץ por הנצלות en la frase על השבת יש לך הצלה (p. 160). Se trata de un error paleográfico (debería ser ניצול como traen otros testimonios) y morfológico (התנצלות קטנה exige un femenino como הנצלות). La enmienda resultaba fácil.

* Con su lectura מן האלוה קרבן לא נשחר por מן אלוה לא נקריב קרבן ונשחר en el pasaje רעי ארונתי כי מאז החוטאים מן הארץ הנבחרת נסתלקו / והאומה הנבחרת כבשו (p. 203), el ms. L incurre en un error por adición de נקריב y trasposición de קרבן , anomalías de sencilla corrección.

* En el pasaje ומורגל בפיר מלה חשובה / זכרון לחיי העולם הבא (p. 215), el ms. L incurre en error gramatical con el uso de un plural (רברים) por un singular (רבר), y rompe la rima con la haplografía de חשובה . Son faltas de fácil enmienda por conjetura.

E. Errores poligenéticos.

Errores por adición, omisión, repetición o inversión.

* Haplografía de *zayin* en ויגל por ויגל de la frase ויגל ממנו מטרוננו (p. 25).

* Omisión de ואמנם ירעתיו en el pasaje ויען אני לא ראיתיו / ואילו ירעתיו הייתי / ואמנם ירעתיו מצד פעולותיו (p. 29).

* Epéntesis de 'alef en אנינו por נינו de את נפשו על נינו אבלה (p. 98).

* Omisión de משיח en לרבריק שאתה משיח / שישו הוא המשיח שאתה משיח (p. 120).

* Ditografía de לו en la frase היה לו לומר מפשע עמי נגע לו / לו ולמו למה לו (p. 131).

* Omisión de רעות en la secuencia ויש עוד רעות מצויות רעות (p. 149).

- * Repetición de גבורה por גמורה en el pasaje באלו / תאמין בהם אמונה גבורה (p. 165). נתנה מפי הגבורה
- * Metátesis de yod en שהזהרתך por שהזהרתך in la expresión אף על פי שהזהרתך (p. 181). שהזהרתך מליקה ריבית
- * Ditografía del pasaje ותאמר המלכה אם נעבוד את העבודה הזאת / אנה ניקח טרם (p. 201), מי הטאת להזות / כי טמא שיגש אבודתו פסולה / וחייב מיתה כי עשה נבלה יתור que luego encerró estas palabras bajo una llave con el epígrafe (redundancia).
- * Adición de לפניה en la secuencia וקביל ברעוא ית קורבניה לפניה (p. 213).
- * Repetición de היתה por אביה en el pasaje והיתה לה ששון ואורה / כי ישוב היתה כבנעוריה אם נזכה (p. 217). תחת כסא הכבוד אל בית היתה

Lecciones faciliores.

- * וחקרו אחרי כל האמונות / אם הן אחת אם הן אמונות por אומות (p. 12). שונות
- * והמאמין בו נבול יבול en la secuencia (p. 64). נבול por כנבל
- * והמטיר להם לחם מן השמים en la frase המטיר por המסיר (p. 72).
- * אם אל עצתי תפנה הפעם en la expresión תפנה por תכנס (p. 104).
- * ואתה מדבר התולה en la secuencia התולה por התלאה (p. 125).
- * אשתו הורירה אותו בער החלון בעלטה en la frase בעלטה por למטה (pp. 140-141).
- * השכלות ממך נעדרת / אשר בתפילת היהודים en el pasaje נסדרת por נאמרת (p. 148). נסדרת
- * וכלם נטולי ערלה en la secuencia נטולי por נימולי (p. 192).
- * נחלקו שני ארזים גהודים ורמים en la frase ארזים por ארונים (p. 209).

Errores por similitud fonética o gráfica.

- * נותן לחי והון לכל אשר יתבע אשר por השר (p. 27).
- * היו השגותיו גבולות / על שאר הנביאים כמה גדולות en el pasaje גדולות por גבולות מעלות (p. 36).

- * טעם נפסר ואפס / שירדנו בגיהנם נפש תחת נפש ואפס por ועיפוש (p. 101).
- * כתבו את האיש הזה ערירי את האיש por עתה איש (p. 155).
- * כמדקרות חרב בוטה por בוטה (p. 169).
- * אנוסים היינו או שוגגים אנו שוגגים por שוגבים (p. 172).
- * רפקיר טפי רפקיר por רפקיר (p. 187).
- * ונער קטן ינהג כם. ינהג כם por יבויבם (p. 188).
- * ונהלני באורח סלולה נהלני por נחלוט (p. 200).
- * באשר ראו במקום אשר נתגדלו en la frase נתגדלו por נתגדלו (p. 211).
- * להיות בית תענוג משכן הגשמות הגשמות por הגשמות (p. 219).

F. Lecciones singulares.

- * ובכל ארץ שבלייא נגר השיחור נגר por נגר (p. 16).
- * לעולם תחיי שקולה שקטה por שקולה (p. 62).
- * שלא נשבר ערותו ופיקודיו נשכח por נשבר (p. 74).
- * ואני מפרש הטעם / אשר לשומעים יטעם יטעם por יטעם (p. 99).
- * אבל לשם הנסתרות אבל por אך (p. 117).
- * כי אמת יהודי אשר לא מל בשורה / יהודי הוא איש אמת por אמת (p. 162).
- * ובתבם חלק לשטן כרי שיסבלו עונשם (p. 187).
- * אבל אני על טוב חכמתך אשען כוונתך por חכמתך (p. 206).
- * לא היתה הנפש אשר שבתה בעולם השפל היתה / ובעונות נטמאנה (pp. 217-218).

De esta forma termino la selección de errores propios del ms. L, copiado en los siglos XVIII-XIX y derivado del vástago δ , al igual que el ms. O3. Son numerosos, y su índole permite asegurar que L no es copia del ms. O3, aunque sí se remonta al mismo modelo.

RELACIÓN DE ELEMENTOS Y ERRORES SEPARATIVOS EN LOS MSS. DERIVADOS DE LA RAMA β .

En páginas anteriores (XLVIII-LXXIV) he distribuido los testimonios conservados de la obra *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* en dos ramas distintas derivadas de sendos subarquetipos, α y β . Posteriormente establecí ramificaciones secundarias (LXXIV-LXXXVIII) en el interior de la rama α . De ahora en adelante haré lo propio con los mss. procedentes del subarquetipo β para completar la filiación de todos los testimonios. Ya que H es copia directa de F, creo oportuno dejarlo a un lado hasta que llegue el momento de referirme a las correcciones e innovaciones que llevó a cabo su copista, Adolf Posnanski.

14) Errores y elementos comunes a los mss. O4, O5 y F.

A. Errores y elementos conjuntivos.

* Al principio de la narración figura el pasaje en que la corte decide elegir como emisarios de la reina a personajes que reúnan una serie de condiciones: ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי (p. 11). Los mss. O4 y O5 omiten las secuencias ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי, mientras que el copista de F las extrae del texto y las relega al margen, indicación de que las cree erróneas. En efecto, la expresión ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי quiebra la sintaxis y está falta de sentido completo. Con estos datos, creo que en el modelo al que O4, O5 y F se remontan ya figuraba ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי con omisión de ויסכימו לבקש אנשים ישרים, y que los copistas de estos tres testimonios optaron por subsanar el error eliminando dos cláusulas cuya omisión no daña gravemente al contexto.

* La adición de ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי en el pasaje ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מרות ונבונים ותמימים / נכבדי ארץ וחכמים / משיגי (p. 20), parece una glosa, pues deja

tres cláusulas con la misma rima. Son numerosas las adiciones que O4, O5 y F presentan en común con relación a los otros mss. Selecciono las más notables:

- וירא שם בניינים מופלאים / היכלי שן en el pasaje קרקסאות וטרטאות (p. 20).
- וילך במדינות כמין גאם en el pasaje כי היה נכון דבר / חכם וסבר ולבו נבר / לרעת באמונות פתגם / כי היה נכון דבר / חכם וסבר ולבו נבר / כי אמונת מחמט בלבו לא עלה (p. 22).
- הוא האלהים שכל גבורותיו וגדולותיו בשפתי לא אוכל להוציא / רב הקדמון הנמצא / שכל גבורותיו וגדולותיו בשפתי לא אוכל להוציא / רב al principio de la relación que hace 'Aḥiṭub de su viaje ante la corte (p. 72). Deja tres cláusulas con rima imperfecta.
- ויצעק ויצעק צעקה גדולה ומרה / כי מאור לו חרה del poema de 'Eger contra 'Aḥiṭub (p. 76).
- ועור אם על tras el pasaje ולמה האשים את ישראל אם חטאו בני יהודה (p. 136) sobre Am. 2, 7-8. Así queda una cláusula sin rima, lo que sugiere que se trata de una glosa. Esto explica una segunda adición de tono formular (הלא כל הפציר וישער אבודה) que presentan O4 y O5 para resolver la anomalía.
- לשון ישראל ירא אל וישר אל וישרי אל (p. 184).
- ויהא אחיטוב לנו סבא / לזכותינו לחיי detrá de ונשמע ממנו כמפי הגבורה (p. 195) en el pasaje en que los dignatarios de la corte optan por 'Aḥiṭub. Una segunda adición señala que es una glosa, pues se pierde el sentido. En efecto, F añade luego ביערה רואים , וכל העם רואים ביערה , mientras que O4 y O5 hacen lo propio con נתנה באש כוערה . Tales frases comentan a destiempo y con quiebra de la sintaxis el pasaje que sigue. כי יותר טוב לפנות אל התורה הישנה / אשר בקולות וברקים נתנה
- האבות האיתנים והחסירים en la expresión (p. 200).
- ער שרברה עמו השכינה בלילה en la frase (p. 214).

* La haplografía de ונחת rompe el metro 'arok̄ abreviado en el hemistiquio בשובה ונחת תושעו ויריכם לא רפות (p. 13). El error era de fácil enmienda recurriendo a Is. 30, 15 (בשובה ונחת תושעון), pero el hecho de que O4, O5 y F

coincidan en él lleva a considerar que ya existía en su modelo. Abundan las omisiones comunes a O4, O5 y F respecto de los demás mss.; entre ellas destacan las siguientes:

- De זהו עיקר האמנה והמעשה en la secuencia האמנה (p. 17).
- De היות אלוה נולד מאשה / ויצא ממקום טנופת en el pasaje ויצא (p. 22).
- De באלהי אברהם יצחק ויעקב en la expresión אברהם יצחק (p. 28).
- De וסורי סודות en la expresión סורי (p. 32).
- De ואין כאן אלא אכילת פירות en la secuencia אכילת (p. 40).
- De וישמו אמצעי לבין המקום וביניהם en el pasaje צבא השמים וכסיליהם (pp. 45-46).
- De ויתהלך בארץ עם יצוריו כל ימי נעוריו / כל ימי נעוריו en el pasaje עם שנים עשר תלמידיו (p. 67).
- De אתה הטורף נפשי באף ובחרי en el pasaje ותאמר אלוה לישו הנוצרי (p. 84).
- De לדבר זה עם אחיטוב אני מסכמת en la secuencia עם אחיטוב (p. 90).
- De ואתה ראוי אברון וכלוי en la frase ראוי (p. 105).
- De אשר מסרתי לכם ואשר עשה en el pasaje ואשר עשה עמכם (p. 150).
- De כמה אומות מצויות ערלים בשאול תחתיות en la frase ערלים (p. 159).
- De נגיד והכר ורבר en la expresión ורבר (p. 199).

* En los mss. O4, O5 y O6 las secuencias לו יהורי אתה / ויאמר לו הזקן בן (p. 28), aparecen delante del poema dedicado por 'Ahiṭub al anciano. Otros ejemplos de pasajes que figuran adelantados en los mss. O4, O5 y F con relación a los demás testimonios son:

- La secuencia כמנין מצות עשה אשר יעשה אותם האדם במנין (p. 41).
- Las secuencias ואין אחר לחברו מסביר פנים / וכלים מכלים שונים (p. 60).
- La secuencia ושולחנו תהיה לפניו en el pasaje על בן יבוא באש לא נופח לפח (p. 156).
- La sección del verdadero Israel (pp. 184-186) delante de la relativa a la

usura pp. 176-183). Más lógico resulta el orden del resto de los mss., donde la intervención de 'Aḥiṭub en el tema de la usura concluye con la referencia a la singularidad del pueblo de Israel, antesala ideal para el debate sobre el verdadero Israel. Este es uno de los principales errores comunes que presentan O4, O5 y F.

* En la relación que ante la corte hace de su viaje, 'Eger ensalza a María, la madre de Jesús, con estos términos: ואהללה אותה בעורי / וגם ליתן שבח למרים אמו / (pp. 67-68).
A continuación, se produce una gran diferencia entre los mss. de la rama α junto con O6, por una parte, y O4, O5 y F por otra. En los primeros, 'Eger alaba a Jesús, alude a su estancia en Roma y hace profesión de fe trinitaria:

ויהי עמדי בכל ררכי / והספיק לי כל צרכי / והדריכני בדרך טובה עד בואי לרומי
העיר החשובה / שמה למדתי תורתו / וקבלתי עלי שמירתו / כי אחרי מותו קמו
תלמידיו / אספו לו חסידיו / אשר נתיבותיו דרכו / ומגוי אל גוי התהלכו / וילמדו
העמים תורתו החדשה / אשר עוד היום להם מורשה / הוא אלוהי לא אחשה / לא
(p. 68). לא אשאל ולא אנסה / לא אשלש ולא אשנה / ואל אל אחר לא אבנה

El ms. O6 omite las tres secuencias finales: לא אשאל ולא אנסה, lo que puede deberse a una especie de homoteleuton por salto de לא אחשה a לא אבנה, y no afecta al sentido del texto, aunque una cláusula se queda sin rima.

En el ms. F se halla una alabanza a Dios y una justificación de 'Eger por omitir la loa *in extenso* a Jesús y a María:

כמו הטל היוזר במחנה / לאל חי וקיים אני קורא / את האלהים בשמים ובארץ
אני ירא / שלא כתבתי מהם השבח / ויהי בעיני כמו זבח / כמה דברים נאמרו
על ישו ועל מרים דלגתי / כרי שלא אכתוב בידי כי ראגתי / שעשיתי עבירה /
לכן היצר הרע אתגברה.

Los mss. O4 y O5 ofrecen aquí una lectura similar a ésta, pero mucho más breve: כמה דברים נאמרו על ישו ועל מרים דלגתי / שהרי שלא כמו המל היודר במחנה / לאל חי וקיים אני קורא / את האלהים בשמים ובארץ אני ירא / שהרי שלא אחטא y con la lección שלא כתבתי מהם השבח / ויהי בעיני כמו זבח של מ. F. equipolente a דלגתי.

En principio, la lectura de los testimonios de la rama α junto con O6, por una parte, y la de los mss. O4, O5 y F, por otra, parecen equipolentes. Sin embargo, la secuencia המל היודר במחנה (cfr. Nú. 11, 9) del ms. F no encaja bien en el contexto y se queda sin rima, por lo que levanta sospechas sobre su autenticidad. Como he señalado, en O4 y O5 no figuran dicha secuencia ni la breve alabanza a Dios ni la disculpa de 'Eger por no alargarse en ella: לאל חי וקיים אני קורא / את האלהים בשמים ובארץ אני ירא / שהרי שלא כתבתי מהם השבח / ויהי בעיני כמו זבח profusa dicción formular. A mi juicio, todas estas secuencias se encontraban en el modelo de los mss. O4, O5 y F, pero los copistas de O4 y O5 omitieron lo que creían un añadido secundario y enlazaron las dos referencias a María y a Jesús. Otra explicación para lo ocurrido sería una especie de homoarcton por salto de כמו a כמה. En cualquier caso, tanto la omisión de las secuencias ויהי עמרי בבל דרבי / והספיק לי כל צרכי / והדריכני בדרך טובה / עד בואי לדומי המל היודר החשובה / שמה למדתי תורתו / וקבלתי עלי שמירתו equipolente común a O4, O5 y F, agrupan a éstos mss. y los oponen a O6 dentro de la rama β a la que pertenecen.

* Los mss. O4, O5 y F presentan una laguna en el comienzo de la relación que 'Eger hace de su viaje: ואל יחשוב איש שהוא מתלאה / אני ראיתי בעיר קושטנטינא ואל יחשוב איש שהוא מתלאה / אני ראיתי בעיר קושטנטינא זאת האמונה / להאמין ראוייה / חפשתי בארץ וזה פריה (p. 70). En el ms. F aparece ואל יחשוב (sic), y acto seguido se produce la omisión de ואל יחשוב שהוא מתלאה / אני ראיתי בעיר קושטנטינא זאת האמונה / להאמין ראוייה / חפשתי בארץ וזה פריה, que interrumpe el sentido del texto; mientras que O4 y O5 evitan la grave anomalía omitiendo también ואל יחשוב. De todo ello se deduce que el modelo de los tres testimonios estaba deteriorado en este pasaje.

* Comentando el nombre Šiloh de Gé. 49, 10, la mayoría de los testimonios leen *שילה הוא משיח* / יורעים כי שילה הוא משיח (p. 111). En el ms. F figura *היורעים מליצתה ומשלה* / יורעים כי משיח הוא שילה, con una aparente equipolencia entre *מליצתה ומשלה* y *שילה*, y ruptura de la rima. A su vez, los mss. O4 y O5 con ligerísimas variantes traen *יורעים כי* / *שילה הוא משיח*. A mi juicio, esta lectura tiene la misma base que la de F, con la adición secundaria de *לא יקשיח* para subsanar un error de rima.

B. *Errores probables.*

* Tras el inicio *אני טרם אתחיל לערוך מערכת / ואבין בחוץ מלאכתי* del segundo prólogo en prosa (p. 6), los testimonios de la rama α y O6 : *מעט קורם אתנצל* / *ומזה לא מעט אעצל*. El ms. F ofrece una lectura *קורם* / *אתנצל*, correcta pero sospechosa de desvío del original por la inversión y omisión de términos. A su vez, O4 y O5 traen *קורם* / *ואתעצל*, cuyo carácter innovador presupone una lectura similar a la de F.

* Los mss. O4, O5 y F leen *מלך פנימה* / *כבורה בת מלך פנימה* (p. 7) en la presentación de la reina al comienzo del relato, con una variante que considero secundaria respecto de la lectura *מלכה* / *כבורה בת מלכה* que presenta la mayoría de los testimonios. En efecto, dejando de lado la adición de *פנימה* en F (los mss. O4 y O5 no la traen; cfr. Sal. 45, 14 *כל כבורה בת מלך פנימה*), esta lectura ofrece una tosca sintaxis, impropia del autor de la obra. Ya que *חשובה* está documentado como nombre de varón perteneciente a estirpe regia (vid. I Cr. 3, 20), mantengo esta lección en el presente capítulo.

* La lectura החל ברברי צחות / ויתחיל ברברי בריחות de O4, O5 y F frente a וכתלה ברברי צחות / ויתחיל ברברי בריחות (p. 103), es correcta en apariencia. Sin embargo, החל ברברי צחות constituye un duplicado de la cláusula posterior ויתחיל ברברי בריחות, debido a la repetición de ברברי.

* El ms. F trae אשר מוריעים עתידות אשר אודיעכם עתידות en el pasaje ובאלה אשר מוריעים עתידות אשר אודיעכם עתידות (p. 113). Aunque su lectura parece producto de la confusión *mem* / '*alef*', el cambio en la forma verbal quiebra la sintaxis de la frase y apunta a un error de mayor calado. El mismo subyace -creo yo- en la variante אשר עוד אודיע רב הבמות de O4 y O5.

C. Errores poligenéticos.

Son escasos los errores poligenéticos comunes en exclusiva a los mss. O4, O5 y F, aunque menudean los propios de cada uno de ellos por separado. Ahora ofrezco una pequeña relación de ellos:

- Errores por adición, repetición y omisión:

- * Ditografía de הארצות en el pasaje ונחלקה לנו את הארצות לעבור / ונחלקה לנו את הארצות לעבור (p. 14).
- * Haplografía de *taw* en אתב"ש por אב"ש de la frase אני מחברותך אתב"ש (p. 48).
- * Omisión por homoteleton de תוארים מאמין en el pasaje בי המאמין במדות תוארים מאמין (p. 52).
- * Error por repetición de ותשמח en lugar de ויטב en el pasaje ותשמח ויטב (p. 58).
- * Epéntesis de *mem* final en אלמוני por אלמונים (p. 190).

- Lecciones faciliores:

- * Una misma lectura סוער por בוער está en la base de las variantes (F), סובב אותו נחל (O4, explicable sobre la anterior por metátesis, dittografía y epéntesis) and יעורר (O5, corrección de la previa por conjetura) en el pasaje נחל / בוער יום ולילה בנחל (p. 6). Tal lección debe considerarse errónea, porque en este contexto una enálage resulta inadmisibile. Aunque סוער (*impetuoso*) se le puede aplicar a un río, de ningún modo cabe hacerlo a una brasa.
- * ויך אכתו בחרון קצפו por קצפו אפו (p. 25).
- * וכבר יעדנו בתורתו חותם en la frase בתורתו בידו (p. 43).
- * אתן שבח ותהילה ליוצרי en la secuencia ותהילה ותורה (p. 67).
- * לרעת לאיזה אחריו נוהה en la expresión נטה (p. 82).
- * ואם אל עצתי תפנה הפעם en la secuencia תפנה תשמע (p. 104).
- * וכאשר יוצרם בהם ינהור / ישרר מערבבתם en el pasaje ינהור יבחרו (p. 152).
- * ועל זה חייב ברת המבטלן en la secuencia המבטלים (p. 158).
- * כמו צוף מתקו רברי אחיטוב / ואמרותיו ונועמים מטעמים en el verso כנופת ונועמים (p. 197).

D. *Lecciones equipolentes.*

- * עד הגיע לכלל ישוב en la frase הגיע (p. 23).
- * ויעבור לפני בירה גדולה / וישמע שם קול המולה en el pasaje בירה (p. 24).
- * אחרי הודיע ה' אבתם באלה en la secuencia את כל אלה באלה (p. 42).
- * ואתה המפנה מעיר לעיר en la secuencia המפנה (p. 45).
- * וכל היום למדתך להועיל en la frase אני וכל (p. 56).

- * ברך אברכך por בוראך יברכך en la expresión ברך אברכך * (p. 61).
- * היא הערה הקדושה por האומה en la frase היא הערה הקדושה * (p. 75).
- * אשר לנגרי כלי קרב חוגר לפני לנגרי * (p. 77).
- * ורוח בזב רעית דבר por רוח * (p. 87).
- * המחורש הוא ועבשיו יוצא en la secuencia או ערה por ועבשיו * (p. 96).
- * שהיה ברור לו שהיה סובר * (p. 98).
- * בשאול לא נאמר en la frase בשאול אין כתיב כאן * (p. 102).
- * צאן האובדות / אשר בגיהנם היו נבחרות en el pasaje נפסדות por נבחרות * (p. 105).
- * שלא ירא ולא יפחד en la expresión ירא por ירא * (p. 124).
- * ולבו נמס כדונג ממרא en la secuencia נרמה por ממור * (p. 127).
- * והעלים עינו en la frase ממנו עינו * (p. 139).
- * כי הדבר גלוי ומפורסם en la secuencia פשוט por גלוי * (p. 149).
- * טח מראות עינם por טח משמוע אונם * (p. 187).
- * ואשר רחקתם מפני שפלות זמנם en la secuencia מחמת por מפני * (p. 194).
- * אשר בקולות וברקים נתנה en la frase ולפידים por וברקים * (p. 196).

La exposición anterior pone de manifiesto grandes similitudes entre los mss. O4, O5 y F. Los elementos conjuntivos comunes a estos tres testimonios presentan tal naturaleza, que sólo se explican si derivan de un mismo modelo dentro del subarquetipo β , al que denominaré vástago ζ .

15) Errores y elementos separativos propios del ms. F.

A. Errores sólo refutables por una anormal contaminación.

* En el pasaje עקר מבומריא לבומריא / מבית בריא לבית גליא (p. 21), el ms. F omite la expresión לבומריא לבומריא, con la consiguiente ruptura de la rima. A este primer error se añade el uso de מריא (sic) por מפיא. Este ms. presenta otros casos de adiciones u omisiones que quiebran la rima. Entre ellos selecciono los siguientes:

- La adición de אליהם en el pasaje שימחול להם ועון לא ישים אליהם (p. 94).
- La omisión de la secuencia חכמה חכמה en el pasaje ויבואו כל הנוצרים שמה / ללמוד מן הכתות חכמה (p. 310)
- La adición de וגם הנוצרים אין כולם מסכימים tras las secuencias רחוקה מלב היצורים / ואין מאמינים בה זולת הנוצרים (p. 196).

* Del resumen que Şalmon hace de su viaje (pp. 62-66), el ms. F sólo trae:

ויען צלמון ארונתי / לעולם תחיי / בי מועטים הם בני עלייה / והם עם בלתי מסודר / לא תואר לו ולא הדר / ולקבל פגעי הזמן הוא עשוי / והוא עם בזוי ושסוי / והוא עם בלא ראש שפל ונבזה / וכלם שונאים ככלב זה את זה / מפני זה לא בחרתי בהם / לא מהם ולא באמונתיהם / אבל אמנת ישמעאלים מסודרת / ומאלוה היא נאדרת / והשגחת אלהים בהן הופיעה / ורוח מחמט עליהם משפיעה / על כן בחרתי בנימוסיהם / ועיקר האמונה ביניהם / וזהו אשר השגתי / יגעתי וגם מצאתי con una extensa omisión inexplicable por homoteleuton u homoarcton, que aparentemente pasa desapercibida. Este error podría imputarse al copista si saltó de una página a otra sin advertirlo, pero no es aventurado atribuírselo al modelo del que se sirvió, por lo que lo incluyo en este apartado.

*B. Errores sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco explicable.*

* (p. 85). והשפל לא ימצא אלא בשפלים ובפחות שבבלים en la frase por אלא בן *. Contradice el sentido del texto. El copista del ms. se percató del error de su modelo, pues anotó רק en el margen.

* והדם הוא הנפש הבהמיות / אשר מתאוה שלימות por מעולמות * (p. 212). Al margen de consideraciones semánticas, la lectura שלימות del ms. F constituye un error por doble partida: porque menoscaba la rima del pasaje y porque להתאות no tiene מן como preposición regida.

C. Errores probables.

* (p. 103) ונהיה ברין מתונים en la frase por מתוכחים *. que expresa una idea contraria a la del contexto, inducida por la idea de disputa presente a lo largo de toda la obra. Ya que no se puede descartar que el error se deba al copista de este ms., lo incluyo en este apartado.

* (p. 113) ולכן רצץ ועזב רלים en la frase por ועזב ועזר *. La lectura de F encaja en el contexto, más propio para la variante ועזר que figura en el margen del ms. como alternativa. Es un dato relevador que el copista de F no corrigiera la lección de su modelo a través de la cita del pasaje, Jb. 20, 19.

* (p. 133) וחזר ותפש עברי בלשונו וחזר en la frase por וחזר וחזרתכם עברי בלשונו *. Creo que el error se debe a las dificultades de lectura del modelo en este pasaje. En efecto, וחזר ותפש se convierte en וחזרתכם . No es raro el paso de חזר a חזר , mientras que ותפש se puede acomodar por *lectio faciliior* a la palabra anterior en plural con sufijo.

D. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* עלו זה בנגב ועליתם את ההר (p. 12). Lectura errónea por tratarse de la cita directa de Nú. 13, 17. Se explica por el deseo de evitar la repetición del verbo. Otros errores de este ms. sencillos de corregir con el recurso a alguna fuente escrita son:

- בשובה ונחת תושעו por בשובה בטובו (p. 13).

Se enmienda con Is. 30, 15.

- לא לזרות ולא להבר por לא להורות ולא לחבר (p. 55), cita de Je. 4, 11.

- את עצמותי תפצה por תפצה תפתח (p. 78).

Se soluciona con la expresión עצמותיהם פצחו de Mi. 3,3.

- ואנשי הדור הביטו צר ומעון por הביטו הבינו (p. 203).

Se corrige mediante I Sa. 2, 32.

- אשר בתי חומר שכונה por בתי בת (p. 217).

Se enmienda a través de Jb. 4, 19.

* El ms. F omite היפות en el estico ורתות נימוסים ודרשו (p. 13), con lo que rompe el metro de Dunaš ('*arok* abreviado en el segundo pie). Otros ejemplos que este testimonio ofrece de error en el metro son:

- אחשוב הותר בא מתולדות כהן מדין por הותר אתה (p. 27).

Rompe el metro *mitpašet*.

- ינהלך למימי הישועות en lugar de ינהלך אל על מימי ישועות (p. 56).

Quiebra el metro *mērubbeh*.

- La haplografía de לך en el hemistiquio יתר שאת רב לך del poema con que 'Eger ataca a Aḥiṭub al principio de su disputa (p. 76).

Rompe el metro *mitpašet*.

- La adición de כמִטִּי en el estico ונרבק רתו כמִטִּי del poema que la corte le dedica a 'Aḥiṭub (p. 197). Quiebra el metro *mērubbeh*.

* La lectura del ms. F וניצחת por ונצחות en el pasaje שהוא אחר אחרות גמורה (p. 34) rompe la rima entre dos secuencias. El

error está inducido por la aparición previa de אחרות , y se podía subsanar fácilmente. Este ms. presenta otras rupturas de rima corregibles por conjetura:

- (p. 89) ואין לשאול למה ועל מה / כי כן גזירת החכמה מה por מי -
- כה יהי בסערך באלהא רשמיא en lugar de אלוה השמים -
- (p. 104) באלהא רשמיא / אם אאמין בתלוי או בתלוי -
- (p. 124) ומה הבטיח הנביא למלך אחז en la frase אחז por אחזי. También sería erróneo el יהורי que tal vez tenía *in mente*, pues el contexto alude a un rey concreto, Acáz.

* En su lectura והמשוגה אתכם בל תלין en lugar de והמשוגע אתכם אם בל תלין (p. 114), el ms. F conjuga un error por homofonía (והמשוגה por והמשוגע) con una adición (אם) carente de sentido. Son errores de rápida enmienda.

* לנו טוב לחקור מאחישוב לנו לא (p. 195). Lapsus del copista, ya que la negación contradice el sentido.

* El ms. F lee קרבן לא הקריבו וברקבן לא הקריבו שב והבמה לא נבנו en lugar de קרבן לא הקריבו , ומזבח לא בנו (p. 204). Su lección שב והבמה pasa como equipolente de ומזבח , pero supone una falta gramatical y de sentido, pues el contexto rechaza una forma pasiva de plural. El error no era difícil de enmendar por conjetura.

D. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Omisión de באל שרי אשר בראם en la secuencia ותשביעם המלכה באל שרי אשר בראם (p. 11). De la serie de numerosas omisiones no mecánicas que el ms. F presenta respecto de los demás mss. de la obra, reseño las siguientes:
 - (p. 25) ויפתח הזקן כיסו והדינר יצבט כיסו en la secuencia
 - (p. 32) ויתמהו הזקן על רבריו en la frase על רבריו
 - (p. 36) ואף לעשותם בינו ובינינו מליצים אמצעיים en la secuencia לעשותם

- (p. 51) איעצך דבר שכל ויתרון הכשר שכל en la frase
- (p. 54) כי הם קשורים בשלשלאות קשורים en la expresión
- (p. 88) וחשבון אמת גמרת en la secuencia
- (p. 96) עד אשר ביום קרב הפכו קרב en la expresión
- (p. 127) ונתן לו הנביא אות ברורה אות en la secuencia
- (p. 133) חזר ותפש עברי בלשונו ותפש en la frase
- (p. 152) השם המיוחד והמפורש גבוה על כל גבוהים en la secuencia
- (p. 171) כי אתה בור גולם en la frase
- (p. 198) ואל אחיטוב הפונה אל העיקר הפונה en la secuencia
- (p. 210) כשהגיעו בני תם לגאולה וישועה וישועה en la expresión
- (p. 216) אחרי אברו כלי הנשמה אברו en la secuencia

- * Metátesis *waw* / *'ayin* en מתוערים por מתוערים en el pasaje ויהיו עלינו (p. 14). לקחת אותנו לעברים
- * Ditografía de *res* en למספרם por למספרם (p. 15).
- * Inversión אינו גוף ולא בגוף כח בגוף כח en la secuencia (p. 35).
- * Haplografía de *mem* en עומד זרעכם ושמכם עומד por עומד en la frase (p. 47).
- * Adición de דתות en la secuencia והשגתי דתות תורת האמת (p. 212). De entre las numerosas adiciones que el ms. F presenta respecto de los otros testimonios de la obra, selecciono:
 - (p. 8) ויהי כי ארכו שם הימים שם en la secuencia
 - (p. 12) וחקרו אחרי כל הלשונות והאמונות הלשונות en la frase
 - (p. 22) אשר רגלו שמה לא דרכה שמה en la secuencia
 - (p. 32) יגעת ולא מצאתי ולא מצאתי en la frase
 - (p. 38) הנביא האחרון מלאכי מלאכי en la expresión
 - מהרה לאותו זמן נזכה / אמן סלע אם יתמהמה לו נחכה אמן סלע en el pasaje (p. 40).
 - (p. 102) כי אין קורבה בין הנשמות / אשר באצילותן דומות Tras el pasaje גם הבטיח השם לאברהם / en el ms. F figura entre paréntesis la glosa . שיבוא אל אבותיו בשלום / ואם לנהגם ירד אין זה שלום
 - (p. 120) אדרבה יאמר לא יסור מיהודה לער מיהודה en la secuencia
- A continuación aparece entre paréntesis la glosa כי יבא שילה עד ר"ל

- Tras la secuencia לו אשרי המכה (p. 123), en el margen del ms. F se halla la glosa ואני מיה באתי לדרק למה לא תפס לשון המרדק / החכם / נקרא קמחי / המפרש עד מלשון עדי / עד בשיחי / עם המנוס תעיד עליו עד מבי גדוליו ומלת כי למבינו ואמרו מה לו רק יאמר עד יבוא שילה.
- שהיה ראוי להשמיר להרוג ולאבר את כל היהודים en la frase (p. 170).
- אדונתי כהנים מיוחדים ברור לא נדעו ברור en la frase (p. 205).
- אכל בא אחריו חברו רעהו וחקרו חברו en la secuencia (p. 211).

* Omisión de **לבו** en el pasaje **ושני מלכים / ונתקבצו עליו למלחמה** (p. 127) **עליו קשרו / לבו ונבחרהו אמרו / ונתקבצו עליו למלחמה** / ולבו נמס ברוג. **לבו** ! ולבו por una especie de homoarcton.

באומרים שהכבוד צורה על הצורה שורה por צורה * Repetición de
(p. 165).

* Inversión en אוה , למושב , que rompe la rima en el pasaje ויהי אזי משכן / אשר אוה למושב (p. 203).

מה יועלני הגן הרטוב והלח / וגופי בקבר de מה ! ומה Omisión por homoeareton *
ועתה השכלני en el pasaje נתעב ונאלח / וכל הרגשות נאברו / והמשה חושים נפררו
מה יועלני הגן הרטוב והלח / וגופי בקבר נתעב ונאלח / וכל הרגשות נאברו /
(p. 215). והמשה חושים נפררו / ומה תועלת בריח עשבו

CXLIII

- Lecciones facilliores:

- * שלמה ורעננה תהיי שלוה por שלמה (p. 9).
- * עם אשר ברבר סבנה אם יש ברבר כוונה (p. 32).
- * ולנצח למול אנשי תלונה por למול כלל (p. 56).
- * צעיר רורם en lugar de ארץ רורם (p. 57).
- * רמו לעץ אשר בו נצלב por רמו חוץ (p. 70).
- * איך תחשוב לבורא רמות וצלם en la secuencia וצלם por עולם (p. 117).
- * ויפן אחיטוב אל עקר ויאמר en el pasaje ויפן por ויען (p. 129).
- * וכתבם חלק לשטן en la frase וכתבם por ובתוכם (p. 187).
- * רציתי ... וליכנס בארץ כושן en el pasaje כושן por פישון (p. 191).
- * כאשר היו אוכלים השומים והבצלים / ומעוטי por מעוטה y גסי por גם (p. 210).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * במלאכתי זו הבזיה en la expresión הבזיה por הבאיה (p. 6).
- * כי ה' השפיע עלינו טובתו en la frase השפיע por השביע (p. 9).
- * אשר בחבורתו בוחר en la secuencia בוחר por נוחר (p. 31).
- * איש לבוב en la expresión לבוב por נבוב (p. 56).
- * כי תאמין היות עוד תרופה en la secuencia תרופה por תאפה (p. 86).
- * ומתלונת עקר en la expresión ומתלונת por ומחולשת (p. 109).
- * ומי ישוחח את דורו en la secuencia את דורו por אדרורו (p. 112).
- * ויקרא הבומר אל על ויקרא en la expresión ויקרע (p. 154).
- * מעיין חתום סוגה בשושנים en la secuencia מעיין por מעירן (p. 162).
- * ואם לסחורה יסבימו en la secuencia יסבימו por יכספאו (p. 182).
- * אשר בגול מעשו en la expresión בגול por בגרל (p. 212).

E. *Lecciones singulares.*

- * (p. 20) בנייים לשם frente a בניום לעבורה זרה *
- * (p. 24) ויתאוו לשבת בצילו por ויחמוד ויתאוו *
- * (p. 47) שרורים מעונים ולחוצים por טרורים שרורים *
- * (p. 58) מיני מתיקה ומעדרות por ומגרנות ומעדרות *
- * (p. 91) ברי לנקותו לעולם הבא por לעתיד לבוא לעולם הבא *
- * (p. 100) ואז נרד ממקומו por וישורר ונורד ממקומו *
- * (p. 124) ועם התועים אתה תספה por החוטאים התועים *
- * (p. 151) אבל שלם באחרותו por שלם שלש *
- * (p. 164) פלטרין גדולים ונפלאים por ונוראים ונפלאים *
- * (p. 165) תאמין בהם אמונה גמורה por גמורה נבערה *
- * (p. 176) ובער היהודים תאחו חרב פפיות por בעבור בער *
- * (p. 186) עד שיזרע ישועתו בעמים por באיים בעמים *
- * (p. 208) וכל המאמין בגשמות בופר ומימר por בגוף בגשמות *
- * (p. 216) שם אילנות פלאים פירות ופרח por פלאים מבלבלים *
- * (p. 216) וחמשה החושים נפסרו por נפרדו נפסרו *

Hasta aquí la relación de errores y elementos propios del ms. F, fechado en el siglo XVII. Su naturaleza y cantidad impiden considerar que pueda ser copia del ms. O4, que data del mismo siglo.

16) El ms. H y la actuación de su copista, A. Posnanski.

El ms. H fue copiado del ms. F por Adolf Posnanski hacia el año 1900 cuando aún pertenecía a la familia Merzbacher de Munich. Así lo afirma el propio copista al comienzo de la obra. Pese a esta declaración de su carácter de *codex descriptus*, consideré que debía proceder a su colación -como en el caso de los demás testimonios- para completar el cuadro de la transmisión de la obra. Y, efectivamente, la colación del ms. H habría bastado para confirmar su condición de copia de F aunque no lo hubiera dicho A. Posnanski. Para empezar, los errores y elementos singulares significativos del ms. F se encuentran en el ms. H. El copista de este testimonio se limitó a intentar corregir por conjetura -no siempre con acierto- los errores evidentes; y, según suele ocurrir, añadió errores propios. Así se pone de manifiesto en los ejemplos que he seleccionado.

En primer lugar, el ms. H presenta algunas adiciones que faltan en F:

- כי חום האש ית'ך חום (p. 53).
- ועמר ורעה ועז יי בגאון שם אלהיו ועז יי y de שם en la frase (p. 137).
- ועתה מורי הטעם בלבבי הכנס תבנים הכנס (p. 209).
- וצוה להקריב כבשים שנים ליום כבשים (p. 213).
- עין לא ראתה אלהים זולתו יעשה למחכה יעשה למחכה (p. 217).

Lo mismo sucede con las siguientes omisiones:

- Del cuarto verso del poema con que la reina despide a sus emisarios, ועל כל המעשים תחקרו מישישים / ודרשו נימוסים ורתות היפות (p. 13). Tal vez por salto de verso a verso en la copia de un poema.
- Haplografía de דרך הר הקדם en la secuencia וישם פניו דרך הר הקדם (p. 58).

- Omisión de חטאתו אשר / על חטאתו אשר en el pasaje להיות נידון בשאול מטה (pp. 99-100).
- Haplografía de גדולים כאלה גדלה en la secuencia אשר גדולים (p. 109).
- Omisión de las secuencias שאינו כאחד / להודיע שאינו כאחד לבך הוצרך שם שלישי / כמו שאמר על ראובן / y haplografía de לו en el pasaje ועל שמעון / שבל אחד לברו מאישי המין / לבך הוצרך שם שלישי / להודיע (p. 151).
- Haplografía de אם en la secuencia במנ כן אם כסף תלוה את עמי (p. 180).

A. Errores separativos sólo refutables por una anormal contaminación.

* En el pasaje ויסכימו לבקש אנשים ישרים / בעלי מדות נבונים ותמימים / נכבדי ארץ (p. 11), los mss. O4, O5 y F omiten las secuencias ויבוקשו ואלה שמותם / משיגי גוף האמת בתבונתם. Pero en el margen de F aparece la lección ויבוקשו ואלה שמותם / משיגי גוף בתבונתם / ויבוקשו ואלה שמותם que debió de encontrar en su modelo y que, por omisión de גוף האמת resultaba incoherente y no quiso enmendar. Sí lo hizo, en cambio, A. Posnanski usando la expresión לעשות חיל (cfr. Nú. 24, 18, *passim*), lo que explica la variante עושים חיל בתבונתם / ויבוקשו ואלה שמותם del ms. H.

* Con su lectura בנינים לעבודה זרה ולתהלה por בנינים לעבודה ולחלפה en el pasaje וירא שם בנינים מופלאים ... בנינים לשם ולתהלה / ויבוא עד הבמה הגדולה (p. 20), el ms. H combina tres errores. En primer lugar, la repetición de בנינים en lugar de בנינים. Después, la omisión זרה. Finalmente, חלפה por תהלה a causa de un error paleográfico.

* La omisión de la secuencia לער אני קורא por parte en el ms. H rompe la rima en el pasaje לער אני קורא / האלהים בשמים ובארץ אני ירא (p. 71).

* El ms. F trae בבואהו / חרב איש por בוראיהו en la frase ברעהו (pp. 138-139). Al margen anota בורריו , lectura igualmente errónea. A. Posnanski enmendó su modelo con תראהו , conjetura trivializadora.

* מעיין חתום סוגה בשושנים (p. 162), es una conjetura de A. Posnanski, basada en בטנם עמרת חטים סוגה בשושנים de Ca. 7, 3 para corregir el error paleográfico (מעירן) que encontró en la variante מעירן חתום del ms. F. Era difícil dar con la lección más apropiada para este contexto.

* En el pasaje / ובנוהר מאירים כלבנה / ובנוהר מאירים / ומריחים בשושנה בין החוחים / (p. 190), los mss. F y H cometen primero un error de concordancia al leer מאירה por מאירים . Seguidamente, el ms. F trae ונהיר por ובנוהר , *lectio faciliior* con haplografía de la preposición e incoherencia sintáctica. El ms. H soslaya el problema mediante היו , lectura claramente inferior. Aquí tampoco resultaba sencilla la enmienda por conjetura.

* En el pasaje / ובאו בניסיון ונאמנו / קרבן לא הקריבו שם כשהיו בבבל בשביה / (p. 204), los mss. F y H traen מזבח por הבמה , que en este contexto no puede emplearse como lección equipolente, pues la concordancia obligaría a romper la rima. A continuación, en el ms. F el verbo בנו se convierte en נבנו por error gramatical añadido, mientras que en H pasa a נבנתה para cumplir la norma gramatical en detrimento de la rima.

* Con נפש הבהמיות / אשר מתאוות שלימות עולמית (p. 212), el copista del ms. H incurre en una *lectio faciliior* basada en la variante מעולמות (*cosas ocultas*) del ms. F. La conjetura para enmendar este error entrañaba sus dificultades, sobre todo en lo referente a la rima.

B. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

Varios errores del ms. F se pueden corregir mediante sencillas conjeturas y, sin embargo, A. Posnanski no da con ellas u ofrece lecturas correctas pero inferiores a las del resto de los testimonios. Se puede comprobar con los siguientes ejemplos:

- La adición de כִּי para paliar la haplografía de לעשותם en el ms. F durante el pasaje ואף ... ולא לאחר בלעדו / החמישי שהאלוה ראוי לעבדו (p. 36). חמת האלהים מניעים לעשותם בינו ובינינו אמצעים /
- La omisión de דורם (en el ms. F figura דרום por metátesis), que quiebra la rima en el pasaje וישם פניו הר הקשרם / יבוא דרך ארץ דורם (p. 57). El error se podía subsanar mediante Sal. 68, 28, pasaje aludido.
- המתנורים (los que se alientan) por המתנורים (los contrincantes) en el pasaje אשר מלבם בזבים בורים / אבל מצר המתנורים (pp. 109-110). Se trata de una vana conjetura para enmendar la *lectio facillior* (los המתערים documentados) del ms. F, nacida de la confusión *nun + gimel* / 'ayin.
- עשה del ms. F en el pasaje עשו para enmendar la errónea lección נעשה (p. 138). שהוא היה הנוצרי ישו / אשר כבוד גדול לו עשו
- ויהי בשמוע אחיטוב דברי עקר והתרגו / אשר בוז en el pasaje בוז por הובישו (p. 157). Rompe la rima y no resuelve el error que con בוז presentaba el ms. a causa de la metátesis de sus últimas letras.
- ברבר אחר תחרל ממני / ברבר אחר תחכימני / ואשאלך והודיעני (p. 157). Se trata de una plausible conjetura para corregir la lección ותחריל (sic) que figuraba en el ms. F por error paleográfico. Con todo, la mejor enmienda se podía realizar a través de la expresión aludida en el pasaje : חרל ממני : de Jb. 7, 16.
- כי גם אתה מסרב ומסרהב / ביום קורש מסרהב por מהריב (p. 160). Erróneo intento de corregir la variante אשר אהב que trae el ms. F, en cuyo margen figura מרהב como alternativa, con haplografía de *samek*.

- ויאמר הכומר הנך מכל טוב קטוב por הנה יאכלך שאות קטב - (p. 163). אל אחיטוב / הנך מכל טוב קטוב / למה אינך מאמין בקדושים
Trivialización hecha sobre la lectura הנך מכל טוב קטוב del ms. F, donde asoma el error paleográfico por confusión *mem* / '*alef*.
- ופנים בלי אימת תגלה / בתורת עקר המעט por זרונך רצונך en el verso עקר זרונך en el poema de 'Aḥiṭub a 'Eger (p. 169). No encaja en el contexto, al contrario que la variante נטרך (*tu resentimiento*) del ms. F que intenta corregir.
- וקיסר הרומי הפקיר בירושלים פילטוס לבנות por ולנטוש ולנתוך en el pasaje ולנטוש ולנתוך (p. 175) no resuelve el problema de rima que planteaba la lectura ולנטות de los mss. F, O4 y O5. La enmienda era fácil a través de la frase ולנטוש ולנתוך ולהאביר ולהרוס de Je. 1, 10.
- משכנים por מיושבים para corregir el error paleográfico משכנים del ms. F en el pasaje ובבל מקום שהם מיושבים / הם מלווים לטראות וזהובים (p. 176).
- וכמה ימים בגלות נשקעו נשקעו por נשקעו נושעו (p. 182).
No logra enmendar satisfactoriamente la lección נשעו que por error paleográfico trae el ms. F.
- ואם לסחורה יסבימו por יסבימו ירבלו en la frase יסבימו יסבימו (p. 182), donde el ms. F trae יסבימו por un extraño error paleográfico.
- וישב צלמון בצר שמאלה / ותאמר צלמון בך תחלה por תחלה באלה לשאול באלה (p. 190). Trivialización del ms. H basada en תחלה תחלה de Jb. 31, 30. No subsana convenientemente la lectura תחלה que aparece en el ms. F por confusión *he* / *het*.
- גם ראיתי שם עם תקיף ומאויים / עם רב כחל מאויים por ורם גם ראיתי שם עם תקיף ומאויים (p. 192). El intento de corregir la lección האויים que presenta el ms. F por confusión *mem* / '*alef*.
- ותמיד זלים מכים זהב por ותמיד מכים למן זהבם (p. 193). La enmienda por conjetura era muy sencilla recurriendo a Is. 46, 6.
- הלא תראה אנשי אלכסנדרים אנשי אלכסנדרים החוזרים למצרים (p. 210). Innovación para corregir el error paleográfico נרים אלכס del ms. F.

Pero A. Posnanski también incurre en una serie de errores que no se hallan en su modelo, y en los que era fácil reparar para evitarlos. Selecciono los siguientes:

- * אני מחברתך לא אתב"ש / להנחיל אוהבי יש por אתב"ש por אבוש (p. 48). Error por ruptura de la rima.
- * La adición de בינה en el verso לנצח מול אנשי / לנצח מול אנשי (p. 56). Rompe el metro *mērubbeh*.
- * La lectura גליון כתוב מפורש / וגם דמו הנה נדרש / כל שלא טבל במים טבל במים / כל שלא טבל במים טבל במים / וגם דמו הנה נדרש (p. 499). Se rompen el sentido y la rima a causa del adelantamiento de una secuencia.
- * La forma causativa להניצל que figura en H en lugar de la pasiva להניצל en el pasaje אשר בעולם הזה טובלים דינם / כדי להניצל מדין של גיהנם (p. 189).
- * Las variantes נדרש por נדרר y בבית por בית en el verso ועמדה לו אשר נדרר / בבית נדרר (p. 197). Rompen el metro *mērubbeh*.

C. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

- * Ditografía de *mem* en ממעלותם por מעגלותם de la expresión מעגלותם נעו (p. 7).
- * Haplografía de 'alef en הנביא por הנבי (p. 38).
- * Repetición del verbo בחר en lugar de שחר en el pasaje / ודור במלכות בחר / בני בפירור אל תשחר (p. 54).

- * Metátesis de *dalet* en גרול por רגול en la frase הלא האלהים מעולם (p. 422). ועד עולם רם ונשא ורגול מרבה
- * Haplografía de את מי חרפת ואת מי גרפת en la frase את מי (p. 157).
- * Epéntesis de *yod* en יישר por יישר de la expresión לבתו יישר (p. 166).

- Lecciones faciliores:

- * והשלישי לצד אסתן שת ערכו אסתן por אשר (p. 15).
- * ויבוא עד הר שיאון / ובכל ארץ שבלייא por גליל (p. 16).
- * וילך במדינות כמו גם en la secuencia כמו גם por תימן (p. 22).
- * עד שהגיע לבבל ובא לעיר גדולה נרש por ברמש נרש (p. 23).
- * אשר בחוקיך אשעה en la secuencia אשתעשעה אשעה (p. 48).
- * להשיב דבר לחרפך ומאנך por וסנאך (p. 77).
- * ועתה צוה להיות העב נפרד הדין en la frase העם (p. 103).
- * על לא פשע עולה en la secuencia עולה por עשה (p. 105).
- * האם קשת למלחמה נשבר המאז en la frase האם (p. 138).
- * ואתה עקר המקשי en la expresión המקשי por העקשי (p. 153).
- * בנה ימין השם נטעה por הנה ימין השם נטויה (p. 178).
- * ועלתה בלבם אוולת / אשר יש בעבודתם תועלת / ושיש נוחה en el pasaje אלוה (p. 210).
- * בהם נוחה / והמשתחויה להם כמשתחויה לגבוה (p. 210).
- * תמור רכתר רבירו en la expresión רכתר por עון (p. 211).

- Errores por similitud gráfica o fonética:

- * ובירות נוראות ויפות נוראות por מראות (p. 15).
- * וסורם מן אנשי המקום הצפינו / ויבלאו ויטמינו en el pasaje וילכו por ויבלאו (p. 49).
- * וגם יאתה שבה למרים אמו אתן por יאתה (p. 68).
- * דברי רבותם וקנטוריהם en la expresión קנטוריהם por קנטורניהם (p. 79).
- * כל זרעו אחריו ענדה en la frase ענדה por עתדה (p. 161).
- * גם המלכה צל ציון רעיוניה en la secuencia רעיוניה נמסים por רעיוניה לנימוסים (p. 161).

ולהלבישה מטנופת בגרי en la secuencia ולהלביש המטנופת *
(p. 214). חופש

D. Lecciones singulares.

- * (p. 58). ויבוא במדינת אינריא / וילן בעיר שחליא en el pasaje שחליא por שפלפא *
- * (p. 86). כי על שבכה תהלך por כי על אמים תהלך *
- * (p. 94). ועון לא ישא אליהם en la secuencia ישם por ישא *
- * en el pasaje ורק כוונתם להכלים ולהבנות frente a רק פניה מניחים להכלים בכיסופות קראו לה תלויה / אשר ירוע כי בן לא נהיה / ומעולם לא היתה כזאת / ורק כוונתם del ms. F. להכלים ולהפרות רק בנו נחם (p. 105). Corrige la lectura
- * (p. 114). מזהלות אביריו השוא אביריו por אביריו *
- * (p. 120). אין בהם נפתל ועקש en la frase פתלתול por נפתל *
- * (p. 126). ובחיצי לשונך השנונים en la expresión שפתוך por לשונך *
- * והנביא רגיל להתנבאות בסגנונו / וחזר ותפש en el pasaje חזר ותפש por לקרותו *
(p. 133). עברי בלשונו
- * (p. 134). ורור עברי ימלוך עליהם לעולם en la secuencia ימלוך por נשיא *
- * (p. 164). פלטרין גדולים ופלאים en la expresión ונוראים por ופלאים *
- * (p. 184). וכנסתים אל ארמתם en la frase וקבצתים por וכנסתים *
- * החפץ לאלהים בעולה במנחה ובזבחים / en el pasaje בקטורת סמים por והבן טבחים *
(p. 200). בקטורת סמים ובעולת מחים
- * אווירא דארץ ישראל מחכים / ואווירא דארץ en el pasaje אטימות por איסתניסיה *
(p. 208). Corrige el error paleográfico אטימם del ms. F. העמים קשה לשכוח / וגורם אטימות וטפשות רוח
- * ומן אז חרלנו לקטר למלכת השמים en la secuencia לצבא השמים por למלכת השמים *
(p. 210). חסרנו כל
- * (p. 214). כי אין אדם רשאי להקריב קרבן לגבוה en la frase ראוי por רשאי *

17) Errores y elementos comunes a los mss. O4 y O5.

A. Elementos y errores conjuntivos.

* Los mss. O4 y O5 añaden la secuencia **בבן בקר יאכל אוכל תבן** (cfr. Is. 11, 7) en el pasaje **כסוס ופרר אין הבין / בבן בקר יאכל אוכל תבן / ישים יד לפה וידום** (p. 2). Creo que se trata de un añadido secundario a juzgar por el número impar de cláusulas con la misma rima, fenómeno raro en la obra. Esta situación se repite en ambos testimonios a causa de las siguientes adiciones:

- **מעט תשובות כאן לחבר / כאן** en el pasaje **כי עת לדבר**.

(p. 2) **כי עת לדבר / ופיהם בהם אשבר**

- **לא תשלה / לייחם מרות לבורא** en el pasaje **הולך בחושך ולא לאורה**

(p. 51) **כי המאמין בן מי כמוהו מורה / הולך בחושך ולא לאורה**

* En lugar de **ויבוא השומר עבטו לעבט / ויאמר הוציא את העבט** (p. 26), los mss. O4 y O5 leen **ויבוא השומר במהירות ובמרצה / ויאמר הוציאו את העבט החוצה**. Así, con la adición de **במהירות ובמרצה** y de **החוצה** enmiendan un error en la rima.

* La adición de **לברו** por parte de los mss. O4 y O5 en la secuencia **ואחיטוב** (p. 31), proporciona una rima más perfecta con la cláusula siguiente, **ויאכל מן הבא בירו**. Es difícil discernir si se trata de una palabra que figuraba en el original del texto o una adición de copista. Casos análogos a éste se producen con las adiciones de:

- **ויאמר הזקן חלילה לי מעשות זאת / כי תורתי פליאה נרמזות** en el pasaje **נרמזות** (p. 32);

- **וילמדו הזקן ויאסף בחפניו חכמה באגדה / מקרא תלמוד ואגדה** tras la frase **פולל וסברא** (p. 49).

- **ויבוא ברוח נמוכה / וישתחוו לפני המלכה הנמוכה** en el pasaje **הנמוכה** (p. 59).

* En el relato que Šalmon hace de su viaje, O4 y O5 traen וכן עבודת מחמט אני / חומר / ואותו ראוי לעבור / ולתת לשמו כבוד (p. 64). La variante de ambos mss. constituye una innovación, pues presenta una secuencia añadida con una rima imperfecta (חומר / לעבור / כבוד).

* En el pasaje הוא אלהים הקרמון הנמצא / רב העליליה גדול העצה / אשר לא יסור (p. 72), entre הנמצא y רב los testimonios de la rama β (O4, O5, O6, F y H) insertan la frase שכל גבורותיו וגדולותיו בשפתי לא אוכל להוציא y menoscaban la rima. La anomalía se agrava en O4 y O5 con la adición de ילאה . אשר y העצה entre לספר הורו כל פה פוצה .

* La mayoría de los testimonios trae למה אחרי דלקת / מה לך בי נזעקת / אם / רבי בעיניך לא נכונה / לבו נא ונוכחה / ולפני השרים והסגנים מלים נחבר / אשר ישים אשר אחרי דלקת / מה לך בי נזעקת / עם רברי הבליך לא אתחבר / אשר ישים אלוקים בפי אותו אשמור לרבר . La frase אשר ישים אלוקים בפי אותו אשמור לרבר queda inconexa y apunta la omisión de parte del texto en su modelo, tal vez por una especie de homoarcton לא ! לבו נא . Así, los cambios de אם a עם por homofonía, de רבי a רברי por similitud gráfica, de בעיניך a הבליך y de נחבר a אתחבר constituyen un intento de ofrecer una versión más coherente.

* La intervención en que 'Ahitub acepta que 'Eger inicie el debate, constituye un notable pasaje crítico, pues todas los mss. transmiten variantes con tres secuencias de idéntica o parecida rima, hecho no habitual en el texto. Con ligeras diferencias, la mayoría de los testimonios trae אבל טענותינו / לרעת לאיזה אחריו נוהה / אשר תלוי בחכמה ובבינה / ואך אני לא

(p. 247). Con leves variaciones entre sí, los mss. O4 y O5 ofrecen / חורה חירתך וגשמענה אבל טענותינו בענין האלקי / מי זה אמר ותהי / אשר תלוי בחכמה ובתבונה / ואך אני לא אחוש אם לדעת לאיזה אחריו נטה באמונה / תשאל בראשונה / חורה חירתך וגשמענה , lectura correcta y plena de sentido, pero la imperfecta rima / ותהי האלקי / y las adiciones de מי זה אמר ותהי y de אמונה respecto de los otros testimonios apunta hacia un desvío con relación al original. Hay más casos en que ambos testimonios presentan lecciones donde figura alguna palabra más que en otros mss., con la que luego rima una secuencia también añadida respecto de los demás. He aquí su relación:

- En el pasaje ועליהם אמר החסיד הנאמן / אשר במערה נטמן / ראיתי בני / והגם מעטים בנבראים (p. 91), los mss. O4 y O5 añaden הנרצים בעולת ראיה y הנאמן אשר במערה נטמן .
- El pasaje והיהודים קוראים לה תלויה / אתם לשון לימודים / ומקישטים המורים / explica el término תלוי en los mss. O4 y O5, con una sintaxis tosca que suscita dudas sobre su autenticidad. No ocurre así con la lectura והיהודים קוראים לה תלויה / ושמעו הסברה / כי בלשון חכמי היהודים / אשר ניתנה להם לשון לימודים / de los demás mss. (pp. 107-108). Pasando por alto inversiones y cambios de forma y persona verbal, parece que en el modelo de ambos mss. faltaban los términos ושמעו ויתנה , y se produjo el paso de הסברה כי בלשון חכמי היהודים / אשר ניתנה a אתם . Finalmente, ellos mismos o su modelo añadieron la secuencia ומקישטים המורים para mantener la rima.
- Tras el pasaje ועור אם על מכירת ישו חזה / מה תאמר על עונש צור דמשק (pp. 136-137), los mss. de la rama β añaden la secuencia ולמה האשים את ישראל אם חטאו בני יהודה , que se queda sin rima y presenta carácter secundario. Pues bien, los mss. O4 y O5 subsanan la anomalía añadiendo הלא כל חפצך ויעשך אבורה , secuencia que resulta tan espuria como la anterior.

ואם אותם אשר ה' קורא אותם שרירים * Los mss. O4 y O5 añaden אשר לא חטאו ולא פשעו (p. 88). Tal adición podría considerarse parte original del texto omitida por homoarcton en los demás testimonios, pero tampoco es descartable que se trate de una innovación inspirada en קורא ה' ובשרירים אשר de Jl. 3, 5.

* En la mayoría de los mss. figura ולא אאריך אבל בקוצר / ודברי עקר אנפץ כבלי יוצר / ואשתיק נחרות סוסי / ומצהלת דברי השוא / אשר השמיעו קולם / ויאמר שמעו (pp. 114-115) al principio de la respuesta de 'Ahitub a 'Ezer sobre Gé. 1, 26. Este pasaje es mucho más extenso en los mss. O4 y O5, donde aparece ולא אאריך אבל בקוצר / ודברי עקר אנפץ כבלי יוצר / ומשתי נחרות סוסי / וצפצוף עגוריו וסוסי / ומצהלות דהרות אביריו / והבלי מהתלי דבוריו / את כולם ישא רוח / ובשבת פי אעשהו קרוח / נשען על משענת קנה רצץ / והיה פועלו לנצץ / עד . ישאיר באין אומר ודברים בלי נשמע קולם / מדומים כולם . A juzgar por la repetición de la palabra סוסי en la rima de dos secuencias contiguas, y por la larga cláusula אשר שמע קולם en los mss. O4 y O5 se ha producido una amplificación secundaria del texto original. Cito a continuación otros ejemplos de adiciones secundarias:

- ואם תאמר שהיתה עלמה לשעבר / קודם שנודעת לדרך גבר / אם כן לא אינו דומה לחבריו אשר עמו באו / שנאמר עליהם שלשה המה נפלאו / הרי ועוד ראיה tras el pasaje הברלה מצויה ושגורה / שיש בין פתוחה לסגורה עצומה / רבתיב דרך גבר בעלמה / ואם היה דרך גבר לה / אם כן איננה בתולה (p. 125).
- Las de היה לך y (בור tras) אין כך לבר כח הדיבור / ואין לך יר (tras ובפניך אוביח כי אתה בור וגולם / מצח איש בליעל (בליעל en el pasaje מאנת להבלם (p. 171).
- Las de (ישראל tras) טרם יבא הגואל y (זו tras) אם עיניך מישרים יחזו en el pasaje או נלך לדרך זו ימים רבים יהא ישראל ביד אותם שאין להם אלקי אמת (p. 186).

* En el pasaje ושני המלכים עליו קשרו / לבו נא ונכחידהו אמרו / ונקבצו עליו למלחמה ולהקבץ עליו למלחמה (pp. 126-127), los mss. O4 y O5 traen ולבו נמס כדונג נרמה en lugar de ונקבצו עליו למלחמה. Aunque gramaticalmente correcta, su lectura constituye un error, pues la adición de בחרו deja tres secuencias con la misma rima, fenómeno extraño en la obra. La confirmación viene con la frase נרמה por ממוראו (p. 411). Su lección equipolente ונקבצו עליו למלחמה indica a las claras que בחרו es una adición secundaria para evitar que ממוראו se quede sin rima.

De las demás adiciones que los mss. O4 y O5 presentan selecciono:

- * בי מכיר אני בעצמי / וידע אני ערבי ומקומי en el pasaje / וידע אני ערבי ומקומי (p. 3).
- * ואת יוצרם מבטן לא ידעו en la secuencia מבטן (p. 7).
- * ותתן להם המלכה נועם ברכותיה / נופת תטופנה שפתותיה delante del poema con que la reina despacha a sus emisarios (p. 13).
- * ויען הזקן אתה הסוחר / אשר פני רצינו שוחר en el pasaje / אשר פני רצינו שוחר (p. 30).
- * והמאמין en el pasaje ובוזה אור אמונתינו כבה כי כבה y la frase במקרים כבר יחס לו הרכבה / ובוזה אור אמונתינו כבה כי ההמאמין ההרכבה (p. 52).
- * ובבכי גרול איש מרעהו הבריל / עד כי אחיטוב הגריל / וישא הזקן Las secuencias (p. 55) antes del poema con que el anciano despide a 'Aḥiṭub.
- * וברבר אלהות חרדים ויחידים en la secuencia חרדים (p. 65).
- * אבל עקר הקרח צרעת המינות בו יפריח / צרעת המינות בו יפריח en el pasaje / צרעת המינות בו יפריח (p. 75).
- * וגשמע ... הויכוח / ונראה מי המנוצח ומי המנוצח en el pasaje / ומי המנוצח (p. 80).
- * רק בנימוס הגרולה והמעלה en la secuencia הגרולה (p. 85).
- * ליותר משלשה או ארבעה דורות אינו פוקד דורות en la frase / דורות (p. 93).

- * (p. 115) ויבראו אין כתיב כאן אלא ויברא en la secuencia כאן *
- * היה לו לבקש להיות לו כהנים / לכהן לו ולהורות לעבודתו en el pasaje להורות (p. 143).
- * (p. 160) ואתה מחליף ומחלל השבת en la expresión ומחלל *
- * יש להם תפילה מתחלת ולמשומדים en el pasaje ולהתפלל על מפלות האומות יתווערו / אל תחי תקוה / וכל המינים כרגע יאברו / ולהתפלל על מפלות האומות יתווערו (p. 171).
- * (p. 174) ואין לתופשם על כך כל מתאנה ומחכך en la secuencia כל מתאנה ומחכך *
- * ושפתי אחיטוב ישמרו הרעת ויתהללו en el pasaje ישמרו הרעת ויתהללו / ורעת שפתי / (p. 195) / ורעת שפתי ברור מללו.
- * (p. 208) וגאה לטהור לקבל קרבן מטהורים en la secuencia קרבן *

En los mss. O4 y O5 falta la parte final de la obra, en la que 'Aḥiṭub le responde a la reina sobre su pregunta acerca de la vida del mundo futuro: / ויהי היום והמלכה המנושאה / יושבת בפעם בפעם על כסאה / ודברי חן על לשונה / ואחיטוב יושב לימינה / ותאמר לאחיטוב הנני שומעת מפיו ותשמיע לאוזן / שאחרי מות נזכה לגן עדן / ומורגל בפיו מלה חשובה / וזכרון לחיי העולם הבא / ויש לי לשאול ממך השאלה ... ושם ינוחו יגיעי בח / ויקבלו תענוג וטובה / מעיין העולם הזה והעולם הבא / שנים עשר חודש במספר / עד כלות הגוף ויהיה עפר / ותשכח הנפש (pp. 215-219) מלונה / ולא תאבל עוד על ארמונה.

Añádase a ésta la siguiente selección de omisiones:

- * (p. 6) ולהשיב לאפיקורוס אין איש שוקר en la secuencia לאפיקורוס *
- * (p. 48) והשני ערך לו לקראת / הנהר הגדול נהר פרת en el pasaje הנהר הגדול נהר *
- * (p. 97) את כל התלאה אשר מצאתהו en la secuencia התלאה *
- * כי לא ארע גוי וממלכה / אשר en el pasaje כבר תם ונכרת שמה / ואבר זכרם המה / אירע בו ככה / כאשר אתם נפוצים / טרודים ומעונים ולחוצים / כבר תם ונכרת שמה (p. 141) / ואבר זכרם המה

- * השלשה אחר והאחר en el pasaje הוא הישן וחירש עצמו / אשר בצאתו מרחם אמו / שלשה / הוא הישן וחירש עצמו / אשר בצאתו מרחם אמו / ויתהלך בארץ עם (p. 172). שנים עשר תלמודיו.
- * ויאמר הכומר פרץ גדול en el pasaje אנכי אתווכח עמך / ואגלה לעיני העמים מומך * עליך פרצת / כן משפטיך אתה חרצת / אנכי אתווכח עמך / ואגלה לעיני (pp. 235-236). העמים מומך.
- * (p. 255). הלא ידעת כי אלוה בסנה נגלה en la secuencia ידעת *
- * ועם כל זה יעדנו אלהים חותם / ואף גם זאת en el pasaje בארץ אויביהם y חותם * (p. 269). בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתם.
- * (p. 301). אמר אמותה הפעם רק פעם אחת en la secuencia רק פעם אחת *
- * (p. 352). והנביא ישעיהו בישר בחרו בשורה en la frase בשורה *
- * (p. 420). היות חלק אחר ארון ואחד עבר en la secuencia חלק *
- * (p. 511). חוק נתן ולא יעבור en la frase נתן *
- * ואכלו את חוקם / en el pasaje כי הם פרקליטים מעולם בין אלוה ובין המתפללים * בעבודה אשר הם עובדים / מזבחים ומקטרים וקורים / כי הם פרקליטים מעולם בין (p. 529). אלוה ובין המתפללים.
- * (p. 594). כי תאמר לחצאין הרברים en la expresión לחצאין הרברים *
- * (p. 626). ומה מועיל ויכוח נוכח en la secuencia נוכח *
- * ושפתי אחיטוב ברור מללו / ועם נהרות לא en el pasaje ועם נהרות לא צהלו * (pp. 649-650). צהלו.

B. Errores sólo refutables por una anormal contaminación.

* Los mss. O4 y O5 leen אבל בירינו מיששים קבלות כמוסים / שאין עבדות בלי (p. 10). En la primera secuencia, la inversión obliga a introducir כמוסים , en discordancia con קבלות , índice de fallo. A la repetición de la terminación -ות de esta palabra hay que atribuirle el error de עבדות (*esclavitud*) por עבודה (*culto*). Considero que la suma de estos dos errores *menores* constituye un error significativo en este contexto.

* En los mss. O4 y O5 figura la extraña palabra מצ'אן por הצירון en la secuencia וצלמון עבר בכל ארץ צרון (p. 16). Podría tratarse de un topónimo no identificado o inexistente. En mi opinión, más bien esto último, y se debe tal vez a la confusión entre צ'ון (Sión), מדיא (Media) y מדין (Madián). La misma situación se produce con אנטוכיא por אנטקביא en el pasaje ועקר גם הוא (p. 19), donde el término que ofrecen O4 y O5 parece derivar del cruce entre אנטוכיא (Antioquía) y בית אנטיק' (Bitinia).

* Frente a אשר כל אחר לבדו de la mayoría de los testimonios, los mss. O4 y O5 traen אשר כל אחר ואחר לחלקי אחרים יתפררו (p. 347). La lectura es correcta, pero la imperfecta rima לבדו / יתפררו apunta a su carácter innovador respecto de la original.

* Los mss. O4 y O5 presentan אשר עור אוריע רב הכמות / ובל מעשה ישו רוממות (p. 113). en lugar de אשר מוריעים עתידות / ועל מעשה ישו מגירות (p. 113). Así ofrecen una lectura equipolente en apariencia, pero sin rima perfecta, detalle que es índice de error en la prosa rimada.

* La lectura de עתך יערבב ויערבך de O4 y O5 por פסוק צידה לך ואורבך / כשתשפיל לסיפא רקרא / רעתך יערבב ויערבך / כתיב אחר / כתוב אחר (pp. 149-150), parece equipolente. No obstante, עתך יערבב ויערבך tiene trazas de duplicado de la expresión לסיפא רקרא previa. Este extremo basta para dudar de la autenticidad de la siguiente cláusula, צידה לך ואורבך, donde asoma un error por confusión *waw* / *yod* (ערב / ארב / צורה / צידה) y otro por homofonía (raíces ארב / ארב).

* Durante la réplica que le da a 'Eger sobre el tema del préstamo a usura, dice ולא תוכל לעזוב מהתלתך / כי תאמר להצאין הדברים ותדלו על ההרים / וכן 'Ahitub (p. 178). Son varios los errores que cometen los mss. O4 y O5 en algunas de las secuencias con su lectura כי תאמר לדלו על ההרים / ולדלו בין המצרים / הלא המקרא הזה רעתך הוה רעתך. El más evidente es común a toda la rama β , que incurre en *lectio facilior* al transformar וכן המצרים bien en בין המצרים (O4, O5 y O6) o bien en ובין המצרים (F y H). A éste yerro se suman en los mss. O4 y O5 la omisión de -obligada si se pretende evitar tres secuencias con idéntica rima- y las adiciones de לרדוף y de המקרא הזה.

* En el pasaje אם מלפנים היתה העבודה בבכורות / נטלה מהם ונתנה לאהרן ולפנחס בן בנו לרורי דורות / יען אשר נקם לשם נקמות / והזר הקרב יומת (p. 201), los mss. O4 y O5 presentan un error que intentan subsanar con una conjetura basada en la frase ולא נתחייב להאל de Sal. 94, 1. El ms. O4 lee ונתחייב להאל en vez de ונתחייב להאל, mientras que O5 trae una variante parecida a la anterior, ונתחייבנו להאל. A mi juicio, ambos testimonios traslucen aquí un error idéntico de su modelo y una fallida tentativa de corrección.

* Los mss. O4 y O5 traen וכל ימי עמירתם היות שם באר / לא הותר להקריב בבמה / אם נרבה ונרר (p. 203). La lectura es correcta y parece equipolente del וכל ימי היותם בבושר / הותר רק להקריב בבמה.

נרבה ונרר que figura -con pequeñas diferencias- en los otros testimonios. Mas el tono reiterativo de la expresión עמירתם היות שם suscita un recelo que se confirma con el uso de ארר (*esplendor*), término un tanto peregrino en este contexto. Tampoco se caracterizó toda la historia del pueblo de Israel en su solar patrio por una gloria semejante a la de los días de David o Salomón; mas no por ello se suspendieron los sacrificios rituales. Estos datos me inducen a considerar la variante de O4 y O5 como una innovación.

*C. Errores sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco explicable.*

* La lectura מעולם אשר por נטיעות de los mss. O4 y O5 en la secuencia בעלי נטיעות המה הגבורים (p. 16) es correcta, pero inferior a aquella con la que se enfrenta. Figura en este apartado porque no se puede descartar que el error se debiera a una conjetura de copista.

* Los mss. O4 y O5 leen ונזק por וברק en el pasaje מילי המלכה הבחונה / ואל תשיתי עלי חטאה ונזק / הרי כתיב שמוע בין אחיכם ושפטתם תקשיבי ושמעי נא / ואל תשיתי עלי חטאה ונזק (p. 107). Aun cuando נזק no rima perfectamente con צדק, es la palabra que exige el contexto. A mi juicio ברק (*grieta*) no constituye una simple *lectio faciliior*, sino una tentativa del copista para mejorar la rima. Puesto que no se puede descartar que ambos testimonios coincidieran en esta lección independientemente, conviene incluirla en el presente apartado.

* La lectura יגשש באפלה יגשש de O4 y O5 en vez de לא לבו זה לרבר זה לבו לא שת (p. 156) es correcta y ajustada al contexto. Sin embargo, creo que se trata de una conjetura para enmendar la anomalía en la rima con la lección ואחיטוב בהשכל כחו תשש que traen en la cláusula previa. En la base del error está la *lectio faciliior* שת por נשת en un pasaje cuyo tenor original debió de ser . ואחיטוב בהשכל כחו נשת / ועל כן לרבר זה לבו לא שת

D. Errores separativos probables.

* En los mss. O4 y O5 aparece **לא שם ולא בינוי** por **ואינם כלם אלא בינוי** en el pasaje (p. 52). El uso de dos expresiones sinónimas en este contexto supone –a mi entender– una lectura inferior y probablemente errónea.

* Frente a la lectura **יתברך הכל יורע וער** / **אחרי מידותיו אין פנים להער** de la mayoría, los mss. O4 y O5 traen una variante innovadora, **יתברך הכל יורע וער** (p. 92), en la que subyacen las alusiones a Mal. 3, 5 (**והייתי ער ממחר**) y Éx. Rab. VI (**אחר מידותיו**) **מי הוא שיהיה רשאי להרהר** (וגזירותיו של הקב"ה). No se puede descartar que coincidieran en ella por separado.

* Los mss. O4 y O5 leen **כבודו לקלון הומר** / **כבודו לקלון אמיר** frente al **וען ויען הכסיל הכומר** (p. 110) de los demás testimonios. La rima imperfecta **כומר / הומר** es índice suficiente de error, que puede deberse a conjetura de copista, habida cuenta el paralelo **כבודו בקלון אמיר** de Os. 4, 7.

* Con la expresión **זה הנשיא שבארץ** explican la mayoría de los mss. el término **מחוקק** de Gé. 49, 10. Sin embargo, en O4 y O5 figura **זה הנשיא שבארץ** (p. 120), variante que apunta a una trivialización ya existente en su modelo.

* En lugar de **ואני אראך כי בן דברתי שלי** / **רבותי כימי נח זאת לי** (p. 134), los mss. O4 y O5 leen **ואני עוד אראך כי דברתי שלו** / **והמוניך שקר נחלו**. La secuencia **ואני עוד אראך כי דברתי שלו** tiene todos los visos de ser una innovación para compensar la omisión de **לי**, explicable por *homoarcton*.

* Frente a **אם בן אינו אלוה ואין באלהותו <אחריו> נוהה** (pp. 137-138), los mss. O4 y O5 traen **אם בן שיש לו אלוהה עליו** / **ושאין באלוקותו די ובמפעליו**. La variante de ambos mss. parece una innovación para corregir la lectura hallada en el modelo, sin rima ni sentido pleno por la falta de **אחריו**.

E. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* Los O4 y O5 leen **מתתיהו איש על בלילו גועה אשר בלילה גועה** en la frase **מתתיהו איש על בלילו גועה** (p. 3). Se trata de una *lectio faciliior* subsanable recurriendo a Jb. 6, 5 (**אם יגעה שור על בלילו**). Otros errores de ambos testimonios que se pueden corregir mediante el recurso a alguna fuente escrita son:

- **כי הם** en lugar de **כי הם כולם קשורים בשללאות / כשלהבת בנחלת באות** (pp. 54-55). La adición de **באות** es secundaria, y permite mantener la rima con el plural **שללאות**, que debería ser singular. El error era fácil de enmendar, porque la frase cita el *Sefer Yēširah* I, 7.
- **מ"ם סתומה** por **מ"ם שלימה** (p. 111). El nombre de la letra *mem* final consagrado por la tradición es **מ"ם סתומה**; cfr. Šabb. 104a y Sanh. 94a.
- **מלבר עברו דמשק / הסך לראשו ביום נשק** en el pasaje **הסך** por **היה** (p. 145), quiebra la sintaxis y el sentido. El error podía subsanarse con la frase **סכתה לראשי ביום נשק** de Sal. 140, 8.
- **לנטוע ולנתוץ** frente a **לעקור נטוע** es una lectura inferior en el pasaje **וקיסר רומי הפקיר בירושלים פילטוא / לבנות ולהרוס לנטוע ולנתוץ** (p. 175). Se trata de una *lectio faciliior* inspirada en **לעקור נטוע** de Qo. 3, 2, y subsanable con **לבנות ולהרוס** de Je. 1, 10.

* En la secuencia **ויוריעו לנו בנימוסי העמים חרשות** (p. 10), los mss. O4 y O5 introducen cambios triviales. Así, O4 lee **ויוריעו לנו בנימוסות העמים הישנות**, donde por influjo de **חרשות** añade su antónimo **ישנות**, que no concierne en género con **עמים**. Al mismo modelo remite la variante **ויוריעו לנו בנימוסי העמים הישנים וחרשות** de O5. El error era fácil de corregir.

* La adición de **שור איך יהפוך** por parte de O4 y O5 en el hemistiquio **שור איך יהפוך** (p. 61), rompe el metro *ha-tēnu'ot*. El error era fácil de enmendar por conjetura.

* Los mss. O4 y O5 leen בני מהרו הקץ טרם התחילו / זאת אשיב אל לבי על בן אוחיל en la interpretación de 'Ahitub a Sal. 78, 9: גם באותו קץ בני אפרים נושקי רומי קשת (p. 96). La rima imperfecta y la adición de לו señalan un desvío respecto del original, muy fácil de corregir por conjetura.

* Los mss. O4 y O5 leen להלבין por ללבן en el pasaje אשר היתה אז רבה / בשנים ולא נחשבת להריון בנים / ועוד הוסיף האות ללבן / כי אותה העלמה תלך בן (p. 127). Incurren así en una *lectio faciliior* que deja sin rima a la última de las secuencias. Esta anomalía tenía fácil enmienda por conjetura.

* Los mss. O4 y O5 rompen el metro *mērubbēh* con su lectura **וּמֵאֲמָרוֹ בְּנוֹפֵת** por **וּמֵאֲמָרוֹ בְּנוֹפֵת וְנוֹעֲמִים** en un hemistiquio del poema que los dignatarios de la corte le dedican a 'Aḥiṭub (p. 197). Este error era fácil de enmendar por conjetura.

* Más adelante (pp. CLXX, CXC-CC) me referiré extensamente a los pasajes en que los mss. O4 y O5 se contaminan con el ms. O6: primer prólogo en prosa, prólogos en verso, oración contra los herejes y sección de los sacrificios.

E. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición e inversión:

* Repetición de כנחל por כנחל en el pasaje בוער יום ולילה / סובב אותו נחל / בוער יום ולילה (p. 6).

* Epéntesis de *yod* en למספרים por למספרם del pasaje בני היהודים למספרם (p. 15).

* Omisión en el pasaje / והמאמין בתוארים מאמין במקרים / והמאמין בתוארים
וזה כי המאמין במידות מאמין בתוארים / והמאמין בתוארים מאמין במקרים /
. והמאמין / והמאמין por homoareton (p. 52) והמאמין במקרים כבר ייחס לו הרבה

* Haplografía de *pe* en צופים por צפונים del pasaje עתירות / רצה לגלות לבניו (p. 122).

- * Ditografía de *he* en להמון por להמון (p. 146).
- * Repetición de היסוד por הסוד en el pasaje ובנית בנין הסוד / כי לא חקרת ממנו הסוד (p. 154).
- * Metátesis de *waw* en עוזב por עוזב en el pasaje ואיך ברית חסידיו יהיה עוזב / ובתיב לא איש הוא ויכזב (p. 159).

- Lecciones faciliores:

- * (p. 1) כי לשון הידועים במ להתפארה en la frase הידועים por לימודים *
- * (p. 6) היתה כוונתי במלאכתי הבזויה en la secuencia הבזויה por זו רצויה *
- * (p. 54) בני בפירור אל תשחר en la expresión תשחר por תתאחר *
- * (p. 68) ולכן שלם להם כאונם en la frase כאונם por גמולם *
- * (p. 85) כי מעפר לזהב מוצא en la secuencia לזהב מוצא por הזהב יצא *
- * (p. 95) ואשר ישוב סכלותך הביאך en la frase ישוב שבט por שוב *
- * (p. 109) ולהמוניהם הטעות לא יתגלה en la frase ולמאמיני התועים לא יתגלה *
- * (p. 139) הלא בבואהו / חרב איש ברעהו en el pasaje בבואהו por בורא' הוא *
- * (p. 143) אשר רוח שכל ניבו en la secuencia ניבו por בלבו *
- * (p. 166) כמה מדינות חזרת וכמה ערים חשבות en el pasaje נישבות por חשבות *
- * (p. 169) ותגביה למרום שיא גרונך en la frase שיא גרונך por יד לשונך *
- * (p. 177) ובעבור זה אבר נצחם en la frase ועבירה זו אברה נצחם *
- * (p. 184) אתה הכומר הוטפש en la expresión הוטפש por מעיין נרפס *
- * (p. 188) וקל שביהודים הורס נתיבם en la secuencia נתיבם por בניניהם *
- * (p. 190) ופניה מאירים כלבנה ובנוהר מארימים en el pasaje ובנוהר por ובהמה *
- * (p. 200) והוליכני באורה סלולה en la frase נהלני por והוליכני *

- Errores por similitud gráfica o fonética:

- * (p. 28) ואנה מקומו ומגרשו en la secuencia אנה por אנה *
- * (p. 34) בא מארץ רחוקה / אשר כלב הים מחוקקה en el pasaje מחוקקה por מחוקקה *
- * (p. 88) האלוה משפט יעות en la secuencia יעות por רעות *
- * (p. 126) ומענה לשון בהך רמה en la frase רמה por כמה *

* (p. 176) שרברי עקר שוא ותהלה en la secuencia ותהלה por ותפלה *

F. Lecciones equipolentes.

* (p. 3) בחקיו אשעה / ורלמנא לבא בעי en el pasaje אשעה por לשעשעי *

* (p. 4) מאיר נשפי por תוקר כפי *

* (p. 5) צינה וגם מגן מול אבני קלעם por מול אבני קלע עם דברי בלע *

* (p. 6) ודריה בעלי שני יסורים / אש ואוויר מצומדים en el pasaje ואוויר por ורוח *

* (p. 7) והיו לה עברים סגנים וחורים en la secuencia ושרים por וחורים *

* (p. 11) הראשון צלמון האחותי en la expresión האחותי por האחותי *

* (p. 14) וזמן סיבובינו יחד נקבע en la frase תשובתינו por סיבובינו *

* (p. 20) ומתפתה לכל הכומרים en la secuencia הסיפורים por הכומרים *

* וילך עקר מכומריא por וילך עקר לראות כל תועבה ושקוץ / בית כריא ועין קוץ
(p. 21) לבומריא / מבית כריא לבית גליא *

* (p. 33) אם אגלה טפח אכסה טפחיים por ועתה אם תשמע בלימודים אעיר לך אונים *

* בכל קצוות זרועים / בארצות פזורים en vez de ובגוים אחר נזורים
(p. 42) ואברתם בגוים *

* (p. 44) ועוד היום מכנים ליהודי בלב frente a לקיים תורתם נגד כל מכלים ועולב *

* (p. 55) וישקו ויבכו por גפפו ונשקו *

* ויעבור דרך צעיר por וישם פניו דרך הר הקרם אשרות הפסגה / ועל דרכיו אור נגה
(p. 57) רורם / וישם פניו הר הקרם *

* (p. 61) סבבתי אים ומדינות en la frase נפות אים por אים *

* (p. 65) געולה ומאוסה וגזולה en la expresión געולה por וגזולה *

* (p. 67) הוא הרוח אשר בו פילשה en la secuencia נוססה por פילשה *

* (p. 76) אכן באיש פתי במוסר תלקה נפשך en el verso במוסר תלקה por תובה ותקלה *

* (p. 81) אתמול התחלתם טענותיכם en la secuencia עתקו por התחלתם *

* en lugar de ויתלבש עקר הקרה בגדי נקם תלבושת / בפנים צהובים וארומים בנחישת
(p. 86) וילבש הקרה / שטנה ורעיון רוח *

* מן החסיד שמואל en lugar de מן שאול המלך האמיתי / בשהעלה שמואל הרמתי
(p. 100) הרואה *

* (p. 103) ועתה צוה להיות איש מעל רעהו נפרר en la frase הרין por איש מעל רעהו *

* (p. 109) ומוסר מגיו בנה אצלה en lugar de על כן האכילוהו כפרי מעללה *

- ואתה הפיקח / איך מלאת en lugar de ואתה מסתפח / על כן באתי דברריך לקפח *
(p. 119). חפניך רוח
- * (p. 131). ותמיר נדרך ובורח en lugar de ותמיר היה ונחפז לברוח
- * (p. 169). כמרקרות חרבות ניב לשונך en la expresión חץ לשונך por ניב לשונך *
- עד מתי עיני האנשים תנקר / להביא עוד תשובות בזבות וראיות בזויות / ובעבור *
- עד מתי עיני האנשים תנקר / ובעבור היהודים frente a היהודים תאחוז חרב פפיות
- (p. 176). חרב פפיות / להביא עוד תשובות בזבות וראיות בזויות
- * (p. 181). כל מה שאסר התיר לעומתו en la frase רוגמתו por לעומתו
- * (p. 188). ואני מוצא אותך סבל ומושפל en la secuencia וישפל por ומושפל
- * (p. 192). ראיה על שביתתם ועדות por על שביתתם בשבת ראיה כמאה עדים
- * ואהבת אחיטוב יעירו ויעוררו / ולכברו לפניו ישוררו / בולחו שררה ואפרכי / ישירו *
- (p. 196). ולפניו ישוררו וככה יאמרו en lugar de ליה הכי
- * en כשהיו בבבל בשבייה / קרבן לא הקריבו שם ומזבח לא בנו / ובאו בנסיון ונאמנו
- כשהיו בבבל בשבייה / ובאו בנסיון ונאמנו / קרבן לא הקריבו שם ומזבח en lugar de בנו
- (p. 204).
- * אלמלא שהמקום אסר / מוטל en lugar de אלמלא מן המקום נאסר / היינו מקריבים
- (p. 213). עלינו להקריב

El examen de los elementos comunes a los mss. F, O4 y O5 me llevó a la conclusión de que se remontaban a un mismo modelo dentro de la rama β , el vástago ε (vid *supra*, p. CXXXVIII). Por otra parte, el ms. F presenta abundantes errores y elementos singulares que lo diferencian de los demás y hacen imposible considerar que sea copia de O4 u O5. ¿Cómo faltan en F el primer prólogo en prosa y los dos prólogos en verso de la obra? ¿Por qué O4 y O5 no transmiten la sección final sobre la vida ultraterrena? ¿Por qué presentan una versión similar a la de O6 en el tema de los sacrificios? Sólo se me ocurre una hipótesis: que se contaminan con el modelo de O6, el ms. perdido [HA]. Así lo expondré *infra*, pp. CXC-CC. Por último, tras el análisis de las numerosas y significativas coincidencias que presentan los mss. O4 y O5, se plantea la cuestión de si uno es copia del otro. Responderé a la misma a continuación, aplicando el criterio de los errores separativos.

18) Relación de errores propios del ms. O4.

A. Adiciones y omisiones exclusivas

El ms. O4 presenta escasas adiciones singulares, y todas ellas revisten un carácter secundario:

- נקבע עד עת קץ שנים שבע עת (p. 14). Está inspirada en la expresión עד עת קץ de Da. 11, 35; *passim*.
- ויבוא למדינות איפ"א אינר"א (p. 58). Topónimo no identificado.
- ובה ישראל מתכסה ונתחבבה מתכסה (p. 160).

Más numerosas son las omisiones de palabras, que en general se subsanan gracias al contexto o mediante las fuentes aludidas en cada caso. He aquí su relación:

- אך אמר לעלוקה הב הב (p. 26). en la secuencia לעלוקה.
- גדלו ארבו וקומתו ארבו (p. 28). en la serie ארבו.
- הנה הגיע עת האובל עת (p. 29). en la frase עת.
- ויאמר לו אתה הסוחר אתה (p. 33). en la secuencia אתה.
- אל ארון על כל המעשים על (p. 38). en la frase על.
- ובמנין אותיות הסמן חסר אחד / ובנגדו יש לנו יום אחד מיוחד (p. 41) por una especie de homoteleuton אחד | מיוחד.
- ולהיות נרגן מפריד אלוף נרגן (p. 54). en la secuencia נרגן.
- אמונת רומיים ובת"ם (p. 83). en la expresión ובת"ם.
- אותותינו לא ראינו / וידע עד מה אין אתנו אין (p. 89). en la frase אין.
- כי לא שלם עון המחריבים עד הנה עון (p. 96). en la secuencia עון.

- (p. 128) כי אותה העלמה תלך בן en la frase העלמה
- והנביא רגיל להתנבאות בסגנונו / ונתנבא en el pasaje ביאת y בסגנונו (p. 133). על ביאת המשיח
- (p. 145) ומציון נשלח לו מטה עוז en la secuencia מטה
- ויען אחיטוב טעית / ונוע כשיבור נעית en el pasaje ונוע כשיבור נעית (p. 154).
- (p. 177) והבצע והגזל לשלחו לעזאזל en la secuencia אותם y והגזל
- רעו כי התורה בכללה והמצוה / לא ניתנה לכל בני חוה en el pasaje רעו (p. 179).
- (p. 189) כי מזרעו אין שם אחר שם en la frase שם
- (p. 191) אשר לא יוכל לעבור שייט אנייה en la secuencia שייט
- (p. 199) ובחכמתו משתעשעת en la expresión ובחכמתו
- (p. 722) שתהא ההקרבה בטלה en la secuencia ההקרבה

B. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

(p. 127) לכו נא ונבחירהו אמרו en la secuencia ונבחירהו es inferior a ונבחו * según de Sal. 83, 5, pasaje al que se alude.

* Con su lectura ועור אם בכתר כהונה מרבר / באיזה עבודה בימיו עבד en frente a (p. 143), el ms. O4 presenta tres errores. Una primera *lectio faciliior* por el uso de la raíz רבר en vez de עבר, de la que sólo escapa el ms. H. Una segunda *lectio faciliior* en עבר por עבד para mantener la rima, de la que se salvan los mss. F, H y O6. Por último, el error paleográfico עבד por עור debido a la metátesis de *waw*. Son anomalías fáciles de enmendar por conjetura.

* El ms. O4 lee פרסו por חרפו en el pasaje / ויהי כשמוע אחיטוב רברי עקר והתרגו / אשר חרפו וגם בוז (p. 157). Su lectura singular parece correcta, pero ninguno de

los sentidos básicos de la raíz פָּרַס (*cortar / extender*) se adapta al contexto. El error es fácil de corregir por conjetura mediante el uso de algún verbo perteneciente -lo mismo que להִתְרַגַּז y לִבְזוֹת- al campo semántico de la irritación o del desprecio, como לַחֲרֹף.

* Con אֹסִיף לְדַבֵּר עִמּוֹ / אֶעֱזְבוּ לְשׁוֹן יְמוֹת וְאֶבֶר שְׁמוֹ en el pasaje (p. 187) el ms. O4 incurre en una *lectio facilior* que rompe la rima. El error se subsana mediante la frase מִתִּי יְמוֹת וְאֶבֶר שְׁמוֹ Sal. 41, 6.

C. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición o inversión:

- * Repetición de הַיָּמִים por אִימִים en el pasaje הָעֵתִי לַיָּמִים / אֵין בָּהֶם לַפֶּן en el pasaje (p. 1).
הַיָּמִים
- * Metátesis de *he* en הִיהָרֹת por הִיהֹרֶת (p. 49).
- * Epéntesis de *yod* en נִזְהָר por נִזְהַר de la esecuencia וְנִזְהָר וְנִזְהָר (p. 54).
אִישׁ נִזְהָר
- * Ditografía de *yod* en אִרְוֹנִיתִי por אִרְוֹנִיתִי (*passim*).
- * Metátesis de *yod* en קִטְרוּרִיהֶם por קִטְרוּרֵיהֶם en el pasaje וְהָיָה כְּשִׁמּוֹעַ הַמֶּלֶכָה (p. 79).
רַבְרִי דִּיבּוֹתָם / קִטְרוּרֵיהֶם וְתִשְׁבּוּתָם
- * Repetición de מִתְנַצֵּר por מִתְבַּצֵּר en el pasaje זֶה מִתְנַצֵּר זֶה מִתְנַצֵּר (p. 80).
מִתְנַצֵּר
- * Haplografía de *het* en יִשׁוּחַ por יִשׁוּחַ de la frase וְיָמֵי יִשׁוּחַ אֶת דָּוִד (p. 112).
- * Ditografía de זֶאת en la frase הִיא הִיא זֶאת הִיא זֶאת (p. 126).
- * Haplografía de *reš* en צִוָּר por צִוֵּר de la expresión מִה תֹּאמַר עַל עֹנֵשׁ צִוֵּר (p. 137).
- * Ditografía de *waw* en וְלִהְיוּם por וְלִהְיוּם (p. 175).
- * Haplografía de *het* en וְיִכּוֹחַ por וְיִכּוֹחַ (p. 188).

- * Metátesis de 'ayin en נטמען por נטעמו en la secuencia בין משפחות (p. 205).

- Lecciones faciliores:

- * חוש משחו מגן ימים וגם לילות por משחו en el pasaje (p. 5).
- * בלבבך אל תעלה por תשלה en la frase (p. 51).
- * שקטה ורעננה תהי' por שקטה en la expresión (p. 62).
- * ומילי תקיפין למולך אערור por למולך en la secuencia (p. 78).
- * יעקב על ניו אבלה por על ניו en la frase (p. 98).
- * ומגוע ישי' היתה שרשה por ומגוע ישרה en la frase (p. 106).
- * כל זרעו אחריו ענורה por ענורה en la secuencia (p. 161).
- * הנה בני אדם אומרים משל לעיני דומה por לעיני en el pasaje (p. 165).
- * החפץ לה' בעולה במנחה ובזבחים / בקטורת סמים por מהים en el pasaje (p. 200).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * דברך בפי טעמו por טעמו en el pasaje (p. 48).
- * אל יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר הלכה por יפטר en la frase (p. 51).
- * לבי רבו עשתנותיו por לבי en la expresión (p. 61).
- * והמקום por והמקומו (p. 74).
- * שובו לבם לאוהליכם por לאוהליכם en la frase (p. 79).
- * כי בכל הררכים הולכים אחר הרוב por הרברים en la secuencia (p. 83).
- * אביא לך ראיה ומופת / שטענתך מוויפת por מוויפת en el pasaje (p. 85).
- * אכן לא יעשה לתורתו פלסתר por פלסתר en la expresión (p. 95).
- * מלי' הקסם והאזין por הקשיב en la frase (p. 107).
- * ואמרות יקרות por ואמרו תקירות (p. 113).

- * (p. 122). ואחר כך יחזור להיות לו יקרת עמים por יחזור en la secuencia
- * (p. 154). אני אלך רביל por רביל en la expresión
- * (p. 155). והאריכות בזה איננה לשעה לשה por ללעה en la secuencia
- * (p. 166). כמה מדינות חזרת por חזרת en la frase
- * (p. 214). להקריב por להקרים

D. Lecciones singulares.

- * (p. 28). ואנה מקומו ומגוריו / בלבי ובבל יגוריו por יגוריו en el pasaje
- * (p. 71). ויהי אחיטוב מתיהר בנפשו מתיהר por מתיהר en la secuencia
- * עברו מה שעברו / ופעמי עברו מה שעברו por וכבר זמנים עברו en el pasaje
- * (p. 86). משיחכם איחרו
- * (p. 98). היות בגין חיה רעה קברו בגין por בגין en la secuencia
- * (p. 99). הלא בבמה מקומות משמע אל במקום על משמש por משמע en la frase
- * (p. 170). ומקללים por וקוללים
- * (p. 208). רק שלא יטמאוה החוטאים רק por בו en la secuencia

19) Relación de errores propios del ms. O5.

A. Adiciones y omisiones singulares.

El ms. O5 presenta esta serie de adiciones exclusivas, la mayoría de las cuales tienen carácter secundario:

- ביה en la secuencia כי לכבוד השני ביה ולכבוד תורתו כוונתי (p. 3).
- כי לא היתה כוונתי במלאכתי זו רצויה / רק להראות את רק en el pasaje (p. 6).
- העמים את יפיה (p. 6).
- ודרים שם בעלי שני יסורים שם en la frase (p. 6), y en la secuencia ויעמוד פתח הבית שם משתאה (p. 24).
- ויהי בבוקר והפעם ותשלח ותקרא ותפעם en la expresión (p. 8).
- ויקראו בלב בן בלב / והזקן לא סר ונעלב en el pasaje לא סר (p. 25).
- וזה אשר דבר שפתו ונואמו שפתו y אשר en la frase (p. 26).
- אבל לא משה בכל יבוא en la secuencia אבל (p. 37).
- אלה לאור עולם יקרות וקבאון en la expresión עולם (p. 41).
- עם עומק תגלות / ורוב הדלות והשפלות ורוב en el pasaje (p. 44).
- יקרת לי מאבן שיש ותרשיש en la expresión שיש (p. 47).
- ובבן ישמרך הקב"ה מכל פגע רע en la frase ובבן (p. 55).
- בארבע בנות לפניו ולאחריו בלבדו en la secuencia לפניו ואחריו (p. 59).
- לו עוברים / כאשר אני הואה ומלוכש בבגדים הואה en la frase (p. 63).
- נבון גמור וסביר en la expresión גמור (p. 81).
- ויעה בניו בגיא צלמות / האבות החסידים נאמני en el pasaje בניו (p. 88).
- ואלוה השמים בדי ראשית השמים en la expresión (p. 97).
- מה שלא נעשה בכל שאר הנבראים שאר en el pasaje (p. 116).
- כתיב בפרשה עצמה / לשון פסוק וזכרתה לשון פסוק en el pasaje (p. 138).
- האין קץ וסוף לדברי שקר en la secuencia וסוף (p. 157).
- ויוסף שאת משלו וקולו הזמר משלו en la frase (p. 170).
- והסגנים והחורים שמעו אלי en la expresión והחורים (p. 179).
- כי אתה איש חבר וסביר en la secuencia חבר (p. 191).
- אשר לא יוכל לעבור שם צי שיט לשון אנייה לשון y צי en la frase (p. 191).
- וכל שרי המדינות והפחות והסגנים והפרתמים en la secuencia והסגנים (p. 199).

de este ms., cuya relación es la que sigue:

- (p. 2). בבן בקר יאכל אוכל הבן יאכל - en la secuencia
- (p. 3). ולא יבזו לצמא כי ישאוב למים en la frase
- כי אמר בלתי יסוד ופינה / היות אלוה נולד מאשה / ויצא ממקום טינופת ובאשה / והיות אחר כך אלוה מת / קרוב לשקר ורחוק מן האמת / וילך ולאמונת ישו לא פנה / en el pasaje / ונבוכים רעיניו / וישת אל המרבה פניו כי אמר בלתי יסוד ופינה / היות אלוה נולד מאשה / ויצא ממקום טינופת ובאשה / והיות אחר כך אלוה מת / קרוב לשקר ורחוק מן האמת / וילך (pp. 22-23), ונבוכים רעיניו / וישת אל המרבה פניו / וילך מהלך גדול והשוב por una especie de homoteleuton פנה / פניו .
- (p. 32). גבול עמון ומואב ונוצרים en la secuencia
- El enunciado del cuarto artículo de la fe judía y el ordinal *quinto*: (p. 35). שאלוה קדמון / בלתי רבר אצלו אמן / החמישי
- (p. 49). ואל פתח בית הזקן נפשו הקריב en la secuencia
- El último verso del poema del anciano en la despedida de 'Ahitub: (p. 56). עשות נפש כאז אברהם ושרה / להבניסן תחת בנפי השביעה משם נסע את אי הגחל / ויעבור את en el pasaje את אי הגחל / ויעבור . את | את (p. 58), por homoteleuton הגחל
- והוא היה מן זרע החסיד אברהם / אשר en el pasaje הגר y de החסיד (p. 63). לעבורת השם נחה / ומגוע החסידה הגר המתוללה
- (p. 64). ומאמינים רברים בלתי אפשר en la frase
- (p. 67). ויקרב הכומר / וישא קולו ויאמר en el pasaje וישא את קולו
- (p. 71). והראני אורה ודרך סלילה אורה en la frase
- (p. 78). ואשר ישים בפיר אלוקיך כמוש en la secuencia
- (p. 80). ואין ביניהם שום הסכמה שום en la frase
- (p. 84). אבל אילני פרי הם חשובים וספונים אבל en la secuencia
- ועל דעתם כי בשביל הריגת ישו / ואשר en el pasaje ואשר אבותיו בן עשו (p. 93). אבותיו בן עשו / גלינו מארצינו
- (p. 97). ואלו האלהים בלי ראשית ובלי תכלית ואלו en la secuencia

- (p. 97) של לשון אב ובו על דרך האמת en la expresión לשון -
- (p. 107) מילי הקשיב והאזין en la frase הקשיב -
- (p. 121) מה ראית לומר ולפרש שבב לשון מלכות en la secuencia לפרש -
- (p. 124) ועוד מה שאמר בטרם ידע / הנער מאוס ברע שאמר en el pasaje -
- (p. 135) אבל פירוש פירוש נכון en la secuencia פירוש -
- (p. 142) ואיה איפה באיבני דה en la frase איפה -
- (p. 147) שהוא עיקר הפילתם en la expresión עיקר -
- עוד יש en el pasaje קרוש / קרוש por homoeoteuton קרוש בעולם השכלים מפרשים קרוש בעולם השכלים / קרוש בעולם הגלגלים קרוש בעולם השכלים (p. 149).
- (p. 183) וירוח בהם חצי לטרא en la secuencia חצי -
- (p. 215) אקבלנה בלבבי ואני תלוי en la expresión בלבבי -

B. Errores sólo refutables por una anormal contaminación.

(p. 6). La lección es errónea, y parece un intento de corregir יסעורר del ms. O4. *בוער ים ולילה נחל / בוער ים ולילה נחל* en el pasaje *בוער ים ולילה נחל* por יסעורר.

(p. 36). ולא הכל זוכים לאותה מעלה / בי אם בעלי נפש זכה וצלולה נפש וצלולה *נפש וצלולה* en el pasaje *נפש זכה וצלולה* por *נפש זכה וצלולה*.

* En el pasaje *ואם מלפנים היתה העבודה בבכורות / נטלה מהם וניתנה לאהרן ולפנחס ולזרעם לדורי דורות / יען אשר נקם לאל הנקמות / והזר הקרב יומת / ותאמר המלכה אם כן נשלחה להביא בהן מזבח מארץ הצבי / ויאמר אדונישם אם נעבוד את העבודה הזאת / אנא ניקח טרם מי הטאת להזות / כי ששימש עבודתו פסולה / חייב מיתה כי* (p. 201), en el que 'Ahitub disuade a la reina de su propósito de ofrecer sacrificios, el ms. O5 omite las secuencias *ותאמר המלכה אם כן נשלחה להביא בהן מזבח מארץ הצבי / ויאמר אדונישם אם נעבוד את העבודה הזאת*. El sentido resulta muy afectado, y no hay homoteleuton ni homoeoteuton que expliquen la falta de estas frases imprescindibles para la comprensión del texto.

C. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* La omisión de **ואחר** en la frase **שיכון ובלבד** en la frase **ואחר המרבה ואחר** (p. 3), debida al homoarcton **אחר | אחר**, se soluciona por medio de Bēr. 17a. Son errores fáciles de enmendar recurriendo a alguna fuente escrita:

- **מקום המקדש** en la expresión **המקדש קודש** (p. 57), *lectio*

facilior de sencilla corrección mediante Is. 60, 13.

- **והפסוק מעיד עליכם דברים מצויים** / **ואברתם** por **והאברתי**

(p. 86), supone un error en la cita de Le. 26, 38.

- En el pasaje **הן ברברוך תהיה אפס** / **ובשממית בידים תתפש** (p. 87), el ms.

O5 incurre en dos errores que se pueden enmendar por conjetura.

Primero, la *lectio facilior* **אחו** por **אפס**, que rompe la rima y se

puede corregir con la frase **וכל שריה יהיו אפסו** de Is. 34, 12. Segundo,

la omisión de **ובשממית**, subsanable con **שממית בידים תתפש** de Pr. 30, 28.

* Con **איש על בלילו גועה** en lugar de **אשר בלילו גועה** (p. 3), el ms. O5 no corrige por completo la lectura **אשר בלילה גועה** de O4, aunque era fácil de hacer.

* En **היה אם** por **מארץ תוערמה** (p. 11), el ms. O5 rompe la rima del pasaje **היה אם** / **להבמה** / **אחיטוב מארץ תוערמה** (p. 11). Enmendar el yerro resultaba sencillo.

* El ms. O5 lee **ויקצרו ימי** por **ויקצרוהו ימים** en el pasaje **ויספרו לו איך היהודים** (p. 20), con ruptura de la rima. El error era fácil de enmendar por conjetura.

* **עבר בשוק אצל פינה** / **והנה לקראתו ערר רבורים** por **לקראתו** **בראותו** (p. 24) quiebra la sintaxis. El error podía corregirse sin dificultad.

אבל נתאר אנו מדותיו / לא מצר עצמותו / כי אם עצמותו por עצמו * (p. 52), tiene sentido pleno, pero ofrece una rima imperfecta. El error era fácil de enmendar en este caso.

* אתם נגידים נגרו לאחיכם נא en el hemistiquio נגידים por עדים * (p. 76), es otra *lectio facillior* que rompe el metro *mitpašet* del poema.

* El ms. O5 lee שתמיד משיחכם בפעמי por שתמיד / שתמיד משיחכם (p. 86). La quiebra del sentido se une a la de la sintaxis, pues ningún plural actúa como sujeto de אחריו . El error se podía subsanar fácilmente.

* La forma אשיבנה que figura en el ms. O5 por אשיב en el pasaje ועל יר עמוס / לישראל הקשיב (p. 113) es correcta, pero rompe la rima y, por lo tanto, ha de considerarse como errónea en el texto. Su enmienda por conjetura resultaba sencilla.

* הראית בעיניך ארם מת / אשר הקדש הם עליו / הקדש por הקדש en el pasaje / הראית בעיניך ארם מת (p. 166). Un nuevo error de O5 subsanable por conjetura. La lección הקהל carece de sentido en este contexto.

D. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición u omisión:

- * Ditografía de מלך en el pasaje מלך מלכת שבא מלך (p. 7).
- * Repetición de ואל por ואל en el pasaje על נימוסיהם / ואל ואל (p. 15).
- * Epéntesis de *yod* en דת por דת en la secuencia וירבק ברת הנוצרים (p. 21).
- * Haplografía de 'ayin en עשתעשה por אשתעשה (p. 48).

- * Ditografía de *taw* en לתן por לתנו (p. 54).
- * Inversión de אילני פרי השובים por פרי אילני פרי (p. 84).
- * Ditografía de -פש- בפשפש por בפש de la expresión ולא ידע בפש בפש (p. 92).
- * Ditografía de תשקול en la frase את דברך תשקול (p. 119).
- * Repetición de ולא por אלא en la secuencia ולא פחה (p. 119).
- * Haplografía de 'alef en להשמאל por להשמאל (p. 136).
- * Epéntesis de *yod* en להבהילני por להבהילני (p. 142).
- * Metátesis de *waw* en ומנוחת ומנוחת en la expresión הצרי ומנוחת (p. 198).
- * Metátesis de *yod* en וניש por וניש en la secuencia אם ככה (p. 201).

- Lecciones faciliores:

- * ועתה אם טוב בעיני ארונתי / קיצר מלתי ומען עצתי ומען en el pasaje ועתה ועתה (p. 10).
- * והראוהו בבית נבותם / עץ אשר יישו בו נחלה en el pasaje נבותם por נבותם (p. 19).
- * ועיקר גדול לך אורה / במדות שלש עשרה en el pasaje אורה por לעורה (p. 51).
- * אתה הצמא למי השכל הומה en la frase הומה por הומה (p. 51).
- * ולזכרו שתי וערב בין כתיפות נשלב en la secuencia ולזכרו por ולכן (p. 69).
- * ובארזים הרמים והגבוהים לא נגלה אלהים en la frase נגלה por עלה (p. 85).
- * וביניהם ירשו ארץ ולא נשו עונם en la secuencia נשאו por נשאר להם (p. 93).
- * אם על ישו תפרש סורו / איך שלח מטה עז en el pasaje עז por עז (p. 142).
- * וענפי צדקתיהם עששו en la frase O4 de וענפי por וענבי (p. 182).

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * לנהר הרקל שת דרכו en la secuencia לנהר por לנהל (p. 15).
- * בשביל הריגת ישו en la expresión הריגת por הרעות (p. 93).

- * (p. 123) ואת האוילים אתה הועה por הועה *.
- * en el pasaje המקום בבהונת אותו הווק frente a הווק בבהונת אותו הווק *.
- * (p. 145) ועל דברת מלכי צדק / המקום בבהונת אותו הווק *.
- * (p. 167) משניא לגוים ויאבדם en la secuencia por משניא *.
- * (p. 172) שמעו עמים בולם por שמעו *.
- * (p. 177) לאישתועי לישנא בישא por לאישתועי *.
- * (p. 199) [והמלכה] בהכמתו משתעשעת en la expresión por משתעשעת *.
- * אז נאסרו הבמות מכל וכל ונעזבו por ממה en el pasaje y נאסרו ומסרו *.
- * (p. 204) / אפילו ממה שהתנדבו *.

E. Lecciones singulares.

- * (p. 10) אקצר מלתי por קוצר en la expresión *.
- * אבל היו רבים פארותיו / אבל רבים פירותיו / גם מרובים פארותיו *.
- * (p. 23) והיו גם מרובים פירותיו *.
- * (p. 25) נעלב ואינו עולב en la frase por ולא *.
- * (p. 29) לא אלך לדרכי / כי אם שדברתי עמו כל צרכי en el pasaje por כי אם *.
- * (p. 40) וישמחנו כימות ענה en la frase por וישמחנו *.
- * (p. 42) מרוע אתם אומה שפלה ומאוסה en la secuencia por כנה *.
- * בלבך אל תשלה / ובמחשבותיך en lugar de בלכך אל יעלה / ובמחשבתך אל תשלה *.
- * (p. 51) אל תעלה *.
- * (p. 81) ונבחין מתוך כך האמת מן השקר en lugar de ונבחין האמת מתוך השקר *.
- * (p. 82) ע"כ אני לא אחוש אם תשאל בראשונה en la secuencia por ואך *.
- * (p. 84) איזה נמצא יותר en la expresión por נמצא *.
- * (p. 88) ושמואל האיש העני en la secuencia por האיש הנביא *.
- * נותנים לו בעולם הזה שכר פעולתו por נותנים לו שכר הרבה בעולם הזה לפעולתו *.
- * (p. 92) *.
- * ואלו על האלהות נאמר / הנה בדבר יותר רע ומר en el pasaje por ואם *.
- * (p. 130) *.

- * (p. 158) שהציוני הגדול הזה por ש(ה)מצוה הגדולה *
- * (p. 164) בתי כומריות por בתי כוברים *
- * (p. 176) ועקר פירש איזלת en lugar de ופירש עקר איזלת *
- * (p. 178) ולזה אין הרבה לך קשה en la frase ולמה por ולזה *
- * (p. 189) להניח בניו בנ"א צלמות en la secuencia עמו por בניו *
- * (p. 201) ונתנה לאהרן ולפנחס ולזרעם ולזרעם הרבה en la frase בניו בנ"א por ולזרעם *
- * (p. 201) יען אשר נקם להשם נקמות ולא נהנינו להאל נקמות por יען אשר נקם להשם נקמות *

En las pp. CLV-CLXX expuse que las constantes coincidencias significativas que presentaban los mss. O4 y O5 a lo largo de toda la obra les hacía remontarse necesariamente a un mismo modelo. Ahora, el examen detallado de los errores separativos singulares de uno y otro testimonio me induce a afirmar que O5 es copia de O4. En efecto, el ms. O4 no presenta ningún error consistente que no se halle en O5. Todos los yerros de aquél ausentes de éste tienen fácil enmienda por conjetura. Sin embargo, en el ms. O5 sí figuran errores de gran calado que no aparecen en O4. Helos aquí por orden de importancia:

- * La omisión de las secuencias נשלחה אם כן ויאמר המלכה אב בן / והזר הקרב יומת / להביא בהן מוחם מארץ הצבי' / ויאמר אחיטוב אם נעבוד את העבודה הזאת / אנא ניקה
en el pasaje en que Aḥitub dissuade a la reina de su propósito de ofrecer sacrificios: נמלה מהם / ונפלה היתה העבודה בבכורות / וניתנה לאחרון ולפניהם ולאדעים לחורוי חרות / ועו אשר נקם לאל הנקמות / והזר הקרב
יומת / ותאמר המלכה אם כן נשלחה להביא בהן מוחס מארץ הצבי' / ויאמר אחיטוב אם
נעבור את העבודה הזאת / אנא ניקח טרם מי הטאת להיות / כי ששימש עוברתו פסולה
(p. 201). חיוב מיתת בני עשה גבלה

- * Las diversas omisiones que pueden atribuirse a causas mecánicas (homoteleuton, salto de verso a verso, salto de numeral a numeral), y que no

afectan al sentido del texto. A pesar de su carácter *menor*, abundan en el hecho de que O4 no puede ser copia de O5, sobre todo las poco extensas. Una omisión larga o lesiva para el sentido del texto se puede subsanar por conjetura o por contaminación. No parece verosímil, en cambio, que un copista recurra a un segundo modelo para resolver una pequeña omisión que no afecta en absoluto al sentido. Son éstas:

- La de las secuencias / הוּיַת אֱלֹהִים נֹלַד מֵאִשָּׁה / כִּי אָמַר בְּלָתִי יִסּוֹר וּפִינָה / וַיֵּצֵא מִמָּקוֹם טִינוּפָה וּבִאִשָּׁה / וְהָיָה אַחֶר כִּי אֱלֹהִים מָת / קָרֹב לִשְׁקָר וּרְחוֹק מִן אֱלֹהִים מָת / קָרֹב לִשְׁקָר וּרְחוֹק מִן הָאֱמֶת / וַיֵּלֶךְ גִּבּוֹרִים רַעְיוֹנָיו / וַיֵּשֶׁת אֶל הַמִּדְבָּר פָּנָיו וְלֹאמוֹנֵת יִשׁוּ לֹא פָנָה / כִּי אָמַר בְּלָתִי יִסּוֹר : 'Ahitub en el pasaje donde se narra el itinerario de 'Ahitub : וּפִינָה / הוּיַת אֱלֹהִים נֹלַד מֵאִשָּׁה / וַיֵּצֵא מִמָּקוֹם טִינוּפָה וּבִאִשָּׁה / וְהָיָה אַחֶר כִּי אֱלֹהִים מָת / קָרֹב לִשְׁקָר וּרְחוֹק מִן הָאֱמֶת / וַיֵּלֶךְ גִּבּוֹרִים רַעְיוֹנָיו / וַיֵּשֶׁת אֶל הַמִּדְבָּר פָּנָיו (pp. 22-23). Se puede explicar por una especie de homoteleuton פָּנָה | פָּנָיו , y no afecta al sentido.
- Las de שְׁאֵלוֹת קִדְמוֹן / בְּלָתִי דָּבַר אֲצִלֹּי אִמְקִן / הַחֲמִישִׁי (p. 35), enunciado del cuarto artículo de fe, y del ordinal *quinto*, explicables por el común salto de numeral a numeral en la copia de una relación.
- La del penúltimo verso de los siete de que consta el poema que el anciano le dedica a 'Ahitub en su despedida : עֲשׂוֹת נֶפֶשׁ כִּי אֵין אֲבִירָהָם : וַיֵּשֶׁת / לְהַבְרִיטִין תַּחַת כִּנּוֹף הַשְּׂבִינָה (p. 56). Se explica por salto de verso a verso y por la rima final -יָהּ que presentan todos los versos.
- La de מִשֶּׁם נָסַע אֶת אֵין הַחֹל / וַיַּעֲבֹר אֶת אֵין הַגִּזְלִל / וַיַּעֲבֹר (p. 58). Está causada por homoteleuton אֶת | אֶת הַחֹל .
- La de וְעַל דַּעְתָּם כִּי בִשְׁבִיל הַרְיָגָת יִשׁוּ / וְאִשֶּׁר אֲבוֹתָיו בֵּן עֲשׂוֹ / גְּלִיתוֹ מֵאֲרִצֵּינוּ (p. 93).

Además, el ms. O5 presenta algunas lecciones singulares que presuponen las que trae O4 en esos pasajes, no siempre erróneas:

- *איש על בלילו גועה* en lugar de *אשר בלילו גועה* (p. 3). Incompleta corrección de la lectura *אשר בלילה גועה* de O4.
- *שובב אותו נהל* / *בוער יום ולילה בנהל* en el pasaje *בוער יערה* por *יערה* (p. 6). Vano intento de enmienda de *יסעורר* del ms. O4.
- *וחקצנם ישלים וחסרו לא יעלים* / *תקלו באילים וצפורים* en el verso *כעופרי* (p. 13). Trivialización de *כעופרי* de O4. Ambas lecciones son erróneas, pues la sintaxis exige un verbo, como *תקלו* de los demás testimonios.
- *רבריק לפי* frente a *בפי טעמו* de los demás mss. en el pasaje *לפי טעמו* (p. 48). Modelada sobre *לפי טעמו* de O4.
- *אשר יעקב נפשו על ניו אבלה* en el pasaje *על ניו* por *על בט* (p. 98). Plausible intento de enmendar la *lectio facillior* *על* de O4.
- *וענפי פירותיהם עבשו* / *ומסורותיהם יבשו* en el pasaje *יענפי* (p. 606). Trivialización de *יענפי* de O4.
- *ולא* corrige infructuosamente la variante *ולו נתחייבנו להאל נקמות* de O4. La frase previa, *נטלה מהם נתנה לאחרון ולפניהם*, reclama la lectura *נקמות* *בן בט לדורי דורות* del resto de los mss. (p. 201).

Agréguese a lo anterior el hecho de que O4 trae un número escaso de lecciones singulares, que en O5 son numerosas. Así pues, tras examinar y valorar estos datos, considero que el ms. O5 es copia directa de O4. La datación de ambos permite sostener esta hipótesis, porque ya apunté en la descripción de los testimonios (vid. *supra*, p. XXIII) que, por su tipo de letra, el ms. O4 se fecha en el siglo XVII. A su vez, la letra del ms. O5 puede ser del siglo XVII o XVIII. En cualquier caso, este testimonio es anterior a 1737, ya que David Oppenheimer, su primer propietario conocido, murió en el año 1736 (vid. *supra*, pp. XXVI-XXVII).

20) Errores y elementos separativos del ms. O6.

El ms. O6 presenta numerosas adiciones respecto de los demás testimonios. Muchas de ellas revisten carácter secundario, pues son complementos internos o palabras del mismo campo semántico que tienden a ampliar el texto. Este extremo se puede comprobar mediante la siguiente selección:

- * והשני עקרון עקר הקרתי (p. 11).
- * בן יהו עליו מערימים ומעלילים (p. 14).
- * למדני פסק תורתך (p. 32).
- * והים נח ושקט מועפו (p. 57).
- * ועב כל זה יעדנו אלהים ודי לנו חותם (p. 89).
- * לכן ריצץ ועזב דלים / ויהודים האומללים / יצאו בראש גולים (p. 113).
- * ולא ראיה נחשבת להדין בנים (p. 127).
- * ושב יעקב שאנן ושקט (p. 133).
- * אם על ישו תפרש סודו ורזו / איך שלחו מציון מכה עזו ורזו (p. 142).
- * מאשר ברת את אברהם להניחם (p. 159).
- * אל תהי תקוה ותוחלת (p. 171).
- * הרי פילשתי לבב ראיה ברורה (p. 181).
- * ואמנם בארץ אשכנז וצרפת וספרד (p. 193).
- * ויאנק לקונו / ויצו לביתו ויחנק בגרונו (p. 198).
- * כי גן עדן הוא מקום רענו / שלוח שקט ושאנן (p. 216).
- * יקר מכל כלי המדה (p. 217).

Tampoco escasean las omisiones de palabras y secuencias en el ms. O6 con relación a los demás testimonios. Algunas dañan el sentido del texto y no resultan sencillas de subsanar por conjetura, según puede apreciarse en algunos ejemplos de la siguiente relación:

- * (p. 14) יש לנו לחוש מעמי הארצות en la secuencia לנו לחוש *
- * ונותנים שם לרלים צרקות en el pasaje ומקטרים שם לבונה וסמים / וכל ראשי בשמים / ושם היו תמיד עשיית דולקות / יומם ולילה לא יכבו / ורבו כמו רבו / ומקטרים (p. 54). שם לבונה וסמים / וכל ראשי בשמים *
- * (p. 29) אבל דבר סתר לי אליך en la secuencia סתר *
- * (p. 53) בי האש ישחור ילבין יתיר יקפיא ויקשה en el pasaje ילבין ישחור *
- * (p. 64) ואחר מיתמו הור ועלה לשמים en la frase אחר מיתמו *
- * ועתה הבה נהבמה / מעצמינו משלשת האמונות en el pasaje מעצמינו משלשה *
- (p. 80). לעמוד על יסודם (p. 80).
- * (p. 101) כי הבן מבשר אביו ודמו en la secuencia אביו *
- (p. 109). ומת בידי אויביו ואחר כך חי הור en la frase בידי אויביו *
- * וירית הציך לגורי / מהנה en el pasaje תחילה אתה עקר / רצוני ממך הוקר / אשר ישכיל עבדי / וחשבת היותם שנונים / והנה קמשונים / תחילה אתה עקר / רצוני ממך (p. 129). הוקר / אשר אחריה עדי אובר *
- * (p. 147) ראה אברהם שלשה אנשים / ולא אמר ארון אלא לאה en el pasaje ארון *
- * אין האמונה תלויה במילה / כי איש en el pasaje אבל המילה אינה תלויה באמונה יהודי אשר לא מל כשורה / יהודי הוא אלא שעבדתו שמורה / אבל המילה אינה / תלויה באמונה (p. 162).
- * (p. 178) ולא תוכל לעזוב מהתלתך en la frase לעזוב *
- * (p. 206) ומה לי אם יקריב בחורו או בכוש en la expresión בכוש *
- * (p. 214) מוטל עלינו להקריב עולות לרוב en la secuencia עולות לרוב *
- * (p. 217) כי השבר הגדול והתכלית הטובה en la expresión השבר הגדול *

Junto con las citadas adiciones y omisiones, el ms. O6 presenta una inversión de orden respecto de los demás testimonios en el pasaje en que 'Ahiqub interpreta Is. 52, 13 - 53, 12. Frente a la versión ועור כתיב נבזה וחרל אישים / ומשחת מראהו מאנשים / ואדרבה בשרו משמן רוטפש / (p. 132), las secuencias מיום שנולד עד שנתפש / והיה לו תואר וחרר / מיום היותו עד שנעדר en el ms. O6 aparecen en el ms. O6 detrás de ומשחת מראהו מאנשים .

A. Errores sólo refutables por una anormal contaminación.

* Estos cinco versos del tercer poema de la obra (p. 13):

שלוחי הנעימים יתנכם לרחמים / שכן במרומים אשר לו כל תועפות
והפצם ישלים והסרו לא יעלים / תקלו כאילים וכצפורים עפות
תסבבו הגבולים וימים ונחלים / וחפשו כל אקלים מדינות עם נפות
ועל כל המעשים תחקרו מישושים / ודרשו נמוסים ורתות היפות
פנו לכם וסעו למען תשמעו / בשובה תושעו וירכם לא רפות

en el ms. O6 se convierten incluso gráficamente en cuatro:

- 1 שלוחי הנעימים יתנכם לרחמים / השוכו במרומים אשר לו כל תועפות
- 2 מלפניכם ישלים והסרו לא יעלים תסבבו הגבולים / ומימים ומנחלים וחפשו
כל אקלים מדינות ונפות
- 3 ועל כל המעשים תחקרו מישושים / תקלו כאילים וכצפורים עפות
- 4 ודרשו נמוסים ורתות היפות / פנו לכם וסעו וירכם לא יהו רפות

Junto con otros errores menores, han causado esta diferencia el desplazamiento del hemistiquio תקלו כאילים וכצפורים ונפות y la omisión de los esticos תושעו בשובה ורתות היפות por una especie de homoteleuton טעו - טעו. Analizados aparte, estos dos hechos pueden explicarse por razones mecánicas de la operación de copia. Pero como se producen en un mismo contexto, el sentido se mantiene y se da la antedicha particularidad gráfica, hay que pensar que ya existían en el modelo del que deriva este testimonio: el ms. fechado en 1546 al que se refiere Jacob Kleve en su prólogo al ms. O6 (vid. *infra*, p. CCC). Puesto que O6 fue copiado en Hamburgo, denominaré a su modelo *Codex Hamburgensis*, y, ya que no se conserva, colocaré su sigla entre corchetes, [HA].

* El ms. O6 lee **הינלאון** por **צידון** en la secuencia **ארץ צידון בבל עבר וצלמון** (p. 16), e incurre en un error geográfico, debido probablemente al recuerdo del comienzo del itinerario de los emisarios de la reina.

* La extraña lectura **ושבע פעמים ביום נפל על ברך** por **ושבע באם להבה נפל על ברך** narra en el ms. O6 la conversión de Salmon al islam (p. 18). Refleja –a mi entender– un error paleográfico encontrado en su modelo.

* Algo parecido sucede con su variante **בי המלאכה הית' דים** en lugar de **ונשבה** (p. 64) **ואחר מיתתו חזר ועלה לשמים / ונשבה בו רוח הים** en el pasaje sobre la creencia en la resurrección y ascensión a los cielos de Jesús de Nazaret.

* El ms. O6 pasa de forma abrupta al poema que la corte le dedica a 'Ahitub. Para la armónica transición de la prosa al verso se necesitan las secuencias **ולפני ישרהו / ונבה אמר** (p. 196).

* La concisa lectura de O6 **ונזרוק דמים / בקר יבר תמים** en lugar de **ונזרוק דמים / בקר תמים** (p. 200) deja entrever el error. Sería gramaticalmente correcta si se entendiera la segunda de las cláusulas como aposición de la primera, aunque entonces la expresión quedaría muy áspera, en contra del *usus scribendi* del autor.

Concluida propiamente la disputa entre 'Ahitub y 'Eger con el triunfo de aquél y el suicidio de éste, aparecen numerosas diferencias entre los mss. O4, O5 y O6 por una parte, y el resto de

los testimonios, por otro. Tales diferencias reflejan, a mi juicio, la existencia de un final deteriorado o corrupto en los modelos de los que derivan aquéllos. Asimismo indican –según creo e intentaré demostrar– que O4 contamina en esos pasajes con [HA] o con algún testimonio afín a éste, ya que el ms. O6 data de 1741 y el ms. O4 fue copiado en el siglo XVII.

Las divergencias se inician en la respuesta de 'Aḥitub a la reina sobre la condición de Israel y Jerusalén como única tierra y país para el ofrecimiento de sacrificios legítimos a la Divinidad. Leen la mayoría de los mss.:

ויען אֲחִיטוב רִוּי לִי רִוּי לִי / וְהַטַּעַם כְּמוֹס אֶצְלִי / וְלֹא נִתַּן לְגִלּוֹת לְכָל
טוֹעֵן / אֲבָל אֲנִי עַל טוֹב כּוֹנֵנְתָךְ אֲשַׁעַן / רַעִי בִּי אֶרֶץ הַצִּבִּי מְמוּצַעַת לְכָל הָאֲרָצוֹת /
וּבְאֲמָצֵעַ לְכָל הַקְּצִוּוֹת / כְּמוֹ לֵב הָאָדָם יָקָר מִכָּל אִיבָרֵי הַגּוּיָה / בָּרַךְ הָיָא יָקָרָה מִכָּל הַנְּשִׁיָּה
/ וְלִכֵּן בַּחֲרָה הַשֵּׁם לַנְּחֻלָּה / וְהוֹשִׁיב בָּהּ הַנִּבְחָרִים לַסְּגֻלָּה / וְהָרַם הַמִּזְבֵּחַ גִּבְעַי הַלְּבוֹנָה / הִיא
הָרָאשׁ וְאִכֵּן פִּינָה / מִכּוֹנֵנֶת מוֹל כֶּסֶף הַכְּבוֹד וְנֹרָעַת / וְשֵׁם מִקְבֵּלֶת וְנִשְׁפָּעַת / אֲבָל שְׂאֵר
הָאֲרָצוֹת מִקְבֵּלוֹת מִן הַשְּׂרִים הַחִיצוֹנִים / אֲשֶׁר הֵלַק לָהֶם הַשֵּׁם דַּהּוּת מִמוֹנִים / אִם בִּן שְׂאֵר
אֲרָצוֹת יִנָּקוּת מִכַּח הַטּוֹמָאָה / וְאוֹוִירָם רַב הַחֲלָאָה / אֵיךְ יַעֲלוּ לִפְנֵי הַקִּבְצָה לְרִצּוֹן / וְאֵיךְ
יִקְבַּל הַפְּנִימִי מִן הַחִיצוֹן / אֲבָל הָאֶרֶץ הַנִּבְחָרֶת מִקְדָּוֶשׁ יִנָּקֶת / וּמִמָּקוֹם טָהוֹרָה בָּא אֵל
הַשּׁוֹקֵת / וְכָל נְתִיבוֹתֶיהָ יָקָרִים וְנָאִים / רַק שְׁלֹא יִשְׁמָאוּהָ הַחוּטָאִים / וְנָאָה לַטְהוֹר לִקְבֹּל
מִטְהוֹרִים בְּמָקוֹם טָהוֹר / וְנָאָה לְקָדוֹשׁ / פֶּאֶר מִקְדָּוֶשִׁים בְּמָקוֹם קָדוֹשׁ / וְכֵן מַצִּינוּ אוֹמְרִים
הַחֲבָמִים הַזֹּכִים / אוֹוִירָא דְאֶרֶץ יִשְׂרָאֵל מִחֲבִים / וְאוֹוִירָא דְאֶרֶץ הָעַמִּים קָשָׁה לַשְּׂבָחָה / וְגוֹרָם
אֲטִימוֹת וּמַפְשׁוֹת רוּחָא /

Además de alguna palabra aislada como הַזִּכִּים, los mss. O4 (fol. 20r.) y O6 (fol. 21r.) omiten –y no por homoteleuton u homoarcton– seis secuencias: primero אֲבָל אֲנִי עַל טוֹב כּוֹנֵנְתָךְ אֲשַׁעַן y, וְלֹא נִתַּן לְגִלּוֹת לְכָל טוֹעֵן /

-
- 1.- Demostrado que O5 es *codex descriptus* por su condición de copia de O4, en adelante soslayo toda referencia no imprescindible a él. Se entiende, pues, que lo dicho de O4 se le aplica por entero.

מכוונת מול כסא הכבוד ונודעת / ומשם מקבלת ונשפעת / אבל שאר poco después
 De igual manera, traen la lectura equipolente והחצות והחצות הקצות לכל הקצות
 por Todavía . החכמים en aposición a מאירים מחשבים , y añaden לכל הקצות
 no han surgido grandes variaciones.

A continuación, el grueso de los testimonios continúa con la pregunta del escudero de la reina a 'Ahitub sobre la utilidad de los sacrificios, y la respuesta de éste, que refiere las explicaciones dadas por Maimónides y Nahmánides sobre el particular:

ויהי כאשר כילה אחיטוב לגלות סורו / ויען השליש אשר המלכה נשענת
 על ידו / ויאמר רבינו אחיטוב ממך למדתי / והסברא נותנת ומסכמת דעתי / כי אלוה
 י"ת אינו גוף ולא בעל חומר / וכל המאמין בגוף בופר ומימר / ולא ישיגוהו משגי הגוף
 כמו החוש והמקרה / אבל מכל צדדיו פשוט יקרא / אם כן מה תועלת לו בעבודה / ולמה
 הזהיר על העדה / להקריב תמידים וזבחים / אימורים וריח ניחוחים / ובהריא בתיב
 בפרשת נח / וירח ה' את ריח הניחוח / ועתה מורי הטעם בלבבי תבנים / כי ידעתי שכל
 רו לך לא אניס /

ויען הרב ויאמר הטיבות לשאול / ידעת בעמקי השאלות ואנכי אגאל / דע
 כי בטעם זה נחלקו שני ארזים גדולים ורמים / גדולי הארץ והמה מחוכמים / אשר עמד
 טעמם בם / הרמב"ן והרמב"ם / ורבי הרמב"ם אודיעך בקוצר מילין / יען אשר לא
 תחסר בו תכלין / אמר כי כאשר בני תם במצרים זמן רב נשתקעו / ובין הכופרים זמן
 רב נטמעו / וראו אותם בימיהם עובדים לצבא השמים וכסיליהם / והיו משגיחים למזל טלה
 שבמאזנים / שוקע והוא עולה / וראה שדרבם צלחה / וימצאו בשעתם הרזוחה / ועל כן
 לא יזבחו המצריים צאן / ואם יהיו רעבים כי תועבתם הם מקריבים / ואפשר עלה בלב
 מקצתם טינא / כאשר היו אוכלים השומים והבצלים / גסי חומר מעוטי בינה / ועלתה
 בלבם אוולת / אשר יש בעבודתם תועלת / ושיש בהם נוחה / והשתחוה להם במשתחוה
 לגבוה / הלא תראה אנשי אלכסנדרים החוזרים למצרים על הנביא הרימו קול / ומעת
 חדלנו לקטר לצבא השמים מסרנו כל / ולהרחיק אותה האמונה הגרועה / כשהגיעו בני תם
 לגאולה וישועה / תיקן כל העבודה לשמו המיוחד / וצוה לעמו כולו באחד / להעתיק

משאת שוא ומרוחם / ולהקריב לו לברו אישים נחוחים / והעתיקו מאמונה לאמונה / ער
 שהגיעו אל הכוונה / וצוה להקריב כבשים בני שנה / שניים ליום עולה כתיקונה / ויעלו
 אליו לרצון / הפך כי תועבת מצרים כל רועה צאן / ומצאו בזביחה לשם הצלחה / ומתוך
 כך מצאו מנוחה / ואלמלא זאת הכוונה / אפשר הוזה בם פורה ראש ולענה / אשר לבבו
 פונה מן הכבוד / ללכת בדרך החוטאים למזלות לעבור / כאשר ראו במקום אשר נתגדלו
 / ויש לחוש שמא יתקלקלו / זאת סברת הרמב"ם וטעמו / כאשר שמענו משמו /

אבל בא אחריו רעהו וחקרו / הרב הרמב"ן והקשה על דברו / ולא נראה
 לו סברתו / ומדרכו הוגה / ושרא ביה נחא / ונתן בו סברא מקובלת / מזו ונקיה
 מסולת / אמר כי בעבור שאין אדם שלא יחטא / במחשבה במעשה או במבטא / ויש אף
 בהגליו חוטא / ומדרך הטובה נוטה / אשר כגזל מעשיו / וידים ידיו עשו / והרע הוא נפש
 הבהמות / אשר מתאוות שלימות / לנטות אחריו דרך התאוה / למען ספות הרעה / והיה
 מן הדין לנפש השוכנה / נפש תחת נפש להקריבה / ותמור הידוע בעצמו כגל / יר תחת
 יד רגל תחת רגל / והשם עשה הסדר עם הבריות / וקבל ממנו תמורתו / וצוה על האדם
 להביא קרבן על רוע מפעליו / ויסמוך ידיו עליו / ויתודה לפני יוצרו / תמור הכתר הכבוד
 / וישרוף באש להבה קרבן וכליות כלי מחשבה / ויקטר הכרעים / תמור היצת להתע
 רגלים / וישרוק על המצבב הרמים / כדי לזכר הנפש ממומים / וצוה להקריב שנים ביום /
 כי האדם חוטא בכל יום / ועל ההתור היום של ערב מכפר / ועל לילה מכפר של צפר /
 ואם לבך נוקפך והשיאך הרעה / לפסוק וירה את ריה הנהור / דע כי ידא לאו מלתא /
 אבל קיבל ברצון כוונתא / ואונקלס תירגם הכתוב כרעיה / ואיתקבל ברעוא ית קורבניה /

Por su parte, la versión de los mss. O4 (ff. 20r. lín. 1 – 20v. lín. 12) y O6 (ff. 21r. lín. 19 – 22r. lín. 1), que entre sí presentan mínimas diferencias, ofrece un diálogo más breve entre el escudero de la reina y 'Ahitub, pero con dos intervenciones de cada personaje en lugar de sólo una. Aquél, tomando como ejemplo a Naamán según II Re. 5, 1-19, sostiene que a los convertidos al judaísmo les es lícito ofrecer sacrificios en todo lugar fuera de Jerusalén y de Israel, pero también a los judíos de estirpe, puesto que –según él– la impureza ritual para el culto cesa en la comunidad una vez han desaparecido los sacrificios y las familias sacerdotales incontaminadas. 'Ahitub le replica mediante los argumentos de la unicidad en

la norma para judíos y prosélitos, y de la ilegitimidad de todo cuanto se desvía siquiera mínimamente del propósito que lo anima. Se trata de una lectura equipolente:

ויהי כאשר בלה אחיטוב לגלות סורו / ויען השליש אשר המלכה נשענת על
ידו / ויאמר ארונתי המלכה החשובה / אם לדין יש תשובה / כי לא נאסרו בכל מקום
עולה וזבחים / רק לבני ישראל האזרחים / אמנם לגר ניתן הרשיון / להקריב הוץ
לירושלים וציון / ובכל מקום מוקטר ומוגש / וזה הדבר מודש ומורגש / לכל שלם ברעתו
/ מנעמן הנאסף מצרעתו / אחר אשר נדר נדרים / שלא יעלה עוד עולה לאלקים אחרים
/ ניתן לו מלא צמר פרדים אדמה / לבנות לו בהמשק כמה / וברשות הנביא אשר
בשומרון / ולא לקח עמו כהן מזרע אהרן / גם אנחנו עפר ארץ הקדושה נרצה ואכניה
נחונן / ונביאם הנה ובהם מקדש ומזבח נכונן / ויעלו העם עליו עולותיהם וזבחים /
ומנחתם ונסכיהם /

ויען אחיטוב בהברית אתה נכשל / כי אין המשל חומה לנמשל / ושרי לך
מריך ועונך ימחול / כי לא הברלת בין קודש לחול / וחלילה לאחי ועמי / לדמותם לנעמן
הארמי / יען כי הוא לדת ישראל לא שב / שבו אמרו חכמינו ז"ל נעמן היה גר תושב /
ולא קבל עליו לעשות או לזנוח / רק דבק בשבע מצות בני נח / לא בו אנחנו כי בכרית
נכנסים / ובצל בנפי השכינה חסים / ועמינו כולם גרים צדיקים / ובבני ישראל שומרים
מצות וחוקים / ומקרא מלא צדקה ומצריה / חקה אחת יהיה לכם ולגר האזרח / ויען
השליש בשפתותיך הוצק חן / כי הרים אתה טוהרן / ובאמת ידוך רב לך / וגדול כוחך
וחילך / וזרוע עוזך רב להושיע / וכל לשון תקום אתך תרשיע / ואולם אחיטוב הוא רבינו
/ ונשיא אלקים אתה בתוכינו / הרשיני עוד לדבר / ואשאל ממך להכין ולסבר / ויען
אחיטוב מאמר נחמד / לא הביישו למד / פתח פיה ויאירו הברית / תומך ואורח /

ויאמר השליש בענין הטומאה אשיב מענה / ויש בידי טענה / אם העבודה
אינה ראויה / להיות הטומאה אצלה רחוקה / כבר למדתנו מפורש הדבור / טומאה רחוקה
אצל הציבור / ואחרי אשר אין טהורים מצוים / הכל אל העבודה ראוי / ואולם אחיטוב
הארון / ארמה כי כן הדין והגדרון / בענין היחוס והכהונה / הגם כי אין שום כהן להראות
תמונה / בכלל האומה נכשלת / ואין לשום אחר כלל ביחוס שלשלת / לרעת מקור
מחצבו / זרע קודש מצבו / כי מגולה אל גולה הלכו / ומארץ אל ארץ הושלכו / על כל
פנים נותנת הרעת / והסברא מברעת / כל אשר הוא ואבותיו הוחזקו / מהכהונה לא

נעתקו / ולכן שמעתיוך אומר / כשהית עומר ודורש במין חומר / אין אליה בא על
 המשפחה לרחקה או לקרבה / ומשפחה שנתערבה נתערבה / אמנם מרברך לא נסור / יען
 כי המקום אסור / ודבר המלך נחוצ / לפסול שהוסיף חוץ / ועל טעם זה אין בשום פה
 ארשת / ומו שיערב לבו לגשת /

ויאמר אחיטוב תלמודך עולה יפה / מנופה בשלש עשרה נפה / עליך נאמר
 חכם בני / ישמח לבי גם אני / ועוד אעמידך על העיקר והיסוד / כי ברברי הקרבן יש
 סוד / גדול ונפלא מחשבה ורעיונה / בהומו של עולם ועליונה / ובכל עבודה פנימיות /
 סתרי חכמה בנוי לתלפיות /

Podría pensarse que se han producido sendas omisiones por homoarcton, una en cada grupo de testimonios, pues ambas lecturas comienzan exactamente igual: ויהי כאשר בלה אחיטוב לגלות סורו / ויען השליש. Sin embargo, omisiones tan extensas no suelen obedecer a las causas involuntarias propias del acto de la copia, sino que se explican generalmente por pérdida de hojas en los manuscritos o por razones ideológicas.

La solución que ofrece este último supuesto es la más inmediata, pero no siempre resulta satisfactoria. Así sucede -a mi juicio- en el presente caso, ya que no se aprecian diferencias de fondo en la exégesis que aparece en ambas variantes. En cambio, sí es significativa la referencia de los mss. O4 y O6 a una hipotética intervención anterior de 'Ahitub sobre el profeta Elías según Ma. 3, 23-24. Tal intervención no figura en ninguno de los testimonios de la obra, ni siquiera en los que a ella aluden, por lo que su referencia constituye un *lapsus* que invita a sospechar de la autenticidad de la versión que ofrecen O4 y O6 en esta parte.

Generalmente, el recelo del editor se corrobora o se desecha tras examinar el estilo y la fraseología de los pasajes enfrentados. En ambos pasajes conflictivos asoma el típico *estilo mosaico* que impregna la expresión de la prosa rimada, y que se caracteriza por la abundancia de citas y referencias bíblicas, talmúdicas y midrásicas ajustadas a las necesidades del contexto y de la rima. Por esta razón no creo que sean prueba concluyente las similitudes de ninguno de los dos pasajes con el resto del texto, aunque conviene señalarlas. Entre la versión de la mayoría de los testimonios y el resto de la obra se producen las siguientes coincidencias y semejanzas: משיג' עמר טעמם (pp. 209 y 2); אנבי אנאל (pp. 11 y 35); משיג' נק' האמת (p. 208) ונק' צבא (p. 209) ו עובדים לצבא השמים ונבליהם (p. 114); טעמו עמר בו (p. 209) ו עלי (p. 210) ו הרימו קול (pp. 212 y 181); למען סבות הרזה (p. 46); השמים ונבליהם (pp. 210 y 177) משאות שוא ומרוחים (p. 157); ועל מי הרימות קול (p. 119) ו הרימות קול (pp. 216 y 83) מה תועלת (pp. 211 y 14); ויש לחוש (p. 84); אין הנרון דומה לראיה (p. 223) ו אין המשל דומה לנמשל (p. 224) ו רבך בשבע מצות בני נח (p. 153); שלוקח עמו (p. 223) ו לקח עמו (p. 224) ו ועמינו כולם גרים צדיקים (p. 74); מצות אשר לבני נח מסורים אלה שומרים (p. 224) ו ידכם אליכם רב (p. 5); ידך רב לך (p. 179); עמר כולם צדיקים (p. 49) ותלמודו יפה בידו עולה (p. 225) ו תלמודך עולה יפה (pp. 225 y 115). Honestamente, creo que el examen de la fraseología y del estilo de ambas no permite pronunciarse de forma tajante sobre su autenticidad.

Por último, tampoco parece verosímil imputar enteramente a la pérdida de hojas las diferencias en el final que presentan los testimonios del *Sefer 'Ahitub wē-Salmon*. A este respecto, hay que señalar dos hechos muy significativos. Primeramente, que una rama entera de la tradición de la obra (O1, O2, O3, N y L) presenta el mismo final que un testimonio de la otra rama (F). En segundo lugar, que el ms. O4, procedente

del mismo modelo que el ms. F, coincide en los pasajes citados con el ms. O6, que deriva de un modelo distinto. Como es sabido, dicho fenómeno recibe el nombre de **contaminación**.

Este argumento *stemmatico* puede inducir a considerar la variante de los mss. O4 y O6 como innovación introducida por algún copista. A la misma idea encamina el hecho de que el ms. O6 entra de súbito en la versión que transmiten los demás testimonios. Así, y sin solución de continuidad respecto de su lectura anterior, omite la opinión de Maimónides e introduce abruptamente la de Nahmánides sobre la justificación del precepto véterotestamentario de los sacrificios (fol. 22r, lín. 1):

וישרוק באש להבה קרב וכלית כלי מחשבה / וקטר הכרעים / תמור
ריצת להתע רגלים / וישרוק על המצבה הרמים / כרי לזכר הנפש ממומים / וציה להקרים
שנים ליום / כי האדם חוטא בכל עת לנורא ואיום / ועל ההורז היום של ערב מכפר /
ועל של לילה מכפר של צפר / ואם כמעט נטה מהכוונה אל הקצה / פגול הוא לא ירצה
/ ואם לכך נוקפך והשיאך הרוח / לפסוק וירח את בית הניחות / דע כי ריחא לאו מלתא
/ אבל קיבל ברצון כוונתא / ואונקלס תירגם הכתוב כרעיא / ואיתקבל כרעיא ית
קרבניא /

A mi juicio, la lectura *in medias res* de la opinión de Nahmánides constituye un error no imputable al copista de O6, sino a su modelo. Lo demuestra el hecho de que en este punto el copista del ms. O4 tan sólo anotara la frase פגול הוא לא ירצה / ובעט נטה מהכוונה אל הקצה (fol. 20v, lín. 12), que se ajusta perfectamente a la sección anterior y supone una adición respecto de la lectura de los otros testimonios.

Finalmente, en la intervención de la reina que sigue a la de 'Ahitub, el ms. O6 lee ותאמר המלכה לפי דבריו האחרונים (fol. 22r. lín. 7) en vez de ותאמר המלכה לפי דעת הראשון (p. 213); y algo después trae אבל לטעם השני (p. 213) en lugar de לטעם הראשון (fol. 22r. lín. 8). Creo que son lecciones con las que trata de armonizar con el resto de la narración la sección que ha introducido a medias. La necesidad de armonizar era menos acuciante para el copista de O4, al que le bastó con anotar ותאמר המלכה לפי primero (fol. 20v. lín. 13), y אבל לטעם האחרים después (lín. 14).

A modo de resumen, analizados todos estos datos en su conjunto, concluyo que el ms. [HA], modelo del ms. O6, se encontraba deteriorado en sus últimas hojas. Esta razón explicaría la gran cantidad de diferencias entre O6 y los demás testimonios en cuanto a la parte final de la obra, diferencias que obedecen en buena medida a conjetura de copista. En peor estado aún debió de hallar el copista del ms. O4 las páginas finales de su modelo, el vástago ζ. A buen seguro, este vástago ζ presentaba el final que aparece en el ms. F, semejante al que ofrecen los testimonios de la rama α, pero carecía del primer prólogo en prosa y las dos poesías que le siguen. Es de suponer que cuando se copió O4, al vástago ζ le faltaban ya las últimas secciones de la obra, que tratan sobre la utilidad del culto y el destino final del alma. Para subsanar las anomalías en la medida de lo posible, el copista del ms. O4 habría de servirse del ms. [HA] o de un testimonio afín suyo. En él descubrió el prólogo en prosa y las dos poesías siguientes, que no figuraban en su modelo y también anotó. No vislumbro otro modo razonable de explicar las similitudes no casuales que el ms. O4 presenta en general con F, y en casos concretos con O6.

La pregunta de por qué no figura en el ms. O4 la sección final acerca de la utilidad del culto y la vida del mundo futuro, conlleva la pregunta sobre el testimonio exacto con el que contaminó. En el estado actual de los conocimientos sobre los manuscritos del *Sefer 'Ahitub*

wē-Ṣalmon, considero que lo más prudente es responder que el copista del ms. O4 contaminó con [HA], y no quiso anotarla o no se percató de su existencia. Verdaderamente, la coherencia de la obra no se resiente sin ella.

Sin embargo, no debo pasar por alto la referencia a otra posible respuesta: que dicha sección no se hallaba en el ms. con el que O4 contaminó. Esta hipótesis se puede desarrollar de dos formas:

1) Estimando que O4 se sirvió del ms. [HA], que se distinguiría del vástago Ł por transmitir el primer prólogo en prosa, los dos poemas que le siguen, y la sección sobre la legitimidad de los sacrificios ofrecidos por los prosélitos judíos fuera de Israel. Respecto del vástago Ć, el ms. [HA] ofrecería como error más notable la pérdida de buena parte de la sección que incluye las opiniones de Maimónides y de Nahmánides sobre el tema de los sacrificios.

2) Considerando que O4 empleó un ms. derivado de [HA] que carecería de la sección final sobre la vida ultraterrena y cuyo copista eliminaría cuanto quedaba de la opinión de Nahmánides sobre el tema de los sacrificios.

Opto por la primera de las respuestas: que el ms. O4 se contaminó con [HA]; y así lo reflejaré en el *stemma codicum*.

En fin, la contaminación no suele reducirse a un único lugar de una obra, sino que se extiende a más pasajes conflictivos. Por lo que respecta al *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*, existen otros tres pasajes en que se puede detectar contaminación del ms. O4 con [HA]. Son los siguientes:

- La explicación del término *בְּרֵיתוֹ* que figura en la oración judía contra los herejes (pp. 173-174). Los mss. O4 y O6 leen con mínimas variantes entre sí :
וְמֵה שְׂאוּמְרִים תּוֹ / וְכֵל אוֹיְבֵי עַמְּךָ מִהֲרָה יִכְרֹתוּ / הֲלֵל לֹא יִהְיֶה לָהֶם עוֹד אוֹיְבִים / צוּרִים
לְנַפְשָׁם וּמֵאֲרִיבִים / כִּמּוֹ שְׂנֵאֲמֵר עַל מִי הִיחָדָן תִּמּוֹ וְנִכְרֹתוּ / וְלֹא הָיוּ שָׁם עוֹד מִיֵּם בִּי
וְשׁוֹב אוֹמְרִים כֹּל אוֹיְבֵי עַמְּךָ בֵּית . En cambio, los demás testimonios traen:

ישראל מהרה יברתון / ר"ל שלא יהיו להם עוד אויבים / כמו שאומרים על מי הורדו תמו
 ושוב אומרים כל אויבי עמר בית ישראל מהרה יברתון / ולא היו שם עוד מים
 / כמו שאומרים על מי הורדו תמו ונברתו / ולא היו שם עוד מים / ר"ל שלא יהיו להם
 עוד אויבים . Y tal vez fuera así la lectura original. En cualquier caso, resulta
 muy significativa la coincidencia de los mss. O4 y O6 en este pasaje crítico
 por las adiciones de *עורים לנפש ומאריבים* y de *בי שבתו* (en el ms. O4 *בי שבתו*
 por homofonía), y, en menor medida, por la omisión de *בית ישראל* ,
 hechos que apuntan sin duda ninguna a la contaminación.

- El pasaje / *ובמהותה הבתולה* / אשר איש לא ידעה /
 perteneciente al discurso con que 'Eger alaba a
 María, la madre de Jesús. Los mss. O4 y O6 leen *חשובה ומעולה* por
ובמהותה en una feliz conjetura por sinonimia para soslayar los problemas
 encontrados. Con ligeras variantes, en los demás testimonios figura *אחותה*
 de *ולאחותו הבתולה הקרובה אליו* , *lectio facillior* basada en la expresión
 Le. 21, 3. A mi modo de ver, en el origen de las dificultades se encuentra el
 error paleográfico *אחותה* por *מהותה* , que no se supo resolver en ninguno de
 los mss. No puede descartarse por completo que los copistas de O4 y O6
 llegaron casualmente a la misma conjetura, pero lo considero muy improbable.

- La alusión de 'Aḥiṭub a las palabras de Jesús sobre la Ley (p. 158).
 Únicamente los mss. O4 y O6 leen con coherencia. El ms. O6 trae *לא באתי לגרוע אפילו אות / ממצות אשר בתורת משה באות / ולא להחליף ולא להחסיף / אבל*
לא באתי לגרוע או להחליף . A su vez, el ms. O4 presenta *לא באתי להחסיף ולא להחליף*
אפילו אות / ממצות אשר בתורת משה באות / רק באתי תורת משה להחסיף ולחזק /
 con algunas adiciones respecto al anterior. El ms. O3 omite
 el pasaje, y los demás incurren en error por dittografía de *להחסיף* , que
 contradice el sentido del pasaje. Así, O1, O2 y N leen *לא באתי לגרוע מתורת*
משה ולא להחסיף / אפילו אות אחת ולא להחסיף / אבל באתי לחזק ולהחסיף
 misma rima repetida en tres secuencias, hecho extraño en la obra. En el ms.

L figura / אפילו אות אחת ולא להחליף / אפילו אות אחת ולא להחליף / לא באתי לגרוע מתורת משה ולא להוסיף / אבל ישמרו מצותי / כי לחוק ולהוסיף באתי לא באתי לגרוע מתורת משה ולא להוסיף . Es el ejemplo menos consistente de los seleccionados, porque aquí la conjetura para enmendar el error era mucho más fácil que en el caso previo, y los copistas de los mss. O4 y O6 pudieron coincidir en ella independientemente.

*C. Errores separativos sólo refutables por una conjetura
de copista históricamente poco explicable.*

* La lectura מצא וצרה אני מוצא del ms. O6 en lugar de מצא וצרה אני מוצא (p. 1) parece correcta, pues מצא y מצוק son sinónimos, como צרה y צר . Pero supone un error por falta de rima con la cláusula אצא אצא posterior.

* El ms. O6 lee / והיכן האריך ימים וראה זרע / ובחצי ימיו ערכו נגדע / ואם זרע ראה / הנה לך מתלאה / שנולדו ממנו אלהות הרבה / לך נא אל בית הכלים והרבא / באשר הוצא מפיו תועה / הרי כי נגד פניך רעה / אם כל היום יחרוש החרש / על מונתך לא ואם זרע ראה / הנה לך מתלאה / שנולדו ממנו אלהות הרבה / לך נא אל בית הכלים והרבא / באשר הוצא מפיו תועה / הרי כי נגד פניך רעה , que no se hallan en los demás testimonios. Es difícil determinar si se trata de una glosa o de una parte del texto original omitida en los otros mss. por una especie de homoteleuton וראם | וראם | נגדע | רעה o de homoarcton ואם | ואם | נגדע | רעה . Yo me inclino a pensar que tales secuencias se hallaban ya en el ms. [HA], modelo de O6.

D. Errores separativos probables.

* El ms. O6 lee והנני שולחתי להקור ולרדוש בכל האיים en lugar de והנני שולחתי להקור ולרדוש בכל האיים (p. 31). La

omisión de מהוללה במלאכת סגולה מלכה בפלכים no parece quebrar el sentido. Aun así, la incoherencia gramatical (שולחתי por שולחני) induce a considerar dicha omisión como voluntaria, nacida para soslayar las dificultades del pasaje.

* En la exposición del séptimo artículo de la fe judía el ms. O6 lee כל הנביאים בנות עליהם הרוח פחדו ורעדו / ומשה רבינו באשר ידבר איש אל רעהו ולא זו ידו (p. 37). Los verbos רעדו y פחדו son sinónimos, pero la rima impone רעדו en este pasaje, ya que רעדו obliga a añadir secundariamente זו מידו o alguna expresión similar, como hace O6.

* La lectura מהמיהם de O6 en vez de מאמונתם en el pasaje מפני זה לא בחרתי בהם / לא מהם ולא מאמונתם (p. 66) también constituye un probable error separativo en cuyo origen se encuentra un error paleográfico (¿un mal entendido de מהמנה?).

* La lectura נקרא לאחיטוב ושאלה את ניביו / כי איש טוב יבשר טוב frente a נקרא לאחיטוב ושאלה את ניביו / כי איש טוב הוא ואל בשורה טובה יבוא (p. 70), es singular del ms. O6, gramaticalmente correcta y respetuosa con el sentido del pasaje. Pero el infrecuente plural ניביו y su rima imperfecta con טוב son detalles que apuntan a la posibilidad de un error.

* La lección ויען אחיטוב המיחר / אשר באמונת ישו del ms. O6 en el pasaje ויען אחיטוב המיחר / אשר באמונת ישו (p. 871), es errónea al menos por la ruptura de la rima. Probablemente figuraría ya en el modelo de este testimonio.

* El ms. O6 trae וכן אתה מוצא בנביא עצמו שקרא שם בנו מהר שלל חש בז / על שם שמלך וכן אתה מוצא בנביא הנבחר / שקרא שם בנו מהר שלל חש בז / על שם שמלך (p. 128). La lectura resulta sospechosa de error, porque el uso de עצמו por הנבחר atenta contra la rima e induce a pensar que la adición de וכן es una conjetura para mantenerla.

* En el pasaje **והעלים ממנו ולו הגיר לו / וביקש מאביו להצילו** *
 כאשר נתן למוט רגלו / והעלים ממנו ולו הגיר לו (p. 139), el ms. O6 omite **והעלים ממנו ולו הגיר לו**, con lo que se presenta una transición abrupta de un sujeto (el Padre) al otro (el Hijo). Dado que no puede descartarse una especie de homoteleuton **לו - לו** como causa de la omisión, creo más adecuado incluirlo en este apartado de errores que en el anterior.

* La lectura **עקר מעניך אל ירמז** del ms. O6 en vez de **יעיר** en el pasaje **ורבתי עקר מעניך אל ירמז** (p. 153) es correcta a todas luces e incluso ofrece una rima más perfecta. Sin embargo es posible que constituya una innovación, dado que aminora la fuerza expresiva de la frase.

* La variante **ימים רבים יהיו ישראל מעונים / ביד אותם שלא אלחי אמת מאמינים** / **ימים רבים יהיו ישראל ביד אותם שאין להם אלחי אמת / והם עמך אשר בחרת בנימוסיהם** del ms. O6 es equipolente a la que traen los demás testimonios, **ימים רבים יהיו ישראל ביד אותם שאין להם אלחי אמת / והם עמך** (p. 186). Pero la adición de **מעונים**, necesaria para mantener la rima, apunta a ella como posible innovación.

* La lectura del ms. O6 **ונאה לטהור לקבל פאר מקדושים במקום קדושה ונאה** en lugar de **ונאה לטהור / לקבל מטהורים במקום טהור / ונאה לקדוש / פאר מקדושים** (p. 208), constituye probablemente un error. A juzgar por la obligada adición de **ונאה** para mantener la rima, la omisión de **מטהורים במקום** por homoeoteuton **ונאה ל- ונאה ל-** ya figuraba en el ms. [HA], modelo al que se remonta O6. Corroboración esta idea la tosca concordancia que presenta la frase con el uso de **קדושה** (nombre) en lugar de **קדוש** (adjetivo).

* Frente a **ההני שומעת מפיו ותשמיעם לאזן / שאחרי המות נוכח לנן ערן** (p. 215), el ms. O6 trae **ההני שומעת מפיו / ורברים אילו תמיד על שפתותיך / ותשמיעם לאזן בכל**. Creo que las expresiones **ערן של צדיקים מיומן** suponen una interpolación; pero no queda claro si ha de imputarse al copista de O6 o ya existía en su modelo.

* Durante la sección final del texto, en el ms. O6 figura כמו חולה אשר חמה אחזתו בגופו / אם יתנו לו חבף הברים קרים לא יהיה לו תרופה / אבל צריך להעתיקו אחזתו בגופו / אם יתנו לו חבף הברים קרים לא יהיה לו תרופה / אבל צריך להעתיקו כמו חולה אשר חמה אחזתו / אם יתנו לו חבף הברים קרים ביותר, variante más amplia que la del resto de los testimonios, (p. 218). Pasaría por lección equipolente si no fuera porque la ruptura de la correlación החום הטבעי המקרי / החום הטבעי y la falta de rima en dos secuencias señalan que innova respecto del original, tal vez por conjetura de copista.

E. Errores subsanables por conjetura o contaminación.

* אחר המרבה ואחר (p. 3) es una mala cita de Bēr. 17a, por שימח רק שיהא * Otros errores del ms. O6 corregibles mediante el uso de alguna fuente escrita son:

- אין בידנו משלות / אין בידנו משלות רשעים ומיסורי הצדיקים en lugar de por אין בידנו משלות ואף לא מיסורי הצדיקים (p. 89), cita de 'Abbot IV, 15.
- La haplografía de לאל en la frase הלילה לאל מרשע (p. 95), cita de Jb. 34, 10.
- שימה נא ערבתי por השעם בשום ושמעוני, cita de Jb. 17, 33 en el pasaje ואשר קראו המשורר ארזי / שימה נא ערבתי (p. 144).
- La omisión de אוהלו en el pasaje ושרה אשתו ואליעזר עבדו בכך ילדי אוהלו / וארזי הזקן ואברהם ארזי בחרו מללו / ועמו נרבות ביום חילו / הם הניבוי ילדי אוהלו (p. 145), que deja sin rima una secuencia. Esta anomalía se subsana recurriendo al texto parafraseado, Gé. 14, 14.

* והפציכם en vez de מלפניכם en el segundo verso del tercer poema de la obra (p. 13). Se trata de un error por quiebra de la sintaxis y por ruptura del metro 'arok abreviado en el segundo pie. Tenía fácil solución. En el último verso del mismo poema figura ויריכם לא יהו רפות frente a לא ויריכם (p. 43), con ruptura del metro a causa de la adición de יהו .

* Con ינהלך למימי הישועות por ינהלך על מי מנוחות בעל ישועות (p. 56), el ms. O6 rompe el metro *mērubbeh* en el segundo verso del poema de despedida del anciano judío a 'Aḥiṭub. El error no era difícil de corregir.

* La descripción del aspecto de 'Aḥiṭub cuando se presenta ante la reina constituye uno de los pasajes críticos del texto. Casi todos los testimonios leen ואחיטוב ציצית בבגדו בארבע כנפות כסותו / ותפילין בורעו ובראשו (p. 59), con lo que yerran por carencia de rima. En el ms. O6 figura בארבע ואחיטוב ציצית , lectura irreproachable en apariencia. Mas, aunque ובקרקרו subsana la anomalía en la rima, constituye un craso error, pues las filacterias no se colocan en la coronilla ni en el cráneo como tal, sino en la frente o genéricamente, si se prefiere, en la cabeza. El error se podía enmendar sin dificultad, como hizo con su lectura בארבע ואחיטוב ציצית ובקרקרו el copista de O4.

F. Errores poligenéticos.

- Errores por adición, omisión, repetición o inversión:

- * Repetición de 'alef en ה"א por ה"י de la frase גופא העובדא ה"י הוה (p. 6).
- * Doble ditografía de *mem* en וימים וינהלים del primer hemistiquio del tercer verso del tercer poema, תסובכו הגבולים ימים ונהלים (p. 13).
- * Metátesis de *yod* en שיער por שיער en la expresión אדרת שיער (p. 18).
- * Omisión de ויאמר הוצא את העבט / ויבוא השוטר עבטו לעבט (p. 26) por homoteleuton לעבט / העבט ויאמר הוצא את העבט .
- * לא חידש בה משה אות או תבה en lugar de לא חידש בה משה תבה אות (p. 38). La omisión de la partícula או quiebra la sintaxis, y la inversión de términos rompe la rima.
- * Omisión de והמאמין לו הרבבה מאמין en el pasaje והמאמין יחס לו הרבבה במקרים יחס לו הרבבה מאמין (p. 52) por homoarcton והמאמין / והמאמין לו הרבבה / מאמין גשמות .

- Lecciones fáciles:

- CCIV

- * (p. 63) והחסיד קראה קטורה en lugar de והחסידה נקראה קטורה *
- * (p. 117) ועוד ידעתי ברבר ספורות / אבל לשם נסתרות por לשם להשיב *
- * (p. 149) כשתשפיל לסיפא הקרא por כשתשפיל por כשתפול *
- * (p. 163) מרפאים מצורעים / ומרווחים הנטבעים por ומרוויח ומחויב *
- * (p. 169) ותגביה למרום שיא גרונך por גרונך גרונך ונאמר *
- * שמו מורה אלי מורה אלי שכל לבבו en lugar de מוסר ושכל עלי לבבו *
- * (p. 197) שכל לבבו / ורית אל דבריו כבשמים *
- * (p. 218) ונתנהנתה אתו עלמות en vez de ונתנהג בהאות עלמות *

- Errores por similitud fonética o gráfica:

- * (p. 4) אם כי נוחה מגובה נחה por נחה en la expresión *
- * (p. 19) מפש כחלב לבו por מפש מפש en la secuencia *
- * (p. 21) בית בריא por בית בריא *
- * (p. 59) אזור שער por השער en la expresión *
- * (p. 70) ורבר עקר בותה בלבה por בותה en la frase *
- * (p. 109) דעי אדונתי כי ברין תורה דעוהו en la secuencia דעוהו por דעוהו *
- * (p. 131) ובאורה נוטה ללון מתבורה por מתבורה en la frase *
- * (p. 166) או ליהט אותם היום הבא ליהט אותם por להטאותם *
- * (p. 182) נאם לסהורה יסבימו en la secuencia לסהורה por בשבורה *
- * (p. 200) נומב שלמים en la expresión נומב por נומב *

G. Lecciones singulares.

- * (p. 3) חברתיו דרך מליצה דרך en la secuencia por על דבר *
- * (p. 7) חוברת שלום לכל זרעה ועמה חוברת por וזרעה *
- * (p. 14) למה נשכל שלשתינו ביזם אחד en la secuencia ביזם אחד por יזה *
- * (p. 62) ובה אמרה por ותאמר לעבריה / בנועם אמריה *
- * (p. 80) ואיזה דרך ישרה שיבור לו האדם en la secuencia ישרה por טוב *
- * ותכומר היתה לו שפת צחות / ותתל ברברי en el pasaje ויתחיל por ויתל *
- * (p. 103) בריחות *

- * ולא יסור מהם שבט הנוגש מהם por מירב (p. 120).
- * בי בן דברתי שלי en el pasaje דברתי por הניצוח (p. 134).
- * להברית מיעקב שורש כאחר en la secuencia כאחר por זכרון (p. 141).
- * תודיע לעמו סוד האחרות en la frase תודיע por היה מלמד (p. 150).
- * מעולם לא שמענו בואת por שראוי ליתן עליהם תודות (p. 163).
- * אשר מטומאתו הרעה לא נטהר en el pasaje מטומאתו por מתבוננו (p. 170).
- * ובבמה פסוקים זה נכתב וזההם en la secuencia בתוכים por פסוקים (p. 184).
- * והגבירה היתה בבוקר מתפללת / ונפשה en el pasaje יראה en lugar de הדרה (p. 199).
- * ליוצרה מתחוללת / ומשתוקקת לעבודתו / ומקבלת עליה הדרתו (p. 199).
- * יהיו זכרנו פסולים en la frase זכרנו por קרבתותינו (p. 201).
- * ממקום מרהר בא אל השוקת en la secuencia בא por נפלה (p. 207).
- * בי האדם חוטא בכל יום por בי האדם חוטא בכל עת לעזרא ואיוב (p. 213).
- * כי תחת כסא הכבוד תשוב / מקום מהלל ונחמד וחשוב / עין לא ראתו / אלהים (p. 217).
- * כי תשוב תחת כסא הכבוד אל בית / זולתו ואשרי המחכה / ולבך תזכה (p. 217).
- * אביה בכנעוריה אם תזכה / עין לא ראתה אלהים זולתו ואשרי המחכה (p. 217).

El elenco de errores y elementos propios que presenta el ms. O6, copiado en 1741, le singulariza dentro del conjunto de testimonios derivados del subarquetipo β . Su modelo –el perdido ms. HA fechado en 1546– ya estaba suficientemente diferenciado del vástago ζ , pues si en ambos faltaba el poema alfabético final, en ζ tampoco figuraban el primer prólogo en prosa y los dos prólogos en verso de la obra.

CONCLUSIÓN.

Desde los puntos de vista cualitativo y cuantitativo, la serie de errores comunes que presentan los distintos testimonios de la obra *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon*, permite distribuirlos en dos ramas y hacerlos derivar de sendos subarquetipos diferenciados (vid. *supra*, pp. XLVIII-LXXIII). He llamado α a aquél al que se remontan los mss. O1, O2, O3, N y L, y β a aquél del que proceden O4, O5, O6, F y H. Esta ramificación primaria se produjo muy probablemente en una fase temprana de la transmisión, tal vez a finales del siglo XV.

- El subarquetipo α presenta una ramificación en dos vástagos: γ y δ , la cual sucedería a buen seguro en el siglo XVI. Estos dos vástagos se distinguen básicamente porque γ transmite el poema alfabético final y δ no. Del vástago γ nace a su vez otra ramificación, constituida por el ms. O1, único testimonio que transmite íntegro el poema alfabético final, y por el renuevo ε , eslabón intermedio al que se remontan los mss. O2 y N. Y del vástago δ derivan los mss. O3 y L.

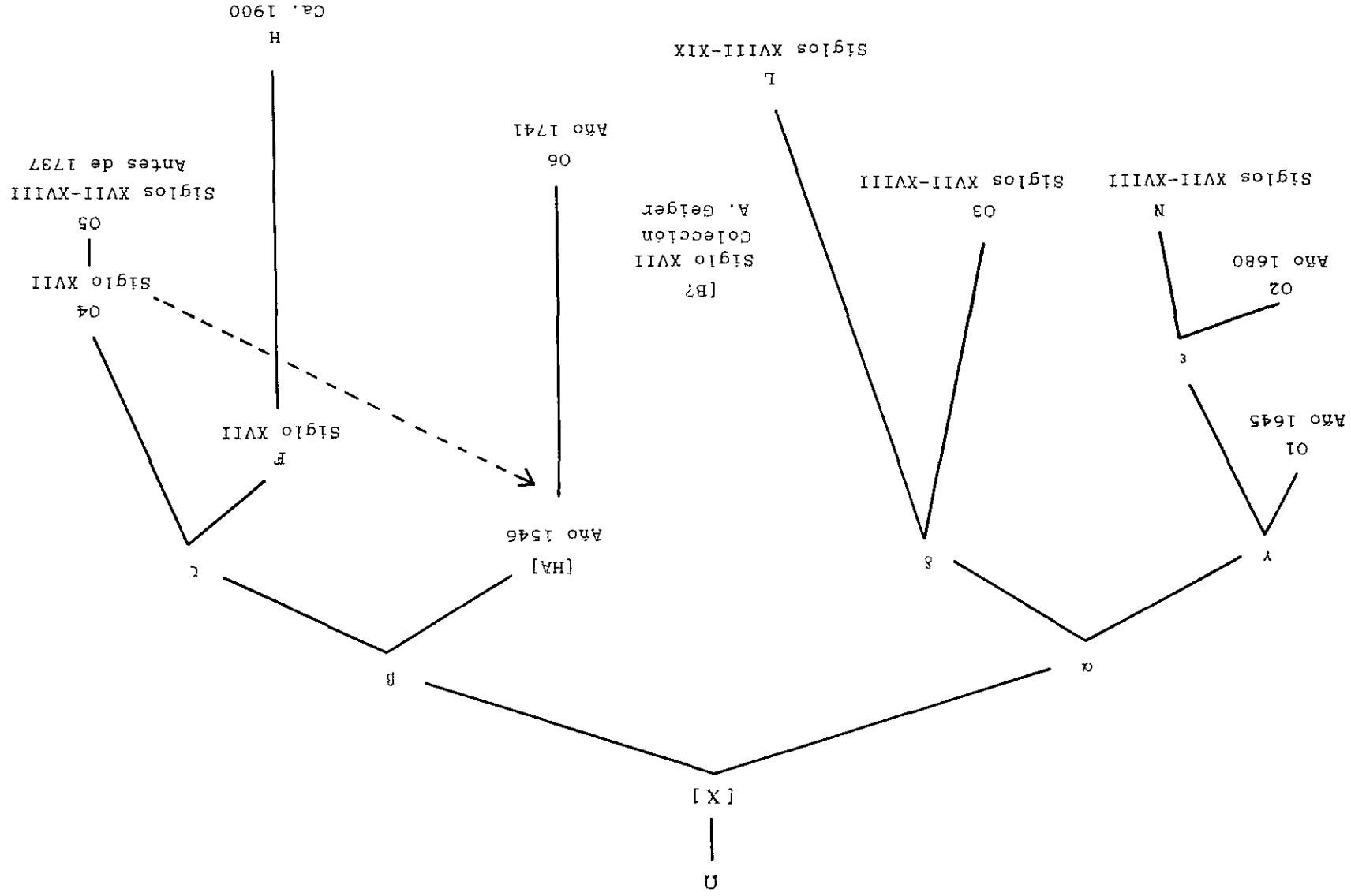
- El subarquetipo β también presenta una ramificación en dos vástagos, el ms. perdido HA, fechado en 1546, y ζ . Ambos se distinguen fundamentalmente porque [HA] ofrece una versión diferente del debate sobre los sacrificios, y porque en ζ faltaban el primer prólogo en prosa y los dos prólogos en verso. De [HA] procede el ms. O6, copiado en Hamburgo en 1741, mientras que de ζ derivan los mss. F y O4, copiados en el siglo XVII y modelos respectivos de H y O5. El copista del ms. O4 debió de encontrar deterioradas las páginas finales de ζ , y seguramente recurrió a [HA] para subsanar las deficiencias. Entonces copiaría también los prólogos que faltaban en su modelo.

Repito a continuación las siglas de los mss.:

- O1. Ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1645.
- O2. Ms. Oppenheimer 571 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1680.
- O3. Ms. Michael 180 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en el siglo XVII o XVIII.
- O4. Ms. Michael 88 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en el siglo XVII.
- O5. Ms. Oppenheimer 406 de la Bodleian Library de Oxford, copiado antes de 1737.
- O6. Ms. Michael 534 de la Bodleian Library de Oxford, fechado en 1741.
- F. Ms. heb. en octavo n° 23 de la Stadt- und Universitätsbibliothek de Frankfurt am Main, fechado en el siglo XVII.
- N. Ms. 2452 del Jewish Theological Seminary of America de Nueva York, fechado en el siglo XVII o XVIII.
- L. Ms. Montefiore 503 de la Biblioteca del Jews' College de Londres, fechado en el siglo XVIII o XIX.
- H. Ms. heb. en octavo n° 758 de la Jewish National and University Library de Jerusalén, fechado hacia 1900.
- [HA]. Ms. copiado en Hamburgo en 1546, actualmente perdido, modelo del ms. O6.
- [B?] Ms. n° 8 de la colección de Abraham Geiger, copiado en el siglo XVII; actualmente en paradero desconocido.

La tradición manuscrita de la obra permite construir el siguiente *stemma*:

STEMMA CODICUM

[illegible][illegible][illegible]

מהרהם חסד ושל. שחך גבורה. ושל. עקב תפארה. ודוד בלכות סוד. בנך
 בפחדו אל תתאחר. כי הבונן בהלכות אשר וספיקות עליהם. ופחדו
 אל יהיו בניהם. וכי הם בואם קיומם בלשונות. בלשונות בקולת בנות.
 ואין למען בפעולות. נעוץ סופם בתחילתם. וכבר הדדיתך מלעוד.
 תחלית ויחכם עוד. ואמנם השם על הפך. יהיו בסיים אלפיך. דברים
 שהם בסיים אל עולם יהיו עשר נעים. אך לא לזרות ואם אהב. כבוד
 חלוקים הסוד דבר. ואמר אחי משה. אל תשם וחוקי אל תגזר. וספר
 שמוך הקדש אל פדע יע. ואך ליתך לשלום. ויעז מחיטוב האדם.
 ואיש את רעה חקני. ובפי ופלג. ובכך גדל איש מלכות הדור. עד כי
 מחיטוב גדל. וישא העין את ידיו אל מחיטוב ויברכהו. ולשם אלהיו
 אשר יעז. שגבורה.

[illegible][illegible][illegible]

ספר
אחישור

אני טרם אהא אצרוק מערפני. ואנין בוא אצמאני.
ומזה לא מעט אצצא. גודש אמת צא. כי לא היתה
כונת בואי אתי בפאה אהראם העצום והלחיש את יפיה
כי יצאתה ארועה ונקה. וזן האור לפאה. אהל היות
כונת בהוצאה. אהבה בעיני גוראה. יאן יצגוב אש
ספרי ההבאים. וידבך באילה ובוצאים. קאצם פנומן
בגדרה וצאן. אהמנה ואשעלים האוראין. ואספוט צמ
הצמאה הרה. אומר אה. גופא בעוצבא הכי הרה.
למאני אמי וצמי.

אמרן. כי באתה שנים הרמוק. אשר אמת אצמאני.
אצבר אצמאני העולה. היות אה אמת אצמאני. ואמאני
ומאמאני אמת אה סביב אה. כי סביב אמת אה.
סוער יש אורא פהא. ואריה דא. לני יסודים.
אל ואה אצמאני. ואה אצמאני. ואה אצמאני.
היום אצמאני.

ואש אה אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
פניה אצמאני. אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.

אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני. אצמאני אצמאני.

אצמאני אצמאני.

אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני.

אצמאני אצמאני.
אצמאני אצמאני.

Ms. Jerusalem 758

(נ)

V.- COMENTARIO DE LOS ASPECTOS FORMALES DE LA OBRA.

I.- Título.

El autor de la obra se refiere a ella con el nombre genérico de תשובות (réplicas, p. 2), mientras que el copista del ms. O6 precisa un poco más y anota תשובות המינים (réplicas de los herejes, prólogo, verso 2). A este respecto, conviene tener presente que el verbo להשיב (responder) y el nombre תשובה (respuesta) se emplean en la polémica religiosa con el sentido técnico de *replicar* y *réplica*, respectivamente. En 'Abbot II, 14 ya aparece la expresión להשיב לאפיקורוס (replicarle al descreído), y en Sanh. 38b se exhorta: הוי שקור ללמוד תורה מה שתשיב לאפיקורוס ("se diligente en estudiar Torah con la que replicarle al descreído"). También el anónimo autor del *Sefer Nissahon Yašan* le insiste al lector con la expresión תשיב למשומרים ("replicales a los apóstatas")¹, y el del poema *Zikron Sefer ha-Nissahon* se pregunta: «מה אשיב לאפיקורוס?» ("¿Qué le replicaré al descreído?")².

El ms. O4 transmite la obra sin darle título alguno. En los mss. F (f. 1 r.) y H (f. 1) reza como título 'Ahitub, que en el ms. O5 (f. 110 r.) se amplía a *Sefer 'Ahitub*. Finalmente, en los mss. O1 (f. 97 r.), O2 (f. 1 r.), O3 (f. 92 r.), N (f. 1 r.) y L (centro de la parte superior de todas las páginas) aparece *Sefer 'Ahitub wě-Salmon*. Éste es el nombre con que se conoce la obra en catálogos, enciclopedias e historias de la literatura hebrea, y no parece necesario modificarlo, motivo por el que siempre aludo a ella con el mismo.

-
- 1.- D. BERGER, *The Jewish Christian Debate in the High Middle Ages. A Critical Edition of the Nizzahon Vetus with an Introduction, Translation and Commentary*, Philadelphia 1979, *passim*.
 - 2.- O. S. RANKIN, *Jewish Religious Polemic*, Edimburgh 1956 [reed. New York 1970], p. 107.

II.- Datación.

Críticos e historiadores de la literatura hebrea coinciden en fechar el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* entre 1414 (final de la Controversia de Tortosa) como *terminus post quem* y 1453 (caída de Constantinopla -descrita en la obra como ciudad cristiana- en poder de los turcos) como *terminus ante quem*. Es la opinión entre otros de M. Waxman¹, H. Schirrmann², Y. David³ y A. Sáenz-Badillos y J. Targarona⁴. Constituye una datación prudente y bien fundamentada, como podrá confirmarse en el capítulo dedicado al autor (*infra*, pp. CCLXIII-CCLXXXVI). La obra por sí misma poco más permite precisar, pero cabe añadir un par de detalles.

Primero, ciertas coincidencias expresivas y conceptuales con el *Sefer ha-'Iqqarim* de Yosef Albo, escrito hacia 1422, pueden invitar a retrasar en torno a este año la composición del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*. La expresión וְאֵילָנוּ יָדַעְתִּי הֵייתִי (p. 29) y la frase וּלְנִימוּסֵינוּ (p. 42), brindan los ejemplos más destacados de dichas coincidencias.

Segundo, y aunque tampoco tenga carácter concluyente, que la referencia a la antigua basílica de San Pedro de Roma, acaso permita adelantar un año el *terminus ante quem*. En el curso de su misión, 'Eger, el personaje cristiano de la obra, visita el mencionado templo:

-
- 1.- *A History of Jewish Literature*, New York 1938 [reed. New York-Leiden 1960], vol. II, p. 555.
 - 2.- *Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, Jerusalem-Tel Aviv 1956 [reed. 1960], vol. II, pp. 648-649.
 - 3.- "Matthatias", *Jewish Encyclopaedia*, vol. II, col. 1129, s. v.
 - 4.- *Diccionario de Autores Judíos. Sefarad. Siglos X-XV*, Córdoba 1988, p. 58.

והאיש עקר לא נתן לנפשו רמי ער הגיע למדינת רומי, ... ויהי כי הגיע שמה, ויבוא אל (pp. 21-22). Se trata de la basílica antigua, erigida por Constantino el Grande en el 337. A principios del siglo XV sus cimientos habían cedido notablemente, y amenazaban ruina, por lo cual, a instancias de Alberti, el Papa Nicolás V ordenó su demolición en 1452. Bernardo Rosellino inició de inmediato la construcción del nuevo templo, que se paralizó en 1455 a la muerte del pontífice. Las obras se reanudaron en 1506, cuando Julio II le confió a Bramante la dirección de las mismas, cargo en que le sucedieron Rafael, Sangallo el Joven, Peruzzi, Miguel Ángel, Fontana, Della Porta, Maderno y Bernini, quien las concluyó definitivamente con el Baldaquino (1624) y la Columnata (1667)¹.

Combinando esta interpretación de los datos que ofrece el *Sefer 'Ahitub wē-Šalmon* con los que barajaré respecto del autor, y si obligatoriamente hubiese que dar una fecha más precisa para la composición de la obra, considero muy verosímil la comprendida entre los años 1420 y 1425. En el estado actual de nuestros conocimientos creo que es lo máximo que puede decirse.

III.- Finalidad y destinatarios.

Un doble propósito, aprovechar y entretener (*prodesse et delectare*, להועיל ולשעשע), anima la literatura medieval. El autor del *Sefer 'Ahitub wē-Šalmon*, que declara buscar la gloria divina, alcanza un laudable equilibrio entre ambos polos. Con la apelación al lector judío bien instruido, capaz de adentrarse en el entramado de los

1.- Vid. J. LEES-MILNE, *San Pedro de Roma. Historia de la Basílica*, Barcelona 1967, pp. 98-124.

argumentos filosófico-teológicos que se exponen, y de reconocer y apreciar la exquisitez con que se expresan, el prólogo sugiere que tenía el pensamiento puesto en un público judío más amplio. Tales extremos quedan de manifiesto en el prólogo de la obra:

«He visto la humillación de nuestra diáspora al ser nosotros el oprobio de todo nuestro entorno. Todo el día nos afrentan y nos injurian. Enemigos y herejes ¡cuánto nos vejan!, mas no hay ningún despabilado para replicarle al epicúreo ... Disminuyen los que se ocupan de la Ley, y, si un hereje pregunta [algo] sencillo o complicado, no hay nadie que sepa responder correctamente ... Por eso recapacité antes de recoger lo mejor de mi enemigo para componer unas pocas réplicas con las que ajarles el brillo de su rostro a aquéllos que sé que están habituados a preguntar. Si no hay *go'el* más próximo que yo, yo actuaré de *go'el* hasta que venga después de mí un *go'el* poderoso y expulse al agresor del atrio del agredido. En cualquier caso, júzgueseme favorablemente, pues mi intención es glorificar a Dios y a su Ley ... Para que el alma del hombre no se sienta hastiada de él, lo he compuesto mediante sutileza. De igual modo, con el objeto de que el corazón del hombre no holgazanee, lo he compuesto mediante alegoría ... Mi propósito estaba en la invención, para hacer mi obra placentera a los ojos del lector, a fin de que el hombre abandone los libros de vanidades y se adhiera a la retórica y los proverbios» (pp. 1, 2, 3 y 6).

Aunque la elocuencia de estas palabras exime de comentario y más adelante me ocuparé del autor y su época, debo abundar en el contexto histórico del que proceden. Después de los graves disturbios de 1391 y la estela que dejaron de conversiones masivas al cristianismo, arreciaron las actividades misioneras de los cristianos en el seno de las comunidades judías peninsulares. Frailes dominicos y franciscanos recorrían poblaciones enteras predicándoles incluso en las mismas sinagogas.

Por lo tanto, los líderes espirituales de las aljamas judías se hallaban en el deber de animar y sostener a su pueblo en la prueba. Desde finales del siglo XIV se incrementa entre los judíos la producción de tratados de polémica anticristiana como el *'Eben Boḥan* de Šem Tob ibn Šaprut, el *Kēlimat ha-Goyyim* de Profiat Durán, el *Biṭṭul 'Iqqare ha-Nošrim* de Ḥasda'y Crescas, etc. Esta intensa labor apologética intentó detener el fenómeno de las conversiones al cristianismo. En cualquier caso, el prólogo del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* tiene unos tintes dramáticos que faltan, por ejemplo, en los correspondientes a obras anteriores, como el *Sefer ha-Berit* de Yosef Qimḥi o el *Sefer Milḥamot ha-Šem* de Ya'aqob ben Rē'uben (siglo XII).

El autor de la obra no necesitaba justificar su actitud ni el tono de su escrito, pero sentía cierto apremio que explica las palabras del primer poema que inserta en el prólogo: «No por altivez se conduce mi espíritu, sino que el celo prevalece sobre mí ... Al verlo mis ojos, mis oídos escucharon mi afrenta, pues un hombre puro se sacia de ignominia ... Por eso me revisto del celo del locuaz ... a causa de mi injuria replicaré» (p. 4). Y en el segundo poema exhorta a su pueblo para que se defienda de sus enemigos. Parece una soflama contra los intentos y métodos de los misioneros cristianos, personificados en ese despectivo *'Eqron* con que alude al personaje cristiano de su obra: «Despertad, incircuncisos de corazón, frente a los que arrastran la incircuncisión, que vienen a vosotros con piedras y palos ... Ceñid las armas de guerra ... Permaneced en guardia frente al sacerdote 'Eqron. Mantenéos con mano firme frente a los que arrastran la incircuncisión» (p. 5). Ni tan siquiera en el poema alfabético final de la obra, una súplica a Dios en verso, volverá el autor a insistir en esta rotunda declaración de sus intenciones.

IV.- Género Literario.

El *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* es por su forma una disputa y por su contenido una obra de polémica religiosa. Aunque está escrita en prosa rimada no ha de incluirse en el género narrativo de origen árabe denominado *maqāma*, pues las únicas similitudes que esta obra presenta con el mismo son la intercalación de poemas entre la prosa, y el uso de idénticos recursos estilísticos. Teniendo en cuenta los trabajos de A. Navarro acerca de la narrativa hispano-hebrea, me abstengo de profundizar al respecto. Basten estas palabras suyas: «En la propia literatura árabe se amplió el campo semántico del término técnico *maqāma* y pasó a designar también obras que se apartaban bastante de él. Con el nombre de *maqāma* se llegó a clasificar cualquier ejercicio retórico en prosa rimada con intercalación o no de versos e inspirado por los más variados motivos. En la literatura hispanohebreá medieval se produjo el mismo fenómeno. El género árabe de la *maqāma*, *maḥberet* según la terminología literaria hebrea, al estilo de al-Hamadānī y al-Ḥarīrī, fue cultivado por muy pocos escritores, los más conocidos de los cuales son Šelomoh ibn Sahl o ibn Saqbel y sobre todo Yēhudah al-Ḥarizi. Los demás narradores hispanohebreos se apartaron, al igual que lo habían hecho los hispanoárabes, del esquema clásico y tan sólo conservaron el estilo, la forma de expresión y algunos recursos narrativos de la *maqāma* original»¹.

1.- "Estado actual de los estudios sobre la narrativa hispanohebreá",
M.E.A.H 41/2 (1992), p. 94.

V.- Contenido y estructura.

A) Argumento.

La obra narra que en una isla fabulosa gobierna una reina justa, confusa ante la pluralidad religiosa de su país. Por esta razón, envía a Şalmon, 'Eger y 'Aḥiṭub -los más sabios del reino- a recorrer el mundo en pos de la religión verdadera. En cumplimiento de esta orden, los tres emisarios visitan numerosos países hasta encontrar la religión que más le convence: Şalmon se convierte al Islam en Hebrón, 'Eger abraza el cristianismo en Constantinopla y se hace sacerdote en Roma, y 'Aḥiṭub se hace judío en una ciudad de Babilonia. Siete años después, regresan a su país y rinden cuenta de su misión en un acto oficial en la corte. En el transcurso del mismo, estallan grandes diferencias entre ellos, y 'Aḥiṭub y 'Eger se desafían a una disputa pública, que es autorizada por la reina. Dos días dura la discusión, en la que ambos contendientes pasan revista a temas como la situación de abatimiento del pueblo de Israel, la Encarnación, la Trinidad, el nacimiento virginal de Jesús, su condición de Mesías y rey, la abrogación de la ley mosaica, el culto a los santos, las maldiciones del oracional judío a otros pueblos, el verdadero Israel, la usura y el trato de las cuestiones de fe entre cristianos y judíos. El testimonio de Şalmon sobre el río Sambation -que deja de fluir durante los sábados-, y la perseverancia de las sufridas comunidades judías de todo el mundo, resulta decisivo para que 'Aḥiṭub triunfe en el debate. Como consecuencia, el reino entero se convierte al judaísmo y el derrotado 'Eger se suicida, mientras que 'Aḥiṭub es colmado de dignidades. La narración continúa con un coloquio entre la reina, su escudero y 'Aḥiṭub, quienes discuten acerca de los sacrificios y su utilidad; y termina con la respuesta de 'Aḥiṭub a una pregunta de la soberana acerca del mundo venidero y la vida ultraterrena.

B) División.

El *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* se puede dividir en nueve partes:

- 1) Prólogo del autor.
- 2) Planteamiento de la narración: descripción de la isla fabulosa y sus habitantes, problema religioso, intento de solución.
- 3) Viaje de los tres emisarios.
- 4) Estancia de 'Aḥitub con el anciano.
- 5) Regreso de los emisarios a la isla y el relato de su viaje ante la reina y la corte.
- 6) Disputa pública entre 'Eger y 'Aḥitub.
- 7) Desenlace.
- 8) Debate sobre los sacrificios y el mundo venidero.
- 9) Epílogo del autor.

A continuación ofrezco un breve análisis de cada una de ellas.

1) *Prólogo del autor.*

Se inicia la obra con una declaración de su autor, que combina la prosa y el verso, con dos poemas insertados entre un fragmento inicial y otro final en prosa. Su contenido obedece a los tópicos literarios en uso durante aquella época: exordio de solicitud de la atención del público, exposición de los motivos por los que escribe, invocación de la ayuda divina, y conclusión con el ruego de benevolencia a los lectores.

2) *Planteamiento de la narración.*

Comienza la narración en la capital de una isla fabulosa allende los mares, poblada por hombres justos, donde habitaba una virtuosa reina temerosa de Dios, a la que el problema interno de la diversidad

de religiones entre sus súbditos le causaba una gran confusión. A instancias de uno de sus consejeros, la soberana decide enviar a los tres vasallos más sabios del reino (Šalmon, 'Eger y 'Aḥiṭub) a investigar todas las religiones del mundo, como paso previo y obligado para alcanzar la unidad religiosa del país. Pone término a esta parte un poema puesto en boca de la reina a modo de recapitulación.

3) *Viaje de los tres emisarios.*

Una vez despedidos oficialmente (y en verso) por la reina, los tres emisarios emprenden su viaje, primero en compañía hasta Kalah, ciudad emplazada en el curso alto del Tigris; después, cada uno por separado. Salmon recorre el Líbano, Siria y Palestina hasta llegar a Hebrón, donde se convierte al Islam. 'Eger, a su vez, se dirige a Asia Menor y, tras conocer el cristianismo en una visita a Constantinopla, marcha a Roma para hacerse sacerdote. Del itinerario de 'Aḥiṭub, en cambio, sólo se dice muy vagamente que se dirigió hacia el lado de 'Istan (norte de Babilonia) y a la otra ribera del río Tigris, hasta llegar a una ciudad en la que encontró a un venerable anciano judío.

4) *Estancia de 'Aḥiṭub con el anciano.*

Apartado especial por su extensión y trascendencia dentro de la obra merece el encuentro y estancia de 'Aḥiṭub con el anciano judío. Además de la conversión de 'Aḥiṭub al judaísmo, el episodio incluye la exposición de los trece artículos de la fe judía establecidos por Maimónides y una respuesta desde esta misma fe al estado de persecución y aparente abandono del pueblo judío. Finaliza esta parte con la emotiva despedida de ambos personajes. Por las razones aducidas, no cabe duda de que este relato posee una incuestionable entidad propia, y, si tal hubiera sido la voluntad del autor, podría haber circulado como obra independiente.

5) *Regreso de los emisarios a la isla y el relato
de su viaje ante la reina y la corte.*

A los siete años de iniciado su viaje, los emisarios retornan a su país y rinden cuentas de su misión a la reina. Cada uno enumera los lugares que ha recorrido y hace una exposición sucinta de la religión que ha abrazado: Šalmon del Islam, 'Eger del cristianismo y 'Aḥiṭub del judaísmo. La sorpresa de la soberana y el disgusto de ellos ante tal disparidad de creencias son mayúsculos. A causa de los términos despectivos con que cada uno alude a las religiones de los demás, se produce un altisonante enfrentamiento entre ellos. 'Aḥiṭub reta a 'Eger a sostener un debate público; y la reina, con la anuencia de sus consejeros, lo autoriza.

6) *Disputa pública entre 'Eger y 'Aḥiṭub.*

Durante dos días, 'Eger y 'Aḥiṭub discuten sobre los principios de la fe cristiana y judía, y sobre prácticas concretas de sus respectivos creyentes. En el primer día la controversia es más pausada, y gira alrededor de la situación de abatimiento del pueblo de Israel y la Encarnación. La segunda y definitiva sesión es más densa. Concluye el debate sobre la Encarnación y la polémica pasa al de la Trinidad, el nacimiento virginal de Jesús de Nazaret, la condición de Mesías y rey en la persona de Jesús, la abrogación o permanencia de la ley mosaica, el culto a los santos, las maldiciones a otros pueblos en el oracional judío, el verdadero Israel, y el préstamo a interés por parte de los judíos. Más adelante analizaré el desarrollo y contenido del debate.

7) *Desenlace de la disputa.*

Una vez que los contendientes han expuesto sus razones, la reina solicita el arbitraje de Šalmon para dilucidar a quién le corresponde la victoria. Éste inclina la balanza hacia 'Aḥiṭub apoyándose en

el recuerdo del río Sambaṭion -cuya impetuosa corriente de agua y piedras deja de fluir sólo durante los sábados-, y en la perseverancia en la fe de las comunidades judías de todo el mundo, a pesar de las persecuciones y la pobreza que padecen. Los dignatarios de la corte confirman este veredicto, y todo el reino se convierte al judaísmo. 'Eger, vencido y decepcionado, se suicida. 'Aḥiṭub, aclamado como vencedor, ve encumbrada su posición.

8) *Debate sobre los sacrificios y el mundo venidero.*

La narración termina con un amistoso debate a tres bandas entre la reina y su escudero, por un lado, y 'Aḥiṭub, por otro, sobre los sacrificios, su legitimidad y provecho, para terminar con una exposición sobre el destino del creyente fiel en el otro mundo.

9) *Epílogo del autor.*

La obra concluye de modo semejante a como empezó: con la intervención del autor en primera persona. Esta vez, sin embargo, abandona la prosa y se entrega a la poesía. En un poema alfabético con otros cuatro versos adicionales, insiste humildemente en su pequeñez, reconoce sus faltas e implora el auxilio y la misericordia de Dios.

C) Trama.

El estudio de esta obra muestra que el autor organiza y domina con destreza los elementos estructurales de que se sirve. Una primera prueba se halla en el esquema novelístico por el que opta. Sin sacarlo de su terreno filosófico-teológico original y mediante algunas modificaciones, supo dotar de tensión dramática y de tintes narrativos al argumento que adoptó del *Sefer ha-Kuzari* de Yěhudah ha-Levi: la búsqueda de la religión verdadera que lleva a cabo un rey a través de sus conversaciones con tres sabios, uno cristiano, uno musulmán y otro judío. En

el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* este tema se engarza en el pintoresco motivo oriental de la isla fabulosa allende los mares, se va fraguando con los viajes, motivo literario propio de la *maqāma*, y se desarrolla en una disputa pública, que remite por una parte a conocidos antecedentes históricos (París 1240, Barcelona 1263 y Tortosa 1413-1414), y por otra al género literario de los debates. Un dato curioso es que la duración de la disputa entre 'Eger y 'Aḥiṭub, dos días, a los que se añade posteriormente una tercera jornada para las cuestiones de los sacrificios y del Edén, se aproxima a los 4 días por los que se extendió la de Barcelona y se aleja ostensiblemente de los 69 que ocuparon las sesiones de la de Tortosa. Un día adicional para los sacrificios y el Edén. Otro motivo literario, un sueño, y un acontecimiento trágico, un suicidio, acrecientan la consistencia de su obra. El sueño (pp. 24-25) es el preludio del decisivo encuentro de 'Aḥiṭub con el anciano judío, y cabe preguntarse si el modelo es el de José narrado en la Biblia (Gé. 37, 5-11) o el del rey de los jázares contado en el *Kuzari* (I, 1). A su vez, el suicidio (p. 203) pone un triste final a la vida de 'Eger. Su modelo, hasta en la expresión, es el suicidio de Ajitófel (II Sa. 17, 23). El último elemento estructural relevante es la oportuna inserción de los poemas en la prosa, bien para recapitular lo dicho (poema de despedida a los emisarios, p. 14), bien para pasar a otro tema (poema con que 'Aḥiṭub cierra la discusión sobre los santos, p. 172), unas veces intensificando y otras reduciendo la tensión narrativa y dialéctica.

D) Personajes.

El contenido doctrinal y el modo de expresión acaparan el interés del autor en detrimento de la caracterización de los personajes, que se contenta con esbozar a base de ligeras pinceladas. Un buen ejemplo de lo anterior puede verse en la figura de la reina, que retrata casi por completo cuando la introduce en la narración. Omite su edad y estado, y sólo le preocupa destacar su alcurnia, riqueza y virtudes cívicas y morales: «Reinaba allí una mujer importante, gloriosa hija de rey, y

descendiente de la reina de Saba. Tenía vasallos, magistrados y dignatarios, y juzgaba a su pueblo con justicia y rectitud. Poseía riquezas, gloria y poder, e inclinaba a su pueblo al lado bueno. Hablaba de paz a toda su estirpe y a su pueblo, y abría su boca con sabiduría. Acostumbraba a su pueblo con buen proceder, y juzgaba con espíritu generoso... Madrugaba y trasnochaba para rezar, y dos veces cada día alzaba las manos al cielo» (pp. 7-9).

Sin embargo, su reacción tras presentar 'Eger la relación de su viaje es moralmente censurable: «La reina se burló en su interior y menospreció en su corazón las palabras de 'Eger» (p. 70); y desdice en parte el elogio que recibe al concluir la disputa: «Era mujer fuerte e inteligente, y ensalzada en todas las buenas cualidades» (p. 199). En cualquier caso, cumple una notable función en la estructura de la obra, donde no resulta una mera pieza decorativa. Unas veces sus intervenciones en verso marcan la transición de unas partes de la obra a otras, como la despedida de los emisarios (p. 13), que da paso al viaje en cumplimiento de su misión, y la bienvenida (p. 60), que introduce la relación de cada emisario. En otros casos, sus preguntas propician la exhibición de solidísimos argumentos por parte de 'Ahitub, como en el debate sobre Is. 7, 14 (p. 126), sobre la circuncisión (p. 161) o sobre el préstamo a interés (p. 177). Y no faltan ocasiones en que canalizan el debate hacia puntos concretos, como sucede al final con los temas de los sacrificios (p. 200) y de la vida ultraterrena (pp. 215-216). Además, es el único personaje que aparece descrito -muy vagamente- en su físico: «La reina Šel Šion se sentó en su sitio. Su rostro lucía como la luna, se sonrosaba con esplendor y exhalaba fragancia como un lirio entre espinos, cual reina que se adorna con sus galas» (p. 190). Estas palabras que ponderan su belleza e inducen a considerarla mujer joven, recuerdan a las reinas Ester y Salomé Alejandra, llamada *Paz de Sión* en Šabb. 16b.

No se muestra mucho más detallista respecto de los tres emisarios, con los que sólo se explaya al describir su atuendo como característico de la religión que han adoptado (pp. 19, 21, 50, y

59). En el texto no se menciona ni la edad, la estatura, el estado o la profesión de estos personajes, hecho que induce a considerar que el autor pretende hacer de ellos el prototipo del creyente de cada una de las tres principales religiones monoteístas. Por orden de aparición en la obra, el personaje de Šalmon es el más desdibujado. Su nombre indica que el autor adopta hacia él una actitud positiva, pues el texto bíblico menciona a un Šalmon de 'Aḥoah en el grupo de los mejores guerreros de David (II Sa. 23, 28). Pero el único rasgo que le individualiza en la obra es su celo por la religión que abraza: «Ya no se apartaría de los ritos de Ismael, y siete veces al día caía de hinojos, se prosternaba, y bendecía a Mahoma» (p. 18). Por lo tanto hay que aplicarle las generalidades que al principio de la obra se predicán de los tres emisarios en su conjunto: «Acordaron buscar hombres rectos, comedidos, inteligentes e íntegros, notables del país y sabios, que captaran el núcleo de la verdad con su entendimiento. Se buscaron, y estos son sus nombres: el primero Šalmon de 'Aḥoah, el segundo 'Eqr de Qorah, y el tercero ... 'Aḥitub, de Togarmah» (p. 11). Aunque Šalmon queda relegado a un segundo plano en buena parte de la obra, su trascendencia estructural resulta innegable como introductor de las exposiciones de cada religión (pp. 61-66) y como árbitro de la disputa entre 'Aḥitub y 'Eqr (pp. 189-194).

'Eqr es el antagonista de la obra, y aparece calificado de modo negativo desde antes incluso de su debate con 'Aḥitub. Así, el último verso del segundo poema del prólogo reza: «Permaneced en guardia frente al sacerdote 'Eqr» (p. 5). Este juego de palabras presenta innegables connotaciones despectivas, pues lleva a la ciudad filistea del mismo nombre, donde se veneraba a Ba'al Zēbul como divinidad principal. Por otra parte, su nombre completo, 'Eqr de Qorah, evoca el episodio bíblico de la rebelión contra Moisés de clanes de la tribu de Leví capitaneados por Qorah, Datán y Abirón, a quienes se tragó la tierra (Nú. 16, 1-35). Pero es durante el relato de su conversión al cristianismo cuando el autor delinea los principales rasgos de su personalidad: la simpleza y la cólera. Sobre la simpleza ilustra este pasaje: «'Eqr tenía el corazón craso como la

grasa, y la creencia penetró en su seno como el agua, y como el aceite en sus huesos, pues, [como era] simple, creía cuanto escuchaba No ahondaba en el pensamiento para distinguir entre un camino lejano y otro cercano, y discernir entre la verdad y la mentira» (pp. 19-20). En cuanto a la cólera, basta aludir las fórmulas que introducen sus intervenciones, entre ellas la proverbial «se enfureció» (p. 75), y los durísimos términos que emplea en el poema con que arremete contra 'Aḥiṭub, entre ellos «varón sanguinario, hombre perverso» (p. 76). Además, 'Eḡer es el único emisario de cuyo físico se ofrece una característica: su cabeza tonsurada (p. 21).

Finalmente, 'Aḥiṭub es el protagonista de la obra, y siempre aparece tratado positivamente por parte del autor. Su nombre también posee raigambre bíblica, pues lo llevó el padre del sacerdote Šadoq (II Sa. 8, 17). Permite, además, establecer un juego de palabras en hebreo 'Aḥiṭub (אחיטוב) = *ha-haḡi tub*, el mejor (ההג' טוב). La región de la que se le hace proceder, Togarmah, con la que se identifica el reino de los jázares, convertidos al judaísmo, en la época medieval. Así, en el siglo X uno de sus soberanos aparece designado como *Yosef, rey togarmeo* en la famosa carta a Ḥasda'y ibn Šaprut¹. De 'Aḥiṭub destaca el autor tres cualidades: la sabiduría, la humildad y la solicitud por el bien de su pueblo. Respecto de la primera, ya en la presentación de los emisarios se dice que 'Aḥiṭub «experto en la sabiduría» (p. 11), extremo en el que abundan las alabanzas de la reina y la que le dirigen los cortesanos en el resto de la obra (pp. 102, 126, 143, *passim*). Acerca de la humildad, se dice que acudió a dar cuenta de su viaje «con espíritu sumiso» (p. 59). Y su solicitud por los demás se expresa con estos términos: «Fue querido por la multitud de sus hermanos, y se le encontraba en todo asunto del reino buscando el bien para su pueblo y para todos los que le amaban» (p. 198).

1.- וזאת תשובות יוסף המלך התוגרמי , J. BUXTDORFIUS [filius] : *Liber Cosri*, Basiliae 1660 [reed. Westmead-Farnborough 1971], praefatio ad lectorem [sin número de página].

VI.- Fuentes.

Son muy numerosas y variadas en la obra. El rasgo más llamativo del tratamiento que les da el autor es que casi nunca cita su procedencia, salvo en el caso del Targum de Jonatán y el de Onquelos, Maimónides y Nahmánides. En las páginas dedicadas al comentario del contenido realizaré un estudio más exhaustivo; ahora me refiero a ellas brevemente y por grupos.

- El texto más utilizado es la Biblia, cantera de la que el autor extrae continuamente frases y expresiones, cuyo sentido modifica en numerosas ocasiones por situarlas en contextos dispares. Además sobre los pasajes concretos en torno a los que gira el debate, son los Salmos (en especial el 119), Job, Proverbios e Isaías los libros más citados y aludidos en la obra.

- La citas y referencias al Talmud, los *midrašim* y al *siddur*, también abundan en la obra. Cuando el autor recurre a ellas por su contenido, emplea las fórmulas introductorias חכמי רעה (pp. 115 y 174), חכמי התלמוד (p. 118) y יורעי תעורה (p. 120). 'Abbot, Šabbat y Sanhedrin son los tratados que más aparecen aludidos en la obra. En cuanto a los *midrašim*, el autor se sirve principalmente de los hagádicos, como Génesis Rabbah (p. 116) y Tanḥuma' (p. 112), pero también cita o alude a los haláquicos, como Levítico Rabbah y Sifra' (p. 37), y Sifre a Deuteronomio (p. 181). Por último, del *siddur* proceden expresiones como עלינו לשבח (p. 9), la paráfrasis de la plegaria *titbarak* (p. 148) o la maldición contra los apóstatas (p. 171).

- El Targum aparece dos veces en toda la obra: el de Jonatán en la referencia a su versión de Is. 6, 3 (p. 149), y el de Onquelos en la cita de su traducción de Gé. 8, 21 (p. 213). Al contrario de lo que en él es habitual, el autor alude por su nombre a ambos intérpretes.

- Los exégetas judíos medievales, a los que a veces se refiere con las expresiones *יש מפרשים* (pp. 146) y *ויש עור רעות מצוות* (p. 149)¹. En el *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* se hallan interpretaciones tomadas principalmente de los comentarios al Pentateuco de Raši, Abraham ibn Ezra y Nahmánides, y del comentario de David Qimḥi a los Salmos (pp. 97-98).

- En distintos pasajes de la obra se alude, parafrasea o cita ideas, conceptos o expresiones tomados de Saadia Gaón, a quien 'Eger se refiere sin nombrarlo durante la discusión sobre la Trinidad (p. 155); alguna expresión del *Kuzari* de Yēhudah ha-Levi, como *אין קורבה* (p. 102); el *Comentario a Sanhedrin* (exposición de los trece artículos de la fe judía, pp. 34-41) y el *Moreh Nēbukim* de Maimónides (explicación de los sacrificios, pp. 209-211); la sección *Ha-Yihud* del *Sefer Hobot ha-Lēbabot* de Baḥyah ibn Paqudah (p. 24); y el *Sefer ha-'Iqqarim* de Yosef Albo (p. 29). En las secciones finales sobre los sacrificios y la vida ultraterrena (pp. 212-219) subyacen también algunas tesis enunciadas por Maimónides en el *Mišneh Torah* y en el *Ma'amar 'al-Tēḥiyyat ha-Metim*, e ideas expresadas por Nahmánides en el *Sefer ha-Gēuḥah* y el tratado *Ša'ar ha-Gēmul*.

- El autor también esgrime argumentos tomados o coincidentes con los acuñados o empleados en obras anteriores de polémica anticristiana como el *Sefer ha-Berit* de Yosef Qimḥi; el *Sefer Milḥamot ha-Šem* de Ya'aqob ben

1.- Cfr. M. PÉREZ FERNÁNDEZ : *La lengua de los Sabios. I. Morfosintaxis*, Estella 1992, p. 82.

Rě'uben; el anónimo *Sefer Nišṣaḥon Yašan*, la relación de la Disputa de Barcelona de 1263 hecha por Nahmánides en el *Sefer ha-Wikkuah*, el *Sefer Nišṣaḥon* de Yom Tob Lipmann de Mülhausen; y el tratado *Qešet u-Magen* del libro *Magen 'Abbot* de Šim'on ben Šemaḥ Durán. No está de más recordar que Ya'aqob ben Rě'uben empleó la prosa rimada para las frases de apertura de los capítulos de su obra, y que Iṣḥaq ben Polliqar escribió en prosa rimada su polémica anticristiana.

- El Evangelio está citado dos veces (Lc. 11, 2 en la p. 94, y Mt. 5, 17-20 en la p. 159).
- Un argumento tomado del *Pugio Fidei* de Raimundo Martí aparece en la p. 111. Pero a la luz de las intervenciones de 'Eger, está claro que el autor de la obra conocía las interpretaciones bíblicas cristianas consagradas por la tradición patristica, especialmente las de Jerónimo de Estridón e Isidoro de Sevilla.
- En una ocasión se refiere el anciano judío a un pasaje del *Sefer ha-Bahir* sobre las emanaciones divinas o *Sēfirot* que prevalecían en los Patriarcas (p. 54), y un poco más adelante emplea el símil כְּשֶׁלֶהֶבֶת בְּנֹחֶלֶת (p. 55), tomado del *Sefer ha-Yēširah*.
- El apartado geográfico se inspira probablemente en el *Sefer ha-Massa'ot* (Libro de Viajes) de Benjamín de Tudela. De la tradición popular musulmana proceden la leyenda sobre la muerte de Mahoma como consecuencia diferida del veneno que le suministró una judía de Haybar (p. 62). Finalmente, en la discusión sobre el préstamo a interés se alude a la legislación de los reinos de Aragón y de Castilla (p. 183).

VII.- Lengua.

La lengua del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* es el hebreo medieval, heterogéneo estrato culto de lengua literaria¹ que se extiende desde el tiempo de los *payyēṭanim* o poetas litúrgicos (mediados del siglo VI) hasta el inicio de la época de la Ilustración (mediados del siglo XVIII). Como señala A. Sáenz-Badillos, "el hebreo medieval no es un sistema lingüístico propiamente dicho que pudiera compararse con el hebreo bíblico o el hebreo rabínico ... Las diferencias entre unos y otros escritos son grandes ... porque el hebreo medieval no es nunca una lengua en el pleno sentido de la palabra, sino un renacer de usos y costumbres lingüísticas extendidos según el buen criterio de cada uno de los escritores de la época en función de sus condicionantes sociológicos y culturales, y siguiendo sus propias concepciones lingüísticas"². Sin olvidar estas palabras, expondré a continuación los usos lingüísticos propios del autor de la obra que me ocupa. Anticipo que la lengua del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* es básicamente una síntesis de hebreo bíblico y hebreo rabínico aderezados con elementos de diverso origen.

1.- Morfología.

a) EL VERBO. La flexión verbal que refleja esta obra es en líneas generales la del hebreo bíblico. Pero hay que reseñar los siguientes detalles:

- El empleo de la forma מַצְאִים (pp. 90, 140, 161 y 208) en lugar de מֵצֵאִים como primera persona del plural del perfecto del verbo מָצָא (= encontrar). Es un fenómeno típico del hebreo rabínico, que trata los verbos

1.- Desde principios del siglo III e.c., el uso del hebreo como lengua hablada en la vida diaria fue ocasional, y principalmente para que se comunicaran judíos de distinta procedencia y lengua vernácula. Vid. E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982, pp. 116 y 149.

2.- *Historia de la lengua hebrea*, Sabadell 1988, p. 203.

de tercera radical *'alef* como verbos de tercera radical *yod*¹. Sin embargo, en la obra no ocurre lo mismo con la tercera persona del plural, מצאו (p. 211) ni con otros verbos de este grupo.

- La vacilación en ciertos infinitivos de la forma *qal*, que se refleja en dobles como לתת (pp. 54, 125) y ליתן (pp. 10, 105, 116), לאמור (pp. 98 y 138) y לומר (pp. 98, 131, 142, 173, 184), לקחת (p. 183) y ליקח (p. 181), donde alternan la forma bíblica y la rabínica. Además, לירבק (p. 195) por להרבק y ליבנס (p. 191) por להבנס son formas típicamente rabínicas con caída de la gutural de la preformativa del infinitivo constructo *nif'al*. Compárense con להמלך (p. 116) y להקבר (pp. 62 y 98), en las que se mantiene².

- El abundante uso de la forma *hof'al*, común en el hebreo bíblico y en el rabínico (מוסכמים p. 60, הורגלו pp. 145 y 205, הוצרכתי p. 191, etc).

- El empleo de formas propias del hebreo bíblico y no utilizadas en hebreo rabínico más que en referencias o citas bíblicas. Entre ellas se encuentran algunos cohortativos (נחלקה p. 14, נשאלה p. 70, ואשמעה p. 190); varios enérgicos (אעזבנו p. 121, אפרשנו p. 85, אהרסנה p. 38, יחליפנה, ימירנה); ciertos imperativos alargados con ה- paragógica (הבה p. 187, אקבלנה p. 215); numerosos imperfectos consecutivos (ותעל p. 8, הגירה p. 71, שבה p. 190); el *pu'al* en forma personal (ויבוקשו p. 11) y no únicamente en los participios (מחוקקה p. 31, מסורר p. 66, מבוברים p. 84, מעונים p. 122, etc); y muchos infinitivos constructos precedidos de preposición

1.- Vid. E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, p. 127.

2.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927 [reed. 1978], p. 58. A pesar de que en algunos aspectos se ha quedado anticuada, citaré esta obra porque sigue siendo útil, y hasta indispensable en otros, como apunta A. Sáenz-Badillos, *Historia de la lengua hebrea*, pp. 163ss. Así, M. Pérez Fernández remite a ella con frecuencia en su obra antes citada.

¹(p. 139, etc) בבווארו 81, בהעמיק, p. 1, בשבבי).

- El uso de formas verbales propias del hebreo rabínico, como las de raíz reduplicada מפשפש (p. 21), תרקרק (p. 118), מקשקש (p. 167); las de raíz cuadrilítera מפורסם (p. 72), יערבב (p. 150) y מסרהב (p. 160); las de raíces cóncavas tratadas como raíces regulares עיין (pp. 133 y 155) y לקיים (pp. 43 y 133); las de la pasiva *nitpa'al* נתחייב (p. 26), נתבטלה (p. 44), נשתקעו (pp. 204 y 209), etc; y la de la causativa pasiva *šof'al* משועברים (p. 175)².

- El empleo de los verbos גער (pp. 25, 135 y 178) y חרל (pp. 94, 157, 210 y 213), que aparecen en hebreo bíblico pero no en hebreo rabínico; y, viceversa, el de קנח (p. 21), צלב (p. 70), חזר (p. 74, *passim*), שמש (p. 117, *passim*), סכס (p. 11, *passim*), que aparecen en hebreo rabínico pero no en hebreo bíblico³.

- El uso de arameísmos como el verbo ארע (pp. 47, 77, 131 y 176) y las formas תהא (pp. 52, 213), הוי (pp. 84 y 205), זיל קרי (pp. 102 y 111) y יהא (p. 196).

b) EL NOMBRE. De la morfología nominal hay que destacar lo siguiente:

- El léxico básicamente bíblico (como los *hapax legomenon* a los que luego me referiré) y talmúdico (como מסיבה p. 26, סבר p. 81, ממש p. 174, etc), que está enriquecido con numerosos vocablos tomados de otras lenguas. Entre ellos figuran en primer lugar los arameísmos, tanto aislados (גוזמא p.

1.- Cfr. E. GOLDEMBERG, "Hebrew Language: Medieval", *Encyclopaedia Judaica* vol. 16, col. 1632.

2.- Vid. E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, p. 127.

3.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 46-51.

p. 88, אִמָּא גּוּפָא רְעוּבְרָה הִכִּי הוּא) como en cadena (p. 214, בָּלָל p. 49, etc) A continuación figuran helenismos (p. 1, אֶפִּיקוֹרִיס p. 116, סְנִיגוּרִיא p. 95, etc), latinismos (p. 59, מְקַטְרִין p. 164, בּוֹרֵנִי p. 191, etc) y parsismos (p. 79, אֲחֲשֶׁר־פְּנִים) p. 79, פָּחָה p. 79, פִּרְתָּמִים p. 199, etc).

- El empleo de los nombres de acción de los esquemas *qəṭilah* (שָׁגִיאה p. 3, שְׁמִירָה p. 69, טְבִילָה p. 157, etc), *qaṭṭalah* (סִבְנָה p. 32, בּוֹנָה p. 54, תְּקִנּוֹת p. 8, etc), *qittul* (שִׁתּוּף p. 110, וִיכּוּחַ p. 81, יְעוּר p. 144, etc), y *haqṭalah* (הַמְצָאה p. 6, etc), profusamente utilizados en el hebreo rabínico¹.

- El escaso uso del dual, que aparece en contadas ocasiones: פְּעַמִּים (p. 8), עֵינַיִם (p. 190), יְדַיִם (p. 94), טַפְחִים (p. 33).

- El empleo de los neologismos מְטַרֵּן (p. 25) y מְבַטֵּל (p. 158), acuñados con los sufijos de agente -ן y -וֹן respectivamente². Aquél rara vez aparece en denominativos, pero sí en adjetivos, como קֶרְמוֹן (p. 35), תַּחְתּוֹן y תִּיבּוֹן (p. 135), etc del texto³.

- La aparición de diversos *hapax legomenon* bíblicos, como שָׁלִי (p. 134, cfr. II Sa. 3, 27), מִתְהַלְתֵּךְ (p. 178, cfr. Is. 30, 10) ó נִשְׁיִיה (p. 207, cfr. Sal. 88, 13). El uso de esta clase de palabras en el hebreo medieval se debe en gran medida a la labor lexicográfica realizada por gramáticos como Saadia Gaón y Mēnaḥem ben Saruq⁴.

- El empleo de dos formas nominales abreviadas (מַעַן por מַעֲנֶה p. 10, y

1.- Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los Sabios*, pp. 102-103.

2.- Vid. A. SÁENZ BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, p. 188.

3.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 120.

4.- Vid. A. SÁENZ BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, p. 229.

לעל por תעלה p. 76), siguiendo la técnica de los poetas litúrgicos¹.

c) LOS PRONOMBRES Y ADJETIVOS. En el grupo de los pronombres personales destacan los siguientes fenómenos:

- El empleo ocasional de la forma arcaica de primera persona de singular, אנכי, bien en referencia bíblica (p. 2), bien en contexto (p. 216). Generalmente aparece la forma אני (pp. 6, 28, 172, *passim*).

- La predilección por la forma rabínica אנן (pp. 14, 30, 43, 56, 170, *passim*) en lugar de la bíblica אנחנו (pp. 9, 44 y 103 en referencia bíblica, y pp. 34 y 40 en contexto) para la primera persona del plural.

- El uso de la forma bíblica alargada הםה (pp. 16, 79, 163, *passim*) junto con la habitual הם (pp. 1, 115, 186, *passim*) para la tercera persona del plural masculino. En la obra también aparecen las formas de segunda y tercera persona del singular אתה (pp. 27, 51, *passim*), את (pp. 12 y 73), הוא (pp. 34, 62, *passim*), היא (pp. 7, 165, *passim*), la de segunda del plural masculino אתם (pp. 76 y 170) y la de la tercera del plural femenino הן (pp. 12, 54, *passim*). No figura la de segunda de plural femenino. Sí aparece una vez la forma aramea de segunda persona de masculino singular את (p. 77), en una referencia bíblica.

Como pronombre reflexivo se emplea en la obra עצם + sufijo pronominal. Ejemplos: כי מכיר אני בעצמי (p. 3), כל הנביאים לא נתנבאו (p. 3), והמלכה עצמה (p. 199), *passim*. Pero no faltan casos en que se emplea la preposición על + sufijo pronominal: וקיבל עליו עינוי מיתה (p. 64), וקבלתי עלי שמירתו (p. 69), קבלו עליהם ועל זרעם (p. 179). Se trata de dos procedimientos típicos del hebreo rabínico².

1.- Vid. E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, p. 156.

2.- Vid. *ibid.*, pp. 124-125.

Respecto de los demostrativos, para indicar la cercanía se emplean en el texto las formas זה (masculino singular, pp. 98, 120, *passim*) , זאת y זו (femenino singular, pp. 38, 88, 95, *passim*), אלה (masculino y femenino plural, p. 126, *passim*). Sólo se encuentra una vez (p. 134) la forma אלו de masculino y femenino plural, propia del hebreo rabínico, y no aparecen las formas fuertes הלזה , הלז , הלה y הללו del hebreo bíblico y rabínico¹. Para señalar la lejanía aparece generalmente la preposición את con el sufijo de tercera persona correspondiente al nombre al que antecede, procedimiento típico del hebreo rabínico². En masculino singular figura algunas veces la forma bíblica de nombre + ההוא (p. 15, בלילה לרבר ההוא) p. 23, הוא ברור הוא, p. 136, ומן היום ההוא, p. 199, etc)³. También se usa el pronombre demostrativo para expresar la reciprocidad y la correlación indefinida, como en hebreo bíblico⁴. Ejemplos: זה את זה (p. 60), זה מתייחד זה, זה בזה (p. 179), *passim*.

En el texto aparecen en contadas ocasiones pronombres indefinidos: מה (p. 32, en referencia bíblica) y מאומה (pp. 50 y 168 en cita bíblica, y p. 186 en contexto). Es muy llamativo el uso de esta última forma bíblica en lugar de la rabínica כלום , que de ella deriva⁵. También hay varios ejemplos de מקצת- (pp. 6 y 205), uno de כמה (p. 90) y tres de שום (pp. 80, 152 y 196) usados como adjetivos indefinidos⁶.

El pronombre relativo más empleado en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Salmon* es אשר (pp. 6, 75, *passim*), la forma bíblica por antonomasia,

1.- Cfr. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, Tarrasa 1989, pp. 133-134, y M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 41-42.

2.- Vid. M. H. SEGAL, *op. cit.*, p. 202.

3.- Vid. P. JOUON, *Grammaire de l'hébreu biblique*, Rome 1923 [reed. 1965], pp. 445-446.

4.- Vid. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, p. 138.

5.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 210.

6.- Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los Sabios*, p. 82.

aunque tampoco falta la forma -ש, procedente del sustrato cananeo antiguo y habitual en el hebreo rabínico (pp. 3, 120, *passim*)¹. Como pronombre relativo-indefinido para cosas aparece normalmente la forma מה-ש (pp. 47, 116, *passim*), y en ocasiones simplemente אשר (pp. 73, 187, *passim*). En cambio, la forma que se usa de relativo-indefinido para persona es מי-ש (pp. 75, 91, *passim*).

Y por lo que atañe a los pronombres interrogativos, son las formas bíblicas מי para personas (pp. 28, 42, *passim*) y מה para cosas (pp. 24, 83, *passim*) las más utilizadas. Sin embargo, tampoco faltan las formas rabínicas איזה (pp. 84, 171, *passim*) y איזו היא (p. 205). Como forma interrogativa-indefinida de cantidad se emplea כמה (pp. 87 y 94).

Los adjetivos no escasean en la obra, como demuestran estos ejemplos: קלה (p. 2), עתיקים (p. 50), השפלים (p. 181), הרחמן (p. 182), ההביבים (p. 214), הלח (p. 216), etc. Sin embargo, el fenómeno más llamativo en este apartado es el uso del esquema בעל + nombre para la formación de expresiones adjetivales o determinativas. Se trata de un procedimiento muy empleado en el hebreo rabínico para especificar un tipo de sujeto, como señala M. Pérez Fernández². Los ejemplos que aparecen en la obra son: בעלי מדות (p. 11), בעלי מרמה (p. 14), בעלי נטיות (p. 16), בעל טוב וכשפים (p. 100), בעלי תשובה (p. 104) y בעלי הבמה (p. 116).

1.- Vid. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, p. 136.

2.- *La lengua de los Sabios*, p. 121.

Uno de los aspectos más destacados del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* es la gran riqueza y variedad que muestra en el uso de las restantes clases de palabras, con una simbiosis muy acertada entre los elementos propios del hebreo bíblico y los característicos del rabínico:

e) ADVERBIOS. La obra muestra una gran riqueza y variedad de adverbios, con una intensa mezcla de formas bíblicas y rabínicas, que detallo por grupos:

- De afirmación y negación, énfasis, certeza y duda: אולי (pp. 1, 167, 183), אין (pp. 39, 53, *passim*), איפוא (p. 137), אַל (pp. 28, 75, *passim*), אמנם (pp. 153 y 193), אמה (p. 205), אמת (p. 126), באמת (p. 166), גם (pp. 8, 120, 186, *passim*), הרי (pp. 45, 98, 176, *passim*), הנה (pp. 28, 179, *passim*), הכי (pp. 76 y 150), לא (pp. 6, 42, 118, *passim*) y מסתמא (p. 153).

- De cantidad: כר (pp. 42, 101, *passim*), כמה (pp. 44, 99, *passim*), כמעט (p. 64), מאור (pp. 23, 154, *passim*), מעט (pp. 6 y 218) y פחות (p. 88).

- De modo: אררבה (pp. 101, 131, 175, *passim*), אכן (pp. 51, 91 y 153), אף (pp. 135, 200, *passim*), אפילו (pp. 57, 204, *passim*), בהריא (p. 209), בהפך (p. 185), כר (pp. 47, 125), כיוצא ב- (p. 125), כ- (pp. 6, 78, *passim*), כבן (pp. 56, 145 y 197), כמות- (pp. 99, 146, *passim*), כבה (pp. 51, 63, 196, *passim*), כגור (pp. 41, 149, *passim*), כשורה (p. 162), כן (pp. 53, 118, *passim*), לגמרי (p. 122), לבר (pp. 169, 210, *passim*), להפך (p. 211), לחצאין (p. 178), על כל פנים (pp. 2, 84 y 127), על הזב (pp. 40 y 149), מהרה (pp. 101 y 198), רק (pp. 26, 101, 203, *passim*), על בו (pp. 7, 96, 207, *passim*).

- De lugar: אחור (pp. 59 y 128), בחוץ (p. 6), בסוף- (115), רלעיל (p. 133), הלום (pp. 12, 55 y 103), למטה (p. 134), בה (p. 191), באן (p. 40), הנה (pp. 96 y 218), למרחוק (p. 164), למעלה (p. 134), מלפנים (p. 202), מטה (99), לסוף- (149), שמה (pp. 69, 189, *passim*) y שם (pp. 7, 29, *passim*).

- De tiempo: אז (pp. 94, 127, *passim*), אזי (p. 203), אחר כך (pp. 22, 147, *passim*), בר אשונה (p. 82), בקרוב (p. 127), אתמול (p. 81), אחרי בן (p. 202), והלאה (p. 194), ואילך (p. 56), היום (pp. 68, 96 y 122), בשבוע (p. 156), לבסוף (pp. 47, 119, *passim*), כבר (pp. 17, 42, *passim*), יומם (p. 201), טרם (p. 119), לפני בן (p. 85), לעלמין (p. 82), לער (p. 48), לסוף (p. 62), לנצח (p. 122), עדיין (pp. 46 y 120), מעולם (pp. 43, 105, *passim*), מחר (pp. 79 y 104), לשעבר (p. 189), עתה (pp. 25, 50, *passim*), עכשיו (pp. 116, 152, *passim*), עוד (p. 120), תכף (p. 82, 142, *passim*), תחילה (pp. 82, 142, *passim*), קודם (p. 6), פתאום (p. 166), תמיד (pp. 131, 182, *passim*) y (p. 218).

- De interrogación: איך (p. 142), איך (pp. 29, 117, *passim*), איכבה (p. 134), האם (pp. 67 y 166), ה- (pp. 28, 220, *passim*), איפה (p. 142), למה (pp. 14, 102, *passim*), הלא (pp. 43, 117, *passim*), היכן (pp. 86, 132 y 154), מהי (pp. 86, 143, *passim*) y (p. 42), מדוע (p. 42).

Son genuinamente bíblicas formas como אולי , הלום , עדיין , לשעבר , לחצאין , בשורה , כלומר , תמיד o יען , איה , עתה , תכף o שוב , עכשיו , éstas dos últimas palabras tomadas del arameo¹.

f) PREPOSICIONES. En el *Sefer 'Ahitub wē-Šalmon* aparecen también numerosas preposiciones, muchas de ellas formadas por aglutinación, procedimiento típico del hebreo rabínico². Esta es la relación de las empleadas en la obra: אל (pp. 1, 69, *passim*), אחר (p. 64), אחרי (pp. 29, 217, *passim*), אצל (pp. 25, 96, *passim*), את (pp. 112, 218), ביחוד (p. 147), בין (pp. 19, 45, *passim*), בלי (pp. 7, 167, *passim*), בלא (pp. 66, 154, *passim*), בכל זאת (p. 44), בעבור (pp. 63, 163, 176), בעל- (p. 128), בלתי (pp. 45, 64, *passim*), בעזרת (pp. 63, 163, 176), בעזר (pp. 1, 69, 140), בשביל (pp. 93, 125), זולת (pp. 64, 196, *passim*), יחד (p. 14,

1.- Vid. M. H. SEGAL, *A grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 134-135.

2.- Cfr. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 243.

148), ללא (pp. 75, 93), לאחר (p. 85, 3), ל- (p. 39), בפי (p. 109), יחדיו (p. 185), לפני (pp. 59, 53, 59, *passim*), לפי (p. 220), לעומת (p. 77), למול- (p. 185), מול (pp. 5, 14, *passim*), מאת (pp. 47, 50), לקראת (pp. 15 y 24), מבלער (p. 9), מן (pp. 9, 137, *passim*), מלבר (pp. 145, 164), מחמת (pp. 172, 194), מעבר (pp. 6, 15), מתוך (p. 44), מפי (p. 14), מעל (pp. 14, 183), ער (pp. 14, 96, *passim*), על יד (pp. 38, 113,), על גב (pp. 15, 154, *passim*), על (pp. 15, 154, *passim*), עמ (p. 195), עקב (pp. 62, 94, *passim*), ער (p. 125), עת (13, 112, *passim*), עת (p. 119), תחת (pp. 45, 175) y תמור (p. 212).

Son genuinamente bíblicas formas como בולל , בעבור , מול 6 בער , y rabínicas תמור 6 על גב , מחמת .¹

g) CONJUNCIONES. También abundan en esta obra:

- Adversativas: אבל (pp. 7, 101, *passim*), או (pp. 45, 152, *passim*), אולם (pp. 74, 84, *passim*), אך (pp. 3, 55, *passim*), אלא (pp. 52, 119, *passim*), אמנם (pp. 29, 74, *passim*), כי אם (pp. 52, 108, *passim*) y כי (pp. 106 y 172), הן ... הן (p. 33), אפס כי (pp. 188 y 203).

- Causales: בעבור ש- (p. 212), בשביל ש- (p. 184), יען אשר (p. 201), כי (pp. 7, 95, *passim*) y על ש- (p. 63)

- Comparativas: כדורך ש- (p. 96), כאילו (pp. 92, 165), כאשר (pp. 22, 43, 211, *passim*) y כמו ש- (pp. 216, 218).

- Completivas: אשר (pp. 9, 210, *passim*), בבל (37, en cita midrásica), כי (pp. 2, 45, 206, *passim*) y ש- (pp. 19, 135, *passim*).

1.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 141ss.

- Concesivas: אף (pp. 42, 119, *passim*), אם כי (p. 4), אם כי (p. 53), אלא אם כן (p. 181), על פי ש- (pp. 183 y 193).
- Condicionales: אלו (pp. 93, 152, *passim*), אלמלא (pp. 211, 213), אם (pp. 2, 78, 187, *passim*) y בלבר ש- (p. 3).
- Consecutivas: לפיכך y (p. 36) ומכל שבן (pp. 53, 187), וכל שבן (p. 46).
- Finales: כרי (p. 52), יען ש- (p. 209), יען אשר (p. 6, 42), יען (p. 3), בשביל ש- (pp. 8, 54, 186), לבלתי (p. 188), לבל (pp. 3, 116, *passim*), כרי ש- (pp. 64, 214, *passim*), ל- (pp. 51, 174, *passim*), למען (pp. 14, 80, 175), פן (p. 211), שמא y (pp. 55, 120, *passim*), לאחר ש- (p. 204), מאז (202, 204), עד (pp. 20, 95, *passim*), עד ש- y (pp. 21, 112, 122), עד כי (p. 96), עד אשר (pp. 23, 204, *passim*).
- Temporales: אחרי כי (pp. 161, 165, 214), אחרי אשר (pp. 33, 214), אחר ש- (p. 174), כרי (p. 174), כרי- (pp. 43, 94, *passim*), כאשר (p. 2), טרם (pp. 124, 128), בטרם (pp. 129, 189), עד (pp. 20, 95, *passim*), לאחר ש- (pp. 55, 120, *passim*), מאז (202, 204), עד (pp. 21, 112, 122), עד כי (p. 96), עד אשר (pp. 23, 204, *passim*).

Son genuinamente bíblicas formas como טרם , יען אשר , פן o לבל ,
 y rabínicas la aramea שמה , בשביל ש- , אלא ,¹

h) INTERJECCIONES. Figuran en la obra: אהה (p. 186), אוי (pp. 110 y 165), חם (pp. 30, 93, *passim*), חלילה (p. 48, en referencia bíblica), אחלי (pp. 45, 162, *passim*), y נא (pp. 77, 166, *passim*). Son genuinamente bíblicas y no aparecen en hebreo rabínico las formas אהה y אחלי².

1.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 146-147.

2.- Vid. *ibid.*, pp. 148.

2.- *Syntaxis.*

Las características principales que presenta la lengua del *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* en el terreno de la syntaxis también reflejan una mezcla de elementos propios del hebreo bíblico con otros típicos del hebreo rabínico. Este hecho queda de manifiesto de una manera especial en la esfera del verbo. Primero, por el uso del imperfecto con *waw* conversivo, el principal procedimiento narrativo de los textos bíblicos, desaparecido casi por completo de los rabínicos, donde figura sólo en las citas bíblicas. Los ejemplos que se encuentran en la obra son muy numerosos, y selecciono el siguiente: ויהי בבוקר ותשלח ותקרא לשרים ולסגנים ... ויבואו וישתחוּ (p. 8). Segundo, por el valor fundamentalmente temporal que tienen las demás formas verbales fuera de las citas o alusiones bíblicas. Así, el perfecto se usa para el pasado, el imperfecto para el futuro y el participio activo para el presente. Se trata de un fenómeno que adquiere carta de naturaleza en el hebreo rabínico¹. Asimismo, son propias del hebreo rabínico las numerosas perífrasis repartidas por la obra. De carácter durativo es la formada con el verbo היה + participio². Ejemplos: היה בוער (p. 14), היה שקור (p. 49), יהיה ירא (p. 124), *passim*. Condición ingresiva tiene la formada con el adjetivo עתיד + infinitivo³. Ejemplos: עתיד אתה לשלם, כי הם עתידים להרגני (p. 115), להגאל עתידים (p. 40), עתיד ראוי לי לטעון תחילה (p. 82), לשפלותם ראוי לחמול עליהם (p. 177), וראוי לדונם לבף זכות (p. 183), *passim*⁴.

1.- Vid. M. H. SEGAL, *op. cit.*, pp. 150-156.

2.- Vid. E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, p. 131.

3.- Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 172.

4.- Vid. A. SÁENZ BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, p. 244.

La influencia del árabe en el uso de esta perífrasis no llega, como en otras obras, a la sustitución del infinitivo por *-w* + imperfecto.

Indican obligación las formadas con אין / יש + infinitivo. Ejemplos: יש לנו אין (p. 4), אין לתמוה (p. 216), ויש לי לשאול ממך שאלה (p. 14), להוש מעמי הארצות + על (p. 89), etc. También es perifrástico el uso de על + infinitivo¹. Ejemplos: לא עלינו המלאכה לגמור (p. 9), ועלינו לשבח וליתן כבוד (p. 42), עלי לשבח וחסדי השם עלי לשוחח (p. 71), etc. Por otra parte, hay dos ejemplos de uso libre del infinitivo absoluto, no empleado en el hebreo rabínico nada más que en referencias o citas bíblicas: עשות נפש כאברהם (p. 141, en paronomasia para aumentar la fuerza del verbo)². Por último, en la obra también se emplea el infinitivo constructo con preposición y sufijo, forma no usada en el hebreo rabínico³. Ejemplos: בהיותינו לעג לבל סביבותינו (p. 1), בהתפללו על צאנו ועמו (p. 121), בעברו דרך ארץ הצבי (p. 168), etc.

Otros detalles sintácticos de la obra dignos de mención son:

- La omisión del artículo en ארם הראשון (pp. 68 y 101), עול מלכות שמים (p. 148), כנסת הגדולה (p. 175), ויראת שמים (p. 193), donde el adjetivo determina al nombre en expresiones que designan instituciones, dignidades o conceptos teológicos. Si bien esta omisión es habitual en el hebreo rabínico⁴, es más llamativa su ausencia en los casos de טבילה באה (p. 159), ועונש המחללו מיתה (p. 160) y אלא מילה אשר בה נבללנו (p. 160).

- La falta de coherencia respecto del empleo de los demostrativos. Predominan los usos propios del hebreo rabínico, sin artículo que acompañe al nombre indeterminado y al adjetivo demostrativo. Ejemplos: שאול זה (p. 98), מרביר אלה (p. 126), תשובה זו (p. 176), etc. Pero hay ocasiones en que sí

1.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 167.

2.- Vid. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, p. 357.

3.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 165.

4.- E. Y. KUTSCHER, *A History of the Hebrew Language*, pp. 130-131.

aparece el artículo, como en *הקול הזה* (p. 25), *האותות האלה* (p. 67), *ברבר* (p. 67), etc. Y también hay algún caso en que el adjetivo demostrativo precede al nombre, como en arameo¹: *זאת האומה* (p. 88) y *בזה הלשון* (p. 156). En función pronominal alternan *זה* / *זהו* para el masculino, y *זו* / *זוהי* para el femenino. Ejemplos: *זוהי ראש גולה* (p. 120), *זוהו האמת והצדק* (p. 128), *וזאת* (p. 128), *זו היא ראייה של הבל* (p. 214), etc. Por último, para el demostrativo de lejanía se utiliza generalmente la forma rabínica (*את* + sufijo pronominal del nombre al que acompaña). No obstante, a veces se emplea la forma bíblica (nombre + pronombre personal precedido del artículo), y así se encuentra el doblete *איתנו היום* (p. 58) y *ביום ההוא* (p. 58).

- El abundante uso de la partícula de acusativo determinado *את*, que en otros textos medievales se suprime a menudo debido al influjo del árabe². Ejemplos de su uso: *ואת יוצרם לא ידעו* (p. 7), *ושם אגלה לך את סתרי* (p. 29), *אשר עליו הצמיד הפסיל* (p. 58), *passim*. Ejemplos de su omisión: *עמיד אתה לשלם דינם* (p. 179), *לקיים התורה והמצוה* (p. 110), *passim*.

- El empleo de numerosos acusativos internos: *ומנהגת הנחגה* (p. 7), *עבר* (p. 7), *ומנהגת הנחגה* (p. 7), *פשע פשיעה* (p. 100), *passim* y la aparición testimonial de un acusativo adverbial (*הביתה* p. 190), que en el hebreo rabínico se sustituye por las preposiciones³.

- El equilibrio en la construcción de los comparativos entre la forma bíblica de adjetivo + *מן* y la rabínica de *יותר* + adjetivo. Otro tanto sucede con el superlativo, donde se encuentran la forma bíblica de adjetivo precedido del artículo y la forma rabínica con adjetivo + *שב* + segundo término de la

1.- Vid. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 201.

2.- A. SÁENZ BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, p. 252.

3.- Cfr. M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, p. 173.

comparación¹. Ejemplos: המעט שבהם (p. 8), קטנה יותר נצרפה, מצאתי עוד אומה (p. 65), ובחנה השבר הגדול ותכלית, הימים הראשונים היו טובים מאלה, (pp. 131-132), הטובה (p. 217), *passim*.

- El predominio en el empleo del estado constructo y de los sufijos pronominales en lugar de la preposición של para expresar la relación genitival. Este hecho se ajusta al modelo bíblico más que al rabínico, y puede apreciarse a lo largo de la obra. Además, sólo hay tres casos en que aparece la doble determinación posesiva, de origen arameo y profusamente utilizada en los textos rabínicos, consistente en la prolepsis del sufijo pronominal seguido de של + nombre con artículo:² בעל ברחו של, (p. 21) תלמירו של ישו הנוצרי, (p. 189) כרי להנצל מרינה של גיהנם, (p. 68) הסטן של עבר מכפר ועל של, (p. 168) של אותם שמיהרו של, (p. 213) לילה מכפר של צפר.

- La abundancia de oraciones nominales. Por lo común están construidas con בי אין כמותינו אומה קשה) אין (p. 45, etc) y con וברבר זה יש חלוקים) יש (p. 90, etc) como cópula, pero también existen casos en que desempeñan dicha función los pronombres personales הוא y היא. Ejemplos: שטענער היא מוויפט (p. 85), זרין, הוא מלכות הרשעה (p. 174), etc.

- La aparición de algunas oraciones de relativo asindéticas, como sucedía en el hebreo bíblico³ y ocurre en la literatura medieval por influjo de la lengua árabe⁴. Ejemplos: הנה הגעתי לימים אין בהם חפץ אבל אימים (p. 1), ובעת נשוב יקח, (p. 46), etc. Pero en la obra predominan las sindéticas, construidas

1.- Vid. P. JOUON, *Grammaire de l'hébreu biblique*, pp. 435-437; y M. H. SEGAL, *op. cit.*, pp. 193-194.

2.- M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los Sabios*, p. 68.

3.- R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, p. 386.

4.- E. GOLDEMBERG, Hebrew Language: Medieval, *Encyclopaedia Judaica*, vol. 16, col. 1631.

con los pronombres *אשר* y *ש-*. Ejemplos: *גר בארץ אשר אין שם מרעה* (p. 3), *כי איש יהודי אשר* (pp. 62-63), *והוא היה מורע החסיד אברהם אשר לעבודת השם נהם* (p. 162), etc.

- La amplia gama de proposiciones subordinadas (causales, condicionales, concesivas, etc), instrumento requerido por toda prosa especializada, como la filosófica y teológica del texto, para satisfacer la necesidad de precisión y poder expresar los matices más sutiles del pensamiento. En los poemas prevalece, sin embargo, la sencilla yuxtaposición.

3.- *Semántica.*

El autor de la obra destaca por su maestría en el uso del vocabulario, como demuestran la variedad y riqueza de los términos que emplea¹. Su dominio del léxico queda de manifiesto por una serie de detalles que señalo a continuación.

- El tratamiento de los sinónimos. En unos casos los distingue con sutileza, como *גו* (p. 23) y *גינה* (p. 31) *בתר* (p. 19) y *נור* (p. 73); en otros, evita con ellos la monotonía, como *חזית* y *ראית* (p. 29) e *עילה* y *סיבה* (p. 34). Además, utiliza diferentes nombres divinos por todo el texto, desde *אלוקים*, *אלהים*, *אלוה*, *אלה שמיא* (p. 104) y *אל נישא* (p. 62), *אל-שרי* (p. 12) a *השם*, *המקום* (*passim*) *האל הרחמן* (p. 182).

1.- El virtuosismo lingüístico es una de las características de los autores en prosa rimada. Vid. A. NAVARRO PEIRÓ, "Estado actual de los estudios sobre la narrativa hispano-hebrea", *M.E.A.H* 41/2 (1992), p. 94.

- El uso de tecnicismos o de voces empleadas con sentido técnico en diversos campos. En su mayoría fueron acuñados por los miembros de la familia Ibn Tibbón, destacados traductores medievales de tratados de este tipo. Unas veces adoptaron los términos árabes tal cual (como אקלמים p. 12, *passim*, que los árabes tomaron del griego); otras se sirvieron de su calco semántico en hebreo (caso de איכות p. 28), y otras añadieron un sentido filosófico derivado a determinadas palabras (como תארים p. 52)¹. De los tecnicismos que aparecen en la obra selecciono los de los siguientes campos:

- * Geográfico: מחוזות (p. 12), בירות (p. 15), כרכים (p. 31), etc.
- * Filosófico: מדות (p. 28), מציאות (p. 34), מדות (p. 51), etc.
- * Religioso: בת (p. 34), אמצעי (p. 45), יהדות (p. 49), השגחה (p. 66), etc.
- * Polémico: מין (p. 2), ויכוח (p. 80), להבחיש (p. 83), המייחד (p. 87), etc.
- * Moral: מצפון (p. 28), זרונות, שגגות (p. 93), אשמה (p. 220), etc; y
- * Administrativo: סגנים (p. 6), פחה (p. 79), ראש המרברים (p. 196), etc.

- Los numerosos topónimos y nombres de ríos y de montañas citados en la obra: Hawilah (p. 6), Togarmah (p. 11), Chevaliers, Šihor (p. 16); Šahalia' e India (p. 58), Sambaṭion y Kušan (p. 191); etc. Aunque en muchas obras en prosa rimada influyen decisivamente en su elección las necesidades de la rima y del metro, no resulta imposible establecer la geografía en que se localiza la acción del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*².

Por último, en la obra no aparecen latinismos ni voces romanceadas en referencia a las creencias cristianas, al contrario que otros polemistas judíos anteriores³.

1.- Vid. A. SÁENZ BADILLOS, *Historia de la lengua hebrea*, pp. 249-250.

2.- Cfr. A. NAVARRO PEIRÓ, *Narrativa hispano-hebrea. Siglos XII-XV*, p. 39.

3.- Vid. D. BERGER, *A Critical Edition of the Nizzahon Vetus*, p. 31.

4.- Fraseología.

Lo más genuino en un autor es su modo de expresión, las locuciones que emplea de manera casi instintiva. La fraseología propia de cada uno se nutre de la ya consagrada por modelos anteriores y de las preferencias personales respecto del lenguaje del momento. A lo largo del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* se repiten determinadas expresiones hasta convertirse en una especie de muletilla. Así, caracterizan la fraseología de Mattitياهو en esta obra los siguientes detalles:

- El gusto por los sinónimos en series binarias o ternarias: חקירה ודרישה (p. 18), למרמס לקלם ולשנינה (p. 84), רררר וקוץ וקימוש (p. 78), חילוף ושני (p. 52), המרבית והנשר (p. 159), חלף ועבר (p. 117), נפעלת ונעשית (p. 105), אברון וכליו (p. 177), בופר ומימר (p. 208), etc.

- La abundancia de aposiciones, que confieren a la narración y a los diálogos un tono colorista y un aire de solemnidad, ya que reducen el ritmo. He aquí dos ejemplos: קרב וכליות, כלי המחשבה (p. 212) y קרב וכליות, סבלי רוח (p. 35).

- El gusto por las frases proverbiales de inspiración bíblica o talmúdica, como בנותן בקדרה תבלין (p. 4), כי מה לתבן את הבר (pp. 2, 7, 177), לרון לבף זבות (pp. 6, 118), ממהרורי מילי ומסמרטוטי כלמי (p. 33), אם אגלה טפח אכסה טפחיים (p. 165), רי לחבימא ברמיזא (p. 215), etc.

- El empleo de las expresiones להשבים ולהעריב (pp. 8, 22), לעלות בלב (pp. 8, 49), להמתיק (pp. 9, 209), הטיבות כי / ל- (pp. 9, 202), לעלות רבר עמוק במחשבה (pp. 10, 67), להיות מעמיק/להעמיק (pp. 10, 146), קבלה ב-/ל- (pp. 10, 144), לגמור בלב (pp. 47, 96), להיות מוטל על (pp. 31, 144), להביא ראיה (pp. 100, 142, 167), etc, en su mayoría de origen bíblico y talmúdico.

- El empleo de היות como infinitivo absoluto para introducir una consideración: היות על חנם צדיקים נירונים (p. 22), היות בשר ודם רשות לאלוה

(p. 160), היות בשר היות אותה מצוה נתונה רק לסגולת מקבלי התורה, (p. 92), בגיהנם *passim*.

- El uso de עם + pronombre relativo, infinitivo constructo o nombre abstracto, como en עם אשר (p. 32), עם עומק (p. 44), עם היותינו (p. 45), עם (p. 47), עם היותכם (p. 47), כיבר (p. 47).

- La profusión de ועתה + imperativo (pp. 81, 96, 103, 179).

- Las fórmulas interrogativas retóricas con מה como primer elemento: ומה (p. 216), etc. מה תועלת (p. 188), ומה מועיל (p. 150), מה טיבו (p. 143), ענין

- Las expresiones ponderativas y superlativas בחדרי חדרים (p. 39), האמנת לדורי (p. 124), ער שנים כמה וכמה (pp. 73 y 152), גבוה על כל גבוהים (p. 41), האמונה יקר מכל (p. 212), ונקייה מסולת (pp. 206-207), יקר מכל איברי הגוויה (p. 201), דורות חמרה (p. 217), etc.

- Las solemnes fórmulas de introducción de las intervenciones de cada personaje, como ויתמה הזקן על דבריו, ויתבונן על מאמריו (p. 26), ובה דבר נואמו (p. 32), וילבש הקרח שטנה ורעיון (p. 75), ויהי בשמוע עקר הכומר, ויחר אפו ויתמרמר, ויאמר (p. 105), ויהי בשמוע הכומר עקר ... ויצעק צעקה גדולה ומרה (p. 86), ויהי ויוסף שאת (p. 170), etc. Ésta es una característica común a la mayoría de los narradores hispanohebreos, como apunta A. Navarro¹.

- La notable adjetivación con que adorna muchas frases: אילן סמור (p. 23), אבותינו החביבים (p. 214), etc. מטיטוס הרשע (p. 163), פלטרין גדולים ונוראים (p. 153), עקר המקשי (p. 117), עקר הגולם (p. 110), הכומר הבסיל (p. 110), etc. Mención especial merece la dureza de los calificativos que acompañan a 'Eqr, como תקיף (pp. 41, 78 y 192) y de עזים (pp. 104 y 110).

1.- *Narrativa hispano-hebrea. Siglos XII-XV*, p. 42.

VIII.- La rima.

En una obra tan extensa como el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* sorprende la habilidad de su autor para mantener de forma casi constante la calidad de rima. Se trata de un hecho muy meritorio, pues rimar en hebreo resulta mucho más difícil que en árabe, tanto por la menor cantidad de palabras que componen el vocabulario de la lengua hebrea, como porque la mayoría de las mismas termina en consonante. Así lo explicó en su día D. Yellin: «En primer lugar por la escasez de raíces que hay en hebreo frente a la gran abundancia que hay en árabe, la cual conduce al hallazgo de numerosos sinónimos y permite al poeta mayores opciones en el hallazgo de la rima. Y en segundo lugar, por la diferencia fundamental que existe entre estas dos lenguas hermanas que mientras que el hebreo está construido en general y en su mayoría sobre la base de los *šēwas* al final de las palabras, esto es, el quiescente que aparece al final de la mayoría de las palabras ... el árabe está construido fundamentalmente en la lengua literaria sobre la base de la vocal al final de las palabras»¹. Es cierto que sólo una minoría de las rimas de la obra pertenecen a la categoría más perfecta de las *mēšubbahim*, donde riman las tres últimas consonantes y las dos últimas vocales de las palabras, como הנכבדות / אובדות (p. 12), נשחר / (p. 75), נשחר / השחר (p. 140), etc, pero este hecho creo que debe considerarse secundario. En este sentido, las *'obērim*, donde riman sólo la vocal y consonante final (/ צירון / p. 16, באוויר / להקבר p. 62, etc), constituyen una parte más minoritaria aún entre las rimas de la obra. La mayoría de éstas rimas se encuadra en la

1.- ראשונה בגלל מעוט השרשים שבעברית בנגר שפעת העושר הגדול שבערבית, המביאה למציאת נרדפים רבים ונותנת למשורר בררה גדולה יותר במציאת החרוז. ושנית מפני ההבדל היסודי שבין שתי השפות האחת האלה, והוא: כי בשעה שהעברית בנויה בכלל וברובה הגדול על יסוד השואיות בסוף המלים, ז"א הגח הנראה בסוף , רב המלים ... בנויה הערבית בעקרה בשפה הספרותית על יסוד התנועה בסופי המלים , *Torat ha-Širah ha-Sefardit*, Jerusalem 1939 [reed. 1972], p. 11.

categoría intermedia de las *rē'uyyim*, donde riman las dos últimas consonantes y la vocal final (נעבור / כבור p. 9, נוקש / לבקש p. 74, נשק / רמשק p. 145). Además, son escasísimas las anomalías en la rima de la obra, que luego detallaré. No suponen ningún desdoro para el autor, y sí le hacen al lector reparar en su acierto como rimador. Las principales características de la rima de la obra son:

- Su cambio cada dos secuencias. Contadísimos son los pasajes del *Sefer 'Ahitub wē-Salmon* en que se presentan tres o cuatro secuencias con la misma rima: בבניה / בראשונה / ונשמענה (p. 39), ממשבותיהם / מעשיהם / פרטיהם (p. 82), פעם / ינעם / העם (p. 104); y por último וברמותם / בתבניתם / ובטירותם / לאומותם (p. 165).

- La tendencia a que las cláusulas rítmicas estén formadas por cuatro o cinco palabras, aunque aparecen más términos cuando el autor cita versículos bíblicos literalmente, caso de ועם כל זה יעדנו אלהים חותם: / ואף גם זאת בהיותם (p. 89); y, lo que es muy raro, sólo dos o tres, como en ובהיותי בבבל הקריה / ראיתי בשביה (p. 121).

- La inclinación a situar buena parte de los artificios lingüísticos en las palabras portadoras de la rima, desde antítesis (por ejemplo ערלים / נימולים p. 45 y 159) a homofonías (como ערץ / ארץ p. 160) y paronomasias (casos de סבר / שבר p. 98; y אתה, הסוחר / אתה שוחר p. 48).

También se produce una serie de casos aparentemente excepcionales y dignos de comentar, pues en su mayoría reflejan a buen seguro ciertas tendencias de la pronunciación del hebreo por parte de los judíos de la Península durante la Edad Media. Son los siguientes:

- El uso de לחטאות en lugar de לחטוא como forma de infinitivo para mantener la rima con לנטות (p. 116). Es fenómeno habitual en el hebreo

bíblico, donde los verbos de tercera radical *'alef* son tratados en numerosas ocasiones como verbos de tercera radical *he*¹.

- El recurso esporádico a la terminación *ה*- como sufijo pronominal de tercera persona del plural masculino con nombres femeninos plurales, que alterna con el mayoritario de la terminación *-יהם* (*passim*). Un buen ejemplo aparece en *אחרי מותם / והם מסרו גופותם ונשמותם* (p. 163)².

- *לשאל / אנאל* (pp. 2 y 216). El imperfecto se vocaliza con *qameṣ gadol* en pausa, como Rt. 4, 4 que el autor cita en este pasaje concreto. El ejemplo trae a la memoria que en castellano y catalán medieval el *qameṣ qatan* y el *holem* se transcribían como *o*³.

- *קד / בפרד* (p. 139), *מקבים / ים* (p. 133), *ילקט / שקט* (p. 78), *אדם / אדם* (p. 178), *הוקד / נדר* (p. 203), *אשע / טועו* (p. 206) y *עשו / עשו* (p. 216). Algunos poetas hispano-hebreos rimaban *pataḥ* con *ṣere*⁴.

- *העור / מעוט* (p. 144) y *העונו / שרור* (p. 142) son una muestra de la neutralización de las dentales implosivas en la sílaba final⁵.

- *אפיק / ספק* (p. 144). La rima de las vocales de timbre *e* con las vocales de timbre *i* era común en el hebreo medieval español⁶.

- *מבטל / עולם* (p. 158) ejemplifica la neutralización *mem / nun* al final de palabra en la pronunciación hispano-hebrea⁷.

1.- Vid. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, pp. 275-276.

2.- Vid. P. JOUON, *Grammaire de l'hébreu biblique*, pp. 230-231.

3.- I. GARBELL, "The Pronuntiation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millás Vallicrosa*, Barcelona 1954, vol. II, p. 686.

4.- Vid. *ibid.* vol. II, p. 687.

5.- Cfr. *ibid.* vol. II, p. 656 y 674.

6.- Vid. *ibid.* vol. II, p. 690.

7.- Vid. *ibid.* vol. II, p. 658.

- נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 210) y לְהִתְפַּאֲרָה / תִּזְרָה (p. 1). Ejemplos de la frecuente rima de *he* muda con *he* sonora por el *mappiq*¹.

- נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 210), נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 2), נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 6), נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 113), etc, muestran que el acento gramatical era irrelevante en la poesía cuantitativa, como recuerda D. Pagis: «Básicamente, el acento gramatical no tiene importancia ... básicamente no se reconoce importancia a la acentuación»².

Esto no quiere decir que la rima de la obra esté libre de imperfecciones. Entre éstas se cuentan las anomalías נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 218), נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 146) y נִזְחָה / לְנִזְחָה (p. 152) y la serie de rupturas gramaticales o fuertes hipérbatos que paso a detallar:

- נִזְחָה / לְנִזְחָה por נִזְחָה / לְנִזְחָה para mantener la rima con נִזְחָה (p. 43);
- נִזְחָה / לְנִזְחָה por נִזְחָה / לְנִזְחָה para mantener la rima con נִזְחָה (p. 143);
- נִזְחָה / לְנִזְחָה por נִזְחָה / לְנִזְחָה para mantener la rima con נִזְחָה (p. 211).
- נִזְחָה / לְנִזְחָה por נִזְחָה / לְנִזְחָה para mantener la rima con נִזְחָה (p. 212).

Por otra parte, en las secuencias rimadas del *Sefer 'Ahitub wē-Šalmon* apenas existen ripsios. Creo que merecen tal consideración las siguientes palabras:

- נִזְחָה / לְנִזְחָה en la secuencia נִזְחָה / לְנִזְחָה para mantener la rima con נִזְחָה (p. 23);

1.- Vid. D. YELLIN, *Torat ha-Širah ha-Sēfardit*, p. 13.

2.- [...] לא נודעה חשיבות עקרונית להטעמה אין חשיבות עקרונית לטעם הרקדוקי, *Širat ha-Hol ha-'Ibrit bi-Sēfarad ha-Muslemit*, Jerusalem 1976, pp. 111 y 127.

- גבול מואב ועמון, נוצרים וערלים en la secuencia ערלים - con אוהלי אדום וישמעאלים (p. 32); y
- ופתאום עבר ונענש במקרי הזמן או בסיבה en la secuencia בסיבה - la rima con או ליהט אותו היום הבא (p. 166).

Finalmente, son contadas las licencias que se toma el autor para mantener la rima. Los ejemplos más relevantes se encuentran en los siguientes casos:

- La interposición de un elemento ajeno a la relación genitival en כמה אומות / מצויות / ערלים בשאל תחתית (p. 159).
- El uso de ישראל por יעקב en ליצחק ולישראל, זכור לאברהם, אמר: "זכור לאברהם" para rimar con ועל עון העגל מחילה שואל (p. 168).
- El empleo de rimas mixtas de términos arameos y hebreos, como רומה / הכנס / אניס (p. 165), בלמי (p. 209).
- El uso de vocalizaciones o formas verbales no habituales en אשמט por מחמט para rimar con אבוש (p. 194); y en אלבוש por אלבש para rimar con אבוש (p. 194).
- La supresión del sufijo pronominal en מהמונות por מונותי para mantener la rima con זאת en la frase אחרי הודיע אלהים אותך / כי אתה תשמור חצרי והמונות / אל כל זאת (p. 198).
- El empleo de dobles varios como אינריון e אינריוא / רציתי לעבור נהר סמבטיון y וילן באי שחליא (p. 58); וכבר אמרתי כי עקר הגבר, / ונכתם עונך אם תרבה לך בורית. / ואינך מבין אפילו לשון עברית y en לשון עבר (p. 107); ונכתם עונך אם תרבה לך בורית. / ואינך מבין אפילו לשון עברית y en לשון עבר (pp. 171-172), ואותו הנער היה המלך יחזקיה / ויש על המלך יחזקיהו (p. 128) y ויש מפרשים שעל דוד פירשוהו / ויש על המלך יחזקיהו (p. 146); respectivamente.

IX.- Métrica y poética.

Intercalados entre la prosa rimada, el *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* presenta diez poemas y un verso aislado. Los metros en que están compuestos son los siguientes:

- *Ha-Mitpašeṭ* (- - - U - - | - - - U - - / - - - U - - | - - - U - -) :

poemas 2 (p. 5), 4 (p. 27), 7 (p. 76) y 10 (pp. 220-222).

- *Ha-Měrubbeh* (- - U | - - - U | - - - U / - - U | - - - U | - - - U):

poemas 5 (p. 56), 8 (p. 169) y 9 (p. 197).

- *Ha-Těnu'ot* (- - - - | - - - - / - - - - | - - - -): poemas 1 (p. 4) y 6 (p. 61).

Se trata de un metro propio de la poesía hebrea, y con rimas internas.

Todo poema compuesto en él recibió el nombre de *pašut* (sencillo)¹.

- *De Dunaš* (- - - | - - U | - - - | - - U / - - - | - - U | - - - | - - U),

metro *ha-'Arok* abreviado en el segundo pie: poema 3 (p. 13).

- *Nif'al-po'alim / pě'ulim-po'alim* en el verso aislado con que la reina saluda a sus emisarios (p. 60): - U - - - U | - U - - - U / - U - - - | - U - - -).

A) Poema 1 (primer prólogo en verso, p. 4).

Este poema, donde las ideas fluyen nerviosas y con escaso lirismo entre bastantes oraciones subordinadas, es un buen exponente de la poesía del autor a lo largo de la obra. Compuesto en el metro de las vocales (*Ha-Těnu'ot*), consta de cinco versos con rimas internas A-A-A y rima única final B. No destaca esta pieza por su calidad técnica, ya que las necesidades métricas obligan a servirse de tres licencias poéticas: la

1.- Vid. D. PAGIS, *Širat ha-Hol ha-'Ibrit bi-Sěfarad ha-Muslěmit*, p. 121.

conversión en quiescentes de šēwas gramaticalmente móviles¹, como las terceras personas del femenino singular del perfecto; la vocalización extraordinaria מִסְרַח en lugar de מִסְרַח (verso 4); y la partición de la palabra לתבן en dos pies diferentes (לת- | -בן) (verso 5) para conservar la rima interna². Sin embargo, como en casi todas sus demás composiciones, sí que cumple las exigencias de la hermosura del inicio (תפארת הפתיחה) y de final (תפארת החתימה), explicadas por Yellin³. Según éstas, el primer verso del poema debe captar la atención del lector por su musicalidad y expresar el tema central del mismo, mientras que el último ha de ser una especie de resumen. El mayor mérito de este primer poema de la obra radica en el cuidado léxico y las figuras de pensamiento. Buen ejemplo lo brindan las contraposiciones סרח - אִישׁ נָבֵר (versos 3-4) y תבן - בר (verso 5), y la expresión מאִיר נִשְׁפִּי (verso 6), antitética en sus términos. Añádanse a esto la presencia de los sinónimos לתמוה - להיות תוהה (verso 1); אשפה - סרח (verso 4); וְעֵלְבֹן - חרפה (versos 3 y 6); y el recurso a las expresiones proverbiales לעשות קנאת בֹּטָה (verso 5) y לשבוע חרפה (verso 4).

-
- 1.- La conversión de los šēwas móviles en quiescentes y de los quiescentes en móviles, una de las bases de la métrica cuantitativa en lengua hebrea, fue la principal crítica que recibió Dunaš ben Labrat, adaptador de los metros árabes al hebreo: «לא יתכן לשקול בו [במשקל הערבית] לשוננו, למען השמירו אותה והבריתו קמץ חטף ושמו מקמץ פתח, ומהאות החונה נע, ומהנע חונה. וביטל הלשון ושחתה ויוציאה וממתכו נחה», S. BENAVENTE ROBLES, *Těšubot de los discípulos de Mēnaḥem contra Dunaš ben Labrat*, Granada 1986, p. 11. Uno de los discípulos de Dunaš respondía a esta crítica que tales licencias se encuentran ya en el texto bíblico: «ואף כי הנעת המלה הנחה», M. E. VARELA MORENO, *Těšubot de Yěhudi ben Šēšet*, Granada 1981, p. 17.
 - 2.- Práctica que los poetas hispano-hebreos sólo eludían en los primeros versos de los poemas, según comentaba N. Allony: «כי לא התחשבו כלל» וכלל באמצע הבית מבחינת החלוקה לעמודים. רק בבית הראשון התחשבו בזאת משוררי ספרד, שבגלל תנאי תפארת הפתיחה השתרלו, שתהיינה המלים מסימות משקל», *Torat ha-Mišqalim*, Tel-Aviv 1952, p. 105.
 - 3.- *Torat ha-Širah ha-Sēfardit*, pp. 59ss. y 90ss.

B) Poema 2 (segundo prólogo en verso, p. 5).

Está compuesto en el metro *ha-mitpašet* y consta de cuatro largos versos con rimas internas A-A-A y rima única final B. Por lo que respecta a la métrica, son numerosas las licencias poéticas, como el uso de la variante עַל por עָלִי (verso 4); la conversión en móviles de *šēwas* gramaticalmente quiescentes (casos de מַקְלוֹת verso 1, אֲבִנִי verso 2, מִשְׁתּוֹת verso 3 y עֲקֵרוֹן verso 4); y las vocalizaciones extraordinarias de varias palabras (עָרְלִי por עַרְלִי verso 1, קִלְעָם por קִלְעָם verso 2, y קָרַב por קָרַב verso 3). Falto de elementos subordinantes, el poema está dominado por la yuxtaposición, que contribuye a realzar los aires marciales del mismo. Éstos vienen dados por las aliteraciones (עֲוֵרוֹ עֲרְלִי לֵב verso 1; מִשְׁתּוֹ בִּשְׁמֹן זָךְ verso 2; עֲקֵרוֹן כּוֹמֵר verso 3 y עֲקֵרוֹן כּוֹמֵר verso 4), los imperativos, uno en cada verso y dos en el último (עֲוֵרוֹ, עֲמְרוֹ, חֲזְקוּ), y el léxico bélico y religioso (צִינָה, מִגֵּן, בְּלִי קָרַב, מִשְׁמֵר, עֲרְלִי לֵב, כּוֹמֵר, מוֹשְׁבֵי עֲרֵלוֹת), que está repartido por todos los versos evoca la lucha de David contra Goliat. Pero el mayor acierto del poema está en su apertura con el juego de palabras intraducible מוֹל עֲרְלִי לֵב מוֹל עֲרֵלוֹת (*despertad, incircuncisos de corazón, frente a los que arrastran incircuncisión*). En la palabra מוֹל, repetida en los versos 2 y 4, se da la polisemia de la preposición *frente* y el verbo *circuncidar*.

C) Poema 3 (despedida de la reina a los tres emisarios, p. 13).

Con seis versos escritos en el metro de Dunaš (*ha-'arok* abreviado en el segundo pie), y con rima interna A y rima final única B, la reina envía a sus tres emisarios a indagar sobre las religiones. Desde el punto de vista métrico, el autor recurre a las licencias que emplea habitualmente, como las vocalizaciones extraordinarias de palabras (יִתְנַבֵּם por יִתְנַבֵּם verso 1, בְּאֵלִים por בְּאֵלִים verso 2) y la conversión en quiescentes de

šēwas móviles (casos de הנעים por להמים verso 1, להמים por להמים verso 1, המעשים por המעשים verso 4, תחקרו מיששים por תחקרו מיששים verso 4, תנשעו por תנשעו verso 5) o quiescentes en móviles (המרומים por המרומים verso 1, והפצכם por והפצכם verso 2, צפרים por צפרים verso 2, גבולים por גבולים verso 3, והפשו por והפשו verso 4). Sin embargo, resultan novedosos una ruptura gramatical (ותות יפות por ותות יפות verso 4) y el empleo de la forma pausal bíblica תשקעו en vez de la habitual תשקעו (verso 5). En el plano estilístico hay que señalar la diversidad de medios de los que se sirve el autor para lograr los efectos que pretende. Así citaré la perífrasis שכן המרומים del verso primero, con la que se refleja dignamente la excelsitud divina, así como la aliteración עפות וכצפורים באילים (verso 2), que causa la impresión de ligereza y velocidad buscada con el símil. De igual modo, la yuxtaposición y las rimas internas confieren gran viveza a la enumeración de accidentes geográficos y demarcaciones administrativas del verso tercero. Por último, la presencia de los epítetos נעים (verso 1) y יפות (verso 3) acompañando a רתות y שלוחים, términos que constituyen la clave del poema y de la obra.

D) Poema 4 (encuentro de 'Ahitub con el anciano, p. 27).

Se trata de una breve composición de tres versos en metro *ha-mitpašet*, con rima única final B. Como en ocasiones anteriores, el autor se sirve de algunas licencias para cumplir los requerimientos de la métrica: el uso de las formas אלי por אל y אשר por אשר en el primer verso; la vocalización ך- por ך- del sufijo masculino de segunda persona del singular, que se produce en varios versos; la ruptura sintáctica por el uso del vocativo sin artículo en el primer verso (אתה האנוש הישיש por אתה האנוש ישיש) y por la eliminación del sufijo en el tercero (בנות en lugar de בנותי); y la conversión en móviles de los šēwas quiescentes de ושתנית (verso 2), ותרפה (verso 2), y תולדות (verso 3). En cuanto a la sintaxis, este poema se caracteriza por la

sobreabundancia de oraciones de relativo -cuatro en tres versos-, acaso como reflejo del deseo que tiene 'Aḥiṭub de matizar y precisar las palabras con que se dirige al anciano judío. Series binarias de términos y una oración interrogativa (verso segundo) enlentecen el ritmo de lectura, que sólo se aviva mediante las aliteraciones, como נִשְׁתַּנִּית / נִסְתַּרָה del segundo verso.

E) Poema 5 (despedida del anciano judío a 'Aḥiṭub, p. 56).

Esta pieza vuelve a poner en evidencia tanto la falta de un auténtico genio poético en el autor, como su meritorio empeño en adornar con versos la prosa rimada. El anciano judío le da su adiós a 'Aḥiṭub con un poema alegórico en ocho versos de tono sapiencial y moral donde el mantenimiento del metro *ha-měrubbeh* obliga a no pocas alteraciones en la vocalización normativa de las palabras. Cabe citar como ejemplos más relevantes el uso de la forma *qal* לְמַרְתִּיךָ con el significado de *pi'el* לְמַרְתִּיךָ (verso 3); el reparto de una palabra en dos esticos diferentes (לְהַגְדִּיל / הַ/ פְּנִינִים verso 3, y לְהַגְדִּיל / וְ/ verso 4); la eliminación de los necesarios artículo (מִן טַמְנִינִים verso 4, y שְׁבִינָה verso 6) o preposición (עֲשׂוֹת verso 6); la vocalización ר- por נ- del sufijo masculino de segunda persona del singular (לְרַבֶּךָ por לְרַבְּךָ versos 1 y 7, לָךְ por לְךָ verso 7); y la conversión en quiescentes de *šēwas* móviles (לְהַעֲלֹת por לְהַעֲלֹת verso 4) o de quiescentes en móviles (תְּרַלְנָה por תְּרַלְנָה verso 5). En cuanto a la sintaxis, destaca el uso de los infinitivos y de formas impersivas como el yusivo y el cohortativo, que recalcan la noción de actividad implicada por las exhortaciones del anciano judío a 'Aḥiṭub. El ritmo del poema es pausado, a lo que contribuyen el gusto del autor por las enumeraciones y las series binarias de términos (בְּלִי פֶגַע, בְּלִי verso 57; מִן וְצִינָה verso 2) y la repetición de parte del verso inicial en el verso final (אֲחִיטּוּב, לָךְ לְרַבֶּךָ לְשָׁלוֹם). Todo contribuye a realzar la alegoría de la instrucción religiosa como lento y tenaz esfuerzo por

extraer las aguas de la verdadera sabiduría, y por descubrir los tesoros ocultos en los libros inspirados.

F) Verso Aislado (recibimiento de la reina a los emisarios, p. 60).

La reina da la bienvenida a sus emisarios con un verso aislado formado por un primer estico de dos pies métricos *nif'al-po'alim* y un segundo de dos pies *pě'ulim-po'alim*. Este esquema métrico es singular, del que no he hallado parangón, explica que sólo el ms. L transmita como verso el saludo de la reina, mientras que en los demás testimonios figura en prosa. El verso en cuestión se caracteriza por las rimas internas, los yusivos y las aliteraciones.

G) Poema 6 (monólogo de la reina, p. 62).

Con cuatro versos en metro *ha-těnu'ot* expresa la reina su sorpresa por las diferencias que separan a sus emisarios. Por lo que a la métrica respecta, son escasas las licencias que recaba el autor, y se reducen a convertir en vocales plenas los *šěwas* móviles en *הָיוֹת* por *הִיוֹת* (verso 2), *וְאֵר* por *וְאִר* (verso 4), y *חֲכָרְבוֹרוֹתֶיךָ* por *חֲכָרְבוֹרוֹתֵיךָ* (verso 4); y a convertir en quiescentes los vocales móviles de *חֲזָרִים* (verso 2) y de *יְהַפֹּךְ* por *יִהְיֶה* (verso 4). Salvo en el último verso, no hay rima interna más que en los primeros hemistiquios. Yuxtaposición e interrogación retórica sirven de cauce sintáctico para canalizar la extrañeza regia por el cambio operado en sus tres servidores. Los recursos retóricos más destacados en este poema son las aliteraciones del verso tercero.

H) Poema 7 (reto de 'Eqer a 'Aḥiṭub, p. 77).

Por medio de un poema de seis versos compuesto en metro *ha-mitpašet*, 'Eqer desafía a 'Aḥiṭub a disputar públicamente sobre sus respectivas religiones. Del apartado métrico cabe decir que las licencias que se toma el autor son las siguientes: la vocalización ך- por ך- del sufijo masculino de segunda persona del singular (לך por לך y למחלתך por למחלתך verso 2; y נפשך por נפשך verso 4); el reparto de una palabra en dos esticos diferentes (נ/תיבתך verso 3); la conversión en quiescentes de *šēwas* móviles (פִּשְׁעָה verso 4) o de quiescentes en móviles (לְמַצוֹא verso 2, y לְבַשְׁתוּ , מְלֹאֵי y דְּרָסוּ verso 6). Los versos tienen rima única, con la particularidad de que se reparten en tres pares de homófonos (תעל versos 1-2, מעל versos 3-4, y נעל versos 5-6)¹. El autor recurre de nuevo a la subordinación para reflejar los vehementes pensamientos de 'Eqer, y para el mismo fin se sirve de las repeticiones expresivas צא, צא, ורר en el verso primero, que ponen de manifiesto la tendencia impulsiva a la polémica por parte del personaje cristiano de la obra. Otros detalles estilísticos de este poema dignos de mención son las aliteraciones (גִּידִים גִּידוֹ verso 5), el símil כְּאִישׁ פְּתִי (verso verso 4), la perífrasis עֵבֶר בְּבֵית (verso 6), la coordinación de los términos antitéticos נעל y פתח (verso 6), la aposición אִישׁ דְּרָסִים (verso 6), la expresión coloquial רֹק מְלֹא פִּנּוּ (verso 5) y la expresión coloquial בְּלִיעַל (verso 1).

I) Poema 8 (al término de la discusión sobre los santos, p. 172).

Se trata de una composición de cuatro versos en metro *ha-mērubbeh* con rima final única, donde se requieren las siguientes

1.- Este es uno de los artificios más empleados en la poesía hispano-hebrea. Vid. E. GOLDEMBERG, "Hebrew Language: Medieval", *Encyclopaedia Judaica*, vol. 16, col 1620.

J) Poema 9 (veredicto popular de la disputa, p. 202).

CCLX

repiten o adornan con otros términos. Abren el poema dos símiles de raigambre bíblica, las **palabras como la miel** y los **dichos como fino panal**, con los que se ensalza a 'Aḥiṭub. De palabras pertenecientes al campo semántico de la dulzura (נוֹפֶת, צוּף, verso 1), se pasa a otras propias del de la fragancia (שֶׁבֶל, חֲבִמִּים, סְבִירוֹתָיו verso 2), y del de la sabiduría (בִּשְׁמַיִם verso 2-3). El personaje judío de la obra queda rodeado de una serie de connotaciones positivas, en contraste con las negativas que acompañan a 'Eger, cuyo nombre aparece en compañía de una serie de términos alusivos a la necedad y la malicia (שָׁקֵר וּמְאֻמְרִים מְרוֹמִים, זִיּוּפִים וּפְתָאִים versos 5-7). Así pues, como en casos anteriores, en este poema el autor le dedica al léxico buena parte de sus preocupaciones estilísticas. Finalmente hay que reparar en la expresión וְעָקֵר עֵין פְּתָאִים הוּא מִנְקֵר (verso 6), donde la aliteración parece establecer la ecuación עָקֵר = עֵין מִנְקֵר.

K) Poema 10 (epílogo del autor, pp. 229-232).

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* termina con una reflexión introspectiva del autor sobre su vida, propia de un hombre conocedor de la fugacidad de lo terreno. Para ello elige como forma literaria un poema alfabético de veintidós versos escritos en metro *ha-mitpašet*, al que se le añaden cuatro versos más en el mismo metro. La composición se caracteriza en primer lugar por las numerosas licencias poéticas necesarias para cumplir los requerimientos de la métrica. En varias palabras se sustituyen los šēwas compuestos por šēwas simples quiescentes: בְּחִרְרִי por בְּחִרְרִי (verso 2), מַעֲנֶה y נֶאֱלָם y וְאֵנִי (verso 6), טַעֲמִי (verso 9), בּוֹעֲלִי (verso 12), תִּאֲסֶה y מַעֲשֶׂה (verso 22); en otras se vocaliza plenamente el šēwa': הִיֹּת (verso 10), וְלֹא (verso 12); en otras los šēwas quiescentes pasan a móviles: אִמְרִי y אִמְצָא (verso 2), כִּרְחִי (verso 3), כְּגִמּוּל (verso 12), זִרְעָתִי (verso 7), פְּעֻלָּתִי (verso 8), מִגְמָתִי y אִמְרָתִי (verso 4).

X.- El autor.

Uno de los primeros problemas que se plantean a la hora de estudiar el *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* es el de la identidad de su autor. Éste debió de nacer en el último tercio del siglo XIV, y tener su florecimiento a principios del siglo XV. Pero todavía no ha quedado definitivamente claro si los tres nombres que aparecen en los catálogos de manuscritos, repertorios bio-bibliográficos y manuales de historia de la literatura hebrea (Mattitياهو, Mattitياهو ben Mošeh y Mattitياهو ben Mošeh ha-Yiṣhari)¹ se refieren a un mismo sujeto o designan a personas distintas. Tampoco se ha emitido una opinión unánime respecto a su posible identificación o no con el Mattitياهو que en esta época escribió una obra perteneciente al mismo género y titulada *Bēgidat ha-Zēman*, 'La perfidia del tiempo'. En este capítulo analizaré todos los datos disponibles y, sobre esta base, se tratará de contestar los interrogantes.

1) Testimonios externos.

Las primeras referencias que nos han llegado del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* son tardías, pues no se menciona en obras historiográficas como el *Sefer Yuḥasin*² de Abraham Zacuto (escrito hacia 1505) o la *Bibliotheca Magna Rabbinica de Scriptoribus et de Scriptis Hebraicis* de Bartolucci-Imbonatto (publicada en Roma en 1675-1694), donde sí se alude a R. Mattitياهو ha-Yiṣhari. Tampoco se le menciona en antologías de obras de polémica judía anticristiana como los *Tela Ignea Satani* de Wagenseil (editados en Altdorf en 1681).

1.- Desde este momento aludiré a éste último como Mattitياهو ha-Yiṣhari.

2.- Cfr. E. D. FILIPOWSKI [ed.], *Liber Juchasin sive Lexicon Biographicum et Historicum*, Londinii-Hamburgii 1857.

El testimonio externo más antiguo del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* data de 1645, y procede de Yēhudah Loeb Sofer, copista del ms. O1, que en un colofón declara autor de la obra a Mattitiyahu bar Mošeh: «Concluyeron las réplicas de los herejes que sentó el antiguo y piadoso gaón de nombre Mattitiyahu bar Mošeh»¹. Colofón similar se encuentra en el ms. O2 (f. 133 r.), copiado en 1680. A finales del siglo XVII o principios del XVIII Mordēka'y ben Ísrael Mošeh, copista del ms. O5, elogia la humildad del autor con estos términos: «El nombre del autor es Mattitiyahu, que, por su gran modestia, no escribe de quién es hijo»².

Del siglo XVIII proceden otras fuentes de información. J. C. Wolf³ se refiere a uno de los mss. de la colección Oppenheimer en que se conserva la obra, probablemente el O5 (ms. Oppenheimer 406). Confiesa ignorar su argumento, y la incluye –al igual que la *Bēgidat ha-Zēman*, de la que conoce un ms. y todas sus ediciones– en la categoría de las obras anónimas. Por su parte, Jacob Kleve [?], copista del ms. O6, fechado en 1741, escribe: «Como legado y bendición nos dejó tras de sí el pobre Mattitiyahu, nuestro *rab* santo y justo, estas réplicas de los herejes ... ¿Se encuentra acaso un hombre como éste, experto en sus leyes, lámpara de Dios, alma que comprende sus secretos, Mattitiyahu, cuyas composiciones son heredad de Dios, cuyas réplicas son como ciudad bien compacta?»⁴

1.- מתתיה בר משה סליק תשובת המינים אשר יסר הזותיק והחסיד גולת הכותרת ... שמו , f. 114r.

2.- ושם מחבר מתתיהו ואינו כותב בן מי הוא לגודל ענוותנותו f. 110r., versos 4-5.

3.- *Bibliotheca Hebraea*, Hamburgi 1721, pp. 1259 y 1266.

4.- ירושה וברכה לנו הניח אחריו קרוש וצדיק רבינו מתתיה העניו / אלו תשובות המינים מעשי ידיו ... הנמצא כזה איש בקי בתורותיו נר אלהים נשמת מבין סודותיו / מתתיה נחלת ה' היבוריו , f. 1r., versos 1-2 y 6-7).

A finales de dicho siglo, J. B. De Rossi¹, que también cita a Wolf e informa sucintamente del argumento, se refiere sin género de dudas al ms. O5, y atribuye la obra a Mattitياهو ben Mošeh.

L. Zunz sólo menciona la obra *Bēgidat ha-Zēman*, que considera escrita hacia 1430 *von einem R. Matatia*².

El anónimo autor del catálogo de mss. y libros hebreos de G. B. Carmoly, no anota quién escribió el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, uno de cuyos mss. poseía el citado estudioso³. Dicho manuscrito fue adquirido primero por A. Merzbacher, que le encargó a R. N. Rabbínowitz la elaboración del catálogo de su colección; después, por la Stadt- und Universitäts Bibliothek de Frankfurt am Main. En el índice de la portada del mismo (ms. hebreo no. 23), sin duda realizado por G. B. Carmoly o por R. N. Rabbínowitz, y en los catálogos correspondientes⁴ figura atribuida a R. Mattitياهو ben Mošeh. Lo mismo ocurre en el catálogo de mss. hebreos microfilmados de la J.N.U.L. de Jerusalén, realizado por N. Allony y D. S. Loewinger⁵. También se atribuye la obra a Mattitياهو ben Mošeh en los ficheros de los mss. hebreos de la J.N.U.L., cuyo no. 758 es una copia del ms. que perteneció a A. Merzbacher, realizada por A. Posnansky en el año 1900.

-
- 1.- *Bibliotheca Judaica Antichristiana*, Parmae 1800, p. 64 y *Dizionario Storico degli Autori Ebrei e delle loro Opere*, Parma 1802; vol. II, p. 44.
 - 2.- L. ZUNZ, *Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, p. 129.
 - 3.- *Catalog der reichhaltigen hebräischer und jüdischer Bücher und Handschriften aus dem nachlass seel. Herrn Dr. Goschel Baer Carmoly*, Frankfurt am Main 1875; p. 67.
 - 4.- R. N. RABBINOWITZ, *'Ohel 'Abraham. Rēšimat ha-Sēfarim 'ašer 'asaf wē-qibbeš ha-Rab ... Abraham Merzbacher*, München 1988, p. 1, no. 5.
E. ROTH - L. PRIJS, "Hebräische Handschriften", *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland*, Wiesbaden 1982. Band VI, 1a; Teil 1a, pp. 30-31, no. 23.
 - 5.- Vid. *List of Photocopies in the Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts*. Part I. Jerusalem, 1957, p. 55, no. 736.

M. Steinschneider identifica en principio a Mattitياهو ben Mošeh con Mattitياهو ha-Yiṣhari¹. Más adelante, deja esta posibilidad con signo de interrogación². Pero en ningún caso lo identifica con el Mattitياهو que escribió la *Bēgidat ha-Zēman*, al que se alude (¿como testigo?) en un acta de repudio -que no he localizado- fechada en 1430³.

I. A. Benjacob propone como autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* a R. Mattitياهو ben Mošeh, sin confundirlo con R. Mattitياهو ha-Yiṣhari⁴. En una actualizada y corregida edición de la obra de Benjacob, ofrecida por M. M. Slatkine, sí se confunde al copista del ms. O6 (Jacob Kleve?, Hamburgo hacia 1741) con el autor de la obra⁵.

I. Loeb, citando a De Rossi, se inclina por identificar a Mattitياهو ben Mošeh de éste con Mattitياهو ben Mošeh ben Mattitياهو ha-Yiṣhari, uno de los ponentes judíos en la Controversia de Tortosa (1413-1414)⁶.

-
- 1.- M. STEINSCHNEIDER, *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*, Leipzig 1877, p. 370.
 - 2.- M. STEINSCHNEIDER, "Catalogue", *Hebräische Bibliographie* XV, (1875), pp. 105-107; "Abraham Geigers Handschriften", *Hebräische Bibliographie* XVII (1877), p. 11; y *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie* XV (1897), p. 82.
 - 3.- M. STEINSCHNEIDER, *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1931; vol. II, cols. 1681-1682, num. 6271.
 - 4.- I. A. BENJACOB, *Ozar ha-Sefarim [Bücherschaft]. Bibliographie der gesammten hebräischen Literatur mit Einschluß der Handschrifte (bis 1863)*, Wilna 1880, p. 34, no. 648.
 - 5.- M. M. SLATKINE, *Ozar ha-Sefarim*, Jerusalem 1965; Teil 2, p. 35, no. 648.
 - 6.- I. LOEB, "R. Mattatya ha-Yiṣhari", *REJ* VII (1882), pp. 153-155.

En un primer artículo sobre este tema, A. Neubauer manifiesta su desacuerdo con Loeb, y pone en duda la identificación de ambos personajes con el argumento de que no se omite su gentilicio en ninguno de los mss. que transmiten las obras de Mattitياهو ha-Yiṣhari¹. Posteriormente, se muestra vacilante², dejándolo entre interrogantes en el índice de autores, pero fluctúa en las referencias a cada manuscrito. En los mss. O1 y O3 escribe *R. Mathathyah ben Moses*, en los mss. O5 y O6 anota sólo *R. Mathathyah*, y en los mss. O2 y O4 no apunta el nombre del autor. En cualquier caso, considera que el autor de la *Bēgidat ha-Zēman* es otra persona distinta.

El anónimo autor del catálogo de mss. hebreos de la colección Halberstam atribuye la autoría del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* a R. Mattitياهو ben Mošeh ha-Yiṣhari con signo de interrogación³. Esta colección fue adquirida por la Montefiore Library del Jews' College de Londres. H. Hirschfeld, autor del catálogo de los mss. hebreos de la misma, mantuvo la interrogación, pero omitió el gentilicio ha-Yiṣhari⁴.

S. Buber identifica a Mattitياهو ben Mošeh con Mattitياهو ha-Yiṣhari⁵.

-
- 1.- A. NEUBAUER, "R. Mattitya ha-Yiṣhari", *REJ* IX (1884), pp. 116-119.
 - 2.- A. NEUBAUER, *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, Oxford 1886; vol. I, *passim*.
 - 3.- *Catalog hebräischer Handschriften von S. J. Halberstam in Bialitz*, Wien 1890; p. 16, no. 129.
 - 4.- H. HIRSCHFELD, *Descriptive Catalogue of the Hebrew Manuscripts of the Montefiore Library*, London 1904 [reed. Westmead-Farnborough 1969], p. 155, no. 503.
 - 5.- S. BUBER, *Midraš Tēhillim*, Vilna 1891, introducción, p. 108.

En el también anónimo catálogo de los mss. hebreos de la colección de E. N. Adler, el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* es atribuido a Mattitياهو ben Mošeh¹. Lo mismo hace A. Marx cuando dicho ms. pasa al Jewish Theological Seminary of America².

Llama la atención el hecho de que en la magna obra de I. Davidson³ no se mencione para nada el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* y sí, en cambio, la *Bēgidat ha-Zēman*, que atribuye a Mattitياهو.

M. Waxman, por su parte, simplemente menciona como autor del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* a Mattitياهو⁴.

I. Zinberg, otro gran historiador de la literatura hebrea, no menciona para nada ninguna de las dos obras⁵.

H. Schirmann, por su parte, sugiere que el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* y la *Bēgidat ha-Zēman* salieron de la pluma de Mattitياهو, e indica que no es descabellado identificar a éste con R. Mattitياهو ha-Yiṣhari⁶.

-
- 1.- *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkan Nathan Adler*, Cambridge 1921, p. 52, no. 1663.
 - 2.- A. MARX, "The Polemical Manuscripts in the Library of the J.T.S.A.", reprinted from *Studies in Jewish Bibliography and Related Subjects. In Memory of A. S. Feidus*, New York 1929, p. 253, no. 21; [reed. con el título de *Bibliographical Studies and Notes and Rare Books and Manuscripts in the Library of the J.T.S.A.*, New York 1977, p. 450].
 - 3.- *Thesaurus of Mediaeval Hebrew Poetry*, New York 1934, vol. IV, p. 451.
 - 4.- M. WAXMAN, *A History of Jewish Literature*, New York 1938, [reed. New York-Leiden 1960], vol. II, p. 555.
 - 5.- I. ZINBERG, *A History of Jewish Literature*, Cleveland-Philadelphia 1973, vol. III.
 - 6.- *Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, vol. II, pp. 648-649.

Y. Rosenthal le adjudica la autoría de la obra a R. Mattitياهو ben Mošeh ha-Yiṣhari, "*uno de los participantes en la Disputa de Tortosa*"¹.

A. Freimann atribuye el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* a R. Mattitياهو ben Mošeh ha-Yiṣhari, mientras que sostiene que la *Bēgidat ha-Zēman* fue escrita por Mattitياهو².

Y. David coincide con Schirmann al considerar una misma y única autoría para ambas obras: "*It is assumed that both were written by the same author*"³.

Finalmente, A. Sáenz-Badillos y J. Targarona escriben con cautela que Mattitياهو, «cuyo nombre completo no conocemos (si bien algunos lo identifican con Mattityah ben Mošeh ha-Yiṣhari)», es el autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* y que «no se sabe si es igualmente suya otra *maqama* titulada *Bēgidat ha-Zēman*, atribuida también a un poeta llamado Mattityah»⁴. En esta opinión insiste A. Sáenz-Badillos en una obra posterior⁵.

1.- Y. ROSENTHAL, "Sifrut ha-Wikkuah ha-'Anti-Nosrit 'ad Sof ha-Me'ah ha-Šemoneh-'Ešreh", *'Arešet* II (1960), p. 152, no. 79.

2.- A. FREIMANN, *Union Catalogue of Hebrew Manuscripts and their Location*, vol. I p. 179 y vol. II, pp. 26 (no. 624) y 48 (no. 1189).

3.- Y. DAVID, "Matthatias", *Encyclopaedia Judaica*, vol. 11, col. 1129, s. v.

4.- A. SÁENZ-BADILLOS - J. TARGARONA, *Diccionario de Autores Judíos. Sefarad. Siglos X-XV*, p. 58.

5.- A. SÁENZ-BADILLOS, *Literatura Hebrea Medieval*, Madrid 1991, p. 241.

A modo de recapitulación:

A) Sobre la autoría del *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon* y la *Bēgidat ha-Zēman*:

- Defienden la existencia de dos autores distintos para las dos obras: J. C. Wolf (considera a ambas anónimas), M. Steinschneider, A. Neubauer y A. Freimann.
- Defienden la existencia de un único autor para las mismas: H. Schirmann y Y. David, autor del artículo *Mattathias* de la *Encyclopaedia Judaica*.

B) En cuanto al *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon*:

- Lo consideran anónimo o no dan el nombre de su autor: J. C. Wolf, A. Neubauer (*Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. I, referencias a los mss. O2 y O4) y el autor del catálogo de mss. de G. B. Carmoly.
- Se lo atribuyen a Mattitياهو: A. Neubauer (*Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. I, referencias a los mss. O5 y O6), M. Waxman y A. Sáenz Badillos - J. Targarona.
- Se lo atribuyen a Mattitياهو ben/bar Mošeh: los copistas de los mss. O1 y O2, el autor del índice del ms. F de la Biblioteca de Frankfurt am Main, J. B. De Rossi, A. Neubauer (*R.E.J* IX [1884], pp. 116-119), I. A. Benjacob, R. N. Rabinowitz, E. N. Adler, N. Allony - D. S. Loewinger, E. Roth - L. Prijs y A. Marx.

C) Por lo que respecta a la relación entre Mattitياهو ben Mošeh y Mattitياهو ha-Yishari:

- Identifican a ambos sin dudarlo: M. Steinschneider (en *Polemische und apologetische Literatur*), I. Loeb, S. Buber, el anónimo autor del catálogo de S. H. Halberstam, H. Schirmann y Y. Rosenthal.
- Identifican a ambos con interrogantes: M. Steinschneider (*Hebräische Bibliographie* XV, pp. 105-107 y XVII [1877], p. 11; y *Zeitschrift für Hebräische Bibliographie* XV [1897], p. 82), A. Neubauer (*Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library*, vol. I, referencias a los mss. O1 y O3), H. Hirschfeld y A. Marx.

2) Datos internos.

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* no incluye fechas ni nombres de ciudades europeas (a excepción de Roma), con lo que resulta imposible esbozar una mínima biografía del autor. En este sentido, tampoco los itinerarios y lugares mencionados en el libro indican que el autor los recorriera personalmente; podía conocerlos por sus lecturas. La literatura de viajes ha sido muy cultivada en la Edad Media entre cristianos (por ejemplo, los relatos latinos de peregrinaciones a Tierra Santa), musulmanes (Al-Idrisī, Ibn Baṭṭūta, etc) y judíos (Benjamín de Tudela, Pētaḥiah de Regensburg y otros). Tampoco es definitivo el hecho de que no aparezca en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* ni un solo nombre de ciudad de Aragón o Cataluña para negarle a su autor la condición de súbdito de la Corona de Aragón que tradicionalmente se le ha atribuido. Los poemas que incluye en la obra permiten afirmar cuanto menos que su autor era un judío español. Aunque no estaba dotado de un gran genio poético, sí tenía el suficiente oficio como para componer con los metros empleados por los grandes poetas hispano-hebreos; y resulta muy significativa la acumulación de errores que casi todos los manuscritos de la obra (*'aškēnazies* en su mayoría) presentan en las partes en verso.

La obra contiene diversos detalles que informan de la personalidad de su autor; en primer lugar, que escribe en su edad provecta, maltrecho por las vicisitudes de la vida: «He aquí que he alcanzado los días en los que no hay nada agradable, sino cosas terribles; el tiempo ha dejado sentir su peso sobre mí, y he venido a ser como un objeto perecedero ...» (p. 1). Por las numerosas y variadas fuentes que cita o que alude queda claro, además, que era persona culta, con una sólida formación

bíblica y talmúdica (se lamenta en el prólogo porque «disminuyen los que se ocupan de la Ley», p. 2), teológica y filosófica; con grandes conocimientos del cristianismo y algunos del islam; de geografía, de historia y de métrica. A éstos hay que añadir otros rasgos de su carácter que asoman en la obra:

- La fe inquebrantable, propia de quien escribe un tratado de polémica religiosa («Mi finalidad es la gloria de Dios ... y la gloria de su ley», «Ante el Misericordioso observaré sus decretos» p. 3).

- La humildad y el menosprecio de su obra: «Conozco por mí mismo que se me han ocultado las fuentes de la sabiduría ... Oráculo del gusano que vive en la Puerta de las Basuras» (p. 3); «No por altivez se conduce mi espíritu» (p. 4); «Yo, antes de disponer mi plan y aparejar mi obra en el exterior, me disculparé. Y a esto no seré remiso, pues no era mi intención en esta despreciable obra mía -porque sé que es desdeñable e inferior y de baja creación ...» (p. 6). Eran éstos tópicos literarios característicos de la Edad Media, no de los albores de la época renacentista.

- El carácter reflexivo («Recapacité antes de componer unas pocas réplicas», p. 2), que descubre a una persona minuciosa y detallista como es él, según se aprecia, por ejemplo, en la descripción de los emisarios y su atavío (p. 59).

- La vehemencia típica de todo polemista. En el primer poema del prólogo ya declara: «Me revisto de la vehemencia del locuaz» (p. 4), extremo que corrobora el tono de los diálogos de 'Eger y 'Aḥiṭub, muy particularmente a través de las palabras con que se inician sus parlamentos, como «Se encendió en ira, se exasperó y dijo» (p. 75), «Tú, que desgarras mi alma con cólera» (p. 84), «Tú, que atiendes a palabra falsa y disparas tus flechas contra mí» (p. 129); etc.

- Una postura ecléctica entre un racionalismo moderado y un pietismo intenso. En el texto, por ejemplo, figuran los principios de la fe judía según la formulación de Maimónides (pp. 34-41), cierta tendencia a la exegésis de Nahmánides, y la interpretación que de los sacrificios ofrecen ambas personalidades (pp. 209-213). La sucinta conclusión del debate final sobre la vida de ultratumba (pp. 215-219), donde no se menciona la resurrección de los cuerpos, le acerca a Maimónides, pero no debe olvidarse que en este tema Nahmánides dedicó parte de sus esfuerzos a conciliar la postura de aquél con la impuesta por la ortodoxia.

- Una actitud prudente en lo relativo a la mística. Son escasas las referencias a la Cábala, como cuando se dice que el anciano le enseñó a 'Aḥiṭub «temas de Cábala» (p. 49). En el momento de la despedida el anciano judío recapitula su labor con estos términos: «Ya te he revelado también arcanos sobre el misterio de las diez *Sēfirot*» (p. 53). Y un poco más adelante se produce la única referencia casi literal a una obra de mística, el *Sefer ha-Bahir*, adornada con un símil procedente del *Sefer ha-Yēširah*: «No te equivoquen algunas afirmaciones que hallarás escritas en los libros: el atributo de Abraham es la gracia, el de Isaac la fuerza, y el de Jacob la hermosura; y David prefirió la realeza. Hijo mío, no te ofusques con la división, porque el propósito [de tales pasajes] está en la continuidad del resto de las *Sēfirot* con ellos, y no sobrevendrá división entre ellas, pues todas están ligadas por una cadena, como la llama a la brasa, y, cuando profundices en su acción, [verás que] hunden su fin en su comienzo» (p. 55). Tan extremada prudencia respecto de la mística se resume en estas otras palabras del anciano: «Cuanto es el secreto del mundo, sea contigo secreto velado, mas no para esparcirlo ni divulgarlo: gloria de Dios es ocultar algo» (pp. 54-55). En el debate posterior entre 'Aḥiṭub y 'Eḳer ya no hay lugar para la mística.

[illegible]

[Faint handwritten notes, possibly bleed-through from the reverse side.]

CELL LIFE

Bëgîdat ha-Zëman. Ms. Op̄p̄m̄h̄m̄m̄ 635, ff. 1v. - 2r.

Bodleian Library, Oxford.

דער ערשטער בונד דער צווייטער בונד

152

כחמ

מלך ישראל

מביתם קצו.ל

מען ציביליזירט

יְהִי כִכֵּם חֵן וְחַסְדֵּי אֱלֹהֵינוּ

25. 26.

มณฑล ๓๑๐ ไร่.

סמכותם גדלה וגדלה

المجلد ١٠

CCLXXIV

3.- La hipotética identificación de los autores del
Sefer 'Aḥiṭub wě-Ṣalmon y la *Bēgidat ha-Zēman*.

Resulta llamativa la coincidencia onomástica de los autores de ambas obras. Aunque no hay ninguna referencia expresa de la una a la otra, una somera lectura de la segunda¹ pone de manifiesto similitudes léxicas y estilísticas con aquélla, y proporciona un argumento fundado para la atribución de ambas a una misma y única pluma, camino seguido por Schirmann y Y. David, autor del artículo "Matthaias" de la *Encyclopaedia Judaica* (vid. *supra*, p. CCLXX). Las semejanzas más notables entre ambas obras radican en:

- El empleo del denominado *estilo mosaico*, una de las características de la prosa rimada. El *Sefer 'Aḥiṭub wě-Ṣalmon* y la *Bēgidat ha-Zēman* coinciden en citas o alusiones a pasajes bíblicos y talmúdicos como los que detallo a continuación. Para facilitar la lectura de la lista, empleo las siglas SAWS por *Sefer 'Aḥiṭub wě-Ṣalmon* y BHZ por *Bēgidat ha-Zēman* según el ms. Oppenheimer 635 de la Bodleian Library de Oxford, y a su lado anoto la página y el folio correspondientes.

- * Pr. 8, 29 : ואהיה אצלו אמן BHZ f. 2r. | אמן אשר בצילי היה אמן SAWS p. 67.
- * Ez. 3, 22 : וצא עמי אל הבקעה BHZ f. 2v. | וצא אל הבקעה SAWS p. 29.
- * Éx. 33, 13 : הודיעני נא את דרכיך BHZ f. 3r. | הודיעני נא דרכיך SAWS p. 61.
- * Jon. 1, 9 : אלהי השמים ואלהי הארץ אנכי ירא BHZ f. 3r. | ירא את האלהים אני ירא SAWS p. 71.

1.- Tarea difícil para quien, como yo, sólo ha tenido acceso al ms. Oppenheimer 635 de la Bodleian Library de Oxford, en el que aparecen borrones esporádicos y a veces la tinta pasa de un lado de la página al otro.

- * Jb. 6, 5 : SAWS p. 3. BHZ f. 3r. | בשור על בלילו אני גועה :
- * Gé. 47, 4 : BHZ f. 3r. | לגור בארץ באתי כי אין מרעה :
SAWS p. 3. גר בארץ אשר אין שם מרעה
- * I Sa. 14, 38 : BHZ f. 3r. | גשתי הלום : SAWS p. 12. ויגשו הלום |
- * I Sa. 16, 4 : BHZ f. 3r. | שלום בנאכב : SAWS p. 60. שלום בנאך :
- * Je. 23, 28 : BHZ f. 3v. | ומה לבר תבן : SAWS p. 4. כי מה לתבן את הבר |
- * Da. 8, 27 : BHZ f. 3v. | ואשתומם על המראה : SAWS p. 24. וישתומם על המראה |
- * Gé. 18, 30 : BHZ f. 4r. y SAWS p. 42. | ואל יחד לאדוני : לאדוני :
- * Je. 31, 16 : BHZ f. 4r. | שבר פעולתו : SAWS p. 92. שבר פעולתם :
- * Šabb. 127a : BHZ f. 4r. | והקדן קיימת לעתיד לבא :
SAWS p. 91. והקדן קיימת לעולם הבא |
- * Éx. 33, 21 : BHZ f. 4v. y SAWS p. 117. | הנה מקום אתי : הנה מקום אתי :
- * Is. 6, 10 : BHZ f. 4v. y SAWS p. 218. | ושב ורפא לו : ושב ורפא לו :
- * Ne. 8, 8 : BHZ f. 5r. | ושם שבל ואבין במקרא :
SAWS p. 49. ושם שבל ותבין במקרא |
- * Pr. 9, 4 : BHZ f. 5v. y SAWS p. 158. | מי פתי : מי פתי :
- * Je. 14, 8 : BHZ f. 5v. y SAWS p. 131. | נטה ללון : נטה ללון :
- * Pr. 31, 16 : BHZ f. 5v. y SAWS p. 217. | תורת חסד : תורת חסד :
- * Gé. 39, 4 : BHZ f. 5v. | וכל יש לי נתן בידו :
SAWS p. 62. וכל אשר לו נתן בידו |
- * Gé. 29, 20 : BHZ f. 5v. | ויהי בימים אחדים באהבתי :
SAWS p. 49. ויהי בימים אחדים באהבתי
- * Pr. 31, 26 : BHZ f. 6r. y SAWS p. 7. | פיה פתחה בחכמה : פיה פתחה בחכמה :
- * I Re. 1, 12 : BHZ f. 6r. | לכה איעצר דבר שבל :
SAWS p. 103. לכה איעצר עצה : לכה איעצר עצה :
- * Nú. 24, 1 : BHZ f. 6v. y SAWS p. 103. | כפעם בפעם : כפעם בפעם :
- * Jb. 7, 18 : BHZ f. 6v. y SAWS p. 30. | לבקרים ולדגעים : לבקרים ולדגעים :
- * Gé. 26, 8 : BHZ f. 7r. | ויהי כי ארכו הימים :
SAWS p. 8. ויהי כי ארכו הימים |
- * Is. 33, 8 : BHZ f. 7r. | ולבי יהגה אימים :
SAWS p. 61. ולבי יהגה על המשנה : ולבי יהגה על המשנה :
- * Mëg. 6b : BHZ f. 7r. | יעתי וגם מצאתי :
SAWS p. 66. יעתי וגם מצאתי |
- * 'Abbot II, 16 : BHZ f. 7v. | ולא עלי לגמור המלאכה :
SAWS p. 42. ולא עלינו המלאכה לגמור
- * Sal. 19, 4 : BHZ f. 7v. y SAWS p. 155. | ואין אומר ואין דברים : ואין אומר ואין דברים :
- * Nú. 23, 7 : BHZ f. 8v. y SAWS p. 121. | לכה אקדך אל מקום אחר : לכה אקדך אל מקום אחר :
- * Pës. 108b : BHZ f. 9r. y SAWS p. 216. | מה תועלת : מה תועלת :

- * Sanh. 104b : דורשי רשומות BHZ f. 10v. y SAWS p. 141.
- * מלא אחיטוב פיהו שחוק | BHZ f. 12r. או ימלא שחוק פיו : Sal. 126, 2 : SAWS p. 171.
- * II Cr. 24, 23 : ויהי לתקופת השנה BHZ f. 12v. y SAWS p. 50.
- * Is. 7, 24 : שמיר ושיח : BHZ f. 13r. y SAWS p. 95.
- * I Sa. 1, 4 : ויהי היום : BHZ f. 13r. y SAWS p. 199.
- * Is. 44, 28 : וחפצכם ישרים | BHZ f. 15 r. וחפץ ישרים : SAWS p. 13.
- * את קרבני לחמי ... תשמרו | BHZ f. 15v. את קרבני לחמי ... תשמרו : Nú. 28, 2 : SAWS p. 200.
- * Sal. 107, 30 : מחזו חפציו | BHZ f. 16r. מחזו חפציו : SAWS p. 93.
- * Je. 2, 21 : גפן נכרייה | BHZ f. 16r. סורי גפן נכרייה : p. 160.
- * Pr. 5, 16 : מעינותיכם יפוצו חוצה | BHZ f. 17v. יפוצו מעינותיכם חוצה : SAWS p. 9.
- * Gé. 28, 11 : כי בא השמש | BHZ f. 17 v. בבא השמש : SAWS p. 23.
- * Pr. 30, 15 : אך אמר לעלוקה הב הב | BHZ f. 18 r. שתי בעות אומרו הב הב : Pr. 30, 15 : SAWS p. 26.
- * Is. 5, 2 : קייתי לעשות ענבים ואעש באושים | BHZ f. 19 r. קיית לעשות ענבים ואעש באושים : SAWS p. 150.
- * Ca. 4, 6 : ותר המור גבעת הלבונה | BHZ f. 20 r. להר המור גבעת הלבונה : Ca. 4, 6 : SAWS p. 207.
- * Sal. 55, 14 : מאלופי ומידעי | BHZ f. 20v. מאלופי ומידעי : SAWS pp. 216-217.
- * Yom. 69b : והחזיר העטרה ליושנה | BHZ f. 22 r. יחזירו עטרה ליושנה : Yom. 69b : SAWS p. 40.
- * Éx. 18, 8 : וכל התלאה אשר מצאתהו | BHZ f. 22 r. כל התלאה אשר מצאתהו : Éx. 18, 8 : SAWS p. 31.
- * Gé. 44, 18 : ירבר נא עברך רבר | BHZ f. 22r. y SAWS p. 31.
- * Gé. 43, 30 : נכמרו רחמי : BHZ f. 22r y SAWS p. 19.
- * Gé. 43, 30 : ויבקש עקר לבבות | BHZ f. 22v. ויבקש לבבות : Gé. 43, 30 : SAWS p. 19.
- * II Sa. 1, 10 : אחרי נפלו : BHZ f. 22v. y SAWS p. 123.
- * Sanh. 36b : חכמי גורן עגולה | BHZ f. 23r. כהצי גורן עגולה : Sanh. 36b : SAWS p. 205.
- * Gé. 43, 33 : ויתמהו האנשים איש אל רעהו : BHZ f. 23r. y SAWS p. 161.
- * Gé. 42, 22 : וגם דמו הנה נדרש | BHZ f. 23r. ומרו נדרש דמו : Gé. 42, 22 : SAWS p. 155.
- * Ab. 10 : תכסה בושה | BHZ f. 23v. תכסהו בושה : Ab. 10 : SAWS p. 147.
- * Sal. 9, 7 : ואבר זכרם המה | BHZ f. 23v. ואבר זכרו : Sal. 9, 7 : SAWS p. 47.

- * Bēr. 31b: לא יעשה תורתו פלסתר | BHZ f. 23v. y SAWS p. 95.
- * Sal. 51, 14 : רוח נדיבה | BHZ f. 24v. y SAWS p. 11.
- * Éx. 18, 18 : נבול תבול | BHZ f. 26v. y SAWS p. 64.
- * 'Abbot VI, 6 : את מקומי אני מביר | BHZ f. 26v. y SAWS p. 191.
- * II Sa. 6, 20 : ובהגלות הריקים נגלית | BHZ f. 27r. y SAWS p. 123.
- * Gé. 42, 5 : ויבוא בתוך הבאים | BHZ f. 27r. y SAWS p. 20.

- El uso de una fraseología similar. A este respecto, el *Sefer 'Ahitub wē-Salmon* y la *Bēgidat ha-Zeman* coinciden en el empleo de:

- * Los adverbios y conjunciones איה , ובכל זאת , אחרי אשר , ועתה , אמנם , etc.
- * Las cadenas de imperfectos consecutivos, sobre todo las encabezadas por las palabras ויזכר , ויזכר , ויהי כאשר , ויהי כי ; y
- * Las expresiones siguientes:
 - BHZ f. 3v. y SAWS p. 24. נבהלו רעיו
 - SAWS p. 2. העוסקים בתורה | BHZ f. 5r. לעסוק בתורה
 - SAWS p. 30. מצפון לבך | BHZ f. 6r. מצפון לבבי
 - SAWS p. 5. עמדו עלי משמר | BHZ f. 6r. ואעמוד על משמרת
 - SAWS p. 102. שפת צהות | BHZ f. 7r. לרבה צהות
 - BHZ f. 7r. y SAWS p. 62. טרחתי ולבטתי
 - BHZ 7v. y SAWS p. 206. ומה לי
 - BHZ f. 7v. y SAWS p. 163. מעולם לא
 - BHZ f. 10 r. y SAWS p. 41. בפרה לעונות
 - SAWS p. 1. לימים אין בהם חפץ | BHZ f. 17r. הגיעו ימים אין בהם חפץ
 - SAWS p. 167. לבו מקשקש | BHZ f. 20r. ולבי מקשקש
 - SAWS p. 76. אין למחלתך למצוא צרי ותעל | BHZ f. 24r. ולא אמצא למחלתו תעלה
 - p. 218. ויביאנו לאיתנו | BHZ f. 24r. לשוב לאיתנו
 - SAWS p. 10. משחית נפשו ונחלתך | BHZ f. 24 v. תשחת נחלתך

SAWS p. 62. | ארונותי הגברת | BHZ f. 26v. | ארונותי גברתי

SAWS p. 199. | ומן היום ההוא | BHZ f. 26v. | מן היום ההוא

A lo anterior hay que añadir:

- La mención que el autor se dedica a sí mismo (Mattitياهو) en el prólogo de ambas obras (BHZ f. 2r. | SAWS p. 3).
- La alusión a una ciudad amurallada (BHZ f. 2v. | SAWS p. 6).
- La referencia al río Kēbar y a Bet-Horón (BHZ f. 2r. | SAWS pp. 16 y 189).
- La mención de los Hombres de la Gran Sinagoga (BHZ f. 4r. | SAWS p. 175).
- La referencia a unas monedas llamadas *zēhubim* (BHZ f. 20r | SAWS p. 183).

Destaca la cantidad de similitudes y su regularidad desde el comienzo hasta el final de ambas obras. Aquí se halla un notable argumento cuantitativo y cualitativo en apoyo de quienes se las atribuyen a un único y mismo autor. Puede objetarse que el *estilo mosaico* constituye una característica común a las obras escritas en prosa rimada, y que, si bien resultan llamativas las numerosas referencias a los mismos pasajes bíblicos y talmúdicos en ambas obras, la índole de este material disminuye la trascendencia de la prueba. Todo lo contrario sucede con la fraseología. Ésta es intrínseca de cada autor, y difícil de imitar consistentemente de principio a fin de una obra; tal labor exigiría un esfuerzo y una atención constantes. En este sentido, las frecuentes coincidencias entre las dos obras (*Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* y *Bēgidat ha-Zēman*), repartidas a lo largo de ambas, no parece que se deban al azar, y como poco inducen a pensar que el autor de la una conocía la otra, si es que no eran una misma persona. Mas este extremo sólo se podrá afirmar o desmentir con rotundidad cuando, llevada a cabo la edición crítica de la *Bēgidat ha-Zēman*, se proceda al cotejo minucioso de los dos textos. Entre tanto, la atribución de ambas a un solo y único autor ha de dejarse en el terreno de la hipótesis.

4.- Sobre la identificación de
Mattitياهو [ben Mošeh?]¹ y Mattitياهو ha-Yiṣhari.

Idéntica cautela que en el caso anterior se requiere a la hora de tratar la posible identificación del Mattitياهو autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* con el sabio Mattitياهو ha-Yiṣhari que participó en la Disputa de Tortosa y a cuya pluma se deben seis obras:

- *Děrašot*: sermones -perdidos- a pasajes del Pentateuco.
- *Parašiyyot*: homilías a pasajes del Pentateuco, en las que cita los sermones anteriores.
- *Comentario a los Pirqe 'Abbot*, posterior a los disturbios de 1391, cuyo prólogo editó Loeb².
- *Notas al Comentario de Abraham ibn Ezra al Pentateuco*.
- *Comentario al Pentateuco* : de carácter filosófico, escrito en 1402 y titulado por algunos 'Or 'Adonay, como la gran obra de Ḥasda'y Crescas.
- *Comentario al Salmo 119*. Junto con el prólogo a su *Comentario a los Pirqe 'Abbot*, es la única obra editada de Mattitياهو ha-Yiṣhari (Venecia 1546; parcialmente traducida al latín por Philippe d'Aquin, Paris 1629).

Según informa Yosef ibn Šaddiq de Arévalo en su *Qiṣṣur Zeḳer Šaddiq*, Mattitياهو ha-Yiṣhari fue discípulo de R. Šim'on ben Šemaḥ Durán (1361-1444)³. Esta noticia permite fechar su nacimiento hacia 1370 aproximadamente. Por otra parte, el adjetivo *Yiṣhari* (derivado de *Yiṣhar* aceite de oliva de gran calidad) se ha relacionado con las poblaciones

1.- Con el patronímico entre corchetes y signos de interrogación porque no es de unánime aceptación entre la crítica.
2.- I. LOEB, "R. Mattatya ha-Yiṣhari", *R.E.J.* VII (1882), pp. 153-155.
3.- Vid. Y. MORENO KOCH, *Dos crónicas hispanohebreas del siglo XV*, Barcelona 1992, p. 90.

de Grasse y Montolivet (Provenza), y la comarca de La Grasse (Carcasona); probablemente alude más bien a la primera. Debió de nacer en Zaragoza, a cuya aljama representó junto con Zērah̄yah ha-Levi y Mošeh Abenabez en la Controversia de Tortosa. Poco más se sabe de su vida y, fundamentalmente, gracias al prólogo de su *Comentario a los Pirke 'Abbot*, donde refiere datos de gran interés. Cuenta en primer lugar que su padre se llamaba Mošeh y era hijo del sabio Mattitiyahu. Su familia, oriunda de Narbona, se estableció en Cataluña y Aragón durante una persecución, sin duda la del reinado de Felipe IV el Hermoso de Francia (1306)¹. A. Neubauer² se inclina a identificar a su abuelo con el Mattitiyahu Grassi para el que Iṣḥaq ben Mēnaḥem puntuó en 1291 un ejemplar del Pentateuco (conservado en la Biblioteca de Florencia). Pero H. Gross³ rechaza esta posibilidad porque -a su juicio- plantearía un problema cronológico. También se inclina por identificar a Mattitiyahu ha-Yiṣhari con el llamado *En Durán Yiṣhari de Zaragoza* que mantuvo correspondencia con R. Iṣḥaq bar Šešet (1326-1408). Mattitiyahu ha-Yiṣhari relata con tristeza que a causa de nuevas dificultades (seguramente los disturbios antijudíos de 1391), se vio obligado a marchar de ciudad en ciudad, solitario y pobre. Estas penalidades contribuirían sin duda a que con el paso del tiempo buscase el consuelo de la literatura sapiencial, y escribiera su *Comentario a los Pirke 'Abbot*, en cuyo prólogo afirma: «Y cuando envejecí, apliqué mi rostro a ojear el tratado 'Abbot, pues consuela el alma afligida ...».

Mattitiyahu ha-Yiṣhari fue uno de los ponentes de la delegación judía en la Controversia de Tortosa (1413-1414). Actuó de portavoz en la segunda sesión e intervino de forma muy activa en las sesiones 4, 5, 9, 43, 49, 60 y 62, lo cual no le pasó desapercibido a Šēlomoh

1.- Vid. E. RENAN, *Les Écrivains Juifs Français du XIVe siècle*, Paris 1894 [reed. Westmead-Farnborough 1969], pp. 432ss.

2.- "R. Mattitya ha-Yiṣhari", *R.E.J* IX (1884), pp. 116-119.

3.- *Gallia Judaica*, Paris 1897 [reed. Amsterdam 1969], pp. 255ss.

ibn Verga¹ ni a Šēlomoh Bonafed, que dedicó un poema a ensalzar a todos los sabios que defendieron el judaísmo en aquella ocasión². Debió de acudir al magno certamen en las postrimerías de su edad madura o en los albores de la senectud. Su muerte puede situarse hacia 1435. De su personalidad ofrece alguna noticia S. Buber³, que escribe de él con términos elogiosos y lo presenta como un intelectual, experto en exégesis bíblica, gran conocedor de la literatura talmúdica y midrásica, y dotado de una gran formación filosófica (con citas frecuentes de Aristóteles, Averroes, Maimónides, Abraham ben David de Posquières y Hasda'y Crescas, entre otros).

Así pues, la identificación del Mattitiyahu [¿ben Mošeh?] autor del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* con Mattitiyahu ha-Yiṣhari, postulada por parte de la crítica, no parece en modo alguno descabellada, y en un futuro no muy lejano tal vez pueda probarse, una vez se analicen el estilo, la fraseología y la exégesis de las citadas obras, tarea que excede los límites y posibilidades del presente trabajo. En cualquier caso, no se pueden ignorar ciertos puntos de convergencia y similitudes entre las obras de Mattitiyahu ha-Yiṣhari y el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, que proporcionan una base holgada para sostener esta hipótesis:

- Las opiniones que expresa el anciano en la exposición de los principios de la fe judía y 'Aḥiṭub en los pasajes de la obra que tratan sobre la figura y condición del Mesías, coinciden en buena medida con el contenido de las intervenciones de Mattitiyahu ha-Yiṣhari en la Controversia de Tortosa. En efecto, Mattitiyahu ha-Yiṣhari estaba más cerca de Maimónides que de Hasda'y Crescas, como señala Y. Baer⁴, de ahí que considerase la creencia en

1.- Vid. A. SHOHAT [ed.], *Rabbi Šēlomoh ibn Verga: Sefer Šebet Yēhudah*, Jerusalem 1947, cap. XL, pp. 94-107.

2.- Publicado por A. Kaminka en *Ha-Šofeh* XII (1928), p. 38.

3.- Vid. *Midraš Tēhil·lim*, en especial introducción, p. 108.

4.- *Historia de los Judíos en la España Cristiana*, Madrid 1981, vol. II, p. 474.

el Mesías como uno de los principios del judaísmo. Pero, en contra de la interpretación cristiana de Gé. 49, 10 (**No se apartará el cetro de Judá ni el bastón de mando de entre sus pies hasta que venga Šiloh**), rechazaba que se hubiera manifestado por tres razones:

a) Porque aún existía alguna autoridad judía en ciertas regiones¹. A este particular, dice 'Aḥiṭub: «Doy testimonio de que en mi paso camino del País de la Hermosura, me dijo el mentor que allí hay un *rab* al que llaman *Nagid*. Y estando en la ciudad de Babilonia, vi entre los exiliados a un hombre bravo, maestro eminente. Le llaman *Roš ha-Golah* y tiene un libro de linajes ilustres [que se remontan] hasta David» (p. 121). Tampoco es gratuita la mención del legendario río Sambaṭion (p. 191), a cuyas riberas –según la tradición judía– habían sido deportadas las Diez Tribus del Norte. En la sesión 18, Jerónimo de Santa Fe precisamente aludía a un imaginario reino judío «más allá del río de las piedras»².

b) Porque cabe interpretar la palabra *šebet* de dicho versículo como *iugum* (yugo, servidumbre)³. 'Aḥiṭub también dice: «Lo que has creído [conveniente] explicar e interpretar (cetro) como término de realeza, lo interpretaré yo como término de sometimiento y confusión» (pp. 121-122).

c) Porque la redención mesiánica no tendrá el carácter espiritual (salvación del pecado original) que le dan los cristianos a la misión de Jesús de Nazaret⁴. En el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* se dedica un amplio espacio a rebatir el componente soteriológico de la fe cristiana, elemento básico en la doctrina de la Encarnación. De este extremo me ocuparé en el estudio de los temas de la polémica en la obra (vid. *infra*, pp. 226-423).

1.- A. PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, Barcelona-Madrid 1957, sesión 9, vol. II, p. 58.

2.- *Ibid.*, sesión 18, vol. II, p. 127.

3.- *Ibid.*, sesión 9, vol. II, pp. 56-57.

4.- *Ibid.*, sesión 9, vol. II, p. 58.

- El Pentateuco, Salmos, Job, Proverbios y el tratado 'Abbot figuran entre los libros más citados en esta obra. Curiosamente, el Pentateuco, Salmos y 'Abbot acapararon la actividad exegética de Mattitياهو ha-Yishari. Tal vez no sea una coincidencia que el *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* tenga su epílogo en un poema alfabético: el Salmo 119 es un largo poema estrófico alfabético.

- El estudio de las fuentes del *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* muestra el enorme caudal de ciencia (Biblia, Talmud, Filosofía, etc) de su autor. También Mattitياهو ha-Yishari poseía una vastísima formación en estos campos.

- El *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* ha de fecharse entre 1414 y 1452 (vid. *supra*, pp. CCXII-CCXIII), y Mattitياهو ha-Yishari debió de vivir entre 1370 y 1435 aproximadamente (vid. pp. CCLXIX y CCLXXI). Así pues, los últimos 21 años de su vida encajan en las fechas propuestas para la composición de la obra. Además, el autor de la misma declara al principio del prólogo que es persona entrada en años: «He aquí que he alcanzado los días en los que no hay nada agradable, sino cosas terribles; el tiempo ha dejado sentir su paso sobre mí ...» (p. 1). En el epílogo no se sustrae al tópico de la fugacidad de la vida: «Fíjate que numerosos pesares han ido consumiendo mis pocos días ...» (verso 21, p. 222); y lanza una mirada retrospectiva: «Si en los días de mi madurez se halló maledicencia en mí ...» (verso 23, p. 222).

- El hecho de que en el *Sefer 'Ahitub wē-Ṣalmon* se sostenga un debate religioso público ante una reina y su corte, no implica necesariamente que su autor participase en la Controversia de Tortosa (1413-1414). Pero cuanto menos hubo de conocerla, y con toda seguridad recibió de este gran debate el impulso para escribir su obra. Y sin olvidar que, por una parte, un marco narrativo de este tipo o similar tiene larga tradición en la literatura didáctica de origen o inspiración oriental (Las Mil y Una Noches, el Sendebâr, etc); que Ishaq ben Polliqar también empleó la prosa rimada en su *'Ezer ha-Dat*, y que permanecía vivo el recuerdo histórico y literario de disputas anteriores, como la de Barcelona de 1263 entre Nahmánides y Pablo Cristiano.

5.- La época¹.

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* fue escrito en la primera mitad del siglo XV, periodo crítico para las comunidades judías de Aragón y Castilla. El proceso había comenzado en la segunda mitad del siglo XIV, en Aragón como consecuencia de la epidemia de peste negra que asoló Europa desde 1348, y en Castilla a raíz de la guerra civil que elevó a los Trastámara al trono. Los disturbios antijudíos iniciados en Sevilla en 1391 afectaron por igual a las comunidades judías de ambos estados, que resultaron muy diezmadas.

A principios del siglo XV la situación de los judíos en uno y otro reino empeora de manera ostensible, pese a los esfuerzos de sus líderes espirituales y civiles, como Ḥasda'y Crescas. En 1412 se aprueba en Castilla una legislación antijudía draconiana (Leyes de Valladolid y de Cifuentes), mientras que en Aragón se produce el establecimiento de la dinastía Trastámara en la persona del infante don Fernando de Antequera (Compromiso de Caspe). Un año más tarde (1413), los sabios más eminentes de las aljamas aragonesas son citados a disputar públicamente en Tortosa con el converso Jerónimo de Santa Fe sobre la venida del Mesías como hecho ya acaecido según el Talmud. Ante la presencia del papa Benedicto XIII, de su

1.- Para una visión general de la misma en la historia de España, remito a A. DOMÍNGUEZ ORTIZ [ed.], *Historia de España. 4. De la crisis medieval al Renacimiento (siglos XIV-XV)*, Barcelona 1988 [reed. 1996]. Para un estudio detallado de la historia de los judíos españoles puede verse Y. BAER, *Los judíos en la España cristiana*, vol. II, pp. 383-565; y para una visión de conjunto en la historia de los judíos en Europa, H. GRAETZ, *A History of the Jewish People*, New York 1894 [reed. Philadelphia 1956], vol. 4; y S. DUBNOW, *History of the Jews*, Philadelphia 1918 [reed. New York-London 1969], vol. 3.

Curia, del flamante rey Fernando I y de las principales autoridades del reino, tiene lugar un magno debate, cuyo resultado agrava más si cabe la posición judía. Una serie de conversiones masivas y de estatutos limitativos (Constituciones de Valencia de 1414 y bula papal *Etsi doctoribus gentium*) colocaron a las comunidades judías peninsulares al borde del desastre, del que escaparon gracias a la deposición de Benedicto XIII en ese mismo año de 1414 por el Concilio de Constanza, y a la muerte de Fernando I de Aragón en 1416.

Poco a poco se anularon las leyes antijudías anteriores, primero por parte aragonesa (decreto de Alfonso V en 1419), después por parte eclesiástica (Concilio de Basilea de 1434), y finalmente por parte castellana (Ordenamiento de Arévalo de 1443). Estas medidas aliviaron a las empobrecidas aljamas de Castilla y Aragón, cuya situación mejora hasta el punto que en el segundo tercio del siglo es posible encontrar en la corte personajes judíos influyentes, como Abraham Benveniste, promotor de las *Taqqanot* de Valladolid de 1432¹ en Castilla, y algunos miembros de la familia De la Cavallería en Aragón².

Sin embargo, la suerte parecía echada. Tanto el estallido del problema de los conversos (alborotos de Toledo de 1449)³ y la creciente presión eclesiástica a que dio lugar (establecimiento de la Inquisición)⁴, como el aumento de las tensiones internas en ambos reinos,

1.- Vid. Y. MORENO KOCH, *Fontes Judaeorum Regni Castellae. Vol. V: Las Taqqanot de Valladolid de 1432. Un estatuto comunal renovador*, Salamanca 1987.

2.- Vid. F. VENDRELL, "Aportaciones documentales para el estudio de la familia Caballería", *Sefarad* III (1943), pp. 115-154.

3.- Vid. E. BENITO RUANO, *Los orígenes del problema converso*, Barcelona 1976.

4.- Vid. N. LÓPEZ MARTÍNEZ, *Los judaizantes castellanos y la Inquisición en tiempos de Isabel la Católica*, Burgos 1954; H. KAMEN, *La Inquisición española*, Barcelona 1967; y H. BEINART, *Los conversos ante el tribunal de la Inquisición*, Barcelona 1983.

que desembocaron en conflictos civiles¹, generaron una corriente de opinión y de actuación entre la clase dirigente cristiana que se saldó en 1492 con la promulgación por parte de los Reyes Católicos del edicto de expulsión de los judíos².

6.- Conclusión.

Recapitulando lo expuesto en el presente capítulo, cabe decir:

- Que el autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* debió de nacer en el último tercio del siglo XIV y morir -anciano- en la primera mitad del siglo XV.
- Que se refiere a sí mismo únicamente como Mattitiyahu, si bien desde muy antiguo se le ha llamado Mattitiyahu ben Mošeh. En este trabajo, pues, llamaré Mattitiyahu al autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon*, puesto que es el nombre que se da a sí mismo.
- Que, aun dejándolo en la órbita de la hipótesis a la espera de pruebas más concluyentes que lo confirmen, no debe descartarse que el Mattitiyahu [¿ben Mošeh?] autor del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon*, el Mattitiyahu autor de la *Bēgidat ha-Zēman* y el Mattitiyahu ha-Yiṣhari que participó en la Controversia de Tortosa y escribió varias obras de exégesis sean una misma y única persona. Mientras se produce la necesaria demostración, razones de elemental prudencia invitan a mantener la secular distinción entre los tres nombres citados; y así lo haré en estas páginas.

1.- Vid. E. SARASA SÁNCHEZ, *Sociedad y conflictos sociales en Aragón. Siglos XIII y XV*, Madrid 1981; y J. VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid 1986.

2.- Vid. L. SUÁREZ FERNÁNDEZ, *Documentos acerca de la expulsión de los judíos*, Valladolid 1964; y *La expulsión de los judíos de España*, Madrid 1991.

XI.- Estilo.

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon* se ajusta perfectamente a las características estilísticas de las narraciones hebreas medievales en prosa rimada: el uso de nombres propios y topónimos tomados de la Biblia, la utilización de fórmulas introductorias para iniciar distintos fragmentos o para insertar poemas, el empleo de un rico vocabulario, el llamado *estilo mosaico* o *de engarce* (*šibbuṣ* en hebreo), etc¹. Mattitiyahu utiliza con una habilidad portentosa el *estilo mosaico*, recurre a un variado conjunto de recursos retóricos, domina la narración y la descripción, es un maestro de la rima y del léxico, sabe cambiar a tiempo el tono de sus diálogos, versifica con decoro, y, lo que merece destacarse, conserva su propia personalidad literaria en medio del torbellino de expresiones, moldes y temas adoptados de otras obras y escritores. Y puesto que la veracidad de estas afirmaciones ya se ha podido comprobar en cuanto atañe al léxico, a la rima y al verso, me ocuparé a continuación del *estilo mosaico*, de los recursos retóricos, y del dominio de la narración, la descripción y los diálogos.

1.- El estilo mosaico.

Mattitiyahu esparce por su obra frases y expresiones bíblicas, talmúdicas y midrásicas en contextos diversos. Por lo común, dado el trasfondo polémico y apologético de la obra, mantiene el sentido original de las mismas. Con todo, hay ocasiones en que cita o alude a determinados pasajes en un contexto muy diferente al original y de una manera deliberadamente efectista, para espolear al lector, como señala Yellin: «El uso de fragmentos de versículos bíblicos ... despierta en el corazón del

1.- Cfr. A. NAVARRO PEIRÓ, *Narrativa hispano-hebrea*, pp. 39ss.

oyente el agradable sentimiento de quien halla de repente que los conoce desde hace mucho tiempo a la hora de encontrarlos en un contexto diferente por completo»¹. Selecciono dos ejemplos.

En el prólogo de la obra dice: «Mas no hay ningún despabilado para replicarle al escéptico, porque la frente del ganado [está vuelta] hacia las reses listadas, pues la lengua de las celebridades en ellos es para jactarse» (p. 1). Con la cita directa de Gé. 30, 40 recuerda la treta que empleó Jacob para aumentar su rebaño: hacer que las ovejas blancas de Labán viesan congéneres y varas listadas para que esta impresión les hiciera parir a su vez otras reses listadas². Con la expresión *reses listadas* creo que se refiere a los ilustrados y dirigentes de las aljamas judías de la época, aficionados a la literatura profana incluso escrita en lengua romance, y entre quienes menudearon las conversiones al cristianismo.

Y en la explicación que de la singularidad de la Tierra Santa hace 'Ahitub, se lee: «Pero el País Elegido se nutre de un lugar de pureza, y *acude al Abrevadero*, y todos sus caminos son preciosos y bellos con tal que no los mancillen los pecadores» (pp. 207-208). La referencia es al encuentro del servidor de Abraham con Rebeca, narrado en Gé. 24, 20, pero aparece en un contexto inesperado. Su sentido se aclara gracias a Sal. 36, 10, donde se afirma que en Dios está la fuente de la vida, y a Je. 2, 13, donde se dice que Dios es la fuente de la Vida.

1.- ההשתמשות בקטעי פסוקים מהתנ"ך ... מעוררת בלב השומע הרגשה נעימה של מי , שמוצא פתאום שהוא מכירם מלפני זמן רב בשעת המצאו בתוך סביבה אחרת לגמרי ,
Torat ha-Širah ha-Sēfardit, p. 119.

2.- Es la interpretación que ofrece Šēmuel ben Me'ir, nieto de Raši, en su *Comentario a Génesis* 30, 40: « והיה נותן את פני הצאן לבן אליהם כדי שיראו »
« אותם ותתערבנה כמותם וגב המקלות היה נותן בשקתות המים ».

2.- Recursos retóricos¹.

Mattitiyahu hace gala de todo el arsenal de figuras de dicción y de pensamiento, que convirtieron a la prosa rimada en coto privado de los virtuosos del lenguaje. Tan ostentoso ejercicio de retórica muestra la genialidad del autor y pone a prueba la pericia del lector para colocarse a la altura de los vastos conocimientos de aquél. Pero estos extremos se apreciarán mejor con los ejemplos escogidos. Empiezo con las figuras de dicción y termino con las de pensamiento:

a) Juegos de palabras.

- Aliteraciones, que afectan al ritmo y le confieren gran musicalidad al lenguaje. Son muy numerosas en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*. Entre ellas destacan las siguientes: לאל (p. 28), בלי לב עקוב, (p. 1), צר ומצוק אני מוצא (p. 57), ויהי בערב ותעביר, (p. 70), פוצה פה ומצפצף, (p. 128), ואם יש אדם שואל, (p. 105), הנהר עתיד ליתן את הדין, (p. 79), הגבירה, ארץ הצבי ממוצעת בין, (p. 166), יש שומה אשר נפגש, (p. 139), השבת לחרבות חשיבותו, (p. 206), כל הארצות ובאמצע לבל הקצות.

- Paronomasias y dilogías, que inducen a considerar todos los sentidos de los términos emparentados. No escasean en la obra, y merecen citarse éstas: ויגרש (p. 25), עלוב ולא עולב, (p. 11), עקר הקרחי, (p. 2), המוֹק מהצר הניזק, (p. 29), לא אשאל ולא אנסה, לו אשלש ולא אבנה, (p. 29), האוכל ולא אוכל להטריח עליך, (p. 84), למחץ קושייתך אין צריך צרי, (p. 70), נקרא גם לאחזמוב כי איש טוב הוא, (p. 69), ויהי בשמוע עקר, (p. 121), הגיר לי המגיר, (p. 120), לדברך שאתה משיח שישו הוא המשיח.

1.- Para mayor profundización sobre los mismos remito al autor y al manual de retórica hebrea medieval por antonomasia, Mošeh ibn 'Ezra y su *Kitāb al-Muhādara wal-Mukādara*, ed. y trad. M. Abumalham Mas, Madrid 1986, vol. II, pp. 253 ss.

- Un calambur que afecta al nombre del antagonista cristiano de la obra:
וַעֲקַר צִוּ פִּתְאִים הוּא מִיָּבֵב (p. 197, verso 5).

Debidamente administradas, favorecen el ritmo, pero si se abusa de ellas, resultan onerosas para el lector. Mattitiyahu no las prodiga. Cabe destacar las siguientes: משבֿלת, משבֿמת ומערבֿת ומתפלֿלת (p. 8), ורוח נרֿיבה נשֿבה (p. 8), חילֿק ובֿילק יש (p. 163), הֿנך מֵבֵל טֹוב קטֹוב, הֿורג בִּשְׁנוֹג גִּילָה נִפְשׁוֹ (p. 58), בֵּה חֵלֵק וּבִילֵק יֵשׁ (p. 163), הֵנֶךְ מֵבֵל טוֹב קטוֹב, הוֹרֵג בִּשְׁנוֹג גִּילָה נִפְשׁוֹ (p. 58), בֵּה חֵלֵק וּבִילֵק יֵשׁ (p. 163), וּלְשִׁבוֹן בְּרוֹם הַבֵּיָן (p. 218), etc.

Remansan el fluir de las palabras. No son frecuentes en esta obra. Hay que citar: ומקצתם ... ומקצתם (p. 7), ומשה רבינו ... ומקצתם (p. 7), וקצתם ... ומקצתם (p. 37), y קצתם בעולם ... (p. 149).

Intensifican el tono dramático, humorístico o afectivo de un pasaje. En el *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* aparecen distribuidas en momentos de gran tensión entre los personajes, y destacan: חלילה לי וחלילה (p. 30), ... צא, צא עקר, עקר (pp. 110 y 146), אחיטוב, אחיטוב (p. 86), עברו מה שעברו (p. 76), רר, רר (p. 157), y רזי לי, רזי לי (p. 206).

e) Símbolos.

Aportan gran plasticidad a la expresión. Abundan en la obra, la mayoría son de ascendencia bíblica y talmúdica, y entre ellos hay que mencionar: כבל אביר (p. 1), בוער כהן (pp. 6 y 14), כמין נאם (p. 22), טפס כחלב (p. 22), כמו ענבל בתוך פעמון (p. 66), שונאים כבלים (p. 19), נובח כבל (p. 146), מאירים בלנה (p. 170), תפוחי כתמר (p. 216), etc.

f) Metáforas.

En cambio, las metáforas son escasas, lo cual tampoco extraña en una obra de polémica. Prácticamente todas ellas se remontan a modelos bíblicos, como עול פשעך נשקר (pp. 123 y 160), והקרבת אש זרה (p. 123), ובעבור (p. 176), היחידים האהובים הרב פפית.

g) Gradaciones.

Permiten exponer las ideas progresivamente o realizar las descripciones con orden. En esta obra tienen una presencia puramente testimonial, que se reduce a ולנימוסינו ישורשים תקיפים ופארות בדים וענפים (p. 41), מעליון לתחתון ומתחתון לתיכון (p. 60), מראשו ועד רגליו פנים ואחור (p. 135).

h) Paralelismos.

De gran tradición bíblica, refuerzan la idea expuesta. Tampoco abundan en esta obra: ובחכמת אלקים אין כמותם (p. 65), נשאו (p. 184), גלויים מעגלותם ועקשים אורחותם (p. 71), קמו תלמידיו, אספו לו חסידיו (p. 208), אינו גוף ולא בעל חומר (p. 205) נשים בלתי ראויים והושיבו נשים נכרות.

i) Antítesis.

Aviva el lenguaje mediante la contraposición de términos o de frases, y constituyen un procedimiento casi obligado en la dialéctica. Son muy numerosas en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*, y entre ellas destacan: אין מואס הבורא בבני שרה, ובוחר בבני (p. 11), ללמוד וללמד, (p. 1), בהם הפץ אבל אימים (p. 63), קטורה (p. 114), ולא אאריך אבל אקצר, (p. 129), חשבתיו חר ומפולפל, (p. 132), היכן קיבץ נפוצים? אדרבא, הנו פוזר את הנקבצים, (p. 188), etc. ואני מוצא אותך סבל ושפל

j) Circunloquios.

Resultan una pieza fundamental como medida del ingenio del autor y del lector en la conexión lúdico-competitiva que entre ambos se establece en la prosa rimada. Abundan en la obra, suelen tener raigambre bíblica y talmúdica, y le dan un aire característico. Ejemplos: שתי וערב = la cruz (p. 21, *passim*), צעיר חורב = Benjamín (p. 57), בית עבר = los judíos (p. 76), המשכיל המשורר אשר בינורו השחר מעורר, = David (p. 102), המנעים הילולים = David (p. 144), נביא נהר בבר = Ezequiel (p. 189), ההכם הקורם = Job (p. 167), גורן עולה = el Sanhedrín (p. 205), etc. בית, עולמים = el Templo de Jerusalén (p. 203), etc.

k) Interrogaciones retóricas.

Preguntar aquéllo cuya respuesta se conoce de antemano le añade fuerza a la expresión. El autor sigue este procedimiento en labios de 'Aḥiṭub para refutar determinados argumentos de 'Eger, como en la serie de preguntas encadenadas a propósito del Salmo 110: «¿Cómo le extendió el cetro de su poder? ¿Dónde está el cetro y en qué lugar el poderío?...» (p. 142), y en la réplica sobre el tema de los santos: «¿Hay acaso justos sin corazón tortuoso, como Abraham, Isaac y Jacob?» (p. 167).

Pero Mattitiyahu sabe moderar el artificio y poner coto a la parafernalia retórica cuando llega el momento, o servirse de ella en ocasiones para procurarle a su obra cierto aire popular. Es lo que hace mediante muchos de los símiles y frases proverbiales que emplea. En este terreno tampoco renuncia el autor a su propia personalidad, como deja bien clara la comparación «como el badajo en medio de la campana» (p. 146).

3.- *Dominio de la narración y de la descripción.*

Mattitiyahu también demuestra con creces su dominio de la técnica narrativa y descriptiva ya desde el comienzo de la historia que sirve de hilo a la polémica: «Contaban que en una de las lejanas islas que están bajo los pilares [del orbe], allende el país de Hawilah, había una ciudad grande, y a derecha e izquierda tenía en torno a ella una muralla de fuego» (p. 6). La fórmula inicial y la mención de una isla fabulosa recuerdan los relatos de aventuras de tradición oriental como los recogidos en *Las Mil y una Noches*. Pero el autor no se deja arrastrar por la tradición literaria anterior, y en arranque de originalidad, puebla dicha isla de gentes dotadas sólo de dos elementos, aire y fuego, que les hacen ligeros de movimientos (p. 7). Es una curiosa aplicación de la teoría imperante desde los griegos hasta finales del siglo XVIII, cuando Lavoisier (1743-1794) estableció el concepto moderno de elemento químico¹.

Otras manifestaciones de la capacidad narrativa del autor se hallan en la destreza con que maneja las series de

1.- Vid. I. ASIMOV, *Breve historia de la química*, Madrid 1975 [reed. 1993], pp. 62-72.

imperfectos consecutivos, que nunca llegan a cansar al lector, y en su aptitud para la descripción con pocas pinceladas, como puede apreciarse acerca de Hebrón (pp. 16-17) y de Roma (pp. 20-21).

4.- *La fuerza de los diálogos.*

Mattitiyahu pasa del sosegado tono de la narración a la vehemencia de los apasionados diálogos que mantienen 'Eger y 'Aḥiṭub en su disputa. Este cambio de registro corresponde al buen dialéctico que discute sin arrinconar la pasión, y cumple la declaración realizada en el prólogo en verso: «Me revisto de la vehemencia del locuaz» (p. 4, verso 5). Dado que en la obra no se desarrolla un certamen académico, sino una viva disputa religiosa, en ella aparecen expresiones bruscas y aun violentas, típicas de la lengua coloquial en algunos casos. Bastan para ilustrarlo las siguientes palabras de 'Aḥiṭub: «Mientes con tu boca, y no abandonas la maldad de tu corazón. En tu propia cara te demostraré que eres un palurdo y un zafio» (pp. 171-172). No obstante, en las conversaciones de los personajes con la reina el autor adopta un tono sereno y elegante, como cuando 'Aḥiṭub resuelve la pregunta de la soberana sobre la circuncisión: «Pero el Omnipresente estableció una señal para los varones, y también para las hembras en la zona de la concepción, y es la presentación de la regla en tiempos determinados, manantial sellado, cercado de lirios» (p. 162). Son detalles añadidos de la calidad del autor. Vehemencia, vigor y acercamiento al habla del pueblo llano constituyen cualidades típicas del predicador medieval, y Mattitiyahu las administra en las dosis adecuadas.

XII.- Exégesis y argumentación.

Aunque trataré este punto en el curso del comentario del contenido, resumo y anticipo aquí lo esencial del mismo. En líneas generales, el personaje cristiano del texto realiza una exégesis principalmente alegórica, mientras que el judío la hace literal. Sin embargo, hay casos en que el cristiano se decanta hacia la interpretación literal y el judío hacia la alegórica, fenómeno común en la época medieval, pero al que puso freno la polémica religiosa, como afirma O. Limor: «El procedimiento de la exégesis homilética y alegórica no era ajeno a los judíos; sin embargo, a causa de las disputas con los cristianos, se vieron compelidos los judíos a defender la exégesis literal e histórica ... En el transcurso de la Edad Media, hubo exégetas judíos que prefirieron una exégesis alegórica, como hubo exégetas cristianos que pretendieron volver al sentido directo de la Biblia. Los exégetas judíos y los exégetas cristianos conocieron unos los trabajos de los otros; sin embargo, en el marco de la polémica los intérpretes de ambas religiones se vieron compelidos a defender con celo extremo su sistema»¹. Mattitياهو emplea una gran variedad de procedimientos exegéticos en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, entre los que destacan los que ejemplifico a continuación:

1.- דרך הפרשנות הרדשנית והמרוזמת לא היתה זרה ליהודים, ואולם עקב הוויכוח עם הנוצרים נרחקו היהודים להגן על הפרשנות המילולית, ההיסטורית ... במהלך ימי הביניים היו פרשנים יהודים שהעדיפו פרשנות אלגורית, כפי שהיו פרשנים נוצרים שביקשו לשוב אל פשוטו של המקרא. פרשנים יהודים ופרשנים נוצרים הכירו אלה את עבודותיהם של אלה. ואולם במסגרת הפולמוס נרחקו מפרשים משתי הדתות להגן על O. LIMOR, *Jews and Christians in Western Europe. Encounter between Cultures in the High Middle Ages and the Renaissance. Unit 3. The Jewish Christian Debate*, Tel-Aviv 1993, pp. 28-29.

- La *gēzerah šawah* o analogía, que aparece, por ejemplo, en la interpretación que hace 'Aḥiṭub de Gé. 37, 35: «¿Es que no se emplea *el* en vez de '*al* en tantos pasajes bíblicos ... como "al haber sido presa el Arca de Dios, y muerto su suegro y su marido"; "por causa de Saúl y de su sanguinaria casa", y muchos otros *el* semejantes a aquél"?» (p. 99).

- El argumento *a fortiori* explícito, esgrimido por 'Eqer acerca de Nú. 21, 3 para justificar el peligro que entraña la conversación asidua de un cristiano con un judío: «Me advirtieron los cristianos que con ellos [los judíos] no abundara en palabras, y que no hablase nada con ellos. Y llamó a aquel lugar *exterminio*, pues todo el que asiduamente intercambia palabras con ellos será destruido, y con tanto mayor motivo, cuanto que más irreverente será» (pp. 186-187).

- El argumento *a fortiori* implícito, del que se sirve 'Aḥiṭub para concluir su réplica a la interpretación de 'Eqer sobre Am. 2, 6: «Si vaticinó sobre la venta de Jesús, ¿qué dirás del castigo de Tiro, Damasco, Moab, Edom y Gaza?» (p. 136).

- La explicación de una expresión mediante un contexto distinto de aquel en que aparece, como hace 'Aḥiṭub con los términos "semejanza" y "hagamos" de Gé. 1, 26: «¿Cómo le imputas semejanza e imagen al Creador? ¿No dijo el Profeta con su sabiduría: "Y ¿qué semejanza le aparejaréis"? ... Y cuando analices, la palabra "hagamos" no te resultará asunto arduo, porque al producir la tierra especies vegetales, bestias, animales y flores [Gé. 1, 11-25], no hallaremos la palabra "hagamos"» (pp. 117-118).

- La repetición, que aparece en la interpretación del trisagio de Is. 6, 3: «Son comunes también otras opiniones: que hay tres santificaciones en

correspondencia con los tres tiempos del ser, fue y será y es, ... Aún hay quienes lo interpretan santo en el mundo de los intelectos, santo en el mundo de las esferas, santo en el mundo de los [seres] inferiores» (p. 149).

- La alegoría, muy utilizada por 'Eger, pero también presente en alguna intervención de 'Aḥiṭub, como sucede acerca de Gé. 49, 10: «Lo que has creído [conveniente] explicar e interpretar como término de realeza, lo interpretaré yo como término de sometimiento y confusión ... Que sus hijos serían oprimidos con el cetro, que en la diáspora marcharían en tumulto, y que no se apartaría de ellos definitivamente y sin vuelta la vara del opresor. "Ni el bastón de mando de entre sus pies", es decir, transmitido en la humillación» (pp. 121-122).

- La contextualización del pasaje a debate. En diversas ocasiones 'Aḥiṭub critica a 'Eger por soslayar el contexto de los pasajes en discusión, que él sí tiene en cuenta. Es lo que sucede respecto de Is. 7, 14: «En cuanto a la rebelión que has predicado y a la emisión de un sonido confuso a propósito de "He aquí que la joven concebirá", has ofrecido un fuego profano ... Y, como estás ebrio por el principio del pasaje, baja a su final» (pp. 123-124).

En cuanto a la argumentación, Mattitiyahu despliega en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* todo tipo de argumentos, como expongo seguidamente:

- Exegéticos, como en la justificación que hace 'Aḥiṭub del ejercicio del préstamo a interés por parte de los judíos (pp. 179-181), basada en De. 23, 20-22; Éx. 22, 24-26 y Dēma'y VI, 11, y que, debido a su extensión, no reproduzco ahora.

- Teológicos, como la imputación de la larga diáspora del pueblo judío a un designio divino: «No hay demasía si en este mundo los de esta nación llevan exiliados y dispersos entre los incircuncisos mil años o más. No hay que preguntar cómo ni por qué, pues así fue el decreto de la Sabiduría, y, ¡bendito sea su Nombre!, sus caminos son excelsos, y no hay quien asista al secreto de sus disposiciones» (pp. 88-89).

- Filosóficos, como en la discusión sobre los atributos divinos y la Trinidad: «Es cierto que la Divinidad está definida por la sabiduría, la voluntad y el poder, no que todos [éstos] vengan a ser accidentes de la Divinidad» (p. 155).

- Históricos, como en el comienzo de la réplica de 'Aḥiṭub a 'Eqer acerca de Gé. 49, 10: «Desde el día en que Nabucodonosor sojuzgó Jerusalén, ya no se levantó otro rey en Judá; y aunque en los días de Zorobabel hubo respiro, no se denomina "rey", sino "gobernador". Desde entonces en adelante gobernaron los sacerdotes y la dinastía de los Hasmoneos, y desde el momento de la destrucción del Templo hasta que se formalizó la fe, hay cerca de 400 años. Aquel reino tampoco cesó en sus días [de Jesús], pues fue transferido a Herodes, Antipas y Agripa, hasta que llegó Tito y destruyó nuevamente el Templo, y lo convirtió en zarzas y abrojos» (pp. 119-120).

- Lingüísticos, como la explicación de la palabra '*almah* de Is. 7, 14: «Te demostraré frente a la autoridad que tú no comprendes la lengua de la Escritura y profieres su burla diciendo que '*almah* es "virgen"; por el contrario, '*almut* es término [propio] de ternura en años y niñez. La palabra [oscila] entre doncella y desflorada. Y '*alam* se dice de quien es tierno en años aunque se haya aprestado a cohabitación con mujer» (p. 125); y

- Del sentido común, como en el rechazo de 'Aḥiṭub a la interpretación de 'Eger sobre la maldición contra los herejes: «¿Cómo iban a fijar en su plegaria una maldición al rey que tenía dominio sobre ellos, sin temer que el asunto le fuera revelado al César y [éste] les convirtiera en abominación para toda criatura?» (p. 175).

Concluyo este capítulo señalando que en la argumentación aparece una variada serie de fórmulas acuñadas por los tannaítas, como *הו"י אמר* (p. 84), *שנאמר* (108), *כמי בן* (p. 180), *וכן הוא אמר* (p. 185), etc. A ellas me referiré mediante nota en el curso de la traducción.

XIII.- Valoración.

El *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* merece ocupar un lugar destacado en la historia de la literatura hebrea tanto por sus aspectos formales como por su contenido. En cuanto a aquéllos, constituye una de las últimas obras escritas en prosa rimada, y su calidad resulta incuestionable. En cuanto a éste, trata los temas principales de la controversia cristiano-judía y expone los mejores argumentos elaborados sobre cada uno de ellos por los polemistas anteriores y por el propio autor, de tal modo que parece una enciclopedia. Espero que este trabajo de edición, traducción y comentario contribuya a su mejor conocimiento.

שיר שבה מוקדש למתתיהו, המחבר של ספר אחיטוב וצלמו, על ידי יעקב קליף.

המעתיק של כתב היד מיכאל 534 מספרית בורלי שבאוקספורד.

בע(זרת) ה(שב).

אני אני המרבה / בבור ובשבה המרבה

שיר בפתח וסוגר / תפשה תיבות אוגר

ובראשי כל התרונות / שמו ומשפחתי רמוזות

ורושא וברכה לנו היום אחריו / מרש וצדק בפינו מתתיה העניו :

אלו תשובות המינים מעשי ודיו / להתפאר בהם במיתו אף בומי :

קם לנקום נקמת ה' אלהיו / ודע להשיב למי ולתקחה שניו :

בעולם הזה תהא שלימה משפחתיו / פיו וישפתי ויזכנו בראשו ברכיו :

ברור ה' שחלק מחבתו ליהאיו / שמו תהיה למחש ביו מרדיו :

תנמצא בזה איש ברו בתורתיו / נר אלהים נשמת מבי סודותיו :

מתתיה ונחלת ה' חיבוריו / תשובותיו בעיר שהיברה לה ודיו :

בא על המין במקלו ובתקמליו / תפשהו שלא מעא ודיו ורגליו :

רום שקלו וסבתו נראה מספצלו / קבלו תהרות מלכות וכל שריו :

גדול ליהודים ורציו לרוב אחיו / אותו מינהו פה אחר אוהביו :

לענה וראש ומספר למותו חברתיו / הו על רא ברו ולא מצאתיו :

אתה תקרא דע מהעתק העתקתיו / שנעשה מהם בשנת שיו ודיו :

לאלה הששי שוצר ה' עולמו / שבה ותהלה לאל מפל עבריו :

פרה ופרה מצרותיו וישלח משיתיו / ותמקמה אפילו בבי מחכים אליו :

ELOGIO DEDICADO A MATTITIYAHU, AUTOR DE LA OBRA
SEFER 'AḤITUB WĒ-ṢALMON, POR EL COPISTA DEL MS.
MICHAEL 534 DE LA BIBLIOTECA BODLEIANA DE OXFORD¹.

*Yo, yo soy el que narro*² en honor y elogio del autor
Un poema con dos hemistiquios de cinco palabras³.
Y en las iniciales de todas las rimas
Se sugieren mi nombre y apellido⁴.

Herencia y bendición nos dejó tras de sí
nuestro santo y justo *rab* Mattitiyahu, el humilde:
Son las réplicas de los apóstatas, su obra,
Para gloriarse en ellas⁵ tanto en su muerte, como en su vida.
Decidió llevar a cabo la venganza del Señor, su Dios⁶,
supo replicar al apóstata y *mellarle los dientes*⁷.

-
- 1.- Una breve introducción de tres versos con tres hemistiquios cada uno antecede a un poema de 14 versos con hemistiquios de cinco palabras (salvo el primer hemistiquio del verso 10, que tiene sólo cuatro palabras, y el segundo del verso 14, formado por seis). La composición no se ajusta a la métrica cuantitativa ni a la distribución de los acentos en sílabas fijas; el ritmo y la musicalidad vienen dados por el número regular de palabras que aparecen en cada verso y la rima única -salvo en los versos 11 y 12- de todos los hemistiquios. Antes de escribir el poema, el copista anota en el centro de la parte superior de la página la abreviatura *בע"ה*, que habitualmente se traduce por *con la ayuda de Dios*.
 - 2.- Cfr. Is. 48, 15 y 52, 6.
 - 3.- Lit. *un poema con primer* (פסוק) *y segundo hemistiquio* (סוגר), *que contiene cinco vocablos*.
 - 4.- Con la letra inicial de cada hemistiquio se lee en acróstico: *Ya'aqob Kleve* (?) *en Hamburgo, año 501 del sexto milenio* (5501 = 1741 e.c.).
 - 5.- Is. 60, 21.
 - 6.- Cfr. Nú. 31, 2.
 - 7.- Hebraísmo rabínico inspirado en el dicho popular *אבות אכלו בוסר ושני בנים תקהנה* que aparece en Je. 31, 29 y Ez. 18, 2. Se emplea para indicar la agudeza y rotundidad de una respuesta, como en la *Haggadah* de Pascua: *רשע מה הוא אומר ... ואף אתה תקהה את שני*.

- En este mundo *sea completo su galardón*¹,
 fluyan su boca y sus labios cuando leamos sus palabras.
- 5 Bendito sea Dios, que dio parte de su sabiduría a quienes le temen.
 Santificar su nombre puro entre quienes lo escarnecen.
 ¿Se encuentra acaso un hombre como éste², experto en sus Leyes³,
 Lámpara de Dios⁴, alma⁵ que comprende sus secretos?
 Mattitiyah, heredad de Dios⁶ son sus composiciones,
 sus réplicas como ciudad bien compacta⁷.
 Se llegó al apóstata con su cayado y sus mochilas⁸
 [Y] le capturó [aun]que no encontró sus manos y pies.
 Su inteligencia y sabiduría se elevan más que sus obras.
 Recibieron el judaísmo un reino y todos sus magnates.
- 10 Grande para los judíos y amante de la multitud de sus hermanos⁹
 A él lo nombraron al unísono¹⁰.

1.- Cfr. Rt. 2, 12.

2.- Gé. 41, 38.

3.- La Escrita (תורה שבכתב) y la Oral (תורה שבעל פה).

4.- I Sam. 3, 3.

5.- En su deseo de encomiar al autor de la obra, el copista emplea esta palabra con un fuerte sentido pregnante. En primer lugar, *něšamah* figura como término propio del hálito vital del ser. Desde la época rabínica designa también la sustancia espiritual e inmortal propia de cada persona (cfr. Šabb. 152b, *passim*). Además, es el nombre de la plegaria que se recita tras el Canto de Moisés en la oración de la mañana del sábado y de los festivos (ושמת כל חי תברך את שמך ה').

6.- II Sam. 20, 19 y 21, 3; Sal. 127, 3.

7.- Sal. 122, 3.

8.- Cfr. B.B. 133b. Expresión proverbial, basada en el duelo de David y Goliat (I Sam. 17, 40-43) para indicar la lucha denodada y hasta el límite, incluso en el plano dialéctico (cfr. *במקלו ותרמילו* B. B. 133b), y sin importar la escasez de recursos, pues el *cayado* y la *mochila* figuran entre las pertenencias básicas del pobre (*גור הרל אשר בא בקמלו ובתרמילו*), Šabb. 31a). En el poema aparece *mochilas* en plural por imperativo de la rima.

9.- Est. 10, 3.

10.- Jos. 9, 2; I Re. 22, 13; II Cr. 18, 12.

Ajenjo, cicuta¹ y duelo le compuse por su muerte.

Había un fabulador sobre éste, mas no lo he encontrado².

Tú, lector, sabe que lo copié de una copia³

Que se hizo anteriormente, en el año 306

Del sexto milenio⁴ en que Dios creó sus mundos,

a Él loa y alabanza de todos sus siervos.

*Definitivamente llevará a cabo el rescate⁵ de sus angustias
y enviará sus Mesías⁶.*

Incluso si se retrasa, he aquí que le esperan⁷.

1.- La. 3, 19.

2.- ¿Alude aquí a la existencia de un hipotético relato biográfico acerca de Mattitياهو, de cuya vida no consta que nadie escribiera? Vid. *supra*, pp. CCLXIII-CCLXX y CCLXXIX-CCLXXXVIII).

3.- Hoy perdida. El manuscrito más antiguo conservado del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* de que se dispone (Ol) data de 1645. Vid. *supra*, pp. IX y XIII.

4.- Año 5306 (= 1546 e.c.).

5.- Cfr. Sal. 49, 8.

6.- Según la tradición judía posbíblica (vid. Sukk. 52b y Pēsiqta' Rabbati 34-37), un sufrido Mesías ben Yosef (o ben Efraím) precederá al Mesías ben David anunciado en la Biblia. A esta creencia se refiere en el siglo IX el obispo Amulón de Lyon en su *Liber Contra Judaeos*, cap. XII: «Alterum autem dicunt messiam, quem putant esse de tribu Ephraim, unde et nomen eum messiam ben Ephraim», P. L. 116, col. 148.

7.- Cfr. Ha. 2, 3.

הקדמת מרדכי בן ישראל משה כץ, הכותב של העתק ספר אהיטוב וצלמון
בכתב היד אופנהיימר 406 מספרית בורלי (אוקספורד) בשבוע מהברון, מתתיהו.

- לעולם יפגש אדם באהיטוב / אשר בו יקרא האדם טעם טוב :
- וביאר רחב ותשובות המונים בצורה / בלשון משל וחסידה :
- והוא בלי חמדה / לקרות בו לפעמים אבל לא כמתקנה :
- כי הוא מקשיר הלב ברבדי אננה / ושם המספר מתתיהו :
- נאינו כותב בו מי הוא / לגדל ענותנות(ו)הו / השם ברור הוא :
- ישלח לנו משוחו ואלהו / יהי שם ה' אחר ושמו אחר :
- פזם שהוא / במהרה בזמינו אמן / ובו יהי רצון :
- כה דבר הכותב ה(ינו ו)ה(בריו) הוא ה<ו>מו מרדכי לבית אהרן לא(ינו) :
- א(ביו ו)מ(ורו) וְה(לא) ה(וא) :
- המספר מ(ורנו) ה(ב) ה(בי) וְיִשְׂרָאֵל מֹשֶׁה כֵּץ וְהָרָוֶה ה(צ)ה(ל)בְּרָכָה ה(בי) ה(נה) :

PRÓLOGO DEL COPISTA DEL MS. OPPENHEIMER 406 DE
LA BIBLIOTECA BODLEIANA DE OXFORD A LA OBRA
*SEFER 'AḤITUB WĒ-ŠALMON*¹.

Para siempre entre Adán en 'Aḥitub,
en el que el hombre leerá *buena razón*²
y vasta elucidación y réplicas de los apóstatas
con lengua de proverbio y enigma.

1.- Está precedido en el ms. por la expresión הקדמת הכותב .

2.- Cfr. Sal. 119, 66.

Es objeto precioso¹

para irle a veces al encuentro, mas no con asiduidad,

pues él atrae el corazón con palabras de leyenda,

y el nombre del autor es Mattatياهو,

5 y no escribe de quién es hijo² por su gran modestia.

Dios, bendito sea,

nos envíe a su Mesías y a Elías³,

y el nombre de Dios sea uno y su nombre uno

en aquel día⁴ [Que suceda] rápidamente en nuestros días
-¡amén!- y así sea.

Así ha dicho el copista su sentencia y sus palabras.

Él es el anciano Mordeka'y, de la casa de Aarón, su señor.

¿Su padre y maestro no es

10 nuestro piadoso maestro, el *rab* Rabbí Ísra'el Mošeh Katz?⁵

La memoria del justo sea para bendición. ¡Así sea!

1.- Je. 25, 34; Os. 13, 15; y Na. 3, 10.

2.- El patronímico משה בן figura en los mss. O1 y O2. Vid. *supra*, pp. XIII-XV, XVII-XVIII y CCLXX.

3.- Vid. Mal. 3, 23. Según la tradición judía, el profeta Elías volverá desde el cielo como precursor de la venida del Mesías. Vid. Le. Rab. XXXIV, 8; Rt. Rab. V, 6; Pēsiqta' Rabbati 35, *passim*.

4.- Cfr. Za. 14, 9.

5.- Apellido nacido de la abreviatura משה (מ) א (א) בן. Así pues, el nombre completo del copista es Mordeka'y ben Ísra'el Katz, y de él sólo he encontrado una simple referencia nominal en el índice de copistas que incorpora A. Neubauer a su *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, Oxford 1886-1906. Dado que el ms. Oppenheimer 406 ha de fecharse entre finales del siglo XVII y antes de 1737, Mordeka'y ben Ísra'el Katz -su copista- debió de nacer en el último tercio del siglo XVII o a principios del siglo XVIII.

EDICIÓN CRÍTICA Y TRADUCCIÓN

SIGLAS DE LOS MANUSCRITOS.

- O1. Ms. Michael 440 de la Bodleian Library de Oxford.
- O1². Corrector del ms. Michael 440.
- O2. Ms. Oppenheimer 571 de la Bodleian Library de Oxford.
- O3. Ms. Michael 180 de la Bodleian Library de Oxford.
- O4. Ms. Michael 88 de la Bodleian Library de Oxford.
- O5. Ms. Oppenheimer 406 de la Bodleian Library de Oxford.
- O6. Ms. Michael 534 de la Bodleian Library de Oxford.
- F. Ms. heb. en octavo n° 23 de la Stadt- und Universitätsbibliothek de Frankfurt am Main.
- N. Ms. 2452 del J.T.S.A. de Nueva York.
- L. Ms. Montefiore 503 de la Biblioteca del Jews' College de Londres.
- H. Ms. heb. en octavo n° 758 de la J.N.U.L. de Jerusalén.
- [HA]. Ms. copiado en Hamburgo en 1546, actualmente perdido.
- [B?] Ms. n° 8 de la colección de Abraham Geiger, actualmente en paradero desconocido.

SEFER 'AḤITUB WĒ-ŠALMON.

Escuchadme, hermanos míos y pueblo mío¹, los que me amáis y *mis amigos íntimos*². He aquí que he alcanzado los días en los que no hay nada agradable, sino cosas terribles; el tiempo ha dejado sentir su peso sobre mí, y he venido a ser como un objeto perecedero³, *estrechez y angustia encuentro*⁴. Hay un cerco a mi alrededor, y no puedo salir⁵. Al echarme sobre mi cama, *el sueño huye de mí*⁶ y *no me es dulce el lecho*⁷. Y he reparado en esto⁸.

He visto la humillación de nuestra diáspora al ser nosotros el oprobio de todo nuestro entorno⁹. Todo el día nos afrentan y nos injurian¹⁰. Enemigos y herejes ¡cuánto nos vejan!, mas no hay ningún despabilado para replicar al epicúreo¹¹, porque la frente del ganado [está vuelta] hacia las reses listadas¹², pues la lengua de las celebridades en ellos

1.- I Cr. 28, 2.

2.- Cfr. Je. 38, 22 y Ab. 7.

3.- Sal. 31, 13.

4.- Cfr. Sal. 119, 143.

5.- La. 3, 7.

6.- Cfr. Gé. 31, 40 y Est. 6, 1.

7.- Cfr. Je. 31, 26.

8.- Cfr. Is. 47, 7.

9.- Cfr. Sal. 79, 4.

10.- Cfr. Sal. 102, 9.

11.- 'Abbot II, 14. En Sanh. 99b se define al epicúreo como el que desprecia al jurisperito, el que desprecia al prójimo delante de un jurisperito, y el que expone a escarnio la Ley por tratar de modo irreverente a sus maestros. Y en Sanh. X, 1 se le incluye en el grupo de los que no tienen parte en el mundo venidero, junto con los que niegan la resurrección de los muertos y el carácter revelado de la Torah.

12.- Gé. 30, 40. Alusión a la treta de la que se sirvió Jacob para incrementar su hato con parte de las reses nacidas del rebaño de Labán (vid. Gé. 30, 27-43). El autor se refiere con ella a un desvío hacia lo profano en detrimento de lo sacro entre las comunidades judías de la época.

ספר אחיטוב וצלמון.

שמעוני, אחיי ועמי / ואנשי שלומי. / הנה הגעתי לימים / אין בהם חפץ
 אבל אימים, / והזמן נהיה עלי כבד / והייתי ככלי אובד. / צר ומצוק אני מוצא. / גדר
 בעדי ולא אצא. / ובשכבי על מטתי / נדדה מעיני שנותי / ולא ערבה עלי משכבי, /
 ושמתי אותם על לבי. / ראיתי שפלות גלותינו / בהיותינו לעג לכל סביבותינו, / וכל
 היום מחרפים אותנו ומגנים. / אויבים ופוקרים במה מונים, / ולהשיב לאפיקורוס אין
 איש שקור, / כי פני הצאן אל עקוד, / כי לשון הירועים בם להתפארה / ומתמעטים
 העוסקים בתורה. / ואם ישאל מין קלה או חמורה, / אין איש יורע להשיב כשורה. / בסור

- 1 O6 ואוהבי ואנשי שלומי : O4 ואוהבי ואנשי שלומי : O1 O3 N ואנשי שלומי
 O4 O6 כאשר הגעתי : O1 O3 N הגעתי : O6 הנני : O1 O3 O4 N הנה
- 2 O4 : om. N היה : O1 O3 O6 נהיה : O4 הימים : O1² O3 אומים : O1 O6 N אימים
 : emendavi propter rimam : צר ומצוק אני מוצא : O4 הייתי : O1 O3 O6 N והייתי
 : O6 ומצור וצר בי נמצא : O4 מוצק וצרה מוצא : O1 O3 N צר ומצוק מצאוני
 : O1 O3 סגר בערי : N בערי גדר : O4 גדר בערי : O1² צר ומצוק מצאוני ויגון אמצא
 : O6 סוגר בערי
- 3 O1² ערך : O1 N ערבה : O3 O4 O6 ערבה : O4 מעלי : O1 O3 O6 N מעיני
 : O4 ראות : O3 O6 ראותי : O1 N ראיתי : O4 O6 אני : O1 O3 N אותם
 : O4 O6 והיותינו : O1 O3 N בהיותינו : O4 שפלות גלותינו : O1 O3 O6 N
 : O4 לסביבותינו : O1 O3 O6 N לכל סביבותינו : O4 חרפה : N לעג וקלס : O1 O3 לעג
- 5 O6 : אותנו מחרפים : O1 N מחרפים אותנו : O1 O3 N האומות : O6 יום : O4 היום
 : O1 O3 האויבים : O6 אויבים : O1 O3 N : om. O4 ומונים : O6 ומגנים : O4 מחרפים
 : O4 אויבינו : O6 פוקרים : O1 O3 N ופוקרים : O4 אותנו : O1² ומונים : N
 : om. O4 : O1 O3 O6 N לאפיקורוס : O1 O3 N מינים : O4 O6 מונים
- 6 O1 O3 N : כי לשון : O4 פנה : O1 O3 O6 N פני : O1 O3 O4 N שוקר : O6 שקור
 : O4 habet אין verbum להתפארה Ante : O3 הירוע : O1 O4 N הירועים : O4 שלשון
- 7 O1 או חמורה : O4 : om. O1 O3 O6 N : ישאל : O1 O3 N עוסקים : O4 O6 העוסקים
 : O4 O6 כסוס : O1 O3 N בסור : O6 וחמורה : O3 O4 N

es para jactarse¹. Disminuyen los que se ocupan de la Ley, y, si un hereje pregunta [algo] sencillo o complicado, no hay nadie que sepa responder correctamente, ni comprender el secreto de un libro. Se lleva la mano a la boca y *enmudece como piedra*² o acaso contesta sin juicio y se avergüenza ante todo el pueblo. Cuando su *boca profiere arrogancias*³ y el Nombre de los Cielos se encuentra profanado⁴.

Por eso recapacité antes de recoger lo mejor de mi enemigo para componer unas pocas réplicas con las que *ajarles el brillo de su rostro*⁵ a los que he sabido que están habituados a preguntar. Si no hay *go'el* más próximo que yo, yo *actuaré de go'el*⁶ hasta que venga después de mí un *go'el* poderoso y expulse al agresor del atrio del agredido. En cualquier

-
- 1.- Es decir, que a muchos les sirven sus conocimientos de hebreo sólo para presumir, y no para hacer apología del judaísmo en caso de necesidad.
 - 2.- Cfr. Éx. 15, 16. Expresión que aparece en el cántico triunfal de Moisés tras el paso del mar Rojo. Es una imagen popular -cfr. *quedarse petrificado*- que expresa el estupor o la incapacidad para comprender algo.
 - 3.- Cfr. Da. 7, 8.
 - 4.- 'Abbot I, 11. Este párrafo se asemeja al siguiente fragmento del prólogo del *Mēšal ha-Qadmoni* de Ya'aqob ben 'El'azar: "Este es el libro del Proverbio Antiguo, vino mío aromado, licor de mis granadas, en cátedra de sabio asentado. La razón de presentarlo en el día de su ofrenda es que sus cimientos se asientan en el esplendor de lo sagrado para dar a conocer la clara superioridad de lo sacro, su magnífica y muy hermosa lengua, para contar su alabanza y la belleza de sus joyas, para mostrar a los pueblos y a los príncipes su belleza. Debido a que he visto muchos de entre la multitud del pueblo en cuya boca el oro de la retórica se ha oscurecido al dejarse seducir por libros de herejes, por la sabiduría de los griegos, los cuentos de los agarenos y amonitas", traducción de A. NAVARRO PEIRÓ, *Narrativa hispano-hebreo (siglos XII-XV)*, Córdoba 1988, pp. 45-46.
 - 5.- Cfr. De. Rab. III, 12.
 - 6.- Rt. 4, 4. El *go'el* constituye una figura propia de las sociedades tribales semíticas. En unos casos se trata del pariente que ejecuta la venganza de sangre cuando un miembro de la familia es ofendido o muerto; en otros, del pariente con derecho a adquirir la propiedad familiar. Vid. Le. 25, 25s. y Nú. 5, 8 y 35, 12, y R. DE VAUX : *Instituciones del Antiguo Testamento*, Barcelona 1964 [reed. 1985], *passim*. En el texto parece un anacronismo deliberado.

ספר אין להבין, / ישים יד לפה וידום כאבן. / או אולי יענה בלתי טעם, / ויתבייש לפני
 כל העם / כאשר פיהם רברבן ממלל / ונמצא שם שמים מתחלל. / לכן אני שמתי
 אל לבי / טרם טוב אקטוף מאויבי / מעט תשובות לחבר / זיו פניהם בהם לשבר, /
 אותם אשר ידעתי כי הם רגילים לשאול. / אם אין גואל קרוב ממני, אנכי אגאל / עד
 בא אחרי גואל חזק / ויגרש המזיק מחצר הניזק. / ועל כל פנים לכף זכות ידן אותי, / כי
 לכבוד השם ולתורתו כוונתי. / וכרי שלא תהא נפש איש בו קצה, / חברתי דרך הלצה. /

5

ישים Ante | O4 O6 | הבין O1 O3 N : O4 O6 ופרד : O4 כפרד : O1 O3 N ספר 1
 O1 O4 O6 N : וידום | Jes. 11, 7 | inser. O4, cfr. כבן בקר יאכל אוכל תבן verba
 O1 O4 O6 N : ויתבייש | O6 אם : O1 O3 O4 N אולי | (i. m. וידום. scr.) O3 וידות
 O3 יתבייש.

O6 אני | N אמלל : O1 O3 O4 O6 ממלל | O3 וכאשר : O1 O4 O6 N באשר 2
 om. O1 O3 N. O6 : כל לבבי : O6 אל לבי | om. O1 O3 O6 N.

O4 : טוב אקטוף : O1 O3 O6 N טרם אקטוף : emendavi טרם טוב אקטוף 3
 O1 O4 O6 N : תשובות | O6 באויבי : O1 O3 O4 N מאויבי | O1² פני נקים אקח
 כי עת verba לחבר Post | O4 כאן לחבר : O1 O3 O6 N לחבר | O3 תשובתי
 O1 O3 O6 N : פיהם : O1 פניהם | O1² שני : O1 O3 O6 N זיו | O4 inser. לרבר
 O4. אשבר : O1 O3 O6 N לשבר | N בשם : O1 O3 O4 O6 בהם | O4 ופיהם.

O1 O3 O4 : אין | O6 שהם : O1 O3 O4 N כי הם | O4 om. : O1 O3 O6 N אותם 4
 O6 : om. N | O1 O3 O6 N קרוב ממני | O4.

O1 חזק | O4 om. : O1 O3 O6 N אחרי | N באו : O1 O3 O4 : O1² בא 5
 O6 N | (i. m. ירוש. scr.) O1 O3 : יגרש : O4 ויגרש | O3 חזק ממני : O4 O6 N
 : O3 הערוק : O1 O4 O6 הניזק | O3 המרוק : O4 מזיק : O1 O6 N : המזיק
 | O4 ואעפ"י : O6 N (fin. f. 24 r.) O1 O3 ועל כל פנים | N הניזוק
 O4. לזכות : O1 O3 O6 N לכף זכות.

O1 ולתורתי : O3 O6 או ותורתו : O1² N ולתורתו | O4 השי"ת : O1 O3 O6 N השם 6
 | N שלא יהיה : O2 שיהא : O1 O6 שלא יהא : O4 שלא תהא | O4 ולכבוד תורתו
 | O3 חוצה : O1 N קוצה : O1² O4 O6 קצה | O1 O3 O6 N האיש : O4 איש
 O4 O6 מליצה : O1 O3 ההלצה : N הלצה | O6 על דבר : O1 O3 O4 N דרך.

caso, *júzgueseme favorablemente*¹, pues mi intención es glorificar a Dios y a su Ley. Y para que *el alma del hombre no se sienta hastiada de él*², lo he compuesto mediante sutileza. De igual modo, con objeto de que el corazón del hombre no holgazanee, lo he compuesto mediante alegoría. Y he aquí que pretendo de quien se ocupa en leerlo que si encuentra en él yerro o error, se revista de **espíritu generoso**³ y *no me juzgue por el lado desfavorable*⁴. Pues yo conozco por mí mismo que *se me han ocultado las fuentes de la sabiduría*⁵, y **no hay muchos que sean sabios**⁶ y no menosprecien al sediento cuando ansía el agua. **Uno es el que hace mucho y otro el que hace poco, y con tal que dispongan su corazón hacia el cielo...**⁷. Oráculo del gusano que [vive] en la Puerta de las Basuras⁸, *abatido sin martillo ni hachas*⁹,
5 **Mattitiyahu**, hombre que *muge por su forraje*¹⁰, *extranjero en una tierra*¹¹ donde no hay pasto. Pero ante el Omnipresente¹² *me deleitaré con sus decretos*¹³, y el **Misericordioso interpela el corazón**¹⁴.

1.- Cfr. 'Abbot I, 6.

2.- Cfr. Nú. 21, 5.

3.- Sal. 51, 14.

4.- Cfr. Bēr. 31b.

5.- Cfr. II Cr. 32, 4 y Gé. Rab. XCVI, 1.

6.- Jb. 32, 9.

7.- Bēr. 17a.

8.- Puerta la de parte sur de las murallas de Jerusalén, enfilando el valle de Hinnón (Ne. 2, 13). A la vuelta del destierro de Babilonia, dicho valle se convirtió en el lugar donde se acumulaban y quemaban las inmundicias, de ahí el nombre de la misma. Con un gesto de humildad, Mattitiyahu se identifica con un gusano que vive en esta Puerta.

9.- Cfr. Sal. 74, 6.

10.- Cfr. Jb. 6, 5

11.- Cfr. Sal. 119, 19.

12.- Lit. *El Lugar*, uno de los nombres aplicados a Dios (Gé. Rab. LXVIII, 9; *passim*). M. Pérez Fernández sugiere traducirlo así (*Los capítulos de Rabbí Eliézer*, Valencia 1984, n. 5, p. 120).

13.- Cfr. Sal. 119, 117.

14.- Sanh. 106b.

גם בשביל שלב איש לא יתרושל, / הברתו דרך משל, / והנני מבקש מן העוסק בקריאתה,
 / אם ימצא בו טעות או שגיאה, / יתלבש רוח נדיבה / ואל ידינני לכך חובת, / כי
 מכיר אני בעצמי כי מעיינות השכל ממני נסתמו / ולא רבים יחכמו, / ולא יבזו
 לצמא כי יתאב למים, / אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים, / ואם
 תולעת שבשער האשפות, / הלום בלי כשיל וכלמות, / מתהית איש על בלילו צועת, /
 5 גר בארץ אשר אין יש מרעה, / אך פני המקום בחכי אשעת, / ורחמנא לבא בעי, /

- 1 | N אבקש : 01 03 04 06 | מבקש | 06 ובשביל : 01 03 04 N | גם בשביל 1
 06 המתנרב : 04 מהמתנרב : 01 03 N | מן העוסקים : emendavi מן העוסק
 2 | 03 טעות או שגיאה : 01 N | טעות או שגיאה | N ימצאה : 01 03 04 06 | ימצא 2
 04 וגם כי : 01 03 06 N | כי | 04 איזה טעות ושגיאה : 06 תועה או שגיאה
 3 | 01 שכלי : emendavi השכל | 04 ins. וזרע אני ערבי ומקומי verba בעצמי Post
 01 03 04 | רבים | 01 N | ממני : 03 04 06 | 06 הבמה : 04 הרבמה : 03 N
 06 : לא : 01 04 N | ולא | 06 ממני יתחבמו : 01 03 06 N | יתחבמו : om. N : 06
 01 03 N : om. 01 03 N : 04 06 | יבזו | 03 יבזו : 01² | במו
 4 | 04 ישאוב : 01 03 | יתעב : 01² N | יתאב | 03 02 | צמא : 01 04 06 N | לצמא 4
 06 | רק : 01 03 04 N | ובלבד | 04 מים : 01 03 06 | למים | 06 ישאב
 | N לשם שמים : 01 03 04 06 | לשמים | 06 שיהא : 01 | שיתבון : 03 04 N | שיכוין
 N : נעים : 01 03 04 06 | ואם
 6 | 04 אשר בלילה : 01 03 06 N | איש על בלילו | 04 הלום : 01 03 06 N | הלום 6
 7 | 06 יכני : 01² | אך פני אל : 01 03 N | אך פני | 01 03 06 N | גם : 04 גר 7
 03 בחקרני : 01 04 | בחקני | 01² | אשר verbum המקום Post | 04 יעירני
 06 : 01² 03 04 06 | לבא | 06 לשעשעי : 01 03 06 N | אשעה | 06 בחזיו : 01² N
 01 N | הלבא

- - - - | - - - - / - - - - | - - - - 1

No hay que sorprenderse si *complacido*

*desde la altura mi espíritu pasó*².

No por altivez se conduce mi espíritu,

sino que el celo prevaleció sobre mí.

Al verlo mis ojos, mis oídos escucharon

mi afrenta, pues un hombre puro

se sacia de ignominia³ por una gota fétida⁴,

y como basura lo amontona.

5 Por eso *me revisto del celo del locuaz*⁵,

pues ¿qué hay entre la paja y el grano?⁶

Esté junto con mi boca el que ilumina mi anochecer,

*a causa de mi injuria replicaré*⁷.

1.- *Mišqal ha-těnu'ot* o metro de las vocales.

2.- Cfr. 'Abbot III, 10.

3.- La. 3, 30.

4.- Cfr. 'Abbot III, 1. Lit. *de la fetidez de una gota*, en referencia al semen.

5.- Cfr. Is. 59, 17.

6.- Je. 23, 28.

7.- Cfr. Pr. 27, 11

-- -- | -- -- / -- -- | -- --

אין לתמוה אם כי נוחה / מגבוה רוחי עבר.
 לא מן גאה רוחי נשאה, / אך הקנאה עלי נבר.
 בראות עיני, שמעה אזני / את עלבוני, כי איש נבר
 ישבע חרפה מסרח טפה, / וכמו אשפה אותו עבר.
 5 לבן אעטה קנאת בוטה, / כי מה לתבן את הבר?
 יהיה עם פי מאיר נשפי. / יען חרפי אשיב דבר.

- 1 Metrum vocalium, *ha-tenuot* ! Ante carmen verba scr. O4 |
 Versus habent O4 O6, prosam O1 O3 N | אם כי נוחה מגבוה : O1 N
 O6 : אם כי נוהה מגבוה : O3 אם כי נוחה מגבוה : O1² אם כי נרחה מגבוה
 O6 O3 רוח : O1 O4 N : O6 להיות תוהה אם מגבוה
 O1 יגבר : O3 O4 O6 N : O1² גבר | O4 רוח : O1 O3 O6 N : רוחי 2
 N שמעו : O1 O3 O4 O6 : שמעה | O4 בראות : O1 O3 O6 N : בראות 3
 O4 נוכר : O1 גבר : O1² O3 O6 N : גבר
 O1 O4 : אותי : O3 O6 N : O1² אותו | O6 מסחי : O1 O3 N : מסרוחי | O4 מסרח 4
 O4 נבר : O3 N : O1 O6 : עבר
 O1 O3 (fin. f. 92 v.) O4 O6 N : O1² ובן : O1 O3 (fin. f. 92 v.) O4 O6 N : לבן 5
 N. קנאות : O1 O3 O4 O6 : קנאת |
 N אספה : O1 O3 : אספי : O4 עם פי | O1 O3 O6 N : יהי : O5 יהיה 6
 O4 תומר כפי : N מעיר נשפה : O1 O2 : מעיר נשפי : O1² O6 : מאיר נשפי

-- U - | - - | - - U - | - - / -- U - | - - | - - U - | - - 1

Despertad, **incircuncisos de corazón**², frente a los que arrastran la incircuncisión³, *que vienen a vosotros con piedra y palos*⁴.

*Adargā y también escudo*⁵ frente a *piedras de su honda*⁶ engrasad con aceite virgen días y también noches.

Ceñid *las armas de guerra*⁷. *Vuestra mano pueda en vosotros*⁸, más que el beber continuamente *su vino emponzoñado*⁹.

Permaneced en guardia frente al sacerdote 'Eqron¹⁰.

*Mantenéos con mano firme*¹¹ frente a los que arrastran la incircuncisión.

1.- Metro *ha-mitpašet*.

2.- Je. 9, 25 y Ez. 44, 7.

3.- Lit. *el prepucio*.

4.- Cfr. I Sa. 17, 43.

5.- Cfr. Is. 21, 5. En su comentario a este pasaje, Raši recuerda que era costumbre untar con aceite los escudos de piel para que resbalasen las armas enemigas: «מגיני עור שלוק הן ומשחין אותן כדי שיחליק את הניין».

6.- Cfr. Za. 9, 15 y Jb. 41, 20.

7.- Cfr. Qo. 9, 18.

8.- Cfr. De. 33, 7.

9.- Cfr. Sal. 60, 5.

10.- La palabra *komer* designa en el Antiguo Testamento y en la literatura midrásica y talmúdica a todo sacerdote pagano (II Re. 23, 5; Éx. Rab. I, 32; *passim*). Luego se aplicó sobre todo a los sacerdotes cristianos, como en la *Epístola del rey de los Jázares a Ḥašda'y ben Šaprut* (*passim*). A su vez 'Eqron es el nombre de una de las cinco ciudades filisteas, con Ba'al Zēbul como divinidad principal (II Re. 1, 2-16). Aquí está usado de forma despectiva como apelativo del personaje cristiano de la obra.

11.- Cfr. Éx. 14, 8

- - - U - - | - - - U - - / - - - U - - | - - - U - -

עורו, ערלי לב, מול מושבי ערלות, / באים אליכם באבן ובמקלות.
צנה וגם מגן מול אבני קלעם / משחו בשמן זר ימים וגם לילות.
חגרו כלי קרב, נדכם אליכם רב, / רב משתות תמיד ינכם בתרעלות.
עמרו עלי משמר מול עקרון פומר, / חזקו ביד רמה מול מושבי ערלות.

שני תנועות ויתר ושת' *Metrum ha-mitpaschet*. Ante carmen verba

scr. O4. Habent versus O4 O6; prosam O1 O3 N.

- 1 O1 O3 באים אליכם | O4 עורו : O1 O3 O6 N ערלי | O3 עורי : O1 O4 N עורו 1
O4 מלאו ביד : O1 N באבן : O1² O3 O6 באבן | O4 באו כאל כלב : O6 N
O4 N. מקלות : O1 O3 ומקלות : O6 ובמקלות
- 2 O4 קלע : O1 O3 O6 N קלעם | O4 om. : O1 O3 O6 N צנה וגם מגן 2
O3 N מושחי בשמן זר : O1 מושבי בשמן זר : O1² O6 משחו בשמן זר
O4. scr. חוש משמו מגן verba ימים Ante : O4 עם דברי בלע
- 3 O4 רב ירב : O1 O3 N רב : O6 רב רב | N בלי : O1 O3 O4 O6 בלי 3
O4 בוסם : O1 O3 O6 N ינכם | O1 O3 O6 N om. : O4 תמיד
O4. בתרעלות : O3 O6 N (fin. f. 97 r.) O1 בתרעלות
- 4 O1 O3 O6 N רומח : O4 רמה | N משאר : O1 O3 O4 O6 משמר 4

Yo, antes de disponer mi plan y *aparejar mi obra en el exterior*¹, un poco antes me disculparé. Y a esto no seré remiso, pues no era mi intención en esta despreciable obra mía **mostrar la hermosura a los pueblos**², porque sé [que es] desdeñable e inferior y *de baja creación*³— *sino que mi propósito estaba en la invención para hacerla placentera a ojos del lector*⁴, a fin de que el hombre abandone los libros de vanidades y se adhiera a la retórica y los proverbios. Como la persona que echa en el puchero el
5 condimento para endulzar y dar gusto a los alimentos y *para remojar lo seco*⁵ diré **cómo fue el núcleo del asunto**⁶.

Dijeron que en una de las lejanas islas que están bajo *los pilares [del orbe]*⁷, allende el país de Hawilah⁸, había una ciudad grande, y a derecha e izquierda tenía **en torno a ella una muralla de fuego**⁹, pues la rodeaba un torrente incandescente día y noche como un carbón. Sus habitantes [estaban] dotados de dos elementos, fuego y aire, entremezclados y

1.- Cfr. Pr. 24, 27.

2.- Est. 1, 11.

3.- Cfr. Le. 13, 21.26. Lit. *más baja que la piel*. El pasaje bíblico trata sobre las úlceras y manchas de la piel susceptibles de convertirse en lepra.

4.- Cfr. Gé. Rab. XXXIX, 9.

5.- Cfr. De. 29, 18.

6.- B.M. 70a.

7.- Cfr. I Sam. 2, 8.

8.- Región mencionada en Gé. 2, 11 en relación con el Paraíso. En Gé. 25, 18 aparece poblada por los descendientes de Ismael. Por último, es el teatro de acción de una victoria de Saúl sobre los amalecitas (I Sa. 15, 7). Son detalles que invitan a localizarla en la península de Arabia. Vid. *infra*, pp. 408-409.

9.- Za. 2, 9.

אני טרם אתחיל לערוך מערכת / ואכין בחוץ מלאכתי, /

מעט קורם אתנצל / ומה לא אהיה עצל. / כי לא היתה כוונתי / במלאכתי הבזויה /
להראות העמים את יפיה, / כי ידעתיה גרועה ונקלה / ומן העור שפלה. / אבל היתה
כוונתי בהמצאה, / כדי לחבבה בעיני קוראה / יען יעזוב איש ספרי ההכלים / וירבק
במליצה ובמשלים, / כאדם הנותן לקדרה תבלין / להמתיק ולהטעים האוכלים / ולספות
על הצמאה הרוה. / אימא גופא דעובדא / היכי הוה. /

אמרו כי באחר האיים הרחוקים, / אשר מתחת למצוקים /

מעבר לארץ החוילה, / היתה עיר אחת גדולה, / ומימינה ומשמאלה / חומת אש סביב
לה, / כי סובב אותה נחל / בוער יום ולילה כגחל. / ודריה בעלי שני יסורים, / אש ואויר

1 06 F. אחל : 01 03 04 N | אתחיל ms. F | Hoc loco incipit ms. F | אני 1

2 מעט ממנה אירף ואתעצל : 01 03 06 N | מעט קורם אתנצל ומה לא אהיה עצל
01 03 06 N | הבזויה F | ומה לא מעט אעצל קורם אתנצל : 04 וקורם אתנצל
F. הבאייה : 04 זו רצויה

3 habent והשרים verbum העמים Post 04 N | את habent את verbum להראות Post
06 : ידעתי : 01 03 06 N | ידעתי F : om. 06 : 01 03 04 N F | כי 04 06 F |
emendavi sec. ומן העור F | 01 03 F | גרועה 01² 04 06 N | ידעתי
01 03 N | והמצאה : 06 ומאורה : 04 F | ומן האור : Le. 13, 21.26

4 01 03 04 06 F : במצאה : 01 03 04 06 F : om. 04 06 F |
01 03 N | את ספר : 04 06 F | ספרי 04 06 F | לעיני : 01 03 N F | בעיני
01 03 06 N. וירבק : 04 F | וירבק

5 01 03 04 06 F | בקדרה : N לקדרה : 01 03 04 06 N | ומשלים : F ובמשלים
04. אוכלין : 01 03 06 N F | האוכלין

6 F cum vocali- 04 : רוה : 01 06 : הרוה 01 03 06 N F | צמאה : 04 הצמאה
verbum גופא Ante F | אמר : 01 03 06 N | אימא : 04 רוחה : 03 N |
01 03 04 06 : הוה 06 היכא : 01 03 04 N F | היכי 04 06 F | habent
F. הוא : N הווי

7 04 רחוקים : 01 03 06 N F | רחוקים codd. | באחת : emendavi באחד
01 03 N F | למצוקים : 04 06 | למצוקים : 06 תחת : 01 03 04 N F | מתחת

8 01² 03 04 : 06 עיר : 04 06 N F | 01 03 (fin. f. 93r) 04 06 N F | לארץ
01 : ומימינה : 04 F | 02² 04 F | ומימינה : 01 N | איי : 01 איי
03. משמאלה : 01 04 06 N F | ומשמאלה : 02 משונה : 06 N | מימינה

9 01 03 04 N (fin. 01 03 06 N | סובב אותו : 04 F | כי סובב אותה
04 וליל כנחל : 01 03 06 N F | ולילה כנחל : F סוער : 04 יסעורר : (f. 1r)
01 : בעלי בעלי : 04 06 F | בעלי 04 : וררים : 01 03 06 N F | ורריה
om. 06 : N להב : 01 03 | ב² 04 F | שני : N בעליה : 03 בעלי בעל
F. מאור : 04 ורוח : 01 03 06 N | ואויר : 02 יסורות : 01 04 06 N F | יסורים

separados del agua y de la tierra; por lo tanto, eran ligeros de movimientos¹. Reinaba allí una mujer importante, **gloriosa hija de rey**² y descendiente de la reina de Saba³. Tenía vasallos, magistrados y dignatarios, y *juzgaba a su pueblo con justicia y rectitud*⁴. Poseía riquezas y gloria y poderío e inclinaba a su pueblo **al lado bueno**⁵. *Hablaba de paz a toda su estirpe y a su pueblo*⁶ y abría su boca con sabiduría. Acostumbraba a su pueblo con buen proceder y juzgaba *con espíritu generoso*⁷. **Su pueblo, todos ellos, eran justos**⁸, pero [vivían] sin normas⁹ ni leyes¹⁰. Pues para algunos *sus veredas eran errabundas*¹¹ y no conocían a su Creador; otros servían al Príncipe de las Aguas¹², otros al Ejército de los Cielos¹³, y otros servían al sol, y no había

-
- 1.- Según la teoría de los cuatro elementos, formulada por Empédocles (ca. 483-430 a. e. c.), agua, aire, fuego y tierra conforman la realidad física, incluido el ser humano; vid. W. CAPELLE, *Historia de la Filosofía Griega*, Madrid 1958 [reed. 1992]; pp. 105-125. Los habitantes de esta isla fabulosa, constituidos únicamente por fuego y aire, representan un caso singular de acuerdo con el principio citado. Entre los judíos se halla un ejemplo de su aceptación durante la Edad Media en Yēhudah ha-Levi, *Kuzari* III, 53. La teoría se mantuvo en vigor hasta Lavoisier (1743-1794).
 - 2.- Sal. 45, 14.
 - 3.- Mencionada en I Re. 10, 1-13; II Cr. 9, 1-12; Mt. 12, 42; y Lc. 11, 31.
 - 4.- Cfr. Sal 98, 9.
 - 5.- 'Abbot I, 6.
 - 6.- Cfr. Sal. 85, 9.
 - 7.- Cfr. Sal. 51, 14.
 - 8.- Is. 60, 21.
 - 9.- El helenismo *nomos* (= costumbre, norma), ya designaba en el Talmud las leyes tradicionales o convencionales; cfr. Gitt. VI, 5, *passim*. En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* hay alguna ocasión en que se aplica a los textos sagrados de una religión. Vid. *infra*, p. 158, nota 2.
 - 10.- El término *hoq* mantiene en este texto su significado bíblico de norma emanada de la autoridad civil; cfr. Éx. 18, 16; Nú. 30, 17; De. 4, 8; *passim*.
 - 11.- Cfr. Pr. 5, 6.
 - 12.- Sin referencias del mismo. Algunos pasajes talmúdicos mencionan a un *Príncipe del Mar*, שר של ים en B. B. 74b y שר ים en T. J. Sanh. VII, 25d.
 - 13.- De. 17, 3; I Re. 22, 19; So. 1, 5.

מצומרים / וממים ועפר נברלים; / על כן בטבעיהם קלים. / ושם מלכה אשה חשובה, /
 כבודה בת מלך ובת מלכת שבא. / והיו לה עברים, סגנים, ושרים, / והיא שפטה את
 עמה בצדק ובמישרים. / והיו לה עושר וכבוד ונסיכות, / ומכרעת עמה לכף זכות, /
 דוברת שלום לכל זרעה ועמה. / ופיה פותחת בחכמה, / ומנהגת עמה הנהגה טובה, /
 ושופטת ברוח נדיבה. / ועמה כולם צדיקים, / אבל בלי נימוסים וחוקים, / כי מקצתם
 מעגלותם נעו / ואת יוצרם לא ידעו. / מקצתם עוברים לשר של מים, / ומקצתם לצבא

- 1 O1 O3 O4 N F : וממים | O4 (fin. f. 1e) נצמרים : O1 O3 O6 N F : מצומרים
 O1 O3 O6 N F : על כן | O4 N : ומעפר : O1 O3 O6 F : ומים
 O4 : בתנועת : O6 היו בתנועה : O1² בטבעם : O1 O3 N : בטבעיהם | O4 ועל כן
 O1 O3 N : מלכה אשה חשובה | F היותם תנועתם : F¹ היותם תנועת
 O4 F. אשה מולכת מישרת לבת : O6 מולכת אשה חשובה
- 2 O1 ובת מלכת שבא | F מלך פנימה וחשובה : O4 מלך חשובה : O1 O3 O6 N : מלך
 O3 O4 F : והיה : O1 O6 N : והיו | O6 בת מלכא שבא : O3 ובת מלכה שבא : O4 F
 O1 O3 O6 : עבריה : (i. m.) עונרים. (scr. O4 F עברים | O1 O3 O6 N F : om. O4 : לה
 O3 והיא שופטת : O1 N F : והיא שטפה | O4 וחורים : O1 O3 O6 N F : ושרים |
 O3 O4 N : om. O6 F. (incipit h. l.) O1 O2 את | O6 ושטפה : O4
- 3 O1² ובמישרים | om. O1 ex homoioteleuto : O1² O3 O4 O6 N F : בצדק ... עמה
 O2 והיתה : O2 O4 O6 F : והיה : O2 N : והיו | F ומישרים : O2 O3 O4 O6 N :
 O2 O3 O4 O6 N F : עמה | O3 מכרעת : O1² O2 O4 O6 N F : ומכרעת
 O6. ודרשה : O2 O4 N : רוברות : O1 O3 F : רוברת | O1² עצמה
- 4 F : על עמה : O4 O6 : לכל עמה : O2 לכל זרעה ועמיה : O1 O3 N : לכל זרעה ועמה
 O6 F : מנהגת : O1 O2 O3 O4 N : ומנהגת | O1 O2 O3 O6 N : פתחה : O4 F : פותחת
 O1 O2 O3 O6 N F : ושופטת | O1² superscr. את verbum מנהגת Post :
 O4. ושופטי
- 5 O1 ex homoiarcto : O1² O3 O4 O6 N F : ועמה כולם צדיקים
 F. מעגלתם : O1 O2 O3 O4 O6 N : מקצתם | O4 F : וכי : O1 O2 O3 O6 N : כי
- 6 O1 O3 N F : ואת יוצרם | F מקצתם : O3 מעגלתם : O1 O2 O4 O6 N : מעגלותם
 iterum inser. Post | O6 ואת אלקים : O2 ואת אוצרם : O4 ויוצרם
 O1² O4 של מים | O1 O2 O3 : שר : O4 O6 N F : לשר | N מקצתם עוברים לחמה
 O1 O2 O3 N. שלומים : O6 F :

acuerdo entre ellos. Pero la minoría de ellos que veían por el ojo de la inteligencia, *eran temerosos de Dios*¹. También la reina era **mujer inteligente**². *Madrugaba y trasnochaba para rezar*³, y dos veces cada día *alzaba sus manos al dios del cielo*⁴, pero sus ideas eran asombrosas: ¿cómo daría culto a Dios? Y sucedió que pasó el tiempo⁵ y cuando la reina *permanecía acostada en su cama*⁶, *el sueño había escapado de sus ojos*⁷ y en su lecho *no le era dulce el sopor*⁸ por la múltiple confusión de su mente, pues estaba lejos de la diversidad de opiniones⁹. Y le vino a la mente un profundo plan: hallar ordenanzas para su pueblo a fin de que no hubiera opiniones diferentes. Por la mañana envió llamar a dignatarios y magistrados, *lo más granado de la nobleza*¹⁰, a los sabios, *nobles consejeros*¹¹, hombres magnánimos, y a los discretos, *hombres sensatos*¹². Y **acudieron a postrarse**¹³ con temor ante ella, que les habló sabiamente, diciendo:

«[Escuchadme] vosotros, mis dignatarios y magistrados, servidores y fieles míos. He aquí que *nuestra tierra ha sido bendecida*¹⁴ con

1.- Cfr. II Re. 17, 33.

2.- Pr. 19, 14.

3.- Cfr. I Sam. 17, 16.

4.- Cfr. De. 32, 40.

5.- Gé. 26, 8. Lit. *que se alargaron los días*.

6.- Cfr. II Sam. 4, 7.

7.- Cfr. Gé. 31, 40 y Est. 6, 1.

8.- Cfr. Je. 31, 26.

9.- Lit. *del cambio de opiniones*.

10.- Cfr. Is. 9, 6.

11.- Cfr. Is. 32, 8.

12.- Cfr. Jb. 34, 34.

13.- Sal. 86, 9.

14.- Cfr. De. 33, 13.

השמים, / ומקצתם עוברים לחמה, / ולא היתה בהם הסכמה. / והמעט שבהם אשר בעין השכל רואים, / את אלהים היו יראים. / גם היתה המלכה אשה משכלת, / משכמת ומערבת ומתפללת, / ובכל יום פעמיים / נשאה ידיה לאל בשמים. / אך רעיוניה היו תמהים: / במה תעבור את האלהים? / ויהי כי ארכו הימים, / והמלכה שוכבת על מטתה. / ומעיניה נדדה שנתה, / ועל משכבה שנתה לא ערבה / מרוב נביכות המחשבה, / כי <מ>שנוי הרעות רחוקה. / ותעל בלבה עצה עמוקה: / להמציא לעמה תקנות / לבלתי יהיו רעות שונות. / ויהי בבוקר, ותשלח ותקרא / לשרים ולסגנים, מרבה המשרה / ולחכמים יועצי נדיבות / ולמבינים אנשי לבבות / ויבואו וישתחוו לפניה באימה. / ותדבר אליהם בחכמה, / ותאמר: "אתם, שר"י וסגנ"י, / עבד"י ונאמנ"י, / הנה

5

- 1 O4 O6 F | ביניהם : O1 O2 O3 N בהם | O4 F ואין : O1 O2 O3 O6 N ולא היתה 1
O1 O2 O3 O4 O6 F : והמעט | N ההסכמה : O1 O2 O3 O4 O6 F הסכמה
O3 F. בעיון : O1 O2 O4 O6 N בעין | N והמעט
- 2 O1 O3 O4 O6 N | היו : N אלהיהם : O4 F האלקים : O2 אלוקים : O1 O3 O6 האלהים 2
N F : הם : O2 משכמת | O1 O2 O3 O4 O6 N F (fin. f. 1 r.).
- 3 O1 O3 O6 N | ירי : O1 O3 O6 N ירה : O4 F יריה | O1 O2 O3 N בכל : O4 O6 F ובכל 3
O4 | לשמים : O6 F לרום שמים : O2 לאל אבי שבשמים : O1 O3 N לאל בשמים
F. רעיונה היתה : O1 O2 O3 O4 O6 N רעיוניה היו
- 4 N | כמה : O1 O2 O3 O4 O6 F במה | O4 תמיהם : O1 O2 O3 O6 N F תמהים 4
N | אלהיהם : O4 F האלקים : O2 אלוקים חיים : O1 O3 O6 האלהים
O6 : ארבה לה הימים : O2 ארכו ימים : O1 O3 O4 N ארכו הימים
F. ארכו שם הימים
- 5 O1 O2 O3 (fin. f. 93 v.) שנתה | O4 ועליה : O1 O2 O3 O6 N F ועל משכבה 5
O4 O6 N F | נבוכות : O1 O2 O3 O6 N F נביכות
- 6 O1 O3 N F | משינוי supplevi praepositionem : O1 O3 N F ומחשבה : O2 O4 O6 המחשבה 6
O1 O3 N : רחוקה | O4 הרעת : O2 רעות : O1 O3 O6 N F הרעות | codd. שינוי
O4 F. ועלתה : O1 O2 O3 O6 N ותעל | O4 O6 F רוחה הציקה : O2 [] חוקה
- 7 O1 O2 O3 O4 N F | יהיו : O1 O2 O3 O4 N F תקונות : O1 O2 O3 O4 O6 N תקנות 7
O3. משונות : O1 O2 O4 O6 N F משונות
- 8 O4 ולחכמי : O6 F ולחכמים | O4 המשרים : O1 O2 O6 O6 N F המשרה 8
O6 : יועצי : O1 O2 O3 N יועצי² | O1 O2 O3 N והחכמים
O4 | ולמביני עצה : O1 O2 O3 O6 N F ולמבינים | F אנשי : O4 יועצים אנשי
O4 O6 F הלבבות : O1 O2 O3 N לבבות | O6 אנשים : O1 O2 O3 O4 N F אנשי
N. לפני : O1 O2 O3 O4 O6 F לפני | O1 O2 O3 O4 O6 F לפני
- 9 O2. נאמנ"י : O1 O3 O4 O6 N F ונאמנ"י 9

toda clase de bien y dispuesta para todo clima, y nuestro Hacedor ha bendecido nuestro[s] límite[s]. *¡Qué buena y qué agradable es nuestra suerte!*¹, pues Dios *derramó su bondad sobre nosotros*² y **nos ha mandado su bendición**³. *A nosotros nos corresponde alabarle*⁴ y glorificarle, pero **no sabemos qué culto darle**⁵. [Además] veo con mis propios ojos **actos pecaminosos**⁶: que entre nosotros hay opiniones diferentes. A este respecto, *tomad una decisión*⁷ y *verted hacia fuera vuestras fuentes*⁸ [de sabiduría]».

Se levantó uno de los hombres, honorable y
 5 jefe de cincuenta, y dijo: «¡Oh reina!, señora mía, vive por siempre con tranquilidad y *buena salud*⁹. He aquí que algo profundo *ha surgido en tu pensamiento*¹⁰. **Has hecho bien que estuviera junto con tu corazón**¹¹, pues Dios, *su gloria está en los cielos*¹², *no hay Divinidad fuera de Él*¹³ y a toda criatura le corresponde venerar Su Nombre, *darle gracias y ensalzarle*¹⁴.

1.- Palabras de la oración *Lefikak* de la plegaria de la mañana.

2.- Cfr. D. YARDEN, *Diwan Shmuel ha-Nagid*, Jerusalem 1982; vol. II, *Ben Mišle*, p. 22.

3.- Cfr. Sal. 133, 3.

4.- Cfr. Oración '*Aleynu*.

5.- Éx. 10, 26.

6.- Sal. 65, 4.

7.- Cfr. Is. 8, 10.

8.- Cfr. Pr. 5, 16.

9.- Lit. *estáte lozana*.

10.- Cfr. Pës. 54a; y Mën. 29b.

11.- I Re. 8, 18 y II Cr. 6, 8.

12.- Cfr. Sal. 113, 4.

13.- Cfr. Is. 44, 6.

14.- Cfr. Pës. X, 5.

ארצנו בכל טוב מבורכת / ועל כל אקלמים נערכת, / ויוצרנו בירך את גבולנו. / מה טוב ומה נעים גורלנו, / כי ה' השפיע עלינו טובתו / וצוה לנו את ברכתו. / ועלינו לשבח וליתן כבוד, / ואנחנו לא נדע מה נעבוד. / ואני רואה בעיני דברי עונות: / אשר בינינו רעות שונות. / לדבר הזה עוצו עיצה, / ומעיינותיכם יפוצון חוצה. /

וּיקם אַחֲרֵי מִן הָאֲנָשִׁים, / נִכְבֵּר וְשֵׁר חֲמִשִּׁים, / וַיֹּאמֶר:
 "אַרְוֹנָתִי הַמַּלְכָּה, תַּחֲיִי / שְׁלוּוָה וְרַעֲנָנָה תִּהְיֶי. / הִנֵּה דָבָר עֲמוֹק עֲלָה בִּמְחַשְׁבֶּךָ, / הַטִּיבוֹת
 כִּי הִיא עִם לִבְכֶּךָ. / כִּי הָאֵל בְּשָׁמַיִם כְּבוֹדוֹ, / אֵין אֱלֹהִים מִבְּלַעְדּוֹ / וְעַל כָּל בְּרִיָּה לַעֲבוֹד

- 1 O1 O2 N | O1² אקלמים : O4 הטוב : O1 O2 O3 O6 N F : טוב O1 O2 O3 O4 N F : ומה O6.
 O6 F : אקלים : O4 אלקים : O6 F : אקלים
- 2 O3 ובי : O1 O2 O4 O6 N F : כי O6 חלקנו וגורלנו : O1 O2 O3 O6 N F : גורלנו O1 O2 O3 O4
 F : את ברכתו O1 O2 O3 N : O4 O6 השפיע : O1 O2 O3 N : ה' השפיע
 F : עלינו : O1 O2 O3 O4 N : ועלינו O6 ברכתו F :
- 3 O3 במה : O1 O2 O4 O6 N F : מה O4 O6 F : ולתת : O1 O2 O3 N : וליתן O1 O2 O3 O4 N F :
 O1 O3 O4 N F : עונות O2 : בעינינו O1 O3 O4 O6 F : בינינו N : בעיני
 O2 N. העונות
- 4 O1 O2 ומעיינותיכם : O2 O3 N : עצה עוצה : O4 O6 F : עצה עוצו : O1 עוצו עצה
 O4 O6 F : חוצה יפוצו : O1 O2 O3 N : יפוצון חוצה N : ומעונותיכם : O3 O4 O6 F :
- 5 Ante F scr. ויקם scil. cap. secundum : h. l. incipit L :
 F. שר : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ושר O4 נכבוד : O1 O2 O3 O6 N F L : נכבר
- 6 O1 O2 O3 O6 N L : המלכה O2 N : ארונתי : O1 O3 O4 O6 F L : ארונתי O1
 O1 בשלווה : O4 O6 : שלווה O2 O3 F L : תחיה : O1 O4 O6 N : תחיי O4 F : לעולם
 O1 הנה O4 תחיי : O2 O6 N F : תהיה : O1 O3 L : תחיי F : שלימה : O2 O3 N L :
 O1 O2 עמוק O2 דבור : O1 O2 O4 O6 N F L : דבר O4 O6 F : om. O2 O3 N L :
 O1 O2 L : עולה : O3 O4 O6 F : עלה F : עמך : טוב O4 : O3 O6 N L : (fin. f. 1r)
 O1 O2 O3 (fin. f. 94r) במחשבותיך : N : במחשבותיך : O4 O6 F : במחשבך N : עוצה
 N. הטבת F : הטיבותה : O1 O2 O3 O4 O6 L : הטיבות O1 O2 O3 O4 O6 L :
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : בשמים O1 O2 O3 N L : היתה : O4 O6 : היה זאת F : היה
 O1 O4 מבלערו N : אל : O2 האלוה : O1 O3 O4 O6 F L : אשר בשמים
 O6 L : ברי' : O1 O2 O3 O4 N F : בריה : O2 O3 N : בשמים מבלערו : O6 F L :
 om. L. : O2 לעברו : O1 O3 O4 O6 N F L : לעבור

Pero es tradición entre nosotros [procedente] de los mayores que no existe culto sin ritos, y [que] quien se postra ante otro fuera de Él, **pierde su alma**¹ y su heredad. Y yo tengo entendido que *en los lejanos confines de la tierra*² tienen ritos y leyes. Ahora, si es bueno a los ojos de mi señora la cortedad de mi consejo y la respuesta de mi palabra, **mantengamos entre nosotros un secreto**³, y **enviemos delante nuestro a hombres**⁴ que atraviesen mares y ríos para informarnos de las doctrinas⁵, que para nosotros exploren todos los países *de uno a otro confín de la tierra*⁶ y nos den a conocer noticias sobre los ritos de los pueblos *para aprender y enseñar a guardar[los] y a cumplir[los]*⁷, y todos nosotros seamos servidores del único Dios, **una sola lengua y unas mismas palabras**»⁸.

1.- Pr. 6, 32.

2.- Cfr. Sal. 65, 6.

3.- Sal. 55, 15.

4.- De. 1, 22.

5.- Heb. *Torot*. Esta traducción, con su sentido básico de "enseñanza que se da para instrucción de uno", se adapta a este contexto mejor que *leyes* o *religiones*.

6.- Cfr. De. 13, 8 y 28, 64.

7.- Cfr. De. 5, 1.

8.- Gé. 11, 1.

בשמו, / להודות לו ולרוממו. / אבל קבלה היא בירינו משישים / שאין עבודה בלי
 נמיסים, / והמשתחוה לזולתו / משחית נפשו ונחלתו. / ואני שמעתי כי בקצווי הארץ
 הרחוקים / יש להם נימוסים וחוקים. / ועתה, אם טוב בעיני אדונתי / קוצר עצתי ומען
 מלתי, / נמתיק סוד בינינו / ונשלחה אנשים לפנינו. / ועברו ימים ונהרות / לתור לנו
 את התורות. / ויחפרו לנו את כל הארצות / מקצה ארץ עד קצות. / ויזריעו לנו בנימוסי
 העמים חרשות, / ללמוד וללמד, לשמור ולעשות. / ונהיה כלנו לאל עובדים, / שפה
 אחת ודברים אחדים. /

5

- 1 בשמו O1 O3 : לשמו O4 O6 F : om. O2 N L | להורות לו O1 O2 O3 O4 O6 N :
 L | בשמו לעברו O1 O2 O3 O4 O6 N F | ולרוממו F | להורות L : ולהורות לו
 O4 | בירינו וישישים קבלות : O6 F | קבלה בירי : L : O1 O2 O3 N : | קבלה היא בירינו
 O1 O2 עבודה O4 כמוסים : O3 מי שיאמין L : מהישישים : O1 O2 O6 N F : משישים
 O3 N F L : עבוד : O4 עברות : O6.
- 2 O1 O2 כי O1 O2 : omn.; F fin. f. 1v. | נחלתו N | נימוסי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : נימוסים
 O3 O4 N L : om. F | בקצבות O1 O2 O3 O4 N L : בקצווי F | cett. ארץ : O3 הארץ F | בקיצו
- 3 O1 O3 O4 O6 N F L : וחוקים O2 N | רחוקים O1 O3 O4 O6 F L : הרחוקים
 O1 O2 O3 N L | עתותי : O4 F : מלתי : O6² O1² עצתי : O2 חקים
 O2. ויען : N ואען : O1 O3 O4 O6 F : ומען
- 4 O1² עברו : O1 O2 O3 L : ועברו O4 F | עצתי : O1 O2 O3 O6 N L : מלתי
 N. עברו : O4 O6 F : יעברו
- 5 O1 O2 O3 N L : ויחפרו לנו את F | התורות O1 O2 O3 O4 O6 N L : את התורות
 O1 O2 כל הארצות מקצה ארץ ועד קצות ויזריעו לנו O6 ויחפרו : O4 F : ויחפרו לנו
 O1 O2 O4 O6 N : ארץ O6 בכל : O1 O2 O4 N F : כל O3 L : om. O4 O6 N F :
 O6 : ויזריענו : O1 O2 O4 : ויזריעו לנו O1 F : ועד : O2 O4 O6 N : ער F | הארץ
 O1 O2 O4 O6 N F : בנימוסי העמים חרשות O3 L : om. N : ויזריע לנו : F : ויזריעו לנו
 O4 F : om. O3 L : בנימוסות : O1 O2 O6 N : בנימוסי O3 L : om.
- 6 O1 O2 O6 N F : חרשות O3 F L : om. O6 : היוצאים : O2 עמים : O1 O4 N : העמים
 N ניהי : O6 נהי : O1 O2 O3 O4 F L : נהיה O3 L : om. O4 : הישנות והחרשות
 O4 O6 F. לאל אחד : O1 O2 O3 N L : לאל O1 O2 O3 N L : (fin. f. 1 v.)
- 7 O1 O2 O3 O4 O6 L : אחד N F.

*La propuesta pareció bien a la reina y a los jefes*¹

, y acordaron buscar hombres rectos, comedidos, inteligentes e íntegros, **notables del país**² y sabios, que captaran el núcleo de la verdad con su entendimiento. Se buscaron, y éstos son sus nombres: el primero, **Šalmon de 'Aḥoah**³, el segundo, 'Equer de Qoraḥ⁴, y el tercero era *experto en la sabiduría*⁵, 'Aḥiṭub del país de Togarmah⁶. La reina mandó por ellos *con espíritu generoso*⁷ y *lengua meliflua*⁸, y conjurándoles por 'El-Šadday, que
5 los había creado, por el cielo y por la tierra y todo su ejército, les dijo:

1.- Cfr. Est. 1, 21 y 2, 4.

2.- Is. 23, 8-9.

3.- II Sam. 23, 28 menciona a un Šalmon de 'Aḥoah (clan benjaminita según I Cr. 8, 4) entre el grupo de los mejores guerreros de David.

4.- I Cr. 2, 27 cita a un 'Equer nieto de Yērahme'el, de la tribu de Judá. De este linaje era Qoraḥ, descendiente de Caleb, hermano de Yērahme'el (I Cr. 1, 42-43). El texto bíblico presenta a otro Qoraḥ famoso, de la tribu de Leví, que se rebeló contra Moisés y Aarón, y fue tragado por la tierra (Nú. 16, 1-35). El adjetivo *qarḥi* además de *corajita* (descendiente o relativo a Qoraḥ) puede significar *glacial* o *gélido*. El autor hace así un pequeño juego de palabras.

5.- Gé. Rab. XC, 3. Es preferible en este caso *experto* que mantener el hebraísmo *padre*.

6.- Posiblemente Turquía. En la Biblia llevan el nombre de 'Aḥiṭub un nieto del sacerdote 'Eli (I Sa. 14, 3) y el padre del sacerdote Sadoc (II Sa. 8, 17). Por otra parte, en el marco de la genealogía de los pueblos del orbe a partir de los hijos de Noé, Gé. 10, 3 nombra a Togarmah, hijo de Gómer y nieto de Jafet. Se trata seguramente del epónimo de la región de Asia Menor -Armenia o Capadocia- a que alude Ez. 27, 14, la cual comerciaba con Tiro en cereales, caballos de silla y mulos.

7.- Cfr. Sal. 51, 14.

8.- Cfr. Pr. 25, 15.

וַיֵּטֶב הָרֹבֵר בְּעֵינֵי הַמֶּלֶכָה וּבְעֵינֵי הַשְּׂרִים, / וַיִּסְכְּמוּ לִבְקֹשׁ אֲנָשִׁים יִשְׂרָאֵלִים, /
 בְּעַלֵּי מִדּוֹת, נְבוֹנִים וְתַמִּימִים, / נִכְבְּדֵי אֶרֶץ וְחַכְמִים, / מְשִׁיגֵי גֹף הָאֵמֶת בְּתַבּוּנָתָם. /
 וַיִּבְקְשׁוּ וְאֵלֶּה שְׁמוֹתָם: / הָרָאשׁוֹן צִלְמוֹן הָאֲחוּחִי, / וְהַשְּׁנִי עֶקֶר הַקֶּרֶחִי, / וְהַשְּׁלִישִׁי הִיָּה אֲב
 בַּחֲכָמָה, / אַחִיטּוֹב מֵאֶרֶץ תּוֹגֵרְמָה. / וְתִשְׁלַח אַחֲרֵיהֶם הַמֶּלֶכָה / בְּרוּחַ נְדִיבָה וּבְלִשׁוֹן רַחֵם.
 / וְתִשְׁבִּיעַם הַמֶּלֶכָה בְּאֵל שְׂרֵי אֲשֶׁר בְּרָאם, / בְּשִׁמִּים וּבָאֶרֶץ וּבְכָל צָבָא, / וְתֹאמַר אֲלֵיהֶם:

5

- 1 O2 השרי] : [O1 O3 N L השרים | O4 O6 F : om. O3 וביעני : O1 O2 N L ובעני 1
 N : ויסכימו השרי : O1 O2 O4 O6 F | O4 O6 F והשרים : f. ruptum h. l. |
 O3 L אישים : O1 O2 O4 O6 N F : אנשים | O3 L וישכימו
- 2 O1 O3 O4 N L F : ארץ | O3 ונכונים : O6 F : נכונים : O1 O2 O4 N L : ונכונים 2
 O1 O2 O3 O6 N F (i. m.) משיגי גוף האמת בתבונתם | O2 f. ruptum h. l. | א []
 O1 O2 N : הגוף : O1² גוף : O6 ומשיגי : O1 O2 O3 N L : משיגי | O4 O5 : om. L : om. O3 O6 L.
- 3 O4 : om. N : ויבקשו ואלה שמותם : O1 O2 O3 O6 F L : ויבקשו ואלה שמותם 3
 עקר Ante | F אחזה : O2 N האחזה : O4 האזרחי : O3 L האחזי : O1 O6 האחוזי
 O4 והשלישי | O2 N הקרח : O1 O3 O4 O6 F L : O6 habet עקרון verbum
 O2 N הי : O1 O3 O4 O6 F L : O2 הג' : O1 O3 O6 N L : השלישי : F
- 4 O1 O2 O3 O4 O6 N L : תוגרמה | O4 F לחכמה : O1 O2 O3 O6 N L : בחכמה 4
 O1 O3 O4 O6 : ובלשון | O2 נריבי : O1 O3 O4 O6 N F L : נריבה | F התוגרמה
 O2 ולשון : N F L
- 5 O1 fin. f. 97v. | omn.; O2 ותשביעים : O1 O3 O4 O6 N F L : ותשביעים 5
 O1 O2 O3 O4 N L : om. O6 F | O1 O2 O3 O4 N L : שרי | om. F : O1 O2 O3 O4 O6 N L : באל
 O6 | ובשמים : O1 O2 O3 O4 N F L : בשמים | O3 fin. f. 94v. | omn.; O1 O2 O3 O4 N F L : בראם
 O2 O4 O6 : וכל : O1 O3 N F L : ובכל

«Cruzad el río, subid allí por el mediodía y ascended la montaña¹. Recorred todas las comarcas y lenguas², todos los distritos³ y estados indagando en pos de todas las creencias si son solamente una o son diversas; y traednos noticia verdadera⁴ y clara, sin vaguedad, de los ritos de los pueblos y su culto».

Y respondieron al unísono: «Ilustre señora nuestra, haremos como tú dices⁵». Los hombres recabaron licencia de la reina para retirarse de allí⁶, y les dijo la reina: «Marchad en paz»⁷.

1.- Nú. 13, 17.

2.- Metonimia de raíz bíblica (Is. 66, 18) para designar a pueblos o naciones.

3.- El término '*aqlīm*' es un helenismo que en sentido propio designa el clima. Sin embargo, en árabe adquirió un significado derivado de demarcación territorial. Vid. F. CORRIENTE, *Diccionario árabe-español*, Madrid 1977 [reed. 1988], s. v., y R. ARIÉ, *España musulmana (siglos VIII-XV)*, Barcelona 1984, pp. 85-86.

4.- Qo. 12, 10.

5.- Cfr. Ne. 5, 12.

6.- Cfr. I Sam. 14, 16. Lit. y fueron allí.

7.- Ju. 18, 6.

"עברו את הנהר, / עלו זה בנגב ועליתם את ההר, / ושוממו ככל מחנות ולשונות /
 וככל האקלימים והמדינות, / וחמרו אחרי כל האומנות, / אם הן אחת, אם הן שונות, /
 והשיבו לנו דברי אמת ובירור בלתי נסתם / מנימוסי העמים ועבודתם, / ויענו פה אחד:
 "ארוגתינו הגברת, / נעשה כאשר את דוברת", / ויקחו האנשים רשות מן המלכה וילכו
 הלוך, / ותאמר אליהם: "לכו לשלום" /

5

- 1 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ושוממו F | וראיתם : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ועליתם
 O3 L : אחת : O1 O2 O4 O6 N F : מחנות | O6 : שוממו
- 2 O1 O2 O6 : האקלימים : O1² O4 : האקלימים | F : כל : O1 O2 O3 O4 O6 N L : וככל
 O2 O4 O6 F L : | אחת : O1 O3 N L : אחרי | L : האקלאים : O3 N F : האקלימים
 O4 : התורות והאומות : L : האומות : O2 N : האומות : O1 O3 O6 : האומות
 O1 O3 O6 N L : : אם הם אחת : emendavi : אם הן אחת | F : הלשונות ואומות
 O1 : אם הם שונות : emendavi : אם הן שונות | O4 : אם אחת הם : O2 F : אם אחת הם
 O4 F : : או שונות : O6 : או אם הם שונות : O2 O3 N L : :
 3 O1 O3 O4 : ובירור : O4 O6 F : דבר אמת : O2 : דברי האמת : O1 O3 N L : דברי אמת
 O1 O2 O3 N L : om. : O4 O6 F : : om. : O2 : ובלתי : N : ובירור : F L :
 O1 O3 O6 N L : : העמים : L : מעמדם : O3 : מעמדם : O1 O2 O4 O6 N F : מעמדם
 O2 O4 F : :
 4 O1 O2 O3 N L : : נעשה : O4 : ארוגתינו : O1² O3 O6 : : ארוגתי : O1 O2 O3 N :
 O1 O2 : דוברת | O1 O2 O3 N F L : : את : O1² O4 O6 : : O4 O6 F : : אנהו נעשה
 O2 : אנשים : O1 O3 O4 O6 N F L : : מרברת : O4 : מרברת : O3 O6 N F L : :
 O2 : מלכה : O1 O3 O4 O6 N F L : : המלכה
 5 (fin. : ותתן להם המלכה נועם ברבותיה נפת תשובה שפתותיה verba לשלום Post
 habet O4. : יתר וארבע תנועות (v. 1 f.)

U - - | - - - | U - - | - - - / U - - | - - - | U - - | - - - 1

Mis gratos enviados, que *os conceda misericordia*²

el *Morador de las Alturas*³, de quien son todas las cumbres⁴,
y colme vuestros deseos⁵ y no oculte su misericordia.

Sed ligeros como ciervos, como pájaros que vuelan⁶.

Circundad provincias, mares y torrentes,

y recorred todo distrito, estados junto con comarcas.

Y acerca de todos los hechos inquirid de los mayores

e investigad ritos y bellas religiones.

5 Encamináos y ponéos en marcha⁷ para escuchar. En la calma
está vuestra salvación⁸. [Que] vuestras manos no desmayen⁹.

1.- El metro de Dunaš, o sea, 'arok abreviado en el segundo pie. Schirmann (*Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, vol. II, p. 652, nota 60) considera que se trata de un poema *mērubba'* -escrito en el metro *ha-tēnu'ot* y con rimas internas en los esticos-, y que no han de tenerse en cuenta el *šēwa'* móvil o compuesto: «מְרֻבָּעַ בְּכָל צִלְעֵית חֲמֵשׁ תְּנוּעוֹת. «הַשְּׂוֹאִים הַנִּזְכָּרִים וְהַשְּׂוֹאִים אֵינֶם בְּמִנְיִן».

2.- Cfr. I Re. 8, 50, *passim*.

3.- Cfr. Is. 33, 16.

4.- Cfr. Sal. 95, 4.

5.- Cfr. Is. 44, 28.

6.- Is. 31, 5.

7.- Nú. 14, 25.

8.- Cfr. Is. 30, 15.

9.- Cfr. Is. 35, 3; So. 3, 16; *passim*.

U | - - - | - - - U / - - - | - - - U | - - - | - - - U

שְׁלוּחֵי הַנְּעִימִים, יִתְנַכֵּם לְרַחֲמִים / שָׁכֵן הַמְּרוֹמִים, אֲשֶׁר לוֹ כָּל תּוֹעֲפוֹת,
וְחִפְצֶכֶם יִשְׁלִים וְחִסְדּוֹ לֹא יַעֲלִים. / תִּקְלּוּ כְּאֵילִים וְצִפּוּרִים עֲפוֹת.
תִּסְבְּבוּ גְבוּלִים וַיָּמִים וְנַחֲלִים, / וְחִפְּשׁוּ כָּל אֲקִלִּים, מְרִינוֹת עִם נְפוֹת.
וְעַל כָּל הַמַּעֲשִׂים תִּתְחַקְרוּ מִיִּשְׁיָשִׁים, / וְדַרְשׁוּ נִימוּסִים וְרִתּוֹת הַיְּפוֹת.
פָּנוּ לָכֶם וְסַעֲוּ לַמַּעַן תִּשְׁמְעוּ. / בְּשׁוּבָהּ תִּנְשָׁעוּ. יִדְיָכֶם לֹא רַפּוֹת.

5.

Metrum Dunasch (*aroch contractum in omne secundo pede*). Habent
versus O4 et O5; prosam cett.

- 1 O1 O2 O3 O6 N F L : עוֹלָמִים | O4 אֱלֹהֵי עוֹלָמִים :
O4 רַחֲמִים : O1 O2 O3 O6 N F L : לְרַחֲמִים | O4 יְצוּ לָכֶם : O2 יִתְנֶם : O3 יִחַנְכֶם
O1 O2 O3 N L : שְׁבַתוֹ : O4 וְשׁוֹכֵן : O6 F : הַשׁוֹכֵן emendavi : שָׁכֵן
O2. בַּל : O1 O3 O4 O6 N F L : כָּל | codd. בְּמְרוֹמִים : emendavi הַמְּרוֹמִים
- 2 O6 מַלְפִּינִיכֶם : (fin. f. 1v) O2 וְחִפְצִים : O4 וְחִפְצֵינוּ : N וְחִפְצֶם : O1 O3 F L : וְחִפְצֶכֶם
O1 O2 O3 O6 N F L : וְחִסְדּוֹ לֹא יַעֲלִים | F יִשְׁלֵם : O1 O2 O3 O4 O6 N L : יִשְׁלִים
O6 ad versum quartum | transp. תִּקְלּוּ כְּאֵילִים וְצִפּוּרִים עֲפוֹת | O4 לְמַלְאכִים קָלִים
emendavi : וְצִפּוּרִים | O4 כְּעוֹפְרֵי אֵילִים : O1 O2 O3 N F L : תִּקְלּוּ כְּאֵילִים
O1 O2 O4 O6 N : עֲפוֹת | O4 כְּצִפּוּרִים : O1 O2 O3 O6 N F L : וְכְצִפּוּרִים
O3. כְּעוֹפּוֹת : F L : עוֹפּוֹת
- 3 cett. הַגְּבוּלִים : F גְּבוּלִים | O4 לְסוֹבֵב : O1 O2 O3 O6 N F L : תִּסְבְּבוּ
O1 חִפְּשׁוּ | O6 וַיָּמִים וּמִנְחָלִים : O2 וַיָּמִים הַנַּחֲלִים : O1 O3 O4 N F L : וַיָּמִים וְנַחֲלִים
O3 L : אִיקְלוֹם : O1 N F : אִיקְלִים : O6 אֲקִלִּים | O4 לַחֲפֶשׂ : O2 O3 O6 N F L :
emendavi : עִם נְפוֹת | F fin. f. 2r.; omn.; F מְרִינוֹת | O4 אֲלֵקִים : O2 הַאִיקְלָמִים
O3 L. וְאִגְפוֹת : N וְרִתּוֹת : F וְנוֹפוֹת : O1 O2 O6 : וְנוֹפוֹת : O4 עִם נְפוֹת
- 4 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מִיִּשְׁיָשִׁים | O2 תִּתְחַקְרוּ : O1 O3 O4 O6 N F L : תִּתְחַקְרוּ
quod transp. e תִּקְלּוּ כְּאֵילִים וְכְצִפּוּרִים עֲפוֹת O6 habet מִיִּשְׁיָשִׁים | F Post אִישִׁישִׁים
O1 O2 O3 O4 : נִימוּסִים | N F וְדַרְשִׁי : O1 O2 O3 O4 O6 L : וְדַרְשׁוּ | versu secundo
F. וְרִתּוֹת : O1 O2 O3 O4 O6 N L : וְרִתּוֹת הַיְּפוֹת | O6 נְמוּסִי : N F L :
O6 om. לַמַּעַן תִּשְׁמְעוּ בְּשׁוּבָהּ תִּוְשָׁעוּ | L וְתַסְעוּ : O3 וְתַסְעוּ : O1 O2 O4 O6 N F : וְתַסְעוּ
O4 F תִּוְשָׁעוּ | O2² בְּשׁוּבוֹ : O1 וְשׁוּבוֹ : F בְּטוּבוֹ | O3 L בְּטוּבָה : O4 N בְּשׁוּבָה |
O1 O2 O3 : וִירְכֶם : O6 N : וִירְכֶם : emendavi יִרְכֶם | O1 O2 O3 N L : וְנַחַת תִּוְשָׁעוּ :
O6. יְהוּ רַפּוֹת : O3 תִּרְפְּאוּ : O1 O2 O4 N F L : רַפּוֹת | O4 N L :

Los hombres *cogieron provisión para el camino*¹, pues no conocían su duración y extensión. Cruzaron el torrente, que estaba *incandescente como una brasa*², se encaminaron al país de Hawilah y llegaron hasta **Kalah** [que] es la **gran ciudad**³, donde dijeron a una: «*¿Por qué vamos a quedar privados de la vida en un mismo día nosotros tres?*»⁴ No somos conocidos en la ciudad y *no somos numerosos entre hijos de extranjeros*⁵. Tenemos necesidad de precavernos de los pueblos de estas tierras, *expertos en el engaño*⁶ y las intrigas, a fin de que no nos levanten falsas acusaciones, *nos tomen por espías*⁷ y celebren consejo contra nosotros **para reducirnos a siervos**⁸. Ahora pues, adoptemos una buena decisión separándonos unos de otros amistosamente, y entre nosotros nadie sienta que *cava un pozo*⁹. *Repartámonos las tierras a donde ir*¹⁰, y juntos fijemos el tiempo de nuestra vuelta hasta un plazo de siete años».

1.- Cfr. Jos. 9, 11.

2.- Cfr. Ez. 1, 13.

3.- Gé. 10, 12. Kalah, sita en la confluencia de los ríos Tigris y Zab, en el corazón de Asiria), fue fundada por 'Aššur, embellecida por Salmanasar I (siglo XIII a. C.) y convertida en capital del reino por Assurnasirpal II (883-859 a. C.). Layard y Mallowan, sus excavadores, encontraron en ella los bronceos de Nimrud (su nombre actual) y el obelisco de Salmanasar III. Vid. M. E. L. MALLOWAN, *Nimrud and its Remains*, London 1966.

4.- Cfr. Gé. 27, 45.

5.- Cfr. Is. 2, 6.

6.- Cfr. Sal. 55, 24.

7.- Cfr. Gé. 42, 30.

8.- Gé. 43, 18.

9.- Cfr. Éx. 21, 33. El *pozo* es una de las cuatro clases de daños causados involuntariamente por el hombre o sus pertenencias, y tipificadas en la Mišnah (ארבעה אבות נזקים השר והבור והמבעה וההבער B. Q. I, 1). Como figura jurídica consiste en el perjuicio derivado de un obstáculo estático sito en el dominio público, y el responsable de su existencia ha de resarcir al damnificado (vid. B. Q. 48a-51b). En el texto los personajes aluden metafóricamente al pasaje bíblico en cuestión para eximirse mutuamente de responsabilidad si les sucediera algún mal como consecuencia de su separación.

10.- Cfr. I Re. 18, 6.

ויקחו האנשים צדה לדרך, / בי לא ידעו לה קצבה וערך. /

ויעברו את הנחל, / אשר היה בוער כגחל. / וילכו דרך ארץ החוילה, / ויבואו עד כלה,
היא העיר הגדולה. / וירברו האנשים יחד: / למה נשכל שלשתנו יום אחד? / אין אנו
במדינה ניכרים, / ומספיקים אין אנו בין ילדי נכריים. / יש לנו לחוש מעמי הארצות, /
בעלי מרמה ומועצות, / פן יהיו עלינו מעלילים, / ויתנו אותנו כמרגלים, / ויהיו עלינו
מתוועדים / לקחת אותנו לעבדים. / ועתה נקח עצה טובה, / ונפרד איש מעל רעהו
באהבה, / ולא ירגיש בנו איש כי יכרה בור. / ונחלקה לנו את הארצות לעבור, / וזמן
תשובתנו יחד נקבע / עד קץ שנים שבע. /

1 Ante להם verbum ויקחו F scr. i. m. ג. scil. cap. tertium | Post ויקחו

04 F | 01 02 03 04 06 F L : אנשים | 06 ידעו | 01 02 03 04 06 F L :
04 F : om. 03 L. להם : N לו : 01 02 06 | N ידעה

2 04 ועברו : 01 02 03 06 N F L | 03 fin. f. 95 r. | 03 omn.; את

04 F | 04 נתיב לא דרך שחל : 01 02 03 06 N L : אשר היה בוער כגחל
03 N F. 01 02 04 06 L : בלה | 03 חוילה : 01 02 04 06 N F

3 01 03 04 06 N F | 06 העיר : 03 N : היא עיר : 01 02 04 06 L : היא העיר
01 02 03 : נשכל | 06 יום אחד : N יחדו : 01 02 03 04 F L : | 02 וירבקו :
F : אין אנו | 06 יחד : 01 02 03 04 N F L : יום אחד | 06 נלך :
04 N F L : (fin. f. 1r). 01 02 03 N L : הן אנו : 06 כי אין אנו : 04 ואין אנו

4 01 04 06 N F : ומספיקים | 06 ומדינתנו : 01 02 03 04 N F L : במדינה

06 F : אנו : 01 02 03 N L : הן אנו : emendavi : אין אנו : 02 03 L : מספיקים
verbum נכריים | Post 02 בילירי : 01 03 04 06 N F L : בין ילדי | 04 om.
01 03 : מעמי | 06 om. : 01 02 03 04 N F L : לנו לחוש | 01² superscr. : מספיקים
02 מחוש : 04 לעמי : 06 N F L

5 01 06 N F L : ומועצות | 02 מריבה : 04 06 F : מרמות : 01 03 N L : מרמה

01 02 : פן יהיה : N פן יהי : 01² 04 06 : פן יהיו | 02 ומועצות : 03 04 : ומועצות
01 02 03 04 : מעלילים | 02 N : לנו : 01 03 04 06 F L : עלינו | 03 פן יהיה :
02 ויתן : 01 03 04 06 N F L : ויתנו | 06 מערימים ומעלילים : N F L

6 N : רעיהו : 01 02 03 L : רעהו | F מתוועדים : 01 02 03 04 06 N L : מתוועדים
04 06 F. אחיו

7 01 03 04 06 N L : ונחלקה | 01 03 L : הבור : 01² 02 04 06 N F : בור

06 : הארצות : 02 את כל הארצות : 01 03 N L : את הארצות | 02 F : ונחלקו
om. 03 L. : 01 02 04 06 N F : לעבור | 04 F : הארץ

8 01 02 03 06 N L : יחד | 04 סיבובינו : 02 תשובותינו : 01 03 06 N F L : תשובתנו
04 : עת : 01 02 03 06 N F L : עד | 04 F : הארצות יחידו

Los hombres mostraron su acuerdo con aquella propuesta, y *cada uno se separó de su compañero*¹. El primero marchó por el mediodía, frente al torrente Pisón². El segundo *se dirigió al encuentro*³ del río grande, el río Pērat⁴. El tercero se decidió *por la parte de 'Istan*⁵, y marcó su camino al otro lado del río Hiddeqel⁶. Los hombres atravesaron ríos y mares, recorrieron tierras y distritos, y cruzaron países, regiones y capitales de una hermosura sorprendente⁷. En todo país y en cada una de las ciudades inquieren al adulto y al joven acerca de sus dioses y su religión, acerca de sus ritos y su creencia. Y encontraron que las creencias se clasifican en tres grupos. Se enteraron de que los judíos, con arreglo a su número, guardan la Ley de Mošeh ben 'Amram⁸ aunque son el menor de todos los pueblos⁹ y la más modesta de todas las gentes; y que la nación de los ismaelitas creen en general que Mahoma se equipara a su Dios, y su Dios le estableció como vicario en el mundo y le aupó a la segunda carroza¹⁰, y que el reino de Roma son los cristianos, los cuales observan la fe de Jesús y creen -grandes y pequeños-, que padeció la muerte para rescatarlos de la Gehenna¹¹.

1.- Cfr. Gé. 13, 11.

2.- Uno de los cuatro brazos del río que fluye por el Edén, según Gé. 2, 11.

3.- Cfr. II Sam. 10, 9 y II Cr. 19, 10.

4.- Gé. 2, 14. Nombre que recibe el Éufrates en el texto bíblico.

5.- Lit. *asentó su disposición hacia el lado de 'Istan*. Cfr. Qidd. 12 b. En el Talmud 'Istan designa el viento y/o las tierras del norte, de Babilonia en particular y del planeta en general; (vid. B.B. 135a, Kēt. 23a, *passim*).

6.- Nombre del río Tigris en el texto bíblico (vid. Gé. 2, 14 y Da. 10, 4).

7.- Lit. *sorprendentes y hermosas*.

8.- El patriarca Moisés, hijo de 'Amram y de Yoqebed, de la tribu de Leví. Vid. Éx. 6, 14-20; *passim*.

9.- De. 7, 7.

10.- Gé. 41, 43. Para referir la preeminencia de Mahoma en el Islam, el autor emplea la frase que el Faraón dirigió a José cuando le encumbró.

11.- Lit. *el valle de Hinnón*, límite meridional de la Jerusalén antigua. Por metonimia designa el infierno. Antes de la caída de la ciudad a manos de Nabucodonosor (586 a.e.c.), allí se desarrollaron prácticas idolátricas diversas, entre ellas el sacrificio de primogénitos (Je. 7, 31; 32, 35; *passim*). A la vuelta del destierro de Babilonia, se convirtió en vertedero y quemadero de la basura de la ciudad (vid. Ne. 2, 13). La abominación y el fuego ligados a este valle asociaron su nombre al lugar de castigo de la vida ultraterrena, y así aparece en el Nuevo Testamento (Mt. 5, 29-30; *passim*).

ויסכימו האנשים לדבר ההוא, / ויפרדו איש מעל רעהו. / ויעבור

הראשון / בנגב מול נחל פישון. / והשני ערך לו לקראת / הנהר הגדול, נהר פרת. /
והשלישי לצר אסתן שת ערכו, / מעבר לנהר חידקל דרכו. / ויעברו האנשים נהרות וימים,
/ וישוטטו ארצות ואקלימים. / ויעברו מדינות ונפות, / ובירות נוראות ויפות. / ובכל
מדינה, עיר ועיר / חוקרים מן רב וצעיר / על אלקיהם ועל דתם, / על נימוסיהם ועל
אמונתם. / וימצאו האמונות / לשלשה חלקים משתנות. / וירעו כי היהודים למספרם /
שומרים תורת משה בן עמרם, / אך הם המעט מכל העמים / והשפלים מכל האומים. /

5

- 1 O1 O2 O3 O6 N F L : איש | O3 ויפרידו : O4 ויפרדו : O1 O2 O6 N F L :
O4 מעל אחיו ומעל רעהו : N F : מעל רעהו : O1 O2 O3 O6 L : מעל רעהו | O4 האיש
2 O2 ארץ : O1 O4 O6 L : ערך | O4 O6 F : ארץ נגב : O1 נגב : O2 O3 N : O2² בנגב
O1 O3 N : לקראתו : O1² O2 O4 O6 F L : לקראת | N ברח : F אורח : O3
O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4. הנהר הגדול נהר
3 O3 איתן : O1 O2 O4 O6 N F L : אסתן | O2 והג' : O1 O3 O4 O6 N F L : והשלישי
O6 : מעבר הנהר : F מעבר לנהר | N עברו : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ערכו
O6 F : שת : O4 שם : O1 O2 O3 N L : דרכו | O1 O2 O3 N L : לנהר : O4 ומעבר לנהר
4 O1 O2 O3 O4 F L : ארצות | F וישטטו : O4 וישוטטו : O1 O2 O3 O6 N L : וישוטטו
O3 ואיקלומים : O1 O2 O6 N F : ואיקלימים : O4 ואקלימים | N כל ארץ : O6 הארצות
O4 : ונפות : O1 O2 O6 N : ונפות | F ויעבור : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ויעברו | L
O4 O6 F : ובירות | O3 L : om. ובירות נוראות ויפות | O3 L : ואנפות : F ונפות
N. יפות : O1 O2 O4 O6 F : ויפות | N ופירות : O2 מפירות : O1 וערות : O1² ועיירות
5 O2 אלוקים : O1 O3 O4 N F L : אלקיהם | O1 O2 O3 N L : מדינות : O4 מדינה
F : ורותם : O2 ורתם : L ועל רתיהם : O1 O3 O4 N : ועל דתם | O6 אלקי'
F L : ועל נימוסיהם : O1 O2 O3 O4 O6 N : על נימוסיהם | O6 ועל אמונות
6 O1 O2 O3 וימצאו | O6 רתות : F אומנותם : O3 L : אמונתיהם : O1 O2 O4 N : אמונתם
O4 O6 F : כי האמונות : O1 O2 O3 N L : האמונות | N וימלא : O4 O6 F L :
O1 O2 O3 O4 O6 N F : משתנות | N על שלשה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : לשלשה
O2 למספרם : F למספרם : O4 למספרים : O1 O3 O6 N L : למספרם | L נשתנות
7 O1 משה בן עמרם | O2 שמרם ער : N שומרם : F שמרו : O1 O3 O4 O6 L : שומרים
O2 O4 O6 N F L : משה : O3 fin. f. 95 v. H. l. incipit prima lacuna sua usque
ad איכותו f. 28, l. 6 | O1 O2 O4 O6 N F (fin. f. 2 v.) L : והשפלים : O6 F :
O1 O2 (fin. f. 2r) O4 O6 N F L : האומים | O4 והשפילה : O1 O2 N L : ושפלים

Salmon recorrió todo el país desde Sidón y llegó hasta el monte Ši'on¹, y todo el país de Chevaliers², hasta el Šiḥor³. **Dejó atrás el**
 5 **Jordán**⁴, *pasó por el camino de Bet-Horón*⁵, y llegó hasta Hebrón. Allí vio la gran cueva, llamada Cueva de Makpelah⁶, en donde fueron sepultados los Patriarcas, poseedores de principios⁷, **ellos, los paladines**⁸. Sobre toda ella hay un suntuoso edificio y una construcción **de grandioso aspecto**⁹. Allí se

-
- 1.- El Hermón, a juzgar por la glosa de De. 4, 48. Un poco antes (De. 3, 8-9) se le cita en relación con los sidonios, que le llamaban Širyon (coraza) por su configuración externa. El nombre Ši'on, de sonido similar a Sion, es un ponderativo de ší' (cima, ápice). El Hermón es un macizo montañoso en forma de sector circular y con una longitud de 30 Km. de nordeste a suroeste. Su altura máxima se encuentra en el pico homónimo (2814 m.).
 - 2.- Hebr. כְּבָלִים = francés Chevaliers, transcripción según la pronunciación del nombre de la fortaleza de Crac des Chevaliers (Qal'at el-Hosn), bastión de los cruzados en el Condado de Trípoli. Construida sobre un otero de 650 m. de altura a 35 Km. de la costa mediterránea, dominaba uno de los principales pasos que comunican el valle del Orontes con el litoral. Fue conquistado por Raymond de Saint Gilles en la I Cruzada (1099), cedido a la Orden Hospitalaria en 1142 y reconquistado por el sultán Bibars en 1271. Vid. P. DESCHAMPS, *Les châteaux des croisés en Terre Sainte. Le Crac des Chevaliers*, Paris 1934. El lugar era bien conocido en el occidente europeo gracias a relatos de peregrinos y libros de viajes.
 - 3.- Por el contexto debe de tratarse del Šiḥor Libnat, frontera meridional de la tribu de Aser (Jos. 19, 26). No hay lugar para el Šiḥor egipcio (*el río o lago de Horus*), nombre que se aplica bien a todo el río Nilo, bien a la parte baja del brazo pelusiaco del delta, bien a la zona pantanosa cercana al lago Menzaleh o situada entre Dióspolis Inferior y el mar. Vid. Jos. 13, 3; Is. 23, 3; Je. 2, 18 y I Cr. 13, 5.
 - 4.- Sal. 114, 3.
 - 5.- Cfr. Jos. 10, 10. Bet Horón Alto y Bet Horón Bajo es el nombre de dos poblaciones levíticas próximas entre sí, situadas en la confluencia de los límites de Efraím y Benjamín (Jos. 16, 3-5 y 18, 13-14), a unos 16 y 18 Km. de Jerusalén respectivamente. Estaban unidas por el camino aquí citado, que bordeaba las cumbres y era uno de los principales pasos desde la costa al centro y a Jerusalén. Vid. Jos. 21, 22; I Cr. 6, 68; y I Mac. 7, 39.
 - 6.- Vid. Gé. 23, 9-19; 25, 9; 49, 30; y 50, 13.
 - 7.- Hebr. נְטִי'וֹת (= vástagos), término aplicado en este contexto a los principios de la fe, como en Hag. 14b.
 - 8.- Gé. 6, 4.
 - 9.- Jos. 22, 10.

ואומת הישמעאלים בכללה / מאמינים כי מחמט השוה לאלוה, / ואלוה שמו בעולם ממונה,
 / וירכב אותו במרכבת המשנה. / ומלכות רומי, המה הנוצרים, / אמונת ישו הם נוטרים.
 / ומאמינים גדולם וקטנם / שסבל המיתה כדי לפרותם מגיהנם. /

וצלמון עבר בכל ארץ צידון / ויבוא עד הר שיאון, /

5 וכל ארץ שבלייא עד השיחור, / והירדן יסוב לאחור. / ויעבור דרך בית חורון / ויבוא
 עד חברון. / וירא שם המערה הגדולה, / הנקראת מערת המכפלה, / אשר שם היו האבות
 קבורים, / בעלי נטיעות, המה הגבורים. / ועל פני כולה בניין נאה / ובית גדול למראה. /

- 1 O2 אמונת : L ואמונת : O1 N ואמנת : O1 ואמנת : O6 והאומה : O4 F ואומת : O1 O2 O6
 בכללה מאמינים : O4 F ישמעלים : O2 N L הישמעלים : O1 O6 הישמעאלים
 : O1² מחמט רשות השני : O1 מחמט השוה : O4 בכללה : L ובכללה מאמינים : N F
 O6 מחמט מעלה : O4 רשות מחמוט : F cum tsere רשות מחמט : O2 N L מחמט רשות
 : O6 עלה : O4 לאלוק : L לאלור : O1 O2 N F לאלוה : cum patach
 : om. L. O6 ער שאלקי : O4 ואלוק : O2 ואלוה : O1 והאלוה : N F ואלוה
- 2 O1 O2 O4 O6 N רומי : O6 וירכבהו : L ומרכיב אותו : O1 O2 O4 N F וירכב אותו : O1 O2 N L
 הנוצרים : O6 F הם הנוצרים : O4 המה הנוצרים : F L (fin. f. 2 r.)
 L. המה מטרים : O4 המה נוטרים : O1 O2 O6 N F הם נוטרים
- 3 O1 O2 O4 O6 N : שסבל : O1² גדולם וקטנם : O1 O2 O4 O6 N F L גדולים וקטנים : O1 O2 O4 O6 N
 : O4 O6 F מיתה לפרותם : O1 O2 N L המיתה כדי לפרותם : L שסבול : F שסובל
- 4 O1 O2 ארץ : O4 O6 F כל : O1 O2 N L בכל : F L עובר : O1 O2 O4 O6 N עבר : O1 O2
 : O6 הינראון : O1 O2 N F L הצידון : emendavi צידון : F הארץ : O4 O6 N L
 : O4 ויבואו : O1 O2 O6 N F L ויבוא : O4 מציאן
- 5 F הארץ : O1 O2 O4 O6 N L ארץ : O1 O2 N L ובכל : O4 O6 F וכל : O1 O2 O4 O6 N
 : L נגר : O6 ועד : O1 O2 O4 N F ער : O4 F שבוליא : O1 O2 O6 N L שבלייא
 : O1 O2 N ער : O4 O6 דרך מדבר : F דרך : O4 וירדן : O1 O2 O6 N F L והירדן
 : O1 O2 N L הר : O1 O2 N L : O4 O6 F : O1² בית : L
- 6 : O2 O4 O6 F L האבות : O4 היו : O2 F היו שם : O1 O6 L שמה היו : N שם היו : O1 N
 אבות
- 7 O1 O2 O6 N בעלי נטיעות : N קוברין : O4 שמה קבורים : O1 O2 O6 F L קבורים : O1 O2 O6 N
 : O1 O2 O6 N L היוצרים : O4 F הגבורים : O1² יושבי נטעים : O4 אשר מעולם : F L
 : O1 O2 O4 O6 Nאה : L וע"פ : O1 O2 O4 O6 N F ועל פני : I Par. 4, 23 secundum
 : F נוא : N L

reúnen los ismaelitas, se inclinan, se prosternan y oran. Allí dan limosnas a los indigentes¹. Allí siempre *estaban ardiendo unas linternas*². *No se apagan ni de día ni de noche*³, y eran *numerosísimas*⁴. Y allí *queman incienso y aromas*⁵ y todos los mejores bálsamos⁶. Contempló Šalmon las costumbres de la asamblea, se introdujo el culto en su corazón y exclamó: «¡Por fin! *Éste es el día que yo esperé*⁷. *Me esforcé, y lo he encontrado*⁸. Ciertamente es la raíz de la fe y de la práctica⁹, y *no inquiriré ni tantearé*¹⁰ en pos de otra

5 creencia, pues, por supuesto, obrando sus leyes y su doctrina, *el hombre vivirá verdaderamente por ellas*»¹¹.

1.- Uno de los cinco deberes fundamentales del musulmán junto con:

- La profesión de fe en un único Dios y en su profeta, Mahoma;
- La oración cinco veces al día;
- El ayuno durante el mes del Ramadán; y
- La peregrinación a La Meca (si se tiene la posibilidad).

Obligaciones añadidas son la abstinencia de ciertos alimentos y bebidas (carne de cerdo, bebidas alcohólicas, etc) y la guerra santa. Vid. *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle édition*, Leiden-London 1971, s. v. 'ibādāt.

2.- Cfr. Šabb. 23a.

3.- Cfr. Is. 34, 10.

4.- Za. 10, 8.

5.- Cfr. II Cr. 13, 11.

6.- Ca. 4, 14.

7.- Cfr. La. 2, 16.

8.- Měg. 6b.

9.- Heb. *ha-ma'ašeh*, lit. *la acción*.

10.- Is. 7, 12.

11.- Le. 18, 5 y Ez. 20, 21.

ושם נאספים הישמעאלים, / כורעים וסוגרים ומתפללים, / ונותנים שם לרלים צרקות. / ושם
היו תמיד עששיות דולקות, / יומם ולילה לא יכבו, / ורבו כמו רבו. / ומקטרים שם
לבונה וסמים / וכל ראשי בשמים. / וירא צלמון בנימוסי העדה, / ותכנס בלבו העבודה.
/ ויאמר: אך זה היום שקויתי; / יגעתי וגם מצאתי. / זהו עיקר האמנה והמעשה, /
ואחרי אמונה אחרת לא אשאל ולא אנסה. / כי ווראי נימוסיהם ורתיהם, / אשר יעשה
5 אותם האדם וחי בהם. /

- 1 O2 הישמעלים : O1 O4 O6 F | הישמעאלים | O2 נאספו : O1 O4 O6 N F L | נאספים
O1 O2 O4 | לרלים צרקות | O6 ונותנים שמה : O1 O2 O4 N F L | ונותנים שם : N L |
O6 F L : N. צרקות לרלים.
- 2 O4 | habet עוד הים verba תמיד Post | O4 O6 : om. F : היה : N : ה' : O1 O2 L | היו
O1 ימים : L : יום : O2 O4 O6 N F | יומם : O4 O6 F | עששיות : O1 O2 N L | עששיות
: O1 O2 N F L : ומקטרים שם : N | יכבו : O1 O2 O4 O6 F L :
O6 : om. O4 : ומקטרים שמה.
- 3 : O1 O2 O4 N F : O1 O2 O4 N F L : om. O6 | וכל : O1 O2 O4 N F L : לבונה וסמים וכל ראשי בשמים
: O1 O2 O6 N F L : ותכנס : O6 נימוס : O4 F : נימוסי : O1 O2 N L : בנימוסי : L | וכל
O1 בלבבו : O1² O2 O4 O6 N F L : בלבבו : O1² O2 O4 O6 N F L : ותכנס : O4 ותכנס
4 O2 יום : O1 O4 O6 N F L : היום : O6 : זה : O4 F : אך : O1 O2 N L : אך זה
O1 O2 O4 : גם : O6 N : וגם : O2 שקויתי ומצאתי : N קויתי : O1 O4 O6 F L : שקויתי
: O1 O2 N F L : עיקר : O4 F : כי הוא : O1 O2 O6 N : זו היא : L : זהו : F L :
O1 O2 N L : והמעשה : O4 F : om. O2 O6 : האמונה : O1 N L : האמונה : O4 O6 : עיקר
: O6 ועיקר המעשה : O4 F : המעשה :
5 L האמונה : O1 N : אמנה : O2 O4 O6 F : אמונה : O2 O4 N F L : ואחר : O1 O6 : ואחרי
O6 : הן אשר : O1 O2 O4 N F L : אשר :
6 L : אותו : O2 : אותה : O1 O4 O6 N F : אותם

Y Šalmon se despojó de sus vestiduras y vistió un manto a su medida, **un sobretodo de pelo**¹ hasta sus pies, y su cinturón le ponía en evidencia² y, a usanza del embozo de los ismaelitas³, se cubrió hasta el bigote⁴. Ya no se apartaría de los ritos de Ismael, y siete veces al día caía de hinojos, se prosternaba y bendecía a Mahoma⁵.

También 'Eger viajó camino de Arabia. Llegó al mar de Antioquía, enfiló hacia la tierra de Armenia, y llegó a Constantinopla.

5 Y ésta era una gran ciudad de la creencia de los cristianos, **cuyos mercaderes son principes**⁶, y allí se demoró tres días para hacer pesquisa e investigación

-
- 1.- Za. 13, 4. Prenda que corresponde a la indumentaria de profetas y pobres. Los ms. O1, O2, N y L incurrn en *lectio faciliior* con su variante 'aderet Šin'ar (= un sobretodo de Šin'ar), vestimenta muy costosa mencionada en Jos. 7, 21. Šin'ar es un nombre de Babilonia y alrededores en Gé. 10, 10; Is. 11, 7; *passim*.
 - 2.- M.Q. 4b.
 - 3.- M.Q. 24a
 - 4.- Le. 13, 45.
 - 5.- Dos veces más de las cinco que eran obligatorias.
 - 6.- Is. 23, 8.

רגליו. / והיה אזורו מוכיח עליו, / וכעטיפת הישמעאלים על שפם יעטה. / עור
מנימוסי ישמעאל לא יטה, / ושבע פעמים ביום נופל על ברך, / כורע למחמט ומברך. /

פניו אל ארץ ארמי'נא, / ויבוא עד עיר קושטנטינא. / והיא היתה עיר גדולה מאמנות
הנוצרים, / אשר סוחריה שרים. / ואיחר שם ימים שלשה / לעשות חקירה ודרישה / על

18

su fe y su religión. Le mostraron su tesoro, el madero en que Jesús fue colgado, y dicen que es bueno para toda enfermedad y que cura al que haya traspasado una flecha cuando *echa su madera en una copa*¹. [También] le enseñaron la corona de espinas [que portó] sobre su cabeza el día en que **entregó su alma a la muerte**², y los clavos que le hincaron entre los pies, como acerca de él creen los cristianos³. 'Eger *tenía el corazón espeso como la grasa*⁴, y la creencia *penetró en su seno como el agua y como el aceite en sus huesos*⁵, pues, [como era] *simple, creía cuanto escuchaba*⁶. Le contaron cómo
5 los judíos le miraban aviesamente y *acortaron sus días*⁷, y 'Eger *tuvo deseos de llorar porque se le habían conmovido las entrañas*⁸. Quiso que le dieran a conocer y le enseñaran los decretos y las leyes. Entonces le dijeron:

1.- Cfr. Pr. 23, 31.

2.- Is. 53, 12.

3.- Vid. Mt. 27, 27-31; Mc. 15, 16-20; y Jn. 19, 2-3.

4.- Cfr. Sal. 119, 70.

5.- Cfr. Sal. 109, 18.

6.- Cfr. Pr. 14, 15.

7.- Cfr. Sal. 102, 24.

8.- Cfr. Gé. 43, 30.

אמונתם ועל דתם. / ויראוהו נבותם: / עץ אשר ישו בו נתלה. / ואומרים שהוא טוב לכל מחלה, / וכי ירפא אשר חץ מחצו / כי יתן בכוס עצו. / והראוהו כתר קוצים על ראשו, / יום הערה למות נפשו ; / ומסמרות אשר נחקקו בין רגליו, / כאשר הנוצרים מאמינים עליו. / ועקר, טפש כחלב לבו, / ותבוא האמנה כמים בקרבו / ובעצמותיו כמו שמן, / כי פתי לכל אשר ישמע יאמין. / ויספרו לו איך היהודים עינוהו וקצרו ימיו. / ויבקש עקר לבכות, כי נכמרו רחמיו. / ויבקש להוריעהו ולהורות / את החוקים ואת התורות. /

- 1 O1 O2 : נבותם F | ויראה O4 : והראוהו O1 N : ויראוהו O1² O2 O6 L : ויראוהו 1
 O1 O2 : ישו בו O1² בבמתם N L : נבותם O6 F : בבית נכאותם O4 : בבית נבותם
 O1 O2 : שהוא O4 O6 F : אומרים O1 O2 N L : ואומרים F | ישו O4 O6 N L :
 O4 O6 N F : om. O6. O1 O2 O4 N F L : לכל L : שהיא O4 O6 N F :
 2 Ante O2 F L : ירפה O1 O4 O6 N : ירפא O6 : למחלה O1 O2 O4 N F L : מחלה 2
 O4 O6 : כי O2 : מחצו O1 O4 O6 N F L : מחצו O4 F : habent איש verbum אשר
 O1 (fin. f. 98) עצו O1² בקוץ O1 O2 O4 O6 N F L : בכוס O1 O2 N L : וכי F :
 N | והראוהו O1 O2 O4 O6 F L : והראוהו L : עינו N : עצה O2 O4 O6 F :
 O6. שעל O1 O2 O4 N F L : על O2 N : בתי O1 : כבתר O1² O4 O6 F L : כתר
 3 O1 O4 O6 N F L : נחקקו O2 F L : ומסמרות N : ומסמרת O1 O4 O6 : ומסמרות 3
 O1² : נתקעו O2 : נחקקו
 4 O1 : תפש O6 N : תפש O1² O4 O6 F : טפש L : אליו O1 O2 O4 O6 N F : עליו 4
 O1 N L : האמנה כמים O6 N L : בחלב O1 O2 O4 F : בחלב O4 : תחת
 O1 O4 N L : ובעצמותיו O4 : כמים האמונה F : כמים האמונה O2 O6 : האמונה כמים
 O4. ולעצמותו F : ולעצמותיו O2 : בעצמותיו
 5 O1 O2 O6 N F L : יאמין O4 O6 F : כי O2 : כתיחש O1 O4 N L : כי פתי 5
 F | ויספרו O2 : ויספרו O1 O4 O6 N L : ויספרו O4 : פתי יאמן O1¹ : יאמן
 O4 O6 F : וקצרו O2 : יעטרוהו O1 N L : עטרוהו O4 O6 F : עינוהו
 O1 O2 N L : ויקצרו
 6 : ויבקש עקר O6 : ובקש O4 F : ויבקש O2 : לכבות O1 O4 O6 N F L : לכבות 6
 F : מהם להוריעה F¹ : מהם להוריע O4 : מהם להוריעו O1 O2 N L : להוריעהו
 O2 O4. והתורות O1 O6 N F L : ואת התורות O6 : שזיריעהו

«Si pretendes conocer el fundamento de la fe, vete a la ciudad de Roma, donde se acrecentaron los discípulos de Jesús y propagaron su ley».

El citado 'Eger no *dio tregua a su persona*¹ hasta llegar a la ciudad de Roma, pues se había creído todas las cosas y se había sentido seducido por todos los relatos, y *no ahondaba en el pensamiento*² para distinguir entre un camino lejano y otro cercano, y discernir entre la verdad y la mentira. Y sucedió que al arribar allí, 'Eger se introdujo *en medio de los que llegaban*³ y contempló edificios maravillosos, construidos *para*
5 *renombre y alabanza*⁴. Llegó a la iglesia mayor, denominada de san Pedro⁵,

1.- Cfr. Is. 62, 7.

2.- Cfr. Sal. 92, 6.

3.- Gé. 42, 5. En este y otros casos mantengo la secuencia del imperfecto invertido para reflejar las reminiscencias bíblicas del texto.

4.- Cfr. Je. 13, 11 y So. 3, 20.

5.- Lit. *al altar mayor*, con metonimia de la parte por el todo. Aquí se halla el *terminus ante quem* para la datación de la obra, pues la basílica antigua de San Pedro del Vaticano fue demolida en 1452.

וַיֹּאמְרוּ לוֹ: אִם תִּבְקֶשׁ לִדְעַת עֵימָק הָאֲמוֹנָה, / לֶךְ אֶל רוֹמֵי הַמְּדִינָה. / תִּלְמִידֵי יֵשׁוּ שְׁמָה
נִתְגַּדְּלוּ / וְתוֹרַתוֹ שְׁמָה הֵעִלָּה. / וְהָאִישׁ עָקֵר לֹא נָתַן לִנְפִשׁוֹ דּוֹמִי / עַד הִגִּיעַ לַמְּדִינָה רוֹמִי,
/ כִּי הָיָה מֵאֲמִין לְכָל הָרַבִּירִים / וּמִתַּפְתָּה לְכָל הַסִּיפּוּרִים, / וְלֹא הָיָה מַעֲמִיק בְּמַחֲשַׁבָּה /
לְהַבְחִין בֵּין דֶּרֶךְ רַחוּקָה לְקְרֹבָה, / וּלְהַבְחִין בֵּין הָאֲמִתּוֹ וְהַשְׁקֵר. / וַיְהִי כִּי הִגִּיעַ שְׁמָה עָקֵר, /
וַיָּבֹא בְּתוֹךְ הַבָּאִים. / וַיֵּרָא שָׁם בְּנֵינִים מִזִּפְלָאִים, / בְּנוֹיִם לְשֵׁם וּלְתַהֲלָה. / וַיָּבֹא אֶל

- 1 N ום : O4 אם אתה : om. O1 O2 N L | אם O1 O2 O6 F L : O1 O2 N F L : עיקר
O1 O6 N L : האמנה : O2 O4 F : האמונה | O4 O6 : עיקר : O1 O2 N F L : עיקר
O1 O2 O6 N L : לך : O4 F : תלמידי | O1 O2 O4 O6 (fin. f. 2v) F L :
L. תלמידי של : N תלמידו.
- 2 O1 O4 O6 F : נתן | O1 O6 N L : ותורת ישו שמה : O4 ושמה תורתו : F ותורתו שמה
O4 O6 F : רומי | O6 אל נפשו : O1 O2 O4 N F L : לנפשו | O2 N : ניתן : L :
O1 O2 O6 N F : למרינת | O1 O2 O4 L : הגיעו : O6 F L : הגיע | O1 O2 N L : רומה
O1² : רומה : L רומא : O1 O2 O4 O6 N F : רומי | O4 L : למרינות
- 3 Post O6 דברים : O1 O2 O4 N F L : הרברים | om. O1 : O2 O4 O6 F N L : כי
O4 אל : O1 O2 N F L : לכל | ins. O4 F : כמו פתי וקטן שבנערים verba הרברים
O4 לא : O1 O2 O6 N F L : ולא | O4 : הכומרים : O1 O2 O6 N F L : הסיפורים | O6
O4 : המחשבה : O1 O2 O6 N F L : המחשבה |
- 4 O2 F L : וקרובה : O1 O6 N : לקרובה | O4 : om. O1 O2 O6 N F L : להבחין
O1 O2 N L, fort. delendum. | להבחין : O4 O6 F : ולהבחין | O4 או קרובה
O2 O4 N F : שם : O1 O6 L : שמה | O1 O2 O6 N F : ובין השקר : O4 L : והשקר
F : העקר : O2 O4 N : העקר : O1 O6 L : עקר
- 5 O1 O4 O6 בנינים | O4 F : שם בתוך : O2 בתוך : O1 N L : עקר בתוך : O6 בתוך
F L : Ante varia verba habent בנוים | O6 : om. O6 : מופלאים | O2 N : ענינים :
O4 : ins. O4 : היכלי שן מלאים תשואות קרקסאות וטטראות : O4 O6 F :
ins. F (fin. f. 3v) : היכלי שן מלאות שנאות טרטסיאות קרקסיאות :
F | לעבודה זרה : O4 לנוי : O1 O2 O6 N L : לשם | ins. O6 : מן פז בלי שן מלאים
O1 O2 N L : על : O6 אל | F : לתהילה : O4 ותהלה : O1 O2 O6 N L : ולתהלה
O4 F : ער

discípulo de Jesús el Nazareno. Allí, depositado en su tesoro, le enseñaron el lienzo con el que Jesús enjugara su rostro, según su leyenda transmitida de padres a hijos¹. 'Eger fue de convento en convento, *de edificio ruinoso en santuario para oráculos*². Y, como hubiera ido escudriñando en pos de la fe de Jesús hasta tenerla guardada en su corazón, *se hizo sacerdote de idolatría*³.

- 5 **Se tonsuró, se cambió de ropa**⁴, y se colocó en la indumentaria su símbolo: la cruz⁵. Luego *se rapó la cabeza*⁶, vistió los hábitos sacerdotales y abrazó la religión de los cristianos.

1.- Según una antiquísima leyenda, una mujer jerosolimitana secó con su pañuelo la cara de Jesús camino del Calvario y ésta quedó grabada en su tela. Vid. *Gran Enciclopedia Rialp*, Madrid 1975, s. v. *Verónica*.

2.- Cfr. 'A.Z. 46a y Tēm. 28b. *Bet karya*' (= casa del montón) y *bet galya*' (= casa de oráculos) son expresiones peyorativas y casi homófonas con las que en el Talmud se designa a lugares de culto idolátrico.

3.- Cfr. Qidd. 20b.

4.- Gé. 41, 14.

5.- Lit. *sus señales: la trama y la urdimbre*. Aquí adopta un sentido metafórico la expresión talmúdica de 'Erub. 16b, M.Q. 10a, *passim*.

6.- Cfr. Le. 21, 5.

הבמה הגדולה, / הנקראת על שם הקדוש פטרי, / תלמידו של ישו הנוצרי. / ויראוהו שם מטפחת / בבית גנזיהם מונחת, / קבלה בידם מאבות לבנים / שהנוצרי קינח בה את הפנים. / וילך עקר מכומריא לכומריא, / מבית כריא לבית גליא. / ויהי הולך ומפשפש / אחרי אמנת ישו לחפש, / ער כי היתה בלבו שמורה. / ונעשה כומר לעבודה זרה, / ויגלח ויחלף שמלותיו, / ויתן עליהן אותותיו: / שתי וערב על לבושו. / ויקרח קרחה בראשו, / וילבש לבוש הכומרים, / וירבק ברת הנוצרים. /

5

- 1 O1 O2 N L : הנקרא : O6 הנקראת | O2 גדולה : O1 O4 O6 N F L : הגדולה 1
O4 O6 cum פטרי : O1 F פטרי | cett. קרוש : O4 הקרוש | O4 F אשר נקראת
O6 תלמיד : O1 O2 O4 N L תלמידו | L פיטר : tsereh : O2 N cum tsereh : פיטר
N F : ויראוהו | O1 O6 L ויראוהו : L הנוצר : O4 נוצרי : O1 O2 O6 N : הנוצרי | F
O2 וירא : O4 והראוהו
- 2 O1 O4 O6 F L : גנזיהם | F מתפחות : O4 המתפחת : O1 O2 O6 N L : מטפחת 2
O1 O2 O4 בו : O6 F בה | O1 O2 O6 N L אב : O1² O4 F מאב | O2 N גנזיהם
N L : om. O1 O2 O6 N F L : את הפנים O4
- 3 O1 O2 O6 L : מכומריא לכומריא | O1 O2 N L פנים : O4 O6 F : הפנים 3
O1 O2 N F L : מבית | F : om. O4 : לראות כל תועבה ושקץ : N מכומריתו לעמיריא
L : כסייה : N בראן : O6 גליא : O2 כריא : O1 O4 כריא | O4 בית : O6 בית
O1 O2 N F L : גליא | O4 ועין : O1 O6 ולבית : O1² O2 N F L : לבית | F מפיא
O1 O6 F : ומפשפש | O4 כאשר הלך : O1 O2 O6 N F L : הולך | O4 קץ : O6 בריא
N : ומתפשט : O4 ויחפש : O2 ומשפשפש
- 4 O1 O2 N L : אותו : O4 אמונות : O6 אמנת | O4 O6 F ואחר : O1 O2 N L : אחרי 4
O1 O6 N F L : ער כי היתה | O4 מפשפש : F מחפש : O1 O2 O6 N L : לחפש
N : שמר : O1 O2 L שמור : O4 O6 F שמורה | O4 ער שהיתה : O2 ער כרי היתה
O1 O2 N L : לעבודה זרה כומר : O4 O6 F כומר לעבודה זרה
- 5 N : שמלו : O1 O2 O4 O6 F L : שמלותיו | O2 ויגלה : O1 O4 O6 N F L : ויגלח 5
O1 אותותיו | F עליה : O4 עליו : O6 עלי : O1 O2 N L : עליהם : emendavi עליהן
O1 O4 O6 ויקרח | O4 ושתי : O1 O2 O6 N F L : שתי | O2 אותיותיו : O4 O6 N F L :
O4 קרחו : F קרח : O1 O2 O6 N L : קרחה | O2 ויקרחו : N F L
- 6 L : בלבושי : O1 O2 O4 O6 N F : לבוש | O2 O4 : O1 O6 N F L : וילבש 6

'Ahitub también *atravesó vados*¹, y circundó mares y ríos. No dejó nación ni reino que no *pisara su pie*². Y fue por los países [cabizbajo] como una especie de [letra] *gamma*³ para tener *noción*⁴ de las creencias. Pues la fe de Mahoma (ser la carne y la sangre autoridad como divina)⁵, no la introdujo en su corazón, y la consideró *hilaridad e irrisión*⁶. Y a la fe de Jesús no se dirigió porque -dijo- carece de fundamento y de base que la Divinidad haya nacido de una mujer y proceda *de un lugar de porquería y hediondez*⁷, y que después Dios fuera muerto, es [algo] cercano a la mentira y lejano de la verdad. Prosiguió su camino [con] las ideas confusas

1.- Cfr. I Sam. 14, 4 e Is. 10, 29.

2.- Cfr. Jos. 14, 9.

3.- 'Erub. 55a, Pës. 8b y B.B. 62a. Hermosa imagen talmúdica. Los dos trazos de que consta la letra griega *gamma* mayúscula forman un ángulo recto (Γ), como la cabeza y el tronco de la persona que anda cabizbaja.

4.- Lit. *aforismo, decreto*.

5.- Tanto por el contenido como por la imperfección en la rima, este paréntesis constituye -a mi juicio- una glosa de copistas.

6.- 'Erub. 68b.

7.- Cfr. Bër. 24b, Mëg. 3b, *passim*. Con esta expresión alude el texto no al pesebre en que según la tradición cristiana nació Jesús (Lu. 2, 7), sino al seno materno como lugar impuro por la sangre. Vid. *infra*, pp. 248-250.

ואחיטוב גם הוא עבר מעברות / ויסבב ימים ונהרות. / לא

הניח גוי וממלכה / אשר רגלו לא דרכה. / וילך במדינות כמין גאם / לרעת באמונות
פתגם, / כי אמונת מחמט בלבו לא עלה, / היות בשר ורם רשות לאלוה, / ויחשבה
לחוכא ואטלולא. / ולאמונת ישו לא פנה, / כי אמר: "בלתי יסור ופינה / היות אלוה
נולד מאשה / ויצא ממקום טינופת ובאשה. / והיות אחר כך אלוה מת, / קרוב לשקר
ורחוק מן האמת". /

5

1 Ante F scr. i. m. "1 scil. cap. sextum | עבר מעברות | O1 O4 O6 N F L :

O2. מים : O1 O4 O6 N F L | ימים | O2 עבר מעברות

2 L רגליו : O1 O2 O6 N | רגלו | O6 או ממלכה : O1 O2 O4 N F L | וממלכה

O1 לרעת | O4 F | כמו גם : O1 O2 O6 N L | כמין גאם | F רגליו שמה : O4 רגליו בו

O4. באמונה : O1 O2 O6 N F L | באמונות | O4 O6 F | כי חפץ לרעת : O2 N L

3 Post verba O4 et verba habet כי היה נכון דבור חכם וסבר ולבו נבר פתגם

(fin. f. O1 O2 O4 N | אנונת | F כי האיש אחיטוב היה מבין דבר חכם וחבר ולבו נבר

O4 | מחמוט לא חמר ובלבו : O1 O2 O6 N F L | מחמט בלבו | O6 אמנת : O2 N F L

O4 : היות בשר ורם רשות לאלוקי : O1 O2 N F L | היות בשר ורם רשות לאלוה

L : ויחשיבה : O1 N | ויחשביה : O1² | ויחשבה | O6 היות בשר ורם ביה מעלה

O4. בעיניו : O6 F | ויחזק : O2 | וילשבוה

4 O1 ולטלולא : L ואיטלולא | N לחזקא : F לחוכה : O4 חוכא : O1 O2 O6 L | לחוכא

O2 O4 O6 N F | ולאמונת : O1 O2 O4 N F L | ולאמונת : O6 | אמר : O1 O2 O6 N

F L : O1 O2 N F L | אלוה | O4 O6 | היא בלתי : O1 O2 N F L | בלתי | O4 | אמת : O4

O6. אלקי : O4 | אלהי

5 O1 ובאשה | O4 F | om. : O1 O2 O6 N L | ויצא | O2 נוצר : O1 O4 O6 N F L | נולד

O2 O6 N L : O4 אחרי כן : O1 O2 O6 N L | אחר כך | F באושה : O4 ובאושה : O2 O6 N L

O2 : אותו : O1 | המת : O4 O6 F L : O1² | מת | O4 | אלהי : O1 O2 O6 N F L | אלוה

N : לשקר קרוב : O4 קרב לשקר : O1 O6 F L | קרוב לשקר | N | את

O2. כי קרוב לשבר

6 O2. לאמת : O1 O4 O6 N F L | מן האמת

y **enfiló su rostro hacia el desierto**¹. Gran e importante trecho realizó hasta recorrer la totalidad de la zona, sin pasar por campos ni viñas durante diez días de marcha, hasta que llegó a una ciudad grande un atardecer, y **pernoctó allí se había puesto el sol**². Aquella noche 'Aḥiṭub soñó que estaba de pie en un huerto regado y en el huerto había una encina robusta, extremadamente baja y pequeña, pero cuyas ramas eran numerosas y abundantes sus frutos. Se

5 acercó a la encina para degustar su sazón, y *encontró en ellos el sabor del maná*³. Y sucedió que al verlo, *se le iluminaron los ojos*⁴, cogió una **almorzada**⁵ de ellos, llenó su alforja, y deseó sentarse a su sombra. [Entonces] 'Aḥiṭub *se despertó, y he aquí que era un sueño*⁶, y dijo: «He tenido un buen sueño⁷. Haya paz»⁸.

1.- Nú. 24, 1.

2.- Gé. 28, 11.

3.- Cfr. *Mēḳilta' dē Rabbi Iṣma"el* sección *Ba-šelaḥ* IV, 4. El episodio del maná se narra en Éx. 16.

4.- Cfr. I Sam. 14, 29.

5.- Le. 16, 12.

6.- Cfr. Gé. 41, 7 y I Re. 3, 15.

7.- Bēr. 55a.

8.- Sal. 122, 7.

וילך ונבוכים רעיוניו, / וישת אל המדבר פניו. / וילך מהלך
 גדול וחשוב / ער שבא לבלל הישוב. / ולא עבר דרך שרות וכרמים / מהלך עשרה ימים,
 / ער הגיע לעיר גדולה ברמש, / וילן שם כי בא השמש. / ובלילה ההוא חלם אחיטוב,
 / והנה עמר בגן רטוב. / ובגן היה אילן סמך, / שפל מאוד ונמוך, / אבל היו רבים
 פארותיו, / והיו מרובים פירותיו. / ויקרב אל האילן לטעום טעמם, / ויטעם בהם טעם
 5 מן. / ויהי בראותו כי אורו עיניו. / וילקט מהם מלוא חפניו, / וימלא מהם תרמילו, /
 ויתאב לשבת בצלו. / ויקץ אחיטוב, והנה חלום. / ויאמר: "חלמא טבא חזיתי; יהי
 שלום." /

- 1 O1 O2 O4 O6 F L : רעיוניו וישת | O4 F : נבוכים | O1 O2 O6 N L : ונבוכים
 N. מהלך : O1 O2 O4 O6 F L | מהלך : N רעיונו וישת
- 2 O1 O2 O6 N L : ער שבא | L גבול חשב : O1 O2 O4 O6 N F : גדול וחשוב
 | L ועבר : O1 O2 O4 O6 N F : ולא עבר | O4 : ער כי הגיע : F : ער הגיע
 O1 O2 O4 O6 F L : om. N. דרך
- 3 O1 O2 O6 : לעיר | O4 F : ער שהגיע : L וער הגיעו : O1 O2 : ער הגיעו : O6 N : ער הגיע
 O1 O2 : בראש : O1² O4 O6 F : ברמש | O4 : ובא אל עיר : F : לבלל ובא לעיר : N L :
 O1 O2 O6 N F : ובלילה | O2 : וילן השמש שם ער : O1 O4 O6 N F L : וילן שם | N L :
 F. חלום : O1 O2 O4 O6 N L : חלם | O4 F : בלילה : L
- 4 O1² L : הוא עומר : O1 O2 N : עמר | O6 : והגו : L (fin. f. 4 r.) O1 O2 O4 N F : והנה
 : O6 : ובו היה אילן : O1 O2 F L : ובגן היה אילן | F : עומר : O4 O6 : עומר
 : O2 N : סמך : O1 O6 F L : סמך | O4 : קרוב לאילן אחר : N : ובגן היה חולק
 : O2 : שתל : F : שופל : O4 cum *qamets* : שפיל : O1 O6 N L : שפל | O4 : וסמך
 : O4 : רבים : F : היו מרבים : N : היה רבים : O1 O2 O6 O6 L : היו רבים
 : om. N L. : O1 O2 : והיו גם רבים : O4 O6 F : והיו מרובים
- 5 O2 : טעם : O1 O4 O6 N F L : טעמן | O2 : האילון : O1 O4 O6 N F L : האילון
 : O1 O4 O6 L : בהם | L ומצא : O1 O2 O6 N : ומצא : F : ויטעמנו : O4 : ויטעם
 : O2 N : om. F. משם
- 6 O4 O6 : בראותו : O1 O2 N L : בראותו | O6 cum *patach* : מן : O1 O2 O4 N F L : מן
 : O1 N L. : מהן : O2 O4 O6 F : מהם | om. F : O1 O2 O4 O6 N L : מלוא | F :
 7 e Cant. : וצילו חמדתו וישבתי. O4 sec. : ויחמור : F : ויתאוו : O1 O2 O6 N L : ויתאב
 : codd. : חזאי : emendavi : חזיתי | O4 F : om. : O1 O2 O6 N L : אחיטוב | 2, 3 :
 O4 : להוי : (scr. i. m.) : F : יהא : O1 O2 O6 N L : יהא

Se levantó muy de mañana¹ [con] las ideas confusas y su corazón [dispuesto] a salir a los caminos. Pasó ante una casa grande, donde escuchó **sonido de alboroto**², y **dijo en su interior**³: «Se han turbado mis pensamientos. ¿Qué es este sonido [que resuena] en mis oídos⁴? Ahora voy a desviarme para observar⁵». Y, *silencioso y asombrado*⁶, *se detuvo a la puerta de la casa*⁷, en la que vio un grupo de personas, todas las cuales *veneraban y santificaban [a Dios]*⁸ y rezaban con temor y temblor. *Se quedó atónito por esta visión*⁹, y vio, además, que después de la plegaria un anciano permanecía de pie sobre un lugar elevado y predicaba a su pueblo sobre las *normas de la Unicidad [Divina]*¹⁰, explicando y comentando un capítulo. Y sucedió que cuando terminó de predicar a su comunidad, *cada uno se marchó a su tienda*¹¹ y el anciano se dispuso a volver a su casa. **Yendo por el zoco junto a una esquina**¹², he aquí que le sale al paso **un enjambre de zánganos**¹³ de entre los más pequeños de los hijos de los cristianos.

1.- Gé. 19, 27; *passim*.

2.- Ez. 1, 24.

3.- Gé. 17, 17; *passim*.

4.- I Sam. 15, 14.

5.- Éx. 3, 3.

6.- Cfr. Gé. 24, 21.

7.- Cfr. I Re. 19, 13.

8.- Cfr. Is. 29, 23.

9.- Cfr. Da. 8, 27.

10.- *Hilkot ha-Yihud*: expresión un tanto impropia desde el punto de vista léxico. Se refiere sin duda a los 10 capítulos de la sección inicial (*Ha-Yihud*) del *Sefer Hobot ha-Lēbabot* de Baḥyah ibn Paqudah, en los que, partiendo de los preceptos de De. 6, 4-5, desarrolla una honda reflexión sobre la esencia y los atributos de la Divinidad.

11.- Cfr. II Cr. 16, 10.

12.- Pr. 7, 8.

13.- Ju. 14, 8.

וישכם בבוקר, ורעיוניו נכזבים / ולבו לצאת אל הררבים. / ויעבור
לפני בית גדולה, / וישמע שם קול המולה. / ויאמר בלבו: "נבהלו רעיוני; / מה הקול
הזה באזניי? / עתה אסורה נא ואראה". / ויעמוד פתח הבית מחריש ומשתאה, / וירא
שם ערת אנשים, / כולם מעריצים ומקדושים / ומתפללים באימה וביראה, / וישתומם
5 על המראה. / וירא עוד כי אחרי התפילה / עמד זקן על גב מעלה, / ובהלכות החזר
להם דרש / ופרק אחר שנה ופרש. / ויהי בבלות לדרוש לקהל, / ויכך כל אחד לאהל,
/ והזקן לחזור למעונו פנה, / עובר בשוק אצל פינה, / והנה לקראתו עדת דבורים /

- 2 N. O2 הגדולה : O1 O4 O6 F L | גדולה : O4 F | בירה : N הבית : O1 O2 O6 L | בית 2
N | האולה : O1 L | המולה : O4 | קול הבהלה : O2 | קול התפילה : O6 F | קול המולה
: O1 O4 O6 F L | נבהלו : om. F | (fin. f. 2 r.) : O1 O2 O4 O6 N L | בלבו
: O1 O2 O4 N F L | מה : O2 | רעיוני : O1 O4 O6 N F L | רעיוני : om. O2 N |
: O4 O6 F | קול : O1 O2 N L | הקול : O6 | ומה
3 O1 אסור : O1² F | אסורה : O4 O6 | אסורה נא : om. O4 | עתה : O1 O2 O6 N F L |
: O1 O2 N L | מחריש ומשתאה : O2 | הפתח : O1 O4 O6 N F L | פתח הבית : O2 N L |
: O1 O4 O6 N F L | וירא : F | משתאה : O4 O6 | משתאה
5 O4 ויעמוד זקן אחר : O1 O2 N L | עמד זקן : O1 O2 N L | אחר : O4 O6 F | אחר :
F. המעלה : O1 O2 O4 O6 N L | מעלה : O1 O2 O4 F | גבי : O1 O6 N L | גב : O6 F |
6 : O1 O2 N L | דרש : O4 O6 F | דרש : O4 | לעמו : O4 | לעמו : F | למו : O1 O2 O6 N L | להם :
: O1 O2 N | שונה : F | שנה : O4 O6 | שנה : O4 F | ופרק : O1 O2 O6 N L | ופרק
: O1 O2 O6 N F | בבלות : codd. | ופירש : emendavi propter rimam | ופירש : L |
: O4 L. בבלות
7 : O1 O2 N F | פונה : O1² O4 O6 | פנה : O4 F | לביתי : N | למעונו : O1 O2 O6 L | למעונו :
: O1 O2 O6 N L | כל פינה : O1² O4 F | פינה : O1 O2 O4 N L | עבר : O6 F | עובר : L |
: O2. habet אצל verbum ערת Ante

Se mofaron de él¹ unos cachorros de zorro², le acribillaron a pedradas³ y le llamaron «¡Perro!, ¡hijo de perro!» al anciano, *que era injuriado, pero no injuriaba*⁴. Al verlo, 'Ahitub les detuvo, les reprendió y les maldijo.

Y sucedió que, cuando el anciano se aproximaba a su casa, le salió al encuentro **un miserable**⁵, que se abalanzó contra él y, *asiéndole de su vestidura*⁶, le insultó⁷. [Luego] le arrebató su capa⁸ y le golpeó con el ardor de su cólera. [Después] apartó de él su mano y le dijo: «Dame un dinar de plata o no volverás a ver tu capa». El anciano abrió su bolsa y le alargó el dinar. [Entonces] el hombre le devolvió la prenda⁹, y el

1.- II Re. 2, 23.

2.- Ca. 2, 15.

3.- Cfr. De. 21, 21.

4.- Cfr. Yom. 23a.

5.- II Sam. 20, 1 y Pr. 16, 27.

6.- Cfr. Gé. 39, 12.

7.- Lit. *le ofendió con la saeta de su lengua*. Cfr. Je. 9, 7.

8.- Heb. מִטְרֵן, perteneciente a la raíz de מָטַר = *lluvia*. Schirrmann dice lo siguiente acerca de esta palabra: «מִן גְּלִימָה הַמְכַסָּה אֶת הָרֹאשׁ. הַמְלֶכֶה מוֹפִיעָה», *Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, vol II, p. 657, nota a la línea 172.

9.- Con ambigüedad en español, porque se ha mencionado previamente una capa. Sin embargo, el término hebreo 'abot no es anfibológico, y designa la garantía o cosa sujeta al cumplimiento de la obligación, y no una parte de la indumentaria de la persona. Con este sentido del citado término hebreo ha de entenderse el castellano *prenda* en este pasaje de las pp. 25-26.

מקטני בני הנוצרים. / ויתקלסו בו שועלים קטנים. / וירגמוהו באבנים. / ויקראו לו:
 "בלבן. בו בלבן" / אבל הזקן עלוב ולא עולם. / וירא אחיזים ויבטלם. / ויער במ
 ויקללם. /

ויהי כי הקדים הזקן אל ביתו. / והנה איש בליעל לקראתו. /
 ויתמרמר לגדו. / ויתמשרו בגדו. / ויחרפשו ברחץ לשונו. / ויגזול ממנו משרונו. / ויק
 אותו בחרו קצפו. / ויסר ממנו כפו. / ויאמר: "הבה לי דער כסף" / או האת משרונך לא
 תוסף. / ויפתח הזקן כיסו. / והדינר יצבון. / וישב לו האיש את העבון. / וישב הזקן

- 1 O2 N L : ויסקלו : O1 ויתקלסו : L המצרים : P נצרים : O1 O2 O4 O6 N : הנוצרים :
 O1² O4 O6 F : קטנים : om. O6 : O1 O2 O4 N F L : בו : O4 F : יראתו : O6 ויתקבצו
 F : וירגמו בו : O1 O2 O4 O6 N L : וירגמוהו : O1 O2 N L : הקטנים :
 O1 O2 O6 N L : om. O4 F : לו : F¹ וירגמו.
- 2 O1 אל הזקן : emendavit Posnanski אבל הזקן : O1 O2 N L : om. O4 O6 F : בו :
 O4 : נעלב : N עלב : O1 O2 O6 L : עלב : O4 ויזקק : O2 O6 (fin. f. 3v) N F L :
 N : בו : O2 O6 : בהם : O1 O4 F L : בו : F : נעלה.
- 4 F לביתו : O1 O2 O4 O6 N L : אל ביתו : O4 O6 F : קרב : O1 O2 N L : הקדים :
 O1 O2 ויחרפשו : N ויתמרמר לגדו : O1 O2 O4 O6 F L : ויתמרמר לגדו :
 O1 O2 O4 O6 N L : לשונו : L ויחרפשו : N ויחרפשו : O4 O6 F :
 L : גזול : O2 ויגזול : O1 O4 O6 N F : ויגזול : F בלשונו.
- 6 O4 הבה : O4 habet לו verbum ויאמר Post : O4 F : אפן : O1 O2 O6 N L : קצפו :
 O1 O2 משרונך : O2 L : דערי : O1 O4 O6 N F : הבה : O1 O2 O6 L : N F :
 O1 O2 N L : אל : O4 O6 F : לא : L מענק : O4 O6 N F.
- 7 Ante O4 O6 : את כיסו : O1 O2 N F L : habet I. האיש verbum הזקן :
 O1 O4 O6 N F¹ (fin. : וישב : L ויחרפשו : O4 ויחרפשו : O1 O2 O6 N F : ויחרפשו
 f. 4v) L : O1 O2 O4 O6 N F : את : F : ויק : O2 וישב : L (fin. f. 4v).

anciano regresó a su casa. Y sucedió que, al poco de sentarse en casa, se presentó el recaudador¹ para *garantizarse la prenda*², diciendo: «Saca la prenda afuera, pues se le debe tributo al príncipe de la ciudad, cuyo corazón, como el corazón del león, no desmaya³, sino que dice: "¡Al infierno! ¡Daca!, ¡daca!⁴!». Y [el anciano] recobró su prenda por tres *sēqalim* de oro. *Inclinó su hombro a la carga*⁵ y *no pecó ni con sus labios*⁶ ni con su corazón, solamente dijo: «¡Ojalá sirva nuestra diáspora de expiación para nuestras almas⁷!». El anciano volvió a la galería, y he aquí que llegó 'Ahitub, se **paró con él**⁸, y

5 éste [fue] el contenido de su discurso:

-
- 1.- Creo que es lo más apropiado para traducir *šofer* en este contexto. En un documento hebreo fechado en Pamiers (Condado de Foix) el 27 de marzo de 1302, dicho término designa un tipo de magistrados municipales, que J. SHATZMILLER, "Terminologie politique en hébreu médiéval: jalons pour un glossaire", *R E J* CXLII (1983), pp. 133-140, traduce por *cónsules*. También *recaudador* se encuentran en la esfera de la administración municipal. Otra posibilidad de traducir el término en cuestión es *alguacil*.
 - 2.- Cfr. De. 24, 10. Vejatoriamente según el texto bíblico, que prohíbe entrar en la casa ajena para garantizarse un préstamo: כִּי תֵשֶׁה בִּרְעֵךְ מִשְׁתָּא מֵאִוֶּמֶת לֹא תָבֵא אֶל בֵּיתוֹ לִעֲבֹד עֲבָדָתוֹ כִּי־יִשְׂרָאֵל אֱלֹהִים הוּא וְהָאִישׁ אֲשֶׁר אָמַר אֵלָיו נֶשֶׁה בִּי יֵצֵא אֵלָיִךְ , De. 24, 10-11.
 - 3.- Cfr. II Sam. 17, 10. Juego de palabras entre *mas* (= tributo) y *lo' himmes yimmas* (= no desmaya).
 - 4.- Cfr. Pr. 30, 15.
 - 5.- Cfr. Gé. 49, 15. Es decir, aceptó la humillación. La expresión procede de la bendición de Jacob a su hijo Isacar, que "quedó reducido a tributo de esclavo" (*ibidem*).
 - 6.- Cfr. Jb. 2, 10.
 - 7.- Cfr. Ta'a. 16a.
 - 8.- Éx. 34, 5.
-

לכיתו. / ויהי מעט בבית שבתו, / ויבוא השוטר עבטו לעבטו, / ויאמר: "הוציא את העבטו, / כי נתחייב לשר הבירה מס, / ולבו לב האריה לא המס ימס, / אך אמר: לעלוקה! הב הב?" / ויפרה את עבטו בשלשה שקלי זהב, / ושכמו לסבול נטה. / ובלבו ובשפתיו לא חטא; / רק אמר: "יהי רצון שתהא גלותינו כפרה לנפשותינו". / וישב הזקן אל המסיבה, / והנה אחיטוב בא. / ויתיצב עמו, / וזה דבר נואמו: /

5

- O1 מעט הבית : emendavi מעט בבית | O6 אל ביתו : O1 O2 O4 N F L : 1-2
 O1² ויקח : O1 O2 O4 O6 N F L : ויבוא | O4 מעט : O2 הבית מעט : O6 N F L :
 O6 : לעבטו : F לעבטו | O4. om. : O6 לעבטו : O1 O2 N F L : עבטו
 F : ויאמר הוציא את העבטו | O1 O2 N L : om. : O4 במהירות ובמרוצה
 O1 L : ותמיד שכמו לסבול יטו : O4 ויאמר הוציאו את העבטו החוצה
 O1 O2 O6 נתחייב | O6. om. : O2 ותמיד שבא לסבולין : N ותמיד שבא לסבול יטו
 O1 O2 לב | O4 את המס : O6 F המס : O1 O2 N L : מס | O4 נתחייבת : N F L :
 O1 L : om. F : O1 L ארי : O2 N הארי : O4 אריה : O6 האריה | O4 כלב : O6 N F L :
 O1 O2 O4 N L : O1 O2 O4 N L : אמר | O4 F : om. : O2 היה מס : L הומס : O1 O1 O6 N : המס
 F : יאמר : O6 אומר
 O1 (fin. f. 98v) הב הב | O4. om. : N להעלוקה : O6 לעלוקה : O1 O2 F L : לעלוקה 3
 O1 O2 O6 עבטו | O6. om. : O1 O2 O4 N F L : את | N הכעב : O2 O4 O6 F L :
 O1 O2 O6 זהב | L בק : O1 O2 O6 N : O4 בשלשה | O4 העבטו : N F L :
 O1² O4 O6 F : N ושבאו : O1 O2 O4 O6 F L : ושכמו | O4 זהב : N F L :
 O1 O2 N L : נוטה
 L : בלבו ובשפתיו : O1 ובלבו ובשפתותיו : O1² O2 O6 N F : 4
 O1 O2 O4 F L : O1 O2 O4 F L : om. : O6 N : אמר | O1 O2 O4 F L : רק | O4 ובשפתיו ולבו
 emendavi : שתהא | O4 F : om. : O1 O2 O6 N L : יהי רצון | O6 N ואמר
 O1 O4 O6 L : O1 O4 O6 L : om. : O4 F : O6 ויהיה : O1 O2 N L : שיהא
 O6. על נפשותינו : O1 O2 O4 N F L : לנפשותינו | F גולותינו : O2 N גליותינו
 O4 F : על : O1 O2 O6 N L : אל | O4 F : om. : O1 O2 O6 N L : הזקן 5
 O1 O2 O4 O6 N F : O1² L : הסוכה : O1 O2 N : המסיבה : O4 O6 F :
 ויאמר לו יהודי אתה tras. O4 F verba ויתישב Ante O1² L : בא לתוכה
 O1 O2 O6 N L : in O1 O2 O6 N L : quae sunt post carmen (f. 28, l. 1), ויאמר לו כן דברת
 O1 O2 O4 O6 N : O1 O2 O4 O6 N : שם עמו : O4 אחיטוב עמו : O1 O2 N L : עמו
 O1 O2 N L : מאמרו : O4 נועמו : O13 O6 F : נואמו | F L הרבר

-- U - | - - | - - U - | - - / -- U - | - - | - - U - | - - ¹

Tú, anciano varón, tú que *a los que [te] golpean les das la mejilla*²,

y el peculio a todo quien exige.

*Tu camino me está oculto*³. ¿En qué te distingues⁴ de cualquiera,

que te sacias de todo desprecio, también de oprobio?⁵

¿He de pensar que tu ser descende de la estirpe del sacerdote de Madián,

*a cuyas siete hijas las expulsaron unos pastores?»*⁶.

1.- Metro *ha-mitpašet*. Schirmann considera que no hay metro fijo en este poema: «בשר זה אין משקל קבוע, ואין להגיד אם יצא בצורה זו סתם ידוי מהבחי» *Ha-Širah ha-'Ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, vol II, p. 658, nota a la línea 183.

2.- Cfr. La. 3, 30.

3.- Cfr. Is. 40, 27 y Jb. 3, 23.

4.- Cfr. Pës. X, 4.

5.- Cfr. Sal. 123, 3 y La. 3, 30.

6.- Cfr. Éx. 2, 16-17. Alusión a Jetró, suegro de Moisés (Éx. 3, 1; *passim*).

-- | - U -- | - - | - U -- / -- | - U -- | - - | - U --
 "אתה אנוש ישיש, אשר אלי מבנים / נותן לחי, והון אל כל אשר יתבע;
 לי נסתרה דרךך. מה נשתנית / מאיש, אשר כל בון גם חרפה תשבע?
 אחשוב היותך בא מתולדות כהן / מדן, אשר רועים גרשו בנות שבע".

scr. שתי תנועות ויתר ושתי תנועות *Metrum ha-mitpaschet*. Ante carmen verba

O4 O5. Solum O4 O5 O6 habent versus, cett. habent prosam.

- 1 אנוש (scr. F אמש : O1 O2 O4 O6 N L : אנוש | N אתו : O1 O2 O4 O6 F L : אתה 1
 : O1 O2 O6 N F L : אשר | O1 O2 N L : הישיש : O4 O6 F : ישיש | ²O1 האיש : (i. m.)
 : O1 O4 N : מבנים נותן : L ²O1 למבנים נותן : O6 : אלי מבנים נותן | O4 om.
 : O4 בסף : N לח : O1 O2 O6 F L : לחי | O4 תתן זהוב ביסך : F : אתה נותן מבנים
 : O1 O2 לכל אשר | O4 יגיעתך : L (i. m. והון scr.) וחון : F : O1 O2 O6 N L : והון
 : O4 אל כל אשר : L לכל השר : O6 N F : O4.
- 2 | O6 נסתר : O1 O2 O4 N F L : נסתרה | ²O1 הלא : O1 O2 O4 O6 N F L : לי 2
 : F | נשתנתה : O1 O2 O4 O6 N L : נשתנית | O6 ררכיך : O1 O2 O4 N F : ררכך
 : O1 O6 אשר מכל איש בון : emendavi ad metrum servandum : מאיש אשר כל בון
 : F : אשר אשר מכל איש בון : O2 מאשר כל איש בון : N : אשר מכל אנוש בון : L
 : O4 מכל הבון.
- 3 | F : אתה : O1 O2 O4 O6 N L : היותך | O4 האם : O1 O2 O6 N F L : אחשוב 3
 : O4 גרשון : O1 O2 O6 N F L : גרשו | F מתולדת : O1 O2 O4 O6 N L : מתולדות
 : N בנותיו : O1 O2 O4 O6 F L : בנות

Y le preguntó: «¿Eres judío?»

Contestó el anciano: «**Tú lo has dicho**»¹.

Y dijo aún [ʿAḥiṭub]: «No me escondas más *el caudal de tu corazón*²:
dame a saber -te lo ruego-, en quién crees tú».

Y respondió el anciano sin el corazón irritado³: «Yo creo en el Dios de
Abraham, de Isaac y de Jacob»⁴.

5 Y le dijo [ʿAḥiṭub]: «¿Dónde tiene su lugar de residencia?»⁵

Y contestó: «En mi corazón y en el corazón de cuantos le buscan».

Aún le rogó: «Infórmame de su naturaleza, magnitud, longitud,
anchura, esencia y apariencia».

1.- Éx. 10, 29.

2.- Cfr. YĖHUDAH HA-LEVI, *Kuzari*, V, 28.

3.- Cfr. Je. 17, 9.

4.- Cfr. Éx. 3, 16.

5.- Lit. *¿dónde está su lugar y sus moradas?*

ויאמר לו: "יהודי אתה?" /

ויאמר הזקן: "כן דברת." /

ויאמר עור: "מצפון לבך ממני אל תכמין; / הוריעני נא במי אתה מאמין." /

ויען הזקן בלי לב עקוב: / "אני מאמין באלהי אברהם, יצחק ויעקב." /

ויאמר לו: "ואנה מקומו ומגרשיו?" /

ויען: "בלבי ובלב כל דורשיו." /

ויאמר עור: "הוריעני איכותו, / גרלו, ארכו, רחבו, מהותו ורמותו." /

5

1 Verba transp. O4 F ante carmen; vid. f. 26, lin. 5 | O4 F | O4 O6 N F L : יודאי | O2 | הזקן | O1 O2 O6 N L : לו | O4 F | L. בן כאשר דברת : O1 O2 O4 O6 N F | בן דברת

2-3 om. L ex homoiocarto | Ante sequentias , ויאמר עור מצפון לבך ממני אל תכמין / הוריעני נא במי אתה מאמין , habent O4 ויאמר לו ארוני אל יחר אפך עברי אנכי את האלקים ירא עברך verba O4 F, et post eas ירא ארוני אל יחרה אלהי השמים ואלהי הארץ אנכי ירא habent O1 O2 N. Utraque adiectio videtur glossa scribarum nata e formula (Jonas 1, 9). Nam hoc loco sunt duo responso, ויאמר לו ארוני אל יחרה אלהי השמים ואלהי הארץ אנכי ירא , במי אתה מאמין , uni quaestioni, יצחק ויעקב

Inde censeo O6 habere lectionem originalem sine talibus et O1 O2 O4 N F transmittere additamentum | ויאמר עור | O1 O2 O6 N L : אם כן | O4 F.

O1 O2 הוריעני | O2 אל תאמין : N ממני אל תאמין : O1 O4 O6 F | ממני אל תכמין | O1 O6 N. במי : O2 O4 F | נא במי | O6 להוריעני : N הוריעני : O4 F |

3 om. O4 F | O1 O2 O6 N L : לב | O1 O2 N | ויאמר לו : L ויאמר : O4 O6 F | ויען | O4 F | הנני : O1 O2 O6 N L | אני : O1 O2 N L | העקוב : O4 O6 F | עקוב : O1 O2 O6 N L | אברהם יצחק ויעקב | O2 O4 O6 L | באלקי : O1 N F | באלהי : O4 F. יעקב

4 F : אנה : O1 O6 N | ואנה | O6 F | om. O4 : אחיטוב : L לו אחיטוב : O1 N | לו : O1 N | F : ומגורתי : O2 N | ואגרישיו : O1 O6 L | ומגרשיו : O2 L | ואיה : O4 : אנה : O4. ומגוריו

5 O4² O1 בלבי | (fin. f. 3 r.) | O1 O2 N | ויאמר : O4 O6 F L | ויען | O1 דורשיו | N ובכיל : O1 O2 O4 O6 F L | ובלב | O1 O2 N F | בלבו : O6 L | O2 O6 N F L : יראיו ודורשיו : O4.

6 omn.; h. l. reddit | F מיטתו : O4 מהותו : N איבתו : O1 O2 O6 L | איכותו : O3 post primam lacunam suam, f. 15, l. 7) | O1 O2 O3 N L : ארכו רחבו | O6 כמותו : O2 ורמותו : O1 O3 N | מהותו : L מהותו | O6 F : om. O4 : וארכו : om. O4 F | וקומתו : N ומרמותו : O2 ומהותו : O1 O3 O6 L | ורמותו : O4 F.

Y respondió: «Yo no lo he visto, y si yo lo supiera, lo sería¹. Sin embargo, lo conozco por sus obras, mas no por sus causas».

Le objetó: «¿Cómo crees en lo que no has visto?»

Y repuso: «Y tú, ¿acaso es que no crees sino en lo que has contemplado?² Si es así, estás carente de fe y tu corazón adquiere poca sabiduría».

Y 'Ahitub pensó en su interior: «Este anciano encierra una gran profundidad³. Ahora [ya] no proseguiré mi camino hasta que trate con él todas mis necesidades».

Y sucedió que, **asombrado y silencioso, tratando de saber⁴** si a su lado encontraría **el árbol de la ciencia⁵**, 'Ahitub le dijo: «Tú, judío, eres un hombre lleno de sagacidad. Mira, ha llegado la hora de la comida y no puedo importunarte, mas **tengo un mensaje secreto para ti⁶** y pretendo de ti que des cumplida respuesta a mi pregunta sin que *reduzcas mi palabra a la nada⁷*. *Sal conmigo al valle⁸* después de que *hayas comido hasta saciarte⁹*, y allí te descubriré mis secretos, mis cuitas y mis asuntos».

1.- YOSEF ALBO, *Sefer ha-'Iqqarim* II, 30.

2.- Heb. *ḥazita* (= has contemplado), en juego de palabras con el *ra'ita* (= has visto) anterior.

3.- B.Q. 24a, Bēk. 37a, *passim*. Lit. *su profundidad [está] con él*.

4.- Gé. 24, 21.

5.- Gé. 2, 17.

6.- Ju. 3, 19.

7.- Cfr. Jb. 24, 25.

8.- Cfr. Ez. 3, 22.

9.- Cfr. Is. 23, 18.

ויען: "אני לא ראיתיו, / ואילו ידעתיו, הייתיו. / ואמנם ידעתיו מצר
פעולותיו, / אך לא מצר עילותיו. /

ויאמר לו: "איך תאמין במה שלא ראית?" /

ויען: "זאתה, האינך מאמין אלא במה שחזית? / אם כן, אתה בלי אמנה /
ולבך מעט שכל קנה." /

ויחשוב אחיטוב בעצמו: / "הזקן הזה נימוקו עמו. / ועתה לא אלך לדרכי /
עד ארבר עמו כל צרכי." /

ויהי אחיטוב משתאה מחריש לדעת / אם מצא עץ הדעת. / ויאמר: "אתה
היהודי, איש מלא שכל, / הנה הגיע עת האוכל, / ולא אוכל להטריח עליך. / אבל דבר
סתר לי אליך / ואבקש ממך תמלא שאלתי, / ואל תשת לאל מלתי. / וצא עמי אל
הבקעה / אחרי אכלך לשבעה, / ושם אגלה לך את סתרי, / את עסקי ואת דברי." /

- 1 O3 O6 N F L : ואילו ידעתיו הייתיו | O2 ראיתי : O1 O3 O4 O6 N F L : ראיתיו
O2 ואילו ידעתיו הייתיו ואמנם ידעתיו הייתיו : O1 ואילו ידעתיו הייתיו
O4 O6 : ואולם : O1 O2 O3 N : ואמנם | O4 ואילו ראיתיו ידעתיו : cum dittographia
F : om. L : O1 O2 N F : ידעתיו : O3 : om. O4 O6 L.
- 2 O2 עילותיו : O1 O3 O4 O6 N F L : עילותיו.
- 3 O1² O4 O6 F : ראית | O4 O6 F : ויאמר איך : O1 O2 O3 N L : ויאמר לו ואיך
O2 O3 N L : ראיתיו : O1 ראיתי.
- 4 L : אתה : O1² O3 O6 N : ואתה | O3 ויאמר : L : ויען ויאמר : O1 O2 O4 O6 N F : ויען
O1 אלא | O2 תאמין : O1 O3 O4 O6 N F L : O4 F : om. O1 O2 N : ועתה :
N : במה שחזיתיו : O1 O2 O3 L : במה שחזית : O4 F : om. O2 O3 O6 N L :
O1 O2 O3 O6 N L : אם : O4 F : אם כן | O4 F : במה שלא ראית : O6 : במה שראית
O4 O6 F : אמונה : O1 O2 O3 N L : אמנה | codd. בלתי : emendavi בלי
- 5 O1 O2 O4 : קונה : O1² O3 O6 N F L : קנה | F : ולכן : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ולבך
- 7 O4 F : שרברתי : O1 O2 O3 O6 N L :
- 8 O4 L : לידו מעץ : O1 O2 O3 O6 N L : עץ
- 9 | F (fin. . 5 r.) : היורי : O1 : היורי : O2 O3 O4 O6 N L :
O1 O2 O3 N F L : om. O4 : | O1 O2 O3 N F L : עת | N : היה יגיע : O1 O2 O3 O4 O6 F L :
O2 : אטריח : O6 : עוד להטריח : O1 O3 O4 N F L :
- 10 O3 O4 F : עליך : O1 O2 O6 N L : אליך | O6 : om. O1 O2 O3 O4 N F L : סתר
O1 O3 O4 O6 N : לאל | F : יתשית : O3 L : תשות : O4 : תשים : O1 O2 O6 N :
O3 : עלי : O1 O2 N L : אל : O6 F : אלי אל : O4 : עמי | O2 : לעיל : F L :

Contestó el anciano: «Tú, mercader, no pienses en mí para [inferirme] mal ni escarnio, pues, *siendo tú extranjero*¹, no puedo salir fuera contigo. No sé de qué índole eres ni conozco el caudal de tu corazón, y no podré guardarme de tí. "¡Lejos de mí *matarte!*", *dices tú*², pero nosotros, los judíos, siempre somos lesionados, **cada mañana y a cada momento**³. Por eso, si hay algún cuidado *en tu alma o en tu cuerpo*⁴, **habla ahora, que tu siervo escucha**»⁵.

Replicó 'Ahitub: «¡Lejos de mí, lejos, *cometer iniquidad[alguna]*⁶ contigo! [Al contrario,] he aquí que te juro por la fe que mi intención es buena y sincera, y que de mí no te sobrevendrá daño. No temas; **ten valor y sé fuerte**»⁷.

1.- Cfr. II Sam. 15, 19.

2.- Cfr. Éx. 3, 14.

3.- Jb. 7, 18.

4.- Cfr. De. 6, 5. Lit. *o en tu fuerza*.

5.- I Sam. 3, 9-10.

6.- Cfr. Jb. 42, 8.

7.- II Sam. 10, 12.

ויען הזקן: "אתה, הסוחר, אל תחשוב לי לרעה ולשמצה, / כי לא אוכל

לצאת עמך חוצה. / כי אתה איש נכרי; לא הכרתי טיבך, / ולא ידעתי מצפון לבך, /

ולא אוכל ממך להשמר. / 'ח(ם) ו(חלילה) מלהרגני', אתה אומר, / ואנו היהודים תמיד

נפגעים, / לבקרים ולרגעים. / ולכן, אם יש לך עסק בנפשך או במאורך, / עתה דבר

5 כי שומע עבדך. /

ו"אמר אחיטוב: "חלילה לי וחלילה מעשות עמך נבלה. / והנני נשבע לך

באמונה / כי כוונתי טובה ונכונה, / וממני לא יקרר היזק. / אל תירא; חזק והתחזק. /

1 O2 : את בית הסוחר : O4 את הסוחר : F אל הסוחר : O1 O3 O6 N L : אתה הסוחר 1

Post O4 habet אשר פני רצונו שוחר verba הסוחר O1 O2 O3 O6 N L : לי :

N. ולשמצ' : O1 O2 O3 O4 O6 F L : om. O4 F ולשמצה

2 O6 : אליך : O1 O2 O3 O4 N F L : עמך : O2 לבא : O1 O3 O4 O6 N F L : לצאת 2

om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L : איש N F חוצה : O1 O2 O3 O4 O6 L : החוצה

Post O1 O2 O3 N L habent עריין verbum הכרתי : O1² O4 O6 F : טיבך

verba לבך Post : O1 O2 O3 N L : לבבך : O4 O6 F : לבך : O1 O2 O3 N L : טבעך

L. habet כי אני לא הכרתיך et O3 habet כי אתה איש נכרי לא הכרתי

3 O2 : לשמר : O1 O3 O4 O6 N F L : להשמר : O1 O3 fin. f. 96 r. ; om. אוכל 3

emendavi מלהרגני : codd. ח"ו : solvi abbreviationem חס וחלילה

O4 O6 F : ואנו : O1 O3 O6 N L : אם להרגני : O2 O4 : להרגני

O1 O2 O3 N L. כי אנו

4 O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F : לך : O4 F : לבן : O1 O2 O3 O6 N L : ולכן 4

O1 O2 O3 O6 N L : עתה דבר : O2 במאורך : O1 O3 O4 O6 N F L : במאורך

O4 F. רבר אתה

6 O2 : לי לי : O1 O3 O6 N L : לי וחלילה : O4 O6 F : ויען : O1 O2 O3 N L : ו"אמר 6

O1² והנני : N עמך עמך : O1 O2 O3 O4 O6 (fin. f. 3v) F L : עמך : om. O4 F

O4 F : אשבע : O1 O2 O3 O6 N L : נשבע : O4 : ועתה : O1 F : והנה : O2 O3 O6 N L

7 O1² טובה : N כי כוונת : L שכוונתי : O1 O2 O3 O4 O6 F : כי כוונתי 7

O4 O6 F : ואמנה : O1 O3 O4 O6 F L : וממני : O1 O2 O3 N L : טוב : O4 O6 F

O1 O3 O4 O6 N F L : יקרר : O4 F : אל : O1 O2 O3 O6 N L (fin. f. 2 v.) : לא

O1 O2 O3 N : אל : O4 : נזק : O6 : היזק : O2 : היזק : O1 O3 N F L : יקרר

O2 O4 F. ונתחזק : O1 O3 O6 N L : ונתחזק : O4 F : רק אל : O6 : ואל : L

El hombre accedió¹ a cumplir su deseo, y se sentó a su mesa a comer. 'Aḥiṭub [, por su parte,] se marchó a su hospedería², y comió de cuanto le venía a mano³. Y sucedió que, tras la comida, se levantó el anciano, *hombre sagaz*⁴, y fue hacia el mercader que había elegido su compañía. Entraron ambos en un huertecillo y *se sentaron bajo una higuera*⁵. Aquel día 'Aḥiṭub manifestó todo lo que le había sucedido⁶, diciéndole:

«Tú, sabio intachable, dile algo a tu siervo, por favor⁷. Mira, heme aquí venido de una tierra lejana⁸, inmersa⁹ en el corazón de los mares¹⁰, enviado por una reina ensalzada en las regiones, con el peculiar encargo de indagar e investigar en todas las islas las creencias y los ritos verdaderos. He circundado mares y ríos, grandes metrópolis y villas,

1.- Cfr. Éx. 2, 21.

2.- Heb. *lě-bet 'ošpizo*, latinismo. Cfr. Yom. 12a, M.Q. 9b, *passim*.

3.- Gé. 32, 14.

4.- Cfr. Esd. 8, 18.

5.- Cfr. Mi. 4, 4.

6.- Cfr. Éx. 18, 8.

7.- Gé. 44, 18.

8.- Cfr. Jos. 9, 6.

9.- Lit. *hendida*.

10.- Ez. 27, 4.25 y Sal. 46, 3.

ויואל האיש למלא רצונו, / וישב לאכול על שולחנו. / ואחיטוב הלך

לבית אושפיזו, / ויאכל מן הבא בידו. / ויהי אחרי האוכל, ויקם הזקן, איש השכל, /

וילך אל האיש הסוחר. / אשר בחבורתו בוחר. / ויכנסו שניהם בגינה, / וישבו תחת

תאינה. / ויגלה אחיטוב ביום ההוא / את כל התלאה אשר מצאתהו / ויאמר: "אתה,

החכם החבר, / ידבר נא עבדך דבר. / הנני בא מארץ רחוקה, / אשר בלב

ימים מחוקקה. / והנני שולחתי במלאכת סגולה / ממלכה בפלכים מהוללה, / לחקור

ולדרוש בכל האיים / האמונות והנימוסים האמיתיים. / ואני סבבתי ימים ונהרות, / כרכים

1 O2. את רצונו : O6 N F L (fin. f. 3r) O1 O3 O4 רצונו : cett. למלאות : N למלא 1

2 O4 אושפיזו לברו : O2 אושפיזו : O1 O3 O6 N F L אושפיזו 2

N המאכל : O1 O2 O3 O4 O6 F L האוכל : O2 והיה : O1 O3 O4 O6 N F L ויהי

O1 O3 O4 O6 N F L איש השכל : O6 זקן : O2 הזקין : O1 O3 O4 N F L הזקן

O2. איש מן השכל : O6 האיש השכל

3 om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L האיש : O6 עם : O1 O2 O3 O4 N F L אל 3

O2 O6 N : בחכמתו F בבחורתו : L בחברתו : O3 O4 בחבורתו : O1 בחבורתו

F. נוחר : O1 O2 O3 O4 O6 N L בוחר

4 O1 O3 O4 O6 מצאתהו : O4 כל : O3 O6 N F L (fin. f. 4v) O1 O2 כל התלאה 4

O2. מצאתנו : F מצאתיהו : N L

5 O4 הנבר : O1 O2 N L החבר : O3 om. O4 O6 F חכם : O1 O2 N L החכם 5

O3 רבר : O1 O2 O4 O6 N F L ירבר : O3 om. F הנכבר : O6 ברבר

N. אשב : O1 O2 O3 O4 O5 O6 F L אשר

6 N מהקוקה : O1 O2 O3 O6 F L מחוקקה : F הים : O4 ים : O1 O2 O3 O6 N L ימים 6

O6 : והנני שולחתי : O4 והנה שולחתי : O1 O2 O3 N F L והנני שולחתי : O4 מחוקקה

O1² : במלאכות סגולה : O1 O2 O3 O4 N F L במלאכת סגולה

O1 O2 O3 O4 N F L מלכה בפלכים מהוללה : O6 om. L במלאכת סגולה

O2 : בפללים : O1 בפלכים : O1 O2 O3 N F L מלכה : O4 ממלכה : O6 om.

O3 L : om. N. בפללים : (i. m. בפללים. scr.) O4 F במלכים

7 O6 habet אחרי verbum האמונות : O4 F Ante O1 O2 O3 O6 N L האיים 7

O2 N. ונימוסות : O1 L ונימוסים : O3 O4 O6 F והנימוסים

*las tiendas de Edom y de los ismaelitas, la frontera de Moab y de Ammón*¹, de los cristianos y de los incircuncisos. Indagué en pos de su leyes y me he fatigado, pero **no se ha enfriado mi [ansia de] conocimiento**². Aprecio en ti espíritu de sabiduría; **enséñame tu Ley y sobrevéngame lo que sea**³.

El anciano se asombró de sus palabras, se fijó atentamente en sus dichos y **exclamó: «¡Lejos de mi hacer tal cosa!**⁴, pues
5 **mi Ley es una maravilla y secreto de secretos, con lo cual hay peligro en el asunto si se informa a los cristianos de que te revelo la raíz de la fe**⁵, **que como un martillo desmenuza la roca**»⁶.

1.- Cfr. Sal. 83, 7-8.

2.- Ta'a. 21a.

3.- Jb. 13, 13.

4.- Gé. 44, 17.

5.- Traduzco la segunda oración condicional por completiva para agilizar la versión.

6.- Je. 23, 29.

גרולים ועיירות, / אוהלי אדום וישמעאלים, / גבול מואב ועמון, נוצרים וערלים. /
ואחרי נימוסיהם חקרתי ויגעתי, / אבל לא נתקררה דעתי. / ואני ראיתי כך רוח חכמה; /
למדני תורתך ויעבור עלי מה. /

ויתמה הזקן על דבריו, / ויתבונן על מאמריו. / ויאמר הזקן:

5 "חלילה לי מעשות זאת, / כי תורת פליאה וסורי סודות, / עם אשר ברבר סכנה / אם
אגלה לך עיקר האמנה, / אשר כפטיש יפוצץ סלע, / אם לנוצרים הרבר יגולע. /

O2 N וישמעלים : O1 O4 O6 וישמעאלים | O1 O2 O3 O4 F L גרולות : O6 N גרולים 1
O1 מואב | O6 om. : O1² F גבל : O1 O2 O3 O4 N L גבול | O3 וישמעאלים : F L
F : עמון : O1 O2 O3 O6 N L ועמון | O4 עמון : O6 N F L (fin. f. 96 v.) O2 O3
O2 O4. ונוצרים : O1 O3 O6 N F L נוצרים | O4 ומואב.

2 O1 O2 O4 O6 N F L : נימוסיהם | O3 L om. : N ואחר : O1 O2 O4 O3 F ואחרי
F : יגעתי ולא מצאתי : O1 O2 O3 O6 L יגעתי : N ויגעתי | O3 נימוסיהם
F | וגם אין : O6 ולא : O1 O2 O3 O4 N L אבל לא | O4 מצאתי ויגעתי
L. נתקרר : O1 O2 O3 O4 O6 N F נתקררה.

3 O1 O2 O3 O4 O6 עלי | O4 F חוקיך : O6 פסק תורתך : O1 O2 O3 N L תורתך
F : על : N L.

4 O1 O2 O3 O6 : על מאמריו | O1 O2 O3 O4 O6 N L om. F : על דבריו
O2 F. ויאמר : O1 O3 O4 O6 N L ויאמר הזקן | O4 F למאמריו.

5 F (fin. f. 5 v.) פלא פליאה : O6 פלא : O1 O2 O3 O4 N L פליאה
F : וסודות : O6 וסודי סודות באות : O2 וסודי סודות : O1 O3 N L
F : אם יש : O4 עם אשר יש : O1 O2 O3 O4 N L וסודות נרמזות
F. בוזנה : O1 O2 O3 O4 O6 N L סכנה | O6 וגם יש.

6 O2 O4 האמונה : O1 O3 O6 N L האמנה | O6 העיקר : O1 O2 O3 O4 N F L עיקר
O1 O2 O3 O6 N L : הרבר | O4 אשר היא : O1 O2 O3 O6 N F L אשר | F
O3 L. יורע : O1 O2 O6 N F יבולע : O1² O5 יגולע | O4 F רבר.

Respondióle 'Aḥitub: «*No te asustes ni temas*¹. Ábreme con tu fe las puertas de la Luz² y si [me] revelas tus misterios, Dios es testigo entre tú y yo³. He aquí que te conjuro por tu fe a que no me prives de tu bondad⁴ y me reveles tus misterios, nuevos y también antiguos»⁵.

Contestó el anciano diciendo: «Después que así me hayas conjurado⁶, anularé mi voluntad ante tu voluntad⁷. Sólo que
5 nuestra Ley es más extensa que el mar⁸ y la tarea es ingente⁹, no para un solo día ni para dos¹⁰, y si [te] revelo un palmo, ocultaré dos¹¹. Añadióle: «Mercader, tú que de mí buscas e inquieres¹², ten presente que nosotros,

1.- Cfr. De. 1, 21; Jos. 8, 1; *passim*.

2.- Alusión a la Ley tomada de Mēg. 16b: אורה זו תורה (Luz es la Torah).

3.- Gé. 31, 50.

4.- Cfr. Sal. 84, 12 y Pr. 3, 27.

5.- Ca. 7, 14.

6.- Cfr. Ca. 5, 9.

7.- Cfr. 'Abbot II, 4.

8.- Cfr. Jb. 11, 9.

9.- Cfr. Ne. 4, 13.

10.- Esd. 10, 13.

11.- Cfr. Nēd. 20b.

12.- Cfr. Pr. 11, 27.

ויאמר אחיטוב: אל תחת ואל תירא. / פתח לי באמונתך שערי

אורה, / ואם תגלה את צפוניך, / השם עד ביני וביניך. / והנני משביע אותך באמונתך /

שלא תמנע ממני את טובתך. / ותגלה לי סודיך הצפונים, / חדשים וגם ישנים. /

ויען הזקן ויאמר: "אחרי שככה השבעתני, / מפני רצונך אבטל

רצוני. / אפס כי תורתינו מים רחבה, / והמלאכה מרובה, / לא ליום אחד ולא

לשניים; / אם אגלה טפח, אכסה טפחיים. / ויאמר לו: "אתה, הסוחר, / אשר ממני

01 02 פתח לי | 04 אל תירא ואל תחת : 01 02 03 06 N F L 1

01² 03 06 N L : באמונתך | 03 L : om. 04 06 F : ופתח לי : N

04 F. באמונה : 02 באומנתך : 01 באמתך

04 ולא : 02 03 N L ואת : 01 06 F ואם | 02 N תורה : 01 03 04 06 F L 2

01 02 03 06 N L : את צפוניך | 04 F 01² אגלה : 01 02 03 06 N L תגלה |

01 02 03 ער | 04 habet הנה verbum השם Ante | 04 רוח צפונך : F רוח צפוניך

04 06 F. משביעך : 01 02 03 N L משביעי אותך | F cum segol עך : 04 06 N L

04 טובתך : 01 02 03 N L את טובתך | 04 F שאל : 01 02 03 06 N L שלא 3

01 02 צפונים : 04 06 F הצפונים | 02 03 N F L סודך : 01 04 06 סודיך | 06 F

03 N L : גם | 04 N F : גם | 01 02 03 06 L.

01 02 03 N F L : ויאמר | 01 scil. cap. septimum "i F scr. i. m. ויען Ante 4

01 02 03 N L. אחר אשר כבה : 04 F אחר שכך : 06 אחרי שככה | 04 06 om.

01 02 03 N L : כי | 04 ואפס : 01 02 03 06 N F L 5

01 02 03 N L : תורתינו | F כי המלאכה ארוכה : 04 06 כי המלאכה מרובה

F מהים : 04 מני ים : 01 02 03 06 N L מים | 06 ותורתי : 04 F ותורתינו

01 02 03 04 06 F L : ליום | 04 06 F trasp. supra : 01 02 03 N L מרובה

06. או : 01 02 03 04 N F L ולא | N יום

02 03 N F L : אגלה טפח | 04 ועתה אם : F ואם : 01 02 03 06 N L אם 6

02 F : אכסה טפחיים | 04 תשמע בלימודים : 06 אכסה טפח : 01 גולה טפח

04, cfr. Jes. 50, 4 אעיר לך אזניים : 06 אגלה טפחיים : 01 03 N L אכסה שתיים

omn.; ממני | 04 om. 01 02 03 06 N F L : אתה | (יעיר לי אוזן לשמוע בלימודים)

N fin. f. 3 v.

el común¹ de los judíos, todos nosotros servimos al nombre del Dios de los Cielos, **que extendió la tierra sobre las aguas**², y conoce que en nuestra fe se enuncian trece fundamentos³ y al que crea en la totalidad se le contará como judío y se le designará con el nombre de Israel⁴.

- El primero: que Él existe *poteroso en obras y grande en consejo*⁵, y es la causa de cuantos existen y la razón de todas las criaturas; y si todas las criaturas desapareciesen, no menoscabarían su existencia.

- El segundo: que Él es unidad perfecta y perdurable, sin la unidad propia de un compuesto⁶, ni como Rubén o Simeón⁷, que cada uno es solamente él [mismo]. A este respecto se dice: **No hay otro fuera de Él**⁸.

1.- Preferible a *secta* o *grupo* para traducir *kat* en este contexto.

2.- Sal. 136, 6.

3.- Los principios de la fe judía enumerados por Maimónides en su comentario al capítulo X del tratado Sanhedrin. Aquí aparecen en el mismo orden, pero redactados de diferente modo, entre otras cosas para adaptar el contenido a la prosa rimada. Vid. M. KELLNER, *Dogma in Medieval Jewish Thought*, Oxford 1986, pp. 218-219.

4.- Is. 44, 5.

5.- Cfr. Je. 32, 19.

6.- Lit. *sin cuenta de uno en uno*. El *uno* accidental de los seres compuestos, que se diferencia del *uno* real de la Divinidad, como expone Bahyah ibn Paqudah en el *Sefer Ḥobot ha-Lěbabot*: «על שני והאחר המקרי גם כן הוא על שני ענינים. האחד מהם נראה בו הרבוי והכלל והקבוצ בסוג האחד אשר הוא כולל מינים רבים וכמין האחר הכולל אישים רבים וכאיש האחד המחובר מחלקים רבים», M. HYAMSON, *Duties of the Heart. By Bachya ben Joseph ibn Paquda. Translated from the Arabic by Jehuda ibn Tibbon*, Jerusalem-New York 1970; sec. *Ha-Yihud*, cap. VIII; p. 90.

7.- Estos dos nombres propios traducen en hebreo (B. B. 43b, *passim*) el par de indefinidos *Fulano* y *Mengano* del español. El autor alude con ellos a la unidad de cada individuo. Bahyah ibn Paqudah la enfoca con estos términos: «הענין השני מאחר המקרי הוא האחד הנאמר על האיש האחד לא מתרבה ולא כולל דברים רבים כנראה ממנו אך הוא רב בעצמו מצד חבורו מחומר וצורה ופעם ומקרה», *ibidem*.

8.- De. 4, 35.

מבקש ושוחר, / רע כי אנחנו, כת היהודים, / בכללינו אנו עובדים / לשם אלהי השמים,
 / רוקע הארץ על המים; / ורע כי באמונתנו נאמרים / שלשה עשר עיקרים, / המאמינים
 בכלל>ם< יהודי ימנה, / ובשם ישראל יכונה: /

הראשון, שהאל נמצא / רב העליליה גדול העצה, / והוא עילת כל
 הנמצאים / וסיבת כל הנבראים. / ואם כל הנבראים יעדרו, / ממציאותו לא יחסרו. /

השני, שהוא אחד אחרות גמורה ונצחת, / בלי חשבון אחת לאחת. / ולא
 כראובן ושמעון, אשר כל אחד לבדו. / ועל זה נאמר: 'אין עוד מלבדו'. /

- 1 O4 : ומשחר : O1 O2 O6 N F | ושוחר : N | אבקש : O1 O2 O3 O4 O6 F L :
 O1 O2 O3 N F L : בכללינו אנו | O1 fin. f. 99 r. | omn.; אנחנו : O3 L | לשחור
 : O2 O6 : לשם אלקי : O1 O3 N L | לשם אלהי : O6 אנו בכללינו : O4 בכללינו אנחנו
 F. לאלוה : O4 לאלהי
- 2 O4 : וגם : O1 O2 O3 O6 N F L | ורע : O2 ארץ : O1 O3 O4 O6 N F L : הארץ
 : O4 F : י"ג : O6 שלשה עשר | O2 O4 באמונתנו : O1 O3 O6 N F L : באמונתנו
 : N | עיקורים : O1 O2 O3 O4 O6 F L | עיקרים : O1 O2 O3 N L | שלש עשרה
 O4. וכל המאמינים : O1 O2 O3 O6 N F L : המאמינים : O1² המאמינים
- 3 supplevi litteram finalem fort. omissam per haplographiam :
 : O4 F : יהודי : O2 O3 L : כלל : F : כלל : O6 כל שבכלל : O1 O4 N : בכלל
 : O2 O3 N L. היהודים : O1 O6 : יהודים
- 4 Ante L cum : O3 N : שאל : O1 O6 : שהאל : L | habet העיקר verbum הראשון
 : O6 : העליליה | O3 fin. f. 97 r. | omn.; רב : O4 F : שהוא : O2 שעל : tsereh :
 : O3 לעילת : O1 O2 O4 O6 N F L : עילת : O4 F : עלילה : O1 O2 O3 N L : העלילה
- 5 O3 N. ממציאותו : O2 O4 O6 : ממציאתו : O1 F L : ממציאותו
- 6 O1 O3 O4 O6 N F L : אחרות : O2 N | השנית : O1 O3 O4 O6 F L : השני
 : O1² : ונצחי : F : ונוצחת : O2 O3 L : ונצחיות : O1 N : ונצחית : O6 ונצחת : O2 עדרות
 : om. O1 O2 O3 O4 N L | O6 F : בלתי חשבון : O4 בלי חשבון : O4 ונוכחת
 O1². אחר : O1 O2 O3 N L : אחת : O6 F : אחת ואחת : O4 אחת לאחת
- 7 O4 : א' וא' לחלקי אחרים יתפרדו : F : אחר ואחר : O1 O2 O3 O6 N L : אחר
 : omn.; O2 fin. f. 5r. ועל זה

- El tercero: que Dios no es un cuerpo ni una fuerza corporal¹, y no es como [expresan] las palabras de los cristianos, necios de espíritu². Y [esto] no lo captan quienes [sólo] aprehenden el cuerpo y los accidentes, pues Él está exento de toda materia³. Tampoco percibirás en Él materia y forma, ni cambio ni mutación; y si encuentras que en las Escrituras se le atribuye mano o pie⁴, es por vía de la metáfora: *la Torah habla como el lenguaje de los hombres*⁵.

- El cuarto: que Dios es el anterior [a todo], *sin artífice junto a Él*⁶.

- El quinto: que Dios es digno de que se le sirva, y no a otro fuera de Él, incluso constelaciones o esferas, serafines⁷ y 'er'el-lim⁸, y menos aún

1.- Lit. *y no una fuerza en un cuerpo*.

2.- Referencia a la Encarnación y al credo trinitario.

3.- Lit. *más sencillo que todos los materiales*.

4.- Lit. *si encuentras escrito sobre Él mano o pie*.

5.- Cfr. Bēr. 31b. Alusión al problema planteado por los antropomorfismos bíblicos. Entre los teólogos judíos se impuso la explicación metafórica de tales pasajes, formulada por Saadia Gaón en el *Sefer 'Emunot wē-Dē'ot* II, 7-12. Cfr. Maimónides, *Moreh Nēbukim* I, 26.46; Yosef Albo, *Sefer ha-'Iqqarim* II, 17; etc.

6.- Cfr. Pr. 8, 30. El principio de la preexistencia divina.

7.- Quinto de los coros angélicos según la jerarquía establecida por Maimónides en el *Mišneh Torah. Sefer ha-Madda'*, *Hilkot Yēsode ha-Torah* II, 7: *ḥayyot*, *'ofannim*, *'er'el-lim*, *ḥašmal-lim*, serafines, *mal'akim*, *'elohim*, *bēne 'elohim*, querubines e *'išim*. En el cap. 26 del Libro Hebreo de Henoc (*Sefer Hekalot*) se afirma que sólo hay cuatro serafines, y que se llaman así porque queman (*šorēfim*) los libros de Satán.

8.- Categoría de ángeles nombrada en Kēt. 104a; capp. 14 y 39 del Libro Hebreo de Henoc; *passim*. Su nombre deriva del apelativo 'Ari'el (un león es Dios) de Is. 33, 7. Se les menciona de nuevo *infra*, p. 73.

השלישי, שהאלוה אינו גוף ולא בגוף כח. / ולא כדברי הנוצרים, סכלי הרוח.
 / ולא ישיגוהו משיגי הגוף והמקרים, / כי הוא פשוט מכל חומרים. / ולא תשיגוהו חומר
 וצורה, / ולא שינוי ולא תמורה. / ואם תמצא עליו כתוב יד או רגל, הוא דרך העברה: /
 כלשון בני אדם דברה תורה. /

הרביעי, שאלוה קדמון / בלי רבר אצלו אמון. /

5

החמישי, שאלוה ראוי לעוברו, / ולא לאחר בלעדו, / אפילו מזלות וגלגלים, /

- 1 F : האלקים N : האלהי O6 : האלוה O2 : אלוה O3 L : שהוא אלוה O1 : שהאלוה 1
 O6 O2 : כגוף O1 O3 O4 L : בגוף O2 : הגוף O6 N F L : O1 O3 O4 O6 N F L : om. O4 :
 N : O1 O2 O4 O6 N F L : כדברי F : בכח O1 O2 O3 O4 O6 N L : כח F : גוף N :
 O1 O2 : הרוח O2 N : סכלי F L : (fin. f. 4 r.) O1 O3 O4 O6 : סכלי O3 : כדברי
 O4 O6 L : O3 N F : רוח O4 O6 L :
 2 F : גוף O1 O2 O3 O4 O6 N L : הגוף O4 N : ישיגוהו O1 O2 O3 O6 F L : ישיגוהו
 O1 O2 : ולא om.; F fin. f. 5 r. : חומרים O2 N : לכל O1 O3 O4 O6 F L : מכל
 N : ישיגוהו O1 O2 O6 F L : תשיגוהו O3 O4 : תשיגוהו F : כי לא O3 O4 O6 N L :
 L : חומר חומר O1 O2 O3 O4 O6 N F : חומר O1² : ישיגוהו
 3 om. O4 O6 : O1 O2 O3 N L : עליו O4 : לא שינוי O1 O2 O3 O6 N F L : שינוי
 O1 O2 O3 O6 N L : יד או רגל O4 F : om. O4 : כתוב F :
 om. O4 F : N : או O1 O2 O3 O6 L : הוא O4 F : יד ורגל
 4 O2 : רברה התורה O1 F L : רברה תורה O1 O6 : כלשון O2 O3 O4 N F L :
 O4 O6 N : רברי תורה O3 : רת
 5 O1 O2 O3 O6 N : קדמון N : שאלהי O1 O2 O3 O4 O6 F L : שאלוה O1² : שהאלוה
 F L : emendavi : בלתי O4 : הקדמון
 6 O1 : לעוברו F : שאלקי O4 : שאלהי O2 : שאלוה O3 O6 N : שאלוה O1 L : שהאלוה
 O1 O2 O6 N : ולא לאחר בלעדו O2 : לעברוהו O2 O3 O4 O6 N F L :
 O1 : אפילו O4 : ואין אחר מלברו F : ואין אחר בלעדו O3 L : ולא לאחר מבלעדו
 O4 O6 F : או גלגלים O1 O2 O3 N F L : וגלגלים O4 : ואפילו O2 O3 O6 N F L :

hombres, cuyo fundamento está en el polvo¹, ni tampoco [hay que] establecer entre Él y nosotros intercesores mediadores, que ponen en movimiento la cólera de Dios².

5 - El sexto: que la profecía emana de la chispa de la luz de Dios y, prendiendo en el alma del profeta, despierta en él su inteligencia, pues *de parte de Dios le viene*³, y no todos son merecedores de tal preeminencia, sino los dotados de un alma límpida y diáfana.

- El séptimo: que el profeta Mošeh ben 'Amram es grande y sublime en su grado, por encima de todos los profetas que existieron antes que él y después de él se encuentran. Y que sus alcances superaron en bastantes grados a los del resto de los Profetas⁴, puesto que *todos los Profetas profetizaron desde*

1.- Jb. 4, 19.

2.- Probable ataque al papel de mediador entre Dios y los hombres que la doctrina cristiana le atribuye a Jesús de Nazaret. Vid. Jn. 14, 6; Gá. 3, 19; Heb. 8, 2; *passim*.

3.- Cfr. Jos. 11, 20 y Je. 7, 1.

4.- Lit. *y que fueron sus alcances grandes sobre el resto de los Profetas bastantes grados*.

שרפים ואראלים. / ומכל שכן בני אדם, / אשר בעפר יסודם. / ואף לעשותם בינו ובינינו
מליצים אמצעים, / חמת האלקים מניעים. /

הששי, כי הנבואה / מניצוץ אור אלוה באה, / ומתרבקת בנפש הנביא
ומעוררת אצלו שכלו, / כי מאת השם היתה לו. / ולא הכל זוכים לאותה מעלה, / כי
אם בעלי נפש זכה וצלולה. /

5

השביעי, כי הנביא משה בן עמרם / היה במעלתו גדול ורם / על כל
הנביאים / אשר היו מלפניו ולאחריו נמצאים, / וכי היו השגותיו גדולות / על שאר הנביאים

- 1 O1 O2 O3 O4 N L : שרפים O6 F | O1 O2 O3 O6 N F L : ואראלים
O1 O2 O3 O4 : לעשותם O6 N L | O1 O2 O3 O6 N L : מעפר O4 F : בעפר O4 : וחשמלים
O2 : לבינו : N ובינו : O1 O3 O4 O6 F L : om. F : O6 N L : om.
- 2 N : ואמצעיים : O2 O3 L : O4 O6 L : om. O1 O2 O3 N L : מליצים
O1 : מניעים | cett. המלך : O1 : האלקים O4 O6 F : אמצעי : O1 : אמצעיים
O4 O6 F : תועי : O2 : טועים : (fin. f. 3 r.) N L (i. m.) שותים (scr. O1² O3 : תועים
O1 O2 O3 : om. F : אלקים : O4 O6 : אור O4 F : om. O1 O2 O3 : להאמין
F : אור : O4 : אלוקי : O6 : אלקי : O1 O3 L : האלוה : O2 N : אלוה O1 O2 O3 O6 N L :
O1 O2 O4 O6 : הנביא O1 O2 O3 N L : מרבקת : O4 F : מתרבקת : O6 : ומתרבקת
O3 L : הנבואה : N F :
- 4 O1 O2 O3 N L : אצלו O1 O3 O6 N L : om. O2 O4 F : ומעוררת O4 F :
O1 O3 : זוכין | O2 : ולא כל אדם : O1 O3 O4 O6 N F L : ולא הכל O6 : ומעוררת
O3 O4 O6 L : לאותו : O1 O2 N F : לאותה O2 : זוכה : O6 : זוכ : O4 N F L :
O1 O2 O3 N L : בעל : O1 O2 O3 N L : om. O3 : בעלי O4 O6 F : O1 O2 O4 O6 N F L : אם
O3 : נביא : O1 O2 O4 O6 N F : O1 O2 O3 O4 O6 F L : השביעי
O2 O3 O4 O6 N F L : במעלתו O4 : om. O2 : היתה : O1 O3 O6 N F L : היה O1 :
O4 : ואב לכל : O6 : ואב על כל : O1 O2 O3 N L : על כל O1 : במעלותיו
F : ואב ואם כל
- 7 O1 O2 O3 F L : מלפניו ומאחריו O6 : הי' : O4 N F L : (fin. f. 97 v.) O1 O2 O3 : הי'
N : הי' : O1 O3 O6 F L : O6 : אחריו : O4 : לפניו ולאחריו : N : מלפנים ומלאחריו
O2 : השגות : O4 : השגות : O3 L : השגות : O1 O6 N F : השגותיו O4 : om. O2 : היתה
O1 O2 O3 N L : על שאר L : גבולות : O4 : גדולה : O1 O2 O3 O6 N F : גדולות
O1 O2 : נביאים : O4 F : O1¹ מכל : F : על כל : O4 : וכל : O6 : על שאר
O3 O6 N L :

el interior de un recinto no iluminado; y Moisés, nuestro maestro, desde el interior de un espejo claro y bruñado¹. Todos los Profetas, en el sueño y en la hora del sopor; y Moisés, nuestro maestro, al despertar contempló la imagen². Todos los Profetas *temblaban y se estremecían*³ cuando el Espíritu se posaba sobre ellos⁴, y Moisés, nuestro maestro, como [cuando] un hombre habla a su compañero⁵. Ninguno de los Profetas profetizó por su propia cuenta, sino por cuenta de la Šēkinah⁶, que hablaba con ellos; y Moisés, nuestro maestro, hizo pasar toda su bondad ante su presencia⁷. Aarón no entre en cualquier [momento]⁸, pero Moisés no estaba sujeto a la

1.- Cfr. Yěb. 49b. Vid. Le. Rab. I, 14. El latinismo '*aspaqlaria*' es el término que se pone en relación con la visión intuitiva directa especial atribuida a Moisés.

2.- Vid. Nú. 12, 8.

3.- Cfr. Is. 44, 8.

4.- Nú. 11, 25.

5.- Éx. 33, 11.

6.- Palabra que designa en el lenguaje targúmico (Targum Pseudojonatán a Nú. 24, 6; *passim*), midrástico (Gé. Rab. XXXVI, 8; *passim*) y talmúdico (Pės. 117a, *passim*), la presencia divina en todo lugar (B.B. 25a), y especialmente en el pueblo de Israel (Běr. 7a); por lo cual a veces se emplea como forma alternativa para referirse al propio Dios.

7.- Cfr. Éx. 33, 19.

8.- Cfr. Le. 16, 2.

כמה מעלות. / אחת שכל הנביאים נבאו מתוך מחיצה שאינה מאירה, / ומשה רבנו מתוך אספקלריא זכה ובהירה. / כל הנביאים בחלום ובעת השינה, / ומשה רבנו בהקיץ הביט תמונה. / כל הנביאים כנוח עליהם הרוח פחדו ורהו, / ומשה רבינו כאשר ידבר איש אל רעהו. / כל הנביאים לא נתנבאו ברשות עצמם, / כי אם ברשות השכינה שריברה עמם; / ומשה רבינו העביר לפניו כל טובו. / אהרן בבל יבוא, / ומשה אינו בבל יבוא.

5

- 1 אחת | O4 תחתיו הם במעלה : O6 קנה מעלות : O1 O2 O3 N F L כמה מעלות
 L : (scr. i. m.) O1 O2 O3 O6 N F נבאו | O4 יען : O2 O3 O6 N F L
 N. מתוך מתוך : O1 O2 O3 O4 O6 F L מתוך | O4 ראו
- 2 O1 O2 O4 O6 N F : שאינה | O2 המחיצה : O1 O3 O4 O6 N F L מחיצה
 O6 ומשה : O4 ומרעה : O1 O2 O3 N F L ומשה רבינו | O3 L שאינו
 O4 O6 F מחיצה : O2 האספקלריא המאירה : N האספקלריא : O1 O3 L אספקלריא
 O2 ומאירה : O6 (fin. f. 3 v.) O4 וברה : O1 וברירה : O1² O3 F L ובהירה |
 O1 O3 O6 N ובעת | O2 נבאו מתוך : O1 O3 O4 O6 N F L בחלום | N המאירה
 N : השינת : O1 O3 O4 O6 F L השניה | O2 המחיצה : O4 בעת : O1 O3 O4 O6 N F L
 O2 רבינו : O4 F ומרעה : O1 O3 O6 N L ומשה רבינו | O2 שאינה מאירה
- 3-4 O1 O3 O4 כל הנביאים ... אל רעהו | O2 תבונה : O1 O3 O4 O6 N F L תמונה
 O1² : O4 F תנוח : O6 בנוח : O2 ex homoioarcto | O6 N F L om.
 O3 L ויפחרו : N O1² יפחרו : O1 O4 O6 F פחרו | O1 O3 N L בכי תנוח
 O1 O3 O6 N L : ומשה רבינו | O4 O6 ורעיו : N וראו : O1 O3 F L ורהו
 O6 רעהו ולא זו ידו : N רעיו : O1 O3 O4 F L רעהו | O4 F ומרעה
 O1 O2 O3 N L : כי אם ברשות | N אצמן : O1 O2 O3 O4 O6 F L עצמם
 O2 שכינה : O1 O3 O4 O6 N F L השכינה | O4 O6 F כי אם ברצון
 O1 O2 O3 O6 N L : לרבר : F שרבר : O4 שרברה
- 5 O1 O3 O6 F L : העביר לפניו | O4 F ומרעה : O1 O2 O3 O6 N L ומשה רבינו
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : אהרן | O4 העביר ה' ביה לפניו : O2 N העביר על פניו
 O1 O2 : אל בבל יבוא : O1² O4 O6 F L בבל יבוא | F ואהרן
 O1² O6 : ומשה אינו בבל יבוא | O3 בבל יבוא : N אל בבל עת יבוא
 O3 : בבל יבוא : L ומשה בבבל יבוא : O4 F ולא משה בבל יבוא
 O1 O2 N : ומשה בבל יבוא

*prohibición*¹. Una prueba a este extremo [es] que dijo: "**Permaneced quietos y yo voy a escuchar**"², enseña que *solía hablar con él en todo momento*³. Y por su mano se dieron en el Sinaí decretos y ritos de parte de Dios, Señor de todos los hechos⁴.

- El octavo: que la Ley le fue dada a Moisés **de boca de la Fortaleza**⁵, y que Moisés no introdujo innovación en letra o vocablo alguno; sólo [transmitió] la que le fue dada escrita.

5 - El noveno: que la Ley que le fue dada a Israel no cambiará ni se modificará, pues con justos juicios nos compadecerá, y **Él no es un hombre para arrepentirse**⁶. El último profeta advierte al final de su profecía: "**Recordad**

1.- Cfr. SIFRA', sección '*Ahare Mot, Parašta*' 1 (a Levítico 16, 2).

2.- Nú. 9, 8.

3.- Cfr. SIFRÉ NÚMEROS a 9, 8.

4.- Vid. Éx. 31, 18; *passim*.

5.- B.M. 58b, Hor. 8a, *passim*. Vid. Éx. 19, 19 y 20, 1. *Fortaleza* es una de las diez *Sēfirot* o emanaciones de la Divinidad según las doctrinas cabalistas.

6.- I Sam. 15, 29.

/ וראיה לדבר, שאמר: 'עמדו ואשמעה', / מלמד שהיה מרבר עמו בכל שעה. / ועל ירו
נתן בסיני חוקים ונימוסים / ה', ארון על כל המעשים. /

השמיני נאמין כי התורה / ניתנה למשה מפי הגבורה, / וכי לא חירש בה
משה אות או תיבה, / רק אשר ניתנה לו כתובה. /

התשיעי נאמין כי התורה אשר לישראל ניתנה, / לא יחליפנה ולא ימירנה. /
כי במשפטים צדיקים אותנו ירחם, / ולא אדם הוא להנחם. / הנביא האחרון הזהיר בסוף

5

- 1 O3 L | עמוד : O1 O2 O4 O6 N F | עמדו : O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 F |
O1 | אשמעה וגו' : O2 ואשמעה וגו' : O1² O3 N L : O4 O6 F | ואשמעה
O1 O2 O4 O6 F L : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מלמד : F |
O4 F. O1 O2 O3 O6 N L : כל : O2 שתי' מרבר : N | שרבר : O2 שתי' מרבר : N |
- 2 O3 ניתנה תורה : N ניתנה התורה : O1 O2 ניתנה : O4 ניתנו : O1² O6 ניתנו : F נתן :
O1 O3 O4 O6 N F (fin. O6 F | חוקים : O1 O2 O3 O4 N L : O1 O2 O3 O4 N L : בסיני : L |
O2 והנימוסים : O1 O4 O6 N F : O2 החוקים : L (f. 6 v.)
O3 L : ארון ה' : O1² O2 N : ארון ה' : O3 L : ומשפטים ונימוסים
O4. O1 O2 O3 O6 N F L : על כל : F cum isereh | אל ארון : O4 אל ארון :
O1 O2 O3 O4 O6 N L : ניתנה : O6 נאמרה : O1 O2 O3 O3 N F L : נאמין 3-4
O3 | om. O1 O2 O4 O6 N F L : למשה מפי הגבורה ... רק אשר נתנה : F נתונה
O6 ולא : O1 O2 O4 N F L : וכי לא : O4 O6 למשה מסיני : O1 O2 N F L : למשה
N | בה חירוש : F בה : O2 בה עד משה : O1 O4 O6 L : בה משה :
O6 תיבה אות : O4 N F L (fin. f. 5 v.) O1 O2 : תיבה
O2. נתנו : O1 O4 O6 N F L : ניתנה : O4 F | כאשר : O1 O2 O6 N L : אשר
O4 : כי נאמין : O6 F : נאמין כי : F התשיעית : O1 O2 O3 O4 O6 N L : התשיעי 5
O1 O2 O3 : לא : O4 נתונה : O1 O2 O3 O6 N F L : ניתנה : O1 O2 O3 N L : נאמין
O4 O6 N L : יחליפנו : O1 O4 O6 F : יחליפנה : F ולא : O4 O6 N L :
O1 O2 N. O1² O3 O4 O6 F L : ימירנה : O1 O2 N.
6 F : במשפט צדיקים : O3 O6 L : במשפטי צדיקים : O1² כי במשפטים צדיקים :
O1 O2 O3 N : אותנו : O4 : om. O1 : בי שפטים צדיקים : O2 N : בא במשפטי צדיקים :
O1 O2 O3 O6 N L : תנחם : F תרחם : emendavi | ירחם : O8 : om. O6 : אותנו : F
Ante verba הנביא : F | להתנחם : O1 O2 O3 O4 O6 N L : להתנחם : O4 : om.
O4, tamquam transmutatio seq. habet רק בגזר דין ומשפט על צדיקים ירחם
O1 O3 O4 O6 : האחרון : O4 O6 F | והנביא : O1 O2 O3 N L : הנביא :
F. האחרון מלאכי : O2 אחרון : N L :

la Ley de Moisés, mi siervo, a quien yo le ordené ..."1".

- El décimo: que *el Dios de los espíritus*², *tiene los ojos abiertos sobre todos los caminos de los hijos de Adán*³, *conoce y sabe sus pensamientos*⁴, y **comprende todas sus acciones**⁵. Provee por todos sus individuos y conoce todas las cosas escondidas, incluso **en los aposentos más secretos**⁶, y no hay posibilidad de esconderse de Él ni enmascararse, pues *escudriña todos los*
5 *resquicios de las entrañas*⁷.

- El decimoprimer: que Él remunera con el bien a los buenos y paga su castigo a los deudores; y mide al hombre con arreglo a su medida, al malo mal y al bueno conforme a su bondad. La base del pago del castigo y del pago del premio es la vida del mundo venidero, adonde merecerán [ir] las almas puras.

1.- Mal. 3, 22.

2.- Cfr. Nú. 16, 22 y 27, 16.

3.- Cfr. Je. 32, 19.

4.- Cfr. Sal. 94, 11.

5.- Sal. 33, 15.

6.- Bes. 9a, 'A.Z. 12a, *passim*. Lit. *en los aposentos de los aposentos*..

7.- Cfr. Pr. 20, 27.

נבואתו: / זכרו תורת משה, עבדי, אשר צויתי אותו. /

העשירי, כי אלהי הרוחות, / על כל דרכי בני אדם עיניו פקוחות. /
ומכיר ויודע מחשבותיהם, / ומבין אל כל מעשיהם, / ומשגיח על כל פרטיהם. / ויודע
כל הנסתרים, / אפילו בחדרי חדרים. / ואין יכולת להחבא ממנו ולהתחפש, / כי כל
חדרי בטן הוא חופש. /

5

האחר עשר, שהוא גומל טוב לטובים / ומשלם גמול לחייבים. / ומורד לאדם
כפי מרתו: / לרשע רע ולטוב בטובתו. / ועיקר שילם העונש ושילם הטובה / הוא לחיי

- 1 O2. נבואתו O1 O3 O4 O6 N F L
- 2 O4 (fin. f. 98 r.) O1 O3 הרוחות I F האלקי: O4 O6 אלוך: O1 O2 O3 N L אלהי
O6 N F L : om. N. O2 רוחות O1 O2 O3 O4 O6 F L : om. N.
- 3 I F O4 כל מחשבותיהם: O2 מחשבותיהן: O1 O3 O6 N L מחשבותיהם
O2 O4 O6 N F : ומשגיח על I F ומבין את: O1 O2 O3 O4 O6 N L ומבין אל
O4. הכלל ועל הפרט: O1 O2 O3 O6 N F L כל פרטיהם I O1 O3 L ומשגיח אל
O4. ורואה: O1 O2 O3 O6 N F L ויודע.
- 4 O1 O2 O3 O6 N F L : אפילו I O1 O3 L נסתרים: O2 O4 O6 N F הנסתרים
O1 O3 O4 O6 L : להחבא I F יכולים: O1 O2 O3 O4 O6 N L יכולת I O4 ואפילו
O2 N F. להחביא.
- 5 O4. בטן: N הבטן הוא: O1 O2 O3 O6 F L בטן הוא
- 6 I F O4 עונש: O1 O2 O3 O6 N L גמול I O6 טובה: O1 O2 O3 O4 N F L טוב
O6 : om. O3 L. O6 וימרד לאדם: O1 O2 O4 N F ומורד לאדם
- 7 O6 ולרשע: O1 O2 O3 O4 N F L לרשע I O6 מידותיו: O1 O2 O3 O6 N L מרתו
O1 O2 O3 O4 O6 N : בטובתו I O4 כרשעתו: O1 O2 O3 O6 N F L רע I
I L ועוקר: N ועיקר: O1 O2 O3 O4 O6 F בטובותיו: L בטובתו
O2 : עונש: O1 O3 O4 N F העונש I O1² O3 O4 O6 N L שילום: O1 O2 F שילם
O1² O3 O6 N L : ושילום הטובה: O1 O2 F ושילם הטובה I O6 הרעה: L מהעונש
O1 O3 L. היא: O2 O4 O6 N F הוא I O4 והטובה

Aquí no hay sino comida de frutos¹.

- El decimosegundo: creemos nosotros, el común de los judíos, que *estamos destinados a ser redimidos*². Dios, ¡bendito sea!, *reunirá a nuestros dispersos*³, y nos enviará nuestro Mesías. *Se alegrará su pueblo con arreglo a los días de aflicción*⁴ y *volverá la corona a su esplendor original*⁵. Rápidamente nos
5 haremos acreedores de aquel tiempo; si se retrasa, le esperaremos⁶.

- El decimotercero: creemos que los muertos revivirán y florecerán. **Muchos de los que duermen en el polvo de la tierra se despertarán: unos para el**

1.- B. B. 137a. Expresión que alude al disfrute de las primicias.

2.- Cfr. Est. 8, 13.

3.- Cfr. Is. 56, 8.

4.- Cfr. Sal. 90, 15.

5.- Yom. 69b.

6.- Ha. 2, 3.

העולם הבא. / ושמה יזכו הנפשות הטהורות, / ואין כאן אלא אכילת פירות. /

השנים עשר נאמין אנחנו, כת היהודים, / שאנו להגאל עתידים. / ויקבץ הש(ם)
(תברך) נדחינו, / וישלח לנו משיחנו. / וישיב העבודה לרביר ביתו, / ויקרבנו לעבודתו. /
וישמח עמו כימות עונה. / וישיב העטרה ליושנה. / מהרה לאותו זמן נזכה; / אם
יתמהמה, לו נחכה. /

5

השלשה עשר נאמין כי המתים יחיו ויציצו, / ורבים מישני אדמת עפר יקיצו: /

- 1 omn.; N fin. f. 4 r. ! O3 O4 O6 N : עולם הבא O1 O2 F L : העולם הבא 1
O1 O2 O3 L : אכילת פירות O2 : הטהורים O1 O3 O4 O6 N F L : הטהורות
O4 F : הפירות O6 N : אכילת פירות
- 2 O2 O6 N : להגאל O1 O3 O4 F L : להגאל O6 : אנחנו O1 O2 O3 O4 N F L : שאנו
solvi abbreviationem השם יתברך N : העתידים O1 O2 O3 O4 O6 F L : עתידים
O2 : שם O6 : ה' N : השם O4 : השי' O1 O3 F L : השי'
- 3 O1 O2 O3 O4 : משיחנו O3 L : עתידינו O2 N : נרחים O6 : נידחינו O1 O4 F : נדחינו
O4 : וישיב העבודה לרביר ביתו ויקרבנו לעבודתו F : את משיחנו O6 N : משיחנו
O6 : ויקרבנו F : ויקרבנו O1 O2 O3 N L tamquam ex homioarcto : om. O6 F :
O4 : ויקרב
- 4 O1 O3 O4 O6 F L : כימות L : ערתינו O4 : העם O1 O2 O3 O6 N F : עמו
O6 F : עינה O4 N L : (scr. i. m.) עינותינו O1 O2 O3 : עונה N : בי אות O2 : ביאת
F : עטרה O4 O6 : העטרה O4 F : ויושב O1 O2 O3 O6 N : וישוב L : וישיב
F : habet אמן סלע verba נזכה Post O2 : עבודה O1 O3 N L : העבודה
- 5 F (fin. f. 7 r.) : נתחכה O4 O6 : נחכה N : לא O1 O2 O3 O4 O6 F L : לו
O3 : יחכה O1 O2 N L : חכה
- 6 F L : המתים O4 : שהמתים O1 : כל המתים N : כי כל המתים O2 O3 O6 : כי המתים
O1 O3 O4 O6 F L : מישני N : ויציצו O2 : יציצו O1 O3 O4 O6 F L : יחיו ויציצו
O1 O2 O4 : יקיצו O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : ארמת N : מישנה O2 : מישנים
O3 : יקוצו O6 N F L :

oprobio y la ignominia¹, otros, para *la luz clara y resplandeciente*², que los justos se deleitarán con Su obra : el ojo no vio a Dios excepto Él³.

Estos son los principios de acreditación de la fe que ha sido dada a todo judío. Sin embargo, nuestra Ley son *usos y decretos y juicios justos*⁴, y hacen *un total de 613 [preceptos]: 365 negativos, como el número de los días del año solar*⁵ y el número [de la suma] de las letras de [la palabra] Ha-Śatan faltando uno⁶. Contra él tenemos *un día especial para mortificar nuestras almas*⁷, un día para expiación de las iniquidades. Y como el número de los miembros que tienen su asiento en nosotros, tenemos 248 mandamientos positivos **que debe cumplir el hombre**⁸. Asimismo, nuestros usos tienen raíces vigorosas, renuevos, vástagos, ramas y

1.- Da. 12, 2.

2.- Cfr. Za. 14, 6. Lit. *la luz del frío y de la helada*. Raši, Abraham ibn Ezra y David Qimhi entienden el pasaje según se ha traducido. Se apoyan para eso en Jb. 31, 26 y Éx. 16, 8: una luz clara como la lunar o la de los días fríos, e intensa como la espesura del hielo. Vid. *Miqra'ot GēdoHot* a Za. 14, 16.

3.- Is. 64, 3.

4.- De. 4, 8.

5.- Cfr. Makk. 23b.

6.- Las letras de la palabra *Ha-Śatan* suman en gemetría 364, el número de los días del año en que le está permitido tentar. Sólo carece de ese permiso el *Yom Kippur*: השטן במספריו תלה מאה ושיתין וארבעה הוי תלה מאה השטן בשנתו וארבעה וימי אית ליה רשותא לאשטני ביומא דכיפורי לית ליה רשותא ושיתין וארבעה וימי אית ליה רשותא לאשטני , Yom. 20a.

7.- Cfr. Is. 58, 5.

8.- Le. 5, 22 y Ez. 20, 11. En 'Ohol. I, 8 se afirma que el número de miembros del cuerpo humano asciende a 248: מאתים וארבעים ושמונה אברים באדם .

אלה לחרפות ולדיראון, / ואלה לאור יקרות וקיפאון / אשר יתענגו הצריקים בפעולתו.
/ עין לא ראתה / אלהים זולתו. /

אלה עיקרי האמנת האמונה / אשר על כל איש יהודי
נתונה. / ואולם תורתנו נימוסים / וחוקים ומשפטים צדיקים, / ובכללם תרי"ג המה. /
שס"ה כמנין ימות החמה / וכמנין אותיות השטן חסר אחר; / ובנגדו יש לנו יום מיוחד,
/ יום נפשותינו ענות / ויום כפרה לעונות. / וכמנין אברים אשר בנו יסודם, / יש לנו
מצות עשה אשר יעשה אותם האדם. / ולנימוסיו שורשים תקיפים / ופארות, ברים וענפים,

5

- 1 O1 O2 O3 O4 O6 N : לחרפות | O1 אלא : O6 אלו : O1² O2 O3 O4 N F L : אלה 1
O1 O2 O3 : ואלה | N ולדיראון : O1 O2 O3 O4 O6 F L : להרפות | F :
O1 אשר | O1 יקרה : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : יקרות | O6 ואלו : O4 N F L :
O1 O3 N L : צדיקים : O2 O4 O6 F : הצריקים | O4 F : כאשר : O2 O3 O6 N L :
L : בפעולתה : N : בפעולתו : O1 O2 O3 O4 O6 F : בפעולתו
- 2 O4 F L : אלקים : O1 O2 O3 O6 N : אלהים 2
- 3 O1 O3 N L : om. O2 O4 O6 : האמנת | O6 אלו הם : O1 O2 O3 O4 N F L : אלה 3
O1 O3 O4 O6 F L : יהודי | O2 O6 N : על : O4 לכל : O1 O3 O4 F L : על כל | F :
O2 יהורא : N : יהורה
- 4 O1 O2 O3 F L : תורותינו | O1 O2 O3 O4 O6 N F : נתנה : O1 O2 O3 O4 O6 N F : נתונה 4
O2 O4 O6 F L : חוקים | O6 רמות : O1 O2 O3 O4 N F L : נימוסים | O6 N :
O2 משפטים : O1 O3 O4 O6 N F L : ומשפטים | N ואוקים : O1 O3 : וחוקים
omn.; L. fin. f. 3 v. : תרי"ג | O6 ובכללים : O4 ובכללם : O1 O2 O3 N F L :
O4 O6 habent לאווין verbum שס"ה Post |
- 5 O1 O3 O4 O6 N F L : וכמנין | O3 : om. O1 O2 O4 O6 N F L : ימות 5
O1 O3 O4 O6 : אחר | O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L : אותיות | O2 ובמנין ימות
O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4 : ובנגדו יש לנו יום מיוחד | O2 אחת : N F L :
O1 O2 O3 N L : יום אחר מיוחד : O4 F : יום מיוחד
- 6-7 O1 O2 : ענות | L : לנפשותינו : O1 O2 O3 N : יום לנפשותינו : O4 O6 F : יום נפשותינו 6-7
O1 O2 O3 O6 N : ויום כפרה | L רעות : O4 לענות : O6 N F : O3 (fin. f. 98 v.)
O2 O3 O6 : O1 (fin. f. 99 v.) : וכמנין אברים אשר בנו יסודם | O4 : יום כפרה : F L :
O1 O2 O3 : ולנימוסיו | O4 F : ועוד רמ"ח מצות עשה אשר יעשה אותם האדם : N L :
O4 O6 F : habent יש verbum שורשים Ante | O4 F : ולאמונתנו : O6 N L :
N cum tsereh | O1 O2 O3 L : ופירות : F : ופארות : O1² O4 O6 : ופארות
O1² O4 : רבים וענפים : N : ברים וענפים : O1 O2 O6 F : ברים וענפים : O3 L : ממתיקים :

misterios profundos sin número, y son vida para quienes los hallan¹. Sobre nosotros recae² una gran tarea: meditar la Ley día y noche³ para que aprendamos a cumplirla y guardarla⁴, aunque no está a nuestro alcance finalizar esta tarea⁵. Ahora ya te he dado a conocer la piedra angular de mi fe y quedo libre de mi compromiso⁶.

Dijo 'Ahitub: «No se irrite mi señor⁷ si no me voy a guardar de pecar con mi lengua⁸. Algo me sorprende mucho en el corazón: después de que Dios os dio a conocer todas estas cosas⁹, ¿por qué sois una nación tan reprobada? ¿Quién ha entregado a Jacob al saqueo¹⁰ y a la asamblea de Israel¹¹ a los depredadores? Vosotros sois los más despreciados de toda lengua y nación, he aquí que estáis dispersos por todos los confines y perecéis entre los pueblos»¹².

1.- Pr. 4, 22. *Šorašim* (= raíces) y *'anafim* (= ramas) son conceptos fundamentales del *Sefer ha-'Iqqarim* de Yosef Albo. Denomina *šorašim* a ocho principios derivados: la unidad, la incorporealidad, la atemporalidad, la perfección, la omnisciencia y la providencia divinas; la profecía y la autenticidad de los mensajeros enviados por Dios (I, 13-15). Y llama *'anafim* a seis dogmas: la creación de la nada, la preeminencia de Moisés, la eternidad de la Torah, la posibilidad de alcanzar la perfección humana mediante el cumplimiento de los preceptos de la Ley, la resurrección de los muertos y la venida del Mesías (I, 23). Por encima de ellos están los tres *'iqqarim* o principios fundamentales: la existencia de Dios, la revelación y el premio o castigo al hombre por las obras que realiza.

2.- Cfr. Nú. Rab. XVII, 6.

3.- Cfr. Sal. 1, 2.

4.- Cfr. De. 28, 13 y Jos. 23, 6.

5.- Cfr. 'Abbot II, 16.

6.- Cfr. Gé. 24, 41.

7.- Gé. 18, 30-32.

8.- Cfr. Sal. 39, 2.

9.- Cfr. Gé. 41, 39.

10.- Is. 42, 24.

11.- Le. 16, 17; *passim*.

12.- Le. 26, 38.

/ וסודות עמוקים; / אין מספר להם, / וחיים הם למוצאיהם. / ועלינו מוטלת מלאכה גדולה, / להגות בתורה יומם ולילה / יען נלמד לעשות ולשמור, / אף כי לא עלינו המלאכה לגמור. / ועתה הורעתך פינה מאמונת, / ונקיתי מאלתי. /

ויאמר אחיטוב: אל יחר לאדוני / אם לא אשמרה מחטוא

בלשוני. / רבר מאוד בלבי יפלא: / אחרי הודיע השם אתכם את כל האלה, / מדוע אתם אומה כל כך מאוסה? / ומי נתן יעקב למשיסה / וקהל ישראל לבוזים? / ומכל אומה ולשון מבוזים / והנכם בכל הקצוות זרזים, / ואברתם בגוים. /

1 Ante עמוקים O1 O2 O3 O6 F L : superscr. O1² ופירות מתוקים verba וסודות

O2 F : למוצאיהם O1 O3 O4 O6 N L : עמוקות O4 N : העמוקים

O1 O2 O3 O6 N F L : מוטלת O2 ועליהם O1 O3 O4 O6 N F L : ועלנו

O4. מוטלות

2 O3 יום : O1 O2 O4 O6 N F L : om. F : בתורה O1 O2 O3 O4 O6 N L :

O4 O6 L : לעשות ולשמור O2 N : ללמוד O1 O6 : נלמד O3 O4 F L :

O2 N. ולשמור ולעשות : O1 O3 : לשמור לעשות : F : ולעשות ולשמור

3 O4 פינות : O1 O2 O3 O6 N L : פינה F : הוריעך O1 O2 O3 O4 O6 N L :

O1 O2 O3 : ונקיתי מאלתי O4 אמונת : O2 O6 : מאמונת : O1 O3 F L : מאמונת : F :

O4 O6 N L : וניקתי מאולתי : F.

4 Ante O1 O2 O3 O6 N F L : אל יחר F scr. i. m. "ח scil cap. octavum ויאמר

O4 : אשמרה דרכי : O1 O2 O3 O6 N F L : אשמרה O4 אל נא יחר

O1 O2 O3 N F L. לחטוא : O1² O4 O6 : מחטוא

5 O1 O2 O3 O6 N F L : אחרי הוריע O4 : om. L : בלתי : O1 O2 O3 O6 N F : בלבי

O1 O2 O4 O6 N : אותך : O1 O2 O4 O6 N : אתכם : O4 : אחרי : O4 : אחרי הוריע

O4 F. באלה : O6 L : כל האלה : O3 : את כל אלה : O1 O2 N : את כל האלה

6 O1 וקהל ישראל O1 O2 O3 N L : כל כך אומה : O4 F : אומה כבה : O6 : אומה כל כך

O2 O3 O6 N F L : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לבוזים O4 : וישראל : O2 O3 O6 N F L :

F. לאלה ולבוזים

7 O1 O2 O3 O4 : והנה : O1² O6 F : והנכם O4 O6 F : נבזים : O1 O2 O3 N L : מבוזים

O1 O2 O3 : זרזים O4 : בארצות : O1 O3 O6 N F : בכל קצוות : L : בכל הקצוות : N L :

O6 N F L : ואבריהם בגוים : O1 O2 O3 O6 N F : ואברתם בגוים O4 : פזורים : O6 N F L :

O4. ובגוים אחר נזורים

Contestó el anciano: «¡Lejos de la Causa de las Causas destruir y exterminar a su pueblo! Ya fijó en su Ley un sello: "Y, a pesar de esto, cuando estén en tierra de sus enemigos, no los rechazaré ni los destruiré hasta exterminarlos"»¹.

«Pero te haré saber nuestras señales, pues nuestro remedio es nuestro mal². ¿Acaso no has escuchado nunca que *en el mundo hay tres potencias y que los judíos son la mayor de todas?*³ He aquí que cuando el Santo, ¡bendito sea!, se dignó enviar la Ley *desde los altos*
5 *cielos*⁴, se *detuvo e hizo vacilar la tierra*⁵, pero entre todas las naciones no halló ninguna nación como Israel que pudiera mantener la Ley en sí misma, del modo en que ellos son fuertes y *animosos de corazón*⁶ para cumplirla

1.- Le. 26, 44.

2.- Lit. *nuestra reparación es nuestro deterioro*.

3.- Cfr. Bes. 25b.

4.- Cfr. *Iftah 'Eres*, himno *yoşer* para el segundo día de R'oş ha-Şanah.

5.- Ha. 3, 6.

6.- Cfr. Am. 2, 16.

ויאמר הזקן: "חלילה לעילת העילות / מלאבר עמו

ומלבלות. / וכבר יעדנו בתורתו חותם: / ואף גם זאת, בהיותם בארץ אויביהם לא
מאסתים ולא געלתים לכלותם. / אבל אוריעך אותותינו, / כי תקנתנו היא קלקלתנו.
/ הלא שמעת מעולם / אשר יש שלשה עזים בעולם, / ו>ה<יהודים יותר מכולם? /
והנה כאשר רצה המקום להוריד התורה משמי ערץ, / עמד וימודד ארץ. / ולא מצא בכל
האומות כישראל אומה, / אשר תוכל לקיים התורה בעצמה / כאשר הם עזים ואמיצי לב;

5

1 O1 O6 לעלות העלות : O4 F לעילת העילות ! O4 ויען : O1 O2 O3 O6 N F L ויאמר
O1 O2 O6 N מלאבר ! L עילות העילות : O3 לעילה העילות : O2 לעילות לעילות : N
O1 O2 ומלבלות ! O3 L לעמו : O1 O2 O4 O6 N F עמו ! O3 O4 מלאבר : F L
O3 N L ומלבלות : O4 ולבלות : O6 F

2 O6 הקב"ה : O1 O2 N יעצו : O3 L יצא : O1² יער : O4 יעורינו : F יעדנו
O4 F¹ בירו חותם : O3 בתורתנו חותם : O1 O2 O4 O6 N L בתורתו חותם
O4 F : om. O6 ! O1 O2 O3 N L ואף גם זאת : F בירוחותם
omn.; F fin. f. 7 v. אויביהם

3 O1 O3 O4 O6 N : אותותינו ! O2 געלתי : O1 O3 O4 O6 N F L געלתים
O2 O3 O4 N L תקנותינו : O1 תקנתנו : F : om. L אותותם : O2 אותותינו
O6 תקנתנו : O2 N F קלקלותינו : O1 O3 O4 L קלקלתנו ! O6 קלקלתנו

4 om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L מעולם ! O3 L שמעתם : O1 O2 O4 O6 N F שמעת
O2 עמים : O1 O3 O4 O6 N F L עזים ! O6 ישנו : O1 O2 O3 O4 N F L יש !
O1 O2 O3 N L ויהודי : O4 O6 F ויהודים : supplevi articulum והיהודים

5 O4 O6 הקב"ה : O1 O2 O3 N L המקום ! O2 והיה : O1 O3 O4 O6 N F L והנה
O1 O2 O3 O4 O6 עמד ! F ארץ : O1 O2 O3 O4 O6 N L ערץ ! F הקב"ה המורץ
O1 O2 O3 O6 F L מצא : O3 fin. f. 99 r. ! omn.; F עומד : N L
O4 מצאם

6 O1 O2 O3 O4 N F L בעצמה ! O4 F שתוכל : O1 O2 O3 O6 N L אשר תוכל
O1 O2 O3 O4 O6 לב ! O2 O6 N באשר : O1 O3 O4 F L באשר ! O6 בעצומה
N L : F הלב

frente a todo el que les vitupera e injuria. Y una gran prueba: ¡cuántas veces hemos sido desterrados de nuestro país y arrojados *de la región de nuestro anhelo*¹, y con todo esto no hemos renegado de su Ley *ni hemos roto su alianza*²! Aún hoy, con la hondura de la diáspora, la pobreza y la miseria, *Él es nuestro Dios y nosotros su pueblo*³, y entregamos nuestras vidas por la unicidad de su Nombre».

«Además te aportaré una gran prueba: la práctica del precepto de la circuncisión, que le fue encomendada a nuestro padre Abraham⁴ e impresa en un solo miembro, le fue dada a él y a su linaje después de él como **alianza perpetua**⁵. Del que lo infringe, se dice: "**Y será extirpado**"⁶, y por [haber rehusado] un poco de molestia, será excluido del resto de sus hijos y arrastrará su incircuncisión⁷. Y tú, que *te diriges de*

1.- Cfr. Sal. 107, 30.

2.- Cfr. Le. 26, 44; Is. 33, 8; *passim*.

3.- Cfr. Sal. 100, 3.

4.- Vid. Gé. 17, 9-14.

5.- R.H. 17b, M.Q. 18 a, *passim*.

6.- Gé. 17, 14.

7.- Lit. *y arrastrará para sí el prepucio*.

/ ועוד היום מכנים ליהודי כלב. / וראיה גדולה: הרי כמה פעמים גלינו מארצנו / ונטרבונו
ממחוז חפצנו, / ובכל זאת בתורתו לא כפרנו / ובריתו לא הפרנו. / ועוד היום עם
עומק הגלות, / הרלות והשפלות, / הוא אלהינו ואנחנו עמו, / ומוסרים נפשינו על יחוד
שמו. / ועוד אביא ראיה גדולה, / כי דרך מצות המילה, / אשר לאברהם אבינו נקבעה /
ובאבר אחר נטבעה, / וניתנה לו ולזרעו אחריו ברית כרותה. / ועל המפירה נאמר
'ונכרתה', / ומפני מעט צער משאר בניו נתבטלה, / וימשך לו ערלה. /

5

- 1 O3 ועוד היום מכנים ליהודי כלב : O1 ועוד היום מכנים ליהודי כלב :
F : ועוד היום מכנים ליהודי כלב : O6 L ועוד היום מכנים ליהודים כלב :
N : ועוד היום מכנים ליהודי בשם כלב : O2 ועוד היום מכנים ליהודי כלב :
O1 O2 O3 O6 L : ונטרבונו O4 לקיים תורתם נגר כל מבלים ועולב :
O4. וטורדס : F וטורדנו : N ונטרדים.
- 2 O2 וכל : O1 O3 O4 O6 N F L : ובכל O4 F : מקום O1 O2 O3 O6 N L : ממחוז
O4 בתורה : O2 תורתינו : N בתורתינו : F תורתו : O1 O3 O6 L : בתורתו
O1 O2 O3 ובריתו O2 לא חפצנו ולא כפרנו : O1 O3 O4 O6 N F L : לא כפרנו
N. ועד : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ובריתו : N ובריתו : O4 O6 F L :
- 3 O4 F : הגלות הרלות O4 : om. O2 : עומקה : O1 O3 O6 N F L : עומק
O4 O6 F : והשפלות O1 O2 O3 N L : om. O6 : הגלות והרלות
O3 O4 L : אלוהינו : O1 O2 O6 N F : אלהינו O2 השפלה : O1 O3 N L : השפלות
O4 O6 F : חיינו : O1 O2 O3 N L : נפשינו O6 fin. f. 5 r. ; omn. ; ומוסרים
- 4 O1 O3 N L : כי דרך מצות המילה O3 L : עוד : O1 O2 O4 O6 N F : ועוד
O6 ממצות מילה : O4 F : רק מצות המילה : O2 כי דרך מצות מילה
O4 (fin. f. 4 r.) F. הוקבעה : O1 O3 N L : נקבעו : O1² O2 O6 : נקבעה
- 5 O1 O2 O3 N F : וניתנה O4 הוטבעה : O1 O3 N L : נטבעו : O1² O2 O4 F : נטבעה
O1 O2 O3 O4 N : ברית O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L : אחריו O4 O6 : ונתנו : L :
O6 לברית : F L :
- 6 emendavi וימשך לו O4 נתבטלו : O1 O2 (fin. f. 6 v.) O3 O6 N F L : נתבטלה
codd. וימשכו להם : propter concordantiam

*ciudad en ciudad*¹, ¿has oído de algún judío joven o maduro que, condescendiendo consigo mismo y con su hijo, lo dejara -¡Dios nos libre!- sin circuncidar? Pero, ¡alabado sea Dios!, aun estando inmersos entre los incircuncisos, todos nosotros estamos circuncidados».

«He aquí que te he aportado una prueba carente de debilidad, pues no hay una nación tan dura como nosotros. Y si por un lado están nuestras ordenanzas, por otro lado destruyeron nuestro Templo cuando nuestros antepasados *endurecieron su cerviz*², y *bajo sus terrones se*
5 *podrieron esclarecidas opiniones*³ al establecer un mediador entre ellos y el

1.- Cfr. 'Erub. 20b y Kēt. 31a.

2.- Cfr. II Re. 17, 14; II Cr. 30, 8; *passim*.

3.- Cfr. Jl. 1, 17.

ואתה, המפנה מעיר לעיר, / השמעת מיהורי רב או צעיר / אשר
 עליו ועל בנו יחמול / ויניחו ח(ס) ו(חלילה) מהיות נימול? / אבל, ת(ורה) ל(אל), כולנו
 נימולים / עם היותינו משוקעים בין הערלים. / הרי הבאתי לך ראיה בלתי חלושה / כי אין
 כמותינו אומה קשה. / ואם מצר אחד תקנותינו, / מצר אחד תחריבו את ביתינו / כאשר
 אבותינו עורף הקשו / ותחת מגרפותיהם דעות מחוורות עבשו, / וישימו אמצעי לבין

5

- 1 O1 O2 המפנה I O6 ואתה איש : O4 F ואתה האיש : L ואותה : O1 O2 O3 N ואתה 1
 O6 אל עיר : O1 O2 O3 O4 N F L לעיר I O4 F המסבב : O3 O6 N L
 O1 O3 O4 O6 F L : O1 O3 O4 O6 F L מיהורי רב או צעיר I om.; N fin. f. 4 v. השמעת
 O2. מרב וער צעיר : N מהורי רב או צעיר
- 2 O1 ויניחו ח"ו I codd. בניו : emendavi בנו I O4 om. O1 O2 O3 O6 N F L : עליו 2
 O1 O2 N : מהיות נימול I O6 ויניחם : O4 F ויניח אותו : O2 ויניחוהו ח"ו : O3 N L
 solvi תורה לאל I O4 F בלתי נימול : O3 L מלימול : O6 מבלתי היות נימול
 abbreviationem : O1 N : om. O6 F. O2 O3 O4 L : ת"ל
- 3 O6 היות : O1 O2 O3 O4 N F L היותינו I F אם : O1 O2 O3 O4 O6 N L עם 3
 O1 O2 O3 O4 O6 F : הערלים I O1 O2 O3 N L לבין : O1² O4 O6 F :
 N L. ערלים
- 4 הוא verbum אחר Post I (scr. i. m.) קשה F קרושה : O1 O2 O3 O4 O6 N L קשה 4
 O3 תקנותינו : O1 O2 O4 O6 L היה O4 F O1 O6 N et verbum habent
 O2 תחריבו את I F אחר : O1 O2 O3 O4 O6 N אחר I N תקעותינו : F תקותינו
 L. בתינו : O1 O2 O3 O4 O6 N F O1 O6 : החריבה : O4 F החריב : O3 N L
- 5 O1 O2 O3 O4 N F L : ותחת I O2 הקשה : O1 O3 O4 O6 N F L : הקשו 5
 F : מגריפהם : L (scr. i. m.) מגריפיהם : O2 O3 O1 O4 N : מגריפותיהם
 emendavi quod מחוורות I O6 ומהעבורה : O1 O2 O3 O4 N F L : דעות I O6 om.
 censeo errorem paleographicum esse per confusionem inter *mem* et *aleph* :
 O6 הנכונה : F זאת : O4 זכות : O3 אחרת : O2 N L : אחרת : O1 אחרות
 (scr. i. m.) אחזו O1 O2 O3 : ענשו : F cum vocalibus : O1² O4 L¹ עבשו
 O1 O2 O3 (fin. לבין I O2 אמצע : O1 O3 O4 O6 N F L : משו : N L :
 f. 99 v.) N L : O4 O6 F (fin. f. 8 v.).

Omnipresente: el Ejército de los Cielos¹ y su constelación de Orión². *Le enfurecieron con sus vanidades*³, y los vomitó el país por haberlo hecho impuro⁴. Nuestro Templo fue destruido y lo convirtieron en erial⁵. Nuestros padres pecaron y ya no existen; y nosotros cargamos con su culpa⁶. *Los padres comieron agraces y los hijos padecen la dentera*⁷. El Segundo Templo fue destruido por un odio injustificado⁸, que aún hoy es corriente entre nosotros. Todavía no hemos vuelto de nuestro extravío aunque *todos nosotros somos garantes los unos de los otros*⁹. **Por esto somos culpables**¹⁰, mas en el momento en que tornemos, nos tomará como heredad suya. *Si tarda, le*
5 *esperaremos*»¹¹.

1.- De. 4, 19; I Re. 22, 19; *passim*.

2.- Is. 13, 10. La constelación es visible en invierno en el ecuador celeste sobre todo durante el mes de *kislew*, y sus principales estrellas forman un cuadrilátero que ayuda a la orientación.

3.- Cfr. De. 32, 21.

4.- Cfr. Le. 18, 28.

5.- Cfr. Is. 5, 6.

6.- La. 5, 7.

7.- Cfr. Je. 31, 29 y Ez. 18, 2.

8.- Cfr. Yom. 9b.

9.- Cfr. Sanh. 27b y Šěbu. 39a.

10.- Pěs. X, 5.

11.- Cfr. Ha. 2, 3.

המקום וביניהם, / צבא השמים וכסיליהם, ויכעיסוהו בהבליהם. / ותקיא הארץ אותם
 בטמאם אותה, / ויחבר ביתינו וישיתוהו בתה. / אבותינו חטאו ואינם, ואנחנו סבלנו
 עונם; / אבות אכלו בוסר, וקהו <ל>בנים שינם. / ובית שני חרב על שנאת חנם, /
 והיא עוד היום מצויה בינותינו, / ועדיין לא שבנו מטעותינו. / וכולנו זה בזה ערבים, /
 לפיכך אנחנו חייבים. / <ב>עת נשוב, יקח אותנו לגורלו; / אם יתמהמה, נחכה לו. /

5

- 1 : O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 F | צבא O1 O3 O6 N L :
 O1 O3 O4 O6 L : O2 N | ויכעיסוהו O2 N | ובשיליהם : O1 O3 O6 L : O2 לבא
 O1 O2 O3 O4 N L : ותקיא הארץ אותם | N F | ויכעיסו : O2 ויכעוסוהו
 O6. והקיא אותם הארץ : F ותקיא הארץ
- 2 : O2 L : O2 בטמאים : F בטומאה : N בטמאה : O1 O3 O4 : O1 O3 O4 : O2 L :
 O4 : O1 O2 O3 N F L : ויחבר | O3 אותם : O1 O2 O4 O6 N F L : אותה
 O1 O2 O3 O6 N L : O1 O2 O3 O4 O6 L N : וישתה : F וישתוהו | O6 ויחריבו
 O4 L : O4 : O1 O2 O3 O6 N L : ואנחנו | O4 בתוה : F cum vocalibus : O4 :
 O4. סובלם : O1 O2 O3 O6 N F L :
- 3 : supplevi articulum : וקהו לבנים שינם | O3 L : O1 O2 O4 O6 N F : O1 O2 O4 O6 N F :
 O2 : וקהו שינם בנים : F וקהו בנים שינים : O1 O3 O6 N L : וקהו בנים שינים
 O1 N : ובית שני חרבו : O2 F : O1² ובית שני חרב | O4 ובנים קהו שינים
 O3. ובית שנחרבו : L ובית שנחרב : O4 O6 : ובית שני חרבה
- 4 : O1 O2 O3 O4 N F L : מצויה | O4 F : עוד : N עד היום : O1 O2 O3 O6 L : עוד היום
 F : מתועותינו : O4 מתעותינו : O1 O2 O3 O6 N L : מטעותינו | O6 om.
 O1 O3 O4 O6 N F L : om. O2 : O1 O3 O4 O6 N F L : זה | O6 וכולם : O1 O2 O3 O4 N F L : וכולנו
 O2 N. עורבים : O1 O3 O4 O6 F L : עורבים
- 5 : O1 O2 O3 O6 N L : ועת נשוב : supplevi praepositionem : ובעת נשוב
 O2 N L : לגרלו : O1 O3 O4 O6 F : לגורלו | O4 ועוד ישיב : F ועתה נשוב
 O2 : אפילו שיתמהמה : O4 F : ואם יתמהמה : O1 O3 O6 N L : אם יתמהמה
 O2. חכה : O1 O2 O3 O4 N F L :

Y repuso 'Ahitub: «Te justifico en cuanto dices, y de esta manera *concluyo en mi corazón*¹. Si vuestra Ley no fuese verdadera, no se habría mantenido durante tan largo tiempo. Pues no conozco nación ni reino a quienes les haya sucedido [algo] así como a vosotros, dispersos, arrojados, humillados y oprimidos entre los pueblos. Ya se habría terminado y *desaparecido su nombre*², y *perdido su recuerdo*³. Y yo estoy viendo que, [aun] con la gravedad de vuestra diáspora, *permanece vuestra estirpe, y vuestro nombre*⁴ [aun] con *servir vosotros de mofa y despojo*⁵.

5 Verdaderamente esto provino de Dios. Tú, anciano varón, me eres máspreciado que *la piedra de Tarsis*⁶, y aún *continuaré diciéndote*⁷ que *tus palabras sostienen al que se tambalea*⁸. *Tus palabras deleitan mi paladar*⁹,

1.- Cfr. Šěbu. 26b.

2.- Cfr. Rt. 4, 10.

3.- Sal. 9, 7.

4.- Cfr. Is. 66, 22.

5.- Cfr. Ez. 36, 4.

6.- Cfr. Ez. 10, 9.

7.- Cfr. Gé. 18, 29.

8.- Jb. 4, 4.

9.- Lit. *son deliciosas en mi boca*.

ויען אחיטוב: "אצריקך במה שאתה אומר, / ובלבי כך אני גומר: / אם
לא היתה תורתכם אמת, / לא היתה כל כך זמן ארוך קיימת. / כי לא ארע גוי וממלכה /
אשר אירע בה ככה, / כאשר אתם באומות נפוצים, / טרורים, מעונים ולחוצים, / כבר תם
ונכרת שמה, / ואבד זכרם המה. / ואני רואה עם כובר גלותכם, / עומד זרעכם
ושמכם; / עם היותכם ללעג ולבזות, / ווראי מאת השם היתה זאת. / ואתה, האיש
הישיש, / יקרת לי מאבן תרשיש. / עוד אוסיף לדבר אליך, / כי כושל יקימון מליך. /

- 1 Ante ויען F scr. i. m. " scil cap. novenum | אחיטוב אצריקך O1 O3 O4 O6 N
F : O1 O2 O3 N L : ובלבי כך | O2 אחיטוב ויאמר הצדיק : L אחיטוב הצדיק : F :
O6. כי אם : O4 ואם : O1 O2 O3 N L : אם | O4 וברעתי : O6 ובלבבי כן
- 2 היתה O6 F : O1 O2 O3 O4 O6 F L : תורתכם | om. O1 O2 O3 N L : O4 היה : O6 היתה
O1 היתם כל כך : O4² היתה כל כך | O1 omn.; L fin. f. 4 r. | אמת N | תורותכם
O2 O3 O6 N F L.
- 3 O2 | בה אירע עד ככה : O4 אירע בו ככה : O1 O3 O6 N F L : אירע בה ככה
O1 O2 O3 O4 O6 N L : טרורים | O6 להיות : O1 O2 O3 O4 N F L : כאשר אתם
O1 O2 O3 O4 O6 : ולחוצים | O4 F L : O3 ומעונים : O1 O2 O6 N : מעונים | F שרורים
O4. om. : O2 כדורתם : O1 O3 O6 N F L : כבר תם | F וחלוצים : N L :
- 4 O1 O3 O6 F : ונכרת | O4 om. : O1 O2 O3 O6 N F L : ונכרת שמה ואבד זכרם המה
O1 עם כובר | F ואבד : O1² אבד : O1 O2 O3 O6 N L : ואבד | O2 נכרתה : L :
F גולתכם : O1 O3 O4 O6 N L : גלורכם | N כובר : O3 עם כבוד : O2 O4 O6 F L :
O1 O2 עומד | N om. : O1 O2 O3 O4 O6 F L : עומד זרעכם ושמכם | O2 גלותיכם
O2 O6 | זרעיכם : O1 O3 O4 F L : זרעכם | F ועוד : O4 ויעמוד : O3 O6 L :
O2 ושפיכם : O1 O3 O4 O6 F L : ושמכם.
- 5 O1 O3 O6 N : לעג : O2 O4 F L : ללעג | O4 ואם : F אם : O1 O2 O3 O6 N F L : עם
O1 O2 O6 N F L : מאת השם | N om. : O2 באמת : O1 O3 O4 O6 F L : ווראי |
F איש : O1 O2 O3 O4 O6 N L : האיש | O3 מהשם
- 6 O1 ותרשיש : O4 O6 F : תרשיש | N יקרות : O1 O2 O3 L : יקרת : O4 O6 F : יקרת לי
O2 O3 N L : O1 O2 N : om. : O1 O2 N : כי | F לברך : O1 O2 O3 O4 O6 N F¹ L : לרבר : O2 O3 N L :
O4 O6 F L : O3 יקימון : O1 O2 O4 O6 F : יקימון |

¡qué valiosas y placenteras son!. He aquí que opto por tus palabras y *no me postraré ante otro Dios*¹. ¡Ojalá fuesen firmes mis caminos² e iluminaras las tinieblas de mi oscuridad!³ Si he hallado gracia a tus ojos⁴, *llena mi vientre con tus secretos*⁵, *dame de beber agua de tu pozo*⁶, *llévame en pos de ti*⁷ y señálame cada día una hora en la que *solazarme con tus decretos*⁸. Con los frutos de tu sabiduría *nutrirás mi corazón*⁹, y tu virtud permanecerá para siempre».

Y respondió el anciano diciendo: «Mercader, si tú
5 buscas preferir la verdad a la mentira, yo no me avergonzaré de tu amistad: tengo que legar herencia a quienes amo»¹⁰.

Y los hombres se levantaron de allí¹¹ silenciosos y *unidos por grata intimidad*¹², y para sustraer su secreto de las gentes del lugar iban a esconderse¹³. Día tras día 'Ahitub madrugaba y trasnochaba, y se

1.- Cfr. Éx. 34, 14.

2.- Sal. 119, 5.

3.- Expresión ponderativa en la que subyace un juego de palabras por la anfibología de *ןשן* = pupila/tiniebla.

4.- Gé. 30, 27; *passim*.

5.- Cfr. Sal. 17, 14.

6.- Cfr. Pr. 5, 15.

7.- Ca. 1, 4.

8.- Cfr. Sal. 119, 117.

9.- Cfr. Ju. 19, 8 y Sal. 104, 15.

10.- Pr. 8, 21.

11.- Gé. 18, 16.

12.- Cfr. Sal. 55, 15.

13.- II Re. 7, 8.

רבריק, בפי טעמו; / מה יקרו ומה נעמו / והנני ברבריק בוחר; / לא אשתחוה לאל
אחר. / אחלי יכונן דרכי, / ותאיר אישוני מחשבי. / ואם מצאתי חן בעיניך, / תמלא
בטני צפוניך / והשקני מים מבורך. / משכני אחריך / וקבע לי בכל יום שעה / אשר
בחוקיך אשתעשעה, / ובפרי חכמתך לבבי תסעד, / וצדקותך תעמוד לעד. /

ויען הזקן ויאמר: אתה, הסוחר, / אם לבחור האמת מן השקר אתה
שוחר, / אני מחברותך לא אתבייש; / להנחיל אוהבי יש. / ויקומו משם האנשים, /

5

- 1 O6 (fin. f. 100 r.) O1 O2 O3 N | בפי O1 O2 O3 N | רבריק O1² O4 O6 F L : רבריק 1
O4 נועמו : O2 נעימו : O1 O3 O6 N F L : O1² ברבש בפי : O4 לפי : N F L :
O4 O6 F. O4 ולא : O1 O2 O3 N L : O2 והנה : O1 O3 O4 O6 N F L : והנני |
- 2 O1 O2 O3 O6 N F L : דרכי | F יכונן : N יכונן : O1 O2 O3 O4 O6 L : יכונן
O1² מחשבי | O1² לשונך : O1 O2 O3 N F : לשוני : O4 O6 אישוני | O4 ררכו
O1 O2 O3 O4 O6 F L : ואם | F ומחשבי : O1 O2 O3 O6 N L : מחשבי : O4 מחשכני
F בעיני : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בעיניך | N ואם נא
- 3 O1 O2 O3 O6 N L : מבורך | O3 L להשקני : O4 F השקני : O1 O2 O6 N : והשקני 3
O4 משבי : O2 N ומשכני : O1 O3 O6 F L : משכני | O4 מבאריך : F מבורך
F וקבע לי נא : O4 וקבע נא לי : N וקבעה לי : O1 O2 O3 O6 L : וקבע לי
O2 בחיקיך : O1 O3 O4 O6 N F L : בחוקיך
- 4 N אשת עשנה : O6 משתעשעה : O3 אשתעשעשה : O1 O2 O4 F L : אשתעשעה
O2 O3 O4 O6 N L : חכמתך | O2 וספרי : F ופרי : O1 O3 O4 O6 N L : ובפרי
O2 לבר אסער : O4 F לבי יסעוד : O1 O3 O6 N L : לבבי תסעד | O1 F חכמותיך
O1 O3 O4 : תעמוד | O1² O4 O6 F : וצדקותך : O2 צדקותיך : O1 O3 N L : וצדקותך
O6 N F L : O1 O3 O6 N F (fin. f. 8 v.) : לעד | O1 O3 O6 N F (fin. f. 7 r.) : תעמיר : O2
O4 : om. O2. : O4 לי לעד
- 5 Ante F scr. i. m. " scil. cap. decimum | O1 O2 O3 O6 N F L : ויען
om. O4 F : O4 O6 F : אם | O6 הסוחר : O1 O2 O3 O4 N F L : הסוחר | O4 F :
om. O4 F : O6 לבחון : O1 O2 O3 N L : לבחור : O1 O2 O3 N L : אם לבר
O4 אמת : O1 O2 O3 O6 N F L : האמת
- 6 O3 : om. L : אוי : O1 O2 O4 O6 N F : אני | O2 O4 F : בוחר : O1 O3 O6 N L : שוחר 6
O1 אתבייש | O1² O4 O6 : מחברתך : O2 O3 O6 N F : O1 (fin. f. 100 r.) : מחברותך
O4 אוהביו : O1 O2 O3 O6 N F L : אוהבי | O4 F : אבייש : O2 O3 O6 N L :

llegaba a la puerta de la casa del anciano. Era *presto en aprender la Ley*¹, y *recto entendimiento y comprender la Escritura*², pues estaba lleno de *sabiduría*³ y su aprendizaje era coronado por el éxito⁴.

El anciano le enseñó los Mandamientos, la Ley, dialéctica, precisión y lógica⁵, *Mišnah*⁶ y Talmud⁷, *Sifre*⁸ y *Sifra*⁹, *Tosafot*¹⁰, *Halakot Gėdolot*¹¹ y *Posėqim*¹², temas de Cábala¹³ y

1.- Cfr. 'Abbot II, 14.

2.- Cfr. Ne. 8, 8. Vid. Sal. 49, 21.

3.- Cfr. De. 34, 9.

4.- Lit. *subía hermoso en su mano*. La expresión לעלות יפה בידו es un modismo que significa *tener mucho éxito / ser coronado por el éxito*.

5.- *Pilpul* = dialéctica (B. B. 145b, Tėm. 16a, *passim*), *bėqi'ut* = precisión (cfr. Bėr. 5a, Qidd. 10b, *passim*), y *sėbara'* = lógica (Gitt. 6b, B. B. 77a, *passim*) son tecnicismos empleados en la literatura rabínica con relación a la exégesis. Vid. Giť., B. B. 77a, *passim*.

6.- *Corpus* legal religioso de la tradición oral judía compilado hacia el año 200 e.c. por R. Yėhudah ha-Naśi'. Para esta nota y las siguientes vid. H. L. STRACK - G. STEMBERGER, *Introducción a la Literatura Talmúdica y Midrásica*, Valencia 1988.

7.- Conjunto de la doctrina tradicional judía obtenida de la exégesis de la *Mišnah*, compilado en dos versiones distintas por las escuelas de Palestina (ca. 410-420) y Babilonia (hacia el año 500), respectivamente.

8.- Midraš halakico sobre Números y Deuteronomio (ca. fines del siglo III).

9.- Midraš halakico sobre el libro del Levítico, cuya primera redacción se remonta a la segunda mitad del siglo III.

10.- Lit. *adiciones*, materiales que sus nietos y otros rabinos de Francia y de Alemania fueron agregando durante los siglos XII-XIV al Comentario de Raši al Talmud de Babilonia.

11.- *Normas Grandes*: código halákico compilado por R. Šim'on Qayra' (siglo VIII) en el que se resumen sistemáticamente las leyes del Talmud.

12.- Nombre dado a las compilaciones de sentencias o decretos rabínicos (*pisqe halakah*), la más antigua de las cuales son las *Halakot Pėsuqot* de Yėhuda'y Gaón y sus discípulos (siglo VIII) sobre las normas de aplicación habitual en el sábado, la Pascua, etc.

13.- Genéricamente es la tradición, pero en un sentido más concreto se trata del sistema místico de interpretación de la Biblia, transmitido como doctrina esotérica desde la época talmúdica y desarrollado desde la época medieval en combinación con elementos filosóficos.

ממתיקים סוד והמה מחשים, / וסורם מאנשי המקום הצפינו. / וילכו ויטמינו. / ובכל
יום ויום היה אחיטוב משכים ומעריב, / ואל פתח בית הזקן נפשו הקריב. / והיה שקוד
ללמוד תורה, / ושום שכל והבין במקרא, / כי היה חכמה מלא / ותלמודו יפה בירו
עולה. / וילמדו הזקן מצוה ותורה; פלפול, בקיאות וסברא; / משנה ותלמוד; ספרי, וספרא
/ ותוספות; הלכות גדולות ופוסקים; / רברי קבלה ורברים עתיקים. / שש שנים היתה שמה
ישיבתו, / ויהיו בעיניו כימים אחדים באהבתו. / וישם אחיטוב בלבו את היהרות, /

5

1 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ומחשים O4 F | מאנשי O1 O2 O3 O4 O6 N L : והמה מחשים 1

F. מן אנשי

2 O1 O2 O3 N L : om. O4 | היה O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : ויום O1 O2 O3 O6 N F L : om.

O1² : ואת נפשו הקריב : O6 ונפשו הקריב : O4 אל פתח בית הזקן נפשו הקריב

O1 O2 O3 N F L. Locus fort. corruptus | והיה O1 O2

O3 O4 O6 F L : O1 O2 O3 N F L. שוקר : O4 O6 שקוד | N והי' :

3 O1 O2 O3 O6 N F L : והבין במקרה : O2 O1 O3 O6 N F L : והבין במקרא O1 O2

O4 O6 N F L : O1 O2 O3 N L : רוח חכמה : O1 O2 O3 N L : חכמה | O3 הי' :

O2 O4 O6 F : יפה בירו | O1 ותלמודו : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : ותלמודו

L. יפה : N בירו עולה : O1 O3 בירו יפה

4 O1 O3 O4 O6 : וילמדו : O1 O3 O4 O6 : וילמדו | N יפה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : עולה 4

O1 O3 O4 O6 N F L : הזקן מצוה | F וילמיריהו : O2 וילמדוהו : N וילמדוהו

O4 O6 O3 L : בסברא בקריאת : O1 O2 N בקיאות וסברא | O2 זקן מצות

O1 O2 O3 O4 : משנה | O4 habet ויאסוף בחפניו חכמה באגודה verba וסברא F | Post

O4 : תלמוד ואגדה : L ותלמודא : O1 O2 O3 N ותלמוד | N ומשנה : O4 O6 F L :

O2 O3 O6 N F L : ספרא וספרי : O1² ספרי וספרא | O6 F תלמוד ואגדתא

O1 O4. ספרא וספרא

5 O4 : ותוספתא מבילתא ופסיקתא : O3 O6 F L : ותוספתא : O2 ותוספות : O1 N : ותוספות 5

O1 O2 O3 O4 O6 N L : הלכה | O2 הלכה : O1 O3 O4 O6 N F L : הלכות גדולות

O4 O6 F. Vid. f. 50 l. 2. שנים עשר חורש : O1 O2 O3 N L : שש שנים | F והרברים

6 O1 O2 O6 N F L : והיו : O3 ויהי' : O1 O2 O6 N F L : ויהיו 6

O2 O3 O6 N L : אל לבו : O1 O4 F : בלבו | om. F : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אחרים

F : את ייחרות . O6 התייחרות : O4 את היהורת : emendavi את היהרות |

O1 O2 O3 N L. התייחרות

antigüedades. Seis años duró su estancia allí¹, y, por su amor, fueron a sus ojos como unos cuantos días². 'Aḥiṭub interiorizó el judaísmo en su corazón y se comportó con conducta piadosa³ por amor de Dios y para servirle, y se puso *tēfillin*⁴ en su cabeza y en el brazo, y *šisiyyor*⁵ en su vestido.

Y sucedió al cabo de seis años⁶, que 'Aḥiṭub, había huido el sueño de sus ojos⁷, pues se aproximaba el séptimo año⁸ y el camino era largo⁹. Acudió al anciano, su maestro, que estaba sentado en la galería¹⁰, y le dijo: «De Dios venga tu salario, pues tu palabra es lámpara para mis pasos¹¹ y has iluminado mis ojos con tu Ley, completa e íntegra¹², y de mí
5 no apartaste nada. He aquí que ahora se han cumplido mis días y se acerca mi término: *déjame marchar, e iré a mi lugar y a mi tierra*¹³».

1.- Los mss. O4, O5, O6, F y H leen en este lugar *doce meses*, estancia demasiado breve para un aprendizaje tan amplio.

2.- Gé. 29, 20.

3.- Lit. *conducta de pietismo*.

4.- Las filacterias: dos correas que llevan un estuche dividido en cuatro departamentos, los cuales contienen sendos pergaminos con estos pasajes del Pentateuco: Éx. 13, 1-10; Éx. 13, 16; De. 6, 4-9; De. 11, 13-21; Mt. 23, 5.

5.- Flequillos del vestido: unos cordones de siete hilos de lana retorcida, que penden a un palmo de los extremos del *taḥit*. Se les menciona en Éx. 16, 13; Nú. 15, 38-39; De. 6, 8 y 11, 18; y Mt. 23, 5.

6.- Cfr. II Cr. 24, 23.

7.- Cfr. Gé. 31, 40 y Est. 6, 1.

8.- Cfr. De. 15, 9.

9.- Cfr. I Re. 19, 7.

10.- Est. Rab. I, 20.

11.- Sal. 119, 105.

12.- Cfr. Sal. 19, 9.

13.- Cfr. Gé. 30, 25.

ויתנהג במנהג חסירות / לאהבת השם ולעברו. / וישם תפילין בראשו / וציצית בבגדו. /
ויהי לתקופת שש שנה, / ואחיטוב נדדה מעיניו השינה, / כי שנת השבע קרב / והדרך
ממנו היה רב. / ויבוא אל הזקן רבו, / והוא יושב על מסיבו. /

ויאמר: "מאת השם תהי(ה) משכורתך, / כי נר לרגלי דברך /

והארת עיני בתורתך השלימה והתמימה, / ולא אצלת ממני מאומה. / והנה עתה מלאו
ימי וקרב קיצ; / שלחני, ואלך אל מקומי ולארצי. /

5

1 O1 O2 O3 : לאהבת השם | O4 ברברי : F בורכי : O6 N במירות : O1 O2 O3 L במנהג 1
(fin. f. 100 v.) N L : O4 F : לאהבו את השם : O6 לאהבה את השם : N L
O4 : בראשו ובזרועו : O1 O2 O3 O6 N L : בראשו | O2 לעברו : O4 O6 N F L :
F. בזרועו

2 O4 O6 F : O2 ששה שנה : O1 O3 N L : ששת שנה : emendavi שש שנה 2
O1² O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : קרב O1 O3 O4 O6 F L :
O2 N. קרוב

3 O1 O3 O4 O6 N F L : O1 O3 O4 O6 F : om. O3 N : O1 O2 L : היה 3
O2. יושב על כסאו : O1 O3 O4 O6 N F L : יושב על מסיבו | O2 הזקן אל

4 solvi תהית | N הש"י : O1 O2 O3 O4 O6 F L : השם | omn.; N fin. f. 5 r. מאת 4
O1 O3 N : יהא : O4 L : יהי : O2 F : יהיה : O6 תהי" : abbreviationem
F : שלם משכורתך : O6 שלימה משכורתך : O3 משכורתך : O1 O2 N L : משכורתך
O1 O2 O3 O4 O6 N L. תורתך : O1² F : רברך : O4 רברך | O4 שילום משכורתך

5 O1² O4 O6 F L : עיני בתורתך | O3 והארתי : O1 O2 O4 O6 N F L : והארת 5
O1 O2 O3 O6 N L : השלימה ותמימה | O1 O3 N : בתורתך : O2 בתורתך עיני
O1 O3 : מאומה | O2 אצלתי : O1 O3 O4 O6 N F L : אצלת | O4 התמי" : F התמימה
N. מלאה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מלאו | O2 בלי מאומה : O4 O6 N F L

6 O6 : ואלכה : O1 O2 O3 O4 N F L : ואלך | O1 O2 O3 N L : קרב : O4 O6 F : וקרב 6
O2 : לארצי : O1 O3 O4 : ולארצי | L לארצי : O1 O2 O3 O4 O6 N F : אל מקומי
L. ומקומי : O6 וארצי : N F : ואל ארצי

Y respondió el anciano: «[Esté] *tu camino en la presencia de Dios*¹, Él te guarde y te bendiga. En verdad, nuestros sabios, de bendita memoria, así dijeron: «Un hombre no se despedirá de su compañero sino desde el marco de la *Halakah*². Ahora, vete; quiero darte como consejo³ una palabra sabia, y *saca provecho*⁴ a fin de que andes por el camino de los buenos⁵ y *allanes tus senderos*⁶. Gran cimientito te señalo *con los trece atributos*⁷, ténlo presente, tú, sediento que te agitas por las aguas del entendimiento. No seas negligente en tu corazón ni [te] *venga a la mente*⁸ referir atributos al Creador⁹, pues ¿quién es maestro semejante a Él?¹⁰ Esto

1.- Cfr. Ju. 18, 6 y Pr. 5, 21.

2.- Bēr. 31a. La *halakah* es la normativa legal religiosa en el judaísmo.

3.- Cfr. I Re. 1, 12.

4.- Cfr. Qo. 10, 10.

5.- Pr. 2, 20.

6.- Cfr. Pr. 3, 6.

7.- Cfr. R. H. 17b. Se trata de los atributos de acción que Dios predica de sí mismo en Éx. 34, 6-7: YHWH, Dios, clemente, misericordioso, paciente, abundante en misericordia, abundante en verdad, que conserva la misericordia hasta la milésima generación, que perdona la iniquidad, que perdona el crimen, que perdona el pecado, que no lo deja impune, y que castiga las culpas hasta la tercera y cuarta generación. En el pasaje talmúdico aludido, Rab Yēhudah incluye también tales atributos el que Dios pacta una alianza (Éx. 34, 10).

8.- Cfr. Pës. 54a.

9.- En alusión a los atributos positivos. Como la Divinidad posee el cúmulo de todas las perfecciones, reducidas a una unidad simplicísima, en sentido estricto no hay en Dios sustancia ni accidentes. Los únicos atributos que convienen a su esencia son los negativos o los que se desprenden de sus acciones, pues los positivos implicarían en Él cambios e imperfecciones, de ahí que sólo puedan referírsele por analogía. Esta parte de la argumentación es cercana a la desplegada por Maimónides (*Moreh Nēbukim* I, 51-54) y Yosef Albo (*Sefer ha-'Iqqarim* II, 8-10).

10.- Jb. 36, 22.

ויען הזקן: "נוכח השם דרכך; / הוא ישמרך ויברכך. / אכן

אמרו ח(כמינו), ז(כרונם) ל(ברכה), כבה: / לא יפטר אדם מחברו אלא מתוך דבר
הלכה. / ועתה לכה; איעצך דבר שכל ויתרון הכשר, / למען תלך בדרך טובים
ואורחותיך תיישר. / ועיקר גרול לך אורה / במדות שלש עשרה; / רע אתה, הצמא /
למי השכל הומה. / בלבבך אל תשלה / ובמחשבותיך לא יעלה / לייחס מרות לבורא, /

5

- 1 Ante ררכיך : O1 O2 O6 scil cap. undecimum ! F scr. i. m. ויען 1
מכל רע verba ישמרך Post : O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F ! O4 N F L הוא
habent O4 O6 F sec. Ps. 121, 7 אמרו O1 O2 O3 O6 N L : O4 F.
2 O6 חכמי' : O1 O2 O3 N L חז"ל : solvi abbreviationem חכמינו, זכרונם לברכה
O2 O6 : לא יפטר O4 F ! Post verbum לעולם כבה O4 F ! אמרו
O1 O2 מחברו O4 אל רפטר : F אל יפטר : L אל יפטור : O1 O3 N לא יפטור
O3 O4 O6 N L : om. O6 מתוך O1 O2 O3 O4 N L : F (fin. f. 9 r) מעל חברו
F ברבר : O6 מרבר : O1 O3 N רברי : O1² O2 O4 L רבר O1² F.
3 N דרך : O1 O2 O3 O4 O6 F L רבר O1 O2 : om. O2 O1 O3 O4 O6 N F L לכה
O1 O3 O6 L : om. F ! Jud. 3, 19 רבר סתר O4 sec. סתר O2 N : השכל O1 O3 O6 L שכל
O4 F. ואורחותיהם : O1 O2 O3 O6 N L ואורחותיך
4 O1 O2 O3 O6 N F L : cett. ועיקר : O2 ועיקר : O1² O4 O6 F ועיקר גרול
O2 רע כי : O1 O3 O4 O6 N F L : O4 אורה : O1² cum segol אורה
N. הצמה : F הצומא : O1 O2 O3 O4 O6 L הצמא
5 O1 O2 O3 O6 F L : בלבבך O6 F : O4 והחכמה : O1 O2 O3 N L : O4 והומה
O4 יעלה : L תילה : O3 תגלה : O2 תעלה : O1 O6 N F : תשלה O4 N : בלבב
O1 O2 O3 N L : לא יעלה O4 F : ומחשבותיך : O1 O2 O3 O6 N L : ובמחשבותיך
O1 הבורא : O1² אל הבורא : O4 O6 F : לבורא O4 : אל תעלה : O6 F : אל יעלה
O3 L : בורא O2 N.

es porque el que cree en atributos, cree en propiedades; y el que cree en propiedades, cree en accidentes; y el que cree en accidentes, le imputa composición; y el que le imputa composición, cree en corporalidad, **bebe aguas malas y morirá**¹. Nosotros, en cambio, describiremos sus atributos no desde el lado de su sustancia, sino desde el lado de sus obras, porque en su sustancia no hay cambio ni variación, y no son todos ellos [aparentes cambios y variaciones] otra cosa que una denominación, pues el Creador realiza obras susceptibles de cambio, y ellas se acumulan fuera de Él. Y porque no estés
5 vacilante, **te pondré un ejemplo**², ya que *el fuego ennegrece, blanquea,*

1.- Cfr. 'Abbot I, 11.

2.- R.H. 17b, *passim*.

כי מי כמוהו מורה? / וזה כי המאמין במדות, מאמין בתארים. / והמאמין <בתארים,
מאמין במקרים. / והמאמין במקרים יחס לו הרכבה. / והמאמין לו הרכבה, / מאמין
בגשמות, וישתה מים הרעים וימות. / אבל נתאר אנו מדותיו / לא מצר עצמותו, כי אם
מצר פעולותיו. / כי בעצמותו אין חילוף ושינוי, / ואינן כולן אלא כינוי. / כי הבורא פועל
פעולות מתחלפות, / והן חוץ ממנו נוספות. / ויען שלא תהא נכשל, / אמשול לך משל. /

5

- 1-2 Ante מ' verba בן המאמין habent O4 O6 F | מורה O1 O3 O4 O6 L : O2 מורא :
O4 | habet הולך בחושך ולא לאורה verba מורה Post N¹ | בורא : F | נורא : N
במדות מאמין בתארים והמאמין בתארים | O4 | זהו : O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4 ex homioiarcto |
O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4 ex homioiarcto |
O2 : המאמין בארות : O3 מאמין במדות : O1 O4 O6 F L : המאמין במדות
O1 O2 (fin. f. 7 v.) O3 O6 N F L | בתארים : N | מאמין בארות
O6 : והמאמין תארים : supplevi praepositionem | והמאמין בתארים
O1 O2 : מאמין במקרים : O2 F | om. O1 O3 N : ומאמין תארים : L | ומאמין בתארים
O3 : המאמין במקרים : O1 O2 O6 F : והמאמין במקרים : F | במקרים : O3 O6 N L :
O4 | כבר יחס : N | יחס : O1 O2 O3 O6 F L : ומאמין במקרים : L | ומאמין במקרים
O4 | habet ובוה אור אמונותינו כבה verba יחס לו הרכבה Post
O4 : כי המאמין ההרכבה : F | המאמין ההרכבה : O1 O2 O3 N L : והמאמין לו הרכבה
om. O6 | מאמין : O1 O2 O3 N L : O4 F : om. O6.
- 3 O6 | וגשמות : F | הגשמות : O1 גשמות : O1² O2 O3 N L : O4 : גשמות : O4 : בגשמות
O1² O2 O4 F L : O1² O2 O4 F L : O3 L | וישת : O1 O2 O4 O6 N F : וישתה
O1 O2 : נתואר : O1² O4 O6 F : נתאר : O1 O3 N | מים הרעה : O6 : מן המים הרעים
O2 | ולא : O1 O3 O4 O6 N F L : לא : O1 O3 fin. f. 101 r. | omn.; O3 מדותיו : O3 N L |
F | מעצמותיו : O1 O3 L : עצמותיו : O2 O6 N : עצמותיו : O1² O4 : עצמותו
O4 : רק : F : אלא : O1 O2 O3 O6 N L : כי אם
- 4 O1² בעצמותו : O4 F | מפעולותיו : O6 : מפעולותיו : O2 : פעולתו : O1 O3 N L : פעולותיו
O1 O2 O3 O4 F L : אין : O6 | אין : O1 O3 L : בעצמותיו : O2 N F : בעצמותיו : O4
O2 | ועינה : N | ועיני : O1 O3 O4 O6 F L : ואינם כולם : emendavi | ואינן כולם : O6 : באצמותו : N | לא
O3 : ואינם כלים : O1 O2 O6 N F : ואינם כולם : emendavi | ואינן כולם : O6 : באצמותו : N | לא
O4 | ולא : O1 O2 O3 O6 N F L : אלא : O4 | לא שם : L | ואין כלים
O4 : רק שהבורא : O1 O2 O3 O6 N F L : כי הבורא
- 5 omn.; L fin. f. 4 v. | מתחלפות : O3 : פעולותיו : O1 O2 O3¹ O4 O6 N F L : פעולות
O1 O2 O3 O4 O6 : ממנו : O4 | והם : O1 O2 O3 O6 N F L : והמה : emendavi | והן
O1 O3 O4 O6 : תהא : O4 : אסופות : O1 O2 O3 O6 N F L : נוספות : N | ממנה : F L :
O6 : נכשול : O1 O2 O3 O4 N F L : נכשל : O2 : תהיה : N F L :

*funde, solidifica y endurece. Cuántas veces actúa y no se diferencia en su sustancia [sino] sólo del cambio que subyace fuera de él*¹. Asimismo, el sol seca y humedece, *una vez perjudica y otra beneficia*², una vez reverdece y otra agosta, todo según el receptor. Con cuánta más razón³, a su Creador no se le ha de imputar cambio ni variación. Todo está claro para el que lo entiende como se ha explicado».

«Ya te he revelado también arcanos sobre el misterio de las diez Sēfirot⁴. Entre muchos no hay ninguno digno⁵ de que se le muestren, a no ser que sea sabio y entienda por su conocimiento⁶ para emitir un juicio acorde con su veracidad⁷.

1.- Cfr. MAIMÓNIDES, *Moreh Nēbukim* I, 53. La misma alegoría aparece también en el *Sēfer ha-'Iqqarim* II, 8 de Yosef Albo.

2.- Cfr. So. 1, 12.

3.- *Kol še-ken wē-kol še-ken*, una de las fórmulas introductoras del argumento *a fortiori* explícito, muy común en la exégesis judía. Figura como quinta de las reglas de interpretación contempladas en la Mišnah de Rabbi 'Eli'ezer. La versión castellana de las mismas ha sido publicada por A. NAVARRO PEIRÓ en *M.E.A.H.* 36 (1987), pp. 55-72.

4.- Concepto fundamental de la Cábala, en la que 'Aḥiṭub ha sido instruido por el anciano, pues el texto dice "וְלַמְדָּהּ הִזְקֵן ... רַבִּי קַבְלָהּ וּרְבִירִים עִתִּיקִים" (*supra*, p. 49). El término procede del *Sefer Yēširah* I, 2, y designa las diez emanaciones de la Divinidad: *Keter* (Corona), *Hokmah* (Sabiduría), *Binah* (Entendimiento), *Ḥesed* (Gracia), *Gēburah* (Fortaleza), *Tif'eret* (Belleza), *Nesah* (Victoria), *Hod* (Gloria), *Yesod* (Fundamento) y *Mal'kut* (Realeza).

5.- Cfr. Ta'a. 22b.

6.- Cfr. 'Er. 54b y Sanh. 111b.

7.- Mēg. 15b.

בי האש ישחיר, ילבין, יתיר, יקפא ויקשה; / כמה פעולות יעשה, / והוא בעצמותו
לא ישתנה, / רק משינוי אשר חיץ מינו יחנה. / וכן השמש ייבש וירטיב, / פעם ירע
ופעם ייטיב, / פעם ירשיא ופעם יחבל; / הכל לפי המקבל. / ב(ל) ש(כו) זכ(ל) ש(כו)
שלבוראם חילוק ושינוי לא יתואר. / הכל ברור למבין כמבואר. /

5 גם בסוד עשר <ה>ספירות / כבר גיליתי ללבך נסתרות / אשר אין יחיד
לרבים רשאי להורות, / אלא אם כן הוא חכם ומבין מדעתו / להוציא דין לאמתו. /

- 1 O1 יקפא | O6 יתיר : O1 O2 O3 N F L : יתיר ילבין ישחיר : O4 ישחיר ילבין יתיר : 1
O3 O4 O6 L : יקשה : O2 O4 O6 : ויקשה | O2 N : יקפא : F : יקפא : O3 O4 O6 L :
O1 O2 בעצמותו : O1² O4 O6 : בעצמותו | L : ובמה : O1 O2 O3 O4 O6 N F : כמה
O3 N F L.
- 2 O1 O2 O3 O4 O6 F L : חוץ | O4 חשני : O1 O2 O3 O6 N F L : משינוי אשר : 2
O1 O2 O6 N : ייבש | O4 יתכנה : O2 יבנה : O1 O3 O6 N F L : יתנה | N : מחוץ
O1 O3 O6 : ירטיב : O4 F : וירטיב | L : ירטיב : F : ויבש : O4 : ייבש : O3 : ייבש
O1 : ירע : O2 N : ירע : O3 O4 O6 F L : ירע | L : ייבש : O2 N : ירשיא
- 3 verba ייטיב Post : O1 O2 O3 N L : om. : F : ופעם ירטיב : O4 O6 : ופעם ייטיב : 3
O1 O2 O3 O4 : פעם יחבל : F : ופעם יחבל | O1 O2 O3 F L : habent : פעם יפשיא
solvi כל שבן וכל שבן | O1 O2 N : כפי : O3 O4 O6 F L : פלי | O6 N :
O4 F : וב"ש : O1 O3 O6 N L : כ"ש וב"ש : O2 : כ"ש וכל שבן : abbreviationem :
- 4 L : של בוראם : O4 שלבורא : F : אצל בוראם : O1 O2 O3 O6 : שלבוראם : 4
O4 F : במבואר | N : חבל נעז : O2 הכל באר : O1 O3 O4 O6 F L : הכל ברור
O1 O3 N : ומבורר : O2 ומברר : O1² O4 L : ומבואר
- 5-6 supplevi articulum : ספירות : O1 O2 O3 O6 N F L : ללבך : codd. : 5-6
O6 : יחיד רשאי לרבים להורות : F : יחיד לרבים רשאי להורות | O1² O4 : לך
O1 O3 N L : יחיד רשאי להבין ולהורות : O4 : יחיד לרבים רשאי להראותו
O1 : הוא | O1 : om. : O2 O3 O4 O6 N F L : אם כן | O2 : רשאי יחיד להבין ולהורות
O2 O3 N L : om. : O4 O6 F : מדעתו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : Post :
O4 O6 F : habent : אמת verbum דין

«Ahora ponte en guardia y estáte alerta para no verte abocado *a causar grietas en la casa*¹, ni a *truncar retoños*², ni a creer en división o cambio [en la Divinidad], ni ser **un chismoso que desune a la multitud**³. Prevén-te contra el yerro, pues éste fue el castigo de la **Generación de la Separación**⁴, y el **hombre antiguo**⁵ murió en castigo por inculpar su alma con esta falta al querer apartar frutos del árbol⁶, y por eso *no pernoctó en la opulencia*⁷. Y la **Generación de la Separación**⁸ se rebeló en su diseminación, y *se les midió con la misma medida*⁹. No te equivoquen algunas afirmaciones que hallarás escritas en los libros: *el atributo de*
5 *Abraham es la piedad; el de Isaac, la fuerza; y el de Jacob, la belleza; y David eligió la realeza*¹⁰. Hijo mío, no te ofusques con la división, porque el propósito [de tales pasajes] está en la continuidad del resto de las *Sēfirot* con ellos, y no sobrevendrá división entre ellas, pues están ligadas con cadena

1.- Cfr. I Re. 6, 6.

2.- Cfr. Hag. 14b. Expresión metafórica que se aplica a quienes (como 'Eliša' ben 'Abuyah) recusan los principios de la fe.

3.- Pr. 16, 28.

4.- La generación de los constructores de la torre de Babel (vid. Gé. 11, 1-9), así llamada en B.M. 48a, 'A.Z. 19a, *passim*.

5.- Nú. Rab. X, 2.

6.- Alusión a la desobediencia de Adán, y al castigo que Dios le impuso a él y a su descendencia. Vid. Gé. 3, 1-19.

7.- Cfr. Sal. 49, 13; vid. Gé. 3, 1-8.

8.- B. M. 48a, 'A. Z. 19, *passim*.

9.- Cfr. Sot. I, 7. Es decir, recibió también un castigo: la confusión de lenguas y la dispersión por toda la tierra. Vid. Gé. 11, 8.

10.- Cfr. *Sefer ha-Bahir* 49b.

ועתה השמר והיה נזהר, / לבלתי היות נמהר / לתת לבית מגרעות / ולקצץ בנטיעות, /
 ולהאמין פירור או חילוף / ולהיות נרגן מפריד אלוף, / וזההר מן המשוגה, / כי זה היה
 עונש דור הפלגה, / ואדם הקדמוני מת בעונשו, / כי האשים בדבר זה נפשו / ורצה
 להפריד פרי מן האילן, / ולכן ביקר לא לו, / ודור הפלגה בפירור מרדו, / ובאותה מדה
 נמדדו, / ואל יטעור מאמרים / אשר תמצא כתוב בספרים: / "מדת אברהם חסד, ושל
 יצחק גבורה / ושל יעקב תפארה, / ודור במלכות בוחר", / בני, בפירור אל תשחר, /
 כי הכוונה בהמשכת שאר הספירות עמהם, / ופירור לא יבוא ביניהם, / כי הן קשורות

5

- 1 : O1 O2 O3 O4 O6 F L : השמר F | אתה : O4 : ואתה : O1 O2 O3 O6 N L : ועתה O1 O2
 O1 O2 : נזהר | O2 : וזההר : O1² O3 N L : וזההר : O1 : וזההר : O4 O6 F : וזההר : N : השמר
 O3 O6 N F L : O4 F (fin. f. 9 v.) : תהיה : O1 O2 O3 O6 N L : היות | O2 : נזהר : O3 O6 N F L :
 Ante verbum נמהר O4 O6 F | O1 O2 O3 O6 N F L : לבית : O4 O6 F habent איש
 N. מרגעות : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O4 : בלבך
- 2 : O1 : ולהיות F | ולהא אין : F¹ : מלהאמין : O3 L : להאמין : O1 O2 O4 O6 N : ולהאמין O1 O2
 O2 O3 O4 N F L : om. O4 : O1 O2 N : נרגן : O1² O3 O6 F L : נרגן | O6 : וזההר : O2 O3 O4 N F L :
 (ser. O2 O3 : המשוגע : O1 O6 : המשוגה | N : וזההר : O1 O2 O3 O4 O6 F L : וזההר
 L. הוא : O6 : ה"י : O1 O2 O3 O4 N F : היה | O4 : המשוגעה : F N L : i. m.) המשוגה
 O2, עונשו : O1 O3 O4 O6 N F L : בעונשו | O4 : עון : O1 O2 O3 O6 N F L : עונש O1 O2 O3 L
 O1 O2 O3 L : בדבר זה | O2 : אשים : O1 O3 O4 O5 O6 N F L : האשים | בעני fort. :
 O6. בדבר : N : הדבר זה : O4 F : בדבר הזה :
- 4 : O1 : ביקר | O2 : מעלליו : N : מאילון : O4 : מן האילן : O1 O3 L : מאילן : O6 F : מן האילן O1
 O2 O3 O4 : בל ילין : O1 O2 N : לא לו | F : בוקר : O4 O6 N L : O2 O3 (fin. f. 101 v.)
 O1 O3 O4 : מדה | O3 O4 O6 N F : ובאותו : O1 O2 L : ובאותה | F : ולא ילין : O6 L :
 O2. שעה : O6 N F L :
- 5 : N : יטער : O1 O2 O3 O4 O6 F L : יטער | O3 O6 N F L : נמדדו : O1 O2 O4 : נמדדו O1 O2
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מדת | O4 F : המאמרים : O1 O2 O3 O6 N L : מאמרים
 om. O3. L : של : O1 O2 O4 O6 N F : ושל | F : מידות
- 6 : O2 L : דור : O1 O2 O4 O6 N F : ודור | O6 F : תפארת : O1 O2 O3 O4 N L : תפארה O1 O2
 O2 : מלכות בוחר : O3 L : במלכותו בוחר : O1 N : במלכות בוחר : O4 O6 : במלכות בחר
 O1 O2 O3 O6 N : תשחר | O1 O2 O3 N L : om. O1 O2 O3 O6 F : בני | O6 : בחר במלכות
 F. תתחר : O4 : תתחר : L :
- 7 : O1 O3 O4 O6 N F L : הספירות | O4 : בהמשכות : O1 O2 O3 O6 N F L : בהמשכת O1 O2
 O2 : מפיית emendavi hoc et alia suffixa insuper quia videntur dici de
 emanationibus divinis : O1 O2 O3 O6 N L : כי | codd. : ביעיהם : O2 : מפיית
 F. בולם : O4 O6 : בולם קשורים : O1 O2 O3 N L : קשורים : emendavi : הן קשורות

como la llama a la brasa¹, y sólo cuando profundices en su acción, [verás que] hunden su fin en su comienzo². Y ya te he encaminado por su camino³. Da al sabio y será más sabio⁴. Y además, *permanece en guardia*⁵. Haya corderos para vestirte⁶: cuanto es el secreto del mundo⁷, sea contigo secreto velado, mas no para esparcirlo ni divulgarlo:⁸ gloria de Dios es ocultar algo⁹. Y tú, hermano mío, no olvides mi instrucción y no aminorará tu asignación¹⁰. Dios te guarde de toda adversidad¹¹, y recorre tu camino en paz»¹².

5

Entonces se [le] acercó¹³ 'Aḥiṭub, se abrazaron, se besaron mutuamente y lloraron¹⁴, y así dijo el anciano:

1.- Sefer Yěsirah I, 7.

2.- YĔHUDAH HA-LEVI, *Sefer ha-Kuzari* IV, 27.

3.- Cfr. Is. 48, 17.

4.- Pr. 9, 9.

5.- Cfr. De. 4, 9.

6.- Pr. 27, 26.

7.- Hag. 13a, donde se cita Pr. 27, 26 y se hace el juego de palabras *kēbašim* = corderos y *kibšan* = horno. Ésta última designa doctrinas secretas o misterios. Maimónides explica la anterior frase del Talmud diciendo que no se debe divulgar a la multitud el conocimiento de los misterios: ועליהם אמר שלמה בהנחתו דרך משל כבשים ללבושך כך אמרו חכמים בפירוש משל זה דברים שהן כבשות של עולם יהיו ללבושך כלומר לך לבדך ואל תרדוש אותם ברבים (*Mišneh Torah, Sefer ha-Madda', Hilḳot Yěsode ha-Torah* II, 12).

8.- Je. 4, 11.

9.- Pr. 25, 2.

10.- Cfr. Ez. 16, 27.

11.- Cfr. Sal. 121, 7.

12.- Cfr. Éx. 4, 18; *passim*.

13.- Cfr. I Sam. 14, 38 y Rt. 2, 14.

14.- Cfr. Gé. 33, 4.

בשלשלת / כשלהבת בגחלת. / ואך כשתעמיק בפעולתו, / נעוץ סופן בתחילתו, / וכבר
הדרכתך בדרכם. / ותן לחכם ועוד יחכם. / ואמנם השמר על נפשך; / יהיו כבשים
ללבושך. / דברים שהם כבשונו של עולם / יהיו עמך סוד נעלם, / אך לא לזרות ולא
להבר; / כבוד אלהים הסתר דבר. / ואתה, אחי, מוסרי אל תשכח וחוקיך לא יגרע. /
ישמרך השם מכל פגע רע, / ולך לדרכך לשלום. / ויגש אחיטוב הלום, / ואיש אל
רעהו חבוק, / וישקו, ויבכו. / וזה אמר הזקן:

5

- 1 O1 O3 O4 בשלהבת | O6 בשלשלת : O4 F בשלשלאות : O1 O2 O3 N L בשלשלת
O6 F L : O1 O3 O6 (fin. f. 6 r.) L : בגחלת | O2 בשלהבת : N בשלהבות : O6 F L
O1 O2 O3 N ואף : O4 O6 F ואך | O4 באות בגחלת : F ובגחלות : O2 N בגחלות
O1 O4 בפעולותם : O3 בפועלתם : O2 N F L : emendavi בפעולתו | L
O6 | codd. סופם : emendavi סופן | O2 fin. f. 8 r. | omn.; O2 נעוץ | O6
O1. בתחילותם : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : emendavi בתחילתו
2 O1 O2 O3 N L : בררם | O2 הררבתם : O1 O3 O4 O6 N F L : הררבתך
O4 F | תן : O1 O2 O3 O6 N L : O4 מלעמוד : F רי ררם : O6 רי בררם
O3 יחבם : O2 O4 : F L עור ויחבם : O1² עור יחבם : O1 O6 N : עור יחבם
| O3 יהי : O1 O2 O4 O6 N F L : יהיו | O1 O2 O3 N L : עור : O4 O6 F : ואמנם |
O1 O2 O3 O6 N L : כבושים : O4 F : כבשים
3 O1 O2 O3 N L : על לבושיך : O6 לבושיך : O1² ללבושיך : O4 F : ללבושיך
O2 O3 O4 O6 F L : O1 O6 N L : יהא : O3 יהי : O2 O4 : יהיו | N כבשוני : O2 O3 O4 O6 F L :
O1² O4 O6 F : לא : om. O4 F : om. O1 O6 N : הסוד : O3 L : בסוד : O2 סוד
F : להורות : O2 לזרז : O1 O3 O4 O6 N L : לזרות | O1 O2 O3 N L : om.
4 O1 O4 : אלהים | O2 N להביר : F לחבר : L לברות ולהבר : O1 O3 O4 O6 : להבר
O1 O2 מוסרי | O2 ועתה : O1 O3 O4 O6 N F L : ואתה | O2 O3 O6 N F L : אלקים
O1² : וחוקיך : O3 חוקיך : O1 O2 O6 L : וחוקיך | O6 מוסר : N מושרי : O3 O4 F L :
O4 : אל תגרע : L : אל יגרע : O1 O2 O3 O6 N F : לא יגרע | O4 F : וחוקי
5 O1 O2 O4 O6 N F : ולך | O4 וישמרך השבתי : O1 O2 O3 O6 N F L : ישמרך השם
O4 O6 : את : O1 O3 N L : אל | O3 איש : O1 O2 O4 O6 N F L : ואיש | O3 L : לך
O2 : על : F
6 O1 וזה אמר הזקן | O4 גפפו ונשקו : O6 F וישקו ויבכו : O1 O2 O3 N L : וישקו ויבכו
ובבכי גרול איש מעל רעהו הגריל עד כי : O2 O3 O6 N F L : (fin. f. 100 v.)
| אחיטוב הגריל וישא הזקן את ידיו אל אחיטוב ויברכהו ובשם אלקיו אשר ירע ישגבהו
O6 habet אל אחיטוב העמקו verba הזקן Post

U - - - | U - - - | U - - / U - - - | U - - - | U - - 1

«'Ahitub, *recorre tu camino en paz*²

sin lesión, sin daño ni acusación.

[Dios] te conduzca *hacia las aguas de la salvación*³,

y Él sea para ti *escudo y adarga*⁴.

Yo hoy *te he enseñado a obtener provecho*⁵,

[y a ser] animoso para *adquirir entendimiento*⁶,

Para hacer aflorar de escondrijos las perlas

*y de profundidades extraer consejo*⁷,

5 De modo que te entregues a aventajar y superar,

a triunfar frente a hombres murmuradores,

*a hacer adeptos como Abraham y Sara*⁸

*para introducirlos bajo las alas de la Šēkinah*⁹.

'Ahitub, *recorre tu camino en paz*¹⁰

y Dios *te conceda abundante misericordia*¹¹.

1.- Metro *ha-mērubbeh*.

2.- Cfr. Éx. 4, 18.

3.- Cfr. Is. 12, 6.

4.- Je. 46, 3 y Sal. 35, 2.

5.- Cfr. Is. 48, 17.

6.- Cfr. Pr. 3, 13.

7.- Cfr. Pr. 20, 5.

8.- Cfr. Gé. 12, 5. Lit. *adquirir persona[s]*, que en el texto bíblico se aplica a los servidores que reunieron Abraham y Sara.

9.- Cfr. Le. Rab. II, 9; *passim*. La expresión rabínica *lē-haknis taḥat kanfe ha-Šēkinah* (introducir bajo las alas de la Presencia Divina), se emplea para indicar la incorporación al judaísmo.

10.- Cfr. Éx. 4, 18.

11.- Cfr. Je. 16, 13.

-- U | -- -- U | -- -- U / -- -- U | -- -- U | -- -- U

"אחייטוב, לך לדרבך לשלום / בלי פגע, בלי הונק ושטנה.
 ונהלך למימי הישועות, / והוא יהיה לך מגן וצניח.
 אני היום למדתיך להועיל, / היות נלכב להפיקה פל תבונה.
 להעלות הפנינים מן טמונים, / ועצה מעמוקים תדלגה.
 בכו פתח להוסיף ולהגדיל / לנצח למול אנשי תלונה.
 עשות גפיש באברהם ושרה / להכניסם לתוך בנפי שכינה.
 אחייטוב, לך לדרבך לשלום, / ויתן לך אלהים רוב תנינה."

5

Metrum *ha-merubbeh*. Habent versus O1 O2 O3 O4 O5 O6 L; prosam N F H.

- 1 O1 O2 O3 O6 N (fin. f. 5 v.) F L : בלי פגע בלי הונק ושטנה
 F | O1 O2 O3 O6 N L : ובלי / O4 ותבוא אל מחוז הפער ברינה
 O6 N : הונק / O1 O2 O3 F L : הונק
- 2 emendavi למימי / O4 שאב מעליון : O1² ינהלך ה' : O1 O2 O3 O6 N F L : ינהלך
 O2 מימי : F : אל מי : O6 על מי : O1 O3 N L : על מימי : ad metrum servandum
 O1 O2 O3 : והוא יהיה לך / O2 ישועות : O1 O3 O4 N F L : הישועות / O4 מי
 O1 O3 O4 O6 : מגן וצניח / O4 ויהיה לך שמו : F : ויהיה עלי : N : והוא יהיה : O6 L
 O2 : למגן ולצניח : L : למגן וצניח : N F
- 3 O1 O3 להועיל / F : ובל ילמדוהך : O4 ובל ילמדך : O1 O2 O3 O6 N L : אני למדתיך
 O1 איש לבב : O3 O6 N L : איש לבוב : O4 היות נלכב : O2 om. : O4 O6 N F L :
 O1 O2 תבונה / O1 ומפיק : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : להפיק / F : איש לבוב : O2
 O3 O6 N L : כל תבונה : O4 F
- 4 O1² טמונים / O4 עוד פניני : (fin. f. 10 r.) F פנינים : O1 O2 O3 O6 N L : הפנינים
 O1 ועצה מעמוקים / om. O2 : N הממונים : O4 מטמונים : O1 O3 L : הטמונים : O6 F
 F : ועצות עמוקים : O2 ועצה עמוקה : O3 L : ועצה מעמוקים : O6 N
 O4 : ועצות העמוקות
- 5 O1 O3 O6 N F L : ולהגדיל / om. O4 : תזכה : O6 F : O1 O2 O3 N L : תתה
 F | לכל : O1 O2 O3 O4 O6 N L : למול / O2 ולגדל : O4 גם להגדיל
 N : התמונה : O1 O3 L : תמונה : O2 F : תבונה : O4 O6 : תלונה
- 6 O1 ושרה / O1 O3 O4 N L : באז אברהם : F כמו אברהם : O6 באברם : O2 באברהם
 F : והבניסם : O1² להבניסן : O4 O6 להבניסם / om. O2 : O3 O4 O6 N F L :
 N | פתח : O1 O2 O3 O6 L : תחת : O4 F : לתוך / O1 O2 O3 O4 O6 N L : והבניסן
 O1 O3 O4 N L : השכינה : O2 O6 F : שכינה
- 7 N | ליתן : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ויתן / om. O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : לשלום
 O3 F L : האלקים : O1 N : האלהים : O2 O6 : אלקים : O4 אלהים

Y 'Ahitub emprendió su camino hacia su destino. Caminó sin dudar, llorando,¹ y sin dudar emprendió viaje² todos los días de la semana, pero el sábado *era para él día de guardar*³, pues incluso cumplía los mandamientos de *tēhumin*⁴. Enfiló su rostro⁵ al este, al oriente⁶, con *firme determinación*⁷ y ánimo seguro. Llegó a Tiro, montó en un barco, le sobrevino un viento favorable y *el mar calmó su furia*⁸. En tres días llegó a Yafo⁹, y dio gracias al Dios del Cielo, que le había preservado de las aguas,
 5 [y] que *le había subido y traído*¹⁰. Llegó al **País de la Hermosura**¹¹ y al desierto de Judá, llegó al *lugar del santuario*¹² y dio gracias. [A continuación] pasó camino de **Benjamín**¹³ y enfiló su rostro a la **montaña de oriente**¹⁴.

1.- Sal. 126, 6.

2.- Gé. 12, 9.

3.- Cfr. Ez. 38, 7.

4.- En el Talmud no aparece la expresión *mišwot tēhumin* (= mandamientos de tēhumin), sino sólo *tēhumin* (= límites). Este término designa el radio de 2000 codos -aproximadamente un kilómetro- que la normativa religiosa judía permite caminar los sábados y festivos en torno a una población sin quebrantar el precepto del descanso. Vid. 'Erub. 35b-36a, 44b y 51 b; Hag. 15a y 'A.Z. 8b. En su celo por observar lo prescrito en Éx. 16, 29, 'Ahitub no se acogía a esta posibilidad.

5.- Nú. 24, 1.

6.- Éx. 27, 13; *passim*.

7.- Cfr. Is. 26, 3.

8.- Cfr. Jon. 1, 15.

9.- Ciudad portuaria aledaña a la moderna Tel-Aviv. Es la Joppe de los documentos antiguos, asignada a la tribu de Dan (Jos. 19, 46), tomada por los filisteos, reconquistada por David y habitada por numerosos cristianos desde el siglo I (vid. Hech. 9 y 10).

10.- Cfr. Je. 23, 8 y Esd. 10, 11.

11.- Denominación de Israel en Da. 11, 16 y 11, 41.

12.- Cfr. Is. 60, 13.

13.- Sal. 68, 28. Lit. *su joven caudillo*, porque Benjamín era más joven de los hijos de Jacob.

14.- Gé. 10, 30. Es difícil saber a qué monte se refiere; posibles candidatos el Yebel Hadur Šuayb del Yemen (3760 m.), el 'Abarim de Transjordania o el Zardeh-Kuh de los montes Zagros. Vid. *infra*, p. 422.

ויסע אחיהוב לדרבנו. / הלוך ילך ובכה, / וילך הלוך ונסוע / כל ימי
השבוע, / ויום השבת היה לו למשמר, / כי אפילו מצות תחומין גמר. / וישם פניו
קדמה מארחה / ביצר סמיוך ובנפש בטוחה. / ויבוא עד צור וישב באנייה. / ויזמן לו
היה מצויה / והים שקט מועפו. / ויבוא בשלשה ימים עד יפו, / ויתן תורה לאל השמים,
/ אשר משה אותו ממים, / אשר העלהו ואשר הביא. / ויבוא עד ארץ הצבי / וער
5 מדבר יהודה. / ויבוא עד מקום המקדש, ויתן תורה. / ויעבור דרך צעיר רודם, / וישב

- 1 Ante ויסע F scr. i. m. scil. cap. duodecimum | O1 O2 O3 O4 O6
O1 O2 O3 O4 O6 וילך | O2 בכה : N F L | O1 O3 O4 O6 N F L : וילך הלך : N L
O4 F. ששת ימי : O6 כל ששת ימי : O1 O2 O3 N L | N וילך : L ילך : F
- 2 O6 היי : O1 O3 O4 N F L : O1 O2 O3 N היי השבועה : O1² O4 O6 F L : O2 היתה
: O1 O2 O3 O6 N F L : om. F | למשמר : O1 O2 O3 O6 N F L : O1 O2 O4 O6 N F L : תחומין | O4 למשמר
| (scr. i. m.) O3 שבת : O1 O2 O4 O6 N F L : תחומין | O4 למשמר
O4 F. וישב : O1 O2 O3 O6 N L : O1 O2 O3 O6 N F L : וישב
- 3 O1 O2 O3 N L : O1 O2 O3 N L : ונפש | O3 ביצרו סמך : O1 O2 O4 O6 N F L : ביצר סמיוך
O1 O2 O3 O6 באנייה | F בטוח : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בטוחה | O4 O6 F : נפש
O4. באני : N F L :
- 4 O6 נה ושקט : O4 F : שקט | O2 O3 והיי : O4 N : והיה : O1 O6 F L : והים
| O4 וילך : N ויבוא : O1 O2 O3 O6 F L : ויבוא : O2 N : שוקר : O1 O3 L : שוקט
O4. לאלקי : O1 O2 O3 O6 N F L : לאל | F שלש : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בשלשה
- 5 O4 שמר : N הציל : O1 O2 F L : משו : O1² O3 O6 : משה | omn.; L fin. f. 5 v : אשר
: O1 O2 O3 O6 N F L : ממים | L¹ אותם : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : אותו |
O1 O2 O3 העלוהו : O4 O6 : העלה : N העלה : F העלו : O1² : העלהו : O4 מן המים
O1² O4 (fin. f. 5 r.) O2 ער ארץ ער ארץ : O1 O3 O4 O6 N F L : ער ארץ | L
O6 : O1 O2 O3 N F L : צבי : O1 O2 O3 N F L.
- 6 O1 O2 O4 O6 N F : המקדש | O1 O3 N L : יהורא : O1² O2 O4 O6 F : יהודה
O1 O2 O3 O6 N ויעבור | O4 ויתן שם : O1 O2 O3 O6 N F L : ויתן | O3 מקדש
L : O1 O3 (fin. f. 102 r.) N : דרך צעיר רודם | O4 : om. F : ויבוא : L
: O6 דרך ארץ צעיר רודם : O1² : דרך ארמת צעיר רודם
F : om. O4. דרך ארץ רודם : L : צעיר רודם : O2 : ער צעיר רודם

Llegó hasta el país de la India, y pernoctó en la ciudad de Šaḥalia'¹. Desde allí viajó a la isla de la brasa², atravesó el torrente, *regresó a su lugar y a su tierra*³, y Dios satisfizo su deseo⁴.

Aquel día volvieron también sus dos compañeros, que habían explorado toda la tierra, y *fue el caso*⁵ que en un mismo día regresaban [todos] a sus casas. Escuchó la reina que los emisarios habían regresado, se congratuló, *su rostro se llenó de color*⁶, y, *henchida de espíritu generoso*⁷, les envió presentes a sus casas: **toda suerte de dulces**⁸ y confituras. Aquel día, los hombres descansaron en sus casas y la reina no

1.- El texto plantea problemas en este punto. La lección Šaḥalia' figura en los mss. O1², O3 y L, y puede referirse a la antigua ciudad de Shaliat, cercana a Calicut, en la costa de Malabar, o a la isla de Chetlat, perteneciente al archipiélago de las Amindivas. Aunque con distintas variantes ortográficas, los mss. O1, O2, O4, O6, F, N traen כְּחַלְיָא , esto es, Crac des Chevaliers (Siria), topónimo mencionado *supra* (p. 16), y que no se ajusta al contexto geográfico del presente pasaje.

2.- La isla fabulosa de la que provenía; vid. *supra*, p. 6.

3.- Cfr. Gé. 30, 25.

4.- Cfr. Is. 44, 28.

5.- Cfr. Rt. 2, 3.

6.- Cfr. Hull. 7b. Lit. *se puso brillante*.

7.- Cfr. Is. 40, 7.

8.- Yom. 83b.

פניו הר הקדם. / ויבוא למדינת אינדיא, / וילן בעיר שחליא / משם נסע את אי הגחל /
ויעבור את הנחל. / ויבוא אל מקומו ולארצו, / והשם השלים חפצו. /

ביום ההוא גם שני רעיו חזרו, / אשר בכל הארץ תרו; / ויקרו מקריהם /
שביום אחר שבו לבתיהם. / ותשמע המלכה כי המלאכים שבו, / ותשמח המלכה ופניה
צהבו. / וייטב מאוד בלבה, / ורוח נדיבה נשבה בה. / ותשלח לבתיהם מתנות, / מיני
מתיקה ומגרנות. / וירגעו האנשים אותו היום בבתיהם, / והמלכה לא שלחה אחריהם, /

5

- 1 O1 O2 O3 O6 N L : הרך הר O4 F | הקדם O1 O2 (fi. f. 8 v.) O3 F L :
verba ויבוא Ante O4 | הקדם אשרות הפסגה : N הקדם ארב : O6 קדם
N ויבואו : O1 O2 O3 O4 O6 F L | O4 habet ועל דרכיו אור נה
O4 | למדינות איפייא : O3 L במדינות : O1 O2 במדינת : N ער מדינת : F למדינת
emendavi : בעיר שחליא O4 וער : F ער : O1 O2 O3 O6 N L וילן
O2 : בא שביליא : N באיי שביליא : O1 באיי שביליא : O1² O3 L
O6 ומשם : O1 O2 O3 O4 N F L משם : O4 F עיר שביליא : O6 בארץ שביליא
O2 : הים : O1 O3 N L אי : O6 F | O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L את
O4. הנחל : O1 O2 O3 N F L הגרול : O1² O6 | הגחל : O4 om.
2 O1 O2 O3 O4 N F L : אל מקומו O4 O6 F | וישוב : N ויבואו : O1 O2 O3 L ויבוא
O1 O2 O3 N F | אל ארצו : O1² L ואל ארצו : O4 O6 ולארצו : O6 למקומו
O6 | כי השלים : O1 והשלים השם : O2 O3 O4 N F L והשם השלים
O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 F. ביום
3 F | רעיו : O1 O2 O3 O4 O6 N L | om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L ההוא
O1 O3 O4 | גם בכל הארץ : O2 O4 בכל ארץ : O1 O3 N F L בכל הארץ
cett. ויקר : O3 ויקרו : O2 תארו : O6 N F L
4 F scr. i. m. | ותשמע Ante O4 O6 F | יום אחר : O1 O2 O3 N L שביום אחר
O2 | המלאכה : O1 O3 O4 O6 N F L | scil. cap. tertium decimum י'
O2 : מלכה : O1 O3 N L | המלכה : L ישובו : O3 ישובו : O1 O2 O4 O6 N F
F. | ופניהם : O1 O2 O3 O4 O6 N L | ופניה : O4 O6 F מאור
5 O2 ומיטב : O1 O3 O6 N L | וייטב : O3 O4 L | צהבה : O1 O2 O6 N F | צהבו
O1 O2 O3 O4 N | נשבה : O2 בלבו : O1 O3 O4 O6 N F L | בלבה : O4 F | ותשמח
O1 O3 O4 O6 | מיני : N לבתיהם : O1 O2 O3 O4 O6 F L : om. O6 | לבתיהם : O6
N F L : O2 אינם.
6 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ומגרנות : O1 O2 O3 N L | מתוקים : O4 O6 F | מתיקה
O1 O3 | והמלכה : O2 אותו היום : O1 O3 O4 O6 N F L | ומגרנות : F
O4 O6 N F L : O2 המלאכה.

mandó por ellos, pues [se] dijo: «Hoy les dejaré que tengan reposo y [así] descansarán los fatigados en sus fuerzas¹».

Y sucedió que a la mañana la reina envió por los sabios, magistrados y dignatarios, gobernadores y magnates; y mandó llamar también a los hombres. Presurosos llegaron los hijos de Dan², envuelto cada uno en su ropaje y diferenciado según su religión. Šalmon, con vestidos de lino de la cabeza a los pies y un ceñidor de pelo en la cintura³, muy modesto y humilde⁴. 'Eqer, cuyo vestido era un hábito negro, con cruz⁵ por delante y por detrás⁶, la capucha de los sacerdotes extendida por la espalda⁷ y una calva en toda la cabeza⁸. 'Ahitub, con sisiyyot en los cuatro extremos de su vestido y tēfil-lin en el brazo y la cabeza, acudió con espíritu sumiso⁹. Y se postraron ante la reina.

1.- Jb. 3, 17.

2.- Gé. 46, 23. Juego de palabras referido a los tres enviados de la reina. Por una parte, han recorrido mares (cfr. Ju. 5, 17: *Y Dan, ¿por qué moraba en los mares?*). Por otra, van a sostener una controversia pública, y en Šēbu. 31a y Git. 40b se denomina *ba'ale din* a los litigantes.

3.- Cfr. Za. 13, 4.

4.- Cfr. Nú. 12, 3.

5.- De nuevo se utiliza la expresión *šēti wa-'ereb* (= trama y urdimbre) en referencia a la cruz; cfr. *supra*, p. 21.

6.- Ez. 2, 10 y I Cr. 19, 10.

7.- Lit. *el hábito de los sacerdotes extendido por su cuello*, con doble metonimia de la parte por el todo. El latinismo *miqṭoren* (vid. 'A. Z. 58b y Šabb. 102a) designa una prenda larga y con capucha, como un sobretodo o hábito. Vid. A. KOHUT [ed.], *'Aruk ha-Šalem, me-'et Rabbenu Natan ben R. Yēhi'el*, Wien 1878-1892 [reed. New York 1950], s. v. Las capuchas se quedan extendidas desde el arranque del cuello hasta la mitad de la espalda.

8.- Cfr. Am. 8, 10.

9.- Cfr. 'Abbot V, 19.

כי אמרת: "אעזוב להם מנות, / וינורו יגיעי כח". / ויהי בבוקר, ותשלח המלכה אחרי החכמים, / שרים וסגנים, פחות ופרתמים. / ותשלח ותקרא גם לאנשים, / ויבואו בני דן חשים, / כל אחד מעוטף בבסותו, / מתהלך לפי דתו. / צלמון, בגדי פשתו עליו מראשו ועד רגליו, / ואיזור השיער במתניו; / והיה מאוד שפל ועניו. / ועקר, היה לבושו בסות שחור, / שתי וערב פנים ואחור, / ומקטורין(?) הזמרים בצווארו מתוחה / ועל כל ראשו קרחתה. / ואחיטוב, ציצית בבגדו / בארבע מנפות לבושו, / ותפילין בורעו ובראשו; / ויבוא ברוח נמוכה, / וישתחוו לפני המלכה, / ותאמר המלכה:

- 1 O1 O3 L : וינורו | O4 אעזוב היום ויבקשו להם : O1 O2 O3 O6 N F L : אעזוב להם 1
O1 O3 O4 O6 N F (fin. f. 10 v.) : יגיעי | O4 O6 F : וישם ינורו : N ינורו : O2 ינורו
O1 O2 O3 O4 O6 : אחרי | O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L : המלכה | O2 כיגיעי : L
O1 O2 O3 O4 O6 N L : פחות | O1 O2 O3 O4 O6 N L : וסגנים | L אחרי : N F
- 2 O1 O2 O3 O6 N L : ופרתמים | F סגנים : O1 O2 O3 O4 O6 N L : פחות 2
O1 O2 O3 N F L : אל האנשים : O1 O2 O3 N F L : לאנשים | F ואפרתמים : O4 ופרתמים
O1 O3 O4 O6 N F L : ויבואו | O6 להאנשים
- 3 O4 O6 F : בגד | O1 O2 O3 N L : בגדי | O2 מרתו : O1 O3 O4 O6 N F L : דתו 3
- 4 O2 O3 | O1 O4 O6 N F L : רגליו | O2 ער : O1 O2 O3 O4 N F L : ועד 4
O1 O2 O3 O4 N F L : השיער | O6 ואדרת : O1 O2 O3 O4 N F L : ואיזור
O1 O2 O3 N L : ויהי : F (fin. f. 6 v.) O4 O6 : יהיה | O6 צעיר : L (i. m.)
O1 O2 O3 N L : היה לבושו | O4 F : שפל מאוד : O1 O2 O3 O6 N L : שפל
om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L : בסות | F היה לובש : O4 O6 : היה לבוש
- 5 solvi abbreviationem : ומקטורין | O4 O6 ושתי : O1 O2 O3 N F L : שתי 5
O4 ומטרון : O1² ומקטור : F ומקטורין : N מקטרי : O1 O2 : O6 ומקטורין
O1 O6 N F L : בצווארו | O6 של כומרים : O2 כומרים : O1 O3 O4 N F L : הזמרים
N : מתוחה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מתוחה | O4 באחורו : O2 O3 : בצווארו
O4. מעל כל ראשו : O6 F : ועל כל ראש : O1 O2 O3 N F L : ועל כל ראשו
- 6 O4 : O1² לבושו | O6 ציצית : O4 F : בציצית : O1 O2 O3 N L : ציצית בבגדו 6
O6 תפילין : O1 O2 O3 O4 N F L : ותפילין | O6 בגדו : O1 O2 O3 N F L : בסבתו
O1 O2 O3 O4 N F L : ובראשו | O2 N L : בורעו : O1 O3 O4 O6 F : בורעו
O6 ובקרקרו
- 7 O2 : מלכה : O1 O3 O6 N F L : המלכה | O6 ויבואו : O1 O2 O3 O6 N F L : ויבוא 7
O4 ותאמור המלכה : O1 O2 O3 O6 N L : ותאמר המלכה | O4 המלכה הנמוכה
F. ותאמר

Dijo la reina:

--- U - ! --- U - / U --- U - ! U --- U - ¹

«Sea en paz vuestra *venida*², que vuestro vigor *permanezca*³.

y sea engrandecido vuestro nombre⁴ de parte de vuestro Creador».

Comprendió la reina que *habían estado mirándose entre sí con mala cara*⁵ y no eran concordes en su corazón. Se asombró del cambio de sus actitudes y quiso escucharlos⁶, pues ninguno *mostraba un rostro amable*⁷ hacia su compañero, y sus atuendos **revestían formas diferentes**⁸. Y dijo así:

1.- Un verso aislado compuesto de dos pies métricos *nif'al-po'alim* en el primer hemistiquio y otros dos *pě'ulim-po'alim* en el segundo. Sólo el ms. L. lo transmite como verso; los demás testimonios traen prosa.

2.- Cfr. I Sam. 16, 4.

3.- Cfr. Šabb. 87a.

4.- Cfr. Gé. 12, 2.

5.- Cfr. Nú. Rab. XI, 6.

6.- Lit. y *habló de escuchar sus palabras*.

7.- Cfr. Běr. 63b, Ta'a. 8a, *passim*.

8.- Est. 1, 7.

- U - - - U | - U - - - U / - U - - - | - U - - -

"שלוש בוצקס. ישר פוקסס / ויגדל שמקס מאת (השם) בוצקסס".

ותבין המלכה כי היו מכיטים זה את זה בפנים זעומים /

ולא היו בלבבם מוסכמים, / ותבהל על שניו סדריהם, / ותאמר לשמוע דבריהם, / כי אין

אחד לחברו מסביר פנים / וכלים מלכים שונים, / ובה אמרה:

1 Tantum L habet versum, cett. prosam. Metrum ignotum; constat e pedibus *niphal-poalim* (bis) in primo sticho, et *peulim-poalim* (bis) in secundo.

Post *בוצקס* verbum *כי* superser. O1² | השם seclusi ad metrum servandum :

O1 O3 O6 N L | אמת בוצקסס ויגדל שמקס : O4 F | השם בוצקסס

O2. אמת בוצקסס ויגדל שמקס.

2 O4 O6 F | לזה : O1 O2 O3 N L | את זה L ותבין : O1 O2 O3 O4 O6 N F | ותבין

O1² O2 O3 | זעומים : O4 F | זעומים : O1² O2 O3 N L | פנים : O1 O4 O6 F | בפנים

O1. זעומים : O4 O6 N L.

3 O4 N F | בלבב : O1 O2 O3 O6 L | בלבבם : O1 O2 O3 O4 O6 N : O1 O2 O3 O4 O6 N : היה : F L | היה

sequentias מוסכמים Post verbum O6 מסבירים : O1 O2 O3 O4 N F L | מוסכמים

, quae sunt infra in cett., ואין אחד לחברו מסביר פנים ובליהם כלים מבלים שונים

O1 O2 O3 | סדריהם : O4 | המלכה habet O4 | ותבהל Post verbum O4 F | trasponunt

O1 O2 O3 O6 N F L : | ותאמר לשמוע דבריהם : N | סדריהם : O4 O6 F L :

O4. ותשא משלה על אודתם ועל דבריהם.

4 O3 (fin. f. 102 v.) | מסביר לחברו : O1 O2 O4 O6 N F L | לחברו מסביר

O1 O3 N L | ובה אמרה : O2 | וכלם : O4 F | ובליהם כלים : O1 O2 O3 O6 N L | וכלים

O6 : om. O4 F. | ותאמר לעבדיה בטעם אמריה : O2 | ובה אמרה מלכה :

-- -- | -- -- / -- -- | -- -- 1

Mi corazón, cuyos pensamientos se multiplican,

*rumiará horror sobre el error*².

Al ver a los emisarios de regreso,

*cada uno con una señal diferente en su vestido*³.

He aquí que a la hora de su partida equiparaban su opinión,

nadie cambiaba sus ropas.

Y ¿cómo trocará un negro su piel

*o un leopardo sus manchas?*⁴

5

[Entonces] la reina llamó primero a Šalmon,

pues era el más entrado en años, y le dijo: «Šalmon, tu Creador te bendiga;

dame a conocer tu camino»⁵.

1.- Metro de las vocales (*ha-těnu'ot*).

2.- Cfr. Is. 33, 18.

3.- Cfr. Ez. 9, 4.

4.- Cfr. Je. 13, 23.

5.- Éx. 33, 13.

--- | --- / --- | ---

"אימה יהגה על המשנה. / לבי רבו עשתנותיו.
בראות צירים היות חוזרים, / איש על בגדו התנה לו תיו.
הו עת לבתם השוו העתם, / איש לא שנה את שמלותיו.
ואיר יתפור כושי עורו / או נמר חברבורותיו?

5 ותקרא המלכה בראשונה לצלמון / כי הוא היה בשנים קרמון, / ותאמר אליו:
"צלמון, בוראך יברכך; / הודיעני נא את דרכך". /

- 1 Metrum *ha-tenuot*. Omnes habent versus nisi N F H | O1 O2 O3
O4 Lבי : O2 לבו : O1 O3 O6 N F L | O1² אהגה : O4 O6 N F L
- 2 O1 O2 O3 O6 N L : צירים | O4 L בראות : N F בראות : O1 O2 O3 O6 :
om. O4 F | O2 N האת : L המה : O1 O3 O6 היות | O4 צורת : F צורים
O1 : התוהלותיו : O6 התנה לו תיו | O4 החוזרים : O1 O2 O3 O6 N F L :
O4 מתחלותיו : N בתאלותיו : O2 בתאהלותיו : O3 L : F התולותיו
- 3 O1 O2 O3 O6 N L : לש שנה | L את לבם : O1 O2 O3 O4 O6 N F :
O1 O2 O3 O4 N L : שמלותיו : O6 F את שמלותיו | O4 לאיש ידמו : F לא שנוי
- 4 O2 O3 : בושו : O4 O6 F L | O1² בוש | O4 שור איך : O1 O2 O3 O6 N F L :
O1 O2 O3 : ועור : O4 F L | O1² ונמר : O4 גם נמר : emendavi או נמר | O1 N : בוש
O4 לחברבורותיו : O2 חבירותיו : O1 O3 O6 N F L : חברבורותיו | N
- 5 F : צלמון : O1 O2 O3 O4 O6 L : לצלמון | O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F : בראשונה
O1 O2 O4 O6 N F L : היה | F L : om. O1 O2 O3 O4 O6 N : הוא | N מלצלמון
om. O4 F. O1 O2 O3 O6 N L : אליו | O3 הו
- 6 O4 F | ברך : O1 O2 O3 O6 N L : בוראך | O6 : om. O1 O2 O3 O4 N F L : צלמון
L : מברכך : O2 יברך : F (fin. f. 6 r.) O3 O6 N (fin. f. 101 r.) O1 : יברכך
O6 את דרכך | O2 F נא את דרכך : O1 O3 O4 N L : נא את דרכך | O4 אברכך

Contestó Salmon: «¡Señora mía, vive por siempre tranquila y *con buena salud*!¹ He aquí que me he fatigado y esforzado *sin descanso ni reposo*². Circundé regiones y ciudades investigando en pos de las religiones, y alabo a Dios Altísimo, **que hizo el mar y el continente**³ y a Mahoma *lo eligió como siervo suyo*⁴. **En su mano puso todo lo suyo**⁵ y le concedió **un gran dominio**⁶ en el mundo; le colocó al frente del conjunto de todas las criaturas, y al frente de todos los individuos y personas le estableció. Mas dicen [que], como al final de sus días *mermara su vigor*⁷, **una**
5 **mujer le dio muerte**⁸ y Dios *le devolvió a su reposo*⁹, y no llegó a ser sepultado, pues su féretro estuvo suspendido en el aire en un lugar desértico *no transitado por el hombre*¹⁰ y en el que no había gusanos *que pudieran descomponer*»¹¹.

1.- Lit. *estáte lozana*.

2.- Cfr. Jb. 3, 26.

3.- Jon. 1, 9.

4.- Cfr. Sal. 70, 78.

5.- Gé. 39, 4.

6.- Da. 11, 3.5.

7.- Cfr. Sal. 71, 9.

8.- Ju. 9, 54. Mahoma sufrió una tentativa de envenenamiento tras la toma de Haybar, 150 Km. al nordeste de Medina (año 628). En un festín por la conquista, una mujer judía sirvió una res asada que contenía un potente tósigo. Varios comensales murieron y otros, como él, padecieron serios trastornos. Mahoma creía que moriría a causa de esta intoxicación.

Falleció en Medina en el año 631, tal vez de paludismo. Vid. M.

GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Mahoma*, México 1960; p. 129.

9.- Cfr. Sal. 116, 7.

10.- Cfr. Je. 2, 6.

11.- Cfr. Éx. 16, 24. Se trata de una leyenda, pues Mahoma fue enterrado en su propia casa, según la costumbre beduina de sepultar al jeque bajo el suelo de su tienda. Vid. M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *op. cit.*, pp. 163-168.

ויען צלמון: "אדונתי, לעולם תחיי / שקטה, ורענה תהיי /

הנה טחרתי ולבטתי, / ולא נחתי ולא שקטתי. / סבבתי נפות ומדינות / וחזרתי אחר
האמונות. / ואני נתן תהלה לאל נשא, / אשר עשה את הים ואת היבשה / ובחר
במחמט עברו, / וכל יש לו נתן בידו. / ונתן לו ממשל רב בעולם, / ומינהו על כל
הבריות בכללם, / ועל כל פרטים ואישים מינהו. / אבל אמרו כי אשה הרגתהו / לסוף
ימיו ככלות כחו. / והושיבהו אלקים למנוחו, / ולא הגיע להקבר, / כי ארזנו תלה
באוויר / במקום מדבר לא עבר בו איש / ולא היתה בו רימה ולא הבאיש. / והוא היה

5

- 02 : אדונתי : 01 02 03 06 N F L | N ויען : 01 02 03 04 06 F L | 01 ויען :
01 02 שקטה | 03 L תחיי : 02 F תחיה : 01 04 06 N | 04 ויאמר אדונתי
N : om. F. H. L. incipit omissio huius
codicis usque ad f. 65, lin. 6 | 01 03 04 06 : תהיי | 02 תחיה :
04 06 : לא : 01 02 03 N L | 01 ולא : 02 N | 04 om. 01 ולבטתי : 01 03 06 L | 02 ולבטתי :
01 06 : נפות ומדינות | 04 סביבתי : 03 06 N L (fin. f. 9 r.) | 01 02 סבבתי :
N | במה מדינות : 02 בבל מדינות : 04 איים ומדינות : 03 L נהרות ומדינות
N. | 01 02 03 04 06 L : וחזרתי :
02 : אומנות : 04 האומות : N אמונות : 01 03 : האמונות : 06 L האמונות :
02 : לאל נשא תהלות : N תהלות לאל נשא : 01 03 04 06 L : תהלה לאל נשא
01 02 04 06 N L : ובחר | 02 והיבשה : 01 03 04 06 N L : ואת היבשה
04. ובחר
04 06 | Ante אשר יש verbum 03 במחמט : 01 02 04 06 N L : במחמט
01 02 03 04 06 N L, fort. del. | 03 מושל : 01 02 04 06 N : ממשל
01 02 03 04 06 N L (fin. f. 5
01 03 06 : ואישים : N פרטם : 02 פרטים : 04 הפרטים : 01 03 06 L : פרטים :
04 כי אשה | 02 N אמר : 01 03 04 06 L : אמרו | 04 ובכללם : 02 ואנשים : N L :
02 ואשה : 01 03 N L : אשה | 06
01 03 04 06 N F L : והושיבו | 02 כחלות : 01² : 01 03 04 06 N L : ככלות
01 03 04 06 L : למנוחו | 01 אלהים : 02 03 04 06 N L : אלקים | 02 והושיבהו :
04 : ואמרו כי לא : 02 ולא הגיע : 01 03 06 N L : ולא הגיע | 02 N למנוחה
04 נקבר : 06 אלי קבר : 03 לקבר : 01 02 N L : הקבר : 01² : 01 להקבר
02 04 06 : תלוי : 01 03 N L : תלה
02 : לא עברי : 01 03 06 N L : לא עבר | 03 באווירה : 01 02 04 06 N L : באוויר :
N | N בן איש : 02 03 : בה איש : 01 04 06 L : בו איש | 04 מקום לא עבר
03 06 : היי : 01 02 04 N L : היה | 04 להבאיש : 01 02 03 06 N L : ולא הבאיש

«Él pertenecía a la estirpe del piadoso Abraham, que suspiraba por el culto divino, y a la estirpe de la piadosa y laudable Agar, a quien se le reveló el ángel junto al pozo de "El Viviente que me Ve"¹, y por él se le dijo: «Levántate, alza»². El piadoso [Abraham] la llamó Qēṭurah y la hizo señora, *porque sus obras eran hermosas como el incienso*³, y por el mérito que ella ligó, él la desligó desde la hora en que la despidió hasta que volvió a tomarla⁴. El Creador rechazó a los hijos de Sara y eligió a los hijos de Qēṭurah, a quienes concedió gloria y realeza, imperio y principado; y

5 Mahoma, del que se dice: "Y le multiplicaré sobremanera"⁵, reinó sobre ellos con gloria. Yo he visto que su religión es verdadera y me he acercado a su culto. Por eso las naciones de los ismaelitas le sirven. Del modo en que yo estoy vestido con estas ropas⁶, así dan ellos culto en sus ceremonias,

1.- Gé. 16, 14.

2.- Gé. 21, 18. Con él se alude a Ismael.

3.- Explicación similar, basada en el juego de palabras = Qēṭurah / qēṭoret (= incienso), aparece en las *Quaestiones in Genesim*, IV, 147 de Filón de Alejandría, y en la sección *Hayye Sarah* del *Yalqut Rē'ubeni* a Génesis.

4.- Vid. Gé. 21, 8-14 y 25, 1-4. Nótese la antítesis *qašērah* (= ligó) / *pētaḥah* (= la desligó). El texto sigue al Targum Pseudojonatán, Gé. Rab. LXI, 4, Raši, etc, en la identificación de Agar y Qēṭurah. En cambio, Abraham ibn Ezra, Šemu'el ben Mē'ir y otros exégetas distinguen entre ambas y las consideran segunda y tercera esposa de Abraham, respectivamente. Vid. *Miqra'ot Gēdoḥot* a Gé. 25, 1.

5.- Cfr. Gé. 17, 2.

6.- Za. 3, 3. Se podría enmendar el texto en este lugar con la lectura כְּלִי (= lino; vid. Ez. 9,2; Pr. 31, 21 y Da. 10, 5) en vez de בְּגָדִים (= vestidos) que traen los testimonios.

מזרע החסיד אברהם, / אשר לעבורת השם נהם, / ומזרע החסירה הגר, המהוללה, / אשר
המלאך אליה נגלה / עם באר לחי רואי / ובעבורו נאמר לה: "קומי שאי". / והחסיד
קראה קטורה ועשה גברת, / על שהיו נאים מעשיה כקטורת. / ובזכות אשר קשרה,
פתחה / מעת שלחה עד חזר ולקחה. / מאס הבורא בבני שרה / ובחר בבני קטורה, /
ונתן להם כבוד ומלכות, / שררה ונסיכות. / ומחמט מלך עליהם בכבוד, / ועליו נאמר:
"וארבה אותו במאוד מאוד". / ואני ראיתי כי אמת רתו, / ונקרבתי לעבודתו. / וכן
אומות הישמעאלים לו עובדים: / כאשר אני לבוש בגדים, / ככה הם עובדים בנימוסיהם, /

5

- 1 לעבורת השם נהם ומזרע החסירה הגר המהוללה | O3 חסיד : O1 O2 O4 O6 N L : אשר
O1 O3 O4 O6 L : om. N om. ex homoioarcto | לעבורת : O1 O3 O6 L :
O1 O3 L : נוהם : O6 נהם | O6 אלקים : O1 O3 O4 L : השם | O4 לעבורות
O4 ומגזע : O1 O3 O6 L : ומזרע | O4 ניהם
- 2 O1 O3 O4 O6 L : עם באר | O2 עליו : O4 עליה : O3 אלי' : O1 אליה :
O1 ובעבורו | N רואה : O1 O2 O3 O4 O6 L : רואי | O2 ולהגר עם באר : N עד באר
O3 O4 O6 L : om. O1 O2 O3 O4 N L : | O4 לה : N ובעבורי : O2 ובעבור :
O1 O2 O4 N L : | O1 O2 O3 (fin. f. 103 r.) O4 O6 N L : והחסיד : O1 O2 O4 N L :
O6 והחסירה : (fin. f. 103 r.) O3 וחסיד
- 3 O2 N : ואשעה : emendavi ועשה | O6 נקראת : O3 קוראה : O1 O2 O4 N : קראה :
O3 N L : על שהיה : O1 O2 : על שהיו | L אשה : O1 ואשה : O4 ועשתה : O6 ועשאה
O3 נעים מעשיה : O1 N : נאים מעשיה : O4 O6 : מעשיה נאים | O4 כי היה : O6 כי היו
O1 O4 : קשרה | O6 כמו קטורת : O1 O2 O3 O4 N L : בקטורת | O2 נאים מעשה : L :
N. קטורה : O2 O3 O6 : קטרה
- 4 O6 L : O1² O2 O4 (fin. f. 5 v.) : מאס | O6 לקחה : O1 O2 O3 O4 N L : ולקחה :
O1 N. מואס
- 5 N. מלכות : O1 O2 O3 O4 O6 L : כבוד ומלכות
- 6 O1 O2 O3 O6 N L : ונקרבתי | N וארבה : O1 O2 O3 O4 O6 L : וארבה :
O1 O2 O3 N L : לכן : O4 O6 : וכן | O4 וקרבותי
- 7 O1 O4 N : אומות : O1² O2 O3 O6 L : הישמעאלים cum articulo, sicut habet
O1 אני | O6 ישמעאל : O2 O3 L : ישמעלים : N ישמאעלים : O1 O4 : ישמעאלים : O5 :
O3 L : לובש בגדים : O1 O2 O6 N : לבוש בגדים | O2 O3 O4 O6 (fin. f. 7 r.) N L :
O4. Fort. sec. Ezech. 9, 2, Prov. 31, 21 et Da. 10, 5 | O4 מלובש בגדים :
O4 O6 : לובשים : O1 O2 O3 N L : עובדים | O4 המה : O1 O2 O3 O6 N L : הם

y pobres vestiduras son sus mantos¹. Todos los dioses de los pueblos son
idolos² fuera del Dios de los ismaelitas, mas es justo venerar a su siervo
Mahoma y *dar gloria a su nombre*³.

Sin embargo, hay otra nación que domina por su
espada, y tiene príncipes, reyes y magnates. Se llama nación de los cristianos
y su reino se denomina reino de Roma. Va dominando sin tregua, sirve a otro
Dios, y casi diría que es rebelde. Cree cosas imposibles, [como] ser Dios
5 cuerpo y carne, y está muy alejada de la verdad, pues creen que Dios murió y
soportó sobre sí humillación, muerte y afrentas para sacar las almas de la
Gehenna; y después de su muerte volvió a subir al cielo y el hálito de vida
sopló en él, lo cual *no lo resiste el conocimiento*⁴ de todo el que entiende. El
que cree en él, *se consume por completo*⁵.

1.- Extraña alusión a la indumentaria, pues parece que en el Islam sólo hay una prescripción sobre el vestido, relacionada la peregrinación a La Meca. Sin embargo, Šalmon ha pasado por Hebrón, uno de los grandes santos lugares. Como sea, el territorio de La Meca es sagrado, y se debe entrar a él en estado de pureza ritual (*'iḥrām*); con un atuendo arcaico consistente en dos telas blancas y sin costura. Una de ellas (*'izār*) se arrolla al cuerpo cubriéndolo desde la cintura a las rodillas; la otra (*riḍā'* o *wiṣāḥ*) se anuda sobre el busto cubriendo el hombro izquierdo y parte del pecho y de la espalda, y pasando bajo el brazo derecho. Vid. *Encyclopédie de l'Islam. Nouvelle Édition*, vol. III, s. v. *'iḥrām*, pp. 1078-1079.

2.- Sal. 96, 5.

3.- Cfr. Sal. 115, 1.

4.- Cfr. Pës. 113b.

5.- Cfr. Éx. 18, 18.

ובגרי ענוה כסותיהם. / וכל אלהי העמים אלילים; / זולתו אלוה הישמעאלים. / אלא לעברו מהמט ראוי לעבוד / ולשמו לתת כבוד. / ואולם יש אומה אחרת, / אשר בחרבה גוברת, / ולה שררה, מלכים ושרים. / ונקראת אומת הנוצרים, / ומלכותה נקראת מלכות רומי; / הולכת וגוברת אין לה דמי. / והיא לאלוה אחר עוברת, / וכמעט אומר מורדת; / מאמינה דברים בלתי אפשר, / היות אלוה גוף ובשר, / ומאור רחוקה מן האמת. / כי מאמינים שאלוה מת / וקיבל עליו עינוי מיתה וכלימות / כדי להוציא מגיהנם הנשמות, / ואחר מיתתו חזר ועלה לשמים, / ונשבה בו רוח חיים. / אשר דעת כל מבין לא יסבול, / והמאמין בן נבול יבול. /

5

- 1 O1 O3 O6 L : כסותיהם | O4 בבגריהם : O2 O3 L בגרי ענוה : O1 O6 N ובגרי ענוה 1 O2 O4 : אלקי : O1 O3 O6 N L אלהי | O2 בסוסייהם : N בסוסייהם : O4 ובכסותיהם | O4 O6 : אלהי : O1 O2 O3 N L אלוה | O4 זולת : O1 O2 O3 O6 N L זולתו | O2 N : רישמעלים : O1² רישמעאלים : O3 O4 O6 L הישמעלים : O1 הישמעאלים | O4 : וכן : O6 אליו : O1 O2 O3 N L אלא
- 2 עבודת מחמט אני חומר : O6 ולעברו מחמט ראוי : O1 O2 O3 N L לעברו מחמט ראוי O1 O2 O3 יש | O4 ולתת לשמו : O1 O2 O3 O6 N L ולשמו לתת | O4 ואותו ראוי O6 בעולם : O1 O2 O3 O4 N L בחברה | O6 עור יש : O4 יש עור : N L
- 3 O4 ונקראי : O1 O2 O3 O6 N L ונקראת | L שררים : O1 O2 O3 O4 O6 N שררה 3 O1 O3 O6 N L : ומלכותה | O2 אומה : N אומות : O1 O3 O4 O6 L אומת O2 ומלכות : O4 ומלכותם
- 4 O1 O2 O3 O6 N L אין | O3 O6 N והולכות : O4 והולכת : O1 O2 L הולכת 4 O1 O3 N L : לאלוה אחר | O1² eras. O1 O2 O3 N L ואין : O4 O6 והיא | O4 ואין O1 O2 O3 O6 N L : עוברת | O4 לאלוקי אחרים : O6 לאלקי אחר : O2 לאלהי אחר O4 וכמעט מדרות : O2 O3 N L כמעט מורדת : O1 O6 וכמעט מורדת | O4 עוברות
- 5 N מאנת : O6 ומאמנת : O1² מאמנת : O2 O4 L ומאמינים : O1 מאמינה 5 om. cett. : O4 כי | O6 האלקים : O4 אלוקים : O1 O2 O3 N L היות אלוה
- 6 O1 O3 L : שאלוה | O1 O2 O3 N L ומאמינים : O6 שמאמינים : O4 מאמינים 6 O1 O3 O4 O6 N L : עינוי | O4 שאלוקיה : O2 שאלוהיהם : O6 שהאלקים : N שאלהי O1 O4 O6 N L : וכלימות | O4 N ומיתה : O1 O2 O3 O6 L מיתה | O2 שינוי : O4 מן גהינם : O1 O2 O3 O6 N L מגיהנם | O2 וכליאת : O3 לכלימות
- 7 O2 אחר מיתתו חוזר : O1 N ואחר מיתתו חוזר : O1² O3 L ואחר מיתתו חוזר 7 O1 ונשבה בו | O2 ועולה : O1 O3 O4 O6 N L ועלה | O6 וחזר : O4 אחר מיתתו חוזר O2 O3 O4 N L : הית דים : O1 O2 O3 O4 N L רוח חיים | O6 כי המלאכה : O2 O3 O4 N L O2 כל דעת למבין : O1 O3 O4 O6 N L דעת כל מבין
- 8 O4 O6 : כבה | L ולהאמין : O3 להאמין : O2 והמאמין היה : O1 O4 O6 N והמאמין 8 L כנבל יבול : O4 נבול תבול : O1 O2 O3 O6 N נבול יבול | O1 O2 O3 N L בו

«Y todavía, ¡oh mi señora reina!, cuando recorrí la tierra a lo largo y a lo ancho¹, encontré aún una nación pequeña, [pero] más acrisolada y probada, y más cercana a la verdad e importante en el corazón de los inteligentes. Esa nación se llaman judíos. Son únicos en el tema de la divinidad y no hay como ellos en cuanto al conocimiento de la divinidad, y *entregan por Dios sus almas*². Mas esa nación está abatida, rechazada, desdeñada y pobre, y sufre más que las [otras] dos naciones.

5 *Dispersa entre los pueblos*³, no tiene príncipes, y es meneo de cabeza entre las naciones⁴. En ellos he visto cosas sorprendentes:⁵ que escasean las personas honorables⁶ y que son un pueblo desordenado, sin grandeza ni

1.- Cfr. Gé. 13, 17.

2.- Cfr. *Sifre Deuteronomio* LXXVI, 3a.

3.- Cfr. Est. 3, 8.

4.- Sal. 44, 15.

5.- Os. 6, 10.

6.- Sukk. 45b.

ועוד, אדונתי המלכה, / כאשר חפשתי הארץ לרחבה ולארכה, / מצאתי
 עוד אומה קטנה, / יותר נצרפה ובחונה / ויותר אל האמת קרובה, / ובלב המשכילים
 חשובה. / ואותה אומה נקראים היהודים, / וברבר אלהות <הם> יחידים. / ובחכמת אלהות
 אין כמותם, / ומוסרים על אלוה נפשותם. / אמנם אותה אומה שפלה, / געולה, נמאסת,
 ורלה / ומשתי האומות היא סבלה. / ושרים אין לה; / מפוזרים לבין העמים, / ומנווד
 ראש בלאומים. / וראיתי בהם שערוריה: / מועטים הם בני עלייה. / והם עם בלתי

5

- 1 O4 O6 : כאשר חפשתי | O2 אדונתי מלכה : O1 O3 O4 O6 N L : אדונתי המלכה
 O2 N. : לארץ : O1 O3 O4 O6 L : הארץ | O1 O2 O3 N L : חפשתי
- 2 O1 O2 O3 O6 N L : נצרפה | O2 אמונה : O1 O3 N L : אמנה : O4 O6 : אומה
 O1 O2 O3 N. : על האמת : O4 לאמת : O1² O6 L : אל האמת | O4 נצרפת
- 3 O4 L : ואותה אומה נקראת יהודים : O1 O2 O3 N : ואותה אומה נקראים יהודים
 : suppl. praenomen subiectum : וברבר אלהות הם יחידים | O6 וברבר אלהות יחידים
 : N : וברבר אלהות יחידים : L : וברבר אלהות יחידים : O1 O3 : וברבר אלהות יחידים
 : O4 : וברבר אלהות חרדים ויחידים : O2 : ובלבר אלהות יחידים
 O2 (fin. f. 9 : בחכמת : O1 O3 O4 N L : ובחכמת | O6 ואותה אומה נקראים יהודים
 : O2 אלקים : O4 האלוהות : O3 L : אלוהות : O1 O6 N : אלוהות | O6 ובחכמה : v.)
- 4 O1 O2 O3 N L : נפשותם | O6 אלהות : O4 אלוהות : O1 O2 O3 N L : אלוה
 O1 O2 O3 : אותה | O4 O6 N L : (fin. f. 103 v.) O1 O2 O3 : אמנם | O4 O6 : נשמתם
 O1 O2 O3 O6 : געולה | O4 habet היא verbum שפלה Ante | O6 אותו : O4 N L :
 O4 O6 : ומאוסה : O1 O2 O3 N L : נמאסת | O4 גאולה : N L :
 O1 O2 O3 O4 L : ומשתי | O4 וגזולה : cum gamets O6 : ורלה : O1 O2 O3 N L :
 O6 : סובלה : O1 O2 O3 O4 N L : סבלה | N : ושתי : cum tsereh O6 : ומשתי :
 O1 O2 O3 O6 N L : ומנווד | O4 O6 : מפוזרת בין : O1 O2 O3 N L : מפוזרים לבין
 O4. : מנווד
- 6 | 1 lin. f. 62 sua omissionem post reddit; hic omn. בהם
 : F : כי מעטים : O4 : כי מעטים : O6 : כי מועטים : O1 O2 O3 N L : מועטים
 O2. : בהם בבני : O6 : בהם בני : O1 O3 O4 N F L : הם בני

belleza¹, hecho a soportar las vicisitudes de la época. **Es un pueblo despreciado y expoliado**², un pueblo sin cabeza, vil y despreciable, [en el que] todos se odian como perros los unos a los otros, de ahí que no les haya elegido, no sea [uno] de ellos ni pertenezca a su fe. Sin embargo, la fe de los ismaelitas es ordenada y está exaltada por Dios; la Divina Providencia se manifiesta sobre ellos, y en ellos abunda el espíritu de Mahoma. Por eso he preferido sus ritos y el fundamento de la fe entre ellos. Esto es lo que alcancé: **me esforcé y también encontré**»³.

5

1.- Is. 53, 2.

2.- Is. 42, 22.

3.- Měg. 6b.

מסורר, / לא תואר לו ולא הדר, / ולקבל פגעי הזמן עשוי. / והוא עם בזוז ושסוי, /
 והם עם בלא ראש, שפל ונבזה, / וכולם שונאים ככלבים זה את זה. / מפני זה לא בחרתי
 בם, / לא מהם ולא מאמונתם. / אבל אמנת <הישמעאלים מסוררת, / ומאלוה היא
 נאדרת, / והשגחת אלהים בה הופיעה / ורוח מחמט עליהם שפעה. / על כן בחרתי
 בנימוסיהם / ועיקר האמנה ביניהם. / וזו היא אשר השגתי; / יגעתי ומצאתי. /

5

- 1 O1 O2 O3 לו | omn.; F fin. f. 11 r. | לא O2 סרר : O1 O3 O4 O6 N F L : מסורר
 O4 O6 F : עשוי | F פוגעי : O1 O2 O3 O4 O6 N L : om. F | O4 O6 N L :
 O1 O3 : בזוז | L הם עשו : O1 O2 O3 N : הם עשוי : ²O1 הוא עשוי
 O2 N. ושיסוי : O2 O4 O6 N F L | O6 O1 O3 O4 O6 F L : ושסוי | O2 O4 O6 N F L : בזוז
- 2 O1 O2 O3 O6 N F L בלא | O2 O4 F, fort. delendum | והוא : O1 O3 O6 N L : והם
 O1² L : וכולם שואים ככלבים | O1 L : ושפל : O2 O3 O4 O6 N F : שפל | O4 בלתי :
 O1 : וכולו שונאים ככלב : O3 F : וכולם שונאים ככלב : O4 : וכלבים כולם שונאים
 O1 O2 : זה את זה | O6 : ושונאים ככלב : N : וכולם שונאים : O2 : והכל שונאים ככלב
 O3 O4 O6 F L : N. זה את זה ככלבים :
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 F : לא מהם | codd. בהם : emendavi ad rimam servandam : בם
 O1 N F : באמונתיהם : O4 : מאמונותיהם : O3 L : מאמונתם | L : ולא מהם : N : ולא בהם
 O1 : אמנת : O2 O4 O6 N F : אמונת | מהמונ O6. Fortase : מהמיהם : O2 : אמונותיהם
 O2 N : ישמעלים : O1 O3 O4 O6 : ישמעאלים : suppl. articulum : הישמעאלים | O3 L :
 O6 : ומאלקים : O4 : ומאלוקי : N : ומאלהי : O3 : ומאלוק : O1 O2 F L : ומאלוה | F L :
- 4 O1 O2 O3 O6 אלהים | O1² O4 O6 N F : נעדרת : O1 : נעזרת : L : נהדרת : O3 : נאדרת
 O4 F : עליהם : O1 O3 L : בהן : O2 N : בהם : O6 : בה | אלוקים : F L : אלקים : N :
 O6 : אליהם : O1 O2 O3 N : עליהם | O4 : יופיע : O1 O2 O3 O6 N L : הופיע : F : הופיעה
 O1² : משפיעה : O4 : ישפיע : O6 : שופעה : O1 O2 O3 N F L : שפעה | O4 F : בהם : L :
- 5 O4 : באמונותיהם : F : באמונותיהם : O1 : בנימוסיהם : O1² O2 O3 O6 N L : בנימוסיהם
 O4 O6 : האמונה : O1 O3 L : האמנה | O1 N : ועיקר : O2 O3 O4 O6 L F : ועיקר
 O3 : וזו : F : וזוהי : O1 O2 O6 N L : וזו היא | N : המצא : O2 : האמצע : F : האומנה
 : emendavi : יגעתי ומצאתי | O4 : השגחתי : O1 O2 O3 O6 N F L : השגתי | O4 : וזהו
 O6 : יגעתי גם מצאתי : O1 O2 O3 L : יגעתי וגם מצאתי : N : יגעתי ומצתי
 F : יגעתי ולא מצאתי : O4 : ומצאתי אחר אשר יגעתי

La reina dijo a Šalmon: «Siéntate hasta que escuche las palabras de tus compañeros». Y llamó a ‘Eger de Qoraḥ, y le dijo: «Tú, ‘Eger, mi emisario que *estaba como factótum a mi sombra*¹, ¿qué dices de las palabras de Šalmon? ¿Coinciden sus consideraciones con las tuyas? Y ¿qué son esas señales [que llevas] entre los hombros?»

Se acercó ‘Eger, el sacerdote, *alzó la voz*² y dijo: «He de dar gloria y alabanza a mi Hacedor. Él es Dios, él es Jesús el Nazareno, él es *el Espíritu que le invade*³. La trinidad es una y el uno es trinidad. Él modificó y renovó su ser; [Él es] *el que al salir del vientre de su madre*⁴ anduvo por la tierra con sus criaturas todos los días de su juventud, con sus doce discípulos, con los que *compartió sus secretos*⁵. Pero los malditos

5

1.- Cfr. Pr. 8, 30.

2.- Ju. 9, 7.

3.- Cfr. Is. 59, 19.

4.- Nú. 12, 12.

5.- Cfr. Sal. 54, 15.

ותאמר המלכה לצלמון: שב / עד רברי חבריך אקשב. /

ותקרא לעקר הקרחי, / ותאמר: "אתה, עקר, שלוחי, / אשר בצלי היה אמון, / מה תאמר
מרבri צלמון? / האם בסעיפיו סעיפיר? / ומה האותות האלה בין כתפיר? /

ויקרב הכומר, / וישא את קולו ויאמר: / "אתן שבח

ותהלה ליוצרי. / הוא אלוה, הוא ישו הנוצרי, / הוא הרוח אשר בו נוססה, / השלשה
אחר והאחר שלשה. / הוא השנה וחירש עצמו / אשר בצאתו מרחם אמו, / ויתהלך
בארץ עם יצוריו / כל ימי נעוריו, / עם שנים עשר תלמידיו / אשר המתיק עמהם סודיו.

1 Ante ותאמר F scr. i. m. scil. cap. quartum decimum ! omn.; N (fin.

f. 6 v.) | O1 O2 O3 O6 N L : ואת O4 F | O1 N L : חבריך O2 O3 O4

O6 : O1 N. אקשוב : O2 O3 L : אקשיב : O1² O4 O6 : F | חבריו : O6

2 O1 O2 עקר השלוחי : O3 O6 L : עקר שלוחי | N : עתה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אתה

O1 O2 O3 היה : O1² O2 N F | בצלו : O1 O3 O4 O6 L : בצלי | O4 F : שלוחי : N

O6 N L : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אומן : O4 : היית : F | O4 : היית : O6 N L :

3 O1 אשר : O4 O6 F : אפ : O1² האם : O4 F | מרבri : N : לרבri : O1 O2 O3 L : מרבri

O2 O3 N L : O4 : בסעיפו : O1 O2 O3 O6 L : בסעיפיו : N F : בסעיפיו : O1 O2 O3 O6 F L : אשר : N.

O3 O4 O6 F L : אשר : N.

4 O4 F. om. : O1 O2 O3 O6 N L : את | O1 O2 O3 N L : ויקרא עקר : O4 O6 F : ויקרב

5 O1 O3 O4 O6 N F L : ליוצרי | O4 F : ותורה : O1 O2 O3 O6 N L : ותהלה

O2 F : O2 אלקי : O6 אלקי : O3 אלוה : O1 האלוה : N L : אלוה : O2 : לאל יוצרי

O1 O2 O3 N F L : O2 L : ישו : O1 O3 O4 O6 N F : הוא ישו : O4 אלוהי

O4. פילשה : O3 L : נוספה : O1 O2 O6 N F : נוססה : O6 : נוצרי : O4 : הנוצרי

6 O4 : ואחר הוא שלש : O2 : ואחר שלשה : O1 O3 O6 N F L : והאחר שלשה

O4 ex : om. : O1 O2 O3 O6 N F L : הוא השנה וחירש עצמו אשר בצאתו מרחם אמו

codd. Radix : הישן : conieci : השנה : O1 fin. f. 101 v. | omn.; הוא : homoioarcto

non existit donec *השן : caret sensu : et h. l. in hiphil, non declinatur : שן

O2. habet את verbum עצמו Ante : O3 : וחירוש : O1 O2 O6 N F L : חירוש

7 O1 O2 O3 O6 N F L : om. : O4 ex homoioarcto | O1 O2 O3 O6 N F L : תלמידיו

O1 O6 L : המתיק עמהם : N : תלמידיו : O1 O2 O3 O4 O6 F L : תלמידיו

N : המתיק עימהם : O2 O3 : העתיק עמהם : O4 F : עמהם המתיק

L. סורו : O4 O6 N F : O1 O2 O3 (fin. f. 104 r.) : סוריו

judíos le dieron muerte, **le hostigaron, le acribillaron y le aborrecieron**¹. No quisieron admitir su divinidad ni reconocieron su naturaleza; por eso les pagó con arreglo a su iniquidad. Quebró las puertas de la Gehenna y, pese a Satán, sacó las almas que en la Gehenna estaban sumidas en **el caos, la oscuridad y la desolación**² por la culpa del primer hombre, que por el fruto del árbol³ *causó la dentera a sus dientes*⁴, y [también] padecieron la dentera sus hijos. Y al tercer día subió al cielo, como al principio, y **se sentó en su trono**⁵ y en su lugar. También daré gloria a María, su madre, y *la ensalzaré mientras*

5

1.- Gé. 49, 23.

2.- De. 32, 10.

3.- Vid. Gé. 3, 1-19.

4.- Cfr. Je. 31, 29 y Ez. 18, 2.

5.- I Re. 2, 19.

/ והיהודים הארורים הרגוהו / וימררוהו, ורבו וישטמוהו. / ולא רצו לקבל אלהותו, /
ולא הכירו מהותו; / ולכן שילם להם כאונם. / והוא שבר דלתי גיהנם, / ובעל כרחו של
השטן הוציא את הנשמות, / אשר היו בגיהנם רמומות / בתוהו יליל ישימון / בעון אדם
הראשון, / אשר מפרי העץ הקהה את שיניו / ויקהו שיני בניו. / וביום השלישי עלה
לשמים בבתחילה, / וישב על כסאו ומקומו. / גם אתן שכח למרים אמו / ואהללה אותה

5

- 1 O1 O2 O3 O4 N F L : היהודים O6 הארורים O1 O3 O4 O6 F L :
O1 O2 ורבו O4 F : וימררו N : וימררו O1 O2 O3 O6 L : O2 N : ארורים
O3 O6 N F L : om. O4 : וישטמוהו O1 O3 O4 O6 N L : F (scr. וישטמוהו
i. m.) : O1 O2 N : אלהותו O2 O4 רצה : O1 O3 O6 N F L : O2 וישטמוהו :
O3 L : האלוהותו O4 F : אלוהותו O6 אלקותו
- 2 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מהותו O2 מאותו O1 O3 O4 O6 N L : מהותו
O6 והוא שיבר O4 גמולם O1² O2 O3 N F L : באונם O1 O6 : באונם L : שלח : F
O1 O3 O4 O6 N : דלתי O2 וישבור O1 O3 N L : O4 F : והוא אשר שיבר :
O1 O3 O6 N F L : O4 הגיהנם ומנעולם : O1 O2 O3 O6 N F L : O2 רלתות :
O4 O6 N L : om. O6 : על O2 : על O1 O3 O4 F L : של F : ועל O2 : בעל O4 O6 N L :
- 3 O2 הנשמות : O1 O3 O6 N L : את נשמות O6 רשטון O1 O2 O3 O4 N F L : השטן
O1 רוממות : O4 רמומות O6 : om. N : הן : O3 הי" : O4 F : היו
O2 O3 O6 N L : O1 O3 O4 O6 N F L : יליל i. m.) : F (scr. רומנות :
O3 N F L : האדם O1 O2 O3 O6 N L : וישימון O1² O4 F : O2 ליל
O1 O2 O4 O6 : אדם
- 4 O1 O2 O3 O6 (fin. f. 7 v.) : העץ הקהה O1 O2 O4 O6 N F : הקרמון O3 L : הראשון
O2 את שיניו : O1 O4 O6 N F (fin. f. 11 v.) : שיניו O4 עץ קהו : F : עץ הקהו : N L :
O1 וביום O2 שיניו O1 O3 O4 O6 N F L : cett. ויקהה : O2 ויקהו O3 L :
O4 ג' : O1 O2 O3 O6 N F L : השלישי O2 ביום : O3 O4 O6 N F L :
- 5 O1 O3 O6 N F L : ומקומו O1² O3 L : כסא כבורו : O1 O2 : כסא O4 O6 N F : כסאו
O1 O2 O3 N L : וגם ליתן : O4 O6 : גם אתן O2 מקומו : O4 ועל מקומו :
O1 O3 O4 L : ואהללה אותה O4 מרי" : O1 O2 O3 O6 N F L : למרים F : גם אתם
O6 : om. F : ונהללה אותה : N : ויהללה אותה : O2 ואהללה אותי

*exista*¹, pues ha abogado e intercedido en mi favor a Jesús, Dios, su hijo, que
*me condujo por camino certero*², y *me acompañó en todos mis caminos*³.
Proveyó a todas mis necesidades y me encaminó por buen camino, hasta mi
llegada a Roma, la importante ciudad. Allí aprendí y me comprometí a guardar
su Ley⁴, pues tras su muerte, se levantaron sus discípulos, le reunieron a sus
fieles, que transitaron sus senderos, y **marcharon de nación en nación**⁵.
Enseñaron a los pueblos su nueva Ley, que hoy aún es su herencia. Él es Dios,
5 y no [lo] callaré; **no pediré [señales] ni [le] tentaré**⁶, no [le] dividiré en tres ni
[le] modificaré, y *a otro Dios no invocaré*⁷. En memoria suya [llevo] la cruz

1.- Cfr. Sal. 146, 2.

2.- Cfr. Gé. 24, 27.

3.- Cfr. Gé. 35, 3.

4.- Lit. *recibí sobre mí su guarda*.

5.- Sal. 105, 13 y I Cró. 16, 20.

6.- Is. 7, 12.

7.- Cfr. Jb. 32, 21.

בעודי. / כי הגינה והמליצה בערי / אל ישו אלוה, בנה, / אשר נחני בדרך נכונה /
 ויהי עמדי בכל דרכי, / והספיק לי כל צרכי / והדריכני בדרך טובה / עד בואי לרומי,
 <ה>עיר החשובה. / שמה למרתי תורתו / וקבלתי עלי שמירתו. / כי אחרי מותו קמו
 תלמידיו, / אספו לו חסידיו, / אשר נתיבותיו ררכו, / ומגוי אל גוי יתהלכו, / וילמדו
 העמים תורתו החדשה, / אשר עוד היום להם מורשה. / הוא אלוה, לא אחשה; / לא
 5 אשאל ולא אנסה. / לו אשלש ולו אשנה, / ואל אל אחר לא אכנה. / ולזכרו שתי

- 1 O1 O2 O6 N : om. O6 | הגינה O1 O2 O6 N : om. O6 | בעורה : O4 F מעורי : O2 O1² בעורי 1
 O3 L : להמליצה : O2 המליצה : O1 N F | O4 מגינה : O3 L הגונה : F
 O1 O2 : בערה : N בערו : O3 O4 O6 F L : O1² בערי O6 הליצה : O4 ומליצה
 O3 L : om. O6 האלקי : O4 אלוקי : F אלוה : O1 האלוה : O2 N אלוה
 O1 O2 O3 O6 F L : נכונה O1 O2 O3 O6 N F L : פונה O1 O2 O3 O6 N F L : בנה
 N. נבונה : O4 הנכונה
 F : כמו הטל היורד במחנה : O3 O6 N L (fin. f. 10 r.) O1 O2 ויהי עמדי בכל דרכי 2-3
 והספיק לי כל צרכי והדריכני בדרך טובה עד בואי לרומי העיר החשובה O4 : om.
 O4 F | O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 | שמה למרתי תורתו וקבלתי עלי שמירתו
 O2 והררכתני : O1 O3 O6 N L | והדריכני O3 הספיק : O1 O2 O6 N L | והספיק
 O2 לרומה : O1 O3 O6 N L | לרומי O6 נכונה וטובה : O1 O2 O3 N L | טובה
 N. על : O1 O2 O3 O6 L | עלי O1 O2 O3 O6 N L | עיר : suppl. articulum העיר
 כי אחרי מותו קמו תלמידיו אספו לו חסידיו אשר נתיבותיו ררכו ומגוי אל גוי יתהלכו 3-5
 אל חי וקים אני קורא את : O1 O2 O3 O6 N L | וילמדו העמים תורתו החדשה
 F : האלקים בשמים ובארץ אני ירא שלא כתבתי מהם השבח ויהי בעיני כמו זבח
 O1 O2 O3 N L : ררכו O1 | אספה : O6 אוספו : O2 O3 N L : O1² אספו O4 : om.
 O1 O3 O6 החדשה : L לעמיו : O6 לעמיו : O1 O2 O3 N : העמים O6 גבהו וררכו
 O1 O2 O3 O6 אשר עוד היום להם מורשה הוא אלוה לא אחשה : O2 חדשה : N L
 O1 O2 O3 N L : להם O4 F | כמה רברים נאמרו על ישו ועל מרים דלגתי : N L
 O6 האלקי : O1 אלוהי : O3 אלוה : O2 N L : O6 : om.
 O1² O2 O3 N : לא אשאל ולא אנסה לא אשלש ולא אשנה ואל אל אחר לא אכנה 6
 O1 : לא אשאל ולא אנסה לו אשלש ולו אשנה ואל אל אחר לא אכנה
 L : לא אשאל ולא אנסה לא אשלש ולא אשנה ואל אל אחר לא אפנה
 O4 שהרי שלא אחטא ראגתי שעשיתי עבירה לכן על היצר הרע עתגברה
 F : כרי שלא אכתב בירי כי ראגתי שעשיתי עבירה לכן היצר הרע אאגבירה
 O4 F. ולזה : O1 O2 O3 O6 N L | ולזכרו O6 : om.

tejida entre los hombros, alusión al madero en que fue crucificado. Y no piense nadie que *es un fastidio*¹. Yo he visto esta fe digna de crédito en la ciudad de Constantinopla; busqué por [toda] la tierra, y éste es su fruto».

La reina *se burló en su interior y menospreció en su corazón*² las palabras de 'Eger. También los magistrados y dignatarios se miraron a la cara unos a otros, pero no hubo nadie que **abriera la boca** y **dijera nada**³, *pues tal era la actitud de la reina, para desprecio e irritación*⁴ [contra 'Eger]. Y dijo la soberana: «Llamemos a 'Aḥiṭub y demandémosle su
5 relación, porque *es hombre de bien y vendrá a [anunciar] alguna buena noticia*⁵». Y dijo: «Tú, 'Aḥiṭub de Togarmah, también tú, habla conmigo».

1.- Cfr. Ma. 1,13.

2.- Cfr. I Cr. 15, 29.

3.- Is. 10, 14. Lit. *que abriera el pico y piara*.

4.- Est. 1, 18.

5.- Cfr. II Sa. 18, 27.

וערב בין כתיפיי נשלב, / רמז לעץ אשר בו נצלב. / ואל יחשוב איש שהוא מתלאה. /
 אני ראיתי בעיר קושטנטינא / זאת האמונה / להאמין ראויה; / חפשתי בארץ וזה פריה. /

ותשחק המלכה בקרבה, / ודברי עקר בזה בלכה. / גם השרים והסגנים
 / הביטו זה אל זה פנים, / ולא היה אחד פוצה פה ומצפץ, / כי כן דבר המלכה וכדי
 בזיון וקצף. / ותאמר המלכה: "נקרא לאחיטוב ונשאלה את ניבן, / כי איש טוב הוא
 ואל בשורה טובה יבוא". / ותאמר: "אתה, אחיטוב התוגרמי, / גם אתה דבר עמי". /

5

- 1 O4 כתיפות : O1 O2 O3 O6 N F L | O2 ערב : O1 O3 O4 O6 N F | O2 ערב :
 O4 רמזון : O1 O2 O3 O6 N L | N נשלב : O1 O2 O3 O4 O6 F L | Nשלב
 O6 אשר בו צלוב : F שם נצלב : O1 O2 O3 O4 N L | אשר בו נצלב : F חוץ
 om. O4. F : ולא יחשוב : O1 O2 O3 O6 N L | ואל יחשוב איש שהוא מתלאה
- 2 O1 O2 אני ראיתי בעיר קושטנטינא זאת האמונה להאמין ראויה חפשתי בארץ וזה פריה
 verba בעיר Ante O2 ראיתם : O1 O3 O6 N L | ראיתי O1 O3 O6 N L : om. O4 F
 O1 N קושטנטינא O2 זאת אמונה N et זאת האמונה O1 O3 L, habent זאת האמונה
 O1 האמונה : N האמונה O6 ששמה קושטנטינא : O3 קושטנטינא : O2 קושטנטינא :
 O1 חפשתי בארץ : N ראיתי : O2 ראיתי : O1 O3 O6 L | ראויה O2 אמונה : O3 O6 L
 N. פריה : O1 O2 O3 O6 L | פריה N בארץ חפשתי : O2 O3 O6 L
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ותשחק : O1 O2 O3 O4 O6 N L | ותשחק :
 O1 O2 O3 O4 N L : בזה O1 O2 N L | ודבר O1 O2 N L : O3 O4 O6 F | ודבר O2 המלאכה
 O4 O6 F | וגם : O1 O2 O3 N L | גם : O1 O2 O3 N L : (scr. i. m.) בזה F : כרתה
 N. והסגנים : O1 O2 O3 O4 O6 F L
- 4 O4 אך לא : O1 O2 O3 N L | ולא O1 O2 O3 N L : O6 פנים אל פנים : O1 O2 O3 O4 N L
 O1 O2 O3 O4 פה : O4 O6 F | היה : O3 היי אחר : O1 O2 N L | היה אחר : O6 F
 F. אך : O4 אך כרי : O6 כרי : O1 O2 O3 N L | וכרי : O1 O2 O3 N L : om. L
- 5 O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ותאמר : O1 O2 O3 O4 O6 N F L | ותאמר :
 O4 לאחיטוב גם הוא : O6 גם לאחיטוב : O1 O2 O3 N L | לאחיטוב : O1 O2 O3 N L :
 O1 O3 ניבן : O6 ונשאלו : O4 ונשאל : O1 O2 O3 N F L | ונשאלה : F לאחיטוב גר
 O1 O2 O3 O6 N F : כי איש : F פיהו : O2 לבו : O6 ניביו : O4 (fin. f. 6 r.) N L :
 om. O6. F : הוא : O1 O2 O3 O4 N F L | הוא L : כי : O4 איש
- 6 O1 טובה יבוא : O6 יבשר : L ובשורה : O4 ועל בשורה : O1 O2 O3 F | ובשורה
 O1 אחיטוב התוגרמי : O6 טוב : L : (scr. i. m. cum tsereh) i. m. יבאאו. scr. O2 O3 O4 N F
 O6 עתה : O1 O2 O3 O4 N F L | אתה : F התוגרמה : O4 התוגרמי : O2 O3 O6 N L

Con miedo y temor¹ permaneció 'Aḥiṭub ante la reina, sus dignatarios y su pueblo. 'Aḥiṭub se había singularizado en su persona, con *ṣiṣiyyot* en la indumentaria y *tēfiliḥin* en su cabeza y en su brazo.

Le dijo la reina: «¿Qué [significan] para ti estas cosas²: el sello en la cabeza y tu cordón?³ Asimismo, ¿qué dices a las palabras de 'Eqer? ¿Está con él la verdad o la mentira? Por favor, cuenta lo que hay en tu corazón; propón tu enigma para que lo escuchemos»⁴.

5 'Aḥiṭub respondió: «Me corresponde alabar y meditar las gracias de Dios⁵, que me ha traído al puerto que anhelaba⁶, me ha devuelto en paz a mi tierra, no ha puesto mi parte con los pecadores, me ha separado de los que se extravián y me ha mostrado la senda expedita⁷ con representaciones en visión nocturna⁸ hasta alcanzar la Ley verdadera, que por su gracia permanece para siempre. Invoco al Dios vivo y perdurable⁹, y temo

1.- Cfr. Éx. 15, 16.

2.- Ez. 37, 18.

3.- Cfr. Gé. 38, 18.

4.- Ju. 14, 13.

5.- Sal. 89, 2.

6.- Cfr. Sal. 107, 30.

7.- Cfr. Pr. 15, 19.

8.- Cfr. Jb. 4, 13.

9.- Cfr. Da. 6, 27.

ויעמוד אחיטוב בפחד ואימה / לפני המלכה, וסגניה ועמה. /

ויהי אחיטוב מתייהר בנפשו, / ציצית בכגרו ותפילין בזרועו ובראשו. / ותאמר המלכה:
"מה אלה לך, / חותם בראשך ופתילך? / גם מה תאמר מדברי העקר? / האמת עמו או
השקר? / אשר עם לבבך, הגירה נא. / חודה חידתך ונשמענה. /

5

ויען אחיטוב: "עלי לשבח / וחסדי השם עלי לשוחח, /

אשר נחני למחוז חפצי / והחזירני לשלום אל ארצי. / ולא שת חלקי עם הפושעים, /
והברילני מן התועים, / והראני אורח סלולה / בסעיפים בחזיון לילה / עד השגתי תורת
אמת, / בחסדו לעולם קיימת. / לאל חי וקיים אני קורא, / אלהי השמים ואלהי הארץ

1 O4 וסגנים ושרים : F וסגניה ושריה : O6 סגניה : O1 O2 O3 N L וסגניה 1

2 O4 O6 | מתייהר : O1 O2 O3 N F L | מתייהר : O4 F | והיה : O1 O2 O3 O4 O6 | והיה 2
O6 | בראשו : N F | בזרוע ובראשו : O2 בראשו ובזרועו : O1 O3 L | בזרועו ובראשו
O6. המלכה לאחיטוב : O2 מלכה : O1 O3 O4 O6 N F L המלכה

3 O1 O2 O3 O6 N L : גם מה : O4 F | חותמך : O1 O2 O3 O6 N L : חותם בראשך 3
O1 O2 עמו : O3 L | לרברי : F | מדבר : O1 O2 O4 O6 N : מדברי : F | מה : O4 ומה
O6. אם : O1 O2 O3 O4 N F L | או : O4 O6 F | אתו : O3 N L

4 O2 | habet או verbum אשר Ante : O4 O6 F | שקר : O1 O2 O3 N L | השקר 4
O6 | חור : O1 O2 O3 O4 N F L | חורה : O3 L | הגירו : O1 O2 O4 O6 N F | הגירה

5 O1 O2 O4 O6 | וחסרי : O4 O6 | ויען אחיטוב ויאמר : O1 O2 O3 N F L | ויען אחיטוב 5
O1 O2 O3 O4 | אשר : om. N | om. N : O1 O2 O3 O4 O6 F L | עלי : O3 L | והסדר : N F :
O6 N F : om. L.

6 O1 O2 O3 O6 N L : מן : O4 F | עם : O4 F | בשלום : O1 O2 O3 O6 N L | בשלום 6
O3 L. הברילני : O1 O2 O4 O6 N F | והברילני

7 O2 O4 O6 F : סלולה : F | אורח בדרך : O4 אורח ודרך : O1 O2 O3 O6 N L | אורח 7
O4 מחזיונות : O3 L | בחזיוני : O1 O2 O6 N F | בחזיון : N | החלולה : O1 O3 L | הסלולה
O2 : השגתי : O1 O3 O6 N F L | השגתי : O1 O2 O3 N L | גם : O4 O6 F | עד : O4
F. רותות תורת : O4 תורת ה' : O1 O2 O3 O4 O6 N L | תורת : O4 השגתי

8 O1 O2 O3 O6 N (fin. f. 7 r.) | וקיים : O6 F | האמת : O1 O2 O4 O3 O4 N L | אמת 8
O2 O3 L : אלקי השמים : O1 N | אלהי השמים : O4 F | קיים לעד : L :
F | את האלקים בשמים : O4 את האלוקי השמים : O6 | אחר אלהי השמים
F. ובארץ : O4 O6 | והארץ : O2 O3 L | ואלקי הארץ : O1 N | ואלהי הארץ

al Dios del cielo y de la tierra¹. Él es Dios, el ser preexistente², poderoso en obras y grande en consejo³, que no se apartará ni se ha apartado, y no faltará cuando todo se extinga⁴. Él no posee corporalidad, sangre y carne⁵, ni puede ser transmitido por mano de criatura alguna. Él diseñó todo el mundo con su sabiduría, y mantiene todo el mundo por sí mismo. Él eligió a Abraham⁶ como propiedad suya y a Jacob como su porción hereditaria⁷, y para sus hijos realizó señales y prodigios en Egipto, y les hizo llover pan del
5 cielo⁸. Por medio de Moisés, varón humilde⁹, les dio la Ley y el precepto, les entregó los diez mandamientos sublimes, y todo el pueblo vio los truenos¹⁰. En su conjunto los preceptos son seiscientos trece¹¹, robustas cercas y vallado.

1.- Cfr. Jon. 1, 9.

2.- Lit. *el preexistente que se encuentra*, heb. הקדמון הנמצא, expresión que aparece en el *Sefer Ĥobot ha-Lěbabot* de Baḥyah ibn Paqudah, sección *Ha-Yiḥud*, cap. X.

3.- Je. 32, 19.

4.- Himno 'Adon 'Olam, verso 3.

5.- Bě'r. 28b, Šabb. 30a, *passim*.

6.- Cfr. Ne. 9, 7.

7.- De. 32, 9.

8.- Cfr. Éx. 16, 4.

9.- Cfr. Nú. 12, 3.

10.- Éx. 20, 18.

11.- Cfr. Makk. 23b.

אנכי ירא. / הוא האלהים, הקדמון הנמצא; / רב העלילה גדול העצה, / אשר לא יסור
ולא סר, / וככלות הכל לא יחסר, / ואין לו גשמות דם ובשר, / וביד כל בריה לא
נמסר, / והוא הממציא כל העולם בכתבתו / ומפרנס כל העולם בעצמותו; / אשר בחר
באברהם לסגולתו / ויעקב חבל נחלתו, / ועשה לבניהם אותות ומופתים במצרים, /
והמטיר להם לחם מן השמים, / ונתן להם תורה ומצוה / על ידי משה, איש ענות, /
5 ונתן להם עשר מצות מעולות, / וכל העם הואים את הקולות, / ובכללם מצות תר"ג, /

- 1 (fin. 02 03 F L אלקים : 01 06 N האלהים | 04 06 F אני : 01 02 03 N L אנכי 1
verba Post 04 F קדמון : 01 02 03 06 N L הקדמון | 04 אלקים : (v. 7 f.
01 06 L העלילה | 04 F habent שכל גבורותיו וגדולותיו בשפתי לאוכל להוציא
ילאה לספר הורו כל פה פוצה verba העצה Post F עלילה : 02 03 04 N
01 03 יסור | L ורב אשר : 03 רב אשר : 01 02 04 06 N F | 04 habet
02 יסור : 04 06 N F L.
- 2 06 סר : 01 02 03 04 N F L | 04 ואשר לא : 01 02 03 06 N F L ולא 2
01 רב | N וכלות : F וכלותו : 04 L וכללות : 01 02 03 06 cum gamets
N ברי : 06 ברי : 01 02 03 04 F L בריה | 02 om. 02 03 04 06 N F L.
- 3 01 02 03 06 העולם | 04 F המציא : 03 06 N L (fin. 10 v.) 01 02 הממציא
01 02 04 06 N F L בכתבתו ומפרנס כל העולם | L העולם כולו : 04 העול : N F :
03 בעצמותו : 01 02 06 N F L | 03 ex homoioteleuto בעצמותו :
04 באלהותו.
- 4 01 02 03 06 N F | F ולסגולתו : 04 לסגולתו : 01 02 03 06 N L לסגולתו 4
06 בים ובמצרים : 01 02 03 06 N F L | 04 וביעקב : L
- 5 cum 01² לחם מן : 01 לחם מן | L המטיר : 03 המטיר : 01 02 04 06 N F והמטיר 5
| eett. ע"י : F על ידי | cum patach 03 04 מן : 04 L מן : 06 N F לחם : patach
N הענות : 01 02 04 06 F | 03 איש הענות : 03 L איש ענות
- 6 01 02 03 06 N L עשרת הרבבות : 01 עשר מצות | 03 fin. 105 n. om. להם 6
04 המעולות : 01 02 03 06 N F L | 04 מעולות : F

Él es Dios, la Causa de las Causas, el Santo que se sienta sobre los¹, el Motor de todo móvil², y manifestó sobre ellos [algo] del esplendor de su gloria. Él es quien hace girar las esferas, y a Él le alaban y le ensalzan los ángeles, los 'er'elim³ y hašmalim⁴. Él es quien provee sobre todos sus individuos, y cuyos juicios están en toda la tierra⁵. Ve todo y nada puede verlo a Él ni criatura alguna puede alcanzarlo. Él es quien da la vida a todo y en Él esperan las islas⁶. Él es el alto sobre todos los altos; su nombre es YHWH⁷, Él es Dios».

5

«Tú, mi señora reina, que estás ceñida con la diadema de la inteligencia, que ves frontales en mi cabeza y flecos en los cuatro extremos de mi manto⁸: son protocolo del Rey⁹ y preceptos suyos para

1.- Sal. 22, 4.

2.- Un eco de las teorías expuestas por Aristóteles en la *Física* VII-VIII y en la *Metafísica* XI.

3.- Vid. *supra*, p. 35, nota 8.

4.- Categoría de ángeles, cuyo nombre deriva del término *hašmal* (= electro) de Ez. 1, 4. Según Hag. 3b, son ángeles que a veces callan (*hašot*), a veces hablan (*mēmaḥot*). Se les menciona en los capp. 7 y 48 del Libro Hebreo de Enoc.

5.- Sal. 105, 7 y I Cr. 16, 14.

6.- Cfr. Is. 51, 5 y 60, 9.

7.- Cfr. Is. 57, 15. Traduzco por el tetragrammaton la abreviatura יהוה del nombre divino que aparece en el texto.

8.- Cfr. De. 22, 12.

9.- Cfr. Šabb. 31a.

sus servidores a fin de que no olvidemos su testimonio ni sus encargos¹. Al contrario de los postulados de 'Eger, que busca a un muerto, mi Ley es Ley de verdad. Su pie ha pisado el camino de los que se extravían, y *todo el que lo escucha, se ríe de él*².

«Sin embargo, tampoco alabaré a Salmon, que depende de la Ley de Ismael, pues no se afanó en inquirir con la misma profundidad que yo³ ni estaba acostumbrado *llamar a puertas de humildes*⁴, [sino] sólo a *las puertas abiertas de par en par*⁵, y *no sintió la rosa entre las espinas*⁶. Yo, en cambio, me esforcé en buscar coloquintidas⁷ y margaritas *entre las rocas*⁸. En cambio, la nación de los ismaelitas creen en su conjunto en la Causa de toda causa, sólo que interponen un mediador entre Él y ellos. Creen que Mahoma es el Servidor y el Omnipresente su Señor, y guardan y cumplen los siete mandamientos ordenados a los hijos de Noé⁹. El resto de los mandamientos *se los dio como herencia a Moisés*¹⁰, a los hijos de Yěšurun,

1.- Heb. *piqqudaw*, que también puede traducirse por *sus visitas* o por *sus premios y castigos*, pues el que visita pide cuentas.

2.- Cfr. Gé. 21, 6.

3.- Lit. *no profundizó como yo al buscar*.

4.- Cfr. RAŠI, *Comentario a Génesis* 37, 13.

5.- Cfr. 'Abbot I, 5. Lit. *para alivio*.

6.- Cfr. Ca. 2, 2. El tópico universal aquí se aplica en metáfora al judaísmo.

7.- Planta cucurbitácea de tallos rastreros y pelosos y frutos como pequeños melones amarillos, muy purgantes. Tenía sentido mágico en el culto de Ba'al. Mezclándola con harina, Eliseo hizo con ella un milagro para remediar el hambre en la comarca de Guilgal (II Re. 4, 38-41).

8.- Cfr. *Targum de Proverbios* 26, 8.

9.- Las siete leyes universales dadas por Dios a la Humanidad (vid. Gé. 2, 16; Sanh. 56a-57a; Gé. Rab. XVI, 6 y XXVI, 1). Seis fueron prescritas antes del Diluvio, y la séptima se añadió después (vid. Gé. 9, 4); seis son de carácter prohibitivo y una de carácter positivo: no adorar ídolos; no blasfemar el nombre de Dios; establecer tribunales de justicia; no matar; no cometer adulterio; no robar; y no comer carne de animales vivos.

10.- Cfr. De. 33, 4.

בנפות, / הם תכסיסי המלך ומצותיו על עבריו, / שלא נשכח ערותיו ופקודיו. / ולא כרברי עקר, הרורש למת, / אבל תורתו תורת אמת. / דרך התועים דרכה רגלו, / וכל השומע יצחק לו. / אמנם לצלמון לא אתן תהלה, / אשר בתורת ישמעאל נתלה, / כי לא העמיק כמוני לבקש / ודלתי השפלים לא היה נוקש; / רק הפתחים לרווחה פתוחים. / ולא חש לשושנה בין החוחים. / ואני טרחתי לבקש אורות / ומרגליות בין הצרורות. / ואולם אומת הישמעאלים בכללה / מאמינים בעילת כל עילה, / רק כי נותנים אמצעי בינם לבינו, / ומאמינים שמחמט העבר והמקום ארונו. / ושבע מצות אשר לבני נח מסורים, / אלה שומרים ונוטרים. / ושאר המצות נתנו למשה מורשה, / לבני ישורון, היא

5

- 1 O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ומצותיו O2 מלך : O1 O3 O4 O6 N F L : המלך 1
 L : שלא נשבר : F : ושלא נשכח : O1 O2 O3 O4 O6 N : שלא נשכח : L : מצאתיו
 O4 : לא : O1 O2 O3 O6 N F L : ולא : O2 O3 O4 : ערותיו : O1 O6 N F L : ערותיו
 2 O1 O2 O6 : עקר הבומר : O4 N F L : עקר : O1 O2 O6 : עקר 2
 O1 O2 O3 O4 N F L : רגלו : O4 מכל : O1 O2 O3 O6 N F L : אבל : O2 N : לא
 O3 O4 N F L : כל : O1 O2 O4 : וכל : O6 רגליו :
 3 O1 O2 O3 O4 N F L : אמנם : O6 אליו : O1 O2 O3 O4 N F L : לו 3
 O2 : ישמעל : O3 ישמעאל : O1 O4 O6 N F L : ישמעאל : O6 cum games : אמנם :
 4-5 O1 O2 O3 O4 : כמוני : N : העמיק : O2 לא עמיק : O1 O3 O4 O6 F L : לא העמיק 4-5
 O1 O3 : השפלים : O6 ודלתות : O1 O2 O3 O4 N F L : ודלתי : O6 : om.
 O1 O2¹ O3 O4 O6 N F L : לרווחה : O2 שפחים : O4 F : שפלים : O6 N L :
 O1 O3 O4 : ומרגליות : F : פותחים : O1 O2 O3 O4 O6 N L : פתוחים : O2 לרועה
 O6 : למרגליות : O2 מרגליות : N F L :
 6-7 L : הישמעלים : O3 הישמעאלים : O1 O6 N F : אומות : O1 O2 O3 O4 L : אומת 6-7
 בעילת כל עילה רק שנותנים : O6 ישמעאל : O2 N : ישמעלים : O1 O4 F : ישמעאלם
 O1 O2 : עילה : O3 L ex homoioarc. : om. O1 O2 O4 O6 N F : אמצעי בינם לבינו
 O1 : בינם לבינו : O4 : om. O1 O2 O6 N F : כי : F : העילות : F¹ : העילה : O4 O6 N :
 O6 : מאמינים שמחמט : O1 O2 N : ומאמינים שמחמט : F : בינו לבינו : O2 O4 O6 N :
 O1 : ושבע : O4 והמקום : O1 O2 O3 O6 N F L : והמקום : O4 מאמינים שמחמט :
 O3 O4 O6 N F L : om. O2 : O1 O3 O4 O6 N F L : אשר : O2 וישבע : O3 O4 O6 N F L :
 8 O1 O2 O3 N L : אלה : O1 O3 N L : מסורים : F : מוסרים : O2 O4 O6 : מסורים 8
 O1 O2 O3 N : שמורים ונוטרים : O4 O6 F : שמורים ונוטרים : O4 F : הבל : O6 : הם
 O1 O2 O3 : נתנו : O1 O2 O3 N L : מצות : O4 O6 F : המצות : L : שמורים וקטורים
 O4 O6 F : מורשה : L : למשה : O1 O2 O3 N : למשה מורשה : N : נתנה : O4 O6 F :
 F : לבני ישראל : L : לבני ישורון מורשה : O1 O2 O3 O4 N : לבני ישורון
 O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F : היא : O6 לזרע ישורון

la congregación santa. Pero 'Eger de Qorah apesta *por el olor del agua*¹. Sirve a quien **no es Dios verdadero**², y dice que su Dios murió. Quien le escuche y quien le crea, *perezca para siempre en su excremento*»³.

Y sucedió que, cuando el sacerdote 'Eger lo oyó, se enfureció⁴, se exasperó y dijo: «¡Oh señora mía!, escucha y *defiende mi causa*⁵ frente al traidor 'Aḥiṭub, que contra mí **profiere palabras como estocadas**⁶. Él es el infiel, él es el pecador. Y ahora, ¡oh reina!, *no le dejes impune*⁷. Hazle morir, **pues es reo de muerte**⁸. Esté su sentencia en el incendio y las llamas de fuego⁹ pues abrazó la religión de los perros, alejó las religiones respetables, se adhirió al **rebaño de las descarriadas**¹⁰ y ha obrado pérfidamente en la misión de la reina. ¡Sacad al **hombre vil!**»¹¹.

1.- Cfr. Jb. 14, 9. Alusión despectiva al bautismo.

2.- II Cr. 15, 3.

3.- Cfr. Jb. 20, 7.

4.- Gé. 39, 19. Lit. *se encendió en ira*.

5.- Cfr. Sal. 43, 1.

6.- Pr. 12, 18.

7.- Cfr. I Re. 2, 9.

8.- I Sam. 20, 31.

9.- Lit. *el fuego de llamas*.

10.- Je. 50, 6.

11.- I Sam. 25, 25.

האומה הקרושה. / אבל עקר הקרח, / אשר מריח מים מסריח, / עובר ללא אלוה
אמת / ואומר שאלוה שלו מת. / מי ישמע ומי יאמין לו, / יאבד לנצח בגללו. /

ויהי כשמוע עקר הכומר, / ויחר אפו ויתמרמר. / ויאמר:

־אֲרוֹנָתִי, הַקְּשִׁיבִי, / וּמֵאֲחִיטוֹב הַבּוֹגֵד רִיבִי רִיבִי, / אֲשֶׁר עָלִי כַּמְדָּקְרוֹת חָרֵב בּוֹטָה; /
הוא הכופר והוא החוטא. / ואת, המלכה, אל תנקיהו; / המיתיהו, כי בן מות הוא. /
רינו בשריפה ובאש להבים, / כי רבך ברת הכלבים / והרחיק הרתות הנכבדות, / ורַבֵּךְ
בְּצֶאֱן הָאוֹבְדוֹת / וּבְשִׁלְחוֹת הַמַּלְכָּה מֵעַל. / הוֹצִיאוּ אִישׁ הַבְּלִיעֵלִי. /

5

- 1 O1 O2 O3 O6 N F L : עקר הקרח O4 F | הערה : O3 אומה : O1 O2 O6 N L האומה
צרעת המינות בו יפריח וממים : O1 O2 O3 O6 N F L | אשר מריח מים O4 | הקרח
verbum עובר Post¹ | יסריח : O1 O2 O3 O4 O6 N F L | מסריח O4 | הרעים
om. O3. : O4 O6 | אלוקי' : N F | אלהי : O1 O2 L | אלוה O3 L | habent לארמה
- 2 O1 O3 | יאמין O6 | שאלוקי' : O4 שאלוקי : L שאלוהו : O1 O2 O3 N F | שאלוה שלו
O1 O2 | לנצח L | ואבד : O1 O2 O3 O4 O6 N F | יאבד O2 | יאזין : O4 O6 N F L :
O3 O6 N F L : omn.; O3 fin. f. 105 v. | נצח O4 |
- 3 Ante F scr. i. m. י"ח scil. cap. duodevicesimum | ויאמר omn.; O2 fin.
f. 11 r.
- 4 O1 O3 | הקשיבי O4 | אֲרוֹנָתִי הַמַּלְכָּה : O6 F | אֲרוֹנָתִי הַמַּלְכָּה : O1 O2 O3 N L | אֲרוֹנָתִי
F | וּמֵאֲחִיטוֹב : O1 O2 O3 O4 O6 N L | וּמֵאֲחִיטוֹב O2 O4 O6 | הַקְּשִׁיבָה : N F L :
O6 F | רִיבָה רִיבִי : O2 רִיב רִיבִי : O3 N L | רִיב רִיבִי : O1 O4 | רִיבִי רִיבִי
N. : O1 O2 O3 O4 O6 F L | כַּמְדָּקְרוֹת
- 5 O6 F | והוא : O1 O2 O3 O4 N L | הוא L | בּוֹטָה : O1 O2 O3 O4 O6 N F | בּוֹטָה
: O2 O3 O4 L | הוא החוטא : O1 N | והוא החוטא | (fin. f. 13 r.). F | omn.; F
sicut in I Reg. fort. : O1 O2 O3 N L | ואתה O4 O6 F | והחוטא O6 F |
O2 | תניחורו : O1 תניקרו : O4² O1² | תניקרו : O3 N L | תניקרו : O6 F |
F : om. L | : O1² O6 | המיתוהו : O1 O2 O4 N | המיתוהו : O3 | המיתוהו
F. : L | בן מות הוא המיתוהו : O1 O2 O3 O4 O6 N | בן מות הוא
6 O1 O3 O4 O6 | והרחיק O6 | בשריפות : O1 O2 O3 O4 N F L | בשריפה ובאש
N F L : O1 O2 O3 N F L | רתות : O1 O2 O3 N F L | רתות O4 | והרחיב : O2
7 O1 O3 O4 N F L | האיש : O2 O6 | איש O2 N F | הוציא : O1 O3 O4 O6 L | הוציאו
O3. : O1 O2 O4 O6 N F L | הבליעל : O2 | הבליעל

-- U - | - - | - - U - | - - / - - U - | - - | - - U - | - - 1

«*Sal, sal, varón sanguinario, hombre perverso*².

*Sal de tu estancia*³, baja, baja y no subas.

Baja de tu grandeza⁴, *siéntate desolado*⁵,

pues para tu enfermedad no es posible hallar remedio.

Si hubieras hecho bien pisando esta senda tuya, copioso

remanente de alteza⁶ habrías tenido, y aún ascenderías por encima.

Por eso como hombre ignorante con correa será azotada

tu alma, que pecó, [y] también **cometió prevaricación**⁷.

5 Vosotros, notables, oponéos, por favor, a 'Aḥiṭub,

llenadle el rostro de saliva, pisadle también la sandalia.

Para su vergüenza se ocultó en la casa de 'Eber⁸,

abrió y también cerró con llave las habitaciones en que estuvo».

1.- Metro *ha-mitpašet*.

2.- Cfr. II Sam 16, 7.

3.- Cfr. Šabb. 149b.

4.- Bēr. 32a.

5.- Cfr. Esd. 9, 4.

6.- Gé. 49, 3.

7.- Le. 5, 21.

8.- Biznieto de Sem y sexto ascendiente de Abraham (Gé. 11, 10-31).

Su nombre está empleado con sentido genérico para referirse a los judíos.

Y respondió la reina: «¡Lejos de mí *destruir* y *aniquilar*¹! Acogeremos, en cambio, sus respuestas y razones. Si *sazona sus palabras*², no le sucederá mal alguno de ninguno de sus temores. Y tú, 'Ahitub, no te precipites³. Que brille en ti un destello de tu ingenio para *dar la réplica*⁴ a tu ofensor y opresor. Que el Dios al que adoras con perseverancia, te salve»⁵.

Exasperado, pues estaba encendido de ira⁶, se
5 levantó 'Ahitub frente a él, y le dijo: «Tú, 'Eger, *de familia extranjera*⁷, que *ciñes armas de guerra contra mí*⁸, ¿por qué te has lanzado en pos de mí?⁹ ¿Qué te pasa que te quejas?¹⁰ Si mi camino no es correcto a tus ojos, ven y

1.- Cfr. Is. 54, 16.

2.- Cfr. Šabb. 21b y Yom. 59a.

3.- Qo. 5, 1; 7, 9 y 8, 3.

4.- Cfr. I Re. 12, 6.

5.- Da. 6, 17.

6.- II Sam. 22, 8.

7.- Cfr. Le. 25, 47.

8.- Cfr. Ju. 18, 11.

9.- Cfr. Gé. 31, 36.

10.- Ju. 18, 23.

ותען המלכה: חלילה מלהשחית ולחבל, / אבל תשובותיו ודבריו נקבל.
/ ואם יתן טעם לדבריו, / לא יארע לו כל רע מכל מגוריו. / ואתה, אחיטוב, אל תבהל,
/ וניצוץ שכלך עליך יהל / להשיב דבר לחורפך ומענך. / אלהך, די אנת פלח ליה
בתדירא, הוא ישזבינך. /

ויקם אחיטוב למולו, / ויתמרמר כי חרה לו. / ויאמר: אתה, עקר,
ממשפחת גר, / אשר לפני כלי קרב חוגר, / למה אחרי דלקת? / מה לך כי נזעקת? /

*discutamos*¹, y ante los magistrados y dignatarios encadenemos palabras. *Lo que ponga Dios en mi boca, eso me ocuparé de decir*², y lo que tu Dios, Kěmoš³, ponga en tu boca -cardo, espina⁴ y abrojo, lo pisotearé y lo hollaré como el polvo de la tierra; y tu falsedad se **deshará totalmente**⁵. Pero si me vences, podrás *quebrar mis huesos*»⁶.

5

Contestó el sacerdote: «*Una gran brecha te has abierto*⁷. Tú mismo has pronunciado así tu sentencia⁸. Yo disputaré contigo y revelaré tu tara a los pueblos. Aprestaré poderosos argumentos contra ti, y *pisotearé tus espaldas*»⁹.

1.- Cfr. Is. 1, 18.

2.- Cfr. Nú. 22, 38; *passim*.

3.- Deidad principal de los moabitas. Vid. Nú. 21, 29; Ju. 11, 24; *passim*.

4.- Cfr. Gé. 3, 18.

5.- II Sa. 17, 10.

6.- Cfr. Mi. 3, 3.

7.- Cfr. Gé. 38, 29.

8.- I Re. 20, 40.

9.- Cfr. De. 33, 29.

אם דרכי בעיניך לא נכוחה, / לכה נא ונוכחה, / ולפני השרים והסגנים מלין נחבר. /
 אשר ישים אלהים בפי, אותו אשמור לדבר. / ואשר ישים בפיך אלהיך, כמוש, / דרדר
 וקוץ וקימוש, / כעפר הארץ אדרוס וארמס. / וכזבך המס ימס; / ואם אותי תנצח, /
 את עצמותי תפצח. /

5

ויאמר הכומר: "פרץ גדול עליך פרצת, / כן משפטיך אתה חרצת. /
 אנכי אתווכח עמך / ואגלה לעיני העמים מומך. / ומלין תקיפות למולך אערוך, / ועל
 במותיך אדרוך. /

- 1 O1 אם דרכי בעיניך לא נכוחה לכה נא ונוכחה ולפני השרים והסגנים מלין נחבר
 F : נכחה : O1 O2 O3 N L : O4 עם דברי הבליך אתחבר : O2 O3 O6 N F L :
 O3 לפני : O1 O2 O6 N F L : ולפני : O1 O2 O3 N F L : לבו : O5 לכה : O6 נוכחה
 O1 נסדר : O2 לחבר : O3 L : נבחר : O6 N F : O1² נחבר
- 2 O1 O2 O4 : אשמור לדבר : O4 אלוקי' : O3 F L : אלקים : O1 O2 O6 N : אלהים
 O1 O2 N : אלהיך : om. N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ישים : O3 O6 N F L : ארבר
 O4 O6 F : קוץ : O1 O3 L : דרדר : O2 N : דרדר : O3 O4 : אלוקי' : O6 F L : אלקיך
- 3 O1² O4 O6 F : וקימוש : O4 O6 F (fin. f. 13 v.) ודרדר : O1 O2 O3 N L : וקוץ
 O1 O2 O3 N : כעפר הארץ אדרוס וארמוס - וכזבך המס ימס : O1 O2 O3 N L : וכימוש
 O1 O2 O3 : אדרוס : O4 O6 F : בקרוח אש המסי ימס - כעפר ארץ אדרוס וארמוס :
 codd. ארמוס : emendavi ad rimam servandam : ארמס : F אדרוש : O4 O6 N L :
 O1² O2 : המס : O3 L : בדברייך : O2 N : וכזבך : O1 : וכזבך : emendavi : וכזבך
 O1 O2 O3 O4 O6 F L : אותי : O1 O2 : ימוס : O2 N L : ימס : O1 O3 N L : המוס
 N. אתה
- 4 F. עצמותי תפתח : N עצמות תפצח : O1 O2 O3 O4 O6 L : עצמותי תפצח
- 5 O1 O2 O3 O4 O6 N L : פרצת : O4 ומאמר : O1 O2 O3 O6 N F L : ויאמר
 F. פירצת
- 6 O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4 :
 O1 O2 O3 O6 N F L : ומלין : O1 O2 O3 O6 (fin. f. 8 v.) : ואגלה
 O1 O2 O3 O6 N F L : למולך : cett. תקיפין : O4 תקיפות : O4 תשובות
 F ועל Ante : O4 F habent ויאמר אחיטוב אני verba אערוך Post : O4 למולך
 O1 O2 O3 O6 N L : ועל : scr. i. m. scil. cap. vicesimum : O1 O2 O3 O6 N L : ועל
 O3 L. תדרוך : O1 O2 O4 O6 N F : אדרוך

Y sucedió que, al escuchar la reina *sus palabras de litigio*¹, sus reproches y réplicas, como era **mujer inteligente**² y obtenía provecho de todo asunto, dijo: «Preferiría no escuchar ahora vuestra querella. Idos por esta vez y volved mañana, y *no hagáis oír vuestra voz en alto*³. **Volveos a vuestras tiendas**⁴». Aquel día *se separaron uno del otro*⁵. Y sucedió que al anochecer la augusta soberana *mandó pregonar un decreto*⁶ y una resolución en toda la capital para que los magnates, los dignatarios y el
5 gobernador madrugaran [y acudiesen] a su puerta. Y sucedió que por la mañana los hombres acudieron muy de mañana al *palacio real*⁷, y, silenciosos, se postraron con temores ante la reina **los hombres que fueron llamados por su nombre**⁸.

Y dijo [la reina]: «He aquí que ayer escuchasteis las

1.- Cfr. De. 17, 8.

2.- Pr. 19, 14.

3.- Cfr. Jos. 6, 10 e Is. 58, 4.

4.- De. 17, 8.

5.- Cfr. Gé. 13, 11.

6.- Cfr. Éx. 36, 6, *passim*.

7.- Lit. *la casa del reino*.

8.- Nú. 1, 17 y II Cr. 28, 15.

ויהי כשמוע המלכה דברי ריבותם, / קנטוריהם ותשובותם, / והיא היתה /
 אשה משכלת, / לכל דבר משגת תועלת, / ותאמר: "לא עתה לשמוע ריבכם אבחר; /
 לכו הפעם ושובו למחר. / אל תשמיעו במרום קולכם / שובו לכם לאהליכם" /

ויפרדו ביום ההוא / איש מעל רעהו. / ויהי בערב, ותעביר הגבירה /
 5 קול וגזירה בכל הבירה / אל האחשררפנים והסגנים והפחה / להשכים בבוקר לפתחה. /
 ויהי בבוקר וישכימו האנשים / אל בית המלכות, והמה מחשים. / וישתחוו לפני המלכה
 באימות / האנשים אשר נקבו בשמות. / ותאמר: "הנה שמעתם תשובות שלוחינו אתמול. /

- 1 O2 N | את דברי : O1 O3 O4 O6 F L : om. O6 | דברי O1 O2 O3 O4 N F L : ויהי 1
 F וקנטוריהם : O1 O2 O3 N L : קנטוריהם O4 | ריבות O1 O2 O3 O6 N F L : ריבותם
 : O2 O3 F L : ותשובתם : O1 O6 N : om. O6 : O4 | קנטוריהם :
 omn.; O2 fin. f. 11 r. | היתה O4 ותשובות
- 2 O1 O2 O3 לכל דבר משגת : N מושכל : O3 מושכלת : O1 O2 O4 O6 F L : משכלת
 : N עתה לשמוע : O1 O2 O3 O6 F L : עתה לשמוע O4 | משגת לכל דבר : O6 N F L :
 O2. אבחר : O1 O3 O4 O6 N F L : אבחר O4 | לשמוע
- 3 O1 O2 O6 N F : ואל תשמיעו במרום O6 מחר : O1 O2 O3 O4 N F L : למחר
 : O4 והיום אל תשמיעו למרום : N ולא תשמיעו למרום : O3 L : ואל תשמעו
 N. לאהליכם : O1 לאהליכם : O4 לאהליכם : O1² O2 O3 O6 F L : לאהליכם
- 4 O6 N F | רעיהו : O1 O2 O3 O4 | רעהו F | ויפרידו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ויפרידו
 : F תעטר : O1 O2 O3 O4 O6 N F¹ L : ותעבור : emendavi ותעביר
 Ante O1 O2 O3 N L. המלכה verbum habent הגבירה
- 5 O1 O2 O3 O6 L : בכל הבירה | O4 N F L : גזירה : O1 O2 O3 O6 : וגזירה
 : O2 האחשררפנים | O4 בתוך הערה : F בתוך הערה : N מכל הבירה
 : O1 אחשררפנים : O3 L : אחשררפנים : O1² O6 F : אחשררפנים : O4 אחשררפנים
 : O1² O4 O6 N : והפחה O6 הסגנים : O1 O2 O3 O4 N F L : והסגנים N | חשררפנים
 : O1 O2 O3 O4 O6 F L : להשכים L והפתחים : O3 והפוחי : O1 O2 : והפוחה
 O4. לבוקר : O1 O2 O3 O6 N F L : בבוקר N | למשכים
- 6 O4 | ביתה : O1 O2 O3 O6 N F L : בית המלכות | O3 fin. f. 106 v. : omn.; בבוקר
 O4 F. והנם : L המה : O1 O2 O3 O4 N : והמה
- 7 O4 N : תשובות O4 O6 F | הגבירה O3 atque verbum ותאמר Post
 : O1 O2 O3 O6 N F L : שלוחי : O1 O2 O3 O6 F L : תשובות

respuestas de nuestros emisarios. *Uno se inclina a la derecha y otro a la izquierda*¹. Uno convertido al judaísmo, otro convertido al cristianismo, y el tercero se encastilla en la religión de lo ismaelitas, sin que haya acuerdo alguno entre ellos. Ahora, ¡*ea!*, *seamos sagaces*² para levantar las tres religiones sobre su base e [inquirir] *cuál es el camino que ha de labrar el hombre*³. No multipliquemos *investigaciones y pesquisas*⁴ para no *excavarnos aljibes agrietados*⁵. O, si es vuestro parecer, continuemos aún la investigación para mantener[nos] sobre la base; escuchemos la disputa de los dos emisarios y veamos quién es el vencedor. Que cada uno aconseje según su dictado: *uno dice así y otro asá*»⁶.

1.- Cfr. Pr. 4, 27.

2.- Éx. 1, 10.

3.- Cfr. Tam. 28a.

4.- Cfr. Sanh. 3a; *passim*.

5.- Cfr. Je. 2, 13.

6.- Cfr. I Re. 22, 20.

Se levantó uno de los magistrados, entendido y discreto, y dijo : «**Gloria de reyes es investigar algo**¹. En mi opinión, escuchemos la disputa de 'Ahiṭub y 'Eger, y podremos discernir de este modo la verdad de la mentira, pues en la profundidad de las palabras se encuentran los secretos». Y todos ellos respondieron: «El parecer es sensato». [Entonces] se dio orden² de enviar por los hombres, y acudieron *presurosos los contendientes*³. La reina, que estaba ceñida con la corona de la inteligencia, les dijo: «Ayer arreciaron vuestros debates; ahora *aportad vuestras pruebas y presentad vuestra causa*⁴, que la escucharemos y juzgaremos conforme a la línea de la rectitud».

1.- Pr. 25, 2.

2.- Est. 3, 15.

3.- Cfr. Gé. 44, 23.

4.- Cfr. Is. 41, 21.

ויקם אחר מן השרים נבון וסבר / ויאמר: "כבוד מלכים חקור

דבר. / ובעצתי נשמע הויכוח מאחיטוב ועקר / ונוכל מתוך כך להבריל האמת מן השקר, /

כי בהעמיק הרברים / ימצאו הסתרים. / ויענו בולם: "העצה הגונה". / והדת ניתנה /

לשלוח אחרי האנשים, / ויבואו בני דין חוששים. / ותאמר להם המלכה, / אשר בגזר

השכל נסוכה: / "אתמול עתקו טענותיכם, / ועתה הגישו עצמותיכם. / ריבכם

5

קרבו ונשמעו, / ואל קו היושר נשפטהו". /

1 O1 O2 O3 O6 L : O4 N F. וסבר

2 O1 O2 O3 O6 N F L : O1 O2 O4 O6 N F L : ובעצתי | O4 דבור

O1 O2 O3 : ונוכל | O1 O2 O3 N L : מן אחיטוב : O4 O6 F : מאחיטוב | O3 ובעצותי

N L : om. O4 O6 | : O1 O2 O3 O6 N L : להבריל | O4 O6 F : ונבחין : N L

O6 : בין האמת ובין השקר : O1 O2 O3 O4 N F : האמת מן השקר

L. בין האמת והשקר

3 O1 O2 O4 O6 N F : הרברים | O4 בעמק : F : בעמיק : O1 O2 O3 O6 N L : בהעמיק

O6 : נמצאו : F : ימצא : O1 O2 O3 O4 N L : ימצאו | O3 דברים : (fin. f. 8 v.) : L

O6 F L : העצה | O4 נסתרים : F : הנסתרים : O1 O2 O3 O6 N L : הסתרים

O3 O6 F. נתונה : O1 O2 O6 N L : ניתנה | O1 O2 O3 N : בעצה : O4 : זה עצה

4-5 O4 : אחר : O1 O2 O3 O6 N L : אחר | L ולשלוח : O1 O2 O3 O4 O6 N F : לשלוח

F : cett. : דן : O6 : רין | O2 אנשים : O1 O3 O4 O6 N F L : האנשים |

O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L | : O4 O6 F : ותאמר להם המלכה אשר בגזר השכל נסוכה

O6 : שכל : O4 F : השכל | O4 F : בכתר : O6 cum tsereh : בגזר

O4 : התחלתם : O1² : ארכו : O2 L : ערקו : O1 O2 O6 N F : עתקו

O2 N. רבבו : O3 : ריבבו : O1 O4 O6 F L : ריבכם

6 O1 O3 O4 O6 F L : ונשמעו | O4 F : קרבו : O1 O2 O3 O6 N L : קרבו

O1 O2 : קו | O4 F : ועל : O1 O2 O3 O6 N L : ואל | O2 : ונשמעה : N : ונשמעו

O6 N F L : O3 O4. הקו

Y dijo el hombre de Qorah: «¡Viva la reina por siempre!, pero justo es que yo litigue primero, como que soy [miembro] del grupo mayor».

Repuso 'Ahitub: «Esa no es una demanda [procedente], pues nuestra disensión no depende de la mayoría o minoría¹, *del gran dominio*² o poderío, ni de la riqueza o patrimonio. [Otrora] ya se pusieron de acuerdo los doctos en una cuestión: [que] **no son muchos los sabios**³. Ahora bien, nuestras contiendas tratan del tema de Dios: de saber tras cuál [comunidad] se inclina, lo cual depende de la sabiduría y del entendimiento. Mas yo no me inquieto si tu preguntas primero; **propón tu enigma y escucharemos**»⁴.

1.- Lit. *de grande o pequeña*.

2.- Cfr. Da. 11, 3.

3.- Jb. 32, 9.

4.- Ju. 14, 13.

וַיֹּאמֶר הָאִישׁ הַקָּרְחִי: / הַמַּלְכָּה, לַעֲלֹמִין תַּחִי. / אֲבָל רָאוּי לִי לַטַּעוֹן

תַּחִּילָה / בִּאֲשֶׁר אֲנִי מִן הַבֵּת הַגְּדוֹלָה. / וַיֹּאמֶר אַחִיטּוֹב: "אֵין זֶה טַעֲנָה, / בִּי אֵין חִלּוּקֵינוּ

תְּלוּיָה בַּגְּדוֹלָה אוֹ בַּקֶּטָּנָה, / לֹא בַּמַּמְשָׁל רַב אוֹ בַּשְּׂרָרָה, / לֹא בַּעוֹשֶׁר וְלֹא בַּסְּחוּרָה. /

וּכְבֵּר בַּמֶּאֱמָר אַחֵר הַמְּשֻׁכִּילִים הַסְּכִימוֹ: / לֹא רַבִּים יַחֲכִמוּ. / אֲבָל טַעֲנוּתֵינוּ בַּעֲנִין הָאֱלוֹהִי,

/ לַרְעֵת לְאִיזָה אַחֲרָיו נוֹהָה, / אֲשֶׁר תְּלוּיָה בַּחֲכָמָה וּבִבְיָנָה. / וְאֵךְ אֲנִי לֹא אַחוּשׁ אִם תִּשְׁאֹל

5

בְּרִאשׁוֹנָה. / חוּדָה חִידַתְךָ וְנִשְׁמַעְנָהּ. /

1 O2 הקרח : O4 F עקר הקרחי : O6 N L (fin. f. 107 v.) O1 O3 האיש הקרחי

O6 : לעולמים : O1 O2 O3 F L : לעלמין : O2 מלכה : O1 O3 O4 O6 N F L : המלכה

O1 O3 O4 O6 : תחי : O1² F : תחי : O1 O3 O4 O6 : תחי : O4 N : לעולם

O2. : לטעון טען : O1 O3 O4 O6 N F L : לטעון : O2 חיי

2 O1 O2 O3 O4 N L : מן הבת : O2 אשר : O6 F L : באשר : O1 O3 O4 N : באשר

O1 O2 O3 : om. N : אין זו : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אחיטוב : O6 : מן הדת : F : הבת

O1 O2 O3 N, fort. : ביוון אין : O4 O6 F L : כי אין : O4 : אין זה : O6 N F L :

O1² L. : מחלוקתינו : O2 O4 O6 : חלוקתינו : O1 O3 N F : חלוקתינו : מביוון שאין

3 N : בממשל : O1 O2 O3 O6 F L : בממשל : O1 O2 O3 O4 N L : תלוי : O6 F : תלויה

O1 O2 O4 N F L : לא בעושר ולא בסחורה : (fin. f. 7 r.) O4 במשל

O6. : ולא בעושר ובסחורה : O3 : לא בעושר או בסחורה

4 O4 O6 : המשכילים : F : נאמר : O4 : במאמר : O1 O2 O3 O6 N L : במאמר

F : אמרו לא : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לא : O1 O2 O3 N L : om. O1 O2 O3 N L : F : מן המשכילים

O1 O2 O3 O6 N F L : O2 fin. f. 12 r. : omn.; יחכמו : O4 : המרבים : O1 O2 O3 O6 N F L : רבים

O1 O3 O4 O6 N F L : טענותינו : O1 O3 N : ואבל : O1² O2 O4 O6 F L : אבל

O4. : האלוקי : O2 O6 N F : אלוה : O1 O3 L : האלוה : O2 : שתענותינו

5 O3 לאיזו : O1 O2 O6 N F : לאיזה : O4 : habet מי זה אמר ותהי verba לרעת Ante

F : נטה : O3 : אהסכמה : O1 O2 N L : נוהם : O1² O6 : נוהה : O4 : למיוז : O1² : איזה : L :

O1 O2 : ואך אני : O4 : ובתבונה : O1 O2 O3 O6 N F L : ובבינה : O4 : נטה באמונה

O2 N. : תשאול : O1 O3 O4 O6 F L : תשאול : O6 : אני : O3 O4 N F L :

6 O2 O3 : ונשמעה : O1 O4 N F L : ונשמענה : O6 : חור : O1 O2 O3 O4 N F L : חורה

O4. : ונשמע

Abrió su boca 'Eger, el sacerdote, levantó el borde de su vestido y dijo; «Tú, 'Aḥiṭub, el judío, cuando te despojaste de la fuerza del ornato, *vestiste ropas sucias*¹, ropas de indigentes y menesterosos. Alejaste las creencias preciosas y te excavaste *aljibes agrietados, que no retienen el agua*²; sus fuentes se han secado y agotado. Has desdeñado, en cambio, aguas vivas: la fe de los romanos y de los griegos³. Pero tú sabes que *la palabra está cerca, en tu boca y en tu corazón*⁴, pues en todos los asuntos se va detrás de la mayoría. Y ¿qué utilidad hay en las palabras de tu maestro, el hijo de 'Amram⁵, para inclinarte tras ellas? Como está escrito en tu Ley: [hay que] **inclinarse a la mayoría**⁶. Esta vez te basta con esta objeción hasta que me des una respuesta apropiada; y si me replicas a ésta, aún habrá en mi boca incisivas cuestiones con las que ponerte en evidencia y refutarte en tu presencia».

1.- Cfr. Za. 3, 3.

2.- Cfr. Je. 2, 13.

3.- Heb. *kittiyyim* (cuteos), habitantes de la ciudad chipriota de Kition (Gé. 10, 4; Is. 23, 1; Je. 2, 10; *passim*). En época talmúdica se usó la palabra como término genérico referido a los gentiles (Bēr. 47b, Hull. 3b, *passim*).

4.- Cfr. De. 30, 14.

5.- Moisés; vid. Le. 26, 59, *passim*.

6.- Éx. 23, 2. Seguir a la mayoría es uno de los principios de la jurisprudencia rabínica, que sólo deja de aplicarse en los asuntos económicos. Vid. B. Q. 27b, Hor. 3b, Hull. 11a, *passim*.

ויפתח פיו עקר הכומר, / נושא את תלוי בבגדו ויאמר: /
 "אתה אחיטוב היהודי, / כאשר פשטת מאור ערי, / {ו}לבשת בגדים צואים, / בגדי רלים
 וחלכאים. / ורחקת האמונות היקרות / וחצבת לך בורות נשברות, / אשר המים לא
 יכילו: / יבשו מקוריהם ואומללו. / ומאסת במים חיים, / אמונת רומיים וכתיים. / ואתה
 ידעת הדבר בפיר ובלבבך קרוב, / כי בכל הרברים הולכים אחרי הרוב. / ומה מועיל
 ברברי רבך בן עמרם מאחריו לנטות? / כאשר כתוב בתורתו אחרי רבים להטות. /
 והפעם די לך בזאת הקושיא / עד שתשיבני תשובה ראויה. / ואם תשיבני על זאת, / עוד
 בפי שאלות עזות / אשר בהם אוכיחך / ועל פניך אכחישך". /

5

- 1 Ante פיו עקר הכומר ! F scr. i. m. כ"א scil. cap. vicesimum primum ויפתח O1
 O2 O3 O4 N F L : om. O4. O2 N : מה O1 O3 O6 F L : את O6 עקר הכומרים : O2 O3 O4 N F L
- 2 פשטתי : O1 O3 O4 O6 F L : פשטת O6 כאשר : O1 O2 O3 O4 N F L : כאשר O1
 O2 O4 O6 F : ערי O1² L מאתך : N מעליך : O4 O6 F : ממך : O1 O2 O3 : מאור O1 N
 codd. ! ולבשת : seclusi coniunctionem לבשת L : עריי : O1 O2 O3 N : עריי
 F. בגדי צואים : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בגדי צואים
- 3 O2 L : אמונות O4 O6 F : האמונות O4 והרחקת : O1 O2 O3 O6 N F L : ורחקת
 om. N ! O1 O2 O3 O4 O6 F L : וחצבת לך בורות נשברות O1 O3 N : אמונות
 F fin. f. 14 v. omn.; המים
- 4 O1 O3 N L : אומללו O4 O6 F : ואומללו O3 O4 N : יבשו : O1 O2 O6 F L : יבשו
 N ! ומאוסות : O2 ומאסת : O1 O3 : ומאסת O4 O6 F L : או מללו O2
 O1 O2 O3 N F L : וכותיים O1 O6 N : אמות : O2 O4 : אמונות O3 F L : אמונת
 om. O4. O6 : וכותיים
- 5 O2 : רבר : O6 והרבר : O1 O3 N L : הרבר O1 N ידעתי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ידעת
 : O2 בפיר ובלבבך : O1 O3 O4 O6 N L : בפיר ובלבבך O4 : om. F : בפיר
 O6 : בכל רבר : F כל הרברים : O1 O2 O3 N L : בכל הרברים F : ובלבבך הרבר
 : O4 ואתה מועיל : O1 O2 O3 N L : ומה מועיל cett. : אחר O4 : אחרי
 O6 F. ואתה מועיל
- 6 O1 O2 O3 O6 N L : רבך בן עמרם O6 ברברים של : O1 O2 O3 O4 N F L : ברברי
 O6 מאחרי רבריו : F אחרי : O1 O2 O3 O4 N L : מאחריו O4 F : בן עמרם רבר
 O4 O6 : אשר : O1 O2 O3 N L : אשר O4 לשטות : O1 O2 O3 O6 N F L : לנטות
 i. m. פס" אחרי רבים להטות F scr. omn.; להטות F
- 7 O3 : הקושיה : O1 O4 O6 F L : הקושיא O4 O6 F : לי : O1 O2 O3 N L : לך
 O1 שתשיבני : O4 O6 F : אשר תשיבני : O2² O1 שתשיבני N : קשיא : O2 הקשי
 O3 ראוי : O6 או ראיה : O1 O2 O4 N F L : ראיה O3 N L
- 8 O4 O6 F : תשובות : O1 O2 O3 N L : שאלות N : כפי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : כפי
 O1 O2 O3 O6 N : אוכיחך i. m. עזות F (scr. עזות : O1 O2 O3 O4 O6 N L : עזות
 O1 O2 O3 : אכחישך O2 פני : O1 O3 O4 O6 N F L : פניך O4 אביישך : N F L :
 O4 אכחשך : O6 N F L

Dijo 'Ahitub: «Tú, que desgarras mi alma con cólera¹ y con ira, y llamas Dios a Jesús el Nazareno, para machacar tu dureza² no se necesita ningún bálsamo. Pero responde tú [también] a mi palabra. ¿Qué es más común: un árbol infructífero³ o un árbol fructífero? Has de decir⁴ que los árboles infructíferos son [más] numerosos aun siendo los árboles fructíferos [más] importantes».

Declaró el sacerdote: «Tu réplica es inaceptable, y lo
5 discutido no se parece al argumento⁵. En cualquier caso, los árboles frutales son importantes, apreciados y estimados. Tu avasallada nación, por el contrario, está abatida y rebajada hasta el polvo para pisoteo, burla y escarnio, y se le llama *Altercado*»⁶.

1.- Cfr. Jb. 18, 4.

2.- Juego de palabras: a la *qušya'* (objeción), empleada antes por su contrincante, responde con *qēšiyyah* (dificultad, dureza).

3.- Kil. VI, 5.

4.- Ta'a. 2a, *passim*. Heb. *hēwi 'omer*, fórmula empleada para introducir una evidencia. Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 234.

5.- Pës. 15a y 20b.

6.- Cfr. Gé. 26, 21. El texto alude al nombre de un pozo que fue objeto de disputa entre los pastores de Isaac y los pastores de Gerar. Subyace en la argumentación la idea de que los judíos eran motivo de debate y de disensiones sociales en la Edad Media.

ויאמר אחיטוב: "אתה הטורף נפשי באף ובחרי / ותאמר אלה

לישו הנוצרי, / למחץ קושיתך אין צריך צרי. / ואתה תשיב לדברי: / איזה מצוי יותר
אילן סרק או אילן פרי? / הוי אומר אילני סרק מרובים / יען היות אילני פרי
החשובים. /

ויאמר הכומר: "תשובתך בלתי רצויה / ואין הנדון דומה לראיה.

/ אבל אילני פרי חשובים הם וספונים, / מכוברים על כל פנים. / ואולם אומתך השרודה
/ שפלה וער <ה>עפר ירודה, / למרמס ולקלס ולשנינה, / ונקרא שמה שטנה. /

1 O1² O2 נפשו : om. O1 O3 O4 N L : נפשי O1 O2 O3 N : om. O1 O4 O6 F L : אחיטוב
F : O1 O3 N F L : ובחרי N : om. O1 O2 O3 O4 O6 F L : באף O6 : נפש F :
O2 : ותאמר אלקי : O1 O3 N L : ותאמר אלה O2 : וברורי : O4 O6 : וחרי
om. O4 F : O6 : ויאמר אלקי

2 O1 O2 O3 O4 O6 N L : om. O4 F : קושיתך O1 O2 O3 O4 O6 N L : לישו הנוצרי
O1 O2 O3 N F : תשיב לדברי O4 : צורך O1 O2 O3 O6 N F L : וקושיתך
O1² O3 O4 F L : איזה O4 : השיב לדברים : O6 : תשיב גם לדברי :
O1 O2 O6 N.

3 O1 אילן פרי : O1 O2 O3 (fin. f. 107 v.) N L : אילני סרק : O1² O4 O6 F : אילן סרק
O2 : הוה : O1 O3 O4 O6 N F L : הוי O2 : אילן פר : L : אילני פרי : O3 O4 O6 N F :
O1 O3 : אילו אילני סרק : O4 : אילן סרק : O1² O2 O6 N F L : אילני סרק :
O6 : עם : O1 O2 O3 O4 N F L : יען O2 : מרוביהן : O1 O3 O4 O6 N F L : מרובים
O1 O4 O6 F L : פירות : O2 O3 N.

4 O4 F : חשובים O1 O2 O3 O6 N L.

5 Ante F scr. i. m. כ"ב scil. cap. vicesimum secundum : om.; O6
fin. f. 9 r. : הנדון O1 O3 O4 O6 F L : O2 N.

6 O1 O2 O3 N L : חשובים הם : O1 O2 O3 N L : פירות : O2 N : O1 O3 O4 O6 F L : פרי
O4 : מהמכוברים : O1 O2 O3 O6 N F L : מכוברים : O4 O6 F : הם חשובים
F. אומנתך : N : אומותיך : O1 O2 O3 O4 O6 L : אומתך

7 O1 O2 O3 O4 N F : שפלה : L : והשפלה : O1 O2 O3 O4 N F : שפלה
O2 O6 : ונקרא : O4 F : ולקלס : O1 O2 O3 O6 N L : codd. : עפר :
O6 F¹ : שנונה : O1 O2 O3 O4 N F L : שטנה : O1 O3 O4 N F L : ונקראת

Intervino 'Aḥiṭub: «Yo te sacaré a colación una prueba y una señal de que tu objeción está viciada. ¿No sabes que Dios se revela en la zarza y reposa en la encina y el terebinto, pero no se manifiesta en los altos y enhiestos cedros¹? Además, otra prueba trazada para mis palabras: que *el oro tiene un venero del polvo*², el bedelio se encuentra en el mar y la inteligencia no se encuentra más que en los humildes, y en el menor de los perecederos [hombres]. Ya nos escribió el Padre de los Sabios: "**Vosotros sois el menor de todos los pueblos**"³, y después agregó una frase como ésta:

5 **Solamente hay un pueblo sabio e inteligente: este gran pueblo**⁴. Es una prueba al asunto de que no hay grandeza en la abundancia; sólo en las normas de lo Alto. Si todavía tienes alguna objeción en tu mano, la destruiré con mi soplo».

1.- Vid. Éx. 3, 2-22 y *Midraš Tanḥuma'* a Éxodo, sección *Wè-'eleh* 12.

2.- Cfr. Jb. 28, 1.

3.- De. 7, 7.

4.- De. 4, 6. La cita está antes, y no después, que la precedente (De. 7, 7).

ויאמר אחיטוב: "אני אביא לך ראיה ומופת / שטענתך היא מזויפת. /

הלא ירעת כי אלוה בסנה נגלה / והניח אלון ואלה? / ובארזים הרמים והגבוהים / לא
נגלה אלהים. / ועוד ראיה אחרת לדבריי מתוארת, / כי מעפר לזהב מוצא, / והברזל
בס נמצא, / והשכל לא ימצא אלא בשפלים / ובפחות שבכלים. / וכבר כתב לנו אב
החכמים: / "כי אתם המעט מכל העמים"; / ולפני כן אמר מאמר כזה: / "רק עם חכם
ונבון, הגוי הגדול הזה", / ראיה לדבר שאין בריבוי גדולה, / רק בנימוס המעלה. / ואם
יש בדרך עוד טענה / אני ברוחי אהרסנה. /

5

- 1 L ראיות: 01 03 N ראיה ומופת | 04 אברא: 01 02 03 06 N F L :
01² 04 F : שטענתך היא | 04 06 F sec. Jes. 20, 3 : אות ומופת: 02 ראוי מופת
01² 02 06 F L : מזויפת | 06 שטענותך: 01 02 03 N L : שטענותיך הם
04 מופת: 01 03 N : מזויפות.
- 2 N אלהי: F האלוה: 01 03 L אלוה | 04 הלוא: 01 02 03 06 N F L :
הלא ירעת | N וניח: 01 02 03 04 06 F L : והניח | 04 האלוהי: 06 האלקי: 02 אלקים
01 03 04 06 N F L : והגבוהים | L אלה: 03 כל אלון: 01 02 04 06 N F :
02 לו: 01 03 04 06 N F L : לא | 02 הגבוהים
- 3 02 אלקים: 04 האלוהי: 01 03 06 N : האלהים | 02 habet לו verbum נגלה Post
F L : 01² 02 03 04 N F : מתוארת | 06 לדבר: 01 02 03 04 N F L : לדבריי |
L העפר לזהב: 01 03 06 N : מעפר לזהב | 06 מפוארת: 01 L : מתוארות
04 יצא: 02 N : מוציא: 01 03 06 L : מוצא | 04 F : מעפר הזהב: 02 לעפר לזהב
- 4 01 02 לא ימצא: 06 גם השכל והעצה: 01 02 03 N L : והשפל: 01² 04 F :
04 כי אם: 01 02 03 06 N L : אלא | 06 לא יראה ולא נמצא: 03 04 N F L :
01 ובפחות | N בשפלים: 01 02 03 04 06 F L : בשפלים | (i. m. רק. scr.) F :
03 04 06 N L F : שבכלים | 02 ופחות: 01 02 03 04 06 F L :
04 N : כתוב: 01 02 03 06 F L : כתב
- 5 omn.; F fin. אתם | 03 L הרחמים: 06 שבחכמים: 02 חכמים: 01 04 F N :
f. 15 r. | omn.; 02 fin. f. 12 v. | emendavi, quia ante venit
ולפני כן | f. 15 r. | f. 12 v. | emendavi, quia ante venit
מכל | f. 15 r. | f. 12 v. | emendavi, quia ante venit
01 03 06 F : מאמר כזה | L fin. f. 9 r. | codd.; L ואחר כך: (De. 4, 6)
L נבון: 01 02 03 04 06 N F : חכם | 01 02 03 04 06 N F : מאמר כזה
02 04 N : om. L
- 6 01 03 04 06 N F L : הגדול הזה | L וחכם: 01 02 03 04 06 N F :
L לדבר: 01 03 04 06 N F L : ראיה | 06 וראיה: 01 02 03 04 N L : ראיה | 02 גדול זה
01 03 04 N F L : גדולה | 02 בזה: 01 03 : ברבר: 06 לדבריי: 04 F :
F (scr. בניאום: L בנימוסי: 01 02 03 04 06 N : בנימוס | 02 הגדולה
04 הגדולה והמעלה: L מעלה: 01 02 03 06 N F : המעלה | (i. m. בנימוס
- 7 01 02 03 06 N F L : אני ברוחי | N איזה: 01 02 03 04 06 F L :
04 ברוח פי

vana¹, y dijo: «Tú, 'Ahiṭub, pecador y desviado del camino recto, ¿es que no tienes recato ni vergüenza para creer que aún hay remedio para el pueblo abominable y corrompido², que fue expulsado del País de la Hermosura³ y arrojado del camino de la verdad⁴, pueblo estirado y de tez brillante⁵, que ha pasado mil años entre los pueblos como proverbio y mofa⁶. Han pasado los que han pasado, y se han retrasado los pasos⁷ de vuestro Mesías. Si es el remedio para vuestra herida, ¿cuándo vendrá a curaros?⁸ El versículo atestigua sobre vosotros cosas habituales, pues está escrito: "Y pereceréis entre las naciones"⁹. Y tú, ¿cómo desvarías [diciendo] que no comprendes hasta cuándo alcanza esta palabra? *Todo el que lo escucha, se ríe de ti*¹⁰, porque *caminas sobre una malla*»¹¹.

1.- Qo. 4, 16.

2.- Jb. 15, 16.

3.- Da. 11, 41.

4.- Cfr. Gé. 24, 48.

5.- Is. 18, 2.

6.- Cfr. De. 28, 37; I Re. 9, 7 y II Cr. 7, 20.

7.- Cfr. Ju. 5, 28.

8.- Lit. *¿cuándo sanará y cuándo volverá?*. En alusión a la frase y *por sus contusiones se nos ha curado* (Is. 53, 5) del cuarto canto del Siervo de Yahweh, que en parte de la exégesis judía (p. e. el Targum de Jonatán) y en la cristiana se aplica al Mesías.

9.- Le. 26, 38.

10.- Cfr. Gé. 21, 6.

11.- Cfr. Jb. 18, 8.

וילבש הקרח / שטנה ורעיון רוח, / ויאמר: אתה, אחיטוב,

החוטא / ומדרך הישרה נוטה, / האין לך בוש וחרפה / כי תאמין עוד היות תרופה /
לעם נתעב ונאלח / אשר מארץ הצבי משולח / ומדרך אמת ירט, / עם ממושך
וממורט / אשר עבר אלף שנה / בעמים למשל ולשנינה? / עברו מה שעברו, / ופעמי
משיחכם איחרו. / ואם למכתכם מזור, / מתי ירפא ומתי יחזור? / והפסוק מעיד עליכם
דברים מצוים, / דכתיב: 'ואבדתם בגוים' / ואיך אתה משתגע / שלא תבין עד היכן
הדבר נוגע? / כל השומע יצחק לך, / כי על שבכה תתהלך.

5

1 Ante וילבש F scr. i. m. כ"ג scil. cap. vicesimum tertium O1 O3 O4

N L : O2 וילבוש : O1 O3 O4 N L וילבש : O6 F וילבוש : O2 וילבוש :

O4 עקר הקרח : O6 הקרח : O1 O2 O3 N F L וילבש : O6 F וילבש :

O1 O2 O3 O6 N F L : שטנה ורעיון רוח :

O4 בגדי נקם תלבושת בפנים צהובים וארומים כנחושת

2 O1 O2 O3 O6 N F L : מדרך : O4 מדרך : O1 O3 O4 O6 N F L :

O1 O2 O3 היות עוד : O4 להאמין : O1 O2 O3 O6 N F L : כי תאמין : O2 ישרה

O4 O6 N F : תאפה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : עוד היות : L

3 O1 O3 O4 O6 N F : ונאלח : O2 L נתאב : O1 O3 O4 O6 N F : נתעב :

O3 L : צבי : O1 O2 O4 O6 N F : הצבי : N בארץ : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מארץ :

omn.; O1 fin. f. 103 r. : ומדרך : N אשלח : O1 O2 O3 O4 O6 F L : משולח

L. אומם : O3 אמם : O4 F האמת : O1 O2 O6 N : אמת

4 O3 L : שנים : O1 O2 O4 O6 N F : שנה : O4 זה : O1 O2 O3 O6 N F L : עבר

O1 O3 O4 בעמים משל ושנינה : O2 בעמים משל ולשנינה : N בעמים למשל ולשנינה

O1 O2 O3 N L : עברו מה שעברו : L למשל ולשנינה בעמים : O6 F :

O4 וכבר זמנים עברו : F וכבר עבר מה שעברו : O6 וכבר עברו מה שעברו

O2. ופעמים : O1 O3 O4 O6 N F L : ופעמי

5 O3 : משחיתם : O2 L משיחתם : N משיחם : O1 משיחתם : O4 O6 F : משיחכם : O1²

N L : למכתכם : O1 O2 O3 O4 O6 F : למכתכם : O3 fin. f. 108 r. : omn.; ואם

F : ירפא : O1 O3 O4 O6 N : שאימתי : O1 O2 O3 O4 O6 N F : מתי

O2 : om. L. : ומתי : O1 O3 O4 O6 N F : om. L. : יתרפא

6 O1 O2 O3 N F : ואיך : L ואברתם מהרה : O1 O2 O3 O4 O6 N F : ואברתם

N. מגיע : O1 O2 O3 O4 O6 F L : נוגע : O4 F : אך : O6 איך

7 O3 L : om. O2 : שבעה : N שבמה : O4 O6 F : שבכה : O1 שבכה : emendavi : שבכה

O1 O3 N (fin. f. 8 v.) L : om. O2. תהלך : O4 O6 F : תהלך : O1² תתהלך

Y contestó 'Aḥiṭub, el monoteísta¹, que recusaba la fe de Jesús, diciendo: «¡Cuán equivocado estás, 'Eqer, y [cómo] has pacido mentira en este tema! He aquí que por tus propias palabras *serás nada*² y [como] *un lagarto que se puede coger con la mano*³. Ahora dame a conocer cuántos años han transcurrido desde la creación del **hombre primigenio**⁴ hasta el nacimiento de Jesús».

Y dijo 'Eqer: «Sí, lo sé y lo he escuchado, y así he recibido el cómputo: que hay 3724 años **desde la creación del mundo**⁵ hasta
5 que Jesús, **por cuyas contusiones se nos ha curado**⁶, fue prendido y padeció la muerte y la ignominia por la culpa de sus antepasados»⁷.

1.- Por *měyyahed*, que es todo el que declara la unidad y unicidad de Dios.
Vid. Gé. Rab. XX, 7; *passim*.

2.- Cfr. Is. 34, 12.

3.- Cfr. Pr. 30, 28.

4.- Le. Rab. X, 2.

5.- 'A.Z. 9b.

6.- Is. 53, 5.

7.- Se emplea aquí la cronología absoluta facilitada por el texto bíblico.

ויען אחיטוב המיחר, / אשר באמונת ישו מכחר, /
 ויאמר: עקר כמה טעית, / וברבר כזב רעית. / הן ברברך תהיה אפס / ושממית בידך
 תתפש. / עתה הודיעני כמה שנים אפסו / מני אדם הקדמוני עד תולדות ישו. /

ויאמר: כן ירעתי ושמעתי, / והחשבון כך קבלתי / כי

5 יש ג' אלפים ותשכד / מבריאת העולם עד שישו נלכד / וסבל בעון אבותיו מיתה
 וחרפה, / ובחבורתו לנו נפרא. /

1 O1 O2 O3 O4 N F L : המתייחר O6 אשר באמונת O1 O2 O3 O4 N L :
 O6 מכחר ובועט : O1 O2 O3 O4 F L מכחר O6 ובאמונת : F אשר באמונת
 N. נכחר

2 O6 F L : וברברי : O1 O2 O3 וברבר O2 N F : טעות O1 O3 O4 O6 L :
 O1² O3 O6 L : רעית O2 : om. O1 O3 O4 O6 N F L : כזב O4 ורוח : N וברברך
 O1 O3 התיה O6 כן : O1 O2 O3 O4 N F L : הן O2 עות : O4 ראית : O1 F רעות
 O4 N F L : N אביס : O2 אבס : O1 O3 O4 O6 F L : אפס O6 : om. O2 תהי : O4 N F L :
 O1 O2 N : בירך O6 ובסממית : O4 F ובשממית : O1² O2 O3 N L :
 O6 מריה : F בירה : O4 בידים : O3 L ובירך

3 O1 O2 O3 : F תתפס : O3 L תחפש : O2 אתפש : O6 תתפש : O1 O4 N תתפש
 O1 O2 O3 N L : הקרמון : O4 הקדמוני O1² cum patach : O1² מני : O4 O6 N F L :
 O1 O2 O3 : תולדות O2 N : om. O1 O3 O4 O6 F L : ער O6 הראשון : F קרמון
 O4 N : O6 מיתות : F L תולדת : O4 N

4 O1 O2 : ושמעתי והחשבון כן קבלתי O4 ויאמר עקר : O1 O2 O3 O6 N F L :
 O3 N L : O4 O6 F. וקבלתי החשבון וכן שמעתי :

5 O1 O2 O4 F : מבריאת O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : כי יש ג' אלפים ותשכד
 O1 N : ער שישו O2 O4 O6 F : עולם O1 O3 N L : העולם O3 O6 N L : מבריאות
 O6 סבל : O1 O2 O3 O4 N F L : וסבל O2 O3 O6 F L : ער ישו : O4 ער אשר ישו
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מיתה O3 L : אחותי : O1 O2 O4 O6 N F : אבותיו
 F. מיתות

6 N F. נרפה : O1 O2 O3 O4 O6 L : נרפא O2 O3 O6 N : לא O1 O4 F L : לנו 6

Respondió 'Aḥiṭub: «Verdad has dicho y

cálculo cierto has realizado. Ahora *te haré otra pregunta*¹: *¿Cómo imputas al Creador una maldad?*² *¿Acaso Dios tuerce el derecho*³ y va a dejar en valle tenebroso⁴ a sus fieles y piadosos Patriarcas, que caminaron en su presencia⁵ : a Moisés y Aarón con sus sacerdotes, y a Samuel⁶, hombre humilde? ¿Cómo después de la muerte iba a dejar su alma contristada y acallada en *un tofet tan largo tiempo preparado?*⁷ Y si aquellos piadosos⁸, que no pecaron ni faltaron, han permanecido en la Gehenna cuatro mil menos doscientos setenta y seis [años], si es así, no hay demasía si en este mundo los de esta nación llevan exiliados y dispersos entre los incircuncisos mil años o más.

1.- Cfr. Ju. 8, 24 y I Re. 2, 16.

2.- Cfr. Jb. 13, 7.

3.- Cfr. Jb. 8, 3.

4.- Sal. 23, 4.

5.- Gé. 48, 15.

6.- Sal. 99, 6.

7.- Cfr. Is. 30, 33. *Tofet* fue en principio una instalación para el fuego.

Después se dió este nombre al lugar en que se inmolaban niños a los ídolos en el valle del Hinnón, en la parte meridional de Jerusalén.

Vid. II Re. 16, 3; 21, 6; y 23, 10; Je. 7, 31; 19, 5-6; y 32, 35; y Ez. 16, 21.

8.- Los mss. O4 y O5 traen a continuación la glosa *a los que Dios llama supervivientes*, cfr. Jl. 3, 5.

ויאמר אחיטוב: "אמת רברת / וחשבון אמת גמרת. /

ועתה אשאל לך שאלה: / איך לכורא תחשוב עולה? / האלוה משפט יעוות / ויניח
בגיא צלמות / האבות החסידים נאמניו / אשר התהלכו לפניו, / משה ואהרן בכהניו /
ושמואל, האיש העניו? / איך הניח אחרי המות / נפשם עוגמת ודוממת / בתופת מאתמול
ערוך / כל כך זמן ארוך? / ואם אותם החסידים, / אשר לא חטאו ולא פשעו, / נשתהו
בגיהנם ד' אלפים פחות רעיו, / אם כן אין גוזמא / אם בעולם הזה זאת האומה / אלף

5

01 אמת | 06 om. : 01 02 03 04 N F L : om.; 04 fin f. 7 v. | ויאמר 1

02 03 04 06 N F L : cett. והחשבון : 04 וחשבון | 01² כן :

02 03 04 06 N F (fin. f. 15 v.) L : 04 עתה : 01 03 04 06 N F : ועתה 2

02 : לכאורה : 06 לאמוקי : 04 לאלוקי : F : לאלוה : 01 לכורא | L : אשאל לך : N F :

04 תשים : 01 02 03 06 N F L : תחשוב | N : לאומרה לאורה : 03 L : לאורה :

06 האלוקי : 04 האלוקי : 02 והאל : L : שהאלוה : 01 N F : האלוה :

04 רעות : 01 02 03 06 N F L : יעווט :

02 וחסידים : 01 03 06 N F L : החסידים | 02 N F L : בגי : 01 03 04 06 : בגיא 3

01 02 03 04 06 N L : נאמניו אשר התהלכו לפניו - משה ואהרן | 04 חסידיו :

06 ומשה : 01 02 03 04 N L : משה | om. F :

01 03 04 06 N F L : 01 03 04 06 N F L : eras. F¹ : 02 03 F L : איש : 01 04 06 N : האיש 4

01 02 03 : אחר : 06 N L : אחרי | 04 06 F : הניח : 01 02 03 N L : הניח | 02 עניו :

04 06 : עוגמת | 04 06 : נפשות : 01 02 03 N F L : נפשם | cett. מות : 04 המות | 04 F :

04 עוממות : (i. m. עוממת scr.) F : עוגנת : 01 02 03 06 N L : עוגמות : emendavi :

L : ושוממות : (i. m. ורוממת scr.) F : ורוענת : 01 02 04 06 N : ורוממות : 03 ורוממת :

L : כתיבת : 03 כתובת : 02 N : כתועפות : 01 04 06 F : בתופת |

04 אותן : 01 02 03 06 N F L : אותם | L : כל : 01 02 03 04 06 N F : כל כך 5

אשר ה' קורא verba אשר Ante | 02 חסידים : 01 03 04 06 N F L : החסידים :

06 שרו : 01 02 03 04 N F L : נשתהו | 04 habet : אותם שרידים :

01 02 03 06 N L : om. 04 F : 01 02 03 06 N L : בגיהנם | 04 בגיהנם : 01 02 03 06 N F L : בגיהנם 6

01 02 03 : אין זה גוזמא : 04 אין גוזמא | 03 ופחות : 01 02 04 06 N F L : פחות :

01 02 03 N L : בעולם : 04 06 F : אם בעולם | 06 אין גם בזה גוזמא : N F L :

01² : אם זאת : 02 : אם זאת : 01 03 04 06 N F L : זאת :

No hay que preguntar cómo ni por qué, pues así es un decreto sabio¹. Su nombre será bendito, *sus caminos son excelsos*², y *no hay quien asista al secreto de sus disposiciones*³. Encontramos que los Profetas se llenaban de estupor nada más verlo⁴, cuando decían: **¿Cómo podrá resistir Jacob siendo tan pequeño?**⁵ También el poeta 'Asaf compondría una endecha sobre el particular al decir: "*No vemos nuestros signos y entre nosotros no hay quien sepa hasta cuándo*"⁶. Y, con todo, Dios nos estampó un sello: "**Pero tampoco, a pesar de esto, los rechazaré y aborreceré hasta exterminarlos cuando**

5 **estén en tierra de sus enemigos**"⁷. También tenemos una tradición procedente de sabios y legisladores: **no está en nuestras manos [explicar] las bienandanzas de los malvados ni tampoco las tribulaciones de los justos**"⁸.

1.- Lit. *un decreto de la sabiduría*, expresión que también puede entenderse como referida a Dios, porque *Hokmah* (= Sabiduría) es una de las diez *Sēfirot* o emanaciones de la Divinidad según las doctrinas cabalísticas.

2.- Cfr. Is. 55, 9.

3.- Cfr. Je. 23, 18.

4.- Sal. 48, 6.

5.- Am. 7, 2. y 7, 5.

6.- Cfr. Sal. 74, 9.

7.- Le. 26, 44.

8.- 'Abbot IV, 15.

שנים או יותר גולים / ופזורים בין הערלים. / ואין לשאול למה ועל מה, / כי כן גזירת החכמה, / ויתברך שמו גבהו דרכיו / ואין לעמוד על סוד מערכיו. / ומצינו כי הנביאים ראו כן ותמהו / באמרם: 'מי יקום יעקב כי קטון הוא'. / גם אסף המשורר / על ככה קינה יעורר / באמרו: 'אותותינו לא ראינו / ויודע עד מה אין אתנו'. / ועם כל זה יעדנו אלהים חותם: / ואף גם זאת בהיותם בארץ אויביהם לא מאסתיים ולא געלתים לכלותם. / וגם קבלה בידינו מחכמים ומחוקקים: / 'אין בידינו לא משלות הרשעים / ואף לא מיסורי הצדיקים'. /

5

- 1 O4 ומפזורים: O1 O2 O3 O6 N L : שנה O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : שנים 1
F : O1 O2 O3 O4 O6 N F : לבין L : הערלים O1 O3 O4 O6 N F L :
O1 O2 O3 O6 N L : למה ועל מה O2 fin. f. 13 r. ; omn.; לשאול O2 ערלים
O4 גזרה: O1 O2 O3 O6 N F L : גזירת O4 על מה ולמה F : למה ועל מי
- 2 L : כי כן O1 O2 O3 O6 N F : O4 חכמה O1 O2 O3 O6 N F L : החכמה 2
om. O4.
- 3 O1 O3 O4 O6 N F L : באמרם O1² O4 O6 N : תמהו O1 O2 O3 F L : ותמהו 3
O1 O3 O4 O6 F L : אסף O4 O6 F : וגם O1 O2 O3 N L : גם O2 באומרים
O4 זה: O1 O2 O3 O6 N F L : ככה O2 N : אסוף
- 4 O1 O2 O3 O4 O6 F L : באמרם O4 O6 F L : באמרו O6 מעורר: O1 O2 O3 O4 N F L : יעורר 4
O1 O3 O4 O6 N F L : אותותינו O2 אותותינו: omn.; O3 fin. f. 108 v. ;
om. F. : O1 O2 O3 O4 O6 N L : זה O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : אין
- 5 F : אלקים O1 O2 O3 N L : אלהים O3 ערנו: O1 O2 O4 O6 N F L : יעדנו 5
om. O4 : O1 O2 O3 O6 N F L : חותם O6 אלהינו ודי לנו: O4 אלוך
O1 O2 O3 O4 O6 F L : מאסתיים O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : בארץ אויביהם
O4 וגעלתים: O1 O2 O3 O6 N F L : ולא געלתים N מעסתם
- 6 O1 O3 O6 N L : מחכמים מקובלים O1 O3 O6 N L : מחכמים O4 O6 F : וכן O1 O2 O3 N L : וגם 6
O1 O2 O3 : משלות O2 ממחוקקים: O1 O3 O4 O6 N F L : מחוקקים O2 : om. F :
O1 O2 O3 N L : רשעים O4 O6 N : הרשעים O4 לא משלות: O6 N F L :
om. O4 O6 F. : O2 אף: O1 O3 N L : ואף
- 7 O1² O2 O3 O4 N F L : מיסורי O6 : om. O4 F : ולא O1 O2 O3 N L : לא 7
O1 O3 O4 O6 N F L : הצדיקים O6 ומיסורי: O1 מיסורי

Y dijo la reina: «En este punto yo estoy de acuerdo con 'Aḥiṭub, pues son **hechos cotidianos**¹ y es cosa verdadera que hay tantos pecadores y malvados a los que les alcanza como [corresponde a] la obra de los justos, y cuántos piadosos, *perfectos de ciencia*², a los que les alcanza como la obra de los malvados³. A este respecto tengo una buena creencia: que la retribución está reservada para el mundo venidero».

Prosiguió 'Aḥiṭub: «¡Oh soberana!, señora mía; dices
5 la verdad. Todos los bienes de los que se habla en este mundo, no son sino **disfrute de primicias**⁴. En este tema hay división de opiniones, cuatro *depuradas como la plata*:⁵

1.- Sukk. 44a.

2.- Cfr. Jb. 37, 16.

3.- Cfr. Qo. 8, 14.

4.- B. M. 14b, B. B. 57a, *passim*.

5.- Cfr. Sal. 12, 7. La división tradicional de los hombres en cuanto a sus obras (Běr. 61b, R. H. 16b, *passim*), establece sólo tres grupos: buenos, intermedios y malos.

ותאמר המלכה: "לדבר זה עם אחיטוב אני מסכמת, / כי מעשים בכל יום והדבר אמת / שיש כמה פושעים ועושקים / שמגיע אליהם כמעשה הצריקים, / ובמה חסידים תמימי דעים / שמגיע אליהם כמעשה הרשעים. / ובוה יש לי אמנה טובה: / שהגמול צפון לעולם הבא." /

5 ויאמר אחיטוב: "אדונתי הגברת, / האמת את רוברת, / וכל הטובות אשר בעולם הזה נאמרות, / אינם אלא אכילת פירות. / וברבר זה יש חילוקים, / ארבעה ככסף מזוקקים. /

- 1 O1 O2 O3 עם אחיטוב אני F | לדבר הדבר הזה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לדבר זה 1
O4 N L : om. F.
- 2 O1 O2 O3 O4 O6 N והדבר אמת F | יום יום : O6 : יום הם : O1 O2 O3 O4 N L : יום 2
N. עליהם : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אליהם F | ורבר : L :
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 F L : חסידים | O2 צריקים : O1 O3 O4 O6 N F L : הצריקים 3
F : תמים דעים : O6 תמימים דעים : O4 תמימי דעים | N החסידים
O1 O2 O3 O4 שמגיע | O2 N והצריקים תמים דעים : O1 O3 L : צריקים תמים דעים
O2 L. רשעים : O1 O3 O4 O6 N F : הרשעים | N שמגיע : O6 מגיע : F L :
- 4 O1 O3 O6 N F L : שהגמול | O4 אמונה : O1 O2 O3 O6 N F L : אמנה 4
O4 | צפון הוא : O1 O2 O3 O6 (fin. f. 9 v.) N F L : צפון | O4 שהגמול האמיתי
omn.; F fin. f. 16 v.; L fin. f. 9 v.
- 5 Ante ויאמר F scr. i. m. כ"ד scil. cap. vicesimum quartum | אדונתי O1 O2 O6
N F L : הגברת | O3 אדונתי המלכה : O4 אדונותי : O1 O3 O4 O6 N F L :
O6² O1 את | O4 O6 F האמת והיושר : O2 אמת : O1 O3 N L : האמת | O2 הגבירה
F. מרברת : O1 O2 O3 O4 O6 N L : רוברת | O1 O2 O3 O4 N F L : אתה
- 6 O1² וברברי הו : O3 O6 : וברבר זה : O4 F : וברבר הזה | cett. אינם : O4 אינן 6
O1 חילוקים | O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : יש | O1 O2 N L : וברברי
O2 O3 O6 N F L : חולקים : O4.
- 7 O3 N L : בכסף : O1 O2 O4 F : בכסף | O2 F : ארבע : O1 O3 O4 O6 N L : ארבעה 7
O6. בכסף הם.

Los justos que en sus días no cometieron iniquidad y siempre realizaron los juicios de Dios, disfrutaban en este mundo el fruto de la bondad y *gloria inmarcesible les perdura para el mundo venidero*¹. Acerca de ellos dijo el piadoso²: "*He visto hombres eminentes, y son escasos*"³ entre los creados, y casi que no se encuentran.

Hay, asimismo, quien acumula méritos y en sus manos se encuentra un mínimo de deudas, como la persona oscura, humilde y oculta. El justo recibe en la tierra su paga⁴ a fin de purificarle para el mundo venidero⁵, y *afluye hacia Dios y su bondad*⁶.

1.- Cfr. Šabb. 127a, Qid. 39b, *passim*.

2.- Šim'on bar Yoḥa'y, *tanna'* del segundo tercio del siglo II, discípulo de R. 'Aqiba', que pasó varios años escondido en una cueva de Merón (Galilea) para escapar de los romanos. Muy citado en el Talmud, se le atribuyen la *Mēkilta'* que lleva su nombre (midrás halakico al libro del Éxodo) y el *Zohar* (texto fundamental de la Cábala).

3.- Sukk. 45b.

4.- Pr. 11, 31.

5.- 'Abbot II, 16.

6.- Cfr. Je. 31, 12.

צריקים אשר בימיהם לא מעלו / ומשפטי השם תמיד פעלו, / אובלים
 בעולם הזה פרי נרבה / והקרן קיימת להם לעולם הבא. / ועליהם אמר החסיד: 'ראיתי
 בני עלייה והנם מועטים בנבראים', / וכמעט אשר אינם נמצאים. /

ויש מי שמרבה זכויות / ומיעוט חובות בידו מצויות, / והוא אפל ושפל
 ונעלם, / וצדיק בארץ ישולם / כדי לנקותו לעתיד לבוא, / ונהר אל השם ואל טובו. /

5

- 1 O4 O6 F : מעולם O1 O2 O3 N L : מעלו O1² O2 O3 O4 O6 N F L :
 O1 השם : F משפט : O4 ומשפטי : O2 משפטי : O1 O3 O6 N L : O1 מועלו
 F. אוכל : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אוכלים : O6 ה"י : O2 O3 O4 N F L :
 2 Ante verbum פרי O1 O2 O3 : om. cett. : O6 להם : O2 N habent תמיד
 O4 O6 N F : N איש : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אמר : L עליהם :
 O4 habet הנאמן - אשר במערה נטמן verba החסיד Post.
 3 Post verba עלייה O1 O2 : om. F : והנה : O4 והנם : O4 habet הנרצים בעולת ראייה
 O3 O6 N L : O1 O3 O6 N : בנבראים : O6 מועטים : O1 O2 O3 O4 N F L :
 O2 מעט : O1 O3 O4 O6 N L F : O4 נמצאים : O2 בנביאים : F נבראים : L :
 O6 : O1 O2 O3 L : אמר אינם : N אשר אין : F אשר אינם : O4 שאינם :
 O4 נבראים : O1 O2 O3 O6 N F L : נמצאים.
 4 O2 : שירבה : O6 שמרובה : O1 N : שמרבה : F מי : O1 O2 O3 O4 O6 N L :
 O1 O2 O3 O6 N L : ומיעוט חובות : F שריבה : O4 שרובו : O3 L : שאומר שמרבה
 O1 O2 O3 N L : בירם : O4 בידיהם : O6 בידו : O4 F : ומעט חובה
 O6. עני אפל : O4 F : אופל : O1 O2 O3 N L :
 5 O1 O2 : ישולם : O3 צדיק : O1 O2 O4 O6 N F L : וצדיק : cett. ונאלם : O4 F : ונעלם
 O3 O4 O6 N F : O1 O2 O3 O6 N L : לזכותו ולנקותו : L לא ישולם : O3 O4 O6 N F :
 O1 ונוהר : F לעולם הבא : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לעתיד לבוא : F לזכותו לנקותו
 O1 O2 O3 O6 N L : אל השם : F ונוהר : N תמהר : O6 וניהר : O2 O3 O4 L :
 O4 F. ועל טובה : O1 O2 O3 O6 N L : ואל טובו : O4 אלה : F על השם

Y hay [otros] cuyos méritos escasearon, pero cuyas maldades y débitos abundaron. En este mundo *le dan el salario por su trabajo*¹ como si hubiera construido un altar y ofrecido su holocausto², y el Santo, ¡bendito sea!, *no le escamotea su paga*³. Pero su antorcha se ha apagado⁴ para el porvenir.

Hay, por último, *quien es atrapado por la culpa de la generación*⁵ sin conocer la transgresión⁶. Bendito sea el que sabe todo y es testigo⁷, y tras sus medidas no hay manera de declarar⁸. Pero ser los justos
5 condenados gratuitamente a la Gehenna, ¡lejos de su Creador!, ¡lejos de su Dueño!

1.- Cfr. Je. 31, 16 y II Cr. 15, 7.

2.- Cfr. Sukk. 45a.

3.- Cfr. Naz. 23b, Hor. 10b, *passim*.

4.- Cfr. II Sam. 21, 17; Pr. 31, 18; y II Cr. 29, 7.

5.- Cfr. Šabb. 33b.

6.- Jb. 35, 15.

7.- Cfr. Je. 29, 23.

8.- Frase de doble sentido: a) que Dios tiene la palabra definitiva; b) que no se puede murmurar contra sus disposiciones (vid. B. B. 15b-16a y Sanh. 111a).

ויש אשר מועטים זכויותיו / ורבו פשעיו וחובותיו. / נותנים לו בעולם

הזה שכר פעולתו / כאילו בנה מזבח והקריב עולתו, / ואין הק(רוש) ב(רוך) ה(וא)
מקפח שכרו, / אבל לעתיד לבוא נכבה נרו. /

ויש מי שבעון הדור נתפש / ולא ידע בפש. / יתברך הכל יודע

ועד, / ואחר מדותיו אין פנים להעד. / אבל היות על חנם / צדיקים נירונים בגיהנם, /
חלילה ליוצרם, חלילה לקונם! /

5

1 O1 O2 O3 O4 O6 N F : מועטיו | F מועטיו : O4 O6 מעוטים : O1 O2 O3 N L : מעוטים 1

: O1 O2 O3 O6 N L : פשעיו | F¹ ורב : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ורבו | L צכויות :

: O3 וחוטאיו : O1² וחטאיו : N וחוביו : O1 O6 : וחובותיו | O4 F : חוביו

: om. F. : O1 O2 O3 O4 O6 F L : בעולם | O4 ופשעם : F ופשעיו : O2 וזרניו

2 L : פעולותיו : O1 O2 O3 O6 N F : פעולתו | om. F : O1 O2 O3 O4 O6 F L : הזה

: O6 : עליו עולתו : O4 N F : (fin. f. 109 r.) O1 O2 O3 : עולתו | O4 לפעולתו

: O1 O2 O3 O6 N L : הקב"ה : solvi abbreviationem : הקרוש ברוך הוא | L עולותיו

: O4 F : המקום

3 N : לאבל : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אבל | N מקפח : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מקפח 3

: O1 O3 O4 O6 F L : נכבה | O4 F : לעתיד לבוא : O1 O2 O3 O6 N L : לעתיד

: O4 : אורה : O6 : אורו : L : (scr. i. m.) O1 O2 O3 N F : נרו | O2 N : יכבה

4 O4 O6 F : נתפש : O1 O2 O3 N L : נתפש | F : שיעון : O1 O2 O3 O4 O6 N L : שבעון 4

: O1 O3 O4 O6 N L : בפש | O2 : ועל לא בירו : O1 O3 O4 O6 N F L : ולא ידע

: O2 : תמס : F : בפשע

5 O4 F : אחרי : O1 O2 O3 O6 N L : אחר | O4 : ועד נמהר : O1 O2 O3 O6 N F L : ועד 5

: O1 O2 : להער | om. : O4 O6 : (fin. f. 13 v.) : O2 : פגם : N : פונים : O1 O3 F L : פנים

: O3 O6 N F L : : omn.; O2 incipit h. l. dittographia usque : O4 : להרהר : O1 O2 O3 O6 N F L :

: O1 O3 O6 : על חנם | O4 F : היום : O1 O2 O3 O6 N L : היות | ad f. 98 lin. 4 :

: N : על גיהנם : O6 F : לגיהנם : O1 O2 O4 L : בגיהנם | O2 : חנם : O4 F : לחנם : N L :

: N : על יוצרם : O3 O4 : ליוצרם : O1 O2 O6 F L : ליוצרם

Y tú, 'Eger, en cuanto a tu opinión de que, por la muerte de Jesús y lo que nuestros antepasados con él hicieron, fuimos expulsados de nuestra tierra y alejados *del puerto de nuestro deleite*¹, he aquí que tu opinión es nula. ¿Es que no consideras iniquidad castigar la culpa de los padres en los hijos después de tantas generaciones y años? Y aunque *estás atento al mal*², *Él no castiga más allá de los de la tercera y cuarta [generación]*³. Si los hijos son honestos, **no morirán los padres por los hijos**⁴. Y fíjate que la generación del desierto *hizo recaer su iniquidad sobre sí misma*⁵, y sus hijos heredaron la Tierra y *no cargaron con su culpa*⁶. Además, ¡lejos de Dios estimar las culpas de quienes *faltan por ignorancia como si lo hubieran hecho deliberadamente!*⁷. Pues los cristianos, todos ellos, confiesan

5

1.- Cfr. Sal. 107, 30.

2.- Cfr. Da. 9, 14.

3.- Cfr. Éx. 20, 5.

4.- De. 24, 16.

5.- Cfr. Sal. 94, 23.

6.- Cfr. Le. 19, 8.

7.- Cfr. Yom. 36b, Hag. 5a, *passim*.

ואתה, עקר, על דעתך כי בשביל הריגת ישו / ואשר אבותינו בו עשו /
 גלינו מארצנו / ונתרחקנו ממחוז חפצנו, / הנה דעתך בטלה. / הלא תחשב עולה /
 לפקוד עון אבות על בנים / לאחר כמה דורות ושנים? / ואף כי על הרעה אתה שוקד, /
 יותר משלשים ורבעים אינו פוקד. / ואם הבנים מהוגנים, / לא יומתו אבות על בנים.
 5 / וראה כי דור המדבר השיב עליהם אונם / ובניהם ירשו <ה>ארץ ולא נשאו עונם. /
 ועור חלילה לאל מחשוב עונות / לעושיהם שגגות כזדונות, / כי הנוצרים כולם מורים /

- 1 O1 O2 O3 O6 על דעתך I O4 F : om. O2 O3 N L : ואת עקר : O1 O6 ואתה עקר
 O2 L : אשר O1 O3 O4 O6 N F : ועל דעתם : F ועל דעתך : N F L :
 O1 (fin. f. 103 v.) בו I O2 אבות : O1 O3 O6 N L : אבותיו : O1² O4 F :
 O2 O3 N L : om. O4 O6. F : כן
- 2 O1 הנה דעתך I O3 L מעל אדמתנו ומחוז : O4 F מעל מחוז : O1 O2 O6 N :
 N : בטילה : O1 O3 O4 O6 F L : בטלה I F הגך דעתן : O2 O3 O4 O6 N L :
 O4 F. כי הלא : O6 כי הלא : O1 O2 O3 N L : הלא I O2 בא בטלה
- 3-4 לאחר כמה דורות ושנים ואף כי על I N אבות : O1 O2 O3 O4 O6 F L :
 הרעה אתה שוקד ליותר משלשים ורבעים אינו פוקד ואם הבנים מהוגנים לא יומתו
 O2 ex homoioteleuto, sed non in dittographia sua I :
 O6 שנים : O1 O3 O4 N F L : דורות ושנים I O4 O6 ואחר : O1 O3 N F L :
 L : יותר I O4 O6 F : אינו : O1 O3 N L : אתה I F : כי : O1 O3 O4 O6 N L :
 O1 O3 O6 N L : משלשים או רבעים I O3 ליותר : O1 N F : יותר : O4 O6 :
 O1 O3 O6 N F L : מהוגנים I O4 מג' או ד' דורות : F משלש או רביעיות
 O3 O4. ימותו : O1 O6 N F L : יומתו I O4 הגונים
- 5 O1² O2 O3 O4 N F L : ובניהם I O1 O2 O3 O6 N L : להם : O4 F עליהם
 O1 O2 O3 O4 עונם I codd. ארץ : supplevi articulum I O1 O6 ביניהם
 O6. את אונם : N F L :
- 6 O4 מחשוב לאל : L לאל מחשיב : O1 O2 O3 O6 N (fin. f. 9 r.) F :
 O4 O6 F (fin. f. 16 v.) : שגגות I O4 F לעשות : O1 O2 O3 O6 N L : לעושיהם
 O2 : זדונות : O1 O3 O4 O6 F L : כזדונות I O3 כשגגות : O1 O2 N L : בשגגות
 N. ובזדונות

que fueron con Él [inicuos] por ignorancia y no deliberadamente¹, y [que] si hubieran sabido que Él era el Mesías y el Redentor, le habría obedecido toda la Casa de Israel y le habrían dado gloria y poder e impuesto en la cabeza la corona real. Y así, está escrito en su Evangelio que, cuando pendía de las manos, pidió a su Padre que está en los cielos², que les perdonara y no les imputase culpa, "pues no saben lo que hacen"³. Y si me contestas: "El que mata involuntariamente [debe] ser desterrado"⁴, he aquí que te equivocas también en esto, porque el que mata involuntariamente, padece el destierro en su persona y a su linaje no se le inflige su pena. Ésta [se extiende] en su totalidad **hasta la muerte del Sumo Sacerdote**⁵ y entonces cesa absolutamente su destierro. Mas ¡cuántos reyes y príncipes y sacerdotes han muerto desde entonces y ellos aún permanecen en su diáspora y sin volver a su heredad! Si así es, aun a tu pesar, la muerte de Jesús no es la causante,

1.- Vid. Hech. 3, 17.

2.- Vid. Mt. 6, 9 y Lc. 11, 2.

3.- Lc. 23, 34.

4.- Según lo establecido en Nú. 35, 11.

5.- Nú. 35, 25.

y bendito el que conoce la verdad: que *su pueblo es llevado desde Su grandeza*¹. *El secreto está guardado consigo*², y *no es posible estar en él*³ hasta que con su gloria lo revele».

«Y a lo que te ha traído la vara de tu necesidad⁴ y te ha levantado la malicia de tu corazón, es a aportar como argumento aquello de **los dientes de los hijos padecieron la dentera**⁵, pero tu argumento no es cierto. También [te has servido] del versículo "**nuestros padres pecaron y ya no existen, y nosotros soportamos su culpa**"⁶. Es un argumento vacuo, pues el profeta vivió en los días del destierro de Babilonia⁷. He aquí que yo *multiplico tu delito*⁸, porque **¡lejos de Dios la maldad!**⁹ *Si oculta al hombre sus caminos*¹⁰, no por eso *hace su Ley un fraude*¹¹. Mas ésta es la verdad: que por la culpa de nuestros padres nuestros dientes padecieron la dentera; que por su culpa el Templo fue destruido y **convertido en abrojos y zarzas**¹², fueron expulsados de la tierra de sus anhelos y *llegaron a su confín*¹³. Desde

1.- Cfr. Is. 46, 3.

2.- Cfr. De. 32, 34.

3.- Cfr. Je. 23, 18.

4.- Mantengo la lectura שֵׁבֶט (= vara, cetro / tribu, estirpe) que traen todos los testimonios, frente a la variante שֵׁב (= de nuevo) que figura en los mss. O4 y O5. Se trata de una expresión en la que שֵׁבֶט aparece en una relación genitival similar a שֵׁבֶט אֶרֶץ מִשְׁבֵּט פֶּן de Is. 11, 4. En ambas el término *vara* refleja metafóricamente la fuerza y poderío de una persona.

5.- Je. 31, 29.

6.- La. 5, 7.

7.- La deportación del reino de Judá bajo Nabucodonosor en los años 597 y 586 a. e. c. Vid. II Re. 24, 10-17 y 25, 1-21; II Cr. 36, 6-21; y J. BRIGHT, *La historia de Israel*, Bilbao 1970 [reed. 1985], pp. 390-396.

8.- Cfr. Pr. 29, 16.

9.- Jb. 34, 10.

10.- Cfr. Is. 40, 27 y Jb. 3, 23.

11.- Cfr. Běr. 31b.

12.- Is. 5, 6; *passim*.

13.- Cfr. Da. 11, 45.

וברוך יורע האמת, / אשר עמו מן שאתו עמוס / והסוד עמו כמוס, / ואין לעמוד על
 סודו / עד יגלה בכבודו. / ואשר שבט סכולתך הביאך / ורוע לבך השיאך, / שהבאת
 ראיה מן שיני בניס תקנה, / אבל ראיתך אינה נכונה. / גם מן הפסוק אבותינו חטאו
 ואינם / ואנחנו סבלנו עונם / זו היא ראיה של הבל, / כי הנביא היה בימי גלות בבל,
 / והנני מרבה עליך פשע / כי חלילה לאל מרשע. / ואם דרכיו מאנוש יסתר, / אכן
 לא יעשה תורתו פלסתר. / אבל האמת בן הוא, / כי בעון אבותינו שינינו קהו. / כי
 בעונם חרב הבית / והושם שמיר ושית, / וגלו מארץ חפצם / ובאו עד קיצם. / ומאז לא

5

- 1 F יורע על האמת : O4 היורע כל האמת : N יורע אמת : O1 O2 O3 O6 L : יורע האמת
 : F עמו מן שמיא : O2 עמו מן שאתה : O6 משאת עמו : O1 O3 O4 L : עמו מן שאתו :
 L : והסוד עמי : O1 O3 O4 O6 N F : והסוד עמי : O1² עמו מקטנותו : N עמו אתו :
 O2. עמוס כמות : O1 O3 O4 O6 N F L : כמוס : O2 והסוד עמוס.
- 2 O4 שוב : O1 O2 O3 O6 N F L : שבט : O4 O6 F : שיגלה : O1 O2 O3 N L : יגלה
 : O1² O2 O4 O6 F : הביאך : O3 N : מלכותיך : O2 סכולתך : O1 O4 O6 F L : סכולתך
 O1² O2 O4 : השיאך : F לבבך : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לבך : O1 O3 N L : הביאך
 : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : שהבאת : F הציאך : O1 O3 N L : השיאך : O6 :
 O1. שהבאתי.
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 N L : אבל : O2 מן שיני : O4 F : משיני : O1 O3 O6 N L : מן שיני
 : O2 O4 O6 F : גם : O6 F : לא : O1 O3 L : אינו : O1² O2 O4 N : אינה : F ואבל
 : O4 אבותינו : O1 O2 O3 O6 N L : פסוק : O4 F : הפסוק : O1 O3 N L : וגם
 cett. אבות.
- 4 O4 F : זהו : O1 O2 O3 O6 N L : זו היא : O4 O6 F : ואנו : O1 O2 O3 N L : ואנחנו
 : O1 O2 O3 O6 N F L : הנביא : O2 O3 O6 N : ראיה : O1 O4 F L : ראיה
 O4. הנבואה הזאת.
- 5 omn.; O6 fin. f. 10 r. : מרבה : O4 והנך : O6 F : והנה : O1 O2 O3 N L : והנני
 : O1 O2 O3 O4 F L : חלילה לאל : O1 O2 O3 O4 F L : et L fin. f. 10 r. : omn.; עליך
 O1 מאנוש : O1² ררבו : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : ררבו : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : חלילה
 O1 O2 O3 N L : נסתר : O4 O6 F : יסתר : O6 מן האנוש : O2 O3 O4 N F L :
 O1 O2 O3 O6 L : תורתו : O1 O2 O3 O6 N F L : פלסתר : O1 O2 O3 O6 N F L : לתורתו
 O1² אבל : O4 בפלסתר : O1 O2 O3 O6 N F L : שינינו : O1 O3 O6 N L : ואבל : O2 O4 F :
 O1 N : בהו : O2 O3 O4 O6 F L : קהו : O2 O3 O4 O6 F L : שינהו : O3 שניהו
- 6 O1² והושם : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : חרבה : O6 חרבה : O1 O2 O3 O4 N F L : חרב
 : O1 O3 O4 O6 N F : והושממו : O1 O2 O6 N : והושמה : O3 L : והושמו : O4 :
 O1 O2 (fin. f. 14 r.) : על : O1 O2 O4 O6 F : O1² עד : L ויבאו : O2 באו
 Ante verbum לא : N קמצם : O2 קוצם : O1 O3 O4 O6 F L : קיצם
 O4 F.

entonces no se ha reconstruido [el Templo], pues hasta aquí no ha retribuido la culpa de los destructores, de la manera como se le dijo a Abraham, mi antepasado: "Y a la cuarta generación volverán aquí, porque no retribuirá la culpa del amorreo [hasta entonces]"¹. También en aquel extremo *los hijos de Efraím, tiradores de arco*², se quedaron perplejos hasta *dar la espalda el día del combate*³, pues se apresuraron a finalizarlo antes de que empezara⁴. Esto responderé a mi corazón: por eso he de esperar»⁵.

«Tú me has replicado primero, pero ahora *te haré*
5 *también una pregunta*:⁶ el mismo hijo que dices y *decides en tu corazón*⁷ que
es tu Dios, ¿es criatura y ha salido ahora o es preexistente y se encuentra con

1.- Gé. 15, 16.

2.- Cfr. Sal. 78, 9.

3.- Cfr. Sal. 78, 9.

4.- Alude quizás a la deportación de las diez tribus del norte, *los hijos de Efraím*, bajo los asirios hacia el año 721 a. e. c. Vid. J. BRIGHT, *op. cit.*, p. 329. En Sanh. 92b y Targum a I Crónicas 7, 20 se narra que los hijos de Efraím también adelantaron su salida de Egipto respecto de las demás tribus, pues salieron treinta años antes.

5.- La. 3, 21.

6.- Cfr. Ju. 8, 24.

7.- Cfr. Bēr. 17a y Šēbu. 26b.

el Padre? Si dices que es criatura, he aquí que *profanas el santuario*¹, pues todo lo que tiene principio, tiene fin, y para Dios no hay principio ni fin. Pero si dices que es preexistente y que *estaba como artífice junto a Él*², si así es, ¿por qué ha tardado tanto tiempo en ser revelado y mostrar alguna maravilla o prodigio? Y ¿por qué había dejado a sus fieles servidores, *tan [largo tiempo] condenados en la Gehenna?*³ Además, que no se mantiene la correlación, pues el padre llama al hijo según el sentido verdadero; y si ambos existieran como una sola cosa, entonces habrían de llamarse hermanos o
5 compañeros, pues así es la retórica admitida. Pero *el simple despliega estupidez*⁴. Si dijera que hay que destruir todos tus errores, mis réplicas *serían más numerosas que los pelos de la cabeza*»⁵.

1.- Cfr. Ez. 24, 21.

2.- Cfr. Pt. 8, 30.

3.- Cfr. R. H. 17a.

4.- Cfr. Pr. 13, 16.

5.- Cfr. Sal. 69, 5.

Y repuso el sacerdote 'Eqr: «Ante ti, ante ti mismo te demostraré que mientes, y *preservaré para la verdad todo lo que salga de mis labios*¹. He aquí en la Ley del hijo de 'Amram un escrito que narra que Jacob tenía su alma de luto por su vástago y exclamó: "**Bajaré en duelo donde mi hijo, al šē'ol**"². Aunque te pese, este šē'ol³ no quiere decir *tumba*, porque no tenía esperanza de ser enterrado junto a él, pues achacaba su muerte y su desgracia a haber sido su sepultura el vientre de **un animal salvaje**⁴. Aquí tienes una prueba y una señal de que estaba claro para él que bajaría al *tofet*»⁵.

1.- Cfr. De. 23, 24.

2.- Gé. 37, 35.

3.- Denominación del mundo de los muertos, que el texto bíblico localiza en las profundidades de la tierra. Vid. Nú. 16, 33; I Sa. 2, 6; *passim*.

4.- Gé. 37, 33. La muerte y sepultura de Jacob se narran en Gé. 49, 28-31 y 50, 12-13.

5.- Empleado aquí como sinónimo de šē'ol, mundo subterráneo al que se desciende después de la muerte. A partir de la traducción de Gé. 37, 35 realizada por Jerónimo de Estridón en la Vulgata (*Descendam ad filium meum lugens in infernum*), los exégetas cristianos identificaron el šē'ol con el infierno. Vid. *infra*, p. 253.

Replicó 'Aḥitub: «'Eqer, ¿cómo has errado y apacentado espíritu de insensatez!¹ Tú no eres un experto en la lengua de 'Eber, por lo que *has bajado a abastecerte de grano*² y le has traído a tu alma *una copa de veneno*³. ¿Es que no se emplea 'el por la palabra 'al en algunos pasajes bíblicos? Y ¿cómo puedes negar cosas evidentes escritas en la Torah y repetidas en los Profetas, como: *Al haber sido presa el Arca de Dios, y muerto su suegro y su marido*⁴, por causa de Saúl y de su sanguinaria casa⁵, y muchos otros 'el semejantes a aquél?⁶ Yo explicaré el sentido que *será del gusto de los oyentes*»⁷.

5

«Mira, el justo e íntegro [Jacob] temía que *se hubiese dictado la sentencia de su juicio*⁸ a ser condenado al profundo

1.- Sot. 3a.

2.- Cfr. Gé. 42, 2. Al igual que Jacob y sus hijos se desplazaron a Egipto para remediar su escasez de víveres, 'Eqer ha recurrido a exégetas cristianos conocedores del hebreo para mitigar su ignorancia de esta lengua.

3.- Za. 12, 2.

4.- I Sam. 4, 19.

5.- II Sam. 21, 1.

6.- El uso de una de estas dos preposiciones en lugar de la otra es común en la Biblia, como apunta Raši en el *Comentario a Génesis* 37, 35. Vid. *infra*, p. 253. Así lo expone Joüon: «On voit que לְ concorde assez souvent avec אֶל. Le rapprochement des deux préposition a probablement été favorisé par les confusions graphiques. C'est surtout לְ qu'on trouve écrit pour אֶל», *Grammaire de l'hébreu biblique*, p. 403.

7.- Cfr. Pr. 24, 25.

8.- Cfr. Yom. 86a y R.H. 16a.

ויאמר אחיטוב: עֵקֶר, כמה טעית / ורוח שטות רעית. / ואינך

בקי בלשון עבר, / על כן ירדת לשבור שבר / ומשבת לנפשך סף רעל. / הלא בכמה
מקומות משמש אל בלשון על? / ואיך תוכל להכחיש דברים הנראים / בתובים בתורה
ושנויים בנביאים, / כמו אל הלקח הארון האלהים / ומת חמיה ואשה / אל שאול
ואל בית הדמים, / ועוד הרבה לו דומים? / ואני אפרש הטעם, / אשר לשומעים ינעם.
/ הנה הצדיק התם / היה ירא שהיה גזר דינו נחתם / להיות נידון בשאול מטה / על

5

- 1 : O1 O2 O3 O6 N F L : om. O4 טעית | O1 O6 N F L : עקר כמה טעית 1
O2 : כמה רעות : O3 O4 : N : ראית : O1 O6 F L : רעית | O2 O3 : טעות
2 : O4 : לשבר : O1 O2 O3 O6 N F L : לשבור | i. m. : כך : F scr. : omn. : בקי 2
O1 O3 O4 N L : סף | O6 : מבה שאין : O1 O2 O3 O4 N F L : ומשבת לנפשך
O6 : תעל במרד ובמעל : O1 O2 O3 O4 N F L : רעל | O6 : לו : O2 F : סוף
O6 : כ"פ : O1 O2 O3 O4 N F L : בכמה
3 : O1 O2 O3 O6 N (fin. : משמש | O6 : om. O4 F : מקראות : O1 O2 O3 N L : מקומות 3
O2 : אלי : F cum segol : אל : O1 O3 O4 O6 N L : אל | O4 : משמע : F L : (f. 9 v.)
O1 O2 O3 O6 N L : ואיך | O1 O2 O3 O6 N L : במקום : F : כלשון : O4 : בלשון
O1 O2 O3 N L : רברי הנביאים : O4 O6 F : דברים הנראים | O4 F : ואינך
O6 N F L : (fin. f. 8 v.) O1 O2 O4 : כתוב : O3 : בתובים
4 : om. O1 O2 O3 O6 : כמו | O3 : ושינוי : O1 O4 O6 N F L : ושנוי : O3 : ושנויים 4
O4 : הלקח אל : F cum segol : אל הלוך : O1 O2 O3 O6 N L : אל הלקח | N L :
O2 O3 L : אלקים : O1 O6 N : האלהים | O3 L : הארון : O1 O2 O4 O6 N F : ארון
O4 F : אל מות : O6 : ואל מת : emendavi : ומת | O4 : האלוקי' : F : האלקים
O1² O3 O4 F : חמיה | O2 O3 N L : (fin. f. 104 r.) O1 : ואל מות
O2 : חמיה : O1 : חומי : L : חומיה : N : חומי' : O6 : חמי'
5 : O4 F : לו | O1 O2 O3 N L : הרבה ואין : F : הרבה אל : O1² O4 O6 : הרבה 5
O1 O3 : מפרש : N : אפרוש : O2 O6 : אפרש | O1² : eras. O3 L : בה : O1 O2 N : בו :
O2 O3 L : לשומעיהם : O4 F : לשומעם : N : לשומעים : O1 : לשומעים | O4 F L :
L : יוטעם : O2 O3 O6 F : יונעם : O1 O4 N : ינעם | O6 : לשומיעהם
6 : O2 : רואה וירא : O1 O3 O4 O6 N F L : ירא | O6 : הי' : O1 O2 O3 O4 N F L : היה 6
O1 : נידון | O1² : שימא גזר : O4 F : שגזר : O6 : שיהא גזר : O1 O2 O3 N L : שהיה גזר
O1 O3 L : עלי : O2 O4 O6 N F : על | O2 N : נותן : O1² O4 F : נדון : O3 O6 L :

šě'ol por el pecado que había cometido, que había perpetrado una iniquidad contra su hijo enviándolo a un paraje de peligro de **animal salvaje**¹. Entonces se desplazó de su lugar y de su mano *fue reclamada su sangre*². Por eso, al ver el rostro de su hijo **con tranquilidad y calma**³ dijo: "Esta vez ya puedo **morir**"⁴, sólo una vez, "*pero no veré la fosa*"⁵.

«Y te presentaré del piadoso Samuel, el vidente, una prueba de la que te asombrarás. Cuando se agrupaban los filisteos, la mujer nigromante y pitonisa le dijo a Saúl, el elegido de Dios⁶: "¿A quién te evoco?" Y le respondió: "A Samuel"⁷. Entonces escuchó Saúl las voces del espíritu: "¿Por qué me has turbado haciéndome subir?"⁸ Y si, de acuerdo con

5

1.- Gé. 37, 33.

2.- Cfr. Gé. 42, 22.

3.- Is. 30, 15.

4.- Gé. 46, 30.

5.- Cfr. Sal. 49, 10.

6.- II Sam. 21, 6.

7.- I Sam. 28, 11.

8.- I Sam. 28, 15.

חטאתו אשר חטא, / אשר בבנו פשע פשיעה / לשולחו למקום סכנת חיה רעה. / ואז
 נדר ממקומו / והיה מירו נדרש דמו. / ולכן בראותו פני בנו בשובה ונחת, / אמר:
 'אמותה הפעם', רק פעם אחת, / ו'לא אראה >השחת'. / ואני אביא לך ראייה אשר
 ממנה תשתאה / מן החסיד שמואל הרואה. / בהיות >הפלשתים נאספים, / האשה בעלת
 אוב וכשפים / אמרה לשאול בחיר האל: / 'את מי אעלה לך'? ויאמר: 'את שמואל'.
 / ואז שמע שאול מאוב קולות: / 'למה הרגותני להעלות?' / ואם היה שמואל בדבריו

5

- 1 O1 O2 O3 O4 לשולחו | O3 חטאם : L חטאים : O6 חטאת : O1 O2 O4 N F חטאתו 1
 O1 O3 O6 סכנת | O1 O2 O3 O6 N L במקום : O4 F למקום | O6 ושלחו : N F L
 O1 ואז | O6 חיי" : O1 O2 O3 O4 N F L חיה | O2 סבנה : O4 N סכנות : F L
 F ושוורו : O6 ושמו : O4 ועל ירו : O2 O3 N L
- 2 O1 מירו נדרש | O6 ויהא : O1 O2 O3 N L ויהיה : O4 F והיה | cett. נורר : O4 נדר 2
 O1 O2 O3 O6 N F ולכן בראותו | O4 נדרש ממנו : F ממנו נדרש : O2 O3 O6 N F
 O2 ושובו : O3 O6 N בשובו : O1 O4 F L בשובה | O4 לכן כשראה : L
 O2 F. אמר : O1 O3 O4 O6 N L אמר | O2 נחת : O1 O3 O4 O6 N F L ונחת
- 3 O1 O6 רק פעם אחת | O6 אמות הפעם : F אמותה : O1 O2 O3 O4 N L אמותה הפעם 3
 N F : om. O4 L רק פעם אחרות : O2 O3 רק פעם אחרת : N F
 O1 O2 L ראייה | O4 ואביא : O1 O2 O3 O6 N F L ואני אביא | codd. שחת : lulum
 O4 F. ראייה גדולה : O3 O6 N ראי' :
- 4 O3 תשתעה : O1 O2 O6 N L תשתאה | O1 O3 O4 N ממנו : O1² O2 O6 F L ממנה 4
 O1 O2 O3 O6 N F L מן החסיד שמואל | O4 תשתומם בבהלה : F תשתאה מבוהלה :
 F הנביא : O1 O2 O3 O6 N L הרואה | O4 מן שאול המלך האמיתי בשהעלה שמואל
 O1 O2 O3 O6 N L בהיותם : O4 F בהיות | O4 הרמתי : (scr. i. m. הרואה)
 O1 O3 O4 O6 N F L נאספים | codd. פלשתים : suppl. articulum הפלשתים
 O2. נאספו
- 5 O2 אימה : O1 O3 O4 O6 F L אמרה | O3 L כשפים : O1 O2 O4 O6 N F וכשפים 5
 O1² את שמואל | O6 L העלה : O4 אעלה לך : O1 O2 O3 N F אעלה | N אומה
 O4 : O1 O2 O3 O6 N F L שמואל : O4
- 6 O2 מאוב הקולות : O1 O3 O4 N F L מאוב קולות | omn.; F fin. f. 18 r. שאול 6
 cett. לעלות : O4 להעלות | F הרגותי : O1 O2 O3 O4 O6 N L הרגותי | O6 קולות
 O1 O2 O3 O4 F L שמואל בדבריו | omn.; O6 fin. f. 10 v. ואם
 O6 בדבריו שמואל : N שמואל בדבריו

tus palabras, Samuel se encontraba en la Gehenna, ¿por qué se iba a turbar en vano? Al contrario, decididamente habría sido para él una bendición que le hubieran hecho subir de la profundidad de la fosa».

«Del entendimiento y de la lógica te presentaré todavía una clara evidencia. Por supuesto que no hay nada más lejano de la inteligencia y del entendimiento que [el hecho de que] *si los padres pecan, los dientes de los hijos padezcan la dentera*¹, pues el hijo [procede] de la carne y de la sangre de su padre, y *embrión es del seno de su madre*². El sentido se pierde y es nulo que sean condenadas a la Gehenna **alma tras alma**³, porque el alma del **primer hombre**⁴ no tiene parentesco con el alma de 'Ehud⁵ o la de Sansón⁶, y tan próxima está su alma a la de Balaam⁷ como a la

1.- Cfr. Jo. 31, 29 y Ez. 18, 2.

2.- Cfr. B. Q. 78b, Sanh. 80b, *passim*. La frase también podría traducirse *atraviesa el seno de su madre*.

3.- Éx. 21, 23.

4.- Gé. Rab. XXII, 1; *passim*.

5.- Juez de la tribu de Benjamín. Libró a Israel de 'Eglon, rey de Moab. Vid. Ju. 3, 12-30.

6.- Juez de la tribu de Dan, liberó a Israel de los filisteos. Vid. Ju. 13-16.

7.- Adivino de Mesopotamia llamado por Balaq, rey de Moab, para maldecir a Israel, en tránsito a la Tierra Prometida. Pese a su intención, no lo maldijo, sino que lo bendijo (Nú. 22-24).

בגיהנם, / למה התרגז על חנם? / ארברה, היה לו לברכו ברכה / שהעלוהו מעומק השוחה.
 / עור אביא לך ראייה ברורה / מן השכל והסברא. / ווראי אין רחוק מן השכל
 ו>התבונה, / שאם יחטאו אבות ושיני בנים תקהנה, / כי הבן מבשר אביו ודמו /
 ועובר הוא ירך אמו. / אבל טעם נפסד ואפס / שידונו בגיהנם נפש תחת נפש, / כי אין
 קורבה לנשמת אדם הראשון / עם נשמת אהור או שמשון; / וכל כך קרובה נפשו לבלעם

5

- 1 O2 שלמה : O1 O3 O4 O6 N F L : O2 גהינם : O1 O3 O4 O6 N F L : בגיהנם
 : O1 O2 O3 O6 N F L : על חנם : L הרגז : O4 תתרגז : O1 O2 O3 O6 N F L : התרגז
 O1 O2 O3 O4 : לברכו : F : om. : O2 היו : O6 הי" : O1 O3 O4 N L : היה : O4 בחנם
 : O4 שהעלו : F : שהעלוה : O1 O2 O3 N L : שהעלוה : N F : לברכה : O6 L :
 conieci השוחה : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : מעמק : O1² מעומק : O6² שהעלוה
 sec. Prov. 22, 14 et 23, 17 : סוחה : O1² בכא : O4 O6 sec. Psal. 84, 7 :
 O1. ברכה : (fin. f. 10 v.) L (fin. f. 111 r.) O3 בריכה : O2 הבריכה : N F : הבכה
 2 O1 O2 O3 O6 : ראי" : O1 O4 N F L : ראייה : N אבי" : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אביא
 O1 O2 O3 O4 O6 F L : ווראי : F וסברה : O4 L : וסברא : O1 O2 O3 O6 N : והסברא
 : N. אראי :
 3 O1 O2 O3 N : חטאו : O4 O6 F : יחטאו : codd. ותבונה : suppl. articulum : והתבונה
 O6 ושינו : O1 O3 O4 N F L : ושיני : O4 האבות : O1 O2 O3 O6 N F L : אבות : L
 O1 O2 O3 O4 : תקהנה : F : בניהם : O2 ובנים : O1 O3 O4 O6 N L : בנים : O2 : om.
 : O4 הם : O1 O2 O3 O6 N F L : הבן : F : בגופם תקהנה : O6 : בגופו תקהנה : N L :
 (ser. i. m.) ודמו : O6 ודמו : O4 אביהם ודמו : O1 O2 O3 N L : אביו ודמו
 4 L : ועיפוש : O1 O2 O3 O4 O6 N F : ואפס : O4 : om. : O1 O2 O3 O6 N F L : הוא
 : O4 בגיהנם : O1 O2 O3 O6 N F L : בגיהנם : O1² ועפש
 5 O1 O2 O3 O6 : לנשמת : F : קרובה : O2 : קרבה : N : קורבא : O1 O3 O4 O6 L : קורבה
 : O2 נשמות יהורא : O1 O3 O4 O6 N F L : נשמת אהור : O4 F : לנפש : N L :
 : O4 נפשי : O1 O2 O6 L : נפשו : O4 : om. : N : קרוב" : O1 O2 O3 O6 F L : קרובה
 : O4 F. לנפש בלעם : O1 O2 O3 O6 N L : לבלעם : O3 : om. : N : לנפשו : F : נפש

de Baraq, hijo de 'Abino'am¹, pues no existe parentesco² entre las almas, que en su dignidad son semejantes. Además, ve y lee³ en el libro de los Salmos. En efecto, dijo *el armonizador de himnos de alabanza*⁴: "Pues no abandonarás mi alma al šē'ol"⁵. No se dice *en el šē'ol*, sino *al šē'ol*. Y "no dejarás a tu fiel ver la fosa"⁶. Aquí tienes una respuesta definitiva⁷ para tus palabras⁸.

5 Y todo el pueblo respondió⁹: «En las palabras de 'Ahitub está el [buen] seso»¹⁰. La augusta reina, muy cansada de estar sentada, pues se había interesado mucho en la escucha de los debates, le dijo

-
- 1.- Ju. 4, 6. De la tribu de Neftalí, junto a la profetisa y juez Débora libró a Israel de Yabín, rey de Haṣor, y de su general Sísara. Vid. Ju. 4-5.
 - 2.- YĔHUDAH HA-LEVI, *Sefer ha-Kuzari* III, 3.
 - 3.- Sanh. 33b, Šēbu. 14b, *passim*.
 - 4.- Cfr. Cant. Rab. IV, 4.
 - 5.- Sal. 16, 10.
 - 6.- Sal. 16, 10.
 - 7.- Sanh. 108b, *passim*.
 - 8.- A continuación el ms. O6 añade: «Y oí que un sacerdote preguntó: "¿Cómo podía ser que Samuel estuviera a la misma vez en el Jardín del Edén, lugar santo? Si así [era], ¿cómo tuvo dominio sobre él la nigromante con sus encantamientos, obra demoníaca e impura? Más bien, a vuestro pesar, debía ser que estaba en la Gehenna, lugar impuro." Y le repuse al predicador que esto no es prueba, pues así se denominan los encantamientos por su negación del cortejo angélico, aunque fuese un lugar santo, y queda claro. En verdad, así le repusieron al sacerdote: que sucedió en la víspera del šabbat al atardecer, cuando [Samuel] salía del Jardín del Edén a ver los cadáveres de los hombres condenados a la Gehenna, y se plantó ante la puerta, pues se está escrito: "Y sucederá que de mes en mes y de sábado en sábado" (Is. 66, 23), y anejo a ello: "Y saldrán y verán los cadáveres de aquellos hombres, pues su gusano no morirá y su fuego no se extinguirá" (v. 24). He aquí que salen en víspera de šabbat y ven a los pecadores condenados. Si es así, quiere decir que a la misma hora en que se plantaba Samuel y veía a los condenados a la puerta de la Gehenna, lugar impuro, ella ejercía dominio sobre él, y queda claro».
 - 9.- Ne. 8, 6.
 - 10.- Sal. 119, 66.

/ כמו לברק בו אבינועם, / כי אין קרובה בין הנשמות, / אשר באצילותן חומות, / עז
 ויל קרי בספר תהילים, / אמר המנעים היולולים: / 'כי לא תעזוב נפשי לשאול', /
 בשאול לא נאמר אלא לשאול, / ולא תתן חסידך לראות שחת, / הרי להבדיל
 תשובה נצחת, /

ויעני כל העם: / "בדברי אחינו ניתן טעם", / והמלכה הנחשבת /

5

נלאתה מאד משבת, / כי בשמיעת הטענות הרבות, / ותאמר לאשר על ביתה: /

1 omn; O2 fin. f. 15 r. | אבינועם | O1 O2 O3 | לברק: N | לברק: O4 O6 F L | לברק 1

O1 O2 O3 O4 | קרובה: O1² O6 L | קרובה | O1² O6 L | om. O2 N | O1 O3 O4 O6 F L | כי אין
 O6: באצילות | F | לנשמות: O1 O2 O3 O4 O6 N L | N F |

O1² | במהותן: L | במשלות: N | במשלות: O1 O2 O3 | במשלות: O4 F | באצילות
 גם הבטית השם verba רמות Post O4 O6 F | רמות: O1 O2 O3 N L | חומות
 habet F eum לאברהם שיבוא אל אבותיו בשלום - ואם לגיהנם ירד אין זה שלום
 clavibus interpolationis { }.

2 O1 O2 O3 O4 O6 F L | נפשי | N המנוע: O2 | המנוע: O1 O3 O4 O6 F L | המנוע 2
 O1 O2 O3 O6 N L | לא נאמר | O3 | om. O1 O2 O4 O6 N F L | בשאול | N | om.
 habet O6 | וכן בן בתי verba לשאול Post O4 F | אין בתי בן

3 O4 | הסידך: O6 | תתן הסידך: O1 O2 N | תתן הסידך: O3 F L | תתן הסידך 3

4 ושמעתי שבומר אחר verba נצחת Post N | נצחת: O1 O2 O3 O4 O6 F L | נצחת 4
 שאל הארץ וכל להיות ששמואל ה' באותו פעם בוגר מקום קרובה א"כ הארץ שלטה
 עליו בעלת אוב במשפחה מעשה שרות וטומאה אלא ע"כ צ"ל שהיה בגיהנם מקום
 טומאה ותדעתי למנה שנה אינו ראוי שלבך נקראו משפחה שמכחישן פמלי' של מעלה
 אך שהוא מקום קרובה וק"ל אכן כך תמצא לשומר שארע בע"ש בין השמשות בשחר
 יצא מג' לראות בפגרי האנשים הנדונים בגיהנם ועם לפני הפתח רבתי וה' מיד
 חרש בחרשו ומיד שבת בשבתו וסמוך ל' ויצא וראו בפגרי האנשי' ההם כי הועלתם
 לא תמות ואשם לא תכבה הרי שיעצם בע"ש ורואים בפועשים הנדונים א"כ ה"ל באותו
 ser. O6 שעה שעמד שמואל ורואה הנדונים בפתח הגיהנם מקום טומאה שלטה בו וק"ל
 in dimidio dextro folii II r.

5 F | נתן: O1 O2 O3 O6 N L | נתן | O1 O2 O3 O6 F L | בדברי: O1 O3 O4 N L | בדברי 5
 O2 | ה' נחשבת: N | נחשבת: O1 O3 O4 O6 F L | נחשבת | O4 | טוב

6 O1 O2 O3 O6 | משבת | O2 N | נלאתה: O1² O6 F¹ | נלאת: O1 O3 O4 F L | נלאתה 6
 O1² | בשמוע: O2 | בשמיעת: O1 O6 | בשמיעת: N | נשבת: F | מלשבת: O4 | לשבת: L
 O1 O2 O3 O4 O6 N F | הטענות | O3 | בשמוע: N | בשמוע: O4 F | בשמוע: L
 O1 O2 O3 O4 O6 | לאשר | N | הבנה: O1 O2 O3 O4 O6 F L | הרבה: L | במענת
 N L | לאמר: F (ser. i. m.).

al que estaba al frente de su casa¹: «Mira, ya ha declinado el día². Ahora, ordena que se suspenda el litigio. [Que] cada uno se marche a su casa en paz y acudan aquí³ mañana para seguir debatiendo⁴, y seamos circunspectos en el juicio»⁵. Los hombres se marcharon a su casa, pero a los enzarzados en la disputa⁶ no les fue dulce el sueño⁷. Por la mañana madrugaron y se adelantaron al palacio de su Majestad⁸, y [también] llegaron todos los convocados, acordes en adquirir sabiduría de las religiones⁹. Como en otras ocasiones, la reina estaba sentada en su sitial¹⁰ con gloria y gracia en el momento en que hicieron su entrada los litigantes¹¹, y se acercaron uno a uno¹². El sacerdote poseía una lengua acendrada, y se burló¹³ con términos jocosos, diciéndole a 'Ahiṭub: «Te daré un buen consejo¹⁴: se del grupo

1.- Cfr. Gé. 43, 16.

2.- Ju. 19, 11.

3.- Cfr. I Sa. 14, 28.

4.- Tosefta' Sanh. II, 1.

5.- Cfr. 'Abbot I, 9 y IV, 7-8.

6.- Cfr. Nú. Rab. III, 12. Lectura del ms. O6, preferible por el contexto a la variante *las personas reflexivas* (Sanh. 19b) del resto de los testimonios.

7.- Cfr. Je. 31, 25 y Pr. 3, 24.

8.- Lit. *al palacio de la gloria*.

9.- La traducción más adecuada para *kitot* (sectas, grupos) en este contexto.

10.- I Sam. 20, 25.

11.- 'Abbot I, 8.

12.- Jb. 41, 8.

13.- La lectura *wě-yěhattel* (= se burló) del ms. O6 es de nuevo preferible a la variante *wě-yathil* (= y empezó) de los demás testimonios.

14.- Cfr. I Re. 1, 12.

"הנה כבר היום רד. / ועתה צוה להיות הדין נפרד, / וילך איש לביתו לשלום / ומחר
 יגשו הלום. / ויהיו נושאים ונותנים / ונהיה בדין מתונים." / וילכו האנשים לביתם /
 אך בעלי המריבה לא ערבה שנתם / ויהי בבוקר וישכימו / ולהיכל הכבוד הקרימו. /
 ויבואו כל הנועדים בהסכמה / ללמוד מן הכיתות חכמה. / והמלכה ישבה בכבוד ונועם /
 על מושבה כפעם בפעם. / אך בעלי דינים נכנסו, / אחד באחד יגשו / והכומר היתה
 לו שפת צחות, / ויהתל ברברי בריחות. / ויאמר לאחיטוב: "איעצך עצה טובה, / והיה

5

- 1 Post *verbum* הנה כי *habet* F | רד O1 O2 O3 O4 O6 F L : N | ועתה O1 O2
 O2 : O2 : הדין להיות O1 O3 O6 N L : O4 : ואתה O3 O6 N F L :
 O1 O2 O3 O4 O6 F L : להיות איש מעל רעהו F : להיות היום
 O4 O6 F : ומחר O2 : om. O1 O3 O4 O6 N F L : לביתו לשלום N | ולכו כל
 O1 O2 O3 N L. ואחר
- 2 O2 : ויהי O1 O3 O4 O6 N F L : O4 : יגשו O1 O2 O3 O6 N F L : יגשו
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מתונים O6 N | ונהי" O1 O2 O3 O4 F L : ונהיה
 F. איש : O6 האיש : O2 אנשים : O1 O3 O4 N L : האנשים F | מתווכחים
- 3 Ante *F* scr. i. m. O1² O3 O4 F L | *המחשבה* : O1 O2 N : *מחשבה* : O6 המריבה
 F : הנכבד : O1 O2 O3 N L : הכבוד | *scil. cap. vicesimum sextum* כ"ו
 O6. המלכה : O4 הנכבוד
- 4 O1 O2 O3 O6 N L : בהסכמה O1 O2 O3 N L : גם כל : O6 ויבואו O4 F : ויבואו כל
 : om. F | O1 O2 O3 O4 O6 N L : ללמוד מן הכיתות חכמה O4 F : שמה :
 | *omn.; F fin. f. 18 v.* : והמלכה O1 O2 O3 N L : הכיתות : O1² O4 O6 : מן הכיתות
 : om. O3 L | O1 O2 O4 O6 N F : בכבוד O4 F : יושבת : O1 O2 O3 O6 N L : ישבה
 O4. בנועם : O1 O3 O6 N F L : ונועם
- 5 O2 O4 O6 : כפעם בפעם : om. O1 O2 O3 N L : O6 : על מושבו O4 F : על מושבה
 : O4 F : וגם O1 O2 O3 N L : אך F : כפעם : O1 O3 L : כפעם : N : כפעם בפעם
 | *omn.; O3 fin. f. 111 v.* : רינים O4 O6 F : הבעלי : O1 O2 O3 N L : בעלי O6 : גם
 O4 F. החל : O1 O2 O3 O6 N L : היתה לו
- 6 O1 O3 : ברברי | *cett.* : ויתחיל : O6 ויהתל O4 F : ברברי O1 O2 O3 O6 N L : שפת
 : N : בריחות O1 O2 O3 O4 O6 L : בריחות O2 : ברבר O4 O6 N F L :
 N. והיית : O2 והי" O1 O3 O4 O6 F L : והיה | *(scr. i. m.)* : בריחות F : בחירות

de los que se arrepienten¹, que brillan como las estrellas. Adhiérete a la religión de los cristianos y abandona la religión de los judíos, que no hay nadie tan insolente como ellos y *cuyo corazón sea tan pesado y grave*². Y cree en Jesús, **el Dios fiel**³, que es **tu Hacedor**⁴, y entonces *tu alma se deleitará con platos sustanciosos*⁵. Si esta vez atiendes a mi consejo, para ti y para tu alma será grato⁶. Todo el pueblo está escuchando».

Contestó 'Ahitub: «Así sea en tu socorro **el Dios de los Cielos**⁷ como que yo crea en un colgado o en una colgada, y así te auxilie *tu traspasado*⁸ como yo hago caso de tu vacua voz».

1.- Běr. 34b, *passim*.

2.- Cfr. Is. 6, 10.

3.- De. 7, 9.

4.- De. 32, 6.

5.- Cfr. Is. 55, 2.

6.- Pr. 2, 10.

7.- Da. 2, 19 *passim*.

8.- Cfr. Is. 53, 5.

מכת בעלי תשובה, / אשר כבוכבים מזהירים, / והרבק בכת הנוצרים / ועוזב רת היהודים,
 / אשר אין כמותם עזים / ולבבם הוכבד והושמן. / והאמן בישו, האל הנאמן, / אשר
 הוא עושה. / אז תתענג בדשן נפשו. / ואם אל עצתי תפנה הפעם, / לך ולנפשו ינעם.
 / ושומעים כל העם. /

ויען אחיטוב: "כה יהיה בסערך אלה שמיא / אם

5

אאמין בתלוי או בתלויה. / וכה יעזרך מחוללך / אם אשמע לקול הבלך. /

- 1 O1 O2 O3 מזהירים | O2 כבבים : O4 N : כבוכבים : O1 O6 F L : כבוכבים 1
 O1 בכת | O6 והיה רבוק : O1 O2 O3 O4 N F L : והרבק | N מאירים : O4 O6 F L :
 O2 O3 O4 O6 N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ועוזב רת | O6 F L : ברת : O2 O3 O4 O6 N :
 O6. habet הנבזים verbum היהודים N | Post והעזב בערת.
- 2 O1 O2 O3 N L : O1 O2 O3 N L : ולבבם | O4 בערים : L : עזים : O3 : עזים : O1 O2 O6 N F :
 O1 O2 O3 O6 N L F : O1 O2 O3 O6 N L F : ובישו : O4 והאמן בישו | O4 F : אשר לבבם : O6 כי לבבם
 : O6 אלקי הנאמן : O4 האלוקי הנאמן : 9, 7. sec. De. emendavi האל הנאמן
 : O1² O3 : האלוק האמן : F האלקים תאמן : N האלוקי האמן : O2 אלוקי האמן
 : O1 L. האלוקה האמן
- 3 O1 N L : O1² אלוקה עושה : O6 אלוק עושה : F אלוה עושה : O4 עושה 3
 : O2 אך : O4 ואז : O1 O3 O6 N F L : O1 O3 O6 N F L : אלוקה תן על לבך : O2 אלקי עמר
 : O1 O2 O3 O6 N F L : אל עצתי | O4 ברשן : O1 O2 O3 O6 N F L : ברשן
 : O1 O2 O3 N : ינעם | L תבנס : O4 F : תשמע : O1 O2 O3 O6 N : תפנה | O4 לעצתי
 : O4 O6 F L. יונעם
- 4 F (scr. i. m.) ושומעים כל העמים : O1 O2 O3 O4 N L : ושומעים כל העם 4
 om. O6; fort. delendum.
- 5 O4 O6 עמר : O1 O2 O3 N L : בסערך | F יהא : O3 O6 : יהי : O1 O2 O4 N L : יהיה 5
 : O1² : O1² אלהא רבשמיא : L אלהא רשמיא : 2, 19. sec. Da. emendavi אלה שמיא | F
 : O6 אלקי רשמיא : O2 אלקי רשמיא : O3 N : אלהי רשמיא : O1 אלוה רשמיא
 : F. אלוה השמים : O4 אלרא רשמיא
- 6 O2 N | בתלוי : O1 O3 O4 O6 F L : בתלויה | N ואם : O1 O2 O3 O4 O6 F L : או 6
 O1 אלוהיך : O4 מהללך : O6 F : מחוללך | N יעזור : O1 O2 O3 O4 O6 F L : יעזור
 O1 הבלך | O4 O6 F : אפנה : O1 O2 O3 N L : אשמע | L אלקיך : O3 אלוקך : O2 N :
 F. הבלך הסלך : O2 N L : O1² O2 N L : הבלך : O3 O4 O6 :

Y sucedió que, al escucharlo el sacerdote 'Eger, **que era todo oídos a palabras mendaces**¹, profirió un gran y amargo grito², hasta conmover a todo el auditorio, y dijo:

«'Ahitub, pecador, *inclina el oído a mis palabras*³,

presta atención y da crédito a mis dichos. Hete aquí preparado para *ser llevado a juicio*⁴, y mereces el exterminio y la aniquilación cuando llamas a Dios *colgado* y aun algo peor que esto. Aunque es verdad que fue colgado *sin haber cometido iniquidad*⁵, solamente para rescatar el **rebaño de**
5 **descarriadas**⁶, que estaban perdidas en la Gehenna. Y ¿qué pecado o qué delito cometió su venerable y humilde madre, a la que llamas *la colgada* a sabiendas de que no es así ni nunca fue tal? Su intención es únicamente agraviar y ofender. Ellos saben que pertenecía a una familia grande, y en su

1.- Pr. 29, 12.

2.- Gé. 27, 34.

3.- Cfr. Pr. 4, 20.

4.- Cfr. Šabb. 96a, A.Z. 54b, *passim*.

5.- Cfr. Sal. 119, 3.

6.- Je. 50, 6.

ויהי כשמוע הכומר עקר, / אשר משקיב על דבר

שקר, / ויצעק צעקה גדולה ומרה / ער שהרגיו כל העזרה. / ויאמר: "אחיטוב החוטא, / אל דבריי אוון הטה. / מליי הקשב ותאמין. / הנך עתיד ליתן את הדין, / ואתה ראוי אברון וכליו, / כאשר אתה קורא לאלקים תלוי / ועוד מזאת גדולה. / אף כי אמת שנתלה / על לא פעל עולה, / רק לפרות צאן אובדות, / אשר היו בגיהנם נפסדות. / ומה חטאה ומה פשעה / אמו החסירה והצנועה, / אשר אתה קורא לה תלויה? / אשר ידוע כי כן לא נהיה / ומעולם לא היתה כזאת, / רק כוונתם להכלים ולהבזות. / והם יורעים כי

5

- 1 O1 O2 N : אל דבר : O4 O6 F : על דבר : om. O2 : L : לרברי : O3 : אל דברי
- 2 O4 : שהרגישו : O1² O6 F : שהרגיש : N : שרגיו : O2 : שרגיו : O1 O3 L : שהרגיו : O4 : habet הו' verbum אחיטוב Ante F : ערה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : Ante habet F. עקר verbum החוטא
- 3 O4 O6 : ואל מליי : O1 O3 L : מליי : O2 : עון : N : אוון : O1 O3 O4 O6 F L : O4 : הקסם : O2 : קשיב : O1 O3 O6 N F L : הקשב : F : ואל אילי : O2 : אליי : N : מילוי : O1 O2 O3 O6 N L : ותאמין : F : והאמין : O1 O2 O3 O6 N L : ואת הרין : O2 : הנה : O1 O2 O3 O6 N L : ראוי : O2 : הרין : O1 O3 O4 O6 N F L : om. O4 F.
- 4 O4 O6 : לאברון וכליו : F : לאברון וכליו : O1 O2 O3 N L : O2 O3 O4 : לאלוקי : O1 L : לאלוק : N : לאלקי : F : לאלקים : cett. : אשר : L : כאשר : omn.; N fin. f. 10 r. : ועוד : omn.; O3 fin. f. 112 r. : תלוי : O6 : להאלוה : O1 O3 O4 O6 F L : גדולה : O6 : מזו : O1 O2 O3 O4 N F L : מזאת : N. : אמת שאמת : O1 O2 O3 L : האמת : O4 O6 F : אמת : O2 N : הגדולה
- 5 O1 O3 O4 O6 : לפרות צאן אובדות : O4 F : פשע : L : יפעל : O1 O2 O3 O6 N : O1 O2 O3 N : בגיהנם היו : O6 L : היו בגיהנם : O2 : לצאן עובדות : N F L : O4 F. : נפסדות : O1 O2 O3 O6 N L : הם בגיהנם : F : היה בגיהנם
- 6 O1 O2 O3 O6 N L : ומה חטאה ומה פשעה אמו החסירה והצנועה : O4 O6 : אתה קורא : O4 F : אמו החסירה והצנועה מה חטאה ומה פשעה : O1 O2 O3 N F L : אשר ידוע : F : קראו : N : תקרא : O1 O2 O3 L : קורא : O6 : וידוע : O4 : אשר ירעת
- 7 O1 O2 : ורק : O1² O3 O4 O6 F : רק : N : היה : L : נהיה : O1 O2 O3 O4 O6 F : N L : בנו נחם : O6 : כוונתכם : L : כוונתך : O1 O2 O3 O4 N : כוונתם : i. m.) : O1 O2 : ולהבזות : om. O6 : O1 N : להבליים : O3 : לבליים : O2 O4 F L : O3 O4 N L : והם היהודים : O4 F : והם : F : להפרות : O6 : להבזות : O1 O2 O3 N L : O4 O6 F. : יורעים : (fin. f. 11 r.) : O1 O2 O3 N L : יורעים כי : O6 : כי אתם

esencia era virgen que *no conocía varón*¹ ni se llegó a *lugar impuro*², ni siquiera a José, su prometido. Y de la cepa de Jesé era su raíz³. Pero los judíos *buscaron un pretexto contra ella*⁴ y fue tildada de *prostituta*⁵. A su hijo le colgaron en su presencia⁶, e hicieron que castañearan sus dientes, ante lo cual *derrama lágrimas todo ojo*⁷. El que plantó la oreja, ¿no va a escuchar?⁸. [Escuchará] y *ejecutará su venganza y la de su sangre*⁹, y reparará la injuria de su madre».

5 Terció la reina: «En este asunto quedan atrapados los judíos: *extremadamente malo fue lo que hicieron*¹⁰. Pase que su hijo pecara, ora de obra, ora de palabra; ¿qué pecado cometió su vituperada madre para que *dijeran de ella: "¡Qué fastidio!"*¹¹ ¿Y por qué *descubrieron su desnudez*¹² y *cuchichearon tras su féretro*¹³? Puede ser que pecaran en su interior y que su culpa [cayera] sobre su cabeza»¹⁴.

-
- 1.- Vid. Lc. 1, 34. El texto está corrupto en este pasaje, y lo enmiendo con la conjetura *וּבְמֵהוּתָהּ* (= y en su esencia). De las variantes de los testimonios sólo tiene sentido la *lectio facillior* *הַשְׁוֵבָה* (= importante) de los mss. O4, O5 y O6.
 - 2.- Šabb. 64b, *passim*.
 - 3.- Jesé era el padre de David (I Sa. 16, 1), y –según la tradición cristiana– también pertenecía a su estirpe María, la madre de Jesús de Nazaret. Vid. *Libro sobre la Natividad de María* I, 2, en A. DE SANTOS OTERO, *Los Evangelios Apócrifos*, Madrid 1956 [reed. 1988], pp. 238–239.
 - 4.- Cfr. Ju. 14, 4.
 - 5.- Cfr. Gé. 38, 15. Alusión al encuentro de Tamar con Judá.
 - 6.- Vid. Jn. 19, 25–26.
 - 7.- Cfr. Je. 13, 17.
 - 8.- Sal. 94, 9.
 - 9.- Cfr. De. 32, 43.
 - 10.- Cfr. Je. 38, 9.
 - 11.- Cfr. Mal. 1, 13.
 - 12.- Ez. 23, 10.
 - 13.- Cfr. II Sam. 3, 31.
 - 14.- Vid. Mt. 27, 25.

היתה ממשפחה גדולה / ובמהותה בתולה, / אשר איש לא ידעה / ובמקום התורפה לא
 נגעה / אפילו יוסף ארוסה, / ומגזע ישי היה שורשה. / והיהודים בקשו עליה תואנה, /
 ויחשבוה לזונה. / ובנה תלו לעיניה, / והקוה את שיניה. / לזאת כל עין תדמע. / הנוטע
 אוון הלא ישמע? / וינקום נקמתו ונקמת דמו, / ויתבע עלבון אמו. /

ותאמר המלכה: "ברבר הזה היהודים נתפשו, / הריעו מאוד אשר עשו.

5

/ יהי בן שבנה חטא, / הן במפעל, הן במבטא; / העלובה אמו, מה חטאה / כי אמרו
 עליה מתלאה? / ולמה גילו את ערוותה / וידברו אחרי מטתה? / ויכול להיות שחטאו
 בנפשם / ושעונם בראשם. /

- 1 O1 O2 O3 N L (fin. f. 11 r.) : היתה O4 O6 F | ממשפחה O1 O2 O4 N L :
 O2 : ואחותו O1 O3 N L : ואחותה : conieci ובמהותה O3 O6 F | ממשפחת
 O1 O2 : הבתולה O4 O6 | חשובה : cum hireq (fin. f. 18 v.) ואחיות : O1² ואחות
 O3 N F L : התורפה O1 O2 O4 N F | omn.; O6 fin. f. 11 r. | ומעולה O4 O6 : O3 : התרופה : O6 : תורפה : L
- 2 O6 : מיוסף O1 O2 O3 O4 N F L : O4 : ואפילו O1 O2 O3 O6 N F L : אפילו O1 O2 O3
 O1 O2 O3 : היתה שרושה : F : היה שורשה O4 : om. O2 N F : ישו O1 O3 O6 L : ישי
 O6 F : תאונה O1 O2 O3 O4 N L : תואנה O1 O2 O3 O4 N L : שרה : O4 : ישרה : N L
- 3 O4 : ויחשן [: O2 : ויחשיביה : N F : ויחשביה : O1 O3 O6 L : ויחשבה : O1² ויחשבוה
 F : והנה : O2 : ובניה : O3 L : ולבנה : O1 O4 O6 N : non videtur finis | ויחשבוה
 O1 fin. f. 104 v. | omn.; לעיניה O4 : תלוה : N F L : תלוי : O1 O2 O3 O6 : תלו
 O2 O3 N : וזאת : O1 O6 F L : לזאת O4 : שיניו : O1 O2 O3 O6 N F L :
 O1 O3 O6 F L : תרמע | O2 : בלי : O1 O3 O4 O6 N F L : כל | O4 : לזאת תול
 O1 F : הנוטה : O1² O2 O3 O4 O6 N L : תרמה : O2 N : תרמה : O4 : רמע
 N : משמע : O1 O3 O4 O6 F L : ישמע : O3 L : הוא : O1 O2 O4 O6 N F : הלא
 O4 F : חרפת : O1 O2 O3 O6 N L : עלבון O1 O2 O3 O6 N L : למשמע
- 5-6 F : יהא : O1 O2 O3 O4 O6 N L : יהי F : נתפשו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : נתפשו 5-6
- 7 F : גילה : O1 O2 O3 O6 N L : גילו O6 : עליה : O1 O2 O3 O4 N F L : עליה
 O1 O3 O4 O6 : אחרי O4 F : לרבר : O1 O2 O3 O6 N L : וידברו O4 : נגלה
 O2 N : שחטא : O1 O3 O4 O6 F L : שחטאו O2 N : אחר : F L
- 8 F : ושם עונם : O4 : ושמים עונם : O1² ועונם : O2 : ושאוונם : O1 O3 N L : ושעונם
 omn.; O3 fin. fol. 112 v. : בראשם O6 : ושבו עונם

Respondió 'Aḥitub: «¡Oh reina!, ilustre señora mía, presta atención a mis palabras y escúchame, te lo ruego, *sin imputarme pecado ni mal*¹. He aquí que está escrito: "Escucha [los pleitos que haya] entre vuestros hermanos y juzgad con justicia"². Has de saber, ¡o majestad!, señora mía, que en ninguno de los libros de los judíos se la menciona ni para bien ni para mal³, pues si el hijo pecó, ella no pecó. Y ya he dicho que el señor 'Éqer no conoce la lengua de 'Eber. Y ten presente que los cristianos

5 mancillan su nombre más, muchísimo más que los judíos, pues *le llaman Mari'ah*⁴, término de amargura, mientras que los judíos le llaman *colgada*, y escucha su explicación. Pues en la lengua de los sabios de los judíos, a quienes se les ha dado **lengua de discípulos**⁵, se denomina *colgado* a algo que *está*

1.- Cfr. Nú. 12, 11.

2.- De. 1, 16.

3.- Parece que en algunos pasajes talmúdicos (Sanh. 67a, Šabb. 104b, *passim*) se confunde a las personas de María de Nazaret y María Magdalena. Así, nombran a una *Miriam Magdala' Nēšayya'* (María Magdalena peluquera de mujeres) que, desposada con Pappos o Satda', de un tal Pandera tiene un hijo llamado Yěšu. Debido a las similitudes, los cristianos consideraron tales pasajes ofensivos contra María, madre de Jesús de Nazaret. Vid. *infra*, pp. 282-283.

4.- Cfr. Rt. 1, 20. Juego de palabras entre *mara'* (= amarga) y *Mari'ah*, transcripción del nombre *María* al hebreo.

5.- Is. 50, 4.

ויען אחיטוב: "אדונתי המלכה הבחונה, / מליי הקשיבי ושמעי נא, /

ואל תשיתי עלי חטאה ונוק, / הנה כתוב: 'שמוע בין אחיכם ושפטתם צדק'. / תרעי,

אדונתי הגברת, / שבכל ספרי היהודים אינה נזכרת, / לא לטובה ולא לרעה; / כי אם

הבן פשע, היא לא פשעה. / וכבר אמרתי כי עקר הגבר, / אינו יודע לשון עבר. / ורעי

כי הנוצרים מגנים שמה / יותר מן היהודים כמה וכמה. / כי הם קוראים לה מריאה, לשון

מרה, / והיהודים קוראים לה תלויה. ושמעי הסברה, / כי בלשון חכמי היהודים, / אשר ניתנה

5

1 Ante אדונתי O1 O2 O3 F scr. i. m. כ"ז scil. cap. vicesimum septimum ויען

O6 N F L : O6 הקשיבי I O4 O6 F : אליי O1 O2 O3 N L : O4 אדונתי

O1 O2 O3 N L : O4 תקשיבו : F תקשיב : O1 O2 O3 N L : הקשיבה

F. ושויע לרברי גבונה : O4 ולשמוע דבר ה' היה גבונה

2 emendavit Posnanski תשיתי O6 ואל נא : O1 O2 O3 O4 N F L : ואל

O1 O2 O3 : O4 חטא : F חטאים : O1 O2 O3 : O4 חטאה I cett. תשת

O1 O2 O4 O6 N : O1 O2 O4 O6 N : O3 F L : כתוב I O4 O6 F : וברק : N L

O4. תרעי : O2 O3 : תרעו : O1 O6 N F L : תרעי

3 O1 O3 O4 O6 N F L : היהודים I O4 F : כי בכל : O1 O2 O3 O6 N L : שבכל

O3 L. ניכרת : O2 מוזכרת : O1 O4 O6 N F : ניכרת I O2 יהודים

4 F : העקר : O1 O2 O3 O4 O6 N L : עקר I O4 והיא : O1 O2 O3 O6 N F L : היא

O4 F : בלשון : O1 O2 O3 O6 N L : לשון I F : אינו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אינו

O4 F. וראי : O2 O3 : ורעו : O1 O6 N L : ורעי

5-6 O1 O2 O4 O6 N : מגנים שמה I ¹eras. F : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : כי

O4 הם I O2 יהודים : O1 O3 O4 O6 N F L : O3 L : om. F : מגינם שמה

O1 מריאה I O4 שמה : O1 O2 O3 O6 N F L : לה I O1 O2 O3 N L : המה : O6 F

O1 O2 O3 O4 O6 N : לשון מרה I F מריאה : O6 מריעה : O4 מריה : O2 O3 N L

I O2 ויהודים קראו : O1 O3 O4 O6 N F L : והיהודים קוראים I add. F i. m. L :

O1 O2 O3 O4 N F L : תלויה I om. L : O2 O4 F : אותה : O1 O3 O6 N : לה

I O1 O2 O3 N : om. O4 F : O1 O2 O3 N : ושמעו : O6 L : ²O1 ושמעי I O6 תלויה

O1 O2 N : הסברה I om. O4 : O1 O2 O3 O6 N F L : הסברה כי בלשון חכמי

O1 O2 N : ניתנה I O3 L : הלשון : O1 O2 O6 N F : בלשון I O3 O6 F L : הסברא

O4. איתם : O3 L : נתנו : O6 ניתן : F נתן

*pendiente y suspenso*¹ en su esencia hasta que llega su manifestación. Como el que duda si en su mano hay transgresión: su ofrenda se llama así, **de pecado en suspensión**² hasta que conoce su pecado; entonces ofrece un sacrificio por la culpabilidad de su pecado. Y en la lengua de la Mišnah se dice: "*Observan [y] dejan en suspenso lo leudado, sin comerlo ni quemarlo*"³. También de la lengua de los Profetas hay una prueba para mi respuesta, pues se dice:⁴ "**Y mi pueblo, está en suspenso en cuanto a volver a Mí**"⁵. Pero ¡lejos que este asunto sea [materia de] duda entre ellos!, porque el tema está claro en su entendimiento. Mas [sí] en el lado de los adversarios, que *por su*

1.- Cfr. R.H. 16b.

2.- Zēb. V, 5: *passim*.

3.- Cfr. Pēs. I, 5.

4.- Heb. *še-nē'emar*, fórmula habitual para introducir una cita bíblica. Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 97.

5.- Os. 11, 7.

להם לשון לימודים, / נאמר 'תלוי' על התולה ועומד בהוויתו / עד בוא הגלות. / כמי שמסופק אם בירו עבירה, / קרבנו אשם תלוי, כך נקרא / עד יורדע לו חטאתו; / אז מביא קרבן חטאת לאשמתו. / ובלשון משנה אומרים: 'צופין' / תולין את החמץ לא אוכלין ולא שורפין. / גם מלשון הנביאים ראה לתשובתי, / שנאמר: 'זעמי תלואים למשובתי'. / וחלילה שיהא דבר זה ספק אצלם. / כי ברור הרבר בשכלם. / אבל בצד

5

- 1 habet ומקושטים חמודים verba לימודים Post O1 O3 O6 N F L : om. O2 O4 | תלוי O1 O2 O3 O4 O6 F | באמר O4 : אומרים O1 O2 O3 O6 N L : נאמר O4 | על דבר התלוי : N על התגלה : O1 O2 O3 L : על התולה | N תלואים : L O4 ותלוי : O1 O2 O3 O6 N F L | ועומד O4 : על רבר העומד : O6 על רבר תלוי : O1 O2 O4 N F : בוא O2 N | בהיותו O1 : בהוויתו O3 O4 O6 F L : O2 L : לותו : O4 O6 : עת הגלותו : O1 O2 N F : הגלותו O3 L : om. O6 : באה O3. כמה : O6 במי : O2 F L : כמו : O1 O4 N במי
- 2 habent O4 F יש verbum אם Post O4 : שהמסופק O1 O2 O3 O6 N F L : שמסופק O1 O2 O3 O6 N F L : | omn.; F fin. f. 19 v. | אשם O1 N L : העבירה : O2 O3 O4 O6 F : עבירה | O1 O2 נקרא O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : כך | O2 fin. f. 17 r. | omn.; תלוי O4 F : שיוורע : O1 O2 O3 N L : יורדע : O6 יורדע : N קורא : O3 L O4 O6 F : O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F. אז
- 3 i. m. | ובל לשון omn.; F scr. | O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : חטאת O1 O2 O3 O6 N F L : אמרו O4 O6 F : אומרים O1 O2 O3 N L : מענה : O2 משנה O1 O3 O4 O6 N F L : O1² O4 O6 F L : ולא : O2 : om. O1 O3 N. לא |
- 4 O1 O3 O4 O6 N F L : ולא O1 O3 N | שורפין O1² O2 O4 O6 F L : אוכלין O1 O2 O3 N F L : ראה O1 O3 N | אוכלין O1² O2 O4 O6 L F : שורפין : O2 לא O1 שנאמר O4 F : למלתי : O2 לתשובתו : O1 O3 O6 N L : לתשובתי O4 O6 : ראי O2 O3 O6 N L : om. O4. רכתיב : F
- 5 habent לי verbum וחלילה Post O3 : למושבתי O1 O2 O4 O6 N F L : למשובתי O1 O2 O3 N L : רבר זה O4 : שהיה : F שיהיה : O1 O2 O3 O6 N L : שיהא O2 L : O3 הרבר ברור : N בכור הרבר : O1 O2 O6 L : ברור הרבר O4 O6 F : הרבר O3 O4 אצלם בשכלם : N בשכולם : O1 O2 O6 F : בשכלם O4 F : גלוי וברור הרבר O1 O2 O3 N L : בצד O4 O6 F. מצד

cuenta forjan mentiras¹ y afirman que dio a luz siendo virgen, pues jamás tuvo relaciones carnales², y dicen que Dios fue hijo suyo, que *se hizo carne y sangre*³, murió a manos de sus enemigos⁴ y después *resucitó*⁵, que en el corazón de los inteligentes es cosa peregrina. A sus multitudes el error no se descubre, y permanece en suspenso hasta que **Díos distinga**⁶ entre nosotros y los hundidos en la mentira⁷: la gloria de Dios se revelará, y toda criatura a una la verá⁸. Y respecto de la queja de 'Eger, que ha dicho que le colgaron en presencia de ella e hicieron palidecer su rostro, ten presente, señora mía,

5 que [en] *un juicio estricto con arreglo a la ley*⁹ sentenciaron que le colgaran ante ella, que *tal retoño*¹⁰ había criado, y había apartado la disciplina de su interior».

1.- Cfr. I Re. 12, 33 y Ne. 6, 8.

2.- Vid. Is. 7, 14 y Mt. 1, 25.

3.- Cfr. Jn. 1, 1-14.

4.- Vid. Mt. 26, 45; *passim*.

5.- Lit. *volvió vivo*. Vid. Mt. 28, 1-10; Mc. 16, 1-8; *passim*.

6.- Éx. 11, 7.

7.- Sal. 40, 5.

8.- Is. 40, 5.

9.- *Din Torah*: Tecnicismo jurídico de Sanh. 6a, *passim*.

10.- En todos los mss. aparece en plural, pero no encaja bien en el contexto.

המתנגדים, / אשר בלבם כוזבים בודים / ואומרים שהולירה כשהיא בתולה / כי מעולם לא נבעלה; / ואומרים שאלוה היה בנה, / ולבשר ורם נשתנה, / ומת ביד אויביו ואחר כך חי חזר, / אשר בלב המשכילים הוא רבר זר. / ולהמוניהם, הטעות, לא יתגלה, / ותלוי ועומד עד יפלה / האלהים בינינו ובין שטי כזב, / ונגלה כבוד יי וראו כל בשר יחדיו. / ומתלונת עקר, אשר אמר שתלוהו לעיניה / והכסיפו פניה, / רעי, ארונתי, כי דין תורה רנוהו / אשר לעיניה תלוהו, / אשר גידולים כאלה גירלה / ומוסר בגיו בנה אצלה. /

5

- 1 O1 O4 O6 F : כוזבים | O3 L : כולם : O1² O4 : מלכם : O6 F : מלכם : O1 O2 N : בלבם 1
O4 F (scr. בודים שאומרים : O6 בודים ואומרים | O3 כוזבים : O2 N L : כוזבים
O4 : שילדה : O1² O6 F L : שהולירה | L ובודים : O1 O2 O3 N : בורים : (i. m.) שיאמרו
F : כשהיתה : O1 O2 O3 O6 N L : כשהיא | N (fin. f. 113 r.) O1 O2 O3 : והולירה :
O4 F : וכי : O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 :
- 2 O6 : הי' : O4 F : היה | O6 ואמרו : F שאומרים : O1 O2 O3 O4 N L : ואומרים
O1 O2 ומת | F היה נשתנה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : נשתנה | O1 O2 O3 N L : הוא
O3 O4 O6 F L : om. O6. O1 O2 O3 O4 N F L : ביר אויביו | N ואת : O3 O4 O6 F L :
- 3 habet הוא verbum אשר Post | O4 חזר : F חי חזר : O1 O2 O3 O6 N L : חי חזר
O1 O2 הוא | O6 משכילים : O2 כל המשכילים : O1 O3 O4 N F L : המשכילים | O4
O4 ולמאמיני : O1 O2 O3 O6 N F L : ולהמוניהם | O4 O6 F : om. O3 N L :
O1 O3 O4 O6 N F : יתגלה | O4 התועים : F הטועים : O1 O2 O3 O6 N L : הטעות
L : cfr. Jes. 21, 8. O1 O2 O3 N L : ותמיד : O4 O6 F : ותלוי | O2 נתגלה :
- 4 O1², emendavi sec. Ex. 11, 7 : O1² יפלה | O1 O2 O3 N L : עומד : O4 O6 F : ועומד
F : האלקים : O1 O3 O4 N L : האלהים | L יפליא : O1 O2 O3 O4 O6 N F : יפלא
O6 F : בינו לבין : O1 O2 O3 N L : בינינו ובין | O6 אלוקי' : O2 האלוקי'
| L שינוי : O1 O3 N : שוני : F שומי : O2 O4 O6 : שטי | O4 בינו ובין
O3 L : הכוזב : O1 O2 O4 O6 N F : כוזב :
- 5 F : ומחולשת : O1 ומתלונתו : O6 N : ומתלונות : O1² O2 O3 O4 L : ומתלונת
O6 : שתלוהו | O4 שאמר : L אשר אומר : O1 O2 O3 O6 N F : אשר אמר
O1 O2 O6 : והכסיפו | O2 שאלוהו : O4 שתלאוהו : O3 שתלאוהו : O1 N F L : שתלאוהו
O1 O3 O6 N F L : רעי ארונתי כי | O3 L : והכסיפה : O4 והכסיפו את : N F :
N ידין : O1 O2 O3 O4 O6 F L : רעי ארונתי פי : O2 רע ארונתי כי
- 6 O1 O2 לעיניה | O6 תוהו : O3 רינוג רינוהו : O4 רנוה : L רינוהו : O1 O2 N F : רנוהו
O3 : תלואהו : O1 O2 O4 N L : תלאוהו : O6 תלוהו | O4 לפניה : O3 O6 N F L :
O1 O2 O3 O4 O6 N : גירלה | O2 O4 O6 N F : גרולים : O1 O3 L : גירולים | F תלאוהו
ע"ב האכילוהו כפרי : O1 O2 O3 O6 N F L : ומוסר מגיו בנה אצלה | F גרולה : L :
O1 O2 O3 : בנה | O3 L : בגין : O1 O2 O6 N F : מגיו | O4, cfr. Jer. 17, 10 מעללה
O1² אַצֶּלָה : F cum vocalibus : אַצֶּלָה : O1 O3 O6 N L : אַצֶּלָה | F בניה : O6 N L :
O2 אַצֶּלָה : cum qamets.

Replicó el necio sacerdote, que pegaba a él la imagen¹: «¡Ay de los traidores! *Todos vosotros sois hoy testigos*² de que 'Ahitub reniega de Dios y *cava una fosa para su alma*»³.

Y prosiguió: «'Ahitub, ¡qué *cara dura tienes!*»⁴ La Gehenna merece ser tu condena. Yo te doblegaré desde tu Ley, te dejaré convicto ante ti mismo y no callaré en presencia de todo el pueblo. Está escrito en la Ley de vuestro maestro, Moisés, y el tema no se le ocultó: **"Hagamos al hombre a nuestra imagen"**⁵. En la palabra *hagamos* está la participación de la Trinidad en la creación del hombre al que formara⁶, mientras que en las palabras *imagen* y *semejanza* hay una enorme prueba de que la Divinidad adoptó forma y sustancia. Este versículo es un gran

1.- En referencia al crucifijo que suelen llevar los sacerdotes cristianos.

2.- Cfr. Jos. 24, 22.

3.- Cfr. Qo. 10, 8.

4.- Traducción libre de *kammah 'azim paneka*. El adjetivo 'az (= intenso, firme) adquiere un sentido derivado (= insolente, duro) en este modismo talmúdico. Cfr. Ta'a. 7b, Hag. 14a, *passim*.

5.- Gé. 1, 26.

6.- Interpretación trinitaria de Gé. 1, 26 que arranca de Justino Mártir (*Diálogo con Trifón*, P. G. VI, cols. 617-620. Vid. *infra*, p. 258).

ויען הכומר הכסיל, / אשר עליו הצמיד הפסיל, / ויאמר: "אוי
 לבוגרים! / אתם כולכם היום עדים / כי אחיטוב באלוה כופר, / וגומץ לנפשו חופר".
 / ויאמר: "אחיטוב, אחיטוב, כמה עזים פניו / לגיהנם ראוי דינך. / ואני מן תורתך
 אכריחך / ועל פניך אוכיחך, / ולפני כל העם לא אחשה. / כתוב בתורת רבכם משה, /
 ולא נבחר הרבר ממנו: / "נעשה אדם בצלמנו". / ובמלת "נעשה" שיתוף השלשה /
 בבריאת אדם אשר עשה, / ובמלות "צלם" ורמות ראייה גדולה / שהאלהות צורה ועצם

5

- 1 Ante הכומר הכסיל | O1 O2 F scr. i. m. כ"ח scil. cap. vigesimum octavum | O1 O2 O3 O6 N F L :
 אשר עליו הצמיד הפסיל | O4 הכסיל הכומר : O3 O6 N F L :
 צמיד | O2 O6 F : O1 O3 N L :
 הפסיל | O1 N :
 פתיל : O2 L | O1 O2 O4 O6
 הפתיל : O6 F : O3 sec. Num. 19, 15 :
 אוי | O1 O2 O4 O6
 אני : O3 L. N F :
- 2 O6 | כולכם אתם : O4 ואתם כולכם : O1 O2 O3 N (fin. f. 10 v.) F L :
 באלוק : O3 L : O1 באלוה | O6 עדים : O1 O2 O3 O4 N F L :
 כופר | O1 O2 O4 O6 N F : O6 באלוקי : O4 F : O2 N :
 באלהי : O3 L. O3 חפר : O1 O2 O4 O6 N F :
 חופר | O3 L. O3 כפר :
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 N L : O1 O2 O3 O6 N F L : אחיטוב | O4 אחיטוב : O1 אחיטוב אחיטוב :
 O1² O2 O3 O4 N L : O1² ראוי | O1 O2 O3 O6 N L : ולגיהנם : O4 F :
 עקים : O1 O3 O6 L. O1 דינך : O2 O4 N F :
 דינך | O1 O3 O6 L. O1 ראת : O1 :
 ראוייה : O6 : O1 ראוייה :
- 4 omn.; O4 fin. f. 9 v. | O2 O4 אכריחך : O1 O3 O6 N F L : אכריחך :
 O4 ולפניכם הפעם : F ולפני העם : L ולפני כל העם : O1 O2 O3 O6 N :
 O6 מה דכתיב : O1 O2 N : O1 O2 N : O3 O4 F L : כתוב | O6 fin. f. 11 v. :
 אחשה omn.; O2 משה רבכם משה : O4 משה רבכם : O1 O3 O6 N F L :
 משה | O1 O3 O6 N F L : O4 לא : O1 O2 O3 O6 N F L : ולא : O1 O2 O3 O6 N F L :
 ומלת | O1 O2 O3 N L. O6 F :
- 6 O1 O2 O3 עולם : O4 O6 F : אדם | O2 O3 N L : בבריאות : O1 O4 O6 F : בבריאת :
 O6 | ובמילות : L (fin. f. 20 r.) O1 O2 O3 O4 N F : ובמלת | L העולם : N :
 : O1 שהאלהות | O1 ראוייה : O3 O6 : O1² O2 O4 N F L :
 : O4 F | O6 כי האלקים : O2 L : שאלוהות : N : שאלוהות : O3 : שהאלוהות :
 : O4. עצם : O1 O2 O3 O6 N F L : ועצם :

fundamento, **no un caos**¹. **Anda y léelo**²; es poderoso. Y si por tu bien está oculto y resguardado de la meditación de Dios³, **pregunta a tu padre, que te lo contará**»⁴.

«En la revelación del anciano [Jacob] *hay enseñanza y testimonio*⁵. Dijo: "No se apartará el cetro de Judá ni el bastón de mando de entre tus pies hasta que venga Šiloh⁶, y los más pequeños de entre los judíos que conocen el habla, saben que Šiloh es el Mesías. Desde entonces *no ha habido rey en Yěšurun*⁷, pues han sido desterrados de región en región⁸. Pero el profeta Isaías anunció una buena noticia en su generación: **He aquí que la virgen concebirá**⁹. E insinuó en la *mem* de para acrecentamiento del principado¹⁰, [que es] *mem* final¹¹, una insinuación de que María, su madre, sería virgen íntegra».

1.- Is. 45, 18.

2.- Sanh. 33b, Šěbu. 14b, *passim*.

3.- Alude tal vez a Hag. 13a, de donde se desprende una recomendación a todo joven judío para no meditar los pasajes bíblicos relacionados con la mística, esto es, Gé. 1 (*ma'ašeh bē-re'sit*) y Ez. 1 (*ma'ašeh merkabah*).

4.- De. 32, 7.

5.- Cfr. Is. 8, 20.

6.- Gé. 49, 10.

7.- Cfr. De. 33, 5.

8.- Zěb. 117a.

9.- Is. 7, 14.

10.- Is. 9, 6.

11.- *Mem* excepcional, pues aparece con forma de final (*Mem clausis*) en interior de palabra, detalle que dio pie a Raimundo Martí para forjar el argumento que aquí se esgrime. Vid. J. DE VOISIN [ed.], *Pugio Fidei Raimundi Martini O. P. adversus Mauros et Iudaeos*, part. III, dist. 9, cap. 5; Parisiis 1651, pp. 426-427. Jerónimo de Santa Fe se sirvió de este mismo argumento en la sesión 18 de la Disputa de Tortosa. Vid *infra*, p. 287.

קיבלה. / הפסוק הזה עיקר גדול, לא תוהו; / זיל קרי בי רב הוא. / ואם משיחת
האלהות נעלם ונסגר בערך, / שאל אביר ויגדר. / בגלות הזקן תורה ותעודה. / אמר:
"לא יסור שבט מיהודה / ומחוקק מבין רגליו / עד כי יבוא שילה אליו". / וקטני
היהודים שזרעים שית, / יורעים כי שילה הוא משיח. / ומאז לא היה בישורון מלך, / כי
גולים מפלך אל פלך. / והנביא ישעיה בישר ברורו בשורה: / "הנה העלמה הרה". /
ורמו במ"ם של "לסרבה המשרה", מ"ם סתומה, / רמו שהיתה מרים אמו בתולה תמימה. /

5

- 1 O1 O2 O3 O4 O6 F L : הפסוק וקיבלה : O1 O2 O3 O6 N F L : קיבלה 1
O2 עיקור : O1 O3 O4 N F L : עיקר : O2 זה : O1 O3 O4 O6 N F L : הזה : N הפסוק
O1 O2 O4 O6 N : לא תוהו : F L : גדול הוא : O1 O2 O3 O4 O6 N : גדול : O6
O1 O2 O4 O6 N F L : זיל קרי בי רב : F : om. L : ולא תוהו הוא : O3 ולא תוהו
O1 F L : משיחת : O3 om. O6 N : O1 O2 O4 F L : בי : O2 om.
O4 משיח : O6 שיחות : O3 N
- 2 O4 אלוך : F אלוך : O2 N : אלוך : O3 O6 L : האלוהות : O1 האלוהות 2
O6 נסגרו : O4 נסתר ונעלם : F ממך נעלם ונסתר : O1 O2 O3 N L : נעלם ונסגר
O4 יום הגלות : F הגלות : O1 O2 O3 O6 N L : בגלות : O1 O2 O3 O6 N L : fin. f. 113 r. ; omn. ; ויגדר
O3 ותורה : O1 O6 N F L : תורה : F¹ : eras. O1 O2 O3 O4 O6 N F L : הזקן :
O4 והתעורה : O1 O2 O3 O6 N F L : ותעורה : O2 O4 N : התורה
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 : מיהורא : O1² F : מיהורה : O4 O6 : om. O1 O2 O3 N F L : אמר 3
N L : O6, quod necesse videtur אליו : O4 בין : O1 O2 O3 O6 N F L : מבין :
F : וקטנים : O1 O2 O3 O4 O6 N L : וקטני : om. cett. : propter rimam
- 4 O1 O2 O3 : שיה : O4 יורעי : O6 F : היורעים : O2 אשר יורעים : O1 O3 N L : שזרעים 4
O1 O2 O3 O6 N F L : יורעים : F מליצה ומשלה : O4 מליצתה ומשלה : O6 N L :
O1 O2 O3 O4 O6 N L : שילה הוא משיח : O4 כולם יורעים ולבם לא יקשיח
O1 O3 O4 O6 : בישורון : F היתה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : היה : F משיח הוא שילה
O4 O6 F : אבל : O1 O2 O3 N L : בי : O2 בשורו : N F L
- 5 O1 O3 O4 N : ישעי : O6 F L : ישעיהו : O3 L : ונביא : O1 O2 O4 O6 N F : והנביא 5
O1 O2 O3 O6 : בשורה : O4 לדורה : O6 F : לדורו : O1 O2 O3 N L : ברורו : O2 ישעי
i. m. "ישעי" : O4 ser. ; omn. ; הרה : O2 fin. f. 17 v. ; omn. ; הנה : O4 : om. N F L
- 6 O1 O2 : למרבה : F (ser. i. m. ורמו) : O4 וראה : L : ורמו : O1 O2 O3 O4 O6 N : ורמו 6
O4 שלימה : O1 O2 O3 O6 N F L : סתומה : O3 O6 L : המרבה : O4 מרבה : N F :
O1 O2 O3 N L : מרים אמו : O6 : om. F : נלמד : O4 מלמד : O1 O2 O3 N L : רמו
i. m. "ישעי" : O4 ser. ; omn. ; תמימה : O4 מרי : O6 F : מרים

«También el profeta Zacarías dio a conocer un hecho que ocurrió de tal manera: *"He aquí que tu rey viene a ti justo y perdonando las culpas, humilde y montado en un borrico, en un pollino, cría de asnas"*¹. Además es testigo y testimonio mío la perícopa *He aquí que mi siervo tendrá éxito*², como es tradición entre los judíos: *Será más grande que Abraham, más ensalzado que Moisés y más alto que los Ángeles del Servicio*³. ¡Y cuánto confirmó su autoridad⁴ en su profecía lo que está escrito: Y por sus contusiones se nos ha curado⁵, y que se asignó su sepultura con los impíos⁶ y ¿quién tiene en cuenta a su generación?»⁷

1.- Cfr. Za. 9, 9.

2.- Is. 52, 13 - 53, 12.

3.- Cfr. *Midraš Tanḥuma'* a Génesis, sección *Tolēdot*, XX, 1. Los Ángeles del Servicio son los más cercanos a Dios; vid. Sanh. 38b, Nēd. 20a, *passim*.

4.- Cfr. 'Araḵ. 33a, *passim*.

5.- Is. 53, 5.

6.- En este punto los mss. O1 y O6 leen *y se entregó a la muerte en rescate suyo* (cfr. Is. 43, 3), mientras que los mss. O2, O3, N y L traen *y se entregó a la muerte como señal de su rescate*. Aunque estas dos frases también encajan en el contexto, han de postergarse porque no pertenecen a la perícopa aludida por 'Eger.

7.- Cfr. Is. 53, 9.

גם הודיע הנביא זכריה / מעשה שהיה כך: / "הנה מלכך יבוא לך
 / צדיק ונושע מעונות, / עני ורוכב על חמור ועל עייר בן אתונות". / ועוד עדי וסודי
 / <ה>פרשה 'הנה ישכיל עבדי' / <ב>אשר ביר היהודים מסורת: / "יגדל מאברהם,
 ונשא ממשה, וגבה ממלאכי השרת". / וכמה כחו בנבואתו יפה / את שכתוב:
 5 "זכבורתו לנו נרפא", / ואשר ניתן עם רשעים קברו / ומי ישוחח את דורו! /

- 06 : הנביא : O1 O2 O3 O4 N L | O4 הודיעני : O1 O2 O3 O6 N F L | הודיע 1
 habent היה verbum כך Post O6 N | שהי' : O1 O2 O3 O4 F L | נביא F |
 O4 מלכך יבוא לך : om. O3 L | והנה : O1 O2 O4 O6 N | הנה O3 O4 O6 F L |
 O1 O2 O3 N L | הנה יבוא מלכך יבוא : O6 הנה מלכך יבוא : F |
 O1 O2 O3 N | רוכב : O4 O6 F | עני ורוכב : O1 O2 O3 N L | נושע : O4 O6 F | ונושע 2
 O1² O3 O4 O6 N | עיר : O1 O2 | עייר : O4 O6 F | החמור : O1 O2 O3 N L | חמור : L |
 O6 N F : (i. m. זכריה ט"ו ser.) O1 O2 O4 | אתונות : F cum vocalibus | עיר : L :
 O3 L | האתונות
 om. O1 O2 : O6 (מ)ה (ש)כתוב : O4 פרשת : F פרשה : suppl. articulum : <ה>פרשה 3
 O2 : אשר אתם : O1 O3 O4 N F L | אשר : suppl. adverbium : <ב>אשר : O3 N L |
 O1 O2 O3 N : היהודים בירם : O6 וביר היהודים : O4 F | היהודים : om. O6 |
 O1 O2 O3 | יגדל : N מסורות : O1 O2 O3 O4 O6 F L | מסורת : L | ליהודים בירם
 O6 N L : גרל : F | ישכיל : O4.
 O4 ירום ונשא : F וגדל ונשא : O6 וגבה ונשא : O1 O2 O3 N L | ונשא וגבה 4
 O2 כחה : F כח : O1 O3 O6 N L | כחו : O4 ממלכ' : O1 O2 O3 O6 N F L | ממלאכי
 F | בנבואת : O2 N | בנביאתו : O4 בנבואתי : O1 O3 O6 L | בנבואתו : O4 כחי :
 om. O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L | שכתוב : O1 O2 O3 O6 N L | את
 O2 N | לא נרפא : F נרפה לנו : O3 L | לנו נרפה : O1 O4 O6 | לנו נרפא 5
 O2 לאות בפרו : O1 O6 | למות בפרו : F רשעים למות קבורו : O4 | עם רשעים קברו
 O1 את דורו : N ישונה : O2 ישוחח : O4 ישות : O1 O3 O6 F L | ישוחח : O3 N L |
 O2 O3 O4 O6 N L : F | ארדורו : F.

«Y [también] me sirve de testigo¹ la profecía de Miqueas: Por eso los entregará hasta el momento en que dé a luz la que ha de dar a luz². Y por medio de Amós advirtió a Israel: Por tres crímenes de Israel y aun por cuatro, no me retractaré: por vender al justo por dinero, y al pobre a cambio de un par de sandalias³, y por eso estrujó, desamparó a los pobres⁴. Y el rey David, compositor de los himnos⁵, dio a conocer en sus cantos preciosas frases con el Oráculo del Señor a mi Señor⁶, y "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?"⁷. Como éstas hay muchas consigo⁸ -desconozco su número⁹-, que anuncian lo por venir y hablan de la obra de Jesús».

1.- Gé. 21, 30.

2.- Mi. 5, 2.

3.- Am. 2, 6.

4.- Jb. 20, 19.

5.- Cfr. Cant. Rab. IV, 4.

6.- Sal. 110, 1.

7.- Sal. 22, 2.

8.- Cfr. Jb. 23, 14.

9.- Sal. 71, 15.

ונביאות מיכה לי לעדה: / לכן יתנם עד עת יולדה ילדה. /
 ועל יר עמוס לישראל הקשיב: / על שלשה פשעי ישראל ועל ארבע לא אשיב; / על
 מכרם בכסף צדיק ואביון בעבור נעליים. / ולכן ריצץ עזב דלים. /

ורור המלך, מנעים זמירות, / הודיע בשיריו אמרות יקרות: /
 5 בנאום ה" לאדוני, / ואלי אלי למה עזבתני. / וכאלה רבות עמו, / לא ידעתי
 ספורות למו, / אשר מודיעות עתידות / ועל מעשה ישו מגירות. /

- 1 O1 O2 עמוס : O4 O6 מיכה | O4 F ונביאת : O3 O6 L ונבואת : O1 O2 N ונביאות |
 omn.; O1 fin. לערה | O3 L לו : O4 עלי : F אלי : O1 O2 O6 N לי | O3 N F L
 O1 O3 O6 N L ילדה | N יתרות : O1 O3 O6 L יולדת : O2 O4 F יולדה | f. 105 r.
 om. O4. : O2 יולדת : F לרה :
- 2 O3 O6 פושעי : O1 O2 O4 N L פשעי | F הקשיב : O1 O2 O3 O4 O6 N L
 O3 ארבע : O2 ר" : O1 F ארבעה | O4 habet אשיבנה verbum ישראל Post
 F. אשיבי על : O4 אשיב ועל : O1 O2 O3 O6 N L אשיב על | O4 O6 N L
- 3 O4 : לבן עזב ריצץ : O1² ולכן ריצץ עזב | F בער : O1 O2 O3 O4 O6 N L בעבור
 : (scr. i. m.) F לבן ריצץ וערר : O3 L ולכן ריצץ ועזב : O1 O6 ולכן ריצץ ועזב
 Post O2 לרלים : O6 N F L (i. m. עמוס ב" scr.) O1 O3 O4 רלים | O2 N ועזב
 O6 habet והיהודי האומללים יצאו בראש גולים verba רלים
- 4 N ורה"מ רעים : O4 O6 F והמלך רור מנעים : O1 O3 L ורור המלך מנעים
 O4 בשורות : O1 בשירות : O2 O3 F L בשיריו : O6 בשיריו | O2 ורור המלך נעים
 O1 O3 (fin. f. 114 r.) יקרות | O4 ואמרו : O1 O2 O3 O6 N F L אמרות | N בשירי
 O2 טהורות יקרות : F שהם יקרות : O4 תקירות : O6 N L
- 5 O3 L ה" : N לימיני לאדוני : O1 יי לאדוני : O2 אדוני לה" : O4 O6 F לאדוני
 O4 O6 F L אלי : O1 O2 O3 N וואלי | superscr. F שב לימיני verba לאדוני Post
 omn.; F fin. f. 20 v. עמו | i. m. תהלי" כ"ב scr. O4 omn.; עזבתני |
- 6 O1 O2 מודיעים : emendavi מודיעות | O1 ספירות : O2 O3 O4 O6 N F L ספורות
 O3 O6 N L : O1 O2 O6 N F L עתידות | O4 עוד אודיע : F אודיעכם : O3 O6 N L
 O4 F זבל : O2 ואל : O1 O3 O6 N L ועל | O4 רב הכמות : O3 התיבות
 O6 רומזות : O1 O2 O3 N L מגירות | O6 הזה : O1 O2 O3 O4 N F L ישו
 (i. m. רומזות scr.) F רואות : O4 רוממות

Todos los presentes se miraron a la cara, y sucedió que el pueblo empezó como a lamentarse¹ y a reconocer tácitamente: «Las palabras de 'Equer, el sacerdote son vigorosas. En él se ha mantenido su sabor y no se ha alterado su fragancia»².

[Entonces] 'Ahitub se dirigió a la gente y, viendo que cuchicheaban³, dijo: «Por favor, hermanos míos, no obréis mal⁴, viva vuestra alma, y escuchadme⁵. No permanezca el error en vosotros⁶, pues aún hay palabras [que decir] en defensa de Dios⁷, y de Él procede la respuesta de la lengua⁸. Mirad, he aquí que contesto primero a lo primero y
5 en último lugar a lo último⁹ y no me alargaré, sino que abreviaré. Las palabras de 'Equer las haré añicos como vasijas de alfarero¹⁰. Acallaré el resoplido de sus caballos¹¹ y el relincho de sus vanas palabras, que han hecho

1.- Nú. 11, 1.

2.- Je. 48, 11.

3.- Cfr. II Sam. 12, 19.

4.- Gé. 19, 7.

5.- Is. 55, 3.

6.- Cfr. Jb. 19, 4.

7.- Jb. 36, 2.

8.- Pr. 16, 1.

9.- 'Abbot V, 7.

10.- Cfr. Sal. 2, 9.

11.- Cfr. Je. 8, 16.

ויביטו כולם פנים אל פנים, / ויהי העם כמתאוננים. / ויאמרו בחשאי:

“עתקו דברי עקר הכומר; / טעמו עמד בו וריחו לא נמר.” /

ויפן אחיטוב אל האנשים, / וירא אותם מתלחשים. / ויאמר: “אחי, אל

תרעו. / תחי נפשכם ואלי תשמעו. / והמשוגה אתכם בל תליו, / כי עוד לאלוה מליו,

/ ומהשם מענה לשון. / והנני משיב על ראשון ראשון, / ולא אאריך אבל אקצר, /

ודברי עקר אנפץ ככלי יוצר. / ואשתיק נחרות סוסיו, / ומצהלות דברי השוא, / אשר

5

02. ויהיה : O1 O3 O4 O6 N F L ויהי 1

02 עמד בו : O4 כומר : O6 F הכומר : N עקר הכומר : O1 O2 O3 L עקר הכומר 2

F וריח : N ורוחו : O1 O2 O3 O4 O6 וריחו : O1 O3 N L עמד : O6 עומד בו : O4 F

03 : O1 O4 O6 N F L האנשים : N ויבין : O1 O2 O3 O6 F L ויבן : O4 ויפן 3

O1 O2 O3 O6 מתלחשים : N אותן : O1 O2 O3 O4 O6 F L אותם : O2 O3 אנשים

O6 אחי אל נא : O1 O2 O3 N L אחי אל : O4 מלחשים : F והנה כמתלחשים : N L

O4 F אל נא אחי :

4 : F ואל : O1 O2 O3 O4 O6 N L ואלי : O2 O3 O6 N L נפשיכם : O1 O4 F נפשכם

O1 O2 בל : O2 והמשוגעה : O3 F והמשוגע : N והמשוגה : O1 O4 O6 L

O2 : לאלקי : O6 לאלוהי : O1 O3 N L אף : F אף : O3 O4 O6 N L

O4 F לאלוקי

5 : N ולשון : O1 O2 O3 O4 O6 F L לשון : O4 O6 ומה : O1 O2 O3 N F L ומהשם

O4 אשיב : O1 O2 O3 O6 L משיב : O4 והנה : O2 הנני : O1 O3 O6 N F L והנני

O1 O2 O3 O4 O6 אבל : O3 L habent ועל אחרון אחרון verba ראשון Post N F

N קוצר : O1 O2 O3 O4 O6 F בקוצר : L אקצר : N ולא : F L

6 : O4 F הבל : O1 O2 O3 N L עקר : L ורבר : O1 O2 O3 O4 O6 N F ורברי 6

O2 O3 L ואשתוק : O6 cum patach ואשתיק : O1 N ואשתוק : O6 הבלין

O1 O3 L ברהרות : N בהרות : O4 O6 F נחרות : O4 ומשתי : F ומשחוק

verba סוסיו Post N מוסיו : O1 O2 O3 O4 O6 F L סוסיו : O2 הרום : O1² מרהרות

O1² O2 O3 O6 L ומצהלות : O4 habet וצפצוף עגוריו וסוסיו

O1 O2 O3 O6 N L רברי השוא אשר : O1 O4 N F ומצהלת

O4 והרות אביריו והבלי מהתלי רבוריו : F ומצהלת רבריו השוא אשר

oír su sonido». Y añadió: «Escuchad, pueblos todos»¹.

Prosiguió: «Tú, 'Ezer, hombre que intentas *corromper mi espíritu*², me has replicado primero con el término "**Hagamos**"³, y yo pondré objeciones a tus palabras. ¿Cómo le atribuyes debilidades a Dios, de modo que le fuera necesario pedir permiso e incluso tuviera que responder: "No es voluntad mía que ellos vayan a matarme"? Fíjate también en el final de la cita, no está escrito y *crearon*, sino y *creó*⁴. ¿No sabes tú, sacerdote, cómo la interpretaron los sabios de la religión como una especie de alegoría?»⁵

5 Escúcha y ten presente⁶ que tomó consejo con su séquito⁷, y por eso le

1.- I Re 22, 28 *passim*.

2.- Cfr. Éx. 5, 21.

3.- Gé. 1, 26.

4.- Gé. 1, 27.

5.- Sot. 15a y Qid. 22b. La expresión alude al procedimiento característico de una escuela exegética, los *Dorše Hamurot*, anterior a Hillel y Sammay centrada en la búsqueda del simbolismo del Pentateuco. Contemporánea y opuesta era la escuela de los *Dorše Rěšumot*, que "interprètèrent l'Écriture non pas allégoriquement, mais en prenant au figuré certains termes et en y rattachant des enseignements qui n'y paraissent pas contenus; ces enseignements visent l'édification", I. LÉVI, "Les Dorsché Reschoumot", *REJ* 61 (1910), pp. 27 y 29. Vid. *infra*, p. 141, nota 4.

6.- Jb. 5, 27.

7.- RAŠI, *Comentario al Génesis* 1, 26.

השמיעו קולם. / ויאמר: "שמעו נא עמים כולם". / ויאמר: "אתה עקר, האיש / אשר מתכוון רוחי להבאיש, / השבת לי תחילה במאמר 'נעשה', / ואני לדברך אקשה. / איך תתאר לאלוה חלשות, / אשר היה צריך ליטול רשות, / ועוד היה לו להשיב אין רצוני, / כי הם עתירים להרגני? / וגם עיין בסיפיה דקרא; / אין כתיב 'ויבראו' אלא 'ויברא'. / ואינך יודע, אתה הכומר, / איך דרשוהו חכמי הדת כמין חומר? / שמענה ואתה דע לך,

5

- 1 F : השומע את קולם : O6 השמיע את קולם : O1 O2 O3 N L : השמיעו קולם 1
את כולם ישא רוח ובשבת פי אעשהו קרוח נשען על משענת קנה רצץ והיה פועלו
O1 O2 O3 O6 N : ויאמר ! O4 לנצץ עד ישאיר באין אומר ודברים בלי נשמע קולם
O6 : שמעו : F : ישמע נא : O1 O2 O3 N L : שמעו נא : om. O4 F : L :
O4 : כולם : O2 עמי כולם : O1 O3 O6 N F L : עמים כולם O4 שמעו מדומם
Ante habet O6 הכומר verbum עקר.
- 2 O1 O2 O3 O6 F : השבת לי ! F : אתכוון רוח : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מתכוון רוחי 2
O4 : בתחילה : O1 O2 O3 O6 N F L : תחילה ! O4 תשובתי לך : N : השיבותי לך : L :
פס. "omn.; F ser. נעשה ! O4 מאמר : O6 F : ממאמר : O1 O2 O3 N L : במאמר
O1 O2 O3 : איך ! O2 O4 N : לדברך : O1 O3 O6 F L : לדברך ! i. m. : נעשה ארם
O4 O6 N L : om. F.
- 3 O1 O2 N L : לאלוה ! om. O4 : F : תתאוה : N L : תאמר : O1 O2 O3 O6 : תתאר 3
O6 : החלשות : O2 חלשות ! O4 באלוקי : F : באלהות : O6 לאלוהי : O3 לאלוק
O2 O6 : הי : O1 O3 O4 N F L : החלשות : O1 O3 O4 N L : החלשות
O2 : רצוני : N : אין רצוני : O1 O3 O4 O6 F L : אין רצוני
- 4 O3 : בסיפיה : O4 O6 N F L : בסיפא : O1 : בסיפיה ! O2 fin. f. 18 r. : omn.; O2 הם 4
O2 O3 O6 L : אין כתוב ויבראו : O1 N F : אין כתיב ויבראו ! O2 בסיתיה
O4 : ויבראו אין כתב כאן.
- 5 O1 O2 O3 : הכומר ! O1 O2 O3 N L : ואין אתה יודע : O4 O6 F : ואינך יודע אתה 5
O6 : האיר : O1 O2 O3 O4 N F L : איר ! F : כומר : O4 O6 N L : (fin. f. 114 v.)

replicaron: "¿Qué es el hombre para que te acuerdes de él¹ y después le castigues?" No es que Dios necesitara aconsejarse (y ¿quién iba a ir detrás del Rey *sin permitir abrir la boca?*)², pues el que conoce y atisba lo oculto, sabía que pecarían y se desviarían del camino de la rectitud³. Para que *hablaran en su defensa*⁴ [de los hombres], fueron creados con su consejo [de los ángeles]⁵.

«Además, los dotados de sabiduría⁶ explicaron que

"Hagamos" quiere decir "*Yo y la tierra*"⁷, pues al hombre *le creó, le preparó*

5 y *le examinó*⁸ de la masa de la tierra. Después el Omnipresente puso en él figura y rostro, y el alma pura, lo cual no se hizo en todas las cosas que

1.- Sal. 8, 5.

2.- Cfr. Ez. 29, 21.

3.- Traduzco la perífrasis '*atid + infinitivo* en la esfera del futuro, como aconseja M. Pérez en *La lengua de los sabios. I. Morfosintaxis*, Estella 1992, p. 172.

4.- Cfr. Gé. Rab. XV, 29.

5.- Interpretación de Gé. 1, 26 que se encuentra en Sanh. 38b y Gé. Rab. VIII, 6-9.

6.- B.B. 9b, *passim*.

7.- Es la opinión de Yosef Qimḥi, Nahmánides y otros exégetas. Vid. *infra*, p. 261, y *Miqra'ot Gēdolahot* a Génesis 1, 26.

8.- Cfr. Jb. 28, 27.

/ כי בפמליא שלו נמלך. / ועל כך השיבוהו: "מה אנוש / כי תזכרנו ואחר כך תענוש?"
 / לא שאלוה צריך להימלך; / ומי יבוא אחרי המלך / אבל שלא ליתן פתחון פה? / כי
 יורע נסתרות וצופה, / ירע שעתידים לחטאות / ומדרך הישר לנטות / ברי שילמדו
 סניגוריא עליהם, / כי נבראו במועצתיהם. / עוד פירשו בעלי חכמה: / 'נעשה' ר(וצה)
 ל(ומר) אני והארמה, / כי האדם מגוש הארמה יצרו, / הכינו וגם חקרו; / ואחר כך נתן
 בו המקום קלסתר וצורה, / והנשמה הטהורה, / מה שלא נעשה בכל הנבראים / אשר

5

- 1-2 O1 O3 O4 O6 F L : om. O2 N ex
 homoioarcto | פירשוהו : O4 O6 F | פירשוהו : O1 O2 O3 L | דרשוהו |
 O2 הרת : O4 חכמים : O3 L חכמי החירות : F חכמי ברת : O1 O6 N חכמי הרת
 O1 O2 O3 O4 N F L : שמע נא | O3 L בעין : O1 O2 O4 O6 N F
 O1 O3 O4 O6 F : כי | O2 ועתה : O1 O3 O4 O6 N F L ואתה | O6 שמענה
 O4 F ע"ב : O1 O3 O6 L ועל כך | F נמלך : O1 O3 O4 O6 L נמלך | L וכי
 O4 | habet אותו verbum תענוש Ante O6 F השיבו : O1 O3 O4 L השיבוהו
 F : ולא שהיה האלקים : O6 ולא שיהא האלוקי"ן : O1 O3 L לא שאלוה
 O1² כי מי : O1 O3 O6 ומי | O3 L למלך : O1 O4 O6 F להימלך | O4 ולא שהיה
 O6 ברי שלא : O1 O3 O4 N L שלא | F אחר : O1 O3 O4 O6 L אחרי | O4 F L
 3 O1 O2 O3 O4 O6 F L : שעתידים | O1 O2 O3 N F L יורע : O4 O6 ירע
 O1² L : לחטות : O1 O3 O6 N לחטאת : O2 F לחטאות | N שסופה
 omn.; O4 לנטות | O2 F ישר : O1 O3 O4 O6 N L הישר | O4 לחטוא ולשמות
 N. שלמדו : O1 O2 O3 O4 O6 F L שילמדו | fin. f. 10 r.
 4 O1 O2 O3 O4 O6 N L : סניגורים | F סניגורים : O1 O2 O3 O6 N F L
 O3 : במועצתיהם : O1 O4 O6 F במועצותיהם : emendavi | O4 וברא
 O1 O2 O3 בעלי | O2 פרשוהו : O1 O3 O4 O6 N F L פירשו | O2 N L במועצתיהם
 O4 O6 N L : חכמה | O1 O2 O3 O4 O6 N חכמה | F (fin. f. 21 r.) בו : O4
 codd. ר"ל : solvi abbreviationem רוצה לומר
 5 O1 O3 O6 L : מגוש הארמה | O2 ארמה : F וארמה : O1 O3 O4 O6 N L והארמה
 O4 F : מגוש הארץ : N (fin. f. 11 r.) מגוש הארמה : O2 מגוש ארמה
 O2 וגם : O1 O3 O4 O6 N F L גם | O1 O2 O3 O4 N הבינו : O6 F L הכינו
 O1 O2 O3 O4 N F L : אחר כך | O3 L חקרה : F חיקרו : O1 O2 O4 O6 N חקרו
 O6 אחר
 6 omn.; L fin. f. 11 r. | Post verbum הטהורה habet F.

fueron creadas¹. Por lo tanto, el Omnipresente la tomó consigo como colaboradora, pues en la creación del hombre *le confirió este privilegio*². Y aún *sé mucho más*³ del tema, pero lo oculto le pertenece a Dios».

Y exclamó el sacerdote: «Y de *a imagen y semejanza*, ¿qué puedes decir y *qué vas a responder a mi admonición?*»⁴

Contestó 'Ahitub: «Mira, *el Omnipresente está conmigo*⁵. Tú, 'Eqer, estúpido, ¿cómo le imputas semejanza e imagen al Creador? ¿No dijo el Profeta con su sabiduría: "*Y ¿qué semejanza le aparejaréis?*"⁶. Mas sería para que te avergonzaras, pues no conoces la palabra *imagen*, por lo cual *no has hablado correctamente*⁷. Yo te inculcaré entendimiento, pues la palabra *imagen* a veces se emplea por una forma hecha y elaborada; y a veces como nombre de una forma dotada de inteligencia, que

1.- Cfr. Hag. 11b, *passim*. Lit. *en todas las criaturas que se encontraban en la Obra de la Creación*.

2.- Lit. *confirmó su fuerza*. La expresión *lě-yappot et ha-koah* (= embellecer la fuerza / confirmar el vigor) es un modismo talmúdico (B. B. 51a, *passim*). Por lo general significa *conferir prerrogativas / confirmar la preeminencia*. Aparece también en la p. siguiente.

3.- Cfr. Sal. 71, 15.

4.- Cfr. Ha. 2, 1.

5.- Cfr. Éx. 33, 21.

6.- Cfr. Is. 40, 18.

7.- Cfr. Jb. 42, 7.

במעשה בראשית נמצאים. / ולכן עמו המקום שתפה, / כי ביצירת האדם כחה יפה. / ועוד
ידעתי בדבר ספורות, / אבל להשם הנסתרות. /

ויצעק הכומר: "ובצלם ודמות, מה תוכל לומר ומה תשיב אל תוכחתי?" /

ויאמר אחיטוב: "הנה המקום אתי; / ואתה, עקר הגולם.

5 / איך תחשוב לבורא דמות וצלם? / הלא הנביא אמר בשכלו: / "ומה דמות תערכו לו?"
/ אבל היה לך להכלם, / כי אינך יודע מלת 'צלם', / ועל כן לא דברת נכונה. / ואני
אלמרח בינה, / כי מלת 'צלם' לפעמים משמשת / על צורה נפעלת ונעשית, / ולפעמים על

- 1 O4 F | לבן : O1 O2 O3 O6 N L | ולכן N | במעשי : O1 O2 O3 O4 O6 F L | במעשה
F | שתפו : O1 O2 O3 O4 O6 N L | שתפה | L | עשה : O1 O2 O3 O4 O6 N F | עמו
O1 O2 O3 O4 O6 F L : | ביצירת | om. O3 | L : בו : O1 O2 O4 O6 N F | כי
emendavi : | כחה | O2 | אדם : O1 O3 O4 O6 N F L | האדם | N | ביציר
F. | יפו : O1 O2 O3 O4 O6 N L | יפה | N | כחה : F | כח : O1 O2 O3 O4 O6 L | כחו
L | אך : O1 O2 O3 O4 O6 N F | אבל | O3 O4 | ספירות : O1 O3 O6 N F L | ספורות
cett. | נסתרות : O3 | הנסתרות | O6 | להשגב : O4 F | לשם : O1 O2 O3 N L | להשם
3 O1 O2 O3 | ויצעק | F scr. i. m. scil. cap. vigesimum novenum | כ"ט | F | ויצעק
O2 O6 F | ודמות | O1 O2 O3 N L | בצלם : O4 O6 F | ובצלם : F | ויען : O4 O6 N L
O2 N | יוכל : O1 O3 O4 O6 F L | תוכל | N | הרמות : O1 O3 O4 | וברמות : L
O6 : | על תוכחתי : O1 O2 | אל תוכחתי | O2 | תושב : O1 O3 O4 O6 N F L | תשיב
O4 non videtur finis. | [לתוכח] : O3 L | אל תוכחת : N | אל תוכחתי : F | לתוכחתי
4 O1 O2 O4 O6 N F L : | הנה המקום אתי : O1 O2 O3 N L | ויען : O4 O6 F | ויאמר
O1 O2 O4 O6 N F L : | ואתה | O2 O6 | מקום : O1 O4 N F L | המקום | om. O3 |
N. | עקור : O1 O2 O3 O4 O6 F L | עקר | O3 | אתה
5 O1 O2 O3 N L | להבורא : O4 O6 F | לבורא | N | ואיך : O1 O2 O3 O4 O6 F L | איך
O1 | תערכו | cett. | והלא : O2 | הלא : F | עולם : O2 | צלם : O1 O3 O4 O6 F L | וצלם
O2 O3 O4 O6 F L : | תעברו : N.
6 O2 O3 | להכלים : O1 O4 O6 N F L | להכלם | om. O4 F | O1 O2 O3 O6 N L : | אבל
O1 O2 O3 N L | וצלם : O4 O6 F | צלם : O4 O6 F | מבין : O1 O2 O3 N L | יודע
O4 non videtur finis | [] : F | ועל : N L | וע"כ : O2 | על כן : O1 O3 O6 | ועל כן
O1 O3 F. | אני : O2 O4 O6 N L | ואני | L | רברתיך : O1 O2 O3 O4 O6 N F | רברת
7 O1 O2 | משומשת | O3 (fin. f. 115 r.) | למלת צלם : O1 O2 O4 O6 N F L | מלת צלם
O4 | נפ] : O1 O2 O3 O6 N F L | נפעלת | O6 | משורשת : N | משמשות : O3 O4 F L
O1 O2 N. | לפעמים : O4 O6 F | ופעמים : O3 L | ולפעמים | non videtur finis

se diferencia de la materia y quiere decir entendimiento y preeminencia para renombre, gala y ornato¹. Y a semejanza nuestra quiere decir con esbelta estatura², con la que confirmó la preeminencia del hombre³, [pues] el hombre se distingue del animal por imagen y estatura. Y cuando analices, la palabra *hagamos* no te resultará asunto arduo, porque al producir la tierra especies vegetales, bestias, animales y flores⁴, no hallamos la palabra *hagamos*. Dios, grande en consejo⁵, es como el que *echa el condimento en el puchero*⁶, para que le sirva de provecho [al hombre] pernoctar en la opulencia⁷. Todavía les encuentras a los sabios del Talmud: "El hombre tiene ángel guardián; pero el animal no tiene ángel guardián"⁸.

«¡Ea!, examina mis palabras con el ojo de tu inteligencia. Escucha y ten presente⁹, que como enseñanza y testimonio¹⁰

1.- Cfr. De. 26, 19. Es la interpretación que de Gé. 1, 26 hace Maimónides en el *Moreh Nēbukim*, basada en la distinción entre forma artificial y forma sustancial. Vid. *infra*, p. 262.

2.- Bēr. 43b, Šabb. 62b, *passim*.

3.- Lit. *con la que embelleció el vigor del hombre*. Cfr. B. B. 51a, *passim*. Vid. p. anterior, nota 2.

4.- Vid. Gé. 1, 11-25.

5.- Je. 32, 19.

6.- Expresión de la fraseología del autor; vid. *supra*, p. 6.

7.- Cfr. Sal. 49, 13.

8.- Cfr. Šabb. 53b.

9.- Jb. 5, 27.

10.- Is. 8, 20.

שם צורה משכלת, / אשר מן הגשמות נברלת; / ור(וצה) ל(ומר) שכל ומעלה / לשם, ולתפארת ולתהלה. / ו'כרמותנו' ר(וצה) ל(ומר) בקומה זקופה, / אשר כח הארם בה יפה; / ונברל הארם מן הבהמה / בצלם ובקומה. / ובאשר תרקרק, מלת 'נעשה' / לא יהיה לך דבר קשה, / כי בהוצאת הארץ מיני צמחים, / ובהמה, וחי' ופרחים, / מלת 'נעשה' לא נמצא. / והאלוה, גדול העצה, / הוא בנותן בקרירה תבלין / כדי להועילו ביקר לליו. / וכן תמצא עוד לחכמי התלמוד: / גברא אית ליה מזלא, / אבל בהמה לית לה מזלא. / הן בחון דבריי בעין שכלך; / שמענה ואתה דע לך. / ואני לתורה

5

- 1 O1 ור"ל | (i. m. הגשמות. scr.) F הנשמת : O4 הגשמות : O1 O2 O3 O6 N L : הגשמות O1 O4 ומען] : O6 מעלה : O1 O2 O3 N F L : ומעלה | O4 ר"ל : O3 O4 O6 N F L : non videtur finis.
- 2 O1 O2 O3 O4 O6 זקופה | O4 F וברמות : O2 כרמותנו : O1 O3 O6 N L : וכרמותנו O2 F : בה | O3 L היהודים : O2 ארם : O1 O4 O6 N F : הארם | N זקופה : F L : O3 כחם : O1 N L : כח : O4 O6 : בו
- 3 O1 O2 O3 N בצלם | O4 non videtur finis : O1 O2 O3 O6 N F L : ונברל O1 O2 O3 O6 N F L : ובקומה | O4 להלון בזקיפות : O6 F להלון בצלם : O1 O2 O3 O4 O6 N : תרקרק | O6 ובאשר : O1 O3 O4 O6 N F L : ובאשר | O4 הקומה O4 במלת : O1 O2 O3 O6 N F L : מלת | O2 דרקרק : F L :
- 4 O1 O2 O3 בהוצאת | F יהיה : O2 O6 יהי' לך : O3 L יהא לך : O1 O4 N : יהיה לך O1 O2 O6 N F L : וחי' | O2 ארץ : O1 O3 O4 O6 N F L : הארץ | O4 בהוצאות : O6 N F L : F : והפרחים : O1 O2 O3 O4 N L : ופרחים | N ובחי' : O4 וחי' : O3 O6 F L : O2 אלא : O1 O3 O4 O6 N F L : מלת | O6 והפורחים
- 5 O1 O2 O3 N L : הוא | O4 O6 F והאלקים : O2 ואלהי : O3 L ואלוה : O1 N : והאלוה N : בנותן : O6 בנותן : O1 O2 O3 O4 F L : בנותן | O4 O6 F היה
- 6 O4 מלה גברא : O1 O2 O3 N L : גברא | O2 O3 L תלמוד : O1 O4 O6 N F : התלמוד O1 O2 O3 : אבל בהמה | O6 N ליי' : O1 O2 O3 O4 F L : ליה | F דולה גברא : O6 O4 : O6 N F L : ובהמה : O4
- 7 O3 : בן : O4 והן : O1 O2 O6 N F : הן | N ליי' : O2 O3 F : ליה : O1 O4 O6 L : לה O1 O2 O3 O4 O6 N F L : בעין | O6 om. : O1 O2 O3 O4 N F L : רבריי | L : וכן O1 O2 O3 : ואתה | L ושמע נא : O1 O2 O3 O4 N F : שמע נא : O6 שמענה | O2 עין O4 N F L : זאת : O6

yo te contestaré a eso de "No se apartará el cetro de la tribu de Judá"¹, con lo que *has levantado tu voz contra mí*² y pesas tus palabras con *balanza fraudulenta*³. Tú, perspicaz, ¿cómo has llenado tu boca de viento? La palabra que esgrimes será **una trampa para ti**⁴ y, a tu pesar, no podrás extenderte al pasaje que interpretas, pues desde el día en que Nabucodonosor sojuzgó Jerusalén⁵, ya no se levantó otro rey en Judá; y aunque en los días de Zorobabel *hubo respiro*⁶, no se denomina *rey*, sino **gobernador**⁷. Desde entonces en adelante gobernaron sacerdotes y los reyes de la dinastía de los Hasmoneos⁸, y desde el momento de la destrucción del Templo hasta que se formalizó la fe⁹, hay ya cerca de 400 años. Aquel reino tampoco cesó en sus

1.- Gé. 49, 10.

2.- Cfr. Is. 37, 23.

3.- Cfr. Os. 12, 8.

4.- Éx. 23, 33.

5.- Hecho que se produjo en el año 586 a. C. Vid. II Re. 25 y II Cr. 36.

6.- Cfr. Éx. 8, 11.

7.- Cfr. Ag. 1, 1; Esd. 2, 2; *passim*. Vid. J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 432-433.

8.- Los descendientes del sacerdote Matittiyahu de Modín: Judas, Jonatán, Simón, Juan Hircano I, Aristóbulo I, Alejandro Janeo, Salomé Alejandra, Hircano II y Aristóbulo II.

9.- Probable alusión a los *Hombres de la Gran Sinagoga*, sucesores del sacerdote Esdras, reguladores de las oraciones litúrgicas e iniciadores de la compilación y estudio sistemático de la ley oral. Vid. Bër. 33a.

ולתעודה / אשיב לך על לא יסור שבט מיהודה, / אשר עלי הרימות קול / ובמאזני
 מרמה דברריך תשקול. / ואתה, הפיקח, / איך מלאת פִּיךָ רוח? / והרבר אשר אתה
 מקשקש, / יהיה לך למוקש, / ולא תוכל על ברחך לפרש / אל המקום אשר אתה דורש.
 / כי מיום אשר נבוכדנצר על ירושלים רדה, / לא קם עוד מלך ביהודה. / ואף כי בימי
 זרובבל היתה רווחה, / לא נקרא מלך אלא פחה. / ומאז והלאה מלכו כהנים / ומלכי
 5 בית חשמונאים. / וכבר מעת החורבן עד נתגשמה האמנה / יש קרוב לארבע מאות שנה. /

- 1 O3 מיהודה ! O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : om. O2 fin. f. 18 v. | לך O1 O2 O3 N L : om. O4 O6 F : om. O1 עלי ! O1 O2 O4 O6 N L : O1 מיהודא : (i. m. פסוֹר לא יסור שבט מיהודה F (scr. O2 O6 F N. O2 O6 F N. O1 O3 O4 L : ובמאזני ! O4 עליו : O2 O3 O6 N F L :
- 2 O6 : ואתה הפוקח : O1 O2 O3 N F L : ואתה הפיקח ! O1 O2 O3 N F L : F fin. f. 21 v. | omn.; מרמה : O1 O2 O3 O6 N L : איך ! O4, cfr. I Sa. 26, 19 | ובנחלת שקר אתה מסתפח : O1² פִּיךָ ! O4 באתי : O2 מילאת : O1 O3 O6 N F L : מלאת ! O4 עֵינֶיךָ : F אשר : O1 O2 O3 O6 N F L : רוח ! O4 דברריך : O6 F : חפניך : O1 O2 O3 N L : הפִּיךָ : O1 O2 O3 N L : ודבר : O4 O6 F : והרבר ! O4 non videtur finis | לפי [: O5 לקפח :
- 3 Ante מקשקש verbum בו habent O1 O2 N L : יהיה ! O1 O2 O3 O4 N F L : O1 O2 O3 O4 O6 : לפרש אל ! O3 O4 N F L : עֵינֶיךָ : O1 O2 O6 : על ברחך ! O6 היה : O2. דורש : O1 O3 O4 O6 N F L : אתה דורש ! F : לפוש על : O1 O3 O4 O6 N F L :
- 4 N | נבוכד נאצר : O1 O2 O6 L : נבוכד נצר : O3 F : נבוכדנצר : O4 אשר נבוכדנצר : O1 O2 O3 O6 N F L : ירושלים : O4 לא ! O1 O2 O3 O4 O6 N L : O4 O6 F : ואף כי ! N מיהודא : O1 O2 O4 O6 L : ביהודא : O3 F : ביהודה ! F ולא : O1 O2 O3 N L. ואף : O1² ואף אם :
- 5 O1² O2 O3 O4 O6 N F L : פחה ! O2 O4 : הרווחה : O1 O3 O6 N F L : רווחה : O1 O3 : מלכו כהנים ומלכות בית חשמונאים וכבר מעת החורבן עד נתגשמה ! O1 פוחה : O4 O6 F L : om. O2 N : כהנים ! O1 O6 L : O3 O4 L : מלכי ! emendavit ומלבי : F. ומלכו : O1 O3 O4 O6 L : ומלכות : Posnanski :
- 6 O1 O6 F : נתגשמה ! O3 O4 O6 F L : חשמונאי : O1, fort. cum articulo : חשמונאים : O1 O2 : קרוב ! O4 האמונה : O1 O3 O6 F L : האמנה ! O3 L : נתלאה : O4 נתגשאה : O1 O2 O3 O4 : לארבע מאות שנה ! O4 O6 F : יש קרוב : O3 (fin. f. 115 v.) N L : O6 N F : למאתיים שניי : L.

días [de Jesús], pues fue transferido a Herodes¹, Antipas² y Agripa³, hasta que llegó Tito⁴ y destruyó nuevamente el Templo, y lo convirtió en zarzas y abrojos⁵. En cuanto a las palabras que aún profieres, que Jesús es el rey Mesías⁶, ¿por qué puso un límite diciendo *hasta*? Al contrario, tendría que haber dicho *no se apartará jamás*⁷. Pero cuando escudriñas las palabras de los sabios, no encuentras en ellas nada *torcido ni doloso*⁸, pues los conocedores del Testimonio dijeron: **No se apartará el cetro de Judá**: éste es el Exilarca⁹ que está en Babilonia y le llaman **Rab ha-Hobel**¹⁰. **Ni el bastón de mando de entre sus pies**: éste es el *Naši*¹¹, que *destruye al norteño*¹². Y aún no se ha apartado de su mano el cetro, [en tanto que] el bastón y el látigo se transmite en su mano para corregir con amonestación y reprensión al **que**

-
- 1.- Herodes el Grande (73 - 4 a.e.c.), rey de Judea por nombramiento del Senado de Roma. Vid. E. SCHÜRER, *Historia del pueblo judío en tiempos de Jesús*, Madrid, 1985; vol. I, pp. 350-428.
 - 2.- Hijo y sucesor del anterior, murió en el año 39 e.c.
 - 3.- Nombre de dos reyes judíos: Herodes Agripa I (10 a.e.c. - 44 e.c.), nieto de Herodes el Grande; y Herodes Agripa II (27 - 93), su hijo y sucesor. Vid. E. SCHÜRER, *op. cit.*, pp. 568-582 y 602-618.
 - 4.- Flavio Tito Vespasiano (39-81), hijo y sucesor del emperador Flavio Vespasiano y conquistador de Jerusalén. Vid. A. PIGANIOL, *Historia de Roma*, Buenos Aires 1961 [reed. 1981], pp. 268-273.
 - 5.- Is. 5, 6; *passim*. El Templo fue destruido finales de agosto del año 70, el mismo día y mes que la vez anterior. Vid. FLAVIO JOSEFO, *La Guerra de los Judíos*, VII, 10 y VII, 18.
 - 6.- Sukk. 52a, Gé. Rab. II, 4; *passim*.
 - 7.- En hebreo hay un juego de palabras: 'ad (hasta) y la-'ad (jamás).
 - 8.- Cfr. De. 32, 5.
 - 9.- Máxima autoridad política y civil de las comunidades judías de Babilonia desde el rey parto Vologases I (siglo I e.c.) hasta la conquista árabe. En el Talmud aparece con frecuencia en arameo, *Reš Galuta'* (Běr. 46b, *passim*). Vid. J. NEUSNER, *A history of the Jews in Babylonia*, Leiden 1969-1970 [reed. Chico 1984], vol. I, *passim*.
 - 10.- Jon. 1, 6. Lit. *jefe de la tripulación*.
 - 11.- Título del presidente del Sanhedrín (Pës. 66a, *passim*). Tras la destrucción de Jerusalén (70 e.c.) se convirtió también en una institución civil y política de los judíos ante los romanos (el *Patriarca del Pueblo* del *Codex Theodosianus* XVI, 8).
 - 12.- Cfr. Jl. 2, 20. En el texto bíblico alude a la plaga de la langosta, que atacaba a Israel desde el norte; aquí, a los cristianos.

גם בימיו אותה מלכות לא פסקה, / כי להוררוס ואנטיפי ואגריפס נעתקה, / עד בא טיטוס
והחריב הבית, / ושם אותו שמיר ושית. / ועוד לרבריק שאתה משיח / שישו הוא המשיח,
/ למה שם גבול לומר 'ער' / ארברה, 'אמר 'לעד'. / אבל כשרברי חכמים תבקש, / אין
בהם פתלתול ועקש, / כי אמרו יודעי תעורה / לא יסור שבט מיהודה / זה ראש
גולה שבבבל, / וקוראים אותו 'רב החובל'; / 'ומבין רגליו מחוקק' / זהו הנשיא, צפוני
פוקק. / ועדיין השבט מירם לא סר, / ומקל ורצועה בידם נמסר / לייסר בניזפה וגערה /

5

- 1 O1 O2 O3 L : O4 O6 F : N כי : O4 אותה : cett. | אותו : O1 O2 O3 F : להוררוס : O1 להוררוס : O1² O2 O3 O6 N L : O4 המלכות : O6 N F L : O4 F : ולמונבו : O6 ומונבו : O1² O2 O3 N L : O6 ואנטיפי : coneci ואנטיפי : L : ואגריפוס : O2 אגריפוס : O6 ואגריפ' : O1 O3 N : ואגריפס : O1 וארקילאוס : O4 הועתקה : O1 O2 O3 O6 N F L : נעתקה : F ולאגריפס : O4 ולאגריפס : O1 O2 O3 N L : O1 כי : O4 בא : O6 F : בא
- 2 O1 O2 O3 O4 N : O1 O2 O3 O4 L : את הבית : O2 O3 O4 O6 N F : O1 (fin. f. 105 v.) הבית : O1 O2 O3 F : שמיר : O1 O2 O3 F : אותם : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אותו : O6 ושת : L וישם : O6 לרבריק : O1 O2 O3 O4 N F L : O4 לשמיר : O6 N F L : המשיח : Ante L : om. : O1² O2 : שאתה משיח : O1 O3 O4 O6 N F : שאתה משיח : O4 O6 F : habent מלך verbum
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 N F L : eras. F¹ : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : לומר : O2 גבול : O1 O3 O4 O6 N F L : גבול : L : לא יאמר לעד : O1 O3 N : יאמר לעד : O4 O6 F : א"כ : O1 O2 O3 N L : ארברה : O4 : יאמר לא יסור לעד : O6 לא יסור לעד : O2 היה לו לומר לעד : כי יבוא אילה עד ר"ל מאחר שהמה verba לעד Post F : יאמר לא יסור מיהודה לעד : מתייחסין התלוי אחר שבט יהודה והוא קיבל מלכות בית דוד א"כ יאמר לא יסור שבט : habet F cum clavibus interpositionis { } : O1 O2 O3 O6 N F L : כשרבר : O4.
- 4 O1 O2 O3 F N : מיהורא : O3 F N : מיהודה : O4 F : יאמרו : O3 אומרו : O1 O2 O6 N L : אמרו : O4 O6 L : O4 : הוא : O6 : זהו : O1 O2 O3 N F L : זה : O4 O6 L
- 5 O2 N : שבבל : O1 O3 O4 O6 F L : שבבבל : O4 הגולה : O1 O2 O3 O6 N F L : גולה : O1 O2 O3 O1 O2 O3 : ומבין : O2 וקראו אותם : N וקוראים : O1 O3 O4 O6 F L : וקוראים אותו : O4 O6 N L : הנשיא : O1 O2 O3 O6 : O2 זה : O1 O3 O4 N L : זהו : F ובין : O4 O6 N L : O4 שבא"י : O6 צפונים : L מצפוני : O1 O2 O3 N F : צפוני : O4 F : נשיא : N L
- 6 O1 O3 : השבט : O4 לרבר ה' משתוקק : O6 שוקק : O2 בוקק : O1 O3 N F L : פוקק : O4 O6 N F L : om. : O1 O3 O4 O6 F L : מירם לא סר ומקל ורצועה : O2 om. : O3 : נאסר : O2 שבט נמסר : O1 O4 O6 N F L : נמסר : N ex homoioteleuto : O1 O2 : לייסר : F לידן בסיף ובסקילה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לייסר בניזפה וגערה : O1 O2 O3 : וגערה : O2 נזיפה : O1 O3 O4 O6 N L : בניזפה : N ליסור : O3 O4 O6 L : O4 ובגערה : L

comete una transgresión¹. Y he aquí que con la integridad de mi corazón², yo atestiguo que, a mi paso camino del País de la Hermosura³, me dijo el mentor que allí hay un *rab* al que llaman *el Nagid*⁴. Y, estando en la ciudad de Babilonia, vi entre los exiliados⁵ a un hombre valiente⁶, maestro eminente. Le llaman *Ro'sš Golah*⁷, y tiene un libro de linajes⁸ ilustres hasta *David, el rey compositor*⁹.

«Pero si no crees ni optas por esta interpretación,
5 *ven, te llevaré a otro lugar*¹⁰. Lo que has creído conveniente explicar¹¹ e interpretar como término de realeza¹², lo interpretaré yo como término de

1.- Sot. 3a.

2.- Gé. 20, 5.

3.- Da. 11, 16 y 11, 41.

4.- Nombre del máximo representante de los judíos en los países islámicos.

5.- De. 21, 11.

6.- I Sa. 31, 12; *passim*.

7.- El *Exilarca*, cuyo nombre transcribo en este caso.

8.- Pës. 62b.

9.- Cfr. Cant. Rab. IV, 4.

10.- Cfr. Nú. 23, 27

11.- Lit. *lo que has visto decir*.

12.- Esto es, la palabra *šebet* (cetro) de Gé. 49, 10.

אשר עובר עבירה. / והנני מעיד בתוס לבני, / כי בעברי דרך ארץ הצבי, / הגיד לי
המגיד / שיש שם רב, קוראים לו 'הנגיד'. / ובהיותי בבבל, הקריה, / ראיתי בשביה /
איש חיל, רב המעלה, / קוראים לו 'ראש הגולה', / ויש לו ספר יוחסין נורעים / עד
דוד, המלך המנעים. /

אך אם בפירוש זה אינך מאמין ובוחר, / לך,
אקחך אל מקום אחר. / מה ראית לומר ולפרש 'שבט' לשון מלוכה, / אני אפרשנו לשון

5

- 1 O1 O2 O3 N : אשר O6 L : F : איש O4 את איש : F : אשר O1 O2 O3 N :
O1 בעברי | habet O4 אני verbum מעיד Post O2 עברו : O3 עברה : O1 N : עברו
O3 O6 N F L : O1 O2 N F : הצבי O4 F : ארץ הצבי | O4 בעבורי : O2 בעבר : O3 L : צבי
- 2 O1 O2 O3 O4 N : אותו O6 (fin. f. 12 v.) F : לו O2 : O1 O3 O4 O6 N F L :
O1 O2 O3 O6 N F L : O1 O2 O3 O6 N F L : O2 O4 F : נגיד O1 O3 O6 N L : O1 O3 O4 O6 N F L :
O1² O2 O4 : הקריה F : בבלה O2 N : בבל O1 O3 O4 O6 L : O4 ובהיותו
O6 N : F : קרייא O3 L : קריה : O1 הקרי : O6 N
- 3 O1 O2 O3 O6 N F L : [O4 non videtur finis | O1 O2 O3 O6
N L : O1 O2 O3 O4 N F : ספר O4 O6 F : להם O1 O2 O3 N L : לו O4 F : גולה : O6 L :
O6 : om. O6 : יחוסים O2 N : יחוסים O1 O4 F : יחוסים O3 L : יוחסין O6 :
O1² O4 O6 F : נוערים O1 O2 O3 N L.
- 4 O1 O2 O3 O6 N F L : O1 O3 O4 O6 F L : המנעים O4 המלך דוד : O1 O2 O3 O6 N F L :
O2. משים : N המשי
- 5 O4 F : פירוש זה : L בפ"ז זה : O1 O3 O6 N : בפירוש זה | O4 fin. f. 10 v.; omn.;
O1 O3 N L : אינך מאמין ובוחר | O2 בא בפירוש זה : (fin. f. 22 r.) :
O4. אתו בוחר : O6 F : אינך בוחר : O2 אינך מאמין ובוחר
- 6 O4 : טעם : O1 O2 O3 O6 N F L : O4 F : ואקחך : O1 O2 O3 O6 N L :
O1 O3 N L (fin. f. 11 v.) : לומר ולפרש | N ראיתי : O1 O2 O3 O4 O6 F L :
N F : אפרשנה : O1 O2 O3 O4 O6 L : אפרשנו | O6 לפרשו : O4 F : לפרש : O2 לומר

sometimiento y de confusión. Pues Jacob, el íntegro y humilde, pretendió *revelarles a sus hijos el final*¹, cosas futuras y secretos, misterios y enigmas que *les sucederían al cabo de los días*². A Judá le indicó que primero sería cachorro y después león³, y a continuación le aseguró que *cada uno se sentaría con tranquilidad bajo su parra y bajo su higuera*»⁴.

«Luego le dio a conocer junto con éste detalles escondidos: que sus hijos serían oprimidos con el cetro, que en la diáspora *marcharían en tumulto*⁵ y que no se apartaría de ellos definitivamente [y] sin vuelta la vara del opresor⁶ ni el bastón de mando de entre sus pies⁷, es decir, transmitido en la humillación. Y [habría] muchos días en que no se apartaría, hasta que viniera Šiloh⁸ y conociera Dios lo que le pertenecía. Y *entre sus pies* quiere decir en la humillación y entre los hijos de los hombres como *exaltación de la pequeñez*⁹. Después volvería a ser suya la obediencia de

5

1.- Cfr. Gé. Rab. XCVIII, 2.

2.- Cfr. Gé. 49, 1.

3.- Vid. Gé. 49, 9.

4.- Cfr. I Re. 5, 5 y Mi. 4, 4.

5.- Cfr. Sal. 55, 15.

6.- Is. 9, 3.

7.- Gé. 49, 10.

8.- Gé. 49, 10.

9.- Cfr. Sal. 12, 9.

los pueblos¹, y los hijos del extranjero serían para él *labradores y viñadores*² y *atarían su borriquillo a la vid y a la cepa*³, pues dominaría a todos los pueblos con firmeza y se levantaría **después de su caída**⁴. ¡Dichoso quien **esperase**⁵ en él!».

«En cuanto a *la rebelión que has predicado*⁶ y a la emisión de **un sonido confuso**⁷ a propósito de "He aquí que la joven **concebirá**"⁸, he aquí que *has ofrecido un fuego profano*⁹, *te has descubierto como se descubren los vanos*¹⁰, y te has quedado pendiendo *de telas de araña*¹¹. *Uncido está el yugo de tus pecados*¹², porque tú no eres apresado por una sola falta, sino que ¡cuántas faltas cometes! *Pastoreas a los necios*¹³ y te pierdes junto con los pecadores¹⁴.

1.- Gé. 49, 10.

2.- Cfr. II Re. 25, 12 y Je. 52, 16.

3.- Cfr. Gé. 49, 11.

4.- II Sam. 1, 10.

5.- Da. 12, 12.

6.- Cfr. Je. 28, 16.

7.- Yom. 19a, *passim*.

8.- Is. 7, 14.

9.- Cfr. Le. 1, 1; *passim*. *Fuego profano* es el que no cumple las condiciones de pureza y legitimidad ritual, como el que ofrecieron Nadab y 'Abihu, hijos de Aarón (vid. Le. 10, 1-3).

10.- Cfr. II Sam. 6, 20.

11.- Cfr. Is. 59, 5.

12.- Cfr. La. 1, 14.

13.- Cfr. Za. 11, 15.

14.- Cfr. Nú. 16, 26.

יקהת עמים, / ויהיו לו בני נבר יוגבים וכורמים. / ויאסרו עירו לגפן ושורקה / כי
ימשול בכל העמים בחזקה. / ויקם אחרי נפלו; / אשרי המחכה לו. /

ואשר דברת סרה / והוצאת קול הברה / מן הנה העלמה הרה, / הנה
הקברת אש זרה, / וכהגלות הריקים נגלית / ובקורי עכביש נתלית. / ועול פשעך
נשקד, / כי לא בטעות אחת אתה נלכד, / אלא כמה טעיות אתה טועה, / ואת האוילים

5

1 O1 O2 נבר | O4 ויהיו : L ויהיה לו : O2 ויהי לו : O3 N ויהי לו : O1 O6 F ויהיו לו 1
O4 O6 N F : O2 O3 L | וגבים : O1 O4 O6 N F | יוגבים : L נברים : O3 נברי : O4 O6 N F :
transmutavi praepositionem : עירו לגפן | O3 L ויאספו : O1 O2 O4 O6 N F : ויאסרו
O4 O6 F : ושורקה | O4 F לגפן עירו : O2 לגפן : O1 O3 O6 N L : לעירו גפן :
O1 O2 O3 N L : שורקה

2 O6 : בחזקה : O1 O3 O4 N F L : בחזקה | O2 עמים : O1 O3 O4 O6 N F L : העמים
O1 O2 O3 O4 N F L : נפלו | O2 אחר : O1 O3 O4 O6 N F L : אחרי | O2 בחזקה :
Post O2 | אשר מחכה : O1 O3 O4 O6 N F L : אשרי המחכה | O6 נופלו
ואני מיה באתי לרקרק למה לא תפס לשון המדקרק החכם הנקרא קמחי המפרש עד
מלשון ערי עד כשיחי עם המנוס תעיר עליו שהרחיק עד מבי גדוליו ומלת כי למבינו
ser. F i. m. ואמרו מה לו רק יאמר עד יבוא שילה

3 O1 O2 O3 O6 N F L : והוצאת | O2 אשר : O1 O3 O4 O6 N F L : ואשר
O1 O3 L : מן הנה העלמה הרה | O2 כל : O1 O3 O4 O6 N F L : קול | O4 והוצאות
F ser. הרה | Post O2 : om. O4 O6 F : מהנה העלמה הרה : N מן הנה עלמה הרה
i. m. פסור הנה העלמה הרה

4 F | אז : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אש | O1 O2 O3 O6 N L : קרבת : O4 F : הקרבת
L | ובהגרות : F ובניגלת : N ובגלות : O1 O2 O3 : ובהגלות : O1² O4 O6 : וכהגלות
O3 L | עליתה : F נגליתה : O2 N : נגלתה : O1 O4 : נגליתה : O1² O6 : נגלית
O1 O2 O4 O6 N F : עכביש | O3 L ובקופי : O2 ובקורי : O1 O4 O6 N F : ובקורי
O1 N F | נתלית : O1² O2 O3 O4 O6 L : נתלית : O3 L : העכביש
F. פשעך : O1 O2 O3 O4 O6 N L : פשעך

5 O1 O2 O3 O6 N F L : בטעות | N בשקר : O2 נשקד : O1 O3 O4 O6 F L : נשקד
F | אחר לבר : L א' : O1 O2 O3 O4 O6 N : אחר : emendavi אחת | O4 בעון טעות
O2 O3 L : טעות : O1 O6 N F : טעיות | O4 נפקר : O1 O2 O3 O6 N F L : נלכד
O3 O4 O6 N F L : האוילים | om. O2 N : O1 O3 O4 O6 F L : אתה טועה
O1. העוילים : O2 אוילים

Y [como estás] ebrio por el principio del pasaje,
baja a su final¹, porque es costumbre de los hombres dar una señal sobre algo
que ha de suceder cuatrocientos o quinientos años más tarde. Y ¿qué le
prometió el Profeta al rey Acaz?² Que *no se preocuparía ni temería*³. ¿Cómo
no estaría temeroso si no confiaba que se cumpliría la señal?⁴ Además, [está]
lo que aquél dijo: **Antes que el chico sepa rechazar el mal y elegir el bien,**
será abandonado el país⁵. Según tus palabras esta cuenta será mentira, pues
5 poco después el país fue abandonado y **convertido en desolación**⁶, y aquel
chico no nació hasta cuantísimos años [más tarde]. Aún te demostraré frente
a la autoridad que tú no comprendes la lengua de la Escritura y profieres su

1.- Běr. 10a, *passim*.

2.- Rey de Judá (ca. 735-715 a.e.c.), hijo de Jotam y padre de Ezequías. Vid.
II Re. 16; Is. 7-8 y II Cr. 28 y J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 329-332.

3.- Cfr. Is. 7, 4.

4.- La dada en Is. 7, 14: que la joven concebiría y daría a luz.

5.- Is. 7, 16.

6.- De. 28, 37.

אתה רועה, / ועם החוטאים תספה. / ושכור רישיה דקרא, שפיל לסיפיה, / כי דרך
 בני אדם לתת אות / על דבר שיקרה לאחר שנים ארבע או חמש מאות. / ומה הנטיח
 הנביא למלך אחז / שלא ידאג ולא יפחד? / איך לא יהיה ירא, / ואינו בוטח אם האות
 יקרה? / ועוד מה שהוא אמר: "בטרים ידע / הנער מאוס ברע / ובחור בטוב הארץ
 תעזב". / לרבריק חשבון זה יהיה כזב, / כי קרוב אחר כך נעזבה הארץ והיתה לשמה, /
 5 ואותו הנער לא נולד עד שנים כמה וכמה. / עוד אוכיחך נגד השררה / שאינך מבין לשון

- 1 $O1^2 O2 O3 L$: ועם החוטאים תספה F | את $O1 O2 O3 O4 O6 N L$: אתה 1
 $O4$: ואת החוטאים תספה $O6 N$: ועם החוטאים אתה תספה F : ועם התועים תספה
 $O1^2 O2 N F$: ושפיל $O1$: ושכור $O1$ | ועם החוטאים תספה ועם החוטאים תספה
 $O4$ לרישא $O3 F$: לרישה N : רישא $O1$: רישיה | $O4$ שטיא שפיל $O3 O6 L$: שפיל
 $O6$: cett. | ושפיל $O6$: שפיל $O3 L$: om. $O3 L$: $O1 O2 O4 O6 N F$: דקרא $O2$: ברר $O6$:
 $O1^2$: לסופיה $O4 O6$: לסופיה $O3 N$: לסופיה $O6$: לסופיה $O1 O2 L$: לסופיה
 $O2$: cett. וכי $O2$: כי
- 2 $O6 N F$: שיקרא $O1 O2 L$: שיקרה $O4 O6 F$: דבר N : ער $O1 O2 O3 L$: על דבר
 F : אחר $O6$: לאחר $O1 O2 O3 O4 N L$: לאחר שנים | $O3 O4$: שקרה :
 $omn.$; $O3$ fin. f. 116 v.
- 3 $O4$: ירא $O1 O2 O3 O6 N L$: ירא F : אהודי $O3 O6 L$: אחר $O1 O2 O4 N$: אחז
 $O4 F$: ואיך $O1 O2 O3 N L$: איך $O4$: ושלא $O1 O2 O3 O6 N F L$: ולא F :
 $O1 O2 O3 O6$: ירא $O1 O2 O3 N L$: היה $O6$: יהי $O4 F$: יהיה $O6$: ואכתי איך
 $O4$: בטוח $O1 O2 O3 O6 N F L$: בטוח $O4$: לו מורא $N F L$:
- 4 $omn.$; F fin. f. $O2$: מ"ש $O4 O6 F$: מהו שאמר $O1 O3 N L$: מה שהוא אמר
 $O1 O2 O3 O6$: בטוב $O4 F^1$: ובטוב $O2$: בחור $O1^2 O3 O6 N F L$: ובחור $O22 v$:
 $O1^2 O2 O3 O4 O6 N F$: והארץ $O1^2 O2 O3 O4 O6 N F$: הארץ $O4 F$: בחר $N L$:
- 5 $O1^2 O2 O3 O4 O6$: תעזב לרבריק חשבון זה יהיה כזב כי קרוב אחר כך תעזב הארץ
 $O3 O4 O6 F L$: תעזוב $O1^2 O2 N$: תעזוב $O1^2 O2 O3 O6 N L$: לרבריק
 $O1^2 O2 O3 O4 O6 N F$: חשבון זה $O4 F$: ולרבריק $O1^2 O2 O3 O6 N L$: לרבריק
 $O1^2 O2 O3 O4 N L$: קרוב $O2 O4 O6 F$: כזב $O1^2 O3 N L$: כזב L : החשבון :
 $O4 O6 F L$: נעזבה $O4 O6 F$: אחר $O1^2 O2 O3 N L$: אחר כך $O6 F$: בקרוב
 $O1 O3 O6 F L$: הארץ היתה $O1 O3 O6 F L$: הארץ והיתה $O2$: עזב $O3 N$: תעזוב $O1^2$: תעזב
 $O2$: לשמה $O1 O3 O4 N F L$: לשמה $O2 N$: והארץ היתה :
 N : ילד $O4$: נודע $O1 O2 O3 O6 F L$: נולד F : נער $O1 O2 O3 O4 O6 N L$: הנער
 $O4$: ליני $O1 O2 O3 O6 N F L$: נגד N : הוכיחך $O1 O2 O3 O4 O6 F L$: אוכיחך |
 $O1$: מבין $O6$: כל השרר $O4 F$: כל השררה $O2 O3 L$: שררה $O1 N$: השררה F :
 $O4 F$: אפילו $O1 O2 O3 O6 N L$: לשון $O4 F$: יודע $O2 O3 O6 N L$:
- 6

burla diciendo que *'almah* es *virgen*. Por el contrario, *'almut*¹ es término [propio] de ternura en años y de niñez, sea doncella o desflorada la muchacha aludida con él². Y *'alam*³ se dice de quien es tierno en años aunque se haya aprestado a la *cohabitación con mujer*⁴. Así lo encontrarás en un versículo análogo y semejante [al citado]: **Volverá a los días de su adolescencia**⁵, y **Él nos conducirá para siempre**⁶. Hay aún un argumento poderoso, pues está escrito: **El camino del varón está en la joven**⁷. Y si el camino del varón estaba en ella, entonces no era virgen. Y en cuanto a lo que has dicho, [que] por eso la *mem* es *cerrada*⁸, entonces tendría que haber cerrado la *mem* de ha-*'almah*⁹. Y todavía *en razón de afrenta a ti*¹⁰, te *haré volver la espalda*¹¹,

-
- 1.- El nombre abstracto correspondiente a *'almah*. En este contexto es mejor transcribir que traducir ambas palabras. La interpretación del término *'almah* de Is. 7, 14 ha sido tema tradicional de controversia entre judíos (que lo entienden como *joven*, virgen o no) y cristianos (que lo entienden como *virgen* siguiendo la traducción de la Septuaginta). Vid. *infra*, pp. 280-281.
 - 2.- Lit *la palabra está entre doncella y desflorada*.
 - 3.- El sustantivo masculino correspondiente; no conviene traducirlo.
 - 4.- Cfr. Le. 20, 13.
 - 5.- Jb. 33, 25. La semejanza estriba en la aparición de otro nombre de la misma raíz y familia léxica, *'alumim* (= adolescencia).
 - 6.- Sal. 48, 15. Aquí no hay otra similitud que la homofonía, pues el *'al-mut* (= para siempre) de este versículo se entiende como relacionado con *'olam* (= mundo, eternidad). Vid. el comentario de Raši y de Abraham ibn Ezra en las *Miqra'ot G'dolot* a Sal. 48, 15.
 - 7.- Pr. 30, 19.
 - 8.- Cfr. Šabb. 104a. Se refiere a la *mem* final, que es completamente cerrada, a diferencia de la *mem* inicial o medial, que es *abierta* por abajo.
 - 9.- Es decir, tendría que haberse servido de la excepción ortográfica que aparece en Is. 9, 6 para corroborar que, excepcionalmente, *'almah* significaba *virgen* en Is. 7, 14. Vid. *supra*, p. 111, nota 11.
 - 10.- Cfr. Sal. 40, 16 y 70, 4.
 - 11.- Cfr. Sal. 56, 10 y La. 1, 8.

המקרא, / ואתה מדברר היתולה / באומרך עלמה היא בתולה. / ארברה, עלמות / לשון רבות בשנים, וילדות; / המלה בין בתולה, בין בעולה. / ועלם נאמר לאשר בשנים רך, / אפילו אם למשכב אשה נערך. / וכן תמצא בפסוק ביוצא בו זכרמות: / ישוב לימי עלומי, והוא ינהגנו על מות. / ועוד ראייה עצומה, / רכתיב: דרך גבר בעלמה. / ואם היה דרך גבר לה, / אם כן איננה בתולה. / ואשר אמרת בשביל כך המ"ם סתומה, / אם כן היה לו לסתום המ"ם של העלמה. / ועוד על עקב בושתיך אשיבך אחור, / רכתיב:

5

- 1 L : התלאה : O1 O2 O3 O6 N F | היתולה : O2 O4 F | מקרא : O1 O3 O6 N L | המקרא 1
O1 היא : O6 : om. O2 היא עלמה : O3 O4 L : העלמה : O1 N F : עלמה : O4 בתולה
O2 O4 N F : om. O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : ארבה : O6 שהיא : O3 היה : O2 O4 N F :
O6 ועלמה רק : O4 F : עלמה : O1 O2 O3 N L : עלמות
- 2 O4 שנים : O1 O2 O3 N L | בשנים : O2 רבים : O3 רבות : O1 O4 O6 F L : רבות 2
O1 המלה : O6 אבל יש לפרש : O4 ופי' : O2 וילדת : O1 O3 N L : וילדות : O1 O3 N L :
O6 : על הבתולה : O1 O2 O3 O4 N L : בתולה : O1 O2 O3 O4 N F : om. L :
O6 : בין על בעולה : O4 ובין בעולה : O1 O2 O3 N L : בין בעולה : F בעולה
O1 O2 O3 O6 בשנים רך : O6 יאמר : O1 O3 O2 O4 N F L : נאמר : F בין בתולה
O4 רך בשנים : F בשניו רך : N L
- 3 O3 L : ערוך : O1 O2 O4 O6 N F | נערך : N משכב : O1 O2 O3 O4 O6 F L : למשכב 3
N | בפסוק : O1 O2 O3 O4 O6 F L : בפסוק : O3 לבן : O1 O2 O4 O6 N F L : וכן
O4 בצלם וברמות : O1 O2 O3 O6 N L : וברמות : F כן : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בו
L : ישיב : O1 O2 O3 O4 O6 N F : ישוב : O1 O2 O3 O4 O6 N F : (ser. i. m.) וברמות : F ובנות :
- 4 F : עולמים עלמות לבן : O6 עלומי עלמות לב : O1² עלומין : O1 O3 O4 N L : עלומי 4
O1 O2 O3 O6 N ועוד ראייה : O2 ינהיג : O1 O3 : ינהיגנו : O1² O4 O6 N F L : ינהגנו
O1 O2 O3 O6 : ואם : om. N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : רכתיב : O4 F : וראייה עוד : L
O4 : אם : N F L
- 5 O2 O3 O6 L : אינה : O1 O4 F : איננה : O4 O6 F | יהיה : O3 הי' : O1 O2 N L : היה 5
ואת שהיתה עלמה לשעבר קורם שנודעת לדרך גבר א"כ verba בתולה Post N | אינו
אינו דומה לחבירו אשר עמו באו שנאמר עליהם שלשה המה נפלאו הרי הברלה מצויה
N | אמר : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אמרת : O4 habet ושגורה שיש בין פתוחה לסגורה
O1 O2 O3 O6 N L : סתומה : F שבשביל כן : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בשביל כך
O1 O2 O3 O4 : לסתום : O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : לו : O4 נסתמה : F סתום
O1 O2 O3 : אשיבך : O6 מ"ם : O1 O2 O3 O4 N L : המ"ם : N להסתים : O6 F L :
O4 O6 N L : אשיב : F

porque está escrito: *Cuajada y miel comerá hasta que sepa rechazar el mal y elegir el bien*¹, pues ciertamente le era necesario ingerir alimentos, ¡lejos de la Divinidad tal cosa! Y *es muy sorprendente a mis ojos*² que no te avergüences de estas palabras tuyas».

Y le dijo la reina al bravo 'Ahitub: «Es verdad: destrozas las objeciones de 'Eger; con *las agudas saetas de tus labios*³ le rompes toda la cara, y *la respuesta de la lengua*⁴ ha disparado tu fuerza. Pero hazme saber quién fue aquella joven y quién fue aquel niño a quienes el

5 Profeta alabó y encomió».

Contestó: «Así lo haré, señora mía. *Mi palabra destilará como rocío*⁵, [expresaré] *con justicia todos mis dichos*⁶, y con verdad todas mis palabras. Es cierto que en ese capítulo⁷ había una vid de la cepa de Jesé⁸, cuyo nombre era el rey Acaz, y *sobre su espalda reposaba el principado*⁹ de Judá, y dos reyes se coaligaron contra él¹⁰. "Venid y

1.- Cfr. Is. 7, 15.

2.- Cfr. Za. 8, 6.

3.- Cfr. Sal. 45, 6.

4.- Pr. 16, 1.

5.- De. 32, 2.

6.- Cfr. Pr. 8, 8.

7.- El capítulo 7 de Isaías, donde está la profecía sobre la 'almah.

8.- Is. 11, 1.

9.- Cfr. Is. 9, 5.

10.- Peqah ben Rēmaliyahu de Israel y Rēšin de Damasco. Vid. Is. 7, 4-9, y J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 326-329.

”חמאה ודבש יאכל לדעתו מאוס ברע ובטוב בחור”. / הרי שהיה צריך לאכול אכילה,
/ וזה מן האלהות חלילה. / ומאוד בעיני יפלא / כי לא תבוש מדברך אלה. /

ותאמר המלכה לאחיטוב הגבר: / “אמת כי טענות עקר אתה שובר, /
ובחיצי שפתיך השנונים / אתה מנפץ לו כל פנים, / ומענה לשון כחך רמה. / אבל
הוריעני מי היתה אותה העלמה / ומי היה אותו הילר / אשר הנביא משבח ומסלר. /

5

ויאמר: “כן אעשה, ארונתי. / תזל כטל אמרתי, / בצדק כל אמרי /
ובאמת כל דברי. / אמת כי באותו פרק / היה מגזע ישי שורק, / המלך אחז שמו. / ושני

- 1 O2 : מאבל : O1 O3 O6 N F L | יאכל : O1 O2 O3 O6 N L | וחלב : O4 F | ורמש : O1
O1 מואס : O2 O4 O6 | מאוס : O3 | לדעתך : O1 O2 O4 O6 N F L | לדעתו : O4 | אבל
O3 N F L | O1² O3 L : בחור : O4 O6 F | om. O1 O2 O3 N L : ברע ובטוב : O1 O2 O3 N F L |
O3 N F L | omn.; O3 fin. f. 117 r. | צריך : O1 O2 N | בוחר : O4 O6 F | ובחור
O4 O6 F : לאכילה : O3 | לאוכל אכילה : O1 O2 N L | לאכול אכילה
2 O1 O3 N L : מן האלהות : O1² | וזה רחוק : O4 O6 F | חלילה : O1 O2 O3 N L | וזה
O1 O2 O4 O6 N F L : om. O3 : האלקי : O4 F | מאלקי : O6 : מן אלהות
O1 O3 O6 L : מדברך : O3 | תשיב : F | תשיב תבוש : O1 O2 O4 O6 N L | תבוש : O1
O2. מדרך : O4 N : בדברך : F | מדברך
3 Ante O1 O3 O4 O6 N F L : הגבר : O1 O3 O4 O6 N F L | scil. cap. trigesimum | ותיאמר : F
O1 O2 O3 O4 O6 F L : עקר : O1 O2 O3 N L | om. O1 O2 O3 N L | כי : O4 O6 F : O2 | גבר
N. עקור
4 O4 ובמענה : O1 O2 O3 N L | ומענה : O2 | שנונים : O1 O3 O4 O6 N F L |
O2 N | בחך : O1 O3 O4 O6 F L | בחך : O1 O3 O4 O6 F L | ובמענה : F (scr. i. m.) |
O4. כמה : O2 : נעימה : O1 O3 N : רימה : O1² O4 F L :
5 O4 | Ante habet זאת verbum היתה : O6 F | O1 O2 O3 O4 N L : תוריעני : O1 O2 O3 O4 N L |
O4 F | זאת העלמה : O2 | אותו עלמה : O6 : אותה עלמה : O1 O3 N L | אותה העלמה
O2 : אותו ילר : O1 O3 N L | אותו הילר : O2 O3 N | היתה : O1 O4 O6 F L :
O4. מסלר : O3 L | משבח ומסלר : O1 O2 O6 N F | משבח ומסלר : O4 O6 F | הילר
6 L : ויאמר בן : O2 | ויאמר אחיטוב בן עשו : O1 O4 O6 N F : O1 O4 O6 N F :
O3 O4 (fin. f. 11 r.) | תזל כטל : O2 O4 | ארונתי : O1 O3 O6 N F L | ארונתי : O3 | ותיאמר בן
O2. אמר : O1 O3 O4 O6 N F L | אמרי : O1 O2 N | כי תזל כטל : O1 O2 N |
7 omn.; O1 fin. | אמת : O2 | באמת כל דבר : O1 O3 O4 O6 N F L : ובאמת כל דברי
O4 | והיה : O1 O2 O3 N F L | והיתה : O2 O3 L | ישי : O1 O4 O6 N F : O1 O4 O6 N F :
O3 : יהודה : O4 | ביהודא : N : משרי : O1 O6 : משרה : O3 O4 F L | משרה : O6
O1 O2 O6 N L : המשרה : O4 : והור : F (scr. i. m.) | יהורא : O1 O2 O6 N L :

eliminémosle"¹, dijeron. *Se unieron en guerra contra él*², y su corazón parecía fundido como la cera³. Pero Dios, que escoge a David como príncipe suyo⁴, ordenó a su profeta Isaías: "Ve, pues, al encuentro de Acaz⁵ y asegúrale que no tendrá miedo de esos dos tizones humeantes⁶, porque de ninguna manera le podrán. Que próximamente caerán sobre ellos, como aguas copiosas desbordadas⁷, unos perseguidores que profanarán su país, y cercano está el día de su ruina⁸ y de su siega". Y el profeta le dio una clara señal: *He aquí*
5 *que la joven, esposa del rey, concebirá*⁹, la cual era entonces tierna en años y no considerada [apta] para la concepción de hijos¹⁰. Y todavía siguió esclareciendo la señal: que aquella joven daría a luz un hijo. También le

1.- Cfr. Sal. 83, 5.

2.- Cfr. Je. 49, 14.

3.- Cfr. Sal. 22, 15.

4.- Cfr. Sal. 78, 70.

5.- Cfr. Is. 7, 3.

6.- Is. 7, 4.

7.- Is. 28, 2.

8.- De. 32, 35.

9.- Cfr. Is. 7, 14.

10.- 'Abi, hija de Zacarías, y Acaz se casaron a temprana edad. Él tenía veinte años cuando empezó a reinar, y lo hizo durante dieciséis o diecisiete. Vid. II Re. 16, II Cr. 28 y J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 330-332.

מלכים עליו קשרו. / "לכו ונכחידהו", אמרו, / ונתקבצו אליו למלחמה, / ולבו נמס
 כדונג נרמה. / והאלוה, בוחר בדוד נשיאו, / צוה לישעיה נביאו: / "לך נא לקראת אחו,
 / והבטיחו שלא יפחד / משני זנבות האודים העשנים. / כי לא יוכלו לו על כל פנים /
 וכי בקרוב יבואו עליהם רודפים / כמים כבירים שוטפים / אשר יבזו את ארצם. /
 וקרוב יום אידם וקיצם". / ונתן לו הנביא אות ברורה: / "הנה העלמה אשת המלך
 הרה", / אשר היתה אז רכה בשנים / ולא נחשבת להריון בנים. / ועוד הוסיף האות ללבן:

5

- 1 O1 O2 O3 O4 O6 N L : לבו ונכחידהו ... עליו למלחמה. | F fin. f. 23 r. | omn.; מלכים 1
 L : ונכחידהו : O2 נכחידהו : O1 O3 O6 | ונכחידהו | om. F quasi ex homoioarcto |
 O4 ולהקבץ : O3 ונתקשרו : O1 O2 O6 N L | ונתקבצו | O4 ונכהו : N ונכחידו
 O4 | habet בחרו verbum למלחמה Post | L אליו : O1 O2 O3 O4 O6 N | עליו
 O1 O2 O3 O4 N F L : נמס | O1 ולא : O2 לבו : O1² O3 O4 O6 N F L : ולבו
 O6 כדונג.
- 2 O1 O2 O3 O4 N F L : נמס : O6 נרמה | O1 O2 O3 N L (fin. f. 12 r.) :
 O4 והאלוה : L ואלוה : O1 O2 O3 O6 N | והאלוה | O4 F ממוראו : O6 ונרמה
 O1 O2 O3 O6 L : ברור | O4 O6 F הבוחר : O1 O2 O3 N L | בוחר | F והאלקים
 O1 O3 O4 | L עברו ונשיאו : O1 O2 O3 O4 O6 N F | נשיאו | O4 N F | om.
 O1 O2 O3 O6 | N | O2 צא : O1 O3 O4 O6 F L | לך | O2 הנביא : O6 N F L :
 O3 F. לקרת : O1 O2 O4 O6 N L | לקראת | O4 בא : N F L :
- 3 O1 O2 O3 O4 N F L | O4 והבטיח : O6 F והבטיחו : O1 O2 O3 N L | והבטיחו
 F | האודים האלה : N האוזים : O1 O2 O3 O4 O6 L | האודים | O6 מפחד יהא נאחו :
 F. העשנים : O1 O2 O3 O4 O6 N L :
- 4 O1 O2 O3 O4 N F | יבוא : O1 O6 L | יבואו | O6 fin. f. 13 v. | omn.; ובקרוב
 O2 O3 O4 O6 N L : המים : O3 וכמים : O1 O2 O4 O6 F L | כמים | F אליהם : O2 O3 O4 O6 N L :
 O2 יבאו : O1 O3 O4 O6 N F L :
- 5 O1 ונותן : O1² O2 O4 O6 L | ונתן | O1 וקיצים : O1² O2 O3 O4 O6 N F L : וקיצם
 O3 N F | om. F. | O1 O2 O3 O4 O6 N L : אות :
- 6 O1 O2 O6 : רכה | O4 באותו פעם : F אותה פעם : O1 O2 O3 O6 N L | אז
 O1 O2 נחשבת | O4 ואינה : O1 O2 O3 O6 N F L | ולא | F רכים : O4 רבות : N L :
 O1 O2 O3 O6 N F L : בנים | O4 ראוייה : O6 ראוייה ונחשבת : O3 N F L :
 O1 O2 O3 O4 O6 F : האות | F ואות : O1 O2 O3 O4 O6 N L | ועוד | O4 לבנים
 O3 L : לבן : O4 להלבין : O1 O2 O6 N F | ללבן | N להאות : L : אות

aseguró que aquel niño sería fuerte y poderoso, y que, por la abundancia de tranquilidad, **comería cuajada y miel**¹. Además le prometió que *antes que el chico supiese rechazar y elegir*², sus enemigos **quedarían avergonzados y retrocederían**³. Aquel chico fue el rey Ezequías⁴ y [tal] como lo interpretara, así ocurrió⁵. Si hay alguien que pregunte: "¿Y no está escrito en el versículo 'Immanu'el'?"⁶, es por motivo de que con él iba a estar Dios, que *entroniza la paz en su[s] altura[s]*⁷. Así lo encuentras tú en el ilustre profeta que llamó a su hijo con el nombre de **Pronto Saqueo, Rápido Botín**⁸ a causa de que *el rey de Asiria se iba a llevar todo bien y todo deleite, la fuerza de Samaria y de Damasco*⁹. Esta es la verdad y la razón, y cualquier interpretación fuera de ella no es sino **como una cerca de espino**¹⁰.

1.- Is. 7, 15.

2.- Cfr. Is. 7, 16.

3.- Sal. 129, 5.

4.- Rey de Judá (715-687 a.e.c.), hijo y sucesor de Acaz. Vid. II Re. 18-20, II Cr. 29-32 y J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 332-370.

5.- Gé. 41, 13.

6.- Is. 7, 14.

7.- Cfr. Jb. 25, 2.

8.- Is. 8, 1.3.

9.- Cfr. Is. 8, 4.

10.- Pr. 15, 19. Esto es, un obstáculo peligroso para el recto entendimiento. Aunque se emplea el término *qoşim* en lugar de *hedeq*, en B. Q. III, 2 figura que quien rodea su cerca de espinos, es responsable de los daños que puedan causar los espinos si irrumpen en el dominio público.

/ כי אותה העלמה תלך בן. / וגם הבטיחו כי אותו הבן יגבר ויוכל, / ומרוב שלוח חמאה
 ודבש יאכל. / ועוד הבטיחו כי בטרם ידע הנער למאוס ולבחור, / יבושו אויביו ויסוגו
 אחור. / ואותו הנער היה המלך יחזקיה. / וכאשר פתר, כן היה. / ואם יש אדם שואל /
 והלא כתוב בפסוק 'עמנו אלי'?, / הוא על שם שהיה אלהיו עמו, / עושה שלום במרומו.
 / וכן אתה מוצא בנביא הנכבד, / אשר קרא שם בנו' מהר שלל חש ב' / על שם
 שמלך אשור נושא כל טוב וכל חשק, / חיל שומרון ודמשק. / וזהו האמת והצדק, / וכל
 פירוש בלעדו כמסוכת חדק. /

5

- O6 : כי אותה עלמה : O1 O2 O3 (fin. f. 117 v.) N L :
 O4 F : ועוד : O6 גם : O1 O2 O3 N L : וגם O4 : אותו F : אותה עלמה
 O1 O3 O4 O6 : כי אותו הבן יגבר ויוכל ומרוב שלוח חמאה ודבש יאכל ועוד הבטיחו
 O4 F : שאותו הבן : O1 O3 L : כי אותו הבן : om. O2 N ex homoioarcto F L :
 O1 O3 O4 O6 L : ומרוב : O4 F : מכל : O1 O3 O6 L : וגם יוכל : O6 בנו
 O1 O3 L : כי בטרם : O6 וחלב לרעתו : O1 O3 O4 L : וחלב : F : ודבש
 O4 O6 F : בטרם
 O6 F : חזקיה : O1 O3 O4 L : יחזקיה : O2 F : מלך : O1 O3 O4 O6 N L : המלך 3
 O1 O2 O3 O6 : פתר : O2 כאשר : O1 O3 O4 O6 N F L : ובאשר : O2 N : יחזקיהו
 O4 O6 F : Ante verbum אדם פה habent O4 F : פתר הנביא : N L
 O4 : בתיב : O1 O2 O3 O6 N F L : כתוב : O1 O2 O3 O6 N L : אשר : O4 F : והלא 4
 O1 O3 : שהיה : om. cett. : O6 הוא : O3 O4 O6 F L : עמנואל : O1 O2 N : עמנו אל
 O4 : אלוהי : F : אלקים : O1 O2 O3 O6 N L : אלהיו : O2 N : שהי' : O4 O6 F L :
 O2 O3 O4 N : במרומי : O1 O6 F L : במרומו
 O4 : הנכבד : O1 O2 O3 N F L : הנכבד : O2 N : מוציא : O1 O3 O4 O6 F L : מוצא 5
 O1 O2 O3 N L : אשר קרא : O1² superscr. והער verbum הנכבד Post : O6 עצמו
 O1 N : שולל : O1² O2 O3 O4 O6 F L : שלל : O4 O6 F : שקרא :
 O3 : חז : O1 O2 O4 O6 N F L : חש ב' :
 O4 : נשא : O1 O2 O3 O6 N L : נושא : O1 O3 O6 N L : שהמלך : O2 O4 F : שמלך 6
 O6 : כל פז וכל טוב : O1 O2 O3 O4 N F L : כל טוב : (i. m. אכל scr.) F :
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : וזהו : O4 O6 F : וחיל רמשק : O1 O2 O3 N L : ורמשק
 O4 : פירש האמיתי : O6 F : הפירוש האמיתי : O1 O2 O3 N L : האמת : F : וזה
 O2 : והצדיק : O3 : וצדק : O1 O4 O6 N F L : והצדק
 O4 O6 F : במסוכת חרק : O1 O2 O3 N L : habent אינו אלא verba בלעדו Post 7
 O1 O2 N : חרק : O3 L : במשיבת חזק : O1² : במשובת חרק

Apuntó la reina: «En mi corazón se introduce lo que 'Aḥiṭub expone. *Bellamente practica y bellamente predica*»¹.

Y 'Aḥiṭub se dirigió a 'Eqer diciéndole: «*Tú, que atiendes a palabra falsa*² y disparas tus flechas contra mí desde **He aquí que mi siervo tendrá éxito**³, pensando que estaban afiladas, y *he aquí que son espinos*⁴. Primero, 'Eqer, es voluntad mía inquirir de ti, cuyo *final será perecer para siempre*⁵. Dime quién era ese siervo. Si dices que la carne,
5 **he aquí que tu sombra y tu entendimiento han menguado. Asnería y necedad**
tuya es creer que la carne es inteligente, pues en materia de la carne no
existe entendimiento, sino que sólo hay de la comida que se come⁶. Mas en

1.- Cfr. Hag. 14b y Yěb. 63b.

2.- Cfr. Pr. 29, 12.

3.- Is. 52, 13. La perícopa comprende Is. 52, 13 - 53, 12. Seguidamente, 'Aḥiṭub se sirve para su argumentación de los dos significados básicos de la forma *hiṣ'il* de la raíz *śakal*: ser inteligente y tener éxito.

4.- Cfr. Pr. 24, 31.

5.- Cfr. Nú. 24, 20.

6.- Le. 11, 34.

ותאמר המלכה: "נכנס בלבי מה שאחיטוב מפרש; / יפה מקיים ויפה דורש." /

ויפן אחיטוב אל עקר, / ויאמר: "אתה, המקשיב

על דבר שקר, / וירית חיציר לנגדי / מ'הנה ישכיל עבדי, / וחשבת היותם שנונים, /

והנם קמשונים; / תחילה אתה, עקר, / רצוני להיות ממך חוקר, / אשר אחריתך עדי

אובד. / הגר לי מה היה אותו עבר. / אם תאמר הבשר, / הנה צלך ושכלך נחסר, / 5

וחמרות הוא לך ואיוולת / להאמין שהבשר משכלת. / כי חומר הבשר אין בו שכל, /

1 Ante וְתֹאמֶר F scr. i. m. א"ל scil. cap. trigesimum primum | omn.;

N fin. f. 12 r. | מֵהָאֲחִיטוּב O1 O2 O3 O6 N L : O4 F |

O4 F. הוּא יִפֶּה מִקִּיִּים : O2 יִפֶּה קִיִּים : O1 O3 O6 N L : יִפֶּה מִקִּיִּים

2 O6 | עַל עֵקֶר : O1 O2 O3 O4 N F L : F | וְעֵן : O1 O3 O4 O6 N L : ויפן

N. מִקְשֵׁב : O4 F : מִקְשֵׁב : O1 O2 O3 O6 L : הַמִּקְשֵׁב

3 O1 O2 O4 O6 L : וִירִית | F | לְדַבְרִי : O1 O3 N L : אֶל דַּבְרִי : O2 O4 O6 : עַל דַּבְרִי

O3 N F | חִיצִיר : O1 O2 O4 O6 L : חִיצִיר | N וִירִים : F וְאִרִּיתָה : O3 וִירִת

omn.; F scr. עֲבָדִי | O4 בִּפְ"ה הֵנָּה : O6 בִּפְרִשֶׁת הֵנָּה : O1 O2 O3 N L : מֵהֵנָּה

O1 O2 : חֲשַׁבְתִּי : O4 וְשַׁחֲשַׁבְתָּ : O1² O6 N L : i. m. | פֶּר־ הֵנָּה יִשְׁכִּיל עֲבָדִי

L. הֵיּוֹת : O1 O2 O3 O4 O6 N F : הֵיּוֹתָם : F | וְחֲשַׁב

4 : O2 קִמְשִׁינִים : O1 O3 N L : קִמְשִׁינִים | O1 O2 O3 O6 N L : וְהֵנָּה : O4 F : וְהֵנָּה

F | חֲרוּלִים וְכִמְשִׁינִים : O4 חֲרוּלִים וְכִמְשִׁינִי : O6 כּוֹלָה קִמְשִׁינִים : O1² כּוֹלָם קִמְשִׁינִים

! O6 : om. O6 | O1 O2 O3 O4 N F L : תְּחִילָה עֵקֶר רִצּוֹנִי לִהְיוֹת מִמֶּךָ חוֹקֵר אֲשֶׁר

O1 O2 O3 O4 N L : עֵקֶר | O2 וְהֵנָּה תְּחִילָה : O4 בְּתִחִילָה : O1 O3 N F L : תְּחִילָה

O2 | מִמֶּךָ אַתָּה חוֹקֵר : O1 O3 N L : מִמֶּךָ : O4 F : לִהְיוֹת מִמֶּךָ חוֹקֵר | F | הָעֵקֶר

O1 O2 O3 O4 : עָרִי | O6 וְאַחֲרִיתְךָ : O1 O2 O3 O4 N F (fin. f. 23 v.) L : אַחֲרִיתְךָ

N. עָרִי עָר : O6 F L :

5 O1 O3 מִי : O2 מֵה | O2 הוֹגֵר לִי : O4 הֹגֵר נָא לִי : O1 O3 O6 N F L : הֹגֵר לִי

O2 O3 | אַתָּה : O4 F : אִם : L : אַתָּה אַתָּה : O1 N : אִם : O6 אִם תֹּאמַר | O4 O6 F L :

O1 O2 O4 : צֶלֶךְ וְשִׁכְלְךָ | O4 O6 F : habent שֶׁר־ל abbreviationem הַבֶּשֶׂר Ante

O1 O2 O3 N L : נִחְסַר | O3 שִׁכְלְךָ : O1² צֶלֶךְ סָר וְשִׁכְלְךָ : O6 N F L :

O4 O6 F, cfr. Nu. 14, 9.

6 F | וְחֲטָאת : O1² וְסִמּוֹת : O3 L : וְחֲמֻרוֹת : N : וְחֲמֻרָה : O1 O2 O4 O6

O1 O3 O4 O6 N F : שֶׁהַבֶּשֶׂר | O4 O6 F : לֹמֵר וְלֹהֲאֲמִין : O1 O2 O3 N L : לֹהֲאֲמִין

F | בֶּשֶׂר : O4 חוֹמֵר בֶּשֶׂר : O1 O2 O3 O6 N L : חוֹמֵר הַבֶּשֶׂר | O2 שֶׁבֶשֶׂר : L :

L. חֲבֵמָה : O1 O2 O3 O4 O6 N F : שִׁכָּל

el alma y en el espíritu concurren entendimiento y sabiduría. Y si se dice de la Divinidad, el asunto es **peor y más amargo**¹: ser una parte señor y otra siervo. Creer tal cosa es grave. Y ¿quién podrá creer esto: que diga de Dios que alcanzará éxito?»²

«Además, ¿cómo eres apresado en tus palabras!

¿Cómo los tres podrán ser uno? ¿Acáso no es juzgado todo el mundo con este tema?»³ Incluso si el hijo es de la naturaleza del padre, el siervo no es de la

5 naturaleza del señor. Y aún ¿cómo dice **será elevado, ensalzado y exaltado**?⁴

¿Es que Dios no es **desde siempre y por siempre**⁵ egregio entre miríadas?⁶ Y si afirmas que se refiere a la carne, no es posible decir algo así; pues, por el

1.- Je. 2, 19.

2.- El mantenimiento de la rima exige aquí el empleo de la forma *hof'al* de la raíz *šakal*, en la que no se da el significado de *tener éxito* -el más adecuado para el contexto-, sino el de *ser inteligente*.

3.- 'Aḥiṭub indica así que con el misterio de la Trinidad se somete a prueba la racionalidad humana.

4.- Is. 52, 13.

5.- Sal. 103, 17 y I Cr. 29, 10.

6.- Ca. 5, 10.

רק מן האוכל אשר יאכל; / אבל בנפש ובנשמה / יושג שכל וחכמה. / ואם על האלהות
נאמר, / יותר הרבר רע ומר: / היות חלק אחד ארון ואחר עבר. / להאמין הרבר כבר, /
ולהאמין זאת מי יוכל, / שיאמר על האלוה שיושכל? / ועוד איך ברבריק אתה נבחר! /
איך יוכלו השלשה להיות אחד? / וחלא ברבר זה כל העולם נידון? / אפילו אם הבן ממין
האב, אין העבר ממין הארון. /

5

ועוד איך יאמר ירוס, ונישא וגבה? / הלא האלהים מעולם ועד עולם
דגול מרבבה? / ואם תאמר שנאמר על הבשר, / כמו כן לומר אי אפשר. / כי, ארברה,

- 1 O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N : 04 אשר אבל : F אשר יאכל | O6 המאכל : F O4 האוכל | L ex homoioteleuto | O1 O2 O3 O4 O6 N F : 06 בנפשו ונשמה : F בנפש ונשמה : O6 בנפש ובנשמה : O6 שיאכל : N על אלוהות : O2 על אלהות : O1 O6 על האלהות : L ושכלות : O3 O4 O6 N F : F העל אלקים : O4 על האלוקי : O3 L על האלוקות
- 2 O4 הנה הרבר יותר רע : F יותר רבר רע : O1 O2 O3 O6 N L : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : 04 אחר : O4 אחר : O1 O2 O3 (fin. f. 118 r.) O6 N F L : 04 חלק אחר : O3 L את הרבר : O6 הרבר : O1 O3 O6 O4 N F : 02 וחלק אחר : O4 N F : 04 אחר : O1 N הזאת הרבר : O2 O4 F : 02 זאת הרבר
- 3 O1 O2 O3 O4 N F L : 01 יוכל : O6 בזאת : O4 בזאת : O1 O2 O3 N F L : 01 זאת : O6 האלהות : O1 האלוה : O6 שאמר : O1 O2 O3 O4 N F L : 01 שיאמר : O6 יוכל : om. O2 : 04 האלוקי : F האלקים : L אלוק : O3 האלוק : N אלהות : O1 O3 N L : 01 איך ברבריק | O1 O3 O4 O6 N F L : 01 שישכיל : O2 שישכל : emendavi : O6 נבחר : O6 ברבריק : O4 איך ברברים : F איך ברבריק : O2 היאך ברבריק : F נאחר : O4 מנחר : O1 O2 O3 N : 01 נאחו : L נאחו ונכחר
- 4 O3 רבר : O1 O2 O4 N F L : 01 ברבר : O3 יאכלו : O4 יוכל : O1 O2 O6 N L : 01 יוכלו : O1 O2 O3 : 01 העולם : F¹ הזה : F הנה : O6 הרבר : O1 O2 O3 O4 N L : 01 זה : O6 זה : O2 נידונין : O6 ירון : O4² גרון : O1 O3 N F L : 01 נידון : O6 ארם : O4 N F L : 02 הבין : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 הבן
- 5 O2 עבר : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 העבר : O2 אב : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 האב : O2 ארון : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 הארון
- 6 O1 O2 O3 N L : 01 וגובה : O1² O4 O6 F : 02 וגבה : O2 אמר : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 יאמר : N הוא אלהי : O2 אלהים : O1 האלהים : O1 O2 O3 N L : 01 וחלא : O4 O6 F : 01 חלא : O1 O3 O4 O6 N : 01 מעולם : om. O4 : 06 אלוה : F אלקים : L האלקים : O3 האלוקי : F L : 04 O6 F habent רם ונשא verba עולם Post : O2 מן העולם : F L
- 7 N בשר : O1 O2 O3 O4 O6 F L : 01 הבשר : F ורגול : O1 O2 O3 O4 O6 N L : 01 רגול : O1 O2 O3 : 01 כי : O2 בן אי אפשר לומר : O1 O3 O4 O6 N F L : 01 לומר אי אפשר : O4 O6 N F : om. L

contrario, [Jesús] solía deambular de ciudad en ciudad y andar solitario *como viajero que se tiende para pasar la noche*¹. Siempre era perseguido y huía, y *no halló descanso para su pie*². Y aún está escrito: **Despreciado y desecho de hombres**³, *su aspecto estaba más desfigurado que el de [ninguno de] los hombres*⁴. Y, en cambio, *su carne se puso más grasienta que el aceite*⁵ desde el día en que nació hasta que fue detenido. Y *tuvo apariencia y belleza*⁶ desde el día en que existió hasta que desapareció. Además, si por la culpa de la generación fue triturado y no por su culpa, tendría que decir "*por el crimen de mi pueblo se le ha herido*", y ¿por qué se dice "*se les?*"⁷ Explicámelo tú, sacerdote».

«Y ¿qué de las palabras vacías?»⁸, pues está escrito: **Y a su generación, ¿quién la tiene en cuenta?**⁹. Y ¿qué prodigio aconteció en sus días? Por el contrario, los primeros días fueron mejores que éstos¹⁰.

1.- Cfr. Je. 14, 8. Vid. Mt. 9, 35: 11, 1 y 14, 23.

2.- Cfr. Gé 8, 9.

3.- Is. 53, 3.

4.- Cfr. Is. 52, 14.

5.- Cfr. Jb. 33, 25.

6.- Cfr. Is. 53, 2.

7.- Vid. Is. 53, 8.

8.- Jb. 16, 3. Hebraísmo; lit. *palabras de viento*.

9.- Is. 53, 8.

10.- Qo. 7, 10.

מעיר לעיר היה נודר, / כאורח נוטה ללון מתבודד; / ותמיד נרדף ובורח, / ולא מצא
לרגלו מנוח. / ועוד כתיב: "נבזה וחדל אישים / ומשחת מראהו מאנשים". / ואדרבה,
בשרו משמן רוטפש / מיום שנולד עד שנתפש; / והיה לו תואר והדר / מיום היותו עד
שנעדר. /

5

ועוד אם במעל הרור לוקה ולא במעלן, / היה לו לומר
"מפשע עמי נגע לו". / "ולמו" למה נאמר? / תפרש לי אתה, הבומר. / ומה לדברי רוח,
/ שנאמר: "זאת דורו מי ישוחח?" / ומה אירע בימיו פלא? / אדרבה, הימים הראשונים

- F : ובאורח : O1 O2 O3 O6 N L : אל עיר : F : O1 O2 O3 O6 N L : לעיר 1
O1 O2 O3 : מתבודד : O2 O6 N : נוטה : O4 : הנוטה : F L : O1 O3 : נוטה : O4 : ובאורח
O4 : habet היה verbum נרדף Ante : O6 : מתבודד : O4 : היה מתבודד : F L : N
O2 : ופורה : O4 : ונחפו לברוח : F L : O1 O3 O6 N : ובורח.
- O1 O2 : כתיב : O2 O3 : om. : O1² : רגלו : O4 : לרגלים : F : O1 O6 N L : לרגלו 2-3
F L : ומשחית : O6 : ומשחת : O1 O2 O3 O4 N : ומשחת : L : כתב : F L : O3 O4 O6 N
ולא היה verba מאנשים Post : F : מראה : N : מרעיהו : L : O1 O2 O3 O4 O6 : מראהו
O1 O2 O3 O6 N : ואדרבה : O6 : transmutat לו תואר והדר מיום היותו עד שנעדר
F : ומטפש : O1 O3 : מטפש : L : O1² : טפש : O4 O6 : רוטפש : O4 : ועוד : F L :
O2 O4 : נתפש : F : שהולידו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : שנוולד : O2 : אטפש : N : מטפוש
O1 O3 O4 O6 N L : ולא היה לו : F : O4 : והיה בו : F L : O1 O3 O6 N : נתפש :
L : ולא הרור : O1 O2 O3 O6 : ולא הרר : F : O4 : והדר : O2 : לא היה לו
F : מהיום היותו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מיום היותו
- 4 omn.; O4 fin. f. 11 v. שנעדר
- F : לקח : O1 O2 O3 O4 O6 N L : לוקה : L : עוד : F : O1 O2 O3 O4 O6 N : ועוד 5
- O4 : עמו : O1 O2 O3 O6 L : עמי : O4 : ומפשע : F L : O1 O2 O3 O6 N : מפשע 6
O4 : ולמה למו : O1 O3 F : ולמו למה : O2 N : נוגע : F L : O1 O3 O4 O6 : נגע : N : עם
O1² O2 O4 O6 N : תפרש לי : O6 : ולמה לא : N : O2 : ולאן למה : L : לו ולמו למה :
N : ומה לדבר : L : O1 O2 O3 : ומה לדברי : O3 : תפרוש לו : O1 : תפרוש לי : F L :
O2 : הרוח : F L : O1 O3 O4 O6 N : רוח : O4 O6 F : ומה לך לדברי
- O1 O3 N : ואדרבה : O4 O6 F L : אדרבה : O1 : מה : F L : O1 O3 O4 O6 N : ומה 7
O1 O2 : הראשונים : N : בימיו : F L : O2 : ימים : O1 O3 O4 O6 : הימים : O2 : אדרבה
O3 O4 O6 N L : ראשונים : F

Y ¿cuándo congregó dispersos?¹ Al revés, él [Jesús] dispersó a los congregados y desde entonces se han establecido y separado las religiones, y sus esencias se han diferenciado. Incluso pregunta *a todos los sabios de los gentiles*² lo que está escrito: **Ha sido arrancado de la tierra de vivos**³. *De la vida* tendría que decir según tus palabras, si se refiere a la vida corporal; y si se refiere a la vida perdurable, ¿cómo dices tú que volvió a la vida? Y ¿cuándo *alargó sus*
5 *días y vio descendencia*⁴ si en la mitad de sus días *fue truncada su esperanza de vida*?⁵ Si *el labrador labrara todo el día*⁶, no podría dar una explicación sobre tu propósito. Pero *la necedad está ligada a tu corazón*⁷, y

-
- 1.- El Mesías, según la creencia judía basada en ciertos pasajes proféticos (Is. 11, 12; Je. 33, 7; Ez. 20, 34; *passim*), reunirá en Israel a todos los judíos dispersos por el mundo. Cfr. Pës. 88a y Mëg. 12a.
 - 2.- *De los gentiles*: enmienda de Ol² y lección que mejor se ajusta al contexto. Todos los mss. traen *de las islas*, según Je. 10, 7.
 - 3.- Is. 53, 8.
 - 4.- Cfr. Is. 53, 10.
 - 5.- Cfr. Le. 27, 18. Lit. *fue reducida su estimación*.
 - 6.- Cfr. Is. 28, 24. 'Aḥiṭub recurre a esta imagen bíblica (extraña en el presente contexto) para censurar la exégesis de su oponente.
 - 7.- Cfr. Pr. 22, 15.

היו טובים מאלה. / והיכן קיבץ נפוצים? / ארברה, הוא פיזר את הנקבצים, / ומאז עמדו
ונתפרדו האמונות / וההוויות נעשו משונות. /

ועוד שאל לכל חכמי הגויים / מהו דבתיב: "כי נגזר מארץ חיים". /
'מן החיים' לפי דברריך היה לו לומר, / אם על החיים הגופניים נאמר; / ואם נאמר מהחיים
הנצחיים, / איך אתה אומר שחזר לחיים. / והיכן האריך ימים וראה זרע, / ובחצי ימיו
ערכו נגרע? / אם כל היום יחרוש החרוש, / על כוונתך לא יוכל לפרש. / אבל קשורה

5

- 1 O1 O2 O3 O4 N F L : om. O2 : קיבץ נפוצים | O3 N : om. O2 : פיזר | O1 O4 O6 F L : היו 1
O1 O2 O3 N : וארברה | O4 O6 F : ארברה | O6 : קיבוץ הנפוצים
O1 O2 O3 O4 N F : את הנקבצים | O2 : קיבץ | O6 : פיזור | O1² F : פיזר | O3 O4 N L :
N. עמוד : O1 O2 O3 O4 O6 F L : עמדו | O6 : הנקבצים : L
- 2 O1 O3 O4 F L : האמונות | O6 N : נתפרדו : O1 O4 F L : נתפרדו : O2 O3 : ונתפרדו 2
O2 : והוויות : O1 O3 O4 O6 N F L : וההוויות | O6 N : האמונות : O2 : אמונות
omn.; משונות | N F : נעשה : O1 O2 O3 O4 O6 L : נעשו | O1² : והאומות
O3 fin. f. 118 v.
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 F (fin. f. 24 r.) L : שאל | O6 L : עור : O1 O2 O3 O4 N F : ועוד 3
O4 : ישראל והאיים : O6 : אים : O1 O2 O3 N F L : האיים : O1² : הגויים | N : שאול
O1 O3 : ונכרת : O1² O4 O6 F : כי נגזר | O4 O6 : מה : N F : מאי : O1 O2 O3 L : מהו
O1 O2 O3 O4 O6 N F L (fin. f. 12 v.) : החיים : O1² : חיים | O2 : ונכרת : N L :
O1 O2 N L : om. O3 O4 : om. N : לפי דברריך | om. N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מן החיים 4
- N : חי גופני : O2 : חי גופני : O1² : חיים הגופניים : emendavi : החיים הגופניים | O6 F :
O6 : חי גופו : O4 : חי הגוף : F : חי גופות : O3 L : חי הגופני : O1 : חייו הגופני
F. על החיים : O1 O2 O4 O6 N : מחיים : O3 L : מהחיים
- O1 O2 O3 N L : איך | O2 : נצחיים : F : הנצחיים : O1 O3 O4 O6 N L : הנצחיים 5
omn.; האריך | O1 O3 N : שחזר : O1² O2 O4 O6 F L : שחזר | O4 O6 F : הרי
O2 : וחצי : O1 O3 O4 O6 N F L : ובחצי | O6 fin. f. 13 v.
- והוא זרע ראה הנה לך verba אם כל היום Ante O3 L : ערסו : O1 O2 O4 N F : ערכו 6
מתלאה שנולדו ממנו אלהות הרבה לך נא אל בית הכלים והחבא באשר תוצא מן
O6 : ואם : O1 O2 O3 O4 N F L : habet הרי כי נגר פניך רעה תועה
O1 O2 O3 O6 N L : כוונתך | O3 : מחרוש : O2 L : מחריש : O1 O4 O6 N L : יחרוש
O1 O3 : לפרש | O1 L : יכול : O2 O3 O4 O6 N F : יכול | O4 : כוונתך : F : כל כוונתך
O4 O6 N F L : לפרוש : O2.

te volverás por causa de tu afrenta¹. Este camino tuyo se inclina a la necesidad, que no distingues *qué [hay] arriba y qué abajo*². Pues mira, en todas las perícopas de antes habla [Dios] de "*mi siervo Jacob*"³ y de "*mi siervo Israel*"⁴, y lo que el Omnipresente señala que le cumplirá: "**He aquí que Yo te salvo desde lejos, y a tu descendencia, de tierra de cautivos**"⁵, y como el que rebusca espigas⁶ los recogerá, y regresará Jacob y reposará⁷. El profeta estaba acostumbrado a profetizar con su estilo, y volvió a tomar *mi siervo* en su lengua. Y profetizó sobre la venida del Mesías, *a cuya generación quién tendría en cuenta*⁸, y *por quien los reyes cerrarían su boca, porque, como no lo habían visto, se les contaría*⁹ que germinaría una humilde nación y

1.- Cfr. Sal. 70, 4.

2.- Cfr. Hag. 11b.

3.- Cfr. Is. 44, 2; *passim*.

4.- Cfr. Is. 41, 8; *passim*.

5.- Je. 30, 10 y 46, 27.

6.- Is. 17, 5.

7.- Je. 30, 10 y 46, 27.

8.- Cfr. Is. 53, 8.

9.- Cfr. Is. 52, 15.

בלבך איזולתך / ותשוב על עקב בושתי. / וזה דרכך לאיזולת נוטה, / שלא תבחין מה למעלה ומה למטה. / כי עיין, בכל הפרשיות דלעיל / מרבר ב'עבדי יעקב' וב'עבדי ישראל', / אשר המקום מיער לו לקיים / והנני מושיעך מרחוק ואת זרעך מארץ שביים". / וכמלקט שבלים אותם ילקט, / ושב יעקב ושקט. / והנביא רגיל להתנבא בסגנונו, / וחזר ותפש 'עברי' בלשונו. / ונתנבא על ביאת המשיח, / אשר דורו מי ישוחח? / ועליו יקפצו מלכים פיהם, / כי אשר לא ראו, יסופר להם: / שתצמח

5

- 1 O1 O2 O3 O6 N F L : וזה I O2 ותקב : O1 O3 L : ותשיב : O4 O6 N F : ותשוב I O4. מה
- 2 O4 I ופירושו האמת : O1 O2 O3 O6 N F L : בי I O3 O6 : מה : O1 O2 O4 N F L : ומה I F כל בפרשיות דליל : N : בכל פרשיות דלעיל : O1 O3 O4 O6 L : בכל הפרשיות דלעיל : O4 : שמדבר : O1 O2 O3 N F L : מדבר I O2 (fin. f. 20 v.) : בכל הפרשה לעיל : O6. מדברים
- 3 F I הנה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : הנני I F ואשר : O1 O2 O3 O4 O6 N L : אשר I O1 O2 O6 F : ואת זרעך I O2 מושיעך מרחוק : O1 O3 O4 O6 N F L : מושיעך מרחוק : om. L. : O4 : ואת זרעם : O3 N : ואת זרעך
- 4 O1² O2 O4 O6 N F L : שיבולים I O2 במלקט : O1 O3 O4 O6 N F L : ובמלקט I O6 ללקט : O1 O3 N : ילקוט : O1² O2 O4 F L : I O1 שבלם : O3 : שבלם : O1² O4 O6 F : ושקט I O6 וישב יעקב שאנו : O1 O2 O3 O4 N F L : ושב יעקב I N ונביא רגיל : O1 O2 O3 O4 O6 F L : והנביא רגיל I O1 O2 O3 N L : ושקט : O2. להתנבות : O3 O4 O6 N F L : (fin. f. 106 v.) O1 להתנבאות : להתנבא
- 5 O2 O6 N : וחזר ותפש I O4 : om. O1 O3 N : בסגינו : O2 : בסגנו : O1² O6 F L : בסגנו I O1 O3 : ונתנבא I F והררותכם : O3 L : וחזר ותפש : O1 : וחזר ותפש : O4 : וחזר ותפש : O1 O2 N : ביאת משיח : O3 L : ביאת המשיח I F ונתבא : O2 : והתנבא : O4 O6 N L : om. F. : O4 : מיר : O1 O2 O3 O6 N L : מי I O4 המשיח : O6 : ביאות משיח : F
- 6 O1 O2 O3 O6 N F L : יקפצו מלכים I F משוחח : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ישוחח I O1 O3 : יסופר I L באשר : O1 O2 O3 N : באשר : O4 O6 F : אשר I O4 : מלכים יקפצו : O4 : שרי : O1 O2 O3 O6 N F L : פרי I O2 סופר : O4 O6 N F L :

*produciría frutos por arriba*¹. A este respecto, el Profeta testimonia con palabras consolatorias² que vería descendencia y alargaría sus días³, ya que Dios le conduciría para siempre⁴, pues el chico moriría centenario⁵. Y además aseguró en sus dichos que *su hijo y el hijo de su hijo reinarían detrás de él*⁶.

Y para los inteligentes hay todavía un misterio velado: "*Y mi siervo David será su rey para siempre*"⁷. ¿Cómo pretendes rebatir mi argumento? ¿Es que no dijo el profeta Isaías "Como los días del árbol serán los días de mi pueblo"⁸ porque entonces se apartaría la preocupación de la diáspora toda entera, la cual *nos hace estrago*⁹? En resumidas cuentas¹⁰, no hay en estas perícopas cosa pasada, y yo te mostraré que así es un *discurso secreto*¹¹, pues está escrito: "*Como los días de Noé será esto para mí, pues juré que no inundarían las aguas de Noé, así he jurado no airarme*"¹² más ni abandonarte". Y está escrito: "*Ya no volverá a*

1.- Cfr. II Re. 19, 30; Is. 37, 31.

2.- Za. 1, 13.

3.- Is. 53, 10.

4.- Cfr. Sal. 48, 15.

5.- Is. 65, 20.

6.- Cfr. I Re. 1, 13; *passim*.

7.- Cfr. Ez. 37, 25.

8.- Is. 65, 22. Se refiere al árbol de la vida según Raši, David Qimḥi y otros exégetas judíos; vid *Miqra'ot G'dolot*, *ad locum*.

9.- Cfr. Na. 1, 9.

10.- Bēr. 12a, *passim*.

11.- Cfr. II Sa. 3, 27.

12.- Cfr. Is. 54, 9.

אומה שפלה / ותעשה פרי למעלה. / ועל זה יעד הנביא דברים נחומים: / שיראה זרע
 ויארץ ימים. / כי האל ינהגו על מות, / ונער בן מאה שנה ימות. / והבטיח עוד
 בסיפוריו / כי בנו ובן בנו ימלוך אחריו. / ולמשכילים עוד סוד נעלם: / "ודוד, עבדי,
 מלך להם לעולם". / ואיכבה תרצה לרחות טעמי? / הלא אמר הנביא ישעי(הו): "כימי
 העץ ימי עמי", / כי אז תסור ראגת הגלות כולה, / העושה אותנו כלה? /

5

כללו של דבר, / אין בפרשיות האלו דבר עבר, / ואני אראך כי כן דברת שלי, /
 דכתיב: "כימי נח זאת לי. / כי נשבעתי מעבור מי נח, / כן נשבעתי מקצוף עליך

- 1 O3 ועי' : O1 O2 O6 N F | ועל זה F | למעלה : O1 O2 O3 O4 O6 N L | למעלה 1
 O2 עיר : O1 N F | יעיר : O1² O3 O4 O6 L | יער : O4 L |
- 2 O6 F : ינהגו : O1 O2 N | ינהגו : O2 | הימים : O1 O3 O4 O6 N F L :
 O1 O2 O3 O4 O6 : עלמות : F | על מות : O3 | ינהגו : L | ינהגו : O4 | ינהגו
 O2 O4 F : בן מאה שנה : N | והנער : O1 O2 O3 O4 O6 F L : N L |
 O4 F¹ L : והבטיח : O3 L | שנה : O1 O6 : מאה שנים : N | מאה שנה ימים
 O1 O2 O3 O6 N F. | והבטיחו
- 3 O1 O2 O3 O6 N F L : ימלוך : O3 L | בסיפורים : O1 O2 O4 O6 N F L¹ :
 O1 O2 : סוד נעלם : O2 | למשכילים : O1 O3 O4 O6 N F L : ולמשכילים : O4 | ימלכו
 O3 O4 N F L : יסוד עולם.
- 4-5 O1 O3 N L : להם : L | עלך : F | ימלוך : O2 | המלך : O1 O3 O4 O6 N :
 ואיכבה תרצה לרחות טעמי והלא אמר הנביא ישעי' : O2 : om. O4 O6 F : עליהם
 O1 O2 N : בימי העץ ימי עמי כי אז תסור ראגת הגלות כלה העושה אותנו כלה
 O3 ואיכבה תרצה לרחות טעמי הלא אמר הנביא ישעי' הגלות כלה העושה אותנו כלה
 O1² : בימי העץ : N | חרצות : O2 | חרצת : O1 O3 L : תרצה : O4 O6 F : om. L :
 O2 | גלת : O1 N | הגלות : O1 | תסיר : O2 N | תסור : O1 N | בימי העץ : O2 | בימי עץ
 L. | אותנו : O1 O2 O3 N : אותנו
- 6 O1 O2 O3 N (fin. f. 12 v.) L : בפרשיות : O3 fin. f. 119 r. | omn.; דבר 6
 O1² : האלה : O3 L | אלו : O1 O4 N F : האלו : O4 O6 F : בבל הפרשיות
 O1 O2 : אראך : O2 | העבר : O1 O3 O4 O6 N F L : עבר : O6 : om. O2 : של אלו
 O1² : דברת : O4 O6 F : om. O1 O2 O3 N L : כן : O4 F | אראך עוד : O3 O6 N L :
 O1² : בשלי : O1 O2 O6 N F L : שלי : O6 | הניצוח : O1 O3 N L : דברתי : O2 O4 F :
 om. O2. | O4 : שלו
- 7 Ante O1 O2 O3 O6 : בימי נח זאת לי : O4 | habet והמוניך שקר נחלו דכתיב 7
 O1 O2 O6 N F L : כי נשבעתי : O4 : om. N : בימי נח זאת לי : F L :
 F : om. cett. | עליך : O3 | כי נשבעתי : O4 : כי כאשר נשבעת

pasar por ella incircunciso ni impuro"¹. Mira con tus ojos cuántos y cuántos incircuncisos, impíos e impuros que en ella entran y salen. Para tu interpretación *atribuyes un desvarío*² al juramento de Dios e incluso **bebes la iniquidad como agua**³. Mas mi interpretación es una interpretación correcta; mira [si no] de arriba a abajo y de abajo al centro».

5

«También del profeta Amós (**por vender al justo por dinero, y al pobre...**⁴) has aducido *palabras e idea de viento*⁵. En cuanto a tus palabras, ellos no le vendieron; su discípulo Judas le vendió y ellos le compraron, como está escrito en sus rituales y en su Evangelio⁶. Y además,

1.- Cfr. Is. 52, 1.

2.- Cfr. Jb. 4, 18.

3.- Jb. 15, 16.

4.- Am. 2, 6.

5.- Cfr. Jb. 16, 3.

6.- Vid. Mt. 26, 14-50 y 27, 3-10. La transcripción de este término al hebreo (*'awongalion*) permite el juego de palabras entre *Evangelio* y *Revelación de Iniquidad*, que aparece en Šabb. 116a, y del que se hace eco Amulón de Lyon: «Evangelium, quod nos Graeco eloquio intelligimus bonum nuntium ipsi [Judaei] propria lingua malitiosissime immutantes vocant *Havongalion*, quod interpretatur Latine iniquitatis revelatio», *Liber contra Iudaeos* X, P. L. 106, col. 146.

ומגער ברך. / ובתיב: לא יוסיף עוד ערל וטמא יבוא בך. / ראה בעיניך כמה וכמה
 ערלים, נבלים וטמאים / אשר בה נכנסים ויוצאים; / ולפירושך תשים בשבועת אלהים
 תהלה, / ואף שותה כמים עולה. / אבל פירושי פירוש נכון; / עיין מעליון לתחתון
 ומתחתון לתיכון. /

גם מן הנביא עמוס הבאת דברי רוח ורעיון / על מכרם
 בכסף צדיק ואביון. / ולדברך הם לא מכרוהו; / תלמידו יורש מכרו והם קנוהו, / כאשר

5

- 1 O3 עור מתוח : O2 עור מנוח : O1 O4 O6 N L : עור ומנוח : F ומגער ברך 1
 ערל וטמא יבוא בך | O4 יוסיף : O2 אוסיף עוד : O1 O3 N F L : יוסיף עוד
 O3 O6 L : עבדו בה ערל וטמא : F עבדו בה : 1 : emendavi sec. Is. 52,
 O1² : יעבדו בה ערל וטמא : N עבדו בה ערל וטמא : O1 עבדו בה ערל וטמא
 O2. עיניך : O1 O3 O4 O6 N F L : בעיניך | O4 יעבדו בה עור ערל וטמא
 O1 O4 O6 F L : וטמאים | O3 L : om. O4 F : om. O1 O2 N O6 : נבלם 3-4
 O1 O2 O3 O6 N : ויוצאים | O1 O2 O3 N L : בו : O4 O6 F : בה | O2 O3 N : טמאים
 O1 O3 O6 : ולפירושך תשים בשבועת אלהים תהלה | O4 יוצאים : L (fin. f. 24 v.)
 O1 O3 O6 : אלהים | O4 N F L : בשבועת : O1 O3 O6 : בשבועת | O2 : om. N F L :
 F cum vocalibus : תהלה : O1 O3 O4 O6 N L : תהלה | O4 האלקי : N F L : אלקים
 O1 O3 O4 O6 N L : om. O2 : Eula | F ואסף : O1 O3 O4 O6 N L : ואף |
 O1 O2 : נכון | O4 F : ופירושי : O1 N : אבל פירושו : O2 O3 O6 L : O1² אבל פירושי
 O1 O3 O4 O6 N F L : om. O2. לתחתון | O6 הנכון : O3 O4 N F L :
 O2. מתחתון : O1 O3 O4 O6 N F L : ומתחתון 5
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : הבאת | O3 F : מרברי : O1 O2 O4 O6 N L : מן הנביא 6
 i. m. פ" על מכרם בכסף צדיק. F ser. omn.; על מכרם | F הבאת
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : מכרוהו | N צדי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : צדיק 7
 O1 O2 : יורש | O6 habet רק verbum תלמידו i. m.) Ante (scr. מכרוהו F ארוכה
 O1² O2 O3 O4 O6 N F L : מכרו | O6 יהורא : F יהודה : O4 יורא : O3 N L :
 O2 N : קנאו : O1 O3 : קנהו : F קנהו : O4 O6 : O1² קנהו | O1 מוכרו

¿cómo el escrito castiga por su venta? Tendría que castigar por su muerte. Más aún, ¿por qué castigó a Israel y contó sus pecados, y los pecados de Judá los mudó a otra pena? ¿Es que en aquella generación no había que *desviar a izquierda o a derecha*¹ sino a la tribu de Judá y Benjamín?² Además, que en la misma perícopa encontrarás que el escrito no habla sino de la transgresión e infamia a que los hombres de la generación posterior se inclinaron, pues está escrito: **Y se echan sobre ropas prendadas**³. Y en su mano hay aún la maldad de una transgresión, pues está escrito: **Y un hombre y su padre se**
5 **llegan a la misma muchacha**⁴. Es más, si vaticinó sobre la venta de Jesús, ¿qué dirás del castigo de Tiro, Damasco, Moab, Edom y Gaza?»⁵

1.- Cfr. II Sam. 4, 19.

2.- En el cisma producido a la muerte de Salomón, Judá y Benjamín formaron el reino de Judá, mientras que las diez tribus restantes constituyeron el reino de Israel. Vid. I Re. 12, II Cr. 11 y J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 279-280.

3.- Am. 2, 8.

4.- Am. 2, 7.

5.- Vid. Am. 1, 3-10.

כתוב בנימוסיהם / ובאון גליון שלהם. / ועוד איך הכתוב מעניש על מכירתו? / היה לו להעניש על מיתתו. / ועוד למה העניש ישראל ופשעיהם מנה, / ופשעי יהודה לעונש אחר שינה? / והלא לא היה ברור שהוא להשמאיל או להימין / אלא שבט יהודה ובנימין? / ועוד כי בפרשה עצמה תמצא / שאין הכתוב מדבר אלא על עבירה ושמצה / אשר אנשי הרור אחריהם נטו, / רכתיב: ועל בגדים חבלים יטור. / ועוד בירם רוע עבירה / רכתיב: ואיש ואביו ילכו אל הנערה. / ועוד אם על מכירת ישו חזה, / מה תאמר על עונש צור, רמשק, מואב, ארום ועזה? /

5

- 1 כתוב O1 O2 O3 O4 O6 F L : בנימוסיהם N כתוב : O1 O3 O4 O6 N F L :
O1 O6 : ובעון גליון : O2 ובאון : O3 O4 N : בנימוסיהם O2 : בנימוסיהם
O2 : היאך : O6 : היאך : O1 O3 O4 N F L : L באון גליון : F ובעון גליון
O1 O4 O6 F : מעניש : O2 O3 N L.
- 2 O1 O3 O4 O6 N F L : ופשעיהם מנה O1 O2 O3 O6 N L : לענוש : O4 F : להעניש
cett. : יהורא : F יהורה O6 ופשע : O1 O2 O3 O4 N F L : ופשעי O2 : om.
O1 O4 O6 N F : אחר O2 N : לא ענוש : O1² O3 O4 L : לענוש : O1 O6 F : לענוש
O3 L : אחרי O2 : אחר.
- 3 O1 O3 O4 O6 N F L : לא היה O3 L : שעה : O1 O2 O6 N : שנה : O4 F : שינה
O2 : להשמיל או להימין : O1 O3 O4 O6 N F L : להשמאיל או להימין : O2 היה
O1 O4 : יורא : O2 O3 O6 N L : יהורא : F יהורה.
- 4 O1 O2 O4 N F L : כי בפרשה O2 עור : O1 O3 O4 O6 N F L : ועוד
O1 O3 O4 O6 : הכתוב O4 תמצא : O1 O2 O3 O6 N F L : תמצא O6 : כי בפרשת
O1 O2 O4 O6 : ושמצה O2 : om. O1 O3 O4 O6 N F L : אלא O2 : כתוב : O1 O2 O4 O6
N F L : שמצה : O3 : שמצה : F ושמצה : O3.
- 5 O1 O3 : ועל בגדים : O4 רכתיב ועל בגדי : O6 רכתיב על בגדים : F רכתיב ועל בגדים
O1 O2 : רכתיב N : הבלי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ועל בגדים : O2 ועל בגדים : O3 O4 N F L : om. O6.
- 6 O1 O3 O4 O6 N F L : ילכו O1 O2 O3 N : אביו O4 O6 F L : ואביו O2 : om.
O1 O3 O4 O6 N F L : מכירת O4 F : ואם O1 O2 O3 O6 N L : ועוד אם
O1 O2 O4 N : חזה F : נוצרי : O4 הנוצר : O1 O2 O3 O6 N L : ישו O2 : מכירות
F : חזה : O3 L : חזו.
- 7 O1 O2 O4 O6 N F : רמשק : O1 O2 O3 O6 N F L : צור O1 O2 O3 O6 N F L : צור
F : ארם : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ארום O4 F : om. O1 O2 O3 O6 N L : מואב
ולמה האשים verba עזה Post : O1 O2 O3 N L : עזה : O6 F : (fin. f. 12 r.) O4 ועזה
ולמה האשים את אם חטאו בני יהורא הלא habet F et verba חטא יהורה
O4 habet כל חפציו וישעך אבורה.

«Y en cuanto a lo que adujiste de "Por eso los entregaré hasta el momento en que dé a luz la que ha de dar a luz"¹, he aquí que *la vista se te ha embotado*² y tu entendimiento se te ha adormecido para comprender. Ya te he hecho saber [que] *cada pasaje que citan los sectarios en apoyo de su herejía, tiene su réplica en su cercanía*³. Dime: ¿Dios tiene hermanos? Pues a continuación está escrito: **Y el resto de sus hermanos regresará a la casa de Israel**⁴. Y si dices: "Se refiere a la carne", si es así, *se altera tu fe*⁵ de tu fe, pues entonces no era virgen, y, por lo tanto, había roto su virginidad. Y todavía te preguntaré qué se innovó entonces con su alumbramiento y en qué aprovechó a su comunidad. Y allí aún se dice: *Y permanecerá firme y pastoreará con la majestad de su Dios*⁶. Si es así, no es Dios y no suspira en pos de Él por su Divinidad. Y si dices que se refiere a la

5

1.- Mi. 5, 2.

2.- Cfr. Gé. 48, 10.

3.- Cfr. Sanh. 38b.

4.- Mi. 5, 2.

5.- Cfr. Je. 48, 11.

6.- Cfr. Mi. 5, 3.

ואשר הבאת מן לכן יתנם עד עת יולדה ילדה, / הנה
 עינך מראות כבדה, / ושכלך מהבין נרדם. / כבר הודעתך: כל מקום שפקרו המינים,
 תשובתם בצידם. / אמור לי: היש אחים לאל? / רכתיב בתריה: ויתר אחיו ישובו על
 בני ישראל. / ואם תאמר: על הבשר נאמר, / אם בן אמונתך נמר, / שאם בן לא
 היתה בתולה, / ואיפא, בתוליה הפילה. / ועוד אשאלך: מה נתחדש אז בלדתה, / ומה
 הועילה לעדתה? / ועוד נאמר שם: זעמד ורעה בגאון אלהיו. / אם בן, אינו אלוה ואין

5

- 1 O1 O3 O4 O6 N F L : om. O2 |
 N | הובאת : O1 O3 O4 O6 F L | הבאת O4 O6 F | ועל אשר : O1 O3 N L | ואשר
 O4 : אתנם : O1 O6 N L | יתנם : O1 O3 N | מלבן : L | מן לבן : O4 O6 F : O1² | מלבן
 : (i. m. פס" לבן יתנם עד עת ילדה ילדה scr.) O1 O3 O6 N F | יולד ילדה : O3 | יתנו
 L. | יולדת יולדה : O4 | יולידה
- 2 O1 O2 O4 O6 N F L | ושכלך : O1 O2 O3 O4 O6 N F L | עינך : O1² | עינך
 O4 F | שכל מקום : O6 | בכל מקום : N | כ"מ : O1 O2 O3 L | כל מקום : O3 | שכלך
 O1 O2 O3 N L. | מינים : O4 O6 F
- 3 O1 O3 O4 O6 N F L | בצידך : O2 | רכתיב : omn.; O3 fin. f. 119 v. |
 O1 | על : omn.; O2 fin. f. 21 r. | ויתר : O4 O6 N | בתריה : O1 O2 O3 F L | בתריה
 O2 O3 O6 N L : אל : O4 F.
- 4 O1 O2 O3 O4 N F L | אמונתך : O1 O2 O3 O4 O6 N F L | בית : O1² | בני
 F. | נטר : O3 L | כמר : O1 O2 O4 O6 N | נמר : O6 | ריה אמונתך
- 5 Post verba היתה לא habet iterum N | ואיפא : F | ואיפה : O1 O2 O4 O6 N :
 i. m. בתוליה scr.) O6 F | בתולה : N | בתולים : O1 O2 O3 O4 L | בתוליה : O3 L | ואיפה
 O1 O2 O3 O4 O6 F L : אשאלך : O4 | התפלא : O1 O2 O3 O6 N F L : הפילה : (i. m.)
 omn.; L fin. f. 13 r. | אז : O3 L | אם : O1 O2 O4 O6 N F : מה : N | אשאלך
 O1² O2 O3 O4 O6 | ומה : O4 | בלירתה : F | בלירתה : O1 O2 O3 O6 N L : בלירתה
 O1 L. | מה : N F
- 6 O1 O3 O6 F L | לעדתה : O4 | הועיל לנו : O2 | הועיל לה : O1 O3 O6 N F L : הועילה
 O6 | שם עליו : O1 O2 O3 O4 N F L | שם : O4 | רתו : N | לירתה : O2 | בלירתה
 O4 N F (fin. | אלקיו : O1 O2 O3 | אלהיו : O2 O3 O6 L¹ | וראה : O1 N F L | ורעה
 O4 | שיש לו : O1 O2 O3 N F : אין : O1² O6 L : אינו : O6 | אלוקיו : L (f. 25 r.)
 O4 | אלוקה עליו : O2 | באלוהו : O3 L | אלוך : O6 | אלוקה : O1 N F | אלוה
 O4. | ושאין : O1 O2 O3 O6 N F L | ואין

carne, también con esta impertinencia *se aparta tu embriaguez*², porque *sus orígenes no vienen de antaño ni de los días antiguos*³. ¿Ves? Te he hecho callar [dejándote] enmudecido».

«También acerca de **humilde y montado sobre un asno**⁴ *has abierto la boca*⁵, diciendo que se trataba de Jesús el Nazareno, a quien *le rindieron gran honor*⁶. ¿Cómo le iba a llamar *humilde* a Dios o incluso a un ángel, [ser] espiritual? Además en la misma perícopa está escrito: **Y se hará pedazos el arco de guerra**⁷. *Sal a ver qué hace la gente*⁸. ¿Acaso desde entonces *se ha roto el arco de guerra*?⁹ ¿Es que desde su venida no está

1.- Cfr. Os. 4, 18.

2.- Agresiva metáfora contra la fe cristiana. En cambio, los mss. O4 y O5 traen la variante *şilka sar* (= se aparta tu vigor); cfr. Nú. 14, 9.

3.- Cfr. Mi. 5, 1.

4.- Za. 9, 9.

5.- Cfr. Is. 5, 14; *passim*.

6.- Cfr. II Cr. 32, 33. Alusión a la entrada triunfal de Jesús en Jerusalén antes de su pasión; vid. Mt. 21, 1-11.

7.- Za. 9, 10.

8.- Bër. 45a, *passim*.

9.- Cfr. Sal. 46, 10.

באלוהתו נוהה <אחריו>. / ואם תאמר שנאמר על הבשר, / גם בעזות זו סובאך סר, /
 שמוצאותיו אינן מימי קדם ומימי עולם. / ראה, השתקתך נאלם. / גם על עני ורוכב
 על חמור / פערת פך לאמור / שהוא היה הנוצרי ישן, / אשר כבוד גדול לו עשו. /
 איך יאמר לאלוה עני / או אפילו למלאך רוחני? / ועוד בתוב בפרשה עצמה: / זונכרתה
 קשת מלחמה. / פוק חזי מאי עמא דבר. / המאז קשת מלחמה נשבר? / הלא מאז

5

- 1 O6 בו אלהות : O1 באלוהותו : L באלוהתו : O3 באלוהותו : O1² N F באלוהותו 1
 O4 ובמפעליו : O2 לה : O1 O3 O6 N F L : O2 נוהה : O2 באהלותו : O4 באלקותיו די
 e Commentario אין בהם נוהה אחרי. cfr. *supplevi ad rimam servandam*; Raschi ad Ezech. 7, 11 : O4 O6 F : O1 O2 O3 N L : om.; F
 fin. f. 25 r. : O1 O3 N L : בעזות : O2 עזת : om. O4 O6 : emendavi :
 O2 N : שובאך : O1 O6 F : סובאך : O4 O6 : בזה : O1 O2 O3 N F L : זה :
 O4 צלך : O3 רובאך : L צובאך : O1² צבאך.
- 2 O1 O3 O6 N F L : אינם : O4 אינן : O2 שמצאות : O1 O3 O4 O6 N F L : שמוצותיו 2
 O2 O4 ומימי : O4 מקרם : O3 L כימי קרם : O1 O2 O6 N F : מימי קרם : O2 אינה
 O4 N : ורוכב : cett. : כאלם : O6 נאלם : L וימות : O1 O3 O6 N : ומימות : F :
 O1 O2 O3 O6 F L : רוכב.
- 3 O1 O2 O3 O4 : לאמור : F את פך : O1 O2 O3 O4 O6 N L : cett. : O4 חמור 3
 O1² O3 O4 O6 F L : לו : L איך : O1 O2 O3 O4 O6 N F : אשר : N לומר : O6 F L :
 O4 F : עשה : O1 O2 O3 O6 N L : עשו : O1 O2 N : לא :
- 4 O4 לאלוקי : O1 O2 O3 N F L : לאלוה : O2 אך : O4 האיך : O1 O3 O6 N F L : איך 4
 O4 : כתוב : O4 ואפילו על מלאך : O1 O2 O3 O6 N F L : או אפילו למלאך : O6
 emendaverunt : O2 : om. : O4 בפ" : O1 O3 O6 N F L : בפרשה : cett. : כתיב
 O1 O2 O3 O4 N F L : ונשבר : O6 ונשברה : O5 et Posnanski.
- 5 O4 O6 L : מאי עמא : O1 O3 N : ומלחמה : F : למלחמה : O2 O4 O6 L : O1² מלחמה 5
 O2 O6 : המאז קשת מלחמה : N מה עמי : F מה עמה : O1 O2 O3 : מה עמא
 F : האזור קשת למלחמה : L במאז קשת ומלחמה : O1 O3 N : המאז קשת ומלחמה
 O1 O3 O4 O6 N F L : om. : O2 quasi ex homoioteleuto, usque ad נוקש ונכשל (f. 139, lin. 2).

la espada de uno contra su prójimo¹, y el versículo no se cumple? Y su dominio [se extenderá] de mar a mar². ¿No es cierto que ni siquiera dominó sobre sí mismo, sino que *tropezó y cayó*?³ En conclusión del discurso⁴, cuántas profecías vaticinaron que *no verían más sus señales*⁵, y todas están prestas a *salir a la luz*⁶ antes de que llegue *el día grande y terrible*»⁷.

«Y en cuanto a lo que me has replicado "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?"⁸, pensabas incrementar su importancia, y he aquí que revelas su oprobio. Si no conocía la opinión de su padre, entonces no era amado ante él cuando *permitió que resbalara su pie*⁹, y se ocultó de él y no le habló¹⁰. Solicitó de su padre que le salvara, pero no

1.- Ju. 7, 22 y I Sam. 14, 20.

2.- Za. 9, 10.

3.- Cfr. Da. 11, 19.

4.- Qo. 12, 13.

5.- Cfr. Sal. 74, 9.

6.- Cfr. Jb. 12, 22.

7.- Cfr. Jl. 3, 4 y Mal. 3, 23.

8.- Sal. 22, 2.

9.- Cfr. Sal. 66, 9 y 121, 3.

10.- Cfr. II Re. 4, 27.

בואהו / חרב איש ברעהו, / ואין הפסוק מתקיים? / זמושלו מים עד ים. / הלא
אפילו בעצמו לא משל, / אבל נוקש ונכשל? / סוף דבר, כמה נבואות נבאו / אשר עוד
אותותיהם לא ראו, / וכולם עתידים לצאת לאורה / לפני בא יום הגדול והנורא. /

ואשר השבתני / מ־אלי אלי למה עזבתני?, / חשבת להרבות

חשיבותי, / והנך מגלה חרפתו. / אם לא ידע דעת אביו, / אם כן לא היה לפניו חביב, /
כאשר נתן למוט רגלו, / והעלים ממנו ולא הגיד לו. / וביקש מאביו להצילו, / ולא

5

- 1-2 om. O2 quasi ex
O1 : בואהו : emendavi בואהו | cett. O6 : הלא מאז | homoioteleuto
F (scr. i. m.) : בוראיהו : O3 בוראהו : O6 N : בראהו : O1² בבאהו
O1² ומושלו : O6 נתקיים : O1 O3 O4 N F L : מתקיים | L בא ראה : O4 בוראי הוא
O1 O3 נוקש | O1 O3 O6 N F L : ועד : O4 עד | O1 O3 N L : למושלו : O4 O6 F :
F ושל : O6 N : ונכשל : O1 O3 O4 L : ונכשל | O4 O6 (fin. f. 14 r.)
O1 O2 O3 O4 O6 N F : כמה | O6 סד : O1 O2 O3 O4 N F L : סוף דבר
O2 | נביאים : O1 O3 O6 N L : נביאות : O1² O4 F : נבואות | L במה
O2 : ער אשר : L אשר : O1 O3 O4 O6 N F : אשר עוד
L | אותותיו עוד : O2 אותותיו : O1 O3 N F : אותותיו : O4 אותותם : O6 אותותיהם
O6 : בוא : O1 O2 O3 O4 N F L : בא | O4 O6 F : גראו : O1 O2 O3 N L : ראו
O4 : ה' הגדול : O3 גדול : O1 O2 O6 N F L : הגדול
O1 O2 O3 O4 O6 F L : השבתני | O6 ועל אשר : O1 O2 O3 O4 N F L : ואשר
i. m. | פס' אלי אלי למה עזבתני : F scr. omn; : אובתני | N השבעתני
O2 N : חושבות : O4 חשבתני : O1 O3 O6 F L : חשבת
N : משיבותו : F תשובותו : O4 O6 : תשובתו : O3 L : חשיבותו : O1 חשיבותו
O1 O3 O4 O6 : מגלה | O4 והנני : O2 והנה : O1 O3 O6 N F L : והנך | O2 משיבות
O1 O3 O4 : לא | O6 habet את verbum חרפתו : N : אגלה : O2 גלה : F L :
O1 O2 O3 : חביב | O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : לפניו | O2 למה : O6 N F L :
O4 O6 F L : N : חביב
O1 O2 O3 N L : ניתן : O4 O6 F : נתן | O6 באשר : O1 O2 O3 O4 N F L : כאשר
om. O6 quasi ex homoioteleuto : O1 O2 O3 O4 N F L : והעלים ממנו ולא הגיד לו
O1 O3 O4 N F L : ולא הגיד | O4 עינו : O1 O2 O3 N F L : ממנו | homoioteleuto
O4 : לפני אביו : F : פני אביו : O1 O2 O3 O6 N L : מאביו | O2 והגיד

escuchó su voz¹, y, a su pesar, padeció la muerte por mano de sus enemigos, como la muerte de un necio². Y tú propalas su menoscabo con tus labios; *más te valdría haberte callado*³. Pero es cosa verdadera y cierta⁴ que el íntegro rey David lo dijo de sí mismo cuando fue entregado en manos de sus enemigos y Dios le socorrió⁵. Y con el término de *cierva* designó su propio nombre en unos cuantos versículos, como encontrarás: "*Mi alma te anhela a ti como el ciervo las corrientes de agua*"⁶. Pues de la misma forma que la cierva por la mañana anhela y gime, está sedienta y ávida, así era David perseguido y buscado por Saúl de mañana, antes de la salida de la aurora⁷, como encontramos cuando Saúl mandó custodiarlo en el lecho y Mikal, su mujer, le

1.- Cfr. Sal. 81, 12.

2.- II Sam. 3, 33.

3.- Cfr. Git. IV, 8. Un nuevo modismo talmúdico (lit. *hermoso te habría sido tu silencio*).

4.- Palabras que inician la oración que sigue al *Šēma' Israel* en la plegaria matutina.

5.- II Cr. 18, 31.

6.- Cfr. Sal. 42, 2.

7.- Bēr. 1a, *passim*.

שמע לקולו, / ועל כרחו מיתת סבל / ביד אויביו, כמות נבל. / ואתה מוציא זלזולו
 בשפתיו: / יפה היה לך שתיקוּתה. / אבל אמת ויציב הרבה / כי דוד, המלך הנבון, /
 על עצמו אמר: / בשנמסר ביד אויביו וה" עורו. / ועל שב איילה ביתו שמו בבמה פסוקים,
 / כמו שתמצא: "נפשי תערוג אליך כאיל על אפיקים", / כי כמו שאיילה בשחר עורגת
 וצועקת, / צמאה ומשתוקקת, / כי היה דוד מן שאול נדרה ונשחר / בבוקר קורם עמוד
 חשור, / כמו שמצינו שצוה שאול לשמור אותו במטה, / ומכל אשתו הנדריה אותו בעד

5

- 1 O4 ועיב: O2 ועל כרחו: O1 N F L: ועל כרחו i. m. l. בס" לקולו. F ser. omn.; לקולו 1
 O6 N: O1 O2 O4 O6 N: מוציא F: מיתו: O1 O2 O3 O4 O6 N L: מיתו: O3 וא"ב: O6
 O2. למות: O1 O3 N: זלזול: O4 L: זלזול: O4 F: O6 F: O1² זלזול: O3 F L: מוציא
- 2 O1 היה L: שפתו: N בשפתותיו: O4 O6 F: O1 O2 O3 (fin. f. 120 r) בשפתו: O1 O2 O3
 O1 שתיקוּתה: O6 מדביר: O1 O2 O3 O4 N F L: לך N: ה"י: O2 O3 O4 O6 F L: om. O3
 O2 O3 O4 O6 N L: F: שתיקוּתה: O1 O2 O4 O6 N F L: ויציב: O1 O2 O4 O6 N F L: om. O3
 L. הגבור: O1 N: הגבור: O4: הגבור: O2 O3 O6 F: O1² הגבור
- 3 O1 O4 F: בנמסר: O6 בשנמסר: F¹ דבר: O6 אמר: O1 O2 O3 O4 N F L: אמר: O1 O2 O3 O4
 O4 אויב: O1 O2 O3 O6 N F L: אויב: O2 אשה: N: נמסר: O3 בנמסר: L:
 O6 עורו: O4 F: עורו N: הש"י: O1 O2 O3 O4 F: והש"י: O4 F: והש"י: O6 וה"
 O1 O2 שמו: O1 O2 O3 N F L: בבה: O4 O6: O1² ביתו: O1 O2 O3 N L: בעורו
 O4 באלה הפסוקים: O1 O2 O3 O6 N F L: בבמה פסוקים: N שמה: O3 O4 O6 F L:
- 4 O1 O2 O3 O4 O6 N: בא"ל: om. N: O1 O2: תערת: O3 O4 O6 F L: תערת: O1 O2 O3 O4 O6 N
 O1 O2 O3: כי כמו: O3 L: אפיקי מים: O1 O2 O4 O6 N F: אפיקים: F: בא"לים: L:
 O4 N F L: N cum gamets: שאילה: O1 O3 O4 O6 F L: שאילה: O6 כמו: O4 N F L:
 N: עורגת: O1 O2 O3 O4 O6 F L: עורגת: O1 O2 O3 O4 O6 F L: omn.; בשחר: O2 שאיל
- 5 O1 O2 O3 N L: צמאה: O6 וצועקת: O1 O2 O3 O4 N F L: וצועקת: O1 O2 O3 O4 N F L:
 O1 O2 O6 N F: משתוקקת: O4 ומשתוקקת: O4 למים צמאה: O6 לרעות צמאה
 O2 (fin. f. 107 r) דוד מן שאול: O2 משתוקקת: L משתוקקת: (fin. f. 25 v.)
 O1 O2 O3 O4 O6 F L: נשחר: N שאול מדוד: O4 O6 F: דוד משאול: O3 L:
 O6. עלות: F עומד: O1 O2 O3 O4 N L: עומד: N: סהר
- 6 O2 לשבור: O1 O3 O4 O6 N F L: לשמור: O1 O2 O4 O6 N F L: om. O3: שצוה: O1 O2 O4 O6 N F L:
 O4 הנדריה: O3 O6 N: הנדריה אותו: L הנדריה אותו: O1 O2 F: הנדריה אותו

descolgó por una ventana¹ en la oscuridad. Y ¡cuántas veces le fue necesario ahuyentar el sueño² cuando cada uno yacía en su cama!»³

«Y, no obstante, estudiosos de las crónicas⁴ de los que ostentan la corona interpretaron este salmo sobre la reina Ester⁵, en los días de Hamán⁶ y de Asuero⁷. Cuando *los que aborrecen a Dios alzarón la cabeza*⁸, cuando *unánimes se confabularon*⁹ para extirpar la raíz de los valientes de Jacob en un solo día¹⁰, la justa [Ester] practicó un ayuno de tres días¹¹, y *virtió su alma sobre su pueblo*¹². *Su justicia durará para siempre*¹³, pues por eso dijo así: "Sálvame de la boca del león"¹⁴. Y se acomodan a esta

5 interpretación todos los versículos, que están pegados el uno al otro. Y el

1.- I Sam. 19, 12.

2.- Cfr. Gé. 31, 40 y Est. 6, 1. Según Bēr. 3b, David nunca pasó durmiendo la medianoche.

3.- II Sam. 4, 7.

4.- B. Q. 82a y Sanh. 104b; *passim*. Heb. *Dorše Rěšumot* (= intérpretes de [palabras] anotadas), escuela exegética anterior a Hillel y Sammay caracterizada por la interpretación moralizante de lo que sugieren determinados términos de los pasajes bíblicos. Vid. *supra*, p. 115, nota 5.

5.- Vid. Yom. 29a.

6.- Valido de Asuero, rey de Persia; vid. Est. 3, 1.

7.- Seguramente Jerjes I (485-465 a.e.c.). Vid. R. LEMOSÍN ARTAL, *El libro de Ester y el Irán Antiguo*, Madrid-Barcelona 1983, p. 17.

8.- Cfr. Sal. 83, 3.

9.- Cfr. Sal. 83, 6.

10.- Vid. Est. 3, 8-14.

11.- Vid. Est. 4, 16.

12.- Cfr. I Sam. 1, 15 y Sal. 42, 5.

13.- Cfr. Is. 51, 8.

14.- Sal. 22, 22. En Měg. 15b se afirma que la reina Ester recitó este salmo cuando se presentó ante el rey Asuero.

החלון בעלטה. / וכמה פעמים הוצרך לנדוד שנתו / בהיות כל איש שוכב על מיטתו /
 ואמנם דורשי רשומות בעלי הכתר / דרשו מזמור זה על המלכה אסתר, / בימי המן
 ואחשורוש, / כאשר משנאי השם נשאו ראש, / כאשר נועצו לב יחד / להכרית מיערב
 שורש גיבוריו יום אחר, / והצדקת ימים שלשה צום צמה / ונפשה שפכה על עמה. /
 צדקתה לנצח תהיה, / כי על ככה אמרה: "הושיעני מפי אריה". / ומתיישבים על מדרש זה

5

- 1 O1² O2 O3 O4 om. O2 : בעלי" : L למטה : O1 O4 O6 N F : בעלטה 1
 O2 O4 בהיות : O3 L : לנוד : O1 O2 O4 O6 N F : במה : O1 O6 N F L :
 O1 O3 N L : בהיותו : O6 F :
- 2 O1 הכתר : O2 fin. f. 21 v. : omn. ; רשומות : N דורש : O1 O2 O3 O4 O6 F L : דורשי 2
 O1 דרשו : iterum : דורשי רשומות : O2 scr. כתר : O2 F : כתר : O3 O4 O6 N L :
 O1 O2 O3 O6 N L : זה המזמור : מזמור זה : O6 דורשו : O4 דורשים : O2 O3 N F L :
 O1² O4 O6 בימי המן : O2 : om. : O4 L : מלכה : O1 O3 O6 N F : המלכה : O4 F : זה :
 O1 O2 N L : om. : O3. F : בימי אחשורוש :
- 3 O1 O4 N F L : כאשר : O3 : om. : O1 O2 N L : והמן : O1² O4 O6 F : ואחשורוש 3
 O4 O6 : משנאי ה' : O1² F : משנאי השם : O3 : om. : O6 אשר : O2 : כאשר
 O1 O3 O4 O6 N F L : נשאו : O2 : om. : N : משנאי : O1 O3 L : משנאי השם
 O1 O2 O3 O4 F L : יחד : F : נייעצו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : נועצו : O2 : נשא
 O4. שורש : O6 : יעקב : O1 O2 O3 N F L : מיעקב : O6 N : יחיו
- 4 O1 O2 O3 L : יום אחר : O4 מיעקב : O6 N : שורש : O1 O2 O3 F L : שורש גיבוריו 4
 O3 : והצדקות : O1 O2 O6 F L : והצדקת : O6 : בריו : O4 F : באחר : N : ביום אחר
 O1 O2 O3 O4 F L : צום שלשה : O6 : ימים שלשה צום : O4 N : והצדקות
 O3 L : צמאה : O2 F : צמא : O1 : צממה : O4 : צומה : O1² O6 : צמה : N : צמה שלשה
 O2. שכבה : N : שופכה : O1 O3 O4 O6 F L : שפכה : N : צומא
- 5 O4 : תהיה : L : הצדקותם : O3 : צדקותם : O1² O4 O6 F : צדקתה : O1 O2 N : צדקותה 5
 O1 O2 O3 N F L : על ככה אמרה : O3 L : יאבדו : O6 : יהי' : O1 O2 N : יהיה
 : emendavit Posnanski sec. Ps. 22, 2 : הושיעני : O4 : על כן : O6 : על ככה אמר
 O1 אריה : cett. : מיד : O4 O6 : מפי : O6 : הצילני : O1 O2 O3 O4 N F L : הצילני
 O1 O3 N L : ומתיישב : O4 O6 F : ומתיישבים : O6 : ארי : O2 O3 O4 N F L :
 O1 O2 O3 O4 O6 N : זה : O1 O3 L : המדרש : O2 O4 O6 N F : מדרש : O2 : מתיישב
 F L : הזה : O1².

término *la aurora* quiere decir orante y entendedora de Dios»¹.

«También crees aterrarme a propósito de la expresión oráculo de Dios a mi señor². De ella has aportado un argumento levantado sobre el fundamento de la falsedad; y todo el pueblo verá y escuchará si *balbucean mis palabras o tus palabras*³. Primeramente, si sobre Jesús interpretas su misterio, ¿cómo *le extendió el cetro de su poder*?⁴ O

5 ¿dónde está el cetro y en qué lugar el poderío? ¿Allí **donde cayera exánime**?⁵

Y ¿dónde, pues, *dominó a sus enemigos*⁶ si él cayó en la revuelta? Y ¿cuándo

1.- Pr. 19, 14.

2.- Sal. 110, 1.

3.- Cfr. Jb. 6, 3.

4.- Cfr. Sal. 110, 2.

5.- Ju. 5, 27.

6.- Cfr. Sal. 110, 2.

כל הפסוקים, / אשר זה בזה רבקים. / ולשון 'השחר' ר(וצה) ל(ומר) מתפללת, / ומה" /
אשה משכלת. /

וגם על דבר "נאום ה" לאדוני" / אתה סובר להבהילני, /

וממנו הבאת ראיה / על יסוד שקר בנויה. / וכל העם אלי שמעו / אם דבריי או דברייך

לעו. / תחילה: אם על ישו תפרש סורו, / איך שלחו מטה עוזו? / או איפה המטה או

אנה העוזו, / באשר שם נפל שדוד? / ואיה, איפא, באויביו רד, / והוא נפל במרד? /

- 1 כל O1 O2 O3 O4 (fin. f. 12 v.) O6 N F L : על O1² O1 O2 O3 O4 O6 F
O1 O2 O3 מתפללת. | codd. ר"ל : solvi abbreviationem רוצה לומר | N שחר : L
O1 O3 N F L. מהש"י : O2 O4 O6 | O6 המתפללת : O4 N F L.
- 2 O1 O2 N | O2 רבר ריבר : O1 F רבר ריבר : O6 ריבר : O1² O3 O4 L : O1² רבר :
O1 O2 O3 לאדוני | O1 " : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : O2 O3 O4 O6 N F L : om. F | O2 O3 O4 O6 N F L :
O1 O3 O4 להבהילני | N שב לאדוני : L (i. m. מו" נאם ה" לאדוני. scr.) O4 O6 F :
O2 להבהילני : N להבהילני : F (scr. i. m. להבהילני. scr.) O6 L :
- 3 O1 O3 O4 O6 N | O1 O3 O4 O6 N : O2 ואמנה : O2 וממני : O1 O3 O6 F L : O1 O3 O4 O6 N
O1 O2 O3 O4 בנויה | O3 O6 N רא"י : O1 O2 O4 F L : O1 O2 O4 F L : O2 הבאתי :
O1 O2 O3 O6 N F : O1 O2 O3 O6 N F : O1 O2 O3 O6 N F : (scr. i. m. בנויה. scr.) F בנוי : N בנוי :
O3 | O1 O2 O4 O6 N F L : O1 O2 O4 O6 N F L : O4 יראו וישמעו : L אלי ישמעו
O1 O2 O3 O4 N F L : O6 דבריו.
- 4 L : תחולה : O1 O2 O3 O6 N F : תחילה | O3 L : O2 למו : O2 לאו : O1 O4 O6 N F : לעו :
O2 O4 O6 F : תפרש | F ישו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : על ישו | O4 אמור נא :
O1² : שלחו | O6 סורו ורזו : O1 O2 O3 O4 N F L : סורו | O1 O3 N L : תפרוש :
O1 O2 : או איפה | O6 שולח מציון : O1 O2 O3 N L : שולחו : F שלוח : O4 שלח :
O3 O4 N F L : איפה : O6.
- 5 O1 O2 O4 F : העוזו | O2 : om. O1 O3 O4 N L : או אנה : O6 ואנה : F : או אנה :
O2 O4 L : באשר : O1 O3 N F : באשר | O6 עוזו : N העוזו : O3 L : הערוד :
O1 O2 O3 O4 O6 | O3 L : שודר : O1 O2 O4 O6 N F : שודר | O6 באשר ברע :
O1² : ירר : O1 O3 N L : יר : O4 O6 F : רר | cett. איפה : O6 איפא | N וא"י : F L :
F. נופל : O1 O2 O3 O4 O6 N L : נפל | O3 fin. f. 120 v. | om. O2 : והוא | om. O2 :
O4 O6 F : במורד : O1 O2 O3 N L : במרד :

preparó guerras y batallas [de suerte] que *hubiera con él voluntarios?*¹

Además, si le fue concedida la Divinidad, ¿por qué pretendería también el sacerdocio?² Al revés, *debería haber pretendido tener sacerdotes dignos que*

*oficiasen para él*³ y para su culto. Más aún, si fue honrado con la corona del sacerdocio, ¿qué culto ofreció en sus días y qué hace a su lado Melquisedec⁴,

*a cuya manera le juró [que sería sacerdote]?⁵ Y ¿dónde machacó reyes con su diestra*⁶ o conquistó ciudades y comarcas? ¿En qué lugar *levantó la cabeza o*

5 *el tronco al beber del torrente por el camino?»⁷*

Y respondieron todos los presentes:

«Verdaderamente, las palabras de 'Eger son mentiras, pues el salmo no resiste su interpretación sino para el hombre simple, que se amedrantó; pero no opta por ella aquél cuya expresión es espíritu de inteligencia. 'Ahitub, en cambio,

1.- Cfr. Sal. 110, 3.

2.- Vid. Sal. 110, 4.

3.- Cfr. Éx. 29, 1.

4.- Lit. *cuál es el asunto de Melquisedec junto a él*. Traduzco así el modismo rabínico *mah 'inyan A 'ešel B* (Sifra', sección Bē-har I, *passim*).

5.- Cfr. Sal. 110, 4. Es decir, que sería sacerdote del Dios Altísimo, como Melquisedec (vid. Gé. 14, 18), y que de él saldrían el sacerdocio y el reinado para sus descendientes, como apunta Raši en su comentario a Sal. 110, 4: «מִמֶּנּוּ תֵּצֵא הַכֹּהֲנִים וְהַמְּלָכִים לְהִזְנִית בְּיָדוֹ אֵת שֵׁם אֱלֹהֵי אֲבִיךָ הַכֹּהֲנִים וְהַמְּלָכִים... שֶׁנֶּחֱזַק לוֹ».

6.- Cfr. Sal. 110, 5.

7.- Cfr. Sal. 110, 7.

ומתי ערך מלחמות וקרבות / שיהיו עמו נדבות? / ועור אם האלהות לו ניתנה, / למה יבקש גם <ה>כהונה? / ארברה, היה לו לבקש להיות לו כהנים, / לכהן לו ולעבודתו נכונים. / ועור אם בכתר <ה>כהונה נכבד, / איזו עבודה בימיו עבד, / ומה עניין מלכי צדק אצלו, / אשר על דברתו נשבע לו? / ואיפה על ימינו מחץ מלכים / או כבש כרכים או פלכים? / ואנה הריס ראש או ירך / בשתותו מנחל בדרך? /

5

ויענו כל העם הנצבים: / "זוראי דברי עקר כזבים, / כי אין המזמור פירושו טובל / אלא לאיש פתי המתהבל; / אבל לא יבחר בו / אשר רוח שכל ניבו /

- 1 O1 O2 O3 O4 N מלחמות I O6 ערוך : N אערוך : O2 יערוך : O1 O3 O4 F L ערך : N שיהיו : F שיהיו I O2 קרובת : O1 O3 O4 O6 N F L : O6 מלחמה : F L : O1 O3 O4 O6 N F L : ועור I O3 L : O2 שיהיה : O4 שהיו : O1 O6 : שיהיו : O4 אלווקר : O3 האלוקות : F האלקות : O6 L : האלוהות : O1 האלהות I O2 עור : N על אלוהות : O2 על אלהות
- 2 supplevi <ה>כהונה I O2 ייבוש : N יבוקש : O6 ביקש : O1 O3 O4 F L יבקש : O6 I ראוי היה : O1 O2 O3 O4 N F L : היה לו לבקש I codd. כהונה : articulum : O1 O2 ולעבודתו I F להיות גם : O4 O6 : להיות לו : O1 O2 O3 N L : להיות לו גם O4 ולהורות לעבודתו : O3 O6 N F L
- 3 L בבתי : O1 O2 O3 O4 O6 N F : בכתר I O1 O3 F N : ראם : O1² O2 O4 O6 L : O1 O2 O6 : O1 O2 O6 איזה : O3 F : איזו I N הוא מדבר : O2 O4 : מדבר : O1 O3 O6 F L : נדבר : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : בימיו I O2 עבודתם : O1 O3 O4 O6 N F L : עבודה I O4 באיזה : N L : O4 עבד : O1 O2 O3 N L : עבר : O1² O6 F : עבר I O1 בימים : O4 O6 N F L
- 4 cett. דבורו : emendavit Posnanski דברתו I O2 om. : O1 O3 O4 O6 N F L : אשר I O1 O2 O3 N F L : על ימינו מחץ I O6 F : ואיפה : O1 O2 O3 O4 N L : ואיפה I : omn.; F fin. f. 26 r. I : על ימינו ימחץ : O4 : על ימינו ימחץ : O1 O2 O3 O4 O6 N F : כבש L
- 5 : (i. m.) פס" מלכים (scr. O4 O6 F : O2 או פלכים : O1 O3 L : או פלכים : om. N : L : בשתותו I O2 ואנא : (fin. f. 13 v.) : O1 O3 O4 O6 N F L : ואנה I : O1 O2 O3 O6 N : בשתות : O1 O2 O3 O4 O6 N L : בדרך I O4 או ישתה : F בשתות : O1 O2 O3 O6 N : בשתות : O2 הדרך F
- 6 : O1 O3 O4 O6 F L : כזבים I O4 דבר עקר : O1 O2 O3 O6 N F L : עקר : O1 O2 O3 O6 N F L : כי אין I O2 כרכים : N כיוזבים
- 7 O4 בלבו : (i. m.) בו (scr. F עמו : O6 בקרבנו : L : בו : O1 O2 O3 N

nos explicará el sentido; **propón tu enigma y vamos a escuchar**»¹.

Contestó 'Aḥiṭub: «Cumpliré y *satisfaré vuestro deseo*², y os daré a conocer una interpretación en la que no cabe duda y es suficiente. Sabed que el entendido poeta, cuya *cítara despertaba a la aurora*³, basó el salmo en el anciano Abraham⁴, el cual gemía por el culto de Dios, que le conocía y sabía su nombre **desde que salió del seno de su madre**⁵, y a quien el cantor le llamó "**mi señor**"⁶. *Deposita, te lo ruego, mi fianza*⁷, y

5 **todo el pueblo debata**⁸, pues ¡en cuántos lugares se le llama *señor* a Abraham porque era destino suyo *ser padre de una multitud de naciones*⁹ sin detrimento! E incluso 'Efron, que era príncipe en su tiempo, se postró ante él

1.- Ju. 14, 13.

2.- Cfr. Pr. 12, 2.

3.- Cfr. Sal. 57, 9.

4.- Interpretación de Nēd. 32b sobre el Sal. 110, aceptada por Raši y otros exégetas judíos, y aquí parafraseada por 'Aḥiṭub. Vid. *infra*, p. 326.

5.- Nú. 12, 12. En Gé. 12, 1 Dios llama por su nombre al Patriarca, el cual le erige un altar (12, 8) y se dirige a Él más adelante (Gé. 14, 22) como *YHWH*, 'El 'Elyon (= Señor, Dios Altísimo).

6.- Sal. 110, 1.

7.- Cfr. Jb. 17, 3. Con una expresión propia del lenguaje jurídico, 'Aḥiṭub le pide irónicamente a 'Eqr que dé crédito a sus palabras.

8.- II Sam. 19, 10.

9.- Cfr. Gé. 17, 4-5.

אבל אחיטוב יפרש לנו הכוונה, / חודה חידתך ונשמענה. /

ויאמר אחיטוב: "רצונכם אמלא ואפיק, / ואודיעכם פירוש אשר

אין בו ספק. / רעו כי המשביל המשורר, / אשר כינורו השחר מעורר, / יסר המזמור על

הזקן אברהם, / אשר לעבודת השם נהם; / אשר הכירו וידע שמו / בצאתו מרחם אמו,

5 / ואשר קראו המשורר "אדוני, / שימה נא ערבוני". / ויהי כל העם נדון, / כי בכמה

מקומות נקרא אברהם 'אדוני' / כי כן היה לו הייעור, / אב המון גוים בלי מיעוט. / ואפילו

1 O4 N : יפרוש : O1 O3 O6 F L : יפרש : O4 אמנם : O1 O2 O3 O6 N F L : אבל 1

י (i. m. הכוונה F (scr. הנכונה : O2 כוונה : O1 O3 O4 O6 N L : הכוונה O2 פרש

O1 חידתך : O1 O2 O3 N L : חירה : O4 O6 F : חור : emendavit Posnanski חורה

O2 O3 : O2 O3 : O1 O6 N F L : ונשמעה : L חודתך : O2 O3 O4 O6 N F : ונשמע

O4.

2 Ante רצונכם : O1² O4 scil. cap. trigesimum secundum : O1 O2 O3 O4 O6 F L : רצונכם : O3 L : ברצונכם : O1 O2 N : אמלא : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O6 F : O1 O2 O3 O4 O6 N F : O1 O2 O3 O4 O6 N F : ואודיעכם : N : אמלה

O1 O2 O3 : O1 O2 O3 O4 N F L : אשר אין : O4 הפי" : F : הפירוש : O6 N L : om. O6.

3 O1, in ומספ] [videtur ספק Post : om. F : O6 שאין : O1 O2 O3 O4 N L : אין 3

O1 בדורו : O6 F : כינורו : O4 המלך : O1 O2 O3 O6 N F L : המשביל : O1 O2 O3 O4 N L : ומספיק. fort.

O1² O2 יסר : O2 N : מתעורר : O1 O3 O4 O6 F L : מעורר : O4 : om. O2 O3 N L : om. O4

O2 מזמור : O1 O3 O4 O6 N F L : המזמור : O1 O4 : יסוד : O3 O6 N F L : O2.

4 O6 ייצרו : O1 O2 O3 O4 N F L : השם : O2 זקן : O1 O3 O4 O6 N F L : הזקן 4

O1 לאשר : F : ואשר : O4 אשר : O2 נועם : O1 O3 N L : נהם : O4 ניהם : O6 F : נהם

O2 Ante היכרו : O6 והכיר : O1 O3 O4 N F L : הכירו : O6 : om. O2 O3 N L : om. O6

O1 O2 O3 O4 habent אשר verbum בצאתו Ante : O6 habet את verbum שמו

N. בצאתו : O1 O2 O3 O4 O6 F L : בצאתו : N F

5 O4 שימה נא עמך : O1 O2 O3 : שימה נא : O6 קוראו : O1 O2 O3 O4 N F L : קראו 5

O1² O4 : O3 L : ערבני : O6 הטעם פשוט : N אימה נא : L שימא נא : F

O1 O3 O6 N L : O1 O3 O6 N L : ויהי : O6 ושמעוני : O2 ער בני : F ערבתי : O1 N : ערבני

O3 L : הגוים : O1 O2 O4 O6 N F : העם : O4 F : יהיה : O2 והיו : O1² יהי

O1 O2 O3 N F L : נידון : O1 O2 O3 N F L : O1² O4 O6 : נידון

6 O1 O2 O3 O4 היתה : O6 : O1² היה : O3 N L : ע"ב : O1 O2 : על כן : O4 O6 F : כי כן 6

O4 : O6 מיעוטי : O4 Mיעוטי : O6 מיעוט : O4 F : habent להיות verbum אב Ante : N F L

O1 O2 O3 N F L.

él y le llamó *señor*¹, y Sara, su mujer, y 'Elie'zer, su servidor², a eso estaban acostumbrados: "**Y mi señor es anciano**"³ dijeron a las claras⁴. Y *con él había voluntarios en el día de su hazaña*⁵; *sus deudos, nacidos en su tienda, a los que desplegó en dos ejércitos*⁶, **trescientos dieciocho hombres**⁷ aparte de su siervo de Damasco⁸, *yelmo de su cabeza en día de combate*⁹. Y desde Sión se le extendió un cetro de poderío¹⁰, y Melquisedec, rey de Šalem, sacó pan y vino¹¹ para sustentar[los]. y entonces *machacó a los reyes*¹²; a

5 Kědorla'omer¹³, **rey de todas las bestias feroces**¹⁴. Y a la manera de Melquisedec¹⁵ le fortaleció el Omnipresente con el sacerdocio. Su eternidad fue insinuación y señal de que [Dios] *haría justicia a sus hijos en medio de*

1.- Vid. Gé. 23, 11 y 23, 15.

2.- Administrador de su casa según Gé. 15, 2.

3.- Gé. 18, 12.

4.- Jb. 33, 3.

5.- Cfr. Sal. 110, 3. Lit. *de su heroísmo*.

6.- Cfr. Gé. 14, 14-15.

7.- Gé. 14, 14.

8.- Cfr. Gé. 15, 2. Se refiere al ya citado 'Eli'ezer.

9.- Cfr. Sal. 140, 8. Lit. *cobertura de su cabeza*.

10.- Cfr. Sal. 110, 2.

11.- Gé. 14, 18.

12.- Cfr. Sal. 110, 5.

13.- Rey de Elam; vid. Gé. 14, 1-17.

14.- Jb. 41, 26.

15.- Sal. 110, 4.

עפרון, אשר היה נשיא בזמנו, / השתחוה לו וקראו ארוננו. / ושרה אשתו, ואליעזר עברו,
בבך הורגלו, / "ואדוני זקן", ברור מיללו. / ועמו נדבות ביום חילו, / הם חניכיו,
ילידי אוהלו, / אשר חלקם לשני צבאות, / שמונה עשר ושלוש מאות / מלבד עברו
דמשק, / הסך לראשו ביום נשק. / ומציון נשלח לו מטה עוז, / ומלכי צדק, מלך
שלם, הוציא לחם ויין לסעוד. / ואז המלכים מחץ, / כרד לעומר, מלך על כל בני
5 שחץ. / ועל דברת מלכי צדק / המקום בכהונה אותו חיזק, / והיתה נציחותה רמו ואות /

- 1 : 06 השתחוה : 01 02 03 04 F : השתחוה | 02 היה : 01 03 04 06 N F L : היה 1
06 N : וקראו : 03 וקרא : L וקרא : 01² 04 F : וקראו | L והשתחוה : N השתחוה
01 02 אשתו | 01 02 03 N L : ארוננו : 04 06 F : ארוננו | 01 וקראי : 02 וקראה
F. ועברו : 01 02 03 04 06 N L : עברו | N אחותו : 03 04 06 F L : אחותו
- 2 01 זקן | 03 L הרגילו : 01 02 04 06 N F : הרגילו | 02 fin. f. 22 r. omn.; בבך 2
03 04 06 N F L : וקראו | 02 Post זקן verba ארוננו : 02 הזקן : 03 04 06 N F L : הזקן
01 02 03 N L : הם | 01 03 N L : מילולו : 06 cum *qamets* : 02 04 F : מללו
04 06 F : המה :
- 3 omn.; 03 fin. f. 121 r. : ושלש | 06 fin. f. 14 v. omn.; חלקם 3
- 4 01² סכך : 02 03 06 F L : הסך | 02 ודמשק : 01 03 04 06 N F L : ודמשק 4
01 02 06 F : מטה | 04 שלח : 01 02 03 06 N F L : נשלח | 04 היה : 01 N : הפך
01² 03 04 L F (scr. : עור : 01 02 N : עוז | 04 om. : L מעם : 03 מעה : N מטע
06 כי מלכי : 02 04 N F : ומלכי : 01 03 L : מלכי | 06 אוז וסמך וסעד : (i. m. : עוז
om. F. : 04 שלום : 01 02 03 06 N L : שלום
- 5 01 02 03 N L : המלכות : 04 06 F : ואז המלכים | 01 02 03 06 N F L : וקראו | 02 היה : 01 N : הפך
02 בררלומר : 06 L : בררלעומר : 01 03 04 N F : ברר לעומר | 01² המלכים
F. פני : 01 02 03 04 06 N L : בני | 04 F : עם כל : 01 02 03 06 N L : על כל
- 6 01 02 03 06 N F L : והיתה | 02 חיזוק : 06 חירק : F : חיזוק : 01 03 04 N L : חיזוק 6
04 נציחותו : 02 06 F : נציחותו : 03 נציחותו : 01 L : נציחותה | 04 והיה
03 F L : ואותות : ואות | 04 רמזים : 01 02 03 06 N F L : רמז
01 02 04 06 N : ואותות

las naciones amontonando cadáveres¹ y que machacaría la cabeza de la perversa serpiente marina², que había dicho: "Míos son mis canales"³. Y beberían sus hijos en el camino de los torrentes del Arnón⁴ y al final sería dominador⁵. Aun hay exégetas que lo interpretaron acerca de David⁶, y quienes lo hicieron sobre el rey Ezequías⁷, si bien su interpretación antigua es la asentada y aceptada por la mayoría, como el badajo en medio de la campana».

Y sucedió que al escuchar 'Eger que 'Aḥiṭub
 5 invalidaba sus palabras, profirió una gran exclamación⁸ ante el pueblo y la esclarecida [reina]⁹, y dijo: «'Aḥiṭub, 'Aḥiṭub, ¡qué debilitado en la fe está tu corazón, que no crees en la Trinidad! Ya no puedo callarme más. ¿Es que no recitáis tres *qēduššot* cada día y es para los judíos tradición desde sus

1.- Cfr. Sal. 110, 6.

2.- Cfr. De. 32, 33. Alusión al Leviatán, con el que se identifican los reinos enemigos de los judíos. Vid. Is. 27, 1 y los comentarios de David Qimḥi y Raši al mismo en las *Miqra'ot Gēdolloṭ*, *ad locum*.

3.- Ez. 29, 3.

4.- *Midraš Tanḥuma'* a Números, sección *Ḥuqat*. El Arnón fluye por la frontera de Israel y Moab (De. 2, 24; *passim*). Aquí se alude a Sal. 110, 7 y al episodio del pozo de Be'er, cercano al río Arnón, del que bebieron Moisés y los israelitas en su marcha por el desierto (vid. Nú. 21, 13-18).

5.- Pr. 29, 21.

6.- Algo correcto según la opinión de Abraham ibn Ezra en su *Comentario a Salmos* 110, 1: «וְיִשְׁכַּח לְפָנָיו מִן הַיָּם».

7.- Cfr. Sanh. 94b y 98b; Vid. *infra*, pp. 326-327.

8.- Gé. 27, 34.

9.- Cfr. De. 7, 6.

שידין לבניו בגוים מלא גויות, / ובי ימחץ ראש תנין אכזרי, / האומר: "לי יאורי", /
 וישתו בניו בדרך נחלי ארנון, / ואחריתו יהיו מנון. / ועוד יש מפרשים שעל רוד
 פירשוהו, / ויש על המלך יחזקיהו. / אבל פירושו הקדמון, / מיושב ומקובל להמון / כמו
 ענבל בתוך פעמון. /

ויהי כשמוע עקר / כי אחיטוב רבריו עוקר, / ויצעק צעקה גדולה /
 לפני העם והסגולה. / ויאמר: "אחיטוב, אחיטוב, איך לבך באמונה חלוש, / שלא תאמין
 בשילוש, / ולא אוכל עוד לחשותו / הלא בכל יום אתם אומרים שלש קדושות, / וקבלה

5

- 1 omn.; F fin. f. 26 v. בגוים | O4 שידין : F שדין לבניו : O1 O3 O6 N L שידין לבניו 1
 : O2 אברי : O1 O3 O4 O6 F L אברי | O1 O2 O3 O6 N L מחץ : O4 F ימחץ |
 O1 O3 O4 O6 יאורי | O4 שאמר : O2 אומר : O1 O3 O6 N F L האומר | N אבירו
 : om. O4. O1 O2 O3 O6 N F L בניו | O2 יאות : N יאורה : F L
- 2 O1 O2 O3 O6 ואחריתו | O4 נחל : O3 לנחלי : O1² L מנחלי : O1 O2 O6 N F נחלי 2
 O1 O2 מנון | O3 L יהיו : O2 יהי : O1 O4 O6 N F יהיה | O4 ואחרית הגוים : N F L
 O4 F | O1 O2 O3 O6 N L ועוד : F (scr. i. m. מנון) : O3 O4 O6 N L ממן : O1 O2
 O3 O4 O6 N L על רוד : O6 שעל רוד | O4 המפרשים : O1 O2 O3 O6 N F L יש מפרשים
 O3 O4 N F L
- 3 O1 O3 O6 המלך | L פירשום : F פירשוהו : O1 O2 O3 N פירשוהו : O4 O6 פירשוהו 3
 O1 O3 פירושו | O2 O6 חזקיהו : O1 O3 O4 N F L יחזקיהו | O2 O4 L מלך : N F
 O1 O3 O4 O6 F L : O1 O3 O4 O6 F L : O2 N הקדמון | O2 N פירוש : F פירושי : O4 O6
 O4 O6 F : O4 O6 F : O1 O3 N (fin. f. 13 v.) מיושב | O2 פירשוהו : N פירשוהו
 : om. O2 O1 O2 O3 O6 N F L להמון | O2 מקובל : O1 O3 O4 O6 N F L ומקובל | O2
 O4 לההמון
- 4 O1 O2 O3 O4 N F L : O1 O2 O3 N L נבל : O4 הענבל : O1² O6 F ענבל 4
 O6 הפעמון
- 5 Ante O1² O3 O4 O6 עוקר | scil cap. trigesimum tertium ל"ג F scr. i. m. ויהי 5
 F L : O2 habet זמרה verbum גדולה Post : O2 עיקור : O1 N עיקר : O1 O2 O3 O4 O6
 F L : O1 O3 O4 N F L : O2 לפני כל העם : O1 O3 O4 N F L לפני העם 6
 : O1 O2 O3 O4 N L : om. O4 F : O2 אחיטוב : O1 O3 O6 N L : O1 O2 O3 O6 N F L
 : O1 O2 O3 O6 N F L חלש : O1² O4 חלוש | F אמונה : O6 באמונה
 O1 O2 O3 O6 N F L : O4 בעניין השילוש : N בשלש : O1 O2 O3 L בשילוש 7
 O2 וקבלו : O1 O3 O4 O6 N F L : O2 וקבלה | O2 habet אתם אומרים

antepasados que constituye la raíz de su plegaria?¹ ¿Cómo puedes negar la Trinidad? ¿No es cierto que por la mañana, a la hora en que madrugas, y por la noche, a la hora en que te acuestas; al andar o cuando cabalgas por el camino, he aquí que tú recitas tres nombres juntos y después los prolongas en uno solo?² ¿No es para vosotros una prueba clara y contundente de que los tres son uno y el uno tres? Y ¿por qué *no pones ante tus ojos*³ que Abraham vio tres hombres y no llamó *señor* más que a uno?⁴ Es una insinuación de que no se le ocultaba la Trinidad. ¿Cómo *has puesto, 'Aḥīṭub, tu cerviz tan dura como el bronce*?⁵ ¿Es que *la vergüenza no te cubre*⁶ la cara?»

1.- La *qēduššah* es una plegaria de alabanza basada en el trisagio de Is. 6, 3-6. Se reza tres veces y con distintas variantes en las tres oraciones principales del día (*šaharīt, minhah* y *'arabit*).

2.- En Bēr. 13b se le promete larga vida al que se detenga devotamente en la pronunciación del *Uno* en la oración *Šēma' Iśrael* (De. 6, 4-7 y 11, 13-21, y Nú. 15, 37-41), que también ha de rezarse tres veces al día.

3.- Cfr. Sal. 101, 3.

4.- Vid. Gé. 18, 2-3.

5.- Cfr. Is. 48, 4.

6.- Cfr. Ab. 10.

ליהודים מאבותם / שהוא עיקר תפילתם? / ואיך תוכל בשילוש לכפור? / והלא בבוקר
 לעת תצפור, / ובערב בעת תשכב, / בלכתך בדרך או כי תרכב / הנך קורא שלשה
 שמות ביחד, / ואחר כך תאריך באחר? / הלא הוא לבס ראה ברורה וקשה / שהשלשה
 אחד והאחר שלשה? / ולמה לא לנגד עיניך תשים / אשר ראה אברהם שלשה אנשים /
 ולא אמר 'אדון' אלא לאחר? / רמז שהשילוש ממנו לא נבחר. / ואיך שמת, אחיטוב,
 ערפך קשה כנחושה? / הלא על פניך תכסה בושה? /

5

- 1 O1 O2 עיקר | O2 היהודים : L היהודים : O3 O4 O6 N F : O1 (fin. f. 107 v.) ליהודים
 N. לבפור : O4 O6 N F L : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O3 עקור : O4 O6 N F L :
- 2 O4 : בטרים : O1 O2 O3 O6 N L : בעת | F¹ צפור : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : תצפור
 O1 O2 O3 O4 N : בלכתך | N F L : תשכב : O1 O2 O3 O4 O6 F¹ : תשכב | F : טרם
 O4 O6 F : או כי | N habet תאריך verbum בדרך Ante | O6 ובלכתך : F L :
 O2 F : שלש : O4 ג' : O1 O3 O6 N L : שלשה | O1 O2 O3 N L : או בעת כי
- 3 O1 O4 : ראה | O1 תאריך : O2 תאריך : O6 F : מאריך : O1² O3 O4 N L : תאריך
 O1 O2 : וקשה | O6 חרשה : O1 O2 O3 O4 N F L : ברורה | O2 O3 O6 N F L : ראי
 O2 : הלא שלש : O1 O3 O4 O6 N F L : שהשלשה | F וקצה : O3 O4 O6 N L :
- 4 O2 ואחר : O1 O3 O6 N F L : והאחר | O4 הוא אחר : O1 O2 O3 O6 N F L : אחר
 O2 O4 : אשר | O4 הוא שלשה : O1 O2 O3 (fin. f. 121 v.) O6 N F L : שלשה | O4
 O3 אברהם ראה : O1 O2 O4 O6 N F L : ראה אברהם | O1 O3 N L : מאשר : O6 F :
 O2 : שנים : O1 O3 O4 O6 N F L :
- 5 O1 O2 O3 O4 N F L : ארון | N ולאחר : O2 ולא : O1 O3 O4 O6 F L : ולא
 N | ולמה אמר לאחר : O2 אלא אחר : O1 O3 O4 O6 F L : אלא לאחר | om. O6 :
 O2 : שהשילוש | (ser. i. m.) רמז : F ראה : O6 כי : O1 O2 O3 O4 N L :
 N : מהם : O1 O3 O4 O6 F L : ממנו | O1 O2 O3 N F L : שהשלשה : O4 O6 : השילוש
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ואיך | O2 נבחר : O1 O3 O4 O6 N F L : נבחר | O2 מהן
 O1 O2 O3 : אחיטוב | O1 שאת : O2 שמות : O3 O4 O6 N F L : שמת | O4 F : איך
 O4 N F L : om. O6.
- 6 N : הקשה : O1 O2 O3 O4 F L : קשה | O6 ערפך : O1 O2 O3 O4 N F L : ערפך
 O1 O3 O4 O6 N F L : פניך | O6 נחושה : O1 O2 O3 O4 N F L : כנחושה | om. O6 :
 O2 N : תחזה : O1² תכסך : O1 O3 O4 O6 F L : תכסה | O2 בניך

Y le respondió 'Aḥiṭub a 'Eqr: «Se tapará la boca de quienes hablan mentira¹. Este es tu camino: la necesidad². Tus palabras no sostienen al que se tambalea³. En cuanto a tus palabras de por qué mencionó un solo nombre y tres santificaciones [cuando] tendría que haber mencionado tres nombres y hecho de ellos una única santificación, he aquí que, por la *magnitud*⁴ de tu defecto y de tu tara, *no ves lo que está por encima de ti*⁵ como quiera que la necesidad te escamotea lo que está regulado en la oración de los judíos. Y todos ellos reciben sobre sí unos de otros el yugo del reino de los cielos, y se dan permiso unos a otros para santificar a su Creador con reverencia, con lengua depurada y con melodía. Los serafines, los 'ofannim⁶ y las hayyot⁷ proclaman el trisagio al unísono⁸. Aquí tienes que necesitan juntamente recibir [el yugo del reino de los cielos] y estar de acuerdo para santificar al Nombre Singular⁹ en *unidad absoluta*¹⁰, con agrado, pues *la gloria del rey está en la abundancia del pueblo*¹¹. Y cada

1.- Sal. 63, 12.

2.- Cfr. Sal. 49, 1.

3.- Cfr. Jb. 4, 4.

4.- Lit. *abundancia*.

5.- Cfr. 'Abbot II, 1.

6.- Lit. *ruedas*. En el cap. 25 del Libro Hebreo de Henoc están descritos como ángeles del carro divino (*merkabah*).

7.- Lit. *vivientes*, categoría de ángeles que aparece en la descripción del carro divino (Ez. 1). En la nota 7 de la p. 35 figura la jerarquía angélica.

8.- Paráfrasis de la plegaria *Titbarak* de la oración de la mañana; vid *infra*, p. 266. Los capp. 35 a 40 del Libro Hebreo de Henoc narran la recitación de la *qēduššah* por parte de los ángeles. Cito un párrafo tomado del cap. 35: «Cuando llega el momento de decir "Santo", sale en primer lugar un viento de huracán de delante del Santo, bendito sea, ... En ese momento mil miles de ellos se tornan chispas, mil miles de ellos se convierten en antorchas ... hasta que reciben sobre ellos el alto y excelso yugo del reino de los cielos del creador de todos ellos con miedo, pavor y temblor», M. A. NAVARRO PEIRÓ, "Libro Hebreo de Henoc", en *Apócrifos del Antiguo Testamento*, Madrid 1984, vol. IV, pp. 268-269.

9.- Cfr. Sanh. 56a, Šeb. 36a, *passim*. Apelativo del nombre divino o de Dios mismo, menos frecuente que el conocido *Ha-Šem ha-Mēforaš* (El Nombre Explícito) de Sanh. 60a, *passim*.

10.- Cfr. Bēr. 6a. Lit. *como una sola unidad*.

11.- Cfr. Pt. 14, 28.

ויען אחיטוב אל עקר: / ייסכר פי דוברי שקר. /
 זה דרכך כסל; / מליך לא יקימון כושל. / לרברך למה הזכיר שם אחד ושלוש קדושות,
 / היה לו להזכיר שלשה שמות וקדושה אחת מהם לעשות. / והנה מרוב חסרונך ומומך /
 אינך מביט מה למעלה ממך, / כאשר השכלות ממך נעדרת / אשר בתפילת היהודים
 נסדרת. / וכולם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה, / ונותנים רשות זה לזה
 / להקדיש ליוצרים באימה, / בשפה ברורה ובנעימה. / שרפים וחיות ואופנים /
 קדושה כאחד עונים. / הרי לך שצריכים לקבל ולהסכים יחד, / להקדיש לשם המיוחד /
 כחטיבה אחת בנועם, / כי הדרת מלך ברוב עם. / וכל אחד קורא לחברו 'קדוש' בטהרה

5

- 1 N. עקור: O1 O2 O3 O4 O6 F L.
- 2 O1² O2 O4 O6 בסל | O4 F | וזה דרכך לך: O1 | זה דרכך: O2 O3 O6 N L | O1 O3 O4 O6
 F | לא | O1 O3 O4 O6
 O1 O2 לרברך | L | יקומון: O3 | יקומון: O1 O2 O4 O6 N F | om. O2 |
 O3 O4 O6 F L | O1 O2 O3 O4 F L | הזכיר | N | לרברך: O3 O4 O6 F L |
 L: (i. m.) קדוש קדוש ה' צבאות (scr. O1 O3 O4 N F) ושלוש קדושות
 O2. וג' שמות קדושות: O6 ושלושה קדושות.
- 3 O1 O3 O4 O6 N F L: om. O2, qui habet lacunam hinc usque ad f. 154
 lin. 3 | O1 O3 O4 N F L: O6. להם להזכיר |
- 4 O1 O6 | מלמעלה: O3 O4 N F L | למעלה | L | אינו: O1 O3 O4 O6 N F | אינך
 O1 O3 O6 N F L: | O4 גם: O6 | אשר: O1 O3 N F | כאשר
 O1 O3 O6 | היהודים | L (fin. f. 27 r.) | O1 O3 O6 N F | בתפילת | O4 | הסתכלות
 N F L: O4. יהודים: O4.
- 5 O1 O3 O4 O6 N עליהם | L | נאמרת: O1 O3 O6 N | נהדרת: O4 | מסודרת: F | נסדרת
 F L (fin. f. 14 r.).
- 6 O1 O4 O6 N F: | וחיות ואופנים | F | ובגת רוח: O1 O3 O4 O6 N F¹ | באימה
 O3 L. ואופנים וחיות.
- 7 O1 O3 N L: om. O4 O6 F | לקבל | O1 O3 N L | אחת: O4 O6 F | כאחר
 N. ולהעונים: O4 O6 F | להסכים: O1 O3 L | ולהסכים
- 8 O3 N | באחת: O1 L | אחת: O4 F | חטיבה: O6 | בחטיבה: emendavi | בחטיבה
 F בטעם: N וגו' | O1 O3 O4 O6 L: | O1 O3 L N | חטיבה: O4 O6 F | אחת
 O4 F: | בטהרה | N | למלך: O4 | המלך: O1 O3 O6 F L | מלך: (i. m.) | בנועם (scr.)
 O6. בקדוש: O1 O3 N L: | בקדושה

uno le dice *santo* a su compañero *con pureza y con austeridad*¹, y esto es una petición de permiso². Y con el triple *Santo* ensalzan su majestad al unísono: *Santo, Santo, Santo es el Señor de los Ejércitos, llena está la tierra entera de su gloria*³. Son comunes también otras opiniones⁴: que hay tres santificaciones en correspondencia con los tres tiempos del ser⁵: fue y será y es, y su Providencia es *como un huerto regado*⁶. Aún hay quienes lo interpretan: *santo en el mundo de los intelectos, santo en el mundo de las esferas, santo en el mundo de los [seres] inferiores*⁷. Con este modo [de entenderlo] está de acuerdo el sapientísimo Jonatán ben 'Uzi'el⁸.

«También en el asunto de los tres nombres *has preferido iniquidad y falsedades*⁹, y *te has acarreado un delito*¹⁰, pues la cosa es sencilla y manifiesta. Porque *serás apresado en tu fortaleza rápidamente*¹¹. Cuando *desciendas al final del versículo*¹², [éste] confundirá

1.- Cfr. Sot. 49a.

2.- Le. Rab. XVII, 5; *passim*.

3.- Is. 6, 3.

4.- Lit. y *hay todavía opiniones comunes*.

5.- Lit. *los tres seres*.

6.- Is. 58, 11 y Je. 31, 12.

7.- Vid. DAVID QIMHI, *Comentario a Isaías* 6, 3.

8.- Autor del targum a los Profetas, cuya redacción definitiva se realizó en Babilonia durante los siglos III-IV. Vid. Mëg. 3a.

9.- Cfr. Sal. 36, 4.

10.- Cfr. Gé. 26, 10.

11.- Cfr. II Sam. 5, 7.

12.- Cfr. Bër. 10a, *passim*.

ובפרישות, / וזו היא נטילת רשות. / ובקרוש השלישי כאחד מרוממים הורו: / "ק(דוש),
 ק(דוש), ק(דוש) ה" צבאות, מלא כל הארץ כבודו. / ויש עוד דעות מצויות, / כי שלש
 קרושות כנגד שלש הויות: / היה, יהיה והיה, / והשגחתו כגן רוח. / עוד יש מפרשים /
 קרוש בעולם השכלים, / קרוש בעולם הגלגלים, / קרוש בעולם השפלים. / ועל דרך זה
 הסכים / יונתן בן עוזיאל, המחכים. /

5

גם בעניין שלשת השמות / דברת און ומרמות, / והבאת עליך אשם,
 / כי הרבר פשוט ומפורסם, / כי תלכד במצודתך מהרה. / כשתשפיל לסיפיה דקרא, /

- 1-2 O6 : וזהו O1 O3 O4 N F L : וזו היא O4 : ופרישות : O1 O3 O6 N F L : ובפרישות
 O3 O4 O6 : ובקרושה : O1 N F L : ובקרוש : O4 : הרשות : O1 O3 O6 N F L : רשות
 solvi abbreviatio- : קרוש קרוש קרוש : O4 O6 : השלישית : O1 O3 N F L : השלישי
 nes : O1 O3 O4 O6 N L : ויש עוד : O4 : קרוש : O1 O3 O6 N F L : ק" ק" ק" :
 L : מצויות : O1 O3 O6 N F : דעות מצויות : F : ועוד יש
 3 L : והיה ויהיה : O1 O3 O4 O6 : יהיה והיה : O1 O3 N L : נגר : O4 O6 F : כנגד
 N. : מ"מ : O1 O3 O4 O6 F L : יש מפרשים : N F : הוה ויהיה
 4-5 O1 O3 (fin. f. 122 r.) : בעולם השפלים : F : השפלים : O1 O3 O4 O6 N L : השכלים
 פ" שמע : O1 O3 O4 N F (scr. : בן עוזיאל : F : בעולם השכלים : O4 O6 N L :
 O6. : ב" ע : L : i. m.) : ישראל ה"אלקינו ה" אחר
 6 O1 : השמות : O6 : om. : N : הג" : O1 O3 O4 F L : ג" : solvi abbreviationem : שלשת
 O1 O4 O6 F : אשם : F : עון : O1 O3 O4 O6 N L : און : O4 F : שמות : O3 O6 N L :
 : O3 N L : רושם :
 7 O1 O3 O6 N F : ומפורסם : L : בשומה : O3 : בשוט : O4 F : גלוי : O1 O6 L : פשוט
 O1 : במצודתך : O6 : ותלכד : O1 O3 O4 N F L : כי תלכד : O4 : ומפורסם : L : מפורסם
 : O1 O3 O4 N L : כשתשפיל : O4 : במצודה : L : במצודותיך : O3 O6 N F :
 O3 O4 F L : לסיפא : N : בסיפה : O1 O6 : לסיפיה : O6 : כשתפול : F : כשתשפיל

tu opinión y te obnubilará, pues está escrito: **Y amarás al Señor, tu Dios, con todo tu corazón**¹. [Abundando] en tus palabras, la parte tercera², ¿cuál es su característica?³ En verdad no hay que darle culto ni amarla. **Contempla con tus propios ojos**⁴ y considera en tu corazón que *esperabas producir buenas uvas, pero diste agrazones*⁵. Y yo, a oídos de todo el pueblo, te inculcaré sabiduría y sensatez. He aquí que Mošeh ben 'Amram, padre en la piedad, enseñó a su pueblo *el misterio de la Unidad*⁶ y la recepción sobre sí *del yugo del reino de los cielos*⁷. Y así les dijo: "*Escuchadme, Israel, YHWH*⁸ 5 , que os transmití y que ha obrado con vosotros maravillas⁹, sabed que el Señor es nuestro Dios¹⁰, nuestra porción y nuestro lote¹¹, y suyos somos nosotros¹²". Y si dices: "Las naciones también tienen otro dios frente a Él",

1.- De. 6, 5.

2.- El *Uno* que sigue a *El Señor* y a *Nuestro Dios* en el inicio de la oración *Šēma' Ísrael*, y que no vuelve a aparecer en la misma.

3.- Kēt. 13a, *passim*.

4.- Ez. 40, 4.

5.- Cfr. Is. 5, 4.

6.- Cfr. ŠĒLOMOH IBN GABIROL, *Keter Malkut* VIII, 17-18.

7.- Cfr. Bēr. 13a.

8.- El nombre de Dios aparece deletreado (*yod he waw yod*) en todos los mss.

9.- Cfr. Jl. 2, 26.

10.- Cfr. Sal. 100, 3.

11.- Cfr. Sal. 16, 5.

12.- Sal. 100, 3.

por tal motivo tornó a declarar: "No hay otro fuera de Él¹". Y si hubiera dicho "el Señor (o "nuestro Dios") es un solo Dios", habría sonado en aquella expresión como una misma cosa, como diciendo que Él es uno [más] de entre la divinidad que hay en el mundo para *inclinarse a izquierda o a derecha*², de la misma forma que podría decirse de Rubén y de Simeón que cada uno es único entre los individuos de la especie. Por eso era necesario un tercer nombre para manifestar que Él no es como el uno computable y que carece de cambio y de mutación, mas es perfecto en su Unidad y **no hay divinidad**
5 **como su Divinidad**³. Y si el corazón del hombre está por deslucir lo escrito en la Torah (los dioses de los pueblos⁴, los dioses de las naciones⁵, el Dios de los dioses)⁶, el Nombre Singular y Explicito, alto sobre todos los altos, Él

1.- De. 4, 35.

2.- Cfr. II Sam. 14, 19.

3.- *Šir Ha-Yiḥud* para el día tercero de R'oš ha-Šanah, pág. 118.

4.- De. 6, 14; *passim*.

5.- II Re. 18, 35; *passim*.

6.- De. 10, 17; *passim*.

es quien les formó y les creó¹. Él es quien los hizo, en tanto que ellos son príncipes excelsos a quienes repartió dominio². No se declara que sean divinidad de verdad, sino que se proclama metafóricamente que les concedió vigor y fuerza³ para dirigir con poder cuanto estaba bajo ellos. Y cuando su Criador resople sobre ellos, *destruirá su hueste*⁴ y *retrocederán*⁵. Y así está escrito en el libro de los Salmos que **todos los dioses de los pueblos son ídolos**»⁶.

5

«Asimismo has proferido embustes acerca de Abraham por [causa de] los tres hombres⁷. Pues si Abraham hubiera reconocido en ellos como esencia que había alguna parte de divinidad en ellos, no habría dicho: **"Tráigase, por favor, un poco de agua"**⁸ y no les habría

1.- Cfr. Is. 43, 1.

2.- Se refiere a dos categorías de ángeles, los llamados *bēne 'Ēlohim* (hijos de Dios), que se mencionan en Sal. 29, 1, y los *'ēlohim* (dioses), que aparecen en Sal. 82, 1 y 82, 6. Vid *supra*, p. 35, nota 7.

3.- Cfr. De. 8, 17 y II Cr. 26, 13.

4.- Cfr. NAHMÁNIDES, *Comentario al Génesis* 17, 1.

5.- Sal. 129, 5.

6.- Sal. 96, 5.

7.- Vid. Gé. 18, 1-15.

8.- Gé. 18, 4.

השם המיוחד והמפורש, גבוה על כל <הגבוהים>, / הוא יוצרם ובוראם, / והוא ממציאם, / והמה שרי מעלה, / אשר הלק להם ממשלה. / לא שהם אלוהות ממש נקרא, / אלא נקרא על דרך העברה / שנתן להם כח וחיל / להנהיג שתחתיהם באיל. / וכאשר יוצרם בהם ינחור, / ישדד מערכותם ויסוגו אחור. / וכן כתוב בספר תהלים / כי כל אלהי העמים אלילים. /

גם רברת בחשים / על אברהם משלשה האנשים. / כי אלו הכיר בהם אברהם מהות, / היות בהם שום צד אלוהות, / לא אמר יוקח נא מעט מים, /

- 1 om. O4 O6 F | O3 המפורש : O1 N L והמפורש | O4 אשר : O1 O3 O6 N F L השם | codd. גבוהים : supplevi articulum <הגבוהים> | om. F | O1 O3 O4 O6 N L גבוה | O3 : הוא הבוראם : O1 O4 O6 F L ובוראם | O1 O3 O4 N F L היוצר : O6 יוצרם | O4 המציאם : O1 O3 O6 N F L הממציאם | N ובראם |
- 2 L : שהמה : O1 O3 O4 O6 N F שהם | O6 המה : O1 O3 O4 N F L והמה | O4 אלוקי' : F אלוה : O3 L אלוקות : O1 O6 N אלוהות |
- 3 O1 O3 O6 N F | O4 L ההעברה : O4 L העברה | om. O4 O6 : N קורא : O1 O3 F L נקרא | O4 ואיל : O6 וחיויל : O1 O3 N L וחיל | O4 אשר נתן : O1 O3 O6 N F L שנתן : F בחיויל : O4 בחיל : O1 O3 O6 L באיויל : N² באיל | F ואיויל |
- 4 O6 : וישרר : O1² O4 F ישרר | O4 לא יבחר : F יבחר : O1 O3 O6 N L ינחור | O1 O3 O4 O6 : ויסוגו | O1 O3 N F L מערכתם : O4 O6 F מערכותם | O1 O3 N L ישרר : O1 O3 O4 N F : בספר | F כמה : O1 O3 O4 O6 N L כתוב | O6 יסוגו : N F L בס' | O6 L.
- 5 O1 O6 N : אלקי : O3 O4 F L.
- 6 O1 O3 O4 O6 F (scr. i. m.) L. : אנשים : N האנשים | F נחשים : O1 O3 O4 O6 N L בחשים | L. והנה שלשה אנשים וגו' |
- 7 F : היות בס' : O4 O6 היות בהם | O4 אברהם בהם : O1 O3 O6 N F L בהם אברהם | O4 אמר : O3 O4 L אלוקות : N אלוהות : O1 O6 F אלוהות | O1 O3 N L היותם : O6 אקח : O1 O3 O4 N F L יוקח | O1 O3 N : יאמר : L היה אומר : O6 F.

rogado que se lavaran los pies, ni habría afanado a su mujer con la cuajada, la leche y la masa y el ternero que preparó, ni habría permanecido de pie ante ellos el humilde, que *se habría cubierto la cara con las dos [manos]*¹. Mas el probo Abraham reconoció a los huéspedes, que *estaban cansados y fatigados por el calor del día*². Y supo aún por la semejanza que percibieron sus sentidos³ que uno era rab y [los otros] dos sus servidores, porque usanza de un jurisperito⁴ o de un rab es que toma consigo dos sirvientes. Por eso al mayor de ellos le dijo: **"Por favor, no pases"**⁵, y, evidentemente, la humildad que había en ellos *no desbarató sus palabras*⁶. Sin embargo, [Abraham] por su gran modestia los había equiparado a los tres al decir "señor mío"⁷ y se había postrado ante todos ellos⁸. Que estas palabras mías *no se aparten de tus ojos*⁹, pues los versículos confirman mis palabras. Por lo tanto, acerca tu corazón a la rectitud. Está escrito: **Y los dos ángeles llegaron a Sodoma al atardecer**¹⁰. Tú, duro 'Eqer, ¿dónde está la parte del tercero? Mira, todas tus palabras son fantasías y **vanidad de vanidades**¹¹.

1.- Cfr. Is. 6, 2; vid. Gé. 18, 4-8.

2.- Cfr. Gé. 18, 1.

3.- Lit. *la semejanza de sus sentidos*.

4.- Bēr. 5a, *passim*. Lit. *discípulo de sabio*: experto en *halakah* (Šabb. 114a).
A continuación los mss. O4 y O5 añaden *o rab de los maestros*, glosa para proveer de buena rima a la secuencia.

5.- Gé. 18, 3. Según los exégetas judíos (Raši, Nahmánides, etc *ad locum*), se trataba del ángel Rafael.

6.- Cfr. Šabb. 46a.

7.- Lit. *igualó a los tres en la declaración de señorío*.

8.- Vid. Gé. 18, 3.

9.- Cfr. Pr. 3, 21 y 4, 21.

10.- Gé. 19, 1.

11.- Qo. 1, 2 y 12, 8.

ולא בקשב לרחוק הגלים, / ולא הטריח אשתו בחמאתה וחלב, ולישת, / ובן הבקר אשר
עשת, / ולא היה עומד עליהם הענין, / אשר בשתיים היה מכסה פניו, / אבל אברהם
הנבון הביר <ה>אורדים / אשר לרום היום יגיעים וטורחיו, / והביר עוד לדמיון הושי /
שארה היה רב ושנים משמשיו, / כי דרך רב או ת(למיד) ר(כמים), / שלוקה עמו שני
נערים, / לבן לגדול שבהם אמר: "אל נא תעביר", / ומסתמא השפל שבהם דבריו לא
ישבור, / ואמנם ברוב ענותנותו שלשתם השוו / בקריאת אדנות, ולבולם השתחות, /
והבריי אלה מעיניו אל ילדיו, / כי הפסוקים לבריי יעידו, / אכן לבן אל הושר תקרב,
/ בתיבו ייבואו שני המלאכים סדומה בערב, / ואתה, עקר המקשי, / היכן היה חלק
השלישי? / האה, כל דברך מהתלים, / והכל הבליים, /

5

- 1 O1 O4 O6 N F L : הטריח | O4 בקשו : O6 ביקש מהם : F L בקש : O1 O3 N : O1 בקשב
- O4 F : ברמאת | O1 לאשתו : O1² O3 O4 O6 N F L : אשתו | O3 הטריחו
- O1 O3 N L : ובן | O6 ולחלב : O1 O3 O4 N F L : וחלב | O1 O3 O6 N L : אברהם
- N : הבקר : O1 O3 O4 O6 F L : הבקר | O4 ולבן : O6 F : ולבן
- 2 O1 O3 O6 N F L : אבל : O4 אשר : O1 O3 N L : בפניהם : O4 O6 F : עליהם
- O1 O3 O4 N F L : אבל | O4 יכסה : N היה מכסה : O1 O3 O6 L : היה מכסה
- O1 O3 N L : הנבון אברהם : O4 O6 F : אברהם הנבון | O6 רב
- 3 O1 O3 O6 N L : לאורדים : O4 F : אורדים : *supplevi articulum*
- O1 עוד | O4 הם יגיעים טורחיו : O6 N F L : (fin. f. 123 r) O1 O3 : יגיעים וטורחיו
- N : הושי : O1 O3 O4 O6 F L : הושי | O3 O4 O6 N F L : (fin. f. 108 r)
- 4 O1 ושנים | O6 היה : O1 O3 O4 N F L : היה | O1 O3 O6 N L : שארה : O4 F : שארה
- O1 O3 O4 : O1 O3 N L : משרתו : O4 O6 F : משמשו | O4 והב : O3 O6 N F L : O1 O3 O4 N F L (fin. f. 14 v) : O6 כי כי : O1 O3 O6 N F L : *solvi abbreviationem et transmutavi ordinem* : היה או רב : O1 O3 O6 N F L : היה או רב
- O4 : לקדת : O1 O3 O6 N F L : שלוקה
- 5 O3 : וכל השפל : O1 O4 O6 N L : לבן השפל : O1 O3 O6 N F L : נערו : O4 : נערים
- O6 : ממנו : O1 O3 O4 N F L : שבהם : F fin f. 28 r : ולבן השפולים
- 6 O1 O3 O4 O6 N L : ישבור : O1 O3 O4 O6 F L : om. N : ואמנם : F יעבד : O1 O3 O4 O6 N L : ישבור
- L : ברוב ענותו : O4 בענותותו : O1 O3 O6 N F : ברוב ענותותו
- O1² L : בקריאתו אותם : N בקריאת אותם : O1 O4 O6 F : בקריאת אדנות
- O4 : ולהם : O1 O3 O6 N L F : ולבולם | O3 בקריאתו
- 7 O1 O3 O6 N L : מלבך : O4 F : מעיניך : L ודבר : O1 O3 O4 O6 N F : ודבר
- O6 : יעליו : O1 O3 O4 N F L : יליו | O4 לא : O1 O3 O6 N L : אל
- O4 : לבן : O1 O3 O6 N F L : אכן | O6 ידעו : O1 O3 O4 N F L : יעידו
- 8 N : המקשה : O1 O3 O4 O6 F L : המקשי : O4 F : האנשים : O1 O3 O6 N L : המקשים
- O6 : חלק : O1 O3 O4 N F L : היה
- 9 F : והכל הכל : O1 O3 O6 L : והכל | N דברך : O1 O3 O4 O6 F L : דברך
- N : ההבלים : O1 O3 O4 O6 F L : והכל : O4 : והכל הכל

Y clamó hacia lo alto el sacerdote, y dijo: «*Tu respuesta resulta un engaño*¹. No callaré a ninguna de tus palabras, y si me respondes una, te objetaré dos. Estoy muy consternado de que niegues la Trinidad, pues yo tengo oído de un sabio escriba judío² que los judíos creen³ en la Trinidad, en el misterio oculto y no al descubierto, y de él penden la raíz de la fe: *de ella es clavija, de ella es ángulo*»⁴.

Respondió 'Aḥiṭub: «Te has equivocado y *te has tambaleado como se tambalea un borracho*⁵, pues de él no inquiriste el misterio y levantaste un edificio sin fundamento. Por tu escasa sabiduría te lo ocultó, pero yo *iré difamando y lo revelaré*⁶. Es cierto que la Divinidad

1.- Cfr. Jb. 21, 34.

2.- Lit. *de un judío sabio y escriba*.

3.- Lit. *tienen creencia*.

4.- Cfr. Za. 10, 4. Mantengo la traducción literal de esta imagen.

5.- Cfr. Is. 24, 20.

6.- Cfr. Pr. 11, 13. 'Aḥiṭub juega primero con el doble sentido de *lê-happil*: el básico de *derribar* y el añadido de *ocultar* (con la preposición *min*). Luego se inculpa socarronamente de la acusación que le imputa a su oponente.

וַיִּקְרָא הַבּוֹמֵר אֶל עַלְ / וַיֹּאמֶר: תִּשְׁוֹבֶתְךָ נִשְׁאָר מֵעַל / וּלְבַל
 לִבְרִיךְ לֹא אֶחָשֶׁת, / וְאִם תִּשְׁוֹבֵנִי אֶחָת, שְׁתִּים לְךָ אֶקְשֶׁת, / וְנִכְחַלְתִּי מֵאִדּוֹ אִשׁוּר בְּשִׁילּוֹשׁ
 אֶתָּה בּוֹמֵר, / כִּי אֲנִי שִׁמְעָתִי מִיְּהוּדֵי אֶחָד, חֶבֶב וְסוֹפֵר, / שֵׁשׁ לִיְהוּדִים אִמְנָה בְּשִׁילּוֹשׁ, /
 בְּסוֹד כְּמוֹס וְלֹא בְּפִילּוֹשׁ, / וְהוֹלִים כִּי עִיקַר הָאִמְנָת, / כִּימְנָה יִתֵּן מִימְנָה פִּינְהָ, /

יֵעֵן אֲהִיבֹנָה: זִמְעִית / יֵעֵנִי כְּשִׁיבֹרָה גְעִית, / כִּי לֹא תִקְרָה כְּמוֹ
 הַסּוֹד / וְכִמְנָה בּוֹן בְּלֹא יִסּוֹר, / וְלִמְעַט שֶׁבֶלֶךְ סֶמֶךְ הַפִּילָה, / וְאֲנִי אֶלֶךְ הַכִּיל וְאֶגְלֶהָ, /

- 1 F | וַיִּקְרָא : O1 O2 (h. l. explicit lacuna, vid. f. 148 l. 3) O3 O4 O6 N L : וַיִּקְרָא 1
 O1 O2 O3 O4 N F : וַיֹּאמֶר | O6 אֶלִי אֶלִי : L אֶל אֶל : O1 O2 O3 O4 N F : אֶל עַל
 O1 O2 O3 O4 N F L : וְנִכְחַלְתִּי מֵאִדּוֹ אִשׁוֹר : O2 נִשְׁאָר : O1 O3 O4 O6 N F L : כִּי : O6
 O6 מֵעַל :
 2 om. O2 | O1 O3 O4 O6 N F L : אֶחָת שְׁתִּים | O4 כִּי : O1 O2 O3 O6 N L : וְאִם
 O1 O2 O3 : בְּשִׁילּוֹשׁ | O4 אֶקְשֶׁת : O1 O2 O3 O6 N F L : לְךָ אֶקְשֶׁת
 N : בְּשִׁלְתִּי : O4 O6 F : אֶתָּה
 3 O1 O2 O3 : אֲנִי : O6 כִּי אֲנִי | O4 O6 F : בְּשִׁילּוֹשׁ : L אֶתָּה אֶתָּה : O1 O2 O3 N : אֶתָּה
 O1 אֶתָּה | O2 מִיְּהוּדֵי : L מִיְּהוּדֵי : O1 O3 O4 O6 F : מִיְּהוּדֵי | F וְאֲנִי : O4 N L :
 O1 לִיְהוּדִים | L : om. O2 O3 : O1 O4 O6 N F : חֶבֶב | O4 O6 F : om. O2 O3 N L :
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : אִמְנָה | O1 O2 O3 O4 O6 N F : לִיְהוּדִים : O3 L : אִמְנָה
 O1² O2 O3 O4 O6 N F L : בְּשִׁילּוֹשׁ
 4 O6 בָּה : O1 O2 O3 O4 N F L : כִּי | O2 פִּילּוֹשׁ : O1 O3 O4 O6 N F L : בְּפִילּוֹשׁ
 O1 מִימְנָה יִתֵּן | O6 (fin. f. 22 v.) O2 הָאִמְנָת : O1 N L : אִמְנָה : O3 O4 F : הָאִמְנָה
 O1 O2 O3 L : מִימְנָה פִּינָה | O4 מִימְנָה יִסּוֹר : F מִימְנָה יִתֵּן : O2 O3 O6 N L :
 O4 F : מִימְנָה פִּינָה : O6 N : וְכִמְנָה פִּינָה
 5 om. O4 | O1 O2 O3 O6 N F L : מִיְּהוּדֵי : O1 O2 O3 O6 F L :
 O2 גְעִית : O1 O3 O6 N F L : גְעִית | N כְּשִׁיבֹרָה
 6 O4 בּוֹן בּוֹן : O1 O2 O3 O6 N F L : בּוֹן | O4 הִיסוֹר : O1 O2 O3 N F L : הִיסוֹר
 O2 לִמְעַט : O1 O3 O4 N F L : וְלִמְעַט | O4 בְּלִי : O1 O2 O3 O6 N L : בְּלֹא
 O1 O4 הַפִּילָה | O2 מִשְׁבִּילֶךְ : N מִשְׁבִּילֶךְ : O1 O3 O4 O6 F L : שֶׁבֶלֶךְ | O6 וְלִמְעַט
 O4 רִחִיל : O1 O2 O3 O6 N F L : רִחִיל | O3 הַפִּלָה : O2 N : הַפִּלָה : O6 F :
 N : וְכִמְנָה סוֹד : O2 וְכִמְנָה הַסּוֹד : O1 O3 L : וְכִמְנָה : O4 O6 F : O1² וְכִמְנָה

está definida por la sabiduría, la voluntad y la [omni]potencia, no todos ellos vengan a ser accidentes de la divinidad. **No hay vocablo ni palabras**¹ [para tratar este tema], aunque Dios, ¡bendito sea en todo!, es sabio, volente y poderoso. Esto es lo que tu oído escuchó, y alargarse en ello no merece la pena»².

Y exclamó el sacerdote cristiano: «**Inscribid como sin hijos a este hombre**³, que no se ha lavado de su impureza. Por eso morirá
5 **como muere un insensato**⁴, sin tener parte con el Dios de los Cielos, porque no hizo pasar su carne por el agua⁵. *Su mesa se tornará ante él en lazo*⁶, por lo cual *irá a un fuego no atizado*⁷. En el Evangelio hay una cita explícita: Todo el que no se bautice con agua, desaparecerá del paraíso, y **he aquí que su sangre será también reclamada**⁸. Vosotros, congregación santa, sabed que

1.- Sal. 19, 4.

2.- Argumentación similar a la de Saadia Gaón en su *Sefer 'Emunot we-De'ot* II, 4.

3.- Je. 22, 30.

4.- II Sam. 3, 33.

5.- En alusión al bautismo. Vid. Mt. 3, 11.

6.- Cfr. Sal. 69, 23. Probable alusión a la observancia judía de las prescripciones dietéticas de la Ley (*kašrut*), que para los cristianos han dejado de tener validez normativa (cfr. Mc. 7, 15-19 y Hech. 10, 9-15, Flp. 3, 19; *passim*).

7.- Cfr. Jb. 20, 26.

8.- Gé. 42, 22. Vid. Mc. 16, 16.

אמת כי האלהות נובלת / בחכמה, בהפץ וביכולת, / לא שיהיו כולם באלהות מקרים; /
 אינו אומר ואין דברים. / אבל אלוה, יתברך בכל / הוא, הכס, והפץ ויכול; / זהו מה
 שאמר שמעת, / והאריכות בזה אינה שוה; /

ויקרא הכומר הנציר; / יכתבו את האיש הזה עריו; /

5 אשר מטומאתו לא טבל, / על בן ימות כמות נבל, / ואין לה חלק באל השמים, / כי לא
 העביר בשרו במים / ושולחנו יהיה לפני לפת, / על בן יבוא באש לא נופת, / ובאין
 גליון בתוב מפורש; / כל שלא טבל במים, אבר מן ערן וגם דמו הנה נדרש, / ואתה,

1 N L : האלהות : O1 F : האלהות : om. O6 : O2 : האמת : O1 O3 O4 N F L : אמת 1

O4 O6 : ובחפץ : O1 O2 O3 N L : בחפץ : O4 : אלוהות : O2 O6 : אלוהות : O3 : האלוהות

F : O1 O2 O3 O6 N F L : לא : O1 O2 O3 N L : ויכולת : O4 O6 F : ויכולת : O4

O1 O2 O3 : כולם : O4 : שיבא : O3 L : שיהא : O1 O2 O6 N : שיהו : F : שיהיו : O4 : ולא

F : באלהות : N L : באלהות : O1 O2 : באלהות : O4 F : שלשתם : O6 : שלשתן : N L :

O4 O3 : באלוהות : O6 : באלוהות

2 om. : O3 : האלקי : O4 : אלוה : O6 : אלוה : O3 : אלוה : N F : האלוה : O1 O2 L : אלוה 2

fin f. 123 v. Fort. delendum. Hoc loco incipit secunda lacuna in O3 usque

ad f. 171. lin. 1 : O4 : הפץ והכס : O1 O2 O6 N F L : הכס והפץ : O1 O2 O6 N F L :

O4 : הוא : O1 O2 O6 N F L :

3 O6 L : איש : O4 : איש : L : שאמר שמעת : O1 O2 O4 O6 N F : שאמר שמעת 3

O6 F : שעה : O1 non videtur finis : [] : O2 N L : שעה : O1 O2 N F : איש

O4 : ללעה

4 Ante ויקרא F scri. i. m. scil. cap. trigesimum quartum : O1 O2 O4

O6 F L : את האיש : O4 : האיש הזה : O1 O2 N F : את האיש הזה : N : המציר : O6 F L :

L : עתה איש הזה

5 O1 O2 O6 N F : על בן : N : מטומאתו : O1 O2 O4 O6 (fin. f. 15 v.) F L :

O1 N F L : באל השמים : O6 : מות : O1 O2 O4 N F L : ממות : O4 L : עץ

O6 : בשמים : O2 O4 : באלה השמים

6 ושולחנו תהיה לפני לפת על בן יבוא : O4 : באש ובמים : O1 O3 O6 N F L : בשרו במים

על בן יבוא באש לא נופת ושולחנו תהיה לפני לפת : O1 O2 O6 N L : באש לא נופת

O4 F : O2 O4 O6 : ובאין : O1 O2 O4 O6 N F L : תהיה : O1² : יתי : emendavi : O4 F :

F : יען : O1 L : יבען : N :

7 O1 : מדרש : O2 O4 O6 F : O1² : מפורש : O6 L : כתב : O1 N : כתב : O2 O4 O6 : כתב 7

O2 O6 : ודמו : O1 O4 N F L : ודמו : O1 O2 O4 N F : אבר : O6 L : אבר : N L :

F : נדרש : O1 O2 O4 O6 N L : נדרש

Jesús *ha creado algo nuevo*¹. Lavad vuestra carne en el agua y purificáos. Laváos, purificáos, apartad² de vuestro interior el espíritu de impureza³, y purificáos para el bien [que emana] de la profecía, y no seáis como 'Ahitub ni como su comunidad, pues él *circunció la carne de su prepucio*⁴, y se ha inferido una tara a sí mismo. *No se ha compadecido del pecado de su pueblo, tiene una herida*⁵ y he aquí que es del grupo de los descreídos, pues *no derramó sobre sí agua pura*⁶ y se avergonzó de Jesús el Nazareno, que trajo al mundo remedio y bálsamo cuando le bautizó Juan el Bautista, en el momento en que su pie pisó el Jordán⁷. Los Profetas ya habían revelado estas cosas a su hora: "Y rociaré sobre vosotros agua pura"⁸, y lo contaron además con esta [otra] expresión: "Y sacaréis agua con gozo"⁹. Pero 'Ahitub, la capacidad de su entendimiento ha disminuido¹⁰, por lo que *no ha prestado atención a este asunto*"¹¹.

1.- Cfr. Je. 31, 22.

2.- Is. 1, 16.

3.- Za. 13, 2.

4.- Cfr. Le. 12, 3.

5.- Cfr. Is. 53, 8.

6.- Cfr. Ez. 36, 25.

7.- Vid. Mt. 3, 1-16; Mc. 1, 4-11; Lc. 3, 1-22; y Jn. 3, 22-36.

8.- Ez. 36, 25.

9.- Is. 12, 3.

10.- Lit. *su fuerza ha mermado en entendimiento*.

11.- Cfr. Éx. 7, 23.

הערה הקדושה, / העו כי ברא ישר חדשה, / החצו במים בשרכם, והטהרו: / החצו, הזכו;
 הסירו / מקרבכם רוח הטומאה, / ותזכו לטובת תבואתה, / ואל תהיו באחיזתכם ובעדתם,
 / כי הוא מל בשר ערלתו / ועשה מום בעצמו, / ולא המל מפסע עמו ונגע לבו, / והנה
 הוא מכת המופרים, / כי לא זרק עליו מים טהורים / ו{לא} בוש מישי הטערי, / אשר
 הביא לעולם העלה וצרי / כאשר יזחנן המטבול המבולן, / בעת בירדן הרבה גלגל, /
 והנביאים גילו בשבט הרברים: / וזרקתי עליכם מים טהורים, / ועור סיפרו בזה
 הלשון: / ושאבתם מים בששית, / ואחיזתם, בהשכל ברו נשת: / ועל בן לרבר זה לבו
 לא שתי, /

- 1 O1² O2 O4 O6 N L : העו O2 O6 | ערה O1 O4 N F (fin. f. 28 v.) L : הערה O1 O2 O6
 O1 O2 O6 | והטרו O2 O6 | תורה חדשה O1 O4 N F L : חדשה F | ראו O1 : העו
 O2. החצו זכו : O1 O4 O6 N F L : החצו הזכו O4 | וטהרו : N F L.
- 2 O2 מקרבכם O1 O4 N F L : מקרבכם N | הסבו והסירו O1 O2 O4 O6 F L : הסירו
 O1 O2 O4 O6 F : ותזכו O1 O2 O4 O6 N (fin. f. 14 v.) F L : רוח O1 O2 O4 O6 N
 O4 O6 F. לטובת : N | לטובת O1 O2 L : לטובת L | וטובת : N | וטובת
- 3 O4 יתק : O6 F : והנו O1 O2 N L : והנה O1² O1 O2 O4 O6 N F L : המל
 O4 | ילק : L | זרק O1 O2 O6 N F : זרק O4 O6 F : מכת O1 O2 N L : הוא מכת
 O4 | ולא בוש : seclusi | בוש O4 | עליהם : O2 | עליהם מים : O1 O6 N F L : עליו מים
 O1 O2 O4 (fin. f. 14 r.) O6 F L : הטערי O1 O2 N L : לא בוש O1 O2 N L : בוש O6 F :
- 5 O1 O2 O4 N L : בעת N | תעלי וצרי : L | תעל וצרי O1 O2 O4 O6 F : תעלה וצרי
 O1² O6 L : ררבה O1 O2 N | ירדן : L | לירדן O4 O6 F : בירדן O6 F : בעת
 O2. יתן הרבו : O1 F : הרבו O4 : הרך
- 6 O1 O2 O4 O6 F L : וזרקתי עליכם F | בששית : N | מבר כל O1 O2 O4 O6 L : בשבט
 O2 L. ועור : O1 O4 O6 N F : עור N | וזרקו עליהם
- 7 F : השכל : O4 : בשכל O1 O6 N : בהשכל O2 : ששון O1 O4 O6 N F L : בששון
 O1 O4 N : תשש : O6 : תשת : conieci sec. Jer. 51, 30 : נשת L | תשש : O2 : מהשכל
 O2 : ואל רבר זה לבו : O1 : ועל בן לרבר זה לבו : O2 : תשש : L : מהשכל : F
 F : על בן לבו לרבר הזה : O6 : על בן לבו לרבר : N : ועל בן רבר לבו
 O4. וטעור באפילה : L | וטעור רבר זה
- 8 Post verba שת O4 : תשש : L : לא שת אל לבו בהשכל : O1 O2 O6 N F : לא שת
 O1². supraser. O1².

Y sucedió que al escuchar 'Ahiṭub las palabras de 'Eger y su enfurecimiento, y que le había afrentado y despreciado, le dijo: «'Eger, 'Eger, ¿es que no hay fin para *las palabras mendaces*?¹ ¿Hasta cuándo vas a seguir pesando tus palabras en *balanza fraudulenta*?² ¿A **quién has injuriado, a quién has ultrajado y contra quién has alzado la voz**?³ Tú te apartarás con una sola cuestión: *yo te preguntaré y me harás saber*⁴ si tal bautismo se establece en lugar de la circuncisión o si es un mandamiento específico y el precepto de la circuncisión permanece inamovible»⁵.

5

Respondió 'Eger: «Es verdad que [el precepto de] la circuncisión era importante antiguamente, *mas la mayoría no pudo perseverar en él*⁶. Cuando el Nazareno promulgó una ley nueva, les aligeró de un culto oneroso, les dispensó de la circuncisión y en su lugar les dio el bautismo»⁷.

1.- Cfr. Éx. 5, 9; *passim*.

2.- Cfr. Os. 12, 8; *passim*.

3.- II Re. 19, 22.

4.- Jb. 38, 3; *passim*.

5.- Lit., y *el mandamiento de la circuncisión no se mueve de su lugar*.

6.- Cfr. B.B. 60b.

7.- Vid. Mt. 11, 28-30 y 28, 19-20.

ויהי משמוע אחיטוב דבריו עקר והתרגון, / ואשר הרפו וגם בוק, /

ויאמר: "עקר, עקר, / האין קץ לדברי שקר?" / ועד מתי דברוך במאזני מרמה תשקול? /

את מי חרפת, ואת מי גדפת, ועל מי הרימות קול? / ואתה בדבר אחר תחזל ממני.

/ אשאלך והודיעני / אם אותה טבילה / עומדת במקום הטילה / או אם היא מצויה בפני

עצמה, / ומצות הטילה לא זזה ממקומה. /

5

ויען עקרו "אמת כי הטילה הייתה לפניו השוכנת, / אבל לא היו

הציבור יכולים לעמוד בה. / ובאשר הנוצרי נתן תורה חדשה, / הקל מעליהם עבודה

קשה, / ויפטרם מן הטילה, / ונתן במקומה הטבילה. /

1 O2 התרגון: O1 O4 O6 N F L | O4 בדבריו: O1 O2 O6 N F L | דבריו: 1

O1 L | O1² O2 הרפתו: O6 הרפו: O2 O4 | אשר: O1 O6 N F L | ואשר:

O4 O1² | בוק: O2 וגם: O1 O4 O6 N F L | הרפותו: N | הרפותו:

F | בוק: O1 O2 N | בוק: L | בוק: O6

2 Post verbum ויאמר O4 F | האין O1 O2 O4 O6 | N F L |

O2 לדבר שקר: (l. m. דבר על הטבילה. scr.) O1 O4 O6 N F | לדבריו שקר:

O2 F | אוני: O1 | במאזני: O1² O4 O6 N F | L | דבריו שקר:

O1 O2 O4 O6 N F L (fin. f. 15 r.).

3 O6 ועל מה: O1² O2 O4 O6 N F | ועל מי: O2 גרמת: O1 O4 O6 N F L | גרפת:

O1 O2 | תחזל: O6 | ועתה הנה: O1 O2 O4 N F L | ואתה: L | ועלי: O1 | ואת מי:

O2 O4 O6 | ממני: om. O6 | F | תרגו: N | תחזל: O4 | חזל: L | O1² | תחזל:

O1 | אוני: N F L

4 O2 הודיעני: O1 O4 O6 N F | L | ממך אשאל: O1 O2 O4 O6 N F | אשאלך:

O6 | אותו הטבילה: L | אותו טבילה: O4 N | אותה הטבילה: O1 O2 F | אותה טבילה: L |

O2 | במקום הטילה: L | עומדת במקום טילה: O1 O4 O6 N F L | עומדת במקום הטילה: L |

O2 | או היה מקום: N | או אם היא המצויה: O1 O4 O6 F L | או אם היא היא מצויה:

5 O1 O2 O6 N L | O1 מילה: O4 F | הטילה: O4 O6 N F L | O1 O2 (fin. f. 23 r.) עצמה:

O6 | במקומה: O1 O2 O4 N F L | במקומה:

6 O1 הטילה: O4 | כי: O1 O2 O6 N F L | אמת כי: O4 F | ויאמר: O1 O2 O6 N L | ויען:

O6 | לפני: O4 | מלפני: O1 O2 N F L | מצות הטילה: O4 F | מצות הטילה: O2 O6 N L |

O4 F | אוני: O1 O2 N L | לא: O1 O2 | לא: O1² | לא היו:

7 O1 O6 N F L | הנוצרי נתן: O4 | יפול: F | יפול: O1 O2 O6 N L | יכולים:

O2 | התורה חדשה: O1 O4 N F L | תורה חדשה: O2 | נתן: O4 | נתן הנוצרי:

O1 L | העבודה: O2 O4 O6 F N | עבודה: O6 | תורה חדשה:

8 O2 מילה: O1 O4 O6 N F L | הטילה: O1 L | הקשה: O1 O4 O6 F N | O2 קשה:

O2 | במקומה: O1 O4 O6 N F L | במקומה:

Le contestó 'Aḥiṭub: «Tú, estúpido sacerdote, *te verás cogido en mi mano como un pez*¹. ¿No está escrito en los textos sagrados² de los cristianos, a los que llaman Evangelio, que el Nazareno dijo: *"No he venido a abrogar o a modificar ni tan siquiera una letra de la Ley de Moisés; sino que he venido a ratificarla y culminarla?"*³ Y es sabido que la circuncisión le fue dada como pacto firme⁴ a Abraham y le fue grabada a su estirpe⁵. De ella se dice: **alianza perpetua**⁶, por lo que quien intenta 5 abolirla⁷ merece el exterminio⁸. ¿Quién, simple como tú, que crees cualquier cosa⁹, creerá que este gran mandato, que era tan querido ante el Omnipresente, haya pasado y prescrito? Y ¿cómo iba el Hijo a *derogar el precepto*¹⁰ de su Padre? Entonces sería demasiado pesada de soportar la falta¹¹ que inculparía a su alma¹². Y si dices que el Padre se complacía en el Hijo¹³, he aquí que te hundes en las profundidades como una piedra¹⁴, pues Él no es hijo de hombre para arrepentirse¹⁵ de lo que pactara con

1.- Cfr. Pr. 30, 28.

2.- Heb. *nimusim* (= normas, costumbres), que en este contexto conviene traducir *textos sagrados* debido a su carácter normativo. Vid. *supra*, p. 7.

3.- Cfr. Mt. 5, 17-20.

4.- R.H. 17b; M.Q. 18a; *passim*.

5.- Vid. Gé. 17, 10.

6.- Gé. 17, 3.

7.- Lit. *el abolicionista*.

8.- Cfr. Kēr. I, 1-2. Es decir, el castigo divino que supone la muerte a temprana edad y sin dejar descendencia.

9.- Cfr. Pr. 14, 15.

10.- Cfr. Nú. 15, 31 y Esd. 9, 14.

11.- Cfr. Gé. 4, 13.

12.- Cfr. Nú. 5, 6.

13.- Vid. Mt. 3, 17 y 17, 5.

14.- Éx. 15, 5.

15.- Cfr. Nú. 23, 19.

ויען אריינבו: "אתה, הנוסד הבייזש, / כדג בייז תתפש.

/ הלא כתוב בנימוסי הנוצרים, / אשר להם און גליון קורים, / שהטעמי אמת לא באתי
לגרוע מתורת משה אפילו אות אחת ולא להחליף, / אבל באתי לחזק ולהוסיף? /
יודע כי המילה ניתנה ברית כרותה, / לאברהם וליוצאי הדורות, / ונאמר בה זכרית
עולם: / ועל זה חייב כרת המבטל, / ומי פתי כמור, מאמין לכל דבר, / <יאמין>
שהציווי הגדול הזה חלק ועבר, / אשר היה לפני המקום הריב? / ואך הבן יפיר מצות
אביו? / הן עינו גדול ממנו, / אשר האשים את נפשו, / ואם תאמר שהאב נתרצה
אל הבן, / הן צללת במצולות כמו אבן, / כי לא בו אדם הוא ויתנתם / מאשר כרת

- 1 O2 N : השיפוש : O1 O4 O6 F | השיפוש : O4 O6 F | נאמר : O1 O2 N L | וכן :
om. L | ביד : O1 O2 O6 N F L | ביד : O4.
- 2 O1 O2 O4 O6 N L : בלתי : F | בלתי : O1 O4 O6 N F L | בלתי : O2 : בלתי :
O1 O2 O6 N F L : נעצרים : O4 | emendavi : לו : O1 O2 O4 O6 F L :
om. N | קוראים : O1² O4 O6 F L | O1 F (fin. f. 29 r.) : ען : O2 O4 O6 N : נא : om. N |
קורים : O1 O2 N.
- 3 emendavi : מתורת משה אפילו את אחת ולא להחליף אבל באתי לחוק ולהוסיף :
O1 N : מתורת משה ולא להוסיף אפילו את אחת ולא להחליף אבל באתי לחוק ולהוסיף :
O2 : מתורת משה לא להוסיף אפילו את אחת ולא להחליף אבל באמת לחוק ולהוסיף :
מתורת משה ולא להוסיף אפילו את אחת ולא להחליף אבל ישמרו מצותי כי לחוק
F : מתורת משה את אחת ולא להוסיף רק באתי לחוק אותם ולהוסיף : L ולהוסיף באתי
אפילו את מצות אשר בתורת משה באות ולא להחליף ולא להוסיף אבל באתי :
או להחליף אפילו את מצות אשר בתורת משה באות רק : O6 לחוק עוד ולהוסיף :
O4 באתי תורת משה להוסיף ולחוק וגדל מבינה לעון.
- 4 O4 F : בבית : O1 O2 O6 N L | בית : O2 | om. O1 O4 O6 N F L : כי :
L : לרע : O1 O4 N F | ולרע : O2 : לרע : F ולאברהם : O1 O4 O6 N L : לאברהם :
O1 O2 O6 N L : כי : O1² O4 F : O6 ולרע אחיו : O2 : לאברהם :
- 5 O1 (fin. : המבטלים : emendavi : המבטלים : O4 O6 F | והייב : O1 O2 N L : ועל זה הייב :
f. 108 v.) O2 O6 N L : O4 F : המבטלים : O4 O6 F : מאמן : O1 O2 N L |
O6 N : שהעצית : O1 O2 O4 F L | שהעצית : O1 O2 O4 O6 F L : יפית : O6 הייתה :
- 6 O1 O2 O4 N F L : היה : O1 O2 O4 N F L : non videtur finis | [] : O1 O2 O6 N F L : היה :
O1 O2 N : יפיל : O4 O6 F L : יפית : O6 הייתה :
- 7 O1 O2 O6 L : שהאב : O1 O2 O6 N F L : נפשו : O4 : נפשו : O1 O2 O6 N F L : את : נפשו :
F : נתרצה האב : O4 : שהאב : O1 O2 O6 N F L : נפשו : O4 : נפשו : O1 O2 O6 N F L : את : נפשו :
- 8 O1 O4 O6 : עללת : O4 O6 F | היה : O1 O2 N L : הן : O1 O2 N L : על : O4 O6 F : אל :
N F L : O1 O2 O4 : הוא : O2 : כמו : O1 O4 O6 N F L : במצולות : O2 : עלולות : O1 O2 O4 O6 N F :
O1 O2 O4 O6 : מאשר : O6 : להחליף : O1 O2 O4 N F L : ויתנה : om. L : N L : אשר : F.

Abraham¹. ¿Cómo iba a romper su alianza? *Dio un decreto y no lo transgredirá, sino que lo mantendrá por siempre jamás*². ¿Cómo iba a ocurrírsele derogarlos y cómo iba a estar *abandonando la alianza de sus fieles*?³ Está escrito: "Él no es un hombre como para mentir"⁴. He aquí que tu Dios, Jesús, fue circuncidado, y se *roció su sangre*⁵. En cuanto a tus palabras de si fue así para [prefigurar] el bautismo, no tendríais que haber derogado la circuncisión. Además, no hemos encontrado que haya venido el bautismo sino para purificar de la inmundicia; sin embargo, la circuncisión no purifica, solamente sirve de señal y ornato de la alianza. Y ¿por qué no fue bautizado Jesús al octavo [día], a su tiempo según el **precioso precepto**⁶? Tampoco se dice: "*Y os bautizaré con agua pura*", sino que las cosas están dichas con el verbo *rociar*⁷. Y no hay duda: si la circuncisión fuese tan llevadera como el bautismo, todos los cristianos estarían circuncidados y entre ellos no se hallarían incircuncisos. Por eso **cargarán con su culpa**⁸ y serán condenados a la Gehenna, como encontrarás en Ezequiel cuántas naciones de incircuncisos se hallan en las profundidades del šē'ol⁹.

1.- Sal. 105, 9 y I Cr. 16, 16.

2.- Cfr. Sal. 148, 6.

3.- Cfr. Da. 11, 30.

4.- Nú. 23, 19.

5.- Le. 1, 15. Después de practicar una incisión en el prepucio, es obligatorio presionar el miembro viril para que se derrame la sangre, como expone Maimónides: «החבין את כל העור המזהה את העטרה עד שתתגלה כל העטרה. ואח"כ מורטין את הקרום החד שלמטה מן העור בעטרתן ומחזירין לבאן ולבאן עד שיראה בשד העטרה ואח"כ מוצץ את המילה עד שיוצא הדם ממקומות החוקים כדי ששלא יבא לידי סכנה», *Sefer 'Ahabah, Hilkot Milah* II, 2. Cfr. Šabb. XIX, 2.

6.- Qid. 33a; Mēn. 72a; *passim*.

7.- Vid. Ez. 36, 25. Lit. *con rociadura*.

8.- Nú. 18, 23.

9.- Vid. Ez. 32, 17-32.

את אברהם. / ואיך את בריתו ישבור? / חוק נתן ולא יעבור, / ויעמידה לעד לעולם.
 / איך יעלה ברעתו לבטלם, / ואיך ברית חסידיו יהיה עובד? / וכתוב: ולא איש אל
 ויכזב. / והנה אלקד ישו בעצמו / נימול ונמצה דמו. / ולרברך אם בן בשביל הטבילה,
 / לא היה לבב לבטל המילה. / ועוד לא מצינו טבילה באה / אלא לטהר מן הטומאה. /
 אבל המילה אינה מטהרת, / רק היא לאות ברית ותפארת. / ולמה לא נטבל ישו לשמנה,
 / ברך מצות הבושה בזמנה? / ועוד שלא נאמר זוטבלתי אתכם במים טהורים, / כי
 אם בנתיקה הרברים אמורים. / ואין ספק: אילו הייתה המילה / כמו הטבילה קלה, / היו כל
 הנוצרים נימולים, / ולא נמצאו בעיהם ערלים. / ולכן ישאו עונם / והיו נדונים בגיהנם, /
 כאשר תמצא ביוזקאל כמה אימות מצוות / ערלים בשאל תהיה. /

5

- 1 Ante verbum ואיך N | O1 O2 O4 O6 F L : habet להגה O6 | ישבור O1 O2 O4 O6 F L : Ante
- O2 N L : ויעמידה O1 : ויעמידה O4 : om. O1 O2 O6 N F L : נתן
- O4 O6 F. ויעמידה
- 2 O2 איך : O1 O4 O6 N F L : ואיך O4 | ברעתם O4 | ברעתו O1 O2 O6 N F L :
- O4 עובד : O1 O2 O6 N F L : עובד N | היו F : היה O1 O2 O4 O6 L : היה
- O6. כי ברים : O1 O2 O4 N F L :
- 3 O4 אלקד : N F L : אלקד : O1 O2 : אלקד F | וזב O1 O2 O4 O6 N L : ויכזב
- L | נימול בעצמו : O1 O6 F : בעצמו נימול : O1² O2 O4 N : בעצמו נימול O6 | אלקד
- O1 O2 O4 O6 N L : דמו L | וברך נמצא : O1 O2 O4 O6 N F : ונמצא : O1² ונמצה
- O1 אם בן L : om. O2 ולברך : N ולרברך O1 O4 O6 F : את דמו F : את דמו :
- O2 O4 O6 N F : אים L.
- 4 O2 מצינו : O1 O4 O6 N F L : מצינו טבילה N | לבטלה O1 O2 O4 O6 F L : לבטל
- O6 | מטהרת : O1 O2 O4 N F L : מטהרת O6 N F | אינו O1 O2 O4 N : אינה
- O1 נטבל L : om. O1 O2 N L : om. O4 O6 F : ותפארת O4 O6 F : om. O1 O2 N L : היא
- F. בשמנה : O2 לחי : O1 O4 O6 N L : לשמנה F | נטבל : O2 O4 O6 N L :
- 6 O1 O2 O4 N F L : מצות הבושה O4 O6 | ברך O1 O2 O6 N L : ברך
- O4 O6 (fin. f. 23 v.) O1 O2 נאמר O1² מילה הבושה מצות : O6 הבושה מצות
- N F L | O6. עליכם מים : O1 O2 O4 N F L : אתכם במים O1 O2 O4 N F L :
- 7 O4 נאמרים : O1 O2 O6 N F L : אמורים O1 O2 O6 F : om. O6 F | אם
- O2 הספק : O1 O4 O6 N F L : ספק
- 8 O1 O2 נדונים בגיהנם F | ימצא O2 L : נמצא O4 : ימצאו O1 O6 N : ימצאו
- O4 N F L : O6. בגיהנם נדונים : O4 N F L :
- 9 O1 O2 (fin. f. 16 r.) ערלים N | מציאות : O6 מציאות : O1 O2 O4 F L : מציאות
- O4 O6 N L : om. O4 F | Ante verbum בשאל O1² supraser. יררים

«Y no sólo quedas atrapado por esta transgresión, sino que *uncido está el yugo de tus pecados*¹, pues tú también rechazas y recusas *el día santo de Dios*², *que amó*³ y prescribió *el Morador de lo Alto*⁴ para guardarlo, santificarlo y honrarlo⁵, día de la conclusión de la obra del cielo y de la tierra⁶, memorial de sus obras e insinuación de su misterio. La muerte es la pena del que lo profana⁷, pues advirtió sobre el cese de la actividad⁸. Pero tú truecas el sábado y sus frutos *por sarmientos degenerados de cepa bastarda*⁹. Y, no obstante, respecto del sábado *tienes una pequeña excusa*¹⁰ que aquel precepto fue dado solamente como patrimonio de *los que reciben la Torah*¹¹, a quienes les fue prescrito en Marah¹². Con él fue amado Israel, y en él *no tienen parte el resto de las naciones*¹³. Mas la circuncisión, con la que fuimos incluidos [en el pueblo de Israel], le fue dada a Abraham, padre de todos nosotros; y toda su estirpe tras

1.- Cfr. La. 1, 14.

2.- Cfr. Ne. 10, 32.

3.- Mal. 2, 11.

4.- Cfr. *Melek Qadoš* himno *Yozer* para el segundo día de R'oš ha-Šanah.

5.- Cfr. De. 5, 12. Adelanto esta secuencia en la traducción, pues depende sintácticamente de *prescribió*.

6.- Vid. Gé. 2, 1-3.

7.- Vid. Nú. 15, 32-36.

8.- Vid. Éx. 35, 2.

9.- Cfr. Je. 2, 21.

10.- Cfr. YĖHUDAH HA-LEVI, *Sefer ha-Kuzari* I, 97.

11.- Cfr. 'Abbot I, 1.

12.- Vid. Éx. 15, 23-26 y Sanh. 56b. Marah es probablemente un oasis del desierto de 'Etam, al noroeste del Sinaí. Vid. Nú. 33, 8-9.

13.- Cfr. De. 12, 12; *passim*.

ולא בעבורה זאת בלבד אתה נלכד, / אבל עול פשעך נשקף, /
 כי גם אתה מסרב ומסרהב / ביום קדש השם, אשר אהב / ואשר ציה שוכו ערץ, / יום
 תבליט מעשה שמים וארץ, / לשומרו ולקדשו ולכבדו, / ובר למעשיו ורמו לסודו, /
 ועונש המהללו מותה, / והזהיר על השביתה, / ואתה מחליף שבת ופריה / בסורי גפו
 נכרייה, / ואולם על שבת יש לך התנצלות קטנה, / היות אותה מצוה נתונה / רק
 לסגולת מקבלי תורה, / ולהם נצטווה במרה, / ובה ישראל נתחבבה, / ואין לשאר
 אומות חלק בה, / אבל <המילה, אשר בה נכללת, / (ו)ניתנה לאברהם, אב לבולג, /

5

- 1 O6 לבד : O1 O2 O4 N F L | בלבד : O1 O4 O6 F | ו : N הווא : O1 O2 L | זאת : O1
- 2 O1 O4 O6 L : מסרב ומסרהב : L (fin. f. 29 v.) | O1 O2 O4 O6 N F (fin. f. 29 v.) : אתה : O1 O2 O4 O6 N F (fin. f. 29 v.) :
 O2 N : קדש : i. m.) | ומסרהב : ser. F מסרב ומרה : N מסרב : O2 מסרהב :
 O1 O4 F L : השם אשר : F הקדוש : O1 O4 O6 : קדוש : L קדוש :
 O2 אשר השם : N השם את אשר : O6 השם אשר :
- 3 L ולקדש : O1 O4 O6 N F | ולקדשו : O4 F | שמים : O1 O2 O6 N L : מעשה שמים : O1 O2 O6 N L :
 O1 O2 O4 (fin. f. 14 v.) : למעשיו : L (fin. f. 15 v.) | O1 O2 O4 O6 N F L (fin. f. 15 v.) : ולכבדו : O2 לקדש : O1 O2 O4 O6 N F L (fin. f. 14 v.) :
- 4 N אותה : L במיתה : O1 O4 O6 F | מיתה : O4 F | המהללה : O1 O2 O6 N L : המהללו : O1 O2 O6 N L :
 O1 O2 O4 O6 N : השביתה : O2 כי הזהיר : O1 O4 O6 N F L | והזהיר : O2 את :
 O1 O2 N L : המהלף שבת : O6 F | מחליף שבת : F שביתה : L (fin. f. 15 r.) :
 O1 בסורי : L ובונה : N ופריה : O1 O2 O4 O6 F | מחליף ומחלל השבת : O4 מחליף ומחלל השבת :
 O1 O4 O6 L : הגפן : O1 O2 N F L | גפן : N F | בסור : O1 O4 O6 L :
- 5 O1 O2 : ניצול : O6 הצלה : O1² O5 : התנצלות : O2 מורה : O1 O4 O6 N F L : נכרייה : O1 O4 O6 N F L :
 O4 F : אותה מצוה נתונה : O4 היום : O1 O2 O6 N F L : היות : L ניצוץ : O4 F :
 O6 אותו מצוה נתונה : O1 O2 N L : אותה המצוה נתונה :
- 6 O1² O4 O6 F : התורה : F מקבל : O1 O2 N L : מקבלים : O1² O4 O6 : מקבלי : O1² O4 O6 :
 O1 F : נצויטה : O2 להם : O1 O4 O6 N F L | ולהם : O1 O2 N L | את התורה : O1 O2 N L :
 O1 O2 O4 O6 N L : ישראל : O2 נצטו : O4 O6 L : נצטו : O1² N : נצטו :
 O4 מתכסה ומחבבה : O1² נתחייבה : N נתחבבה : O1 O2 O6 L | נתחבבה : om. F | נתחבבה : F (ser. i. m.).
- 7 codd. ! מילה : supplevi articulum : המילה : O2 אומה : O1 O4 O6 N F L : אומות : O1 O4 O6 N F L :
 seclusi coniunctionem : ניתנה : O2 נתחללו : F נכללו : O1 O4 O6 N L : נכללו :
 O6 לבולג : O1 O2 O4 N F L : אב לבולג : codd. ! ניתנה :

él quedó ligada a aquel mandamiento que *le señaló*¹. Pero tú atentas contra él y violas la alianza². Bajo las plantas de los pies de los justos quedarás como ceniza³ sin que nadie pueda redimir tu alma⁴, y descenderás a las profundidades del šē'ol»⁵.

La gente se quedó atónita⁶ por las palabras de 'Aḥiṭub, por sus dichos y por el estampido de sus facultades⁷, y se estremecieron sobremanera los hombres. También a la reina Šel Šion⁸ se le confunden las ideas⁹, y dijo: «'Aḥiṭub, esta gran cosa has manifestado¹⁰, y has roto los cerrojos¹¹ de mi corazón tras haber hablado de esta manera. Si es así, las mujeres resultan perjudicadas y no habrá esperanza para ellas, pues carecen de ese miembro».

1.- Cfr. Éx. 21, 8. Vid. Gé. 17, 9-13.

2.- Cfr. Gé. 17, 14.

3.- Cfr. Mal. 3, 21.

4.- Cfr. Sal. 69, 19; *passim*.

5.- Cfr. De. 32, 22.

6.- Gé. 43, 33.

7.- Jb. 26, 14.

8.- *Sombra de Sión*, nombre que imita el de Salomé Alejandra, reina de Judá (76-67 a.e.c.), esposa de Alejandro Janeo, llamada Šēlom Šion (Paz de Sión) en Šabb. 16b.

9.- Lit. *sus ideas se le disuelven*.

10.- Cfr. II Re. 5, 13.

11.- Cfr. Am. 1, 5.

ובאותה מצוה אשר לו יעדה, / כל זרעו אחריו ענודה. / ואתה, בה בופר והברית מיפר,
/ תחת כפות רגלי הצדיקים תעשה אפר, / ואין איש יוכל נפשוך לגאול, / אך תדר
בתחתיות שאול. /

ויתמהו האנשים לדברי אחיטוב ואמרותיו, / ולרעם

5 גבורותיו, / ויחרדו מאור האנשים. / גם המלכה צל ציון, רעיוניה נמסים; / ותאמר:
"אחיטוב, דבר גדול זה דברת, / ובריתי לבבי שברת / אחרי אשר דברת כזאת. / אם
כן, יהיו הנשים נפסדות / ולא יהיה להן שבר, / כי מחסרות אותו אבר." /

- 1 O1² O6 N F לו | O2 O6 ובאותו מצוה : N ובאות' המצוה : O1 O4 F L ובאות מצוה 1
| O1² יעבה : F יעירה : O1 O6 N L יעורה : O2 O4 יערה | O1 O2 O4 L לא :
O4 אחרינו בה : O1 O2 O6 N F L אחרינו | F וכל : O1 O2 O4 O6 N L כל
: L בה : O1 O2 O6 N בה | O4 עמרה : F ענודה : O1 O2 O6 N L ענודה
om. O4 F O4 O6 F. וברית : O1 O2 N L והברית | om. O4 F.
- 2 O1 תעשה | om. O6 : O1 O2 O4 N F L רגלי | O4 תחות : O1 O2 O6 N F L תחת
O1 O2 O6 N | O1 O2 N עפר : O4 O6 F L אפר | O4 עשה : O2 O6 N F L
: O4 O6 אך | O4 לנפשיך : N נפשיך : O1 O2 O6 F L נפשיך | O4 יכול : L
O1 O2 N L. אתה : F רק.
- 3 O6. בתחתית : O1 O2 O4 N F L בתחתיות 3.
- 4 O2 O4 לדבר : O1 O6 N F L לדברי | O2 אנשים : O1 O4 O6 N L F האנשים
L. ואמרתו : O1 O2 O4 O6 N F ואמרותיו.
- 5 O4 ויתמהו : O1 O2 O6 N F L ויחרדו | L גבורתו : O1 O2 O4 O6 N F גבורותיו 5
: O1 O2 O4 N F L האנשים | O4 habet לדבריו הרמים נשאים verba מאור Post
O1 נימוסים : O6² O1² נמסים | O4 N F רעיונה : O1 O2 O6 L רעיוניה | O6 אנשים
O2. המלכה לאחיטוב : O1 O4 O6 N F L אחיטוב | O4 תמהים : O2 N F L.
- 6 O4 ובריתי | O4 O6 דברת : F דברת כזאת : O1² בזה דברת : O1 O4 F L זה דברת
O4 F. היו : O1 O2 O6 N F L יהיו | O2 N וברית : O1 L וברית : O6 F.
- 7 O6 יהי' : O1 O2 O4 N F L יהיה | O6 N F האנשים : O1 O2 O4 F¹ L הגשים
| O1 O2 O4 N L שבר : O1² F סבר : O6 שבר | codd. להם : emendavi להן
O1 O2 אותו אבר | O4 מחסרות : O2 כי אם מחסרות : O1 O6 N F L כי מחסרות
F. אות האבר : O4 אותו האבר : O6 N L.

Le contestó 'Aḥiṭub: «Señora mía, ¡vive por siempre! También *confortaré tu corazón*¹ en este particular. Pues en verdad (¡lejos tal cosa!), la fe no depende de la circuncisión, porque el varón judío que no está circuncidado debidamente es judío, aunque *su culpa queda guardada*². Mas la circuncisión no depende de la fe, y sepa la esclarecida reina que a quien rechaza la Ley en su conjunto, no le aprovechará la incisión del prepucio³. Pero el Omnipresente estableció una señal para los varones, y también para las hembras en la zona de la concepción, y es la presentación de la regla en tiempos determinados⁴, *manantial sellado*⁵,
5 *cercado con lirios*»⁶.

1.- Cfr. Gé. 18, 5; *passim*.

2.- Cfr. Am. 1, 11.

3.- Argumentación tomada de Yom Ṭob Lippman de Mülhausen, *Sefer ha-Nizzahon* [ed. T. Hackspan], Altdorf 1644, p. 19. Vid. *infra*, p. 338.

4.- Ne. 10, 35.

5.- Cfr. Gé. 8, 2.

6.- Ca. 7, 3. Es decir, igual que un jardín de sencilla valla en el que sólo penetra el novio, como apunta Raši en su comentario a este pasaje:
 גִּדְּוָהּ וּמִסְתַּיֶּמֶת בְּגִבָּהּ שִׁשְׁעוֹת הֵן לָהּ בְּגִבָּהּ כֵּל וְאֵין אֲחֵר מִדֶּהּ פּוֹרֵץ בָּהּ לִכְנוֹס
 «הָרִי הָיָן גִּבָּהּ וּבִנָּה לְהוֹפֵה לָהּ מִקְוֵה לְהוֹפֵה וְלִדְוִיִּת חֲתָנָה».

ויען אחיטוב: "ארונתי, תחיי לער; / גם בדבר הזה לבבך

אסעד. / כי ווראי, חס וחלילה, / אין האמונה תלויה במילה. / כי איש יהודי אשר לא

נימול כשורה, / יהודי הוא, אלא שעבירתו שמורה. / אבל המילה אינה תלויה באמונה. /

ותרעי, המלכה הבחונה, / כי הכופר בתורה בכללה, / לא תועילנו בריתת הערלה. / אבל

המקום שת לזכרים תעורה, / וגם לנקבות במקום הלידה, / והיא שמירת ווסתן לעתים

5

מזומנים, / מעיין חתום, סוגה בשושנים." /

1 Ante ויען F scr. i. m. scil. cap. trigesimum quintum | O4 O6 F :

O1 O2 N L | ארונתי O1 O2 O6 N F L : תחיי | O4 ארונתי :

O1 O2 N L | בזה O4 O6 F : בדבר הזה | N תחיי : F תחיה : O4 O6 תחי

O4 F. לבך : O1 O2 O6 N L לבבך

2 O2 O6 N תלוי : O1 O4 L תלויה | O2 N אמונה : O6 האמנה : O1 O4 F L האמונה

N. יהורא : O1 O2 O4 O6 F L יהודי | L אמת : O1 O2 O4 O6 N F איש | F

3 O1 O2 N L | בשרו O4 O6 F : כשורה | O1 O2 O4 O6 N L מל : F נימול

O1 O6 N L : שעבירתו שמורה | O2 יהודה הוא : O1 O4 O6 N F L יהודי הוא

O2 | שעברתו תורה שמורה : O4 העברה לו שמורה : F שעבירתו לו שמורה

O1 O4 N L : אינה | om. O6 : O1 O2 O4 N F L אבל המילה אינה תלויה באמונה

O2. תלוי אלא : O1 O4 N F L תלויה | O2 F אינו

4 O6 | וכן : O1 O2 O4 N F L כי | om. O1 O2 O6 N F L : O4 ותרעי המלכה הבחונה

N | נכללה : O1 O2 O4 O6 F L בכללה | L התורה : O1 O2 O4 O6 N F בתורה

O4 O6 N F L | בריתות : O1 O2 בריתת | L תעלינה : O1 O2 O4 O6 N F תועילנו

O2. ערלה : O1 O4 O6 N F L הערלה

5 N | לתעורה : O1 O2 O4 O6 F L תעורה | O6 N F L (fin. f. 24 r.) O1 O2 לזכרים

O4 : הלידה | O2 ולנקבה : O1 N L ולנקבות : O4 וגם ולנקבות : O6 F וגם לנקבות

O4 O6 F. והוא : O1 O2 N L : והיא | O1 O2 O6 N F L לידה

6 O1 O2 N F | חותם : O1² O4 O6 L חתום | F מעירן : O1 O2 O4 O6 N L מעיין

O6. בשושנים : L (fin. f. 30 r.) O1 O2 O4 N F בשושנים

Y declaró la reina: «'Aḥitub, *tu paladar es dulzura*¹, *agua profunda en corazón de discreto*². De él nos has dado a conocer cosas maravillosas y *nuestro vientre se llenará con tu secreto*³. Has revelado misterios en nuestros oídos; *jamás habíamos escuchado [nada] como esto*»⁴.

Y el sacerdote le dijo a 'Aḥitub: «He aquí que estás *arrancado*⁵ de todo bien. ¿Por qué no crees en los santos, que realizan prodigios y señales para quienes les ruegan después de su muerte? Ellos entregaron sus cuerpos y sus almas por la fe de su maestro, Jesús, y *serán alabados quienes así hicieron*⁶. Ellos curan a los leprosos y sus llagas ulcerosas⁷ y hacen volver a los enfermos a su salud, y a los presos de la

1.- Cfr. Ca. 5, 16.

2.- Cfr. Pr. 20, 5.

3.- Cfr. Sal. 17, 14.

4.- Cfr. Is. 66, 8.

5.- Lit. *arruinado*.

6.- Cfr. Qo. 8, 10.

7.- Lit. *sus dolencias impresas*.

ותאמר המלכה: "אחיטוב, חכך ממתקים; / בלב נבון מים
עמוקים. / הורעתנו דברים נפלאים ממנו, / וצפונך תמלא בטנו, / וגלית לאזנינו סודות;
/ מעולם לא שמענו כזאת. /

וַיֹּאמֶר הַבּוֹמֵר אֶל אַחִיטוֹב: / הֵנֶךָ מִכָּל טוֹב קָטוֹב. / לִמָּה
5 אֵינְךָ מֵאֲמִין בַּקְדוּשִׁים, / אֲשֶׁר עוֹשִׂים נִפְלְאוֹת וְנִסִּים / לַמִּבְקָשִׁים אַחֲרֵי מוֹתָם? / וְהֵם
מִסְרוּ גּוֹפּוֹתָם וְנִשְׁמוֹתָם / בַּעֲבוּר אֲמוֹנַת רֶבֶם יֵשׁוּ, / וַיִּשְׁתַּכְּחוּ בְּאֶרֶץ אֲשֶׁר כֵּן עָשׂוּ. / וְהֵם
מִרְפָּאִים הַמְצוּרִיעִים, / וְדַרְוִיהֶם הַנִּטְבָּעִים, וְ / וּמַחְזִירִים הַחֹלִים לְבוֹרִיִּים / וְהַאֲסִירִים

- 1-3 O1 O2 O3 O4 O6 F : om. N. ... שמענו כזאת
1 O1 O2 : נבון O1² O4 O6 F L : חכם O1 O2 O4 O6 L : חכך
O1 O2 O6 F : om. O4 L.
2 O1 L : נפלאות O2 O4 F : נפלאים O2 הורעתנו O1 O4 O6 F L :
O1 F L : תמלא O1 וצפונך O1² O2 O4 O6 F L : וצפונך O6 נפלא
O4 בטנם O1 O2 O6 F L : בטנינו O1² בטנו O2 O4 O6 : מלאת
O6 אונינו O1 O2 O4 F L :
3 O6. שראוי ליתן עליהם תודות O1 O2 O4 F L : מעולם לא שמענו כזאת
4 O1 O2 הַנֶּךָ מִכָּל F scr. i. m. Ante וַיֹּאמֶר scil cap. trigesimum sextum
O4 O6 N L : הנה אכל F.
5 O4 O6 פלאים : O2 נפלאים O1 N L : נפלאות O4 F : עשו O1 O2 O6 N L : עושים
O1 והם F : למגשיהם : O4 למבקשי : L : למבקשים O1 O2 O6 N : למבקשיהם F :
O4 O6 F L : זה O2 N : מסרו O1 O4 O6 L : מסרו F (scr. i. m.) :
N : om. O2.
6 O2 O4 L : ונשמחם O1 O6 F : ונשמחם O2 O4 O6 F L : גופם O1 N : גופותם
O1 O4 F : רבם ישו N : אומנת : O6 אמנת : O1 O2 O4 F L : אמונת N : ונשמח
O2 O4 O6 : וישתכחו O1 N F L : וישתכחו O6 N : ישו : O2 ישו רבם : L :
om. O6. O1 O2 O4 N F L : כן O6 המעשים : O1 O2 O4 N F L : בארץ
7 L locus corruptus : ומרויהם הנטבעים O1 O2 O4 N F L : מצורעים : O6 המצורעים
O4 : ומרוי הטבעים : N : ומרוואים הנטבעים : O1 O2 F : ומרוויים הנטבעים
L : לבורייהם : O2 לבורייהם : O1 O4 O6 N F : ומחיים הנטבעים
F. ואסורים : O2 והאסורים : O1 O4 O6 N L :

mazmorra de los cautivos. El propio rey David los amó, y dijo acerca de ellos:

"En cuanto a los santos que hay en la tierra y son poderosos, toda mi

complacencia está en ellos"¹. He aquí que en todos los países hay contruidos

para renombre suyo grandes y admirables palacios, casas sacerdotales y grandes

capitales, además de las pequeñas, en cantidades innumerables². Los buscan

desde lejos, y a monjes y sacerdotes les está fijada la ración precisa³, cuanto

necesitan, y comen de su renta⁴ por el culto que dan⁵ ofreciendo su

sacrificio, quemando incienso y prosternándose, pues ellos son desde siempre

5 intercesores excelentes entre Dios y los orantes. Y en todos los países de los

cristianos trazan y diseñan figuras con su imagen y semejanza⁶ y, conforme a

1.- Sal. 16, 3.

2.- Bér.49a; Pés. 102b; *passim*. Lit. montones de montones.

3.- Cfr. Pr. 30, 8.

4.- Gé. 47, 22.

5.- Cfr. Nú. 18, 21. Lit. por el servicio que sirven.

6.- Cfr. Gé. 1, 26 y 5, 3.

מבור שביים. / והמלך דוד בעצמו אהבם, / ועליהם אמר: "לקדושים, אשר בארץ המה
ואדירי, כל חפצי בס". / והנה בכל הארצות לשמם בנוים / פלטרים גדולים ונוראים, /
בתי כומריות ובירות גדולות, / מלכר הקטנות, חבילות חבילות. / ומבקשים אותם
למרחוק, / ולהם קבוע לחם חוק; / לגלחים וכומרים כל צורכם, / ואכלו את חוקם /
בעבודה אשר הם עובדים, / מזבחים ומקטרים וקורים, / כי הם פרקליטים מעולי'ם / בין
אלוה ובין המתפללים. / ובכל ארצות הנוצרים / הם מחוקקים ומציירים / צורות בצלמם

5

- 1 N : O1 שביים : O1² O2 O4 O6 F : O6 מבור : O1 O2 O4 N F L : מבור 1
O1 O2 O4 N F L : עליהם L : אוהבם : O1 O2 O4 O6 N F : L שבייהם
O6 F L : המה O4 ולקדושים : O1 O2 O6 N F L : O6 ועליהם
om. O1 O2 N : O4 הנה
- 2 O1 O2 O6 N F L : חפצי בס : O1 O2 N L : אדירי : O1² O4 O6 F : ואדירי 2
O6 : פלטרים : O2 ארצות לשם : O1 O4 O6 N F L : הארצות לשמם : O4 חפציכם
O1 O2 O4 O6 N F : גדולים : O1 (fin. f. 109 r.) : N פלטרין : O1 O2 O4 F L : פלטרין
O1 O4 O6 N L : ונוראים : O1 et suprascr. ע"ם superscr. גדולים Post : L
F. ונפלאים : O2 נוראים
- 3 O1 O2 N : לבר : O4 O6 F : מלכר : O2 בורות : O6 ובמות : O1 O4 N F L : ובירות 3
O1 O4 O6 F L : חבילות חבילות : O2 קטנות : O1 O4 O6 N F L : הקטנות : L
O1 O4 O6 N F L : ומבקשים : O2 חבולות חבולות : N החבילות חבילות
O2 אותן : O1 O4 O6 N F L : אותם : O2 מבקשים
- 4 L : כל חוק : O1 O4 O6 N F : לחם חוק : O6 למרחק : O1 O2 O4 N F L : למרחוק 4
O1 O6 : כל צורכם : O2 O4 O6 N F L : וגלחים : O1 לגלחים : O2 לחוק
O1 O2 O4 : ואכלו : O2 N : כל צורכים : L שם כל צורכם : O4 F : לחם כל צורכם
O1 O2 O4 O6 N F L (fin f. 16 r.) : חוקם : O1 O2 O4 O6 N F L : ואוכלו : O6 N L
- 5-6 כי הם פרקליטים ... ובין המתפללים : O2 om. : F וקורים : O1 O4 O6 N L : וקורים 5-6
L : פיהם : O6 F : כי המה : O1 O2 N : כי הם : O4 om. : O1 O2 O6 N F L :
supplevi signum pluralis : מעולים : O1 O2 N F L : פרקליטים : O6 פרקליטים
N : אלהי : O6 אלוה' : L אלוה' : O1 O2 F : אלוה' : O1 O2 O6 N F L : מעולם
O1 : הם : O6 הארצות הנוצרים : O2 ארצות נוצרים : O1 O4 F L : ארצות הנוצרים
O1 N F L : ומציירים : O2 O4 O6 : ומציירים : O4 המה : O2 O6 N F L :
O2 : בצלמן : O1 O4 O6 N F : בצלמם : O4 צורתם : O1 O2 O6 N F L : צורות
L. הצלמים

su modelo, *esculpen esculturas*¹ y a los doce príncipes con arreglo a sus naciones² en sus templos y ciudadelas, diciendo que la Gloria descansa en la imagen para ser *protección de quienes lo solicitan*»³.

Y repuso 'Ahitub: «¡Ay de ellos, de su suerte y de quienes les ruegan! *Sean como ellos quienes los hacen y todo el que confía en ellos*⁴, y los que *en pos de ellos fueron seducidos*⁵ y tras los que de nada sirven *marcharon*⁶. He aquí que la gente dice un proverbio que se parece a su asunto: **De los haraganes, los chismes; y de los harapos, los gusanos**⁷. Tú *acoges en tu corazón*⁸ todo lo que escuchas de las frivolidades de las mujeres, y crees en ellas *a pies juntillas*⁹ como si hubieran sido dadas **de boca de la Fortaleza**¹⁰. Sobre ti ya he dicho: **el simple cree cualquier palabra**»¹¹.

1.- Cfr. Ha. 2, 18.

2.- Gé. 25, 16. Alusión al patronazgo de los Apóstoles sobre países cristianos.

3.- Cfr. De. 32, 38.

4.- Cfr. Sal. 115, 8 y 135, 18.

5.- Cfr. Jb. 21, 33.

6.- Cfr. Je. 2, 8.

7.- Bēr. 51b.

8.- Cfr. I Sa. 9, 20; *passim*.

9.- Lit. *con fe completa*.

10.- B.M. 58b, Makk. 24a, *passim*.

11.- Pr. 14, 15.

בצלמם ובדמותם, / ופוסלים פסילים בתבניתם / בהיכליהם ובטירותם, / ושנים עשר
נשיאים לאומותם, / באומרם שההוד שורה על הצורה / להיות למקבשים סתרה. /

ויען אחיטוב: "אוי להם, ולמזלם, ולמבקשיהם / כמוהם יהיו

עושיהם וכל אשר בוטח בהם, / ואשר אחריהם נמשכו / ואחרי אשר לא יועילו הלכו.
/ והנה בני אדם אומרים משל לעניינם דומה: / "ממהדורי מילי ומסמרטוטי כלמיר. /
/ ואתה אל לבבך משים / כל מה שתשמע מהבלי הנשים, / <ואתאמין בהם אמונה גמורה,
/ כאילו ניתנה מפי הגבורה. / ועליך אמרתי כבר: / "פתי יאמין לכל דבר. / ועתה,

5

- 1 ופוסלים פסילים בתבניתם L | ובראותם : O2 | וברמותן : O1 O4 O6 N F :
O1 O4 O6 N F : om. O2 | ופוסלים : O1 O4 O6 N F L :
O4 O6 (fin. f. בתבניתם : O6 | בתבניתם : O1 O4 N F L :
L | פוסלים : O1² | וטירותם : O1 O4 O6 N F L :
O1 N L : בהיכלם : F :
O1 N L : om. O4. : נשיאים הם : O2 O6 F :
2 O1 O2 O4 O6 F L : באומרם : F | לאומותם : O1 O2 O4 O6 N L :
O1² O4 : שורה : O4 O6 F | שהגבור : O2 : שהוד : O1 N L : שההוד : N | באומרים :
O6 F : למבקשיהם : O1 O2 O4 N : למבקשים : F | צורה : O1 O2 O6 N L : נשרה :
L. למבקש
3 N : להם ולמללם : O1 L : להם ולמזלם : O6 N F L : (fin. f. 15 r.) O1 O2 O4 : ויען :
O2. ולמבקשים : O1 O4 O6 N F L : ולמבקשים : O4 O6 F : להם : O2 : להם ולממלים
4 O1 O2 O4 O6 N F : om. L : | בהם : O1 O2 N L : | ובתיב : O1² O4 O6 F : וכל :
O1 ואחרי אשר : O2 | אשר אחריהם נמשכה : O1 O4 O6 N F L : ואשר אחריהם נמשכו :
O2. הלכה : O1 O4 O6 N F L : הלכו : O6 | אחרי : O2 : אחרי אשר : O4 N F L :
5 O4 O6 F | העולם : O1 O2 N L : בני אדם : O2 | והנה : O1 O4 O6 N F L : והנה :
O4 | לעיני : F : לעניינים : O6 : לענייניך : O2 L : לענייני : O1 N : לעניינו : O1² : לעניינם :
O1 O2 O6 N F (fin. f. 30 v.) L : | מילי : O1 O2 O6 N F L : מהדורי : O1 O6 N F L : מממהדורי :
L | ומסמרטוטי : N : ומסמרטוטי : O4 : ומסמרטוטי : O1 O2 O6 F : ומסמרטוטי : O4 : מיל :
N. בלה בלימה : L : בלימה : O2 : קלמי : O1 O4 O6 F : כלמי
6 O2 | אשים : O1 O4 O6 N F L : משים : O2 | ואתם : O1 O4 O6 N F L : ואתה :
O1 O4 O6 : מהבלי הנשים : N | מה שתשמה : L : שתשמע : O1 O2 O4 O6 F : מה שתשמע :
F L : : supplevi coniunctionem : ותאמין : N | מהבלה הנשי : O2 : מהבלי אנשים :
O1 O2 O4 O6 : גמורה : N | האמונה : O6 L : אמונה : O1 O2 O4 F : אמונה : codd. : תאמין :
N : נבערה : L : בגורה : F.
7 O4 | נתנו : O1 O2 O6 N F L : ניתנה : O1 O2 O6 N F L : (fin. f. 24 v.) O1 O2 : כאילו :
F. ואתה : O1 O2 O4 O6 N L : ועתה : O2 : כל : O1 O4 O6 N F L : כבר

«Y ahora, 'Eger, dime tú, que has recorrido tantos países y tantas *ciudades habitadas*¹ en las que se encuentran todas las abominaciones. Dime, por favor, de verdad: ¿acaso has visto un hombre muerto del que se apiadara el santo y le resucitara, y se levantase sobre sus pies? ¿O has visto algún hombre *tarado de nacimiento*², que *al salir del vientre de su madre*³ fuera ciego o leproso o cojo y estando en la puerta del santo recobrarla la vista o *sanara de su lepra*⁴ o *enderezase su caminar*?⁵.

5 [Bien] sé que no has visto nada así en ninguna de las comarcas y regiones. Y, sin embargo, hay algún necio que se encontró de repente cometiendo alguna transgresión y fue castigado por las vicisitudes de la época o por [otra] razón o bien *le abrasó el día por venir*⁶, y *su fortuna le deparó*⁷ un mal de su

1.- Cfr. Je. 22, 6.

2.- Lit. *nacido en su tara*.

3.- Nú. 12, 12.

4.- Cfr. II Re. 5, 6.

5.- Cfr. Pr. 15, 21.

6.- Cfr. Mal. 3, 19.

7.- Cfr. Rt. 2, 3.

עקר, הגר לי אתה / אשר כמה מדינות חזרת / וכמה ערים נושבות / אשר בהן כל התועבות; / הגר נא לי באמת: / הראית בעיניך אדם מת / אשר הקדש חס עליו, / ויעמידו זיקם על רגליו? / האם ראית איש נולד במומו, / אשר בצאתו מרחם אמו / איש עיוור או מצורע או פיסח, / ובהיותו על פתח הקדש יתפקח / או יאסף מצרעתו / או יישר לכתו? / ידעתי כי לא ראית כזאת / בכל פלכים ובכל מחוזות. / ואמנם יש שוטה אשר נפגש / ופתאום עבר, ונענש / במקרי הזמן או בסיבה / או ליהט אותו היום

- 1-2 om. O2 : O1 O2 O6 N F L : אתה אשר | O2 הוגר : O1 O4 O6 N F L : הגר 1-2
וכמה ערים נושבות אשר בהן | O4 תורת : O1 O2 חזרתי : O1² O4 N F L : חזרת
O1 O2 O4 : וכמה ! om. O6 ex homoioarcto : O1 O2 O4 N F L : כל התועבות
emendavi : בהן | O4 חשובות : O1 O2 N F L : נושבות : O1 O2 N F L : (fin. f. 15 v.) O6 N
O1 O6 N : באמת | F לנו : O1 O2 O4 O6 N L : לי O4 F : שם : O1 O2 N L : בהם
O4 F : הראית : O1 O6 N L : הראית בעיניך | O4 אות האמת : O2 F : האמת : L :
O1 O4 O6 N : הקדש חם | O4 מרם : O1 O2 O6 N F L : אדם | O2 הארת בעריך
O2 : הקדשתם : O2 F L :
3 : O1 O2 O6 N F L : ויקם | N ויעמידה : O4 O6 ויעמיד : O1 O2 F L : ויעמידהו : O1 O2 O6 N F L :
F. במורו : O1 O2 O4 O6 N L : במומו | codd. ואם : emendavi האם | O4 וחי ויקם
4 : O2 O4 : פסח או מצורע : F צרוע או פיסח : O1 O6 N L : מצורע או פיסח : O1 O2 O4 O6 N L :
! om. O1 O2 N L : O4 : ובואו אל בית הקדש : O6 F : ובהיותו על פתח הקדש
O2 : יאסף מצערתו או תתפקח : emendavi יתפקח או יאסף מצערתו
O1 : יאסוף מצערתו או תתפקח : N יאסף מצוערים או תתפקח
F : היה פוסח יאסף מצערתו או יתפקח : L יאסף מצערתו או נפקח
O4 : היה ממומו נגרע ואסף מצערתו או יתפקח : O6 היה פוסח יאסף מצערתו
5 O1² : ראית | O2 כי ידעתי : O1 N L : כי ידעתי כי : O6 ידעתי : O4 F : ידעתי כי : O1 O2 O4 O6 N F L :
O2 : מלכים : O1 O4 O6 N F L : מלכים | O2 : ראיה : O1 N : ראיתי : O4 O6 F L :
O2 : אמנם : O1 O4 O6 N F L : ואמנם | O2 וכל : O1 O4 O6 N F L : ובכל
6 : codd. נפגשו : emendavi נפגש | O1² O4 O6 F L : שוטים : O1 O2 N : שוטה : O1 O2 N :
O1 O4 O6 N : עברו : emendavi עבר | O1 O2 O4 O6 N L : ופתאים : F : ופתאום
O1 N L : במקרי | O1 O2 O4 O6 F L : ונענשו : N ונענש | O2 N : עברים : O2 F L :
F (scr. : הזקן : O1 O2 O4 O6 N L : הזמן | F במקרא : O4 O6 : במקרה : O2 : במקרי
O1 O4 F L : או ליהט אותם : emendavi או ליהט אותו | (i. m. : הזמן
O6 : או לחטאתם : O2 : אותו ליהט אותם : N : אותה ליהט אותם

tiempo: *sarna o herpe o una mancha en el ojo*¹. Y el pánfilo aquél agita su corazón [pensando] que buscará a tal santo, y *acude a rogarle*² en su templo. Le hace sacrificios, le quema incienso³, pone en él toda su esperanza, y *aparta de Dios su corazón*⁴. Probablemente había llegado y venido el tiempo de que tuviera término su enfermedad, pero el ingenuo hace depender su curación del santo, *que obró un prodigio con él*⁵. Por eso sentenció el sabio de antaño:⁶ "Engrandece a las naciones y las destruye"⁷.

5 «Y a oídos de todo el pueblo aportaré una prueba y una razón a mis palabras. ¿Es que encontraremos en el mundo santos, **hombres veraces**⁸ y *autores de [buenas] acciones*?⁹ ¿Hay acaso justos *sin corazón tortuoso*¹⁰, como Abraham, Isaac y Jacob; Moisés, Aarón y su hermana Miriam, (*sea gloriosa su morada*)¹¹, y el profeta Samuel y los Profetas del Dios, que *dejaron huella*¹², ascendieron por las gradas de la piedad y *ejecutaron los juicios de Dios*?¹³ ¿Es que les rogaron insistentemente¹⁴ o

1.- Cfr. Le. 21, 20.

2.- Cfr. Gé. 25, 22.

3.- II Re. 16, 4.

4.- Cfr. Je. 17, 5.

5.- Cfr. Is. 25, 1.

6.- Lit. *el sabio anterior*.

7.- Jb. 12, 23.

8.- Éx. 18, 21.

9.- Cfr. Qid. 33b.

10.- Cfr. Je. 17, 9.

11.- Cfr. Is. 11, 10. Lit. *sea gloria su lugar de reposo*.

12.- Cfr. RAŠI, *Comentario a Génesis* 28, 10.

13.- Cfr. So. 2, 3.

14.- Cfr. De. 23, 22.

הבא, / ויקר מקרהו רוע זמנו / גרב או ילפת או תבלול בעינו. / והפתי ההוא בלבו
 מקשקש / שאותו הקדוש יבקש. / וילך לדרשו בהיכלו, / ויזבח ויקטר לו. / וישם כל
 תקותו בו, / ומה יסיר לבו. / ואולי הזמן הגיע ובא / להיות למלחתו קצבה, / והפתי
 רפואתו בקדוש תולה, / אשר עשה עמו פלא. / ועל ככה ריבר החכם הקורם: / משיגי
 לגוים ויאבדם. / ובאזני כל העם / אביא לדברי ראייה וטעם. / הנמצא בעולם קדושים,
 / אנשי אמת ובעלי מעשים? / הישרים בלי לב עקוב, / כאברהם יצחק ויעקב, / משה
 אהרן ומרים אחותם, / יהי כבוד מנוחתם, / ושמואל, הנביא, ושאר נביאי השם, / אשר
 עשו בזמניהם רוע / ואשר במעלות החסידות שלו, / זאת משפטי השם פעלו? /

5

- 1 O1 מקרהו | N ועיקר : O1 O2 O4 O6 F L | O2 בא : O1 O4 O6 N F L הבא
 O1 O4 גרב או ילפת או תבלול בעינו | F מקרא : O4 מקרה : O2 O6 N מקריהו :
 O1 O6 N F L : בעינו | F יבלת : O1 O4 O6 N L : ילפת | O2 om. : O6 N F L :
 O2 ותפי : O1 N F L : ופתי ההוא : O4 ופתי הוא : O6 והפתי ההוא | O4 בעינו
- 2 N משקשקש : O1 O2 O4 O6 F L : om. N | מקשקש : O1 O2 O4 O6 F L לבו
 | codd. : מבקש : emendavi | O4 אינו : O1 O2 O6 N F L : אותו
 O4 לדרוש : O1 O2 O6 N L : לדרשו
- 3 N תוקותו : O1 O2 O4 O6 F L : תוקותו | O1 O2 L : וישם : O4 O6 N F : וישם
 O1 O2 ובא | L לבבו : O1 O2 O4 O6 N F : לבו | O4 O6 L : יסור : O1 O2 N F : יסיר
 O1 למחלתו | O1 N L : שיהא : O2 שיהי : O4 O6 F : להיות | O6 לבא : O4 N F L :
 O2 תקוה : O1 O4 O6 N F L : קצבה | N למחלותו : O2 O4 O6 F L : O2
- 4 O1 : בהקדש : O4 O6 N F L : בקדוש | O2 בהקדש : O1 O4 O6 N F L : רפואתו
 O1 O2 ריבר | N תלו : O2 תלויה : O1 O4 F : תלה : O1² O6 L : תולה | O2 רפואה
 O2 חכם קורם : O6 החכם קורם : O1 O4 N F L : החכם הקורם | F דברי : O4 O6 N L :
 O1 ובאזני כל העם אביא לדברי ראייה וטעם | O2 יאברם : O1 O4 O6 N F L : ויאברם
 O1 והנמצא : O1² O2 O4 O6 N F L : om. O2 : O4 O6 N F L : הנמצא
- 6 O2 : בעלי : O1 O4 O6 N F L : ובעלי | O1 N L : הקדושים : O2 O4 O6 F : קדושים
 O2 עקוב : N לב עקוס : O1 L : לב העקוב : O2 O6 F : לב עקוב
- 7 O1 O4 O6 N F L : ואהרן : O2 אהרן | O4 O6 F : ומשה : O1 O2 N L : משה
 O1² O2 O4 O6 N F (fin. f. 31 r.) : מנוחתם | O4 אותם : O1 O2 O6 N F L : אחותם
 N. ונביא השם : O1 O2 O4 F L : ונביאי השם : O6 ושאר נביאי השם | O1 מנוחותם : L
- 8 O6 : אשר עשו בזמנם רועם : O1 O2 N F L : אשר עשו בזמניהם רועם
 O1 ועשר : O4 אשר : O2 O6 N F L : ואשר | O6 וכל אשר בספרי הנביאים ירשם
 O4 החסידים : O1 O2 O6 N L : החסידות | O6 במעלת : O1 O2 O4 N F : במעלות
 N. את משפט : O2 את משפטי : O1 O4 O6 F L : ואת משפטי |

solicitaron algo de ellos después de su muerte? El mismo Moisés, nuestro maestro, al orar por su rebaño y su pueblo pidiendo perdón por la iniquidad del becerro, dijo: "Acuérdate de Abraham, de Isaac y de Israel"¹, pero a ellos no les invocó, ni de ellos solicitó auxilio, pues los muertos no saben nada², y, separada el alma del cuerpo, el cuerpo se descompone y se consume, mientras que el alma se eleva a su lugar».

«Y has aducido un argumento del rey David, pero en ti no se halla espíritu de sabiduría, y *no has hablado correctamente*³ porque no has captado el sentido. "En cuanto a los santos que hay en la tierra y son poderosos, toda mi complacencia está en ellos"⁴. Quiere decir "por el mérito de los santos"⁵, como expresara Moisés: "Recuerda a Abraham"⁶. Y después dijo [David]: "Multiplican sus ídolos"⁷, de aquellos que se apresuraron a buscarlos y rogarles. Y "*No derramaré sus cruentas libaciones*"⁸,

1.- Éx. 32, 13. El episodio del becerro de oro se narra en los vv. 1-6.

2.- Qo. 9, 5.

3.- Cfr. Jb. 42, 7-8.

4.- Sal. 16, 3.

5.- El argumento del mérito de los antepasados (*zēkut 'abbot*). Vid. Bēr. 27b, Šabb. 55a, *passim*.

6.- Éx. 32, 13.

7.- Sal. 16, 4.

8.- Cfr. Sal. 16, 4.

הדרוש דרשו אותם / או ביקשו מהם דבר אחרי מותם? / ומשה רבנו בעצמו, / בהתפללו
 על צאנו ועמו / ועל עון העגל מחילה שואל, / אמר: זכור לאברהם, ליצחק ולישראל,
 / אבל להם לא קרא / ולא ביקש מהם עזרה, / כי המתים אינם יודעים מאומה. /
 ונפרדת מן הגוף הנשמה, / הגוף כלה ובלה, / והנשמה אל מקומה עולה. /

ומן המלך דוד הבאת ראיה, / אבל רוח שכל אין

5 בך מצויה / ולא דברת נכונה, / כי לא הבנת הכוונה. / לקדושים אשר בארץ המה
 ואדירי כל חפצי בס". / ר(וצה) ל(ומר) בזכות הקדושים, כמו שאמר משה: "זכור
 לאברהם", / ואחר כך אמר: "ירבו עצבותם", / של אותם שמהירו לדרוש להם ולבקש

- 1 O1 O2 O6 F L : או ביקשו מהם דבר F : דרוש L : דרש : O1 O2 O4 O6 N : דרשו
 O1 : אחר מותם : O4 O6 : אחר מותם I O4 : לקרוא בשמם : N : או ביקשו להם דבר
 N : ומר : O1 O2 O4 O6 L : ומשה רבנו I O2 : שמותם : N L : אותם : F : לאחר מותם
 N F : בהתפלל : O1 O2 O4 O6 L : בהתפללו I F : ומרעה
- 2 O2 : עגל : O1 O4 O6 N F L : העגל I F : ועל עמו : O2 : עמו : O1 O4 O6 N L : ועמו
 I O1 O2 N L : ואמר : O4 O6 F : אמר I L : ביקש : O2 O6 : שאל : O1 O4 N F : שואל
 O1 O2 O4 O6 N F : ולישראל I O1 O2 O4 L : וליצחק : O6 N F : ליצחק
 L : וליעקב אשר שמר
- 3 N : עזרה : O1 O2 O4 O6 F L : עזרה
- 4 O2 N : ונשמה : O1 O4 O6 F L : הנשמה I O2 : ונפרדים : O1 O4 O6 N F L : ונפרדת
 I O2 O4 L : ובלה : O1 O6 N F : ובלה I O6 : כלוי : O4 : בלה : O1 O2 N F L : בלה
 O4 F : למקומה תעלה : O1 O2 N : על מקומה תעלה : O6 : אל מקומה עולה
 L : תעלה אל מקומה ואהלה
- 5 O2 O4 O6 : ראיה : L : (i. m.) פסוק לקדושים אשר בארץ המה (scr. O1 F : ראיה
- 6 O1 O6 N F L : הבנת הכוונה I N : רברים : (fin. f. 16 v.) : O1 O2 O4 O6 F L : רברת
 O1 O2 N L : וקדושים : O1² O6 F : O2 : הבנת כוונה : O4 : כוונת הכוונה
 om. O1 L : om. : O6 : וגומר : O2 O4 N F : המה I O4 : ובפי" פסוק לקדושי"
- 7 O4 : אתה איש גרם : O1 O2 N L : אדירי כל חפצי במ : O1² : ואדירי כל חפצי במ
 O4 : פירושו : O1 O2 N L : ר"ל : solvi abbreviationem : רוצה לומר I O6 F : om.
 O1 : הקדושים I O4 O6 N F L : (fin. f. 25 r.) O1 O2 : בזכות I O6 : om. : F : כן פירש
 O1 O2 O4 N F L : כמו שאמר משה I O2 : קדושים : O4 O6 N F L :
 om. O2 : O1 O4 O6 N F L : זכור I O6 : אומר וכן במשה רבינו
- 8 O1 O2 O4 O6 N F : ירבו I O2 : אברהם : O6 : לאברהם נאמר : O1 O4 N F L : לאברהם
 אחר verba שמדירו Post I O6 : של אילו : O1 O2 O4 N F L : של אותם I L : כי רבו :
 O1 O6 N F L : ולבקש I O4 O6 : om. : O1 O2 N F L : להם I O1² : supersrcr. : וזלת ה"
 O2 : om. : O4 : לבקש :

ofreciéndoles sacrificios e incienso, y ni siquiera "tomaré sus nombres en mis labios"¹ para hacerlos abogados y defensores de mis méritos. Únicamente colocaré siempre a Dios ante mí², sin establecer mediador alguno entre Él y yo, pues Él es quien *prueba el corazón del hombre*³, y su medida no es como la medida de la carne y de la sangre»⁴.

Y así le habló 'Aḥiṭub al sacerdote **recitando su poema**⁵ y diciendo:

U - - - | U - - - | U - - / U - - - | U - - - | U - -⁶

«Como mandobles de espada⁷ es la saeta de tu lengua⁸,

y tu alma se desgarrá por tu abundante furor⁹,

Y muestras un rostro carente de verdad.

Mucho multiplicas tu insolencia contra la Ley de Dios.

No te avergüenzas de buscar deshonor e infamia,

y elevas hacia lo alto el ápice de tu garganta

para abatir a los débiles de corazón.

Por esto tu culpa es grande y dura de llevar»¹⁰.

1.- Sal. 16, 4.

2.- Sal. 16, 8.

3.- Cfr. Je. 11, 20 y I Cr. 29, 17.

4.- Bēr. 28b, Šabb. 30a, *passim*.

5.- Nú. 23, 7; *passim*.

6.- Metro *ha-měrubbeh*.

7.- Pr. 12, 18.

8.- Cfr. Je. 9, 7.

9.- Cfr. Jb. 18, 4.

10.- Cfr. Gé. 4, 13.

אותם. / ולא אסיך מדם נסכיהם, / לזבוח ולקטר להם. / ואפילו לישא שמותם על שפתי / לעשות אותם מליצי ופרקליטי זכותי. / לבר אשית השם לנגדי תמיד / ואמצעי בינו לבני לא אעמי, / כי הוא הבוחן לב האדם, / ומדתו לא כמדת בשר ודם. /

וכה אמר אחיטוב אל הכומר, / וישא משלו ויאמר: /

U - - - U | - - - U | - - - U / - - - U | - - - U | - - - U

קמקשרות חכמות חץ לשונך, / ותטרופ נפשך מרוב חרון, /
ופנים בלתי אמת תגלה. / בתורת אל מאור תרבה זרונך.
ולא תבוש דרוש דופי נשמעה, / ותגביה למרום שיא גרונך.
להרים פלושי הלבבות. / לזאת גדול ורב מנשוא עונך.

5

- 1 O1 N L | מהם נסכיהם: O2 O6 F מהם נסכיהם: O1² O4 מדם נסכיהם
O1 O4 N שמותם על | N ולקטר: O2 לזבוח לקטר: O1 O4 O6 F L לזבוח ולקטר
O6 על שפתם: O2 משמותם על: F L את שמותם על
- 2 O1 O2 N F L | לעשות אותם | O6 את שמותם: O1 O2 O4 N F L שפתי
O1 N מליצי ופרקליטי: O4 מליצי ופרקליטי | O6 כי לא אעשה מליצה: O4 לעשותם
O4 זכותי: O1 O2 N F L זכותי | O6 ופרקליטי זכותי: O2 פרקליטי ומליצי: F L
O4 F אשים: O1 O2 O6 L אשית | O4 ולבר: O1 O2 O6 N F L לבר | O6 אותם
N אשוותי
- 3 O4 O6 הבוחן לב האדם | O2 N בינו לבינו: F בינו לבינו: O1 O4 O6 L
O2 בוחן האדם: N הבוחן אדם: O1 L הבוחן האדם: F
- 4 אל הכומר וישא | O6 וישא: L ככה אמר: O2 כה אמר: O1 O4 N F
O6 את קולו ויאמר אל עקר הכומר: O1 O2 O4 (fin. f. 15 v.) N F L משלו ויאמר
- 5 O1 O2 O4 O6 ותטרופ | O4 נב: O1 O2 O6 N F L Metrum ha-merubbeh
N נפשיך: O1 O2 O4 O6 F L נפשך | L ותטעה: N F
- 6 F ופנים בלתי אמת תגלה: O1 O2 O4 N ופנים בלתי אמת תגלה
O4 מאוד תרבה זרונך | L ופנימו בלתי אמת תגלה: O6 ובלתי אמת פנים תגלה
F מעט עקר נטרך: L המעט זרונך: O2 O6 N (fin. f. 109 v.) O1 המעט עקר זרונך
- 7 O6 שיא גאונך: O1 N שיא גרונך | O1² L Ante verbum למרום
O4 יר לשונך: O2 שאת גרונך: F שיא לשונך
- 8 O2 N מנשוא: O1 O4 O6 F L ורב מנשוא | L הריח: O1 O2 O4 O6 N F להרים

Siguió alzando su voz¹ el sacerdote 'Eqron², y dijo: «Vosotros, asamblea toda, escuchadme. *¿Acaso ha habido un pueblo como éste, cruel e impetuoso³, que no está purificado de su maligna impureza?⁴ ¿Acaso se ha oído o visto gente [tan] distante, rebelde e impura como ellos? Aunque están dispersos entre los pueblos, madrugan ellos muy de mañana y maldicen a todas las naciones en su conjunto. Desde el menor hasta el mayor⁵, cada uno de ellos maldice y ladra como un perro. Esto no es sino por maldad de corazón⁶.*

Y sucedió que cuando hubieron oído aquéllo⁷, los hombres se miraron asombrados unos a otros⁸, y dijeron: «Si es según tus palabras, nosotros declaramos que era justo *destruir y exterminar a todos los judíos⁹.*

1.- Cfr. Jb. 27, 1.

2.- Preferible a traducir el gentilicio 'eqroni que traen los mss.

3.- Cfr. De. 4, 32.

4.- Cfr. Le. 14, 19.

5.- Cfr. Je. 31, 34.

6.- Cfr. Ne. 2, 2.

7.- Cfr. Je. 36, 16.

8.- Gé. 43, 33.

9.- Cfr. Est. 3, 13.

ויוסף שאת קולו הכומר העקרוני, / ויאמר: "אתם, כל העדה, שמעוני. / הנהיה כגוי הזה, המר והנמהר, / אשר מטומאתו הרעה לא נטהר? / הנשמע בהם או הנראה / גוי נהלא, ומורא ומטומא? / ואף כי הם נפוצים בעמים, / הם בבוקר משכימים / ומקללים כל האומות בכללם. / מקטנם ועד גדולם / כל אחד מהם מקלל ונוכח ככלב; / אין זה כי אם מרוע לב." /

5

ויהי כשמעם את הדבר ההוא, / ויתמהו האנשים איש אל רעהו. / ויאמר: "אם כדברך, אנו מעירים / שהיה ראוי להשמיד ולאבד את כל היהודים." /

- 1 Ante ויוסף F scr. i. m. ל"ז scil. cap. trigesimum septimum ! O1 O2 O6
N F L : O4 עיר שאת.
- 2 habet כל העדה verba שמעוני Post L (fin. f. 31 v.) O1 O2 O4 O6 N F : שמעוני
O4 כגוי ! O2 ההנהגה : O1 N L : ההנהגה : O6 הנהי' : O1² O4 F : הנהיה ! O2 iterum
O1 אשר ! N הנמאר : O1 O2 F L : הנמהר : O4 O6 : והנמהר ! O1 O2 N L : כגוי : O6 F :
O2 O4 O6 (fin. f. 17 r.) F L : מטומאתו הרעה ! N ואשר : O1 O2 O4 N F L :
O1 O2 O4 N F L : בהם : O6 O1² בהם ! O4 מטומאתו : O6 מתבונתו הרעה
- 3 O1² O4 ! O1 O2 O6 N F L : גוי ! O2 נראה : O1 O4 O6 N F L : הנראה !
O1 O6 F : נהלאה ומוראה ומטומאה : emendavi : נהלא ומורא ומטומא
N : כאלה הרעה ומטומאה : O2 בתלאה ומוראה ומטומאה : L נהלאה ומטומאה
O1 O2 O6 N F L : ואפילו : O4 ואף ! O4 נהלאה ומוראה
- 4 O1 O2 O4 O6 N : בכללם ! O4 וקוללים : O1 O2 O6 N (fin. f. 16 r.) F L :
O1 O2 O4 : וער ! F מן קטנם : O2 O4 N : מקטנים : O1 O6 L : מקטנם ! L בכללו : F
O1 O2 O4 O6 : ונוכח ! O1 O2 O4 N F : גדולים : O1² O6 L : גדולם ! O6 ער : N F L :
N : ונוכח : F L
- 5 O4 F : רוע : O1 O2 O6 N L : מרוע
- 6 O4 הרבר : O1 O2 N L : את הדבר ! L בשמוע : O2 N : בשמעם : O1 O4 O6 F :
O1 O6 N L : האנשים ! O2 הוה : O1 O4 O6 N F L : ההוא ! O6 L :
N : רעיהו : O1 O2 O4 O6 F L : רעהו ! O4 F : om. O2 אנשים
- 7 O2 כדברך : O1 O4 O6 N F L : כדברך ! O1 O2 N L : אכן : O4 O6 F : אם
O4 : שראוי : O1 O2 N F L : שהיה ראוי ! O2 מועידים : O1 O4 O6 N F L : מעידים
F : om. O4 : להרוג ולאבד : O1 O2 O6 N L : ולאבד ! O6 שהי' ראוי

Y viendo 'Ahitub que los hombres se habían quedado asombrados, *llenó entonces su boca de risa*¹ y le dijo a 'Eger: «Pero dime primero de qué lugar parte la maldición».

Y respondió: «Pues de los rituales de los judíos. Tienen una plegaria que empieza y **para los apóstatas**², y denominan a todo reino, **reino de perversión y reino de maldad**³; fuera del suyo propio [todos son] **reinos de mutilación**»⁴.

Repuso 'Ahitub: «*Mientes con tu boca*⁵, y no abandonas la maldad de tu corazón. *En tu propia cara te demostraré*⁶ que eres un palurdo y un zafio. *Has rehusado avergonzarte de tu frente de hombre vil*⁷ y se mantendrá la mancha de tu iniquidad aunque te laves con sosa

1.- Cfr. Sal. 126, 2.

2.- Heb. *Wě-la-měšummadim*. Se trata de la duodécima bendición de la 'amidah, cuyo texto ha sufrido diversos cambios, impuestos sobre todo por la censura cristiana. Vid. *infra*, pp. 346ss.

3.- Sabb. 15a, 'A.Z. 8b, *passim*.

4.- 'A.Z. 10b.

5.- Cfr. II Re. 4, 16.

6.- Cfr. Jb. 13, 15.

7.- Cfr. Je. 3, 3.

וירא אחיטוב כי האנשים תמהו; / או ימלא שחוק פיהו, / ויאמר

אל עקר: "אבל אמור לי תחילה: / מאיזה מקום תחול הקללה?" /

ויאמר: "כי מנימוסי היהודים / יש להם תפילה מתחלת

"ולמשומדים". / והם קוראים לכל הממלכות 'מלכות זרון' ו'מלכות הרשעה', / לבר משלהם

'מלכותא קטיעא'." /

5

ויאמר אחיטוב: "בפיך אתה מכזב, / ורוע לבך אינך עוזב; /

ובפניך אוכיח כי אתה בור וגולם. / מצח איש בליעל מאנת הכלם, / ונכתם עונך אם

1 O4 O6 | O1 O2 N F L : וימלא | O4 אנשים : O1 O2 O6 N F L : האנשים |

O1 O2 O3 : אל עקר | O3, vid. f. 155, l. 2 | h. l. explicit lacuna in O3, vid. f. 155, l. 2 | omn.; h. l. explicit lacuna in O3, vid. f. 155, l. 2 |

O4 N F L : לעקר : O6.

2 F : המקום : O1 O2 O4 O6 N : מקום | O4 תאמר : O1 O2 O3 O6 N F L : אמור

om. O3 L | O1 O2 O3 O6 N F L : תחיל : O4.

3 O1 O2 O3 : כי בנימוסי | O3 ויאמר עקר : O2 ויאמר הכומר : O1 O4 O6 N F L : ויאמר

F : המתחלת : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מתחלת | O6 : om. O4 F : כי בנימוסי : N L :

4 verba למשומדים Post | O2 ולשומדים : O1 O3 O4 O6 N F L : ולמשומדים

F, אל תהי תקוה וכל המינים וכו' habet O6; verba O4 : אל תהי תקוה ותוחלת

O4 : אל תהי תקוה וכל המינים ברגע יאברו ולהתפלל על מפלות האומות יתוועדו et

O1 O2 O3 N L : קורים : O4 O6 F : קוראים | O6 וגם : O1 O2 O3 O4 N F L : והם

O1 O2 O3 : מלכות זרון | O1 O2 O3 N F L : המלכות : O6 המלכות : O4 הממלכות

O6 | Ante O6 : ורשעה : O1 O2 O3 O4 N F L : ומלכות הרשעה | N זרון : O4 O6 F L :

N : מלכות : O1 O2 O3 F L : משלהם | O4 habet ולכל מלכות verba לבר

O6 : אף שהוא : O4 קוראים

5 N | משלהם : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מלכות : emendavit Posnanski מלכותא

O4 : קטיע : O1 O2 O3 N F L : קטיעה : O6 קטיעא

6 N : אתה אינך : O1 O3 O4 O6 L : אינך | O4 לבבך : O1 O2 O3 O6 N L : לבך

F : תעוזב : O1 O2 O3 O4 O6 N L : עוזב | O2 אינו

7 O1 O3 O4 O6 N F L : אוכיח | O2 ופניך : O4 ועל פניך : O1 O3 O6 N F L : ובפניך

ואין בך verba בור Post | O4 שאתה : O1 O2 O3 O6 N L : כי אתה | O2 אוכיחך

O1 O3 N : גולם : O6 וגולם | O4 habet לבר כח הריבור ואין לך יד ושם בחכמה אתה

O4 O6 F | Post O4 ומצח : O1 O2 O3 N L : מצח : om. F : O2 גואלם : O4 הגולם : N L :

O2 מאמת : N מענת : O1 O3 O4 O6 F L : מאנת | O4 habet היה לך verba בליעל

O2 O3 O4 O6 F L : עונך | O4 N : הכלם : F להכלם : O1 O2 O3 O6 L : הכלם |

O6 : אף אם : O1 O2 O3 O4 N F L : אם | O1 N : עונך

*abundante*¹. Ni siquiera comprendes la lengua hebrea, mas yo explicaré esa plegaria a oídos de toda la asamblea, de modo que, a tu pesar, quedes avergonzado». Y prosiguió: «**Pueblos todos, escuchadme**². "Y para los apóstatas". Quiere decir aquéllos que renegaron de la fe, bien a su pesar, bien por error de su espíritu. Para ellos no hay esperanza de decir: "Fuimos obligados" o "Nosotros actuamos involuntariamente, y no tenemos culpa en este asunto", hasta que *tornan convertidos*³ y vuelven al buen camino. Y [el término] *měšummadim* (= apóstatas) [deriva] de la expresión *gazėru šėmad* (decretaron persecución)⁴. Y una persecución se ejecuta y [luego] se revoca; así sucede siempre»⁵.

1.- Cfr. Je. 2, 22. Lit. *sucia seguirá tu iniquidad aunque prodigues en ti la sosa*.

2.- I Re. 26, 28.

3.- Cfr. 'Erub. 19a, R.H. 31a, *passim*.

4.- Cfr. Gé. Rab. LVII, 7; Mid. Tėh. 18, 5-6; *passim*.

5.- Lit. *así es siempre el asunto*.

תרבה לך בורית / ואינך מבין אפילו לשון עברית, / ואני אפרוש אותה התפילה / באוני
 כל הקהילה, / אשר על כרחך תעמוד נבלם. / ויאמר: שמעו, עמים כולם. /
 'ולמשומדים' (ר' וצה) (לומר) אותם שנשתמדו מן האמונה, הן על כרחם, / הן מחמת טעות
 רוחם. / אין להם תקוה, לומר: 'אנוסים היינו', או: 'שוגגים אנו', / ועבירה ברבר אין לנו,
 / עד שיחזרו בתשובה / וישובו לדרך הטובה. / והוא מלשון 'גזרו שמד'; ושמרא עביר /
 ובטיל, ככה הרבר תמיד. /

5

- 1 O1 בורית | O2 O3 N | O1 תרבי לך : O6 F : תרבה : O1² O4 : תרבה לך 1
 O1 ואני | O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : בורך : O2 O3 O4 O6 N F L :
 O1² O4 O6 F : אפרש : O1 O2 O3 N L : אפרוש | N ואפי' : O2 O3 O4 O6 F L :
 O6 : זאת התפילה : F אותו התפילה : O2 אותה תפילה : O1 O3 N L : אותה התפילה
 O4 : לך התפילה.
- 2 O1 O2 O3 F : ע"ב : O1 O2 O3 F : על כרחך | O6 קול : O1 O2 O3 O4 N F L : כל 2
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : נבלם | O3 N : תעמיד : O1 O2 O4 O6 F L : תעמוד
 O1 O2 O3 : עמים כולם | L שמעו נא : O1 O2 O3 O4 O6 N F : שמעו | F תבלם
 N : כל העמים : L (i. m.) פ"י ולמשומדים אל תקוה (ser. O4 O6 F).
- 3 transp. ולמשומדים Post O6 F : למשומדים : O1 O2 O3 O4 N L : ולמשומדים 3
 O2 O6 : ר"ל : solvi abbreviationem רוצה לומר | O4 F : אל תהי תקוה
 O1 O2 O3 O4 : שנשתמדו | O4 הבוונה ר"ל : L גם הוא ר"ל : O1 O3 N F : הוא ר"ל
 O1 O3 O6 N L : האמנה : O2 O4 F : האמונה | F שנשמדו : O6 N L :
 O1 O2 O3 O4 N F L : (fin. f. 25 v) O1 O2 : הן על כרחם הן מחמת
 O6 : על כרחם או מחמת.
- 4 tras. O4 F supra, lin. 3 | O6 אל תהי : O1 O2 O3 N L : אין 4
 tras. O4 F supra, lin. 2 | L תקוה : O1 O2 O3 O6 N : להם תקוה
 O1 O3 O4 O6 : או | O6 באונם : F אנוסים אנו : O1 O2 O3 O4 N L : אנוסים היינו
 O1 O2 : אנו | O6 בשוגג : L שוגגים : O1 O2 O3 O4 N F : שוגגים | O2 א : N F L :
 O1 O2 O3 O4 N F L : ועבירה ברבר אין לנו | O6 הוה : O4 F : היינו : O3 N L :
 O6 : ואין לנו עבירה ברבר.
- 5 O4 ומתוך כך לא יחזור : O6 שמתוך כך יחזור : O1 O2 O3 N F L : 5
 O1 O3 F : וישובו לדרך הטובה | L בדרך הטובה : O1 O2 O3 O4 O6 N F : בתשובה
 L : וישובו הטובה בתשובה : O4 ולא ישובו לדרך הטובה : O2 N : וישובו לדרך :
 O1 O3 O4 O6 : הטובה והוא מלשון גזרו שמד ושמרא רעביר | O6 שלא יותר לעבור
 O6 : גזירת שמד וקל : O1 O3 F L : גזרו שמד | O2 N : om. (fin. f. 17 r.) : F L :
 O1 O3 O6 F : עביר | O4 ושמדם : O1 O3 O6 F L : ושמרא | O4 גזירות שמד וקטל
 L : עביר : O4 ובטל : O1 O3 : רבטיל : O6 F : ובטיל | L רבטיל : O4 עבר
 om. O2 N | O1 O3 L : om. O2 O4 O6 N F : ככה הרבר תמיד.

«Y llama *herejes* a aquéllos que *se sacuden su*
*yugo*¹ y afirman que en el mundo no hay Providencia Divina, y *no*
*suspiraron en pos del temor de Dios*². **Renegaron de Dios y dijeron: "No**
existe"³. Merecen echarles la maldición de que perezcan en un instante, pues
sobre ellos *se abatirá todo litigio y toda lesión*⁴. Y continúan diciendo: **Y**
todos los enemigos de tu pueblo rápidamente serán exterminados
(yikkarētu), como se dice de las aguas del Jordán: **Se detuvieron y quedaron**
cortadas (nikratu)⁵, y no hubo allí más agua. Quiere decir que ya no tendrán
5 enemigos. Y si encuentras que se dice: **"Y quedaron cortadas** constituye en

1.- Cfr. Gé. 27, 40. El yugo de la Ley divina ('Abbot III, 5; *passim*). Antes de esta alusión los mss. O1, O2, O3, N y L añaden *que marchan sobre dos muletas*, cfr. I Re. 18, 21.

2.- Cfr. I Sa. 7, 2.

3.- Je. 5, 2. Explicación similar a la que ofrece Maimónides en el *Moreh Nēbukim*, III, 17. Vid. *infra*, p. 354.

4.- Cfr. De. 21, 5.

5.- Jos. 3, 16.

וקורא 'מינים' אותם שפרקו עולם / ואומרים שאין השגחת אלהות

בעולם, / ואחרי יראת השם לא נהו; / כחשו בהשם ויאמרו: "לא הוא". / ראויים הם לקללם, שיאברו ברגע, / כי עליהם יהיו כל ריב וכל נגע. / ושוב אומרים: "וכל אויבי עמך בית ישראל מהרה יכרתו", / כמו שנאמר על מי הירדן תמו ונכרתו, / ולא היו שם עוד מים. / (רוצה) (לומר) שלא יהיו להם עוד אויבים. / וא(ם) ת(מצא) (לומר): "ונכרתו

5

שפוסעים על שתי verba אותם Post O4 O6 F | המינים : O1 O2 O3 N L 1

O3 L, שפסעו על שתי הסעיפים, N שפושעים על שתי הסעיפים, O1 habet הסעיפים O1 O2 הפורקים : O4 F (fin. f. 32 r.) שפרקו | O2 שנפסעים על שתי הסעיפים et F | עולים : L מהם עולם : O1 O2 O3 O4 O6 N | עולם | O6 והפורקים : O3 N L : O1 O2 O3 N L : שאין | F ואמרו : O3 L : והאומרים : O1 O2 O4 O6 N : ואומרים : O1 O3 N : אלהות | O3 O4 N : השגחת : O1 O2 O6 F L : השגחת | O4 O6 F | אין : O4 O6 F : אלוקות : O2 L : אלוה : O4 : O6.

O4 אלקי : O1 O2 O3 O6 N F L : השם | O2 אחרי : O1 O3 O4 O6 N F L : ואחרי 2 O4 F | בשם : O1 O2 O3 O6 N L : בהשם | O2 נעו : O1 O3 O4 O6 N F L : נהו | O6 L : המה : O1 O2 O3 N F : הם | O1 O2 O6 N L : ואומרים : O4 F : ויאמרו : om. O4.

O1 O2 O4 O6 N F : כרגע | F לקלל אותם : O1 O2 O3 O6 N L : לקלל : O4 לקללם 3 O4 F : ועליהם יהיה : O1 O2 O3 N : כי עליהם יהיו | O3 : om. L : מן עולמיהם : O1 O2 O3 O4 O6 N F : כל ריב וכל נגע | L : כי כל ריב : O6 ועליהם יהיו : O1 O2 O3 (fin. f. 124 r.) N L : ושוב אומרים | L : וכל נגע יהיה עליהם : O1 O2 O3 L : כל : O4 O6 N F : וכל | F : וזה שאומרים : O4 O6 : ומה שאומרים תו

O1 O2 יכרתו : O1² O4 O6 | O4 O6 : om. O1 O2 O3 N F L : בית ישראל 4-5 mutavi ordinem : כמו שנאמר ... ואם תמצא לומר ונכרתו | N יכרתו : O3 F L : ר"ל שלא יהיו להם עוד אויבים כמו שנאמר על מי הירדן תמו ונכרתו ולא היה שם ר"ל לא יהיו להם עוד אויבים כמו שאומרים על מי הירדן : F עוד מים ואת"ל ונכרתו ר"ל שלא יהיה להם : O1 O3 : תמו ונכרתו ולא היו שם עוד מים ואת"ל ונכרתו אויבים שמשחיתים כמו שעל מי הירדן אומרים תמו ונכרתו ולא היה שם עוד מים ר"ל לא יהיו להם עוד אויבים צודים לנפשם ומאדיבים כמו שנאמר : L ואת"ל יכרתו : O6 : על מי הירדן תמו ונכרתו ולא היה שם עוד מים כי שבתו ואף א"ת ונכרתו ר"ל לא יהיו להם אויבים צודים לנפשם ומאדיבים כמו שנאמר במי הירדן תמו ר"ל שלא יהיו : O4 : ונכרתו ולא היה שמה עוד מים כי שפתו ואת"ל מלת יכרתו : om. O2 ex homioarcto | N : להם עוד אויבים כמו שאומרים על מי הירדן solvi abbreviationem : ר"ל : solvi abbreviationem : לומר : codd. ואת"ל : codd. abbreviationem :

realidad expresión de exterminio"¹, es natural y no hay que criticarles si alguien solicita de su Dios que *contemple sus dolores*² y extermine a sus enemigos y adversarios. Se añade a esto que ellos son adversarios del Omnipresente, quien *vengará el oprobio de sus siervos*³, tal como dice la Escritura: "Pues he aquí que se alborotan tus adversarios"⁴, que *traman conjura contra tu pueblo*"⁵.

5

«Y por lo que atañe a **reino de perversión**, has atizado *querella y discordia*⁶. Mira que **has proferido falsedad**⁷, y entrelazado *malicia e iniquidad*⁸, pues se denomina *reino de perversión* el que por sí mismo se establece⁹ y se rebela contra el reino legítimo. Ya habían explicado los sabios esclarecidos¹⁰: "Perversión es el reino malvado"¹¹. Yo descubriré tu tara a ojos de los pueblos para que *conozcas tu lugar*¹²,

1.- Lit. *quiere decir exterminio realmente*. Alusión al castigo divino de muerte prematura y sin descendencia para los transgresores de algunos preceptos de la Ley (*karet*). Vid. Kër. I. 1.

2.- Cfr. La. 1. 18.

3.- Cfr. De. 33, 43.

4.- Sal. 83, 3.

5.- Cfr. Sal. 83, 4.

6.- Cfr. Pr. 26, 21.

7.- Za. 13, 3.

8.- Cfr. Sal. 90, 10.

9.- A continuación, los mss. O1, O2, O3, N y L añaden la glosa *sin de stirpe real* (cfr. II Re. 25, 25; *passim*).

10.- Lit. *los sabios de conocimiento*. La expresión aparece también *supra*, p. 115, línea 8.

11.- Según la interpretación de David Qimhi en su *Comentario a Jeremías* 50, 32, este reino perverso es Babilonia. Vid. *infra*, p. 354.

12.- Cfr. 'Abbot VI, 6.

ר(וצה) ל(ומר) בריתה ממש, / מן הרין הוא, ואין לתופסם על כך אם מבקש / איש מאת
אלהיו שיראה מכאוביו / ויכרית שונאיו ואויביו, / מצורף לזאת שהם אויבי המקוב, /
וחרפת עבדיו יקום, / כדאמר הכתיב: זכי הנה אויבך יהמיון, / שעל עמך סוד
יערימון. /

ואשר על מלכות זרון, / חרחרת ריב ומדון. / ראה כי
שקר דברת, / ועמל ואון קשרת. / כי מלכות זרון נקראת שמעצמה עומדת, / ובמלכות
הראויה מורדת. / וכבר פירשו חכמי רעה: / זרון הוא מלכות הרשעה. / ואני לעיני העמים

5

- 1 : 04 תשמש לדבר בריתה : F זו בריתה : L לשון בריתה : 01 03 ר"ל בריתה
06 N | L הוא מן הרין : 01 02 03 04 F | מן הרין הוא : 02 06 בריתה
N F : להתפשט : 01 02 03 06 L | לתפשט : 06 אין : 01 02 03 04 N F L | ואין
01 02 אם מבקש איש : 04 habet כל מתנאה ומחבר verba כך Post : 04 לתופסים
06 שהרין הוא שמבקש : 04 F | אם איש מבקש : 03 N L
- 2 : 01 שיראה : 04 F | מאלוקיו : F מאלקיו : 06 מאלהיו : 01 02 03 N L | מאת אלהיו
02 ויכרות : 03 04 06 N | ויכרת : 01 F L | ויכרית : N שראה : 02 03 04 06 F L
01 02 03 04 N F L : om. 06 | ואויביו : 01 02 03 04 N F L : שונאיו
02 אוהבי : 01 03 04 06 N F L | אויביו : 06 אויביו
- 3 : 01 03 N L | כדאמר הכתוב : 01 02 03 N L | עמו : 04 06 F | עבדיו
01 02 אויבך : 06 כדכתיב : 04 כמה דאת אומר : F כדא : 02 כאמר הכתוב
02 ועל : 04 06 F L | על : 03 שאל : 01 N | שעל : 03 אויבך : 04 06 N F L
- 4 : 03 יערימון : 01 02 04 06 N F L | יערימון : 01 02 04 06 N F L
- 5 : 01 02 03 N F | חרחרת : 04 06 | אשר : 02 אשר : 01 03 04 06 N F L | ואשר
L | om. 03 06 L | ראה כי : 01 02 04 N F
- 6 : 01 02 04 06 שקר דברת ועמל ואון קצרת כי מלכות זרון נקראת שמעצמה עומדת
06 ואון : 02 ואון ועמל : F ועמל ועון : 01 04 N | ועמל ואון : 03 L | om. N F
04 N | מלכות : 01 02 06 F | מלכות זרון : N | הקצרת : 01 02 04 06 F | קצרת
לא מגזע המלובה verba עומדת Post : F נקרא : 02 נקראת : 01 04 06 N | נקראת
L. רדות ובמלכות : 01 02 03 04 06 N F | ובמלכות : 01 02 03 N L | habent
- 7 : 01 02 03 06 N F | מורדת : N הארויה : 03 L | ראויה : 01 02 04 06 F | הראויה
01 04 פירשו : 02 כבר : 01 03 04 06 N F L | מורדות : 04 היא מורדת
N | רעת : 01 02 03 04 06 F L | רעה : 03 F | פירשהו : 02 פרשהו : 06 N L
01 03 04 N F L | העמים : 02 N | מלכות : 01 03 L | מלכות : 04 06 F | הוא בכל
06 כל העמים : 02 עמים

porque es algo **conocido y extendido**¹ y manifiesto que *nuestras oraciones*
*las regularon los Hombres de la Gran Sinagoga*², y también es sabido que en
 sus días estaban los judíos sojuzgados por el reino de Roma, y el César de
 Roma destacó en Jerusalén a Pilatos³ *para construir y destruir, para plantar*
*y arrancar*⁴. Y ¿cómo iban a fijar en su plegaria una maldición al rey que
 tenía dominio sobre ellos, sin temer que *el asunto le fuera revelado al César*⁵
 y [éste] les convirtiera en **abominación para toda criatura**?⁶ Aún desmentiré
 5 tus palabras y *pondré a la vista*⁷ todos tus embustes, porque, al contrario [de
 lo que dices], dos veces por semana tienen fijada una súplica que empieza:
Dios misericordioso y clemente, ten misericordia de nosotros y de todas tus

1.- YĒHUDAH HA-LEVI, *Sefer ha-Kuzari*, I, 9.

2.- Cfr. Bēr. 33a.

3.- Gobernador de Judea entre los años 26-36, durante el reinado de Tiberio.
 Vid. E. SCHÜRER, *Historia del pueblo judío en tiempo de Jesús*, pp.
 495-500.

4.- Cfr. Je. 1, 10. A continuación los mss. O1, O2, O3, N y L añaden: *y también*
dijeron los hombres de la Gran Sinagoga: "Reza por la paz del reino, que
si no fuera por el temor un hombre devoraría la vida de su prójimo". Y
también dijo el sabio del Yēsod 'Olam: "Reza por la paz de la ciudad,
que en la paz de la ciudad tendréis paz" (cfr. 'Abbot III, 2; 'A. Z. 4a;
 y Je. 29, 7).

5.- Cfr. II Sam. 17, 16.

6.- Is. 66, 24.

7.- Cfr. Ez. 12, 12.

אגלה מומך / למען תכיר את מקומך. / כי ידוע ומפורסם ונגלה / כי תפילותינו תקנו
 אנשי כנסת הגדולה. / וגם ידוע כי בימיהם היו היהודים / תחת מלכות רומי משועבדים. /
 וקיסר רומי הפקיד בירושלים פילאטוס / לבנות ולהרוס, לנטוע ולנטוש. / ואיך היו
 קובעים בתפילתם קללה / למלך אשר עליהם ממשלה, / ולא היו יראים פן יגולה
 הדבר לקיסר / וישימם דראון לכל בשר? / ועוד אנחיש דברך / ואראה לעין כל
 שקריך, / כי, אדרבה, פעמיים בשבוע / יש להם תחנון קבוע, / מתחיל "אל רחום וחנון,

5

- 1 : O1 O2 O3 O4 O6 N L : למען כר : F : למען כר : O1 O3 O4 O6 F L :
 O4 : ומפורסם : O1 O2 O3 O6 N F L : מקומך : N : את מקומך
 O4 : כי : O1 O2 O3 O6 N F L : כל : O2 : נגלה : O1 O3 O4 O6 N F L : ונגלה
 N. תפילתיהם : O1 O2 O3 O6 L : תפילותיהם : F : תפילותינו : O1² O4 : תפילותינו
- 2 : O2 : גם : O1 O3 O4 O6 N F L : וגם : O2 : גדולה : O1 O3 O4 O6 N F L : הגדולה
 N : רומ : O1 O2 O3 O4 O6 F L : רומי : O2 : יהודים : O1 O3 O4 O6 N F L : היהודים
 O6. משועבדים : O1 O2 O3 O4 N F L : משועבדים
- 3 : O1 O3 O4 O6 N F L : בירושלים : O1 O3 N L : והקיסר : O2 O4 O6 F : וקיסר
 L : פליאטוס : O6 cum patach : פילאטוס : O1 O2 O3 O4 N : פילאטוס : O2 : om.
 F : לנטוע : O2 : להרוס : O4 : ולהרוס : O1 O3 O6 N F L : ולהרוס : F : פילטוס
 O4 : לעקור נטוע : L : ולנטוע ולנתץ : O1 O2 O3 N : לנטוע ולנתץ : O6 : ולנטוע
 וגם אמרו אנשי ואיך Ante O4 F : ולנטוע : O1 O2 O3 O6 N L : ולנטוע
 כנסת הגדולה הוי מתפלל בשלומה של מלכות שאלמלא למורא איש את רעהו חיים
 בלעו וגם אמר החכם יסור עולם הוי מתפלל בשלומה של עיר כי בשלומה יהיה לבם
 O1 O2 O3 O4 N F L : יהיו : O6 : היו : O1 O2 O3 N L : habent שלום
- 4 : N : בתפילתיהם : O4 : בתפלה : O1 : בתפילותם : O1² O2 O3 O4 F : בתפילתם
 O1 O2 : ממשלה : O6 : שיש לו : O4 : אשר לו : O1 O2 O3 N F L : אשר : L : בתפלתה
 O1 O2 O3 : היו : O2 : לא : O1 O3 O4 O6 N F L : ולא : O4 F : הממשלה : O3 O6 N L :
 O4 O6 F : יבולע : O3 L : יגלה : O2 : יגלו : O1 O4 N : יגולה : L : יהיה : N : היה : O4 O6 F :
 5 : O1 O2 O3 O4 O6 L : O1 (fin. f. 110 r.) : וישימם : O6 : om. : O1 O2 O3 O4 N F L : הדבר
 O2 : עוד : O1 O3 O4 O6 N F L : ועוד : O3 : וישימם : O2 : וישימון : N : וישימם : F : וישימן
 O1 O2 O3 O4 : דברך : O6 : אנחש : F : O1 O2 O3 O4 N (fin. f. 16 v.) : אנחיש :
 O6, cum : ואראה : O1 O2 O3 O4 N F L : ואראה : F : לדברך : L : את דברך : O6 N :
 patach.
- 6 : O1² O4 O6 L : בשבוע : O1 L : אדרבא : O2 : אדרבה : O3 O4 O6 N F : אדרבה
 F. Hoc loco incipit : בשבועה : O1 O3 (fin. f. 125 r.) : לשבועה : O2 N : לשבוע
 O6 : ומתחיל : O1 O2 N L : מתחיל : O1 O2 N L : 3, l. 180, f. usque ad : nova lacuna in
 F. מתחילה : O4 : מתחלה : F.

obras, Señor, Dios nuestro¹. He aquí que los judíos rezan por todas sus criaturas, circuncisos e incircuncisos. Aquí tenéis una gran prueba de que las palabras de 'Eger son vacío y profanación».

Y toda la asamblea dijeron: «Esta respuesta es buena y admisible, y las palabras de 'Eger son necedad».

Y aún repuso 'Eger: «¿Hasta cuándo *vas a arrancar los ojos de estos hombres*² y ceñir *una espada de dos filos*³ en pro de los judíos aduciendo respuestas engañosas y argumentos desdeñables? He aquí que todos ellos son **prestamistas a usura**⁴ y sus ojos se hallan pendientes del interés. En cualquier lugar en que residen, prestan libras y *zēhubim*⁵, y *dan a interés su plata y su comida*⁶. Todos ellos están ávidos de lucro, desde el

1.- *Taḥanun*, oración que se recita tras la 'amidah de la mañana y de la tarde en los días no festivos.

2.- Cfr. Nú. 16, 14.

3.- Sal. 149, 6.

4.- B.M. 75b, *passim*.

5.- Nombre genérico de las monedas de oro; cfr. Ca. Rab. I, 4; Tosefta' Šēbu'ot V, 9; *passim*. En el texto designa probablemente el *florín*. Vid. *infra*, p. 372.

6.- Cfr. Le. 25, 37.

רחם עלינו / ועל כל מעשיך, ה" אלהינו. / הרי שהיהודים מתפללים / על כל מעשיו,
נימולים וערלים. / הרי לכם ראיה גדולה / שדברי עקר שוא ותהלה. /

ויאמרו כל העדה: "תשובה זו טובה ומקובלת, / ודברי עקר אינולת. /
ויאמר עוד עקר: / "עד מתי עיני האנשים תנקר / ובעבור היהודים תאחזו חרב פיפיות,
/ להביא תשובות נכבזות וראיות בזויות? / והרי כולם מלווי ריבית, / ועל הריבית עיניהם
5 תלויות. / ובכל מקום שהם מיושבים, / הם מלווים לטראות וזהובים, / ונותנים בנשך כספם

- 1 O2 על כל : O1 O4 O6 N F L ועל כל : O6 אתה רחם : O1 O2 O4 N F L רחם 1
O4 אלוקינו : O6 F L אלקינו : O1 O2 N אלהינו : O1 " : O2 O4 O6 N F L ה"
- 2 O1 O4 N F L וערלים : O2 נמול : O1 O4 O6 (fin. f. 17 v.) N F L נימולים 2
O1 F L ראיה : O4 F לך : O1 O2 O6 N L לבם : O6 והערלים : O2 ערלים
O1 O2 N ותהילה : O4 ותפלה : O1² O6 F L ותהלה : O4 O6 N F ראי
- 3 Transmutant O4 F hanc disceptationem de usuris ff. 176-183 post contionem
de vero Israele, ff. 184-186 O1 O2 O4 O6 N F (fin. f. 32 v.) L :
O4 O6 : O4 F מקובלת : O1 O2 O6 N L טובה ומקובלת
L ועקר פירוש שלו : O4 ועקר פי : N F ועקר פי : O1 ועקר פירוש
- 4 Ante O1 O2 ויאמר : F scr. i. m. scil. cap. trigesimum novenum ויאמר
O2 עקר עקר : O1 O4 O6 N F L עוד עקר : O6 ויתמרמר ויאמר : O4 N F L
Post O4 האנשים הם : F האנשים האלה : O2 אנשים : O1 O6 N L האנשים
O1 O2 O4 O6 ובעבור : O4 להביא עוד תשובות כוזבות וראיות בזויות transp. תנקר
N L : O1 O2 תאחזו : O4 O6 N F L (fin. f. 26 r.) O1 O2 היהודים : F ובעד : O4 O6 N L
O4 O6 F L תאחזו
- 5 O1 O2 F (fin. f. 33a) נכזבות : O4 להביא עוד : N ולהביא : O1 O2 O6 F L להביא
O1 O4 O6 N F L בזויות : O4 נכזבות : O6 cum *qamets* נכזבו :
O1 O2 N מלוה : emendavi מלווי : O6 והלא : O1 O2 O4 N F L והרי : O2 בזויות
O4 O6 ריביות : O2 N L בריבית : O1 F ריבית : O4 מלאי : O1² O6 F מלא : L
O1 N ואל הריבות : O2 אל הריבית : O6 L ואל הריבית : O4 F ועל הריבית
- 6 O1 N L (fin. f. 17 v.) מיושבים : F ובכל : O2 כל מקום : N ובבית : O1 O4 O6 L ובכל מקום
O4 F מלווים : O1 O2 O6 N L הם מלווים : F משכים : O2 O4 O6 : O2 יושבים : (fin. f. 17 v.)
O1² O2 O4 O6 N F L ונותנים : L וזהובים : O1 O2 O4 O6 N F : O1 כי נותנים
O4 O6 F בנשך ובמרבית : O2 בנשך : O1 N L בנשך : O1 כי נותנים

*menor hasta el mayor*¹. y con sus precios arruinan al **pueblo llano**², porque **estrujó, desamparó a los pobres**³. Por este pecado *cesó su esplendor*⁴, y al *reino no le conviene tolerarlos*⁵. Y por el rédito y el interés que perciben vaticinan **oráculos de falacia y seducción**⁶, y el lucro y la rapiña son *para remitírselos a 'Azaz'el*⁷.

Y dijo la reina: «Si *no cumplen las leyes de su rey*⁸
5 , no han de llamarse **asamblea de santos**⁹. Verdaderamente, esto es iniquidad y mucha malicia¹⁰, y es justo *juzgarles desfavorablemente*»¹¹.

Y, ya que ardía en ira contra él¹², contestó 'Ahitub: «¿Cuánto sabe este hombre deleitarse con **palabra maledicente**!»¹³
¡Dios nos libre! Si **hubieras sido como el Faraón**¹⁴, tu edicto habría sido más

1.- Cfr. Je. 6, 13.

2.- Je. 37, 2; *passim*.

3.- Jb. 20, 19.

4.- Cfr. La. 3, 18.

5.- Cfr. Est. 3, 8.

6.- La. 2, 14.

7.- Cfr. Le. 16, 10. Uno de los nombres del demonio.

8.- Cfr. Est. 3, 8.

9.- Sal. 89, 6.

10.- Qo. 2, 21.

11.- Cfr. Šabb. 127a, Qid. 40b, *passim*.

12.- II Sam. 22, 8.

13.- 'Arak. 15b, *passim*.

14.- Gé. 44, 18.

ואוכלם. / כולם בוצעים בצע מקטנס ועד גדולם, / ועם הארץ במחיריהם מכלים, /
 כי ריצץ, עוב דלים. / ובעבירה זו אבד נצחם, / ולמלכות אין שוה להניחם. / ובעבור
 המרבית והנשך אשר הם לוקחים, / חוזים משאות שוא ומדוחים. / והבצע והגזל, /
 לשלח אותם לעזאזל. /

ותאמר המלכה: אם דתי מלכם אינם עושים, / אינם

5

נקראים 'קהל קדושים'. / וזו היא ודאי עון ורעה רבה, / וראוי לדונם לכף חובה. /

ויען אחיטוב כי לו חרה: / כמה ירע האי גברא! /

לאישתעווי לישנא בישא. / חס וחלילה אם כמורך כפרעהו היתה גזירתך מגזירתו קשה. /

- 1 emendavi : בוצעים | O2 N | ואוכלים : O4 F | וזהבם ואוכלם : O1 O6 L | ואוכלם
 | O2 | ברך : O1 O4 O6 N F L | בצע | L | בוצעי : O1 O2 O4 O6 N F | בוצע
 | O1 O4 N F | גדולים : O1² O6 L | גדולם : O2 O4 N F | מקטנים : O1 O6 L | מקטנם
 O4. ועמי : O1 O2 O6 N F L | ועם
- 2 : O1 O4 O6 F | ריצץ | om. O2 N | O1 O4 O6 F L : O1 O4 O6 F L | כי ריצץ ... אין שוה להניחם
 : O4 | ועבירה זו : F | ובעבירה זו : F | עזוב : O1 L | ועזב : O1² O4 O6 | עוב | L | בריצון
 O4 O6 | ולמלכות | O4 | אברה : O1 O6 F L | אבר | O6 L | ובעבורה זו : O1 | ובעבור זה
 : O1 O2 O6 N F L | ובאמת : O4 | ובעבור | O1 L | ולמלך : F
- 3 : L | חוזרים : O4 | וחוזים : O1 O6 N F | חוזים | O4 | הריבית : O1 O2 O6 N F L | המרבית
 : O1 O4 | והבצע | O2 | מורחים : O1 L | ומרחים : O1² O4 O6 N F | ומרוחים : O2 | חזת
 : om. O4. : O2 | והגזל : O1 O6 N F L | והגזל | O2 | והבוצע : O6 N F L
- 4 : O2 | יש ישלחו : F | ישלח : O1 O6 N L | ישלחו : O4 | לשולחו : emendavi | לשלח
 : om. O4. : O1 O2 O6 N F L | אותם
- 5 : O2 O4 | המלך : O1 O6 N F L | מלכם | O2 | ויאמר : O1 O4 O6 N F L | ותאמר
- 6 : O4 | וזה : O6 | זוהי : O1 O2 N L | וזו היא | F | וקדושים : O1 O2 O4 O6 N L | קדושים
 : O1 O2 O6 N F L | וראוי | L | רעה ורבה : O1 O2 O4 O6 N F | ורעה רבה | F | זהו
 : O2 | לדונם הם : O1 O4 O6 N F L | לדונם | O4 | וראוים
- 7 : O1 O2 N L | במה : O1² O4 O6 F | כמה | O2 | חרה לו : O1 O4 O6 N F L | לו חרה
 : O1 O2 L | ההוא : O4 O6 N F | האי | L | ארע : O1 O2 O4 O6 N F | ירע
- 8 : om. F | O1 O2 O4 O6 N L | כפרעה | O1 O2 N L | לאישתעווי : O4 O6 F | לאישתעווי
 : O1 O2 N | גזירותיך : O1² O6 F | גזירתך | O1 O2 N F | היה : O4 O6 L | היתה
 : om. O4. : F | מגזירתו : O2 | מגזירותיך : O1 N L | מגזירותי : O6 | מגזירתו | O4 | גזירתו

severo que el suyo¹. *El tentador se irritaría contra ti*². **Aguárdame un poco que te instruya**³ a ojos de todos los presentes, porque *propalas una calumnia*⁴ contra los judíos, puesto que guardan los mandamientos de su Rey y su Ley *aferrándose a su Alianza*⁵. Pero *este camino tuyo es necedad para ti*⁶ y no podrás dejar tu farsa, pues dices las cosas a medias y *salteadas*⁷. Y así el *examen de conjunto*⁸ oscurecerá tu opinión. ¿No está escrito en la perícopa: "Al extranjero le prestarás a interés"?⁹ Y ¿por qué no es arduo para ti este asunto de que la Escritura hiciese del [préstamo a] interés **un mandamiento positivo?**¹⁰

1.- La muerte de todo israelita varón recién nacido (Éx. 1, 16-22).

2.- Cfr. Za. 3, 2.

3.- Jb. 36, 2.

4.- Cfr. Nú. 14, 36.

5.- Cfr. Is 56, 4.

6.- Cfr. Sal. 49, 14.

7.- Lit. *saltando sobre las peñas*, cfr. Ca. 2, 8.

8.- Heb. *maṣref* (= crisol, prueba). 'Aḥiṭub emplea aquí esta palabra con sentido metafórico para reclamar de su oponente la contextualización de las frases bíblicas, que se amalgaman como los metales fundidos en el crisol.

9.- De. 23, 21. Perícopa (cerrada) sobre el préstamo a interés, De. 23, 20-22.

10.- Qidd. I, 7; *passim*.

השטן בך יגער. / ועתה כתר לי זעיר, / ואחוור לעיני העומרים. / כי דיבה אתה מוציא על היהודים, / כי שומרים מצות מלכם ותורתו, / ומחזיקים בבריתו. / וזה דרכך כסל לך / ולא תוכל לעזוב מהתלתך, / כי תאמר לחצאין הרברים / ותדלג על ההרים. / וכן המצרף רעתך יחשיך. / הלא כתיב בפרשת הריבית: "לנכרי תשיך"? / ולמה אין לך הרבר קשה, / שעשה הכתוב מן הנשר מצות עשה? /

5

- 1 L : בתיר : O1 O2 O4 O6 F : כתר | O2 ועמה : F ועמי : O4 L : ואתה : O1 O6 N : ועתה 1
O2 O4 אחוור : O1 O6 F : ואחוור | O6 מעט מזער : O1 O2 O4 N F L : זער | N גזר
O2 O4 O6 N : דיבה | O1 O2 N L : העמים : O4 כל העומרים : O6 F : העומרים | N L :
F L : O1 רבר.
- 2 O1² superser. התמימים verbum היהודים Post L : מוצא : O1 O2 O4 O6 N F : מוציא 2
O1 O4 O6 N F L : מצות מלכות | O1 O2 O4 O6 N F L : ובי : O5 emendavit כי |
O1 O2 O4 : וזה | O1 O2 N : למחזיקים : O1² O4 O6 F L : ומחזיקים | O2 מלכות מצות
O4 : למו : O1 O2 O6 N F L : לך | F : זה : O6 N L :
3 om. O6 : O1 O2 O4 N F L : לעזוב | O2 אוכל : O1 O4 O6 N F L : תוכל 3
O1 O6 L : מהתלך : O4 מהתלך בתומו : O2 N F : מהתלך : emendavi מהתלתך
O4 : om. O4 : F : לחיצאון הרברים : O1 O2 O6 N L : לחצאין הרברים
O4 : לרלג : O2 רלג : O1 O6 N F L : ותדלג.
- 4 O6 : ובין המצרים : O1 N L : וכן המצרף : O1² : אכן המצרף : O2 : וכן המצרף 4
הלא המקרא הזה verba רעתך Ante F : ובין הנוצרים : O4 ולרדוף בין המצרים
O1 O2 O6 N F : הלא כתיב | O2 F : יחשיך : O1 O4 O6 N L : יחשיך | O4 habet
O4 : בפ' ריבית : O6 בפ' הריבית : F : בפרשת הריבית | O4 שנא : L : והלא כתיב
Post תשיך | O4 ולנכרי : O1 O2 O6 N F L : לנכרי | O2 בתרומה : O1 N L : בפרשה
הרי אין לך שכל ועינים וזה שנתנכרו מעשיו לאביו שבשמים ואפי' הוא משומר verba
O2 : למה : O1 O4 O6 N F L : ולמה | O1 O2 N L : habent יהודי ולא תדע בסורי
O4 O6 F : הרבר : O1 O2 N L : לך
5 O1 O2 O4 N F L : שעשה | F : בך : O4 O6 : לך : O2 רבר : O1 N L : הרבר 5
O1 O2 O6 F L : מן הנשר | O2 כתוב : O1 O4 O6 N F L : הכתוב | O6 שעושה
O4 : הנשר : N : מן הנשר.

«Y ahora, señora mía, escúchame; y [vosotros], magistrados, prestad oído a mis palabras. Tened presente que la Ley en su totalidad y los Mandamientos no les fueron dados a todos los hijos de Eva, sino a una nación conocida, *retoño que plantó la diestra de Dios*¹, aquéllos que *salieron de Egipto con señales y prodigios*², que oyeron y que vieron³. Únicamente a esa nación se le dio *la perfecta Ley de Dios*⁴, y **poderio y fuerzas para pueblo**⁵. Y *recibieron sobre sí y sobre su descendencia*⁶ y *fueron fraternalmente solidarios los unos con los otros*⁷ en cumplir la Ley y los Mandamientos⁸. Y por el mérito de los Patriarcas⁹, conocedores de su nombre¹⁰, les llama *su heredad y su pueblo*¹¹, como "Deja libre a mi pueblo"¹², y en la perícopa del [préstamo al] interés: "Si prestas dinero a mi pueblo"¹³.

1.- Cfr. Sal. 80, 16.

2.- De. 4, 34; *passim*.

3.- Alusión a la teofanía del Sinaí y la promulgación de la Ley (Éx. 19, 16ss.).

4.- Cfr. Sal. 19, 8.

5.- Sal. 68, 36.

6.- Cfr. Est. 9, 27.

7.- Cfr. Sanh. 27b y Šeb. 39a.

8.- Éx. 24, 12 y II Re. 17, 37.

9.- Bēr. 27b, Šabb. 55a, *passim*.

10.- Je. 48, 17.

11.- Cfr. Jl. 4, 2; Sal. 78, 71; *passim*.

12.- Éx. 5, 1; *passim*.

13.- Éx. 22, 24. Perícopa cerrada de Éx. 22, 24-26.

ועתה, ארונתי, שמעי אלי; / והסגנים, שמעו מלי; / רעו
 כי התורה בכללה והמצוה / לא ניתנו לכל בני חוה, / אבל ניתנו לאומה ידועה / כנה
 ימין ה" נטעה, / אותם שממצרים באותות ובמופתים יצאו, / ואשר שמעו ואשר ראו. /
 לבר לאותה אומה / ניתנה תורת ה" >התמימה, / ועוז ותעצומות לעם / קבלו
 עליהם ועל זרעם. / והיו זה בזה ערבים באהוה / לקיים התורה והמצוה. / ובזכות
 האבות, יודעי שמו, / קוראם 'נחלתו ועמו', / כמו: 'שלח את עמי'; / ובפרשת הריבית:

5

- 1 O2 O4 ארונתי: O1 O6 N F L | ארונתי O1 O2 N L | ואתה: O4 | ואת: O6 F | ועתה O6 F |
 O1 O2 O4 O6 N F | אלי: L | שמע: F | שמעה: O1 O2 N | שמע: O4 O6 | שמעי: O1² |
 והסגנים שמעו אלי: O2 | הסגנים שמעו מלי: O1 O4 O6 N | והסגנים שמעו מלי: L | עלי:
 F | om. O4. N: ידעה: O1 O2 O4 O6 N L | רעו: L | מילתי: F.
- 2 O1 O2 O4 לא ניתנה: emendavi | לא ניתנו: O6 | om. O1 O2 O4 N F L | בכללה O1 O2 O4
 O1 O2 O4 O6 לאומה: O1 O4 O6 N F L | אבל ניתנה: O2 | אבל ניתנו: O6 N F L |
 O4 ידוע: O6 | הידועה: O1 O2 N F L | ידועה: L cum quibbuts | לאמה: N F |
 O4. כמה: O1 O2 N L | כי: O1² F | כנה
- 3 O1 | F: השם: O6 | הש": O2 O4 N L | ה": L | מן: O1 O2 O4 O6 N F | ימין
 N | אותם שנוצרים: L | אותם והוציאם ממצרים: O1 O2 O4 O6 F | אותם שממצרים
 O6 | במפות ובאותות: O2 | באותות ומופתים: O1 O4 N F L | באותות ובמופתים
 O4 | אשר: O1 O2 O6 N F L | אשר: L | om. O1 O2 O4 O6 N F | יצאו
 L. שמרו: O1 O2 O4 O6 N F | שמעו
- 4 O2 N F | אותה: O1 O4 O6 L | לאותה: O4 O6 F | ולבר: O1 O2 N L | לבר O1 O2 N L
 O1 | F: השם: O2 O4 O6 N L | ה": N | האומה: O1 O2 O4 O6 F L | אומה
 O1 O4 O6 N F L | ועוז ותעצומות: L | תמימה: supplevi articulum | התמימה
 O4 F. וקבלו: O1 O2 O6 N L | קבלו: O2 | עוז העצומה
- 5 O1 O2 O6 N F (fin. f. 33 | זה בזה ערבים: O4 | זה: F | זה: O1 O2 O6 N L | והיו
 O1 O2 לקיים: N | באהוה: O1 O2 O4 O6 F L | ערבים זה בזה: L (v.)
 N: התורה ומצוה: O1 O2 O4 O6 L | התורה והמצוה: O4 | לקיי": O6 N F L |
 O2. בזכות: O1 O4 O6 N F L | ובזכות: F | תורה ומצוה
- 6 O2 N | ידעו: O1 O4 O6 F L | יודעי: O2 O4 | אבות: O1 O6 N F L | האבות O1 O6 N F L
 O1 O2 O4 עמי: O6 | את עמי: O2 O4 N L | קוראים: O1² F | קוראם: O1 O6 | קוראם
 O4, habet ויעברוני ואם מאן אתה לשלח את עמי שמע עמי verba עמי Post N F L |
 O6, et ויעברוני ואם מאן אתה לשלח את עמי להר סיני שמעה עמי ואדרבה
 F. ויעברוני ואם מאן אתה לשלח את עמי שמע עמי ואדרבה

«Del mismo modo¹ les llama **hijos**², a veces **pervertidos**³, a veces *excelentes*⁴, y ellos se llaman *hermanos* los unos a los otros⁵. Cual el lirio entre los espinos⁶, únicamente a ellos les fue dada [la Ley], como "*No aborrecerás a tu hermano en tu corazón*"⁷, y "*Uno no perjudicará a su hermano*"⁸, y "*De entre tus hermanos os daréis un rey; no podrás colocar sobre ti a un hombre extranjero que no sea hermano tuyo* -como un idumeo o un egipcio-, sino que *pondrás sobre ti a un hombre* 5 *que sea de entre tus hermanos*"⁹. De igual manera, "*Si prestas dinero a mi pobre pueblo, cuida de no escaldarte dejándote seducir por el lucro, y no le impongas interés*"¹⁰. Después añadió: "*Aunque te advertí que de mis santos no*

1.- Heb. *kěmo ken*, fórmula empleada para introducir un caso similar o para reforzar el segundo término de una comparación. Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 298.

2.- De. 14, 1; *passim*.

3.- Is. 1, 4.

4.- Heb. *měhugganim*, adjetivo que no aparece en el texto bíblico.

5.- Cfr. II Sam. 19, 13; Sal. 133, 1; *passim*.

6.- Ca. 2, 2.

7.- Cfr. Le. 19, 17.

8.- Cfr. Le. 25, 14.

9.- Cfr. De. 17, 15.

10.- Cfr. Éx. 22, 24.

אם כסף תלוה את עמי. / כמו בן קוראם "בנים", / לפעמים משהיתים, לפעמים
 מהוגנים. / והם קוראים זה לזה 'אחים', / כשושנה בין החוחים. / המצוה להם לבר ניתנה,
 / כמו: "אחיר בלבבך אל תשנא / ואיש את אחיו אל תונן, / ומקרב אחיר מלך
 תתנו. / לא תוכל לתת עליך איש נכרי / אשר לא אחיר הוא, כמו אדומי או מצרי, /
 אבל שום תשים עליך / מלך אשר מקרב אחיר הוא לך. / כמו בן אם כסף את עמי
 תלוה, / הזהר פן תבוה / אחרי הריבית להמשך, / ולא תשים עליך נשך. / ואחר כך

5

- 1 om. O2 : O1 O4 O6 N F L : אם כסף תלוה את עמי ... והם קוראים זה לזה אחים
 O6 : תלוה את עמי נאמרה : L תלוה עמי : O1 O4 O6 N F : תלוה את עמי
 N : ראה כי בן : O4 : ג' בן כמו בן : F : ג' כמו בן : O6 : כמו בן : O1 L : כמו בן
 O4. נקראים : N F : קוראים : L : קראו : O1 : קראם : O1² : קראם : O6 : קוראם
 2 O1 O4 (fin. f. 17 r.) emendavi : והם O4 : הגוי' : O1 O6 N F L : מהוגנים
 O1 O6 N L : המצוה : O1 O6 : קוראם : O1 O6 : קוראים : O4 N F L : המצוה
 F : כבר : L : לבדם : O1 O2 O4 O6 N : כבר : O1 O2 : om. O2 : O4 F : המצוה
 O4. נתנו : O1 O2 O6 N F L : ניתנה
 3 O2 O4 : O1 O6 N F L : בלבבך : L : וכמו : O1 O2 O4 O6 N F : כמו
 O2 O4 F : אל : O1 O6 N L : תשנא : omn.; h. l. desinit lacuna in O3, vid.
 O1 : אל תונן : O2 : אל אחיו : O4 O6 F : את אחיו : O1 O3 N L : אחיו : O1 : 175 lin. 6
 O1 O3 O4 O6 N F L : ומקרב : O1 O3 : O2 N : לא תונה : O4 : לא תונן : O3 O6 F L :
 O4 O6 F. אחיכם : O1 O2 O3 N L : אחיר : O2 : מקרב
 4 O4 O6 F : לתת עליך : N : תתנה : O4 F : עליהם תתנו : O1 O2 O3 O6 L : תתנו
 cett. נוצרי : O4 : מצרי : O1 O2 O3 N L : עליך לתת
 5-6 O1 O2 O3 N F L : עליך מלך : N : שוש : O1 O2 O3 O4 O6 F L : שום
 O1 O3 O4 O6 : אשר מקרב אחיר הוא ... ולא תשים עליך נשך : O4 O6 : מלך עליך
 O1 O3 : כמוני אשר : O4 O6 F : אשר : O1 O3 O4 O6 N F L : om. O2 quasi ex homoioteleuto
 O1 O3 O4 N F L : מקרב אחיר הוא : N, sec. De. 18, 15 : כמוני אשר אני : L :
 O1 O3 O4 : כמו בן : O4 O6 F : ומכלליך : O1 O3 N L : לך : O6 : הוא מקרב אחיר
 O3 : תלוה את העמי : O1 O6 N : את עמי תלוה : F : כמו : O6 N L :
 O1 O4 O6 N F : תבוהה : L : תלוה עמי תלוה : O4 F : תלוה את עמי העני תלוה
 O1 O4 : להמשך : O6 F : רבים : O1 O3 N L : הרבים : O4 : הריבית : O3 L : תבוה
 O1² O4 O6 : עליו : O1 O3 O4 O6 N F : לא : L : ולא : O3 O6 N F L : להמשך
 O1 O3 N F L. עליך

te procurases interés, sin embargo estás autorizado [a hacerlo] con el extranjero"¹. Y de los sabios hay quienes dicen: "Es un mandamiento **para que lo irrigado arrastre a lo seco**"², pues así son los caminos de Dios y sabiduría: *de todo lo que prohibió, autorizó algo similar*"³. Aquí tenéis una clara prueba de que en este punto no hay transgresión y de que ellos no infringen las disposiciones de la Ley».

«Y yo por mí he de responder que la usura es un
5 beneficio reprobable, y que más corriente sería la prosperidad en el comercio y en la artesanía. Pero, ¿qué podrán hacer los pobres judíos, que están discriminados y segregados de toda nación? ¿Cuántos años llevan hundidos en

1.- Cfr. De. 23, 21. Vid. *Sifre Deuteronomio*, secciones 262-263.

2.- De. 29, 18.

3.- Cfr. Dēm. VI, 11.

אמר: "א(ף) ע(ל) פ(י) שהזהרתך מליקח ריבית מקדושיי, / אבל לנכרי אתה רשאי, / ויש מן החכמים אומרים מצוה: / למען ספות הרוה, / כי בן דרבי האלהות וחכמתו: / כל מה שאסר התיר דוגמתו. / הרי לכם ראיה ברורה / שאין ברבר זה עבירה / ואינם עוברים על דברי תורה. /

ואני בעצמי אענה / שהריבית ריווח מגונה, / ויותר היתה מצויה <ה>ברכה / בסחורה ובמלאכה. / אבל מה יעשו היהודים השפלים, / אשר פרושים מכל אומה ונברלים,

- 1 solvi abbreviationem : אף על פי F | אומר O1 O2 O3 O4 O6 N L : אמר 1
 O1 O2 (fin. f. 26 v.) שהזהרת: L : שהזהרתך O3 O4 O6 : שהזהרתך | eodd. א"פ
 O2 ! מהלוקח : O1 O3 N L : מלוקח O1² O4 O6 F : מליקח F | שהזהרת : N :
 O2 מקדושי ישראל : O3 מקדושים : O6 ממקדושי : F : ממקדושי : O1 O4 L : מקדושי
 O6 מנכרי : N מהנכרי : O2 מן הנכרי : O1 O3 O4 F L : לנכרי N |
- 2 O1 האלהות F | בן : O4 בן עשה : O6 דרבי : L : O1 O2 O3 N (fin. f. 17 r.) בן דרבי
 O4 ! אלוך : F : האלקים : O6 אלהות : O2 N : אלוהות : L : האלוהות : O3
 O4 כי כל : O1 O2 O3 O6 N F L : כל | O6 fin. f. 18 r. ; omn; וחכמתו
- 3 O1 O2 O3 O6 N L F : דוגמתו O6 : שאסר O1 O2 O3 O4 N F L : שאסר 3
 O1 O2 O4 F L (fin. f. 18 r.) : O6 habet פילשתי verbum הרי Post O4 לעומתו
 F | שאין לא : O4 שאין לנו : O1 O2 O3 O6 N L : שאין O3 O6 N : ראי' : (18 r.)
 O1 O2 O3 O6 N : ואינם O2 ברבר : O4 O6 F : ברבר הזה : O1 O3 N L : ברבר זה
 F : ואיננו : O4 ואין אנו : L :
- 4 O4 התורה : O1 O2 O3 O6 N F L : דברי תורה 4
- 5 O4 F : שהריבית O4 : בעצמי הנני : F : הנני בעצמי : O1 O2 O3 O6 N L : בעצמי 5
 O1 O2 O3 O6 N : מגונה O2 O3 N : שהרי בית : O1 L : שהרי רבית : O6 כי הרבית
 O4 הברכה : O2 היה מצויה : O1 O3 O6 N F L : היתה מצויה O4 מאנה : F L :
- 6 O2 : om. : O4 מצויה : O1 O3 O6 N F L : ברכה | supplevi articulum : הברכה 6
 O1 O2 O3 O4 N F L : יעשו O2 O4 או במלאכה : O1 O3 O6 N F L : ובמלאכה
 O1² O2 O6 : אשר פרושים N : השפלים : O1 O2 O3 O4 O6 F L : השפלים O6 יעשה
 O1 O3 O4 O6 N F L : ונברלים O1 O3 N L : אשר פרושה : O4 הפרושי' : F :
 O2 נברלים.

la diáspora, *errantes y vagabundos*¹, y siempre está el *espanto a su alrededor*?² ¿Con qué mantendrán sus vidas y dónde obtendrán el sustento para sus hijos y el pienso para sus ganados? Si [lo hacen] *con el oficio que desempeñan*³, los cristianos rehúsan comprarles. Si se avienen [a dedicarse] al comercio, *ponen su vida en peligro*⁴, porque todos *llaman a altercado contra ellos*⁵, y los caminos se encuentran en estado de peligro⁶. Y si con el trabajo de campos y viñas, les despojan sin compensación, **Fulano y Mengano**⁷ tienen su parte: y *sucedía que si sembraba Israel, subía Amaleq*⁸, se pudrían las ramas de sus frutos y se amustiaban sus sarmientos. El Dios **Misericordioso**⁹, por el mérito de sus antepasados, les granjeó la misericordia de sus

1.- Cfr. Gé. 4, 14.

2.- Cfr. Sal. 31, 14; *passim*.

3.- Cfr. I Re. 11, 28; *passim*.

4.- Cfr. Beṣ. 22a, Hull. 49b, *passim*.

5.- Cfr. Gé. 26, 21.

6.- Qo. Rab. III, 1.

7.- Sanh. 98b y Hull. 19a.

8.- Cfr. Ju. 6, 3.

9.- Qid. 81b, *passim*.

/ וכמה שנים בגלות נשקעו, / נדו וגס נעו, / ותמיד מגור מסביבותם? / כמה יפרנסו את נפשותם, / ואנה יקחו פרנסה לבניהם / וטרף למקניהם? / אם במלאכתם אשר המה עושים, / הנוצרים לקנות מהם מואסים. / ואם לסחורה יסבימו, / נפשם בסכנה ישימו, / כי הכל קוראים עליהם שטנה, / והדרכים בחזקת סכנה. / ואם בעבודת שדות וכרמים, / לוקחים מהם בלא דמים; / חילק ובילק יש להם חלק; / והיה אם זרע ישראל, ועלה עמלק; / וענפי פירותיהם עבשו / וזמורותיהם יבשו. / האל הרחמן בזכות אבותיהם /

5

- 1 O1 O2 O3 N L : ימים : O4 O6 F : שנים : O2 כמה : O1 O3 O4 O6 N F L : וכמה O4 : מזור : O1 O3 O6 F L : מגור : F : נשועו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : נשקעו : N : סביבותיהם : O2 O3 L : מסביבותיהם : O1 O4 O6 : מסביבותם : N : סגור : O2 : מגיד : O2 O6 : יתפרנסו : O1 O3 O4 N F L : יתפרנסו : F : ביסבותם
- 2 O1 O3 O4 O6 N F L : ואנה : O2 N L : נפשותיהם : O1 O3 O4 O6 F : נפשותם : O4 O6 : פרנסת בניהם : O2 O3 N L : O1 (fin. f. 110 v.) : פרנסה לבניהם : O2 : ואנא : O1 O3 O6 L : המה : O4 : לשיניה ולמקניה : O1 O2 O3 O6 N F L : למקניהם : F : O2 O4 N F : הם
- 3 O2 N : בהם : O1 O3 O4 O6 F L : מהם : O6 L : והנוצרים : O1 O2 O3 O4 N F : הנוצרים : O1 O2 O3 O4 N F L : לסחורה : O1 O2 O3 N F L : מאוסים : O1² O4 O6 : מואסים : F : המה יבספאו : O6 : יסבימו : O1 O2 O3 O4 N L : יסבימו : O6 : בשכורה : omn.; O3 fin. f. 125 r. : ישימו
- 4 O1 O3 O4 O6 N F L : שטנה : O2 : כל : O1 O3 O4 O6 N F (fin. f. 34 r.) : הכל : O1 O2 O3 O4 O6 N : ואם : O1 O2 O3 O6 N F : והדרך : O4 L : והדרכים : O2 : שאנה : O1 O2 O4 : וכרמים : O3 L : השרה : O1 : השרות : O2 O4 O6 N F : שרות : F : אם : L : O6 N F : והכרמים : O3 L
- 5 O1 O2 O4 N F : חילק ובילק : F : בהם : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מהם : O6 : והי : O1 O2 O3 O4 N F L : והיה : O3 L : חילוק ובילוק : O6 : וחילק ובילק : F : ואכלו : O6 L : יאכל : O1 O2 O3 N : ואכל : O4 : ועלה
- 6 O1 O2 O3 O4 F : פירותיהם : O6 : ומאשר : O1 O2 O3 N F L : ואשר : O4 : וענפי : O3 : עשביו : O1 O2 O4 O6 N F : עבשו : L : עבשו : O6 : פרורותיהם : N : פירותיהן : O4 : ותמורותיהם : L : ויבשו : O1 O2 O3 O6 N : וזמורותיהם : L : פירותיהם : L : om. F : L : זמורותיהם : O1 O2 O3 O4 O6 N : יבשו : F : ובאורותיהם : O4 : הרמן : O2 : הרחמן : O1 O3 O6 N F L : הרחמן

captores¹, y les dio lugar² a sustentar su cuerpo, su *peculio* y todos sus
 animales³. En este particular estuvieron de acuerdo reyes y príncipes, obispos
 y papas compadeciéndose de ellos -[que estaban] en su diáspora- para *salvar*
*sus vidas de la muerte*⁴, y les autorizaron a obtener un interés exiguo: de un
zēhub tres *qēsītōt*⁵. Tal vez se da el caso de que alguno de ellos preste por [un
 interés del] tres *pērutōt*⁶ y gane con ellos medio *zēhub*, no un cuarto⁷. Y aun
 con todo esto, su mayoría son *asalariados a bolsa agujereada*⁸, pues *tiemblan*
 5 y se empobrecen por el tributo del rey y de los príncipes»⁹.

Y dijo la reina: «Por su abatimiento es justo
 compadecerse de ellos, *incluso más aún cuando están en país de sus*
enemigos»¹⁰.

1.- I Re. 8, 50.

2.- Cfr. Ju. 20, 36.

3.- Cfr. Nú. 35, 3.

4.- Cfr. Sal. 33, 19.

5.- Antiguamente eran las monedas de 1/4 de siclo (vid. Jos. 24, 32; R.H. 26a; *passim*). En el texto este término designa el *sueldo*. Vid. *infra*, p. 372.

6.- Monedas de escaso valor (vid. Pës. 112a, *passim*). En el texto este término designa el *óbolo* o *meaja*. Vid. *infra*, p. 372.

7.- Con un abuso consistente en doblar el interés máximo permitido. Vid. *infra*, p. 373.

8.- Cfr. Ag. 1, 6.

9.- Cfr. Os. 8, 10. Referencia a los impuestos especiales que pagaban los judíos en los países cristianos.

10.- Cfr. Le. 26, 44.

נתנם לרחמים לפני שוביהם, / ונתן להם מקום לקיים גוויתם, / רכושם וחיותם. /
 והסכימו לדבר זה מלכים ושרים, / הגמונים ואפיפיורים, / בחמלותם עליהם בגלותם /
 להציל ממות חיותם. / והרשו אותם לקחת ריבית מעוטה: / מן זהוב שלש קשיטה. /
 ואולי יזמן שיש לזה מהם עבור שלש פרוטות לשבוע, / וירויח בהם חצי זהוב, לא רביע. /
 ועם כל זה רובם לצרור נקוב משתכרים, / כי יחילו ויתדלדלו ממשא המלך והשרים. /

5

ותאמר המלכה: "לשפלותם ראוי לחמול עליהם, / אף גם זאת בהיותם

בארץ אויביהם". /

- 1 N כל שוביהם: O1 O2 O3 O4 O6 L | שוביהם | O2 נתנו: O1 O3 O4 O6 N F L | נתנו 1
 emendavi: רכושם וחיותם | O4 N | לקיי: O1 O2 O3 O6 F L | לקיים | F | שונאיהם:
 O6 F: לרכושם ולכל חיותם: O1 O2 O3 N L | לרכושם ולחיותם:
 O4: לרכוש ולכל חיותם.
- 2 O1² O2 O3 O4 F | הגמונים | O6 om. F: לרבר הזה: O1 O2 O3 O4 N L | לרבר זה 2
 O2 אפיפיורים: O1 O3 O4 O6 N F L | ואפיפיורים | O1 N | הגיונים: O6 | ההגמוניות:
 O1 O2 O6 N | בגלותם | O4 | והסכימו: N | בחמלות: O1 O2 O3 O6 F L | בחמלותם |
 O4: בחמלתם: O3 | בגולתם: O3 F L | בגולתם.
- 3 O1² L: חיותם: O1 O2 O3 N | חיותם | O4 | להצהיל: O1 O2 O3 O6 N F L | להציל 3
 O1 O2 O3 O6 N L: אותם | O4 | נפשם בגלותם: O6 | נפשם וחיותם: F | נפשם וחיותם:
 O1 O2 O3 O4 O6 | מעוטה | O3 | הריבות: O1 O2 O4 O6 N F L | ריבית | O4 F | להם:
 O4 O6 | ליטרה מעות: N | מזהב: O3 L | מן הזהב: O1 O2 | מן זהוב | N | מעוטי: F L:
 O6: om. F | שלשה: O1 O2 O3 O4 N L | ג' | solvi abbreviationem: שלש | F |
 N: קשוי: O1 O2 O3 O4 O6 F L | קשיטה.
- 4 O2 מהם | N | שיש להם לזה: O2 | שילוח: O4 | שלוח אחר: O1 O3 O6 F L | שיש לזה 4
 L: קז בור: O1² | קז עבור: O1 O4 O6 F | עבור: O1 O3 L | מהן: O4 O6 N F |
 O1 | בהם | O2 om. O1 O3 O4: לשבועה: O1² O6 N F L | לשבוע: O2 O3 N | om.
 O4 O6 F | ליטרה: O1 O2 O3 N L | זהוב | O3 O4 L | בהן: O2 O6 N F |
 N. O1 רביעים: O2 O3 F L | רביעית: O1² O4 O6 | רביע: O1² O4 O6 | codd. או: emendavi לא
- 5 O3 N L | ואם כל זאת: O1 O2 O6 | ועם כל זאת: O4 | ועבד: F | ועם כל זה 5
 O1² O4 F L: משתכרים | O1 | נקוב: O1² O2 O3 O4 O6 N F L | נקוב:
 O1 O3 | ויזלזלו: O4 | ויתדלדלו: O2 O3 N | אשת ברים: O1 | אשתכרים: O6 | משתכרים:
 O1 O2 O3 O4 O6 L: ממשא | N | ויזלזלו בהם: O6 | ויזלזלו: O2 | ויזלזלו:
 O1 O2 | והשרים: O3 O4 O6 F | מלך ושרים: O1 O2 N L | המלך: F | ממצא: N | המסא:
 O3 N L: O1² O4 O6 F | ושרים.
- 6 Ante O1 O2 O3 O4 | המלכה | F scr. i. m. " scil. cap. quadragesimum | ותאמר 6
 O1 O2 O4 | לחמול | N | ראוי: O1 O2 O3 O4 O6 F L | ראוי: O1 O2 O3 O4 O6 N L: om. F |
 O6 N F L: om. O2 O3 | O1 O4 O6 N F L | בהיותם | O3 | לחמול: O6 N F L.

Y se exasperó el sacerdote, y dijo: «¿Es que tú crees que a los judíos *se les denomina Israel*?¹ No, sino a los creyentes cristianos. El término *Israel* [significa] *recto de Dios*², pero los judíos, *errabundas son sus veredas y torcidos sus senderos*»³.

Y repuso 'Ahiṭub: «Tú, sacerdote tonto, por tus palabras estás tú mismo atrapado. En cuanto a éstas, sobre ti dice la Escritura: **Y muchos días está Israel sin verdadero Dios**⁴. Esto es porque creen en el muerto⁵. Y si es así, aún no ha venido el Redentor, pues los cristianos no residen en la tierra de Israel, cuando la Escritura dice: "**Y los congregaré en su tierra**"⁶, y ¡en cuántos pasajes **está escrito y sellado**⁷ esto! Y ahora dominan allí quedaritas e ismaelitas»⁸.

1.- Cfr. Is. 44, 5.

2.- Explicación inusual del nombre *Israel*, que se encuentra en el *Liber Hebraicarum Quaestionum in Genesim* (P.L. 23, 1039) de Jerónimo de Estridón. Vid. *infra* p. 377. La etimología tradicional del término (*el que lucha o es fuerte con Dios*) procede de Gé. 32, 28.

3.- Cfr. Pr. 2, 15.

4.- II Cr. 15, 3.

5.- Alusión despectiva a Jesucristo.

6.- Ez. 34, 13.

7.- Yěh. II, 9 y Giṭ. 87a. Alusión a Je. 29, 14; Ez. 11, 17; *passim*.

8.- Nombres genéricos dados a los musulmanes (Qēdar es el primogénito de Ismael, según Gé. 25, 13 y I Cr. 1, 29). Aquí tal vez se trata de los mamelucos y los pueblos de origen tártaro que controlaron la Tierra Santa, Egipto y Siria desde el siglo XIII hasta la conquista otomana bajo Selim I (1516). Vid. *THE CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY*, London 1911 [reed 1979], vol. V, pp. 265-299) y 300-319.

ויתמרמר הכומר, ויאמר: "האתה סובר שהיהודים ישראל מכונים? / לא, כי אם הנוצרים המאמינים. / לשון ישראל / <רוצה לומר> ישר אל / אבל היהודים נלוצים מעגלותם, / ועקשים אורחותם". /

ויען אחיטוב: "אתה, הכומר המטופש, / ברבריק אתה נתפש. / לרבריק עליך אומר הכתוב: "זימים רבים לישראל ללא אלהי אמת", / וזהו בשביל שמאמינים למת. / ועוד אם כן לא בא הגואל, / כי הנוצרים אינם שרוים על אדמת ישראל. / והכתוב אומר: "וקבצתים אל אדמתם". / ובכמה כתובים זה נכתב ונחתם! / ועכשיו שם מושלים / קררים וישמעאלים". /

- 1 O4 F סבור : O1 O2 O3 N L סובר / וירם קולו ויאמר : O1 O2 O3 O6 N F L ויאמר : O1 O2 O3 N L מכנים : O1² O4 O6 F סבור וגמור : O6
- 2 O1 O2 O3 O6 N F הנוצרים / O2 רק אלו : O1 O3 O6 N F L כי אלא : O4 כי אם O1 O2 לשון / O2 מאמינים : O1 O3 O4 O6 N F L ערת הנוצרים : O4 ערת הנוצרים : O3 O6 N L emendavi ישר אל / supplevi רוצה לומר : O4 ולשון : O3 O6 N L O1 O3 O6 יראי אל : O2 ירא אל : F יראה האל וישר האל : O1² O4 ישרי אל O1 L יהודים : O2 O3 O4 O6 N F היהודים / N L
- 3 O4 במעגלותם : O1 O3 O6 L מעגלותם / O2 N נעלוצים : O1 O3 O4 O6 F L נלוצים O1 אורחותם : N L ועוקשים : O1 O2 O3 O4 O6 F O2 N מעגלותם : F O6 באורחתם : O4 באורחותם : N אורחות : O2 O3 F L
- 4 O2 I habet לאמור אתה verba אתה Post O4 F ויאמר : O1 O2 O3 O6 N L ויען O1 רוטפש : O2 הטיפוש : O6 N הטיפוש : F מטפס : emendavit Posnanski המטופש O1 O2 O3 O6 N L נתפש : O1 O2 O3 O6 N L omn.; O3 fin. f. 125 v. ברבריק / O4 גרפס : O3 L נתפס : O4 F
- 5 O1 הכתוב : O2 N אמר : O3 עליך נאמר : O4 O6 F עליך אמר : O1 L עליך אומר O1 אלהים : F אלוה : O4 אלוקי : O6² O1² אלהי / O2 הכותב : O3 O4 O6 N F L O2 O3 N L זהו זה : O4 זה : O1 O2 O3 O6 F L זהו זה : O1 O2 O3 N L
- 6 O6 עריין לא : O1 O2 O3 O4 N F L לא : O1 O2 O3 O4 O6 F O4 במת : O1 O2 O3 N L למת O2 (fin. f. 27 r.) גואל : O1 O3 O4 O6 N F L הגואל
- 7 O1 O4 אמר : O2 O3 O6 N F L אמר / N והכותב : O1 O2 O3 O4 O6 F L והכתוב O1 ובכמה : cett. על : F אל / O1 O2 O3 N F L וקבצתם : O1² O4 O6 וקבצתים / O3 N L O1 O2 O3 O4 N F L כתובים / O4 זה בכמה : O2 O6 F וכמה : O3 N L O1 O2 O3 ונחתם / O6 נכתבו : O4 F נכתב : O1 O2 O3 N L זה נכתב / O6 פסוקים O4 F L ונכתום : N זה נכתם : O6
- 8 O1 O2 O3 O4 N F L שמה : O6 שם / N ועכשיו : O1 O2 O3 O4 O6 F L ועכשיו O1 L אומות : O3 קרוים : O4 קרר : O1 O6 N קרריים : O2 F O1² קררים O2 O3 L ישמעלים : O1 O4 O6 N F וישמעאלים

Y dijo el sacerdote: «Tampoco yo me callaré, pues el versículo también es difícil [de acomodar] a tus palabras. En cuanto a éstas, los Profetas dan testimonio de que los judíos no tienen **Dios verdadero**»¹.

Y contestó 'Ahiṭub: «Tu palabra es como irreflexiva, pues **todo se ajusta a mi opinión**². Y así es el sentido del texto y su pureza: que muchos días tendría Israel sin que le ratificara Dios su Divinidad. Y no les acontecerían prodigios manifiestos de modo que les espetaran la **blasfemia contra Dios**³, sino que, por el contrario, dijese:

5 "¿Dónde está su Dios? Sea amparo para ellos"⁴. Y así dice:⁵ "¿Por qué han de decir las naciones: «¿Dónde está su Dios?» Dése a conocer entre los gentiles ante nuestros ojos"⁶ Y así dice: "No hemos visto nuestros signos"⁷ Si es así, Israel vive sin Dios verdadero hasta que *su salvación sea conocida*

1.- II Cr. 15, 3. Vid. Je. 2, 11; Ez. 8, 14-15; *passim*.

2.- Bēr. 13b, R.H. 34b, *passim*.

3.- Heb. *birkat ha-Šem*, lit. *la bendición de Dios*, eufemismo talmúdico (Sanh. (Sanh. 56a, *passim*) para designar la blasfemia. En Le. 24, 15-16 se establece la pena de muerte para el que blasfeme contra Dios.

4.- Cfr. De. 32, 37-38. Frase confusa y aun contradictoria, debida probablemente a que el texto está corrupto. Lo razonable es que los prodigios obrados por Dios en favor de su pueblo susciten la admiración de los gentiles, y no la blasfemia.

5.- Heb. *wě-ken hu' 'omer*, fórmula habitual para introducir un texto bíblico que corrobora la interpretación de otro ya realizada. Vid. M. PÉREZ FERNÁNDEZ, *La lengua de los sabios*, p. 49.

6.- Sal. 79, 10.

7.- Sal. 74, 9.

וַיֹּאמֶר הַכּוֹמֵר: "גַּם אֲנִי לֹא אֶחְשֶׁה, / כִּי הַפְסוֹק גַּם לְדַבְרֶיךָ קֶשֶׁה. /

וּלְדַבְרֶיךָ הַנְּבִיאִים מַעֲרִים / שֶׁאֵין אֱלֹהֵי אֲמַת לַיהוּדִים. /

וַיֹּאמֶר אַחִיטּוֹב: "דַּבְּרֶךָ כֹּאֵין נַחֲשֶׁב, / כִּי לְדִידִי הַכֹּל מִיוֹשֵׁב. / וְכֵן

כּוֹנֶנֶת הַכְּתוּב וְצִחּוֹתוֹ: / שִׁמִּים רַבִּים יִהְיוּ לְיִשְׂרָאֵל שְׁלֹא יֵאֲמַת הַשֵּׁם אֱלֹהוֹתוֹ, / וְלֹא יֵאָרְעוּ

נִיסִים נִגְלִים לָהֶם, / שִׁיאֲמָרוּ בִּרְכַת הַשֵּׁם עֲלֵיהֶם; / אֲבֵל, בְּהַפֵּךְ, יֹאמְרוּ: "אֵי אֱלֹהֵימֶיךָ? / 5

יְהִי סִתְרָה עֲלֵימֶךָ. / וְכֵן הוּא אֹמֵר: "לִמָּה יֹאמְרוּ הַגּוֹיִם אִיהַ [נָא] אֱלֹהֵיהֶם? יִיּוֹדַע

בְּגוֹיִם לַעֲיִינֵנו. / וְכֵן אֹמֵר: "אוֹתוֹתֵינוּ לֹא רָאִינוּ. / אִם כֵּן, לֵלֵא אֱלֹהֵי אֲמַת יִשְׂרָאֵל

01 אֱלֹהֵי : 06 N אֱלֹהֵי | 02 כּוֹנֶנֶת הַפְסוֹק לְדַבְרֶיךָ : 01 03 04 06 N F L וּלְדַבְרֶיךָ 2

L לַיהוּדִים : 02 03 F L | 04 אֱלֹהֵי : 01 02 03 04 06 N F L לַיהוּדִים.

01 03 04 06 N F L : כֹּאֵין | 01 02 03 04 06 N F L : דַּבְּרֶיךָ : 01² דַּבְּרֶיךָ 3

06 N : נַחֲשֶׁב | 01 02 03 04 F L : נַחֲשֶׁב | 02 כֹּאֵין

01 03 04 06 F L : וְצִחּוֹתוֹ | F הַפְסוֹק : 02 הַכְּתוּב : 01 03 04 06 N L הַכְּתוּב 4

02 : יָמִים רַבִּים : 01 03 04 06 F L : שִׁמִּים רַבִּים | 02 וְצִחּוֹתוֹ : N וְצִחּוֹתוֹ

01 02 03 N : לְיִשְׂרָאֵל | 02 שְׁחִי : 04 F : יִהְיֶה : 01 03 06 N L : יִהְיֶה | N שְׁמִרָתָם

02 : שְׁלֹא יֹאמֶר : (fin. f. 18 v.) 01 03 04 06 N L : שְׁלֹא יֹאמֶר | 04 06 F : om.

01 02 03 : וְלֹא | 04 אֱלֹהוֹתוֹ : 02 03 06 N L : אֱלֹהוֹתוֹ | 01 F : אֱלֹהוֹתוֹ | F יֹאמֶת

01 03 L : יֵעָרְעוּ : 04 יֵעָרְאוּ : F יֵאָרְעוּ | 04 וְלְיִשְׂרָאֵל לֹא : 06 N F L

06 : יֵעָרְעוּ | 02 N : יֵעָרְעוּ

01 03 : נִגְלִים | L נִיסִים לְיִשְׂרָאֵל : 01 03 06 N F : לְיִשְׂרָאֵל נִיסִים : 02 04 5

01 03 04 06 N F L : לָהֶם | 02 04 F : om. 06 : נִגְלִים : L הַנִּגְלִים

01 03 06 L : אֵי | 01 03 04 06 N L : בְּהִיפּוֹךְ : 01² 02 F : 02 : om.

N : אֱלֹהֵיהֶם : 04 אֱלֹהֵיהֶם : 01 02 03 06 F L : אֱלֹהֵיהֶם | 04 מִי : 02 N F : אִיהַ

02 F : סִתְרָה | 06 יָקוֹם הִי : 04 יָקוֹם יִהְיֶה : F יָקוֹם יִהְיֶה : N יִהְיֶה : 01 02 03 L : יִהְיֶה 6

04 F : לָמוּ : 01 02 03 06 N L : עֲלֵימֶיךָ | 04 סִתְרוּ : 01 03 06 N L : סִתְרוּ

01 03 04 N F : הַגּוֹיִם | F וְכֵן אֹמֵר : 01 02 03 06 N L : וְכֵן אֹמֵר : 04 וְכֵן הוּא אֹמֵר

codd. | אִיהַ נָא : seclutit Posnanski sec. Psalmum 79, 10 : אִיהַ | 02 06 : בְּגוֹיִם : L

N : אֱלֹהֵיהֶם : 04 אֱלֹהֵיהֶם : 01 02 03 06 F L : אֱלֹהֵיהֶם

01 02 03 F L : אֹמֵר : 06 אֹמֵר | 02 לַעֲיִינֵנו : 01 03 04 06 N F L : לַעֲיִינֵנו 7

L : אוֹתוֹתֵינוּ : 01 02 03 04 06 N F : אוֹתוֹתֵינוּ | 04 הִיא : N אֹמֵר הַכְּתוּב

F : אֱלֹהֵיהֶם : 04 אֱלֹהֵיהֶם : 01 03 L : אֱלֹהֵיהֶם : 01² 02 06 N : אֱלֹהֵיהֶם

שרוים / עד תוודע ישועתו בגוים. / או נלך לדרך זו: ימים רבים יהא ישראל ביר אותם
שאינ להם אלהי אמת. / והם עמך, שמאמינים במת, / אשר בחרת בנימוסיהם. / תמות
נפשך כמיתתם, ותהי אחריתך כמוהם. /

וירא עקר כי לא יכול לו / וכי אחיטוב מנצחו בשכלו, / ויחל
5 בקולו להרעים. / ויקרא באזני כל השומעים: / אהה, כי בריתי לנפשי שוחה /
שהרביתי עם היהודי שיחה! / וער בה מאוד נזהרתי, / ועתה עבירה עברתי. / כי הזהירו
בי הנוצרים / לבלתי הרבות עמהם דברים / ולבלתי דבר עמהם מאומה. / ויקרא למקום

- 1 $O1^2 O2$: בגוים $O2 N$ | אוריע : $O1 O3 O4 O6 F L$: emendavi תוודע
om. N : $O2$: זו : $O1 O3 O4 O6 F L$ | זה F | זבעמים : $O1 O3 O4 O6 N L$: באים
 $O1 O2 O3 N L$: יהא $O4$ | habet אם עינך מישרים יחזו verba ימים Ante
 $O6 F$: מעונים : $O1 O2 O3 O4 N F L$: ישראל $O4$ | שיהיו : $O6 F$: יהו
 $O4$. habet טרם יבוא הגואל verba ישראל Post.
- 2 $O1 O2$: אמת $F L$ | אלוה $O1 O2 O3 O6 N$: אלהי $O6$ | שלא : $O1 O2 O3 N$: שאין
 $O3 O4 N$ (fin. f. 17 v.) $F L$ | אמת מאמינים : $O6$ (fin. f. 18 v.) |
om. $O6$: $O2$: שמאמינים : N : שהמאמינים במת : $O1 O3 O4 F L$: שמאמינים במת
 $O1 O4 O6 F$: תמות $O2 O3 N L$.
- 3 $O4$: כמותם : L : במיתתיהם : $O6$: כמיתותיהם : $O3 N$: במיתתם : $O1 O2 F$: כמותתם
 $O1$: בהם : $O4 O6 F$: כמותם N | ותהיא : $O3 L$: ותהא : $O1 O2 O4 O6 F$: ותהי
 $O2$. כמותם : $O3 N L$: (fin. f. 126 r.) $O3$.
- 4 $O4 N$: יוכל : $O1 O2 O3 O6 F L$: יכול $O6$: om. $O6$: עקר $O1 O2 O3 O4 N F L$:
 $O2$. ואחיטוב : $O4 O6 F$: כי אחיטוב : $O1 O3 N L$: וכי אחיטוב
- 5 $O6$: והרעים : $O1 O3 O4 N F L$: להרעים F : בקול : $O1 O2 O3 O4 O6 N L$: בקולו
 $O1 O2 O3 O4 N F L$: כל $O4$ | ויקראו : $O1 O2 O3 O6 N F L$: ויקרא $O2$ | לרעים
 $O1 O3 O4 O6$: בריתי $O1 O2 O3 N L$: אחר כך : $O1^2 O4 O6 F$: אהה $O6$: om.
 $O4 F$: לי : $O1 O2 O3 O6 N L$: לנפשי $O2$ | בריתו : $N F L$.
- 6 $O1 O3 O4 O6 N$: היהודי $O1 O3 O4 O6 F$ | והרביתי : $O4 O6 F$: $O1 O2 O3 N L$: שהרביתי
 F | אמר : $O1 O2 O3 N L$: מאז : $O4 O6$: מאז $O2 L$: היהודים : F : היהודי הזה
 $O3$. עבודה : $O1 O2 O4 O6 N F L$: עבירה
- 7 $O3 L$: נוצרים : $O1 O2 O4 O6 N F$: הנוצרים $O2$: ביה : $O1 O3 O4 O6 N F L$: כי
 $O1 O3$: ולבלתי $O2$: הרבות עליהם : L : הרבות עמהם : $O1 O4 O6 N F$: הרבות עמהם
 L : דברי עמהם : $O1 O3 N F$: דבר עמהם $O2$: לבלתי דבר : $O4 O6 N F L$:
 $O6$. דבר להם : $O2$: דבר עליהם : $O4$: דבר אתם

llamó a aquel lugar "exterminio"¹, pues todo el que *asiduamente intercambia*² palabras con ellos, será destruido, y *con tanto mayor motivo, cuanto más irreverente sea*³. Dios *ha tapado su vista*⁴ para hacerlos bajar a la Gehenna; *su Roca los ha entregado en detrimento suyo*⁵ y los ha inscrito como lote para Satán. Ahora *no seguiré hablando con él*⁶. Le abandonaré a Satán, y se perderá su nombre⁷. Y de la reina, mi señora, y de los dignatarios *solicito permiso*⁸ y [os exhorto:] guardáos de él, pues *en sus palabras no hay sustancia*⁹.

Contestó 'Ahiṭub: «Así has hablado¹⁰, y hermoso
5 es a mis ojos lo que has dicho. Tampoco yo *seguiría hablando contigo*¹¹ aunque me dieras tu casa llena de plata¹², porque tengo vergüenza y reparo¹³ de hablar contigo de sabiduría. Te había considerado agudo e ingenioso, mas

1.- Cfr. Nú. 21, 3. Alusión a la victoria del pueblo de Israel sobre el rey de Arad dando a entender que quien tiene trato con los judíos, perece.

2.- Lit. *añade*.

3.- Cfr. Bēr. 31a, Yēb. 52a, y Sanh. 38b. Nuevo argumento *a fortiori* explícito.

4.- Cfr. Is. 44, 18.

5.- Cfr. De. 32, 30.

6.- Cfr. II Sam. 7, 20; *passim*.

7.- Sal. 41, 6.

8.- Cfr. Tosefta' Tēr. I, 11.

9.- Cfr. Tosafot a B. Q. 22 a.

10.- Éx. 10, 29.

11.- Cfr. II Sam. 7, 20; *passim*.

12.- Cfr. Nú. 22, 18 y 24, 13.

13.- Cfr. Sal. 35, 26.

ההוא חרמה, / כי כל המוסיף עמהם דברים, יספה, / וכ(ל) ש(כן) דפקר טפי, / כי האלוה
טח מראות עינם / כדי להורידם לגיהנם, / וצורם הסגירים למיעוטן, / וכתבם חלק
לשטן. / ועתה לא אוסיף לדבר עמו; / אעזבנו לשטן, ואבד שמו. / ומאדונתי המלכה
והשרים אני נוטל רשות, / והזהרו ממנו כי אין בדבריו ממשות. /

5 ויאמר אחיטוב: כן דברת, / ויפה בעיני אשר אמרת. / גם אני לדבר עמר
לא אוסיף / אם תתן לי מלא ביתך כסף, / כי יש לי בושה וכלימה / לדבר עמר
חכמה. / כי חשבתוך חר ומפולפל, / ואני מוצא אותך סכל ושפל; / חשבתוך בקי ונחמה, /

- 1 solvi abbreviationem : וכל שכן | O1 O2 O3 N F L : om. O4 O6 : כל כי 1
L : רפקיר : N : רפיקיר : O1 O2 O3 O4 : רפיקיר : O6 F : רפיקיר : codd. וכ"ש
O4 : האלוקי' : F : האלקים : O6 : האלהים : O2 : אלוה : O1 O3 N L : האלוה
2 O3 L : טח מראות עיניהם : O4 F : טח משמוע אונם : O6 : טח מראות עינם
O1 : טח עיניהם מראות עינם : O2 : מראות עיניהם טח עונם : N : טח עיניהם מראות עונם
O2 : להטירין בגיהנם : L : להורידם בגיהנם : O1 O3 O4 O6 N F : להורידם לגיהנם
O1² O4 O6 F : הסגירם : O4 : רוצים : O2 : וצורת : O1 O3 O6 N F L : וצורם
O2 N : למעוטים : O4 : ומעוטן : O1 O3 O6 : למיעוטן : O1 O2 O3 N L : השגיבם
F : ובתובם : O1² O4 : ונתנם : N : ובתבו : O1 O2 O3 : ובתבם : L : om. F : ומכרן
L : שישבלו : O6 : לחלק : O1 O2 O3 O4 N F : חלק : L : om. O6 : ונתן אותם
3 O1 אוסיף : O4 fin. f. 17 v. : omn.; לא : L : עונשם : O1 O2 O3 O4 O6 N F : לשטן
O1 L : אאעזבנו : O1² O4 O6 F : אעזבנו : O4 O6 : אוסיף עוד : O2 O3 N F L :
O4 O6 : ימות ואבד : O1 O2 O3 N L : ואבד : O2 : אאענו בא : N : עזבנו : O3 : אאזבנו
O1 O4 O6 : ומאדונתי : O4 : שמה : L : שם : O1 O2 O3 O6 N F : שמו : F : ימות ויאבד
N F : om. O6 F : O1 O2 O3 O4 N L : המלכה : O2 : ואדונותי : O3 L : ואדונתי :
4 O1 O2 O3 O6 N L : om. O4 F : אני : O1 O2 O3 O6 N F L : והסגנים : O1 O2 O3 O4 N F L : והשרים
O2 N : והזהירו : O1 O3 O4 O6 L : והזהרו : O4 F : אטול : O1 O2 O3 O6 N L : נוטל
O1 O2 O3 O4 O6 F L : ברבריו : O6 : om. O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : ממנו : F : להזהרו
N : omn.; F fin. f. 34 v. : ממשות : N : ברבריו
5 omn.; O2 fin. f. 27 v. : omn.; גם אני : O6 : ומזב : O1 O2 O3 O4 N F L : ויפה
6 L : מלא ביתך : O4 O6 F : מלא ביתך : O6 : om. O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : עמר
O1 O2 O3 O6 N L : כסף : O1 : ביתך מלא : O1² O2 O3 N : ביתך מלא
O4 : אתך : O6 : עמר רבר : O1 O2 O3 O6 N F L : עמר : O4 F : זהב וכסף
7 O1 O2 O3 : כי חשבת : O2 : O4 O6 F : אני חשבתך : O1 O3 N L : כי חשבתך
O4 O6 N F L : ומפולפל : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ומפולפל : O1² : מחורר :
O1 O2 O3 O4 O6 N F L : סכל : N : מוציא : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מוצא
O1 O3 O4 O6 : חשבתך בקי : O4 : ומושפל : O1 O2 O3 O6 N F L : ושפל : O1 : שכל
N F L : O2 : חשבתך בקי : N F L :

te encuentro necio y vulgar; te había considerado erudito y ocurrente, pero he aquí que eres **como un novillo no domado**¹. ¿De qué sirve una disputa contra ti si ni aun sabes lo que te ha subido al cerebro? De ti dijo el sabio con su sabiduría: "**No respondas al necio según su necesidad**"². Y ahora, **cuida lo que sale de tus labios**³, y *vuelve con el burro*"⁴.

«Sin embargo, le doy gracias a 'Equer por una cosa. Es verdad, y él no miente, que los monjes de los cristianos acordaron e impusieron a su grey el veto de hablar con los judíos cosa grande o pequeña de la fe, pues reconocen ellos que su fe no tiene pies [ni cabeza], que con
5 facilidad *la voltean por los ribetes*⁵, que es fácil que su sendero sea destruido por los judíos, y que **un muchacho pequeño los conduce**⁶. Pero los has condenado a la Gehenna [y] tú estás preparado para cumplir su condena.

1.- Je. 31, 18.

2.- Pr. 26, 4.

3.- De. 23, 24.

4.- Cfr. Gé. 22, 5. Abraham ordenó a sus servidores que volvieran con el burro mientras él se dirigía a sacrificar a Isaac. 'Ahitub alude a este pasaje sarcásticamente para darle a 'Equer el consejo de que no se ocupe de cosas elevadas.

5.- Cfr. Šabb. 30a y Mēg. 11a. Expresión de pública vergüenza.

6.- Is. 11, 6.

והנך כעגל לא לומד. / ומה מועיל ויכוח נוכחך, / ואינך יודע רק מה שעלה ברוחך? /
 עליך אמר החכם בחכמתו: / אל תען כסיל כאיוולתו. / ועתה מוצא שפתיך תשמור,
 / ושוב לך עם החמור. / אך ברבר אחר אני מודה לעקר. / אמת הוא, ואינו משקר, /
 כי גלחי הנוצרים הסכימו / ועל המונס החרימו / לבל ידברו עם היהודים מן האמנה /
 5 גרולה או קטנה. / כי מכירים הם שאין לאומנתם רגלים, / ובקל הופכים אותה על
 שולים / וקל שביהודים הורס נתיבם, / ונער קטן נוהג בם. / אבל רגת אותם לגיהנם; /

- 1 O2 N : עגל O1 O3 O4 O6 F L : כעגל O2 והנה : O1 O3 O4 O6 N F L : והנך
 O6 : ויכוחי : O1 O2 O3 N F L : ויכוח O6 מה : O1 O2 O3 O4 N F L : ומה
 O4 : om. O2 : נוכחך : O3 : נוכך : N : נוכחך : O1 O6 F L : נוכחך O4 : ויכוח
 O6. ולא עולה : O1 : רק אם שעלה : O4 F : רק העולה : O2 O3 N L : O1² : רק מה שעלה
 F. במותך : O4 O6 : במוחק : O1 O2 O3 N L : ברוחק
- 2 O1 O4 O6 N F L : ועתה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : באיוולתו : O1² F : באיוולתו
 O1 שפתיך : O2 N : מוציא : O1 O3 O4 O6 F L : מוצא : O2 : אתה : O1² O3 : ואתה
 O2 O3 O4 O6 N L : O1² O4 O6 : ושב : O1 O2 O3 N F L : ושוב : F : שפתי : O2 O3 O4 O6 N L :
 3 N : עם החומר : O1 O2 O3 O4 F L : עם החמור : O1 O2 O3 N L : om. O1 O2 O3 N L : O4 O6 F : לך
 O1 O2 O4 O6 N : אחר : O1 O2 O3 O6 N L : לדבר : O4 F : ברבר : O6 : אתה החומר
 O1 (fin. f. 111 r.) : משקר : O3 L : om. O3 : O1 O2 O4 O6 N F : הוא : O1 O2 O4 O6 N F : זה : L :
 O2 O3 O4 O6 F L : לשקר : N.
- 4 O1 O3 O4 O6 N F L : הנוצרים : O2 : גלחי : O6 : גלחים : O1 O3 O4 N F L : גלחי
 O1 O2 O3 O4 O6 N : המונס : O3 L : ובל : O6 : ואל : O1 O2 O4 N F : ועל : O2 : om.
 O1 O2 O3 N L : הקרימו : O4 O6 F : החרימו : F : האונים : L : הגמונס : F¹ : המונים :
 O1 O3 (fin. f. 126 v.) : לבל לדבר : N : לבל ידבר : O4 O6 : לבל ידברו : O1² : קדמו
 O4 F : האמונה : O1 O3 O6 N L : האמנה : O2 : שלא לדבר : F : לבל נדברו : L :
 O2. אמונה
- 5 O1 O3 O4 O6 N F L : מכירים : F : וקטנה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : או קטנה
 O1 O3 O4 O6 : לאמונתם : O3 : הם בעצמם : O1 O2 O4 O6 N F L : הם : O2 : רגילים
 O2 : ובקי : O1 O3 O4 O6 N F L : ובקל : O2 L : לאומנתם : N : לאמונתו : F :
 O2. אותו : O1 O3 O4 N F L : אותם : O6 : אותה
- 6 O1 O2 O3 O6 N F L : נתיבם : O2 : הורה : O1 O3 O4 O6 N F L : הורס
 O4 F : נוהג בהם : O6 : O1² : נוהג בם : O2 : ונער : O1 O3 O4 O6 N F L : ונער
 O4 O6 F : אבל אשר : O1 O2 O3 N L : אבל : L : יכזיבם : O1 O2 O3 N : ינהג בם
 O1 O3 : אותי : O4 : אותנו : O6 : O1² : אותם : O2 N : רגתי : O1 O3 O4 O6 F L : רגת
 N F L : אותך : O2.

*¡Lejos de Dios torcer el derecho!*¹, dejar en el **Valle de la Oscuridad**² a su pueblo, que en este mundo sufren su condena para ser librados de la condena de la Gehenna. Y ya he debatido contigo anteriormente que en la profecía del profeta del río Kēbar³ enumera las naciones que descienden a la tiniebla: Egipto y Tiro, Túbal y Mešek; allá Edom y toda su multitud, todas ellas como porción para Satán⁴. En cambio, nuestro padre Jacob no temerá ni pasará miedo, porque allí no hay ni uno siquiera de su estirpe. Y el profeta profirió

5 palabras vehementes: **Y tu pueblo, todos ellos son justos: heredarán para siempre el país**⁵. Y puesto que 'Eger ha solicitado permiso, yo también pido permiso de la reina y de la autoridad».

1.- Cfr. Jb. 8, 3.

2.- Sal. 23, 4.

3.- Río de Babilonia mencionado sólo por Ezequiel: (1, 1; 3, 15; *passim*).

4.- Vid. Ez. 32, 17-32.

5.- Is. 60, 21.

עתיד אתה לשלם דינם. / חלילה לאל משפט לעוות, / להניח עמו בגיא צלמות, / אשר בעולם הזה טובלים דינם / כדי להנצל מדינה של גיהנום / וכבר רנתי עמך לשעבר, / כי בנבואת נביא נהר כבר, / מונה האומות היורדות חושך; / מצרים וצור, תובל ומשך; / שמה אדום וכל המונה, / הם לשטן למנה. / אבל יעקב אבינו לא יירא ולא יפחד, / כי מזרעו אין שם אפילו גם אחר. / והנביא דיבר דברי מרץ; / "ועמר כולם צדיקים; לעולם ירשו ארץ". / ואחרי כי עקר נוטל רשות, / גם אני נוטל רשות / מן המלכה והרשות. /

5

- 1 O1 O3 O6 L : משפטם O4 F : משפט O2 וחלילה : O1 O3 O4 O6 N F L : חלילה O1 O2 להניח F : יעות O1 O2 O3 O4 O6 N L : משפטים : N משפט O3 O4 O6 F L : לעמו O2 : אותי O1 O3 O4 O6 F L : עמו N והניח : O1 O2 O4 L : בגיא צלמות O3 N F : בגי צלמות : *cum tsereh* O1² אבל O4 O6 F : O1 O2 O3 N L : אשר O6 לצלמות
- 2 O4 O6 F : עונם O1 O2 O3 N L : דינם O2 סבלו O1 O3 O4 O6 N F L : טובלים O1 O3 O4 O6 F L : רנתי O3 ממדינה : O1 O2 N : מרץ O4 O6 F L : מדינה O2 N : רנת
- 3 O1 O2 נביא נהר O4 בנבואר : N בנביאים : O1 O6 : בנביאת O2 O3 F L : בנבואת O1² O2 O3 O4 מונה L : הנביא O1² הנביא על נהר : F : נביא בנהר : O3 O4 O6 N : מצרים O1 O3 O4 O6 N F L : cett. היורדים : O6 היורדות O1 : מנה O6 N F L : ומשך O1 O3 O4 O6 N F L : ותובל L : ותובל O1 O2 O3 O4 O6 N F : מצורם O2 ומשך O2.
- 4 O1 O3 O4 O6 F L : למנה O3 : om. O4 O6 : כולם O1 O2 N L : הם O1 O3 O4 O6 N F L : יירא O1 O3 O4 O6 N F L : omn.; L fin. f. 19 r. : יעקב N : אמנה O2 : תמונה O2 יראה
- 5 O1 O3 N F L : אין שם אפילו גם F : מזרע O1 O2 O3 O4 O6 N L : מזרעו O1 O2 O3 O6 N : אחר O4 אין גם : O1² O6 : אין שם גם : O2 אפילו אין שם אלא O1 O3 N L : דברי ארץ : O4 דברי במרץ : O6 F : דברי מרץ O4 אין אחר : F L : O1 O2 O3 N L : למען O1² O4 O6 F : לעולם O2 דבר בארץ : O1² דברי ערץ
- 6 O1 O2 עקר נוטל O6 ויהי אחר : F ואח"כ O2 O4 N : ואחר כי O1 O3 L : ואחרי כי O1 O3 N : גם אני נוטל רשות O6 שנטל עקר : L עקר נוטל : O3 O4 N F : O1 O2 O3 O4 והרשות O6 : om. L : גם אני נוטל רשות O4 F : גם אני אטול רשות L : ושרים מהרשות : O6 ומן הרשות : *cum gamets* O1² והרשות : (fin. f. 35 r.) N F

Y dijo la reina: «**Permaneced al tanto mientras escucho¹ a quién le corresponde el juicio² o quién ha deslizado algún yerro³**».

Y la reina se puso en pie entre los magistrados y se reunió con *los hombres de su consejo⁴* en cierto e indeterminado lugar⁵ de la casa. Allí la reina Şel Şion *se sentó en su sitial⁶*. Su rostro lucía como la luna, se sonrosaba con esplendor y exhalaba fragancia como un lirio entre los espinos⁷, cual reina que se adorna con sus galas⁸ y una cinta de gracia extendida sobre sí⁹. Y llamó a Şalmon: «Şalmon, siervo mío, siéntate a mi vera y a mi lado, por favor, y sé el hombre mediador¹⁰ que nos sirva de guía¹¹». Şalmon se sentó en el lado izquierdo, y ella prosiguió: «Şalmon, a ti te interrogaré primero.

1.- Nú. 9, 8.

2.- Cfr. Ez. 21, 32.

3.- Cfr. Is. 32, 6.

4.- Cfr. Is. 40, 13; *passim*.

5.- I Sam. 21, 3 y II Re. 6, 8.

6.- Cfr. I Re. 2, 19.

7.- Ca. 2, 2.

8.- Is. 61, 10.

9.- Mëg. 13a.

10.- I Sam. 17, 4 y 17, 23.

11.- Nú. 10, 31. Lit. y *nos servirás de ojos*.

ותאמר המלכה: "עמדו ואשמעה / למי המשפט או מי דיבר תועה." /
ותקם המלכה מן הסגנים, ותוועד עם אנשי עצתה / אל מקום פלוני אלמוני הביתה. /
ותשב שם המלכה צל ציון על מכונה, / ופניה מאירים בלבנה / >בנהר מאירים, /
ומריחים כשושנה בין החוחים, / כמלכה תעדה כליה, / וחוט של חסד משוך עליה. /
ותקרא לצלמון, ותאמר: "צלמון, עברי, / שבה נא בצלי ובצרי, / ותהיה איש הביניים, /
והיית לנו לעיניים." / וישב שם צלמון בצד שמאלה, / ותאמר: "צלמון, כך אשאלה תחילה

- 1 המלכה Ante F scr. i. m. א"מ scil. cap. quadragesimum primum | Post
O2 המפט : O1 O3 O4 O6 N F L habent רב לכם verba
O1 O4 O6 N F : תועה | O3 למי הרבר : O1 O2 O4 O6 N F L : מי ריבר
O2 O3 L. טועה
- 2 O1² O2 O4 F : מן הסגנים | O4 ותעמוד : O3 L ותקים : O2 תקם : O1 O6 N F ותקם
O1 O2 O3 O6 N F : עם | O6 מן היכל הסגני : O1 O3 L מן כל הסגנים : N עם הסגנים
O4 F. אלמונים : O6 אלמוני : O1 O2 O3 N L אלמוני הביתה | O4 om. L
- 3 O1 O2 O3 O4 N : המלכה צל ציון | O1 O2 O3 N L ותשב : O1² O4 O6 F ותשב
O1 O3 O4 O6 N F L : מכונה | O6 המלכה : L מלכה צל ציון : F המלכה צלציון
O1 O4 O6 N : מאירים | O4 O6 ופני : O1 O2 O3 N F L : ופניה | O2 מטתה
O3 L : ונהר : O3 L : O2 F מאירה : O3 L מאירות
O1 O2 O3 O6 : מאירים | O1² ושפתיה : O4 ובחמה : O6 ובהור : O1 O2 N F : ונהר
O4. מדאימי : O4 N F L
- 4 O1² O3 : כשושנה | O4 O6 F וזרחים : L ומריחים : O3 ומריחים : O1 O2 N
O4 : ובמלכה : O1² O6 F במלכה : O1 O2 O6 N F L : כששונה : O4 וכשושנה
F : תעד : O2 תעודה : O1 O3 O4 O6 N L : תעדה : O1 O2 O3 N L במלכה
O1 O2 O4 O6 N F L : משוך | O2 כולה : O1 O3 O4 O6 N F L : כליה
O1 O2 O3 O4 O6 N F : עליה : L עליה
- 5 O1 O3 O4 O6 F : עברי | O1 N : om. O2 : צל : O3 L צלמון : O4 O6 F ותאמר צלמון
O1 O3 N L : בצלי ובצרי | O2 שבא : O1 O3 O4 O6 N F L : שבה | O2 N : העברי : L
O3 O4 O6 : ותהי : O1 N F L : ותהיה | O2 בצירי : O4 O6 F : אצלי ובצרי :
O2. ותהי
- 6 O1 O2 O3 N L : שם | O2 והייתו : L להיית : O1 O3 O4 O6 N F והיית
O1² O2 : אשאלה : F שמאלה : O1 O3 (fin. f. 127 r.) O4 O6 N L : אשאלה | O2
O2 O3 O4 O6 N F L : אשאל : O1 O2 O3 L : אשאלה | O1 כר : O2
F. תהלה : O1 O2 O3 O4 O6 N L : תחילה | O4 אישאלך

He aquí que has escuchado la disputa de estos hombres, que se intercambian objeciones sobre las dos religiones, y sé que tú eres hombre razonable, sabio y experto en el hablar¹. Indícame *hacia quién se inclina el juicio*², quién es el justo y quién el pecador».

Y Šalmon dijo: «Señora mía, *yo conozco mi lugar*³ y *mis pecados recuerdo*⁴. Cuando estuve en el país de la India y quise atravesar el río Sambation⁵ y entrar en el país de Kušan⁶, los brazos del río se entrelazaban uno con otro⁷, de suerte que no podría pasar por allí *ni bote ni*
5 *barco*⁸, ni buque ni nave liburnia⁹, porque *día y noche*¹⁰ *se deslizaban y rodaban*¹¹ unas piedras [que] únicamente se paraban en el día del sábado; y necesité demorarme hasta el séptimo día pues no había otro lugar para

1.- I Sam. 16, 18.

2.- Cfr. Sanh. 6b.

3.- Cfr. 'Abbot VI, 6.

4.- Cfr. Gé. 41, 9.

5.- Río fabuloso que interrumpe su corriente cada sábado. Se le menciona en Bek. 57b, Sanh. 65b, *passim*. Vid. *infra*, pp. 414-415.

6.- E. Ha. 3, 7 este topónimo designa a Etiopía, pero en el presente texto alude al Juzestán; vid. *infra*, pp. 414, 416 y 417.

7.- Da. 5, 6.

8.- Cfr. Is. 33, 21.

9.- Antigua embarcación ligera de vela. Vid. Yom. 77b, R.H. 23a y B.M. 80b.

10.- Le. 8, 35; *passim*.

11.- Cfr. Gé. 4, 12.14.

/ הנה שמעת ויכוח אלה האנשים, / אשר על שתי האמונות מתקשים. / וירעתי כי אתה
איש סבר, / חכם ונכון דבר. / הודיעני אל מי הדין נוטה: / מי הצדיק ומי החוטא. /

ויאמר צלמון: "אדונתי, את מקומי אני מכיר, / ואת חטאי אני מזכיר. /
בהיותי בארץ אינרדיון / ורציתי לעבור נהר סמבטיון / וליכנס בארץ בושן, / היו חלוקי
הנהר דא לדא נקשן, / אשר לא יוכל לעבור שם שייט אני, / לא ספינה ולא בורני, /
כי יומם ולילה אבנים נדים ונעים; / לבר ביום השבת רוגעים. / והוצרתי עד ליום השביעי

5

- 1 omn.; O2 fin. אשר על N | שומעת: F L (fin. f. 19 r.) O1 O2 O3 O4 O6
O1 O2 O4 O6 N F L: האמונות O6 מתקשים | O1 O2 O3 O4 N F L: האמונות | f. 28 r.
O6: וירעתי בק: O1 O3 | ירעתי: O1² O4 N F L: מחקרים: O3
O2: כי גם איש אתה: O1 O3 O4 O6 N F L: כי אתה איש | O2: וירעת.
- 2 O3: נוטע: O1 O2 O4 O6 N F L: נוטה | L: דעתך: O1 O2 O3 O4 O6 N F L: הדין
O4 F: ויען צלמון ויאמר: N | ויאמר הצלמון: O1 O2 O3 L: ויאמר צלמון
L: ואת חטאי | O4: אדונתי: O1 O2 O3 O6 N F L: ויען צלמון
F: מזכיר היום: O4: היום מזכיר: O1 O2 O3 O6 N L: cett. | את חטאי
- 3 N: אינרדיון: O1 O4 O6 | אינרדיון N | בהיות: O1 O2 O3 O4 O6 F L: בהיותי
O2 L: הנהר: O1 O6 N F | נהר: F | אגריין: O2: אינרדיון: O3 L: אינרדיון
F: סמבטיון: O1 O2 O4 O6 N L: סמבטיון | O3: om. (fin. f. 18 r.) O4: את נהר
O1 O2: בארץ: O1 O2 O3 O4 O6 N L: לכנוס: F: לבוס: O1² O3: סמבטיון
O1: היו | O2 N: גושן: F: פישון: O1 O3 O4 O6 L: בושן | O4 F: לארץ: O3 O6 N L:
F: חלוק: O1 O2 O3 O4 O6 N L: חלוקי | O2 F: היה: O3 O4 O6 N L:
- 5 O3 N: נקשן: O1 O2 O4 O6 L: O1² O1: הנהל: O1 O2 O3 O4 O6 N F L: הנהר
O1: שייט אני: O4 O6 F | om. O1 O2 O3 N L: שם: O1 O2 O3 N L: אשר: F |
O4 O6 N: לא ספינה | O3 L: שייט: O4: אנייה: O2: שייט ואניה: O6: שייט ואני: N F:
O2: לא בורני: O1 O3 O6 F L: ולא בורני: O1 O2 O3 F L: ולא ספינה:
N: בורני: O4: ולא בורנייה
- 6 O1 O2 O3 N: וליל: O4 O6 F L: ולילה | F: ימים: O6: יום: O1 O2 O3 O4 N L:
O1 O3 O4 O6 F L: נדים ונעים | O4 F: אבניו: O1 O2 O3 O6 N L: אבנים |
O6: ביום השביעי: O3 L: מיום השבת: O1 O2 O4 N: ביום השבת | N: ונעים: O2: נעים
cett. עד יום: N: עד ליום | O4: רוגעים: O1 O2 O3 O6 N F L: רוגעים | F:

vadearlo. En mi opinión, este río es para el judaísmo prueba y testimonio sobre su descanso [sabático]. También vi allí un pueblo poderoso y terrible, **un pueblo numeroso como la arena que hay a la orilla del mar**¹, y ellos en su totalidad creen en su Creador y perseveran en la Ley de Mošeh ben 'Amram. Viven con gran tranquilidad y todos ellos están desprovistos de prepucio. También cuando estuve en 'Aspamia'², vi allí **hombres eminentes**³. En cada una de las ciudades⁴ había *comunidades judías*⁵, todos ellos circuncidados⁶, todos ellos fervorosos⁷. *Dan un tributo*⁸ al rey del país, y el rey es *un escudo a su favor*⁹, y los mantiene en tranquilidad. En ninguno de ellos *percibí nada indecoroso*¹⁰.

1.- Jos. 11, 4.

2.- Término empleado en el Targum para traducir el término *Sěfarad* de Abdías 20. En Běr. 62a, Yěb. 63b, *passim*, designa, sin embargo, a las diversas ciudades fundadas por los reyes seléucidas de Siria con el nombre de *Apamea*. Vid. *infra*, pp. 229, 418 y 419.

3.- Sukk. 45b.

4.- Est. 8, 11; II Cr. 11, 12; *passim*.

5.- Lit. *judíos y comunidades*.

6.- Lit. *desprovistos de prepucios*.

7.- Lit. *dotados de fe*.

8.- Cfr. I Re. 5, 27.

9.- Cfr. Sal. 3, 4.

10.- Cfr. De. 23, 15 y 24, 1.

להתאחר, / כי לא היה לעבור מקום אחר. / ולפי רעתי, הנהר הוא ליהדות / על שביתתם
 ראיה ועדות. / גם ראיתי שם עם תקיף ומאוי, / עם רב כחול אשר על שפת הים. /
 והם בכללם מאמינים ביוצרם / ומחזיקים בתורת משה בן עמרם. / והם שרונים בשלוח
 גדולה, / וכולם נטולי ערלה. / גם בהיותי באספמיא, / ראיתי שם בני עלייה; / בכל
 עיר ועיר יהודים וקהילות, / כולם נטולי ערלות, / כולם בעלי אמנה. / ומעלים מס למלך
 המדינה, / והמלך מגן בעדם ומחזיק אותם בשלוח. / ולא ראיתי באחד מהם דבר ערות. /

5

- 1 O2 N : היתה : O1 O3 L : לא היתה : O4 : לא היו : O6 : לא היו : O1² F : לא היה : O1 : מקום
 O2 : לפי : O1 O3 O4 O6 N F L : במקום : O6 : O1 O2 O3 O4 N F L : מקום
 O6 F : על שביתתם : O2 N : נהר : O4 F : זה הנהר : O1 O3 O6 L : הנהר
 O3 : ראיות על : O2 N : ראיו על : O1 : ראיה על : O4 : על שביתתם בשבת
 L : ראיה ועדות
- 2 O1 O2 N : שביתתם ועדות : O4 : ראיו כמאה ערים : O6 : ראיו ועדות : F : ראיה ועדות : 2
 F : שראיתי : O1 O2 O3 O4 O6 N L : גם ראיתי : L : על שביתתם : O3 : שביתתם ועדות
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ומאוי : N : ותקיף : O1 O2 O3 O4 O6 F L : עם תקיף
 O2 N : om. L : על שפת : O1 O3 O4 O6 F L : אשר על שפת : F : האויים
- 3 O1 O3 : ביוצרם : O2 : אינו מאמינים : O4 O6 F : יהודים מאמינים : O1 O3 N L : מאמינים : 3
 O1² O2 : בתורת משה : O2 : בנצרים ימ"ש : (fin. f. 35 v.) : F : ביוצרים : O4 O6 N L :
 O1 O3 O4 N F L : והם שרונים : N : משה : O1 : בתורת משה : O3 O4 O6 F L :
 O1 O2 O4 O6 N F : om. O3 L : גדולה : O6 : ושרונים : O2 : הם שרונים
- 4 O1 O3 O4 O6 F : נטולי : O4 O6 F : והם כולם : O2 O3 L : כולם : O1 N : וכולם : 4
 O1 : באספמי : O1² O2 O3 N L : באספמיא : O2 : נטועי : L : נימולי : N : נטולה
 O1 O2 O3 O4 O6 F L : עלייה : O6 : במדינות אספמיא : O4 F : במדינת אספמיא
 O2 : וכל : O1 O3 N L : ובכל : O4 O6 F : בכל : N : עלייה
- 5 cett. : קהילות : O4 : וקהילות : O2 : שם יהודים : O1 O3 O4 O6 N F L : יהודים : 5
 O2 : וכל נטועי : N : וכולם נטולה : O1 O3 L : וכולם נטולי : O4 O6 F : כולם נטולי
 O1 O3 O4 F L : גם כולם בעלי : O6 : והם כולם בעלי : O2 N : כולם בעלי
 O6 : מסים : O1 O2 O3 O4 N F L : מס : O2 O4 F : אמונה : O3 O6 N L :
 O1 O3 O4 O6 N F L : והמלך : O4 : מדינה : O1 O2 O3 O6 N F L : המדינה : 6
- O1 O2 O3 O6 F L : ומחזיק אותם : O3 fin. f. 127 v. : omn. : בעדם : O2 : המלך
 O3 L : מהן : O1 O2 O4 O6 N F : מהם : O4 : ומחזיק : N : ותחזיק אותם

«En cambio, allá en tierra[s] de *Šarfāt* y *ʿAškēnaz*¹, allí la totalidad de los judíos **anda errante y vagabunda**². Viven en la diáspora y en la humillación, y muchos de ellos padecen la pobreza. Continuamente -noches y días- *su corazón rumia horrores*³ y continuamente *hay espanto alrededor*⁴. Un hombre *siembra mucho y cosecha poco*⁵, pues la autoridad dice: "**Daca, daca**"⁶, y continuamente [les] *sacan el oro del bolsillo*⁷. Y con todo esto, permanece sobre ellos **el temor de los Cielos**⁸, y *entregan su vida por la santificación de su Dios*⁹ y *justifican sobre sí la medida de su sentencia*¹⁰, porque les corrige **como un hombre corrige a su hijo**¹¹. Y *tanto por lo malo como por lo bueno bendicen su Nombre*¹², diciendo: **¡Bendita sea la Gloria de Dios desde su lugar!**¹³. En cuanto a que los

1.- Nombres dados a Francia y Alemania en los textos hebreos medievales.
Vid. *infra*, p. 419.

2.- Gé. 4, 12, 14.

3.- Cfr. Is. 33, 18.

4.- Cfr. Je. 6, 25; *passim*.

5.- Cfr. De. 28, 38.

6.- Pr. 30, 15.

7.- Cfr. Is. 46, 6.

8.- Yom. 72b, Kēt. 96a, *passim*.

9.- Cfr. Pēs. 53b, Gitt. 46a, *passim*.

10.- Cfr. ʿErub. 19a.

11.- De. 8, 5.

12.- Cfr. Bēr. 33b.

13.- Ez. 3, 12.

ואמנם בארץ צרפת ואשכנז, / שם כלל היהודים נע ונד, / ושרוים
 בגלות ובשפלות, / ורבים מהם סובלים רלות. / ותמיד, לילות וימים, / לבס יהגה אימים,
 / ומסביב תמיד מגור. / איש רב יזרע ומעט יאגור, / כי הרשות אומרת: "הב הב", /
 ותמיד זלים מכיסם הזהב. / וע(ם) ב(ל) ז(ה), יראת שמים עליהם / ומוסרים נפשם על
 קדושת אלהיהם, / ומצדיקים עליהם מידת דינו. / כי <מייסרם> כאשר ייסר איש את
 בנו. / ועל הרע כמו על הטוב מברכים שמו, / ואומרים "ברוך כבוד ה" ממקומות. /

5

- 1 O1 O2 O3 : צרפת ואשכנז | O2 אמנם : O1 O3 O4 O6 N F L : ואמנם |
 L : צרפת : O6 אשכנז וצרפת וספרד : O4 אשכנז וצרפת : N צרפת ואשכנז
 O1 נע ונד : O4 יהודים : F היהודים : O1 O2 O3 N L : כל היהודים : O6 כלל היהודים
 O1 ושרוים בגלות : O4 ראיתי אותם נעים וגרים : O2 גרים ונעים : O3 O6 N F L :
 L : ובגלות שרוים : O2 O3 O4 O6 N F :
 2 O1 O2 : מהם : om. F : L : ובכז ובשפלות : O2 O4 : ושפלות : O1 O3 O6 N : ובשפלות
 O1 O2 : רלות : O1 O2 O3 N L : סובלי : O4 O6 F : סובלים : O6 בהם : O3 O4 N F L :
 O1 O2 : וימים : O2 N : om. : O1 O3 O4 O6 F L : ותמיד : O4 הרלות : O3 O6 N F L :
 O3 O4 O6 F L : N : וימם :
 3 O1 מגור : F : ומסביב אותם : O4 ומסבב אותם : O2 : ומסבב : O1 O3 O6 N L : ומסביב
 O2 O6 N F : : O1 O2 O3 O6 N F L : רב יזרע : O3 L : מגור : O4 המגור : O2 O6 N F :
 O1 O2 O3 O4 : יאגור : O2 מעט : O1 O3 O4 O6 N F L : ומעט : O4 זרע רב יוציא
 N cum *qamets* : הרשות : O1 O2 O3 O4 O6 F L : הרשות : F : יגור : O6 N L :
 O1 O3 O4 O6 : הב הב : O4 יאמר : O6 : אומרות : O1 O2 O3 N L : אומר : F : אומרת
 O2 : הבהב : N cum *patach* : הב הב : F L :
 4 F : מבים זלים : O1 N : זלים מכיסם : O6 cum *qamets* : זלים מכיס : O2 O4 : זלים מכיסם
 ועם כל זה : O4 O6 F : זהב : O1 O2 O3 N L : זהב : L : רל מכיס : O3 : זלים מכיס
 O2 : עם כל זאת : O1 O6 N L : ועם כל זאת : O4 ועב"ז : solvi abbreviationem :
 O6 : עצמם : F : נפש : O1 O2 O3 O4 N L : נפשם : O3 : ואם כל זאת : F : וע"כ זאת
 5 O1 O2 O3 O6 N F L : : O1 O2 O3 O6 N F L : אלהיהם : N : קדושת : O1 O2 O3 O4 O6 F L : קדושת
 O1 O2 O4 O6 : עליהם : O2 O4 : ומצדיקים : O1 O3 O6 N F L : ומצדיקים : O4 : אלוהיהם
 O1 : יישר : O2 O3 O4 O6 N F L : ²O1 ייסר : O3 : עליהן : (fin. f. 19 v.) : N F L :
 codd. : 5 : 8, De. sec. *supplevi* : כי :
 6 O1 : " : O2 O3 O4 O6 N F L : ה" : O2 : על הרע : O1 O3 O4 O6 N F L : ועל הרע

rechacé por la humildad de su coyuntura, dije: "**No de ellos ni de su multitud!**"¹, pero ahora he aquí que me inclino tras 'Ahitub. *Todo el que dice que yerra, no es sino un pecador*², porque sus palabras han cautivado y campeado, y sus réplicas han sido dulces sobremanera: **presentaron sus testigos y quedaron justificadas**³. Pero las palabras de 'Eger se consumieron como la cera, y he aquí que yo [lo] **reconozco y [las] abandono**⁴, y no desmentiré las palabras de 'Ahitub ni a su Dios. De la fe de Mahoma **desde ahora en adelante**⁵ abjuro, y no estaré buscando a un muerto, pues la Ley de

5 'Ahitub es **Ley verdadera**⁶. *Su pueblo [será] mi pueblo, y su Dios, mi Dios*⁷. Con su indumentaria me vestiré, y *ante reyes no me avergonzaré*⁸.

1.- Ez. 7. 11.

2.- Cfr. Šabb. 55b.

3.- Is. 43, 9.

4.- Pr. 28, 13.

5.- Šabb. 10a, 'Erub. 43b, *passim*.

6.- Mal. 2. 6.

7.- Cfr. Rt. 1, 16.

8.- Cfr. Sal. 119, 46.

ואשר רחוקים מחמת שפלות זמנם, / אמרתי לא מהם ולא

מהמונם, / ועתה הנני אחרי דברי אחיטוב נוטה. / וכל האומר שטועה, אינו אלא חוטא, / כי דבריו נקשו ועתקו / ותשובותיו מאוד מתקו; / יתנו עדיהן ויצדקו. / ודברי עקר בדונג נמוקי, / והנני מודה ועוזב, / ובדברי אחיטוב ואלהיו לא אכזב, / ומאמנת מחמט / מכאן ואילך אשמט. / ולא אהיה דורש למת, / כי תורת אחיטוב תורת אמת; / ועמו עמי, ואלהיו אלהי, ובלבושו אלבוש / נגד מלכים ולא אבוש. /

5

1 O1 O2 O3 N L : מחמת O2 בהם חשקתים אך רק : O1 O3 O4 O6 N F L : רחוקים
O2 זמנים : O1 O3 O4 O6 N F L : זמנם O4 F : מפני : O6 הוא מחמת

2 O1 O3 N L : ואני : O4 O6 F : ועתה N : מהמוני : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מהמונם
O3 דברי : L : לדברי : O4 אחר : O1 O2 O6 N F : אחרי דברי O2 אני
O2 (fin. f. 28 v.) N : שטועה : O4 O6 F : שטועה : O1 O3 L : שטועה

3 O1 O2 O3 N : נוקשו : O4 גברו : O2 נקשו : O2 דברי : O1 O3 O4 O6 N F L : דבריו
ועתקו Post N : O2 ונותקו : F : ועותקו : O1 O3 O4 O6 L : ועתקו O1² : עמקו : F L :
O2 ותשובתו : O1 O3 O4 O6 N F L : ותשובותיו O6 habet ומחשבותיהם עמקו verba
O2 נתקו : O1 O3 O4 O6 N F L : מתקו O6 : om. : O1 O2 O3 O4 N F L : מאד
O4 עיריהם : O1 O2 O3 L : עדיהן O6 : om. : O1 O2 O3 O4 N F L : יתנו עדיהן ויצדקו
O1 O3 N F L : ודברי עקר N F : ויצדקו : O1 O2 O3 O4 L : ויצדקו : N F :
O4 ודבר עקר : O2 דברי עקר

4 O1² O3 O4 O6 F : נמקו : O1 O2 N L : נמוקי : O1 O2 O3 O4 O6 N F : om. : L : בדונג
N : ועוזב : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ועוזב O2 : הנני : O1 O3 O4 O6 N F L : והנני
O1 O2 : ואלהיו O6 : ובאלהי : O2 ודברי : O1 L : ובדברי : O1² O3 O4 N F :
O3 N L : O1 O2 O3 O6 N F L : אכזב O6 : om. : O4 : ובאלוקי : F : ובאלהיו : O3 N L :
O1 F : ואמנת : O3 : ומאמנת : O6 : ומאמנת : O2 O4 N L : ומאמנת : O4 אכזב

5 O1 O2 O3 : אשמוט : O1² O4 O6 : אשמט : O4 L : מחמט : O1 O2 O3 O6 N F : מחמט
F : ואהיה : O2 : ולא תהיה : O1 O3 O4 O6 N L : ולא אהיה : F : אשמט : N L :
F : לטת : O6 : לישו המת : O1 O2 O3 O4 N L : למת

6 O4 : ואלקיו : O1 O2 O3 N F L : ואלהיו : O1 O2 O3 N L : עמי : O4 O6 F : עמו
O1 O3 O4 O6 N L : ובלבושו : O4 F : אלקי : O1 O2 O3 O6 N L : אלהי : O6 : אלהיו
O1² : נגר : O1 O2 O3 N L : אלביש : O1² O4 O6 F : אלבוש : O2 : ולבושו : F : ובלבושו
O1 O2 O3 O6 N L : לא : O1² O4 F : ולא : O1 O2 O3 N L : ונגד : O4 O6 F :
omn.; O3 fin. f. 128 r. : אבוש

Y todos los dignatarios contestaron: «He aquí que *hemos examinado las palabras*¹ y *acrisolado los dichos*². 'Ahitub, en verdad, *dice cosas rectas*³, sienta sus demandas según la lógica. Y 'Eger, no hay en él más que un poco de *vago rumor*⁴, y no ha estudiado ni leído, mientras que los labios de 'Ahitub **han expresado claridad**⁵ y no han relinchado con bufidos. Por lo que nos parece, es bueno inquirir de 'Ahitub los secretos de su entendimiento y abrazar su fe, y sírvanos 'Ahitub de antecesor para mérito nuestro con vistas a **la vida del mundo venidero**⁶.

5 Porque es mucho mejor dirigirse a la Ley antigua, que fue dada entre truenos

1.- Cfr. Gé. 42, 16.

2.- Cfr. Sal. 105, 19.

3.- Is. 33, 15.

4.- R.H. III, 7.

5.- Jb. 33, 3.

6.- R.H. 4a, Ta'a. 29a, *passim*.

ויענו כל השרים: / זהנה בחנו את הדברים / וצרפנו את המאמרים, /

ואחיטוב אמנם דובר מישרים, / מיישב טענותיו על פי הסברא. / ועקר, איז בו רק מעט
קול הברה, / ולא שנה ולא קרא. / ושפתי אחיטוב ברור מללו, / ועם נחרות לא צהלנו.
/ ומן הנראה לנו טוב / לחקור מאחיטוב / סודות בינתו / ולדבק באמונתו, / ויהא
אחיטוב לנו סבא / לזכותינו לחיי העולם הבא. / כי יותר טוב לפנות אל התורה הישנה,

5

1 N F : O1 O2 O4 O6 L : O1 O2 O4 O6 L : O3 העם והשרים : O1 O2 O4 O6 N F L : O1 את הדברים : O1 O2 O3 O6 N F (fin. f. 36 r.) L : O4 בחנו : O4 בחנו : O3 הנני
O1 O3 O6 N F : O2 וצרפנו : O2 וצרפנו את : F : O4 הרועים : O4 הרברים : O2 O3 N L : O4 וצורפנו : L :

2 O1 O2 O3 O4 N F L : O1 O2 O3 O4 N F L : O2 אחיטוב : O1 O3 O4 O6 N F L : O1 אחיטוב :
O1 O2 O3 O6 N F L : O1 O2 O3 O6 N F L : O4 הסברא : O4 O6 N L : O1 O2 O3 F : O1 על פי : O6 om.
O6 ובקי בחרתי תורה, O4 habet ובקי בחרתי התורה verba ועקר Ante O4 הסברו
O1 O3 רק מעט : O2 ועוד : O1 O3 O4 O6 N F L : O1 ועקר : F : O4 ובקי בחרתי תורה et
O4 N F L : O2 מעט רק : O4 N F L :

3 N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O2 בל : O1 O3 O4 N F L : O1 קול :
F : O2 לא משנה : O2 O4 : O3 O6 N L : O1 (fin. f. 111 v.) O1 ולא שנה
O4 ולא קרה : O2 לא קרא : O1 O3 O4 O6 N F L : O1 ולא קרא
O1 O2 O3 O4 O6 F : O1² מללו : O4 habet ישמרו דעת ויתהללו ורעש שפתיו
O2 : O1 O3 N L : O1 ואם נהרות : emendavi ועם נהרות : O1 N L : O1 מילולו
O1 O2 O3 N F L : O1 לא צהלנו : O6 ודברי עקר : O1² ואם פניו : F : O1 ואם נהרת סוסיו
O4. om. O6 cum qamets : O6 לא צהלנו :

4 O1 O2 נחקר : O6 לחקור : F : O1 לא טוב : L : O1 טוב לנו : O1 O2 O3 O4 O6 N : O1 טוב לנו :
O1 O2 בינתו : O6 om. : O1 O2 O3 O4 N F L : O1 מאחיטוב : F : O3 נחקר : O3 O4 N L :
O3 O4 O6 N L : O2 ולדבק : O1 O3 L : O1 ולדבק : F : O1 בינתו : O3 O4 O6 N L :
F. O1 O2 O4 O6 N L : O1 ויהא :

5 om. N : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O1 סיבה : O4 סבה : O1 O2 O3 N L : O1 סבא :
ונשמע ממנו במפי verba הבא Post : O1 O2 O3 O4 O6 N L : O1 עולם : O1 F : O1 העולם :
F : O1 ונשמעה מפי הגבורה וכל העם רואים ביערה et O4 habet הגבורה נתנה באש בוערה
O1 O2 O6 N F : O1 כי יותר טוב לפנות אל התורה הישנה :
O4 : om. O3 L. O1 כי יותר טוב לנו לפנות אל התורה הישנה :

y relámpagos¹, y no hay nación que tenga parte en ella, que creer en una ley nueva y sospechosa, lejana del corazón de las criaturas, y en la que no creen más que los cristianos».

Esta determinación pareció bien a ojos de la reina²

y de los dignatarios; y constituyeron a 'Aḥiṭub como el principal de los oradores³, y dijeron: «Haremos todo cuanto nos mandes, pero enséñanos la Ley de Moisés».

Y todos ellos se convirtieron al judaísmo y fueron

5 servidores del Dios de los Cielos, y ante él cantaron, y así dijeron:

1.- Vid. Éx. 19, 16 y 20, 18.

2.- Cfr. Est. 1, 21 y 2, 4.

3.- Bēr. 63b, Šabb. 33b y Mēn. 103b.

/ אשר בקולות ולפידים ניתנה / ואין שום אומה לנגדה חולקת, / מלהאמין בתורה חדשה
ומסופקת, / רחוקה מלב היצורים / ואין מאמינים בה זולת הנוצרים. /

ווייטב הדבר בעיני המלכה והשרים, / וישיבו אחיטוב
ראש המדברים. / ויאמרו: כל אשר תצוונו, נעשה: / ותלמד לנו תורת משה. / והיו בולם
מתייהרים, / ולאלהי השמים היו עובדים. / ולפניו שוררו, / וככה אמרו: /

5

- 1 : 02 אשר לקולות לפידים ניתנה : 01 06 N אשר בקולות ולפידים ניתנה
04 : נגדה : 01² 02 06 F : om. 03 L לנגדה : 04 F : אשר בקולות וברקים ניתנה
03 06 N : חולקות : 02 מחלקת : 01 04 F L : חולקת : 01 03 N L לנגדו
04 F : בתורה : F ולהאמין : 01 02 03 04 06 N L מלהאמין
01 02 03 06 N L : תורה
- 2 : 01 03 04 06 : מלב : 02 מסופקת : 01 03 04 06 (fin. f. 19 v.) N F L ומסופקת
02 : הנוצרים : 01 03 N : הנוצרים : 01² 04 06 F L : מהלב : 02 מהלב : N F L
L : אלא זולת : 01 02 03 N : זולת : om. 02 : 01 N : 03 04 06 F L : בה
habet F : וגם הנוצרים אין בולם מסכימים verba הנוצרים : 06 בלתי : 04 F רק
02 06 F : וישיבו : 02 מלכה ושרים : 01 03 04 06 N F L : המלכה והשרים
04 : וישימו : 01 03 N L : וישיבו
- 3 : 01 02 04 06 N F L : ויאמרו : 02 בראש : 01 03 04 06 N F L : ראש
01 02 03 N : ויהיו : emendavi והיו : 02 04 : ותלמוד : 01 03 06 N F L : ותלמד :
04 : בולנו : 01 02 03 06 N F L : בולם : 04 06 : ונהי : F L
01 02 03 N L : היו : 04 ולאלוקי : 02 ולאלקי : F ולאלוה : 01 03 06 N L : ולאלהי
- 4 : 01 02 03 N F L : וישוררו : 02 לפניו שוררו וככה אמרו : om. F : 04 06 : נהי :
04 (fin. f. 18 v.) : יעירו ויעוררו ולכבדו לפניו ישוררו בולוהו שררה ואפרכי ישרו ליה הכי
01 02 03 N F : ישוררו : L שוררו : 02 לפניו : 01 03 N F : ולפניו : om. 06 :
01 02 03 N F : יאמרו : L אמרו : F : 01 02 03 N L : וככה : 01 02 03 N F :
01 02 03 N F : יאמרו : L אמרו : F : 01 02 03 N L : וככה : 01 02 03 N F :

U - - - | U - - - | U - - / U - - - | U - - - | U - - ¹

*Dulces cual néctar*² son las palabras de 'Ahitub,

y sus dichos como panal de cosas placenteras.

Su nombre indica la sabiduría de su corazón³,

y sus palabras tienen *una fragancia como los bálsamos*⁴.

*Perdura para él*⁵ lo que *ahuyentó su sueño*⁶,

y su mucho afán por *servir en casa de sabios*⁷.

*Él arregla sus opiniones con justicia*⁸,

sus pruebas están escritas y selladas.

5 Y 'Eger *arranca los ojos*⁹ de los simples

con supercherías y discursos falaces.

Con su manjar se atragantan los simples,

pero el inteligente *opta por el lenguaje de los sensatos*¹⁰.

Entonces tomaremos las palabras de 'Eger por mentira

y estaremos de acuerdo con 'Ahitub.

Por esto meditaremos y abrazaremos su religión

con su juicio todas las noches y los días».

1.- Metro *ha-mërubbēh*.

2.- Cfr. Pr. 16, 24.

3.- Juego de palabras por homofonía entre 'Ahitub (= mi hermano es bondad) y *ha-haki tob* (= el mejor).

4.- Cfr. Ca. 4, 10.

5.- Cfr. Qo. 2, 9.

6.- Cfr. Gé. 31, 40 y Est. 6, 1.

7.- Cfr. Bēr. 47b.

8.- Cfr. Sal. 112, 5.

9.- Cfr. Nú. 16, 14. Lit. *el ojo*, en singular tal vez por razones métricas.

10.- Cfr. Jb. 15, 5.

- - U | - - - U | - - - U / - - U | - - - U | - - - U

אָפּוּ צוּף מִתְקוּ דְּבָרִי אַחִיטוּב, / וְאִמְרוּתִּי קְנוּפֶת בְּנִיעִימִים.
שְׁמוּ מוֹרָה עָלַי שְׁבֵל לִבִּי, / וְרִיחַ אֶל דְּבָרִי בְּנִיעִימִים.
וְעִמְדוּ לוֹ אֲשֶׁר נָדָד שְׁתוּ, / וְרִיחַ שְׁתוּ לְשִׁמֶשׁ בֵּית תְּכָמִים.
מִכְלָל הוּא סְבָרוּתִי בְּמִשְׁפֵּט, / (וּ)רְאִיזִי כְּתוּבִים וְחִתוּמִים.
וְעַקֵּר, עֵין פְּתָאִים הוּא מְנַקֵּר / בְּזִינְפִים וּמְאִמְרִים מְרוּמִים.
בְּפֶת בָּגוּ פְּתָאִים נְחִנְקִים, / וּבּוֹחֵר מִשְׁכִּיל בְּלִשׁוֹן עֲרוּמִים.
בְּבוּ נְחִיזִיק דְּבַר עַקֵּר לְשַׁקֵּר, / וְנִהְיָ אֶל אַחִיטוּב מְסַכִּימִים.
וְלִבּוֹ נִהְיָ דָתוֹ, וְנִרְבֵּק / בְּמִשְׁפֵּטוֹ בְּכָל לֵילוֹת נִימִים.

5

Metrum *ha-merubbeh*. Omnes codices habent versum praeter F H I

Ante carmen verba תנועות יתר ב" תנועות יתר ב" תנועות יתר ב" scr. O4.

- 1 L : ואמרתו : O1 O2 O3 N ואמרותיו F : מיתקו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : מתקו 1
O1 : ונעמים : L² O1² נעימים : O2 בנעימים F : O6 ומאמרו : O4 ומאמרו
N : צופים : O6 נעימים : O4 מנעימים : F המטעמים
- 2 O6 : מוסר : O1 O2 O3 O4 N F L : מורה : O3 שמי : O1 O2 O4 O6 N F L : שמו 2
O2 : אלה שכל : N אליו שכל : O6 ושכל עלי : O1 O3 L : אלי שכל : O4 F : עלי שכל
O1 O2 O3 : וריחו : O1² O4 O6 F L : וריח : O3 לניבו : O1 O2 O4 O6 N F L : לבבו
O4 : לרבריו : O1 O2 O3 O6 N F L : אל רבריו N
- 3 O1 O2 O3 O4 O6 N L : ועמרו F : ועמרו 3
- 4 om. L : O1 O2 O3 O4 O6 N F : הוא : O2 מפלפל : O1 O3 O4 O6 N F : מכלכל 4
seclusi coniunctionem : O2 משפט : O1 O3 O4 O6 N F L : במשפט
O1 N : בכתובים : O3 O6 L : בכתובים : O2 O4 F : codd. : וראיותיו
omn.; N fin. f. 18 v.
- 5 F : כימוש : O1 O2 O3 O4 O6 N L : פתאים : N אין : O1 O2 O3 O4 O6 F L : עין 5
O6 : מנקר : L הוא נוקר : O1 O2 O3 O4 N F : הוא מנקר
- 6 O3 F : פתאום : O1 O2 O4 O6 N L : פתאים : O3 L : בפת : O1 O2 O4 O6 N F : בפת 6
O1 O2 O3 O6 N : ובוחר משכיל : L יחוקים : O3 יחנקים : O1 O2 O4 O6 N F : נחנקים
omn.; O3 fin. f. 128 v. : cett. : לשון : O4 בלשון : O4 ומשכיל יבחר : F L
- 7 O1² O6 L : רברי : O4 F : רבר : O1 O2 O3 F L : נחוק : O1² O4 O6 N : נחזיק 7
omn.; O2 fin. f. 29 r. : O1 O2 O3 N : לרברי
- 8 O3 : נרבק : O1 O2 O4 O6 N F L : ונרבק F : habet רתו verbum נהגה Post 8
omn.; F fin. f. 36 v. : O4 O6 F L : במשפטו : O1 O2 O3 N : במשפטו

Y vio 'Eger que *se desbarataba su consejo*¹ y en vano corría su carrera. Volvió a su casa, *cubierta la cabeza*², gimió, *dio [instrucciones] acerca de su casa, y se ahorcó*³. En cambio, para 'Aḥiṭub, el que dirigía hacia el fundamento, *hubo alegría, regocijo y gloria*⁴, y fue *querido por la multitud de sus hermanos*⁵, y se le encontraba en todo asunto del reino *buscando el bien para su pueblo*⁶ y para todos los que le amaban, *que buscaban su paz*⁷. 'Aḥiṭub *tenía éxito en todos sus caminos, y Dios estaba con él*⁸. Era un *consejero maravilloso, y el principado reposaba sobre su espalda*⁹. *Explicaba hermosamente*¹⁰, y con su propio sistema¹¹, corrió su fama y *se extendió su renombre*¹².

Y le dijo la reina a 'Aḥiṭub: «Amigo, *ciñe -te lo ruego-, tus lomos como varón*¹³, pues tú *guardarás mi atrio*¹⁴ y las jambas después de que Dios te ha dado a conocer todo esto¹⁵. Mira. te establezco al

1.- Cfr. Is. 19, 3.

2.- Est. 6, 12.

3.- II Sam. 17, 23.

4.- Cfr. Est. 8, 16.

5.- Cfr. Est. 10, 3.

6.- Est. 10, 3.

7.- Cfr. Je. 38, 4.

8.- Cfr. I Sam. 18, 14.

9.- Cfr. Is. 9, 5.

10.- Cfr. Ḥag. 1b y Yěb. 63b.

11.- Ḥag. 3a, Gitt. 67a, *passim*. Lit. y su razonamiento [estaba] consigo.

12.- Cfr. II Sam. 7, 26.

13.- Cfr. Jb. 38, 3 y 40, 7.

14.- Cfr. Za. 3, 7.

15.- Gé. 41, 39.

וירא עקר כי נבלעה עצתו / ועל הנם חץ מרובתו, / וישב

לביתו חפוי ראש, ויאנק, / ויצו אל ביתו, ויחנק, / ואל אחיטוב, הפונה אל העיקר, /
היתה שמחה וששון ויקר, / והיה לרוב אחיו רציו, / ולכל דבר המלכות מצוי, / דורש
טוב לעמו / ולכל אוהביו דורשי שלומו, / ויהי לכל דרכיו משכיל, והשם עמו; / פלא
יועץ והמשרה על שכמו, / יפה דורש ונימוקו עמו, / ויצא שמעו, ויגדל שמו. /

5

והמלכה אמרה אל אחיטוב ההבר: / "אזור נא חלציר כגבר, /

כי אתה תשמור חצרי ומזוזות / אחרי הודיע אלהים אותך את כל זאת. / ראה, נתתיך

1 Ante וירא F scr. i. m. 2° scil. cap. quadragesimum secundum | O1 O2 נבלעה |
O2. ואל : O1 O3 O4 O6 N F L : ועל | O3 L : נבלמו : O4 : נבערה : O6 N F :

2 O1 O2 O3 O4 N L | אל ביתו | L ויעק : O6 ויאנק לקונו : O1 O2 O3 O4 N F : ויאנק
| O4 ויתחנק : O6 ויחנק בגרונו : O1 O2 O3 N F L : ויחנק | F על ביתו : O6 לביתו :
O1 O2 O3 O4 O6 N L : הפונה | O3 אחיטוב : O1 O2 O4 O6 N F L : אחיטוב
O6. העיקר : O1 O2 O3 O4 N F L : העיקר | om. F :

3 O1 O3 O6 L (fin. f. 20 | שמחה וששון | N בית : O1 O2 O3 O4 F L : היה : O6 היתה
O6 F : והיה | O4 אורה וששון : F אורה ושמחה וששון : O2 N : ששון ושמחה : (f. 1.
O1 O3 O4 O6 | ולכל דבר | O4 non videtur finis | והי : [: O1 O2 O3 N L : והי :
O6 : מצוי | O3 מלכות : O1 O2 O4 O6 N F L : לכל דבר : N F L :
O2 L. היה משנה : N פי מצוי : O1 O2 O4 F : היה מצוי

4 O2 דורשי | O4 ולכל אוהביו : O6 וכל אוהביו : O1 O2 O3 O4 N F L : ולכל אוהביו
O1 : om. O1 : O4 O6 F : והי לכל דרכיו משכיל | O1 N F : דורש : O6 דורשים : O3 O4 L :
O6. והי אחיטוב בכל : F והי בכל : O4 והי לכל | O2 O3 N L :

5 O1 O2 O3 O4 | ויצא שמעו ויגדל שמו | N ומשרה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : והמשרה
F. ויגדל שמו ויצאו שמעו : O6 N L :

6 O1 O2 O3 O4 O6 N L : חלציר | N הגבר : L המהבר : O1 O2 O3 O4 O6 F : ההבר
O2 N. הגבור : O4 L : הגבור : F חלציר : O1 O3 O6 : כגבר | F כגבר

7 O6 F | Post verbum חצרי | N חצרי : O1 O2 O4 O3 O6 F L : חצרי
O2 : אוריע : O1 O3 O6 N F L : אוריע | O2 O3 : ומזוזות : O1 O4 O6 N F L : ומזוזות
F L : אלקים אותך : O6 אלהים אותך | O4 non videtur finis | חור | [:
om. O2 O6 L. : O1 O3 O4 N F : את | O1 O2 O3 N : אותך אלהים : O4 אלוך אותך

frente de mi casa y como príncipe sobre mi pueblo¹ y legislador de mi nación². Tú estarás al frente de mi casa, y a tu mandato se ceñirá³ toda sentencia y juicio, fallo y decisión».

Y desde aquel día 'Ahitub fue príncipe, *mentor* y dirigente, maestro y guía⁴ de todo el país. Todos los dignatarios del estado, los gobernadores y los mandatarios solían madrugar [para ir] a la puerta de su estudio; y la propia reina en numerosas ocasiones se quedaba a solas con él, se
5 deleitaba con su sabiduría y extraía de él todo conocimiento, pues era **mujer fuerte**⁵ e inteligente y digna de alabanza por todas las buenas cualidades. Y llegó un día⁶ en que la soberana estaba rezando por la mañana y su alma aguardaba en su Creador⁷, suspiraba por su culto y su temor acogía sobre sí.

1.- II Sam. 7, 8; I Re. 14, 7 y 16, 2.

2.- Cfr. Is. 55, 4.

3.- Gé. 41, 40.

4.- Términos similares y difícil de traducción en este contexto: *haber* (= colega), *dabbar* (= líder), *moreh* (= maestro) y *sabbar* (= erudito).

5.- Pr. 31, 10.

6.- I Sam. 1, 4; II Re. 4, 8; *passim*.

7.- Cfr. Sal. 37, 7.

על ביתי, ונגיד על עמי / ומצוה על כל לאומי. / אתה תהיה על ביתי, ועל פיר
ישק / כל דין ומשפט, הוראה ופסק. /

ומן היום שהוא היה אחיטוב נגיד וחבר ודבר, / לכל

המדינה מורה וסבר. / וכל שרי המדינות, הפחות והפרתמים / היו לפתח מדרשו משגימים. /
5 והמלכה עצמה ברוב פעמים מתבודדת עמו, ובחכמתו משתעשעת / ושואבת ממנו כל הדעת,
/ כי היתה אשת חיל ומשכלת / ובכל מדות טובות מהוללת. / ויהי יום אחד והגבירה
היתה בבוקר מתפללת, / ונפשה ליוצרה מתחוללת, / ומשתוקקת לעבודתו / ומקבלת עליה

- 1 O2 נגיד : O1 O3 O4 O6 N F L : om. O2 N | O1 O2 O3 N L : לעמי O4 O6 F : על עמי
O3 ואצוה : O1 O2 O4 O6 N F : ומצווה O1 O2 O3 N L : לאומי O1 O2 O6 N F L : לאומי O4 non videtur bene.
- 2 O1 והוראה ופסק : O6 F : הוראה ופסק O2 N : om. O1 O3 O4 O6 F L : ומשפט
O2. והוראה פסק : O3 O4 N L :
- 3 N : הוזה : O6 : הי' : O1 O2 O3 O4 F L : om. O3 fin. f. 129 r. | O1 O2 O3 N F L : וחבר ודבר
O1 O2 O3 N L : לכל O6 | O4 F : וחבר O1 O2 O3 N F L : וחבר ודבר
O6. וכל : O4 F : ולכל
- 4 O4 והפחות : O1 O2 O3 O6 N F : הפחות O1 O2 O3 N : לכל O1 O2 O3 O4 O6 F L :
O1 O2 O3 O4 O6 F L : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : והפרתמים O1 O3 O4 O6 N F L :
O1 O2 O3 N L : משגימים O4 : ביתי O1 O2 O3 O6 N F L : מדרשו N : היה
O4 O6 F. מעריבים ומשגימים
- 5 O1² : עמו מתבודדת : O4 F : מתבודדת עמו O4 : om. O1 O2 O3 O6 N F L : עצמה
O1 O2 O3 : ובחכמה : O6 : בחכמתו F : ובחכמתו O6 : om. O1 O2 O3 N L : מתבודדת
O1 : ושואבת O4 : ומשתעשעת : O1 O2 O3 O6 N F L : משתעשעת O4 : om. N L :
O1 O2 O3 O4 O6 N L : ממנו O2 : ושומעת : N : ושואבת O3 O4 O6 F L :
O4 O6 F. השכל והדעת : O2 : כל הדעות : O1 O3 N L : כל הדעת |
- 6 O1 O2 O3 N F L : בבוקר O4 F : היום O1 O2 O3 O6 N L : יום אחד O2 : בכל
O6. om. O4 : בבוקר
- 7 O1 O3 O4 O6 F L : לעבודתו O2 : נפשה O1 O3 O4 O6 N F L : ונפשה
O6 : ומקבלת : O1 O2 O3 O4 N F L : ומקבלת N : לעבודת : O2 : לעבודתו
O2 N. עלי' : O1 O3 O4 O6 F L : עליה

Y envió a llamar¹ a 'Aḥitub, y [le] dijo: «'Aḥitub, hermano mío, ¿es que no voy a contarte lo que *me ha venido a la mente*?² Condúceme en ello *por camino llano*³. ¿Tiene Dios [su] complacencia en el holocausto, la oblación y los sacrificios⁴, en el incienso de perfumes⁵ y en los ofrecimientos de cebones? ¿Por qué no *construimos un altar para el sacrificio*⁶, *presentamos sobre él holocausto y oblación, ofrecemos sacrificios pacíficos*⁷ y *asperjamos la sangre*?⁸ Incluso yo traería un **ternero integro**⁹, pues *la comunidad santa*¹⁰ al salir del mar a tierra firme, se les mandó y advirtió en el Sinaí: "**Cuidaréis [de ofrecerme a tiempo] mi ofrenda, mi alimento**"¹¹. Y los piadosos Patriarcas solían dar culto a Dios con sacrificios»¹².

1.- Gé. 27, 42; Ju. 4, 6; *passim*.

2.- Cfr. Ez. 20, 32. Lit. *lo que ha subido en mi espíritu*.

3.- Cfr. Pr. 15, 19.

4.- Cfr. I Sam. 15, 22.

5.- Cfr. Éx. 30, 7; *passim*.

6.- Cfr. Jos. 22, 29.

7.- Cfr. Éx. 24, 5.

8.- Cfr. Éx. 29, 20; Le. 17, 6; *passim*.

9.- Le. 4, 3.

10.- Cfr. Sal. 89, 6.

11.- Nú. 28, 2.

12.- Vid. Gé. 12, 6-8; 26, 24-25; 28, 10-22; *passim*.

יראתו. / ותשלח ותקרא לאחיטוב, ותאמר: "אחיטוב, אחי, / הלא אניך לך העולה ברוחי? / נהלני באורח סלולה. / החפץ לה" בעולה, / במנחה ובזבחים, / בקטורת סמים ובקרבתות מחים? / למה לא נבנה מזבח לזביחה, / ונעלה עליו עולה ומנחה, / ונזבח שלמים / ונזרוק דמים? / אף אני אביא בן בקר תמים, / כי הקהילה הקדושה, / בצאתם מן הים ליבשה, / נצטוו בסיני והזהרנו: / "את קרבני לחמי תשמרו", / והאבות החסידים / היו בזבחים אל אלוה עוברים". /

5

- 1 O1² O2 O3 O4 F L : יראתו O1 N : אחי O1 O3 O4 N F L :
N. מניד : O2 O6 F L : אניך O1 O2 O3 O4 O6 F L : אח
- 2 O1 O2 O6 N F : נהלני O1 O2 O6 N F : ברוח : O4 על רוחי : O1 O3 O6 N F L : ברוחי
O1² O3 O6 N F : בו באורח : O2 O4 באורח : L נחלוני : O4 והוליכני : O3 נהלני
O1 O2 O3 O4 החפץ O1 O2 O3 O4 סלולה : O1 O2 O4 O6 N F L : סלולה O1 L : כי באורח
O4 F : במנחה O1 O1 L : " : O2 O3 O4 O6 N F L : לה" O6 מקרב הפץ : N F L :
O1 O3 N L. ובמנחות : O2 O6 ובמנחה
- 3 O4 : בקרבתות : O6 F ובקרבתות : O3 L הסמים : O1 O2 O4 O6 N F : סמים
O4 מוים : O1 O2 O3 O6 N F L : מחים O1² ובמנחות : O1 O2 O3 N L : ובמנחות
N ועלה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : ועלה N : מנחה : O1 O2 O3 O4 O6 F L : מנחה
O1 O2 O3 N L : עולות : O4 O6 F : עולה O1 O2 O3 N L
- 4 O1 O4 O6 N F L : ונזרוק O6 ובזבח : O1 O3 N L : ונזבח : O2 O4 F : O1² ונזבח
O4 אף אני : N אף אני אבי : O1 O2 O3 L : אף אני אביא O3 וניקרב : O2 נזרוק
N : מן בוקר : O3 L : מן הבקר : O1 O2 : מן בקר : O1² O4 F : מן בקר : O6 om. :
הקהילה Ante : O1 O2 O3 N L : כי כאשר : O6 F : כאשר : O4 כי O6 בקר זב
omn.; O6 fin. f. 20 r. habent שמעתי כי verba
- 5 O1 O2 O4 O6 N L : נצטוו O1 O2 O4 O6 N L : ים : O2 O1 O3 O4 O6 N F (fin. f. 37 r.) :
O1 O3 והזהרנו O4 O6 F : בהר סיני : O1 O2 O3 N L : בסיני F : נצטוו : O3 נצטוו
O4 O6 F L : תשמרו O1 O4 N F : תשמרו O2 N : והזהרנו : O4 O6 F L :
O2 O3 L. לאשי תשמרו
- 6 O1 O2 O3 O4 N F L : היו O1 O2 O3 O4 N F L : האיתנים והחסידים : O1 O2 O3 O6 N L :
O1 O3 F L : אלוה O1 O3 F L : זבחים : O4 O6 : בזבחים O1 O2 O3 N F L :
O6 ועוברים : O1 O2 O3 O4 N F L : עוברים O6 אלקי" : O2 N : אלהי : O4 אלוה

Respondió 'Aḥitub: «Si así lo hacemos y nos acercamos a sacrificar, nuestros sacrificios serán ilegítimos y **sacrificios de litigio**¹, porque el culto no es aceptable y adecuado sino por medio de un sacerdote hijo de sacerdote de familia sacerdotal. Y si antiguamente *el culto recaía sobre los primogénitos*², se les arrebató y se le dio **de generación en generación**³ a Aarón y a Pinjás, hijo de su hijo⁴, porque la venganza es *del Dios de las venganzas*⁵, y **el extraño que se acerque, será muerto**»⁶.

Repuso la reina: «Si es así, enviémos a que del **Pais**
5 **de la Hermosura**⁷ [nos] traigan un sacerdote legítimo».

Le objetó 'Aḥitub: «Si *ofreciéramos este culto*⁸, ¿dónde obtendríamos antes *agua lustral para usperger?*⁹ Pues está impuro el que presenta impropia su ofrenda, y merece la muerte **porque ha perpetrado una execración**»¹⁰.

1.- Pr. 17, 1.

2.- Cfr. Zēb. 115b y Bēk. 4b.

3.- R.H. 17a.

4.- Vid. Éx. 28-29; Nú. 8-9 y 25, 10-13.

5.- Cfr. Sal. 94, 1.

6.- Nú. 1, 51; *passim*.

7.- Da. 11, 16. 41.

8.- Cfr. Éx. 13, 5.

9.- Cfr. Nú. 8, 7. La purificación ritual con agua lustral era requisito previo y obligado para todo acto cúlrico.

10.- Jos. 7, 15.

ויאמר אחיטוב: "אם ככה אנחנו עושים, ונגש להקריב, / יהיו זבחיהנו פסולים וזבחי ריב, / כי העבודה אינה מקובלת והגונה / אלא בכהן בן כהן ממשפחת כהונה. / ואם מלפנים היתה העבודה בבכורות, / ניטלה מהם וניתנה לאחרון ולפניהם, בן בנו, לדורי דורות, / יען אשר נקם לה' נקמות, / והור הקרב יומת." /

ותאמר המלכה: "אם כן, נשלח להביא כהן מיוחס מארץ הצבי." /

5

ויאמר אחיטוב: "אם נעבוד את העבודה הזאת, / אנה נקח טרם מי הטאת להזות? / כי טמא שיגש עבודתו פסולה, / וחייב מיתה כי עשה נבלה." /

- 1 O1 O3 ידיו | O3 fin. f. 129 v. | omn.; ונגש | O6 ואם : O1 O2 O3 O4 N F L : אם 1
O6 קרבנותינו : F צבאים : O1 O2 O3 O4 N L : זבחינו | O2 היו : O4 O6 N F L :
- 2 O1 O3 O4 O6 N F L : העבודה | O2 זבחי : O1 O3 O4 O6 N F L : זבחי 2
L : אינו מקובלת : O1 O2 O6 N : אינה מקובלת | O2 עבודה
O4 O6 F : והגונה | F אינה רצוי מקובלת : O4 אינה רצויה ומקובלת
O4 כי אם : O1 O2 O3 O6 N F L : אלא | O3 להגונה : O1 O2 N L : הגונה
O2 N. ממשפחה : O3 L ממשפחות : O1 O4 O6 F : ממשפחת
- 3 O1 O2 O6 N F L : מלפנים | O2 הגונה : O1 O3 O4 O6 N F L : כהונה 3
O1 O4 N F : העבודה | O2 N ה' : O6 הית' : F (fin. f. 19 r.) O1 O3 O4 היתה |
O3 בכהונות : O4 O6 N F L (fin. f. 29 v.) O1 O2 בבכורות | O2 O3 O6 L : עבודה
N. ונתנו : O1 O2 O3 O4 O6 F L : וניתנה | O6 נטל : O1 O2 O3 O4 N F L : ניטלה |
- 4 O1 O2 יען אשר | O6 לזרות : N לזר דורות : O1 O2 O3 O4 F L : לדורי דורות 4
O1 O3 N L : נקם להשם : O6 F נקם לה' | O4 ולא נתחייב : O3 O6 N F L :
O1² O3 הקרב | O2 הזר : O1 O3 O4 O6 N F L : והזר | O4 להאל : O2 השם נקם
O6 F L : omn.; fort. ימות ad meliorandam rimam. | O1 O2 O4 N : הקרוב : O6 F L :
- 5 O1 O2 O3 O4 O6 N L : הצבי | O4 כהן : O1 O2 O3 O6 N F L : כהן מיוחס 5
O1 O3 O6 את העבודה | N אם נעבוד אם נעבוד : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אם נעבוד 6
O2 O3 O6 N F L : אנה | O1 O4 L : אנה | O2 את עבודה : O2 את עבודה : N F L :
F. מים : O1 O2 O3 O4 O6 N L : טרם
- 7 O4 עלינו להזות : O6 F עליו להזות : O2 O3 N L (fin. f. 112 r.) O1 להזות כי 7
L fin. f. 20 v. | omn.; נבלה | O4 O6 F : ששימש : O2 שיגוש : O1 O3 N L : שיגש
ותאמר המלכה אם נעבוד את העבודה הזאת אנה נקח טרם scr. iterum נבלה Post
L, sed מי הטאת להזות כי טמא שיגש עבודתו פסולה וחייב מיתה כי עשה נבלה
scriba utitur clave i. m. { } ad delendum.

Repuso la reina: «Si este es el fundamento, buscaremos *reses en el establo*¹. Nos escogeremos de allí una novilla roja y sin defecto, y *quemaremos su piel y su carne junto con su excremento*², conforme al orden descrito en la perícopa»³.

Dijo 'Ahitub: «También en este extremo habría irreverencia, y la ceniza sería considerada **ceniza común**»⁴. Después de esto, 5 'Ahitub *llenó su boca de risa*⁵, y le adujo a la reina **pareceres de antaño**⁶, diciendo: «Escucha, señora mía. Algo profundo *ha surgido en tu pensamiento*⁷ *has hecho bien en mantenerlo en tu corazón*⁸. De inmediato te daré a conocer esta vez argumento y razón para tu pregunta. Ten presente, señora mía, que desde que los pecadores fueron arrojados de la Tierra Santa, y la

1.- Cfr. Ha. 3, 17.

2.- Cfr. Nú. 19, 5.

3.- Perícopa -cerrada- de la novilla roja (Nú. 19, 1-10). Juego de palabras entre *piršah* (= su excremento) y *parašah* (= perícopa)

4.- Běr. 28a, Par. IX, 7, *passim*. Lit. *ceniza de horno*, es decir, no apta para la purificación lustral.

5.- Cfr. Sal. 126, 2.

6.- Is. 25, 1.

7.- Cfr. Pës. 54b, Kët. 8a, *passim*.

8.- Cfr. I Re. 8, 18 y II Cr. 6, 8.

ותאמר המלכה: "אם זה העיקר, / נחפש ברפת בקר. / ונקח

לנו משמה / פרה אדומה תמימה, / ונשרוף את עורה ואת בשרה על פרשה, / בסדר
הכתוב בפרשה. /

ו"אמר אחיטוב: "גם בדבר הזה תהיה פסולה, / ויחשב האפר

אפר מקלה. / אחרי בן מלא אחיטוב פיהו שחוק, / ויביא למלכה עצות מרחוק. / 5

ו"אמר: "שמעי, אדונתי; דבר עמוק עלה במחשבתך. / הטיבות כי היה עם לבבך, / אך
אודיעך הפעם / בשאלתך סברא וטעם. / דעי, אדונתי, כי מאז החוטאים מן הארץ הקדושה

1 O1 O3 O4 O6 N F L : העיקר | O1 O2 O3 N L : זו ; O4 : זהו ; O6 F : $O1^2$ זה 1
O6. הבקר : O1 O2 O3 O4 N F L : בקר | O2 : עיקר

2 O1 O2 O3 N F L : על פרשה | O2 : נשרף : O1 O3 O4 O6 N F L : ונשרף 2
O1 O6. כבל : O2 O3 O4 N F L : בסדר | O4 O6 : זאת פרשה

3 omn.; N fin. f. 19 r. בפרשה

4 O1 O2 : ויחשוב : $O1^2$ ויחשב | L : יהי : O1 O2 O3 N F : תהא : O4 : תהיה 4
O6. אפרה : O1 O2 O3 O4 N F L : האפר | O4 O6 F : ותחשב : O3 N L :

5 O6 : וימלא : O4 F : אח"כ מלא : O2 : אחרי בן מלא : O1 O3 N L : אחרי בן מלא 5
O6 : om. O3 L : פיהו מלא : O1 O2 O4 N F : פיהו | O3 fin. f. 130 r. : omn.; O3 : אחיטוב
O1 O3 O4 F L : למלכה | O3 : ויבוא : F : והביא : O1 O2 O4 O6 N L : ויביא |
O2 N. המלכה : O6 : עוד למלכה

6 O1 O3 O4 N F L : אדונתי | O6 : לה : O2 O3 N L : שמעי : O1 O4 F : שמעי 6
O4 O6 : טוב : O3 : מרחוק עמוק : O1 O2 N F L : עמוק | O6 : om. O2 : אדונתי
O2 : במחשבותיך : O1 N F : במחשבתך | L : סלה : O1 O2 N : עולה : O3 O4 O6 F : עלה
O1 : כי | O4 : habet כי verbum הטיבות Ante | O6 : במחשבתך : O4 : במחשבתך : O3 L :
O4 : הי' דבר זה : O1 O2 O3 N F L : היה | O2 N : אל כי : O3 O4 O6 F L :
O6. הי' זאת

7 O1 O3 O4 O6 N F : בשאלתך | O6 : אך הפעם : O1 O2 O3 O4 N F L : הפעם 7
O4 : סברה : O6 : סבר : O1 O2 O3 N F L : סברא | O2 : שאילתך : L : בשאלותיך
O2 : אדונתי : O1 O3 O4 N F L : אדונתי | O3 F : דע : O1 O2 O4 O6 N L : דעי
O1, O2 : מן הארץ | F : כי אומה : O6 : מאז : O1 O2 O3 O4 N L : כי מאז | O6 : אדונת
O4. מארץ מארץ : O6 : מארץ : O3 N F L :

nación escogida la conquistó y repartió, no se pretendió sacrificio de parte de Dios [sinó] solamente *desde el lugar que escogía*¹, y fue otrora el tabernáculo de Šiloh.², que **deseó como residencia suya**³, hasta que fue asolado por la iniquidad de aquella generación, y *no deseó la tienda de José*⁴. [Entonces] los hombres de aquella generación *experimentaron la angustia permanentemente*⁵, hasta que llegaron a Nob⁶ y a Guibeón⁷, y mientras fueron ritualmente aptos⁸ se [les] permitió presentar en lugar alto sólo ofrendas voluntarias y voto[s]. Pero **victimias públicas**⁹, sacrificios por el pecado y por las faltas no podrían presentar en los lugares altos hasta que fuera construida **la Casa Eterna**¹⁰, en la que todos los días *están [puestos] los ojos de Dios*¹¹ y es *el descanso y la heredad*¹², y el monte que le fue revelado a Abraham, nuestro

1.- Cfr. De. 12, 11; Jos. 9, 27; *passim*.

2.- Población de la montaña de Efraím, a 16 Km. al norte de Betel. Sede del santuario donde se guardaba el Arca de la Alianza y centro religioso de las doce tribus desde la época de Josué hasta su destrucción por los filisteos en tiempos de Samuel. Vid. Jos. 18, 1-10; I Sam. 1, 4; *passim*.

3.- Sal. 132, 13.

4.- Cfr. Sal. 78, 67.

5.- Cfr. I Sam. 2, 32. Lit. *contemplaron la angustia por domicilio*.

6.- Población de la ladera oriental del Har ha-Šofim, al norte de Jerusalén, donde se establecieron los sacerdotes tras la destrucción de Šiloh. Vid. I Sa. 21, 1 y 22, 9-19; *passim*.

7.- Ciudad situada al noroeste de Jerusalén, albergó un santuario importante tras la destrucción de Šiloh. Vid. II Sa. 21, 1-9; I Cr. 16, 39; *passim*.

8.- Lit. y *todos los días en que estuvieron en aptitud ritual*.

9.- Šēq. 4a, Mēn. 72b, *passim*.

10.- Denominación del Templo de Jerusalén en Yom. 44a, Sukk. 5b, *passim*.

11.- Cfr. De. 11, 12.

12.- Cfr. De. 12, 9.

נסתלקו / והאומה הנבחרת אותה כבשו וחלקו, / מן אלוה קרבן לא נשחר / רק מן המקום אשר יבחר. / והיה אזי משכן שילה, / אשר איזוה למושב לו, / עד אשר בעון הדור חרבה, / ובאוהל יוסף לא אבה. / ואנשי הדור ההוא הביטו צר מעון / עד באו לנוב וגבעון. / וכל ימי היותם במושר הוטר / רק להקריב בבמה גרבה וגר, / אבל קרבנות ציבור, חטאות ואשמות / לא יוכלו להקריב בבמות, / עד שנבנה בית עולמים, / אשר עיני השם, שם כל הימים. / והוא המנוחה והנחלה, / והרר אשר לאברהם אבינו

5

- 1 O6 : נבחרת : O1 O4 N : הנבחרת : F : הקדושה והנבחרת : emendavi : הקדושה
 I : O2 : נסתלקו : O1 O3 O4 O6 N F L : om. O4 : O3 L : הנבחרת
 : O3 : ואומה הנבחרת : O2 : והאומה נבחרת : O1 O4 O6 N F : והאומה הנבחרת
 : om. O1 O2 O3 N F L : O4 O6 : אותם : emendavi : אותה : L : ואומה הנבחרת
 O1 O2 O3 O4 : מן : O4 O6 : הרגו ומלקו : O3 : כבשו חלקו : O1 O2 N F L : כבשו וחלקו
 O4 : מן האלקי : O6 : אלקי : O2 F : האלוה : O1 O3 L : אלוה : O1² : eras. O6 N F L :
 L : לא נקריב קרבן ולא נשחר : O1 O2 O3 O4 O6 N F : קרבן לא נשחר : N : האלוה :
 2 O1 O2 O3 : אשר יבחר : F : מן הקרבן : O6 : במקום : O1 O2 O3 O4 N L : מן המקום
 O1 O2 O3 : אזי : O4 O6 : והי : O1 O2 O3 N F L : והי : O4 : הנבחר : O6 N F L :
 L : איותה למושב לו : O1 O2 O3 O4 O6 N : איוה למושב לו : O6 : אז : O4 N F L :
 O4 O6 : אשר : O1 O2 O3 N F L : עד אשר : F : למושב לו אזה
 3 O3 : לא יוסיף להביא אבה : L : O1 : לא יוסיף אבה : O4 O6 F : O1² : יוסף לא אבה
 : O1² : מעון : F : הבינו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : O2 N : לא אוסיף אבא
 O4 O6 : בואם : O1 O2 O3 N F L : באו : O1 O2 O3 O4 N F L : ומעון : O6 : במעון
 4 N : היות : O1 O2 O3 F L : היותם : F : ולגבעון : O1 O2 O3 O4 O6 N L : ולגבעון
 O1 O2 O3 : בקושר : emendavit Posnanski : במושר : O4 : עמדתם היות : O6 : עמדתם
 O1 O2 O3 N F : הוטר : O6 : הבמה : L : בן אשר : O4 : שם בארר : O1² : שם בקושי : N
 L : om. O4 F : O1 O2 O3 O6 N L : רק : O6 : נאסרה : O4 : לא הוטר : L
 : F (fin. f. 37 v.) : להקריב בן בבמה : O1 O2 O4 N : להקריב בבמה
 L : גררים : O1 O3 : גרבות : O2 O4 O6 N : גרבה : O6 : om. O3 L : להקריב בבמות
 om. F : verba גרר Post : L : גרבות : O1 O2 O3 O4 O6 N F : גרר : om. F :
 habet O6.
 5 O4 O6 F : הוטר : O1 O2 O3 N L : יוכלו להקריב : cett. : חטאת : O4 : חטאות
 O1 O2 O3 O4 O6 N L : שנבנה : N : בהמות : O1 O2 O3 O4 O6 F L : בבמות
 F : נבנה
 6 O1 O2 : והוא : O1 N : כל הימים : O6 : עלי כל הימים : O1 O3 O4 F L : כל הימים
 O3 : המוחה והנחילה : O1 O4 O6 N F L : המנוחה והנחלה : O4 O6 F : והיא : O3 N L :
 om. O3 F : O6 : עלי : O1 O2 O4 N L : אבינו : O2 : מנוחה ונחלה

padre¹. Entonces se prohibieron terminantemente los lugares altos y fueron abandonados², incluso más espontáneamente de lo que estaban dispuestos. Y ni aun después de que Israel hubo sido deportado y se dispersó, **volvieron a ser autorizados como al principio**³.

«Aportaré a mis palabras una prueba [tomada] de Ananías, Misael y Azarías. Cuando se encontraban en la Cautividad de Babilonia⁴, y *fueron sometidos a prueba*⁵ y resultaron fieles, allí *no sacrificaron víctima alguna*⁶ *ni construyeron altar*⁷. Sólo tenían unos vanos abiertos en la cámara superior, donde oraban al Dios de los Cielos tres veces [al día]⁸. Todos los setenta años que allí permanecieron hundidos, no presentaron oblación ni sacrificio por la culpa, hasta que el escriba Esdrás
5 *tornó la corona a su antiguo [esplendor]*⁹ y se restauró y [re]construyó el Templo. Hasta que llegó el malvado Tito y destruyó la capital, y el culto

1.- Vid. Gé. 22, 2-4.

2.- Vid. Zēb. 115b y 118b, y Bēk. 4b.

3.- Yēb. 27b, *passim*. Lit. *tornaron a su autorización primera*.

4.- Desde las deportaciones de Nabucodonosor (597 y 586 a.C.) hasta el edicto de Ciro I el Grande de Persia (538 a.C.).

5.- Cfr. Sanh. 107a.

6.- Cfr. Le. 1, 2; *passim*.

7.- Cfr. Gé. 8, 20; *passim*.

8.- Cfr. Da. 6, 11.

9.- Cfr. Yom. 69b.

נגלה. / ומאז נאסרו הבמות מכל וכל ונעזבו, / אפילו ממה שהתנרבו. / ואף לאחר שגלו
 ישראל ונתפזרו, / להתירן הראשון לא חזרו. / ולדבריי אביא ראיה מחנניה משאל
 ועזריה. / כשהיו בבבל בשביה, / ובאו בנסיון ונאמנו, / קרבו לא הקריבו שם ומזבח
 לא בנו, / רק כווין פתיון להו בעליתא / דמצלו לאלהא דשמיא זמנין תלתא. / וכל
 שבעים שנה שנשתקעו שם, / לא הקריבו מנחה ואשם, / עד שהחזיר עזרא הסופר עטרה
 ליושנה / ונשתכלל הבית ונבנה. / עד שבא טיטוס הרשע והחריב הבירה, / וחזרה העבודה

5

- 1 O1 O2 O3 O4 N F L : מכל וכל ונעזבו | L ומאז : O1 O2 O3 O4 O6 N F L : אז
 O1 O2 O3 O4 O6 : ואף | O2 מה : O1 O3 O4 O6 N F L : ממה | O6 ומכל וכל ונעזבו
 O4 : שגלה : O1 O2 O3 O6 N F L : שגלו | F : אך : N L :
- 2 O1² O2 O4 O6 N F L : ולדבריי | F להתירן : O1 O2 O3 O4 O6 N L : להתירן
 O1 O2 O3 L : מחנניה | O3 O4 O6 N : ראיה : O1 O2 F L : ראיה | O1 O3 : לדבריי
 O2 O3 O4 : מישאל | O4 מרניאל חנניא : O6 F : מרניאל חנניה : O1² N : מחנניא
 O1 ומישאל : O6 N F L :
- 3 O1 O2 O2 N | O2 N ועזריה : O3 O4 O6 (fin. f. 20 v.) : ועזריה : O1 F L : ועזריה
 O2 | בבל : O1 O3 O4 O6 N F L : בבבל | N F : בשהיה : O4 בשהיה : O3 O6 L :
 sequentiam בשביה Post | F השביה : O6 בשביה : O1 O2 O3 O4 N L : בשביה
 habent | ונאמנו tras. O4, quae cett. post : ומזבח לא בנו קרבו לא
 O4 ונבנה : O1 O2 O3 N L : ונאמנו : O2 N : וכמו : O6 שבאו : O1 O3 O4 F L :
 O1 O3 O4 O6 N L : ומזבח | F ובקרבו : O1 O2 O3 O4 O6 N L : קרבו | O6 F :
 F : והבמה : O2 מזבח :
- 4 O1² O2 O3 O4 N F L : כווין | F נבנה : O2 בנאו : O1 O3 O4 O6 N L : בנו
 O1 O2 O3 : להו | O4 L : פתיון : O1 O2 N : פתיון : O3 O6 F : פתיון | O1 O6 : כווין
 O1 O2 : דמצלו | O2 בעליתא : O1 O3 O4 O6 N F L : בעליתא | O4 O6 : ליה : N F L :
 O4 : לאלקא : O6 L : לאלהא | O4 ומצלא : F ומצלי : O6 ומצלי : L : ומצלא : O3 N :
 O1² שמיא : O1 O2 O3 O6 N F L : דשמיא | O1² לאלהי : O1 O2 O3 N F : לאלה
 O1 O2 O3 O6 N F L : תלתא | O1 O2 O3 N L : זמנא : O1² O4 O6 F : זמנין | O4
 O4 : תלתא :
- 5 O1 O2 O4 O6 N F L : om. O3 | שנה | O6 עד : O1 O2 O3 O4 N F L : שבעים
 O1 O2 O3 N L : ואשם | O6 קרבנות מנחות : O1 O2 O3 O4 F N L : מנחה
 O1 O2 O3 O4 N F L : הסופר | O6 וחטאת ואשם על העונות : O4 F : חטאת ואשם
 O1 O3 O4 N F : העטרה : O2 O6 L : עטרה | om. O6 :
- 6 O6 ונשתכללה : O4 ונשתכלל : L : ונשתכלל : O1 O2 O3 N F : ונשתכלל
 O1 O2 O3 : שבא טיטוס | O4 O6 הבירה על מבונה : O1 O2 O3 N F L : הבית ונבנה
 N | ומחריב : F : מחריב : O1 O2 O3 O4 O6 L : מחריב | F שטיטוס : O4 O6 N L :
 O1 O3 O4 O6 N F L : העבודה | O2 O6 : וחזר : O1 O3 O4 N F L : וחזרה

volvió a ser prohibido¹, y en lugar de este culto *se regularon las oraciones*² que se acostumbraba a decir en todas las comunidades. Ya explicaron los sabios de *la sala circular*³: "¿Cuál es el culto que hay en el corazón? Has de decir que éste es la oración"⁴.

«Y, en verdad, señora mía, tampoco se han conocido sacerdotes legítimos, porque se mezclaron *con familias indignas*⁵, y *desposaron a mujeres impropias y se casaron con mujeres extranjeras*⁶. Parte de ellos nacieron de los ilegítimados⁷ [para el sacerdocio] y parte de ellos nacieron de los profanos, y jamás se aclarará el asunto hasta que se presente el [Sumo] Sacerdote para [servirse de] los 'Urim wē-tummim»⁸.

1.- Lit. *volvió a su prohibición*.

2.- Cfr. Bēr. 33a.

3.- Cfr. Sanh. 36b y Hull. 5a. Referencia -inexacta- al Sanhedrín, que se reunía en una pieza de forma semicircular.

4.- Ta'a. 2a.

5.- Cfr. Git. 28a; vid. Qidd. 4a.

6.- Esd. 10, 18. El matrimonio con extranjeras les estaba vedado no sólo a los sacerdotes, sino a todos los judíos. Vid. De. 7, 3-4; Esd. 9-10 y Kēt. 23a.

7.- Cfr. Qidd. 77a.

8.- Ne. 7, 65. Instrumentos sacerdotales que se mencionan en Éx. 28, 30; Le. 8, 8; I Sa. 28, 6; *passim*. Eran una especie de suertes sagradas mediante las que se practicaba la adivinación. Las formaban probablemente unos guijarros o dados o bastoncillos que el sacerdote sacaba del 'efod. Según Esd. 2, 63; Ne. 7, 65; y Sot. 48a, su uso se perdió en el II Templo. Vid. R. DE VAUX, *Instituciones del Antiguo Testamento*, pp. 456-458.

לאיסורה, / וכנגד העבודה נתקנו התפילות / אשר הורגלו לומר בכל הקהילות. / וכבר
דרשו חכמי גורן עגולה: / איזו היא עבודה שהיא בלב, הוי אומר: 'זו תפילה'. / וגם
אמנה, ארונתי, כהנים מיוחדים לא נודעו, / כי הם בין משפחות פסולות נטמעו, / ונשאו
נשים בלתי ראויות / והושיבו נשים נכריות. / מקצתם נולדו מן (ה)פסולים, / ומקצתם
נולדו מן חללים, / ולא יתברר הדבר לעולמים, / עד עמיד הכהן לאורים ותומים. /

5

- 1 O1 O3 O4 העבודה | N לאסורה : O4 O6 F L (fin. f. 130 v.) O1 O2 O3 לאיסורה |
O3 נתקיל : L נתקן : F נתקנה : O1 O2 O4 O6 N נתקנו | O2 עבודה : O6 N F L
: O1 O3 O4 O6 N F L הקהילות | F הרגילו : O1 O2 O3 O4 O6 N L הורגלו
O2 התפילות והקהילות.
- 2 O2 חכמים : O1 O3 O4 O6 N F L חכמי | O2 fin. f. 30 r.; omn.; דרשו
L איזו היא | O1 O4 N F גורן העגולה : O3 L הגורן העגולה : O2 O6 O1² גורן עגולה
: O1 O2 O4 O6 N עבודה | O4 איזה : O1 O6 N F איזהו : O2 O3 איזו :
: O1 O3 N F L הוי | cett. שבלב : O3 שהיא בלב | F דברים : O3 L העבודה
: O1 O2 N F L זו | om. O4 O6 : om. O1 O2 O3 N F L אומר | O4 O6 om. : O2 הוא
: O1 O3 O4 O6 N L התפילה : O2 F תפילה | O6 זה : O3 זהו : O4 זוהי
- 3 O1 O3 O4 O6 N F : om. O2 O4 ארונתי | O6 F L אמנם : O1 O3 N אמנה |
: om. O2 O1 O3 O4 O6 N F L כהנים | L ארונתי המלכה : O2 ארונתי
O4 נודעים : O1 O2 O3 O6 N F L נודעו | F habet ברור verbum לא Ante
O2 המשפחות : O1 O3 O4 N L משפחות | L הוי : O6 המה : O1 O2 O3 O4 N F הם
N בשומעו : O4 נטמעו : O2 נטמא : O3 L נטמאו : O1 O6 F נטמעו | O6 F
O1 O2 O3 O4 והושיבו | O6 בלתי להם ראויות : O1 O2 O3 O4 N F בלתי ראויות |
: O1 O2 O3 O4 O6 N L הפסולים : seclusi articulum פסולים | L גם : O6 N F
O2 F מקצתם : O1 O3 O4 O6 N L ומקצתם | F הפסולות
- 5 O4 F מן החללים : O6 מן חללים | om. O4 O6 : O1 O2 O3 N F L נולדו |
F נתברר הדבר : O1 O3 O4 O6 N L יתברר הדבר | O1 O2 O3 O6 N L חללים
: omn.; L fin. ותומים | O4 כהן : O1 O2 O3 O6 N F L הכהן | O2 יתברר דבר
f. 21 r.

Y dijo la reina: «Pero dame una explicación lógica de por qué no sería aceptable para Dios *una ofrenda en un lugar puro y una oblación pura*¹. ¿Y qué [importa] si presentamos una ofrenda en la India o en Etiopía o, por así decirlo, en Jerusalén, con tal que nuestra intención se dirija a **nuestro Padre, que está en los cielos?**»²

Y respondió 'Aḥitub: «**¡Es mi secreto! ¡Es mi secreto!**³, y la razón *está oculta junto a mí*⁴ y no es dado revelarla a todo el que lo exige. Pero yo me apoyaré en la bondad de tu intención [para hacerlo].

5 Ten presente que **el Pais de la Hermosura**⁵, está en el centro de todos los países y es el punto equidistante de todos los confines⁶. Como el corazón del hombre es más valioso que todos los miembros del organismo, así también él

1.- Cfr. Mal. 1, 11.

2.- 'Abbot V, 20.

3.- Is. 24, 6 y Sanh. 94a.

4.- Cfr. De. 32, 34.

5.- Da. 11, 41 y 11, 46.

6.- Vid. Sanh. 37a, Cant. Rab. VII, 5; *passim*. Lit. *es central para todos los países y está en el medio de todos los confines*.

ותאמר המלכה: "אבל הודיעני סברה: / למה לא יהיו מקובלים
לה' קרבן במקום טהרה ומנחה טהורה? / ומה אם נקרים קרבן בהורו או בבוש, (רוצה)
(לומר) בירושלים, / רק שנכווין לאבינו שבשמים?" /

ויען אחיטוב: «רזי לי, רזי לי, / והטעם כמוס אצלי, /
5 ולא ניתן לגלות לכל טוען. / אבל אני על טוב כוונתך אשען. / דעי כי ארץ
הצבי ממוצעת בין כל הארצות / ובאמצע לכל הקצוות. / כמו לב האדם יקר מכל איברי

- 1 O1 סברא | Ante F scr. i. m. scil. cap. quadragesimum quartum ותאמר
N : יהי מקובלים : O1 O3 יהיו מקובלים | O4 סברה : O2 O3 O6 N F L :
O6 יקובל : O4 F : יהא מקובל : O2 יהיה מקובלים : L : יהא מקובלים
- 2 O1 O2 O3 O4 ומנחה טהורה | O6 לאלקיך רק : O1 O2 O3 O4 N F L : לה' קרבן
O4 למה : O4 מה לי : O6 F : ומה לי : O1 O2 N L : ומה | O6 om. : N F L :
O1² O2 בבוש | O4 O6 בהורו : L קרבן בהורי : O1 O2 O3 N F : קרבן בהורו
O3 O4 N F L : O1 בבוש : om. O6.
- 3 O1² כמו : O4 F : ומה לי : O1 O2 O3 O6 N : ר"ל : solvi abbreviationem רוצה לומר
O1 O3 O4 N L : רק שנכווין | O3 ביה שלים : O1 O2 O4 O6 N F L : בירושלים | L :
N. לאביז : O1 O2 O3 O4 O6 F L : לאבינו | O6 אם נתכוון : O3 F : רק שנתכוון
- 4 O6 רזה לי : (fin. f. 19 v.) O4 רזא לי רזא לי : O1 O2 O3 N F L : רזי לי רזי לי
N. והטעם במוס : O6 כי הטעם במוס : O1 O2 O3 O4 F L : והטעם כמוס
- 5 O1² F L : ניתן | om. O4 O6 : O1 O2 O3 N F L : ולא ניתן ... על טוב כוונתך אשען
L : על טוב חכמתך : O1 O2 O3 N : אני על טוב כוונתך | O1 O2 O3 N : נמנעו
O1 O4 O6 L : דעי | O2 אשען : O1 O3 N F L : אשען | F טוב בעתך
O2 O3 N F.
- 6 O3 L : ממוצעות : O1 O2 O4 O6 N F : ממוצעת | F fin. f. 38 r. : omn. הצבי
O3 O4 O6 N F L : הארצות | O1 O2 O3 N : לכל : L בכל : O4 O6 F : בין כל
F : ובחוג : N ואמצע : O1 O2 O3 L : ובאמצע | O1 O2 לכל ארצות
O1 O3 N L : לכל הקצוות | O4 והיא מרחק המחוב : O6 והיא מרבז המהוג
O1 כמו לב האדם | O4 O6 לכל הקצוות והחצוות : F כל הקצוות : O2 לכל הקצוות
O1 O2 O3 F L : יקר מכל איברי | O2 כמו לב אדם : O4 O6 כלב האדם : O3 N F L :
O6 היקרה מכל : O4 היקר מן כל : N יקר מכל אברי :

es más valioso que todo [*país del*] *olvido*¹, y por eso *lo escogió Dios como heredad*² y asentó en él *a los elegidos como propiedad particular*³ [*suya*]. Y el *Monte de la Mirra, Colina del Incienso*⁴, es el *vértice y la piedra angular*⁵ situada frente al *Trono de la Gloria*⁶ y [bien] conocida, y desde allí recibe [su gobierno] y emana. Mas el resto de los países [lo] reciben de los príncipes del exterior, a quienes Dios se los repartió para que fueran [sus] lugartenientes. Por eso, el resto de los países se nutren de los rigores de la impureza⁷, y su atmósfera *abunda en polución*⁸. ¿Cómo subirán ante el Santo, ¡bendito sea!, como algo grato y cómo aceptará *el interior del exterior*?⁹ Pero el País Elegido se nutre de un lugar de pureza y *acude al Abrevadero*¹⁰, y sus

1.- Cfr. Sal. 85, 13.

2.- Cfr. Sal. 33, 12.

3.- Cfr. Sal. 135, 4.

4.- Cfr. Ca. 4, 6. Aquí en alusión al monte Moria, sobre el que se levantaba el Templo de Jerusalén.

5.- Cfr. Sal. 118, 22.

6.- Bēr. 59a, Pēs. 54a, *passim*.

7.- Lit. *de las fuerzas de la impureza*.

8.- Cfr. Ez. 24, 12.

9.- Cfr. *Melek 'Amun*, himno *yoser* para el segundo día de R'oš ha-Šanah. Hay un juego de palabras por la antítesis *interior / exterior*, cuyo significado habitual es *alimento / vestido*. En otros contextos (Měg. 24b, *passim*), el término *hison* (= externo) tiene el significado añadido de *hereje*.

10.- Cfr. Gé. 24, 20. En referencia a Dios, en el que está *la fuente de la vida* (Sal. 36, 10) y que es *la fuente del agua viva* (Je. 2, 13 y 17, 13).

senderos son preciosos y bellos con tal que no lo mancillen los pecadores. Hermoso es para el Puro recibir [ofrendas] de los puros en un lugar puro, y hermoso es para el Santo recibir ornato de santos en un lugar santo¹. Así encontramos que dicen los probos sabios: "El clima de la tierra de Israel desarrolla la sabiduría"². Pero el clima de la tierra de los gentiles es de difícil olvido y causante de amplia cerrazón y estupidez».

Y sucedió que al concluir³ 'Ahitub de revelar su
5 secreto⁴, respondió el escudero sobre cuyo brazo se apoyaba la reina⁵,
diciendo: «'Ahitub, maestro nuestro, de ti he aprendido, y la lógica lo aprueba
y mi opinión está de acuerdo, que Dios, ¡bendito sea!, no es un cuerpo ni está
dotado de materia, y todo el que cree en la materialidad [divina] es un hereje
y un renegado. Y no captarán en Él características⁶ del cuerpo, como el

1.- Vid. Mal. 1, 11. Según Naz. 56b, Gé. Rab. XIV, 8 y *Pirke dē-Rabbi 'Eli'ezer* 12, Adán fue creado en un lugar santo y puro, donde con el correr de los siglos se levantaría el Templo.

2.- B.B. 158b.

3.- Gé. 27, 30 y Ju. 3, 8. Desde aquí divergen los mss. O1 O2 O3 N F L de los mss. O4 (hasta la p. 213) y O6 (hasta la p. 212) en la parte final del debate sobre los sacrificios. Edito la versión de estos dos mss. en un apéndice (*infra*, pp. 223-225).

4.- Cfr. Pr. 11, 13 y 25, 9.

5.- Cfr. II Re. 7, 19.

6.- Heb. *maššigim*, término polisémico: *características* / *los que captan*.

*sentido y el accidente, sino que se le ha de llamar simple desde cualquiera de sus lados*¹. Si tal es, ¿qué provecho² hay para Él en el culto y por qué instó a la comunidad a ofrecerle víctimas perpetuas y sacrificios³, ofrendas del ara⁴ y *fragancia de aromas*?⁵. Y está escrito a las claras⁶ en la perícopa de Noé: **Y Dios percibió el fragante aroma**⁷. Ahora, maestro mío, introduce la razón en mi corazón, pues sé que *ningún misterio está atado para ti*⁸.

5 Y el maestro respondió diciendo: «Has hecho bien en preguntar. Has descendido a las honduras de las preguntas y yo te rescataré⁹. Ten presente que en esta razón divergieron dos altas y elevadas eminencias¹⁰, grandes del país y sabios sapientísimos¹¹ en los que se mantuvo la razón¹²: Nahmánides y Maimónides¹³. Y [primero] te daré a conocer con brevedad de palabras las ideas de Maimónides para que con él no te veas falto de especias».

«Decía que cuando los hijos del Íntegro¹⁴ permanecieron largo tiempo inmersos en Egipto y largo tiempo contaminados

1.- Cfr. MAIMÓNIDES, *Peruś la-Sanhedrin* cap. X, *Yēsodot ha-Dat* 3.

2.- Pës. 108b.

3.- Vid. Da. 8, 11-13; 11, 31 y 12, 11.

4.- Las partes de las víctimas que se quemaban sobre el altar : riñones, plexo hepático y cola. Vid. Yom. VI, 7.

5.- Cfr. Nú. 28, 6.

6.- Bër. 35a, Yom. 6a, *passim*.

7.- Gé. 8, 21.

8.- Cfr. Da. 4, 6.

9.- Rt. 4, 4.

10.- Lit. *cedros*, título de honor dado a los sabios más ilustres. Vid. endecha 'Arze ha-Lēhanon para el 9 del mes de 'Ab.

11.- Pr. 30, 24.

12.- Cfr. Je. 48, 11.

13.- Los mss. traen en acrónimos los nombres de ambos sabios: *Ha-Ramban* (= Nahmánides) y *Ha-Rambam* (= Maimónides).

14.- Epíteto de Jacob en Gé. 25, 27.

ומימר, / ולא ישיגוהו משיגי הגוף כמו החוש והמקרה, / אבל מכל צדדיו פשוט יקרא. /
 אם כן, מה תועלת לו בעבודה? / ולמה הזהיר על הערה / להקריב תמידים וזבחים, /
 אימורים וריח ניחוחים? / ובהדיא כתיב בפרשת נח: / "וירח ה'" את ריח הניחוח". /
 ועתה, מורי, הטעם בלבבי הכנס, / כי ידעתי שכל זה לך לא אניס". /

5

ויען הרב, ויאמר: "הטיבות לשאול; / יחרת בעמקי השאלות,
 ואנכי אגאל. / דע כי בטעם זה נחלקו שני ארזים גבוהים ורמים, / גדולי הארץ והמה
 מחוכמים, / אשר עמד טעמם בס: / הרמב"ן והרמב"ם. / ודברי הרמב"ם אודיעך בקוצר
 מלים, / יען אשר לא תחסר בו תבלין. / אמר כי כאשר בני תם במצרים זמן רב נשתקעו
 / ובין הכופרים זמן רב נטמעו, / ראו אותם בימים / עוברים לצבא השמים ונבליהם, /

- 1 N והמקרא : O1 O2 O3 L : O1 O2 O3 N : O1 ישיגוהו : F ישיגוהו 1
 O2 צידיו צדדיו : O1 O3 N F L : O1 צדדיו : F
- 2 O1 O2 זבחים : O3 N F L : O1 O2 (fin. f. 30 v.) ולמה : F י"ש : O1 O2 O3 N L : O1 לו 2
 O3 N F¹ L : F ומוספים : F
- 3 O1 בפרשת : N כתיבי : O1 O2 O3 F L : O1 O2 ובהדיא : O1 O3 N F L : O1
 O3 N F : F הניחוח : O1 : " : O2 O3 N F L : O2 ה" : O2 : L בפ" : O3 N F : N L
- 4 F אחרי הטעם : O1 O2 O3 N F² L : O1 O2 O3 N F L : O1 מורי 4
 O1 O2 שכל : F הטעם תבנים : O2 N : O1 O3 L : O1 תבנים : emendavi הכנס
 O2 לא אנס : O3 N L : O1 F : O1 לך לא אנוס : F כל : N : O1 כל : O3 L : O2
- 5 O1 O2 לשאול : Ante F scr. i. m. scil. cap. quadragesimum quintum : O1
 O3 N F L : O1 O2 O3 F L : O1 ידדתי : O1 O2 O3 F L : O1 ידדתי : O1² לשאל : O3 N F L :
 O2 N : O2 בעמק
- 6 O1 O2 O3 F L : O1 O2 O3 F (fin. f. 38 v.) : L : O1 אגאל : N : O1 O2 O3 F L : O1
 om. N : O1 O2 O3 N F : O1 ארזים : F : O1 גבוהים : L : O1 ארזים : O1 O2 O3 N F : O1
 O2 המה : O1 O3 N F L : O1 והמה : O2 ארץ : O1 O3 N F L : O1 הארץ
- 7 O1 O3 (fin. f. 131 v.) : O1 O3 טעמם : F : O1 חכמים : O2 N : O1 O3 L : O1 מחוכמים
 N L : O2 F : O1 O2 O3 N L : O1 בהם : F : O1 O2 O3 N L : O1 בהם : O2 טעם : N L :
 O1 הרמב"ם והרמב"ם : O2 : O1 הרמב"ם והרמב"ם : O3 : O1 הרמב"ם והרמב"ם : L : O1 הרמב"ם
 om. N : O2 : O1 O3 F L : O1 ודברי הרמב"ם
- 8 O3 : O1 ואמר : O2 F : O1² O2 F : O1 אמר : om. F : O1 O2 O3 N : O1 בו 8
 N : O1 כי כאשר בניהם : F : O1 כאשר בני תם : O1 O3 L : O1 כי כאשר בני תם : O1 N L : O1
 F בנוצרים : (fin. f. 21 v.) : O1 O2 O3 N L : O1 במצרים : O2 : O1 בניהם כי כאשר בניהם
- 9 O1 בימיהם : O2 וראה : O1 O3 N F L : O1 וראו : O1 O3 N F : O1 נטמאו : O1² O2 L : O1 נטמעו 9
 O1 N : O1 נבליהם : O2 שמים : O1 O3 N F L : O1 השמים : F : O1 בימים ההם : O2 O3 N L : O1
 O2 : O1 נבליהם : L : O1 נבליהם : O1² O3 F : O1 נבליהם

entre los infieles. veían a éstos en sus días dar culto al **Ejército de los Cielos**¹ y a sus seducciones y estaban pendientes de la constelación de Aries, que se sume en Libra y asciende². Y vieron que *su camino prosperaba*³ y hallaban en su hora el alivio. Por eso, los egipcios no inmolarían ganado ni aunque estuvieran hambrientos, pues *abominación para ellos eran los que sacrificaban*⁴. Y posiblemente *una pasión les subió de las entrañas al corazón*⁵, cuando *se estaban comiendo los ajos y las cebollas*⁶, bastos de materia y escasos de entendimiento. E irrumpió en su corazón la necesidad: que hay en su culto provecho y que en ellos hay reposo y el que se postra ante ellos es como quien se postra ante el Altísimo. ¿No has de ver que los

5 hombres de Alejandría vueltos a Egipto alzaron su voz contra el Profeta? "*Desde que dejamos de ofrecer incienso al Ejército de los Cielos* [-dijeron-] *carecimos de todo*"⁷. Y para alejar aquella perniciosa creencia, cuando los hijos del Íntegro alcanzaron la redención y la salvación, instituyó todo el culto para su *Nombre Singular*⁸, le mandó a su pueblo, todos a una, apartar los oráculos de falacia y seducción⁹, y ofrecerle únicamente a Él fuegos

1.- De. 4, 19; I Re. 22, 19; *passim*.

2.- Vid. Targum de Onqelos y Midraš ha-Gadol a Éx. 8, 22. Aries y Libra son constelaciones situadas simétricamente en el plano astral.

3.- Cfr. Je. 12, 1.

4.- Cfr. Éx. 8, 22.

5.- Cfr. Hag. 15b y Sanh. 75a.

6.- Cfr. Nú. 11, 5. por medio de estos sencillos alimentos, Alusión a la esclavitud de los israelitas en Egipto, en la que estos sencillos alimentos constituían básicamente su dieta. En ese pasaje el pueblo los nombra con añoranza en una de sus numerosas quejas contra Moisés durante el itinerario por el desierto.

7.- Cfr. Je. 44, 18.

8.- Cfr. Sanh. 56a, Šēb. 36a, *passim*. Vid. *supra*, p. 148, nota 9.

9.- La. 2, 14.

והיו משגיחים למזל טלה, / שבמאזנים שוקע והוא עולה, / וראו שדרכם צלחה, / וימצאו בשעתם הרווחה. / ועל כן לא יזבחו המצרים צאן / ואם יהיו רעבים, כי תועבתם הם מקריבים. / ואפשר עלה בלב מקצתם טינא / כאשר היו אוכלים השומים והבצלים, גסי חומר מעוטי בינת, / ועלתה בלבם איזולת: / אשר יש בעבודתם תועלת / ושיש בהם נוחה, / והמשתחוה להם במשתחוה לגבות. / הלא תראה אנשי אלכסנדריא ההזרים למצרים על הנביא הרימו קול: / זמאז חדלנו לקטר לצבא השמים חסרנו כל? / ולהרחיק אותה האמנה הגרועה, / בהשגיעו בני תם לגאולה וישועה / תיקן כל העבודה לשמו המיוחד. / וצוה לעמו, כולו כאחד, / להעתיק משאות שוא ומדורות / ולהקריב לו לבדו

5

- 1 $O1^2$ בשמאזנים: $O1 O2 O3 N F L$ | שבמאזנים F | והם: $O2$ | היו: $O1 O3 N L$ | והיו 1 $O1$ | וראוי: $O2 L$ | וראה: $O1^2 O3 N F$ | וראו $O1 O2 N$ | ישוקע: $O1^2 O3 F L$ | שוקע $O1 O2 O3$ | וימצאו F | בררבים הצלחה: $O2$ | שררבים הצלחה: $O1 O3 N L$ | שררבים צלחה $N L$ | F | וימצא: $N L$.
- 2 F | ועל: $N L$ | וע"כ: $O1 O2 O3$ | ועל כן: $O2 N$ | בשעת: $O1 O3 L$ | בשעתם: F | בשעתו 2 $F L$ | היו: $O1 O2 O3 N$ | יהיו F | הנוצרים: $O1$ | המצריים: $O2 O3 N L$ | המצרים | F | תועבתם: $O1 O2 O3 N L$ | תועבתם $O1 O2 O3 N L$ | ערבים: $O1^2 F$ | רעבים $O1^2 F$ | מקצתם $F L$ | עולה: $O1 O2 O3 N$ | עלה: L | כאשר: $O1 O2 O3 N F$ | ואפשר 3 $O1^2 F$ | היה: N | היו: $O1 O2 O3 L$ | היו $O2$ | במקצתם: $O1 O3 N$ | מקצותם: L | F | הבצלים והשומים: $O2$ | שומים והבצלים: $O1 O3 N L$ | השומים והבצלים
- 4 $O1 O2 O3$ | ועלתה F | מעוטה: $O1 O2 O3 N L$ | מעוטי: $O1 O2 O3 L$ | גם: $O1 O2 O3 L$ | גסי 4 $O1 O2$ | ושיש $O1 O2 O3 N L$ | $om.$ F | אשר יש בעבודתם תועלת F | לעלתה: $N L$ | $N F$ | ושונא: $O3 L$.
- 5 $O2 N$ | והשתחוה: $O3 F L$ | והמשתחוה $O1^2 F$ | נוחה: $O1 O2 O3 N L$ | נוחה 5 $O1 O3 N F L$ | במשתחוה: $O2 N$ | לעב: $O1 O3 F L$ | להם $O1$ | והשתחוה: F | אלכס נרים: N | אלכסנדריא: $O1 O2 O3 L$ | אלכסנדריא $O2$ | כאשר המשתחוה: F | לנוצרים: $O1 O2 O3 N L$ | למצרים
- 6 $O1 O3$ | לצבא $O1 O2 O3 N L$ | זמעת: F | זמאז N | הרימו: $O1 O2 O3 F L$ | הרימו 6 $N F L$ | L | מסרנו: $N F$ | חזרנו: $O1 O2 O3$ | חסרנו $O2$ | הצבא: $N F L$.
- 7 F | אורה אמונה: N | אותו האמונה: $O1 O3$ | אותה האמונה: L | אותה האמונה 7 $O1 O2 O3 N L$ | וישועה $O2 N$ | כשהגיע: $O1 O3 F L$ | כשהגיעו $O2$ | האמונה: $O2 N$ | לשאול: $O1 O3 F L$ | לשמו N | תיקון: $O1 O2 O3 F L$ | תיקן $om.$ F .
- 8 $O1 N F L$ | להעתיק $O2$ | לעשות כולם: F | לעמו כולם: $O1 O3 N L$ | לעמו כולו 8 $O1$ | ממשאה: $O1^2 O2 O3 N F$ | ממשאות: L | משאות $O3$ | להרחיק: $O2$ | לעתיק: $om.$ $O2$ | $O1 O3 N F L$ | לבדו $O2 F$ | להקריב: $O1 O3 N L$ | ולהקריב

aromáticos¹. Y se apartaron de la creencia [aquella] hasta que llegaron al sentido, y les mandó presentar **dos veces al día corderos de un año como holocausto**² conforme a su prescripción, de suerte que subieran a Él **como algo grato**³, [lo] contrario de [aquello que se dice]: **Pues todo pastor de ovejas es abominable para los egipcios**⁴. Y con la inmolación [de víctimas] para Dios hallaron prosperidad y, por ende, *encontraron reposo*⁵. De no haber sido por este sentido, posiblemente hubiera habido en ellos *una raíz productora de veneno y ajeno que habría desviado su corazón*⁶ para ir *por los caminos de los pecadores*⁷ a dar culto a las *estrellas*⁸, como vieron en el lugar en que habían crecido, y es de temer que se habrían pervertido. Esta es la exposición de Maimónides y su razón, tal como lo escuchamos en su nombre⁹.

«Mas vino detrás de él **su compañero y crítico**¹⁰, el rab Nahmánides¹¹. Puso objeciones a su[s] palabra[s], no le pareció [buena] su exposición, y *se apartó de su camino*¹². **Desaprobó su opinión**¹³ y dio al respecto una exposición más aceptable que ésta y más depurada que la flor de

1.- Cfr. Nú. 28, 2.

2.- Nú. 28, 3.

3.- Ex. 28, 38; Le. 22, 21; *passim*.

4.- Gé. 46, 34.

5.- Cfr. Je. 45, 3 y Rt. 1, 9.

6.- Cfr. De. 29, 17.

7.- Cfr. Sal. 1, 1.

8.- Lit. *constelaciones*.

9.- Vid. MAIMÓNIDES, *Moreh Nēbukim* III, 32, 46.

10.- Pr. 18, 17.

11.- Vid. *Comentario a Levítico* 1, 9.

12.- Cfr. II Sam. 20, 13.

13.- Sukk. 12a, R.H. 13a, *passim*. Lit. *blandió un hacha contra él*.

אשים ונחוחים. / והעתיקו מ>האמנה / עד שהגיעו אל הכוונה. / וצוה להקריב כבשים
 בני שנה, / שנים ליום עולה בתיקונה, / ויעלו אליו לרצון, / <להפך כי תועבת
 מצרים כל רועה צאן. / ומצאו בזביחה להשם הצלחה, / ומתוך כך מצאו מנוחה. /
 ואלמלא זאת הכוונה, / אפשר היות בם שורש פורה ראש ולענה / אשר לבבם פונה מן
 הכבוד / {וללכת בדרכי החוטאים המזלות לעבור, / כאשר ראו במקום אשר נתגדלו, /
 ויש לחוש שמא יתקלקלו. / זאת סברת הרמב"ם וטעמו / כאשר שמענו משמו. /

5

אבל בא אחריו רעהו וחקרו, / הרב הרמב"ן, <ואתקשה על דברו. /
 ולא נראה לו סברתו, ומדרכו הוגה, / ושדא ביה נרגא. / ונתן בו סברא מזו מקובלת /

- 1 *supplevi articulum* : מהאמנה | O2 ומרוחים : L נחוחים : O1 O3 N F : וניחוחים
 O1 O2 O3 L : שהגיעו | F מאמונה לאמונה : O2 מאמונה : O1 O3 N L : מאמנה
 N F : שהגיע
- 2 *supplevi* להפך כי | L קבלו : F כתקנה ויעלו : O1 O2 O3 N : בתיקונה ויעלו
 O1 O3 N : היפוך כי : O2 הפך כל : O1² הפך כי : *praepositionem* :
 N : תועבות : O1 O2 O3 N L : תועבת | L כי : F הפוך כי
- 3 O2 רעה : N F כל רועי : O1 O3 L כל רועה | F הנוצרים : O1 O2 O3 N L : מצרים
 F : מתוך : O1 O2 O3 N L : ומתוך | F לשם : O1 O2 O3 N L : להשם
- 4 O1 O2 O3 N L : בה : F בם שורש | N F L : O1 O2 O3 (fin. f. 132 r.) : הכוונה
verba ולענה Post | O1 O2 O3 N F L : לבבו : *emendavit Posnanki* : לבבם
 O2. *scr. iterum* ראש ולענה אשר לבבו פונה
- 5 O1 O2 וללכת : *seclusi coniunctionem* : ללכת | L הכבודה : O1 O2 O3 N F : הכבוד
 F : המזלות | O1² בדרך : O2 בדרך : O1 O3 N F L : בדרך | O3 N F L :
 L : והבודה : O3 לעבודה : O1 O2 N F : לעבוד | O1 O2 O3 N L : להמזלות
 L : אשר נתגדלו : N אשר נתגילו : F שנתגדלו : O1 O2 O3 : אשר נתגדלו
- 6 F (fin. f. 39 r.) : זאת סברת הרמב"ם | O1 O3 F L : יקלקלו : O2 נתקלקלו : O1² N : יתקלקלו
 O1 O3 N F L : כאשר שמענו משמו | O1 O2 O3 N L : זאת היא הסברא : (fin. f. 39 r.)
 om. O2.
- 7 O2 רעהו חקרו : O1 N רעהו וחקרו | O3 L האחרון : O1 O2 N : אחרון : O1² F : אחרון
 F : הרמב"ן : O1 O3 הרב הרמב"ן | O3 L רעהו : F חבירו רעהו וחקרו
 O1 L : הקשה על דברו | L כי הרמב"ן : O2 (fin. f. 31 r.) N : הרב הרמב"ם
 O3 F : הקשה על דברו : O2 על דברו הקשה : N הקשו על דברו
- 8 O2 ומדרכי : F ודרכו : O1² מדרכו : O1 O3 ומדרכו | L גרמה : O1 O2 O3 N F : נראה
 N : ושריא ביה : O1 O2 O3 L : ושרא ביה | O2 הגיעה : O1 O3 N F L : הוגה | N :
 O2 O3 L : סברות : O1 N סברא | F ואמר : O1 O2 O3 N L : ונתן | F ושרא ביה
 O1 O3 L : מקובלת מזו : *mutavi ordinem* : מקובלת מזו : F סברא אחרת
 O2 : מקובלת : N מקובלת או : F מקובלת ברה

harina. Dijo que [Dios prescribió los sacrificios] *puesto que no hay hombre que no peque*¹, bien de pensamiento o de obra o de palabra, y hay quien *veloz de pies, yerra*² y se aparta del buen camino; quien [realiza] sus obras con rapiña y **las manos [suyas] son las manos de Esau**³. La sangre es el alma animal⁴, que anhela la perfección para inclinarse tras el camino del deseo **con el fin de arrastrar a lo irrigado**⁵. Y era de justicia para el alma desenfrenada que ofreciera **vida por vida**⁶, y la reparación del que [re]conoce una execración dentro de sí mismo es **mano por mano, pie por pie**⁷. Pero Dios 5 *tuvo misericordia con su criatura*⁸, y aceptó de ella su sacrificio sustitutorio. Y le mandó al hombre presentar una víctima por la maldad de sus acciones y *que impusiera las manos sobre ella*⁹ y *confesara [sus pecados] ante su Creador*¹⁰ en reparación de los estragos que causó su lengua¹¹. Y que quemase *con fuego llameante*¹² entrañas y riñones, instrumentos del

1.- Cfr. I Re. 8, 46.

2.- Cfr. Pr. 19, 2. Según 'Erub. 100b, esta frase se aplica al carente de conocimiento, que actúa precipitadamente. Vid. Pr. 6, 8.

3.- Gé. 27, 22.

4.- Vid. Le. 17, 11 y 24, 18; Pr. 12, 10. Lit. *el alma de la animalidad*.

5.- De. 29, 18. La distinción de tres almas (vegetal, animal y racional) pasa de la filosofía griega (Aristóteles, *De anima* II, 1, 412a, 27) a la judía a través de los neoplatónicos (Isaac Israeli, Pseudo-Bahyah y Selomoh ibn Gabirol, etc). Siguiendo el comentario de Nahmánides a De. 29, 18, alude el texto al intento de las tendencias del alma animal (lo seco) por dominar a las virtudes del alma racional (lo irrigado). 'Ahitub se sirve de este versículo en su réplica a 'Ezer sobre el tema de la usura; vid. *supra*, p. 181.

6.- Éx. 21, 23.

7.- Éx. 21, 24.

8.- Cfr. Gé. 24, 12.

9.- Cfr. Nú. 27, 23.

10.- Cfr. Le. 5, 5; Nú. 5, 7; *passim*.

11.- Lit. *que seccionó su habla*.

12.- Cfr. Os. 7, 6 y La. 2, 3. Aquí el ms. O6 vuelve a leer con los mss. O1, O2, O3, N, F, L después de sus grandes diferencias, que empiezan en la p. 208 y ahora concluyen. Edito las mismas en las pp. 223-225.

ונקיייה מסולת / אמר כי בעבור שאין אדם שלא יחטא / במחשבה, במעשה או במבטא.
 / ויש אף ברגליו חוטא / ומדרך הטובה נוטה, / אשר בגזל מעשיו / והידיים ידי עשן,
 / והרם הוא נפש הבהמיות, / אשר מתאוה השלימות / לנשות אחרי דרך התאוה, / למען
 ספות הרווה. / והיה מן הרין לנפש השובבה, / נפש תחת נפש להקריבה; / ותמור היורע
 בעצמו פגל, / יד תחת יד, רגל תחת רגל. / והשם עשה חסד עם בריותו, / וקיבל
 ממנו תמורתו. / וצוה על האדם להביא קרבן על רוע מפעליו, / ויסמוך ידיו עליו. /
 ויתודה לפני יוצרו תמור דבתו רבירו. / וישרוף באש להבה / קרב וכליות, כלי המחשבה,
 / ויקטיר הכרעים / תמור ריצה להרע רגלים. / ויזרוק על המזבח הדמים / כדי לזכר

5

- 1 O1 אמר כי F | מסולת : O1 O2 O3 N L | O2 ונקיים : O1 O3 N F L | ונקייה O1
 O3 N F L : O1 O3 N F L | O1 שלא יחטא F | נורע : O1 O2 O3 N L | O2 כי : O3 N F L :
 O2 | במחשבה : O1 במחשבה : L הן במחשבה : O3 N F : O2 לא יחטא
 F. מעשה : O2 א במעשה : O1 במעשה : O3 N L : O3 או במעשה
- 2 F : אשר בגזל : O1 O2 N L | אשר בגזל : O1 O2 O3 N L | O2 או בגזלו : O1 O3 N F L | בגזלו O1
 F. וידים : O1 O2 O3 N L | והידיים O3 | עשה בגזל
- 3 L | היו הנפש : O1 O3 N F | הוא הנפש : O2 הוא נפש : O2 הרם : O1 O3 N F L | והרם O1
 N עתאות : O1 O2 O3 L : F מתאות : O2 הבהמות : O1 O3 N F L | הבהמות
 O1 O2 O3 N L : O1 O2 O3 N L : O1 O2 N : O1 שלימות : O3 השלימות :
 om. F.
- 4 ותמור היורע : O3 L | השבבה : O1 O2 N F | השובבה : O1 O2 O3 N L | הנפש : O1 O2 O3 N F : F לנפש
 O2. ותאמר : F ותמור היותו : O3 L | ותמור היורע : O1² | ותמורת היורע : O1 N :
 O1 O2 עושה : emendavi : עשה : O1 O2 O3 F L | מפגל : N פיגול : emendavi : פגל O2
 O1 O3 N F L : ממנו : O1 O2 O3 N F L | בריותו : emendavi : בריותו : O3 N F L :
 O2 מהם
- 6 O1 O2 מפעליו : L תמורת : O3 תרומתו : O1 O2 N F : תמורתו : emendavi : תמורתו O2
 O3 N F : O2 ידו : O1 O3 N L | ידיו : L פעליו : O3 N F : O2 F.
- 7 O1² : תמורת : O1 O2 O3 N F | תמור : O1 O2 O3 N (fin. f. 20 r.) F L | תמיר
 O1 O2 O3 N L : רבירו : N הכתר : O2 הכתר : O1 F : רכרת : O3 L | רכרת : L תמיר
 Hoc loco in medias res O1 O3 N L. O2 כאש : O1 O3 N L. O2² O6 F : כאש : O1 O2 O3 N L. Vid. f. 208 l. 5
 et ff. 223-225 | קרב : O1 O6 N F : קרבן : O1² O2 O3 L | וכליות : O1 O2 O3 O6
 F : המחשבה : F בני : O2 N : כלי : O1 O3 O6 L : כלי : O1² | כליות : O1 N F L :
 O1 O2 O3 O6 N L. מחשבה
- 8 O1 O2 O3 O6 N F : תמור : N וקטור : O2 F : וקטור : O3 O6 L : וקטיר : O1 וקטיר O1
 O3 : ריצת רגלים להרע : O1 O6 N F : ריצה להרע רגלים : L תמיר : O1² : תמורת
 O1 O2 O3 N F L. O6 דמים : O2 ריצת להרע : L להרע ריצת רגלים

pensamiento¹, y que abrasara las extremidades en reparación por *la carrera de los pies a obrar el mal*², y que *rociase con la sangre el altar*³ para purificar de taras el alma. Y mandó ofrecer [sacrificios] **dos veces cada día**⁴, porque el hombre peca cada día: por el mal pensamiento del día expía el del atardecer, y por el de la noche expía el del amanecer. Y si *el corazón te palpita*⁵ y el espíritu te arrebatara por la palabra "y Dios percibió el grato aroma"⁶, ten presente que **el aroma no es nada**⁷, pero aceptó con complacencia su intención. Y Onquelos⁸ tradujo el versículo conforme a su sentido: **y su ofrenda fue aceptada con agrado**⁹.

5 Y dijo la reina¹⁰: «Según la opinión del primero, es lógico que¹¹ la inmolación [de víctimas] esté abolida, pues aquella concepción ha cesado en este tiempo. Pero de acuerdo con la razón del segundo, si no lo hubiera prohibido el Omnipresente, *recaería sobre*

1.- Vid. Le. 4, 7-11. Los antiguos consideraban las vísceras como sede del pensamiento y de las pasiones del ser humano.

2.- *Widduy lē-Yom Kippur*. Vid. Le. 1, 13; 8, 21; y 9, 14.

3.- Cfr. Le. 8, 19; *passim*.

4.- Nú. 28, 3.

5.- Cfr. Bēr. 7b, Nidd. 3b, *passim*.

6.- Gé. 8, 21.

7.- Pës. 76b, 'A.Z. 66b.

8.- Prosélito judío del siglo II, autor de la más célebre traducción del Pentateuco al arameo (Targum de Onquelos) bajo la guía de R. Yěhošu'a y R. 'Eli'ezer. Vid. Měg. 3a, A.Z. 11a, Gé. Rab. LXX, 5; *passim*.

9.- Cfr. Targum de Onquelos a Génesis 8, 21.

10.- Aquí el ms. O4 vuelve a leer con el resto de los testimonios después de sus grandes divergencias, que se inician en la p. 208, terminan ahora, y edito en las pp. 223-225.

11.- Pës. 54b, Hag. 18a, *passim*.

*nosotros*¹ ofrecer holocaustos en abundancia, y *no habría de faltar el vino mezclado*² para expiar las impurezas del alma y para revestir a la manchada con ropas de fiesta»³.

Y dijo 'Aḥiṭub: «Aún te daré a conocer una gran razón sobre la que te apoyes y sustentas. Ten presente que esta es la regla, *muy terrible y encomiable*⁴; que no hay hombre digno de presentar ofrenda alguna al Altísimo hasta que Dios se le revele y le llegue la profecía, bien escuche [oráculos] o vea [visiones]. Sal a buscar entre todos los oferentes, [y verás] que nuestros venerados Patriarcas no presentaron ofrenda ni oblación hasta que se hicieron merecedores de la profecía por visión o por dicción. Y ésta era la intención de Balaam cuando salió a maldecir al pueblo: después que habló con él por la noche, le ordenó inmolar un novillo y un carnero»⁵.

1.- Cfr. Bēr. 18a.

2.- Cfr. Ca. 7, 3.

3.- Ez. 27, 20.

4.- Cfr. Sal. 96, 4 y I Cr. 16, 25.

5.- Vid. Nú. 22, 12 y 23, 2.

מוטל עלינו להקריב עולות לרוב, / והמוזג אל יחסר, / כרי לכפר על טומאות הנפש / ולהלביש המטונפת בגדי הופשׁ. /

ויאמר אחיטוב: ייש טעם גדול עוד; / אודיעך אשר תסמוך עליו ותסעור. / רע כי זה הכלל, / נורא מאוד ומהולל, / כי אין אדם ראוי להקריב קרבן לגבוה / עד שנגלה לו אלוה / והגיעה לו הנבואה, / או שמע או ראה. / צא ובקש בכל המקריבים, / אבותינו החביבים, / שלא הקריבו קרבן או תשורה / עד שזכו לנבואה במחזה או באמירה. / וזאת היתה הכוונה של בלעם / בצאתו לקלל את העם; / אחרי שריבר עמו

- 1 F (fin. O1 O2 O3 O6 N L : מוטל עלינו להקריב : O1 O2 O3 O6 N L : om. O6 f. 40 r.) : O4 היינו מקריבים : N. טומאות : O1 O2 O3 O4 O6 F L :
- 2 F : ולהלביש מטונפת : emendavit Posnanski ולהלביש המטונפת : O2 להלבישה מטונפת : O1 O3 ולהלבישה מטונפת : O4 N : N. מבגדי : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O6 ולהלבישה : L ולהלביש לטינופה :
- 3 O6 habet אותו verbum אודיעך Ante O1 O2 O3 N L : טעם : O4 O6 F : O1 O2 O3 O4 O6 F L : אשר : O1 O2 O3 N L : תסמוך עליו : N ואשר : O1 O2 O3 O4 O6 F L : O4 O6 F. עליו תסמוך :
- 4 O1 O2 O3 O4 N F L : ראוי : O2 האדם : O1 O3 O4 O6 N F L : O2 לקרוב : O4 להקריב : O1 O3 O6 N F L : O6 ראוי :
- 5 O1 O2 N F : עד שנגלה לו : O1 O2 O3 N L : כרי לגבוה : O4 O6 F : O1 (fin. f. 113 r.) : O2 F : O3 קורם שנגלה אליו : O3 L : עד שעלה לו : O4 עד שנגלה עליו : L לאלוה : O6 אלקי : N אלהי : O4 האלוקה : O3 האלוה : O2 F : O1 וצא לבקש : O6 N : O1 וצא ובקש : O1 O2 O3 F : O4 וצא ובקש : O4 : O2 מכל : O1 O3 O4 O6 N F L : O2 מכל :
- 6 O1 O3 O4 : שלא הקריבו : O2 הקריבים : O3 L : המקריבים : O1 O4 O6 N F : O6 : O1 O2 O3 O4 O6 F : קרבן : O2 שלא קריבו : N ושלא הקריבו : L לא הקריבו : O6 : O1 שזכו : O4 F : תשורה : N או תשורה : O1 O2 O3 O6 L : om. N : O2 O3 O4 O6 L : לנבואה : O1 O2 O3 O6 N F L : N זכה : F : שזכה : O2 O3 O4 O6 L : במחזה : O1 O3 O6 F L : om. O2 N. :
- 7 O2 (fin. f. 31 v.) : זאת היתה : O6 וזאת היתה : O1 O3 O4 N F L : O4 O6 F : בוונת בלעם : O2 בוונה של בלעם : O1 O3 N L : O1 O2 O3 : שריבר עמו : om. F : O1 O2 O3 N L : עד : O1 O2 O3 N L : O4 : O1² אחר : O6 אחר : F. שריבר עמו השכינה : O4 שריברה עמו השכינה : O6 שריבר ה' עמו : N L :

Suficiente es para tí con esta exposición, *para el sabio con las insinuaciones*¹.

Y contestó el escudero: «Esta exposición con brevedad de palabras está [de sobra] sazónada y no necesita especias. La acogeré en mi corazón y **conmigo pernoctará**»².

Hízose de día, y la ensalzada reina *se sentaba en su trono como otras veces*³ y con palabras de gracia en su lengua, mientras que 'Ahitub *estaba sentado a su diestra*⁴. Y le dijo a 'Ahitub: «He aquí que oigo
5 de tu boca y me comunicas al oído que después de la muerte ganaremos el Jardín del Edén. [Esto] es habitual en tu boca, una palabra importante, una evocación de la vida del mundo venidero. Y tengo que hacerte una pregunta que *me llena de gran asombro*⁵, [pues] ya había una tradición en nuestras manos: que el Jardín del Edén aquel es un exuberante lugar. Allí hay árboles

1.- Cfr. Midraš Proverbios 22.

2.- Jb. 19, 4. Aquí termina el ms. O4.

3.- Cfr. I Sam. 20, 25.

4.- Cfr. I Re. 2, 19.

5.- Cfr. Yěb. 96b.

בליל, / צוה להקריב פר ואיל. / ורי לך בסברא זאת, / לחכימא ברמיזות. /

ויען השליש: סברא זו בקוצר מלין / מוטעמת, ואינה צריכה תבלין; /

אקבלנה בלבבי ואתי תלין. /

ויהי היום והמלכה המנושאה / יושבת כפעם בפעם על כסאה, / ורברו הן

על לשונה; / ואחיזוב יושב לימינה. / ותאמר לאחיזוב: "הנני שומעת מפיו ותשמיע לאזן

/ שאחרי המות נזכה לגן עדן; / ומורגל בפיו מלה חשובה; / זכרון לחיי העולם הבא. /

ויש לי לשאול ממך שאלה, / אשר תמהתי תמיה גדולה. / כבר קבלה בידעני, כי גן /

1 O1 N F L : בסברא זאת | O2 קרבן איל : O1 O3 O4 O6 N F L : פר ואיל |

O1 N L : לחכימא | O6 בעדה הזאת : O3 בזאת הסברא : O2 O4 בסברה הזאת

| O4 ולחכימי : F לחכמים : O2 ורי לחכימה : O3 ולחכימי : O6 לחכימה

O2 ברמיזה : L ברמיזא : O3 ברמיז : O1 O4 O6 N F : ברמיזות

2 N : סברא או : O4 סברא זאת : O6 סברא זו היא אמת : O1 O3 F L : סברא זו

N : בקיצור : O6 ובקוצר : O1 O2 O3 O4 F L : בקוצר | O2 סברא

omn.; O3 fin. f. 133 r. תבלין

3 O1 O3 O4 O6 N F L : בלבבי | O2 אקבלוהו : O1 O3 O4 O6 N F L : אקבלנה

N. תילין : O6 F L : (explicit hoc loco) O1 O2 O3 O4 תלין | O2 om.

4 Ante O1 O3 והמלכה | F scr. i. m. מ"ז scil. cap. quadragresimum septimum ויהי

O3 : בפעם בפעם : O1 O6 N F L : בפעם בפעם | O2 והמלאכה : O6 N F L :

O2. בפעם או בפעם

5 O1 O2 O3 N : שומע : O1² O6 F L : שוב : O1 O2 O3 N : שומעת | O1² O6 F L : יושב

F : תמיד ממך : O6 ב"פ מפיו : O1 O2 O3 N L : מפיו | O6 שמעתי : F L :

O1 O2 O3 N : ותשמיע | O6 habet ורברו אילו תמור על שפתותיה verba מפיו Post

O6. habet ככל עת זמן verba לאזן Post | O6 ותשמיע : F L :

6 O6 | habet של צריקים מיומם verba עדן Post | O1 O2 O3 N F L : מות : O6 המות

: O1 O3 O6 F : מלה חשובה | O6 וגב מורגל : O1 O2 O3 N F L : ומורגל

: O1 O2 O3 O6 N F L : לחיי | L דברים : N מילי חשובה : O2 מלא חשובה

: om. L. : O1 O2 O3 O6 N F : לי | O2 O3 N L : עולם : O1 O6 F : העולם | O1² חיי

7 N : תמהני : O1 O2 O3 F L : תמהתי | O1 O2 O3 N L : השאלה : O1² O6 F : שאלה

| O1² : תמיהא : O2 תמיהה : O6 תמי : O1 O3 N F L : תמיה | O6 עליה תמהתי

O6. שגן : O1 O2 O3 N F L : כי גן | O6 שכבר : O1 O2 O3 N F : כבר : L כבר

frondosos, frutos y flores¹, en uno de los extremos de la zona de oriente². Ahora, aleccióname: ¿de qué servirá el irrigado y húmedo jardín cuando mi cuerpo *se haya descompuesto y disgregado*³ en la tumba, todos los sentimientos hayan desaparecido y los cinco sentidos se hayan separado? ¿Qué *utilidad*⁴ hay en la fragancia de sus hierbas, así perfumen como el bálsamo⁵, o en el sabor de sus frutos, así sean dulces como el maná? ¿Qué ganancia tendrá mi ser, ya permanezca en medio del Jardín o en la cumbre de la montaña **como ave migratoria**⁶, después de que hayan perecido los instrumentos del alma? Instrúyeme [con] sabiduría en este particular».

Y 'Ahitub respondió diciendo: «¡Oh reina!, señora mía, *florece como una palmera*⁷. Ten presente que *has ido a preguntar algo difícil*⁸, pero rescataré la prenda y *te comunicaré mi saber*⁹, según lo que recibí de **mi camarada e íntimo**¹⁰, el *rab* que *me retribuyó [con] gracia*¹¹ y

1.- Vid. Yalq. Šim. Gé. 20.

2.- La tradición judía sitúa el Jardín del Edén en el centro de África (Tēm. 32b, *passim*) o en un lugar indeterminado (Midraš ha-Gadol a Gé. 2, 8).

3.- Cfr. Jb. 15, 16.

4.- Pës. 108b.

5.- Según B.B. 75a, la fragancia del Jardín del Edén es el antídoto contra el aliento mortal del Leviatán.

6.- Pr. 27, 8.

7.- Cfr. Sal. 92, 13.

8.- Cfr. II Re. 2, 10.

9.- Cfr. Jb. 32, 10. 17.

10.- Sal. 55, 14.

11.- Cfr. Pr. 11, 17.

ערן ההוא מקום רענן; / שם אילנות מלבלבין, פירות ופרח, / באחת מקצוות יישוב המזרח.
 / ועתה השכלני: מה יועילני הגן הרטוב והלח, / וגופי בקבר נתעב ונאלח, / וכל הרגשות
 נאברו / וחמשה החושים נפרדו? / ומה תועלת בריח עשבוני, אם יריחו באפרסמון, / או
 בטעם פירותיו אם ימתקו כמין? / ומה ריווח לנפשי, אם היא בתוך הגן עומדת / או על
 ראש ההר כציפור נודדת, / אחרי אשר אברו כלי הנשמה? / הודיעני ברבר זה חכמה. /

5

ויען אחיטוב, ויאמר: / "אדונתי המלכה, תפרחי כתמר. / דעי כי

הקשית לשאול, / ואנכי העבט אנאל / ואחוזה לך. דעי / כמו שקבלתי מאלופי

שלוה שקט ושאנן verba רענן Post O6 : om. O1 O2 O3 F L : N הוא 1

habet O6 : שם O1 O2 O3 N F L : שמה O6 : אילנות O1² O2 O3 O6 N F L :
 F : פירות ופרח F : פלאים O3 L : מלבלבנות O1 O2 O6 N : מלבלבין O1 : אילנות
 O1 O2 F L : באחת O6 : ופירות פרוח : O2 : ופירות פרח : O1 O3 N L : ופירות ופרח
 O6 : מארצות : L : מקצות O1 O2 O3 N F : מקצוות O3 O6 N : באחת
 F : מזרח : N : המזרח : O1 O2 O3 O6 L : יישוב המזרח

O1 מה יועילני F : om. O1 O2 O3 O6 N L : מה יועילני הגן ... וכל הרגשות נאברו 2-3
 O2 O3 O6 : om. L : O1 O2 O3 O6 N : והלח L : מה יועיל : N : ומה יועילני : O2 O3 O6 :
 O1 O3 O6 N : נתעב ונאלח L : והוא וגופו : O3 : וגופו : O1 O2 O6 N :
 O1 O3 : נאברו O2 : כל : O1 O3 O6 N L : וכל L : נאלח ונתעב : O2 : נתאב ונאלח
 O2 : וחמשה חושים : O1 O3 N L : וחמשה חושים : N : נאברו : O2 : אברו : O6 L :
 O2 O6 F L : בריח F : נפסדו : O1 O2 O3 O6 N L : נפרדו : O6 F : וחמש חושים
 O2 : עשבו (fin. f. 22 v.) : O1 O3 O6 N F L : עשבוני : N : בריחו : O1 O3 : בריחו
 O2 : ריח : O3 N : ריחו : F : יריח : O1 O6 L : יריחו

O3 : כמין : O1 O2 O6 N F L : כמין O2 : כטעם : O1 O3 O6 N F L : בטעם 4
 O2 : ואם ריח : F : והריחות : O1 O3 N : ואם ריוח : O6 L : ומה ריוח
 L : הוא : O1 O2 O3 O6 N F : היא O3 N : לנפשי : F : לנפש : O1 O2 O6 : לנפשי

O2 O3 N L : אברו כלי הנשמה L : (fin. f. 40 r.) O1 O2 O3 O6 N F : נודדת 5
 O6 (fin. f. 22 r.) : אברו כל הנשמה : O1 : אברו כלי הנשמה : F : כלי הנשמה
 O6 : ברבר הזה רבר : F : ברבר הזה : O1 O2 O3 N L : ברבר זה

O2 O6 F : תפרח : O1 O3 N : תפרחי O6 L : om. O1 O2 O3 N F : אדונתי 6
 O2 O3 : דעו : O1² F L : דעי L : כתמרים : O1 O2 O3 O6 N F : כתמר L : יפרח
 O1 O6 N : דעה

O1 O2 O6 F : העבט אנאל O2 O3 : אנכי O1 O2 O6 N F L : ואנכי 7
 O1² O2 O3 O6 N F : ואחוזה L : אנאל O1² : אחריף לנאול : O3 : האביט אנאל
 O1 O2 O3 O6 : כמו שקבלתי O2 : דעה : O1 O3 O6 N F L : דעי O1 : ואחיו : L :
 O1 O2 O3 N F L : om. O6 : מאלופי N : כמו שקבלת : L : כפי מה שקבלתי : F :

me enseñó **una doctrina de gracia**¹. Ten presente, señora mía, que el mayor salario y la mejor finalidad es la vida del mundo venidero, *más valiosa que todo lo precioso*², y es únicamente para el alma, cuando el alma se hace acreedora de *retornar al lugar del que fue tomada*³. Ésta es la heredad y éste es el reposo⁴, pues gozará *del esplendor de su Creador*⁵ y tendrá alegría y luz⁶, pues regresará *bajo el Trono de la Gloria a la casa de su Padre*⁷, como en su adolescencia, si lo merece. *El ojo no vio un Dios fuera de Él*⁸, y dichoso el que espera⁹. Y si hubiera sido tomada entonces, inmediatamente después de la separación del cuerpo, hacia arriba, al reposo y la heredad, el alma, que está *avercindada en casas de barro*¹⁰, no habría podido recibir el

1.- Pr. 31, 26.

2.- Cfr. Na. 2, 10.

3.- Cfr. Gé. 3, 23.

4.- Is. 28, 12.

5.- Cfr. Is. 58, 14 y 66, 11.

6.- Cfr. Est. 8, 16.

7.- Cfr. Is. 22, 23. La creencia expresada en Sabb. 152b. Según la doctrina judía, el alma es creada antes que el cuerpo (Hag. 12b), y Dios la introduce en el embrión humano en la concepción (Néd. 31a).

8.- Cfr. Is. 64, 3.

9.- Da. 12, 12.

10.- Cfr. Jb. 4, 19.

ומיודעי, / הרב אשר חסד גמלני / ותורת חסד למרני. / רעי, ארונתי, בי השבר הגדול
 והתכלית הטובה / הוא חיי העולם הבא, / יקר מכל חמדה. / והוא לנשמה לברה, /
 {והוא} בשתזכה {הנשמה} לשוב אל מקום שלוקחה. / זאת הנחלה זאת המנוחה, / כי
 תתענג מזיו יוצרה / והיתה לה ששון ואורה, / כי תשוב תחת כסא הכבוד, אל בית
 אביה ב>ב>נעוריה, אם תזכה; / עין לא ראתה, אלהים זולתו, ואשרי המחכה. / אך
 אם תכף אחרי הפרדה מן הגוף היתה נלקחה למעלה / אל המנוחה ואל הנחלה, / לא היתה

- 1 O1 O2 O3 N F L : הרב | O6 מן מיודעי : O2 מאלופי : O1 O3 N F L : ומיודעי 1
 O1 O3 O6 F L : למרני | N חסיד גמלני : O1 O2 O3 O6 F L : חסד גמלני | O6 ומהרב
 : N רע : O2 O3 רעו : O1 O6 F L : רעי | N על לשוני לארונתי : O2 לארני :
 om. O6. : O2 שבר הגדול : O1 O3 N F L : השבר הגדול
- 2 O1 O2 O3 (fin. f. הטובה | O6 תכלית : O1 O2 O3 N L : ותכלית : F : והתכלית
 O1 F : העולם | O6 לחי : N הוא חיי : O1 O2 O3 F L : הוא חיי | O6 N F L : (v. 133
 O6 בלי חמדה : F חמדה : O1 O2 O3 N L : חמדה | O2 O3 O6 N L : עולם
 F : והוא לנשמה : O6 והיא לנשמה : O1 O2 O3 N L : והוא לנשמה
- 3 et ad dittographiam vitandam : והוא seclusi verba בשתזכה לשוב :
 O2 : והוא בשתבא הנשמה לבא : O1 O6 N F : והוא בשתזכה הנשמה לשוב
 O1 O2 : שלוקחה | L : והוא כשמשתוקקה הנשמה לשוב : O3 : והוא בשתיבה הנשמה לשוב
 O3 N F : (fin. f. 20 v.) O1 O2 O3 N : הנחלה | O6 לקחה : L : אשר לקחה : O3 N F :
 Post verba הנחלה ser. iterum N.
- 4 O1 O2 O3 F L : והיתה לה ששון | O2 יוצרה : O1 O3 O6 N F L : יוצרה
 F : תשוב אל : O1 O3 N : תשוב | O6 והיתה ה' לה לשמחה : N : והיתה לך ששון
 O1 O2 O3 : אל בית | הכבוד O6 post verbum : transmutat L : ישוב : O2 תשוב
 N L : O6 מקום מהולל ונחמד וחשוב : F לבית : N L
- 5 supplevi praepositionem : כבנעוריה | O6 : om. L : היתה : O1 O2 O3 N F : אביה
 O1 O2 O3 N F : תזכה | O6 : om. N : בנעוריה : O2 O3 L : בנעוריה : O1 F : בנעוריה
 O6 N : אלקים : O1 O2 O3 L : אלהים | O6 ראתו : O1 O2 O3 N F L : ראתה | L נזכה
 O6 F : אשרי | O1 O2 O3 N : ואשרי | F זולתך : O1 O2 O3 O6 N L : זולתו | F :
 : O1² אך | O6 המחכה ולכך תזכה : O3 N F L : (fin. f. 32 r.) O1 O2 : המחכה
 O6 : ואך אמנם : O1 N : ואף ואך : O2 O3 F L : ואף
- 6 O1 O2 O3 O6 N L : מן הגוף ... ואל הנחלה | O6 : om. O1 O2 O3 N F L : אחרי
 O3 O6 : למעלה | O1² : עתה נלקחה : O1 O2 O3 O6 N : היתה נלקחה | F : om.
 O1 O2 O3 N L : ואל הנחלה | O1² : תעוף למעלה : O1 O2 N L : תכף למעלה
 O6 : והנחלה

esplendor del Altísimo ni morar **en lo elevado del arcano**¹ y alcanzar la luz
 terrible, del mismo modo que daña a un enfermo de la vista ver la luz.
 Porque [el alma] en su unión al cuerpo se revistió de materialidad, y siempre
 se gozó con él². Y, como a un enfermo del que se ha apoderado la fiebre, si
 se le proporcionan inmediatamente cosas muy frías, se disgrega su organismo;
 antes bien es necesario apartarlo poco a poco de la temperatura accidental a
 la temperatura natural, pero no quiere, y el médico le lleva despacio a su
 5 vigor, y le cura³. Así también, señora mía, así el Santo, ¡bendito sea!, *aplica*
*su fuerza*⁴. Él, que es verdaderamente el médico y conoce las enfermedades

1.- SĒLOMOH IBN GABIROL, *Keter Malkut* XXVI, 7 y 12. Vid. Ha. 3, 4.

2.- Punto en el que insisten teólogos y filósofos judíos, como Saadia Gaón (*Sefer 'Emunot wē-Dē'ot* VI, 7) o Yosef Albo (*Sefer ha-'Iqqarim* IV, 32), por ejemplo. Vid. *infra*, pp. 406-407.

3.- Is. 6, 10.

4.- Cfr. Jl. 2, 22 y Pr. 31, 4.

de las almas, que están debilitadas por la materia de la corporalidad, creó el Jardín, el más selecto de los lugares¹, y sus frutos, cuyas virtudes le fueron veladas [al hombre] y los cuatro ríos², que son la fuente de lo grato, para ser sede de la delicia y tabernáculo de las almas que merecen contemplar lo grato después de la muerte. Y aquel lugar que el Omnipresente ideó se denomina Jardín Terrenal del Edén, adonde irá el espíritu y **donde descansarán los exhaustos de fuerzas**³ y recibirán la delicia y la bondad, manantial de este mundo y del mundo venidero, durante doce meses⁴ hasta que el cuerpo se haya consumido y se transforme en polvo, y el alma olvide su morada y no se lamente por su palacio»⁵.

1.- Lit. *selección de los lugares*. Vid. Gé. 2, 8.

2.- Más exactamente, los cuatro brazos del río del Edén, según Gé. 2, 10-14: Pisón, Guihón, Hiddeqel y Pərat.

3.- Ib. 3, 17.

4.- Lit. *en número de doce meses*, como se especifica en R.H. 12b.

5.- Aquí terminan los mss. O3, O6, F y L. La parte final del texto es muy concisa, y plantea un problema teológico porque no menciona la resurrección. Maimónides y sus seguidores sostienen que sólo el alma es inmortal (*Mišneh Torah, Hilḳot ha-Těšubah* VIII, 2); pero admiten una resurrección temporal de los cuerpos al final de la era mesiánica y antes del juicio final (*Ma'amar 'al Těḥiyyat ha-Metim*). Vid. *infra*, pp. 402s.

הנפשות, / אשר מחומר גשמות חלושות, / ברא הגן, מבחר המקומות, / ופירותיו, אשר כחותם ממנו נעלמות, / וארבעה הנהרות, אשר הם מקור החמימות, / להיות בית תענוג, משכן הנשמות / הזוכות לראות בנועם אחרי מות. / ונקרא המקום ההוא 'גן עדן הארצי', / אשר ה' אותו המציא, / אשר תבוא שמה הרוח. / ושם ינוחו יגיעי כח, / ויקבלו תענוג וטובה, / מעיין העולם הזה והעולם הבא, / שנים עשר חודש במספר / עד כלות הגוף ויהיה עפר, / ותשבת הנפש מלונה / ולא תאבל עוד על ארמונה. /

5

- 1 O1 O2 O3 N L : בחר O6 F : ברא O2 N : נפשות O1 O3 O6 F L : הנפשות
O6 F : ופירותיו O3 L : הנבחר O1 O2 O6 N F : מבחר המקומות
O2. om. O1 O3 O6 N F L : אשר O2 : om. N : ופירותיהן O1 O3 L : ופירותיהם
- 2 O1 O3 O6 N F : ממנו נעלמות O2 : om. O6 : בחותם N : בחותם O1 O3 F L : כחותם
F : וארבע O1 O2 O6 N L : ור' : solvi abbreviationem : וארבעה O2 : om. L :
O1² הנעימות : O6 לכל חמימות : O2 F : חמימות O1 O3 N L : החמימות O2. om. L :
3 L : הגשמות : O1 O2 O3 O6 N F : הנשמות O3 : וישכון O1 O2 O6 N F L : משכן
O1 O3 : אחרי מות O2 : om. O6 : הזוכות בנועם O1 O3 N F L : הזוכות לראות בנועם
O1 O2 O3 (fin. f. 134 r.) ונקרא O2 : om. N : אחי מות : O6 F (fin. f. 40 v.) L :
O1 O3 O6 N F L : הארצי O1 O2 N : om. O3 O6 F L : ההוא O1 O2 N : om. O6 N F L :
O2. ארצי
- 4 O6 : om. L : אשר שמה O1 O2 O3 N F : אשר O1 O2 O3 N F L : המקום : O6 : ה'
O2 שם : O1 O3 F L : שמה O6 : לבוא O1 O2 O3 N F L : יבוא emendavi : תבוא
L : ושמה ינועו : O2 וינוחו שם : F : ושם ינוחה : N : ושם ינוח : O1 O3 : ושם ינוחו O6 N :
O1 O3 N F : ויקבלו N F : יגיע O1 O2 O3 O6 L : יגיעי O1 O2 O3 O6 L : וינוחו
O2. ותקבלו : L : ויקבל : O6 : ושם יקבלו
- 5 O1 N L : העולם הזה O3 : ומשיבא O1 O2 N : וטובו O1² O6 F L : וטובה
N : ועולם הבא : O1 O3 O6 F L : והעולם הבא O2 O3 O6 F : עולם הזה
O3 O6 L : ויהי O1 O2 N F : ויהיה O2 : ומעיין עולם הבא
- 6 O2 : נפש O1 O3 O6 N F L : הנפש O1 O3 L : אפר O2 O6 N F : עפר
O2 : לא תאבל : O3 cum gamets : ולא תאבל : O1 O6 N F L : ולא תאבל
O3 cum gamets : על ארמונה : O1 O2 O6 N F L : על ארמונה
Hoc loco explicunt codd. O3 O6 : Post verbum ארמונה O1 F,
L, qui סליק סליק סליק נישור זו סליקא O2 N, et verba סליק סליק סליק
סליק תשובות המינים בעזרת אלקים חיים explicit h. l. Iam vero colophon
scribunt והמלאכה היתה תם בערב שבת היום ובו ינוח יגיע כח במספר ק' יבא משיח
F H et explicunt.

-- U - | - - | - - U - | - - / - - U - | - - | - - U - | - - 1

¿Adónde conduzco yo mi vergüenza y mi oprobio?²

¿Adónde llevo yo la carga de mi afrenta?³

Si digo⁴: «Me esconderé en la habitación, lugar del lecho⁵»,

allí encontraré mi pecado alzándose frente a mí.

También [si] tendido en el šē'ol⁶, pienso [en él] como casa de refugio,

a mi pesar allí reconoceré mi firma.

Camino de paso⁷ sería el mar si hubiera dicho: «Huiré».

O [si] pusiera mi objetivo en los confines [de la tierra],

Hete que allí también me rodearía la iniquidad de los que me acechan⁸,

allí encontraría enfrente de mí mi delito y mi culpa.

5 Y yo, hombre perplejo, enmudecido, sin respuesta

con mis oprobios he dejado mi estampa en mi boca.

Sembré desgracia, recogí iniquidad⁹.

¿Cómo traeré mis gavillas con gritos de júbilo?¹⁰

Maquiné fraude, obré injusticia,

en mi alma deposité inútilmente mi consigna.

Mi sazón no se ha mantenido en mi interior¹¹, y el óleo en tósigo

se trocó, en sabor amargo la fragancia de mi agrado.

1.- Poema alfabético final escrito en el metro *ha-mitpašeṭ*, y transmitido por los mss. O1, O2 y N. El tono y estilo de los vv. 1-5 se asemejan al de Am. 9, 2-4.

2.- Cfr. II Sam. 13, 13.

3.- Cfr. Ez. 16, 52; 34, 29; *passim*.

4.- Jb. 9, 27.

5.- Cfr. Éx. 7, 28; II Sam. 4, 7; *passim*.

6.- Cfr. Sal. 139, 8. El verso alude al episodio de Judá y Tamar (Gé. 38, 25-26).

7.- Cfr. Is. 51, 10.

8.- Cfr. Sal. 49, 6.

9.- Cfr. Pr. 22, 8.

10.- Cfr. Sal. 126, 6.

11.- Cfr. Je. 48, 11.

-- | - U -- | - - | - U -- / - - | - U -- | - - | - U --

אֶנָּה אֲנִי מוֹלִיד בְּשֵׁתִי וְחִרְפֹּתַי? / אֶנָּה אֲנִי נוֹשֵׂא מִשָּׂא כְּלִימָתִי?
 בְּחֹדֶר מִקּוֹם מִשְׁכָּב, אִם אִמְרָתִי "אֶסְתֵּר" / שֵׁם, אֲמַצָּא חֲטָאִי עוֹמֵד לְעוֹמָתִי.
 גַּם אִם שְׂאוֹל מַצֵּעַ אֶחָשׁוּב לְבֵית מְנוּס, / עַל בְּרַחֲמֵי שְׁמָה מוֹרָה חֲתִימָתִי.
 נִכְרַר (ל)עֲבוּר יָם, אִם אִמְרָתִי "אֶבְרָחָה" / אוֹ לְקַצְבוֹת אֲשִׁים אֶת מְגֻמָתִי.
 הוּא שֵׁם יְסוּבֵנִי עוֹן עֲקֹבִי, גַּם / שֵׁם אֲמַצָּא נִגְדִי פִּשְׁעִי וְאֲשַׁמְתִּי.
 וְאֲנִי אֲנוּשׁ נִדְרָם, נֶאֱלַם כְּלִי מַעֲנָה, / שְׁמָתִי בְּחִרְפּוֹתַי אֶל פִּי חֲתִימָתִי.
 וּבְרַעְתִּי אֲנוּ, קִצְרָתִי עוֹלָה; / אִיכָּה בְּגִיל רִינָה אֲשָׂא אֱלֹהִימָתִי?
 חֲרַשְׁתִּי מִרְמָה, פְּעֻלָּתִי עוֹלָה. / שְׁמָתִי עָלַי נִפְשִׁי, לְשׁוֹא תְּשׁוּמָתִי.
 טַעֲמִי בְּתוֹכִי לֹא עָמַד, וְשִׁמְן רֹאשׁ / נִהְפָּר, לְטַעַם מֵר בּוֹשֵׁם נְעִימָתִי.

5

Carmen alphabeticum in metro *ha-mitpaschet*, cum appendice quattuor versuum scriptum in eodem metro. Tantum O1 et O2 transmittunt totum carmen; N habet sex versus primos et in prosa.

- 1 O1 O2 בלימותי : O1² N בלימותי.
- 2 N אמצ' : O1 O2 אמצא | O2 N הסתר : O1 אסתר | O2 אמרי : O1 N אם אמרי : O2 לאומתי : O1 N לעומתי | O2 חטא : O1 N חטאי.
- 3 O1 מורה | O2 בית : O1 N לבית | O1² אציע : O1 O2 N מצע | O1 N אני : O1 O2 אם : O1 O2 N חתימותי : O1² חתימתי | O1² אורה : O2 מורי : N.
- 4 N אם אמר : O1² אם אמרתי | O1 O2 N לעבור : seclusi praepositionem : O2 מגמותי : O1 (fin. f. 113 v.) N : O1 O2 אמרי.
- 5 O2 נגר : O1 N נגרי | N אמצ' : O1 O2 אמצא | O1 יסובבי : O1² O2 N יסובני : O1 O2 N ואשמתי : O1².
- 6 O2 שמתי חתימותי : O1 שמתי בחרפותי אל פי חתימתי | O2 om. : O1 N נאלם : O1² בחרפתי הרי אל פי שמתי : N (explicit h. 1.) שמתי בחרפותי אל פי חתימותי.
- 7 O1 אשא אלוּמתי | O1² sec. Jes. 48, 20; passim בקול רינה : O1 O2 בגיל רינה : O2 אלוּמתי.
- 8 O2 תשומותי : O1 תשומתי | O1 O2 N על : emendavi על : O1 O2 N על.
- 9 רוש verbum נהפך Post : O2 שמן וראש : O1 ושמן ראש | O2 בתוכי : O1 בתוכי : O1² superscr.

- 10 Mi Creador: darle culto a Él, *que me sacó [del seno materno] y me afianzó*¹
desde el día en que existí hasta mi vuelta a mi tierra.
*¡Cuán grandes mercedes he aquí que ha hecho conmigo*²
al ser muro y muralla en el día de mi agitación.
No por mi trabajo o como paga de mi obrar,
tampoco **por la pureza de mis palmas**³ ni por mi integridad,
[Sino] *por el servicio que presté*⁴ ante
un señor que *sabe cuándo me siento y cuándo me levanto*⁵.
En un día de voluptuosidad cayó mi alma hasta *profanar*
*el esplendor*⁶ de mi ornato, mi batista, mi manto y mi vestidura.
15 *Trunqué mi camino*⁷, *mi senda y también mi yacija*⁸.
Un rey necio me extravía de madrugada *hasta morirme*⁹.
Por esto *mi corazón está muy dolorido, y también se oscurecieron*
*mis ojos*¹⁰, y aun con esto grande fue abundante mi sollozo.
Me sobrevino un temblor¹¹, *un espasmo se apoderó de mí*¹².
Y ¿a quién clamaré yo entonces con mi causa?
Observador y *probador de todos los corazones*¹³, observa mi fatiga,
fíjate en un corazón que gimiendo está por ti, Dios de mi anhelo.

1.- Cfr. Sal. 22, 10.

2.- Cfr. Gé. 19, 19.

3.- Jb. 9, 30.

4.- Cfr. Gé. 30, 26.

5.- Cfr. Sal. 139, 2.

6.- Cfr. Ez. 28, 7.

7.- Cfr. Pr. 19, 3.

8.- Cfr. Sal. 139, 3.

9.- Cfr. Jon. 4, 9.

10.- Cfr. La. 5, 17.

11.- Jb. 4, 14.

12.- Cfr. II Sam. 1, 9.

13.- Cfr. Sal. 7, 10 y Pr. 17, 3.

- 10 יוצרי, [ל]עבור לו, כי גוחי ומבטיחי / מיום היותי עד שובי לארמתי.
 כמה חסדים הו הגדיל עשות עמי, / היות ביום נופי שירי וחומתי,
 לא בעבודתי או כגמול פועלי, / גם לא כבור כפי ולא בתומתי
 מן העבודה שעבדתי לפני / ארון אשר ידע שכבי וקומתי.
 נפשי, ביום תאנה נפלה ערי חללה, / יפעת ערי חורי סותי ושמלתי.
 סלפתי דרכי, ארחי וגם רבעי; / מלך אויל + תועי הצות + עדי מותי.
 על זה מאוד דנה לפי וגם חשכו / עיני, ואף על זאת רבתה נהימתי.
 פחד קראני, שבץ אחוני; / ולמי אני צועק הו בגרמתי?
 צופה ובוחרו כל לבות, צפה עצבי, / שוכה בלב נאנח לר אל מגמתי.

- 10 om. O2 : O1 גוחי | O1² לעבר : O1 O2 לעבור : seclusi praepositionem עבור 10
 O1 לארמות : O2 O1² לארמתי | O1 ומטיחי מהיום : O2 O1² ומבטיחי מיום
 11 O1 עמים : O2 O1² עמי | O2 מן : O1 הן | O1 O2 חסידים : O1² חסדים 11
 O2 שירי : O1 שורי | O1² צרתי : O2 O1 נופי | O2 היום הבאה : O1 היות ביום
 O1 O2 וחותמי : O1² וחותמי
 12 O1² בבור כפי | O2 בגמול : O1 בגמול | O1² בצרדתי : O2 בעבודותי : O1 בעבודתי 12
 O2 ותאותי : O1 ולא בתומתי : O1² ולא בתומתי | O1 O2 כבור כפי
 13 O1² שבתי : O2 O1 שכבי | O2 עבודה : O1 העבודה 13
 14 O2 ערי : O1 עזי : emendavi ערי | O2 פעת : O1 יפעת | O2 נפשי : O1 נפלה 14
 O1 O2 ושמלותי : O1² ושמלתי | O2 הריפותי : O1 חורי סותי
 15 O1 וגם | O2¹ שמחה : O2 צמחה : O1 צמחי : O1² ארחי | O1 הרבה : O2 O1² הרבי 15
 O1². Locus corruptus; O1² רועי רעוני : O2 רועי הצות : O1 תועי הצות | O2 גם
 fort. תועי רועי .
 16 om. O2 : O1² גם : O1 וגם | O2 רור : O1 רוח | O1 זהו : O2 O1² זה 16
 O1² נהמתי : O2 O1 נהימותי : emendavi נהימתי | O2 רותה : O1 רבתה
 17 O2 O1² אחוני | om. O2 : O1 שבץ | O2 קרמוני : O1 קראוני : O1² קראני 17
 O1 (lectio valde dubia). אחזתהני
 18 O1² צפה | O2 O1 לבבות : emendavi לבות | O1 om. O2 : O1 כל 18
 O1 om. O2 : O1 עצבי | O2 O1 צופה

*Cercano a todos los que te invocan¹, hacia ti escapé buscando socorro²,
pues mi somnolencia se esfumó debido al terror.*

20 *Pon a girar tu misericordia alrededor³ de un siervo que faltó.*

*Me agito dentro de mí⁴, [como] autor de mi pecado y de mi mancha.
Fíjate que numerosos pesares han ido consumiendo mis pocos días⁵,
se han entrelazado, han causado el acortamiento de mis afrentas.*

*Reclama la obra de tus manos⁶, pero no juntes
con hombres sanguinarios mi espíritu y mi alma⁷.*

*Si en los días de mi madurez⁸ se halló maledicencia en mí,
Sirva, pues, mi existencia de reparación por mis faltas secretas.*

He aquí que soy viento que marcha⁹ y sombra que pasa¹⁰,

He aquí que no tengo esperanza de tornar a mi situación de antaño.

25 *Enderécese mi paso para andar¹¹ por buen camino.*

*Peña mía¹², por tus abundantes mercedes¹³, que no por mi sabiduría,
sáname de balde, constitúyeme inocente,*

Acepta pobreza de un pobre¹⁴ como mi ofrenda de oro¹⁵.

1.- Cfr. Sal. 145, 18.

2.- Cfr. Is. 10, 3 y 20, 6.

3.- Cfr. Pës. 87a.

4.- Cfr. Sal. 42, 12; Ca. 5, 4; *passim*.

5.- Cfr. Sal. 102, 4.

6.- Cfr. Jb. 14, 15.

7.- Cfr. Sal. 26, 9.

8.- Jb. 29, 4.

9.- Cfr. Qo. 1, 6.

10.- Cfr. Sal. 144, 4.

11.- Cfr. Pr. 15, 21.

12.- II Sam. 22, 3; Sal. 18, 3; *passim*.

13.- Sal. 106, 7.

14.- Sal. 22, 25.

15.- Cfr. Nú. 31, 52. Lit. *como el oro de mi ofrenda*.

- קרוב לקל הוראים, נסתי לעזרה לך. / כי מפני אימה נדדה תנוסותי.
 בחמים תגלגל על עבד אשר מעל: / הומה עלי, בועד הבאי נהמתי.
 שור כי מעט נמי כלו: רבות תוגות / נשתרגו, נרמו היצר בליטתו.
 תכסוף עלי מעשה נזר, ואל תאסור / עם אנשי נמים דודי ונשקתי.
 אם בימי סרפי כי נמצא דופי: / נא יהיה חלדי בופר (ז) עלוקתי.
 <תנה אני> רוח הובר וצל עובר, / הו תקנה אוי <לי> לקוור להקמית.
 ישר פעמי אל לבת בדרר טוב / צורי ברוב חסדך, כי לא בהקמתי.
 חנם רבאני, ופאי תשימני: / תפל ענות עני כזהב תרומתי.

- 19 O1 לך נסתי לעזרה : transmutavi O1 הקוראים : O2 קוראים
O2 תעמתי : O1 תעמתי : O2 ערה
- 20 Hinc usque ad finem O2 habet prosam | O1 האמים : O2 האמים :
O1² וזהמתי : O1 וזהמתי : O2 חמא : O1 חמא : O2 תגלל : O1 תגלל
- 21 O1 O2 בלימתי : emendavi בלימתי
- 22 O1 O2² תאסך : O2 אל : O1 ואל : O1 ירד : O2 ירד : O1² אלי : O1 O2 עלי :
O1 (lectio dubia) האר
- 23 seclusi עלומתי : O2 סופר : O1 סופר : O2 יתי : O1 יתי : O2 om : O1 בי
O2 לאלומתי : O1 לעלומתי : praepositionem
- 24 supplevi <לי> : O2 צל : O1 וצל : O1 O2 ההני חת : emendavi הנה את חת
O2 לקדמות : O1 לקדמות
- 25 O1 O2² הסריך : emendavi הסריך
- 26 O1 O2² תרומתי : O1 תרומתי : O2 קביל : O1 קבל : O2 חנב : O1 חנב :
colophonem סליק תשובת המינים אשר יסר הוניתק והחסיד גולת גאון תפארת נשמתי
בצדור החיים תהיה משמרת עם שאר צדיקי עולם יפרח ויצין יוכנו לחיות בנעם אורים
scr. O1, et ותומים וצין מתתיה בר משה שמו השם יתן יגן בעדו ובעד עמו אמן סלה
שמעתי היות נמצא עוד רגומא ב"י מזה הספר אצל ה" איצק ויגד חתן הרב ה" שמעתי
addit O1². Etiam O2 habet תשובות סליקו
colophonem המינים אשר יסר הוניתק והחסיד גולת גאון תפארת / נשמתי בצדור החיים צורת ויתו
משמרת עם שאר צדיקי עולם יפרח ויצין יוכנו לחיות בנעם אורים ותומים וצין מתתיה
בר משה שמו ה" אלקי השמים ואלהי הארץ יגן בעדו ובעד עמו יקוים בנו תהמות
הנבואה וישלח לנו יגנון בשנת תם עינך בת ציון בה עתידת הכותב אשר בעילו מנסך
suum colophonem.

Sucedió que al concluir¹ 'Ahitub de revelar su secreto, respondió el escudero sobre cuyo brazo se apoyaba la reina²,] y dijo: «¡O reina!, ilustre señora; a la sentencia hay respuesta: que no se prohibieron en todo lugar los holocaustos y sacrificios más que a los hijos de Israel autóctonos; al prosélito, sin embargo, se le concedió autorización para sacrificar fuera de Jerusalén y de Sión: *Y en todo lugar se presentará una ofrenda de incienso*³. Este extremo es percibido y sentido por todo el que está en sus cabales⁴ [respecto] de Naamán, que se restableció de su lepra. Después que hiciera votos de no ofrecer más holocausto a otros dioses, se le dio la carga de tierra de una yunta de mulas para construirle un altar en Damasco por autorización del profeta que había en Samaria⁵, y no tomó consigo sacerdote alguno de la estirpe de Aarón⁶. También nosotros queramos el polvo de la Tierra Santa, sintamos compasión de sus piedras, traigámoslas aquí, preparemos con ellas un santuario⁷ y un altar, y el pueblo ofrezca sobre él sus holocaustos y sacrificios⁸, su oblación y sus libaciones»⁹.

Y respondió 'Ahitub: «Con tus palabras tropiezas, pues el ejemplo no es análogo a lo ejemplificado¹⁰. Que tu Señor te perdone¹¹, y te exonere de tu culpa, porque no has distinguido entre lo santo y lo profano. ¡Lejos de mis hermanos y de mi pueblo asemejarse al arameo Naamán!, ya que él no se convirtió a la religión de Israel, pues así dijeron nuestros sabios, de bendita memoria: "*Naamán era un prosélito extranjero*"¹², y no asumió sobre

1.- Gé. 27, 30 y Ju. 3, 18. Los mss. O4 y O6 ofrecen un final distinto a los demás en el debate sobre los sacrificios (vid. p. 208, nota 3). Aquí lo edito.

2.- Cfr. II Re. 7, 19.

3.- Cfr. Mal. 1, 11.

4.- Lit. *por todo completo en su conocimiento*.

5.- II Re. 5, 3.

6.- Vid. II Re. 5, 17-18.

7.- Cfr. Éx. 15, 17.

8.- Cfr. Éx. 24, 5.

9.- Le. 23, 18; Nú. 6, 15; *passim*.

10.- Bēr. 57a.

11.- Cfr. Sanh. 99a.

12.- Cfr. Giṭṭ. 57b. Se denomina prosélito extranjero (*ger tošab*) al gentil que renuncia a la idolatría y se compromete a cumplir los mandamientos dados a los hijos de Noé. Vid. *supra*, p. 74, nota 9.

חלק סופי של הפרק על הקרבת קרבנות בבתי O4 ו-O6.

ויאמר: אדונתי המלכה החשובה. / {אב} לדין יש

תשובה. / כי לא נאסרו בכל מקום עולות וזבחים / ב(י) א(ב) לבני ישראל האוהבים /
 אמנם לגר ניתן הרשיון / להקריב חוץ לירושלים וציוה / ובכל מקום מוקדש ומוקדש /
 וזה דבר מוהש ומורגש / לכל שלם בדעתו / מנעמו, הנאסף מצרעתו. / אחר אשר נדר
 נדרים. / שלא יעלה עוד עולה לאלקים אחרים, / ניתן לו משא צמד פדים אדמה /
 לבנות לו ברמשק במה / ברשות הנביא אשר בשומרו. / ולא לקח עמו בהו מורע אחרו.
 / גם אנחנו עפר <הארץ הקדושה נרצה, ואבניה נהנו / ונביאם הנה, ובהם מקדש
 ומוזבח נכינו / ויעלו העם עליו עולותיהם וזבחייהם, / וימנחתם ויסקייהם. /

5

ויען אחיטוב: אברבךך אתה נמשל / כי אין המשל

דומה לנמשל, / ושרי לך מריר ועונך ימחוק. / כי לא הבדלת בין קורש לחוק. / ודלית
 לאחיי ולעמי / דרמותם לנעמו הארמי, / יען כי הוא לדת ישראל לא שב, / שבו אסרו
 הבמינו (כרונם) (לכרבה): נעמו ה(ה) גר תושב / ולא הכל עדין לעשות או לזנות. / ה

10

- 1 O4 O6. Hinc usque ad f. 225 differunt de aliis codicibus; vid. ff. 208
 lin. 5, 212 lin. 7 et 213 lin. 5 | אב לדין : אב seclusi |
- 2 O6 רק : O4 ב"א : solvi abbreviationem | אב : O6 עולה : O4 עולות
- 4 O6 הדבר : O4 דבר
- 5 O6 מלא : O4 משא | O4 יעשה : O6 יעלה
- 6 O4 גם לא : O6 ולא | O6 זבחות : O4 ברשות
- 7 O6 ואבניה : O4 ואבניה | O4 O6 ארץ : supplevi articulum |
- 8 O6 (fin. f. 21 r.). emendavit O5 : נהנו : O4 נהנו : emendavit
- 9 O4. om. : O6 נמשל : emendavi | O4 אנה על השל : O6 אברבךך אתה
- 10 O6. הקורש : O4 קורש | O6 מרי : O4 מריר | O4 O6 לנמשל : emendavi |
- 11 O6 ועמי : O4 ולעמי
- 12 solvi abbreviationem : היה | O4 O6 זל : solvi abbreviationem | זכרונם לכרבה :
 O4 O6 היה

sí cumplir o descuidar, sólo se adhirió a los siete mandamientos de los hijos de Noé. No así nosotros, que **entramos en la alianza**¹ y nos refugiamos *bajo la sombra de las alas de la Šēkinah*². Y nuestro pueblo, todos ellos son *prosélitos justos*³ y, como los hijos de Israel, guardan los mandamientos y preceptos. La Escritura entera clama y proclama: "Un solo decreto tendréis tanto para el prosélito como para el indígena"⁴.

Y el escudero contestó⁵: «En tus labios se derrama la gracia⁶, pues pulverizas los montes⁷. Verdaderamente tu mano es poderosa en ti⁸, grande es tu fuerza y tu vigor, tu fuerte brazo es potente para salvar⁹, y a toda lengua que se levanta contra ti la convences de culpa¹⁰. En verdad, 'Aḥiṭub es nuestro maestro; tú eres **príncipe de Dios en medio de nosotros**¹¹. Permíteme hablar aún y te pediré que me hagas comprender y que me aclares [ciertos puntos]».

Contestó 'Aḥiṭub: «Ya recordaron un simpático aforismo: **El tímido no aprende**¹². Abre tu boca e iluminarán tus palabras tus *tummim* y tus *'urim*»¹³.

Prosiguió el escudero: «En el tema de la impureza daré una respuesta, pero [también] hay una demanda en mis manos. Si el culto no es propio, la impureza [tiene que] estar suprimida junto con él. Ya nos has enseñado explícitamente el tema: la impureza queda suprimida entre la asamblea. Y puesto que los puros no se encuentran, todos son aptos para el culto. Y en efecto, 'Aḥiṭub, señor [mío], así me parece que es el juicio y lo

1.- Šabb. 137b y Kēr. 9a.

2.- Cfr. Yēb. 46b, Nēd.32a, *passim*.

3.- Cfr. Giṭṭ. 57b, Sanh. 96b, B.M. 11b y 71a. Se denomina prosélito justo (*ger ṣedeq*) al gentil que se convierte al judaísmo.

4.- Nú. 15, 15.

5.- II Re. 7, 19.

6.- Cfr. Sal. 45, 3.

7.- Cfr. Sanh. 24a. Modismo aplicado a la agudeza en la interpretación.

8.- Cfr. De. 33, 7.

9.- Is. 63, 1.

10.- Cfr. Is. 54, 17.

11.- Gé. 23, 6.

12.- 'Abbot II, 5.

13.- Vid. Éx. 28, 30; I.e. 8, 8; Esd. 2, 6; Ne. 7, 65. Vid. *supra*, p. 205, nota 8.

רבק בשבע מצות בני נת. / לא בן אנחנו, כי בברית נכנסים / ובצל כנפי השכינה חסים.
/ ועמינו כולם גרים צדיקים, / ובבני ישראל שומרים מצות וחוקים. / ומקרא מלא יצוה
ויצרת: / חוקה אחת (יהיה) לכס ולגור האזרח. /

ויען השליש: בשפתותיך הוצק חן, / כי הרים אתה טוהר.
/ באמת ידך רב לך, / וגדול כוחך וחילך, / וזרוע עוזך רב לחושע, / וכל לשון
תקום אתך תרשיע. / ואולם אחיטוב, (הוא) רבנו / ונשיא אלקים אתה בתוכינו: /
הרשיני עוד לדבר, / ואשאל ממך להבין ולסבר. /

ויאמר אחיטוב מאמר נהמר: / לא הביישו למד. / בתח
פך, ויאלצו הכהן, / תומך ואזרח. /

ויאמר השליש: מעניי הטומאה אשים מענת, / ויש ביד
טענת: / אם העבודה אינה ראויה, / להיות הטומאה אצלך רחוקה, / כבר למדתנו מפורש
הרבנו: / טומאה רחוקה אצל הציבור. / ואחרי אשר אין מהורים מצויים, / הכל אל
העבודה ראויים, / ואולם אחיטוב האדון, / ארמיה כי בן הדיו והנחש / מעניי החוס
והכהונה: / הגב שאין לשום מהו להראות תמונה / בכלל האומה הנמשלת. / ואין לשום

- 1 O6 שכינה: O4 השכינה | O4 ז: O6 בשבע
- 2 O6 צדוק: O4 יצוה | O4 המצות והחוקים: O6 מצות וחוקים
- 3 O6 | O4 יהיה לכס: sec. Nu. 15, 15 יהיה seclusi לכס | O6 ומצרים: O4 ויצרה
- 4 O4 לגי ולאזרח: O6 ולגי האזרח
- 4 O4 הרי: O6 כי | O4 השליש: O6 השליש
- 5 O6 ובאמת ידך: O4 באמת ידך
- 6 O4 נשיא: O6 ונשיא | O4 O6 הוא רבנו: seclusi רבנו
- 8 O6 המאמר: O4 מאמר | O6 ויען: O4 ויאמר
- 11 O6 רחוק: O4 רחוקה | O6 ראוי: O4 ראוי
- 12 O4 ואחר: O6 ואחרי | O6 רחוק: O4 רחוקה | O6 הרבה: O4 הרבה
- 13 O4 cum vocalibus | O6 ארמיה: O6 ארמיה (fin. f. 20 r.) O4 ראויים
- O4 יחוס: O6 יחוס
- 14 O6 הגם כי אין שום מהו: O4 הגם שאין לשום מהו | O4 המהונה: O6 והמהונה
- O6 כלל: O4 ספר | O4 להיות כי האומה בכללה נמשלת: O6 בכלל האומה הנמשלת

5 juzgado en el capítulo de la genealogía y el sacerdocio. ¿Acaso también puesto que no hay ningún sacerdote para mostrar acreditación, por estar toda la nación caída, ni tampoco hay hombre alguno que posea **un libro de stirpes y linajes**¹ para conocer el origen de su genealogía, su condición de descendencia santa, porque *fueron de deportación en deportación*², y fueron arrojados de país en país? En cualquier caso, se impone la opinión y se inclina la lógica: todo aquel que haya sido admitido junto con sus padres, no será desplazado de su sacerdocio. Por eso te he escuchado decir cuando estabas de pie explicando primorosamente [que] Elías no viene para alejar la familia o para acercarla³, y una familia que se ha mezclado, mezclada está⁴. Ciertamente *no nos apartaremos de tu palabra*⁵, puesto que el Omnipresente lo ha prohibido, y el **asunto del rey es apremiante**⁶. En cuanto a abrogar los **sacrificios de fuera [del Templo]**⁷, sobre esta razón no hay pronunciamiento en boca alguna. Y *¿quién comprometería su corazón a acercarse?*⁸

10 Comentó 'Ahiṭub: «Hermosa sube tu enseñanza, *cribada en trece [veces]*⁹. De ti se dijo: "Sé sabio, hijo mío, y se alegrará mi corazón"¹⁰. También yo [lo seré], y te pondré en pie sobre el fundamento y el cimiento, pues en el tema de la ofrenda hay un misterio grande y maravilloso: su pensamiento y su idea están **en lo alto del mundo**¹¹ y en su cúspide. Y en todos sus cultos hay interioridades, misterios de sabiduría *construidos con sillares*¹², y si nos desviáramos un ápice de la intención hacia el extremo, **serían cosa ilegítima, no aceptable**¹³.

1.- Gé. Rab. LXXXII, 11.

2.- Cfr. Je. 48, 11; Ez. 12, 11; *passim*.

3.- Vid. Mal. 3, 23-24.

4.- Vid. Esd. 9, 2.

5.- Cfr. De. 17, 11.

6.- I Sam. 21, 9.

7.- Zēb. 116b; Tēm. 13a, *passim*.

8.- Cfr. Jo. 30, 21.

9.- Cfr. Mēn. VI, 7.

10.- Pr. 27, 11.

11.- Pēs. 118a, Mēg. 14a, *passim*.

12.- Cfr. Ca. 4, 4. Desde aquí el ms. O6 vuelve a leer con los mss. O1, O2, O3, N, L y F en la frase *y que quemase con fuego flameante*, vid. p. 212, nota 12.

13.- Le. 19, 7. Desde aquí los mss. O4 y O5 vuelven a leer junto con el resto de los testimonios, en la frase *y dijo la reina*, p. 213, nota 10.

אחר ספר יוחסיו ושלשלת / לרעת מקור מהצבן, / ורע קודש מצבו / כי מגולה אל
 גולה הלכו / ומארץ אל ארץ הושלכו? / ע(ל) ב(ל) ב(נים) נותנת הרעת / והספרא
 מברעת: / כל אשר הוא ואבותיו הוחזקו, / מהבהונה לא נעתקו, / וכו שמעתיך אומר /
 בשהות עומר ודורש כמו הומר, / אין אלי(הו) בא על המשפחה לרדקה או לקרבה, /
 ומשפחה שנתערבה נתערבה, / אמנם מדברר לא נסיר, / יעו כי המקום אסור, / ודבר
 המלך נחוץ / לפסול שרופי חוץ, / ועל טעם זה אין בשום פה ארשת, / ימני שיערב
 לבו לגשת? /

5

ויאמר אחיטוב: "תלמודך עולה יפה, / מינפה בשלש
 עשרה נפה, / עליך נאמר: "חכם, בני, / וישמר לבו, גם אני, / ועד אעמוד על
 העיקר והיסוד, / כי בדבר הקרבו יש סוד / גדול ונפלא, מחשבה ורעיונה / ברומו של
 עולם ועליונה, / ובכל עבודת פנימיות / סתרי חכמה בונים לתלפיות, /

10

- 1 O6 ביהוס שלשלת; O4 יוחסין ושלשלת
- 2 O4 וא"כ; O6 עב"כ; solvi abbreviationem ועל כל פנים
- 3 O6 לבן; O4 וכן; O4 יעתקו; O6 נעתקו; O4 O6 מהבהונה; emendavi
- 4 O4 O6 אלי; solvi abbreviationem אליהו; O4 דורש; O6 ודורש
- 5 O4 משפחה; O6 המשפחה; O6 בא על; O4 בא
- 6 O6 מדברר; O4 מדברר
- 7 O4 טעם הזה; O6 טעם זה
- 8 O6 ישמה; O4 וישמר
- 9 O4 מחשבי ורעיוני ברומו; O6 מחשבה ורעיונה ברומו; O6 בדבר; O4 בדבר
- 10 O6 עבודותיו; O4 עבודות; O4 O6 (fin. f. 21v) ובכל; O4 ועליונה; O6 ועליונה
- 11 לתלפית Post; O4 בניות; O6 בני; emendavi בנים; O6 סתרי; O4 וסתרי
 O6 reddit legere cum aliis codicibus, vid. f. 220, lin. 3. Iam vero verba
 -cfr. Le. 19, 7- habet ואם כמעט ומה מהבהונה אל הקצה נגל הוא לא ירצה
 primum O4, et deinde reddit legere cum aliis; vid. f. 213 lin. 5. Eadem
 verba habet O6 in alio loco, f. 213 lin. 2.

COMENTARIO DEL CONTENIDO

LOS TEMAS DE LA POLÉMICA EN LA OBRA

SEFER 'AḤITUB WĒ-ṢALMON

Aunque al inicio de la obra no escasean las alusiones, es durante el debate público de 'Eger y 'Aḥitub en presencia de la reina y toda la corte cuando se produce la discusión sobre los temas principales de su litigio. Se trata, en líneas generales, de los acostumbrados en este género:

- La situación de abatimiento del pueblo de Israel: la diáspora como castigo por haber dado muerte a Jesús;
- La Trinidad;
- La Encarnación;
- La virginidad perpetua de María de Nazaret y el nacimiento virginal de Jesús;
- La condición de Mesías y rey en Jesús;
- La abrogación o permanencia de la ley mosaica;
- El culto a los santos;
- Las maldiciones a otros pueblos en el oracional judío;
- El préstamo con interés por parte de los judíos; y
- El verdadero Israel;

En las postrimerías de la obra, ya desaparecido de la escena el personaje cristiano de la misma, entre los convertidos al judaísmo se produce un debate sobre la legitimidad y provecho de los sacrificios, con una exposición final sobre el destino del creyente fiel.

A continuación ofrezco un examen detenido de los mismos.

1.- LA SITUACIÓN DE ABATIMIENTO DEL PUEBLO DE ISRAEL.

La disputa entre los personajes cristiano y judío de la obra estalla tras la exposición que hace el primero del núcleo de su fe (Trinidad y redención llevada a cabo por la muerte y resurrección de Jesús), y la virulenta recusación de la misma por parte del segundo. Sin embargo, por mor del orden de intervenciones, el primer tema que se discute es el de la penosa situación de los judíos y sus causas.

1) En la historia de la polémica.

Los autores cristianos señalaron que el estado de abandono de los judíos obedecía a las causas teológicas de la muerte de Jesús y el rechazo de su Divinidad. Entre los antiguos hay que citar a Juan Crisóstomo: «Dispersó entonces a tu pueblo, esparció entonces a la nación por todas las partes ... Puesto que matasteis al Mesías, puesto que extendisteis las manos contra el Señor, puesto que derramasteis la preciosa sangre, por eso no hay para vosotros más restauración, excusa ni justificación»¹. Como ejemplo de los medievales sirvan estas palabras de Jerónimo de Santa Fe: «Esto les sucedió por el odio y la iniquidad que albergaron hacia el Mesías, por lo cual, sin duda, resultaron condenados a esta interminable cautividad»².

1.- Τότε σου τὸν δῆμον διεσκόρπισε, τότε τὸ ἔθνος πανταχοῦ διέσπειρε ... Ἐπειδὴ τὸν Χριστὸν ἀπεκτείνετε, ἐπειδὴ κατὰ τοῦ Δεσπότου τὰς χεῖρας ἐξετείνετε, ἐπειδὴ τὸ αἷμα τὸ τιμιὸν ἐξεχέετε, διὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ὑμῶν διορθωσις, οὐδὲ συγγνώμη λοιπὸν, οὐδὲ ἀπολογία, *Homilias contra los Judíos* V, 1 y VI, 2; P. G. 48, cols. 884 y 907.

2.- Hoc, propter odium et iniquitatem quam erga Messiam habuerunt, illis contigisse; propter quod, proculdubio ad hanc venerunt interminabilem captivitatem condemnati, *Ad Convincendam Judaeorum Perfidiam* XII, en M. DE LA BIGNE, *Bibliotheca Maxima Veterum Patrum*, Lugduni 1677, vol. XXVI, p. 544.

Para los judíos, dicha lastimosa situación también respondía a razones teológicas, pero muy diferentes. Así, Yosef Qimḥi ve en los pecados como la razón del estado de abatimiento y destierro del pueblo de Israel: «Y acerca de esto que dicen, que se prolongaría nuestra diáspora por haber ejecutado nuestros juicios contra su Dios, volveremos a decir que no hay sustancia en sus palabras ... En la Ley se encuentra cuál iba a ser la causa de nuestra diáspora, y no por esto, sino que seríamos dispersados en las naciones por abandonar la Ley de nuestro Dios y sus preceptos y mandatos»¹. Y Nahmánides declara que el término de la misma sobrevendrá en la perspectiva de la eterna bienaventuranza: «El objetivo de nuestra voluntad es sólo nuestra retribución y nuestra visión del mundo venidero, y se gozará el alma con el gozo que se denomina *Jardín del Edén*, y se salvará del castigo de la Gehenna. Pero, con todo, nosotros sostenemos el tema de la redención ... puesto que la aguardamos por nuestra esperanza de que alcanzaremos la proximidad a Dios al estar en su templo con sus sacerdotes y profetas y con lo que haya en nosotros de pureza y santidad, y estar en la Tierra Elegida»².

La falta de presupuestos comunes a ambas religiones en este tema, deja en un segundo plano a los argumentos teológicos, y hace que los de carácter histórico ocupen un lugar preeminente

-
- 1.- ועל זה שאומרים שארבה גלותנו בעשותנו שפמים באלוהיהם, נשוב ונאמר שאין ממש ברבריהם ... בתורה נמצאת סיבת גלותנו על מה היה עתיד להיות, ולא מפני זה, אלא שנהיה מפורדים בארצות על עונותינו תורת אלוהינו ומצוותיו וחוקותיו, F. TALMAGE [ed.], *Sefer ha-Berit. Ha-Wikkuaḥ ha-mēyyuḥas lē-ha-Radaq*, Jerusalem 1974, pp. 62-63.
 - 2.- תבלית רצוננו רק גמולנו ומבטנו העולם הבא, והתענו הנפש בתענוג הנקרא גן עדן, והנצל מענש גיהנם. אבל אנחנו עם זה מחזיקים דבר הגאולה ... מפני שאנחנו מצפים לה מתקנתנו שנושיג מן הקרבה אל האלהים בהיותנו במקדשו עם כהנו ונביאיו ועם מה שיהיה בנו מן הטהרה והקדושה, והיותנו בארץ הנבחרת ושכינתו שורה אצלנו *Sefer ha-Gēullah* cap. II, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, Jerusalem 1963, vol. I, p. 180.

en la discusión. Uno de los más destacados es la pretensión que tenían los judíos sefardíes de remontar sus orígenes a la diáspora del 586 a. e. c. como manera de eludir toda eventual responsabilidad de sus antepasados en la muerte de Jesús¹. Esta tradición se apoya en Abdías 20, donde se menciona el término *Sefarad*: גולת הזה לבני ישראל אשר בכנענים עד צרפת וגלת ירושלים, término que el Targum traduce por '*Aspamia*'². En sus comentarios respectivos a dicho pasaje bíblico, tanto David Qimhi³ como Abravanel⁴ consideran que se trata de España.

La citada tradición se encuentra también en antiguas fuentes peninsulares de origen árabe, donde se narra que Couban o Isban, rey de Sevilla, colaboró con Nabucodonosor en la conquista de Jerusalén [Ylya], y regresó a sus dominios con abundantes botín y cautivos⁵, y llega incluso a la historiografía castellana a través de la *Refundición de la Crónica de 1344* realizada a mediados del siglo XV por un judío converso. Pero por más que los dos bandos reconozcan que el mundo está regido por la voluntad divina, difícilmente se da una interpretación única de los mismos acontecimientos, de ahí que la utilización y valor de tales argumentos sea dispar.

-
- 1.- Vid. H. BEINART, "¿Cuándo llegaron los judíos a España?", *Estudios* III Aires 1962, *passim*.
 - 2.- «גולת עמא הדין רבני ישראל דבארעא כנעני עד צרפת וגלות ירושלים דבאספמיה», *Targum de Jonatán* a Abdías 20.
 - 3.- «וארצות ספרד שקורי ספניא».
 - 4.- ויזע שהיהודים אשר בספרד היו בחרבן בית ראשון שהוליכם שם מלך ספרד שנקרא פורוש והושיבם בב' מחוזות מהארץ ההיא הא' בלוצינא ... השני היה בארץ טוליטולה .
 - 5.- «E fue a Ylya, e tomola por fuerça e mato e destruyo çient vezes mill judios e cavtivo otros tantos e derramo por las tierras otros tantos; e traxo muchas piedras marauillosas a Seuilla e a Cordoba e a Toledo», D. CATALÁN - M. S. DE ANDRÉS [edd.], *Crónica del Moro Rasis*, Madrid 1975; p. 135. Cfr. ... נתן להם חלק בשלל ובשביה ... , A. SHOHAT [ed.], *R. Šelomoh ibn Verga: Sefer Šebet Yēhudah*, Jerusalem 1947, cap. VII, p. 33.

2) En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*.

En esta obra el debate sobre la situación de abatimiento del pueblo de Israel gira en torno a dos puntos: la inferioridad de los judíos frente a los cristianos, y su diáspora como consecuencia de haber dado muerte a Jesús.

A) *La inferioridad de los judíos frente a los cristianos.*

En el comienzo de la obra, al emprender su viaje los emisarios de la reina, se halla una referencia a este respecto: «Se enteraron de que los judíos ... son el menor de todos los pueblos» (p. 15). Más adelante, Šalmon insiste al respecto en el resumen que hace de su viaje ante la reina: «Encontré aún una nación pequeña, ... abatida, rechazada, desdeñada y pobre» (pp. 65-66). Por último, la polémica de 'Eḡer y 'Aḥitub sobre el mismo se sustenta con argumentos tomados de la realidad y de la Biblia. El personaje cristiano solicita ser el primero en el orden de intervención amparándose en la ostensible superioridad numérica de los cristianos: «Justo es que yo litigue primero, como pertenezco a la comunidad mayor» (p. 82). El judío refuta tal argumento cuantitativo con la alusión al asunto que les enfrenta: «Esa no es una demanda [procedente], pues nuestra disensión no depende de la mayoría o minoría» (*ibidem*).

Y 'Eḡer, aferrado a los argumentos tomados de la realidad, elige ahora el cualitativo del empeoramiento de la situación de los judíos, que introduce por medio de una antítesis y con referencias bíblicas: «Alejaste las creencias preciosas y te excavaste aljibes agrietados ... Pero tú sabes que la palabra está cerca, en tu boca y en tu corazón, pues en todos los asuntos se va detrás de la mayoría» (p. 83).

La fuerza de estas palabras radica en el uso como argumento *ad hominem* del principio jurídico religioso judío del acatamiento de la mayoría¹, que sólo deja de aplicarse en asuntos económicos: «Esto nos indica que no se va tras la mayoría en el [tema] del dinero»².

La réplica de 'Ahiṭub reviste similares características, y se inicia con una pregunta retórica: «Qué es más común: un árbol infructífero o un árbol frutal?» (p. 84). Su contrincante –en una de las numerosas acusaciones de incoherencia que se cruzan los dos contendientes en la obra–, rechaza el símil como inapropiado e insiste en su tesis: «Tu réplica carece de buena voluntad, y lo discutido no se parece al argumento. En cualquier caso, los árboles frutales son más importantes ... No obstante, tu avasallada y abatida nación es humillada hasta el polvo» (p. 84).

Entonces 'Ahiṭub desarrolla un valioso símil para defender la prelación de los judíos, que son minoritarios como los árboles fructíferos, y están en humilde situación, igual que los arbustos y los árboles pequeños, en los que se revela la Divinidad, como en un encinar a Abraham (vid. Gé. 18, 1) y en una zarza a Moisés (vid. Éx. 3, 2). Implícitamente compara a los cristianos –en mayoría y ventaja– con los árboles infructíferos y los enhiestos cedros. La fuente de inspiración de este primer argumento es el Midrás: «¿Por qué en medio de la zarza y no desde un árbol? Dijo el Santo, ¡bendito sea!: "Yo estoy contigo en la angustia", y ellos [estaban] dados a la esclavitud ... Por eso desde la zarza, que toda ella es de espinas»³.

Y termina su intervención con un segundo argumento tomado de la naturaleza y sancionado por la autoridad bíblica: «El oro tiene

1.- הולבין אחרי רוב , Kēt. 15a, *passim*.

2.- קמ"ל ראין הולבין בממון אחר הרוב , B. Q. 27b.

3.- למה מתוך הסנה ולא מתוך אילן אחר, אמר הקב"ה עמו אנכי בצרה והם נתונים בשעבוד ... לפיכך מתוך הסנה שכולו מהקוצים , sec. *Wē-'Eleh* 12, S. BUBER [ed.], *Midraš Tanḥuma'*, Vilna 1877 [reed. Jerusalem 1964], vol II, p. 8.

un venero del polvo, el bedelio se encuentra en el mar ... Ya nos escribió en su día el Padre de los sabios: "Vosotros sois el menor de todos los pueblos ... Solamente hay un pueblo sabio e inteligente: este gran pueblo". Es una prueba al asunto de que no hay grandeza en la abundancia; sólo en las normas de lo Alto» (p. 85). Resuenan aquí los ecos del elogio bíblico de la ley divina: «La Ley de Dios es perfecta, sienta el alma; el testimonio de Dios es fiel, hace sabio al simple. Los mandatos de Dios son rectos, alegran el corazón; e precepto de Dios es puro, ilumina los ojos»¹.

La diáspora judía como castigo por la muerte de Jesús.

Constituye la médula del tema de la situación de abandono de los judíos. El debate sobre el mismo presenta mayor riqueza y variedad, a pesar de reducirse tan sólo a dos apartados:

- a) La duradera dispersión de los judíos entre los demás pueblos como posible signo de su reprobación por parte de Dios.
- b) La responsabilidad o no de todo el pueblo judío en la muerte de Jesús.

Este tema aparece en dos pasajes anteriores a la disputa pública de 'Ahitub y 'Eger. Al principio de la obra, figura implícito en los insultos y las exacciones de que es víctima el anciano, y explícito en una de las conversaciones que 'Ahitub mantiene con él: «¿Por qué sois una nación tan reprobada? ... He aquí que estáis dispersados por todos los confines y perecéis entre los pueblos» (p. 42).

Se aprecia en estas palabras una nueva combinación de un argumento tomado de la realidad con un versículo bíblico

1.- תורת ה' תמימה מישבת נפש ערות ה' נאמנה מחכימת פתי : פקודי ה' ישרים משמחי
לב מצות ה' ברה מאירת עינים , Sal. 19, 8-9.

que lo refrenda (Le. 26, 38). En la respuesta de su interlocutor sucede a la inversa; la autoridad bíblica va primero y la mirada a la realidad, después: «¡Lejos de la Causa de las causas destruir y exterminar a su pueblo! Ya fijó en su Ley un sello: "Y, a pesar de esto, cuando estén en tierra de sus enemigos, no los rechazaré ni los destruiré hasta exterminarlos" ... ¡Cuántas veces hemos sido desterrados de nuestro país y arrojados de la región de nuestro anhelo, y con todo esto no hemos renegado de su ley ni hemos roto su alianza! ... Además te aportaré una gran prueba: la práctica del precepto de la circuncisión ... aun inmersos entre los incircuncisos, todos nosotros estamos circuncidados» (pp. 43-44).

La argumentación gira en torno a la perseverancia de los judíos en el cumplimiento de la Ley. También Yosef Albo sostiene que mientras en los judíos perviva la circuncisión, signo de mantenimiento de la alianza con Dios, se mantendrá esperanza de su restauración: «Cuando vemos que queda y perdura en nosotros esta señal del pacto que indica la relación que hay entre la Divinidad y la nación, sabemos ciertamente que aún hay en nosotros fuerza para contemplar, y que por medio de esta relación volverá la nación a su estado antiguo»¹.

A) *La dispersión de los judíos.*

Acabada la discusión sobre la superioridad de los cristianos y la inferioridad de los judíos, 'Ezer dirige el debate hacia la dispersión de éstos por todo el mundo, expulsados de la tierra de Israel. Otra vez combina la argumentación histórica y la bíblica: «¿Es que no tienes

1.- כאשר נראה אות הברית הזה נשאר ומתמיד בנו המורה על הקשר שיש בין הענין האלהי ובין האומה נרע בודאי שעדיין יש בנו כח לחיות ושעל ידי הקשר הזה תשוב האומה לקדמותה , I. HUSIK, *Sefer ha-Ikkarim. Book of Principles by Joseph Albo*, Philadelphia 1929-1930 [reed. 1946], IV, 45; vol. IV/2, p. 38.

recato ni vergüenza para creer que aún hay remedio para el pueblo abominable y corrompido, que fue expulsado del País de la Hermosura y ... que ha pasado mil años entre los pueblos como proverbio y mofa? Han pasado los que han pasado, y se han retrasado los pasos de vuestro Mesías» (p. 86). 'Eger adopta un tono cáustico al aludir a la demora del Mesías esperado por los judíos, tono que recuerda al de Elías en su desafío a los profetas de Baal; cfr. I Re. 18, 27.

'Ahitub responde sirviéndose de la cronología absoluta y la doctrina de la salvación aceptadas por los cristianos: «¡Cuán equivocado estás, 'Eger! ... Ahora dame a conocer cuántos años han transcurrido desde la creación del hombre primigenio hasta el nacimiento de Jesús». Y dijo 'Eger: «Hay 3724 años desde la creación del mundo hasta que Jesús ... fue prendido y padeció la muerte y la ignominia por culpa de sus padres» (p. 87). Véase cómo el personaje judío de la obra procede de manera similar a la antes: le pregunta al adversario con el fin de sonsacarle algunos elementos que le resultan imprescindibles para expresar sus objeciones, y prosigue con una interrogación retórica:

«¿Cómo imputas al Creador una maldad? ¿Acaso Dios tuerce el derecho (cfr. Jb. 8, 3) y va a dejar en **valle tenebroso** (Sal. 23, 4) a sus fieles y piadosos Patriarcas? ... ¿Cómo después de su muerte iba a dejar su alma contristada y acallada en un *tofet* tan largo tiempo preparado? Y si aquéllos ... han permanecido en la gehenna cuatro mil menos doscientos setenta y seis, si es así, no hay demasía si los de esta nación llevan exiliados y dispersos entre los que incircuncisos mil años o más. No hay que preguntar cómo ni por qué» (pp. 88-89)

Y finaliza con tres argumentos bíblicos (Am. 7, 2, Sal. 74, 9 y Le. 26, 44), coronados por uno misnaico ('Abbot IV, 15), lo que es infrecuente en la obra: «Los Profetas se llenaban de estupor nada más verlo, cuando decían: "¿Cómo podrá resistir Jacob siendo tan pequeño?"

También el poeta 'Asaf compondría una endecha sobre el particular ... : "No vemos nuestros signos y entre nosotros no hay quien sepa hasta cuándo". Y, con todo, Dios nos estampó un sello: "Pero tampoco, a pesar de esto los rechazaré y aborreceré hasta exterminarlos cuando estén en tierra de sus enemigos". También hay en nuestras manos una tradición procedente de sabios y legisladores: "No está en nuestras manos [explicar] las bienandanzas de los malvados ni tampoco las tribulaciones de los justos"» (p. 88).

El excursus sobre las clases de hombres con arreglo a sus acciones (pp. 90-92), que interrumpe aquí momentáneamente la discusión, creo que constituye un argumento emanado del anterior para aclarar que la diáspora no implica el rechazo divino, y que a los judíos fieles les aguarda como recompensa la dicha eterna.

B) *La responsabilidad o no del pueblo judío en la muerte de Jesús.*

Tras la citada digresión, 'Ahitub torna a su réplica centrándose ahora en la acusación de deicidio de la que son víctimas los judíos. Es un tópico de la literatura polémica cristiana, que ya se aprecia en los escritos del Papa León Magno: «Pues adoptasteis una vana y sangrienta decisión: ... entregar a la muerte al autor de la vida y señor de la gloria»¹.

El personaje judío de la obra lo rebate con argumentos bíblicos tomados de Éx. 20, 5 y De. 24, 16. Maneja en primer

1.- Inistis enim in vanum cruentumque consilium ... ut morti auctorem vitae et Dominum gloriae traderetis, *Sermón 54*, 5, P. L. 54, col. 322. La inculpación de toda la humanidad en la muerte de Jesús de Nazaret no ha calado hasta época reciente en la mayoría de la cristiandad. Pero esta idea no fue ajena a la teología medieval. Así, Haymón de Halberstam se lamenta por el pecador cristiano, que entrega de nuevo a la muerte a Jesús de Nazaret y menoscaba la fe: «Vae homini illi qui corpus sui Redemptoris non Judaeis, sed membris suis peccatoribus tradit, integritatem fidei corrumpentibus», *Homilia 64. In Die Sancto Palmarum*, P. L. 118, col. 363.

lugar el del límite al que el propio Dios se ciñe en la imposición de castigos: «En cuanto a tu opinión de que por la muerte de Jesús y lo que nuestros antepasados con él hicieron, fuimos expulsados de nuestra tierra, ... ¿Es que no consideras iniquidad castigar la culpa de los padres en los hijos después de tantas generaciones y años? Él no castiga más allá de los de la tercera y cuarta [generación]. Si los hijos son honrados, no morirán los padres por los hijos» (p. 93). El argumento es análogo al esbozado por Yosef Qimḥi: «¿Acaso Dios tuerce el derecho y Šadday la justicia para hacer bajar a los justos a la Gehenna por el pecado de Adán? ¿No dijo la Escritura: "No morirán los padres por los hijos"?»¹.

Luego se sirve de la distinción del grado de voluntariedad en la comisión de actos inicuos, que el mismo Jesús aplicó a sus verdugos para exculparlos: «¡Lejos de Dios estimar las culpas de quienes faltan por ignorancia como si lo hubieran hecho deliberadamente! Pues los cristianos, todos ellos, confiesen que fueron con Él [inicuos] por ignorancia y no deliberadamente ... Y así, está escrito en su Evangelio que, cuando pendía de las manos, impetró de su Padre ... que les perdonara y no les imputase culpa, "pues no saben lo que hacen"» (pp. 93-94). El uso de este argumento en la polémica anticristiana se remonta a Yosef Qimḥi: «Podríamos dar otra réplica victoriosa, la cual está escrita en el Evangelio: que cuando le estaban infiriendo padecimientos a Jesús, clamó Jesús a su padre y dijo: "Padre, perdona a este pueblo, porque no saben qué hacen"»².

Más adelante conjuga el texto bíblico con la memoria histórica: «Y si me contestas: "El que mata

1.- כמה טעית מדרך השכלו האל יעות משפט ואם שרי יעות צדק להוריד הצדיקים
F. , בגיהנום על חטא אדם? הלא אמר הכתוב לא יומתו אבות על בנים?

TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 24.

2.- נוכל לומר תשובה אחרת ניצחת אשר היא כתובה בעוון גיליון. כי כאשר היו עושין
"לשו ייסורין צעק ישו לאביו ואמר: "אבי תחמול לעם הזה כי אינם יודעים מה הם
עושים", F. TALMAGE, *op. cit.*, p. 64.

involuntariamente debe ser desterrado", he aquí que te equivocas también en esto, porque el que mata involuntariamente, padece el destierro en su persona, y a su linaje no se le inflige su pena. Ésta [se extiende] en su totalidad hasta la muerte del Sumo Sacerdote, y entonces cesa absolutamente su destierro. Mas ¡cuántos reyes y príncipes y sacerdotes han muerto desde entonces y ellos aún permanecen en su diáspora y sin volver a su heredad! Si es así, aun a tu pesar, la muerte de Jesús no es la causante» (p. 94).

El último argumento es de índole exegética, y apunta a la responsabilidad personal de los actos: se heredan eventuales consecuencias acarreadas por los mismos, pero no su culpabilidad: «Y a lo que te ha traído la vara de tu necedad y te ha levantado la malicia de tu corazón es a aportar como argumento aquello de los dientes de los hijos padecieron la dentera, pero tu argumento no es válido. También [te has servido] del versículo nuestros padres pecaron y ya no existen, y nosotros soportamos su culpa: es un argumento vacuo, pues el profeta vivió en los días del Destierro de Babilonia ... Mas ésta es la verdad: que por la culpa de nuestros padres ... el Templo fue destruido ... fueron expulsados de la tierra de sus anhelos y llegaron a su confín.» (p. 95).

II.- LA ENCARNACIÓN.

Es el segundo tema a debate en la obra, y en él se entremezclan los argumentos bíblicos y filosóficos. La creencia en la Encarnación de la Divinidad constituye -más incluso que la de la Trinidad, con la que está ligada inseparablemente- el mayor punto de discordia y la mayor diferencia que separa al cristianismo de las demás religiones monoteístas. Esta doctrina ya se convirtió en objeto de polémica interna en el seno del propio cristianismo. Una serie de herejías como el docetismo y el arrianismo obligaron a la Iglesia a formular los principios de la fe cristiana en los concilios ecuménicos de Nicea (325), Éfeso (431) y Calcedonia (451). El símbolo de la fe surgido de este último concilio declara que Jesús de Nazaret se hizo hombre para redimir al género humano de la condena heredada por el pecado de Adán, y que nació virginalmente de María: «Credimus et in unum Dominum nostrum Jesuchristum, Filium Dei, Deum de Deo, ... qui propter nos homines et propter nostram salutem descendit, incarnatus est de Spiritu Sancto ex Maria virgine»¹. Así, por obra del Espíritu Santo, a su naturaleza divina, que posee desde la eternidad como segunda Persona de la Trinidad, le unió la humana merced a su nacimiento sin concurso de varón y sin detrimento para la virginidad de su madre.

1) En la historia de la polémica cristiano-judía.

La controversia sobre la Encarnación tuvo en primer lugar un carácter escriturario y se basó en oráculos proféticos (Is. 7, 14; Mi. 5, 1; etc) que eran interpretados alegóricamente por los

1.- J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, Florentiae-Venetiis 1759-1798; vol. VI, col. 958.

exégetas, entre los que destacan Justino Mártir¹, Cipriano de Cartago² e Isidoro de Sevilla³ por citar tan sólo a algunos de los principales. A su vez, los judíos impugnaban tales alegorías, y, como reacción, se aferraban a las interpretaciones literales. El fenómeno se refleja entre otros en Yosef Qimhi: «La Ley entera es como su tenor literal, y no una alegoría, y algo que no sea posible interpretar según su significado, lo interpretaremos por vía alegórica»⁴, o en el oponente judío de Gilberto Crispín: «Donde queréis, colocáis alegorías y figuras; y donde la letra repugna a vuestro sentido, decís que la letra está velada por alegorías y figuras ... No sometéis vuestro sentido a la Escritura, sino que subordináis la Escritura a vuestro sentido»⁵.

En segundo lugar, los autores judíos añadían consideraciones propias del sentido común. Así, para Ya'aqob ben Rē'uben no se sostiene que Dios sea perseguido y ande huyendo: «¿Por qué no te avergüenzas y te sonrojas con abochornado rostro al declarar que sobre él se dijo este versículo? (Is. 30, 20) ¿Y no solía huir por los desiertos y ciudades, e ir de lugar en lugar, y ocultarse y advertir a sus discípulos que no revelaran sus obras»⁶. A su vez, el autor del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan* recalca lo impropio

1.- *Diálogo con Trifón* 67, 82, etc; P. G. 6, o *passim*.

2.- *Liber Testimoniorum ad Quirinum* II, 8-15, etc; P. L. 4, *passim*.

3.- *De Fide Catholica*, P. L. 83, *passim*.

4.- «אין התורה כולה במשמעה ולא כולה דרך משל ודבר שלא יתכן לפרש דרך משל», en F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 38.

5.- «Ubi cumque vultis, allegorias et figuras ponitis et ubi cumque littera sensui vestro repugnat, allegoriis et figuris litteram obvolutam esse dicitis et ad libitum vestrum exponendo explicatis ... Non enim sensum vestrum scripture subditis sed sensui uestro scripturam subponitis», en B. BLUMENKRANZ [ed.], *Gisleberti Crispini Disputatio Judei et Christiani*, Antwerpiae 1956, p. 72.

6.- «מדוע לא תבוש ולא תכלם בבושת פניו באמרך כי עליו נאמר הפסוק הזה [ישעיה ל, ב], והלא הוא היה בורח במדברות ובערים והולך ממקום למקום ומתחבא ומזהיר ל, ב], והלא הוא היה בורח במדברות ובערים והולך ממקום למקום ומתחבא ומזהיר», en Y. ROSENTHAL [ed.], *Sefer Milhamot ha-Šem*, Jerusalem 1963, cap. V, p. 96.

que resultaría para la Divinidad la permanencia durante nueve meses en el vientre de una mujer: «¿Cómo es Dios cuando entró en el interior de una mujer lleno de porquería en su vientre? Y ¿cuántos días lo llevó su madre al excusado durante los nueve meses? Y en la hora de su nacimiento salió hediondo y sucio con la placenta, y repugnante por la sangre del parto»¹.

Por último, aunque nunca desaparecieron de escena los argumentos exegéticos y del sentido común antes citados, el desarrollo del estudio de la Filosofía en la Edad Media enriqueció la polémica sobre el tema en cuestión con un tratamiento diferente. Según los principios racionales de la Teodicea, que arrancan de la filosofía griega y son comunes a cristianos, judíos y musulmanes, la Divinidad se caracteriza por la inmutabilidad, incorporalidad y unidad. Ya lo expuso Aristóteles: «Y porque hay algo que mueve siendo ello mismo inmóvil estando en acto, eso no puede cambiar en absoluto de ninguna manera ... necesariamente es algo que existe, y por necesidad perfectamente, y de este modo es principio² ... Resulta evidente que el primer motor tiene que ser uno y eterno por esto: que necesariamente debe ser simple y no tener magnitud»³.

Entonces, ¿es que la razón humana puede admitir la creencia en la Encarnación de Dios? Partiendo de un *sí* sin reservas, los teólogos cristianos se esforzaron en sistematizar la respuesta tradicional a las

1.- «אין הוא אלוה בשנכנס בתוך אשה מלא זבל בבטנה וכמה ימים השיבתו אמו כל ט'»
 «הרשים בבית הכסא ובעת לידתו יצא מצוחן ומטונף בשלייא ומתועב ברמי לידה»,
 D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 5, p. 5.

2.- ἐπεὶ δὲ ἔστι τι κινουν αὐτὸ ἀκίνητον ὄν, ἐνεργείᾳ ὄν, τοῦτο οὐκ ἐνδέχεται
 ἄλλως ἔχειν οὐδαμῶς ... ἐξ ἀνάγκης ἄρα ἔστιν ὄν. Καὶ ἡ ἀνάγκη, καλῶς, καὶ
 οὕτως ἀρχή, W. JAEGER, *Metaphysica* XII, 7 1072b, p. 253; Oxonii 1957
 [reed. 1963. Sin paginación.

3.- Φανερόν δὲ καὶ ἐκ τόνδε ὅτι ἀνάγκη εἶναι ἓν καὶ αἰδῖον τὸ πρῶτον κινουν ...
 Ὅτι δὲ τοῦτ' ἀμερές ἀναγκαῖον εἶναι καὶ μηδὲν ἔχειν μέγεθος, νῦν λέγωμεν,
 πρῶτον περὶ τῶν πρότερον αὐτοῦ διορίσαντες, W. D. ROSS, *Physica* VIII, 6
 259a; y VIII, 10 266a; Oxonii 1950 [reed. 1966]. Sin paginación.

otras dos cuestiones que implica esta pregunta:

a) ¿Por qué Dios se hizo hombre? Porque quería redimir del pecado y sus consecuencias a toda la humanidad. El pecado del ofensor (Adán) había sido gravísimo en razón del ofendido (Dios). Produjo, además, una profunda alteración de la naturaleza del ser humano, que, de bondadosa, pasó a inclinarse a la maldad. Por este motivo, dicho pecado se había transmitido a sus descendientes, que nacían con tal herencia y no podían obtener su remisión. Dios, compadecido de la situación de su criatura, creada a su imagen y semejanza, se dignó tomar la condición humana para satisfacer la deuda contraída con Él por el hombre. Con estos términos lo expone Anselmo de Aosta: «Convenía, pues, que, como por la desobediencia de un hombre la muerte había entrado en el género humano, por la obediencia de un hombre fuera restituida la vida. Y del mismo modo que el pecado, que fue la causa de nuestra condena, tuvo su principio a partir de una mujer, así el autor de nuestra justicia y salvación naciera de una mujer»¹.

b) ¿Cómo se hizo hombre Dios? Encarnándose de la virgen María de Nazaret la Segunda Persona de la Trinidad, el Hijo: «Hay que reconocer que la madre de Cristo concibió virgen ... Como el primer hombre pudo ser constituido del barro de la tierra por la divina potencia, así también pudo acontecer que por la divina potencia el cuerpo de Cristo se formara de una virgen sin semilla de varón»². En efecto, sólo podía ser decoroso para la

1.- «Oportebat namque ut sicut per hominis inobedientiam mors in humanum genus intraverat, ita per hominis obedientiam vita restitueretur. Et quemadmodum peccatum quod fuit causa nostrae damnationis initium habuit a femina, sic nostrae iustitiae et salutis auctor nasceretur de femina», *Cur Deus Homo?* P. L. 158, c. 364.

2.- «Confitendum est matrem Christi virginem concepisse ... Sicut divina fieri potuit ut primus homo de limo terrae, ita etiam fieri potuit ut divina virtute corpus Christi formaretur de virgine absque virili semine», *Sancti Thomae Aquinatis Summa Theologiae cura Fratrum eiusdem Ordinis* III, 28, 1; Matriti 1947 [reed. 1964]. Vol. IV, p. 215.

Divinidad un nacimiento de este tipo, ajeno a la voluptuosidad y a la corrupción carnales.

Lasker¹ apunta que la primera respuesta se introduce en una perspectiva de carácter soteriológico, plano en el que se enfrentan las concepciones judía y cristiana de la naturaleza humana. Ante la falta de presupuestos comunes, el debate sobre este tema se ciñe a la exégesis, la historia y el sentido común. Los judíos recusan la idea del pecado original como algo absurdo y que pone en tela de juicio el principio de que Dios actúa siempre bajo el supuesto del bien. En efecto, hay una serie de pasajes bíblicos (De. 24, 16; Je. 31, 29-30 y Ez. 14, 12-20 y 18, 10-20) que insisten en la responsabilidad moral personal de cada hombre por sus actos; sobre sus descendientes recaen, todo lo más, las consecuencias temporales de los mismos (Éx. 34, 7; De. 5, 9; *passim*). Además -como señala Hasda'y Crescas- Dios, en virtud de su omnipotencia, no necesita hacerse hombre para perdonar los pecados, por graves que sean; y la encarnación supondría conferir un honor desmesurado e inmerecido a la pecadora naturaleza humana: «Y era más razonable que la misericordia divina, que podía hacer aquella gracia uniendo a Dios con la carne y dar aquella gloria excelsa al género humano al estar en pecado, que más pudiera apartar aquel pecado»².

La segunda respuesta se adentra en el terreno cristológico, puesto que se refiere a la persona de Jesús en sus dos naturalezas, la divina y la humana, según la creencia cristiana. En este plano, el acuerdo en los principios de la incorporealidad, inmutabilidad y unidad

1.- *Jewish Philosophical Polemics Against Christianity in the Middle Ages*, New York 1977, p. 108.

2.- «היה יותר <ראוי> שהרחמנות האלהית, אשר יכול לעשות אותו חסד לאחר האלוה, עם בשר, ולתת אותו הכבוד העילוי למין האנושי עם היותו בחטא, שיוכל יותר להסיר את העון ההוא», D. LASKER, R. Hasda'y Crescas: *Sefer Bittul 'Iqqare ha-Nošrim*, Beersheva 1990, cap. IV, p. 61.

divinas posibilita una discusión filosófica entre ambas religiones. Los judíos insisten en la imposibilidad racional de la existencia de una persona dotada de dos naturalezas distintas, divina y humana, indivisiblemente unidas. Sostienen que la idea de un Dios corporal implica cambios en la esencia divina, tira por tierra la unidad de Dios, y postula una unión imposible entre Divinidad y Humanidad. En cambio, los cristianos se afanaron por defender tal creencia desde una perspectiva filosófico-teológica con Tomás de Aquino como portavoz más autorizado de la doctrina formulada en los concilios antes citados (p. 238). A continuación examinaré ambos principios por separado.

A) *La Incorporalidad.*

El principio de la incorporalidad divina constituye la mayor objeción filosófica contra la doctrina de la Encarnación. En efecto, un ser eterno no puede estar sujeto a las características propias de los cuerpos, que supondrían en él imperfecciones diversas. Así, Saadia Gaón escribe: «No tiene forma, ni cualidad, ni medida, ni límite, ni lugar, ni tiempo»¹. Por contra, los cristianos afirman que la Encarnación no implica la corporalidad divina, pues Dios no se transformó en un cuerpo, sino que asumió un cuerpo: «El misterio de la encarnación no se cumplió porque de algún modo Dios se haya transformado de su estado en lo que no fue desde la eternidad, sino porque se unió de un modo nuevo a la criatura, o más bien la unió a sí mismo ... Salva la distinción de naturaleza, asumió [un cuerpo] en unidad de persona»².

1.- «אין לו צורה ולא תבונה ולא שיעור ולא גבול ולא מקום ולא זמן», *Sefer 'Emunot wě-De'ot* I, 3, Constantinopla 1562 [reed. Jerusalem 1972], p. 28.

2.- *Incarnationis mysterium non est impletum per hoc quod Deus sit aliquo modo a suo statu inmutatus in quo ab aeterno non fuit, sed per hoc quod novo modo creaturae se univit, vel potius eam sibi ... Salva distinctione naturae, assumpsit in unitate personae*, *Sancti Thomae Aquinatis Summae Theologiae* III, 1, 4 y III, 5, 1; vol. IV, pp. 9-10 y 46-47.

B) La inmutabilidad.

Dios no está sujeto a cambio alguno, pues entonces sería un ser distinto, limitado, finito, compuesto y creado. Bahyah ibn Paqudah proclama con estas palabras la inmutabilidad divina: «Todas las consideraciones de la multiplicidad y los accidentes, los cambios y los movimientos, las semejanzas y todo lo que no conviene al uno real, están lejos de Él, ¡bendito sea!»¹. A su vez, Profiat Durán insiste con ironía en que aceptar la Encarnación implica admitir cambios en la Divinidad: «No seas como tus padres, que lo creyeron inmutable ... No arranques de él la materialidad y la corporalidad, ¡lejos de ti! Cree de Él que se revistió de carne en uno de sus atributos, "y a los tres no llegó"².

La respuesta cristiana insiste en que la asunción de la naturaleza humana no supone cambio en la Divinidad ni menoscabo en su omniperefección: «Dios es increado, inmutable y eterno. Mas a la naturaleza humana pertenece que sea creada, temporal y mutable ... Predicar cosas opuestas de lo mismo según ello mismo es imposible, pero según lo diverso nada lo prohíbe. Y de este modo se predicán de Cristo cosas opuestas: no según Él mismo, sino según las diversas naturalezas»³.

1.- כל עניני הרבוי והמקרים והשנוים והתנועות והרמיונים וכל מה שלא יאות לאחר האמת
אל תהי כאבותיך אשר האמינוהו בלתי משתנה באחר מאופני השנוי ... ואתה לא
כך לא תשולל ממנו הגשמות והגופיות, חלילה לך! האמן בו שנתלבש בשר באחר
מתאריו "ואל השלשה לא בא" [שמואל ב כג, כג], F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus*
lë-Profiat Duran. 'Iggeret "'Al-Tëhi kë-'Aboteka", Jerusalem 1981, p. 75.

2.- אל תהי כאבותיך אשר האמינוהו בלתי משתנה באחר מאופני השנוי ... ואתה לא
כך לא תשולל ממנו הגשמות והגופיות, חלילה לך! האמן בו שנתלבש בשר באחר
מתאריו "ואל השלשה לא בא" [שמואל ב כג, כג], F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus*
lë-Profiat Duran. 'Iggeret "'Al-Tëhi kë-'Aboteka", Jerusalem 1981, p. 75.

3.- «Deus enim est increatus, immutabilis et aeternus; ad humanam [naturam]
autem pertinet ut sit creata, temporalis et mutabilis ... Opposita praedi-
care de eodem secundum idem est impossibile, sed secundum diversa nihil
prohibet. Et hoc modo opposita praedicantur de Christo: non secundum
idem, sed secundum diversas naturas», *Sancti Thomae Aquinatis Summa*
Theologiae III, 4, 1; vol. IV, p. 42.

C) *La unidad.*

En opinión de los judíos, si los cristianos desean mantener en su fe el principio de la unidad divina y de la igualdad del Padre, el Hijo y el Espíritu Santo, han de creer necesariamente que las tres Personas de la Trinidad se encarnaron. Es una de las consecuencias que se desprenden de objeciones como la expuesta por Ya'aqob ben Rē'uben: «Al decir que la persona del Hijo descendió al vientre de María, hazme saber si se le unieron el Padre y el Espíritu o si se adhirió el solo a ella. Si dices que se unieron el Hijo y el Espíritu solos, se echan a perder tus palabras, pues dijiste que son dos naturalezas en una persona -la naturaleza divina y la naturaleza humana-, porque entonces no tenía en él nada de la persona del Padre. Y si dices que el Mesías era de la persona del Padre y del Hijo, y que el Espíritu Santo en parte se [les] unió y en parte no se [les] unió, se te echan a perder tus palabras que dijiste: no se separó uno de otro»¹.

Los cristianos replican que las obras de la Trinidad son inseparables, pero que el término de la Encarnación fue sólo la Persona del Hijo. Muy concisamente formula esta idea es Pedro Lombardo: «Nada obra el Hijo sin el Padre y el Espíritu Santo, sino que una sola indivisible y no desasimilable es la obra de estos tres, y sin embargo el Hijo,

1.- באמרך בי קנין הבן ירר בבטן מרים, הודיעני אם נרבק בו האב והרוח או נרבק הוא לבדו עמה. אם תאמר שנרבקו הבן והרוח לברם, נפסדו דבריך אשר אמרת בי נהגין בקנין אחר, נהוג האלהות ונהוג האישות, שעתה לא היה בו מקנין האב כלום. ואם תאמר שהיה המשיח מקנין האב והבן, ורוח הקדש מקצתו נרבק ומקצתו אינו נרבק, נפסדו עליך דבריך אשר אמרת לא נפרד קצתו מקצתו Y. ROSENTHAL, *Sefer Milhamot ha-Šem*, cap. XII, p. 154.

no el Padre o el Espíritu Santo, asumió la carne»¹.

Del principio de la unidad divina arranca un segundo argumento contra la Encarnación: el de la generación, que invalida la unidad según los judíos. Este argumento hunde sus raíces en antiguas herejías cristianas. En la polémica judía anticristiana lo introdujo el autor del *Sefer Nestor ha-Komer*. A su juicio, antes de la generación sólo existía el Padre, y, posteriormente la dualidad Padre-Hijo; y si el Hijo estaba con el Padre, no podía encarnarse y nacer: «¿Cuándo se llamó Jesús 'Hijo de Dios': antes de que lo engendrara el Padre o después de que lo engendrara? ¿O se llamó hijo suyo y no lo engendró? ¿O antes que todas las criaturas se llamó hijo y no era nacido de hombre? ... Antes de nacer, ¿estaba el Hijo con el Padre o no? Si estaba con el Padre antes de nacer, anulas el nacimiento, pues no nació. Y si dices que nació, anulas tus primeras palabras, pues dijiste que Dios le llamó *hijo mío*»². Pero fue Hasda'y Crescas quien sacó el máximo partido de esta idea para afirmar que la creencia cristiana en Dios encarnado establece una relación de causa-efecto en la Divinidad, hasta el punto que obliga a negar el principio de la aseidad divina: «Esta creencia contradice la primera premisa, que dice que Dios, ¡bendito sea!, está obligado a la existencia, y cuando se dice esto, si el Hijo nació, Dios nació»³.

-
- 1.- Nihil operatur Filius sine Patre et Spiritu Sancto, sed una est horum trium operatio indivisa et indissimilis, et tamen Filius, non Pater vel Spiritu Sancto, carnem assumpsit, *Sententiae* III, 1, 4; P. L. 192, col. 758.
 - 2.- מתי נקרא ישו בן ה' קודם שהולידו האב או אחר שילדו, או נקרא בנו ולא ילדו או קודם כל בריותיו נקרא בן ולא היה ילוד איש ... קודם שנולד הבן היה עם האב או לא? אם היה עם האב קודם שיוולד, בטלתה הלידה כי לא נולד. ואם תאמר שיוולד בטלתה דבריו הראשונים אשר אמרת כי אלהים קראו בני D. LASKER - S. STROUMSA, *The Polemic of Nestor the Priest*, Jerusalem 1996, p. 97.
 - 3.- זאת האמונה סותרת ההקדמה הראשונה האומרת שהאל ית' מחויב המציאות וזה כשנאמר אם הבן הוא נולד, האלוה הוא נולד D. LASKER, *R. Hasda'y Crescas: Sefer Bitul Iqqare ha-Nosrim*, cap. III, p. 48.

Para los cristianos dicha objeción sería irrefutable si Padre e Hijo existiesen de modo distinto, pero queda invalidada porque ambas personas comparten la misma y única existencia, inseparable e indistinguible, como expone Tomás de Aquino: «En efecto, procede por el modo de la acción intelectual, que es obra de vida, y del principio ligado, como ya se ha dicho más arriba, y según razón de semejanza, ya que la concepción del intelecto es similitud de la cosa inteligida, y existente en la misma naturaleza, ya que en Dios es lo mismo inteligir y ser ... De ahí que la procedencia del Verbo en lo divino se denomine generación, y el propio Verbo procedente se denomine Hijo»¹. Además, el Hijo es coeterno con el Padre, según declara Agustín de Hipona: «Coeternus est Deo Patri Filius»².

2) El tema de la Encarnación en la obra antes de la disputa en la corte.

Varias alusiones anteriores al debate público formal entre 'Eger y 'Aḥīṭub introducen el tema de la Encarnación en la obra. Es una práctica habitual del autor, quien no gusta de presentar de manera abrupta los puntos en litigio. Así, al inicio de la misión de los tres emisarios de la reina, se dice: «El reino de Roma son los cristianos, los cuales observan la fe de Jesús y creen ... que padeció la muerte para rescatarlos de la Gehenna» (p. 16). Es una referencia general que apunta a la dimensión soteriológica de la Encarnación.

1.- Proceedit enim per modum intelligibilis actionis, quae est operatio vitae, et a principio coniuncto ut supra iam dictum est: et secundum rationem similitudinis, quia conceptio intellectus est similitudo rei intellectae: et in eadem natura existens, quia in Deo idem est intelligere et esse ... Unde processio verbi in divinis dicitur generatio, et ipsum verbum procedens dicitur Filius, *Summa Theologiae* I, 27, 2; vol. I, p. 209.

2.- *De Trinitate* VI, 1; P. L. 42, col. 923.

La segunda referencia aparece un poco más adelante, entre las reflexiones de un entonces confuso 'Aḥitub: «A la fe de Jesús no se dirigió porque -dijo- carece de fundamento y de base que la Divinidad haya nacido de una mujer y proceda de un lugar de porquería y hediondez; y que después Dios fuera muerto, es [algo] cercano a la mentira y lejano de la verdad» (p. 22).

Estas objeciones brotan de lo que puede considerarse sentido común. El argumento del vientre de la mujer como lugar inmundo tiene rancio abolengo en la controversia anticristiana. Sin duda debió de ser ya empleado por el gnóstico Marción en el siglo II e. c., como se desprende de la réplica de Tertuliano: «¡Ea!, habla ya sobre aquella venerable obra de la naturaleza, atácala en todo lo que es: destruye el origen de la carne y del alma; llama cloaca al útero, taller de tan gran animal que educa, esto es, el hombre; expón los inmundos y vergonzosos tormentos del parto, y después los sucios juegos del término del propio alumbramiento. Sin embargo, cuando hayas destruido eso por afirmarlo como indigno de Dios, el nacimiento no sera más indigno que la muerte, la infancia que la cruz, el castigo que la naturaleza y la condena que la carne. Si Cristo padeció eso como algo verdadero, menos [indigno] le fue nacer»¹.

Este argumento reapareció durante el siglo IX en la pluma de Bodón/Eleazar, según se aprecia en la refutación de Álvaro

1.- Age iam, perora in illa sanctissima et reverenda opera naturae, invehere in totum quod es: carnis atque animae originem destrue: cloacam voca uterum, tanti animalis, id est, hominis producenti officinam; persequere et partus imunda et pudenda tormenta, et ipsius exinde puerperi spurcos, auxios, ludicros exitus. Tamen cum ista destruxeris ut Deo indigna confirmes, non erit indignior morte nativitas, et cruce infantia, et natura poena, et carne damnatio. Si vera ista passus est Christus, minus fuit nasci, *Adversus Marcionem* III, 11; P. L. 2, cols. 363-364.

de Córdoba: «¿Ignoras que nada hay impuro para Dios, que de lo impuro puede hacer puro? ... ¿Ves que las manos del Señor hicieron los mismos órganos genitales, a los que tú llamas odiosos? ¿Observas que los receptáculos de la matriz fueron formados por las manos del Altísimo? ... No ignominiosamente, como tú sostienes, tocó con sus propios labios los virginales claustros de la virgen, sino gloriosamente, como nosotros en verdad decimos. No sólo toco la semejanza de Dios, sino que también la recibió en sus miembrecillos y en aquella forma se dignó a nacer en el tiempo»¹.

En lengua hebrea fue el autor del *Sefer Nestor ha-Komer* quien primero aludió a estas objeciones: «¡Lejos de mí decir que Dios habitó en un útero con la suciedad del vientre, la retención de la sangre de la menstruación, y la oscuridad»².

Mas la formulación completa y definitiva del citado argumento se debe a Yosef Qimhi: «Y ¿cómo creeré en el Dios grande, oculto y escondido, que entra en el vientre de una mujer por los entresijos del recto, sucios, y fétidos, sin la fuerza de la necesidad? ¿Y en un Dios vivo que fuera a nacer de una mujer, un niño sin sabiduría ni conocimiento, un bobo que no distingue entre su derecha y su izquierda, que produce heces y orina y mama de los pechos de su madre?»³.

-
- 1.- An ignoras quod nicil immundum Deo, qui ex inmundo potest facere mundum? ... Uides manus Domini ipsa genitalia, quem tu exosam dicis, fecisse, conspicis altitroni manibus fabricata receptacula uulbe? ... Non ignominiose, ut tu adstruis, uirginalia uirginis propriis tetigit lauiis, set gloriose, ut nos ueridice dicimus, similitudinem Dei non solum tetigit, set suis recepit in membrulis adque in ea forma in tempore nasci dignatus est, ÁLVARO DE CÓRDOBA, *Epistolae* XVIII, 12, C.S.M. p. 255.
 - 2.- וחלילה לי לומר כי האלהים שבן ברחם בטינוף הבטן ובעוצר הנידות והאופל , D. LASKER - S. STROUMSA, *The Polemic of Nestor the Priest*, p. 95.
 - 3.- ואיר אאמין באל הגדול, נעלם ונכסה, שנכנס בבטן אישה במעי נקובה, מטונפים, מוסראחים, בלא צורך בהכרח, ובאלוהים חיים שיהיה ילוד מאישה, ילד בלי דעה, ושכל, ופתי לא ידע בין ימינו לשמאלו, עושה צואה ומשתין ויונק משרי אמו, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 29.

De acuerdo con el sentir de los judíos, el seno de la mujer es un lugar particularmente impuro a causa de la sangre de la menstruación, como figura en estas palabras atribuidas a David Qimḥi: «La sangre de la regla es casi una droga mortal ... porque es sangre inmunda y sucia sin medida»¹.

De Yosef Qimḥi procede también el argumento del rechazo a la creencia en un Dios que se sometiera a la muerte. Basándose en Jos. 3, 5-10; I Re. 18, 15 y Os. 2, 1, afirma: «Los Profetas Primeros y Posteriores escribieron después de la muerte de Moisés, el siervo de Dios, que no había que creer en un Dios que recibiera la muerte»².

La tres últimas referencias a la Encarnación se producen cuando los emisarios rinde cuentas de su misión ante la reina:

- En primer lugar, Šalmon abunda en una crítica racionalista al componente soteriológico de la doctrina de la Encarnación: «Cree [la nación de los cristianos] cosas imposibles, [como] ser Dios cuerpo y carne, y está muy alejada de la verdad, pues creen que Dios murió y soportó sobre sí humillación, muerte y afrentas para sacar a las almas de la Gehenna; y después de su muerte volvió a subir a los cielos y el hálito de vida sopló en él, lo cual no lo resiste el conocimiento de ninguna persona entendida» (p. 64).

- Más adelante, 'Eqr se refiere a los misterios de la Trinidad y la Encarnación: «He de dar gloria y alabanza a mi Hacedor. Él es Dios, él es Jesús el Nazareno, él es el Espíritu que le invade. La trinidad es una y el uno

1.- רם הווסת הוא כמעט סם המות ... כי הוא רם מטונף ומלובלך עד בלי רי" , F.

TALMAGE, *Sefer ha-Berit. Ha-Wikkuaḥ ha-Mēyyuḥas lē-RaDaQ*, p. 87.

2.- הנביאים הראשונים והאחרונים כתבו אחרי מות משה עבר השם שלא להאמין באלוה , F. TALMAGE, *op. cit.*, p. 67.

es trinidad. Él modificó y renovó su ser; [Él es] el que al salir del vientre de su madre anduvo por la tierra con sus criaturas todos los días de su juventud, con sus doce discípulos ... Pero los malditos judíos le dieron muerte ... Rompió las puertas de la Gehenna y, pese a Satán, sacó las almas que en la Gehenna estaban sumidas en el caos, la oscuridad y la desolación por la culpa del primer hombre ... Y al tercer día subió a los cielos, como al principio, y se sentó en su trono y en su lugar» (pp. 67-68).

- Por último, 'Aḥiṭub introduce el primer argumento estrictamente filosófico para negar la Encarnación a través de la oposición de la incorporealidad de Dios y la corporalidad de Jesús: «Invoco al Dios vivo y perdurable, y temo al Dios del cielo y de la tierra. Él es Dios, el ser preexistente, poderoso en obras y grande en consejo, que no se apartará ni se ha apartado, y no faltará cuando todo se extinga. Él no posee corporalidad, ni puede ser transmitido por mano de criatura alguna» (pp. 71-72).

3) El tema de la Encarnación en la obra durante la disputa en la corte.

'Aḥiṭub inicia su réplica a 'Eger por vía filosófica: «El mismo hijo que dices y decides en tu corazón que es tu Dios, ¿es criatura y ha salido ahora o es preexistente y se encuentra con el Padre? Si dices que es criatura, he aquí que profanas el santuario, pues todo lo que tiene principio, tiene fin; y para Dios no hay principio ni fin. Pero si dices que es preexistente y que estaba como artífice junto a Él, si es así, ¿por qué ha tardado tanto tiempo en ser revelado y mostrar alguna maravilla o prodigio? ... Además, que no se mantiene la correlación, pues el padre llama al hijo según el sentido verdadero; y si ambos existieran como una sola cosa, entonces habrían de llamarse hermanos o compañeros» (pp. 96-97).

Son cuestiones relativas a la generación eterna de la segunda Persona de la Trinidad que profesa la doctrina cristiana. Según ésta, el Hijo no es una criatura, sino esencia creadora, como expone Hugo de San Víctor: «[Filius] non est creatura sed creatrix essentia»¹. En caso de contrario, se llegaría a la sinrazón de admitir principio y fin en la Divinidad.

Por otra parte, sostener la coeternidad del Hijo con el Padre y la economía de la salvación que defienden los cristianos, atenta –según los judíos– contra la bondad esencial de Dios por no salvar de inmediato al género humano. Objeción similar a la que figura en el texto se encuentra ya en Yosef Qimḥi: «¿Por qué tardó cerca de cuatro mil años? Pues ¡cuántas generaciones de justos y buenos han pasado desde aquella generación todos estos años! ... ¿Por qué los dejó penando en la Gehenna hasta que vino a nacer?»². Y la réplica final está tomada del comentario de David Qimḥi a Sal. 2, 7: «No es posible decir Hijo de Dios a la carne y la sangre, pues el hijo es del género del padre ... Si todo el tiempo hubieran sido los dos como uno, los habrían llamado hermanos gemelos, y no los llamaríais Padre e Hijo, ni engendrador y engendrado»³.

‘Eqer contesta desde una perspectiva soteriológica y con un argumento exegético: «Jacob tenía su alma de luto por su vástago y exclamó: "Bajaré en duelo donde mi hijo, al šē'ol". Aunque te pese, este šē'ol no quiere decir tumba, porque no tenía esperanza de ser enterrado junto

1.- *De Verbo Incarnato* VII; P. L. 177, col. 304.

2.- מדוע איחר קרוב לארבע אלף שנה? שהרי כמה דורות צדיקים טובים מהרור ההוא , עברו בכל אלו השנים ... מדוע הניחם להצטער בגיהנום עד שבא ונולד? F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 62.

3.- לא ייתכן לומר בן האל בשר-ורם, כי הבן הוא ממין האב ... אב היו כל זמן שניהם , כאחד היו קוראים להם אחים תאומים, ולא תקראו להם אב ובן ולא יולד וילוד , A. DAROM, *David Qimḥi: Ha-Peruš ha-Šalem 'al TēhiKim*, Jerusalem 1971, p. 14.

a él ... Aquí tienes una prueba y una señal de que estaba claro para él que bajaría al *tofet*» (p. 98). La identificación del *šē'ol* con el infierno procede de la versión que Jerónimo de Estridón hace de Gé. 37, 35 en la Vulgata, *Descendam ad filium meum lugens in infernum*", y fue muy criticada por los exégetas judíos a partir de Abraham Ibn Ezra: «Y aquí erró el traductor de los extraviados, que tradujo *šē'ol* por Gehenna»¹. Según la interpretación judía, *šē'ol* es sinónimo de *qeber* (tumba), como corrobora entre otros el autor del *Sefer Nišṣaḥon Yašan*: «Y también el *šē'ol* de Jacob no tenemos que decir sino que es vocablo de tumba»².

'Aḥiṭub apoya los argumentos exegéticos de su réplica en consideraciones lingüísticas: «Tú no eres un experto en lengua hebrea ... ¿Es que no se emplea *'el* por la palabra *'al* en algunos pasajes bíblicos?» (p. 99). Sigue en este punto la opinión de Raši, incluidos los ejemplos que ofrece: «Y muchos *'el* se emplean por la palabra *'al* [como] por causa de Saúl y de su sanguinaria casa (II Sa. 21), al haber sido presa el Arca de dios y muerto su suegro y su marido (I Sa. 4)»³.

Y continúa 'Aḥiṭub: «Mira, el justo e íntegro [Jacob] temía que se hubiese dictado la sentencia de su juicio a ser condenado al profundo *šē'ol* por el pecado que había cometido, que había perpetrado una iniquidad contra su hijo enviándolo a un paraje de peligro de animal salvaje ... Y te presentaré una prueba de la que te asombrarás, del piadoso Samuel, el vidente. Cuando se agrupaban los filisteos, la mujer nigromante y pitonisa le dijo a Saúl, el elegido de Dios: "¿A quién te evoco?" Y le respondió: "A

1.- «ופה טעה המתרגם לתועים שתרגם שאולה גיהנם», *Comentario al Génesis* 37, 35.

2.- וגם שאולה דיעקב אין לנו לומר אלא לשון קבר , D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 23, p. 18.

3.- כמו על בני והרבה אל משמשין בלשון על (ש"ב כא) אל שאול ואל בית הדמים (ש"א ד) אל הלקח ארון האלהים ואל מות חמיה ואישה 37, 35.

Samuel". Entonces escuchó Saúl las voces del espíritu: "¿Por qué me has turbado haciéndome subir?" Y si, de acuerdo con tus palabras, Samuel se encontraba en la Gehenna, ¿por qué se iba a turbar en vano? Al contrario, decididamente habría sido para él una bendición que le hubieran hecho subir de la profundidad de la fosa» (pp. 99-101). Este párrafo consta de dos partes. En la primera asoma la interpretación de Gé. 37, 35 hecha por Ya'aqob ben Rě'uben, quien resalta el temor que originó en Jacob el sentimiento de culpa por la aparente muerte de su hijo José: «Cuando vio Jacob que su hijo José no estaba, vio y reconoció que había cometido una iniquidad ante su Creador ... [y dijo]: "La pena por mi hijo ha quedado fija en mí, pues soy un inicuo, y bajaré al šě'ol»¹. En la segunda se aduce oportunamente el episodio de la evocación de Samuel por parte de Saúl para ilustrar que šě'ol no significa *infierno*.

Y contra la idea del pecado original -pilar soteriológico de la doctrina cristiana de la Encarnación-, 'Ahitub esgrime el argumento de la responsabilidad personal: «Nada hay, en verdad, [más] lejos de la inteligencia y del entendimiento que [el hecho de que] si los padres pecan, los dientes de los hijos padecieran la dentera ... El sentido se pierde y es nulo que sean condenadas a la Gehenna alma tras alma, ... pues no existe parentesco entre las almas» (pp. 101-102).

Esta réplica tiene su antecedente en Nahmánides, incluso en lo que atañe a la fraseología: «Que no hay condena de los justos a la Gehenna por el pecado del primer hombre, pues mi alma está tan cerca del alma de mi padre como del alma del Faraón, por igual; y por el pecado del

1.- כאשר ראה יעקב מיוסף בנו כי איננו, ראה והביר כי פושע הוא לפני בוראו ... צער
בני העמיד עלי כי אני פושע ואם כן ארר שאולה , Y. ROSENTHAL, *Sefer
Milhamot ha-Šem.*, cap. II, pp. 51-52.

Faraón no entrará mi alma en la Gehenna»¹.

'Aḥiṭub concluye su intervención con un último argumento exegético (Sal. 16, 10) apoyado en nuevas consideraciones lingüísticas, argumento que remite al principio de sus palabras y tiene visos de ser original del autor de la obra: «En efecto, dijo el armonizador de himnos de alabanza: "Pues no abandonarás mi alma al šē'ol". No se dice *en el šē'ol*, sino *al šē'ol*. Y "no dejarás a tu fiel ver la fosa". Aquí tienes una respuesta definitiva para tus palabras» (p. 102).

El debate sobre el tema de la Encarnación se cierra con una serie de alusiones históricas que preludian la futura discusión acerca del nacimiento virginal de Jesús. Dice 'Eger: «Cree en Jesús, el Dios fiel, que es tu Hacedor, y entonces tu alma se deleitará con platos sustanciosos» (p. 104). A esta invitación le contesta 'Aḥiṭub: «Así sea en tu socorro el Dios de los Cielos como que yo crea en un colgado o en una colgada, y así te auxilie tu traspasado como yo hago caso de tu vacua voz» (*ibidem*).

1.- שאין עונש גיהנם לצדיקים בשביל חטא אדם הראשון ... כי נפשי קרובה לנפש אבי
Sefer , כמו לנפש פרעה בשוה, ומפני חטאו של פרעה לא תכנס נפשי בגיהנם
ha-Wikkuah sec. 45, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh
ben Nahman*, Jerusalem 1963, vol. I, p. 210.

III.- LA TRINIDAD.

Es el tercer tema en litigio dentro de la obra. En el desarrollo del debate sobre la Encarnación aparecían ya numerosas alusiones al mismo, pues ambos dogmas cristianos mantienen una estrecha relación y se implican el uno al otro en lo relativo al Hijo. La creencia en un único Dios existente en tres personas aparentemente relacionadas de según el principio de causalidad suscita cuestiones teológicas y filosóficas muy profundas. En el seno de la propia cristiandad dio lugar desde época temprana a desviaciones de la ortodoxia, que no acallaron los concilios ecuménicos de Nicea (325) y Calcedonia (451).

En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* se plantea este tema con argumentos diversos y de larga tradición en la controversia cristiano-judía. Primero se alude con brevedad y desde un punto de vista filosófico; luego, se trata ampliamente y en el terreno de la exégesis bíblica; y por último, se entra en el campo de la pura teología.

1) Argumento filosófico inicial.

Dice 'Eqr: «He de dar gloria y alabanza a mi Creador. Él es Dios, Él es Jesús el Nazareno, Él es el Espíritu que le invade. La trinidad es una y el uno es trinidad» (p. 67).

Contienen estas palabras un silogismo problemático, pues la enunciación del misterio implica en apariencia su negación. Este detalle no pasó desapercibido a la preclara mente de Profiat

Durán. Siguiendo las leyes de la lógica, apunta con su ironía característica que, si el Padre es Dios y Dios es el Hijo, hay que concluir que el Padre es el Hijo: «Créelo uno y tres, y el tres uno, y el uno tres»¹.

El argumento está también enraizado en la teoría los imposibles que formulara Maimónides: «El imposible tiene una naturaleza estable, que permanece constante no por acción de un agente, imposible de cambiar en modo alguno, por lo cual no es atribuible a la Divinidad poder alguno sobre él ... Así, que Dios cree a uno semejante o se vuelva Él mismo inexistente, o se convierta en material o cambie, todo esto es de la categoría de lo imposible, y no podría atribuírsele a Dios facultad para semejantes cosas»².

Si bien la teología cristiana proclama que las tres hipóstasis o personas de la Divinidad son iguales en su naturaleza, insiste en que son distintas en su relación. Así lo expone Tomás de Aquino: «Es necesario que en Dios haya una distinción real, no ciertamente según lo absoluto, que es la esencia, en la que existe suma unidad y simplicidad, sino según lo relativo»³. Pero en el *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon* el misterio trinitario figura enunciado sin sutileza por el personaje cristiano, hecho que tal vez no sea fortuito.

1.- האמינתו אחר ושלשה, והשלשה אחר והאחר שלשה, F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus lē-Profiat Duran. 'Iggeret 'Al tēhi kē-aboteḳa*, p. 74.

2.- לנמנע טבע קיים קיום עומד, אינו מפעולת פועל, אי אפשר השתנותו כלל, ומפני זה לא יתואר השם ביכולת עליו ... כן היות השם ממציא כמותו, או משיב עצמו להעדר, או שיתגשם, או שישתנה: כל זה מבת הנמנע, ולא יתואר השם ביכולת על דבר מכל אלו *Moreh Nēbukim lē-ha-Rab Mošeh ben Maymon ha-Sēfaradi bē-ha'taqat ha-Rab Šēmu'el ibn Tibbon* III, 15; Warsza 1872; p. 21.

3.- Oportet in Deo sit realis distinctio, non quidem secundum rem absolutam, quae est essentia, in qua est summa unitas et simplicitas, sed secundum rem relativam, *Summa Theologiae* I, 28, 3; vol. I, p. 217.

B) Argumentos Exegéticos.

El debate exegético acerca de la Trinidad se desarrolla en la obra en dos fases discontinuas. Primero se centra en Gé. 1, 26; después, una vez tratados otros temas, se vuelve a él sobre De. 6, 4; Is. 6, 3 y Gé 18, 2-3, que el personaje cristiano entrelaza en su argumentación y el judío afronta por separado. Claro está, no faltan argumentos filosóficos en apoyo de determinadas interpretaciones bíblicas.

1) "Hagamos al hombre a nuestra imagen y semejanza" (Gé. 1, 26).

Para los exégetas judíos ha constituido un versículo problemático, porque parece opuesto al principio de la unidad divina. Entre los cristianos ha sido la prueba escrituraria más aducida para afirmar que el misterio de la Trinidad estaba anunciado en la Biblia. De entre la extensa relación de polemistas que lo esgrimieron, citaré tan sólo al primero que lo hizo, Justino Mártir: «Este vástago presentado por el Padre verdaderamente estaba con el Padre antes de todas las cosas creadas, y el Padre conversaba con él, como mostró la a través de Salomón: que lo que es denominado Sabiduría por Salomón, eso mismo es el principio de todas las cosas y el vástago engendrado por Dios»¹.

1.- Τοῦτο τὸ τῷ ὄντι ἀπὸ τοῦ Πατρὸς προβληθὲν γέννημα, πρὸ πάντων τῶν ποιημάτων συνῆν τῷ Πατρί, καὶ τούτῳ ὁ Πατὴρ προσομιλεῖ, ὥς, ὁ λόγος διὰ τοῦ Σολομώντος ἐδήλωσεν, ὅτι καὶ ἀρχὴν πρὸ πάντων τῶν ποιημάτων τούτ' αὐτὸ καὶ γέννημα ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐγεννητο, ὃν σοφία διὰ Σολομώντος καλεῖται, *Díálogo con Trifón* 62, P. G. 6, col. 617.

'Eqer marcha por la misma vía, y añade la consecuencia que implica la interpretación trinitaria de este versículo: «En la palabra *hagamos* está la participación de la Trinidad en la creación del hombre al que formara, mientras que en las palabras *imagen* y *semejanza* hay una enorme prueba de que la Divinidad adoptó forma y sustancia» (p. 110). El pasaje bíblico presentado para apoyar la creencia en la Trinidad, queda a su vez habilitado para sustentar la idea de la Encarnación, en un ejemplo de la aplicación de la duodécima regla exegética de Rabbí 'Eli'ezer, **דבר שהוא בא דבר שנמצא למד** (elemento que se aduce para ilustrar y resulta ilustrado).

Mas los teólogos racionalistas judíos consideran filosóficamente inviable la interpretación trinitaria de Gé. 1, 26 porque la creen opuesta a los principios de la teoría hilemórfica. Según ésta, las categorías de materia y forma no pueden predicarse de Dios, sustancia espiritual pura. Por eso Yosef Qimḥi declara que la *imagen* y *semejanza* del versículo se refieren al gobierno y dominio que el hombre ejerce sobre el resto de la Creación: «Nada de lo que creó en el mundo es parecido suyo, sino sólo el hombre. Y ¿en qué es parecido? En la imagen el gobierno y en la semejanza el dominio»¹.

La réplica de 'Aḥiṭub a 'Eqer es de carácter exegético, lingüístico y metafísico: «¿Cómo le atribuyes debilidades a Dios, de modo que le fuera necesario pedir permiso? ... Fíjate también en el final de la cita, no está escrito y *crearon*, sino y *creó*» (p. 115). No es la única vez que el personaje judío de la obra le achaca al cristiano el empleo de una metodología incoherente y parcial en la interpretación de los pasajes bíblicos.

1.- כל אשר ברא בעולם אין דומהו אלא אדם לברו. ובמה דומה? בצלם הממשלה
 , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 32. וברמות השררה

Aquí y en otros casos, el personaje judío aplica la exégesis contextualizada del pasaje, como acostumbraba a hacer Raši, que interpreta así este versículo: «Y su segunda réplica está escrita a su lado: y *creó al hombre*, y no está escrito y *crearon*»¹.

A continuación 'Ahitub analiza la forma *hagamos*, en la que el plural es de modestia, según afirman teólogos judíos como Saadia Gaón: «He visto a otros pendientes de *hagamos al hombre a nuestra imagen*, y dicen que esta expresión alude al plural ... No saben que la lengua hebrea permite al grande decir realicemos y hagamos siendo uno»², o sociativo, como afirman los cristianos. En tal supuesto, o bien se acepta la Trinidad, o bien se admite analógicamente que Dios pide permiso a alguna de sus criaturas, como se expone en la obra: «Tomó consejo con su séquito» (p. 116). Esto significa que la Divinidad deliberó con los ángeles antes de crear al hombre.

La idea está expresada con las palabras de Raši (*ibidem*), y procede del Talmud: «El Santo, ¡bendito sea!, no hace nada a no ser que se aconseje con el séquito de lo Alto»³, y del Midrás: «Cuando fue a crear al hombre, se aconsejó con los Angeles del Servicio»⁴. Por otra parte, Ya'aqob ben Rē'uben señaló que la interpretación cristiana de Gé. 1, 26 atenta incluso contra la creencia en la Trinidad, pues con el plural *hagamos* queda en entredicho que las tres Personas sean iguales en voluntad y poder: «¿Cómo dijo uno al otro "hagamos"? Pues, en verdad, si su voluntad y su potencia es

-
- 1.- ותשובתו כי כתובה בצדו ויברא את האדם ולא כתיב ויבראו , *Comentario a Génesis* 1, 26. De las incoherencias y parcialidades metodológicas tampoco se libraron los polemistas judíos; vid. D. LASKER, *Jewish Philosophical Polemics*, p. 7.
 - 2.- וראיתי אחרים נתלים בנעשה אדם בצלמנו ואומרים שזה הרבור רומז לרבים ... כי לא ידעו כי לשון העברים מתרת לגדול לאמר נפעל ונעשה והוא אחר , *Sefer 'Emunot wē-Dē'ot* II, 6; pp. 52-53.
 - 3.- אין הקב"ה עושה דבר אא"כ נמלך בפמליא של מעלה , Sanh. 38b.
 - 4.- כיון שבא לבראת את האדם נמלך במלאכי השרת , Gé. Rab. VIII, 8.

igual, no necesitarían aconsejarse, pues son uno. Y si ninguno de ellos necesitaba la ayuda de su compañero, ¿por qué dijeron "hagamos"? Si dices que la necesitaban, echas a perder las palabras que dijiste, que ellos eran iguales, y haces a cada uno de ellos con falta de poder y con deficiencia de Divinidad»¹.

Prosigue 'Aḥitub con la exposición de las opiniones de otros exégetas, según su habitual manera de proceder: «Los dotados de sabiduría explicaron que "hagamos" quiere decir "Yo y la tierra"» (p. 116). Una interpretación similar aparecía ya formulada por el autor del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan*: «El Santo, ¡bendito sea!, dijo a la tierra: "Hagamos al hombre entre Yo y tú. Dame de ti el polvo y yo [daré] de mí el soplo"»². Y Nahmánides también la ofrece: «Dijo sobre el hombre: "Hagamos", esto es, Yo y la mencionada tierra haremos al hombre»³.

En cuanto a la insistencia del personaje cristiano en la imagen y semejanza, prosigue el judío: «¿Cómo atribuyes al Creador semejanza e imagen? ... ¿No dijo el Profeta con su sabiduría "Y qué semejanza le aparejaréis"?» (p. 117). La objeción está construida sobre la base de la analogía o *gēzerah šawah*, pues la misma palabra *semejanza* se pone en boca del propio Dios para enseñar que carece de ella. Curiosamente, Abraham ibn Ezra se sirve del estico de Is. 40, 18 paralelo al aludido por 'Aḥitub: «¡Lejos que Dios tenga semejanza! Y así dijo: "¿Y a quién me asemejaréis?"»⁴.

-
- 1.- איך אמר זה לזה "נעשה", כי באמת אם רצונם וכוחם שווה, לא נצרכו להמלך, כי אחר הם, ואם לא נצרך כל אחד מהם לעזרת חבירו, למה אמרו "נעשה", אם תאמר כי נצרכו, הפסדת דברך אשר אמרת שהם שווים ועשית כל אחד מהם בחסרון היכולת תשיב למשומרים הקב"ה אמר לארץ נעשה אדם ביני ובינך. תני משלך עפר ואני רוח, D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 2, p. 3.
 - 2.- אמר באדם נעשה, כלומר אני והארץ הנזכרת נעשה אדם, *Comentario a Génesis* 1, 26.
 - 3.- חלילה להיות רמות לשם. וכן אמר ואל מי תדמוני, *Comentario a Génesis* 1, 26.

Aparece entonces la interpretación filosófica: «La palabra *imagen* a veces se emplea por una forma hecha y elaborada, y a veces como nombre de una forma dotada de inteligencia, que se diferencia de la materia, y quiere decir entendimiento y preeminencia» (pp. 117-118).

Es un resumen de la aplicación que hizo Maimónides de la teoría hilemórfica a la exégesis de Gé. 1, 26. En ella distingue entre el uso vulgar del término *forma* como aspecto exterior de algo, y el uso metafísico del mismo para designar el género y la especie de un ser; y afirma que el raciocinio es la forma genérica del hombre: «*Selem* se aplica a la forma natural, es decir, a la esencia con que se constituye la cosa y es lo que es ... En es hombres es aquello por lo que tiene capacidad intelectual humana, y a causa de esta capacidad intelectual se dice: "A imagen de Dios lo creó" ... *Selem* resultaría polisémico o ambiguo; se diría de la forma específica y de la forma artificial, y de lo semejante según la cualidad de los materiales naturales y su aspecto. Al decir "Hagamos al hombre a nuestra imagen", ha querido [significar] la forma específica, que es la capacidad intelectual, no la figura y el aspecto»¹.

Sin embargo, en la parte final el autor del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* refrena las inclinaciones filosóficas de su exégesis con una interpretación alegórica en la que relaciona a los seres humanos con los angélicos: «Y a semejanza nuestra quiere decir con esbelta estatura, con la que embelleció al hombre, [pues] el hombre se distingue del animal por

1.- צלם הוא נופל על הצורה הטבעית, ר"ל על הענין אשר בו נתעצם הדבר והיה מה שהוא ... באדם הוא אשר בעבורו תהיה ההשגה האנושית. ומפני ההשגה הזאת השכלית נאמר בו בצלם אלהים ברא אתו ... יהיה אם כן צלם שם משתתף או מסתפק, יאמר על הצורה המינית ועל הצורה המלאכית, ועל כיוצא בה מתכונות הגשמים הטבעיים ותאדם. ויהיה הנרצה באמרו נעשה אדם בצלמנו, הצורה המינית אשר היא ההשגה השכלית, *Moreh Nēbukim* I, 1; pp 12-13.

imagen y estatura. Y cuando la analices, la palabra *hagamos* no te resultará asunto arduo, porque al producir la tierra especies vegetales, bestias, animales y flores, no hallamos la palabra *hagamos* ... Todavía los encuentras a los sabios del Talmud [diciendo]: "El hombre tiene ángel guardián, pero el animal no tiene ángel guardián"» (p. 118).

Esta idea es original del autor de la obra, y se apoya en una referencia talmúdica. Su fuente de inspiración es el Midrás, donde se afirma que el hombre goza de cuatro atributos propios de los Ángeles del Servicio, entre ellos el de ponerse en pie: «ברא בו ארבע בריזות: מלמעלה וארבעה מלמטן: אוכל ושותה כבהמה, פרה ורבה כבהמה, ומטיל גללים כבהמה, ומת כבהמה. מלמעלה: עומד כמלאכי השרת, מדבר כמלאכי השרת, ויש בו דעת כמלאכי השרת» (Gé. Rab. VIII, 11). Y, para no dejar lugar a dudas, recuerda que el término *hagamos* no aparece en ninguna otra parte del relato de la Creación.

La discusión sobre Gé. 1, 26 ofrece una muestra ilustrativa de la manera de proceder del autor en el debate. Por lo común, no avanza siguiendo un orden lineal punto por punto hasta agotarlo, para luego pasar a otro; más bien entrelaza diferentes motivos a lo largo de la obra, con esporádicos retornos a cuestiones que parecían resueltas. Este fenómeno no es ajeno a la polémica religiosa, donde muchos temas en litigio presentan ramificaciones e implicaciones secundarias. Así, la Trinidad incluye alusiones a la Encarnación y la figura del Mesías. En este sentido, el *Sefer 'Ahitub wě-Salmon* tampoco constituye una excepción.

2) Santo, santo, santo, es el Señor, Dios de los Ejércitos;

toda la tierra está llena de su gloria (Is. 6, 3).

'Eger yuxtapone en un único argumento los otros tres pasajes bíblicos sobre los que gira la discusión exegética acerca de la Trinidad. Puesto que 'Aḥiṭub los separa en su réplica, también aquí analizaré independientemente cada uno de ellos.

«¡Qué debilitado en la fe está tu corazón, que no crees en la Trinidad! Ya no puedo callarme más. ¿Es que no recitáis tres *qēduššot* cada día y es para los judíos tradición desde sus antepasados que constituye la raíz de su plegaria?» (pp. 146-147).

El uso de Is. 6, 3 por parte de los escritores cristianos como testimonio para probar la Trinidad se remonta a Isidoro de Sevilla: «El ejército celestial proclama exultante una triple santificación bajo una única confesión. Pues ¿qué indica "Santo" tres veces sino que el significado de tres personas en la divinidad es demostrado por la gloria de su misma trina omnipotencia?»¹. Entre los polemistas posteriores que se sirvieron del mismo destaca Pedro Alfonso: «Además, ¿qué sino la trinidad de personas puede notarse en eso que dice el profeta Isaías, a saber, el triple vocablo de los ángeles que alaban a Dios y dicen: "Santo, Santo, Santo, el Señor, Dios de los ejércitos"»². Este extremo no se les escapaba a los autores

-
- 1.- Trinam sanctificationem sub una confessione coelestis persultat exercitus: unam gloriam Trinitatis Seraphim trina repetitione proclamant. Nam quid ter Sanctus indicat, nisi eiusdem trinae Omnipotentiae gloria demonstrata est in deitate trium personarum significatio?, *De Fide Catholica contra Judaeos* I, 4, 11, P. L. 83, cols. 459-460.
- 2.- Quid etiam nisi trinitas personarum in eo quod dicit Isaías propheta notari potest, trina videlicet angelorum voce laudantium Deo et dicentium Sanctus, Sanctus, Sanctus, Dominus Deus Sabaoth?, *Dialogus* VI, P. L. 157, col. 612.

judíos, según puede advertirse, por ejemplo, en Ya'aqob ben Rē'uben: «[Y dijo el recusante:] "Al decir *Santo, Santo, Santo*, hete aquí la Trinidad"»¹.

En cambio, sí es novedosa la alusión que se hace a la *qēduššat yošer* de la liturgia judía. La *qēduššah* es una doxología de intensas reminiscencias místicas. Tiene como núcleo los versículos bíblicos Is. 6, 3 y Ez. 3, 12, y presenta tres variantes. La primera, la ya citada *qēduššat yošer*, acompaña a la bendición inicial del *šēma' Isra'el* y describe el culto que los ángeles le tributan a Dios. La segunda, *qēduššat ha-'amidah*, versión reducida de la anterior, se intercala entre las bendiciones segunda y tercera de la *'amidah* de la plegaria de la mañana, del mediodía y del atardecer. Y la tercera, *qēduššat dē-sidra'*, sigue a la oración *u-ba' lē-Šion go'el* de la parte final de la plegaria matutina en los días no festivos². Contra la opinión de 'Equer, la raíz de la oración judía es el *šēma' Isra'el*, y no la *qēduššah*. Tal inexactitud se explica por la semejanza que el personaje cristiano de la obra aprecia entre ambas oraciones, ya que incluyen dos de los pasajes bíblicos (Is. 6, 3 y De. 6, 4) sobre los que se que apoya su argumentación trinitaria.

La réplica del personaje judío consiste primeramente en una paráfrasis de la *qēduššat ha-yošer*: «Se dan permiso unos a otros para santificar a su Creador con reverencia, con lengua depurada y con melodía. Los *šērafim*, *'ofannim* y *ḥayyot* proclaman el trisagio al unísono ... Y cada uno le dice *santo* a su compañero con pureza y austeridad, y esto es una petición de permiso. Y con el triple *santo* ensalzan su majestad al unísono» (pp. 148-149). Compárese con la citada oración: «Seas bendito para siempre, Roca nuestra, Rey nuestro, *Go'el* nuestro, Creador de los santos. Sea

1.- [ואמר המכחד] באמרו קדוש, קדוש, קדוש, הרי לך השלוש, Y. ROSENTHAL, *Sefer Milḥamot ha-Šem*, cap. V, p. 84.

2.- Vid. J. HEINEMANN, *Tēfiḥot ha-qeba' šel šabbat wē-yom ḥol*, Jerusalem 1964; pp. 70-76.

alabado tu nombre eternamente, Rey nuestro, Creador de los Servidores [Divinos]. Y todos sus Servidores se encuentran en lo alto del mundo y a una proclaman todos a una con [gran] voz las Palabras del Dios Vivo y Rey del Universo. Todos ellos son amados, todos ellos son puros, todos ellos son valientes, todos ellos son santos, todos ellos hacen con veneración y temor la voluntad de su Dueño. Y todos abren su boca con santidad y con pureza, con cántico y con salmodia bendicen, alaban, ensalzan, santifican, adoran y entronizan el Nombre de Dios, Rey Grande, valiente y temible, Santo es Él. Y todos reciben sobre sí el yugo del Reino de los Cielos, uno de otro, y se dan permiso uno a otro para santificar a su Creador con quietud de espíritu, con lengua clara y con santo deleite. Todos a una proclaman con veneración y dicen con temor: "Santo, santo, Santo es el Señor, Dios de los ejércitos, llena está la tierra de su Gloria". Y los *'ofanim* y *hayyot* santos con gran estruendo se alzan frente a los serafines, frente a ellos alaban y dicen: "Bendita sea la Gloria de Dios desde su lugar"¹. También Raši se refiere a la *qēdušsat ha-yozer* en su interpretación de este pasaje: «Se piden permiso uno a otro para que no se adelante uno y empiece y merezca la quema, sino que comienzan todos al unísono. Y esto es lo que estableció en el *yozer 'or*: todos responden una *qēduššah* al unísono, etc»².

-
- 1.- תתברך לנצח, צורנו מלכנו וגואלנו, בורא קדושים. ישתבח שמך לעד, מלכנו, יוצר משרתים ואשר משרתיו כלם עומדים ברום עולם, ומשמיעים ביראה יחד בקול דברי אלהים חיים ומלך העולם. כלם אהובים, כלם ברורים, כלם גבורים, כלם קדושים, כלם עושים באימה וביראה רצון קונם, וכלם פותחים את פיהם בקדושה ובטהרה, בשירה ובזמרה מברכין, משבחין, מפאין ומקדישין ומעריצין וממליכין את שם האל, המלך הגדול, הגבור והנורא, קדוש הוא. וכלם מקבלים עליהם עול מלכות שמים זה מזה ונותנים רשות זה לזה להקדיש ליצורם בנחת רוח בשפה ברורה ובנעימה קדושה. כלם כאחד עונים באימה ואומרים ביראה: קדוש, קדוש, קדוש, ה' צבאות, מלא כל הארץ כבודו. והאופנים וחיות הקדש ברעש גדול מתנשאים לעומת השרפים, לעומת משבחים ואומרים: ברוך כבוד ה' ממקומו.
 - 2.- נוטלים רשות זה מזה שלא יקדים האחד ויתחיל ויתחייב שריפה, אלא אם כן פתחו *Comentario a Isaiás 6, 3*, כולם כאחד והו' שיסר ביצור אור קדושה כולם כאחד עונים כו'.

Concluye 'Ahitub: «Son comunes también otras opiniones: que hay tres santificaciones en correspondencia con los tres tiempos del ser: fue y será y es ... Aún hay quienes lo interpretan santo en el mundo de los intelectos, santo en el mundo de las esferas y santo en el mundo de los [seres] inferiores» (p. 149). El argumento tiene su origen en el Targum de Jonatán a Isaías 6, 3: «Santo en lo más alto de los cielos, morada de su Presencia; santo sobre la tierra, obra de su poder; santo por los siglos de los siglos»¹. Pero está formulado al modo de David Qimhi: «Las tres palabras son sobre Dios, y el recuerdo de las tres veces santo es por los tres mundos: el mundo superior, que es el mundo de los ángeles y de las almas; el mundo medio, que es el mundo de las esferas y de las estrellas; y el mundo inferior, que es este mundo ... y recordó después la tierra, que es el mundo inferior. Y lo que dijo, "Santo por los siglos de los siglos", significa por la extensión del tiempo; así fue y así será eternamente»².

3) Escucha, Israel, el Señor es nuestro Dios, el Señor es uno (De. 6, 4).

Este versículo constituye otro fundamento de la afirmación cristiana de la Trinidad contra los judíos. De nuevo fue Isidoro de Sevilla el primero en emplearlo en la polémica antijudía: «Mas no al igual que tres personas han de creerse tres dioses, sino que en esas personas ha de predicarse una sola divinidad según la frase de Moisés, que

-
- 1.- קדיש בשמי מרומא עלאה בית שבנתיה, קדיש על ארעא עובר גבורותיה, קדיש לעלם ולעלמי עלמיא .
 - 2.- ויש לפרש כי השלש תיבות הם על האל, וזכר שלש פעמים קרוש כנגד שלשה עולמות: עולם העליון, והוא עולם ההמלאכים והנשמות; ועולם התיכון, והוא עולם הגלגלים והכוכבים; ועולם השפל, והוא זה העולם ... וזכר אחר כן הארץ שהיא עולם השפל, ומה שאמר קדיש לעלם ולעלמי עלמיא רוצה לומר לאורך זמן כן היה וכן יהיה לעולם ועד , *Comentario a Isaías 6, 3*.

dice: "Escucha, Israel, el Señor es nuestro Dios, el Señor es uno"¹.

Y fue Profiat Durán uno de los polemistas judíos que dio una réplica más mordaz y contundente a la interpretación trinitaria de este versículo: «No seas como tus padres, que creyeron en Dios sólo la unidad simple y le despojaron de la multiplicidad por completo y erraron en la frase "Escucha, Israel, el Señor es nuestro Dios, el Señor es uno"².

Dice 'Eger: «¿Cómo puedes negar la Trinidad? ¿No es cierto que por la mañana, a la hora en que madrugas, y por la noche, a la hora en que te acuestas; al andar o cuando cabalgas por el camino, he aquí que tú recitas tres nombres juntos y después los prolongas en uno solo? ¿No es para vosotros una prueba clara y contundente de que los tres son uno y el uno tres?» (p. 147). Este trío está formado por los términos *el Señor, nuestro Dios y uno*, que el personaje cristiano refiere a cada una de las Personas de la Trinidad, como hace Pedro de Blois: «En hebreo unas veces se dice 'El y 'Adon, que quiere decir Dios y Señor, en singular por la unidad de la sustancia divina. Pero otras veces se pone 'Elohim y 'Adonay en plural, e indica la pluralidad de personas»³.

-
- 1.- Non autem sicut tres personae, ita ea et tres dii credendi sunt, sed in eis personis una divinitas praedicanda est secundum Moysi sententiam dicentis: "Audi, Israel, Dominus Deus noster, Dominus unus est", *De Fide Catholica* I, 4, 11; P. L. 83, col. 460. El Hispalense es deudor de Agustín de Hipona, que esgrimió este pasaje *ad intra* para robustecer la fe de su grey: «Haec Trinitas unus est Deus, sicut scriptum est, "Audi Israel, Dominus Deus tuus unus est"», *De Fide et Symbolo* IX, 16; P. L. 40.
 - 2.- אל תהי כאבותיך אשר האמינו באלוה האחרות הפשוטה לבר ושללו ממנו הריבוי לגמרי וטעו במאמר "שמע ישראל" אלהינו "אחד" F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus lē-Profiat Duran. 'Iggeret 'Al tēhi kē-Aboteka*", p. 74.
 - 3.- In Hebraeo Deus interdum dicitur *El* et *Adon*: quod *Deus* vel *Dominus* singulariter sonat propter divinae substantiae unitatem. Interdum vero *Eloi* et *Adonai* pluraliter ponitur, et pluralitatem indicat personarum, *Contra Perfidiam Judaeorum* V, P. L. 207, col. 832.

Maimónides se hizo eco de una argumentación parecida: «Y aportaron un argumento de este versículo acerca de que Dios era trino, y dijeron: "Dijo 'Dios', y dijo 'nuestro Dios', y dijo 'Dios'. He aquí tres nombres. Y dijo después 'uno, prueba de que son tres, y los tres son uno»¹.

'Aḥitub critica el procedimiento exegético de su rival, y, con la ayuda del contexto, rechaza la interpretación trinitaria del versículo: «Serás apresado en tu fortaleza rápidamente. Cuando descendas al final del versículo, [éste] confundirá tu opinión y te obnubilará, pues está escrito: "Y amarás al Señor, tu Dios, con todo tu corazón". [Abundando] en tus palabras, la parte tercera, ¿cuál es su característica? En verdad no hay que darle culto ni amarla» (pp. 149-150).

El *uno* de De. 6, 4 no vuelve a aparecer en toda la perícopa, y, por lo tanto, no se prescribe nada respecto de él. Así queda anulada la pretensión del adversario. En este caso es el *Sefer Niṣṣaḥon Yaśan* la fuente de inspiración: «Los herejes yerran y dicen: "Estos tres nombres son insinuación de la Trinidad". Y hay que decir su réplica [que] está a su lado: "Y amarás al Señor tu Dios" (De. 6, 5). Hete que falta un nombre y no hay aquí sino dos, para que no yerren y digan que son tres»².

1.- והביאו ראיה מזה הפסוק על שהאל הוא שלשה, ואמרו אמר ה', ואמר אלהינו ואמר M. D. RABINOWITZ, 'Iggerot ha-Rambam. Ma'amar 'al Tēhiyyat ha-Metim I, Jerusalem 1976, p. 342.

2.- המינים פוקרים ואומרים שלשה שמות הללו רמז על השילוש. וי"ל תשובתו בצדו: ואהבת את ה' אלהיך (רברים ו, ה). הרי חסר שם אחר ואין כאן אלא שניים, D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 55, p. 37.

Y tras rebatir los argumentos del contrario, 'Aḥiṭub pasa a exponer los suyos. Primero, los de carácter exegetico y filosófico: «He aquí que Mošeh ben 'Amram, padre en la piedad, enseñó a su pueblo el misterio de la unidad y la recepción sobre sí del yugo del reino de los cielos. Y así les dijo: "Escuchadme, Israel, YHWH, que os transmiti y que ha obrado con vosotros maravillas, sabed que Él es nuestro Dios, nuestra porción y nuestro lote, y somos suyos nosotros. Y si dices: "Las naciones también tienen otro dios frente a Él", por tal motivo tornó a declarar: "El Señor es uno y no hay otro dios fuera de Él". Y si hubiera dicho "el Señor (o "nuestro Dios") es un sólo Dios", habría sonado en aquella expresión como una misma cosa, como diciendo que Él es uno [más] de entre la divinidad que hay en el mundo para inclinarse a derecha o a izquierda, de la misma forma que podría decirse de Rubén y de Simeón que cada uno es único entre los individuos de la especie. Por eso era necesario un tercer nombre para manifestar que Él no es como el uno computable, y que carece de cambio y de mutación, mas es perfecto en su unidad y no hay divinidad como su divinidad» (pp. 150-151).

Aquí emergen la disquisición sobre el *uno* y la unidad divina, una de las constantes de la teología judía medieval. Por una parte, Dios escapa a la categoría del número, como escribe Saadia Gaón: «Que Él es uno, porque si añade al uno, cae sobre él el número y entra bajo las leyes de los seres materiales»¹ o no posee el atributo de unidad, según dice Maimónides: «La unidad o la pluralidad son accidentes que le acontecen al ser en cuanto es múltiple o uno ... Y como el número no es la esencia de los numerados, tampoco la unidad es la esencia del uno, pues todos éstos son accidentes de la categoría de la cantidad divisible ... Pero el que existe por

1.- שהוא אחד מפני שאם יוסיף על האחד יפול עליו המספר ויכנס תחת חקי הגשמים ,
Sefer 'Emunot wě-Dě'ot. II, 1, p. 48.

necesidad, que es verdaderamente simple, en el que en absoluto captaréis composición, del mismo modo que es falso [postular] sobre él el accidente de la multiplicidad, también es falso [postular] sobre él el accidente de la unidad, o sea, la unidad no es nota añadida a su esencia»¹.

Por otra, que es necesariamente existente y no hay un segundo ser semejante a Él, en lo que insiste Yosef Albo: «Y esto es lo que se aclara en la Ley por la interpretación del "escucha, Israel, el Señor es nuestro Dios, el Señor es uno". O sea, que al igual que desde el punto de vista de ser nuestro Dios quiere decir creador de todos los seres, ... así desde el lado de su sustancia es uno y no hay un segundo semejante a Él»².

El último argumento es puramente exegético, y se centra en la presencia del plural *dioses* en pasajes bíblicos diversos: «Y si el corazón del hombre está por deslucir lo escrito en la Torah (los dioses de los pueblos y los dioses de las naciones, el Dios de los dioses) ... No se declara que sean divinidad de verdad, sino que se proclama metafóricamente que les concedió vigor y fuerza para dirigir con poder cuanto estaba bajo ellos ... Y así está escrito en el libro de los Salmos que todos los dioses de los pueblos son ídolos» (pp. 150-151).

-
- 1.- האחרות והרבוי מקרים שקרו לנמצא באשר הוא רב או אחד ... וכמו שהמנין אינו עצם המנויים, כן אין האחרות עצם הדבר המתאחד, כי כלם אלו מקרים מסוג הנמות המתפרקת ... אמנם המחוייב המציאות הפשוט באמת, אשר לא תשיגהו הרכבה כלל, כמו שהוא מן השקר עליו מקרה הרבוי, כן הוא מן השקר עליו מקרה האחרות, ר"ל *Moreh Nēbukim* I, 57; p. 84.
 - 2.- וזה שנתבאר בתורה בפירוש שמע ישראל, ה' אלהינו, ה' אחד, כלומר כי כמו שבבחינת היותו אלהינו, רצה לומר ממציא כל הנמצאים, ... כך מצד עצמו הוא שבבחינת היותו אחד ואין שני רומה לו, *I. HUSIK, Sefer ha-Ikkarim* II, 10; vol. II, p. 58.

Estas palabras se asemejan a las de Nahmánides: «El Señor vuestro Dios es el Dios de los dioses y el Señor de los señores. Dios de los dioses, los ángeles de lo alto; Señor de los señores, todo el Ejército de los Cielos, que tiene poder sobre los seres inferiores. Porque Él es el Señor que dispuso el poder de ellos en la tierra»¹. La identificación de los *dioses* del Antiguo Testamento con los ángeles y el Ejército de los Cielos es característica de la exégesis judía, y se halla entre otros en Abraham ibn Ezra: «Él es más grande y muy digno de alabanza sobre todos los dioses, esto es, los ángeles, pues Él es el Dios de los dioses»².

**4) Levantó los ojos, miró, y he aquí que había tres hombres
de pie junto a él ... (Gé. 18, 2-3).**

El episodio de Abraham y los tres hombres que le visitaron en Mambré es el último testimonio véterotestamentario de que se sirve 'Eqer para afirmar la creencia en la Trinidad. Su entrada en la polémica se produjo en el siglo XI, de la pluma de Pedro Damiani: «Pregunta también a Abraham por qué vio tres y adoró a uno. Puesto que está escrito: "Se le apareció Dios en el hondo valle de Mambré". Después se añade: "Y cuando hubo levantase los ojos, se le aparecieron tres hombres de pie junto a él" ... Donde claramente se muestra que este que se le apareció es uno en

1.- ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים וארוני הארונים. אלהי האלהים: הם מלאכי מעלה; וארוני הארונים: כל צבא השמים אשר להם ממשלא בשפלים, כי הוא הארון אשר שם להם משטרים בארץ, *Comentario a Deuteronomio* 10, 16.

2.- הוא יותר גדול ומהולל מאד על כל אלהים, הם המלאכים, כי הוא אלהי האלהים, *Comentario a Salmos* 96, 4.

sustancia de divinidad y tres en personas»¹. Y pronto se hizo eco de él Yosef Qimhi: «Dijo el hereje: "Te mostraré en el libro de la Ley de Moisés la Trinidad en que nosotros creemos, pues se dice: 'Y miró a él en el encinar de Mambré estando sentado a la puerta de su tienda en calor del día ... Y dijo: "Señor mío, no pases de largo junto a tu siervo ... Tráigase un poco de agua, y lavaos los pies; recostaos bajo el árbol y cogeré un trozo de pan", etc. He aquí que al principio habló en singular y luego vio tres y habló en plural. Ciertamente éstos son tres: Padre, Hijo y Espíritu'»².

La exégesis talmúdica refiere el texto a los ángeles Miguel, Rafael y Gabriel, que van a cumplir sus respectivas misiones de sanar a Abraham de los dolores de la circuncisión, anunciar el nacimiento de Isaac, y destruir Sodoma y salvar a Lot: «¿Quiénes eran los tres hombres? Miguel, Gabriel y Rafael. Miguel, que iba a darle a Sara la buena noticia; Rafael, que iba a curar a Abraham; Gabriel, que marchaba a la destrucción de Sodoma»³.

Dice 'Ezer: «¿Por qué no pones ante tus ojos que Abraham vio tres hombres y no llamó señor más que a uno? Es una insinuación de que no se le ocultaba la Trinidad» (p. 147).

-
- 1.- Interroga etiam Abraham, quare tres vidit et unum adoravit? Scriptum quippe est: "Apparuit ei Dominus in convalle Mambre". Deinde subditur: "Cumque elevasset oculos suos, apparuerunt ei tres viri stantes prope illum" ... Ubi patenter ostenditur quia is, qui sibi apparuit, est unus in substantia deitatis, et trinus est in personis, *Antilogus contra Judaeos*, P. L. 145, col. 43.
 - 2.- אמר המין אראה לך בספר תורת משה השלוש שאנו מאמימים בו, שנאמר "וירא אליו באלוני ממרא והוא יושב פתח האוהל בחום היום ... ויאמר: "ארוני אל נא תעבור מעל עברך ... יוקח נא מעט מים ורחצו רגליכם והישענו תחת העץ ואקחה פת לחם וגו' הנה בתחילה אמר בלשון יחיד, ואחר כן ראה שלושה ואמר בלשון רבים. הרי F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 50.
 - 3.- מאן נינהו שלשה אנשים מיכאל וגבריאל ורפאל מיכאל שבא לבשר את שרה רפאל B. M. 86b. , שבא לרפא את אברהם גבריאל אול למהפכיה לסדום

'Aḥiṭub le da una réplica exegética parafraseando la perícopa: «Si Abraham hubiera reconocido en ellos como esencia que había alguna parte de Divinidad en ellos, no habría dicho "Tráigase, por favor, un poco de agua", y no les habría rogado que se lavaran los pies, ni habría afanado a su mujer con la cuajada, la leche y la masa y el ternero que preparó, ni habría permanecido de pie ante ellos el humilde, que se habría cubierto la cara con las dos [manos]» (pp. 152-153).

Esta primera parte de la argumentación es análoga a la usada por Ya'aqob ben Rē'uben: «Y si Abraham hubiera sabido y reconocido que estos tres hombres que estaban de pie junto a él eran el Creador, ¿cómo habría corrido a su encuentro y les habría dicho: "Tráigase un poco de agua; lavaos los pies y recostaos bajo el árbol? ¿Es que Abraham salió de sus cabales o estaba loco, que no sabía que el Creador no necesitaba el lavado de pies y el recostarse bajo el árbol ... que el Creador no necesitaba el trozo de pan?»¹.

Prosigue: «Mas el honrado Abraham reconoció a los huéspedes, que estaban cansados y fatigados por el calor del día. Y supo ... que uno era *rab* y los [otros] dos sus servidores, porque usanza de un jurisperito o de un *rab* es que toma consigo dos sirvientes. Por eso al mayor de ellos le dijo: Por favor, no pases", y, evidentemente, la humildad que había en ellos no desbarató sus palabras. Sin embargo, [Abraham] por su gran modestia los había equiparado a los tres al decir "señor mío", y se había postrado ante todos ellos» (p. 153).

1.- ואם היה אברהם יודע ומכיר את שלשת האנשים האלה הנצבים עליו שהם הבור, אי רץ לקראתם ואמר אליהם "יוקח נא מעט מים ורחצו רגלים והשענו תחת העץ?" וכי יצא אברהם מדעתו או היה משוגע, אשר לא ידע שהבורא לא היה נצטרך לרחיצת רגלים ולהשען תחת העץ? ... שהבורא לא היה נצטרך לפת לחם? Y.

ROSENTHAL, *Sefer Milḥamot ha-Šem*, cap. II, p. 47.

La segunda parte de la intervención está inspirada en el Midrás: «Y dijo: "Señor mío, si he hallado gracia". Enseñó Rab Ḥiyya': "Al mayor de ellos se lo dijo", o sea, a Miguel"»¹. Y también se observa en ella el tamiz de Nahmánides: «Reconoció en ellos que eran ángeles del Altísimo, ... y por eso se postró por tierra ante ellos ... y lo correcto a mis ojos es que llamó señor a todos y se dirigió a cada uno»². Pero la analogía del jurisperito y sus sirvientes -anacrónica en este contexto- me parece sin género de dudas original del autor.

Y concluye 'Aḥiṭub: «Que estas palabras no se aparten de tus ojos, pues los versículos confirman mis palabras. Por lo tanto, acerca tu corazón a la rectitud. Está escrito: "Y los dos ángeles llegaron a Sodoma al atardecer". Tú, duro 'Eqer, ¿dónde está la parte del tercero? Mira, todas tus palabras son fantasías y vanidad de vanidades» (p. 153). En este final asoma la objeción formulada por Abraham ibn Ezra: «Algunos dicen que Dios es los tres hombres; Él es uno y es tres, y no se dividen. He aquí que olvidaron: "Y los dos ángeles llegaron a Sodoma"»³.

5) Argumento teológico final.

La discusión sobre la Trinidad se cierra con una breve referencia al argumento de los atributos divinos. En el campo de la Teología ocupa un lugar preeminente la reflexión sobre la

-
- 1.- , ויאמר ארני אם נא מצאתי חן תני ר' חייא לגדול שבתן אמר, זה מיכאל XLVIII, 11.
 - 2.- הכיר בהם שהם מלאכי עליון ... ולכן השתחוה להם ארצה ... והנכון בעיני שקרא את , *Comentario al Génesis* 18, 3.
 - 3.- קצת אמרו כי השם ג' אנשים הוא אחד והוא ג' ולא יתפרדו. והנה שכחו ויבאו שני המלאכים סדומה , *Comentario al Génesis* 18, 1.

esencia de la Divinidad. Así, cuanto se puede predicar de la misma -los atributos divinos- constituye un punto de convergencia para filósofos y teólogos de todas las religiones, y en torno a él se desarrolla un debate especulativo y racional¹. A este respecto, el desacuerdo básico entre las distintas opiniones radica no en que los atributos positivos -si se admiten- sean conceptual o verbalmente distintos, sino en la relación que se establece entre ellos. Por lo que respecta a los cristianos, ésta resulta aparentemente causativa al afirmar que el Hijo es generado por el Padre, y el Espíritu Santo procede del Padre y del Hijo.

Teólogos medievales cristianos identifican las personas de la Trinidad con atributos: al Padre con la omnipotencia, al Hijo con la sabiduría y al Espíritu Santo con la bondad. Pedro Lombardo dice: «Una sola es la esencia de las tres personas, y tres son las personas de una sola esencia ... Como la esencia, así también la [omni]potencia, la sabiduría y la bondad se predicán de Dios según la sustancia»². Y fue Pedro Alfonso el primero que empleó este argumento en la polémica antijudía: «Quiero llamar a las tres personas sustancia, sabiduría y voluntad. Por esto denomino sustancia a la primera persona: porque en ella y de ella son la sabiduría y la voluntad, y ella no es de nada, aunque las tres personas todas son una sola sustancia»³.

1.- Vid. A. ALTMANN, "The Divine Attributes", en R. GORDIS - R. WAXMAN [edd.], *Faith and Reason*, New York 1973, pp. 19-23.

2.- Una est essentia trium personarum, et tres sunt personae unius essentiae ... Sicut essentia, ita potentia, sapientia, bonitas de Deo dicuntur secundum substantiam, *Sententiae* I, 34, 5-6, P. L. 192, cols. 615-616.

3.- Volo tres personas substantiam, sapientiam et voluntatem dicere. Ideo autem personam primam substantiam appello, quia in ipsa et de ipsa sunt sapientia et voluntas, et ipsa de nullo, quamvis tres personae omnes sint una substantia, *Dialogus* VI, P. L. 147, col. 606.

A los judíos les llegó el tema a través de la teología islámica, en la que se produjo un intenso debate entre las escuelas de los atribucionistas y los *mutakallim* durante los siglos IX-X¹. Teólogos judíos de posturas afines a los *mutakallim* rebatieron la creencia cristiana mediante la teoría de que los atributos esenciales no tienen existencia individual real, al contrario que las personas de la Trinidad. Así, según Saadia Gaón, los atributos -implícitos en Dios como creador- son una sola cosa aunque sean verbalmente distintos: «Él es vivo, potente, sabio ... y estos tres conceptos los halló nuestro intelecto en nuestro Hacedor de repente, sin pensarlo, de una. En lo que hace se confirma que Él es vivo, potente y sabio, como he aclarado, y no es posible que llegue el intelecto a uno de estos tres conceptos antes que a otro, sino que llegue a ellos instantáneamente»². Maimónides, en cambio, sostiene que de Dios no se pueden predicar los atributos positivos, sino los negativos: «Que no tiene, ¡ensalzado sea!, atributo esencial de ninguna manera ... que en cuanto a los atributos de Dios, ¡bendito sea!, en la negación está el atributo verdadero»³. Y Hasda'y Crescas adopta una postura averroísta al admitir la existencia de atributos positivos esenciales, conceptualmente distintos y no identificados con la esencia divina: «Como no se imagina que la sustancia sea fuera de la existencia ni la existencia fuera de la sustancia, así tampoco se imagina la existencia del atributo fuera del atribuido ni el atribuido fuera del atributo. Y los engloba el Bien Absoluto, que incluye todas las clases de perfección»⁴.

1.- Vid. H. WOLFSON, "The Muslim Attributes and the Christian Trinity", *HTHR* 49 (1956), pp. 1-18.

2.- שהוא חי יכול חכם ... ואלה השלשה ענינים מצאום שכלנו לעושינו פתאום בלי מחשבה מביאה אחת והוא שבמה שעשה התקיים לו שהוא חי יכול חכם כאשר בארתי ולא יתכן שיגיע השכל אל אחד מהשלשה הענינים האלה קודם האחר אך הוא מגיע יצייר ציוריו היות העצם בזולת מציאותו ולא מציאותו בזולת העצם, כן לא יצייר מציאות התאר בזולת המתואר ולא המתואר בזולת התאר ויכללם הטוב H. SCHWEIB [ed.], *'Or ha-Šem* I, 3 *ad finem*, Ferrara 1556 [reed. fotográfica y sin paginar, Jerusalem 1972].

3.- שאין לו יתעלה תאר עצמי בשום פנים ... כי תארי השם יתברך בשלילות הוא התואר *Moreh Nēbukim* I, 50 y I, 58; pp. 70 y 85.

4.- כי כמו שלא יצייר היות העצם בזולת מציאותו ולא מציאותו בזולת העצם, כן לא יצייר מציאות התאר בזולת המתואר ולא המתואר בזולת התאר ויכללם הטוב H. SCHWEIB [ed.], *'Or ha-Šem* I, 3 *ad finem*, Ferrara 1556 [reed. fotográfica y sin paginar, Jerusalem 1972].

En la polémica real este motivo ocupó un lugar destacado en la disputa de Barcelona de 1263. A pregunta de Pablo Cristiano, contestó Nahmánides lo siguiente: «Yo reconozco que Dios es sabio y no necio, y volente sin sensación, y potente y no débil. Pero el término Trinidad es un entero error, porque la sabiduría no es en el Creador un accidente, sino que Él y su sabiduría son uno, Él y su voluntad son uno, Él y su [omni]potencia son uno. Entonces, la sabiduría, la voluntad y la [omni]potencia, todo es uno. Y si hubiera en Él accidentes, no es que sea una Divinidad trina, sino única, portadora de tres accidentes»¹.

'Eger explica las Personas de la Trinidad con referencia a los atributos positivos esenciales divinos, según los polemistas cristianos. Por eso alude a un teólogo judío (Saadia Gaón) que los admite. Sin embargo, extrae conclusiones demasiado interesadas: «Tengo oído de un sabio escriba judío que los judíos tienen fe en la Trinidad, en el misterio oculto y no al descubierto, y de él penden la raíz de la fe» (p. 154).

'Ahitub le contesta así: «Es cierto que la Divinidad está definida por la sabiduría, la voluntad y la [omni]potencia, [pero] no que todas [éstas] vengan a ser accidentes de la Divinidad. No hay vocablo ni palabras [para tratar este asunto], aunque Dios, ¡bendito sea en todo!, es sabio, volente y omnipotente. Esto es lo que tu oído escuchó» (p. 155). También Saadia Gaón precisaba que los atributos divinos manifiestan una realidad única y simultánea, inexpresable para el lenguaje humano: «No encontramos en la lengua palabra que agrupe estos tres conceptos»².

-
- 1.- שאני מורה שהאלוה חכם ולא טפוש, וחפץ בלא הרגשה, ויכול ולא חלש. אבל לשון שלוש טעות גמורה, שאין החכמה בבורא מקרה, אבל הוא וחכמתו אחד והוא וחפצו אחד והוא ויכולתו אחד. אם כן החכמה והחפץ והיכולת הכל אחד. וגם אם היו מקרים בן, אין הדבר שהוא אלוהות שלשה אבל אחד נושא מקרים שלשה *Sefer ha-Wikkuah*, sec. 105, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol. I, p. 220.
 - 2.- לא מצאנו בלשון מלה מקבצת אלה הג' ענינים, *Sefer 'Emunot wē-Dē'ot* II, 4; p. 50.

4.- LA VIRGINIDAD PERPETUA DE MARÍA Y EL NACIMIENTO VIRGINAL DE JESÚS DE NAZARET.

1) En la historia de la polémica cristiano-judía.

Este dogma, derivado de la creencia en la encarnación de la Divinidad, se proclamó en el canon tercero del I Concilio de Letrán (649): «Que María, santa y siempre virgen e inmaculada madre de Dios, ... sin concurso de varón y de manera incorruptible concibió del Espíritu Santo al mismo Verbo Divino, y después del parto también permanece indisoluble su virginidad»¹.

Pero sobre el mismo escribieron con anterioridad numerosos autores eclesiásticos, entre los que cabe citar a Agustín de Hipona: «María siempre será virgen intacta ... virgen antes del parto, virgen en el parto, virgen después del parto»². Puesto que negar la encarnación divina implica rechazar su concepción y nacimiento virginal, este tema ocupa un puesto subordinado a aquél en la polémica cristiano-judía. Se enfoca desde tres puntos de vista: el exegetico, el histórico y el científico-filosófico.

La creencia en el nacimiento virginal de la Divinidad encarnada constituye en primer lugar un problema exegetico centrado en la interpretación que ha de darse a las palabras de Is. 7, 14: «Por

1.- Dei genitricem sanctam semperque virginem et immaculatam Mariam, utpote ipsum Deum verbum ... absque semine concepisse ex Spiritu Sancto et incorruptibiliter eam genuisse, indissolubili permanente et post partum eiusdem virginitate, J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*, vol. X, col. 1151.

2.- Maria virgo semper erit intacta ... virgo ante partum, virgo in partu, virgo post partum, *Sermo* 195, P. L. 39, col. 2107.

eso el Señor mismo os dará una señal: he aquí que la 'almah concebirá y dará luz a un hijo, y le pondrá por nombre Emmanuel»¹.

La clave está en el sentido del término 'almah, «que los Setenta tradujeron por *parthenos* (doncella), y otros (Áquila y Teodoción) por *neanis* (joven)», como apunta Orígenes². Posteriormente, Jerónimo lo tradujo por *virgo* (doncella) e indicó que el pasaje se refería a María y a su concepción y alumbramiento virginal de Jesús: «Pero ¿qué signo podría llamarse si pare una jovencita o chiquilla, como quieren los judíos, cuando este fuera término propio de la edad y no de la integridad? ... 'Almah no sólo es una chiquilla o doncella, sino que se denomina con intención una doncella escondida y oculta que nunca se ha mostrado a la vista de los varones, sino que ha sido custodiada por la diligencia de los padres»³. Esta es la interpretación que, adoptada como oficial por la Iglesia, han seguido los autores cristianos posteriores.

Los exégetas y lexicógrafos judíos, en cambio, afirman que 'almah significa simplemente *joven*, como hace David Qimḥi: «Joven. Y es correcto llamar 'almah a la virgen y a la desflorada»⁴. En cuanto al versículo, lo refieren a la esposa del rey Acaz y a su hijo Ezequías, o bien a la esposa del profeta Isaías y a su hijo primogénito. Entre quienes optan por la esposa del rey, figura Yosef Qimḥi: «Y el término 'almah es *joven*, ya

1.- לכן יתן ארזני הוא לכם אות הנה העלמה הרה ויולדת בן וקראת שמו עמנו אל .

2.- Ἡ μὲν λέξις ἡ Ἀλμὰ, ἣν οἱ μὲν Ἑβδομήκοντα μετεληφῶσι πρὸς τὴν παρθένον, ἄλλοι δὲ εἰς νεάνιν, *Contra Celso* I, 34; P. G. 11, 702.

3.- Sin autem iuvenula vel puella, ut Judaei volunt, et non virgo pariat, quale signum poterit appellari, cum hoc nomen aetatis sit, non integritatis? ... Alma non solum puella vel virgo, sed cum ἐπιτάσσει virgo abscondita dicitur et secreta, quae numquam virorum patuerit aspectibus, sed parentum diligentia custodita sit, *Commentarium in Isaiam* 7, 14; P. L. 24, col. 110. Cfr. *Adversus Helvidium* IV; P. L. 23, col. 197.

4.- נערה , ונכון לקרוא עלמה לבתולה ולבעולה , *Sefer ha-Šorašim. Thesaurus Linguae Sanctae sive Dictionarium Hebraeum*, Venetiae 1547, s. v. עלם .

virgen, ya desflorada ... "He aquí que la '*almah* concebirá y dará a luz", pues concebiría la mujer de Acaz»¹. Y entre quienes creen que se trata de la mujer del profeta, se encuentra Raši: «La '*almah*. Mi mujer concebirá este año ... y esta es la señal: que ciertamente es joven ... Y esto es lo que se dice abajo: "Y me llegué a la profetisa, etc"»².

Tras las consideraciones semánticas, salen a escena las de carácter histórico, pues el debate alcanza a la persona de María y a la genealogía de Jesús, que debe remontarse al rey David en cumplimiento de uno de los requisitos exigidos al Mesías. Aunque el Nuevo Testamento se ocupa de la ascendencia davídica de José, esposo de María³, nada dice del linaje de ésta. Sólo en tradiciones conservadas en textos apócrifos cristianos se afirma que también pertenecía a la estirpe de David:

«Había en Jerusalén un hombre por nombre Joaquín, de la tribu de Judá ... Cuando tenía veinte años tomó por esposa a Ana, hija de Isacar, de su misma tribu, esto es, del linaje de David ... La bienaventurada y siempre gloriosa virgen María, oriunda de estirpe regia y de la familia de David, nacida en la ciudad de Nazaret, fue educada en el Templo del Señor, en Jerusalén»⁴.

-
- 1.- ולשון עלמה היא נערה עצמה בין בתולה בין בעולה ... הנה העלמה הרה ויולדת, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, pp. 43-44 y 46.
 - 2.- העלמה ! אשתי הרה השנה הזאת ... וזה האות שהרי נערה היא ... וזהו שנאמר לחטה ואקרב אל הנביאה וכו' , *Comentario a Isaías* 7, 14.
 - 3.- «Ad virginem desposatam viro, cui nomen erat Joseph, de domo David, et nomen virginis Maria», Lc. 1, 27; vid. Mt. 1, 1-17.
 - 4.- Erat vir in Ierusalem nomine Ioachim ex tribu Iuda ... Cum esset annorum viginti accepit Annam filiam Isachar uxorem ex tribu sua, id est: ex genere David [...] Beata et gloriosa semper virgo Maria de stirpe regia et familia David oriunda, in civitate Nazareth nata, Hierosolymis in templo Domini nutrita fuit, A. DE SANTOS OTERO, A. : *Los Evangelios Apócrifos. Evangelio del Pseudo-Mateo* I, 1-2, y *Libro sobre la Natividad de María* I, 1, pp. 178-179 y 239.

La persona de María y las virtudes que se le atribuyen (fe, virginidad, humildad, caridad, etc) suscitó desde muy antiguo un peculiar culto de veneración entre los cristianos, para quienes honrar a la madre constituye una forma entrañable de honrar a su hijo. De forma análoga, al menoscabarla se menoscaba también a su hijo. Algunos pasajes talmúdicos –expurgados por la censura cristiana tras el debate del converso Nicolás Donín con Yēhi'el de París en 1240– parecen mezclar las personas de María de Nazaret y a María Magdalena. En efecto, nombran a una *Miriam Magdala' Nēšayya'* (María Magdalena peluquera de mujeres) que, desposada con Pappos o Šatda', de un tal Pandera tiene un hijo llamado Yešu. Entre esos pasaje citaré Sanh. 67a: «Ben Šatda' es Ben Pandira'. Es el hijo de Pappos ... Su madre es Miriam Magdala' Nēši ... Ésta se apartó de su marido»¹ y Šabb. 104b: «El marido es Šatda', el seductor es Pandira»². Pese a que en ellos figuraba el nombre *María Magdalena peluquera de mujeres*, los cristianos consideraron tales pasajes atentatorios contra las personas de María y de José, en razón de las similitudes con el nombre de los personajes del Evangelio, extremo estudiado por R. Travers Herford³.

La tendencia infamante contra María disminuyó las *Tolēdot Yešu*, libelo cuyo origen se remonta al siglo V. Se narra en él que María, virgen intachable, cuando ya estaba desposada con un joven de estirpe davídica, fue víctima del estupro perpetrado por un soldado bravucón vecino suyo, de nombre Yosef Pandera', perteneciente también a la tribu de Judá: «Se levantó un fornicario, hombre malvado y perverso del linaje de la tribu de Judá, de nombre Yosef Pandera' ... Estaba avecindado en Belén de Judá, y

1.- בן סטרא בן פנדירא בן פפוס ... אמו מרים מגדלא נשי' ... סטת רא מבעלה .

2.- בעל סטרא בועל פנדירא . Cfr. Bēr. 61b; Šot. 47a; 'A. Z. 16b-17a; *passim*.

3.- *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903 [reed. 1976], *passim*.

A finales de la Edad Media, Šim'on ben Šemaḥ Durán alude o cita los pasajes talmúdicos mencionados. Vid. P. MURCIANO, *Shimon ben Zemah Duran, "Keshet u-Magen": a Critical Edition*, New York 1975, pp. 21ss.

cerca de su casa vivía una viuda que tenía una hija de nombre Miriam ... Y sucedió que un día pasó Yosef por la puerta de la casa de Miriam ... y fue con ella a un cuarto aldaño a la puerta, y se acostó con ella»¹.

Desde el siglo III este tipo de relatos fue conocido por los autores cristianos, como puede apreciarse en Orígenes: «Estando encinta, la madre de Jesús, convicta de adulterio, fue expulsada de casa por el carpintero que la había desposado; y dio a luz un hijo habido de cierto soldado por nombre Pantera»². Y sus ecos se perciben en el siglo IX a través de Amulón de Lyon: «Declaran que Él es impío e hijo de un impío, de no sé qué pagano al que llaman Pandera, por quien dicen que fue ultrajada la madre del Señor, y que de ahí nació Aquél en que nosotros creemos»³.

Los polemistas judíos no dejaron este apartado de la polémica. Así Ya'aqob ben Rě'uben resalta la mención de antepasadas de dudosa moralidad en la genealogía de Jesús: «¿Por qué mencionó a Tamar, mujer de Judá, y no mencionó a ninguna de las mujeres de Abraham, Isaac y Jacob? Y ¿por qué mencionó a Rahab, la prostituta, y a la mujer de Urías, y a

-
- 1.- קם אחר רועה זונות איש רע ובלילעל מגזע יחוס שבט יהודה ושמו יוסף פנדרא ... והיה ... שוכן בבית לחם יהודא וקרוב לביתו היתה שוכנת אלמנה אחת ולה בת ושמה מרים ... והיה היום ויעבור יוסף על פתח בית מרים ... ויבא עמה בחרר סמוך לפתח וישכב עמה, *Liber Toldos Jeschu*, en J. C. WAGENSEIL, *Tela Ignea Satani*, Altdorf 1681 [reed. Westmead-Farnborough 1970], vol. II, p. 3. Más adelante la obra narra que de tal violación nació un niño llamado Jesús, que siempre creyó haber sido concebido por una virgen sin concurso de varón. El tal Jesús creció y llegó a alcanzar poderes sobrenaturales, que un sabio neutralizó. Finalmente fue ejecutado por los romanos.
 - 2.- Ἡ τοῦ Ἰησοῦ μητηρ κύουσα ὡς ἐξώσθεισα ὑπὸ τοῦ μνηστευσαμένου αὐτὴν τέκτονος ἐλεγχθεῖσα ἐπὶ μοιχείᾳ καὶ τίκτουσα ἀπὸ τίνος στρατιώτου Πανθήρα τοῦνομα, *Contra Celso* I, 32 y I, 69; P. G. II, col. 720.
 - 3.- Confitentes eum esse impium et filium impii, id est, nescio cuius ethnici, quem nominant Pandera: a quo dicunt matrem Domini adulteratam, et inde eum in quem nos credimus, natum, *Liber Contra Judaeos* XL, P. L. 116, cols. 169-170.

Rut, la amonita, y no mencionó a ninguna de las otras mujeres?»¹. Yosef Qimḥi señala que María fue virgen sólo antes de concebir: «Hemos visto muchas 'almot que estuvieron en la condición de vírgenes y dieron a luz, y supimos con claro testimonio que no eran vírgenes»². Y para el autor del *Niṣṣaḥon Yaśan* no es milagroso concebir en edad núbil: «¿Y por qué mostró su fuerza en una chica de trece años, susceptible de preñez y embarazo? Tendría que haber mostrado su fuerza en una niña de tres o de cuatro años, que no es susceptible de preñez»³.

Desde el punto de vista científico, en el Talmud se admite el insólito hecho de que una mujer no pierda la virginidad tras mantener relaciones sexuales y quedar embarazada: «Una virgen que queda embarazada, ¿qué es [como posible esposa de] un Sumo Sacerdote? ¿A quién tomamos en consideración? A Samuel, pues dijo Samuel: "Yo puedo mantener relaciones sexuales sin [que de la virgen se derrame] sangre"»⁴. En cambio, desde el punto de vista filosófico los judíos rechazan el nacimiento virginal como imposible según el principio aristotélico de la interpenetrabilidad de los cuerpos: «Si hubiera dos cuerpos en el mismo lugar, el que aumenta y el que causa el aumento, esto también es imposible»⁵. Así lo expuso con su fina ironía Profiat Durán: «No repares en el principio que dice que es imposible la entrada de cuerpos en cuerpos»⁶.

-
- 1.- למה הזכיר תמר אשת יהודה ולא הזכיר אחת מנשי אברהם יצחק ויעקב, ולמה הזכיר Y. רחב הזונה ואשת אוריה ורות העמונית ולא הזכיר אחת מנשי האחרים, ROSENTHAL, *Sefer Milhamot ha-Šem*, cap. X, pp. 142-143.
 - 2.- ראינו הרבה עלמות שהיו בחזקת בתולות וילדו וידענו ערות ברורה כי לא היו בתולות, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 45.
 - 3.- ולמה הראה כוחו בבת י"ג שנה הראויה לעיבור ולהריון? היה לו להראות כוחו בבת ג' שני" או ד' שאינה ראויה לעיבור, D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 128, p. 84.
 - 4.- בתולה שעברה מהו לכ"ג מי חיישינן לדשמואל דאמר שמואל יכול אני לבעול כמה בתולה, בעילות בלא רם, Hag. 14b-15a.
 - 5.- Εἰ δὲ ὁ αὐτὸς ὁ αὐτὸς ἐν τῷ αὐτῷ αὐτὸς ὁ αὐτὸς ὁ αὐτὸς, τὸ τε αὐτόμενον καὶ τὸ αὐτόν. Ἔστι δὲ καὶ τὸ αὐτὸ ἀδύνατον, *De generatione et corruptione* I, 5 321a.
 - 6.- לא תביט למאמר האומר היות בניסת הגשמים בגשמים נמנע, F. TALMAGE, *Iggeret 'Al Tēhi kē-Abotēka*, p. 75.

Para los cristianos, la concepción virginal es un hecho milagroso obrado por intervención divina, como afirma Tomás de Aquino: «Hay que reconocer que la madre de Cristo concibió virgen ... por el divino poder pudo realizarse que el cuerpo de Cristo se formara de una virgen sin concurso de varón»¹.

2) En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*.

El tema del nacimiento virginal aparece en la obra al comienzo de la segunda sesión de la disputa tras el consejo de 'Eger: «[Cree que Jesús] es tu Hacedor» (p. 104). La respuesta de 'Aḥitub es un ataque a las personas de Jesús y de María: «Así sea en tu socorro el Dios de los Cielos como que yo crea en un colgado o en una colgada, y así te auxilie tu traspasado como yo hago caso de tu vacua voz» (p. 104). Extraña el uso del participio *tēluyyah* referido a María, que no he encontrado en ningún otro polemista judío y que sólo alcanzo a explicar por la creencia cristiana en su martirio espiritual junto a la crucifixión física de Jesús a partir de Lc. 2, 35. El mejor expositor de la misma fue Bernardo de Claraval: «El martirio de la Virgen ciertamente queda consignado tanto en la profecía de Simeón como en la propia historia de la pasión del Señor ... No nos extrañemos, hermanos, de que se diga que María fue mártir en el alma»².

-
- 1.- Confitendum est matrem Christi virginem concepisse ... fieri potuit ut divina virtute corpus Christi formaretur de virgine absque virili semine, *Summa Theologiae* III, 28, 2; vol. IV, p. 216.
 - 2.- Martyrium sane Virginis ... tam in Simeonis prophetia quam ipsa dominicae passionis historia commendatur ... Nom miremini, fratres, quod Maria martyr in anima fuisse dicatur, *Sermón en el domingo de la infraoctava de la Asunción* 14-15; P. L. 183, cols. 437-438.

'Eqer sale en defensa de María: «¿Qué delito cometió su venerable y humilde madre, a la que llamas *la colgada* a sabiendas de que no es así ni nunca fue tal? ... Ellos saben que pertenecía a una familia grande y en su esencia era virgen que no conocía varón ni se llegó a lugar impuro, ni siquiera a José, su prometido. Y de la cepa de Jesé era su raíz. Pero los judíos buscaron un pretexto contra ella y fue tildada de prostituta» (p. 106). El personaje cristiano entiende como dirigidas a María de Nazaret las infamias de pasajes talmúdicos antes referidos, como Sanh. 67a y Šabb. 104b.

'Aḥiṭub con un argumento de carácter lingüístico y apoyatura talmúdica y bíblica: «En ninguno de los libros de los judíos se la menciona ni para bien ni para mal, pues si el hijo pecó, ella no pecó ... Los cristianos mancillan su nombre más, muchísimo más que los judíos, pues le llaman María, término de amargura, mientras que los judíos le llaman colgada, y escucha su explicación. Pues en la lengua de los sabios de los judíos ... se denomina *colgado* a algo que está pendiente y suspenso en su esencia hasta que llega su manifestación ... También de la lengua de los Profetas hay una prueba para mi respuesta, pues se dice: "Y mi pueblo, están en suspenso en cuanto a volver a Mí"» (pp. 107-108).

Aunque destaca el juego de palabras María / *Marah* (amarga) hecho sobre la base de Rt. 1, 20, lo fundamental de estas palabras es la disquisición con que se justifica el uso del término *tēluyyah* (colgada) en referencia a María. El argumento está tomado de Yom Ṭob Lipmann de Mülhausen en su disputa con el converso Pedro: «Sobre el término pendiente (*taluy*) dije para confirmarlo que es término de culpa. 'Pendiente' quiere decir 'duda', como "Y tu vida aparecerá como pendiente frente a ti" ... La fe de Jesús y de Mahoma, sobre las que divergieron los

antepasados, se denomina fe de pendiente y duda hasta el último día»¹. Por último, en una breve recapitulación, rechaza como contrarias a la razón las creencias en la divinidad, encarnación y nacimiento virginal de Jesús.

En la siguiente fase del debate sobre el nacimiento virginal de Jesús, 'Eger se interna en el terreno exegetico a través de Is. 7, 14y 9, 6: «El profeta Isaías anunció una buena noticia en su generación: "He aquí que la virgen concebirá. E insinuó en la *mem* de "para acrecientamiento del principado", [que es] *mem* final, una insinuación de que María, su madre, sería virgen íntegra» (p. 111). El argumento de la *mem* cerrada de Is. 9, 6 carece de valor probatorio, y fue forjado por Raimundo Martí a partir de Šabb. 104a: «¿Por qué el profeta puso una *mem* cerrada en medio de palabra, contra la naturaleza de las letras hebreas, cuando en la citada fuente dijo: למרבה המשרה , para acrecientamiento del principado? ... Y así en el tratado Šabbat está escrito con sutileza: una *mem* cerrada es una palabra cerrada o insinúa un asunto cerrado ... Quiso que fuera entendido por los prudentes y quedase oculto a los impíos que la Palabra de Dios, Cristo o el Mesías, el niño que nos ha nacido y el hijo que se nos ha dado, nacería de una virgen escondida, contra la costumbre y naturaleza del nacimiento»².

1.- על לשון תלוי אמרתי ליישב שחזא לשון אשם תלוי ר"ל ספק, כמו והיו חייך תלואים לך מנגד ... אמנות ישו ומחמת שפליגי בהן האבות נקראת אמנות תלוי וספק עד ליום האחרון , *Wikkuah R. Lipmann Mülhausen*, en J. D. EISENSTEIN, *Osar ha-Wikkuhim*, New York 1928, p. 117.

2.- Cur autem propheta *mem* clausum in medio dictionis contra naturam Hebraicarum posuit litterarum cum in praedicta autoritate dixit למרבה המשרה Ad multiplicandum principatum ... In libro itaque Sabbath distinctione hebbone taliter scriptum est ממ סתומה מאמר סתום *Mem* clausum verbum clausum vel rem clausam insinuat ... A prudentibus voluisse intelligi, et occultum ab impiis fieri quod Verbum Dei Christum sive Messias infans nobis natus et Filius nobis datus nasciturus erat de Virgine clausa contra morem et naturam nascendi», J. DE VOISIN [ed.], *Pugio Fidei Raymundi Martini O. P. adversus Mauros et Iudaeos*, part. III, dist. 9, cap. 5; Parisiis 1651, pp. 426-427.

Jerónimo de Santa Fe se sirvió de este argumento en la sesión 18 de la Disputa de Tortosa: «El Mesías debía nacer de la bienaventurada virgen María ... Según la recta ortografía, debía ser *mem* abierta, y ya que es cerrada, al contrario de todo el resto de la Escritura, muestra que dicha María es virgen»¹.

'Aḥiṭub replica: «Has ofrecido un fuego profano ... [Como estás] ebrio por el principio del pasaje, baja a su final, porque es costumbre de los hombres dar una señal sobre algo que ha de suceder cuatrocientos o quinientos años más tarde. Y ¿qué le prometió el Profeta al rey Acaz? Que no se preocuparía ni temería. ¿Cómo no estaría temeroso si no confiaba que se cumpliría la señal? Además, [está] lo que aquél dijo: Antes que el chico sepa rechazar el mal y elegir el bien, será abandonado el país. Según tus palabras esta cuenta será mentira, pues poco después el país fue abandonado y convertido en desolación, y aquel chico no nació hasta cuantísimos años [más tarde] ... Tú no comprendes la lengua de la Escritura y profieres su burla diciendo que *'almah* es virgen. Por el contrario, *'almut* es término [propio] de ternura en años y niñez, sea doncella o desflorada la muchacha aludida con él. Y *'alam* se dice de quien es tierno en años aunque se haya aprestado a la cohabitación con mujer. Así lo encontrarás en un versículo análogo y semejante [al citado]: "Volverá a los días de su adolescencia", y "Él nos conducirá para siempre". Hay aún un argumento poderoso, pues está escrito: "El camino del varón está en la joven". Y si el camino del varón estaba en ella, entonces no era virgen. Y en cuanto a lo que has dicho, [que] por eso la *mem* es cerrada, entonces tendría que haber cerrado la *mem* de *ha-'almah*. Y todavía ... está escrito: "Cuajada y miel

1.- *Messias nasci debebat de Beata Virgine Maria ... Verum secundum rectam orthographiam debebat esse mem aperta, et quia est clausa ad totius contrarium Scriptura alterius, dictam Mariam ostendit esse Virginem*, A. PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, vol. II, p. 126.

comerá hasta que sepa rechazar el mal y elegir el bien". He aquí que le era necesario ingerir alimentos, ¡lejos de la Divinidad tal cosa!» (pp. 125-126).

En primer lugar, 'Aḥitub equipara la interpretación de su oponente con el incienso ofrecido por Nadab y 'Abihu, hijos de Aarón, *fuego profano* que no cumplía las condiciones de pureza ritual y les ocasionó la muerte instantánea (Le. 10, 1-3). Luego realiza su propia interpretación del versículo atendiendo al pasaje en que se encuentra, según el principio talmúdico de que el contexto permite dar la réplica a los sectarios¹. Tres son los argumentos que emplea: el de la señal, teñido de consideraciones históricas y racionales; el '*almah*, de carácter lingüístico; y el filosófico de la ingestión de alimentos como algo impropio de la Divinidad.

El argumento de la señal y su índole se inspira en Yosef Qimḥi: «No era su opinión que el Creador pudiera darle una señal ... No se llama nunca señal lo que viene después de un hecho, pues si se ha realizado el hecho, ¿qué necesidad hay de la señal, pues ya se ha conocido el hecho? Pero [lo que sucede] antes del hecho es una señal»².

El argumento relativo a la '*almah* tiene un tratamiento similar en Ya'aqob ben Rē'uben, que también esgrime Pr. 30, 19 como su principal apoyo escriturario: «Pues '*almah* no es virgen, como está escrito en el libro de los Proverbios: "Hay tres más cosas que son más maravillosas que ella ... El camino del águila está en el cielo, el camino de la serpiente en la peña, el camino del barco en alta mar, y el camino del varón en la '*almah*. Resulta que no se reconoce el camino del varón en la '*almah*, y

1.- כל מקום שפקרו המינים תשובתן בצידן , Sanh. 38b.

2.- לא הייתה רעתו שיכול הבורא לתת לו אות .. לא יקרא אות הבא לאחר מעשה לעולם כי אם נעשה המעשה, מה צורך לאות כי כבר נודע המעשה? אבל קודם המעשה הוא אות , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, pp. 44-45.

en verdad es cosa conocida que en la primera relación sexual se reconoce virgen, y puesto que dice que no se reconoce el camino del varón en la 'almah, resulta que la 'almah no es virgen»¹.

Sin embargo, parece original del autor la objeción al argumento de la *mem* cerrada de Is. 9, 6 esgrimido por 'Eger. Con una analogía se la lanza como argumento *ad hominem*: Isaías tendría que haberse servido de la excepción ortográfica de Is. 9, 6 para corroborar que 'almah excepcionalmente significaba también 'virgen' en Is. 7, 14. En fin, la referencia al niño que toma cuajada y miel, le da pie para servirse de un argumento racional que resultaba obvio como corolario a la interpretación del pasaje. Pero su fuerza contra un interlocutor cristiano es nula, porque lo impugna con la creencia en la doble naturaleza divina y humana del Dios encarnado.

Llegados a este punto, tercia la reina: «Destrozas las objeciones de 'Eger con las agudas saetas de tus labios ... Pero hazme saber quién fue aquella joven y quién fue aquel niño a quienes el Profeta alabó y encomió» (p. 126). Como en otras ocasiones, su intervención cumple un papel estructural, y permite conducir el debate a cuestiones que quedarían marginadas.

Responde 'Ahitub: «Dios ... ordenó a su profeta Isaías: "Ve, pues, al encuentro de Acaz y asegúrale que no tendrá miedo de esos dos tizones humeantes" ... Y el profeta le dio una clara señal: "He aquí que la joven -esposa del rey- concebirá", la cual era entonces tierna

1.- שעלמה אינה בתולה, כמו שכתוב בספר משלי, שלשה המה נפלאו ממנו ... דרך הנשר בשמים דרך נחש עלי צור דרך אוניה בלב-ים ודרך גבר בעלמה. נמצא שאין דרך גבר נכרת בעלמה, ודבר ידוע הוא באמת שבביאה ראשונה נכרת בתולה, ומאחר , שהוא אומר שאין דרך גבר נכרת בעלמה, נמצא שעלמה אינה בתולה. Y. ROSENTHAL, *Sefer Milhamot ha-Šem*, cap. V, p. 87.

en años y no era considerada [apta] para la concepción de hijos ... Aquel chico fue el rey Ezequías y [tal] como lo interpretara, así ocurrió. Si hay alguien que pregunte: "¿Y no está escrito en el versículo Emmanuel?", es por motivo de que con él iba a estar Dios, que entroniza la paz en su[s] altura[s]. Así lo encuentras tú en el ilustre profeta que llamó a su hijo con el nombre de Pronto Saqueo, Rápido Botín a causa de que el rey de Asiria se iba a llevar todo bien y todo deleite, la fuerza de Samaria y de Damasco» (pp. 127-128).

De esta interpretación sobresalen dos argumentos: que la esposa de Acaz era demasiado joven y que Emmanuel (Dios con nosotros) es un teóforo común. El propio texto bíblico (II Re. 16-18 y II Cr. 28-29) relata que Acaz y 'Abi se casaron a temprana edad. Acaz tenía veinte años cuando empezó a reinar, y lo hizo durante dieciséis o diecisiete. Fruto temprano de su matrimonio fue Ezequías¹. Y de Yosef Qimhi deriva el argumento de Emmanuel como teóforo común frente a la idea cristiana de apelativo del Dios encarnado: «Y por eso le llamó Emmanuel, pues desde el mismo día en que naciera este chico, estaría Dios con ellos»².

1.- Vid. J. BRIGHT, *Historia de Israel*, pp. 330-370.

2.- ועל בן קרא שמו עמנואל שמאותו היום שיולד זה הנער יהיה עמם אל ,
F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 45.

V.- EL MESÍAS.

1) En la historia de la polémica.

La creencia en el Mesías se perfiló en la literatura apócrifa y apocalíptica, y se encauzó en la época rabínica hasta convertirse en uno de los principios de la fe judía. Dicha figura responde a la persona de un descendiente de David que, al final de los tiempos, congregará a los judíos dispersos por todo el mundo, restaurará Jerusalén, reconstruirá el Templo, derrotará a los enemigos de Israel, hará que las naciones sirvan al único Dios e instaurará una era de paz hasta la consumación del mundo. Basándose Za. 12, 10, en Suk. 52a se declara que en su misión le precederá un sufrido colaborador, el Mesías ben Efraím o ben Yosef, que caerá en la guerra contra Gog y Magog: «Que dijo del Mesías ben Yosef que sería muerto ... pues está escrito: "Y mirarán hacia mí, al que traspasaron"»¹. En el Midrás el propio Dios responde al Satán y sus secuaces que este Mesías ben Yosef será quien les derrote: «Soberano del universo, ¿quién es éste por cuya mano caemos? ¿Cuál es su nombre? ¿Cuál su índole?» Les dijo el Santo, ¡bendito sea!: «Un mesías, y su nombre Efraím, mesías justo»².

A su vez, partiendo del Nuevo Testamento y de la predicación apostólica, los cristianos interpretaron alegóricamente como

1.- דאמר על המשיח בן יוסף שנהרג ... רכתיב והביטו אלי את אשר דקרו .

2.- רש"ע מי הוא זה שאנחנו נופלים בידו מה שמו מה מיבוז? אמר להם הקב"ה משיח
ושמו אפרים משיח צדק' M. JUSTEMANN [ed.], *Pēsiqta' Rabbati dē-Rab Kahana'* XXXVII, 1; Warsza, 1913 [reed. Jerusalem-Bēne Bēraq 1969], p. 281.
Por parte cristiana, Amulón de Lyon se hizo eco de esta creencia en dos Mesías: «Finxerint sibi de proprio sensu duos messias, id est, duos Christos, quorum unum dicunt esse velut iuxta promissionem Dei, ex genere David ... Alterum autem dicunt messiam, quem putant esse de tribu Ephraim, unde et nominant eum messiam Ben Ephraim, *Liber contra Judaeos* XII-XIII, P. L. 116, c. 148.

referidos a la persona de Jesús diferentes pasajes proféticos del Antiguo Testamento (Gé. 49, 10; Nú. 21, 8-9; De. 18, 15; Is. 11, 1; Je. 23, 5-6; Os. 6, 2-3; Da. 9, 24-27; *passim*). Consideraban que en ellos aparecía la figura del Mesías como rey perteneciente a la estirpe davídica, Dios encarnado del seno de una virgen y salvador del género humano.

Tan distintas ideas sobre una misma creencia suscitaron desde muy temprano el enfrentamiento entre representantes destacados de ambos grupos e hicieron de este tema la base de la disensión cristiano-judía, como señalara Rabano Mauro: «Entre los judíos y los cristianos no hay ninguna otra contienda salvo esta: que, aunque ellos y nosotros creemos que el Ungido es el hijo de Dios prometido, lo que va a suceder bajo el Ungido se diga por nosotros que está cumplido, y por ellos que ha de cumplirse»¹. Este debate se encuentra presente desde los comienzos de la propia Iglesia, como se aprecia en el discurso del apóstol Pedro ante el Sanhedrín (Hech. 4, 1-22), y ocupa numerosos capítulos del *Diálogo con Trifón* de Justino (32-34, 52-54, 67, 83-84), por citar textos cristianos de primera época. Después fue tratado entre otros por Jerónimo en sus comentarios a los libros del Antiguo Testamento, y por Agustín de Hipona en su *Tractatus adversus Judaeos*. Constituyó más adelante el motivo principal de la obra de Isidoro de Sevilla *De Fide Catholica*, y fue el eje en torno al cual giraron las disputas públicas de Barcelona (1263) y Tortosa (1413-1414).

La discusión cristiano-judía sobre la figura del Mesías se lleva a cabo desde la triple perspectiva del tiempo de su venida, su condición, y las señales que lo acreditan. Se trata de un tema

1.- Nec inter Judaeos et Christianos ullum aliud esse certamen, nisi hoc ut cum illi nosque credamus Christum Dei Filium repromissum, et ea quae sunt futura sub Christo a nobis impleta, ab illis explenda dicantur, *Expositio super Jeremiam* lib. XI, cap. 30; P. L. 111, c. 1024.

fundamentalmente exegético al que se subordinan diversos elementos históricos, como pueden ser algunos episodios de la vida de Jesús narrada en los Evangelios, y el cese o persistencia de la realeza y el poder político entre los judíos. Los argumentos cristianos se diversificaron y enriquecieron a partir del siglo XIII gracias a la conversión al cristianismo de intelectuales judíos y al empeño puesto en los estudios hebraicos desde instancias clericales como las órdenes dominica, franciscana y agustina. Así, Pablo Cristiano en la Disputa de Barcelona y Jerónimo de Santa Fe en la Disputa de Tortosa emplearon textos talmúdicos y midrásicos para intentar convencer a los judíos de que Jesús de Nazaret era el Mesías esperado y ya había venido. Por su parte, los judíos se ciñen al texto bíblico, les restan importancia normativa y probatoria a sus demás escritos, y tampoco desdennan servirse de textos cristianos del Nuevo Testamento para apoyar sus tesis y rebatir a sus oponentes, como hicieron Ya'aqob ben Rě'uben en su *Sefer Milhamot ha-Šem* o Profiat Durán en su *Kělimat ha-Goyyim*. A continuación recogeré las líneas argumentales más significativas desplegadas por los dos bandos.

A) *El tiempo de la venida del Mesías.*

Dos profecías canalizan el debate sobre este punto: Gé. 49, 10 y Da. 9, 24-27. Reza la primera de ellas: «No se apartará el cetro de Judá ni el legislador de entre sus pies hasta que venga Šiloh y suya sea la obediencia de los pueblos»¹. La frase está incluida en el contexto de las bendiciones impartidas por Jacob a sus hijos antes de morir, y el enigmático nombre de Šiloh fue interpretado como *Mesías* en los

1.- לא יסור שבט מיהודה ומחקה מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקרת עמים .

targumim de Onquelos¹ y Pseudo-Jonatán², en Sanh. 98b³, y en exégetas posteriores como Raši⁴. También fue referida al Mesías en las traducciones criistianas de la Biblia, aunque tal nombre no se encuentra en ellas. La Septuaginta trae ἄρχων (jefe) por שבט (tribu), ἡγούμενος (caudillo) por מחוקק (legislador), y ἕως ἃν ἔλθῃ τὸ ἀποκείμενον αὐτῷ (hasta que le llegue lo que le está reservado) por עד כי יבא שילה (hasta que venga Šiloh). Y en la Vulgata figura *sceptrum* (cetro), *dux* (caudillo) y *donec veniat qui mittendus est* (hasta que venga quien ha de ser enviado).

Judíos y cristianos coinciden en la interpretación mesiánica de este pasaje. El desacuerdo está en su concreción histórica, porque los cristianos entienden que שבט (tribu) y מחוקק (legislador) son términos que expresan la realeza y el poder político independiente del pueblo judío, acabados con la destrucción de Jerusalén del año 70 e.c. por parte de los romanos. De ahí que Justino Mártir insista en que no cesaron hasta la muerte de Jesús de Nazaret: «Nunca, desde que tuvo su inicio, cesó en vuestro pueblo ni el profeta el jefe, hasta que nació y sufrió su pasión Jesucristo»⁵. Junto con el Templo, la realeza y la independencia desaparecieron también el sacerdocio y los sacrificios, como resume Julián de Toledo: «Al igual que ningún altar y ningún sacrificio, así tampoco ningún sacerdote les quedó a los judíos»⁶.

-
- 1.- לא יערי עביר שולטן מרבית יהודה וספרא מבני בנוהי עד עלמא עד רייתי משיחא . רדיליה היא מלכותא וליה ישתמען עממא .
 - 2.- לא פסקין מלכין מרבית יהודה אף לא סברין מלפי אורייתא מבני בנוי עד זמן רייתי . מלכא משיחא רדיליה הוא מלכותא וליה עתידין כל מלכותא דארעא .
 - 3.- למשיח מה שמו רבי רבי שילא אמרי שילה שמו שנאמר עד כי יבא שילה .
 - 4.- , *Comentario a Génesis* 49, 10. מלך המשיח שהמלוכה שלו .
 - 5.- Οὐδέποτε ἐν τῷ γένει ὑμῶν ἐπαύσατο οὔτε προφήτης, οὔτε ἄρχων ἐξ οὗτου ἀρχὴν ἔλαβε, μέχρις οὗ οὗτος ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ γέγονε καὶ ἔπαθεν, *Díálogo con Trifón* LII, P. G. 6, col. 589.
 - 6.- Sicut nullum altare, nullum sacrificium, ita nullus pontifex, nullus sacerdos remansit Iudaeis, *De Comprobatione Sextae Aetatis* I, 21; P. L. 96, col. 553.

En cambio, los judíos consideran que el texto alude a la preeminencia de la tribu de Judá, según declaró Nahmánides en la Disputa de Barcelona: «Que todo el tiempo en que tenga reino Israel, le corresponde a la tribu de Judá»¹. Y, además, afirman que, en sentido estricto, tal poder terminó con la conquista de Jerusalén por Nabucodonosor en el 586 a. e. c. Así lo hizo ya Bodón-Eleazar al comienzo de su primera carta a Álvaro de Córdoba: «¿Qué cetro tuvieron los hijos de Israel o qué jefe aquellos setenta años cuando estuvieron en la cautividad de Nabucodonosor»². Además, de algún modo la realeza y poder se mantuvieron en dos cargos ocupados por personas de ascendencia davídica: el de *Reš Galuta'* (exilarca de Babilonia), y el de *Naši'* (presidente del Sanhedrín). Es lo que interpretó la exégesis talmúdica: «"No se apartará el cetro de Judá". Estos son los exilarcas que hay en Babilonia, que gobiernan a Israel con el cetro. "Ni el legislador de entre sus pies". Éstos son los hijos de los hijos de Hillel, que enseñan la Ley»³.

Por lo que respecta al vaticinio de las Semanas de Da. 9, 24-27 (sesenta y dos para la venida del Mesías y setenta para la destrucción de Jerusalén), en opinión de los cristianos también se cumple en la persona de Jesús de Nazaret, como por ejemplo expuso Julián de Toledo: «Cuando el ángel le predijo a Daniel este número de semanas ... significó la propia muerte de Cristo y no calló la ruina del pueblo de Judea»⁴.

1.- שכל זמן שתהיה מלכות לישראל לשבט יהודה ראוייה היא , *Sefer ha-Wikkuaḥ* sec. 11, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Naḥman*, vol. I, p. 104.

2.- Qualem sceptrum habuere filii Srahel uel quem ducem illos septuaginta annos quando fuere in captiuitate Nabuquodonosor, ÁLVARO DE CÓRDOBA, *Epistolae* XV, C. S. M. I, p. 233.

3.- לא יסור שבט מיהודה אלו ראשי גלויות שבבבל שרורין את ישראל בשבט ומחוקק , מבין רגליו אלו בני בניו של הלל שמלמדין תורה , Sanh. 5a.

4.- Quando Angelus numerum istum hebdomadarum Danieli praedixit ... mortem ipsam Christi significavit, excidiumque gentis Iudaeae non tacuit, *De Comprobatione Sextae Aetatis* I, 27; P. L. 96, cols. 558-559.

Pues bien, una tradición haggádica del Talmud datable en el siglo III asigna seis milenios de duración al mundo, en paralelo con los seis días de la creación. Los dos últimos milenios le están reservados al Mesías, pero se ven reducidos por los pecados del pueblo: «Enseñó la escuela de 'Eliyyahu: "Seis mil años constituyen el mundo. Dos mil son caos, dos mil la Ley, dos mil los días del Mesías, y por nuestras culpas, que abundan, transcurrió de ellos lo que ha transcurrido»¹. Corrían entonces las postrimerías del cuarto milenio según el cómputo judío, y, en consecuencia, algunos círculos judíos preveían inminente la venida del Mesías. Más adelante, estas expectativas quedan ilustradas magníficamente por el ex-diácono convertido al judaísmo Bodón/Eleazar y el polígrafo Abraham bar Hiyya'.

En el año 840 e.c. Bodón/Eleazar calculaba la venida del Mesías para el 905 de la era Hispánica (= 867 e.c.), como recoge en su respuesta Álvaro de Córdoba: «Transcurridos veintisiete años desde el año de la era 878 que ahora está en curso, se produciría la venida de vuestro Zabulón en el futuro año 905 de la era»². Y hacia el año 1136 Abraham bar Hiyya' situaba la venida del Mesías en el año 5118 desde la Creación (= 1358 e.c.): «Y será la víspera del día sexto en el que nosotros aguardamos la salvación y la redención, el año 5118 ... Y si empiezas a contar 1290 años desde la falta del sacrificio diario perpetuo, que fue el año 3828, se te concluirá la cuenta en el año 5118, que es la hora de la destrucción de las naciones y de la llegada del *go'el*»³.

-
- 1.- תנא רבי אליהו ששת אלפים שנה הוי עלמא שני אלפים תורה שני אלפים תורה שני
אלפים , Sanh. 97a-b.
 - 2.- Computatis ab era que nunc ducitur octingentesima septuagesima octaua
uiginti et septem annis in era superuentura nongentesima quinta Zabuli
uestri dinosceretur aduentus, *Epistolae* XVI, 7; C. S. M. I, p. 240.
 - 3.- והיה ערב יום הששי אשר אנו מחלים בו את הישועה והגאולה שנת חמשת אלפים קכ"ז
... ואם אתה מתחיל למנות אלף ר"ץ שנה מעת חוסר התמיד שהיא שנת ג' אלפים
תתכ"ח יכלה לך החשבון בשנת ה' אלפים קי"ח והיא עת כליון האומות וביאת הגואל
, A. POSNANSKI [ed.], *Sefer Megillat ha-Megalleh von Abraham bar
Chiya*, Berlin, 1924, pp. 37 y 107.

B) La condición del Mesías.

Pese a que judaísmo y cristianismo convienen que el Mesías es hombre y rey de estirpe davídica, la doctrina cristiana sobre su Divinidad; encarnación y nacimiento virginal; pasión, muerte y resurrección abre un abismo insalvable entre ambas religiones.

Para los cristianos la humanidad del Mesías se manifiesta en pasajes como Is. 52, 13 - 53, 12; Sal. 22 y Am. 2, 6, mientras que los judíos no consideran que todos estos textos hayan de referirse a él.

Si bien la interpretación mesiánica del término עבד (mi siervo) de la perícopa Is. 52, 13 - 53, 12 se encuentra en el Targum de Jonatán a Is. 52, 13 («He aquí que tendrá éxito mi siervo, el Mesías»)¹, resulta minoritaria entre los judíos. Así, David Qimḥi se lo aplica a la diáspora: «Esta perícopa se dice de la diáspora de Israel, y la llama "mi siervo" como dijo: "Y tú, Israel, eres mi siervo, Jacob, a quien escogí"»². Y Nahmánides considera que representa a todo el pueblo de Israel: «No habla sino del pueblo de Israel en su conjunto, que así lo llaman los Profetas en algunos pasajes»³.

La interpretación cristiana de este texto de Isaías queda perfectamente reflejada en un autor del siglo IX como Haymón de Halberstam: «"He aquí que mi siervo, esto es, mi Hijo, entenderá mi voluntad, y será exaltado después de su resurrección en el corazón de las

1.- הוא יצלח עבדי משיחא .

2.- הפרשה הזאת נאמרה על גלות ישראל, וקרא אותו עבדי כמו שאמר ואתה ישראל עבדי יעקב אשר בחרתיך, *Comentario a Isaías* 52, 13.

3.- כפי משמעות האמת אינה מדברת כי אם בעם ישראל בכללו שכך קוראים אותם הנביאים במקומות, *Sefer ha-Wikkuah* sec. 26, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Naḥman*, vol. I, p. 107.

naciones ... El Hijo de Dios se denomina siervo según su humanidad»¹.

También en el protagonista de Sal. 22, que Jesús de Nazaret recitó en la cruz antes de morir (vid. Mt. 27, 46 y Mc. 15, 34), la exégesis cristiana ha visto una figura de su Mesías doliente, como escribe Justino Mártir: «Recitaré un salmo para que escuchéis su piedad hacia el Padre y que todo lo refiere a Él» ... Que muestra que [Jesús] fue verdaderamente hombre, dotado de pasiones. Y es éste: "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?"»². Entre los judíos, en cambio, este salmo se ha aplicado sobre todo a la reina Ester, que lo rezó antes de comparecer ante el rey Asuero, como figura en el Talmud: «Cuando llegó a la habitación de los ídolos, se apartó de ella la Šēkinah. Dijo: "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?"»³, y en algún midrás: «"Según una cierva es la aurora". Ésta es Ester»⁴.

En cuanto al צַדִּיק (justo) de la frase de Am. 2, 6 «Así dice el Señor: "Por tres crímenes de Israel y aun por cuatro no lo revocaré. Por vender por dinero al justo, y al pobre por un par de sandalias"»⁵, los cristianos piensan que se trata de Jesús de Nazaret, entregado a los

-
- 1.- Ecce intellegit servus meus, id est, Filius meus, voluntatem meam, et exaltabitur post resurrectionem suam in cordibus gentium ... Filius Dei secundum humanitatem servus appellatur, *Commentarium in Isaiam*, lib. II, cap. 52; P. L. 116, cols. 986-987.
 - 2.- Ψάλλον εἰποιμι ἄν, ὅπως καὶ ὁ πρὸς τὸν Πατέρα εὐσεβὲς αὐτοῦ ἀκούσῃτε, καὶ ὡς αὐτὸς εἰς ἐκεῖνον πάντα ἀναφέρει ... ἀποδεικνύων ὅτι ἀληθῶς γέγονεν ἄνθρωπος ἀντιληπτικῶς παθὼν. Ἔστι δὲ οὗτος: "Ὁ Θεός, ὁ Θεός μου, ἵνα τί ἐγκατέλιπές με; *Diálogo con Trifón* XCVIII, P. G. 6, col. 705.
 - 3.- אֲדַר לוֹי בֵּינָן שֶׁהִגַּעַה לְבֵית הַצִּלְמִים נִסְתַּלְקָה מִמֶּנָּה שְׂכִינָה אִמְרָה אֵלֵי אֵלֵי לְמָה עֲזַבְתָּנִי, Mēg. 15b.
 - 4.- על אילת השחר זו אסתר, *Midraš TēhiHim* 22, 1.
 - 5.- כֹּה אָמַר ה' עַל שְׁלֹשָׁה פְּשָׁעֵי יִשְׂרָאֵל וְעַל אַרְבַּעָה לֹא אֲשִׁיבֶנּוּ עַל מְכָרָם בְּכֶסֶף צְדִיק וְאֲבִינָן בְּעֶבֶר נְעִלִים .

sacerdotes a cambio de treinta monedas de plata (vid. Mt. 26, 14-15). Muy escuetamente lo dijo Isidoro de Sevilla: «Para que se cumpliera ... "porque vendió por dinero al justo"»¹. En cambio, los exégetas judíos consideran que no se trata de un vaticinio para el futuro, sino de la descripción de una abominable práctica de los corruptos jueces contemporáneos del profeta. Citaré como ejemplo las palabras de Raši: «Los jueces solían vender a quien era inocente en el juicio por el dinero del soborno que recibían del litigante»².

La realeza del Mesías se refleja según los cristianos en Sal. 110, sobre todo por la expresión לַאֲדֹנָי (*a mi señor*) de la frase «Oráculo del Señor a mi señor: "Siéntate a mi derecha hasta que ponga a tus enemigos como escabel de tus pies"»³, referida a Jesús de Nazaret en numerosos lugares del Nuevo Testamento⁴. Sirvan estas palabras de Lactancio para ilustrarlo: «¿A quién podría llamar señor suyo que se sienta a la derecha de Dios, sino a Cristo, hijo de Dios, que es rey de reyes y señor de señores?»⁵.

Las interpretaciones del mencionado salmo entre los judíos son diversas. Predominan las que se lo aplican a Abraham, como el Talmud: «Al punto le fue dado [el sacerdocio] a Abraham, pues se dice: "Oráculo del Señor a mi señor: 'Siéntate a mi derecha hasta que ponga a tus enemigos como escabel de tus pies'". Y después está escrito: "El Señor lo ha jurado y no se arrepiente: tú eres sacerdote para siempre, a la manera de

1.- Ut impleretur ... pro eo quod vendiderit argento Justum, *De Fide Catholica* I, 20; P. L. 83, col. 478.

2.- הַדִּינִין הֵיוּ מוֹכְרִים אֶת מִי שֶׁהָיָה זָכַאי בְּדִין בְּכֶסֶף שׁוֹחֵר שֶׁהָיוּ מַקְבִּלִים מִיד בְּעַל דִּינָא, *Comentario a Amós* 2, 6.

3.- נָאֻם ה' לַאֲדֹנָי שֶׁבַּ לְיְמֵי עַר אִשִּׁית אֵיבִיךָ הָדָם לְרִגְלֶיךָ, v. 1.

4.- Vid. Mt. 22, 41-45; Hech. 2, 32-36; I Co. 15, 24-25; Heb. 1, 5-13; *passim*.

5.- Quem appellare dominum suum posset qui sedet ad dexteram Dei nisi Christum, filium Dei, qui est rex regnum et dominus dominorum?, *De Divinis Institutionibus* IV, 12; P. L. 6, col. 481.

Melquisedec"»¹. No falta quien lo entienda como dicho acerca del propio David, caso de Yosef Qimhi: «El poeta que cantó este salmo, lo cantó de David»². Y aun hay quienes se lo refieren al Mesías, como Nahmánides: «Los salmos fueron inspirados por el Espíritu Santo, y fueron dichos por David y acerca de su hijo, que se sentaría en su trono y que es el Mesías ... Mi diestra -del Santo, ¿bendito sea!- sostenga a David ... y sostenga al Mesías, su hijo, hasta que ponga a todas las naciones bajo sus pies»³.

Los cristianos también le atribuyen al Mesías el término נביא (*profeta*) de la frase pronunciada por Moisés en De. 18, 15 «Un profeta de en medio de ti, de entre tus hermanos, como yo, te suscitará el Señor, tu Dios; a él habréis de escuchar»⁴. Así lo expone Máximo de Turín: «Un profeta de tu nación y de entre tus hermanos ... Llamó profeta a Cristo, ya que es profeta de su Dios y Padre»⁵.

Por contra, los exégetas judíos no prestan una atención especial a este pasaje ni se lo refieren al Mesías. En sus respectivos Raši, por ejemplo, se detiene tan sólo en la expresión כמוני (*como yo*) para recalcar la pertenencia de este profeta al pueblo de Israel: «Como yo, de en medio de ti, de entre tus hermanos, te lo suscitará detrás de mí»⁶. Abraham

-
- 1.- מיד נתנה לאברהם שנאמר נאם ה' לארני שב לימיני ער אשית אויביך היום לרגליך , Nēd. 32b.
 - 2.- וברתי כתיב נשבע ה' ולא ינחם אתה בהן לעולם על דברתי מלכי צדק , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 48.
 - 3.- המזמורים נאמרו ברוח הקודש והם נאמרו ברור ועל בנו שישב על כסאו והוא משיח ... ימיני של הקב"ה יסעדינו לרור ... ויסעד למשיח בנו ער שישית כל האומות תחת , *Sefer ha-Wikkuaḥ* sec. 93, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol. 1, pp. 117-118.
 - 4.- נביא מקרבך מאחריך כמי יקים לך ה' אלהיך אליו תשמעון .
 - 5.- Prophetam de gente tua et de fratribus vestris ... Prophetam dixit Christum, quia propheta est sui Patris et Dei, *Tractatus contra Judaeos*, P. L. 57, col. 794.
 - 6.- כמו שאני מקרבך מאחריך יקים לך תחתי , *Comentario a Deuteronomio* 18, 15.

ibn Ezra destaca la condición de auténtico mensajero divino que adorna a dicho profeta: «Que es un profeta de Dios, no un adivino»¹. En fin, Yosef Qimḥi señala que ni Jesús de Nazaret ni profeta alguno es comparable a Moisés: «Y si fue él [Jesús] sobre el que profetizó Moisés, ¿no fue Moisés más grande que él? Pues ya atestiguó la Ley sobre él: "Y ya no surgió en Israel un profeta como Moisés?"»².

Por último, los cristianos creen en la filiación y condición divinas de su Mesías, Jesús de Nazaret. Con el fin de apoyar esta creencia, esgrimen la frase «Promulgaré el decreto del Señor. Me ha dicho: "Tú eres mi hijo; yo te he engendrado hoy"»³, de Sal. 2, 7, cuya expresión *mi hijo* está en boca de Dios y aparece en distintos pasajes evangélicos (Mc. 1, 11; Lc. 9, 35; etc). Sirve como representante de quienes hacen esta interpretación Agustín de Hipona: «"Tú eres mi hijo; yo te he engendrado hoy" ... con lo que la sincerísima y católica fe predica la eterna generación de la virtud y sabiduría de Dios, que es el Hijo unigénito»⁴.

Mas entre los autores judíos tal apelativo no corresponde al Mesías, sino a otros sujetos, como David, su hijo Salomón o el pueblo de Israel en su conjunto. Así lo resume Ya'aqob ben Rě'uben: «Se explica también del propio David que es Dios e hijo de Dios, pues sobre él está escrito: Me llamará: "Tú eres mi padre, mi Dios y la roca de mi salvación" (Sal. 89, 27) ... Y de su hijo Salomón, pues sobre él está escrito: "Yo

1.- שהוא נביא השם לא מנחש , *Comentario a Deuteronomio* 18, 15.

2.- ואם כן הוא [ישו] שעליו נבא משה, הלא משה היה גדול ממנו? כי כבר העידה תורה , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 37. עליו: ולא קם נביא עוד בישראל במשה .

3.- אספירה אל חק ה' אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך .

4.- Filius meus es tu, ego hodie te genui ... quo sempiternam generationem virtutis et sapientiae Dei, qui est unigenitus Filius, fides sincerissima et catholica praedicat, *Enarratio in Psalmum* 2, P. L. 36, cols. 70-71.

seré para él un padre y él será para mí un hijo" (II Sa. 17, 14). O de todo Israel, que así son llamados en algunos pasajes: "Mi hijo primogénito es Israel" (Éx. 4, 22)¹. Y Yosef Qimḥi consideran que como mucho se podría admitir que Jesús de Nazaret es el Mesías, pero de ninguna manera que sea Dios: «Creeríamos que es Mesías, hijo de una virgen ... no estaríamos obligados a creer que es hijo de Dios»².

C) Las señales que acreditan al Mesías.

A juicio de los cristianos, Jesús de Nazaret restaura el templo espiritual del corazón del hombre, reconcilia a personas y pueblos, y asienta el imperio de la paz interior y de la concordia (cfr. I Co. 6, 19; Ef. 2, 14-22; *passim*). Afirman que él es de quien se dice el oráculo de Mi. 5, 1-3: «Y tú, Belén de Efrata, joven para estar entre los millares de Judá, de ti me saldrá el que ha de ser dominador en Israel, cuyos orígenes vienen de antaño, de los días antiguos. Por eso los entregará hasta el momento en que dé a luz la que ha de dar a luz, y el resto de sus hermanos volverá a los hijos de Israel. Y permanecerá firme y pastoreará con la fuerza de Dios, con la majestad del nombre del Señor, su Dios»³. En este sentido, Tertuliano escribe: «Aduzcámosles a partir de las propias Escrituras que ya ha venido el Mesías que se predicaba. En efecto, convenía que naciera en Belén de Judá, pues así

-
- 1.- יתבאר גם כן מדויד עצמו שהוא אלוה ובן אלוה שכתוב עליו הוא יקראני אבי אתה אלי וצור ישועתי [תהלים פט, כז] ... ומשלמה בנו שכתוב עליו אני אהיה לו לאב והוא יהיה לבן [שמואל ב ז, יד], או מכל ישראל, אשר נקראו כן בכמה מקומות, בני בכורי ישראל [שמות ד, כב] Y. ROSENTHAL, *Sefer Milḥamot ha-Šem*, cap. III, p. 64.
 - 2.- נאמין שהוא משיח בן בתולה ... לא היו חייבין להאמין שהוא בן אלוה F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 45.
 - 3.- ואתה בית-לחם אפרתה צעיר להיות באלפי יהודה ממך לי יצא להיות מושל בישראל ומוצאותיו מקדם מימי עולם : לכן יתנם ער-עת יולדה ילדה ויתר אחיו ישובו על-בני ישראל : ועמר ורעה בעז ה' בגאון שם ה' אלהיו .

está escrito en el profeta: "Y tú, Belén, no en poco eres considerada entre los jefes de Judá, pues de ti saldrá el jefe que pastoree a mi pueblo Israel"»¹.

De igual modo, los cristianos señalan que en la persona de Jesús se cumplen las palabras de Za. 9, 9-10: «¡Regocíjate sobremanera, hija de Sión; grita de júbilo, hija de Jerusalén! He aquí que tu rey vendrá a ti justo y victorioso, humilde y cabalgando sobre un asno ... y se romperá el arco de guerra y hablará de paz a todas las naciones, y su dominio será de mar a mar»². Así se declara explícitamente en los relatos de su entrada triunfal en Jerusalén (Mt. 21, 1-11; Mc. 11, 1-11; y Lc. 19, 28-38). Pedro de Blois insiste en ello: «Que se cumplió en el Salvador, consta al pie de la letra, pues seis días antes de la pasión montado en un asno entró en Jerusalén para padecer»³.

En la exégesis judía también se refieren ambos pasajes vétero-testamentarios al Mesías, como puede apreciarse en Raši: «"De ti me saldrá el Mesías ben David" ... Es imposible interpretarlo salvo del Rey Mesías, del que se dice: "Y su dominio será de mar a mar"»⁴. Los autores entienden estas profecías de una manera literal, en la idea de que el Mesías congregará en la tierra de Israel a todos los judíos dispersos por el mundo, reconstruirá el Templo, restaurará el culto sacrificial, acabará con las guerras y establecerá el dominio universal de Israel. Así lo expone, por

1.- Prescribamur eis ex ipsis Scripturis iam venisse Christum qui praedicabatur. Nasci enim eum oportuit in Bethlehem Judae: sic enim scriptum est in propheta: "Et tu, Bethlehem, non minime es in ducibus Juda: ex te enim exiet dux qui pascet populum meum Israel", *Adversus Judaeos* XIII; P. L. 2, col. 673.

2.- גילי מאד בת-ציון הריעי בת-ירושלם הנה מלכך יבוא לך צדיק ונושע הוא עני ורכב על חמור ... ונכרתה קשת מלחמה ורבר שלום לגוים ומשלו מים עד-ים.

3.- Quod in Salvatore completum esse constat ad litteram, qui ante sex dies passionis sedens in asino Jerosolymam passurus advenit, *Tractatus adversus Judaeos*, P. L. 213, col. 777.

4.- אי אפשר לפותרו , *Comentario a Miqueas* 5, 1; ממך יצא לי משיח בן דוד , *Comentario a Zacarías* 9, 9. אלא על מלך המשיח שנאמר בו ומשלו מים ועד ים

ejemplo, David Qimḥi: «Que el Mesías no ha venido. Y una de las pruebas es que el Mesías congregará a los desterrados de Israel ... como se demuestra en el libro de Isaías (11, 12) ... La segunda prueba es que el Mesías reconstruirá el Templo y Jerusalén ... como está escrito al final del libro de Ezequiel, en el libro de Zacarías y también citado en el libro de Isaías. La tercera prueba es que el Mesías establecerá una paz sin límite, como se cita en el libro de Isaías (9, 6) ... La cuarta prueba es que el Mesías dominará sobre todos los reyes de la tierra, como está citado en el salmo "¡Oh Dios!, da tus juicios al rey" (72, 1) ... La quinta prueba es que destruirá todo el mundo su espada y sus lanzas, como dice en Isaías (2, 4)»¹. Aplica así a la polémica anticristiana la exposición de las señales que han de acompañar al Mesías, hecha por Saadia Gaón en el capítulo VIII del *Sefer 'Emunot wě-De'ot*. También siguió esta vía Ya'aqob ben Rě'uben².

Y concluyo este apartado recordando que en la sesión novena de la Disputa de Tortosa R. Mattitياهو ha-Yiṣhari recalcó este sesgo *terrenal* del mesianismo judío: «Los judíos esperaban que el Mesías viniese no para salvar sus almas, sino sólo para dar la prosperidad corporal, y darles muchos y abundantes bienes temporales, y colocarlos en su patria y reedificar Jerusalén y el templo de Salomón»³.

1.- שהמשיח לא בא ואחד מן הראיות היא שהמשיח יקבץ נדחיו ישראל (ישעיה יא, יב) ... הראיה השנית היא, שהמשיח עתיד לבנות בית-המקדש וירושלים ... כמו שכתוב בסוף ספר יחזקאל בספר זכריה וגם מוזכר בישעיה. הראיה השלישית שהמשיח ישים שלום ער אין קץ כמו שמוזכר בספר ישעיה ... הראיה הרביעית שהמשיח ימשול על כל מלכי הארץ כמו שמוזכר במזמור "אלוהים משפטיך למלך תן וגו'" (תהלים פב, א) ... הראיה החמישית שיבתו כל העולם חרבם וחנינותיהם כמו שאומר בישעיה (ב, ד) ... F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit. Ha-Wikkuaḥ ha-Měyyuḥas lě-RaDaQ*, pp. 85-86.

2.- Vid. Y. ROSENTHAL, *op. cit.* cap. XII, pp. 158-161.

3.- Judei solum ad dandum prosperitatem corporalem, non autem ad salvandas eorum animas, Messiam exspectabant venturum, eisque multa ac plura bona temporalia daturum, et in patria sua eos collocaturum, et Ierusalem templumque Salomonis reedificaturum, A. PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, vol. II, p. 58.

2) El tema del Mesías en el *Sefer 'Ahitub wē-Šalmon*.

La discusión sobre el Mesías viene suscitada por 'Eger en el transcurso de su exposición sobre la encarnación de la Divinidad y el nacimiento virginal de Jesús de Nazaret. Se ciñe a la mayoría de los pasajes bíblicos examinados anteriormente, a partir de Gé. 49, 10: «"No se apartará el cetro de Judá ni el legislador de entre tus pies hasta que venga Šiloh, y los más pequeños de entre los judíos que conocen el habla, saben que Šiloh es el Mesías. Desde entonces no ha habido rey en Yěšurun, pues han sido desterrados de región en región» (p. 111).

El personaje cristiano se refiere brevemente a la interpretación mesiánica de este texto entre los judíos, y alude a dos hechos históricos como prueba del cumplimiento del vaticinio. El primero, el cese de la realeza judía tras la muerte de Jesús de Nazaret, porque Herodes Agripa II (44 - 95 e. c.) fue el último rey judío con autoridad sobre parte del territorio de Israel¹. El segundo, las deportaciones masivas de los judíos tras las revueltas antirromanas de los años 66-72 y 133-135 e.c.

Más adelante 'Eger sugiere la realización de Za. 9, 9 en la persona de Jesús de Nazaret aludiendo tácitamente a pasajes evangélicos como Mt. 21, 1-11. Y declara de forma explícita que ocurre lo mismo con el pasaje Is. 52, 13 - 53, 12: «También el profeta Zacarías dio a conocer un hecho que ocurrió de tal manera: "He aquí que tu rey viene a ti justo y perdonando las culpas, humilde y montado en un borrico, en un pollino, cría de asnas". Además es testigo y testimonio mío la perícopa "He aquí que mi siervo tendrá éxito, como es tradición en manos de los judíos: "Será más grande que Abraham, más ensalzado que Moisés y más alto que los

1.- Vid. E. SCHÜRER, *Historia del pueblo judío en tiempos de Jesús*, vol. I, pp. 602-618.

Ángeles del Servicio". ¡Y cuánto confirmó su autoridad en su profecía lo que está escrito: "Y por sus contusiones se nos ha curado!, que "se asignó su sepultura con los impíos" y "¿quién tiene en cuenta a su generación?"» (p. 112).

Pablo Cristiano fue pionero en la aplicación de la exégesis midrásica a la polémica antijudía, y el primero en utilizar la interpretación que de este pasaje da el Midraš Tanḥuma' a Génesis, sección Tolēdot XX, 1: «Y dijo: "He aquí que vuestros sabios dijeron del Mesías que sería más honrado que los ángeles. Y esto es imposible salvo de Jesús, que es Dios por sí mismo". Y aportó una prueba de lo que se dijo: "Será muy elevado y ensalzado y alto; más elevado que Abraham y más ensalzado que Moisés y más alto que los Ángeles del Servicio"»¹.

El alegato de 'Eḡer se cierra con la cita selectiva de Mi. 5, 1-3; Am. 2, 6; Sal. 110, 1 y Sal. 22, 2, textos referidos por los cristianos a Jesús de Nazaret como Mesías: «me sirve de testigo la profecía de Miqueas: "Por eso los entregará hasta el momento en que dé a luz la que ha de dar a luz". Y por medio de Amós advirtió a Israel: "Por tres crímenes de Israel y aun por cuatro, no me retractaré: por vender al justo por dinero, y al pobre a cambio de un par de sandalias" ... Y el rey David, compositor de los himnos, dio a conocer en sus cantos preciosas frases con el "Oráculo del Señor a mi Señor", y "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?" Consigo hay muchas semejantes a éstas ... que anuncian lo por venir y hablan de la obra de Jesús» (p. 113).

La réplica de 'Aḡiṭub es pausada, y altera el orden

1.- ויאמר הנה חכמים שלכם אמרו במשיח שהוא נכבד מן המלאכים ויותר: וזה אי אפשר
אלא בישו כי הוא אל בעצמו והביא ראיה ממה שנאמר ירום ונישא וגובה מאד
ירום מאברהם ונישא ממושה וגובה ממלאכי השרת, *Sefer ha-Wikkuah*, sec. 52,
en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Naḥman*, vol. I, p. 111.

en que 'Eger había expuesto los pasajes. Responde en primer lugar a Gé. 49, 10: «Yo te contestaré a eso de "No se apartará el cetro de la tribú de Judá" ... La palabra que esgrimes será una trampa para ti, y, a tu pesar, no podrás extenderte al pasaje que interpretas, pues desde el día en que Nabucodonosor sojuzgó Jerusalén, ya no se levantó otro rey en Judá; y aunque en los días de Zorobabel hubo respiro, no se denomina *rey*, sino *gobernador*. Desde entonces en adelante gobernaron sacerdotes y los reyes de la dinastía de los Hasmoneos, y desde el momento de la destrucción del Templo hasta que se formalizó la fe, hay ya cerca de 400 años. Aquel reino tampoco cesó en sus días [de Jesús], pues fue transferido a Herodes, Antipas y Agripa, hasta que llegó Tito y destruyó nuevamente el Templo» (pp. 119-120).

El argumento desarrollado, de carácter histórico, es similar al esgrimido por Yosef Qimhi: «Antes de la venida de Jesús ya se apartó el reino de la Casa de David más de cuatrocientos años. Pues el último rey que hubo de la Casa de David, Sedecías, fue al que cegó Nabucodonosor, rey de Babilonia, y le llevó al destierro. Y tras él no surgió rey alguno de la casa de David, pues en las época del Segundo Templo los reyes fueron de entre los sacerdotes. Y asimismo Herodes, era esclavo y no pertenecía a la Casa de David. Y este es el número de años desde el destierro de Babilonia: cuatrocientos veinte años hasta la destrucción del Segundo Templo»¹. No obstante, contiene una fina observación que considero propia del autor: que Zorobabel no fue rey (מלך), sino gobernador (פחה), como figura en la Biblia: «Y Zoobabel, hijo de Saaltiel, gobernador de Judá»².

-
- 1.- קודם ביאת ישו כבר סרה מלכות בית דוד יותר מארבע מאות שנה. כי המלך האחרון שהיה מבית דוד צדקיהו היה שעיוור אותו נבוכדנצר מלך בבל והוליכו בגולה, ולא קם אחריו מלך מבית דוד, כי בבית שני היו המלכים מהכהנים, וכן הורדוס, ועבר היה ולא היה מבית דוד. וזה מספר השנים מגלות בבל ארבע מאות ועשרים שנה עד היום, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 36.
 - 2.- זרובבל בן-שאלתיאל פחה יהודה , Ag. 1, 1.

Prosigue 'Aḥiṭub con una disquisición lingüística :

«En cuanto a las palabras que aún profieres, que Jesús es el rey Mesías, ¿por qué puso un límite diciendo *hasta*? Tendría que haber dicho, por el contrario, "no se apartará jamás"» (p. 120). Esto es, que si de Judá se aparta el cetro con la venida de Jesús de Nazaret, queda en entredicho la eternidad de su reinado. A mi entender se trata de una débil objeción, pues el reinado eterno de Jesús de Nazaret que profesa la creencia cristiana tiene índole espiritual, según las palabras del propio Jesús: "Mi reino no es de este mundo" (Jn. 18, 36). En cualquier caso, el argumento se basa en el juego de palabras עַד ('*ad*, hasta) y לְעַד (*la'ad*, jamás) que presenta la lengua hebrea, y va en pos de Abraham ibn Ezra, quien antes se preocupó por establecer el alcance de la palabra עַד de este versículo estableciendo una analogía: «Y el sentido de "hasta que venga Šiloh" no es que se aparte de él el cetro al venir Šiloh. Su sentido es como "no falte a Fulano el pan hasta que llegue la hora en que tenga numerosos campos y viñas"»¹. Curiosamente, los ponentes judíos de la Disputa de Tortosa indicaron en la sesión sexta que עַד כִּי significaba *siempre*: «Aquel vocablo '*ad* en hebreo, en latín puede tomarse doblemente: de una manera *donec* (hasta); de otro modo *semper* (siempre). Y con éste último se toma en la antedicha autoridad [Gé. 49, 10], como si dijera que el cese del cetro de Judá no será para siempre, puesto que vendrá el Mesías. Entonces verdaderamente no cesará»².

Y a continuación 'Aḥiṭub parafrasea y adorna con su experiencia personal la interpretación que aparece en Sanh. 5a de Gé. 49,

1.- ואין טעם עד כי יבא שילה שיסור השבט ממנו בבוא שילה. רק טעמו כמו אל יחסר
לפלוגי לחם עד שיגיע עת שיהיו לו שרות וזרמים רבות , *Comentario a*
Génesis 49, 10.

2.- Illud vocabulum *had* in hebraico, in latino sumi potest dupliciter: uno enim modo, id est, *donec*, alio modo, id est, *semper*. Et isto ultimo in prefata sumitur auctoritate [Ge. 49, 10], quasi dicat quod cessacio ceptri de Iuda non erit in aeternum, quoniam veniet Messias; tunc vero non cessabit, A. PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, vol II, p. 46.

10 referida al Exilarca y al Presidente del Sanhedrín: «Los conocedores del Testimonio dijeron: "No se apartará el cetro de Judá": éste es el Exilarca que está en Babilonia y le llaman *Rab ha-Hobel*. "Ni el bastón de mando de entre sus pies": éste es el *Naši'*, que destruye al norteño. Y aún no se ha apartado de su mano el cetro ... Yo doy testimonio de que, a mi paso camino del País de la Hermosura, me dijo el mentor que allí hay un *rab* al que llaman el *Nagid*. Y, estando en la ciudad de Babilonia, vi entre los exiliados a un hombre bravo, maestro eminente. Le llaman *Roš Golah*, y tiene un libro de linajes ilustres hasta David, el rey compositor» (pp. 120-121).

El Exilarca fue la máxima autoridad política y civil de las comunidades judías de Babilonia desde el rey parto Vologases I (siglo I e.c.) hasta la conquista árabe, mientras que el Presidente del Sanhedrín se convirtió en la figura representativa de los judíos ante los romanos tras la destrucción de Jerusalén en el año 70 e.c., y sus prerrogativas fueron refrendadas en el siglo V por los emperadores bizantinos: «Todos los privilegios que nuestro padre -de divina memoria- y los príncipes anteriores concedieron a los Patriarcas, hombres ilustres, o los que ellos mismos atribuyeron a otros, decretamos que mantengan su vigor»¹. Lo novedoso de las palabras de 'Aḥiṭub es la glosa "que destruye al norteño" referida al Presidente del Sanhedrín. En Jl. 2, 20 el término *norteño* designa la plaga de la langosta, que atacaba a Israel desde el norte. Y puesto que por allí irrumpían los ejércitos de Asiria y Babilonia que invadían el país, en Je. 1, 14 se contempla el norte como punto de procedencia de los males de Israel: «Desde el norte se abrirá la desgracia sobre todos los habitantes del país»².

1.- *Cuncta privilegia quae viris spectabilibus Patriarchis, vel his quos ipsi ceteris praeposuerunt, divinae memoriae pater noster atque retro principes detulerunt, suum robur tenere censemus, Codex Theodosianus XVI, 8, 15; Parisiis 1586; p. 517.*

2.- מצפון תפתח הרעה על כל-ישבי הארץ .

Tal vez el personaje judío aplique el apelativo en cuestión a los cristianos. Por otra parte, *nagid*, es el título del máximo representante de los judíos en los países islámicos.

'Aḥiṭub finaliza su examen de Gé. 49, 10 con una interpretación alternativa: «Si no crees ni optas por esta interpretación, ven, te llevaré a otro lugar. Lo que has creído [conveniente] explicar e interpretar como término de realeza, lo interpretaré yo como término de sometimiento y de confusión. Pues Jacob ... quiso revelarles a sus hijos el final, cosas futuras y secretos, misterios y enigmas que les sucederían al cabo de los días. A Judá ... le aseguró que cada uno se sentaría con tranquilidad bajo su parra y bajo su higuera ... que sus hijos serían oprimidos con el cetro, que en la diáspora marcharían en tumulto y que no se apartaría de ellos definitivamente [y] sin vuelta la vara del opresor ni el bastón de mando de entre sus pies, es decir, transmitido en la humillación ... hasta que viniera Šiloh y conociera Dios lo que le pertenecía. Y entre sus pies quiere decir en la humillación y entre los hijos de los hombres como exaltación de la pequeñez. Después volvería a ser suya la obediencia de los pueblos, y los hijos del extranjero serían para él labradores y viñadores y atarían su borriquillo a la vid y a la cepa, pues dominaría a todos los pueblos con firmeza y se levantaría después de su caída» (p. 122-123).

Esta interpretación se asemeja a la dada por Mattitياهو ha-Yiṣhari en la novena sesión de la Disputa de Tortosa: «Entonces Rabí Matatías de Zaragoza dijo que todos los dichos erróneos que Rabí Yosef Albo había manifestado el día anterior sobre aquel vocablo *cetro*, exponiendo que es lo mismo que vara, dicho Rabí Matatías lo rechazaba y anulaba en cuanto estaba en su mano, diciendo que significaba no *vara*, sino

yugo, dominio o preeminencia¹. 'Aḥiṭub explota las connotaciones pasivas del término *iugum* para indicar el estado de sometimiento en que se hallan los judíos, del que les librerá Šiloh. Esboza así hábilmente al final de sus argumentos la interpretación mesiánica del pasaje debatido, que sustenta con diversas referencias escriturarias.

Más adelante 'Aḥiṭub comenta el pasaje Is. 52, 13 – 53, 12 con una exégesis en la que se combinan argumentos filosóficos, lingüísticos e históricos. Su intervención se desarrolla en tres fases: rechazo de la creencia en la doble naturaleza divina y humana de Jesús de Nazaret; negación de la fe trinitaria, y demostración histórica de la imposibilidad de aplicación a Jesús del texto en debate:

«"He aquí que mi siervo tendrá éxito" ... Dime quién era ese siervo. Si dices que la carne, ... asnería y necedad tuya es creer que la carne es inteligente, pues en la materia de la carne no existe entendimiento ... Y si se dice de la Divinidad, el asunto es peor y más amargo: ser una parte señor y otra siervo ... Y ¿quién podrá creer esto: que diga de Dios que tendrá éxito? ... ¿Cómo los tres podrán ser uno? ¿Acaso no es juzgado todo el mundo con este tema? Incluso si el hijo es de la naturaleza del padre, el siervo no es de la naturaleza del señor. Y aún ¿cómo dice será elevado, ensalzado y exaltado? ¿Es que Dios no es desde siempre y por siempre egregio entre miriadas? Y si afirmas que se refiere a la carne, no es posible decir algo así; pues, por el contrario, [Jesús] solía deambular de ciudad en ciudad y andar solitario ... Siempre era perseguido y huía, y no halló descanso para su pie» (pp. 129-131).

1.- Tunc Rabi Mathatias, cesaraugustanus, dixit quod omnia que in proximo lapsa dicta super illo vocabulo ceptrum Rabi lucef Albo predixerat exponens ceptrum id est quod virgam, dictus Rabi Mathatias cessabat ac in quantum in se erat annullabat, dicens non virgam, sed iugum, dominium aut preheminenciam significare, A. PACIOS LÓPEZ, *La Disputa de Tortosa*, vol. II, p. 57.

'Ahitub intenta demostrar primero que no sólo la razón, sino también el tenor literal del texto rechazan la creencia cristiana en la doble naturaleza de Jesús de Nazaret. Se sirve a tal efecto de una argumentación filosófica aparentemente sólida con al que intenta llevar a su oponente a la contradicción. Por eso formula una pregunta retórica sobre la naturaleza del protagonista del pasaje. En ella subyace la que formulara Yosef Qimhi sobre el alma adoptada por la Divinidad al encarnarse, que en su opinión sólo pudo ser animal: «La Divinidad que asumió la carne en el vientre de María, ¿era en sí misma el alma de Jesús o tenía un alma diferente, como la de todos los hombres? Si dices que asumió la carne pero tenía otra alma distinta de la Divinidad, el principio vital de los animales, que es la sangre, como en las bestias y las aves, he aquí que no entró la Divinidad en un hombre, sino en una bestia, y no tenía un alma diferente, sino la Divinidad»¹. Este razonamiento tendencioso, pues no contempla la posibilidad de asunción de un alma racional, permite añadir que la inteligencia humana radica en el intelecto y no en el cuerpo. Algo similar hizo Yom Tob Lipmann de Mülhausen: «Puesto que interpretan el término *siervo* sobre el Nazareno, a su pesar se ven necesitados de interpretarlo sobre el cuerpo carnal, de aquí resulta un error [interpretar] el término *tendrá éxito* sobre el cuerpo, pues la carne no tiene éxito salvo en el hombre vivo, como es sabido para los entendidos, sino que el entendimiento que hay en él es el que tiene éxito»².

-
- 1.- האלוהות אשר לקח הבשר בבטן מרים היא עצמה הייתה נשמתו של ישו או הייתה לו נשמה אחרת בדרך כל בני אדם? אם תאמר שלקח הבשר אבל הייתה לו נשמה אחרת זולת האלוהות, נפש חיות -והוא הדם כמו שיש בבהמה ובעופות-, הרי לא , נכנס האלוהות באדם כי אם בבהמה, ולא הייתה לו נשמה אחרת כי אם האלוהות , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 30.
 - 2.- מאחר שמפרשי לשון עבר על הנוצרי יצטרכו בעל כרחם לפרשו על גוף הבשר ומעתה טעות הוא לשון ישביל על הגוף כי הבשר אינו משביל אף באדם החי כאשר ומעתה טעות הוא לשון ישביל על הגוף כי הבשר אינו משביל אף באדם החי כאשר ומעתה טעות הוא לשון ישביל על הגוף כי הבשר אינו משביל אף באדם החי כאשר , T. HACKSPAN, *Sefer ha-Nizzahon*, Altdorf 1644, p. 130.

El rechazo a la doble naturaleza de Jesús conduce a la segunda fase de la argumentación: la negación del dogma trinitario. Para ello 'Ahitub se inspira en un argumento racional forjado por David Qimhi, que insiste en la igualdad de naturaleza entre un padre y un hijo: «No es posible decir hijo de Dios de la carne y la sangre, pues el hijo es de la especie del padre»¹.

Y, para recusar la interpretación cristiana de esta perícopa, en la tercera fase va tras las huellas de Ya'aqob ben Rě'uben, que ya esgrimió en su día el argumento filosófico de la eterna excelsitud de la Divinidad y el histórico de la preferencia de Jesús por los lugares en descampado: «¿Es que la Divinidad no es elevada y ensalzada todo el tiempo? ... ¿Es que él no solía huir por desiertos y ciudades e ir de lugar en lugar y ocultarse y advertir a sus discípulos de que no revelaran sus obras?»². La fuerza del último estriba en su carácter *ad hominem* por estar extraído de los propios relatos evangélicos (Mt. 9, 35; 11, 1; 14, 23; *passim*).

Acto seguido, 'Ahitub se adentra en la interpretación de los demás versículos: «Y aún está escrito: "Despreciado y desecho de hombres, su aspecto estaba más desfigurado que el de [ninguno de] los hombres". Y, en cambio, su carne se puso más grasienta que el aceite desde el día en que nació hasta que fue detenido. Y tuvo apariencia y belleza desde el día en que existió hasta que desapareció» (p. 131). Se trata de un

1.- לא יתכן לומר בן האל על בשר ודם, כי הבן הוא ממין האב , *Comentario a Salmos* 2, 7, en A. DAROM, *David Qimhi: Ha-Peruš ha-Šalem 'al Těhišim*, p. 14.

2.- והלא האלוהות כל זמן רם ונשא הוא ... הלא הוא היה בורח במדברות ובערים והולך ממקום למקום ומתחבא ומזהיר לתלמידיו לבלתי גלות את מעשיו? Y. ROSEN-THAL, *Sefer Milhamot ha-Šem*, cap. V, pp. 107 y 96.

argumento histórico expresado de forma original por el autor. En su fondo coincide con el autor del *Sefer Nišṣaḥon Yašan*: «¿Es que no dicen ellos de éste lo que está escrito en el libro de los Salmos, en el cántico "Mi corazón musita una cosa buena; eres el más hermoso de los hijos de Adán", que éste es Jesús, y aquí dice sobre él "despreciado y desecho de hombres?"»¹.

«Además, si por la culpa de la generación fue triturado y no por su culpa, tendría que decir "por el crimen de mi pueblo se le ha herido", y ¿por qué se dice "se les"?» (p. 131). Distinguiendo entre למו (*lamo* = se les) y לו (*lo* = se le) presenta una objeción lingüística a la interpretación cristiana referida a Jesús de Nazaret. El argumento fue forjado por David Qimḥi, para quien la forma למו del texto tiene sentido plural: «"Se les ha herido". Tendría que decir "se le", pues *lamo* es como *lahem*, término de plural»².

Y de nuevo recurre 'Aḥiṭub a los argumentos históricos para afirmar que en Jesús de Nazaret no se han manifestado las señales que acompañarán al Mesías: «¿Qué prodigio aconteció en sus días? Al contrario, los primeros días fueron mejores que éstos. Y ¿cuándo congregó dispersos? Al revés, él [Jesús] dispersó a los congregados y desde entonces se han establecido y separado las religiones, y sus esencias se han diferenciado» (pp. 131-132).

-
- 1.- הלא הם אומרים דהא דכתיב בספר תהלים במזמור רחש לבי דבר טוב יפית מבני אדם זה ישו ובאן הוא אומר עליו נבזה וחרל אישים? D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 98, p. 67.
 - 2.- נגע למו היה לו לומר לו כי למו הוא כמו להם לשון רבים, *Comentario a Isaías* 53, 8. Con todo, la forma *lamo* se emplea a veces en la Biblia como sustitutiva de *lo* en pausa, según apunta P. Jouon: «La forme poétique למו qui est fréquente (environ 50 fois) pour להם, est employée aussi, mais très rarement, comme forme pausale, pour לו», *Grammaire de l'hébreu biblique*, p. 278.

El autor del *Sefer Nestor ha-Komer* ya afirmó que los milagros de Moisés fueron superiores a los de Jesús: «Y si adoráis a Jesús por sus prodigios, adora también a Moisés y hazlo Dios, pues hizo más prodigios y señales que Jesús»¹. Además, el uso de Qo. 7, 10 para proclamar la bondad del pasado supone una crítica radical del concepto cristiano de la plenitud de los tiempos (Gál. 4, 4 y Ef. 1, 10) inaugurada por el nacimiento de Jesús de Nazaret. En este sentido, los Padres de la Iglesia no dejaron de censurar a quien prefería los tiempos pretéritos a la era que comienza con Jesús. Pongo el ejemplo de Agustín de Hipona: «Piensas que los tiempos pasados fueron buenos puesto que ya no son tuyos; por eso son buenos. Si ya has sido liberado de la maldición, si ya has creído en el Hijo de Dios ... me asombro de que pienses que Adán tuvo buenos tiempos. Y tus padres llevaron a Adán»². Por otra parte, Šim'on ben Šemah Durán escribe que Jesús de Nazaret ha dispersado aún más a Israel: «El Mesías del que hablan los Profetas congregará a los dispersados de Israel, y éste [Jesús] no los ha congregado, sino que ha causado su caída»³.

Prosigue 'Ahitub: «"Pues ha sido arrancado de tierra de vivos". "De la vida" tendría que decir según tus palabras, si se refiere a su vida corporal; y si se refiere a la vida perdurable, ¿cómo dices tú que volvió a la vida? Y ¿cuándo alargó sus días y vio descendencia si en la mitad de sus días fue truncada su esperanza de vida?» (p. 132). Sutilísima precisión, pues

-
- 1.- ואם תעברו ישו על נפלאותיו, עבור גם למשה ועשהו אלוה כי עשה נפלאות ואותות , D. LASKER - S. STROUMSA, *The Polemic of Nestor the Priest*, p. 96.
 - 2.- Putas tempora bona fuisse praeterita, quia iam non tua sunt, ideo bona sunt. Si iam a maledicto liberatus es, si iam in Dei Filium credidisti ... miror computes bona tempora habuisse Adam. Et parentes tui Adam portaverunt, *Sermón Caillau-Saint-Yves II*, 92; P. L. S. 2, col. 442.
 - 3.- המשיח המרברים בו הנביאים יקבץ נפוצו ישראל וזה לא קצבם אבל גרם נפילתם , P. MURCIANO, *Shimon ben Zemah Duran, "Keshet u-Magen"*, p. 30.

ser arrancado *de tierra de vivos* no implica necesariamente perder la vida; y ser arrancado *de la tierra de la vida* puede significar la aniquilación. El argumento es semejante al usado por Yom Tob Lipmann de Mülhausen: «Y ¿cómo interpretarán este versículo sobre su muerte? Entonces tendría que escribir "fue arrancado de la vida"»¹. En la base de estas objeciones figura la identificación de *la tierra de vivos* con Israel, que ya hiciera entre otros Raši: «Arrancado fue desde el principio, y desterrado de la tierra de vivos, esto es, Israel»². En las últimas palabras asoma el argumento histórico forjado por Ya'aqob ben Rě'uben, quien recalcó que Jesús de Nazaret no vivió más que la mitad de los setenta años en los que cifra por término medio la vida de una persona: «Él no alargó sus días en la tierra y no vio descendencia ... pues no llegó ni siquiera a la mitad de sus días, que son setenta [años]»³.

Y ofrece después una aclaración terminológica: «Habla de "mi siervo Jacob" y de "mi siervo Israel" y lo que el Omnipresente señala que le cumplirá: "He aquí que Yo te salvo desde lejos, y a tu descendencia, de tierra de cautivos", y como el que rebusca espigas los recogerá, y regresará Jacob y reposará. El profeta estaba acostumbrado a profetizar con su estilo, y volvió a tomar "mi siervo" en su lengua» (p. p. 133). Ya'aqob ben Rě'uben fue uno de los primeros autores judíos en identificar al *siervo* de Is. 52, 13 con el pueblo de Israel basándose en la analogía que le proporcionaban otros pasajes bíblicos en que dicha palabra figura junto a *Jacob*: «Todo esto no se dice sino de Israel ... y se llama "mi siervo" en todo pasaje como "No temas, siervo mío, Jacob", y en muchos pasajes así»⁴.

-
- 1.- ואיך יפרשו הפסוק על מיתתו. אם בן היה לו ליכתוב נגזר מחייו, T. HACKSPAN, *Sefer ha-Nizzahon*, p. 131.
 - 2.- נגזר היה מתחילה וגולה מארץ חיים היא ארץ ישראל, *Comentario a Isaías 53*, 8.
 - 3.- שהוא לא האריך ימים על הארץ ולא ראה זרע ... שהוא לא הגיע אפילו לחצי שהוא לא האריך ימים על הארץ ולא ראה זרע ... שהוא לא הגיע אפילו לחצי, Y. ROSENTHAL, *Sefer Milhamot ha-Šem*, V, p. 108.
 - 4.- שכל זה לא נאמר כי אם על ישראל ... והוא נקרא עבדי בכל מקום כמו שכתוב אל שכל זה לא נאמר כי אם על ישראל ... והוא נקרא עבדי בכל מקום כמו שכתוב אל, Y. ROSENTHAL, *ibid.*.

A continuación expone su propia visión de la perícopa, cercana a la de otros exégetas más en el contenido que en la forma. Primero expresa su esperanza en los tiempos mesiánicos: «Profetizó sobre la venida del Mesías, a cuya generación quién tendría en cuenta, y por quien los reyes cerrarían la boca, porque, como no lo habían visto, se les contaría que germinaría una humilde nación y produciría frutos por arriba. A este respecto, el Profeta testimonia con palabras consolatorias que vería descendencia y alargaría sus días, ya que Dios le conduciría para siempre, pues el chico moriría centenario» (pp. 133-134).

Luego recurre a la *gēzerah šawah* o analogía con otros pasajes del mismo Isaías: «¿Es que no dijo el profeta Isaías "Como los días del árbol serán los días de mi pueblo" porque entonces se apartaría la preocupación de la diáspora? ... No hay en estas perícopas cosa pasada ... pues está escrito: "Como los días de Noé será esto para mí, pues juré que no inundarían las aguas de Noé, así he jurado no airarme más ni abandonarte". Y está escrito: "Ya no volvería a pasar por ella incircunciso ni impuro". Mira con tus ojos cuántos y cuántos incircuncisos, impíos e impuros que en ella entran y salen» (pp. 134-135).

La analogía relaciona Is. 65, 22 con Is. 54, 9 merced a la expresión *como los días* que aparece en ambas. El Targum ya señaló que este árbol es el Árbol de la Vida de Gé. 2, 7: «Como los días del Árbol de la Vida son los días de mi pueblo»¹. Al poner en paralelo a Israel con el Árbol de la Vida, 'Aḥiṭub expresa su fe en la permanencia de su pueblo por encima de todas las vicisitudes. No podía aducir mejor garantía que la promesa divina de no enviar otro diluvio nunca más. El uso de Is. 65, 22 para interpretar Is. 53,

1.- כי יומי אילן חייה יומי עמי , Targum de Jonatán a Is. 65, 22.

10 se remonta a David Qimḥi «Alargará sus días, como dice en este libro: "Como los días del árbol son los días de mi pueblo"»¹. Una vez esgrimido el juramento de Is. 54, 9, puede servirse del compromiso divino de Is. 52, 1 como argumento contra su oponente. Yom Tob Lipmann de Mülhausen también usó éste último pasaje para interpretar la perícopa de Is. 53, 12: «Aquí abrieron su boca los cristianos injustificadamente, e interpretaron la perícopa acerca del Nazareno, y contradicho está el asunto por lo que figura en medio, por lo que va delante y por lo que va detrás. Porque delante habla el texto de la redención de Israel y de reunirlos desde la diáspora y traerlos a la tierra de Israel, pues está escrito: "Despierta, despierta, revístete de fuerza, Sión; revístete de esplendorosos vestidos, Jerusalén, ciudad santa, pues no volverá a entrar en ti incircunciso ni impuro". Y esto es para los días del Mesías ... pues ¿de quién interpretarán que no vaya allí el incircunciso y el impuro?»².

'Ahitub inicia entonces su réplica a "por vender al justo por dinero" de Am. 2, 6: «Su discípulo Judas le vendió, y ellos le compraron, como está escrito en sus rituales y en su Evangelio. Y además, ¿cómo el escrito castiga por su venta? Tendría que castigar por su muerte. Más aún, ¿por qué castigó a Israel y contó sus pecados, y los pecados de Judá los mudó a otra pena? ¿Es que en aquella generación no había que desviar a izquierda o a derecha sino a la tribu de Judá y Benjamín? Incluso en la misma perícopa encontrarás que el escrito no habla sino de la transgresión e infamia a que los hombres de la generación posterior se inclinaron, pues está escrito: "Y se echan sobre ropas prendadas". Y en su mano hay aún la maldad de una transgresión, pues está escrito: "Y un hombre y su padre se llegan a la misma

1.- יאריך ימים כמו שאמר בספר הזה כימי העץ ימי עמי , *Comentario a Isaías 53, 10*.

2.- באן פערן הנוצרים פיהם לבלי חוק ופירשו הפרשה על הנוצרי וסתור הרבר מתוכו מלפניו ומאחריו כי מלפניו מדבר העניין מגאולת ישראל ולאוספם מן הגולה ולהביאם אל ארץ ישראל שנאמר עורי עורי לבשי ציון לבשי בגדי תפארתך ירושלים עיר הקדש כי לא יוסיף יבוא בך עוד ערל וטמא וזה הוא לימות המשיח ... כי על מי יפרשו הערל וטמא שלא יבא שמה , T. HACKSPAN, *Sefer ha-Nizzahon*, pp. 129-130.

muchacha". Y es más, si vaticinó sobre la venta de Jesús, ¿qué dirás del castigo de Tiro, Damasco, Moab, Edom y Gaza?» (pp. 135-136)

En la base de estas palabras se halla un argumento procedente de Ya'aqob ben Rě'uben, que se sirvió de los pasajes evangélicos Mt. 26, 14-50 y 27, 3-10 para contrarrestar la interpretación cristiana de Am. 2, 6: «Está escrito en vuestros libros que Israel no lo vendió, sino que Judá, su discípulo, lo vendió a sabios de Israel ... No tenía que incriminarlos por la venta, sino por la compra y la muerte»¹. Pero el autor del *Sefer 'Ahitub wě-Šalmon* no se detiene ahí, sino que despliega sus dotes exegéticas en la interpretación del versículo dentro del contexto al que pertenece. Como broche final dea en el aire una pregunta retórica dirigida a su oponente en alusión a los oráculos emitidos contra las naciones en Am. 1, 3-10.

Después se ocupa de Mi. 5, 1-3: «Y en cuanto a lo que adujiste de "Por eso los entregaré hasta el momento en que dé a luz la que ha de dar a luz" ... Ya te he hecho saber [que] cada pasaje que citan los herejes en apoyo de su herejía, tiene su réplica en su cercanía. Dime: ¿Dios tiene hermanos? Pues a continuación está escrito: "Y el resto de sus hermanos regresará a la casa de Israel". Y si dices: "Se refiere a la carne", si es así, se altera la fragancia de tu fe, pues entonces no era virgen, y, por lo tanto, había roto su virginidad ... ¿Qué se innovó entonces con su alumbramiento y en qué aprovechó a su comunidad? Y allí aún se dice: "Y permanecerá firme y pastoreará con la majestad de su Dios". Si es así, no es Dios y no suspira en pos de Él por su Divinidad. Y si dices: "Se refiere a la carne", también con esta impertinencia se aparta tu vigor, porque sus orígenes no vienen de antaño ni de los días antiguos» (pp. 137-138).

1.- כתוב בספריכם שישראל לא מכרוהו כי אם יהודה תלמידו מכרו לחכמי ישראל ... לא Y. ROSHENTHAL, *Sefer Milhamot ha-Šem* cap. VII, pp. 129-130.

Tras criticar los procedimientos exegéticos de su oponente, 'Aḥiṭub se apoya en el contexto para impugnar como contradictorias las creencias cristianas en la doble naturaleza de Jesús de Nazaret y en su nacimiento virginal. Esa es la clave con que interpreta el pasaje. Del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan* toma la pregunta «¿Tiene Dios Hermanos?»¹, mientras que para negar la divinidad de Jesús parece inspirarse en estas palabras de Ya'aqob ben Rēuben: «Y ¿quiénes eran este resto de sus hermanos que volvieron a los hijos de Israel? Y aún está el versículo que va detrás ... "Y permanecerá firme y pastoreará con la majestad de su Dios". Resulta en verdad que era su Dios y que él era su siervo, y se echan a perder tus palabras, que dijiste que él era Dios»².

Llega luego el turno de Za. 9, 9: «También acerca de "humilde y montado sobre un asno" has abierto la boca diciendo que se trataba de Jesús el Nazareno, a quien le rindieron gran honor. ¿Cómo le iba a llamar *humilde* a Dios o incluso a un ángel, [ser] espiritual? Además en la misma perícopa está escrito: "Y se hará pedazos el arco de guerra" ... ¿Acaso desde entonces se ha roto el arco de guerra? ¿Es que con su venida no está la espada de uno contra su prójimo y el versículo no se cumple?» (pp. 138-139).

Basándose en el sentido común, 'Aḥiṭub refuta primero la creencia cristiana en que este oráculo se cumplió en la persona de Jesús de Nazaret cuando entró triunfal en Jerusalén (vid. Mt. 21, 1-11; *passim*). Luego esgrime un argumento histórico basado en la falta de la señal mesiánica de la paz universal, y ya se encontraba en Ya'aqob ben Rēuben: «Luchan uno contra otro, se matan uno a otro y se destruyen uno a otro»³.

1.- יש לו אחים לאל , D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 25, p. 36.

2.- ומי היו אלה יתר אחיו אשר שבו על בני ישראל? ועוד הפסוק אשר אחריו ... ועמד ורעה בעון הד' בגאון "אלהיו" נמצא באמת שהיה אלהיו והוא עברו ונפסדו דבריו, Y. ROSENTHAL, *Sefer Milḥamot ha-Šem*, cap. VII, p. 131.

3.- נלחמים זה עם זה והורגים זה את זה ומאבדים זה את זה , Y. ROSENTHAL, *op. cit.* cap. XII, p. 160.

«"Y su dominio [se extenderá] de mar a mar". ¿No es cierto que ni siquiera dominó sobre sí mismo, sino que tropezó y cayó? En conclusión del discurso, cuántas profecías vaticinaron que no verían más sus señales, y todas están prestas a salir a la luz antes de que llegue el día grande y terrible» (p. 138). Asoma al principio de estas palabras un argumento análogo al empleado por Nahmánides: «Jesús no tuvo dominio en absoluto ... y al final cayó entre ellos y no pudo salvarse a sí mismo»¹. Pero el tono de la réplica desciende al término de la intervención. El último argumento exegético, que la Divinidad dará las señales mesiánicas en el momento oportuno, resulta un tanto arbitrario y está mal engarzado con los precedentes.

Pasa a ocuparse seguidamente del Salmo 22: «Y en cuanto a lo que me has replicado "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?" ... Si no conocía la opinión de su padre, entonces no era amado ante él cuando permitió que resbalara su pie, y se ocultó de él y no le habló. Solicitó de su padre que le salvara, pero no escuchó su voz, y, a su pesar, padeció la muerte por mano de sus enemigos» (pp. 139-140). Estas primeras objeciones desarrollan la más escueta de David Qimḥi «Y ocultó de él su rostro, a él no lo escuchó»².

«El íntegro rey David lo dijo de sí mismo cuando fue entregado en manos de sus enemigos y Dios le socorrió. Y con el término de *cierva* designó su propio nombre en unos cuantos versículos, como encontrarás: "Mi alma te anhela a ti como el ciervo las corrientes de agua". Pues de la misma forma que la cierva por la mañana anhela y gime, está

1.- ולישו לא היה ממשלה כלל ... ולבסוף נפל ביניהם ולא היה יכול להציל את עצמו ,
Sefer ha-Wikkuah, sec. 49, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol I, p. 111.

2.- והסתיר פניו ממנו, אליו לא שמע , *Comentario a Salmos 22, 1*; en A. DAROM, *David Qimḥi: ha-Pēruš ha-Šalem 'al Tēhiḥim*, p. 58.

sedienta y ávida, así era David perseguido y buscado por Saúl de mañana, antes de la salida de la aurora ... Y ¡cuántas veces le fue necesario ahuyentar el sueño cuando cada uno yacía en su cama!» (pp. 140-141). Raši también apuntaba que el rey David recitó este salmo, aunque con el matiz diferenciador de que lo hizo como profecía sobre la futura diáspora de su nación: «Iba a ir a la diáspora, y David dijo esta oración sobre el futuro»¹. La interpretación de Sal. 22 a la luz de Sal. 42 la considero propia del autor del *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*, que tampoco olvida la referencia del Talmud a las largas vigiliass que el rey David pasaba ocupado en lo divino: «Una cítara colgaba por encima de la cama de David, y cuando llegaba la medianoche ... se ponía en pie y se ocupaba de la Ley hasta que salía la aurora»².

Luego expone la opinión tradicional y más extendida sobre el texto en cuestión: «Estudiosos de las crónicas de los que ostentan la corona interpretaron este salmo sobre la reina Ester en los días de Hamán y de Asuero ... Pues por eso dijo así: "Sálvame de la boca del león" ... Y el término *la aurora* quiere decir orante y entendedora de Dios» (pp. 141-142). Dos pasajes talmúdicos refieren el Salmo 22 a la reina Ester. En Yom. 29a se la identifica con una cierva y con la aurora, según la expresión *'ayyelet ha-šahar* (cierva de la aurora) que encabeza el salmo: «Dijo Rab Zera': "¿Por qué se compara Ester a una cierva? Hay que decirte: ¿Qué [hace] una cierva? Se compadece de la angustia y es amada por su compañero cada instante como el primero. También Ester era amada por Asuero cada instante como el primero". Dijo Rab 'Asi: "¿Por qué se compara Ester a la aurora? Hay que decirte: ¿Qué es la aurora? El final de cada noche. También Ester fue el final

1.- עתירה היא ללכת בגולה ואמר דוד תפלה זו על העתיד , *Comentario a Salmos* 22, 2.

2.- כגור היה תלוי למעלה ממטתו של דוד ובין שהגיע חצות לילה ... היה עומד ועוסק , בתורה ער שעלה עמוד השחר בין שעלה עמוד השחר , Bēr. 3b.

de todos los prodigios"»¹. Y en Mēg. 15a se afirma que recitó este salmo cuando se presentó ante el rey Asuero: «Cuando llegó Ester a la habitación de las estatuas, se apartó de ella la Šēkinah. Dijo: "Dios mío, Dios mío, ¿por qué me has abandonado?"»².

El debate sobre el Mesías concluye con el Salmo 110. Como en casos anteriores, 'Aḥiṭub lanza primero sus ataques contra la interpretación cristiana: «También crees aterrarme a propósito de la expresión "oráculo de Dios a mi señor" ... Si sobre Jesús interpretas su misterio, ¿cómo extendió el cetro de su poder o dónde está el cetro y en qué lugar el poderío? ... Y ¿dónde, pues, dominó a sus enemigos si él cayó en la revuelta? Y ¿cuándo preparó guerras y batallas [de suerte] que hubiera con él voluntarios? Además, si le fue concedida la Divinidad, ¿por qué pretendería también el sacerdocio? ... Si fue honrado con la corona del sacerdocio, ¿qué culto ofreció en sus días y cuál es el asunto de Melquisedec junto a él, a cuya manera le juró? Y ¿dónde machacó reyes con su diestra o conquistó ciudades y comarcas? ¿En qué lugar levantó la cabeza o el tronco al beber del torrente por el camino?» (pp. 142-143).

Asoman en algunas de estas objeciones las realizadas en su momento por Ya'aqob ben Rē'uben: «Si se dice este salmo sobre vuestro mesías, ¿cómo envió el cetro de su poder desde Sión y cómo dominó en la batalla a sus enemigos, si he aquí que le vencieron?»³. O las

-
- 1.- אִרְ זִירָא לְמָה נִמְשַׁלָּה אֶסְתֵּר לְאִילָה לֹאמֵר לָךְ מָה אִילָה רַחֲמָה צַר וְחִבִּיבָה עַל בַּעֲלָהּ כֹּל שַׁעָה וְשַׁעָה כִּשְׁעָה הָרֵאשׁוֹנָה אֶף אֶסְתֵּר הִיְתָה חִבִּיבָה עַל אַחְשֻׁרוּשׁ כֹּל שַׁעָה וְשַׁעָה כִּשְׁעָה רֵאשׁוֹנָה אִרְ אִסִּי לְמָה נִמְשַׁלָּה אֶסְתֵּר לְשַׁחַר לֹאמֵר לָךְ מָה שַׁחַר סוּף כֹּל הַלֵּילָה . אֶף אֶסְתֵּר סוּף כֹּל הַנִּסִּים .
 - 2.- אִרְ לִי כִּיּוֹן שֶׁהִגִּיעָה [אֶסְתֵּר] לְבֵית הַצִּלְמִים נִסְתַּלְקָה הַיְמִנָה שְׂכִינָה אִמְרָה אֵלֵי אֵלֵי . לְמָה עֲזַבְתָּנִי .
 - 3.- אִם נֹאמֵר הַמִּזְמוֹר עַל מִשְׁחָכֶם, אֵיךְ שָׁלַח יי מִטָּה עַו מִצִּיּוֹן וְאֵיךְ רָדָה בְּקֶרֶב אוֹיְבָיו . Y. ROSENTHAL, *Sefer Milḥamot ha-Šem*, cap. III, p. 75.

formuladas por el autor del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan*: «¿Con qué fuerza [de personas] que se ofrecieran voluntarias para ir con él salió Jesús? ¿Y quiénes fueron los reyes que lucharon contra él? ¿Y dónde se dice a Jesús: "Siéntate a mi derecha"?»¹. En el *Sefer 'Ahitub wē-Salmon* se les agrega un argumento lógico de notable interés: si Jesús de Nazaret es Dios, no necesita para nada el sacerdocio. El dardo va destinado a la Carta a los Hebreos, donde se proclama repetidamente (1, 2; 2, 17; 3, 1; *passim*) que Jesús es Dios, Hijo de Dios, hombre y Sumo Sacerdote.

Recusada la interpretación de su oponente, 'Ahitub expone la suya: «El entendido poeta ... basó el salmo en el anciano Abraham ... a quien el cantor le llamó "mi señor" ... pues ¡en cuántos lugares se le llama *señor* a Abraham porque era destino suyo ser padre de una multitud de naciones sin detrimento. E incluso 'Efrón, que era príncipe en su tiempo, se postró ante él y le llamó *señor*, y Sara, su mujer, y 'Eli'ezer, su servidor, a eso estaban acostumbrados» (pp. 144-145). Esta idea introductoria ya fue apuntada por el autor del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan*: «Y a sí es costumbre de la gente que llaman a sus ancianos señores suyos»².

«Y con él había voluntarios en el día de su hazaña: sus deudos, nacidos en su tienda, a los que desplegó en dos ejércitos, trescientos dieciocho hombres aparte de su siervo de Damasco ... Y desde Sión se le extendió un cetro de poderío, y Melquisedec, rey de Šalem, sacó pan y vino para sustentar[lo], y entonces machacó a los reyes ... Y a la manera de Melquisedec le fortaleció el Omnipresente con el sacerdocio. Su victoria fue insinuación y señal de que [Dios] haría justicia a sus hijos en medio de las naciones amontonando cadáveres y que machacaría la cabeza de la perversa

1.- באיזה ח"ל הלך ישו שנתגרבו ללכת עמו ומי היו המלכים שנלחמו עמו והיכן נאמר
 D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 152, p. 102. , לישו שב לימיני
 2.- וכן דרך עולם שקוראים לקניהם ארונהם , D. BERGER, *ibid.*.

serpiente marina ... Y beberían sus hijos en el camino de los torrentes del Arnón y al final sería dominador» (pp. 145-146). Es una paráfrasis de la interpretación tradicional de Nēd. 32b sobre Sal. 110, aceptada por muchos exégetas judíos, hecha aquí a base de Gé. 14, como en la obra de David Qimḥi: «Su interpretación es sobre nuestro padre Abraham cuando salió a luchar contra los cuatro reyes»¹.

Finalmente, sin aclarar quiénes las sostienen, alude a otras interpretaciones: «Hay exégetas que lo interpretaron acerca de David, y quienes lo hicieron sobre el rey Ezequías, si bien su interpretación antigua es la asentada y aceptada por la mayoría, como el badajo en medio de la campana» (p. 146). De David lo interpretaron Abraham ibn Ezra y Yosef Qimḥi. Dice Abraham ibn Ezra: «Este salmo lo compuso sobre David uno de los poetas ... cuando juraron los hombres de David después "No has de salir con nosotros a la guerra". Y este es el principio de las palabras del poeta: "Oráculo de Dios a mi señor", que es David»². Expone Yosef Qimḥi: «El poeta que cantó este salmo lo hizo sobre el rey David ... y todo este salmo fue desde el principio de su reinado. Cuando oyeron los filisteos que Israel ungió rey a David, fueron a luchar con él»³.

Sólo en Justino Mártir he hallado un eco de la interpretación judía de este salmo como referido al rey Ezequías: «Vuestros

1.- פירוש על אברהם אבינו בשיצא להלחם על ארבעה מלכים , *Comentario a Salmos* 110, 1, en A. DAROM, *David Qimḥi: ha-Pēruš ha-Šalem 'al TēhiHim*, p. 152.

2.- זה המזמור חברו אחד מהמשוררים על דוד ... כאשר נשבעו אנשי דוד לאחר לא תצא , *Comentario a Salmos* 110, 1.

3.- המשורר אשר שר המזמור הזה שר אותו על דוד ... וכל המזמור הזה היה בתחילת מלכותו בששמעו פלשתים כי משחו ישראל את דוד למלך, באו להלחם עמו , F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 48.

maestros se atrevieron a interpretar que el "Dijo el Señor a mi señor" se le dijo a Ezequías, en la idea de que se le ordenó sentarse en la parte derecha del Templo cuando el rey de Asiria le envió amenazante una embajada, y le fue indicado a través de Isaías que no le temiera»¹. Probablemente alude a fuentes que subyacen en dos pasajes talmúdicos que cito a continuación. Según Sanh. 94b, Dios quiso hacer Mesías a dicho rey, pero desistió tras la protesta del atributo de la justicia divina: «El Santo, ¡bendito sea!, pretendió hacer a Ezequías Mesías, y a Senaquerib Gog y Magog. Dijo el atributo de la justicia ante el Santo, ¡bendito sea!: "Soberano del Universo, y ¿por qué a David, rey de Israel, que recitó algunos poemas y alabanzas ante Ti, no lo hiciste Mesías, y a Ezequías, a quien hiciste todos estos prodigios y no recitó ningún poema ante Ti, lo vas a hacer Mesías?"»². Y según Sanh. 98b, Hillel opinaba que los tiempos mesiánicos se habían vivido en la época de Ezequías: «Hillel, que dijo: "No hay Mesías para Israel, pues ya lo consumió en los días de Ezequías"»³.

-
- 1.- Tò "Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου", εἰς' Εζεκίαν εἰρησθαι ἐτόλμησαν ὑμῶν οἱ διδάσκαλοι ἐξηγήσασθαι ὡς κελευσθέντος αὐτοῦ ἐν δεξιᾷ τοῦ ναοῦ καθεσθῆναι, ὅτε προσέπεμψεν αὐτῷ ὁ βασιλεὺς Ἀσσυρίων ἀπειλῶν, καὶ ἐσημάνθη διὰ τὸν Ἡσαίου μὴ φοβεῖσθαι αὐτόν, *Diálogo con Trifón* 83, P. G. 6, col. 672.
 - 2.- ביקש הקב"ה לעשות חזקיהו משיח וסנהריב וגו' ומגו' אמרה מרת הרין לפני הקב"ה רבש"ע ומה דוד מלך ישראל שאמר כמה שירות ותשבחות לפניך לא עשיתו משיח . חזקיהו שעשית לו כל הנסים הללו ולא אמר שירה לפניך תעשהו משיח .
 - 3.- הילל דאמר אין משיח לישראל שכבר אבלוהו בימי חזקיהו .

VI.- LA OBSERVANCIA DE LA LEY MOSAICA.

La ley mosaica es el núcleo de los principios octavo y noveno de la fe judía en la exposición de Maimónides: «El octavo, ser dada la Ley desde el cielo. Y creemos que toda esta Ley dada por medio de Moisés, nuestro maestro, ¡sobre él la paz!, toda ella es de boca de la Fortaleza ... El noveno es la copia. Y es que toda esta Ley fue copiada del Creador, el Nombre Singular, ¡bendito sea!, no de otro fuera de Él, y a ella no hay que añadirle ni de ella hay que quitar»¹, y constituye uno de los grandes temas exegéticos de la controversia cristiano-judía. Para los judíos, el tenor literal de numerosos pasajes del Pentateuco y de los Profetas subraya el carácter divino y eterno de la ley revelada a Moisés en el Sinaí. La doctrina rabínica subraya varios aspectos. En primer lugar, afirma que fue creada antes del mundo: «Seis cosas precedieron a la creación del mundo. Entre ellas la hay que fueron creadas y entre ellas las ahy que acudieron al pensamiento [de Dios] para ser creadas. La Ley y el Trono de Gloria fueron creadas ... los Patriarcas, Israel, el Templo y el nombre del Mesías acudieron al pensamiento [de Dios] para ser creadas»². Luego expone que, junto con el culto divino y la caridad, sostiene el mundo creado: «Sobre tres cosas se mantiene el mundo: sobre la Ley, sobre el culto y sobre la práctica de la caridad»³. También declara que el mismo Dios la estudia a diario: «Doce horas tiene el día; las

-
- 1.- השמיני היות התורה מן השמים והוא שנאמין כי כל התורה הנתונה ע"י משה רבינו ע"ה שהיא כולה מפי הגבורה ... התשיעי ההעתק והוא כי התורה הזאת מועתקת מאת הבורא הש"י לא מזולתו ועליה אין להוסיף וממנה אין לגרוע *Peruś la-Maseket Sanhedrin*, cap. X, en J. KAFIH, [ed.], *Mišnah 'im Peruś Rabbenu Mošeh ben Maymon*, Jerusalem 1963, vol. IV, pp. 195ss.
 - 2.- ששה דברים קרמו לבריאת העולם. יש מהן שנבראו ויש מהן שעלו במחשבה להבראות: התורה וכסא הכבוד נבראו ... האבות וישראל ובית המקדש ושמו של *Gé. Rab. I, 4; cfr. Pës. 54a.*
 - 3.- על שלשה דברים העולם עומד: על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים, *'Abbot I, 2.*

tres primeras el Santo, ¡bendito sea!, se sienta y se ocupa de la Ley»¹. Y que existirá en el mundo futuro: «Toda la Ley que aprendes en este mundo, toda ella está frente a la Ley del mundo venidero. Pues en este mundo el hombre aprende la Ley y la olvida, pero en el por venir, qué está escrito? "Allí pondré mi Ley en sus corazones"»².

La postura cristiana ante la ley mosaica parte de la expresada por Jesús de Nazaret, y se concreta en las cartas paulinas. Si bien Jesús declaró la permanencia de la Ley, propuso en su predicación una nueva forma de observarla para conseguir su plenitud en el amor (Mt. 5, 19-48 y 22, 36-40; *passim*). Los Apóstoles no obligaron a circuncidarse a los gentiles convertidos al cristianismo, con lo que de hecho les eximían de la observancia de la ley mosaica (Hech. 15, 22-29). Y Pablo de Tarso afirmó la preeminencia de la fe sobre la Ley (Rom. 3, 28-31; Gá. 2, 16; *passim*).

En el texto bíblico los seiscientos trece preceptos de la ley mosaica aparecen divididos en varias categorías: *mišpaṭim*, *ḥuqim* o *ḥuqot*, *piqqudim*, *‘edot* y *torot*, nombres que designan los mandamientos morales propios de la ley natural, las normas culturales dadas por la Divinidad, y las prescripciones jurídicas de carácter civil y penal; vid. Éx. 18, 20; Le. 18, 4; Nú. 9, 3; De. 4, 45; *passim*. Esta división tiene gran trascendencia en la historia de la polémica religiosa entre judíos y cristianos. Efectivamente, a teólogos y moralistas de ambas religiones les dio pie para establecer una clasificaciones sistemáticas de los mandamientos, fundamental a la hora de pronunciarse sobre el tiempo de su vigencia.

1.- «שנים עשרה שעות היו היום שלש הראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה 'A. Z. 3b.

2.- כל התורה שאת למד בעוה"ז הבל הוא לפני תורה שבעולם הבא, לפי שבעולם הזה , אדם למד תורה ושוכח אבל לעתיד לבוא מה כתיב תמן נתתי את תורתך בקרבם , Qo. Rab. II, 1.

Judíos y cristianos se manifestaron de acuerdo en la diferencia existente entre los preceptos racionales o de la ley natural, siempre vigentes, y los que no son exigidos por la razón, pero que Dios impone con el fin de aumentar la recompensa y felicidad de sus cumplidores. Las formulaciones más características se encuentran por parte judía en Saadia Gaón: «De cosas que no decide el intelecto que sean buenas por sí mismas ni repulsivas por sí mismas, nos añade el Creador mandato y advertencia para multiplicar nuestra retribución»¹, y por parte cristiana en Ireneo de Lyon: «Los preceptos naturales de la ley, por los que el hombre es justificado, que antes del establecimiento de la ley también guardaban quienes eran justificados por la fe y complacían a Dios ... Pues el alma, por los que eran corporales desde el exterior, educaba el alma como atrayéndola por el vínculo prescrito a la obediencia»². Para los judíos nunca cesa la vigencia de los mandatos que no emanan de la ley natural, como afirma Maimónides: «Una cosa es clara y explícita en la Ley: que es mandato que permanece para siempre, y por eternidad de eternidades no tiene cambio, ni merma, ni añadido»³. Los cristianos, sin embargo, apoyados en Je. 31, 31-34 y Mal. 1, 10-14, creen que esa vigencia termina con la venida del Mesías, como escribe Tomás de Aquino: «La Ley antigua se dice que es para siempre cierta, simple y absolutamente según los mandamientos morales ... Según los ceremoniales, en cuanto a la verdad por ellos prefigurada ... Los mandamientos judiciales no

-
- 1.- רברים אין השכל גוזר אותם שהם טובים לעצמם ולא מגונים לעצמם, הוסיף לנו «הבורא צווי ואזהרה להרבות גמולנו», *Sefer 'Emunot wě-De'ot* III, 1, p. 66.
 - 2.- «Naturalia [precepta] legis per quae homo justificatur quae etiam ante legislationem custodiabant qui fide justificabantur et placebant Deo ... Etenim lex ... per ea quae foris erant corporalia, animam erudiebat, velut per vinculum attrahens eam ad obedientiam praeceptum, *Contra Haereses* IV, 13.16, P. G. 7, cols. 1006-1008.
 - 3.- דבר ברור ומפורש בתורה שהיא מצוה עומדת לעולם ולעולמי עולמים אין לה שינוי דבר ברור ומפורש בתורה שהיא מצוה עומדת לעולם ולעולמי עולמים אין לה שינוי ולא גרעון ולא תוספת, *Mišneh Torah. Sefer ha-Mada'. Hilḳot Yēsode Torah* IX, 1; Jerusalem 1990, vol. I, p. 20.

tuvieron obligación perpetua, sino que son anulados por la venida de Cristo»¹.

Así pues, en la base de la argumentación de los autores cristianos sobre el tema de la Ley figura la clasificación de los mandamientos realizada con un criterio filosófico. Al limitarse vigencia de los mandamientos rituales desde su promulgación hasta la venida del Mesías, y puesto que ésta –según la fe cristiana– ya se ha producido en la persona de Jesús de Nazaret, necesariamente debe acabar la observancia literal de tales preceptos, ejemplificados en el sábado, la circuncisión y las normas dietéticas. El sábado, último día de la semana, en el que Dios descansó de su obra de la Creación, es sustituido por el domingo, primer día de la semana, en el que Jesús de Nazaret resucitó. La circuncisión, dada a Abraham y al pueblo de Israel como signo de la alianza que Dios ha establecido con él, cede su puesto al bautismo, circuncisión del corazón, por el que al creyente en Jesús se le perdonan los pecados y se le recibe en el seno de la Iglesia (cfr. De. 10, 16 y Je. 4, 4). Las normas dietéticas desaparecen toda vez que con Jesús se ha inaugurado una nueva era de pureza espiritual. Tertuliano lo resume con toda solemnidad: «Se sigue que habiendo sido dados carnalmente al pueblo de Israel todos estos preceptos para el tiempo precedente, vendría un tiempo en que cesarían los preceptos de las viejas ceremonias y de la ley antigua, y vendría la promesa de una ley nueva, el conocimiento de sacrificios espirituales y el ofrecimiento del Nuevo Testamento»².

1.- Lex vetus dicitur esse in aeternum secundum moralia quidem, simpliciter et absolute; secundum caeremonialia, vero, quantum ad veritatem per ea figurata ... Iudicialia praecepta non habuerunt perpetuam obligationem, sed sunt evacuata per adventum Christi, *Summa Theologiae* II, Ia., 103, 3 y 104, 3; vol. II, p. 720.

2.- Sequitur ut praecedenti tempori datis omnibus istis praeceptis carnaliter populo Israel, superveniret tempus quo legis antiquae et caeremoniarum veterum praecepta cessarent et novae legis promissio et spiritualium sacrificiorum agnitio, et Novi Testamenti pollicitatio superveniret, *Adversus Iudaeos* VI, P. L. 2, col. 648.

En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* la polémica sobre la ley mosaica se centra en la circuncisión; el sábado ocupa un lugar secundario, y las prescripciones dietéticas no aparecen. Suscita el tema 'Eqer:

«Inscribid como sin hijos a este hombre, que no se ha lavado de su impureza. Por eso morirá ... sin tener parte con el Dios de los Cielos, porque no hizo pasar su carne por el agua ... por lo cual irá a un fuego no atizado. En el Evangelio hay una cita explícita: Todo el que no se bautice con agua, desaparecerá del paraíso, y he aquí que su sangre será también reclamada. Vosotros, congregación santa, sabed que Jesús ha creado algo nuevo. Lavad vuestra carne en el agua y purificaos ... y no seáis como 'Aḥitub ni como su comunidad, pues él circuncidó la carne de su prepucio y se ha inferido una tara a sí mismo ... Es del grupo de los descreídos, pues no derramó sobre sí agua pura y se avergonzó de Jesús el Nazareno, que trajo al mundo remedio y bálsamo cuando le bautizó Juan el Bautista, en el momento en que su pie pisó el Jordán. Los Profetas ya habían revelado estas cosas a su hora: "Y rociaré sobre vosotros agua pura", y lo contaron además con esta [otra] expresión: "Y sacaréis agua con gozo"» (pp. 154-156).

Para elaborar este alegato en favor del bautismo, 'Eqer se sirve de una argumentación exegética e histórica cuyo valor probatorio es escaso o nulo para un interlocutor judío. Primero, reproduce la tradicional interpretación alegórica que hacen los cristianos de algunos pasajes proféticos del Antiguo Testamento en los que se habla de la purificación a través del agua (Is. 1, 16 y Ez. 36, 25; *passim*), que complementa con la referencia al propio bautismo de Jesús de Nazaret (Mt. 3, 1-16; Mc. 1, 4-11; Lc. 3, 1-22; y Jn. 3, 22-36) y la condena expresada por éste

contra quien rehúse la fe y el bautismo (Mc. 16, 16). En segundo lugar, equipara la circuncisión con la castración al decir de 'Ahitub que "se ha inferido una tara a sí mismo". Tal identificación se remonta al emperador Adriano, que les prohibió a los judíos circuncidarse: «Con aquella tempestad también los judíos emprendieron una guerra, porque se les prohibía mutilar los genitales»¹. La pena impuesta era la muerte o el destierro y la confiscación de bienes que contemplaba la "Ley Cornelia sobre sicarios y envenenadores", recopilada por Julio Paulo: «La Ley Cornelia ... Quien castrara a un hombre y curase al que había de castrarse, ya fuera éste esclavo o libre, era castigado a la pena capital. Los más nobles, confiscados sus bienes, eran desterrados a una isla»².

'Ahitub, por su parte, construye una habilísima réplica tomando como base la cuestión de la naturaleza del bautismo cristiano: «Te preguntaré y me harás saber si tal bautismo se establece en lugar de la circuncisión o si es un mandamiento específico y el precepto de la circuncisión permanece inamovible» (p. 157).

La respuesta de 'Eger se ajusta la opinión de los exégetas cristianos, que consideran el bautismo mandamiento sustitutorio de la circuncisión: «[El precepto de] la circuncisión era importante

1.- Moverunt ea tempestate et Judaei bellum quod vetabantur mutilare genitalia, *Spartiani De Vita Hadriani* XIV, 2; en E. HOHL, [ed.], *Scriptores Historiae Augustae*, Lipsiae 1927 [reed. 1965], vol. I, p. 15.

2.- «Lex Cornelia ... qui hominem ... castraverit castrandumque curaverit, sive is servus, sive liber sit, capite punitur. Honestiores publicatis bonis in insulam deportantur», *Julii Pauli Sententiarum Receptarum*, lib. V, tit. 23, en A. SCHULTING, *Jurisprudentia Vetus ante-Justiniana*, Lugduni Batavorum 1717. Amulón de Lyon también cita esta ley en su *Liber contra Judaeos* XLVIII, P. L. 116, col. 176.

antiguamente, mas la mayoría no pudo perseverar en él. Cuando el Nazareno promulgó una ley nueva, les aligeró de un culto oneroso, les dispensó de la circuncisión y en su lugar les dio el bautismo» (p. 157). Se añan en estas palabras la célebre norma rabínica «No se promulga ningún decreto sobre el pueblo a menos que la mayoría del pueblo pueda perseverar en él»¹, y el no menos conocido pasaje «Pues mi yugo es suave y mi carga ligera», de Mt. 11, 29-30.

Entonces 'Ahitub señala una contradicción entre las palabras de Jesús y la práctica de sus seguidores: «¿No está escrito en los textos sagrados de los cristianos, a los que llaman Evangelio, que el Nazareno dijo: "No he venido a abrogar o a modificar ni tan siquiera una letra de la Ley de Moisés; sino que he venido a ratificarla y culminarla?"» (p. 158) Es un argumento *ad hominem* recurrente entre los polemistas judíos, de los que citaré a Šim'on ben Šemaḥ Durán: «Jesús dijo: "No he venido sino a cumplirla, y en verdad yo os digo que hasta que pasen los cielos y la tierra no pasará ni una yod ni una tilde de la Ley hasta que todo se cumpla»².

Y el personaje judío prosigue con una argumentación exegética y de sentido común en que se mezclan Biblia y Talmud: «Y es sabido que la circuncisión le fue dada como pacto firme a Abraham y le fue grabada a su estirpe. De ella se dice: "alianza perpetua", por lo que quien intenta abolirla merece el exterminio. ¿Quién, tan simple como tú, creará ... que este gran mandato ... haya pasado y prescrito? Y ¿cómo iba el Hijo a derogar el precepto de su Padre? ... Él no es hijo de hombre para

1.- שאין גזרין גזירה על הצבור אלא רוב צבור יכולין לעמוד בה , B. B. 60b.

2.- ישו אמר לא באתי כי אם להשלימה ובאמת אני אומר לכם עד שיאברו שמים וארץ ישיר אחת או תג אחר לא יאבר מן התורה עד שיעשה הכל , P. MURCIANO, *Shimon ben Zemah Duran: "Keshet u-Magen*, p. 3.

arrepentirse de lo que pactara con Abraham. ¿Cómo iba a romper su alianza? Dio un decreto y no lo transgredirá, sino que lo mantendrá por siempre jamás» (pp. 158-159). Una de las claves de esta intervención es la referencia a la pena de exterminio que merece el transgresor del precepto de la circuncisión: «Treinta y seis [causas de] penas de exterminio hay en la Ley ... [el que no observa] la Pascua y la circuncisión»¹.

Continúa luego con argumentos teológicos e históricos: «He aquí que tu Dios, Jesús, fue circuncidado, y se roció su sangre. En cuanto a tus palabras de si fue así para [prefigurar] el bautismo, no tendríais que haber derogado la circuncisión. Además, no hemos encontrado que haya venido el bautismo sino para purificar de la inmundicia; sin embargo, la circuncisión no purifica, solamente sirve de señal y ornato de la alianza. Y ¿por qué no fue bautizado Jesús al octavo [día], a su tiempo según el precioso precepto? Tampoco se dice: "Y os bautizaré con agua pura", sino que las cosas están dichas con el verbo rociar. Y no hay duda: si la circuncisión fuese tan llevadera como el bautismo, todos los cristianos se estarían circuncidados y entre ellos no se hallarían incircuncisos. Por eso cargarán con su culpa y serán condenados a la Gehenna, como encontrarás en Ezequiel cuántas naciones de incircuncisos se hallan en las profundidades del *šə'ol*» (p. 159) El autor del *Sefer Nestor ha-Komer* ya recordaba que Jesús se circundidó al octavo día, como mandó Dios en la Ley: «שנימול [ישו] לשמונה ימים»: «באשר צוה»². Y Ḥasda'y Crescas insistía en que el bautismo sólo purifica del pecado: «והטבילה ... תורה על טהרת העון»³. En cuanto a la idea de la circuncisión como señal de pertenencia al pueblo de Israel, se encuentra en el

1.- שלשים ושש כרתות בתורה ... הפסח והמילה, Kēr. I, 1.

2.- D. LASKER - S. STROUMSA, *The Polemic of Nestor the Priest*, p. 106.

3.- D. LASKER, R. Ḥasda'y Crescas: *Sefer Bitṭul 'Iqqare ha-Nošrim*, cap. IX, pp. 85-86.

opponente judío de Gilberto Crispín: «La circuncisión es señal de estirpe, no de salvación»¹. El argumento lingüístico parece inspirado en el *Sefer Niṣṣaḥon Yaśan*, donde se les recuerda a los cristianos que no se les *rociá* de agua sino que se les *arroja* al agua: «¿No es que vosotros no hacéis así, que sea rociada el agua sobre vosotros, sino que sois arrojados al agua»². El argumento racional con que concluye este apartado tiene su antecedente en Profiat Durán, para quien la exención de la circuncisión entre los cristianos fue el medio más eficaz de atraer a los gentiles a la fe en Jesús de Nazaret: «Como quisieron arrastrar a las naciones hacia la fe de Jesús y vieron que si cargaban sobre ellos el yugo de la Ley no conseguirían atraerlos, acordaron que la fe sola bastaría para salvarlos ... y [como] vieron que el yugo de la circuncisión era muy duro para ellos, acordaron que les bastaría sólo el bautismo»³.

Y por iniciativa propia y con argumentos exegéticos, 'Aḥiṭub liga entonces el tema del sábado al de la circuncisión: «Y no sólo quedas atrapado por esta transgresión, sino que uncido está el yugo de tus pecados, pues tú también rechazas y recusas el día santo de Dios, que amó y prescribió el Morador de lo Alto para guardarlo, santificarlo y honrarlo ... La muerte es la pena del que lo profana, pues advirtió sobre el cese de la actividad. Pero tú truecas el sábado y sus frutos por sarmientos degenerados de cepa bastarda. Y, no obstante, respecto del sábado tienes una pequeña excusa: que aquel precepto le fue dado solamente como patrimonio de los que

1.- Circumcisio enim signum est generis, non salutis», B. BLUMENKRANZ, *Gisleberti Crispini Disputatio Judei et Christiani*, pp. 74-75.

2.- הלא אינכם עושים כן שתהיו זורקים עליכם אלא אתם נשלכים במים , D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 157, p. 109.

3.- לפי שרצו למשוך האומות לאמונת ישו וראו כי אם יעמיסו עליהם עול התורה, לא ישיגו דרושם, הסכימו כי האמונה לבר תספיק להושיעם ... וראו כי עול המילה היה קשה מאור עליהם , F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus lē-Profiat Duran. Sefer Kēlimat ha-Goyyim*, cap. IV, p. 28.

reciben la Torah, a quienes les fue prescrito en Marah. Con él fue amado Israel, y en él no tienen parte el resto de las naciones. Mas la circuncisión, con la que fuimos incluidos [en el pueblo de Israel], le fue dada a Abraham, padre de todos nosotros; y toda su estirpe tras él quedó ligada a aquel mandamiento que le señaló» (pp. 160-161).

En el Talmud se afirma que el sábado le fue dado en exclusiva a Israel en Marah, oasis situado al noroeste del Sinaí: «Diez mandamientos le fueron prescritos a Israel en Marah: los siete que recibieron sobre sí los hijos de Noé, y se añadieron a ellos el relativo a los juicios, el sábado y el honrar al padre y a la madre»¹. Y de la Biblia procede la advertencia divina sobre el descanso sabático: «Seis días harás tu trabajo, y el día séptimo será para vosotros santo, descanso sabático en honor de Dios. Todo el que realice en él algún trabajo, será muerto»². Con la expresión "sarmientos degenerados de cepa bastarda" alude inequívocamente al domingo cristiano. Pero la argumentación pierde consistencia cuando 'Ahitub exculpa a los cristianos en lo relativo al sábado por ser éste propio de Israel. De esa manera, el razonamiento puede volverse en contra suya, porque por analogía es susceptible de aplicarse también a la circuncisión. Estas deficiencias argumentales resultan inevitables en un debate extenso.

A continuación interviene la reina: «Dijo: "Ahitub, esta gran cosa has manifestado, y has roto el cerrojo de mi corazón tras haber hablado de esta manera. Si es así, las mujeres resultan perjudicadas y no habrá esperanza para ellas, pues carecen de ese miembro"» (p. 161).

1.- ותניא עשר מצות נצטוו ישראל במרה שבע שקיבלו עליהן בני נח והוסיפו עליהן דיען
Sanh. 56b, ושבת וכיבוד אב ואם

2.- ששת ימים תעשה מלאכה וביום השביעי יהיה לכם קדש שבת שבתון לה' כל העושה
Éx. 35, 2, בו מלאכה יומת

Plantea así la soberana una objeción de gran solera en la polémica cristiano-judía, pues aparece ya en la anónima obra del siglo V *Dialogus de altercatione Ecclesiae et Synagogae*: «Pero las mujeres no tienen prepucio. Luego no pueden ser salvadas si os salváis por la circuncisión. Declaro entonces que las mujeres, que no pueden circuncidarse, no son judías ni cristianas, sino paganas»¹.

Y responde 'Aḥitub: «La fe no depende de la circuncisión, porque el varón judío que no esté circuncidado debidamente es judío, aunque su culpa queda guardada. Mas la circuncisión no depende de la fe, y sepa la esclarecida reina que a quien rechaza la Ley en su conjunto, no le aprovechará la incisión del prepucio. Pero el Omnipresente estableció una señal para los varones, y también para las hembras en la zona de la concepción, y es la presentación de la regla en tiempos determinados» (p. 162). Estas palabras recogen el argumento forjado por Yom Tob Lipmann de Mülhausen: «Y no saben que na fe no depende de la circuncisión, sino del corazón. Quien no cree como es debido, no le vale su circuncisión como judío. El que cree como es debido, he aquí que es judío, incluso si no está circuncidado, aunque en su mano hay una transgresión»². Y la idea de la regla femenina como equivalente a la circuncisión masculina, resulta análogo al del *Sefer Nizzahon Yaśan*: «Por la sangre de la menstruación ellas son admitidas [en el pueblo de Israel] de modo que se guarden a sí mismas»³.

-
- 1.- Mulieres autem praeputium nom admittunt: ergo salvae esse non possunt, si circumcissione salvamini. Mulieres autem, quae circuncidi non possunt, nec Judaeas nec Christianas, sed paganas esse profiteor, P. L. 42, col. 1134.
 - 2.- ולא ידעו שאין האמונה תלויה במילה כי אם בלב. מי שאינו מאמין בשורה אין המילה משווה אותו ליהודי. גם המאמין בשורה חרי הוא יהודי אפי' אינו נימול אלא T. HACKSPAN [ed.], *Sefer Nizzahon*, p. 19.
 - 3.- בשביל דם הנדות הן מקובלות לפי ששומרות את עצמן, D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 237, p. 158.

VII.- EL CULTO A LOS SANTOS.

1) En la historia de la polémica.

Desde fecha temprana fue costumbre entre los cristianos expresar su admiración hacia los mártires y fieles difuntos que habían destacado por su santidad de vida. Junto con los Apóstoles, las figuras de Policarpo de Esmirna (siglo II), Gregorio Taumaturgo (siglo III), Antonio Abad, Martín de Tours y Ambrosio de Milán (siglo IV) concitaron de modo muy particular sentimientos de piedad cristiana. Así fue surgiendo el culto de veneración a los santos, cuya intercesión ante Dios se consideraba muy eficaz. Consecuencia de esta culto fue el desarrollo de un arte religioso peculiar a través de manifestaciones plásticas -iconos y tallas- que representaban a los propios santos o escenas relevantes de su vida.

A partir del siglo V la Iglesia dio los primeros pasos tendentes a la regularización oficial de este culto. En los siglos V-VI se empezó a mencionar a los santos en antífonas de la misa, y el II Concilio de Nicea (787) recondujo la veneración dada por los fieles a las imágenes distinguiendo entre el culto exclusivo de adoración debido a la Divinidad (latría), el culto voluntario dado a los santos (dulía) y el culto de veneración especial reservado a María, la madre de Jesús (hiperdulía). La primera canonización o reconocimiento oficial y formal de la santidad de un fiel cristiano fue la de Ulrico de Augsburgo por parte de Juan V en el año 993. Y a partir de una decretal de Alejandro III, el Papado se reservó la declaración oficial de santidad de los fieles difuntos: «Por lo demás, no presumáis de darle culto. Incluso si por medio de él se realizaran milagros, no

os sería lícito venerarlo como santo sin la autoridad de la Iglesia Romana»¹. Pero el culto a los santos también desató a partir de los siglos V-VI una búsqueda frenética de reliquias, con las que se quería dotar a los numerosos templos y ermitas que se edificaron al amparo del floreciente desarrollo del monaquismo. En ciertos estratos de la población cristiana hasta propició la aparición de una concepción milagrosa de la religión, origen de una serie de abusos contra los que reaccionó el Concilio de Aviñón (1209)².

Para los judíos, el culto cristiano de veneración a los santos resultaba incompatible con el culto de adoración exclusiva que le corresponde a la Divinidad según De. 6, 4-6. Además, las pinturas y esculturas del arte cristiano atentan con la prohibición de la fabricación de imágenes expresada en Éx. 20, 4-5 y De. 5, 8-9. El choque entre ambas religiones era también inevitable en este punto. Aunque en el Talmud (Zēb. 40b, Sanh. 59a; 'A. Z. 3a; *passim*) menudean las referencias a los idólatras, con el acrónimo 'akum (adoradores de estrellas y constelaciones), no se hallan referencias concretas al culto de veneración ofrecido por los cristianos a los santos. El debate sobre el mismo reviste en la polémica cristiano-judía una marcada índole exegética, y se centra en las prohibiciones de la idolatría, en el episodio de la serpiente de bronce enarbolada por Moisés (Nú. 21, 4-9) y en los milagros de los Profetas narrados en el Antiguo Testamento.

Entre las primeras alusiones literarias a la posición judía en este punto se cuentan el capítulo X de la carta *De*

1.- [Illum] non praesumatis de caetero colere: cum etiam si per eum miracula fierent, non liceret vobis ipsum pro sancto absque autoritate Romanae ecclesiae venerari, *Decretales Gregorii Noni Pontificis*, Lugduni 1553; lib. III, tit. XLV, cap. I, pp. 822-823.

2.- Vid. Canon 17; en J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum*, vol. XXII, col. 1050.

Judaicis superstitionibus del obispo Agobardo de Lyon, y el *Sefer Nestor ha-Komer* en el siglo IX. Se lee en aquélla: «Afirman que los cristianos adoran ídolos, y no se estremecen al decir que se realizan por el diablo los prodigios que se obtienen entre nosotros por las intercesiones de los santos»¹. Figura en éste: «Colocar a los muertos en vuestra casa de abominación, y les suplicáis vosotros y vuestros enfermos»². Y más adelante escribió Profiat Durán: «Busca a los muertos y su resto ... les honrarás con oro y plata y piedra preciosa, y a tu boca se ceñirá todo beso»³.

2) En el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*.

'Eqer suscita en la obra el debate sobre el culto a los santos, en el que combina la argumentación exegética con la histórica. El Salmo 16 es el fundamento bíblico de su intervención, mientras que la mención de las curaciones milagrosas y de las liberaciones de cautivos que obraron los grandes santos, así como de la consagración a los santos de villas, casas y palacios constituye el referente histórico. Varios hechos avalan los argumentos históricos que esgrime el personaje cristiano. En primer lugar, la Iglesia Católica reconoce oficialmente la curación de un leproso por parte de Martín de Tours, y la de cinco paralíticos por parte de Antonio de Padua⁴. Asimismo, numerosas poblaciones fundadas en la Edad Media llevan el

-
- 1.- *Christianos idola asserunt adorare, et virtutes quae apud nos sanctorum intercessionibus obtinentur, a diabolo fieri dicere non exhorrescunt*, P. L. 104, col. 88.
 - 2.- להשים את המתים בבית תועבותיכם ולהם תעתירו אתם וחוליכם, D. LASKER - S. STROUMSA, *The Polemic of Nestor the Priest*, p. 107.
 - 3.- דרוש אל המתים ושאריתם ... תבשר בזהב ובכסף ובאבן יקרה, ועל פיר "ישק כל", F. TALMAGE, *Kitbe Pulmus lē-Profiat Duran. 'Iggeret 'Al tēhi kē-aboteka*, pp. 80-81.
 - 4.- Vid. F. CARAFFA - G. MORELLI, *Bibliotheca Sanctorum*, Roma, 1962; artículos *Martino di Tours*, vol. VIII, col. 1289; y *Antonio di Padova*, vol. II, col. 168.

nombre de algún santo, como Santander en España, Saint-Étienne en Francia, San Marino en Italia; etc. Por otra parte, la Orden de la Merced, fundada por Pedro Pascual en el siglo XIII, realizó una gran labor redentora de cautivos.

Dice el personaje cristiano: «¿Por qué no crees en los santos, que realizan prodigios y señales para quienes les ruegan después de su muerte? ... Curan a los leprosos y sus llagas ulcerosas, y hacen volver a los enfermos a su salud, y a los presos de la mazmorra de los cautivos. El propio rey David los amó, y dijo acerca de ellos: "En cuanto a los santos que hay en la tierra y son poderosos; toda mi complacencia está en ellos". He aquí que en todos los países hay contruidos para renombre suyo grandes y admirables palacios, casas sacerdotales y grandes capitales ... Pues ellos son desde siempre intercesores entre Dios y los orantes. Y en todos los países de los cristianos trazan y diseñan figuras con su imagen y semejanza, y, conforme a su modelo, esculpen esculturas y a los doce príncipes con arreglo a sus naciones en sus templos y ciudadelas, diciendo que la Gloria descansa en la imagen para ser protección de quienes lo solicitan» (pp. 163-164). Una protesta cristiana similar a la expresada por 'Eqr figura en el *Sefer Niṣṣaḥon Yašan*: «Los herejes nos preguntan diciendo: "¿Por qué vosotros no buscáis el rostro de un grande, como nosotros?" ... He aquí que San Fulano y Fulano hizo cosas prodigiosas, como dar luz a los ojos ciegos y afirmar rodillas vacilantes y liberar encarcelados»¹.

De dos partes consta la réplica de 'Aḥitub a 'Eqr sobre este tema. En la primera de ellas predomina lo histórico, aderezado con un medido uso del lenguaje proverbial. 'Aḥitub no

1.- המינים שואלים אותנו ואומרים: מדוע אינכם מבקשין פני גדול כמו שאנו? ... הרי קרוש פלוני ופלוני מפליא לעשות, כגון מאיר עיניים עורים ומחזיק ברכיים כושלות ותמיד
אסורים, D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 227, pp. 148-149.

niega que se produzcan curaciones prodigiosas, sino que se deban a la actuación de los santos: «Sean como ellos quienes los hacen y todo el que confía en ellos, y los que en pos de ellos fueron seducidos y tras los que de nada sirven marcharon. He aquí que la gente dice un proverbio que se parece a su asunto: De los haraganes, los chismes; y de los harapos, los gusanos. Tú acoges en tu corazón cuanto escuchas de las frivolidades de las mujeres y crees en ellas a pies juntillas como si hubieran sido dadas de boca de la Fortaleza» (p. 165).

En su disputa con el convertido Pedro, Yom Tob Lipmann de Mülhausen también imputa a la ignorancia el culto cristiano a los santos: «¿No reconoces que aquellas imágenes de madera y piedra ante las que os prosternáis, que no las hacéis sino a semejanza, y no hay en ellas cosa real? ¿Y no reconoces que hay mujeres y pequeños en los pueblos que no saben que son semejanza y piensan que hay algo real en vuestra Divinidad?»¹.

«Ahora, 'Eger ... ¿Has visto un hombre muerto del que se apiadara el santo y le resucitara, y se levantase sobre sus pies? ¿O has visto algún hombre tarado de nacimiento, que al salir del vientre de su madre fuera ciego o leproso o cojo y estando en la puerta del santo recobrara la vista o sanara de su lepra o enderezase su caminar? [Bien] sé que no has visto nada así en ninguna de las comarcas y regiones. Y, sin embargo, hay algún necio que se encontró de repente cometiendo alguna transgresión y fue castigado por las vicisitudes de la época o por [otra] razón

1.- אין אתה מודה שאותן צורות של עץ ואבן שאתם משתחוים להן שאינם עושים אותן אלא לדמיון ואין בהם ממש? ואין אתה מודה שיש נשים וקטנים בכפרים שאינם יודעים שהם דמיון וסוברים שיש ממש באלהות שלכם? *Wikkuah R. Lipmann Mülhausen*, en J. D. EISENSTEIN, *Ozar ha-Wikkuhim*, p. 116.

o bien le abrasó el día por venir, y su fortuna le deparó [a alguno de ellos] una desgracia de su tiempo: sarna o herpe o una mancha en el ojo. Y el pánfilo aquél agita su corazón [pensando] que buscará a tal santo, y acude a rogarle en su templo ... Probablemente había llegado y venido el tiempo de que tuviera término su enfermedad, pero el ingenuo hace depender su curación del santo, que obró un prodigio con él» (pp. 165-167). También el autor del *Sefer Nissahon Yaśan* insiste en el tiempo determinado que dura una enfermedad, se recurra o no a cultos idolátricos para los judíos: «El enfermo tiene [su] tiempo, y creemos que no pasará ... aunque acuda a culto idolátrico y se cure»¹.

En la segunda parte de la réplica prevalece lo exegético, con dos argumentos personalizados el uno en los Patriarcas y los Profetas, y el otro en la figura del rey David: «¿Es que encontraremos en el mundo santos, hombres veraces y autores de [buenas] acciones ... como Abraham, Isaac y Jacob; Moisés, Aarón y su hermana Miriam, (sea gloriosa su morada), y el profeta Samuel y los Profetas de Dios? ... ¿Es que les rogaron insistentemente o solicitaron algo de ellos después de su muerte? El mismo Moisés, nuestro maestro, al orar por su rebaño y su pueblo pidiendo perdón por la iniquidad del becerro, dijo: "Acuérdate de Abraham, de Isaac y de Israel", pero a ellos no les invocó, ni de ellos solicitó auxilio, pues los muertos no saben nada» (pp. 167-168). Este primer argumento deriva de Yosef Qimhi, que insiste en que los Patriarcas y Profetas no hicieron milagros después de muertos: «Mira que la Escritura condena a quienes consultan a los muertos por los vivos ... Abraham, Isaac y Jacob, Moisés y todos los profetas no se encuentra que hicieran señales y prodigios

1.- החולי יש לו זמן, ונאמן לא יעבור ... אף על פי שאם ילך לעבורה זרה הוא ירפא ,
D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 227, p. 149.

tras su muerte»¹.

«Y has aducido un argumento del rey David ... "En cuanto a los santos que hay en la tierra y son poderosos, toda mi complacencia está en ellos". Quiere decir por el mérito de los santos, como expresara Moisés: "Recuerda a Abraham". Y después dijo [David]: "Multiplican sus ídolos", de aquellos que se apresuraron a buscarles y rogarles. Y "No derramaré sus cruentas libaciones" ofreciéndoles sacrificios e incienso, y ni siquiera tomaré sus nombres en mis labios para hacerlos abogados y defensores de mis méritos. Únicamente colocaré siempre a Dios ante mí, sin establecer mediador alguno entre Él y yo, pues Él es quien prueba el corazón del hombre, y su medida no es como la medida de la carne y de la sangre» (pp. 168-169). Esta interpretación polémica del Salmo 16 es casi por completo propia del autor, salvo en lo relativo al versículo 4, donde creo que se inspiró en Raši: «"Multiplican sus ídolos". De los que te negaron a Ti, apresurándose temerosos al culto de otro Dios»².

1.- ראה כי הבתוב חייב אותם שהם דורשים אל המתים בעד החיים ... אברהם, יצחק, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 54.

2.- ירבו עצבותם של בופרים בך המחירים וחרידי" לעבודת אל אחר, *Comentario a Salmos* 16, 4.

VIII.- LA MALDICIÓN DEL ORACIONAL JUDÍO CONTRA LOS APÓSTATAS.

En el transcurso de su debate, 'Eger y 'Ahiṭub llegan a discutir acerca de la duodécima bendición de la *'amidah*. El texto de la misma ha experimentado diversos cambios, impuestos fundamentalmente por la censura cristiana, hasta llegar a su comienzo actual: «Para los delatores no haya esperanza, y todos los herejes perezcan en un momento, y todos los enemigos de tu pueblo, Israel, rápidamente sean exterminados, y los malvados rápidamente sean extirpados, etc»¹.

El Talmud informa que esta oración, llamada *birkat ha-minim* o *birkat ha-šēduqim*, fue compuesta por Samuel el Joven hacia el año 100 e. c. a petición de Gamaliel: «Les dijo a los sabios R. Gamaliel: ¿No hay ninguno que sepa regular una bendición de los *šēduqim*?» Se puso en pie Samuel el Joven y la reguló»². A juicio de Kohler, sin embargo, su composición tuvo lugar en fecha más temprana, o bien en el primer tercio del siglo II a. e. c. bajo mandato seléucida, o bien tras la ocupación romana de Siria y Palestina en el año 63 a. e. c., cuando por la presión política o/y ambiental muchos judíos renegaron de su fe y adoptaron el paganismo³.

1.- ולמלשינים אל תהי תקוה, וכל המינים כרגע יאבדו, וכל אויבי עמך מהרה יכרתו, והזרים מהרה תעקר וכו'.

2.- אמר להם ר'ג לחבמים כלום יש אדם שיורע לתקן ברכת הצדוקים עמר שמואל הקטן ותקנה Bér. 28b.

3.- K. KOHLER, "The origin and composition of the eighteen benedictions with a translation of the corresponding essene prayers in the apostolic constitutions", *H.U.C.A.* I (1924), pp. 387-425, especialmente p. 401: «The hostile kingdom spoken of in such fierce terms can only refer to the fourth kingdom of Daniel, either that of Syria or of Rome».

Se trata, en cualquier caso, de una maldición dirigida contra los miembros de la comunidad judía desviados de la ortodoxia. Remitida la ola paganizante, los heterodoxos más destacados fueron los que aceptaron el cristianismo o el gnosticismo. Este sentido presentó al principio la palabra *minim* (herejes)¹, y la oración contra los apóstatas supuso también una medida de cautela para descubrirlos en el seno de las comunidades y aislarlos de las mismas. Poco más adelante del pasaje citado, en el Talmud consta que se admitían errores en todas las bendiciones de la plegaria salvo en ésta: «Si se equivoca en todas [las demás] bendiciones, no se le remueve; [pero si se equivoca] en la bendición de los *šēduqim*, le remueven [porque] temen que sea un hereje»². En efecto, ningún judío inficionado de heterodoxia que asistiera al rezo sinagogal pronunciaría de buen grado su propia condenación. Una vez que la revuelta de Bar Kokbah (131-133 e. c.) sellara la neta separación entre judíos y cristianos, el término *minim* pasó a designar a cristianos y gnósticos en general, fueran o no judíos de nacimiento³. Finalmente, los escritores judíos de la Alta Edad Media precisaron el alcance del término para referirlo únicamente a los cristianos, como hizo Raši: «*Minim* son los discípulos de Jesús Nazareno»⁴.

Además de *minim* (herejes), también la palabra *mēšummadim* (apóstatas) de esta plegaria suscitó las iras de los cristianos, que la consideraban ofensiva. Su etimología como participio siriaco *šaf'el* de la raíz עמר está atestiguada por Natan ben Yēhi'el, quien da como fuente a Ḥay

1.- Cfr. J. BONSIRVEN, *Le Judaïsme palestinien au temps de Jésus-Christ*, Paris 1934, pp. 69-70.

2.- אמר רב טעה בכל הברכות כלן אין מעלין אותו בברכת הצדוקים מעלין אותו , חיישין שמא מין הוא , Bēr. 29b.

3.- Vid. M. SIMON, *Verus Israel*, Paris 1948, p. 238.

4.- מינים הם תלמידים של ישו הנוצרי , *Comentario a Ro's ha-Šanah* 17a.

Gaón: «En el artículo *měšummad* aduje la interpretación de R. Hay Gaón: "Pues *měšummad*, su juicio es *měšu'ammad*, del término '*amad* ... y puesto que lo ponían en pie para bautizarlo en agua santificada, se llama así"»¹. Este término *měšummadim* se aplicó en un principio a los discípulos de Juan Bautista, y luego designó a todos los judíos convertidos al cristianismo.

1) En la historia de la polémica.

En la controversia cristiano-judía, Justino Mártir fue el primero en ocuparse de la duodécima bendición de la '*amidah* : «En cuanto está en vuestra mano, despeciándolos deshonráis en vuestras sinagogas a los que creen en Cristo»². Siguió sus pasos Jerónimo de Estridón, quien no distingue nítidamente el significado del término *minim*. En una de sus cartas los identifica con los *nazarenos*, herejes judeo-cristians: «Por todas las sinagogas de Oriente entre los judíos es condenada por los fariseos una herejía que se denomina de los mineos, a los que vulgarmente llaman nazarenos»³. Y en otro lugar escribe: «Tres veces cada día maldicen en sus sinagogas el término de cristiano bajo el nombre de nazarenos»⁴.

- 1.- בע' משומר הבאתי פה רהו' ז"ל משומר משפטו משועמר מלש' עמר ... ומשום
ש'עמידתו לטבול במים המקורשים נקרא כך , A. KOHUT [ed.], *Aruch Completum auctore Nathane filio Jechielis*, Vindibonae 1878-1892 [reed. New York 1945], s. v. שמר . Cfr. J. LEVY, *Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1876-1889 [reed. Berlin-Wien] 1924, s. v. שמר ; y C. BROCKELMANN, *Lexicon Syriacum*, Halle 1928 [reed. Tübingen 1982, s. v. עמר .
- 2.- Καὶ ὅσον ἐφ' ὑμῶν ἀτιμάσσετε, καταπώμενοι ἐν ταῖς συναγωγαῖς ὑμῶν τοὺς πιστεύοντας ἐπὶ τὸν Χριστόν, *Diálogo con Trifón* XVI, P. G. 6, col. 512.
- 3.- Per totas Orientis synagogas inter Judaeos haeresis est quae dicitur Minaeorum et a Phariseis huc usque damnatur, quos vulgo Nazarenos nuncupant, *Epistola* 112, 13, P. L. 22, col. 924.
- 4.- Ter per singulos dies in synagogis sub nomine Nazarenorum anathematizant vocabulum Christianum, *Comentario a Isaías* V, 8-19, P. L. 24, col. 87.

Atestigua así la versión palestinense de la plegaria en cuestión: «Para los apóstatas no hay esperanza, y el reino de perversión sea rápidamente extirpado, y los nazarenos y los herejes perezcan en un momento, sean borrados del Libro de la Vida y no sean inscritos con los justos. Bendito Tú, Señor, que doblegas a los malvados»¹.

Mas la maldición del oracional judío contra los sectarios desapareció de la controversia hasta la disputa que sostuvieron en París en 1240 el converso Nicolás Donín con R. Yēhi'el. Tras ella, el Papa Gregorio IX promulgó la bula *Extractiones de Talmut*, por la que ordenaba se expurgasen los pasajes talmúdicos hostiles al cristianismo. En el artículo 30 de la citada bula se lee: «Tres veces cada día en una oración que afirman muy digna maldicen a los ministros de la Iglesia, a los reyes y a todos los demás ... El encabezamiento de la oración en la que maldicen a los que más arriba dijimos, es así: "Para los conversos no haya esperanza, y todos los *minim* (infieles) se pierdan *en un momento* (de repente), y todos los enemigos de tu pueblo Israel sean desgarrados, y erradiques el reino de iniquidad y quiebres y machaques y doblegues a todos nuestros enemigos rápidamente en nuestros días"»².

1.- למשומדים אל תהי תקוה, ומלכות זרעו מהרה תעקר, והנצרים והמנינים כרעו יאבדו, L. FINKEL-STEIN, "The Development of the Amidah", *JQR* 16 (1925-1926), p. 157.

2.- In singulis diebus ter in oracione quam digniorem asserunt ministris ecclesie, regibus et aliis omnibus ... maledicunt ... Capitulum autem oracionis in quo maledicunt illis quos supra diximus, tale est: "Conversis non sint spes et omnes *mynym* (infideles) *in hora* (repente) disperdantur, et omnes inimici gentis tue Israel discindantur, et regnum nequicie eradices et confringas et conteras et declines omnes inimicos nostros velociter in diebus nostris", I. LOEB, "La Controverse de 1240 sur le Talmud" [III], *REJ* 3 (1881), pp. 50-51.

Casi cien años más tarde, en el primer tercio del siglo XIV, el flamante convertido al cristianismo Alfonso de Valladolid, llamado como judío Abner de Burgos, dedicó a este tema parte de su perdido *Libro de las maldições de los judios*. Así lo afirma en el prólogo de su *Concordia de las Leyes*: «Dixo maestro Alfonso que despues de que mostramos enel Libro de las maldições de los Iudios muchas maliçias que tienen los Iudios quentra los Xristianos escritas en sus libros que ellos conpusieron de ssi, las quales malicias fazen todos e continuan en ellas con conssemtimiento de algunos Xristianos»¹. A comienzos de 1336 Alfonso de Valladolid debatió en público sobre esta maldición con los judíos vallisoletanos, y consiguió del rey de Castilla Alfonso XI un decreto para que se suprimiera del oracional judío esta maldición y no se recitase en el rezo sinagogal. Alonso de la Espina ha transmitido el texto íntegro de la orden dada por el citado monarca en carta fechada el 25 de febrero del año 1374 de la Era Hispánica (= 1336 e. c.), carta que reproduzco parcialmente:

«El señor Alfonso, rey de Castilla ... [desea] gracia con salud a los consejos de los judíos de todos nuestros reinos y a cualesquiera de ellos. Quiero que sepáis que se nos ha contado por el maestro Alfonso, converso, sacristán mayor de la iglesia vallisoletana, que desde largo tiempo entre vosotros los de edad adulta de ambos sexos os servís cada día de cierta oración en la que imprecáis las maldiciones de Dios Omnipotente para los cristianos y todos los convertidos a la fe de Cristo, considerándolos heréticos, incluso enemigos capitales, y que públicamente rogáis a Dios que los destruya y haga perecer. Y aunque algunos de los judíos lo negaban,

1.- I. LOEB, "Polémistes Chrétiens et Juifs en France et en Espagne", *REJ* 18 (1889) pp. 54-55. Loeb edita el prólogo de la obra de Abner de Burgos / Alfonso de Valladolid *Concordia de las Leyes* según el ms. español n. 43 de la Biblioteca Nacional de París, ff. 1r-11v. La cita corresponde al f. 3v.

diciendo que no dice esto de los cristianos, sin embargo, en presencia de vuestros jueces y de escribanos públicos y de merinos y de hombres honrados de los Hermanos Predicadores, y de muchos otros asistentes debatió esto el citado maestro Alfonso con los sabios de Valladolid que de entre vosotros fueron hallados. Allí, los letrados de la ley de los judíos en más alto grado admitieron entre sí que esto fue agregado por sus antepasados a los dichos de sus libros, como el citado maestro Alfonso señalaba, y a su vez ellos mismos con sus nombres confirmaron esto en hebreo. Pareciéndonos que esto denigra y resulta lesivo para el bien de la fe cristiana, dispusimos por mandato que esto no se haga más en ninguno de nuestros reinos ... Dado en Valladolid en el día 25 del mes de febrero de año 1364 de la Era»¹.

La polémica en torno a la maldición del oracional judío continuó en la disputa sostenida en Ávila por Mošeh ha-Kohen de

-
- 1.- Dominus Alfonsus Castelle ... consiliis iudeorum omnium regnorum nostrorum et ipsorum cuilibet gratiam cum salute. Volo vos scire nobis fuisse relatum per magistrum Alfonsum conversum, sacristan maioris ecclesie valisolitane, vos uti a magnis temporibus inter vos quotidie ab utroque sexu adulte etatis oratione quadam in qua maledictionis Omnipotentis Dei christianis ac omnibus ad fidem Christi conversi imprecamini eos censendo hereticos, etiam inimicos capitales, et quod publice Deum exoratis ut eos destruat atque perdat, et licet aliqui iudeorum dicendo negabant hoc non dicere christianis, disputavit tamen hoc dictis magister Alfonsus cum sapientibus Valesole qui de vobis fuerint adinventi coram iudicibus vestris ac scribis publicis et merinis atque probis viris de praedicatoribus fratribus et multis aliis circumstantibus, ubi iuramento legis iudeorum illi summe literati inter se concesserunt dictis librorum suorum iniunctum ab antecessoribus hoc fuisse veluti dictus magister Alfonsus demonstrabat et ipsi suis nominibus super hoc vice et vicibus roborarunt in hebraico. Videntibus nobis hoc vituperare et derogare fidei christiane in bonum duximus per mandatum ne in aliquo regnorum nostrorum amplius hoc fiat ... Datum in Valesoleti XXV die mensis februaryi era MCCCCLXIII, ALFONSUS DE LA ESPINA, *Fortalitium Fidei contra Judeos, Sarracenos aliosque Christianae Fidei Inimicos*, Lugduni 1511, pp. 193-194. El texto de la carta regia también figura en C. DEL VALLE [ed.], *Polémica Judeo-Cristiana. Estudios*, Madrid 1992.

Tordesillas y el converso Juan de Valladolid¹. También fue sacada a colación por el judío converso Pedro en su disputa de 1399 con Yom Tob Lipmann de Mülhausen², y no faltó en la obra de Jerónimo de Santa Fe³.

2) En el *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon*.

'Eqer suscita este tema en la obra con un resumen comentado de la citada maldición: «Madrugan ellos muy de mañana y maldicen a todas las naciones en su conjunto ... Tienen una plegaria que empieza "y para los apóstatas", y denominan a todo reino "reino de perversión" y "reino de maldad": fuera del suyo propio [todos son] reinos de mutilación» (pp. 170-171).

Replica 'Aḥitub: «"Y para los apóstatas" quiere decir aquéllos que renegaron de la fe ... Para ellos no hay esperanza de decir: "Fuimos obligados" o "Nosotros actuamos involuntariamente, y no tenemos culpa en este asunto", hasta que tornan convertidos y vuelven al buen camino. Y [el término *měšummadim* (apóstatas) deriva de la expresión *gazēru šemad* (decretaron persecución) ... Y llama herejes a aquéllos que se sacuden su yugo y afirman que en el mundo no hay Providencia Divina, y no suspiraron en pos del temor de Dios. Renegaron de Dios y dijeron: "No existe". Merecen echarles la maldición de que perezcan en un instante ... "Y todos los enemigos de tu pueblo serán rápidamente exterminados", como se

-
- 1.- Vid. Y. SHAMIR, *Rabbi Moses ha-Kohen of Tordesillas and his book Ezer ha-Emunah*, Leiden, 1975; pp. 43-46.
 - 2.- Vid. *Wikkuah R. Lipmann Mülhausen*, en J. D. EISENSTEIN, *Ozar ha-Wikkuhim*, pp. 116-117.
 - 3.- *De Iudaicis Erroribus ex Talmut*, cap. V, en M. DE LA BIGNE [ed.], *Bibliotheca Maxima Veterum Patrum*, vol. XXVI, p. 553.

dice de las aguas del Jordán: "Se detuvieron y quedaron cortadas", y no hubo allí más agua. Quiere decir que ya no tendrán enemigos» (pp. 172-174).

La primera parte de la réplica de 'Aḥiṭub tiene carácter exegético y gira en torno al alcance preciso de las palabras *mēšummādim* (apóstatas) y *yikkārētu* (sean extirpados), que interpreta según sus paralelos midrásico, «Si has visto a tu hermano sacudirse el yugo de la Ley, decreta sobre él persecuciones y tú dominas en él»¹, y bíblico, «Y se detuvieron las aguas que bajaban desde arriba ... y las que descendían al mar de la 'Arabah, el mar Muerto, quedaron completamente cortadas»². Aparece en el texto una formulación muy temprana de la oración contra los apóstatas, similar a la aparecida entre los documentos de la *gēnizah* de El Cairo, que contempla explícitamente la posibilidad del retorno a la fe judía: «Para los apóstatas no haya esperanza si no vuelven a tu Ley»³. La benigna opinión de 'Aḥiṭub tal vez refleje el incipiente problema del cripto-judaísmo en los reinos de Aragón y Castilla durante la primera mitad del siglo XV.

En cualquier caso, la solidez de su argumentación deriva en buena medida del recurso a la condena dictada contra quienes rechazan la existencia de Dios y de su Providencia, grupo catalogado por Maimónides, en quien parece inspirarse: «Las opiniones de los hombres respecto de la Providencia son cinco ... La primera opinión es la de quien piensa que no existe la Providencia en absoluto en ninguna de las cosas de la realidad ... Ya expresaron esta opinión los descreídos de Israel, y he aquí que

1.- אם ראית אחיך פורק עולה של תורה מעליו גזור עליו שמדים ואתה שולט בו ,
Gé. Rab. LVII, 7.

2.- ויעמדו המים הירדים מלמעלה ... והירדים על ים הערבה ים המלח תמו נכרתו ,
Jos. 3, 16.

3.- למשומרים אל תהי תקוה אם לא ישובו לתורתך , S. SCHECHTER, "Genizah Specimens", *JQR* X (1896), p. 659.

sobre ellos se dijo: "Renegaron de Dios y dijeron: 'No existe'"»¹. Y se apoya en el sentido añadido de la raíz *karat* (cortar) del verbo *yikkarētu* (sean exterminados) con el que la Mišnah indica el castigo divino de muerte prematura y sin descendencia de los transgresores de determinados preceptos de la Ley, como el descanso sabático (vid. Kēr. I, 1).

Prosigue 'Aḥitub: «Se denomina "reino de perversión" el que se establece por sí mismo, sin ser de estirpe real y se rebela contra el reino legítimo. Ya habían explicado los sabios esclarecidos: "Perversión es la malvada Babel"» (p. 174). Se trata de un argumento exegético está tomado de David Qimḥi, que identifica *zadon* (perversión) con Babilonia, enemigo proverbial de Israel: «Tropezará la Perversión y caerá. Dijo esto refiriéndose al rey de Babilonia. Y así [figura] en el Targum de Jonatán: "He aquí que Yo envío mi cólera contra ti, reino perverso"»². Esta delimitación del sentido de la expresión *reino de perversión* le permite quitar hierro al asunto de la plegaria contra los sectarios, pues señala implícitamente que los cristianos no han de darse por aludidos.

Y a continuación esgrime dos argumentos históricos: «Nuestras oraciones las regularon los hombres de la Gran Sinagoga ... y en sus días estaban los judíos sojuzgados por el reino de Roma, y el César de Roma destacó en Jerusalén a Pilatos ... ¿Cómo iban a fijar en su plegaria una maldición al rey que tenía el dominio sobre ellos, sin temer que el asunto le fuera revelado al César y [éste] les convirtiera en abominación para toda criatura? ... Al contrario [de lo que dices], dos veces por semana tienen

-
- 1.- דעות בני אדם בהשגחה חמש ... הדעת הא' הוא מאמר מי שחשב שאין השגחה כלל ברבר מן הדברים בכל זה המציאות ... וכבר אמרו זה הדעת הכופרים מישראל והן *Moreh Nēbukim* III, 17, p. 23. הנאמר עליהם כחשו בה' ויאמרו לא הוא
 - 2.- וכשל זרזון ונפל. אמר זה כנגד מלך בבל וכן ת"י הא אנא שלח רוגזי עלך מלבא רשיעא , *Comentario a Jeremías* 50, 32.

fijada una súplica que empieza: "Dios misericordioso y clemente, ten misericordia de nosotros y de todas tus obras, Señor, Dios nuestro. He aquí que los judíos rezan por todas sus criaturas, circuncisos e incircuncisos" (pp. 175-176). En el Talmud se dice que las oraciones fueron reguladas por los Hombres de la Gran Sinagoga, por lo tanto antes de la aparición del cristianismo: «Los Hombres de la Gran Sinagoga regularon para Israel las bendiciones y oraciones»¹. Y el propio oracional le permite a 'Aḥiṭub afirmar que los judíos rezan dos veces por semana una oración especial en favor de los gentiles. Se trata del *tahanun* largo, formado fundamentalmente por numerosos versículos de Salmos, y recitado los lunes y los jueves tras la *'amidah*. Actúa de nexo entre ambos argumentos históricos un detalle propio del sentido común: que nadie insulta ni maldice en público a las autoridades, pues las represalias serían inmediatas.

La interpretación y la fraseología de esta parte final son cercanas otra vez a las de Yom Ṭob Lipmann de Mülhausen: «Y ¿cómo iban a regular en la oración los hombres de la Gran Sinagoga que se maldijera a los reyes? También mira que nosotros no decimos que sea extirpado el reino de los gentiles o el reino de los cristianos, sino el reino de perversión. Y son aquellos que no proceden de estirpe regia y reinan por sí mismos y se mantienen por su perversión frente a los reinos justos para rebelarse contra ellos, y dañan a reinos y ciudades. Esto es lo que se llama reino de perversión, y es justo que se ruegue respecto a ellos que desaparezcan»².

1.- אנשי בנסת הגדולה תקנו להם לישראל ברכות ותפלות , Bēr. 33a.

2.- ואיכבה יתקנו אנשי בנסת הגדולה בתפלה לקלל המלכים? גם ראה שאין אנו אומרים מלכות הגוים או מלכות הנוצרים תעקר אלא מלכות זרון, והם אותם שאינם מזרע המלוכה ומולכים מעצמם ועומדים בזרונם על המלכים הישרים למרוד בהם ומקלקלים המלכויות והמדינות, וזהו נקרא מלכות זרון, וראוי להתפלל עליהם שיבטלו R. Lipmann Mülhausen, en J. D. EISENSTEIN, *Ozar ha-Wikkukim*, pp. 116-117.

IX.- EL PRÉSTAMO CON INTERÉS.

De los temas que aparecen en la obra, éste es el que por sus repercusiones sociales más afecta a la vida cotidiana, aunque también se apoya sobre bases doctrinales sentadas en ambos Testamentos. La ley mosaica prohíbe imponer interés a los préstamos entre judío y judío: «Si prestas dinero a [uno de] mi pueblo ... no serás para él como un acreedor, no le impondrás interés»¹, pero lo autoriza cuando el prestatario es gentil: «Al extranjero le podrás prestar a interés, pero a tu hermano no le prestarás a interés»². En los Salmos se alaba a quien «no da dinero a interés ni acepta soborno contra el inocente»³. Y Jesús de Nazaret invita a sus fieles a prestar sin esperar recibir nada a cambio: «Haced el bien y prestad sin esperar nada a cambio» (Lc. 6, 35).

No lejos de esta idea evangélica se halla la interpretación restrictiva expresada en el Talmud, que equipara el préstamo a interés con el derramamiento de sangre: «Los prestamistas a interés son como los que derraman sangre. ¿Qué les pasa a los que derraman sangre? Que no les es posible la restitución. Tampoco a los prestamistas a interés les es posible la restitución»⁴, y sólo lo considera admisible en el caso de los jurisperitos que consagran su vida al estudio de la Ley: «Toman prestado de ellos [de los adoradores de estrellas y constelaciones] y les prestan ... El sentido es acerca de los discípulos de sabios que se ocupan [de la Ley]»⁵.

1.- , Éx. 22, 24. אם כסף תלוה את עמי ... לא תהיה לו כנושה לא תשימון עליו נשך

2.- , De. 23, 21. לנכרי תשיך ולאחריך לא תשיך

3.- , Sal. 15, 5. כספו לא נתן בנשך ושחד על נקי לא לקח

4.- מלוי רבית לשופכי דמים מה שופכי דמים לא ניתנו להשבון אף מלוי רבית לא ניתנו להשבון , B. M. 61b.

5.- , B. M. 70b-71a. לויין מהן [מן העכו"ם] ומלויין אותן ... בתלמידי חכמים עסקינן טעמא

1) En la legislación canónica y civil.

La más temprana definición de la usura se debe a Ambrosio de Milán: «Usura es recibir más de lo que se da»¹. Y las primeras acusaciones contra los judíos por la práctica de la usura se hallan en el Corán: «Y a los judíos, por su propia injusticia y por lo mucho que se desviaron del camino de Alah, les prohibimos cosas buenas que antes les estaban permitidas. Y por haber adoptado la usura que les estaba prohibida, y por haber usurpado los bienes de los hombres con falsedad, hemos preparado para los que de ellos han caído en la incredulidad un castigo doloroso»².

El debate sobre el préstamo a interés se introdujo tardíamente en la polémica cristiano-judía. Durante siglos la Iglesia sólo trató de él *ad intra*, tal vez porque los judíos no eran prestamistas a gran escala. Sirvan como ejemplo dos decretos conciliares. El canon 12 del I Concilio de Arlés (314) bajo pena de excomunión les prohibía a los ordenados prestar dinero: «En cuanto a los ministros prestan a usura, de acuerdo con la instrucción dada por voluntad divina decidieron que fueran apartados de la comunión»³. Y el canon 23 del III de Letrán (1179) impone la excomunión y el entierro laico a los cristianos que ejerzan la usura de modo impenitente: «Decretamos que los usureros manifiestos ni sean admitidos a la comunión del altar, ni reciban sepultura cristiana si fallecieran en este pecado»⁴.

1.- Usura est plus accipere quam dare, *Breviarium in Psalmos* 54, P. L. 16, col. 982.

2.- A. MELARA NAVÍO, *El Corán Comentado* IV, 160-161; Granada 1994, p. 91.

3.- De ministris qui fenerant, placuit eos iuxta formam divinitus datam a communione abstinere, J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. II, col. 472.

4.- Constituimus ut usurarii manifesti nec ad communionem admittantur altaris, nec Christianam, si hoc peccato decesserint, accipiant sepulturam», J. D. MANSI, *op. cit.*, vol. XXII, c. 233.

En casi toda la Alta Edad Media una prolongada serie de guerras causadas por invasiones y migraciones de pueblos redujo las actividades económicas al mínimo necesario para la subsistencia. Pero a finales del siglo XI se produce un notable crecimiento en los países de Europa occidental, en buena medida gracias a que las Cruzadas abrieron nuevas vías de intercambio con el Oriente. De forma gradual aparecieron una incipiente burguesía urbana y una economía mercantil, en la que los instrumentos de crédito y la circulación de capitales son factores decisivos. Individuos y familias enteras adoptaron el oficio de cambistas, surgió una banca digna de tal nombre, y el tipo de interés aplicado a los préstamos se convirtió en un problema social y moral por la pobreza en la que se sumieron numerosos prestatarios¹.

Los judíos, unas veces legalmente impedidos a realizar otros trabajos, otras veces testaferros de cristianos poseedores de capitales, irrumpieron en el negocio financiero. La mala fama que de por sí ya tenían los prestamistas entre la sociedad, se vio acrecentada en el caso de los judíos debido a las diferencias religiosas. Así fue cómo engrosó esta práctica el arsenal de los temas de la controversia.

El primer documento cristiano en que se relaciona a los judíos con la usura es una carta del año 1198 dirigida por el papa Inocencio III a los obispos de la provincia eclesiástica de Narbona. En ella da su consentimiento para que las autoridades de la región obliguen a los judíos a devolver los intereses usurarios; y, en tanto los devuelven, se les prohíba a los cristianos -bajo pena de excomunión- la colaboración con los

1.- Vid. J. LE GOFF, *La bolsa y la vida: economía y religión en la Edad Media*, Barcelona 1987; y *Mercaderes y banqueros en la Edad Media*, Buenos Aires 1992; *passim*.

judíos en cualquier actividad: «Recomendamos que por medio vuestro, príncipes y potestad secular, los judíos sean obligados a restituirles las usuras. Y mientras se las restituyen, bajo pena de excomunión ordenamos a todos los fieles cristianos que les denieguen cualquier colaboración tanto en los negocios como en otras actividades»¹.

Poco después, el canon 4 del Concilio de Aviñón (1209) reiteraba este decreto papal e instaba a que se apartara de la usura a los judíos: «Sobre los usureros judíos el concilio decretó aquello: que, bajo pena de excomunión para los cristianos que con ellos participasen en comercio o en otra forma [de actividad], se les reprima de las exacciones usurarias y, según el uso del papa Inicente III, se les obliga a restituir las»². Y el canon 67 del IV Concilio de Letrán (1215) introducía el matiz de obligar tan sólo a restituir la usura desmesurada: «Con decreto sinodal disponemos que, si por cualquier pretexto los judíos arrancan de los cristianos pesadas e inmoderadas usuras, les sea sustraída la parte de los cristianos hasta que den cumplida satisfacción del inmoderado gravamen»³.

1.- Judaeos vero ad remittendas ipsis usuras per vos, filii principes et saecularem compelli praecipimus potestatem; et donec eos remisserint, universis Christianis fidelibus, tam in mercimoniis quam aliis, per excommunicationis sententiam eis iubemus communionem omnimodam denegari, INOCENTE III, *Epistulae* 236, P. L. 214, col. 312.

2.- De Judaeis usurariis illud statuit concilium, ut per excommunicationis sententiam in Christianos, qui eis in commerciis, seu alio modo participaverint, ab usurarum exactionibus compescantur et secundum consuetudinem Innocenti papae III ad remittendas easdem compellantur, J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. XXII, col. 786.

3.- Synodali decreto statuimus, ut si de cetero quocumque praetextu Judaei a Christianis graves et immoderatas usuras extorserint, Christianorum eis participium subtrahetur, donec de immoderato gravamine satisfacerent competenter, J. D. MANSI, *op. cit.*, vol. XXII, cols. 1054-1055.

La precisión establecida en el IV Concilio de Letrán no era superflua. Si bien rechazaba la imposición de un interés desproporcionado sobre los préstamos, la doctrina cristiana admitía cierta compensación por el la pérdida de posibles beneficios (*lucrum cessans*) y la exposición a un perjuicio (*damnum emergens*) a causa de eventualidades como el retraso en la devolución, las fluctuaciones monetarias o la mala fe del prestatario. Su mejor expositor fue Durando de San Porciano: «Recibir algo más que el capital puede ser de dos maneras. De un modo como precio del préstamo o de la cosa prestada, y así nunca es lícito, sino que es usura ... De otro modo como pago del trabajo o del servicio del propio prestamista, y así esto puede ser en su caso lícito»¹. De manera tácita la Iglesia admitía una compensación máxima del 1% mensual (12% anual) del total del préstamo, como contemplaba el Derecho Romano desde la Ley de las Doce Tablas: «Al principio el sagrado [código] de las Doce Tablas [dispuso] que nadie realizase [préstamos] a un interés superior al unciario»². Este máximo legal fue luego reiterado por sendos decretos de Antonino Pío: «De modo que quien después del periodo legal no se ajuste a los decretos, la usura del 1% por cada periodo, perdone lo que devengue después»³, y Constantino el Grande: «Al acreedor se le impide recibir por el dinero unos intereses superiores al 1%»⁴.

-
- 1.- Accipere aliquid ultra sortem potest esse dupliciter. Uno modo tamquam pretium mutui, vel rei mutuatae, et sic nunquam est licitum, sed est usura ... Alio modo tamquam stipendium laboris seu servitii ipsius mutuantis et sic istud posse esse in casu licitum, *Quatuor Libros Sententiarum*, lib. III, 37, 2, en *Summa Theologiae*, Lugduni 1622, p. 630.
 - 2.- Primo duodecim tabulis sanctum, ne quis unciario faenore amplius exerceat, C. D. FISHER, *Cornelii Taciti Annales* VI, 16; Oxonii 1906 [reed. 1966], sin paginación.
 - 3.- «Ut qui post legitimum tempus placitis non obtemperaverit, usuram centesimam I temporis, quod postea fluxerit, solvat», *Constitutiones*, lib. VII, tit. LIV, 1, en *Corpus Iuris Civilis in quo ius universum Justinianum comprehenditur*, Augustae Taurinorum 1782, vol. II, p. 574.
 - 4.- Pro pecunia ultra singulas centesimas creditor vetatur accipere, *Constantini Magni Constitutiones et Decreta. De Usuris*, P. L. 8, col. 287.

En cualquier caso, los moralistas cristianos de la Edad Media insisten en la gravedad de la usura, que consideran terrible pecado. Según Tomás de Aquino, se tolera –especialmente a los judíos– por el beneficio de muchos y por la imperfección del hombre: «Recibir usura por el dinero prestado es en sí injusto ... Por las imperfecciones de la condición de los hombres, las leyes humanas dejan impunes algunos pecados, porque muchos provechos se impedirían si todos los pecados fueran prohibidos estrictamente con penas aparejadas. Y por eso la ley humana autorizó las usuras ... Que [los judíos] reciban usura de extraños, no les fue concedido como lícito, sino permitido para evitar un mal mayor»¹. Y una decretal del papa Clemente V dada en el Concilio de Vienne (1331) ratifica la calificación moral de la usura como pecado grave y declara hereje a quien sostenga lo contrario: «Si alguno cayera en este error, de suerte que presumiera de afirmar con contumacia que la usura no es pecado, decretamos que ha de ser castigado como hereje»².

Pasando al Derecho Civil, desde el siglo XIII una abundante legislación reguló el préstamo de judíos a cristianos en los reinos de Aragón y de Castilla. La primera disposición destinada a ello fue dada en las cortes de Barcelona de 1228, y contemplaba un tipo máximo de interés del 20% anual, que fue el autorizado en los territorios de la Corona de Aragón: «Disponemos que los judíos de nuestra tierra no reciban por las

-
- 1.- Accipere usuram pro pecunia mutuata est secundum se iniustum ... Leges humanae dimittunt aliqua peccata impunita propter condiciones hominum imperfectorum, in quibus multae utilitates impedirentur si omnia peccata stricte prohiberentur poenis adhibitis. Et ideo usuras lex humana concessit ... Quod autem [Judaei] ab straneis usuram acciperent, non fuit eis concessum quasi licitum, sed permissum ad maius malum vitandum, *Summa Theologica* II, IIa., 78, 1; vol. III, pp. 481-482.
 - 2.- Si quisquis in hunc errorem inciderit, ut pertinaciter affirmare praesumat usuras non esse peccatum: decernimus eum velut haereticum puniendum, J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectio*, vol. XXIV, col. 411.

usuras sino 20 sueldos por 100 al año»¹. La usura fue prohibida en Aragón por Fernando I (Constituciones de Valencia de 1414), pero Alfonso V el Magnánimo, su hijo y sucesor, la autorizó de nuevo por una orden dictada el 21 de marzo de 1419, mediante la que derogaba buena parte de las disposiciones dadas por su padre: «Item que el jodio pueda seyer corredor, metge, cirujano e assimismo cambiador, procurador de cristiano e arrendador de rentas de cristianos»².

En el reino de Castilla, la primera medida sobre la usura la adoptó Alfonso X en su Carta Pragmática del 10 de marzo de 1253, por la que fijaba un 33'3% anual como tipo máximo de interés: «Mando e tengo por bien que en razon de las usuras, que todos los judios de mio Regno que dan a usuras, que lo den desta guisa: a tres por quatro fata a cabo del año»³. El Fuero Real de 1256 lo confirmó: «Ningun iudío que diere a usura non sea osado de dar más caro de tres por quatro por todo el anno. Et si más caro lo diere, non uala. Et si de más tomare, tórnelo doblado a aquél de qui lo tomó; et pleyto ninguno que contra esto fuere fecho non uala»⁴. Poco

-
- 1.- Statuimus quos judei terre nostre non recipiant pro usuris nisi XX solidos per C in anno, REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Cortes de los Antiguos Reinos de Aragón y de Valencia y Principado de Cataluña*, vol. I, p. 120; Madrid, 1896. Este decreto se reiteró en las Cortes de Tarragona de 1235 (*op. cit.* I, 131); las de Gerona de 1241 (*op. cit.* I, 134); y las de Barcelona de 1283, 1292 y 1300 (*op. cit.* I, 147, 157 y 170-171).
 - 2.- F. BAER, *Die Juden im christlichen Spanien*, Berlin 1929-1936 [reed. Westmead-Farnborough]; vol. I, doc. 527, p. 848. De este hecho se hizo eco Zurita, el cronista aragonés: «Muerto el rey [Fernando I, los judíos] tuvieron sus formas cómo se excusasen las penas que se les habían impuesto para prohibir sus usuras y logros», A. CANELAS LÓPEZ [ed.], *Anales de la Corona de Aragón* lib. XII, cap. 45; Zaragoza 1974, p. 418.
 - 3.- *Carta de Alfonso X al Reino*. Libro Becerro del Archivo Municipal de Luanca, f. 3. Transcrita y reproducida por J. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia de los Judíos de España y Portugal*, vol. I, p. 587; Madrid 1876 [reed. Madrid 1984].
 - 4.- A. PALACIOS ALCAINE [ed.], *Alfonso X : Fuero Real IV*, tit. II, ley 6; Barcelona 1991, p. 109.

después las Cortes de Jerez de 1268 lo redujeron al 25%: «Mando que los judíos non den a husura mas de quatro por cinco e esto mismo mando a los moros que dan a usuras, ca tengo que los cristianos non deuen dar a usuras por ley nin por derecho»¹.

Este fue el tipo habitual de rédito máximo autorizado en los territorios de la Corona de Castilla mientras el préstamo a interés estuvo permitido². Dversos sectores sociales propugnaron que se llevara a la práctica la siguiente conclusión del Concilio de Zamora de 1312: «Que [los judíos] no practiquen la usura con los cristianos ni les arranquen por ellas nada de aquel modo, como quiera que esto fue prohibido por un decreto del señor Papa Clemente V promulgado en el Concilio de Vienne»³. Finalmente la usura se prohibió en el Ordenamiento de Alcalá de 1348: «De aqui en adelante ningun judio nin judia nin moro nin mora non sea osado de dar a logro por sy nin por otro. Et todas las cartas o priuilegios queles fueron dadas fasta aqui por queles fue consentido de dar alogro en ciertas maneras e auer alcalles e entregadores en esta rrazon, nos las tiramos e rreuocamos e las damos por ningunas»⁴.

-
- 1.- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA : *Cortes de los Antiguos Reinos de León y Castilla*, Madrid 1861; vol. I, p. 80.
 - 2.- Así se reiteró en las Cortes de Valladolid de 1307 (*op. cit.* I, 195); en las de Palencia de 1313 (*op. cit.* I, 227); en las de Burgos de 1315 (*op. cit.* I, 285); y en las de Valladolid de 1322 y 1325 (*op. cit.* I, 352 y 380). Tan sólo se elevó de nuevo al 33'3% en las de Valladolid de 1293 (*op. cit.* I, 114) y en las de Toro de 1301 (*op. cit.* I, 151).
 - 3.- Quod [Judei] non exercean usuras cum Christianis nec eas aliquid pro eis extorqueant illo modo, cum hoc sit prohibitum per constitutionem Domini Papae Clementis V editam in Concilio Viennensi, J. TEJADA Y RAMIRO, *Colección de Cánones y todos los Concilios de la Iglesia Española*, Madrid 1859; vol. V, pp. 674-675.
 - 4.- REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Cortes de los Antiguos Reinos de León y Castilla*, Madrid 1861; vol. I, p. 533. Este decreto fue reiterado en las Cortes de Valladolid de 1351 (*op. cit.* II, 39), en las de Burgos de 1377 (*op. cit.* II, 276-277), y en las de Valladolid de 1405 (*op. cit.* II, 545-547).

Por último, en los reinos de la Corona de Castilla la situación legal de la usura debió de modificarse tras la promulgación del decreto *De Judaeis et Neophytis* en la sesión 19 del Concilio de Basilea a instancias de Eugenio IV. En lo relativo al préstamo, dicho decreto sólo les prohibía a los judíos tomar como prenda objetos y ornamentos eclesiásticos: «Que también se les prohíba a los judíos -bajo la pena de la pérdida del artículo o bajo la pena de pérdida del dinero prestado- comprar o recibir en prenda libros eclesiásticos, cálices, cruces y otros ornamentos de las iglesias»¹. La Iglesia toleraba el préstamo a interés por parte de los judíos, pero, eso sí, apartándoles del ámbito de los vasos, libros y ornamentos sagrados. En este mismo sentido de autorización del préstamo a interés puede entenderse este párrafo de la Pragmática de Arévalo dada por Juan II de Castilla el 6 de abril de 1443. El citado monarca interpreta así la Pragmática de 1412 y el decreto *De Judaeis et Neophytis* de la sesión 19 del Concilio de Basilea (1434): «Et como quier que segunt la dha. Bulla Apostólica et los dros. canónicos et leyes imperiales et Reales, los judíos e moros deven vivir mansamente et sin bullicio malo entre christianos ... Non se sigue que les sea vedado nin entredicho poder contractar, et comprar et vender et cambiar otras cuales quier mercaderias et cosas entre los christianos et con ellos»².

-
- 1.- Prohibebantur [Judaeis] etiam libros Ecclesiasticos, calices, cruces et alia Ecclesiarum ornamenta sub poena perditionis rei emere, aut pignori sub poena amissionis pecuniae mutuatae accipere, J. D. MANSI, *Sacrorum Conciliorum Nova et Amplissima Collectanea*, vol. XXIX, col. 99.
 - 2.- J. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia de los Judíos de España y Portugal*, vol. III, pp. 584-587.

2) En la historia de la polémica.

Yosef Qimḥi fue el primer polemista judío en ocuparse del tema del préstamo a interés. Mediante el precepto positivo *al extranjero le prestarás con interés* incluido en De. 23, 21 defiende a los judíos de las ataques cristianos -basados en Sal. 15- por la imposición de intereses usurarios en los préstamos: «Lo que dijiste sobre el interés está explícito en la Ley de Moisés: "Al extranjero le prestarás, y a tu hermano no le prestarás a interés" (De. 23, 21). Y lo que dijo David: "No da su dinero por interés", lo dijo de lo que les estaba prohibido. ¿No ves que la Escritura dice "No matarás", y David mató a unos millares de sus enemigos? Como que interpretó [David] que "No matarás" quiere decir a nadie inocente. E interpretó "No da su dinero por interés" según lo que prohibió la Ley ... Y he aquí que los judíos se guardan mucho del interés y de la usura para con sus hermanos, como prohibió la Ley»¹.

Más audaz es la respuesta que se encuentra en el *Sefer Niṣṣaḥon Yaśan*, donde se ensalza su licitud porque también permite el ejercicio posterior de la caridad a través de las limosnas: «Y Moisés dijo: "Al extranjero le prestarás y a tu hermano no le prestará a interés" ... Y todavía hay que replicar sobre el interés que es dinero legítimo, pues he aquí que dijo Salomón: "El que multiplica su fortuna por usura e interés, para el que se apiada de los pobres la acumula (Pr. 28, 8). Es decir, por

1.- מה שאמרת מן הרבית הוא מפורש בתורת משה לנכרי תשיך ולאחיק לא תשיך (דברים כג, כא), ומה שאמר רוד כספו לא נתן בנשך הוא מאשר נאסר להם אמר. הלא תראה שהכתוב אומר לא תרצח ורוד היה הורג כמה אלפים מאויביו. לפי שפירש לא תרצח ר"ל דם נקי, ופירש כספו לא נתן בנשך כמו כן במה שאסרה תורה ... והנה היהודים נשמרים מאד מרבית ונשך לאחיהם במה שאסרה התורה, F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 27.

la limosna será expiada la culpa que tenía»¹.

Posteriormente la usura fue el motivo fundamental de la obra de Me'ir ben Šēlomoh de Narbona *Milḥemet Mišwah*, escrita en el siglo XIII en uno de los emporios comerciales del sur de Francia. Desde entonces raro fue el polemista que no se ocupó de ella en sus escritos.

3) En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*.

Suscita la discusión sobre este tema 'Eger, que emplea una argumentación exclusivamente histórica y teñida de tópicos antijudíos: «Todos ellos [los judíos] son prestamistas a usura ... Prestan libras y dineros, y dan a interés dan su plata y su comida. Todos ellos están ávidos de lucro, desde el menor hasta el mayor, y con sus precios arruinan al pueblo llano ... Y al reino no le conviene tolerarlos. Verdaderamente el rédito y el interés que perciben vaticinan oráculos de falacia y seducción, y el lucro y la rapiña son para remitírselos a 'Azazel» (pp. 176-177).

Y dijo la reina: «Si no cumplen las leyes de su rey, no han de llamarse asamblea de santos. Verdaderamente, esto es iniquidad y mucha malicia, y es justo juzgarles desfavorablemente» (p. 177). Con gran habilidad sitúa el autor de la obra esta intervención de la reina para permitirle demostrar a 'Aḥitub que los judíos se atienen a la legislación civil.

1.- ומשה אמר לנבירי תשיך ולאחריך לא תשיך ... ועוד יש להשיב על הרבית שממון בשר הוא, שהרי אמר שלמה מרבה הוננו בנשך וברבית לחונן דלים יקבצנו (משלי כח, ח), «כלומר בצדקה יבופר העון שיש לו», D. BERGER, *The Jewish Christian Debate*, sec. 123, p. 81.

El personaje judío de la obra esgrime en su réplica argumentos exegéticos e históricos: «¿Cuánto sabe este hombre deleitarse con palabra maledicente! ... Si hubieras sido como el Faraón, tu edicto habría sido más severo que el suyo ... Propalas una calumnia contra los judíos, puesto que guardan los mandamientos de su Rey y su Ley aferrándose a su Alianza. Pero este camino tuyo es necedad para ti, y no podrás dejar tu farsa, pues dices las cosas a medias y salteadas. Y así el examen de conjunto oscurecerá tu opinión. ¿No está escrito en la perícopa: "Al extranjero le prestarás a interés?" Y ¿por qué no es arduo para ti este asunto de que la Escritura hiciese del [préstamo a] interés un mandamiento positivo?» (pp. 177-178).

Este inicio es demoledor, pues 'Ahiṭub acusa a 'Eqr de maledicente e implacable, y de llevar a cabo una interpretación interesada de los textos bíblicos. Destaca por su dureza la comparación con el Faraón, que sometió a trabajos forzados al pueblo de Israel (Éx. 1, 14) y decretó la muerte de los varones israelitas recién nacidos (Éx. 1, 16-22). Pero el argumento más poderoso está tomado de Sifre Deuteronomio, donde se recalca que el préstamo a interés hecho al extranjero constituye un mandamiento positivo: «"Al extranjero le prestarás a interés" es un mandamiento positivo»¹. De la misma opinión era Maimónides: «Y es un mandamiento positivo prestar a interés al adorador de estrellas y constelaciones, pues se dice: "Y al extranjero le prestarás"»².

1.- לנכרי תשיך מצות עשה , sec. 263.

2.- ומצות עשה להשיך לעכורם שנאמר לנכרי תשיך , *Mišneh Torah. Sefer Mišpatim. Hilḳot Malweh wě-Loweḥ* V, 1; vol. VII, pp. 186-187.

Y pasa a exponer la premisa sobre la que se basa la argumentación: que la Ley mosaica es patrimonio exclusivo del pueblo de Israel: «La Ley en su totalidad y los Mandamientos no les fueron dados a todos los hijos de Eva, sino a una nación conocida, retoño que plantó la diestra del Señor, aquéllos que salieron de Egipto con señales y prodigios, que oyeron y que vieron. Únicamente a esa nación se le dio la perfecta Ley de Dios ... Y por el mérito de los Patriarcas, conocedores de su nombre, les llama su heredad y su pueblo, como "Deja libre a mi pueblo", y en la perícopa del [préstamo al] interés: "Si prestas dinero a mi pueblo". Del mismo modo les llama hijos, a veces pervertidos, a veces excelentes, y ellos se llaman hermanos los unos a los otros ... Únicamente a ellos les fue dada [la Ley], como "No aborrecerás a tu hermano en tu corazón", y "Uno no perjudicará a su hermano", y "De entre tus hermanos os daréis un rey" ... De igual manera, "Si prestas dinero a mi pobre pueblo, cuida de no escaldarte dejándote seducir por el lucro, y no le impongas interés". Después añadió: "Aunque te advertí que de mis santos no te procurases interés, sin embargo estás autorizado [a hacerlo] con el extranjero". Y de entre los sabios hay quienes dicen: "Es un mandamiento para que lo irrigado arrastre a lo seco, pues así son los caminos de Dios y su sabiduría: de todo lo que prohibió, autorizó algo similar. Aquí tenéis una clara prueba de que en este punto no hay transgresión y de que ellos no infringen las disposiciones de la Ley» (pp. 179-181).

Tácitamente alude a la otra ley, la de los hijos de Noé, como ya hiciera en su discurso inicial ante la reina y la corte (*supra*, p. 74). Luego aduce las pruebas escriturísticas correspondientes, e incurre en un desliz, porque el adjetivo *měhugganim* (excelentes) no aparece en el texto bíblico. Y después recurre a nuevos argumentos exegéticos para distinguir entre prestatario judío y gentil, algo parecido a lo que hiciera David Qimhi: «Y me he explayado para ti en esto para que encuentres una réplica a los

cristianos, que dicen que David no distinguió entre Israel y el gentil, sino que todo el interés está prohibido. Y esto no es posible en él, porque David no prohibió lo que autorizó Moisés, nuestro maestro, según Dios»¹. Por otra parte, la existencia de prohibiciones y autorizaciones acerca de un mismo asunto dio origen al modismo rabínico «la boca que prohibió es la boca que autorizó»².

Entonces 'Aḥiṭub lanza una mirada a la realidad del momento para justificar su tolerancia hacia esta práctica: «Y yo por mí he de responder que la usura es un beneficio reprobable, y que más corriente sería la prosperidad en el comercio y en la artesanía. Pero, ¿qué podrán hacer los pobres judíos, que están discriminados y segregados de toda nación? ... ¿Con qué mantendrán sus vidas y dónde obtendrán el sustento para sus hijos y el pienso para sus ganados? Si con el oficio que realizan los cristianos rehúsan comprarles. Si se avienen [a dedicarse] al comercio, ponen su vida en peligro ... Y si con el trabajo del campo y de las viñas, les despojan sin compensación» (pp. 181-182).

No debían de estar muy lejos de la mente del autor de la obra estas disposiciones de la Pragmática de Valladolid de 1412 -adoptada en Aragón por las Constituciones de Valencia de 1414- por las que se les prohibían a los judíos ejercer sus oficios en relación con los cristianos:

- 2.- «Que ninguna nin algunos judíos nin judías, nin moro nin mora sean espeçieros, ni boticarios, ni çirujanos, ni físicos, nin vendan pan, vino

1.- והרחבתי לך בזה כדאי שתמצא בו תשובה לנצרים שאומרים כי דוד לא הפריש בין ישראל לגוי, אלא כל רבית אסור. וזה לא יתכן בו, כי דוד לא אסר מה שהתיר משה רבנו על פי האל, *Comentario al Salmo 15*, en A. DAROM, *David Qimḥi: Ha-Peruṣ ha-Šalem 'al Tēhiḥim*, p. 37.

2.- הפה שאסר היא הפה שהתיר, *Dēm. VI*, 11.

nin farina, nin aceyte, nin manteca, nin otra cosa alguna de comer a cristianos nin a cristianas, nin tengan tienda con botica nin mesas en público ni en escondido para vender viandas algunas que sean de comer»;

5.- «Que non sean arrendadores, nin procuradores, nin almojarifes, nin mayordomos, nin arrendadores de las mis rentas»;

20.- «Non sean albéitares, nin ferradores, nin carpinteros, nin jubeteros, nin sastres, nin tundidores, nin calçeteros, nin carniçeros, nin pellejeros, nin traperos nin de cristianos nin de cristianas»;

21.- «Non sean reqüeros nin trayan mercaderías algunas para vender a cristianos ni a cristianas»¹.

'Aḥiṭub termina recordando que la legislación eclesiástica y civil les permite a los judíos el préstamo a interés: «El Dios Misericordioso, por el mérito de sus Padres, les granjeó la misericordia de sus captores, y les dio lugar a sustentar su cuerpo, su peculio y todos sus animales. En este particular estuvieron de acuerdo reyes y príncipes, obispos y papas compadeciéndose de ellos ... para salvar sus vidas de la muerte, y les autorizaron a obtener un interés exiguu: de un *zēhub* tres *qēšiṭot*. Tal vez se da el caso de que alguno de ellos preste por [un interés de] tres *pēruṭot* a la semana y gane con ellas medio *zēhub* y no un cuarto. Y aun con todo esto, su mayoría son asalariados a bolsa agujereada, pues tiemblan y se empobrecen por el tributo del rey y de los príncipes» (p. 183).

1.- J. AMADOR DE LOS RÍOS, *Historia de los Judíos de España y Portugal*, vol. II; pp. 619, 620, 624 y 625.

Estas palabras precisan varias puntualizaciones. Para empezar, no todos los Papas permitieron que los judíos prestaran con interés. Benedicto XIII en el artículo IX de su bula *Etsi doctoribus gentium*, dada en 1415 tras la Disputa de Tortosa, les prohibió la usura tajantemente: «Algunos de los judíos, afirmando impunemente que esto les está permitido con cierta moderación por privilegios de reyes y príncipes, no temen obtener de los cristianos usuras abierta o públicamente. Algunos de ellos, haciendo uso de una sutil astucia sobre este particular, hacen simular otros contratos a sus deudores, a los que prestn dinero a usura. Y así resulta que, so capa de venta, compra u otros contratos, en los que por su naturaleza no se cometería usura si faltase el dolo, se esfuerzan por esconder con tal fraudulenta simulación un préstamo oculto que en realidad contraen bajo usura ... Disponemos que ningún judío se arroge el derecho de captar a nadie en un contrato o acuerdo por cuya causa u ocasión sea constreñido o quede obligado a pagar, restituir, dar o transmitir a ningún judío dinero o cualquier otra cosa para el futuro, o bien con un acuerdo para el futuro, o para su provecho directa o indirectamente»¹. El autor del texto pensaba probablemente en el decreto *De Judaeis et Neophytis* promulgado por en la sesión 19 del Concilio de Basilea a instancias de Eugenio IV (vid. *supra*, p. 364).

1.- Nonnulli Judaeorum, per privilegia Regum et Principum, sibi hoc asserentes impune cum certa moderatione licere, extorquere a cristianis usuras aperte seu publice non formidant: quidam vero ex eis subtili circa hoc utentes astutia, debitores suos quibus pecunia mutant sub usuris, alios faciunt simulare contractus. Sicque fit, ut sub specie venditionis, emptionis vel aliorum contractuum, in quibus si dolus abesset, juxta naturam eorum, non committeretur usura, occultum mutuum, quod sub usuris in veritate contrahunt, tali fraudulenta simulatione satagunt palliare ... Statuimus ut nullus Judaeorum de cetero contractu aliquem sive tractatu inire praesumat cuius causa seu occasione cristianus aliquis adsolvendum, restituendum, dandum sive tradendum pecuniam aut quamcumque rem aliam in futurum, seu cum futuri temporis tractu alicui Judaeo, aut ad eius utilitatem directe vel indirecte teneatur aut remaneat obligatus», J. AMADOR DE LOS RÍOS, J. : *op. cit.*, vol. II, pp. 642-643.

En segundo lugar, debo referirme al sistema monetario catalano-aragonés de finales de la Edad Media, por dos razones: porque probablemente el texto fue escrito por un judío aragonés, y porque fue uno de los sistemas más estables y duraderos a lo largo de la Baja Edad Media, frente a las fluctuaciones y cambios de moneda y de paridad del castellano, por ejemplo. La unidad de cuenta mayor del sistema aragonés era la libra, dividida en 20 sueldos, unidad de cuenta menor. El sueldo, sin embargo, llegó a circular como numerario en una moneda mandada acuñar en plata en 1272 por Jaime I, y denominada *croat* (cruzado). Se dividía en doce dineros de vellón -quince en la primera mitad del siglo XV a causa de la crisis económica-, cada uno de los cuales constaba, a su vez, de dos óbolos o meajas de cobre. El florín de oro fue acuñado por Pedro IV en 1346, y su valor fluctuó entre 11'25 y 14'50 sueldos¹.

Considero muy verosímil que el término *zēhub* designa en el texto la moneda llamada *florín*, como sucede en documentos de judíos castellanos, aunque en documentos de judíos aragoneses y navarros de la época se denomina más bien *perah* o *fulurin*². Asimismo, creo que el término bíblico *qēšiṭah* designa en este texto el sueldo, aunque el término habitualmente empleado es *dinar*. En cambio, la equivalencia entre el término *pēruṭah* y el óbolo o meaja no plantea ningún problema, pues ya en el Talmud designa la calderilla.

-
- 1.- Vid. F. MATEU Y LLOPIS, *Glosario hispánico de numismática*, Barcelona 1956, s. vv. *croat* - *dinero* *libra* - *meaja* - *óbolo* - *sueldo*; y O. GIL FARRÉS, *Historia de la moneda española*, Barcelona 1975, *passim*.
 - 2.- Vid. J. BOSCH VILA, "Referencias a moneda en los documentos árabes y hebreos de Aragón y Navarra", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* VI (1956), pp. 229-246; y L. ZUNZ, *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845, cap. *Münzkunde* (Numismática); especialmente p. 552.

Si se acepta que el texto se refiere al florín, teniendo en cuenta que el valor básico de esta moneda era de 11'25 sueldos, el tipo de interés contemplado alcanza el 25% anual, propio de Castilla, en vez del 20% de Aragón. Por eso, prestar a razón de 3 meajas (= 6 dineros mensuales = 6 sueldos anuales), constituye un abuso que eleva la tasa al 50%, de un cuarto a la mitad. El recurso al tipo de interés castellano -extraño si se defiende la hipótesis de un autor aragonés- se debe acaso a la necesidad de encontrar rima en un pasaje condicionado por un vocabulario técnico escaso y preciso.

Por último, de R. Tam procede la justificación de la usura como medio de hacer frente a los elevados impuestos que agraviaban a los judíos: «Como sobre nosotros recae el impuesto de rey y de príncipes ... y nos es imposible ganar dinero por ningún otro medio, ... por consiguiente no hay que prohibir el interés»¹.

La apostilla de la reina cumple de nuevo una importante función estructural en apoyo de las tesis de 'Aḥiṭub, y refleja la actitud de los monarcas ante los judíos, propiedad personal suya, fuente primerísima de sus ingresos: «Por su abatimiento es justo compadecerse de ellos, incluso más aún cuando están en país de sus enemigos» (p. 183).

1.- לפי שיש עלינו מס מלך ושרים ... ואי אפשר לנו להשתכר בשום דבר ... הלכך אין
לאסור רבית שמא ילמוד ממעשיו יותר מאשר משא ומתן , *Tosafot a Ba'ba'*
Mēši'a 70b.

X.- EL VERDADERO ISRAEL.

El último punto del debate entre 'Eger y 'Ahitub versa sobre el verdadero Israel. Tomando como base las cartas paulinas, especialmente Rom. 9-11 y Gál. 3-6, la Iglesia se reclama el *Israel de Dios* (Gál. 6, 16), verdadero Israel espiritual, frente al *Israel según la carne*, formado por los judíos. Lo declara expresamente Agustín de Hipona: «Así que somos semilla de Abraham no según la carne ... sino según el espíritu de la fe»¹. Y del libro del Apocalipsis (3, 9) arranca la expresión *Sinagoga de Satanás* llamada a hacer fortuna entre autores posteriores como Jerónimo de Estridón: «Si conviene odiar a los hombres y detestar a algún pueblo, con asombroso odio aborrezco [a la gente de] la circuncisión. Pues hasta hoy persiguen a Nuestro Señor Jesucristo en las sinagogas de Satanás»². En opinión de los cristianos, los judíos han perdido su consideración de pueblo divino por negarse a creer en Jesús de Nazaret como Hijo de Dios, Mesías y Redentor. Se cumple así en ellos el oráculo de Is. 65, 15: «Y dejaréis vuestro nombre como imprecación para mis elegidos ... y a mis siervos se les llamará con otro nombre»³. *Iglesia* pasa a ser la denominación con que se designa a los nuevos elegidos de Dios, los gentiles creyentes en Jesús.

1) En la historia de la polémica.

El verdadero Israel constituye un tema de carácter exegético e histórico que ocupó más a los polemistas cristianos que

-
- 1.- Sic itaque sumus semen Abrahae non secundum carnem ... sed secundum spiritum fidei, *Epistola* 196, P. L. 33, col. 894.
 - 2.- Si expedit odisse homines et gentem aliquam detestari, miro odio aversor concisionem. Usque hodie enim persequuntur Dominum nostrum Jesum Christum in synagogis Satanae, *Epistola* 83, 4; P. L. 22, col. 745.
 - 3.- והנחתם שמכם לשבועה לבחירי ... ולעבריו יקרא בשם אחר .

a los judíos. Sus primeras referencias se hallan en Justino Mártir, que afirma que los cristianos son los verdaderos hijos de Dios: «Del mismo modo en que de uno solo, aque Jacob, también llamado Israel, todo vuestro pueblo fue denominado Jacob e Israel, así también nosotros por Cristo, que nos engendró para Dios, nos llamamos y somos verdaderos hijos de Dios los que guardamos los mandamientos de Cristo, como Jacob, Israel, Judá, José y David»¹.

Posteriormente, Agobardo de Lyon realizó una de las mejores formulaciones polémicas del tema al rechazar el criterio del mérito de los Patriarcas (*zēkut 'abbot*) y de la descendencia de Abraham como base de la preeminencia de los judíos: «En vano ... piensan que deben ser honrados por causa de los Patriarcas ... y en vano se atreven a decir que son mejores que los cristianos cuando leemos que tanto los agarenos ... los amalecitas, los madianitas y los africanos proceden de la estirpe de Abraham y no por ello nadie debe pensar que son mejores y más dignos de honor que los cristianos. Pero los judíos no sólo no pueden ser mejores que nosotros, sino que incluso son peores que estas naciones que hemos enumerado más arriba, ya que ellas ni siquiera recibieron la Ley, mas éstos, después de haberles sido entregada la Ley, después de haberles sido enviados los Profetas, dieron muerte al Hijo de Dios»².

1.- ὡς οὖν ἀπὸ τοῦ ἐνὸς Ἰακώβ ἐκείνου τοῦ καὶ Ἰσραὴλ ἐπικληθέντος, τὸ πᾶν γένος ὑμῶν προσηγόρευτο Ἰακώβ καὶ Ἰσραὴλ, οὕτω καὶ ἡμεῖς ἀπὸ τοῦ γεννησαντος ἡμᾶς εἰς Θεὸν Χριστοῦ, ὡς καὶ Ἰακώβ καὶ Ἰσραὴλ καὶ Ἰουδᾶ καὶ Ἰωσήφ καὶ Δαβὶδ καὶ Θεοῦ τέκνα ἀληθινὰ καλούμεθα καὶ ἔσμεν, οἱ ἐντολὰς τοῦ Χριστοῦ φυλάσσοντες, *Diálogo con Trifón* CXXIII, P. G. 6, col. 763.

2.- Frustra ... patriarcharum causa honorandos eos putant, et Christianis dicere audent meliores; cum legamus etiam Agarenos, qui nunc corrupto vocabulo Saraceni vocantur, Amalachitas quoque et Madianitas atque Afros ex Abraham genus ducere, ideoque nec eos quisquam vel honorandos vel meliores Christianis debeat existimare. Non solum autem Judaei meliores nobis esse nequeunt, sed et his, quas supra enumeravimus, nationibus peiores inveniuntur: quia illae quidem nec legem acceperunt, isti vero post datam sibi legem, post missos ad se prophetas, etiam filium Dei occiderunt, *De Judaicis superstitionibus* XXI, P. L. 104, cols. 96-97.

Por parte judía se percibe un primer eco de este tema en Yosef Qimḥi, que insiste en que la predilección de que gozan los judíos ante Dios: «Puesto que amó a nuestros Padres, nos acercó a su servicio»¹. Y el autor del *Sefer Niṣṣaḥon Yašan* se expresó de modo contundente en defensa del uso exclusivo del nombre Israel como gentilicio propio de los judíos. Además, impugnó la adopción que del mismo hacían por vía etimológica los cristianos: «Y si dices: "Israel es la cristiandad", la réplica es: "¿No se nos llama este nombre desde los días de Jacob, nuestro padre, y por su nombre fuimos llamados Israel?" Pero ellos no salieron de los lomos de Jacob, sino que son hijos de Edom. Nunca se llamaron Israel. Y si dices: "Se llamaron Israel dado que eran príncipes de Dios (*śare 'El*) y creen en Él"; entonces, todas las generaciones que fueron llamadas Israel hasta que vino Jesús, todas ellas eran príncipes de Dios y creían [en Él] ... Por la visión y la creencia ellos se llaman Israel, ¿y es que nosotros no vemos y creemos en el Dios de los Cielos, y no ellos? Y además, la lectura del nombre es *Isra'el* y no *Išra'el*»².

2) En el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Šalmon*.

Desde el punto de vista dialéctico, el debate sobre el verdadero Israel es el más débil de cuantos se discuten en la obra. Lo suscita 'Eqr con una cabriola exegética que relaciona una posible etimología

1.- F. TALMAGE, *Sefer ha-Berit*, p. 56, כי אהב אבותינו קרב אותנו לעבודתו.

2.- ואם תאמר ישראל זהו קרישטונייה, תשובה: הלא זה השם נקרא לנו מימי יעקב אבינו ועל שמו נקרינו ישראל, אבל הם לא מחלצי יעקב יצאו, כי בני אדום המה. מעולם לא נקראו ישראל. ואם תאמר נקראו ישראל לפי שהם שרי אל ומאמינים בו, אם בן כל הדורות שהיו קרויין ישראל עד שלא בא ישו כולם היו שרי אל ומאמינים ... מפני ראייה ואמנה הם קרויים ישראל, והאלהא אנו רואין ומאמינים באלהי השמים ולא הם? D. BERGER, *The Jewish-Christian Debate in the High Middle Ages*, sec. 145, p. 96, ועוד שהרי קריאת השם ישראל ולא ישראל.

de Israel con el versículo Pr. 2, 15 sacado de su contexto, donde se aplica a los que gozan en hacer el mal. Dice el personaje cristiano: «¿Es que tú crees que a los judíos se les denomina Israel? No, sino a los creyentes cristianos. El término *Israel* [significa] *recto de Dios*, pero los judíos, errabundas son sus veredas y torcidos sus senderos» (p. 184).

La propia Biblia refiere que Israel significa "el que lucha con Dios": «Y le dijo: "¿Cuál es tu nombre? Y dijo: "Jacob". Y dijo: "Ya no se dirá tu nombre Jacob, sino Israel, pues has luchado con Dios"¹. Sin embargo, en su disputa con 'Aḥiṭub, 'Eqer explica este término como "rectos de Dios". Jerónimo de Estridón es quien primero documenta tal interpretación: «Pues Israel se escribe con estas letras: *yod, sin, reš, 'alef, lamed*, lo que se traduce Príncipe de Dios o Recto de Dios»². Siglos después, Nahmánides expresa una idea similar cuando opone Jacob (*el que camina jorobado*) a Yěšurun (*el rectecito de Dios*), otro de los nombres del Patriarca: «Le denominó Jacob, que es término de engaño o de sinuosidad, y le llamó Yěšurun, de íntegro y recto»³. Otra etimología propuesta es *el hombre que ha visto a Dios*, como en el cap. XXVII del Seder 'Eliyahu Rabbah: «No te llamarás Israel, sino "Hombre que ha visto a Dios"»⁴.

1.- וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים מַה שִּׁמְךָ וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב וַיֹּאמֶר לֹא יַעֲקֹב יֵאמָר עוֹד שִׁמְךָ כִּי אִם יִשְׂרָאֵל , Gé. 32, 28-29.

2.- Enim Israel per has litteras scribitur, *iod, sin, res, aleph, lamed*, quod interpretatur princeps Dei sive directus Dei, *Liber Hebraicarum Quaestionum in Genesim*, P. L. 23, col. 1039.

3.- יִבְנוּ יַעֲקֹב שְׁמוֹת לְשׁוֹן מְדַמָּה אוֹ לְשׁוֹן עִקְלָלְנוּת, וַיִּקְרָא אוֹתוֹ יִשְׁרוּן מִן תֵּם וַיִּשָּׂר , *Comentario a Deuteronomio* 2, 10.

4.- אֵל תִּיקְרֵי יִשְׂרָאֵל אֵלֹהִים אִישׁ רָאָה אֵל , M. FRIEDMANN, *Seder Eliahu Rabba and Seder Eliahu Zuta (Tanna d'be Eliahu). Pseudo-Seder Eliahu Zuta*, Wien 1902-1904 [reed. Jerusalem 1960], pp. 138. Cfr. *De Confusione Linguarum* 16, de Filón de Alejandría: «Ὁράσεως μὲν γὰρ Ἰσραὴλ, Ἰακώβ δὲ ἀκοῆς σύμβολον», F. COLSON - G. WHITAKER, *Philo in Ten Volumes*, vol. IV, p. 48; London 1929 [reed. 1968].

La réplica que 'Aḥiṭub le da a estas palabras también se desarrolla a través de una acrobacia exegética: «Tú, sacerdote tonto, por tus palabras estás tú mismo eres atrapado. En cuanto a éstas, sobre ti dice la Escritura: "Y muchos días está Israel sin verdadero Dios. Esto es porque creen en el muerto. Y si es así, aún no ha venido el Redentor, pues los cristianos no residen en la tierra de Israel, cuando la Escritura dice: "Y los congregaré en su tierra", y ¡en cuántos pasajes esto está escrito y sellado esto! Y ahora dominan allí quedaritas e ismaelitas» (p. 184).

El personaje judío de la obra interpreta II Cr. 15, 3 por medio de Ez. 34, 13 a la luz del incontestable argumento histórico del dominio musulmán en Tierra Santa. A los dominantes se refiere con los nombres genéricos de ismaelitas y quedaritas. Según el texto bíblico, Ismael es hijo primogénito de Abraham (vid. Gé. 16, 15) y padre de los árabes (vid. Gé. 25, 12-18), mientras que Qēdar es el primogénito de Ismael (vid. Gé. 25, 13). En el pasaje en cuestión, el término *quedaritas* se aplica a los mamelucos y a los pueblos de origen tártaro que controlaron la el Cercano Oriente desde el siglo XIII hasta la conquista otomana de Selim I en 1516¹. Este argumento resulta endeble si no contradictorio, y hasta puede volverse contra los judíos. En efecto, salvo que se conceda que los cristianos constituyen el Israel espiritual, el hecho de que crean en Jesús de Nazaret no tiene nada que ver con que Israel esté muchos días sin verdadero Dios. La única solidez que presenta le viene de la apoyatura en la señal mesiánica de la congregación de todo el pueblo de Israel en su territorio histórico, como figura en Je. 29, 14, Ez. 11, 17; *passim*.

1.- Vid. The CAMBRIDGE MEDIEVAL HISTORY, London 1911 [reed. 1979], vol. V, pp. 265-299 y 300-319.

'Eger, consciente de la debilidad de su propia interpretación, se percata también de la inconsistencia de la argumentación de su oponente. Por eso le basta la simple referencia a una serie de textos bíblicos que dejan en entredicho la réplica de 'Aḥiṭub: «Tampoco yo me callaré, pues el versículo también es difícil [de acomodar] a tus palabras. En cuanto a éstas, los Profetas dan testimonio de que los judíos no tienen Dios verdadero» (p. 185). En pasajes como «Pues mi pueblo ha cambiado Su Gloria por lo que no sirve de nada»¹, o «Y vino conmigo a la entrada de la puerta de la Casa de Dios ... y allí las mujeres estaban sentadas llorando a Tammuz»², se imputa al propio pueblo de Israel la desviación a la idolatría.

Y 'Aḥiṭub concluye de manera tan poco convincente como la de su rival, pero, eso sí, desarrollando sus argumentos exegéticos: «Tu palabra es como irreflexiva, pues todo se ajusta a mi opinión. Y así es el sentido del texto ... que muchos días tendría Israel sin que le ratificara Dios su Divinidad, y a Israel no le acontecerían prodigios manifiestos para sí, de modo que profiriesen la blasfemia contra Dios, sino que dirían: "¿Dónde está su Dios? Sea amparo para ellos". Y así dijo Él: "¿Por qué han de decir las naciones: «¿Dónde está su Dios?» Dése a conocer entre los gentiles ante nuestros ojos". Y así dijo: "No hemos visto nuestros signos". Si es así, Israel vive sin Dios verdadero hasta que su salvación sea conocida entre las naciones. O bien, vayamos por a esta [otra] vía: muchos días estaría Israel en mano de aquéllos que no tienen Dios verdadero. Y ellos son tu pueblo, que creen en un muerto, cuyos ritos elegiste. Tenga tu alma una muerte semejante a la suya, y sea tu final como el de ellos» (pp. 185-186).

1.- ועמי המיר כבודו בלא זעיל , Je. 2, 11.

2.- ויבא אתי אל-פתח שער בית ה' ... והנה-שם הנשים יושבות מבכות את התמוז , Ez. 8, 14.

XI.- LOS SACRIFICIOS.

1) Exposición histórica.

Tras la conclusión de la polémica entre 'Aḥiṭub y 'Eger, y el suicidio de éste, la reina suscita el debate sobre el ofrecimiento de sacrificios a Dios. Por la ofrenda en sí misma considerada, los sacrificios se dividen en cruentos e incruentos; por el tratamiento que se le da a la ofrenda, se agrupan en holocaustos y de comunión; mientras que por sus fines se clasifican en propiciatorios, laudatorios y voluntarios. En el texto bíblico (Éx. 29, 38-42; Le. 1-7; Nú. 15, 1-30; *passim*) se halla una minuciosa regulación de todos ellos:

- Propiciatorios eran dos: la *ḥatta'at* y el '*ašam*. La *ḥatta'at* era un holocausto que se ofrecía sobre el altar -de ahí que también se le llamara '*olah*- en expiación de los pecados cometidos con plena voluntariedad. Se presentaba en el Templo dos veces cada día, por lo que también recibía el nombre de *tamid* (perpetuo). En los sábados y fiestas se presentaba una tercera vez, y entonces se llamaba *musaf* (suplementario). El '*ašam* se ofrecía en reparación de los pecados cometidos por inadvertencia. Sobre el altar se quemaban las entrañas y la grasa de las víctimas; del resto de su carne podían comer los sacerdotes, porque era un sacrificio de comunión (*šelem*).

- Laudatorio era el de acción de gracias o *todah*, que también revestía el carácter de sacrificio de comunión.

- Voluntarios y de comunión eran la *nēdabah*, presentada espontáneamente por el oferente, y el *neder*, ofrecido en cumplimiento de un voto.

- Incruentos eran la *minḥah* u oblación y el *neseḳ* o libación, que se ofrecían seguidos. La *minḥah* consistía en una torta de flor de harina frita

que, mezclada con incienso, se quemaba sobre el altar. El *neseḳ* era una ofrenda de un sextario de vino que se derramaba sobre el altar.

- El expiatorio del Yom Kippur (Le. 16) y el memorial de la Pascua (Éx. 12, 1-14) tenían carácter extraordinario.

La santidad revestida por los sacrificios exigía que fueran ofrecidos en el Templo por sacerdotes de legítima estirpe aarónica (Éx. 29, 5-9 y Nú. 18), que debían hallarse en completo estado de pureza ritual (Le. 21). Para ello, dependiendo del grado de impureza contraído, previamente habían de pasar por el baño ritual o *miqweh* (cfr. Éx. 29, 4) o se tenían que someter al rito de aspersion del agua lustral mezclada con las cenizas de la vaca roja (Nú. 19). Quien usurpara las funciones sacerdotales, cometía un sacrilegio, y se hacía reo de muerte (Nú. 1, 51; *passim*).

El culto sacrificial judío se inició en el Sinaí bajo Moisés. Una vez conquistada la Tierra Prometida, se localizó en los lugares altos y en los santuarios de Šiloh (Jos. 18, 1; I Sa. 1,3; *passim*), Nob (I Sa. 21, 2) y Guibeón (I Re. 3, 4) hasta que Salomón construyó el Templo de Jerusalén (I Re. 8). Mas la fundación de éste no acabó con la pluralidad de lugares de culto en la época preexílica, pues la Biblia se refiere a la erección de santuarios en Betel y en Dan (I Re. 12, 26-30), y mediante excavaciones arqueológicas se han descubierto otros en Megiddo, Lakš y Arad¹. En cualquier caso, el culto sacrificial cesó tras la conquista del reino de Judá y la destrucción del Templo de Jerusalén llevadas a cabo por Nabucodonosor (586 a.e.c.). Se reinstauró después de la promulgación del Edicto de Ciro (538 a.e.c.) con la vuelta de los desterrados a Babilonia, y perduró hasta comienzos de la era común. El cese definitivo del culto sacrificial oficial y regular se produjo con

1.- Vid. A. MAZAR, *Archaeology of the Land of the Bible*, New York 1990; p. 500.

la interrupción del *tamid* o sacrificio perpetuo diario el 17 del mes de tammuz del año 70 e.c., como figura en la Mišnah: «Cinco cosas les sucedieron a nuestros padres el 17 de tammuz ... fueron rotas las Tablas [de la Ley], cesó el sacrificio perpetuo, se abrió brecha en la ciudad, Póstumo quemó la Torah y levantó una estatua en el Templo»¹.

Desde el punto de vista teológico, se creía que los sacrificios eran indispensables para obtener el perdón de los pecados. Así se explica que entre los creyentes judíos la conmoción causada en un primer momento por la destrucción del Templo llegase hasta el paroxismo. Tres eran las razones que impedían el ofrecimiento de sacrificios: la obligatoriedad de presentarlos en el área del Templo de Jerusalén, las dudas sobre la legitimidad de los sacerdotes, y la consumición del remanente de cenizas de vaca roja, indispensables para la purificación lustral.

La Ley (De. 12, 2-14) prescribía la unicidad de culto, es decir, que sólo se ofrecieran sacrificios en el lugar elegido por Dios: el Templo de Jerusalén según I Re. 8, 10-11. La Ciudad Santa fue reconstruida tras la conquista del año 70 e.c., y aunque el Santuario estaba convertido en un erial, era terreno sagrado, y sobre él se siguió ofreciendo esporádicamente algún sacrificio, a juzgar por el testimonio de R. Yěhošu'a ben Ḥananiah, tannaíta de la segunda generación, que floreció entre los años 90 y 130 e. c.: «Dijo R. Yěhošu'a: "Escuché que sacrifican aunque no hay Templo ... pues la consagración primera consagró en su momento y para el futuro"»². Esta

-
- 1.- חמשה דברים ארעו את אבותינו בשבעה עשר בתמוז ... נשתברו הלוחות, ובטל התמיד, והקבעה העיר, ושרף אפסתמוס את התורה, והעמיד עלם בהיכל Ta'a. IV, 6. Flavio Josefo ofrece la misma fecha: «Ἐπέτυστο γὰρ ἐπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας, Πανέμου δ' ἦν ἑπτακαίδεκάτῃ, τὸν ἐνδελελισμὸν καλούμενον ἀνδρῶν ἀπορία διαλελοιπέναι, H. S. THACKERAY, *The Jewish Wars*, lib. VI, 94, London-Cambridge 1927-1928 [reed. 1979], vol. 3, p. 402.
 - 2.- אמר רבי יהושע שמעתי שמקיבין אף על פי שאין בית ... שקרשה ראשונה קרשה לשעתה וקרשה לעתיד לבוא, 'Ed. VIII, 6.

situación se mantuvo hasta que Adriano sofocó la revuelta de Bar Kokbah en el 135 e.c, profanó el recinto sacro y erigió en él templos paganos.

Las migraciones causadas por las guerras contra los romanos, así como la pérdida del Sefer Yuḥasin –comentario a los libros de las Crónicas en el que se incluían los árboles genealógicos de la casta sacerdotal–, proyectaron grandes dudas sobre la legitimidad de los sacerdotes ante la imposibilidad que tenían de demostrar la pureza de su linaje, como figura en el Talmud: «Desde el día en que desapareció el Sefer Yuḥasin desfalleció el sacerdote»¹. En efecto, el estatuto familiar de los sacerdotes regulado en Nú. 21, 7 les prohibía el matrimonio con prostitutas, divorciadas y *profanas*, a saber, repudiadas y rechazadas en levirato. Únicamente los sacerdotes de probado linaje, es decir, hijos de sacerdotes legítimos unidos en matrimonio con mujeres autorizadas para ellos, podían officiar en el Templo. Quienes incumplían este requisito eran considerados *pēsulim*, no aptos: «La Cámara de Piedra Labrada: allí se reunía el Gran Sanhedrín de Israel y dictaminaba sobre el sacerdocio. Un sacerdote en el que se hallara ilegitimidad, se vestía de negro, salía y se marchaba; y uno en que no se encontrara ilegitimidad, vestía de blanco y se cubría de blanco, y entraba a prestar servicio [en el Templo] con sus hermanos»². Al fin y al cabo, la Divina Presencia sólo descansaba en las familias de pura estirpe: «Cuando el Santo, ¡bendito sea!, hace que su Šēkinah more [sobre los hombres], no la hace morar sino sobre las familias legítimas que hay en [el pueblo de] Israel»³.

1.- מיום שנגזר ספר יוחסין תשש בהן , Pēs. 62b. Raši glosa este pasaje con los términos מהן טעמי תורה שהיו בו , *porque desaparecieron las pruebas legales que había en él*.

2.- לשבת הגזית: שם היתה סנהדרין גדולה של ישראל יושבת ודנה את הכהנה, ובהן שנמצא בו פסול, לובש שחורים, ויוצא והולך לו, ושלא נמצא בו פסול, לובש לבנים ומתעטף לבנים, נכנס ומשמש עם אחיו הכהנים , Middot V, 4.

3.- בשקב"ה משרה שכונתו אין משרה אלא על משפחות מיוחדות שבִּישראל , Qid. 70b.

Por último, la consumición del remanente de cenizas de vaca roja hizo imposible la adquisición de la pureza ritual absoluta, requisito obligado para el oferente. Guerras y epidemias habían hecho que los sacerdotes no pudieran sustraerse al contacto con muertos ajenos a su familia, por lo que habían contraído la peor de todas las impurezas (vid. Le. 21, 1-4 y Nú. 19, 11-16). La Mišnah refiere que ha habido nueve vacas rojas; la primera fue ofrecida por Moisés, y la última por Išma"el ben Pi'abi¹: «La primera la ofreció Moisés, y la segunda la ofreció Esdras ... y los sabios dicen [que hubo] siete desde Esdras en adelante. Y ¿quiénes las ofrecieron? Simón el Justo y el Sumo Sacerdote Juan ofrecieron dos cada uno; 'Elyēho'enay ben Ha-Quf, Ḥanam'el Ha-Miṣri e Išma"el ben Pi'abi ofrecieron una cada uno»². Y Maimónides apostilla que el Mesías sacrificará la última: «Y la décima la ofrecerá el Rey Mesías»³.

En este estado de cosas, los tannaítas y amoraítas tuvieron que desplegar todos sus conocimientos escriturísticos para tranquilizar las conciencias de los creyentes judíos y animarles a perseverar en su fe. Así surgió una sencilla doctrina inspirada en los Profetas (cfr. Is. 1, 11-16; Os. 6, 1; *passim*), según la cual Dios aprecia por encima de todo la oración y el ayuno: «Dijo R. 'Eli'ezer: "La oración es más grande que las buenas obras ... el ayuno es más grande que la limosna ... la oración es más grande que los sacrificios"»⁴; la humildad: «A aquél cuya actitud es humilde

1.- Probablemente el segundo de los dos Sumos Sacerdotes que llevaron este nombre; el cual ofició en torno al año 61. Vid. J. JEREMIAS, *Jerusalén en tiempos de Jesús*, Madrid 1986; nota 85, p. 213.

2.- הראשונה עשה משה והשניה עשה עזרא ... וחכמים אומרים שבע מעזרא ואילך. ומו' עשאנו? שמעון הצדיק ויוחנן כהן גדול עשו שתיים שתיים, אליהוועני בן הקוף וחנמאל המצרי וישמעאל בן פיאבי עשו אחת אחת, Par. III, 5.

3.- והעשירית יעשה מלך המשיח, *Mišneh Torah. Sefer Tohorah. Hilḳot Parah 'Adummah* III, 4; vol. V, p. 53.

4.- אמר ר' אליעזר גדולה תפלה יותר ממעשים טובים ... גדולה תענית יותר מן הצדקה, Bēr. 32b. ... גדולה תפלה יותר מן הקרבנות

lo ensalza la Escritura [diciendo que es] como si hubiera ofrecido todos los sacrificios»¹; la caridad: «Dijo R. Yoḥanan: "¡Ay de nosotros, que ha sido destruido el lugar en el que expiábamos las culpas de Israel!" Le repuso [R. Yoḥanan ben Zakka'y]: "Hijo mío, [que esto] no te aflija; tenemos una expiación que es semejante". "¿Y cuáles?" "La práctica de la caridad"»²; y el estudio de la Ley: «Es más grande el estudio de la Ley que el ofrecimiento de los sacrificios perpetuos»³. Más aún, la meditación sobre los textos relativos a los sacrificios llega a ponerse en pie de igualdad con el ofrecimiento real de antaño: «Todo el que se dedica [al estudio] de la ley del sacrificio de expiación por el pecado, es como si ofreciera este sacrificio de expiación»⁴. De este modo nació la plegaria denominada *seder ha-qorbanot*, que se reza en la oración de la mañana antes de la *'amidah*, y es considerada de autoría divina: «[Dijo Abraham:] "En el tiempo en que no exista el Templo, ¿qué recaerá sobre ellos?" Le dijo [el Soberano del Universo]: "Ya les he regulado el *seder qorbanot*. En el momento en que lo lean ante Mí, me alzo sobre ellos como si ofrecieran sacrificios ante Mí, y les perdono sus culpas»⁵. Como dicha plegaria está formada por pasajes bíblicos (Nú. 28, 1-15 y Éx. 30, 1-21), misnaicos (Zēb. V), talmúdicos (Kēr. 6a; T. J. Yom. IV, 5) y midrásicos (Sifra' I), le permite al orante cumplir el consejo de estudiar la Biblia, la Mišnah y el Talmud: «Que el hombre divida en tres sus años: un tercio con la Biblia, un tercio con la Mišnah y un tercio con el Talmud»⁶.

1.- Sanh. 43b, מי שרעתו שפלה מעלה עליו הבתוב כאילו הקריב כל הקרבנות כולן.

2.- אמר רבן יוחנן אמי לנו שחרב מקום שמכפרים בו עונותיהם של ישראל. אמר לו [רבן יוחנן בן זבאי] בני אל ירע לך יש לנו כפרה אחת שהיא כמותה ואיזה זה גמילות חסדים, 'Abbot de Rabbi Natán IV, 5.

3.- Mēg. 3b, גדול תלמוד תורה מהקרבנות תמידין.

4.- Mēn. 110a, כל העוסק בתורה חטאת כאילו הקריב חטאת.

5.- [אמר אברהם] בזמן שאין בית המקדש קיים מה תהא עליהם אמר לו [רבנו של עולם] כבר תקנתי להם סדר קרבנות בזמן שקוראין בהן לפני מעלה אני עליהם כאילו הקריבום לפני ואני מוחל להם על כל עונותיהם, Ta'a. 27b.

6.- Qid. 30a, לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בתלמוד.

2) El tema de los sacrificios en el *Sefer 'Aḥitub wě-Šalmon*.

Aparece tratado desde una perspectiva histórica y exegético-normativa. Pero, frente al agrio tono polémico del debate sostenido por 'Aḥitub y 'Eger, se presenta bajo la forma de un distendido y didáctico diálogo entre la reina y 'Aḥitub. Lo suscita la soberana, que une dos cuestiones acuciantes para ella (por qué en su isla no se ofrecen sacrificios a Dios, y por qué no es legítimo presentar ofrendas en cualquier lugar) mediante dos propuestas (llamar a un sacerdote apto para el culto, y sacrificar una de sus vacas rojas para obtener las cenizas con que preparar la aspersión lustral). La respuesta de 'Aḥitub parte de las normas emanadas del texto bíblico, pasa por un esbozo histórico del culto sacrificial entre los judíos, y concluye con la exposición de las opiniones de Maimónides y Nahmánides sobre su finalidad. Se inicia una vez desaparecido de escena el personaje cristiano:

«¿Tiene Dios [su] complacencia en el holocausto, la oblación y los sacrificios, en el incienso de perfumes y en los ofrecimientos de cebones? ¿Por qué no construimos un altar para el sacrificio, presentamos sobre él holocausto y oblación, ofrecemos sacrificios pacíficos y rociamos la sangre? Incluso yo traería un ternero íntegro, pues la santa comunidad al salir del mar a tierra firme, se les mandó y advirtió en el Sinaí: "Cuidaréis [de ofrecerme a tiempo] mi ofrenda, mi alimento". Y los piadosos Patriarcas solían dar culto a Dios con sacrificios» (p. 200).

Estas palabras de la reina se apoyan en un argumento exegético y otro histórico. Es de índole exegética la cita de Nú. 28, 2, donde se prescribe la presentación de ofrendas como mandato positivo. Y tiene carácter histórico la referencia a la práctica habitual de los sacrificios

entre los Patriarcas para dar culto a Dios, según figura en Gé. 12, 6-8; 26, 24-25; 28, 10-22; *passim*.

También reviste carácter histórico-exegético la respuesta de 'Aḥiṭub: «Si así lo hacemos y nos acercamos a sacrificar, nuestros sacrificios serán ilegítimos y sacrificios de litigio, porque el culto no es aceptable y adecuado sino por medio de un sacerdote hijo de sacerdote de familia sacerdotal. Y si antiguamente el culto recaía sobre los primogénitos, se les arrebató y se le dio de generación en generación a Aarón y a Pinjás, hijo de su hijo ... y el extraño que se acerque, será muerto» (p. 201). En efecto, tras la erección del Tabernáculo sólo los sacerdotes de legítima estirpe aarónica podían ofrecer sacrificios. El argumento, basado en Éx. 28-29; Nú. 8-9; 18; y 25, 10-13, se halla en Le. Rab. XXII, 5: «Hasta que se erigió el Tabernáculo, estuvieron permitidos los lugares altos y el culto recayó en los primogénitos. Pero desde que se erigió el Tabernáculo, se prohibieron los lugares altos, y el culto recayó en los sacerdotes»¹.

A continuación, las cándidas propuestas de la reina para que se llame a un sacerdote legítimo y se sacrifique una de sus vacas rojas, las rechaza 'Aḥiṭub con una tres argumentos legales irrefutables. Primero, que todo sacerdote ha de purificarse con agua lustral antes de inaugurar su ministerio (vid. Nú. 8, 7). Segundo, que las faltas cultuales se penalizan con la muerte (vid. Le. 10, 1-3). Tercero, que la ceniza de una vaca roja sacrificada fuera de Israel y sin la participación del Sumo Sacerdote, sería considerada profana según lo dispuesto en Nú. 19, 1-10: «Si ofreciéramos este culto, ¿dónde obtendríamos antes agua lustral para asperger? Pues está impuro el que presenta impropia su ofrenda, y merece la muerte porque ha perpetrado una execración ... También en este extremo [de sacrificar una

1.- ער שלא הוקם המשכן היו הבמות מותרות והעבודה בבכורות ומשהוקם המשכן נאסרו הבמות והעבודה בבתים.

novilla roja de los establos de la reina] habría irreverencia, y la ceniza sería considerada ceniza común» (pp. 201-202)

Luego, 'Ahiṭub realiza un resumen histórico del culto sacrificial, acompañado de una breve exposición de la práctica de la oración como equivalente a los sacrificios; y seguido de la afirmación de la pérdida de legitimidad ritual por parte de los sacerdotes.

De la historia del culto sacrificial dice: «Desde que los pecadores fueron arrojados de la Tierra Santa, y la nación escogida la conquistó y repartió, no se pretendió sacrificio de parte de Dios [sino] solamente desde el lugar que escogía, y fue otrora el tabernáculo de Šiloh, que deseó como residencia suya, hasta que fue asolado ... [Entonces] los hombres de aquella generación experimentaron la angustia permanentemente, hasta que llegaron a Nob y a Guibeón, y mientras fueron ritualmente aptos se [les] permitió presentar en lugar alto sólo ofrendas voluntarias y voto[s]. Pero víctimas públicas, sacrificio por el pecado y por las faltas no podían presentar en los lugares altos, [y no pudieron ofrecerlos] hasta que fue construida la Casa Eterna, ... el monte que le fue revelado a Abraham, nuestro padre. Entonces se prohibieron terminantemente los lugares altos y fueron abandonados, incluso más espontáneamente de lo que estaban dispuestos. Y ni aun después de que Israel hubo sido deportado y se dispersó, volvieron a ser autorizados como al principio» (pp. 202-204).

De la oración como equivalente a los sacrificios, dice: «Aportaré a mis palabras una prueba [tomada] de Ananías, Misael y Azarías. Cuando se encontraban en la Cautividad de Babilonia, y fueron sometidos a prueba y resultaron fieles, allí no sacrificaron víctima alguna ni construyeron altar. Sólo ... oraban al Dios de los Cielos tres veces [al día]. Todos los setenta años que allí permanecieron hundidos, no presentaron

oblación ni sacrificio por la culpa, hasta que el escriba Esdras tornó la corona a su antiguo [esplendor] y se restauró y [re]construyó el Templo. Hasta que llegó el malvado Tito y destruyó la capital, y el culto volvió a ser prohibido, y en lugar de este culto se regularon las oraciones que se acostumbraba a decir en todas las comunidades. Ya explicaron los sabios de la Sala Circular: "¿Cuál es el culto que hay en el corazón? Has de decir que éste es la oración"» (pp. 204-205).

Y sobre el estado de ilegitimidad ritual en que se encuentran los sacerdotes, declara: «Tampoco se han conocido sacerdotes legítimos, porque se mezclaron con familias indignas, y desposaron a mujeres impropias y se casaron con mujeres extranjeras. Parte de ellos nacieron ilegitimados [para el sacerdocio] y parte de ellos nacieron de los profanos, y jamás se aclarará el asunto hasta que se presente el [Sumo] Sacerdote para [servirse de] los *'urim wě-tummim*» (pp. 204-205). Estas palabras se apoyan en un sólido argumento legal: que el matrimonio con extranjeras les estaba vedado a todos los judíos según De. 7, 3-4 y Esd. 9-10.

A continuación, la reina demanda una explicación lógica sobre el mandato de la exclusividad del culto sacrificial en la tierra de Israel. Utiliza para ello un argumento exegético tomado de Mal. 1, 11 y un argumento racional basado en la rectitud de intención: «¿Por qué no sería aceptada a Dios una ofrenda en un lugar puro y una oblación pura? ¿Y qué [importa] si presentamos una ofrenda en la India o en Etiopía o, por así decirlo, en Jerusalén, con tal que nuestra intención se dirija a nuestro Padre, que está en los cielos?» (p. 206).

La réplica tiene carácter exegético, y sus argumentos bíblicos y talmúdicos se enmarcan en el motivo midrásico de la singularidad del País elegido por Dios, situado en el centro de la tierra: «Al igual que puso este ombligo en el centro del hombre, así la tierra de Israel es el ombligo del mundo, pues se dice: "Habitantes del ombligo de la tierra" (Ez. 38, 12). La tierra de Israel está en el centro del mundo, y Jerusalén está en el centro de la tierra de Israel, y el Templo está en el centro de Jerusalén»¹ y presto a elevarse hasta el Trono Divino: «Se ensanchará Jerusalén y subirá y alcanzará hasta el Trono de Gloria»².

Responde 'Aḥiṭub: «Ten presente que el País de la Hermosura está en el centro de todos los países y es el punto equidistante de todos los confines, como el corazón del hombre es el más valioso de todos los miembros del organismo, así también él es más valioso que todo [país del] olvido, y por eso lo escogió Dios como heredad ... Y el Monte de la Mirra, Colina del Incienso, es el vértice y la piedra angular situada frente al Trono de la Gloria ... El resto de los países se nutren de los rigores de la impureza, y su atmósfera abunda en polución. ¿Cómo subirán ante el Santo, ¡bendito sea!, como algo grato y cómo aceptará el interior del exterior? Pero el País Elegido se nutre de un lugar de pureza y acude al Abrevadero, y todos sus senderos son preciosos y bellos con tal que no lo mancillen los pecadores ... Así encontramos que dicen los probos sabios: "El clima de la tierra de Israel desarrolla la sabiduría". Pero el clima de la tierra de los gentiles es de difícil olvido y causante de amplia cerrazón y estupidez» (pp. 206-208).

1.- כשם שהטיבור הזה נתן באמצע האיש, כך ארץ ישראל טיבורה של עולם, שנאמר ושבתי על טבור הארץ (יחזקאל לה, יב), ארץ ישראל יושבת באמצעותו של עולם, S. BUBER, *Midraš Tanḥuma' Sefer Wa-Yiqra'*, sección *Qēdošim*, vol. II, p. 78.

2.- עתירה ירושלים להתרחב ולעלות ולהיות מגעת עד בסא הכבוד, Cant. Rab. VII, 5.

La argumentación empleada destaca por las referencias y las figuras de pensamiento. Para empezar, con las expresiones de Ca. 4, 6 *Monte de la Mirra y Colina del Incienso*, alude al monte sobre el que se levantaba el Templo de Jerusalén. Después con la antítesis *hiṣon / pēnimi* (interior / exterior), inspirada en el himno *Melek 'Amun* del segundo día de Roš ha-Šanah, da lugar a un juego de palabras. En efecto, el adjetivo *hiṣoni*, derivado de *hiṣon*, tiene en algunos contextos el significado añadido de *librepensador*, como sucede en Mēg. IV, 8: «El que oculta oro y lo guarda en su bolsillo, he aquí que este es el camino de los librepensadores»¹. Más adelante se refiere a Dios como *Abrevadero*, sugiriendo que es *la fuente del agua viva* (Je. 2, 13) y que en Él está *la fuente de la vida* (Sal. 36, 10). Por último, apunta de nuevo al Midrás, que narra que Adán fue creado donde se levantaría el Templo: «Dijo el Santo, ¡bendito sea!: "He aquí que yo lo creo desde el lugar de su expiación"»². Pero en sus palabras subyace también el pensamiento de Yēhudah ha-Levi, cantor de las excelencias de Israel. Sirvan como ilustración estas citas:

- «El resplandor de la luz divina beneficia a su pueblo y en su tierra»³.

- «Todo el que profetizó no lo hizo sino en ella o por ella .. y ella es la tierra que se llama "delante de Dios", de la que se dice: "Siempre están en ella los ojos de Dios"»⁴.

1.- רש"י define *hiṣonim* en su *Comentario a Mēgillah* 24b: «החולקים אחרי דעתם חוץ מדעת חכמים», "Los que siguen su opinión fuera de la opinión de los sabios".

2.- אמר הקב"ה הרי אני בורא אותו ממקום בפרתו, Gé. Rab. XIV, 8.

3.- מ. GENIZI, *Sefer Ha-Kuzari lē-fi Tirgumo šel Rabbi Yēhudah ibn Ṭibbon, wē-nilweh'elaw Ha-Kuzari ha-Mēforaš mēsugnan lē-'ibrit modernit*, II, 8; Bēne-Bēraq 1973, p. 86.

4.- כל מי שנתנבא לא נתנבא כי אם בה או בעבורה ... והיא הארץ הנקראת: לפני ה', מ. GENIZI, *op. cit.* II, 14; p. 90.

- «La tierra de Israel está en el centro del mundo»¹.

- «Y la tierra de Canaán es especial para el Dios de Israel. Las obras no se cumplen sino en ella, y muchos de los preceptos están excluidos de quien no habita en la tierra de Israel, y el corazón y el alma no son puros y limpios sino en el lugar que conocen que es especial para Dios»².

En este punto tercia el escudero de la reina: «'Aḥiṭub, maestro nuestro, de ti he aprendido, y la lógica lo aprueba y mi opinión está de acuerdo, que Dios no es un cuerpo ni está dotado de materia, y todo el que cree en la corporalidad [divina] es un hereje y un renegado. Y no le captarán los que captan el cuerpo, como el sentido y el accidente, sino que se le ha de llamar simple desde cualquiera de sus lados. Si tal es, ¿qué provecho hay para Él en el culto y por qué instó a la comunidad a ofrecerle perpetuamente víctimas y sacrificios?» (p. 208-209).

El debate se enriquece así con un argumento racional *ad hominem* basado en la formulación maimonideana del principio de la incorporealidad divina, tercero de sus trece artículos de fe: «Él no es un cuerpo y tampoco una fuerza en un cuerpo, y no captarán en él accidentes de los cuerpos, como el movimiento y el reposo y la ubicación»³. Además, estas palabras cumplen la función estructural de permitirle a 'Aḥiṭub exponer las dos interpretaciones principales que se les ha dado a los sacrificios en la

1.- וארץ בגין מיוחדת לאלוהי ישראל, והמעשים לא ישלמו כי אם בה, והרבה מסעות

2.- בטלות ממי שאינו דר בארץ ישראל, והלב והנפש אינם טהורים וזכים כי אם במקום שירעים בו שהוא מיוחד לאלוהים

3.- אינו גוף ולא כוח בגוף ולא ישיגוהו מאורעות הגופים כמו התנועה והמנוחה והמשכן
J. KAFIH, *Mišnah 'im Peruš Rabbenu Mošeh ben Maymon. Maseket Sanhedrin*, cap. X, p. 199.

teología judía, la racional de Maimónides y la judicial de Nahmánides. Según aquél, los sacrificios fueron instituidos por Dios para apartar de la idolatría al pueblo judío; según éste, en reparación de los pecados cometidos:

«En esta razón divergieron dos altas y elevadas eminencias ... Nahmánides y Maimónides. Y [primero] te daré a conocer con brevedad de palabras las ideas de Maimónides ... Decía que cuando los hijos del Íntegro permanecieron largo tiempo inmersos en Egipto y largo tiempo contaminados entre los infieles, veían a éstos en sus días dar culto al Ejército de los Cielos y a sus seducciones y estaban pendientes de la constelación de Aries, que se sume en Libra y asciende. Y vieron que su camino prosperaba y hallaban en su hora el alivio. Por eso, los egipcios no inmolarían ganado ni aunque estuvieran hambrientos, pues abominio para ellos eran los que sacrificaban ... E irrumpió en su corazón la necesidad: que hay en su culto provecho y que en ellos hay reposo y el que se postra ante ellos es como quien se postra ante el Altísimo. ¿No has de ver que los hombres de Alejandría vueltos a Egipto alzaron su voz contra el Profeta? "Desde que dejamos de ofrecer incienso al Ejército de los Cielos, carecimos de todo". Y para alejar aquella perniciosa creencia, cuando los hijos del Íntegro alcanzaron la redención y la salvación, instituyó todo el culto para su Nombre Singular, le mandó a su pueblo ... ofrecerle únicamente a Él fuegos aromáticos. Y se apartaron de la creencia [aquella] hasta que llegaron al sentido, y les mandó presentar dos veces al día corderos de un año como holocausto conforme a su prescripción, de suerte que subieran a Él como algo grato ... Y con la inmolación [de víctimas] para Dios hallaron prosperidad y, por ende, encontraron reposo. De no haber sido por este sentido, posiblemente hubiera habido en ella una raíz productora de veneno y ajeno que habría desviado su corazón para ir por los caminos de los pecadores a dar culto a las estrellas, como vieron en el lugar en que habían crecido, y es de temer que se habrían pervertido» (pp. 209-211).

Se trata de una paráfrasis de la opinión de Maimónides: «Ya dijo la Ley, según la interpretó Onquelos, que los egipcios adoraban a la constelación de Aries. Por esto prohibían matar el ganado, [como] dijo: "Si sacrificamos lo que es abominio de los egipcios" (Éx. 8, 22) ... Y para que se borrara el recuerdo de estas opiniones que no eran verdaderas, nos mandó sacrificar estas tres clases de especies solamente: del ganado mayor, del ganado vacuno y del ganado menor ... Y era uso extendido al que entonces estaban acostumbrados en toda aquella época, y el culto en el que crecieron, sacrificar especies de animales en aquellos templos en los que se levantaban estatuas, y postrarse ante ellas y ofrecer incienso ante ellas. Y los adoradores destacados eran entonces los hombres que se dedicaban al servicio de aquellos templos, hechos para el sol, la luna y las estrellas, como aclaramos. No decretó su sabiduría ... abandonar y cesar todos aquellos cultos, pues entonces habría sido algo que el corazón no piensa aceptar, puesto que la naturaleza humana se inclina siempre a lo acostumbrado ... Y por esto Dios dejó aquellos tipos de culto; los apartó de ser dedicados a las criaturas y a las apariencias que carecen de verdad, y mandó [que se hicieran] para Él»¹.

Prosigue 'Ahitub: «Nahmánides ... desaprobó su opinión y dio al respecto una exposición más aceptable que ésta y más depurada que la flor de harina. Dijo que [Dios prescribió los sacrificios]

1.- כבר אמרה התורה כפי שפירש אונקלוס שהמצריים היו עובדים למזל טלה. מפני זה היו אוסרים לשחוט הצאן, אמר הן נזבח את תועבת מצרים ... ובעבור שימחה זכר אלו הדעות אשר אינם אמתיות, צונו להקריב אלו שלשה מינים לבד, מן הבתמה מן הבקר ומן הצאן ... והיה המנהג המפורסם בעולם כולו שהיו אז הגילין בני העבודה הכוללת אשר גרלו עליה, להקריב מיני בהמות והם אשר היו מעמידים בהם הצלמים ולהשתחוות להם ולקטר לפניהם והעובדים הפרושים היו אז האנשים הנותנים לעבודת ההיכלות ההם העשויים לשמש ולירח ולכוכבים כמו שביארנו. לא גזרה חכמתו ... להניח העבודות ההן כולן ולבטלן, כי אז היה מה שלא יתעלה בלב לקבלו, כפי טבע האדם שהוא נוטה תמיד למורגל ... ומפני זה השאיר השם מיני העבודות ההן והעתיקן *Moreh Nēbukim*, מהיותן לנבראים ולעניינים המיוניים שאין אמתות להם, וצונו לו III, 46 y III, 32, pp. 57 y 45.

puesto que no hay hombre que no peque, bien de pensamiento o de obra o de palabra, y hay quien, veloz de pies, yerra y se aparta del buen camino; quien [realiza] sus obras con rapiña y las manos [suyas] son las manos de Esaú. La sangre es el alma animal, que anhela la perfección para inclinarse tras el camino del deseo con el fin de arrastrar a lo irrigado. Y era de justicia para el alma desenfrenada que ofreciera vida por vida, y la reparación del que [re]conoce una execración dentro de sí mismo es mano por mano, pie por pie. Pero Dios tiene misericordia con su criatura, y aceptó de ella su sacrificio sustitutorio. Y le mandó al hombre presentar una víctima por la maldad de sus acciones y que impusiera las manos sobre ella y confesara [sus pecados] ante su Creador en reparación de los estragos que causó su lengua. Y que quemase con fuego llameante entrañas y riñones, instrumentos del pensamiento, y que abrasara las extremidades en reparación por la carrera de los pies a obrar el mal, y que rociase con la sangre el altar para purificar de taras el alma. Y mandó ofrecer [sacrificios] dos veces cada día, porque el hombre peca cada día: por el mal pensamiento del día expía el del atardecer, y por el de la noche expía el del amanecer» (pp. 211-213).

En este caso resume dos opiniones de Nahmánides; primero, la referente a los sacrificios: «¡Y lejos que no haya ningún provecho y complacencia en los sacrificios, sino el despojo del culto de las estrellas de la mente de los descarriados! Es más razonable escuchar la opinión al respecto de quienes dicen que puesto que los actos de los hombres se concluyen en el pensamiento, la palabra y la acción, Dios mandó que cuando el hombre pecara, ofreciese una víctima. [Que] impusiera sus manos sobre ella por su acción, confesase ante Él [sus pecados] por su palabra, y quemara en el fuego las entrañas y los riñones -que son los instrumentos del pensamiento y del deseo- y las vísceras por las manos y pies del ser humano, que realizan toda su obra. Y [que] rociase la sangre sobre el altar por su sangre en su principio vital. [Lo mandó así] para que pensara el hombre al hacer todo esto que pecó

contra su Dios en su cuerpo y en su alma. Y habría merecido que se derramase su sangre y se quemara su cuerpo si no se hubiera compadecido el Creador, que tomó de él un sustitutivo. Y el rescate de este sacrificio, que sería sangre por sangre, vida por vida, y los miembros principales de la víctima por sus miembros principales víctima ... puesto que la mayoría no se libran de pecar»¹.

Y después, la explicación del intento de las tendencias del alma animal a la bebida, la comida y el apetito sexual (*lo sediento*) por prevalecer sobre el alma racional y sus virtudes (*lo irrigado*): «Y la interpretación de *para que lo irrigado arrastre a lo sediento*: agregar la saciada con la ávida, pues un alma saciada se llama irrigada ... y la ávida se llama sedienta ... Y el sentido es que el alma humana irrigada, que no ansía las cosas malas para ella, cuando penetra en su interior alguna avidez y se llena de ella, entonces agrega a su alma más avidez ... y ansía más cosas malas que no ansiaba al principio ... Si su alma se llena de ansias persistentes y firmes de las que está sedienta, agrega a su alma irrigada con la sedienta, pues ansía y anhela aquello de lo que estaba saciada ... y se vuelven ávidas»².

-
- 1.- וחלילה שלא יהא בהם [בקרבות] שום תועלת ורצון רק שוללת לעבודת נוכחים מרעת השוטים ויותר ראוי לשמוע הטעם שאומרים בהם כי בעבור שמעשי בני אדם נגמרים במחשבה ובדבור ובמעשה, צוה השם כי כאשר יחטא ויביא קרבן יסמוך ידיו עליו כנגד המעשה ויתודה בפיו כנגד הדבור וישרוף באש הקרב והכליזה שהם כלי המחשבה והתאוה והברעים כנגד ידיו ורגליו של אדם, העושים כל מלאכתו וזיוק הרב על המזבח כנגד רמו בנפשו כרי שיחשוב אדם בעשותו כל אלה כי חטא לאלהיו בגופו ובנפשו, וראוי לו שישפך רמו וישרף גופו לולא חסד הכורא שלקח ממנו תמורה ופטר הקרבן הוה שיהא רמו תחת רמו, נפש תחת נפש, וראשי אבריו הקרבן כנגד ראשי רמו, *Comentario a Levítico* 1, 9. אבריו ... בעבור שלא ינצלו הרבים מחטוא תמיד
 - 2.- ופי' למען ספות הרוה את הצמאה להוסיף השבעה עם המתאוה כי נפש שבעה תקרא רוח כענין ורותי נפש הכהנים דשן ועמי את מיבי י'שבעו והיתה נפשם כגן רוח. והמתאוה תקרא צמאה, צמאה לך נפשו והטעם כי נפש האדם הרוה שאיננה מתאוה לדברים הרעים לה כאשר תבא בלבו קצת התאוה והוא ימלא תאוותו אז יוסיף בנפשו תאוה יתירה ... ומתאוה עוד לדברים רעים שלא היתה מתאוה להם מתחלה ... אם ימלא נפשו בתאוות השרירות והחזקות עליו אשר היא צמאה להם, יוסיף נפשו, הרוה עם הצמאה כי יתאוה ויצמא למה שהיה שבע ממנו ... ותשובה כולם צמאות, *Comentario a Deuteronomio* 29, 18.

El primer autor judío en servirse de la clasificación tripartita aristotélica de las almas (vid. *De Anima* II, 2-3, 413a-415a) fue Isaac Israeli en su *Libro de las Definiciones*, escrito en árabe, que cito en la traducción inglesa de A. Altmann y S. Stern¹: «The soul has three ranks. The first is the rank of the rational soul; the second, the rank of the animal soul; the third, the rank of the vegetative soul. The most noble in degree and most excellent in rank among the souls is the rational soul, for it came into being from the shadow of the intellect ... The animal soul is inferior to the rational soul in clarity and the excellence of its rank, for it comes into being from the shadow of the rational soul ... Its characteristics are sense-perception, movement and locomotion ... The vegetative or desiring soul is inferior to the other souls in excellence and in rank, for it comes into being from the shadow of the animal soul ... It is bereft of sense-perception and movement, and keeps to its place upon the earth, and is confined to desire, procreation, nutrition, increase and decrease». Esta clasificación aparece posteriormente en otros escritores. Llama la atención el caso de Abraham bar Hiyya', que usa otra terminología: «Las tres potencias que tiene el alma del hombre son su alma apetitiva, su alma animal y su alma dialéctica»².

Termina 'Aḥiṭub aclarando mediante el Talmud (Pës. 76b y 'A. Z. 66b) y el Targum el antropomorfismo divino que se encuentra en Gé. 8, 21: «Y si el corazón te palpita y el espíritu te arrebató por la palabra "y Dios percibió el grato aroma, ten presente que el aroma no es nada, pero aceptó con complacencia su intención. Y Onquelos tradujo el

1.- *Isaac Israeli: A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*, New York 1958, pp. 41-42.

2.- , שלש כחות אשר לנפש האדם והן נפשו המתאוה ונפשו החיה ונפשו הדברנית , A. POSNANSKI, *Sefer Megillat ha-Megalleh von Abraham bar Chija*, pp. 55-58.

versículo conforme a su sentido: "y su ofrenda fue aceptada con agrado"» (p. 213).

La reina extrae la enseñanza más directa de lo expuesto por 'Aḥiṭub: «Según la opinión del primero, es lógico que la inmolación [de víctimas] está abolida, pues aquella concepción ha cesado en este tiempo. Pero de acuerdo con la razón del segundo, si no lo hubiera prohibido el Omnipresente, recaería sobre nosotros ofrecer holocaustos en abundancia, y no habría de faltar el vino mezclado para expiar las impurezas del alma y para revestir a la manchada con ropas de fiesta» (pp. 213-214).

'Aḥiṭub ha reservado para este momento un argumento exegético y teológico definitivo: que el sacrificio presupone la profecía, y ésta sólo puede darse en Israel: «Ten presente que esta es la regla ... que no hay hombre digno de presentar ofrenda alguna al Altísimo hasta que Dios se le revele y le llegue la profecía ... Sal a buscar entre todos los oferentes, [y verás que] nuestros venerados Patriarcas, que no presentaron ofrenda ni oblación hasta que se hicieron merecedores de la profecía ... Y ésta era la intención de Balaam cuando salió a maldecir al pueblo: después que habló con él por la noche, le ordenó inmolar un novillo y un carnero. Suficiente es para ti con esta exposición, para el sabio con las insinuaciones» (pp. 214-215).

XII.- LA VIDA ULTRATERRENA.

1) Breve exposición de las ideas judías sobre la escatología.

El último tema tratado en el *Sefer 'Ahitub wē-Salmon* es el de la vida ultraterrena. De nuevo es la reina quien lo suscita, y 'Ahitub quien lo desarrolla de manera didáctica.

La doctrina rabínica sostiene que el alma es creada antes del cuerpo: «Los cielos son morada de Tu residencia ... y depósito de bendición y ... de los espíritus y almas que van a ser creados»¹, y que Dios une ambos en el momento de la concepción: «Tres colaboradores hay en [la formación del] ser humano: el Santo, ¡bendito sea!, su padre y su madre. Su padre aporta el semen, del que son los huesos, los tendones, las uñas, el cerebro que hay en su cabeza y la córnea que hay en su ojo. Su madre aporta el embrión, del que son la piel, la carne, el cabello y la pupila que hay en el ojo. Y el Santo, ¡bendito sea!, pone en él el espíritu, el alma, las bellas facciones, la vista del ojo, la audición del oído, la palabra de la boca, el caminar de los pies, la sabiduría y el entendimiento»². Al morir, los difuntos entran en el denominado '*olam ha-ba*' (el mundo venidero).

Según la opinión más extendida, tras la muerte viene un periodo de doce meses en que el alma permanece ligada de algún modo al cuerpo hasta que éste se descompone por completo y aquélla retorna al lugar de donde fue tomada. Este tiempo es considerado de purificación en

1.- Hag. 12b. , השמים מכון שבתך ... וגו' ברבך ... ורוחות ונשמות שעתיד להיעראות.

2.- שלשה שותפין יש בארם הקב"ה ואביו ואמו אביו מזריע הליבן שממנו עצמו וגידים וצפרנים ומוח שבראשו ולבן שבעין אמו מזרעת אורם שממנו עור ובושר ושערות ושחור שבעין והקב"ה נותן בו רוח ונשמה וקלסתר פנים וראיית העין ושמיעת האוזן ודבור פה והלך רגלים ובינה והשכל , Nid. 31a.

unas fuentes: «El alma recibe un año para afligirse»¹, y de goce en otras, porque «los justos comerán en platos de oro»², «el Santo, ¡bendito sea!, les preparará a los justos un banquete con la carne del Leviatán»³, y beberán «el vino reservado [hecho] con las uvas de los seis días del principio del mundo»⁴. Tras dicho periodo, «las almas de los justos [quedan] depositadas bajo el Trono de la Gloria»⁵. Al término de la era mesiánica, alma y cuerpo vuelven a unirse, porque tienen lugar la resurrección de los muertos y el Juicio Final: «El Santo, ¡bendito sea!, toma el alma, la junta con el cuerpo y los juzga a una»⁶. Entonces se reciben los premios y castigos definitivos que inauguran el mundo venidero propiamente dicho.

R. 'Aqiba' cree que todos se salvarán, hasta los malvados después de sufrir su castigo de doce meses: «La condena de los malvados a la Gehenna es de doce meses»⁷. En otro pasaje se declara que los archimalvados tendrán una pena sin fin: «Los herejes, los traidores y los epicúreos que no creyeron en la Ley ni en la resurrección de los muertos ... y pecaron e hicieron pecar a muchos, como Jeroboam ben Nabaṭ y sus compañeros, bajan a la Gehenna y son condenados a ella para siempre»⁸. Pero el Midrás expone que Dios destruirá las almas de los malvados para ahorrarles el castigo eterno: «R. Yanna'y y R. Sim'ón ben Tarfon dicen: "No hay Gehenna, sino un día en el que Él destruye a los malvados"»⁹.

1.- שנה לצעוריה נפשיה קביל עליה , R. H. 12b.

2.- עתיד צדיק האכלי אפתורא דרהבא , Ta'a. 25a.

3.- עתיד הקב"ה לעשות סעודה לצדיקים מבשרו של לויתן , B. B. 75a.

4.- יין המשומר בענביו מששת ימי בראשית , Bēr. 34b.

5.- נשמתן של צדיקים גנוזות תחת כסא הכבוד , Šab. 152b.

6.- הקב"ה מביא נשמה וזורקה בגוף ורן אותם כאחד , Sanh. 91b.

7.- משפט רשעים בגיהנם שנים עשר חדש , 'Eduy. I, 10.

8.- המינים והמסורות והאפיקורסים שבפרו בתורה ושכפרו בתחיית המתים ... ושחטאו והחטיאו את הרבים כגון ירבעם בן נבט וחביריו יורדין לגיהנם ויודונין בה לדורו והחטיאו , R. H. 17a.

9.- רבי ינאי ור' תרזיהון אמרין אין גיהנם אלא יום שהוא מלהט את הרשעים , Gé. Rab. VI, 6.

Esta visión supernaturalista de la vida ultraterrena aparece espiritualizada en algunos textos como el siguiente, donde se cifra el mayor goce en el disfrute del resplandor de la Presencia Divina: «En el mundo venidero no hay comida ni bebida, ni reproducción ni multiplicación, ni debate ni envidia, ni odio ni rivalidad, sino que los justos se sientan con coronas en su cabeza y gozan del esplendor de la Šēkinah»¹.

Sobre la base de la tradición, filósofos y teólogos recalcaron la creencia en la resurrección, como Saadia Gaón: «Los hijos de Israel creen que el Creador, ¡bendito y ensalzado sea!, rsucitará a los muertos en la hora de la redención ... Resucitará el Creador a los muertos y hará que el alma retorne con el cuerpo»². Nahmánides insiste en que el fin último del ser humano es la felicidad eterna del mundo venidero: «Que la raíz más grande es la vida del mundo venidero ... Ahora volvamos al mayor premio, que es el mundo venidero»³. Y Baḥyah ibn Paqudah acentúa el carácter espiritual de la misma: «El premio del mundo venidero no tiene como finalidad sino unirse a Dios y aproximarse a su excelsa luz»⁴.

Con todo, la expresión talmúdica *el mundo*

-
- 1.- העולם הבא אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא פריה ורביה ולא משא ומתן ולא קנאה , ולא שנאה ולא תחרות אלא צדיקים יושבין ועטרתיהם בראשיהם ונהנים מזיו השכינה , Bēr. 17a.
 - 2.- בני ישראל מאמינים כי הבורא יתברך ויתעלה יחיה מתיהם בעת הגאולה ... יחיה , *Sefer 'Emunot wē-De'ot* IX, 5; p. 147.
 - 3.- שהעיקר הגדול הוא חיי העולם הבא ... עבשין נחזור לשכר הגדול שהוא לעה"ב , *Ša'ar ha-Gēmul*, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol. I, pp. 294 y 299.
 - 4.- שגמול העולם הבא אין תכליתו אלא להרבה באלהים ולהתקרב אל אורו העליון , M. HYAMSON, *Duties of the Heart. Translated from the Arabic by Jehudah ibn Tibbon* IV, 4; vol. I, p. 354.

venidero resulta equívoca, pues designa tanto el estado inmediato que sucede a la muerte, como la era escatológica que se inaugura con la resurrección de los muertos y el Juicio Final al concluir el reinado del Mesías. Yosef Albo lo explica en estos términos: «Y el estado que le viene al hombre inmediatamente después de la muerte durante doce meses se denomina *Jardín del Edén* en la lengua de nuestros sabios, de bendita memoria ... Y, sin embargo, en la expresión *mundo venidero* hay otro estado que se denomina también *mundo venidero* simplemente, y le viene al hombre después de la resurrección de los muertos»¹.

La distinción no es baladí porque a partir de Maimónides surgieron diferencias a la hora de enfocar el asunto de la resurrección de los muertos. En su Comentario a la Mišnah, el sabio cordobés hace de la resurrección uno de los principios de la fe judía: «El principio trece es la resurrección de los muertos»². Sin embargo, en el Mišneh Torah no la menciona: «En el mundo venidero no hay cuerpo ni realidad corporal, sino sólo las almas de los justos sin cuerpo, como los Ángeles del Servicio. Dado que en no hay cuerpos, tampoco hay en él comida, ni bebida, ni cosa alguna de todas las cosas que necesitan los hombres en este mundo»³. Y en el capítulo cuarto su Epístola sobre la Resurrección sostiene que ésta será sólo temporal: «Esta es la resurrección de los muertos: volver el alma al cuerpo después de la muerte ... Y así nos parece a partir de aquellos pasajes que estos

1.- והמדרגה הבאה לו לאדם מיד אחר המות תוך י"ב חדש היא הנקראת בלשון רבותינו ז"ל גן עדן, ... ואולם יש בלשון העולם הבא מדרגה אחרת תקרא גם כן העולם הבא וזהו באה לאדם אחר תחיית המתים, I. HUSIK, *Sefer ha-Ikkarim*, IV, 2; vol. IV/2, pp. 309 y 311.

2.- J. KAFIH, *Mišnah 'im Peruš Rabbenu Mošeh ben Maymon. Maseket Sanhedrin*, vol. IV, pp. 195ss.

3.- העולם הבא אין בו גוף וגויה אלא נפשות הצדיקים בלבד בלא גוף כמלאכי השרת. הואיל ואין בו גויות אין בו לא אכילה ולא שתיה ולא דבר מכל הרברים שגופות הו"א צריכין להן בעולם הזה, בני אדם צריכין להן בעולם הזה, *Sefer ha-Madda' Hilkot Těšubah* VIII, 2; vol. I, pp. 116ss.

hombres cuyas almas volverán a sus cuerpos, comerán y beberán y engendrarán y morirán tras muy larga vida, como la vida que se encuentra en los días del Mesías. Y sin embargo, la vida tras la que no hay muerte es la vida del mundo venidero, puesto que no hay en ella cuerpo ... que el mundo venidero son las almas sin cuerpo, como los ángeles»¹.

Abraham ben David de Posquières condenó la opinión maimonideana como próxima a la de quienes niegan la resurrección: «Las palabras de este hombre son a mis ojos cercanas a las de quien dice que no hay resurrección de los muertos para los cuerpos, sino sólo para las almas»². Nahmánides, en cambio, intentó conciliar las posturas enfrentadas. Así afirma que el conflicto se origina en buena medida porque Maimónides entiende en sentido lato la expresión *mundo venidero* como el orden de cosas que se inicia tras la muerte; que sólo pretendía trasladar el centro de atención desde el cuerpo al alma; y que lo importante es que expresa su creencia en la resurrección: «De la intención del *rab*, de bendita memoria, parece que en él [la expresión] *el mundo venidero* se emplea para todos los mundos de las almas y para todo el que llega a ellos para siempre. Y he aquí que cree de verdad que la resurrección de los muertos es uno de los principios de la Ley. La intención en él es que el alma volverá al cuerpo por voluntad del Creador, y saldrán las almas del mundo venidero y volverán al cuerpo en los días de la resurrección, y gozarán aquellos hombres que merezcan [alcanzar] el bien de ese mundo en los días del Mesías ... pero después el *rab*,

1.- זאת תחית המתים, הוא שוב הנפש לגוף אחר המות ... וכן יראה לנו מן המאמרים ההם שאלו האנשים אשר ישובו נפשותם לגופות ההם יאכלו וישתו וישגלו ויולידו וימותו אחרי חיים ארוכים מאד בחיים הנמצאים בימות המשיח. ואמנם החיים שאין מות אחריהם הם חיי העולם הבא, אחר שאין גוף בהם ... שהעולם הבא נפשות מבלי גופות M. D. RABBINOWITZ, 'Iggerot ha-RaMBaM, Jerusalem 1976, pp. 364ss.

2.- רברי האיש הזה בעיני קרובים למי שאומר אין תחית המתים לגופות אלא לנשמות רברי האיש הזה, *Haśśagot ha-RABaD le-Hilḳot Tēšubah* VIII, 2, en *Mišneh Torah. Sefer ha-Madda'*, vol. I, p. 116.

de bendita memoria, tomó en consideración la muerte del Mesías y de su generación, y que sus almas [gozarían] del mundo venidero sin cuerpo»¹.

2) El tema de la vida ultraterrena en el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*.

La reina inicia el debate sobre la vida ultraterrena con un argumento racional: tras la muerte de nada le sirve al ser humano la estancia de doce meses en el Jardín del Edén, toda vez que los órganos sensoriales han perdido su capacidad para gozar de los deleites del lugar: «He aquí que oigo de tu boca y me comunicas al oído que después de la muerte ganaremos el Jardín del Edén ... Había una tradición en nuestras manos: que el Jardín del Edén aquel es un exuberante lugar. Allí hay árboles frondosos, frutos y flores, en uno de los extremos de la zona de oriente. Ahora, aleccióname: ¿de qué servirá el irrigado y húmedo jardín cuando mi cuerpo se haya descompuesto y disgregado en la tumba, todos los sentimientos hayan desaparecido y los cinco sentidos se hayan separado? ¿Qué utilidad hay en las fragancias de sus hierbas, así perfumen como el bálsamo, o en el sabor de sus frutos, así sean dulces como el maná? ¿Qué ganancia tendrá mi ser, ya permanezca en medio del Jardín o en la cumbre de la montaña como ave migratoria, después de que hayan perecido los instrumentos del alma?» (pp. 215-216).

1.- יראה מבונת הרב ז"ל שהעולם הבא אצלו משמש לכל עולמי הנפשות, ולכל המגיע אליהן לערי ער. והנה מאמין באמת שתחתית המתים שהוא עיקר מעיקרי התורה הבונה בו שתשוב הנפש לגוף ברצון הבורא, ויצאו הנשמות מן העולם הבא וישובו לגוף בימי התחייה, ויתעדנו האנשים ההם הזוכים בטובת העולם הזה בימות המשיח ... אבל אחרי כן יגזור הרב ז"ל מיתה על המשיח ועל חורו ויהיו נפשותיהן בטוב העולם הבא בלא גוף , *Ša'ar ha-Gēmul*, en H. D. CHAVEL, *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol. II, p. 299.

Narra la Biblia que el Edén estaba situado en el Oriente: «Y el Señor Dios plantó un jardín en Edén, al oriente»¹. Y el Midrás glosa la frase anterior con estos términos: «Este Edén es un lugar especial de la tierra, y ninguna criatura sabe dónde está. Y el Santo, ¡bendito sea!, revelará su camino a Israel en los días del Rey Mesías. Y planto en él el Santo, ¡bendito sea!, un jardín, y en él están toda clase de frutos y toda clase de delicias que fueron creados en los seis días del principio»². Y en el Talmud se afirma que la fragancia que despidе el Jardín del Edén es el antídoto contra el aliento mortal del Leviatán: «En el momento en que el Leviatán está hambriento, saca aliento de su boca y hace hervir todas las aguas que hay en las profundidades, pues se dice: "Hace hervir el mar como una olla". Y si no introdujera su cabeza en el Jardín del Edén, ninguna criatura podría soportar su olor»³.

'Aḥitub responde a la objeción de la reina: «Señora mía, que el mayor salario y la mejor finalidad es la vida del mundo venidero ... y es únicamente para el alma, cuando el alma se hace acreedora de retornar al lugar del que fue tomada. Ésta es la heredad y éste es el reposo, pues gozará del esplendor de su Creador y tendrá alegría y luz, pues regresará bajo el Trono de la Gloria a la casa de su Padre, como en su adolescencia, si lo merece ... Y si hubiera sido tomada entonces, inmediatamente después de la separación del cuerpo, hacia arriba, al reposo y la heredad, el alma, que está avecindada en casas de barro, no habría podido recibir el esplendor del Altísimo ni morar en lo elevado del arcano y alcanzar la luz terrible, del

1.- וַיֵּשֶׁב ה' אֱלֹהִים בְּעֵדֶן מִקֶּדֶם , Gé. 2, 8.

2.- עֵדֶן זֶה מָקוֹם מְנוּחָה מִן הָאָרֶץ וְאֵין כָּל בְּרִיָּה יוֹדַעַת הַיָּכֵן הוּא וְעֵתִיד הַקִּבְּיָה לְגִלּוּת רַבְּבוֹ לְיִשְׂרָאֵל בְּיָמֹת הַמֶּלֶךְ הַמְּשִׁיחַ. וַיֵּשֶׁב בּוֹ הַקִּבְּיָה גַּם זָכוֹ כָּל מִינֵי פִירוֹת וְכָל מִינֵי מַעֲדָנִים שֶׁנִּבְרְאוּ בַּשֵּׁשֶׁת יָמֵי בְּרָאשִׁית , M. MARGULIES, *Midraš ha-Gadol on the Pentateuch. To Genesis 2, 8-9*, Jerusalem 1947 [reed. 1975], vol. I, p. 80.

3.- בַּשָּׁעָה שְׁלוּחֵתָן רָעַב מוֹצִיא הַבַּל מִפִּיָּו וּמִדַּתִּיחַ כָּל מִימֹת שְׁבַמְצוּלָה שֶׁנֶּאֱמַר יִרְתִּיחַ כֶּסֶד , B. B. 75a. מְצוּלָה וְאַלְמָלָא מְכֻנִּים רָאשׁוֹ לֵגַן עֵדֶן אֵין כָּל בְּרִיָּה יָכוֹלָה לַעֲמוֹד בְּרִיחָו.

mismo modo que daña a un enfermo de la vista para percibir la luz. Porque en su unión al cuerpo se revistió de materialidad y siempre se gozó con él. Y, como a un enfermo del que se ha apoderado la fiebre, si se le proporcionan inmediatamente cosas muy frías, se disgrega su organismo; antes bien es necesario apartarlo poco a poco de la temperatura accidental a la temperatura natural, pero no quiere, y el médico le lleva despacio a su vigor, y le cura ... Así el Santo, ... que es verdaderamente el médico y conoce las enfermedades de las almas, ... creó el Jardín, el más selecto de los lugares, y sus frutos, cuyas virtudes le fueron veladas [al hombre]; y los cuatro ríos, que son la fuente de lo grato, para ser sede de la delicia y tabernáculo de las almas que merecen contemplar lo grato después de la muerte. Y aquel lugar que el Omnipresente ideó se denomina *Jardín Terrenal del Edén*, adonde irá el espíritu y donde descansarán los exhaustos de fuerzas y recibirán la delicia y la bondad, manantial de este mundo y del mundo venidero, durante doce meses hasta que el cuerpo se haya consumido y se transforme en polvo, y el alma olvide su morada y no se lamente por su palacio» (pp. 217-219).

La idea fundamental expresada en estas palabras es que, en razón de su mutuo apego, la separación del alma y del cuerpo no debe resultar brusca y repentina. Ya aparecía esbozada en el Talmud: «Todos estos doce meses su cuerpo permanece y su alma sube y baja»¹. Pero fue Saadia Gaón el primero que la esgrimió como argumento completo: «Y al principio de la separación, el almá estará un tiempo sin descanso, hasta que se disgregue el cuerpo ... al igual que le es duro al hombre cuando su casa, en la que vivía, es destruida y se convierte en cardos y abrojos»². Sin embargo, la formulación de la misma en el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* está más cercana a

1.- כל ירב חרש גופו קיים ונשמחו עולה ויורדת , Šabb. 152b.

2.- ובתחלת זמן הפרוד תעמוד הנפש זמן מבלי מנוחה עד שיכלה הגוף ... כאשר יקשה לאדם כשהוא ביתו אשר היה שוכן בו חרב ועולה שמיר ושית , *Sefer 'Emunot wē-De'ot* VI, 7; p. 114.

la de Yosef Albo: «El día de la muerte, aunque el hombre cambia a una realidad más honrosa y más excelente, y a un esplendor inalcanzable que es imposible al intelecto del hombre valorar por estar hundido en la materia, he aquí que se lamenta por la muerte con una pena asombrosa. No por ser arrancado de la existencia a la inexistencia, como piensan los que dicen que para el intelecto humano no hay existencia fuera del cuerpo, sino porque el apartarse de lo acostumbrado le es duro al hombre hasta que [por él] es percibido y se acostumbra poco a poco aquello a lo que no está acostumbrado. Y por esto dijeron nuestros sabios, de bendita memoria: "Todos estos doce meses su cuerpo permanece y su alma sube y baja", esto es, porque le es duro apartarse de las cosas corporales a las que estaba acostumbrada»¹. Considero que la alegoría del enfermo de la vista y del que padece fiebre es original del autor de la obra.

Aunque en la última intervención de 'Ahitub asoman las líneas maestras de la doctrina tradicional, no figura en absoluto la resurrección de los muertos. El hecho tal vez sea imputable a las inclinaciones maimonistas del autor, que ya manifestó en la exposición de los principios de la fe judaica al inicio de la obra. Si así fuera, resulta paradójica la atención que le presta a los goces sensoriales del primer estadio de la binaventuranza ultraterrena, cuya eternidad tácitamente afirma.

1.- ביום המות אף אם ישתנה האדם למציאות יותר נכבד ויותר מעולה ולוזהר בלתי מספיק שאי אפשר לשכל האדם לשער בהיותו שקוע בחומר, הנה הוא מצטער במות צער נפלא, לא להיותו נעתק מן המציאות אל ההעדר, כמו שיחשבו האומרים שאין מציאות לשכל האנושי בזולת הגוף, אבל לפי שההעתק מן המורגל יקשה על האדם עד שיורגש ויורגל מעט מעט במה שלא הורגל, ובעבור זה אמרו רבותינו ז"ל על נפשות הצדיקים, כל י"ב חדש נשמה עולה ויורדת, כלומר לפי שיקשה עליה להעתק I. HUSIK, *Sefer ha-Ikkarim* IV, 32; vol. IV/2, pp. 317-318.

LA GEOGRAFÍA DEL SEFER 'AḤIṬUB WĒ-ŠALMON.

1.- La isla.

Se inicia y concluye la acción en una isla situada *allende el país de Ḥawilah* (p. 4). Según la etimología más aceptada¹, el término deriva de *ḥol* (arena). Si se acepta la propuesta, hay que interpretar la palabra desde el punto de vista morfológico como perteneciente al grupo de nombres con esquema *qaṭīl* para el masculino y *qēṭilah* para el femenino, los cuales son generalmente adjetivos o nombres de acción². Sea como fuere, este topónimo figura en distintos pasajes bíblicos:

- En relación con el Edén: «Y un río salía del Edén para irrigar el jardín, y desde allí se dividía formaba cuatro brazos. El nombre de uno es Pisón, que es el que rodea todo el país de Ḥawilah, donde se encuentra el oro»³.
- Como nombre de uno de los hijos de Kuš: «E hijos de Kuš son Sēba', Ḥawilah, Sabtah, Ra'mah y Sabtēka'»⁴.
- Como nombre de un hijo de Yoqṭan, tataranieta de 'Eber: «Y 'Ofir, Ḥawilah y Yobab. Todos estos son hijos de Yoqṭan»⁵.
- Como límite del territorio ocupado por Ismael y sus descendientes: «Y habitó desde Ḥawilah hasta Šur, que está frente a Egipto»⁶.
- Como escenario de una victoria de Saúl sobre los amalecitas: «Y Saúl abatió a Amalec desde Ḥawilah, según entras a Šur, que está frente a Egipto»⁷.

1.- Vid. F. BROWN - S. R. DRIVER - C. A. BRIGGS, *A Hebrew and English Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1907 [reed. 1974], s. v.

2.- Cfr. R. MEYER, *Gramática del hebreo bíblico*, p. 148; y M. H. SEGAL, *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, pp. 103-104.

3.- ונהר יצא מערן להשקות את הגן ומשם יפרד והיה לארבעה ראשים שם האחר פישון , Gé. 2, 10-11. הוא הסבב את כל הארץ החוילה אשר שם הזהב

4.- ובני כוש סבא וחווילה וסבתה ורעמה וסבתבא , Gé. 10, 7 y I Cr. I, 9.

5.- ואת אופר ואת חווילה ואת יובב כל אלה בני יקטן , Gé. 10, 29 y I Cr. I, 23.

6.- וישבנו מחווילה עד שור אשר על פני מצרים , Gé. 25, 18.

7.- ויך שאול את עמלק מחווילה בואך שור אשר על פני מצרים , I Sa. 15, 7.

Estos pasajes y la propia etimología del topónimo invitan a localizar Hawilah en la zona del Juzestán, parcialmente desértica (Gé. 2, 11; Gé. 10, 29; Gé. 25, 18 y I Cr. 1, 23); o en la península de Arabia (Gé. 10, 7 y I Cr. 1, 9); o bien en el desierto sirio-arábigo (I Sa. 15, 7). El contexto del *Sefer 'Aḥiṭub wě-Ṣalmon* invita a inclinarse por la primera o segunda de las posibilidades expuestas, y la historia viene en apoyo de ambas hipótesis. Por una parte, numerosas comunidades judías se asentaron en la región del golfo Pérsico durante la época medieval, particularmente en el Juzestán y su capital Ahvaz¹. Por otra parte, una dinastía judía gobernó el reino de Himyār en el sur de Arabia desde finales del siglo IV hasta comienzos del siglo VI². Además, el Juzestán, Omán y el Yemen fueron terminales de un intenso tráfico marítimo con Asia oriental. En el siglo XIV el geógrafo Ibn Baṭṭuta documenta la existencia de rutas que conducían desde China y algunas islas del Índico a la costa de Malabar en la India, y desde aquí hasta las regiones del Golfo Pérsico: «Se llama Kuwayl y es uno de los más grandes sultanes del Malabar, dueño de numerosos barcos que viajan al Yemen, Omán y Fars ... Emprendimos viaje a la ciudad de Calicut, uno de los mayores puertos de la costa de Malabar, donde atracan los navegantes de China, Java, Ceilán, las Maldivas, el Yemen y Fars, donde se reúnen mercaderes de las más remotas regiones»³.

Como última posibilidad de localización de Hawilah queda la India. El fundamento para ello lo proporcionan Flavio

-
- 1.- Vid. W. J. FISCHER, "The Region of the Persian Gulf and its Jewish Settlements in Islamic Times", *Alexander Marx Jubilee Volume* [English Section], New York 1950, pp. 203-230.
 - 2.- Cfr. P. M. HOLT - A. K. LAMBTON - B. LEWIS, *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970; vol. I, pp. 13-14.
 - 3.- S. FANJUL - F. ARBÓS, *Ibn Baṭṭuta: A Través del Islam*, Madrid 1987, pp. 651 y 653.

Josefo y el Targum. Josefo identifica el río Pisón –que riega el país de Hawilah según Ge. 2, 11– con el Ganges: «Pisón: el nombre significa multitud. Fluye en la India y desemboca en el mar. Es llamado Ganges por los griegos»¹. Y el Targum Pseudojonatán traduce Hawilah por *Hindike* (la India) en Gé. 2, 11: «El nombre de uno es Pisón, que es el que circunda todo el país de Hindike, donde está el oro»².

En el Índico occidental no existe isla ni archipiélago que destaque por su tamaño ni por nada especial. Así pues, tanto si se localiza el país Hawilah en la zona del Golfo Pérsico, como si se hace en la India, parece razonable ubicar la isla de *allende el país de Hawilah* en el Índico oriental, y considerar que ha de tratarse de alguna del grupo formado por las Maldivas-Laquedivas, Ceilán y Java-Sumatra-Borneo. Al llegar a este punto, el relato de Benjamín de Tudela puede ayudar en la identificación de la misma, pues se ocupa con cierta extensión de los asentamientos judíos existentes en la costa de Malabar. Entre otras cosas, dice: «En Cawlam está el comienzo del reino de los adoradores del sol. Ellos son hijos de Kuš y observan las estrellas. Todos son negros y tienen fe en el sol ... y adoran al sol ... Y desde allí hay veintitrés días de camino por mar a la isla de Berig, cuyos habitantes son adoradores del fuego»³.

Creo que la mención de los *adoradores del sol* y de los *adoradores del fuego* invita a proponer Ceilán como la isla a la que se refiere el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon*. En efecto, al principio de la

-
- 1.- Φεισὼν μὲν σημαίνει δὲ πληθὺν τοῦνομα ἐπὶ τὴν Ἰνδικὴν περὶ τοῦτον ἐκδίδωσιν εἰς τὸ πέλαγος ὑπὸ Ἑλλήνων Γάγγης λεγόμενος, H. S. THACKERAY, *The Jewish Antiquities*, I, 1, 3; London 1930 [reed. 1968]; p. 18.
 - 2.- שום חר פישון הוא המקור ית כל ארע הערקי דתמן דהבא .
 - 3.- לקאולם היא תחלת מלכות עובדי השמש והם בני בוש והם חזים בבוכבים וכולם שחורים ובעלי אמונה במשא ומתן שלהם ... והם עובדים לשמש ... ומשם בג' יום , דרך ים לא' ברג. והם שוכניה עובדי אש , M. N. ADLER, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, New York 1907, pp. 58-59.

narración se lee: «Dijeron que en una de las islas que están bajo los pilares [del orbe], allende el país de Ḥawilah, había una ciudad grande, y a derecha e izquierda tenía en torno a ella una muralla de fuego, pues la rodeaba un torrente incandescente día y noche como un carbón. Sus habitantes estaban dotados de dos elementos, fuego y aire, entremezclados y separados de la tierra ... para algunos sus veredas eran errabundas y no conocían a su Creador ... y otros servían al sol» (pp. 6-8). Los detalles concuerdan: Ceilán era una estación marítima conocida por diversas rutas de navegación Golfo Pérsico, y está situada allende el país de Ḥawilah, no importa dónde se localice éste. Además, el texto narra que 'Ahitub regresa a la isla desde la India: «Llegó hasta el país de la India, y pernoctó en la ciudad de Šaḥalia'. Desde allí viajó a la isla de la brasa, atravesó el torrente, regresó a su lugar y a su tierra, y Dios satisfizo su deseo» (p. 58). En este sentido, hay que decir que a lo largo de la costa de Malabar florecieron prósperas comunidades en ciudades como Cawlam (Quilón), Kozikode (Calicut), Shinkali, Cranangore, y una llamada *Shaliai*¹.

2) El recorrido de los tres protagonistas hasta su separación.

Con licencia de la reina, 'Aḥitub, Šalmon y 'Eger abandonan la isla rumbo al país de Ḥawilah, sin que se precise cómo, ni cuánto tardaron. Llegan hasta Kalah, y allí se separan (vid. *supra*, p. 14). La Kalah bíblica (vid. Gé. 10, 12) es la Nimrud excavada por Layard y Mallowan, situada en el Iraq septentrional. En el *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon* me parece que el nombre de Kalah designa a Mosul, emporio comercial desde la época abbasí (siglo VIII), situada a orillas del Tigris y cerca del emplazamiento de la antigua Kalah. Probablemente los tres emisarios reales se presentaron allí remontando el curso del Tigris y haciendo un alto en Basora y en Bagdad.

1.- Vid. *Encyclopaedia Judaica*, vol. 8, s. v. *India*, col 1355.

3) El itinerario de Šalmon.

Producida la amistosa separación de sus compañeros, Šalmon «marchó por el mediodía, frente al torrente Pisón» (p. 15). Este es el nombre que se le da en Gé. 2, 11 al río que riega el país de Hawilah. Su identificación depende de la ubicación de la región que baña. Si se localiza Hawilah en el Juzestán, el río Pisón designa muy probablemente al Wadi Kerkah. Si se localiza en Arabia, al Wadi al-Dawasir. Si se localiza en el desierto sirio-arábigo, al Wadi ar-Rummah. Si se localiza en la India, al Ganges, como hace Josefo. No falta, por último, quien identifique el Pisón con el Nilo, como Raši: «Pisón es el Nilo, el río de Egipto»¹. Puesto que -a mi juicio- Hawilah designa en el texto al Juzestán o a la península de Arabia, el Pisón tiene que designar al Wadi Kerkah o al Wadi al-Dawasir.

En cualquier caso, queda claro que Šalmon se dirigió hacia el sur, como narra el texto: «Šalmon recorrió todo el país de Sidón y llegó hasta el monte Ši'on, y todo el país de Chevaliers hasta el Šiḥor. Dejó atrás el Jordán, pasó por el camino de Bet-Horón, y llegó a Hebrón. Allí vio la gran cueva, la llamada Cueva de Makpelah, en donde fueron sepultados los Patriarcas ... Allí siempre estaban ardiendo unas linternas» (p. 16). Cabe suponer que Šalmon pasara desde Mosul a Damasco como etapa previa a su recorrido por el Líbano de este a oeste (desde Sidón hasta el monte Ši'on) y de norte a sur (desde Chevaliers hasta el Šiḥor). Luego se encaminó más al sur hasta llegar a Hebrón. En cualquier caso, Sidón es una de las históricas ciudades fenicias, emplazada en la costa centro-meridional del Líbano. Respecto del monte Ši'on, en De. 3, 8-9 se menciona en relación con los sidonios; se trata del monte Hermón a juzgar por la glosa de De. 4, 48.

1.- פִּישׁוֹן הוּא נִילוֹס נַהַר מִצְרַיִם , *Comentario a Génesis 2, 11.*

Crac des Chevaliers es el nombre dado por los cruzados a la fortaleza de Qal'at al-Ḥusn, que dominaba la comarca de Trípoli en el norte del Líbano. En Jos. 19, 26 se denomina Šiḥor al río que marca la frontera de la tribu de Ašer, la cual ocupaba el territorio correspondiente a la Galilea occidental de nuestros días, limítrofe con el Líbano. Por Jos. 16, 3-5; 18, 3-4 y 21, 22; y I Cr. 6, 68 se sabe que el camino de Bet-Horón unía las tierras de la montaña de Efraím con Jerusalén. Al sur de esta ciudad se encuentra Hebrón, en árabe Al-Jalīl, ciudad santa para judíos y musulmanes porque en ella reposan los restos de los Patriarcas.

El recorrido que conduce a Ṣalmon hasta Hebrón se asemeja al que hiciera en su día Benjamín de Tudela, que arribó hasta allí desde Trípoli pasando por Beirut, Sidón, Sarepta, Tiro, Acre, el valle del Ayalón, Guibeón y Jerusalén: «Y desde allí [Beirut] hay un día a Ṣedah, que es Sidón; ... y desde allí hay medio día hasta Sarepta, que pertenece a Sidón. Y desde allí hay medio día hasta la Nueva Tiro ... y hasta el monte Hermón, su límite, hay un recorrido de tres días ... Y allí en la Cueva [de la Makpelah] encienden una linterna, y uno y otro día y cada noche [alumbra] sobre las tumbas»¹. No creo que sea una mera coincidencia la descripción de las lámparas que iluminan continuamente las tumbas de los Patriarcas.

Y cuando la reina requiere el arbitraje de Salmon en la disputa que 'Aḥiṭub y 'Eqer sostienen, Ṣalmon se refiere a otros lugares de su itinerario, seguramente en el viaje de retorno a la isla, extremo que se infiere del texto para soslayar la elipsis: «Cuando estuve en el país de la India y quise atravesar el río Sabbathion y entrar en el país de

1.- ומשם [בירות] יום אחד לצירה והיא צידון ... ומשם חצי יום לצרפתה אשר לצידון. ומשם חצי יום לצור החרשה ... ועד הר חרמון גבולם מהלך ג' ימים ... ובמערות מרליקין שם עששית אחת וכל יום ויום ובכל לילה על הקברים, M. N. ADLER, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, pp. 19, 20, 21 y 27.

Kušan, los brazos del río se entrelazaban uno con otro, de suerte que no podía pasar por allí bote ni barco ... porque día y noche se deslizaban y rodaban unas piedras que únicamente se paraban en el día del sábado; y necesité demorarme hasta el séptimo día, pues no había otro lugar para vadearlo ... También vi allí un pueblo numeroso como la arena que hay a la orilla del mar, y ellos en su totalidad creen en su Creador y perseveran en la ley de Mošeh ben 'Amram ... También cuando estuve en 'Aspamiá', vi allí hombres eminentes. En cada una de las ciudades había comunidades judías ... Dan un tributo al rey del país, y el rey es un escudo a su favor ... En cambio, en tierras de 'Aškēnaz y de Šarfāt, allí la totalidad de los judíos es errante y vagabunda. Viven en la diáspora y en la humillación, y muchos de ellos padecen la pobreza» (pp. 190-192).

Con estas palabras alude a las Diez Tribus perdidas, deportadas a la comarca del Gozán en el curso alto del Éufrates, y a la región de Media, comprendida entre el Tigris y el mar Caspio: «Y el rey de Asiria deportó a Israel a Asiria, y los asentó en Hēlah y en Habor, río de Gozán, y en las ciudades de Media»¹. La exégesis posterior localizó en esta amplia área el legendario río Sabbathion, cuya corriente sólo se interrumpía en sábado, lo que hacía imposible su retorno a Israel.

La primera referencia documentada sobre el río Sabbathion se debe a Plinio el Viejo, que lo ubica en Palestina: «En Judea hay un río que se seca todos los sábados»². Según Flavio Josefo, se encontraba en la comarca siria de Rafanea, y lo visitó Tito: «Y el emperador Tito en su marcha contempla un río cuya índole es digna de mención. Pues fluye entre Arcea, del reino de Agripa, y Rafanea, y tiene una admirable

1.- ויגל מלך אשור את ישראל אשור ונתם בחלת ובחבור נהר גוזן וערי מדי ,
II Re. 18, 11.

2.- In Judaea rivus sabbatis omnibus siccatur, W. H. JONES, *Pliny Natural History* XXXI, 18; London 1932-1965 [reed. 1975], p. 392.

peculiaridad. Cuando fluye es copiosa corriente y no escasa de ímpetu; después, dejando de correr todo él desde sus fuentes, durante el número de seis días deja el lugar seco a la vista. Y como si ningún cambio se hubiera producido, a la semana vuelve a correr igual ... De donde lo han llamado Sabático, nombrándolo así según el día de la semana sagrado para los judíos»¹.

R. 'Aqiba' afirma que este río demuestra el carácter divino del descanso sabático: «Interrogó Turno Rufo a R. 'Aqiba' diciéndole: "¿Cuál es el mejor de los días?" Le respondió: ... "El sábado, en el que también se plugo mi Señor ... el río Sabbathion lo prueba"»². El Midrás recuerda el motivo: «He aquí que lo prueba el río Sabbathion, que arrastra piedras todos los días de la semana y en el sábado descansa»³. Nahmánides, a su vez, escribe que el nombre del río deriva de *šabbat*, y que se encuentra en Gozán: «Y he aquí que alude a la deportación de las Diez tribus, que fueron deportadas al río Gozán, al que los sabios llaman Sabbathion ... por su descanso en el *šabbat*, pues el *šabbat* es *sabat* en aquella lengua»⁴.

1.- Τίτος δὲ Καῖσαρ ... θεᾶται κατὰ τὴν πορείαν ποταμοῦ φύσιν ἀξίαν ἱστορηθῆναι. Ῥεῖ μὲν γὰρ μέσος Ἀρκέας τῆς Ἀγρίπα βασιλείας καὶ Ῥαφαναίας, ἔχει δὲ θαυμαστὴν ιδιότητα. Πολὺς γὰρ ὢν, ὅτε ῥεῖ, καὶ κατὰ τὴν φορὰν οὐ σχολαῖος, ἔπειτα δὲ πᾶς ἐκ τῶν πηγῶν ἐπιλείπων ἐξ ἡμερῶν ἀριθμὸν ξηρὸν παραδίδωσιν ὄραν τὸν τόπον. Εἴθ' ὥσπερ οὐδεμίας γενομένης μεταβολῆς, ὁμοίως κατὰ τὴν ἐβδόμην ἐκδίδωσι ... Ὅθεν δὲ καὶ Σαββατικὸν αὐτὸν κεκλήκασιν ἀπὸ τῆς ἱερᾶς τῶν Ἰουδαίων ἐβδόμης οὕτως ὀνομάσαντες, H. S. THACKERAY, *The Jewish Wars*, VII, 5, 1; vol. II, p. 534.

2.- שאל טורנוסרופוס את ר"ע אמר לו ומה יום מיוחד אמר לו ... שבת נמי דמרי צבי ... , Sanh. 65b.

3.- הרי נהר סמבטיון יוכיח שמושך אבנים כל ימות השבוע ובשבת הוא נח , Gé. Rab. XI, 5.

4.- והנה ירמוז לגלות עשרת השבטים שגלו לנהר גזן הוא שהחכמים קורין סמבטיון ... מפני שביתתו בשבת כי יום השבת בלשון ההוא סמט , *Comentario a Deuteronomio* 32, 26.

El país de Kušan aparece mencionado en Ha. 3, 7 en relación con los madianitas: «Bajo la calamidad he visto las tiendas de Kušan, se estremecen los toldos del país de Madián»¹. El término deriva de Kuš (Etiopía), y, teniendo en cuenta el hábitat histórico de aquel pueblo nómada, el citado pasaje se refiere a la extensa zona comprendida entre el desierto sirio-arábigo y el suroeste de Persia². En el *Sefer 'Aḥiṭub wē-Ṣalmon* designa muy probablemente este mismo territorio, conocido en la actualidad por el nombre de Juzestán. De la obra de Benjamín de Tudela se extrae un sólido apoyo para esta hipótesis, pues comenta: «Y dicen que en los montes de Nisabur hay cuatro tribus de Israel: la tribu de Dan, la tribu de Zabulón, la tribu de Aser y la tribu de Neftalí, la primera diáspora que deportó Salmanasar, rey de Asiria ... y tienen grandes ciudades y plazas fuertes en los montes. Por un lado les rodea el río Gozán, y no recae sobre ellos yugo de gentiles, pues tienen un *naši'* ... y van a la guerra hasta el país de Kush, camino de los desiertos»³.

Por otra parte, los textos bíblicos se dividen en dos grupos a la hora de localizar Kuš:

- Los que apuntan al nordeste de África, como la lista genealógica de Gé. 10, 6 y I Cr. 1, 8: «E hijos de cam son Kuš, Egipto, Put y Canaán»⁴.

-
- 1.- תחת און ראיתי אהלי כושן ירגזון יריעות ארץ מדין .
 - 2.- En Ju. 3, 8 la mención del rey Kušan Riš'atayim apunta al ámbito mesopotámico: «Y se encendió la ira del Señor y los vendió en manos de Kušan Riš'atayim, rey de 'Aram Naharayim», כושן-רשעתים , מלך ארם נהרים .
 - 3.- ואומרי כי יש בהרי ניסבור ארבעה שבטים מישראל שבט דן ושבט זבולון ושבט אשר ושבט נפתלי הגלות הראשון שהגלה שלמנאסר מלך אשר ... ויש להם מדינו וכרכים גדולים בהרים מצד אחד מקיף אותם נהר גזון ואין עליהם עול גוים כי אם מ. נ. , M. N. ADLER, *The Itinerary of Benjamin of Tudela*, pp. 53-54.
 - 4.- ובני חם כוש ומצרים ופוט וכנען .

- Los que apuntan a Arabia, como la referencia a la esposa de Moisés: «Y hablaron Miriam y Aarón contra Moisés por causa de la mujer cusita que había tomado»¹, el ya citado paralelo con Madián en Ha. 3, 7; y la glosa que explica que los árabes son vecinos de los etíopes: «Y despertó el Señor contra Joram la animosidad de los filisteos y de los árabes que hay al lado de los cusitas»².

Y en el Targum de Jonatán a Is. 11, 1 se traduce Kuš por Hodu (la India): «Para liberar al resto de su pueblo que quede de Asiria y Egipto, de Patros y Hodu, de Elam y Babilonia, de Hamat y las islas del mar»³. Pero no todos estaban de acuerdo en que Hodu y Kuš eran una misma cosa, como demuestran las discrepancias que Rab y Samuel manifestaron al respecto: «Rab y Samuel, aquél dice que Hodu está en un confín del mundo y Kuš en el otro, y éste dice que Hodu y Kuš están el uno junto al otro»⁴.

Los autores clásicos no se vieron libres de estas dificultades. Sirva como ejemplo Heródoto, que escribe sobre los etíopes africanos y asiáticos, distintos por su lengua y por su cabello, liso el de éstos y rizado el de aquéllos: «Loa paricanios y los etíopes de asia satisfacían 400 talentos ... A los etíopes de más allá de Egipto y a los árabes los comandaba Aspames; los etíopes del sol naciente (pues, naturalmente, los dos [grupos de etíopes] prestaban servicio militar) los colocaba junto a los indios. No se diferencian en nada de los otros ni por el aspecto, ni por el idioma, sino sólo por el cabello. Pues los etíopes del sol naciente son de pelo lacio, mientras

1.- , ותרבר מרים ואהרן במשה על אדות האשה הכושית אשר לקח , Nú. 12, 1.

2.- , ויער ה' על יהורם את רוח הפלשתים והערבים אשר על יד כושים , II Cr. 21, 16.

3.- למפרוק ית שארא דעמיה ראשתאר מאשור וממצרים ומפתרום מהורו ומעילם ומבבל . ומחמת ומנגות ימא .

4.- רב ושמואל חד אמר הורו בסוף העולם וכוש בסוף העולם וחד אמר הורו וכוש גבי הררי (Mëg. 11a).

que los de Libia tienen el cabello más crespo de todos los hombres»¹.

Los últimos tres topónimos nombrados por Šalmón resultan equívocos, porque pueden ubicarse tanto en Asia como en Europa; con todo, me inclino por esta segunda posibilidad.

- 'Aspamia' o Apamea es el nombre de varias ciudades de Siria, Bitinia y Mesopotamia fundadas en el siglo III a.e.c. por los Seléucidas, y a ellas se refiere el Midrás: «Que vino desde 'Aspamia' y sus compañeras»². Pero el Targum de Jonatán a Abdías 20 utiliza esta palabra para traducir el término *Sefarad*: «Y la diáspora de este pueblo de los hijos de Israel, lo que hay en el país de los cananeos hasta Sarepta; y la diáspora de Jerusalén que está en 'Aspamia' tomará posesión de las ciudades del país del sur»³. A juzgar por la Mišnah, debe de tratarse de un país lejano por la larga duración que requiere el viaje desde Israel: «[El plazo para entrar en] posesión de casas y de cisternas ... es de tres años segudos; el campo de un dueño, su [plazo para entrar en] posesión es de tres años ... Dijo R. Yēhuda: "No dijeron "tres años" sino para que estuviera en 'Aspamia' y pudiera ocupar su propiedad"»⁴. Y, como he señalado *supra* (p. 229), en sus respectivos comentarios a Abdías 20, tanto David Qimḥi como Abravanel consideran que se trata de España.

1.- Παρικάνοι δὲ καὶ Αἰθίοπες οἱ ἐκ τῆς Ἀσίης τετρακόσια τάλαντα ἀπαγίνεον ... Τῶν μὲν δὴ ὑπὲρ Αἰγύπτου Αἰθίοπων καὶ Ἀραβίων ἦρχε Ἀπσάμης, οἱ δὲ ἀπὸ ἡλίου ἀνατολέων Αἰθίοπες (διχοὶ γὰρ δὴ ἐστρατεύοντο) προσετείχαστο τοῖσι Ἰνδοῖσι, διαλλάσσοντες εἶδος μὲν οὐδὲν τοῖσι ἑτέροισι, φωνὴν δὲ καὶ τριχῶμα μόνον. Οἱ μὲν γὰρ ἀπὸ ἡλίου Αἰθίοπες ἰθύτρουχες εἰσὶ, οἱ δ' ἐκ τῆς Λιβύης σὺλότατον τριχῶμα ἔχουσι πάντων ἀνθρώπων, C. HUDE, *Herodoti Historiae* III, 94 y VII, 90; Oxonii 1908 [reed. 1967]. Sin paginación.

2.- שבא מאספמא ומחברותיה , Gé. Rab. LX, 1.

3.- ונלות עמא הרין רבני ישראל רבארעא כנעני עד צרפת ונלות ירושלים רבאספמא .

4.- חוקת הבתים והבורות ... חוקתן שלש שנים מיום ליום. שרה המעל חוקתה שלש שנים ... אמר רב יהודה לא אמרו שלש שנים אלא כדי שיהא באספמא ויחזיק שנה III, 1-2.

Escribe aquél: «"Y las tierras de Sefarad", que llaman España»¹. Y anota éste: «Que los judíos de Sefarad fueron [deportados] en la destrucción del Primer Templo, pues los condujo allí un rey de Sefarad que se llamaba Poros, y los asentó en dos comarcas de aquel país, una Lucena ... la segunda en tierra de Toledo»².

- 'Aškēnaz designa en el texto bíblico una región de Armenia occidental: «Convocad con ella a los reinos de 'Ararat, Minni y 'Aškēnaz»³, y a partir de la Edad Media es el nombre que se le da a Alemania⁴.

- Šarfāt es la denominación bíblica de la ciudad fenicia de Sarepta: «Levántate [y vete] a Šarfāt, que pertenece a Sidón»⁵. Este término se aplicó posteriormente a Francia⁶.

4.- El recorrido de 'Eger.

«El segundo se dirigió al encuentro del río grande, el río Pērat ... Viajó camino de Arabia. Llegó al mar de Antioquía, enfiló hacia la tierra de Armenia, y llegó a Constantinopla ... y allí se demoró tres días para hacer pesquisa e investigación sobre su fe y su religión ... Entonces le dijeron: "Si pretendes conocer el fundamento de la fe, vete a la ciudad de Roma, donde se acrecentaron los discípulos de Jesús y propagaron su ley". Y el citado 'Eger no dio tregua a su persona hasta llegar a la ciudad de

1.- וארצות ספרד שקורין ספניא .

2.- שהיהודים אשר בספרד היו בחרבן בית ראשון שהולכים שם מלך ספרד שנקרא פורוש . והושיבם בב' מחוזות מהארץ ההיא הא' בלוצינא ... השני היה בארץ טוליטולה .

3.- השמיעו עליה ממלכות אררט מני ואשכנז , Je. 51, 27.

4.- Vid. A. NEUBAUER, *La Géographie du Talmud*, Paris 1868 [reed. Hildesheim 1967], *passim*.

5.- קום לך צרפתה אשר לצידון , I Re. 17, 9.

6.- Vid. A. NEUBAUER, *op. cit.*, pp. 304-305 y 417.

Roma» (pp. 15, 18, 19 y 20).

El itinerario seguido por 'Eger, realizado a través de rutas habituales en la época medieval, es el más sencillo de los descritos en la obra. El texto no implica necesariamente que llegase hasta Arabia, sino tan sólo que tomó ese camino, que es el del sur cuando se parte de Mosul. Del mismo modo que la conversión de Salmon al islam se produce en Hebrón y no en La Meca o Medina, la de 'Eger al cristianismo tiene lugar en Roma y no en Jerusalén. Y es que el autor de la obra ni siquiera sugiere que Salmon pasara por Arabia o que 'Eger lo hiciese por Palestina.

5.- El recorrido de 'Aḥiṭub.

«El tercero se decidió por la parte de 'Istan, y marcó su camino al otro lado del río Ḥiddeqel ... Atravesó vados y circundó mares y ríos. No dejó nación ni reino que no pisara su pie ... Enfiló su rostro hacia el desierto. Gran e importante trecho realizó hasta recorrer la totalidad de la zona, sin pasar por campos ni viñas durante diez días de marcha, hasta que llegó a una ciudad grande un atardecer, y pernoctó allí porque se había puesto el sol» (pp. 15, 22 y 23).

El itinerario inicial de 'Aḥiṭub hasta su llegada a la ciudad donde encuentra al anciano que le instruye en el judaísmo, está narrado sin datos geográficos precisos. El término '*Istan* designa en el Talmud (B. B. 135a, Kēt. 23a, *passim*) el norte, particularmente el de Mesopotamia; mientras que *Ḥiddeqel* es el nombre hebreo del río Tigris (Gé. 2, 14, *passim*). Así pues, 'Aḥiṭub inicia su recorrido en solitario dirigiéndose con toda probabilidad a tierras de Armenia. Todo lo más que se puede añadir

es que desde Armenia marchó hacia el oeste, porque de lo contrario resultaría contradictorio el camino de regreso a la isla. En efecto, tras narrar la despedida del anciano, el texto relata una marcha continua hacia oriente:

«Enfiló su rostro al este, al oriente ... Llegó a Tiro, montó en un barco, le sobrevino un viento favorable, ... en tres días llegó a Yafo, y dio gracias al Dios del Cielo, que le había preservado de las aguas ... Llegó al País de la Hermosura y al desierto de Judá, llegó al lugar del Santuario y dio gracias. [A continuación] pasó camino de Benjamín, y enfiló su rostro a la montaña de oriente. Llegó hasta el país de la India, y pernoctó en la ciudad de Šaḥalia'. Desde allí viajó a la isla de la brasa, atravesó el torrente, regresó a su lugar y a su tierra» (pp. 15, 57 y 58).

El autor de la obra ha dejado deliberadamente en el anonimato la ciudad grande en la que 'Aḥiṭub se encuentra con el anciano y contempla las exacciones que los judíos sufren de parte del rey, como dando a entender acaso que se trata de cualquier ciudad cristiana del oeste, de Europa. En cuanto al relato de la vuelta de 'Aḥiṭub a la isla, sólo requieren comentario *la montaña de oriente* y la ciudad de *Šaḥalia'*.

En la Biblia, *la montaña de oriente* aparece citada como punto de referencia del territorio ocupado por los descendientes de Yoqṭan en el sur de Arabia: «Todos éstos eran hijos de Yoqṭan, y fue su residencia desde Měša', cuando vas a Sēfar, a la montaña de oriente»¹. Se trata con toda probabilidad del monte Hadur Šuayb del Yemen, de 3670 m. de altitud, el más alto de la península arábiga. Desde las costas del Yemen hasta la India era habitual la navegación incluso en tiempos prehistóricos.

1.- כל אלה בני יוקטן והי' מושבם ממשה באכה ספרה הר אקדם , Gé. 10, 30.

Sin embargo, como el texto tampoco da pie para rechazar un recorrido por tierra hasta la India, hay otros dos montes candidatos a ser *la montaña de oriente*:

- Los montes 'Abarim de Transjordania, frente a Jericó, cuyo pico más alto es el Nebo (2644 m.). A este respecto, en el ms. O4 *las faldas del Pisgah* glosa la expresión *la montaña de oriente*, y según De. 34, 1, el monte Nebo está en la cumbre del Pisgah: «Y subió Moisés desde las estepas de Moab hasta el monte Nebo, cima del Pisgah, que está enfrente de Jericó»¹.

- El Zardeh-Kuh, pico más elevado de los montes Zagros (4548 m.), al norte de Ahvaz, en los confines septentrionales del Juzestán.

Si *la montaña de oriente* del texto designara los montes 'Abarim o el Zardeh-Kuh, el camino de regreso de 'Aḥiṭub pasaría seguramente por Bagdad, Basora, Ahvaz, Shiraz y la isla de Qish en el estrecho de Ormuz, desde donde se embarcaría hacia la India. Seguir por vía terrestre a través de las áridas regiones de Luristán y Beluchistán suponía mayor dilación y peligro. En cualquier caso, ambos itinerarios están perfectamente documentados desde el principio del siglo IX por el persa 'Abu'l Qāsim 'Abdallah ibn Jordabbeh, que escribe lo siguiente acerca de un grupo de comerciantes judíos a los que denomina *Radanitas*: «These merchants speak Arabic, Persian, Roman (i.e. Greek and Latin), the Frank, Spanish and Slav languages. They journey from West to East, from East to West, partly on land, partly by sea ... They take ship from Firanja (France), on the Western Sea, and make for Farama (Pelusium). There they load their goods on camel back and go by land to Kolzom (Suez) ... They embark in the East Sea (Read Sea) and sail from al-Kolzom to al-Jar (port of Medina) and

1.- ויעל משה מערבות מואב אל הר נבו ראש הפסגה אשר על פני ירחו .

Jeddah (port of Mecca), then they go to Sind, India and China. On their return from China they carry back musk, aloes, camphor, cinnamon and other products of the Eastern countries to al-Kolzom and bring them back to Farama, where they again embark on the Western Sea. Some make sail for Constantinople to sell their goods to the Romans; others go to the palace of the King of the Franks to place their goods. Sometimes these Jew merchants, when embarking in the land of the Franks, on the western Sea, make for Antioch (at the mouth of the Orontes); thence by land to al-Jabia (?al-Hanaya on the bank of the Euphrates), where they arrive after three days' march. There they embark on the Euphrates and reach Baghdad, whence they sail down the Tigris, to al-Obolla. From al-Obolla they sail for Oman, Sind, Hind, and China ... These different journeys can also be made by land. The merchants that start from Spain or France go to Sus al-Aksa (Morocco) and the to Tangier, whence they walk to Afrikia (Kairouan) and the capital of Egypt. Thence they go to ar-Ramla, visit damascus, al-Kufa, Baghdad and al-Basra (Bassora), cross Ahwaz, Fars, Kirman, Sind, Hind and arrive at China. Sometimes also, they take the route behind Rome and passing through the country of the Slavs, arrive at Khamlij, the capital of the Khozars. They embark on the Jorjan Sea, arrive at Balkh, betake themselves from there across the Oxus, and continue their journey toward Yurt, Toghuzghuz, and from there to China»¹.

Por último, la ciudad de *Šaḥalia'* designa una de las poblaciones de la costa de Malabar, en el oeste de la India, donde se asentó una importante comunidad judía durante la época medieval².

1.- M. N. ADLER, *Jewish Travellers*, London 1930; pp. 2-3. Es la traducción inglesa de M. J. DE GOEJE, *Bibliotheca Geographorum Arabicorum*, Leyden 1889, vol. VI, p. 144, obra que no he podido consultar.

2.- Vid. *supra* p. 411 y *Encyclopaedia Judaica*, vol. 8, col. 1355.

BIBLIOGRAFÍA

BIBLIOGRAFÍA POR APARTADOS.

1) Catálogos de libros y manuscritos, y obras y repertorios bio-bibliográficos.

ALLONY, N. – LOEWINGER, D. S., *List of Photocopies in the Institute of Hebrew Microfilmed Manuscripts. Part I: Hebrew Manuscripts in the Libraries of Austria and Germany, Jerusalem 1957.*

BARTOLOCCI, G. – IMBONATO, C. J., *Bibliotheca Magna Rabbinica de scriptoribus et scriptis hebraicis ordine alphabetico hebraice et latine digestis, Romae 1675-1694.*

בן-יעקב, י. א., אוצר הספרים. וילנא תרל"ז-תר"ם.

(BENJACOB, I. A., *Ozar ha-Sepharim. [Bücherschaft]. Bibliographie der gesammten hebräischen Literatur mit Einschluß der Handschrifte [bis 1863]. Wilna 1880).*

בן-יעקב, י. א. – זלאטקין, מ. מ., אוצר הספרים (חלק שני). כולל הערות, תקונים, הוספות ומתפח שמות המחברים. ירושלים תשכ"ה.

(BENJACOB, I. A. – SLATKINE, M. M., *Ozar ha-Sepharim. Bücherschaft. Bibliographie der gesammten hebräischen Literatur mit Einschluß der Handschrifte [Teil 2]. Jerusalem 1965.*)

BUCHWALD, W. – HOHLWEG, A. – PRINZ, O., *Dictionnaire des auteurs grecs et latins de l'Antiquité et du Moyen Age. Traduit et mis à jour par J. D. Berger et J. Billen. Brépols 1991.*

CATALOG *der hebräischer Handschriften von S. J. Halberstam in Bialitz. Wien 1890.*

CATALOG *der reichhaltigen Sammlung hebräischer und jüdischer Bücher und Handschriften aus dem Nachlass Seel. Herrn Dr. Goschel Baer Carmoly. Frankfurt am Main 1875.*

CATALOGUE of Hebrew Manuscripts in the Collection of Elkhan Nathan Adler. Cambridge-London 1921.

FREIMANN, A., *Union Catalog of Hebrew Manuscripts and their Location*. New York 1964-1973.

HIRSCHFELD, H., *Descriptive Catalog of the Hebrew Manuscripts of the Montefiore Library*, London 1904 [reed. Westmead-Farnborough 1969].

JOEL, B. I., *Catalogue of Hebrew Manuscripts in the Jewish National and University Library of Jerusalem* (except Cabbalah Manuscripts), Jerusalem 1964.

MARX, A., *Bibliographical studies and notes and rare books and manuscripts in the library of the Jewish Theological Seminary of America*, New York 1929 [reed. 1977].

NEUBAUER, A., *Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library and in the College Libraries of Oxford*, Oxford 1886-1906 [reed. 1994].

8

ראבינאוויטץ, ר. נ., אהל אברהם. רשימת הספרים אשר אסף וקבץ הרב ... אברהם
מערצבאכער ז"ל. מינכען תרמ"ח.

(RABBINOWITZ, R. N., 'Ohel 'Abraham. Rēšimat ha-sēfarim 'ašer
'asaf wē-qibbeṣ ha-rab ... 'Abraham Merzbacher, München 1888.)

REINHARDT, K. - SANTIAGO OTERO, H., *Biblioteca bíblica ibérica medieval*, Madrid 1986.

RENAN, E., *Les écrivains juifs français du XIVe siècle*, Paris 1894 [reed. Westmead-Farnborough 1969].

RODRÍGUEZ DE CASTRO, J., *Biblioteca Española. Contiene la noticia de los escritores rabinos españoles desde la época conocida de su literatura hasta el presente*, Madrid 1781.

DE ROSSI, J. B., *Manuscripti Codices Hebraici Bibliothecae Parmae*, Parmae 1803 [reed. Amstelodami 1969].
Bibliotheca Judaica Antichristiana, Parmae 1800.
Dizionario Storico degli Autori Ebrei e delle loro Opere, Parma 1802.

SÁENZ BADILLOS, A. – TARGARONA, J., *Diccionario de autores judíos. Sefarad. Siglos X-XV*, Córdoba 1988.

SASSOON, D. S., *'Ohel David. Descriptive Catalogue of the Hebrew and Samaritan Manuscripts in the Sassoon Library*, London 1932.

SHUNAMI, S., *Bibliography of Jewish Bibliographies*, Jerusalem 1936 [reed. 1969].

STEINSCHNEIDER, M., *Catalogus Librorum Hebraeorum in Bibliotheca Bodleiana*, Berlin 1931.

"Cataloge", *Hebräische Bibliographie* XV (1875), pp. 105-107;

"Abraham Geigers Handschriften", *Hebräische Bibliographie* XVII (1877), pp. 11-12.

VOIGT, W. – ROTH, E. – PRIJS, L., *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland. Band VI, 1a: Hebräische Handschriften*, Wiesbaden 1982.

WOLF, J. C., *Bibliotheca Hebraea*, Hamburgi-Lipsiae 1715-1733.

ZACUTO, A., *Liber Juchasin sive Lexicon Biographicum et Historicum...*, London-Hamburg 1857 [ed. E. D. Filipowsky].

2) Codicología, textología y paleografía hebrea.

BEIT-ARIE, M., *Hebrew Codicology*, Jerusalem 1981.

The Making of the Medieval Hebrew Book. Studies in Paleography and Codicology, Jerusalem 1993.

BERNHEIMER, C., *Paleografia ebraica*, Firenze 1924.

BIRNBAUM, S., *The Hebrew Scripts*, Leiden 1971.

CANO, M. J. – MAGDALENA NOM DE DEU, J. R., *Epigrafía y paleografía hebrea: desde los orígenes del alfabeto hasta la difusión de la imprenta hebrea*, Barcelona 1993.

DUKAN, M., *La réglure des manuscrits hébreux au Moyen Age*, Paris 1988.

הברמן, מ., תולדות הספר העברי, ירושלים תש"ה.
פרקים בתולדות המדפיסים העברים בענייני ספרים, ירושלים תשל"ח.
(HABERMAN, M., *Tolēdot ha-sefer ha-'ibri*, Jerusalem 1945.
Studies in the History of the Hebrew Printers and Books,
Jerusalem 1978.)

LAUFER, R., *Introduction à la textologie*, Paris 1972.

RICHLER, B., *Guide to Hebrew Manuscript Collections*, Jerusalem 1994.

3) Crítica textual.

ANDRÉ, J., *Règles et recommandations pour les éditions critiques (série latine)*, Paris 1972.

AVALLE, D. S., *Principi di critica testuale*, Padova 1972.

BÉDIER, J., *La tradition manuscrite du "Lai de l'ombre". Réflexions sur l'art d'éditer les textes anciens*, Paris 1929 [reed. 1970].

BERNABÉ PAJARES, A., *Manual de crítica textual y edición de textos griegos*, Madrid 1992.

BLECUA, A., *Manual de crítica textual*, Madrid 1988.

BRAMBILLA AGENO, F., *L'edizione critica dei testi volgari*, Padova 1984.

CLARK, A. C., *The Descent of Manuscripts*, Oxford 1918 [reed. 1969].

DAIN, A., *Les manuscrits*, Paris 1949 [reed. 1964].

FRADEJAS RUEDA, J. M., *Introducción a la edición de textos medievales castellanos*, Valladolid 1991.

FRÄNKEL, H., *Testo critico e critica del testo*, Firenze 1983.

FROGER, J., *La critique des texts et son automatisaton*, Paris 1968.

HAVET, L., *Manuel de critique verbale appliquée aux textes latins*, Paris 1911.

IRIGOIN, J., "La critique des textes doit être historique", en FLORES, E. [ed.], *La critica testuale greco-latina oggi. Metodi e problemi*, pp. 27-43, Roma 1981.

KENNEY, E. J., *The Classical Text*, Berkeley 1974.

MAAS, P., *Critica del testo*, Firenze 1963 [reed. 1972].

MC GANN, J. J., *A Critique of Modern Textual Criticism*, Chicago 1985.

PASQUALI, G., *Storia della tradizione e critica del testo*, Firenze 1934 [reed. 1962].

QUENTIN, H., *Essais de critique textuelle (Écdotique)*, Paris 1926.

סאנז-בדיליוס, א., "עקרונות לההדרת חיבורים בלשניים מימי-הביניים", לשוננו 54, כרך ב' (1990), ע' 217-230.

(SÁENZ-BADILLOS, A., "Eqrnot lē-hahdarat ḥibburim balšaniyyim mi-yēme ha-benayyim", *Lěšonēnu* 54, 2 (1990), pp. 217-230.)

THORPE, J., *Principles of Textual Criticism*, San Marino [California] 1972.

TIMPANARO, S., *La genesi del metodo del Lachmann*, Firenze 1963 [reed. Padova 1985].

WEST, M. L., *Textual Criticism and Editorial Technique*, Stuttgart 1973.

4) Enciclopedias.

אנציקלופדיה מקראית, ירושלים תש"י.

(*THESAURUS rerum biblicarum*, Jerusalem 1950.)

האנציקלופדיה העברית כללית, יהודית וארצישראלית, ירושלים-תל אביב תשכ"ט.

(*Ha-'eṣiqplopediah ha-'ibrit kēlalit, yēhudit wē-'eresiśra'elit*, Jerusalem-Tel Aviv 1969.)

- אנציקלופדיה תלמודית לענייני הלכה, ירושלים תשנ"א.
(*Ensiqplopediah Talmudit lē-'inyane halakāh*, Jerusalem 1991.)
- DÍEZ MACHO, A. – BARTINA, S. [edd.], *Enciclopedia de la Biblia*,
Barcelona 1964.
- ENCYCLOPAEDIA *Judaica*, Jerusalem 1976.
- ENCICLOPEDIA *Cattolica*, Citta del Vaticano 1948.
- ENCICLOPEDIA *universal ilustrada Espasa*, Madrid 1912 [reed. 1990].
- ENCYCLOPÉDIE *de l'Islam*. Nouvelle édition, Paris-Leiden 1978.
- ENCYCLOPÉDIE *de la Mystique Juive*, Paris 1977.
- ENCYCLOPÉDIE *philosophique universelle*, Paris 1989.
- JEWISH *Encyclopaedia*, London-New York 1901-1905.
- NEW *Catholic Encyclopaedia*, Washington 1967 [reed. 1981].
- WERBLOWSKY, Z., *The Encyclopaedia of the Jewish Religion*.
Jerusalem 1967.

5) Diccionarios, glosarios, concordancias y obras de gramática.

- אבן-שושן, א., המלון החדש. אוצר של הלשון העברית הספרותית, המדעית
והמדינית, ירושלים 1981 [נרפס מחדש 1991].
קונקורדנציה חדשה לתורה, נביאים וכתובים, ירושלים 1991 [נרפס מחדש].
(EVEN SHOSHAN, A. : *The New Dictionnary*. Complete Treasure of the
Hebrew Language, Literary, Scientific and Spoken, Jerusalem 1991 [reed.].
A New Concordance of the Bible, Jerusalem 1981 [reed. 1991].)
- ALONSO SCHÖCKEL, L. [ed.], *Diccionario bíblico hebreo-español*.
Madrid 1994.

בן יהודה, א., מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. ברלין תרס"ח [נרפס מחדש
ירושלים-ניו יורק תש"ב].

(BEN YEHUDAH, E., *Thesaurus totius hebraicitatis et veteris et
recentioris*, Berlin 1908 [reed. Jerusalem-New York 1960].)

BENAVENTE ROBLES, S., *Těšubot de los discípulos de Měnahem contra
Dunaš ben Labrat*.

BROCKELMANN, C., *Lexicon Syriacum*, Halle 1928 [reed. Tübingen 1982].

BROWN, F. – DRIVER, S. R. – BRIGGS, C. A., *A Hebrew and English
Lexicon of the Old Testament*, Oxford 1906 [reed. 1974].

BUXTDORF, J., *Lexicon Chaldaicum Talmudicum et Rabbinicum*, Basileae
1639 [reed. Hildesheim 1977].

CASARES, J., *Diccionario ideológico de la lengua española*, Barcelona 1959
[reed. 1990].

CASTELL, E., *Lexicon Heptaglotton Hebraicum, Chaldaicum, Syriacum,
Samaritanum, Aethiopicum, Arabicum conjunctim et Persam separatim*,
Londinii 1669 [reed. Graz 1970].

CROSS, F. L., *The Oxford Dictionnary of the Christian Church*, London 1966.

DICCIONARIO de la Real Academia Española de la Lengua [21ª edición].
Madrid 1992.

DICTIONNAIRE de Droit Canonique, Paris 1935.

DICTIONNAIRE d'Histoire et de Géographie ecclésiastique, Paris 1912.

DICTIONNAIRE de Théologie catholique, Paris 1909.

DICTIONNARY of the Middle Ages, New York 1982.

DU CANGE, Ch. du Fresne sieur, *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*,
Lugduni 1688 [reed. Graz 1954].

ESTÉBANEZ CALDERÓN, D., *Diccionario de términos literarios*, Madrid 1996.

- EPSTEIN, J. N., *A Grammar of Babylonian Aramaic*, Jerusalem-Tel Aviv 1960.
- FORCELLINI, A., *Totius Latinitatis Lexicon*, Patavii 1771 [reed. 1940].
- GESENIUS, W. – KAUTZSCH, E., *Gesenius' Hebrew Grammar*, Oxford 1910.
- GREENSPAHN, F. E., *Hapax Legomena in Biblical Hebrew*, Chico 1984.
- GROSS, H., *Gallia Judaica. Dictionnaire géographique de la France d'après les sources rabbiniques*, Paris 1897 [reed. Amsterdam 1969].
- JASTROW, M., *A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature*, London 1883-1903 [reed. New York 1950].
- JOÜON, P., *Grammaire de l'hébreu biblique*, Roma 1923 [reed. 1982].
- בנעני, י., אוצר הלשון העברית לתקופותיה השונות, ירושלים-רמת גן תשל"ה.
(KENAANI, Y., *Treasure of the Hebrew Language in its Different Periods*, Jerusalem-Ramat Gan 1975.)
- KLATZKIN, J., *Thesaurus Philosophicus*, Berlin-Leipzig 1928.
- KUTSCHER, Y., *A History of the Hebrew Language*, Jerusalem-Leiden 1982.
- LÁZARO CARRETER, F., *Diccionario de términos filológicos*, Madrid 1953 [reed. 1987].
- LEVY, J., *Neuhebräisches und chaldäisches Wörterbuch über die Talmudim und Midraschim*, Leipzig 1876-1889 [reed. Berlin-Wien 1924].
- LIDDELL, H. G. – SCOTT, R., *A Greek-English Lexicon*, Oxford 1843 [reed. 1996].
- MATEU Y LLOPIS, F., *Glosario Hispánico de Numismática*, Barcelona 1946.
- MEYER, R., *Gramática del hebreo bíblico*, Tarrasa 1989.
- MOLINER, M., *Diccionario de uso del español*, Madrid 1966 [reed. 1987].

נתן בן יחיאל, ערוך השלם. במהדורת ח. י. קאהוט, וינה תרל"ח-תרנ"ב
[גרפס מחדש גיו-יורק תשט"ו].

(NATAN BEN YĖHI'EL, 'Aruk ha-Šalem. Editado por A. Kohut,
Viena 1878-1892 [reed. New York 1950].)

PÉREZ FERNÁNDEZ, M., *La lengua de los Sabios. I. Morfosintaxis*,
Estella 1992.

קאסאווקי, ח. י., אוצר לשון המשנה. קונקורדנציה למשנה, ירושלים תשט"ז-תש"ל.
אוצר לשון התלמוד. קונקורדנציה לתלמוד בבלי, ירושלים תשי"ד-תשמ"ב.

(KAŠOVSKY, B. : *Thesaurus Mishnae: concordantia verborum quae in
sex ordinibus reperiuntur*. Jerusalem, 1956-1960.

*Thesaurus Talmudis. Concordantiae Verborum quae in Talmude
Babilonico reperiuntur*. Jerusalem, 1954-1982.)

קמחי, ד., ספר שרשים, וונציה שי"ז.

(QIMHI, D., *Thesaurus linguae sanctae sive Dictionarium Hebreum*,
Venetiis 1547.)

RAHNER, K. [ed.], *Sacramentum Mundi. Enciclopedia teológica*,
Barcelona 1976.

ROSENTHAL, F., *A Grammar of Biblical Aramaic*, Wiesbaden 1961.

SÁENZ BADILLOS, A., *Těšubot de Dunaš ben Labrat*, Granada 1980.
Menaḥem ben Saruq. Mahbéret, Granada 1986.
Historia de la lengua hebrea, Sabadell 1988.

SEGAL, M. H., *A Grammar of Mishnaic Hebrew*, Oxford 1927 [reed. 1978].

TARGARONA BORRÁS, J., *Diccionario hebreo-español: bíblico, rabínico,
medieval, moderno*, Barcelona 1995.

VARELA MORENO, M. E., *Těšubot de Yěhudi ben Šešet*, Granada 1981.

VOGT, E., *Lexicon linguae aramaicae Veteris Testamenti documentis
antiquis illustratum*, Roma 1971.

6) Biblia, Targum, Talmud, v Midrás.

בעבער, ש. [מהדיר], מדרש שכל טוב על ספר בראשית ושמות לר"י מנחם בר שלמה, ברלין תר"ס.

מדרש תנחומא הקדום והישן מיוחס לרבי תנחומא ברבי אבא על חמשה חומשי תורה, ווילנה תרמ"ז [גרפס מחדש ירושלים תשכ"ד].
מדרש תהלים, המכונה שוחר טוב. במהדורת ש. באבער, ווילנה תרנ"א [גרפס מחדש ירושלים, תשל"ז].

(BUBER, S. [ed.], *Sechel Tob. Commentar zum ersten und zweiten Buch Mosis von Rabbi Menachem ben Salomo*, Berlin 1900).

Midraš Tanḥuma', Vilna 1887 [reed. Jerusalem 1964].

Existe una traducción al inglés realizada por TOWNSEND, J. T., *Midrash Tanhuma. Translated into English with introduction, indices and brief notes*, New Jersey 1989).

Midraš Tēhil-lim, Vilna 1891 [reed. Jerusalem 1966].)

ברלינר, א., תרגום אונקלוס, ברלין תרמ"ד [גרפס מחדש ירושלים תשל"ד].

(BERLINER, A., *Targum Onkelos*, Berlin 1884 [reed. Jerusalem 1974].

CANTERA GURGOS, F. – IGLESIAS GONZÁLEZ, M. [tradd.], *Sagrada Biblia*, Madrid 1975 [reed. 1979].

CLARKE, E. G., *Targum Pseudo-Jonathan of the Pentateuch: Text and Concordance*, Hoboken [New York] 1984.

COLUNGA, A. – TURRADO, L. [edd.], *Biblia Sacra iuxta Vulgatam Clementinam*, Madrid 1946 [reed. 1985].

DÍEZ MACHO, A., *Targum Neophyti I: Targum Palestinense MS de la Biblioteca Vaticana*, Madrid-Barcelona 1968–1979.

ELLIGER, K. – RUDOPH, W. [edd.], *Biblia Hebraica Stuttgartensia*. Stuttgart 1977 [reed. 1984].

FINKELSTEIN, L., *Sifra on Leviticus According to Vatican Manuscript Assemani 66 with Variants from the other Manuscripts, Genizah Fragments, Early Additions and Quotations by Medieval Authorities and with References to Parallel Passages and Commentaries*. New York 1983.

(Existe una traducción al inglés realizada por NEUSNER, J., *Sifra. An Analytical Translation*, Atlanta 1988.)

Siphre ad Deuteronomium H. S. Horovitzii schedis usis cum variis lectionibus et adnotationibus, New York 1969 [reed.]. (Existe una traducción al inglés realizada por HAMMER, R., *Sifre, a Tannaitic Commentary on the Book of Deuteronomy*, New Haven-London 1986.)

GINZBERG, L., *The Legends of the Jews*, Philadelphia 1968.

GOTTFARSTEIN, J., *Le livre de la clarté*, Paris 1983.

גראינעף, א. [מהדיר], מדרש לקח טוב לחמש מגילות, לונדון תרס"ט [נרפס מחדש ירושלים תשמ"ט].

(GREENUP, A. W., *The Commentary of Rabbi Tobia ben Elieser on Canticles*, London 1909 [reed. Jerusalem 1969].)

ורטהיימר, ש. א., בתי מדרשות. עשרים וחמשה מדרשי חז"ל, וינה תרנ"ג-תרנ"ז [נרפס מחדש ירושלים תשמ"א].

(WERTHEIMER, S. A., *Batei Midrashot. 'Ešrim wě-ḥamiššah midrašē HaZaL*, Wien 1893-1897 [reed. Jerusalem 1981].)

HOROWITZ, C. M., *Siphre d'be Rab. Fasciculus Primus: Siphre ad Numeros adiecto Siphre Zutta*, Leipzig 1917 [reed. Jerusalem 1966].

(Existe una traducción al castellano realizada por PÉREZ FERNÁNDEZ, M., *Midrás Sifré Números*, Valencia 1989.)

JELLINEK, A., *Bet ha-Midrash*, Wien 1853-1878 [reed. Jerusalem 1967].

יוסטמאן, מ. מ. [מהדיר], פסיקתא רבתי, ווארשא תרע"ג [נרפס מחדש ירושלים תשכ"ט].

(JUSTEMANN, M. M., *Pēsiqta' Rabbati*, Warsza 1912 [reed. Jerusalem 1969]. Existe una traducción al inglés realizada por BRAUDE, W. E., *Pesikta Rabbati*, New Haven-London 1968.)

כשר, מ., תורה שלמה, ניו יורק - ירושלים תרפ"ז, תש"ד-תשכ"ז, תשל"א-תשמ".

(KASHER, M., *Torah Šēlemah*, New York-Jerusalem 1926-1927, 1944-1966, 1971-1980. Existe una traducción parcial al inglés hecha bajo la dirección del propio KASHER, M., *Encyclopaedia of Biblical Interpretation*, New York 1953.)

KITTEL, R., *Biblia Hebraica*, Stuttgart 1906 [reed. 1951].

LE DÉAUT, R., *Targum du Pentateuque*, Paris 1978.

LIEBERMANN, S., *The Tosefta according to Codex Vienna with Variants from Codex Erfurt, Genizah Manuscripts and Editio Princeps (Venice 1521)*, New York 1955-1988.

לוריה, ד. [מהדיר], פרקי דרבי אליעזר, וורשא תר"ב.

(LURIAH, D. [ed.], *Pirke dē-Rabbi 'Eli'ezer*, Warsza 1852. Existe una traducción al español realizada por PÉREZ FERNÁNDEZ, M., *Los capítulos de Rabí Eliézer: Pirqé Rabbi 'Eli'ézer. Versión crítica, introducción y notas*, Valencia 1984.)

MANDELBAUM, B., *Pesikta de Rav Kahana. According to an Oxford Manuscript ... with Commentary and Introduction*, New York 1962. (Existe una traducción al inglés realizada por BRAUDE, W. E. - KAPSTEIN, I. J., *Pesikta de-Rab-Kahana*, Philadelphia 1975.)

מדרש רבה על חמשה חומשי תורה וחמש המגלות. במהדורת מ. א. מירקין, תל אביב תשי"ט-תכ"ז.

(MIRKIN, M. A., *Midrash Rabbah* Tel Aviv, 1959-1967. Existe una traducción completa al inglés, realizada bajo la dirección de FREEDMAN, H. - SIMON, M., *Midrash Rabbah. Translated into English with Notes, Glossary and Indices*. London-New York 1983. También existen las siguientes traducciones al castellano: GIRÓN BLANC, F., *Midrás Éxodo Rabbah I*, Valencia 1989; y *Midrás Cantar de los Cantares Rabbah*, Estella 1991; y VEGAS MONTANER, L., *Midrás Génesis Rabbah I. Comentario midrásico al libro del Génesis 1-11*, Estella 1994.)

מקראות גדולות על חמשה חומשי תורה, נביאים וכתובים. בהוצאת המסורה, ירושלים ת"ז [גרפס מחדש תשמ"ז].

(MIQRA'OT *Gēdol-lot 'al ḥamiššah ḥumše Torah, Nēbi'im u-Kētubim*, Jerusalem 1946 [reed. 1986].)

מרגוליות, מ. [מהדיר], מדרש הגדול, ירושלים תש"ז [גרפס מחדש תשל"ה].
(MARGULIES, M. [ed.], *Midrash ha-Gadol*, Jerusalem 1947 [reed. 1975].)

קפית, י. [מהדיר], משנה עם פירוש רבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"ג.

(KAFIH, J. [ed.], *Mišnah 'im peruš rabbenu Mošeh ben Maymon*, Jerusalem 1963. Existe una traducción al castellano realizada por DEL VALLE RODRÍGUEZ, C., *La Misná*, Madrid 1981.)

RAHLS, A. [ed.], *Septuaginta*. Stuttgart 1935 [reed. 1979].

RIBERA FLORIT, J., *El Targum de Isaías: la versión aramea del profeta Isaías. Versión crítica, introducción y notas*, Valencia 1988.

שכטר, ש. [מהדיר], אבות דרבי נתן, ווינה תרמ"ז [גרפס מחדש הילרסהיים תשל"ט].
(SCHECHTER, S. [ed.], *Aboth de Rabbi Nathan. Edited from manuscripts manuscripts with an Introduction, Notes and Appendices*, Wien 1887 [reed. Hildesheim 1979]. Existe una traducción al castellano realizada por NAVARRO PEIRÓ, A.: *Abot de Rabbi Natán. Versión crítica, introducción*. Valencia, 1987).

SPERBER, A., *The Bible in Aramaic*, Leiden 1959-1973.

תרגום אונקלוס. במהדורת א. ברלינר. ירושלים, תשל"ד.
(BERLINER, A. [ed.] : *Targum Onkelos*. Jerusalem, 1974 [reed.].)

תלמוד בבלי עם כל המפרשים כאשר נדפס מקדם ועם הוספות חדשות.
בהוצאת טל-מן, ירושלים תשמ"א.
(Existe una traducción completa al inglés realizada bajo la dirección de EPSTEIN, I., *The Babylonian Talmud translated into English with Notes, Glossary and Indices*, London 1935-1952 [reed. 1961].)

תלמוד ירושלמי. גרפס מחדש בירושלים [בלי תאריך] לפי מהדורת זיטאמיר, תרכ"ז.
(TALMUD Yērušalmi. Jerusalem [reed. -sin fecha- de la de Zhitomir de 1886.]

ילקוט ראובני, ווארשא תרמ"ד [גרפס מחדש ירושלים תשנ"ד].
(YALQUT Rē'ubeni, Warsza 1884 [reed. Jerusalem 1974].)

ילקוט שמעוני, שאלוניקי רפ"ז-רפ"ז [גרפס מחדש ירושלים 1973-1968].
(YALQUT Šim'oni la-Torah, Nēbi'im u-Kētubim, Salónica 1526-1527 [reed. Jerusalem 1968-1973].)

7) Exégesis y liturgia.

AMBROSIO DE MILÁN, *Breviarium in Psalmos*. P. L. 16, cols. 963-1238.

BRIERRE-NARBONNE, M., *Les prophéties messianiques de l'Ancien Testament dans la littérature juive*, Paris 1933.
Exégèse talmudique des prophéties messianiques, Paris 1934-1935.

CARAFFA, F. - MORELLI, G. [edd.], *Bibliotheca Sanctorum*, Roma 1962.

CORNELY, R., *Introductio in Veteris Testamenti Libros*, Parisiis 1925.

דרום, א., דוד קמחי: הפרוש השלם על תהלים, ירושלים תשל"א.
(DAROM, A., *David Qimhi: Ha-Peruš ha-Šalem 'al Tēhil-lim*,
Jerusalem 1971.)

DE LUBAC, H., *Exégèse médiévale*, Paris 1961.

DE SANTOS OTERO, A., *Los evangelios apócrifos*, Madrid 1952 [reed. 1988].

DÍEZ MACHO, A., "¿Cesará la Torá en la Edad Mesiánica?", *Est. Bíb.* XII (1953),
pp. 115-158 y XIII (1954), pp. 6-51.
"La profecía de Is. 7, 14 en la tradición judía y cristiana", *Est. Bíb.* 7
(1962), pp. 32-47.

FINKELSTEIN, L., "The Development of the Amidah", *J.Q.R.* 16 (1925-26),
pp. 127-170.

היינמן, י., התפילה היהודית בתקופת התנאים והאמוראים, ירושלים, תשנ"ד.
(HEINEMANN, J., *Prayer in the Period of the Tanna'im and the Amora'im*,
Jerusalem 1964.)

HILARIO DE POITIERS, *Commentarium in Psalmos*. P. L. 9, cols. 231-908.

IDELSOHN, A. Z., *Jewish Liturgy and its Development*, New York 1936
[reed. 1972].

ISIDORO DE SEVILLA, *Liber Hebraicarum Quaestionum in Genesim*, P. L. 83.

JERÓNIMO DE ESTRIDÓN, *Commentarium in Isaiam prophetam*. P. L. 24,
cols. 18-704.

Commentarium in Oseam prophetam. P. L. 25, cols. 816-946.

Commentarium in Amos prophetam. P. L. 25, cols. 989-1096.

Commentarium in Zachariam prophetam. P. L. 26, cols. 1417-1541.

KOHLER, K., "The origin and composition of the eighteen benedictions with
a translation of the corresponding essene prayers in the apostolic
constitutions", *H. U. C. A.* I (1924), pp. 387-425.

LÉVI, I., "Les Dorsché Reschoumot", *REJ* LXI (1910), pp. 27-29.

MC CAUL, A., *Rabbi David Kimchi's Commentary upon the Prophecies of
Zechariah*. London, 1837.

MELAMED, M. M., *Sidur ha-Mercas*. Libro de oraciones según el rito
sefaradí y manual práctico de judaísmo, Jerusalén 1983.

MOLINARI, P., *I santi e il loro culto*, Roma 1962.

משה בן מיימון, משנה תורה בהוצאת מישור, ירושלים 1990.

(MOŠEH BEN MAYMON, *Mišneh Torah*, Jerusalem 1990.

Existe una traducción de los catorce libros al inglés publicada en
la colección *Yale Judaica Series* a partir de 1949.)

NEUBAUER, A. - DRIVER, S. R., *The 53rd. Chapter of Isaiah According to
the Jewish Interpreters*, Oxford 1876-1877.

NAVARRO PEIRÓ, A., "Las treinta y tres reglas de interpretación según el
texto de la Misná de Rabbi Eliezer", *M.E.A.H.* 36 (1987), pp. 55-72.

"Las treinta y tres reglas de interpretación según el texto del Génesis ha-Gadol", *Est. Bíb.* 46 (1988), pp. 79-96.

ORFALI, M., "Midraš y antropomorfismos en la polémica judeo-cristiana medieval", *Salvación en la Palabra: Targum-Derash-Berit. Homenaje al profesor A. Díez Macho*, pp. 759-754, Madrid 1986.

PÉREZ FERNÁNDEZ, M., *Tradiciones mesiánicas en el Targum Palestinense*, Valencia 1981.

"Targum y Midraš sobre Gn. 1, 26-27; 2, 7; 3, 7.21. La creación de Adán en el Targum de Pseudojonatán y en Pirqué de Rabbí Eliezer", *Salvación en la Palabra: Targum-Derash-Berit. Homenaje al profesor A. Díez Macho*, pp. 471-487, Madrid 1986.

POSNANSKI, A., *Sefer Megillat ha-Megalleh von Abraham bar Chija*, Berlin 1924.

PRADO, J., "La madre de Emmanuel", *Sefarad* 21 (1961), pp. 85-114.

QUASTEN, J., *Patrología*, Madrid 1968-1978 [reed. 1984].

RUIZ BUENO, D., *Padres Apostólicos*, Madrid 1974 [reed. 1985].

RUIZ GONZÁLEZ, G., *Comentarios medievales al libro de Amós*, Madrid 1987.

סידור תפילה. נוסח ספרד. הוצאת קורן. ירושלים תשמ"ה.

(SIDDUR tēfil-lah. Nusah Sēfarad, Jerusalem 1985.)

שעוועל, ת. ה. [מהדיר], משה בן נחמן: פירושי התורה, ירושלים תשי"ט.

כל כתבי של רבינו משה בן נחמן, ירושלים תשי"ט.

(CHAVEL, H. D., *Mošeh ben Naḥman: Pēruše ha-Torah*, Jerusalem 1959; y *Kol Kitbe Rabbenu Mošeh ben Naḥman*, Jerusalem 1963.

De ambas obras existen sendas traducciones al inglés realizadas por el propio editor: *Ramban (Nachmanides): Commentary on the Torah*, New York 1971; y *The Writings of Ramban (Nachmanides)*, New York 1971).

SMALLEY, B., *The Study of the Bible in the Middle Ages*, Oxford 1952 [reed. 1984].

TWERSKY, I., *Introduction to the Code of Maimonides (Mishneh Torah)*, London-New Haven 1980.

URBACH, E., *The Sages. Their concepts and Beliefs*, Jerusalem 1975.

WAGENSEIL, J. C., "Dissertatio de sceptro Jehudah", *Thesaurus Antiquitatum Sacrarum*, vol. XXVI, cols. 805-856, Venetiis 1764.

ZEITLIN, S., "Mumar and Meshummad", *J.Q.R.* 54 (1964), pp. 84-86.
"The Tefillah, the Shemone Esreh: a Historical Study of the First Canonization of the Hebrew Liturgy", *J.Q.R.* 54 (1964), pp. 208-249.

8) Filosofía y Teología.

AGUSTÍN DE HIPONA, *De Trinitate*. P. L. 42, cols. 819-1130.

ANSELMO DE AOSTA, *Cur Deus Homo?*, P. L. 158, cols. 536-671.

BEA, A., *The Church and the Jewish People*, New York 1966.

COLSON, F. H. - WHITAKER, G. H., *Philo in ten Volumes*, London 1928 [reed. London-Cambridge 1968].

DURANDO DE SAN PORCIANO, *Quattuor Libri Sententiarum* [sin año, sin lugar. El ejemplar se halla en la Biblioteca Nacional de Madrid].

FELIU I MABRES, E., *El Llibre de la Redempció i altres escrits de Mossé ben Nahman de Girona*, Barcelona 1963.

FLUEGEL, G., *Corani Textus Arabicus*, Leipzig 1841 [reed. Westmead-Farnborough 1971].

GILCHRIST, T., *The Church and Economic Activity in the Middle Ages*, London 1969.

GORDIS, R. - WAXMAN, R. [edd.], *Faith and Reason*, New York 1973.

- GRAEF, H., *Mary: a History of Doctrine and Devotion*, New York 1963-1965.
- GUTTMANN, J., *Philosophies of Judaism*, New York 1964.
- HUGO DE SAN VÍCTOR, *De Verbo Incarnato*. P. L. 177, cols. 295-324.
- HUSIK, I., *Sefer ha-Ikkarim. Book of Principles by Joseph Albo*, Philadelphia 1929-1930 [reed. 1946].
- HYMAN, A., "Maimonides' Thirteen Principles", en ALTMANN, A. [ed.], *Jewish Medieval and Renaissance Studies*, Cambridge (Mss.), pp. 119-144.
- HYAMSON, M., *Bahyah ibn Paquda: Duties of the Heart. Translated from the Arabic into Hebrew by Jehudah ibn Tibbon*, New York-Jerusalem 1970.
- JAEGER, W., *Aristotelis Metaphysica*, Oxonii 1957 [reed. 1963].
- KELLNER, M., *Dogma in Mediaeval Jewish Thought*, Oxford 1986.
- LACTANCIO, *De Divinis Institutionibus*. P. L. 6, cols. 111-822.

משה בן מיימון, מורה נבוכים להרב משה בן מימון הספרדי בהעתקת הרב
שמואל אבן תבון, וורשא תרל"ב.
איגרות הרמב"ם. במהדורת מ. ד. רבינוביץ, ירושלים תשל"ז.

(MOŠEH BEN MAYMON, *Moreh Nēbukim lē-ha-rab Mošeh ben Maymon ha-Sēfaradi bē-ha'taqat ha-rab Šēmu'el ibn Tibbon*, Warsza 1872. Existe una traducción al castellano realizada por GONZALO MAESO, D., *Guía de Perplejos*, Madrid 1983.)

De las cartas existen varias traducciones al español, entre ellas las de TARGARONA BORRÁS, J., *Sobre el Mesías (Carta a los Judíos del Yemen). Sobre Astrología (Carta a los Judíos de Montpellier)*, Barcelona 1987; CANO, M. J. - FERRÉ, L., *Cinco Epístolas de Maimónides: A Rabi Tefet de Akko, Sobre la Conversión Forzosa, Sobre la Resurrección de los Muertos, A Šēmu'el ibn Tibbon, A su Hijo Abraham*, Barcelona 1988; y DEL VALLE, C., *Cartas y testamento de Maimónides*, Córdoba 1989.)

- MELARA NAVÍO, A., *El Corán comentado*, Granada 1994.
- MUNK, S., *Mélanges de philosophie juive et arabe*, Paris 1957 [reed. 1959].
- NOONAN, J. T., *The Scholastic Analysis of Usury*, Cambridge [Mss.] 1957.
- RABBINOWITZ, J. – LEW, M. S. [edd.], *The Arthur Marmorstein Memorial Volume. Studies in Jewish Theology*, Westmead-Farnborough 1950 [reed. 1970].
- PELIKAN, J., *The Emergence of the Catholic Tradition (100–600)*, Chicago 1971.
- PERLMANN, M., *Ibn Kammuna's Examination of the Three Faiths*, Los Angeles 1971.
- ROBLES SIERRA, A., *Problemática y enfoques de la teología medieval*, Valencia 1982.
- ROSS, W. D., *Aristotelis Physica*, Oxonii 1950 [reed. 1966].
- סעריה בן יוסף הגאון : ספר אמונות ודעות. צילום הרפוס הראשון, קושטא שכ"ב;
נרפס מחדש ירושלים תשל"ב.
(SA'ADIA BEN YOSEF HA-GA'ON, *Sefer 'Emunot wē-De'ot*,
Jerusalem 1972 [reed. fotográfica de la de Constantinopla de 1562].
Existe una traducción al inglés realizada por ROSENBLATT, S.,
Saadia Gaon: The Book of Beliefs and Opinions, New Haven 1948).
- SANTIAGO OTERO, H. [ed.], *Diálogo filosófico-religioso entre cristianismo, judaísmo e islamismo durante la Edad Media en la Península Ibérica. Actes du Colloque International de San Lorenzo de El Escorial 23–26 juin 1991*, Turnhout-Brépols 1994.
- שבי"ד, א. [מהדיר], ספר אור ה" לר" חסדאי קרשקש, ירושלים תשל"א.
צילום הרפוס הראשון פירארה שט"ו.
(SCHWEID, A. [ed.], *Sefer 'Or Ha-Šem le-Rabbi Hasda'y Crescas*,
Jerusalem 1971 [reed. de la edición de Ferrara de 1546].)

SCHOLEM, G., *The Messianic Idea in Judaism*, New York 1981.

שמעון בן צמח דוראן, מגן אבות, ליבורנו 1785.
(ŠIM'ON BEN ŠEMAH DURÁN, *Magen 'Abbot*, Livorno 1785.)

ŠELOMOH IBN GABIROL, *La fuente de la vida*. Traducida del latín al castellano por F. de Castro y Fernández, revisada y corregida por C. del Valle, Barcelona 1987.

SIRAT, C., *La Philosophie juive médiévale en terre de l'islam*, Paris 1988.

TENNANT, F. R., *The Sources of the Doctrine of the Fall and Original Sin*, New York 1968.

TOMÁS DE AQUINO, *Summa Theologiae Cura Fratrum Eiusdem Ordinis*. Matriti 1948 [reed. 1964].

VAJDA, G., *Introduction à la pensée juive au Moyen Age*, Paris 1947.

WOLFSON, H. A., *The Philosophy of the Church Fathers*, Cambridge (Mss.) 1956 [reed. Cambridge-London 1976].

"The Muslim Attributes and the Christian Trinity", *H.Th.R.* 49 (1956), pp. 1-18.

"Saadya on the Trinity and Encarnation", en *Studies in the History of Philosophy and Religion in Honor of Abraham A. Neumann*, Leiden 1962, pp. 547-568.

The Philosophy of the Kalam, Cambridge (Mss.) - London 1976.

Repercussions of the Kalam in Jewish Philosophers, Cambridge (Mss.) - London 1979.

9) Manuales de historia de diferentes materias.

ACKROYD, P. R. – EVANS, C. F. [edd.], *The Cambridge History of the Bible*, Cambridge 1970 [reed. 1987].

AMADOR DE LOS RÍOS, J., *Historia de los judíos de España y Portugal*, Madrid 1867 [reed. 1984].

BAER, F., *Die Juden im christlichen Spanien*, Berlin 1929–1936
[reed. Westmead–Farnborough 1970].
Historia de los judíos españoles, Madrid 1984.

BARON, S. W., *Historia social y religiosa del pueblo judío*, Buenos Aires 1968.

CAPELLE, W., *Historia de la Filosofía Griega*, Madrid 1958 [reed. 1992].

DÍEZ BORQUE, J. M. [ed.], *Historia de las literaturas hispánicas no castellanas*, Madrid 1980.

DOMÍNGUEZ ORTIZ, A. [ed.], *Historia de España*, Barcelona 1996.

DUBNOW, S., *History of the Jews*, Philadelphia 1918 [reed. New York–London 1968].

EDWARDS, I. E. – GADD, C. J. – HAMMOND, [edd.], *The Cambridge Ancient History*, Cambridge 1970 [reed. 1980].

FAKHRY, M., *A History of Islamic Philosophy*, New York–London 1970.

GIL FARRÉS, O., *Historia de la moneda española*, Madrid 1959 [reed. 1976].

GILSON, E., *Historia de la Filosofía en la Edad Media*, Madrid 1946
[reed. 1985].

GRAETZ, H., *History of the Jews*, Philadelphia 1894 [reed. 1956].

- HOLT, P. M. - LAMBTON, A. K. - LEWIS, B. [edd.], *The Cambridge History of Islam*, Cambridge 1970.
- JEDIN, H., *Manual de Historia de la Iglesia*, Barcelona 1970.
- MC KITTERICK, R. [ed.], *The New Cambridge Medieval History*, Cambridge 1995.
- MENÉNDEZ PIDAL, R. [ed.], *Historia de España*, Madrid 1964 [reed. 1982].
- MILICUA, J. [ed.], *Historia Universal del Arte*, Barcelona 1995.
- NEUSNER, J., *A History of the Jews in Babylonia*, Leiden 1969-1970 [reed. Chico 1984].
- POSTAN, M. - RICH, E. - MILLER, E. [edd.], *The Cambridge Economic History of Europe*, Cambridge 1965.
- REALE, G. - ANTISERI, D., *Historia del Pensamiento Filosófico y Científico*, Barcelona 1988.
- RIGHETTI, M., *Historia de la Liturgia*, Madrid 1956.
- SCHÜRER, E., *Historia del pueblo judío en tiempo de Jesús*, Madrid 1988.
- SIRAT, C., *Histoire de la Philosophie Juive au Moyen Age*, Paris 1985.
- TUÑÓN DE LARA, M. [ed.], *Historia de España*, Barcelona 1980 [reed. 1986].
- WAXMAN, M., *A History of Jewish Literature*, New York-Leiden 1936 [reed. 1960].
- ZINBERG, I., *A History of Jewish Literature*. Cleveland-Philadelphia 1972-1978.

10) Obras y estudios históricos.

BEINART, H., "¿Cuándo llegaron los judíos a España?", *Estudios* III (1962).

BLASCO MARTÍNEZ, A., *La judería de Zaragoza en el siglo XV*, Zaragoza 1988.

BLUMENKRANZ, B., *Juifs et chrétiens dans le monde occidental (430-1096)*, Paris 1960.

BONSIRVEN, J., *Le judaïsme palestinien au temps de Jésuschrist*, Paris 1937.

BOSCH VILA, J., "Referencias a monedas en los documentos árabes y hebreos de Aragón y Navarra", *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón* 6 (1956), pp. 229-246.

CANELAS LÓPEZ, A. [ed.], *Jerónimo Zurita: Anales de Aragón*, Zaragoza 1974.

CANTERA BURGOS, F., *Chébet Jehudá (La Vara de Judá) de Salomón ben Verga. Traducción española con estudio preliminar*, Granada 1927.

"La usura judía en Castilla", *La Ciencia Tomista* 43 (1941), pp. 5-26.

"Los judíos de Castilla y los reyes de ésta desde Sancho III a Enrique I", *Sefarad* 22 (1962), pp. 83-100.

CANTERA MONTENEGRO, E., *Los judíos en la Edad Media hispana*, Madrid 1986.

CARRETE PARRONDO, C., *El judaísmo español y la inquisición*. Madrid 1992.

DAHAN, G., *Les intellectuels chrétiens et les juifs au Moyen Age*, Paris 1990.

DESCHAMPS, P., *Les châteaux des Croisés en Terre Sainte. Le Crac des Chevaliers*, Paris 1934.

FELDMAN, L. H. [ed.] , *Josephus. Jewish Antiquities*, London-Cambridge (Mass.) 1930-1965 [reed. 1969].

- FISCHEL, W. J., "The Region of the Persian Gulf and its Jewish Settlements in Islamic Times", *Alexander Marx Jubilee Volume*, pp. 203-230, New York 1950.
- FISHER, C. D., *Cornelii Taciti Annalium*, Oxonii 1906 [reed. 1966].
- GARCÍA IGLESIAS, L., *Los judíos en la España antigua*, Madrid 1978.
- GAUDEFROY DEMOMBYNES, M., *Mahoma*, México 1960.
- GUTWIRTH, E., "Social Criticism in Bonafed's Invective and its Historical Background", *Sefarad* 45 (1985), pp. 23-53.
- HOHL, E., *Scriptores Historiae Augustae*, Lipsiae 1927 [reed. 1965].
- HUDE, C., *Herodoti Historiae*, Oxonii 1908 [reed. 1967].
- JEREMIAS, J., *Jerusalén en tiempo de Jesús*, Madrid 1986.
- JONES, W. H., *Pliny Natural History*, London 1938-1962 [reed. 1975].
- JUSTER, J., *Les Juifs dans l'Empire Romain*, Paris 1914 [reed. New York 1968].
- KATZ, S., *The Jews in the Visigothic and Frankish Kingdoms of Spain and Gaul*, Cambridge (Mass.) 1937 [reed. New York 1970].
- KRIEGEL, M., *Les Juifs à la fin du Moyen Age dans l'Europe Méditerranée*, Paris 1979.
- LACAVE RIAÑO, J. L., "Las juderías aragonesas al terminar el reinado de Fernando I", *Sefarad* 39 (1979), pp. 209-224.
- LADERO QUESADA, M. A., *El siglo XV en Castilla. Fuentes de renta y política fiscal*, Barcelona 1982.
- LE GOFF, J., *La bolsa y la vida: economía y religión en la Edad Media*, Barcelona 1987.
- LEES MILNE, J., *San Pedro de Roma: historia de la basílica*, Barcelona 1977.

- LEÓN TELLO, P., *El valle del llanto (Emeq ha-Bakha). Crónica hebrea del siglo XVI*, Barcelona 1989.
- LEROY, B., *Los judíos de Navarra en la Edad Media*, Madrid 1991.
- MARTÍN RODRÍGUEZ, J. L., *Economía y sociedad de los reinos hispánicos de la Baja Edad Media*, Barcelona 1983.
- MATEU Y LLOPIS, F., *La moneda española*, Barcelona 1946.
- MONSALVO ANTÓN, J. M., *Teoría y evolución de un conflicto social. El antisemitismo en la Corona de Castilla en la Baja Edad Media*, Madrid 1985.
- MORENO KOCH, Y., *Fontes Judaeorum Regni Castellae. Vol. V. Las Taqqanot de Valladolid de 1432. Un estatuto comunal renovador*, Salamanca 1987.
Dos crónicas hispano-hebreas del siglo XV, Barcelona 1992.
- NEUMANN, A., *The Jews in Spain*, Philadelphia 1944 [reed. New York 1969].
- PRAWER, J., *The Latin Kingdom of Jerusalem*, Jerusalem-London 1972.
- ROMANO, D., "Los judíos de la Corona de Aragón en la primera mitad del siglo XV", *Actas y comunicaciones del IV Congreso de Historia de la Corona de Aragón, Barcelona 1-6 de octubre de 1962*, Barcelona 1964.
"Prestadores judíos en los estados hispánicos medievales", *Estudios Mirandeses VIII* (1988), pp. 117-126.
- SARASA, E., *Sociedad y conflictos sociales en Aragón. Siglos XIII y XV*, Madrid 1981.
- שוחט, א., ר"י שלמה אבן ווירגה: ספר שבט יהודה, ירושלים תש"ז.
(SHOHAT, A. R. Šelomoh ibn Vergah: *Sefer Šebet Yěhudah*, Jerusalem 1947.)
- VALDEÓN BARUQUE, J., *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid 1986.

VENDRELL, F., "La política proselitista del rey Fernando I de Aragón",
Sefarad 10 (1950), pp. 349-366.

"La actividad proselitista de San Vicente Ferrer durante el reinado de
Fernando I de Aragón", *Sefarad* 13 (1953), pp. 87-104.

"En torno a la confirmación real en Aragón de la Pragmática de
Benedicto XIII", *Sefarad* 20 (1960), pp. 319-351.

11) Legislación civil y eclesiástica.

BLUMENKRANZ, B., "Anti-Jewish Polemics and Legislation in the Middle
Ages: Literary Fiction or Reality?", *J.J.S.* 15 (1964), pp. 125-140.

CODICIS *Theodosiani Libri XVI*, Parisiis 1586.

CONSTANTINI MAGNI *Constitutiones et Decreta*. P. L. 8, cc. 93-400.

CORPUS IURIS CIVILIS *in quo ius universum Justinianum comprehenditur*,
Augustae Taurinorum 1782.

DECRETALES *Gregorii Noni Pontifici*, Lugduni 1553.

MANSI, J. D., *Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collectio*,
Florentiae-Venetiis 1759-1798.

PALACIOS ALCAINE, A., *Alfonso X el Sabio: Fuero Real*, Barcelona 1991.

REAL ACADEMIA DE LA HISTORIA, *Cortes de los antiguos reinos de León
y Castilla*, Madrid 1861.

*Cortes de los antiguos reinos de Aragón y de Valencia y Principado de
Cataluña*, Madrid 1896.

SCHULTING, A., *Jurispudentia Vetus ante-Justiniana*,
Lugduni Batavorum 1717.

TEJADA Y RAMIRO, J., *Colección de cánones y todos los concilios de
la iglesia de España y de América*, Madrid 1859.

12) Obras árabes y hebreas en prosa rimada.

אברהם אבן עזרא, חי בן מקיץ. במהדורת י. לוין, תל-אביב תשמ"ג.
(ABRAHAM IBN EZRA, *Hay ben Meqış*. Edición de Y. Lewin, Tel Aviv 1983. Existe una traducción al castellano realizada por DEL VALLE RODRÍGUEZ, C., "El Hay ben Meqış de Abraham ibn Ezra", *Cuadernos Salmanticenses de Filosofía* IV [1978], pp. 99-125.)

אברהם אבן חסדאי, בן המלך והנזיר. במהדורת א. מ. הברמן, תל-אביב תשי"א.
(ABRAHAM IBN HASDĀY, *Ben ha-Meleḳ wē-ha-nazir*. Edición de A. M. Haberman, Tel Aviv 1953. Existe una traducción al catalán realizada por CALDERS I ARTIS, T., *El príncep i el monjo d'Abraham ben Šēmu'el ha-Levi ibn Hasdāy*, Sabadell 1977.)

AMER, A., *Les séances de Hariri*, Götteborg-Uppsala 1964.

DEREMBOURG, J., *Deux versions hébraïques du livre de Kalīlāh et Dimnāh*, Paris 1888.

DÍAZ ESTEBAN, F., "El debate del cálam y la tijera de Sem Tob Arduťiel, Don Santo de Carrión", *Revista de la Universidad de Madrid* XVIII n. 69 (1969), pp. 95-102.

FANJUL, S., *Al-Hamađānī: venturas y desventuras del pícaro Abu-l- Fath de Alejandria (maqāmāt)*, Madrid 1988.

יהודה אל-חרזי, מחברות איתאל. במהדורת י. פרץ, תל אביב תשי"א.
ספר תחכמוני. במהדורת י. טורופובסקי, תל-אביב תשי"ב.
(YĔHUDAH AL-ḤARIZI, *Maḥbarot 'Iti'el*. Edición de Y. Peres, Tel Aviv 1953.

Sefer Taḥkēmoni. Edición de Y. Toporovsky, Tel Aviv 1952.
Existe una traducción completa del *Taḥkēmoni* al castellano realizada por DEL VALLE RODRÍGUEZ, C., *Judá Alḥarizi. Las Asambleas de los Sabios (Taḥkēmoní)*, Murcia 1988).

יוסף בן זבארה, ספר שעשועים. במהדורת י. דוידזון, ניו-יורק תרע"ד.
(YOSEF BEN ZABARRA, *Sefer Ša'ašu'im*. Edición de I. Davidson, New York 1914. Existe una traducción al castellano realizada por FORTEZA REY, M., *El libro de los entretenimientos de Yosef ben Meir ben Zabarra*, Madrid 1983).

יעקב בן אלעזר, ספר המשלים. במהדורת ח. שירמן, בתוך יריעות המבון לחקר השירה העברית ה' (תרצ"ט), עמ' 209-266.

(YA'AQOB BEN 'EL'AZAR, *Sefer ha-Mēšalim*, Edición de H. Schirmann, *News of the Institute for the Research of the Hebrew Poetry* 5 (1939), pp. 209-266.)

יצחק בן שלמה אבן סהולה, משל הקדמוני. זמורה, תל-אביב תשי"ג.
(IṢḤAQ BEN ŠĒLOMOH IBN SAHULAH, *Mēšal ha-qadmoni*. Edición de I. Zemorah, Tel Aviv 1953.)

יצחק פולקר, עזר הדת. במהדורת י. לוינגר, תל-אביב תשמ"ד.
(IṢḤAQ POLLICAR, *'Ezer ha-Dat*. Edición de J. Levinger, Tel Aviv 1984.)

LEVINE, H., *The Book of the Seeker (Sefer Ha-Mebaqqesh by Shem Tob ben Joseph ibn Falaqera*, New York 1976.

ניני, י. – פרוכטמן, מ., מעשי הרב, תל-אביב תשמ"ב.
(NINI, Y. – FRUCHTMAN, M., *Ma'aśe ha-Rab: the Debate between the Pen and the Scissors*, Tel Aviv 1980.)

עמנואל הרומי, מחברות עמנואל. במהדורת ד. ירון, ירושלים תשי"ז.
('IMMANU'EL DE ROMA, *Maḥbarot 'Immanu'el*. Edición de D. Yarden, Jerusalem 1957.)

שלמה אבן צקבל, נאום אשר בו יהודה. במהדורת ח. שירמן, בתוך יריעות המבון לחקר השירה העברית ב' (תרצ"ו), עמ' 152-162.

(ŠĒLOMOH IBN ṢIQBEL, *Nē'um 'Ašer ben Yēhudah*. Edición de H. Schirman, *News of the Institute for the Research of the Hebrew Poetry* 2 (1936), pp. 152-162. Existe una traducción al castellano realizada por NAVARRO PEIRÓ, A., "La maqāma Nē'um 'Ašer ben Yēhudah", *Sefarad* 36 (1976), pp. 339-351.

יהודה אבן שבתאי, מנחת יהודה שונא הנשים... במהדורת מ. הוס, ירושלים תשנ"ב.
(YĔHUDAH IBN ŠABBĒTAY, *Minhat Yēhudah šone' ha-našim*. Edición de M. Hus, Jerusalem 1992.)

13) Libros de geografía y relatos de viajes.

ABEL, F. M., *La Géographie de Palestine*, Paris 1933-1938.

ADLER, E. N., *Jewish Travellers*, London 1930 [reed. New York 1966].

ADLER, M. N., *The itinerary of Benjamin of Tudela*. Critical text, translation and commentary, New York 1907.

אפשטיין, ב., "ספר אלדד הדני", בתוך כתבי אברהם אפשטיין, ירושלים תשנ"ז, כרך א, עמ' לז-ר"א.

(EPSTEIN, A., "Sefer 'Eldad ha-Dani", *Kitbe 'Abraham 'Epstein*, Jerusalem 1950, vol. I, pp. 37-210.)

GATIER, P. L. - HELLY, B. - REY-COQUAIS, J. P. [edd.], *Géographie historique au Proche Orient*, Paris 1988.

GOITEIN, D., *Letters of Medieval Jewish Traders*, Princeton 1973.

IBN BATṬUTA, *A través del Islam*. Traducción de S. Fanjul y F. Arbós. Madrid 1987.

MAGDALENA NOM DE DEU, J. R., *Relatos de viajes y epístolas de peregrinos judíos a Jerusalén*, Sabadell 1987.
Palestina y Eurasia a finales del siglo XII (viajes de Rabí Ya'aqob bar Netan'el ha-Kohen y Rabí Petahiah de Regensburg), Barcelona 1994.

NEUBAUER, A., *La géographie du Talmud*, Paris 1868 [reed. Hildesheim 1967].

SMITH, G. A., *Geografía histórica de la Tierra Santa*, Valencia 1985.

14) Estudios literarios.

ABUMALHAM MAS, M., *Mošeh ibn 'Ezra. Kitāb al-Muhādara wal-Mukādara*, Madrid 1986.

אלוני, ג., מתורת הלשון והשירה בימי הביניים, ירושלים תשי"ד.

BEESTON, A. F. L., "The genesis of the maqamat genre", *Journal of Arabic Literature* 2 (1971), pp. 1-12.

DE LA GRANJA, F., *Maqāmas y risālas andaluzas*, Madrid 1976.

DÍEZ MACHO, A., *La novelística hebrea medieval*, Barcelona 1952.

דישון, י., "הנשים בספר שעשועים ליוסף אבן זבארה", שנתון בר אילן 13 (1976), עמ' 188-210.

(DISHON, Y., "Women in the 'Book of Delights' of Joseph ibn Zabara", *Annual of Bar-Ilan University* 13 (1976), pp. 188-210.)

GABRIELI, F., *La literatura árabe*, Barcelona 1971.

GARBELL, I., "The Pronuntiation of Hebrew in Medieval Spain", *Homenaje a Millás Vallicrosa*, Barcelona 1954, vol. II, pp. 647-696.

HALKIN, S., "The Medieval Jewish Attitude towards Hebrew", en ALTMANN, A. [ed.], *Biblical and other Studies*, Cambridge (Mss.) 1963, pp. 233-248.

KILITO, A., "Le genre 'séance': une introduction", *Studia Islamica* 43 (1976), pp. 25-51.

LACARRA, M. J., *Cuentística medieval en España: los orígenes*, Zaragoza 1979.

MATTOK, J. N., "The Early History of the Maqama", *Journal of Arabic Literature* 15 (1984), pp. 1-18.

MILLÁS VALLICROSA, J. M., *La poesía sagrada hebraico-española*, Madrid 1947.

NAVARRO PEIRÓ, A., *Literatura hispano hebrea (siglos X-XIII)*.
Panorámica, Córdoba 1988.

Narrativa hispano-hebrea (siglos XII-XV), Córdoba 1988.

"Los cuentos misóginos de Maimón Gallipapa", *Sefarad* 52 (1992), pp. 181-186.

- פגיס, ד., חידוש ומסורת בשירת החול, ירושלים תשל"ז.
 שירת החול העברית בספרד המוסלמית, ירושלים תשל"ז.
 (PAGIS, D., *Širat ha-Hol bi-Sēfarad ha-Muslemit*, Jerusalem 1976.
 "Variety in Medieval Rhymed Narratives", *Scripta Hierosolymitana* 27 (1978), pp. 79-98.
Change and Tradition in Secular Poetry, Jerusalem 1976.
- רוזנטאל, י., "ספרות הוויכוח האנטי-נוצרית עד סוף המאה השמונה-עשרה", ארשת, עמ' 179-130.
 (ROSENTHAL, Y., "Anti-Christian Polemics from its Beginnings to the End of the Eighteenth Century", *'Arešet* 2 (1960), pp. 130-179.)
- RUBIERA MATA, M. J., *Literatura hispano árabe*, Madrid 1992.
- רצהבי, י., ילקות המקאמה העברית, ירושלים תשל"ד.
 (RASHABI, Y., *Yalqut ha-maqāma ha-'ibrit*, Jerusalem 1974.)
- SÁENZ-BADILLOS, A., *Literatura hebrea medieval*, Madrid 1991.
- SHEPARD, S., *Shem Tov. His World and his Words*, Miami 1978.
- שירמן, ח., השירה העברית בספרד ובפרובאנס, ירושלים-תל אביב תשמ"ז [נרפס מחדש תש"ב].
 (SCHIRMANN, H., *Ha-širah ha-'ibrit bi-Sēfarad u-bē-Probans*, Jerusalem-Tel Aviv 1956 [reed. 1960])
- STRACK, H. L. - STEMBERGER, G., *Introducción a la literatura midrásica y talmúdica*, Valencia 1988.
- URBARCH, E., "Études sur la littérature polémique au Moyen Age", *R.E.J.* 100 (1935), pp. 49-77.
- ילין, ד., תורת השירה הספרדית, ירושלים תרצ"ט [נרפס מחדש תשל"ב].
 (YELLIN, D., *Torat ha-Širah ha-Sēfaradit* Jerusalem 1939 [reed. 1972.]
- ZUNZ, L., *Zur Geschichte und Literatur*, Berlin 1845.

15) Obras de polémica y apologética.

AGOBARDO DE LYON, *De Insolentia Judaeorum*, P. L. 104, cols. 70-76.

De Judaicis Superstitionibus, P. L. 104, cols. 77-100.

AGUSTÍN DE HIPONA, *Sermo contra Judaeos, Paganos et Arianos*. P. L. 42, cols. 1117-1130.

De Altercatione Ecclesiae et Synagogae. P. L. 42, cols. 1131-1140.

אייזנשטיין, י. ד., אוצר הוויכוחים, ניו-יורק תרפ"ח.

(EISENSTEIN, J. D., *Ozar ha-Wikkuhim*, New York 1928.)

ÁLVARO DE CÓRDOBA, *Epistolae XIV-XX* (polémica con Bodón-Eleazar).

C. S. M. I, pp. 227-270, Madrid 1973.

ALFONSO DE LA ESPINA, *Fortalitium Fidei contra Judaeos, Sarracenos aliosque Christiane Fidei Inimicos*, Lugduni 1511.

ALFONSO DE VALLADOLID (Abner de Burgos), *Ofrenda de Zelos (Minḥat Kēna'ot) und Libro de la Ley*. Ausgabe und Kommentar von M. Mattmann, Opladen 1990.

AMULÓN DE LYON, *Liber contra Judaeos*, P. L. 116, cols. 141-182.

BELASCO, G. S., "The Support of the Faith". *Sefer Ezer ha-Dat of Rabbi Isaac Pulgar*, London 1906.

BERGER, D., *The Jewish christian Debate in the High Middle Ages. A Critical Edition of the Nizzahon Vetus with an Introduction, translation and Commentary*, Philadelphia 1979.

BLUMENKRANZ, B., *Gisleberti Crispini Disputatio Judei et Christiani*, Antuerpiae 1956.

CIPRIANO DE CARTAGO, *Liber Testimoniarum e Scriptura contra Judaeos*, P. L. 4, cols. 703-710.

DE LA BIGNE, M. [ed.], *Ad Convincendam Perfidiam Judaeorum*.

De Judaicis Erroribus ex Talmut. Bibliotheca Maxima Veterum Patrum, vol. XXVI, pp. 529-554, Lyon 1684.

DE VOISIN, J. [ed.], *Pugio Fidei Raimundi Martini adversus Mauros et Judaeos*, Parisiis 1561. (No he podido disponer de la edición publicada por A. Robles Sierra en Würzburg 1990.).

גניזי, מ.: הכוזרי המפורש. ספר הכוזרי מסוגן לעברית מודרנית על פי הפרשנים המקובלים, ובצדו תרגומו של אבו תיבון עמוד מול עמוד. ירושלים, תשל"ג.

(GĚNIZI, M., *Ha-Kuzari ha-Měforaš. Sefer ha-Kuzari mēsugnan lē-'ibrit modernit 'al pi ha-paršanim ha-měqubbalim, u-be-šido tirkumo šel Ibn Tibbon 'amud mul 'amud*, Jerusalem 1973.

Existe una antigua traducción al castellano realizada por Jacob Abendana, y publicada por BONILLA SAN MARTÍN, A., *Cuzary. Diálogo filosófico ...*, Madrid 1910. Una traducción moderna fue publicada por IMRIZALDU, J., *Cuzary*, Madrid 1979.)

HACKSPAN, T. [ed.], *Sefer Nizzahon*, Altdorf 1644.

ILDEFONSO DE TOLEDO, *De Perpetua Virginitate Sanctae Mariae Virginis*, P. L. 96, cols. 51-110.

IRENEO DE LYON, *Adversus Haereses*. P. G. 7, cols. 433-1224.

ISIDORO DE SEVILLA, *De Fide Catholica ex Vetere et Novo Testamento contra Judaeos*. P. L. 83, cols. 449-538.

JERÓNIMO DE ESTRIDÓN, *Adversus Helvidium*. P. L. 23, cols. 193-216.
Adversus Jovinianum. P. L. 23, cols. 221-352.

JUAN CRISÓSTOMO, *Orationes Contra Judaeos*. P. G. 48, cols. 843-942.

JULIÁN DE TOLEDO, *De Comprobatione Sextae Aetatis*. P. L. 96, cols. 537-586.

JUSTINO MÁRTIR, *Dialogus cum Trypho*. P. G. 6, cols. 471-800.
(Existe una traducción al inglés y un estudio pormenorizado a cargo de LUKYN WILLIAMS, A., *Justin Martyr. The Dialogue with Trypho*, London 1930.)

- לסקר, ד. [מהדיר], חסדאי קרשקש : ספר ביטול עיקרי הנוצרים, באר-שבוע 1990.
(LASKER, D. [ed.], *Hasdāy Crescas: Sefer Bitṭul 'Iqqare ha-Noṣrim, Be'eršeba'* 1990. Existe una traducción inglesa realizada por el mismo editor: LASKER, D., *Hasday Crescas: The Refutation of the Christian Principles*, Albany-New York 1992.)
- LASKER, D. – STROUMSA, S., *The Polemic of Nestor the Priest*, Jerusalem 1996.
- MILLÁS VALLICROSA, J. M., "Un tratado anónimo de polémica contra los judíos", *Sefarad* XIII (1953), pp. 3-34.
- שעוול, ח. ד. [מהדיר], "ספר הוויכוח", כתבי רבינו משה בן נחמן, כרך א, עמ' רצט-שכ. ירושלים תשכ"ג.
(CHAVEL, H. D. [ed.], "Sefer ha-Wikkuah", *Kitbe Rabbenu Mošeh ben Nahman*, vol. I, pp. 299-320, Jerusalén 1963.
Existe una traducción y al catalán y un estudio de la obra realizados por FELIU, E. – RIERA I SANS, J., *Disputa de Barcelona de 1263 entre mestre Mossé de Girona i fra Pau Christià*, Barcelona 1985.
- MURCIANO, P., *Shimon ben Zemah Duran: "Keshet u-Magen": A Critical Edition*, New York 1975.
- ORFALI, M., *El Tratado "De Iudaicis Erroribus ex Talmut" de Jerónimo de Santa Fe*, Madrid 1987.
- ORÍGENES, *Contra Celsum*, P. G. 11, cols. 637-1632.
- PACIOS LÓPEZ, A., *La Disputa de Tortosa*, Barcelona-Madrid 1957.
(Edición de las actas latinas. De la recensión hebrea existe una traducción y estudio en catalán realizados por RIERA I SANS, J., *La cronica en hebreu de la disputa de Tortosa*.)
- PEDRO ALFONSO, *Dialogus Petri Christini et Moysi Judaei*, P. L. 157, cols. 536-671.
- PEDRO DAMIANI, *Antilogus contra Judaeos*. P. L. 145, cols. 41-57.

ROBLES SIERRA, A., *Capistrum Judaeorum*, Würzburg 1990.

רוזנטאל, י. [מהדיר], יעקב בן ראובן : ספר מלחמות השם, ירושלים תשנ"ג.
(ROSENTHAL, Y. [ed.], *Ya'aqob ben Rē'uben: Sefer Milḥamot ha-Šem*,
Jerusalem 1963.

ספר יוסף המקנא. ירושלים תשל"ו.
(*Sefer Yosef ha-Mēqanne'*, Jerusalem 1970.)

תלמג', א. [מהדיר], ספר הברית וויכוחי רד"ק עם הנצרות, ירושלים תשל"ה.
כתבי פולמוס לפרופיט דוראן. במהדורת א. תלמג', ירושלים תשמ"א (1981).
[עמ' 3-69 : ספר כלימת הגוים, ועמ' 73-83 אגרת אל תהי כאבותיך].

(TALMAGE, F. [ed], *Sefer ha-Berit wē-wikkuah RaDaQ 'im
ha-našrut*, Jerusalem 1974.

Del *Sefer ha-Berit* de Yosef Qimḥi existe una traducción inglesa del mismo editor [*The Book of the Covenant*, Toronto 1972]), y otra al castellano y un estudio realizados por NICLÓS, J. V., "Un tratado de polémica judeocristiana de raíces sefardíes: Yosef Qimḥi y su 'Libro de la Alianza': introducción, traducción y notas", *Hispania Sacra* 47 (1995), pp. 249-298.

Kitbe Pulmus lē-Profiat Duran. Sefer Kēlimat ha-Goyyim,
pp. 3, 69; 'Iggeret 'Al tēhī kē-'aboteka pp. 83-87, Jerusalem 1981.
(De la epístola 'Al tēhī kē-'aboteka existe una traducción al catalán y un estudio realizados por FELIU, E., "Profiat Duran: Al tehi ka-avotekha", *Calls* 1 (1986), pp. 53-77.

TERTULIANO, *Adversus Judaeos*. P. L. 2, cols. 633-682.
Contra Marcionem, P. L. 2, cols. 267-556.

TOSTADO MARTÍN, A., *La Disputa de Barcelona*, Salamanca 1986.

WAGENSEIL, J. C., *Tela Ignea Satani*, Altdorf 1681 [reed. Westmead-Farnborough 1970].

16) Estudios sobre polémica y apologética.

- בער, י., לביקורת הוויכוחים של ר' יחיאל מפריס ושל ר' משה בן נחמן, תרביץ 2 (1930-1931), עמ' 172-187.
- המדרשים המזויפים של ריימונד מרטיני, מחקרים לזכר אשר גולק ושמואל קליין, ירושלים תש"ב, עמ' 28-49.
- (BAER, Y., "Lě-biqoret ha-wikkuḥim šel R. Yēḥi'el mi-Paris wě-šel R. Mošeh ben Naḥman", *Tarbis* 2 (1930-1931), pp. 172-187.
- "Ha-Midrašim ha-mēzuyyafim šel Raymond Martini", *Mehqarim li-zēkar 'Ašer Gulaq u-Šēmu'el Klein*, Jerusalem 1942; pp. 28-49.)
- BERGER, D., "Gilbert Crispin, Alan of Lille and Jacob ben Reuben: a Study in the Transmission of Medieval Polemic", *Speculum* 49 (1974), pp. 34-47.
- BLUMENKRANZ, B., *Les auteurs chrétiens latins du Moyen Age sur les juifs et le judaïsme*, Paris 1963.
- "Vie et survie de la polémique antijuive", *Studia patristica* I (1957), pp. 460-476.
- BROWE, P., *Die Judenmission im Mittlealter and die Päpste*, Roma 1942 [reed. 1973].
- CANTERA BURGOS, F., *La conversión del célebre talmudista Salomón Levi (Pablo de Burgos)*, Santander 1933.
- CHAZAN, R., "Mestre Alfonso de Valladolid and the New Missionazing", *R.E.J.* 143 (1984), pp. 83-94.
- Barcelona and beyond: the Disputation of 1263 and its Aftermath*, Berkeley 1992.
- COHEN, J., *The Friars and the Jews : the Evolution of Mediaeval Antijudaism*, Ithaca (N.Y.) 1982.
- COHEN, M., "Reflections on the Text and Context of the Disputation of Barcelona", *H. U. C. A.* 35 (1964), pp. 157-192.
- DAHAN, G., *La polémique chrétienne contre le Judaïsme au Moyen Age*, Paris 1991.
- DEL VALLE RODRÍGUEZ, C. [ed.], *Polémica judeo-cristiana. Estudios*, Madrid 1992.

- DÍEZ MACHO, A., "Acerca de los midrašim falsificados de R. Martí", *Sefarad* 9 (1949), pp. 165-196.
- LASKER, D. J., *Jewish Philosophical Polemics against Christianity in the Middle Ages*, New York 1977.
- LIEBERMAN, S., "Raymund Martini and his Alleged Forgeries", *Historia Judaica* V (1943), pp. 87-102.
- LIMOR, O., *Jews and Christians in Western Europe. Encounter between Cultures in the High Middle Ages and the Renaissance. Unit 3. The Jewish Christian Debate*, Tel Aviv, 1993.
- LIMOR, O. - STROUMSA, G. [edd.], *Ancient and Medieval Polemics between Jews and Christians*, Tübingen 1996.
- LOEB, I., "La controverse de 1240 sur le Talmud", *R.E.J.* 1 (1880), pp. 247-261; 2 (1881), pp. 248-270; y 3 (1881), pp. 39-57.
 "La controverse religieuse entre les chrétiens et les juifs au Moyen Age en France et en Espagne", *Revue d'Histoire des Religions* 18 (1988).
 "Polémistes chrétiens et Juifs en France et en Espagne", *R.E.J.* 18 (1889), pp. 43-70 y 219-242.
- LUKYN WILLIAMS, A., *Adversus Judaeos: a Bird's- Eye View of Christian Apologiae until the Renaissance*, Cambridge-London 1935.
- MACCOBY, H., *Judaism on Trial*, East Brunswick 1982.
- MILLÁS VALLICROSA, J. M., "Aspectos filosóficos de la polémica judaica en tiempos de Hasday Crescas", *H. A. Wolfson Jubilee Volume*, pp. 561-576; New York 1965.
- NEWMAN, L. I., "Joseph ben Isaac Kimchi as a Religious Controversialist", *Jewish Studies in Memory of I. Abraham*, pp. 365-372; New York 1927.
- ORFALI, M., "R. Šelomoh ibn 'Adret y la controversia judeo-cristiana", *Sefarad* 39 (1979), pp. 111-120.
- PARKES, J., *The Conflict of the Church and the Synagogue*, London 1934.
- RANKIN, O. S., *Jewish Religious Polemic*, Edimburgh 1956 [reed. New York 1970].

- ROSENTHAL, J., "Anti-Christian Polemic in Medieval Bible Commentaries", *J.J.S.* 11 (1960), pp. 115-135.
 "הפולמוס האנטי נוצרית בראשי על התנ"ך", מחקרים ומקורות, עמ' 101-116; ירושלים 1967.
- ("Ha-pulmus ha-'anti-nošrit bē-Raši 'al ha-TaNaK", *Mehqarim u-mēqorot*, pp. 101-116, Jerusalem 1967.
 "רבית מן הנבי", מחקרים ומקורות עמ' 253-323; ירושלים 1967.
 "Ribit min ha-nokri", *ibidem*, pp. 253-323.
- SCHOEPS, J., *The Jewish-Christian Argument*, New York 1963.
- SHAMIR, Y., *R. Moses ha-Kohen of Tordesillas and his book 'Ezer ha-Emunah*, Leiden 1975.
- SHATZMILLER, J., "Paulus Christiani, un aspect de son activité antijuive", *Hommage à Georges Vajda*, pp. 203-217, Louvain 1980.
- SIMON, M., *Verus Israel*, Paris 1948 [reed. Oxford 1986].
- STEIN, A., "Interest from the Foreigner", *J.J.S.* 1 (1956), pp. 141-164.
 "A Disputation on Moneylending between Jews and Gentiles in Me'ir b. Simeon's Milḥemet Mišwah (Narbonne, 13th century)", *J.J.S.* 10 (1959), pp. 45-61.
- STEINSCHNEIDER, M., *Polemische und apologetische Literatur in arabischer Sprache zwischen Muslimen, Christen und Juden*, Leipzig 1877 [reed. Nendeln 1966].
- TALMAGE, F., "R. David Kimchi as a Polemicist, *H. U. C. A.* 38 (1967), pp. *Disputation and Dialogue*, New York 1975.
- TRACHTENBERG, J., *The Devil and the Jews*, London 1943 [reed. Philadelphia 1983].
- TRAVERS HERFORD, R., *Christianity in Talmud and Midrash*, London 1903.
- ZAHN, Z., "Étude sur le livre de Joseph le Zélateur", *R.E.J.* 1 (1880), pp. 222-246, y 3 (1881), pp. 1-38.

ÍNDICES

ÍNDICE DE MATERIAS.

Adoradores del fuego y adoradores del sol, p. 410.

Alborotos de Toledo, p. CCLXXXV.

Ángeles:

- Bēne 'Elohim, pp. 36, 152.
- Del Servicio, pp. 112, 263, 307, 402.
- 'Elohim, p. 36, 152.
- 'Er'el-lim, pp. 36, 73.
- Hašmal-lim, pp. 36, 73.
- Hayyot, pp. 36, 148, 265, 266.
- 'Išim, p. 36.
- Mal'aḱim, p. 36.
- 'Ofannim, pp. 36, 148, 265, 266.
- Querubines, p. 35.
- Serafines, pp. 36, 148, 265, 266.

Antropomorfismos, p. 35.

Árbol de la Vida, pp. 134, 318.

Argumento a fortiori, pp. CCXCVI, 53, 187.

Argumento ad hominem, pp. 315, 324, 392.

Aries, Libra y su relación con los sacrificios, pp. 210, 393.

Bautismo y circuncisión, pp. 155-162.

Bula *Etsi doctoribus gentium*, pp. CCLXXXV, 371.

Cábala, pp. CCLXXIII, 49-55, 91.

Compromiso de Caspe, p. CCLXXXIV.

Concilios:

- De Aviñón, p. 359.
- De Basilea, pp. CCLXXXV, 364, 371.
- De Calcedonia, pp. 238, 256.

- De Constanza, p. CCLXXXV.
- De Éfeso, p. 238.
- De Vienne, p. 361.
- I de Arlès, p. 357.
- I de Letrán, p. 279.
- II de Letrán, p. 357.
- IV de Letrán, pp. 359-360.
- I de Nicea, pp. 238, 256.
- II de Nicea, p. 339.

Constituciones de Valencia de 1414, pp. CCLXXXV, 362, 369.

Contaminación, p. CXCVI.

Controversias religiosas entre cristianos y judíos:

- De Barcelona (1263), pp. CCXXII, CCXXVIII, CCLXXXIII, 278, 293, 294, 296.
- De París (1240), pp. CCXXII, 282, 349.
- De Tortosa (1313-1314), pp. CCXII, CCXXII, CCLXVI, CCLXIX, CCLXXIX, CCLXXX, CCLXXXI, CCLXXXIII, 293, 294, 305, 311, 371.

Cortes de Castilla, León, Aragón y Cataluña:

- De Burgos de 1315, p. 363.
- De Burgos de 1377, p. 363.
- De Jerez de 1268, p. 363.
- De Toro de 1301, p. 363.
- De Valladolid de 1293, p. 363.
- De Valladolid de 1307, p. 363.
- De Valladolid de 1322, p. 363.
- De Valladolid de 1325, p. 363.
- De Valladolid de 1351, p. 363.
- De Valladolid de 1405, p. 363.
- De Palencia de 1313, p. 363.

Corrector del ms. Ol (Ol²), pp. VI, IX, XI-XVI, XCI-CI.

Culto a los santos, pp. 163-169, 339-345.

Deberes del musulmán, p. 17.
 Decreto *de Judaeis et Neophytis*, pp. 364, 371.
 Definición de epicúreo, p. 1.

 Edicto de Ciro, p. 381.
 Encarnación, pp. 238-255.
 Ejército de los Cielos, pp. 7, 46, 210, 393.
 Estilo mosaico o de engarce, pp. CCLXXIV, CCLXXVIII, CCLXXXVII,
 CCLXXXVIII.
 Exégesis y argumentación, pp. CCXCV-CCXCIX, 259.
 Exilarca, pp. 120-121, 310.
 Expulsión de los judíos, p. CCLXXXVI.

 Familia De la Cavallería, p. CCLXXXV.
 Fuego profano, p. 123.
 Fuero Real de 1256, p. 362.

 Generación de la Separación, p. 54.

Hapax legomenon, pp. CCXXXI-CCXXXII.
 Herejías, p. 238.
 Hipotética identificación de los autores del *Sefer 'Aḥitub wē-Ṣalmon* y de la
 Bēgidat ha-Zeman, pp. CCLXXIV-CCLXXVIII.
 Hipotética identificación de Mattituyahu y Mattitiyahu ha-Yishari,
 pp. CCLXXIX-CCLXXXIII.
 Hombres de la Gran Sinagoga, pp. CCLXXVIII, 119, 175, 354, 355.

 Iglesia de San Pedro de Roma, pp. CCXII, 21.
 Inquisición, p. CCLXXXVI.

 Leyes de Valladolid y de Cifuentes, p. CCLXXXIV.

 Maldición contra los herejes, pp. 170-176, 346-355.
 Mandamientos noáquicos, pp. 74, 223.

Manuscritos del *Sefer 'Aḥitub wē-Šalmon*:

- Ms. [B?], pp. X, CCX.
- Ms. F, pp. IV, V, VI, IX, XXIII, XXVII, XXXVI-XXXIX, LII-LVI, CXXX-CXLVI, CCXI, CCLXX.
- Ms. H, pp. I, IV, VI, IX, XXIII, XXVII, XLIII-XLVI, LII-LVI, CXLVII-CLIV.
- Ms. [HA], pp. CLXX, CLXXXVIII, CXC, CXCI, CXCVII, CXCVIII, CC, CII, CCVII, CCC-CCCIII.
- Ms. L, pp. IV, VI, IX, XV, XVIII, XXI, XXXI-XXXII, XLVIII-XLII, LXXVI-LXXXII, CCXII-CXXIX.
- Ms. N, pp. IV, VI, IX, XV, XVIII, XXI, XXXI, XXXII-XXXV, XL, XLVIII-LII, LIV-LXXV LXXXIII-LVIII, CX-CXV, CCXI.
- Ms. O1, pp. IV, VI, IX, XIII-XVI, XVIII, XXI, XXXII, XL, XLVIII-LII, LXXIV-LXXV, LXXXIX, XC, CCXI, CCLXIV, CCLXX, CCCIII, CCCV.
- Ms. O2, pp. IV, VI, IX, XV, XVII-XIX, XXI, XXXII, XLVIII-LII, LXXIV, LXXV, LXXXIII-LXXXVIII, CII-CIX, CCXI, CCLXIV, CCLXX, CCCV.
- Ms. O3, pp. IV, VI, IX, XV, XVIII, XX, XXII, XXXII, XL, XLVIII-LII, LXXVI-LXXXII, CXVI-CXXI.
- Ms. O4, pp. IV, VI, IX, XXIII-XXV, XXVII, XXXVIII, LII-LXVI, CXXX-CXXXVIII, CLV-CLXXV, CXC-CCV, CCXI, CCLXX, 422.
- Ms. O5, pp. IV, VI, IX, XXIII, XXVI-XXVIII, XXXVIII, LII-LVI, CXXX-CXXXVIII, CLV-CLXX, CLXXVI-CLXXXV, CCLXIV, CCLXX, CCCIV.
- Ms. O6, p. IV, VI, IX, XXIII, XXVII, XXIX-XXXI, XXXVIII, LII-LVI, CLXXXVI-CCVIII, CCXI, CCLXIV, CCLXX, CCCI.

Ms. Oppenheimer 635 (*Bēgidat ha-Zēman*), pp. CCLXXIV.

Maqāma, pp. CCXVI, CCXXII, CCLXV.

Mesías, pp. 40, 42, 86, 94, 111, 120, 132-133, 293-327, 405.

Mesías ben David, pp. CCCIII, 304.

Mesías ben Yosef, pp. CCCIII, 292.

Metros de la poesía hebrea:

- 'Arok abreviado en el segundo pie (*metro de Dunaš*), pp. LVII, CXX, CXXXI, CXLI, CCIV, CCLIII, CCLV, 13.
- *Měrubbeh*, pp. XCVII, CIV, CX, CXIII, CXLI, CLII, CLXVII, CCIV, CCLIII, CCVII, CCLIX, CCLX, 56, 169, 197.
- *Mitpašet*, pp. LXXV, LXXXVI, CCXXVI, CXLI, CLXXX, CCLIII, CCLV, CCLVI, CCLIX, CCLXI, 5, 27, 76, 220-222.
- *Nif'al-po'alim* | *pě'ulim-po'alim*, pp. CCLIII, CCLVIII, 60.
- *Těnu'ot*, pp. CLXVI, CCLIII, CCLVIII, 4, 61.

Observancia de la ley mosaica, pp. 160-161, 328-338.

Oraciones e himnos de la liturgia judía:

- 'Adon 'Olam, p. 72.
- 'Aleynu, p. 9.
- 'Amidah, pp. 171, 176, 346, 355.
- *Birkat ha-minim* o *Birkat ha-Šěduqim*, p. 346.
- Endecha 'Arze ha-Lěbanon para el 9 de 'Ab; p. 209.
- *Iftah 'Ereš*, himno *yošer* para Ro's ha-Šanah; p. 43.
- *La-Měšummadim*, pp. 171-176, 346ss.
- *Lěfikak*, p. 9.
- *Melek 'Amun*, himno *yošer* para Ro's ha-Šanah, pp. 207, 391.
- *Melek Qadoš*, himno *yošer* para Ro's ha-Šanah, p. 160.
- *Něšamah*, p. CCCII.
- *Qěduššah*, pp. 146-147, 265, 266.
- *Seder ha-Qorbanot*, p. 385.
- *Šěma' Iśra'el*, pp. 140, 147, 150, 265.
- *Šir ha-Yihud* para Ro's ha-Šanah, p. 151.
- *Tahanun*, pp. 176, 355.
- *Titbarak*, pp. CCXXVI, 148, 266.
- 'U-ba' lě-Šion go'el, p. 265.
- *Widduy lě-Yom Kippur*, p. 212.

Pragmática u Ordenamiento de Arévalo pp. CCLXXXV, 364.

Pragmática de 10 de marzo de 1253, p. 362.

Pragmática de Valladolid de 1412, pp. 364, 369.

Préstamo con interés, pp. 176-183, 356-373.

Radanitas, p. 422.

Ramificaciones en la tradición manuscrita de la obra:

- Subarquetipo α , pp. LXXIV, LXXXII, LXXXV, CXIV, CCVIII.
- Subarquetipo β , pp. LXXIV, LXXXII, LXXXV, CXIV, CLVI, CLXVIII, CLXX, CCVII, CCVIII.
- Vástago γ , pp. LXXXII, CCVIII.
- Vástago δ , pp. LXXXVIII, CCVIII.
- Vástago ϵ , pp. CXXXVIII, CXC VII, CCVII, CCVIII.
- Renuevo ϵ , CXIV, CXXXVIII, CLXX, CCVIII.

Regla como contrapunto femenino de la circuncisión, p. 162.

Resurrección de los muertos y Juicio Final, pp. 400, 402.

Sacrificios, pp. 200-215, 380-398.

Sefer 'Ahitub wě-Šalmon:

- Autor, pp. CCLXIII-CCLXXXVI.
- Datación, pp. CCXII-CCXIII.
- Estilo, pp. CCLXXXVII-CCXCIV.
- Fuentes, pp. CCXXVI-CCXXVIII.
- Género literario y argumento, pp. CCXVI-CCXVII.
- Lengua, pp. CCXXIX-CCXLVII.
- Rima y métrica, pp. CCXLVIII-CCLXII.

Situación de abatimiento del pueblo de Israel, pp. 227-237.

Stemma, pp. II, III, XLVII, CXC VIII, CCX.

Taqqanot de Valladolid, p. CCLXXXV.

Teólogos *mutakallim*, p. 277.

Teoría de los imposibles, p. 257.

Teoría hilemórfica, p. 259.

Trinidad, pp. 110, 130, 146-155, 256-278.

Vaca Roja, pp. 381, 384, 387.

Verdadero Israel, pp. 184-186, 374-379.

Vida ultraterrena, pp. 216-219, 399-407.

Virginidad perpetua de María y nacimiento virginal de Jesús de Nazaret, pp. 279-291.

ÍNDICE DE TOPÓNIMOS.

- 'Abarim, pp. 58, 422.
 Adiabene, pp. LXX, XCIV.
 Acre, p. 413.
 África, p. 416.
 Afrikia (Kairouan), p. 423.
 Ahvaz, pp. 409, 422, 423.
 Al-Jabia (ǧal-Hanaya?), p. 423.
 Al-Jalīl, p. 413.
 Al-Jar (Medina), p. 422.
 Al-Kufa, p. 423.
 Al-Obolla, p. 423.
 Alejandría, pp. 210, 393.
 Alemania, pp. 193, 419.
 Amindivas, p. 58.
 Ammón, p. 32.
 Amsterdam, pp. XI, XV.
 Antioquía, pp. CLXII, 18, 419, 423.
 Apamea, p. 192.
 Ar-Ramla, p. 423.
 'Arabah, p. 353.
 Arabia, pp. 6, 18, 409, 412, 417, 419, 420, 421.
 Arad, pp. 187, 381.
 Aragón, pp. XII, CCXXVIII, CCLXXI, CCLXXX, CCLXXXII, CCLXXXV, 353, 361, 364, 369, 373.
 'Aram Naharayim, p. 416.
 'Ararat, p. 419.
 Arcea, p. 414.
 Armenia, pp. 11, 18, 419, 420.
 Arnón, pp. 146, 326.
 Asia, pp. CCXIX, 11, 409, 418.
 Asiria, pp. 14, 129, 291, 310, 414, 416, 417.
 'Aškēnaz, pp. 193, 414, 419.
 'Aspamia', pp. 192, 229, 414, 418.
 Ávila, p. 351.
 Babel, pp. 174, 354.
 Babilonia, pp. CCXVII, CCXIX, CCLXXXII, 3, 15, 16, 18, 49, 95, 120-121, 149, 204, 237, 292, 308-310, 354, 388, 417.
 Bagdad, pp. 411, 422, 423.
 Balkh, p. 423.
 Basora, pp. 411, 422.
 Beirut 413.
 Belén de Judá 303.
 Beluchistán p. 422.
 Berig, p. 410.
 Berlín, pp. X-XI.
 Bet-Horón, pp. CCLXXVIII, 16, 412, 413.
 Betel, pp. 203, 381.
 Bitinia pp. CLXII, 418.
 Borneo, p. 410.
 Calicut, pp. 58, 409, 411.
 Calvario, p. 21.
 Capadocia, p. 11.
 Carcasona, p. CCLXXX.
 Castilla, pp. XII, CCXXVIII, CCLXXXII, CCLXXXV, 350, 353, 361, 362, 363, 364, 373.

- Cataluña, pp. CCLXXI, CCLXXX.
 Cawlam, pp. 410, 411.
 Ceilán, pp. 409, 410, 411.
 Cercano Oriente, p. 378.
 Cléveris, p. XXIX.
 Clèves, p. XXIX.
 Colina del Incienso, pp. 207, 390, 391.
 Constantinopla, pp. 18, 70, 419, 423.
 Crac des Chevaliers, pp. CCXVII, CCXIX, CCXLV, 16, 58, 412, 413.
 Cranangore, p. 411.
 Cueva de Makpelah, pp. 16, 412, 413.
 Chetlat, p. 58.
 China, pp. 409, 423.
 Damasco, pp. CCXCVI, 129, 136, 145, 291, 320, 412, 423.
 Dan, p. 381.
 Desierto de 'Etam, pp. 160, 337.
 Desierto de Judá, 421.
 Desierto sirio-arábigo, pp. 409, 412.
 Dióspolis Inferior, p. 16.
 Edén, pp. 15, 215-216, 219, 404, 405, 406, 408.
 Edom, pp. CCXCVI, 32, 136, 189, 320.
 Egipto, pp. 72, 99, 179, 184, 189, 210, 368, 393, 408, 412, 417, 423.
 El Cairo, p. 353.
 Elam, pp. 145, 417.
 España, pp. 418-419, 423.
 Estados Unidos, p. XI.
 Estrecho de Ormuz, p. 422.
 Etiopía, pp. 191, 389, 416.
 Éufrates, pp. 15, 414, 423.
 Europa p. 418, 421.
 Farama (Pelusium), pp. 422-423.
 Faro, p. XII.
 Fars, pp. 409, 423.
 Firanja (Francia), p. 422.
 Florencia, p. CCLXXX.
 Francia, pp. 193, 419, 423.
 Frankfurt am Main, p. X.
 Galilea, pp. 91, 413.
 Ganges, pp. 410, 412.
 Gaza, pp. CCXCVI, 136, 320.
 Gerar, p. 84.
 Gilgal, p. 74.
 Golfo Pérsico, pp. 409, 410, 411.
 Gozán 414, 415, 416.
 Grasse, p. CCLXXX.
 Guadalajara, p. XII.
 Guibeón, pp. 203, 381, 388, 413.
 Guihón, p. 219.
 Habor, 414.
 Hadur Šuayb 421.
 Ḥamat p. 417.
 Hamburgo, pp. XXIX, CLXXXVIII, CCLXVI, CCCI.
 Har ha-Šofim, p. 203.
 Ḥašor, p. 102.
 Hawilah, pp. XXXVII, CCXLV, CCXCIII, 6, 15, 408-409, 408, 409, 410, 411, 412.
 Haybar, pp. CCXXVIII, 62.
 Hebrón, pp. CXI, CCXVII, CCXIX, CCXCIV, 16, 64, 412, 413, 420.
 Ḥēlah, p. 414.
 Hermón, pp. 16, 412, 413.
 Ḥiddeqel, pp. 15, 219, 420.
 Híjar, p. XII.
 Himyār, p. 409.

- Hind, p. 423.
- Hindiqe, p. 410.
- Hodu 417.
- India, pp. CCXLV, 58, 389, 409, 410, 411, 412, 413, 417, 421, 422, 423.
- Índico, pp. 409, 410.
- Inglaterra, p. XI.
- Iraq, p. 411.
- Istan, pp. CCXIX, 15, 420.
- Java, pp. 409, 410.
- Jeddah, p. 423.
- Jericó, p. 422.
- Jerusalén, pp. CXCII, 3, 16, 88, 119, 120, 138, 175, 203, 206-207, 223, 229, 292, 295, 296, 304, 305, 308, 321, 389, 390, 391, 413, 418, 420.
- Joppe, p. 57.
- Jordán, pp. 16, 156, 332, 412.
- Jorjan, p. 423.
- Judea, pp. LXX, XCIV, 175, 296, 414.
- Juzestán, pp. 191, 409, 412, 416, 422.
- Kalah, pp. CCXIX, 14, 411.
- Kēbar, pp. CCLXXVIII, 189.
- Kermidal, p. XXIX.
- Khamlij, p. 423.
- Kirman, p. 423.
- Kition, p. 83.
- Kolzom (Suez), p. 422.
- Kozikode, p. 411.
- Kuš, p. 410, 416, 417.
- Kušan, p. CCXLV, 191, 414, 416.
- Kuwayl, p. 409.
- La Meca, pp. 64, 420, 423.
- Lampedusa, p. XX.
- Laquedivas, p. 410.
- Lakiš 381.
- Leiria, p. XII.
- Líbano, pp. CCXIX, 412, 413.
- Lisboa, p. XII.
- Lucena p. 419.
- Luristán p. 422.
- Malabar, pp. 58, 409, 410.
- Maldivas, pp. 409, 410.
- Mambré 272.
- Mar Caspio 414.
- Mar Muerto, p. 353.
- Marah, pp. 160, 337.
- Media, pp. CLXII, 414.
- Medina, pp. 62, 420.
- Meguido 381.
- Menzaleh, p. 16.
- Merón, p. 91.
- Měša', p. 421.
- Mešek, p. 189.
- Mesopotamia, pp. 101, 418, 420.
- Minni, p. 419.
- Moab, pp. CCXCVI, 32, 101, 136, 146, 320, 422.
- Montaña de Oriente, pp. 58, 421, 422.
- Monte de la Mirra, pp. 207, 390, 391.
- Monte Nebo p. 422.
- Monte Ši'on, pp. 16, 412.
- Montolivet, p. CCLXXX.
- Mosul, pp. 411, 412, 420.
- Munich, p. CXLVII.
- Narbona, pp. CCLXXX, 358.
- New York, p. XI.
- Nilo, pp. 16, 412.

- Nimrud, pp. 14, 411.
 Nisabur p. 416.
 Nob, pp. 203, 381, 388.
 Omán, p. 409, 423.
 Orión, 46.
 Orontes, pp. 16, 423.
 Oxus, p. 423.
 País de la Hermosura, pp. CCLXXXII,
 57, 86, 121, 201, 206, 310, 390, 421.
 Palestina, pp. CCXIX, 49, 346, 414, 420.
 Pantelaria, p. XX.
 París, p. CCLXXIX.
 Patros, p. 417.
 Pěrat, pp. 15, 219, 419.
 Persia, pp. 416.
 Pisgah, p. 422.
 Pisón, pp. 15, 219, 408, 410, 412.
 Portugal, pp. XII, XXXVII.
 Pozo El Viviente que me ve, p. 63.
 Pozo de Be'er, p. 146.
 Provenza, p. CCLXXX.
 Puerta de las Basuras, pp. CCLXXII, 3.
 Qal'at el-Hosn, pp. 16, 413.
 Qish p. 422.
 Quilón, p. 411.
 Rafanea, p. 414.
 Ramsgate, p. XL.
 Reggio di Calabria, p. XII.
 Roma, pp. LIV, CXXXIII, CXXXIV,
 CCXVII, CCXIX, CCLXXI, CCXCIV,
 16, 20, 64, 69, 175, 247, 354,
 419, 420, 423.
 Sabbathon o Sambañon, pp. CCXVII,
 CCXXI, CCXLV, CCLXXXII, 191, 413,
 414, 415.
 Šaḥalia', pp. CCXLV, 58,
 411, 421, 423.
 Saint Étienne, p. 342.
 Šalem, pp. 145, 325.
 Šaliat, p. 58.
 Samaria, pp. 129, 223, 291.
 San Marino, p. 342.
 Santander, p. 342.
 Sarepta, pp. 413, 418, 419.
 Šarfāt, pp. 193, 414, 419.
 Šedah 413.
 Šēfar, p. 421.
 Sefarad, pp. 192, 229, 418, 419.
 Sevilla, p. 229.
 Shaliat, p. 411.
 Shinkali, p. 411.
 Shiraz p. 422.
 Sidón, pp. 16, 412, 413, 419.
 Šiḥor, pp. CCXLV, 16, 412, 413.
 Šiloh, pp. LXI, 203, 381, 388.
 Sinaí, pp. 160, 179, 200, 328,
 337, 381, 386.
 Šin'ar, p. 18.
 Sind, p. 423.
 Sión, pp. XVII, 145, 223, 325.
 Siria, pp. CCXIX, 16, 184,
 346, 418.
 Širyon, p. 16.
 Sodoma, pp. 153, 273, 275.
 Sumatra, p. 410.
 Šur, p. 408.
 Sus al-Aksa (Marruecos), p. 423.
 Tanger, p. 423.
 Tarsis, p. 47.
 Tel Aviv, p. 57.

Tigris, pp. CCXIX, 14, 15, 411,
414, 420, 423.
Tiro, pp. CCXCVI, 57, 136, 189,
320, 413, 421.
Togarmah, pp. CCXXIV-CCXXV,
CCXLV, 11, 70.
Toghuzghuz, p. 423.
Toledo, p. 419.
Tortosa, p. CCLXXXIV.
Transjordania, pp. 58, 422.
Trípoli, pp. 16, 413.
Túbai, p. 189.
Unión Soviética, p. X.
Valladolid, pp. 350, 351.
Valle del Ayalón, 413.
Valle de Hinnón, pp. 3, 16, 88.
Valle de la Oscuridad, p. 189.
Venecia, p. CCLXXIX.
Wadi al-Dawasir p. 412.
Wadi ar-Rummah p. 412.
Wadi Kerkah p. 412.
Westfalia, p. XXIX.
Yafo, pp. 57, 421.
Yebel Hadur Šuayb, p. 58.
Yemen, pp. 58, 409, 421.
Ylya, p. 229.
Yurt, p. 423.
Zab, p. 14.
Zagros, pp. 58, 422.
Zamora, p. XII.
Zaragoza, p. CCLXXX.
Zardeh-Kuh, pp. 58, 422.

ÍNDICE DE NOMBRES DE PERSONA.

Aarón, pp. 11, 37, 88, 123, 167, 201,
223, 234, 289, 344, 387, 417.
'Abi, pp. 127, 291.
'Abihu, pp. 123, 289.
'Abino'am, pp. 102, 254.
Abirón, p. CCXXIV.
Abraham, pp. CCLXXIII, CCXCII,
28, 44, 54, 56, 63, 72, 76, 96,
112, 144, 147, 153, 158, 159, 160,
167, 168, 188, 203, 272-274,
283, 300, 306, 325, 331, 334,
335, 344, 345, 374, 375, 378.
Abraham Benveniste,
p. CCLXXXV.
Acáz, pp. CXLII, 124, 126, 127,
288, 290, 291.
Adán, pp. CCCIV, 39, 54, 236,
238, 241, 316, 391.
Adriano, pp. 333, 383.
Agar, p. 63.
Agripa, p. 414.
'Ahitub, pp. XLIV, XLV, XLVIII,
L, LIV, LV, LXIV, CII, CVII,
CXVII, CXXIV, CXXXI,
CXXXIII, CLI, CLVI, CLVIII,
CLXIII, CLXXXIX, CXCIX,
CCXII, CCXVII, CCXVIII,
CCXIX, CCXX, CCXXI,
CCXXII, CCXXIII, CCXXIV,
CCXXV, CCXXVII, CCXXVIII,
CCLVI, CCLVII, CCLIX,

- CCLXI, CCLXXII, CCLXXIII,
CCLXXXI, CCLXXXII, CCLXXXVIII,
CCXCII, CCXCIV, CCXCVI,
CCXCVII, CCXCVIII, 11, 21, 22, 23,
26, 29-33, 42, 47, 49, 50, 55, 56, 57,
59, 70, 71, 75, 76, 77, 81-88, 90, 99,
102, 103, 104, 105, 107, 110, 114, 117,
126, 129, 132, 144, 146-148, 154, 156,
157, 158, 161, 162, 163, 171, 178, 184,
185, 187, 188, 194-202, 206, 208, 214,
215, 223, 224, 225, 230, 231, 232,
234, 235, 247, 248, 251, 253, 254, 255,
260, 261, 264, 267, 269, 270, 274, 275,
278, 285, 286, 288, 289, 290, 307, 309,
311, 312, 313, 314, 315, 316, 318, 319,
321, 322, 324, 325, 332-338, 342, 346,
352, 353, 354, 366, 367, 369, 370, 374,
377, 378, 379, 380, 386, 387, 388, 390,
392, 394, 398, 405, 407, 411, 413, 420,
421, 422.
- ʾAḥoah, p. 11.
- Ajitófēl, p. CCXXII.
- Alberti, p. CXIII.
- Alejandro III, p. 339.
- Alejandro Janeo, pp. 120, 161.
- Alfonso V de Aragón, pp. CCLXXXV,
362.
- Alfonso V de Portugal, p. XXXVIII.
- Alfonso X, p. 362.
- Alfonso Onceno, p. 350.
- Amalec, pp. 182, 369, 408.
- Ambrosio de Milán, p. 339.
- Amós, pp. 113, 135, 307, 319.
- ʾAmram, pp. 15, 83, 98.
- Ana, p. 282.
- Ananías, pp. 204, 388.
- Antipas (Herodes Antipas), pp.
XCIV, CCXCVIII, 120, 308.
- Antonino Pío, p. 360.
- Antonio Abad, p. 339.
- Antonio de Padua, p. 341.
- Áquila, p. 280.
- Aristóbulo I, p. 120.
- Aristóbulo II, p. 119.
- ʾAsaf, pp. 89, 235,
- Aser, pp. 16, 416.
- Aspames p. 417.
- Asuero, pp. 141, 298, 323.
- ʾAššur, p. 14.
- Azarías, pp. 204, 388.
- ʾAzʾazʾel, pp. 177, 366.
- Assurnasirpal II, p. 14.
- Baʾal, pp. 74, 234.
- Baʾal Zēbul, pp. CCXXIV, 5.
- Balaʾam, pp. 101, 214, 254, 398.
- Balaq, p. 101.
- Bar Kokbah, pp. 347, 383.
- Baraq, pp. 102, 254.
- Benedicto XIII, pp.
CCLXXXIV, CCLXXXV,
371.
- Benjamín, pp. CCXCII, 16, 57,
101, 136, 319, 421.
- Bernardo Rosellino, p. CXIII.
- Bernini, p. CXIII.
- Bibars, p. 16.
- Bramante, p. CXIII.
- Caleb, p. 11.
- Cam, p. 416.
- Canaán, p. 416.

Ciro I, pp. 204, 381.
 Clemente V, p. 361,
 Constantino el Grande, pp. CXIII,
 360.
 Couban, p. 229.
 Dan, pp. 57, 59, 101, 418.
 Daniel, 296.
 Datán, p. CCXXIV.
 David, pp. VII, CLXIV, CCLV,
 CCLXXIII, CCLXXXII, CCXCII,
 11, 54, 57, 106, 113, 121, 127,
 134, 140, 146, 164, 168, 281,
 292, 301, 302, 307, 308, 310,
 318, 322, 323, 326, 327, 344,
 345, 375.
 Débora, p. 102.
 Della Porta, p. CXIII.
 'Eber, pp. 76, 99, 107, 286, 408.
 Efraím, pp. 16, 96, 203, 292, 413.
 'Efron, pp. 145, 325.
 Egipto, p. 416.
 'Eglon, p. 101.
 'Ehud, pp. 101, 254.
 'El-Šadday, p. 12.
 'Eli, p. 11.
 Elías, pp. CCCV, 225, 234.
 'Eli'ezer, pp. 145, 325.
 'Eliša ben 'Abuyah, p. 54.
 Eliseo, p. 74.
 'Eliyyahu, p. 297.
 'Elyǝho'enay ben ha-Quf, p. 384.
 Emmanuel, p. 291.
 Empédocles, p. 7.
 En Durán Yishari, p. CCLXXX.
 'Eger, pp. XLIV, XLV, L, LIV, LV,
 LXIV, CII, CVII, CXII,

CXVII, CXVIII, CXIX, CXX,
 CXXI, CXXII, CXXIII,
 CXXIV, CXXV, CXXVII,
CXXVIII, CXXXI, CXXXXIII,
 CLI, CLVI, CLVIII, CLXIII,
 CLXXXIX, CXCIX, CCXII,
 CCXVIII, CCXIX, CCXX,
 CCXXI, CCXXII, CCXXIII,
 CCXXIV, CCXXV, CCXXVI,
 CCXXVII, CCXXVIII,
 CCLIX, CCLX, CCLXXII,
 CCLXXIII, CCXCII, CCXCIV,
 CCXCVI-CCXCVIII, 11,
 18-21, 59, 67, 70, 71, 74, 75,
 77, 81, 83, 87, 98-99, 105,
 107, 109, 114, 115, 117, 126,
 129, 143-144, 146, 148, 153,
 157, 166, 176, 186, 188, 189,
 194-198, 230, 232, 233, 234,
 235, 247, 251, 252, 255, 256,
 259, 264, 265, 268, 273, 275,
 278, 285, 286, 287, 290, 306,
 307, 308, 332, 333, 341, 342,
 343, 346, 352, 366, 367, 374,
 376, 377, 379, 380, 386, 411,
 413, 419, 420.
 'Eqron, pp. CCXV, CCXXIV, 5,
 170.
 Esaú, pp. 212, 395.
 Esdrás, pp. 204, 384, 389.
 Ester, pp. CCXXIII, 141, 298, 323.
 Eugenio IV, pp. 364, 371.
 Eva, pp. 179, 368.
 Ezequías, pp. 124, 128, 146, 291,
 326, 327.
 Ezequiel, pp. CCXCII, 159, 335.

Felipe IV el Hermoso de Francia,
 p. CCLXXX.
 Fernando de Antequera =
 Fernando I de Aragón, pp.
 CCLXXXIV, CCLXXXV, 362.
 Flavio Vespasiano, p. 120.
 Fontana, p. CXIII.
 Gabriel 273.
 Gog, p. 292.
 Goliat, p. CCLV.
 Gómer, p. 11.
 Gregorio Taumaturgo, p. 339.
 Hai Gaón, p. 347.
 Hamán, pp. 141, 323.
 Hananiél ha-Misri p. 384.
 Hasmoneos (Judas, Simón, etc), pp.
 CCXCVIII, 120, 308.
 Hawilah, p. 408.
 Herodes Agripa I, pp. CCXCVIII,
 120, 308.
 Herodes Agripa II, pp. CCXCVIII,
 120, 306, 308.
 Herodes el Grande, pp. CCXCVIII,
 120, 308.
 Hircano II, p. 119.
 Hillel, pp. 115, 141, 296, 327.
 'Immanu'el, pp. 128, 291.
 Isaac, pp. CCLXXIII, CCXCII, 28, 54,
 84, 167-168, 188, 273, 283, 344.
 Isacar, p. 26.
 Isaías, pp. 111, 127, 134, 290,
 318, 327.
 Isban, p. 229.
 Ismael, pp. 6, 18, 63, 74, 184,
 378, 408.
 Išma'el ben Piabi, p. 384.
 Israel, pp. CXXXII, CXXXIII,

CLXIV, CXC, CXCVIII,
 CCXVII, CCXCII, 34, 38, 42,
 43, 57, 94, 101, 101, 113, 120,
 133, 137, 146, 168, 182, 184,
 185, 186, 208, 230, 270, 295,
 296, 298, 302, 303, 304, 306,
307, 317, 318, 319, 320, 321,
 331, 337, 344, 353, 367, 368,
 369, 375, 376, 377, 378, 379,
 388, 390, 391, 398, 405, 414,
 418.
 Jacob, pp. XXVII, CCLXXIII,
 CCLXXXVIII, CCXCII, 26,
 28, 42, 54, 57, 72, 89, 98, 99,
 111, 122, 133, 167, 189, 234,
 253, 254, 283, 298, 306, 311,
 317, 323, 344, 375, 376, 377.
 Jafet, p. 11.
 Jaime I, p. 372.
 Jeroboam ben Nabat, p. 400.
 Jesé, pp. 106, 126, 286, 290.
 Jesús de Nazaret, pp. LV, LXIII,
 CIII, CXXXIII, CXXXIV,
 CLXXXIX, CXCIX, CCXVII,
 CCLXXXII, CCXCVIII, 16, 18,
 20-22, 36, 67, 69, 84, 87, 94,
 104, 106, 120, 130, 132, 136,
 138, 142, 156, 159, 163, 227,
 229, 230, 232, 234, 235, 236,
 237, 238, 242, 247, 248, 251,
 255, 256, 281, 283, 285, 286,
 287, 293, 294, 295, 298, 300,
 302, 303, 306, 307, 309, 312,
 313, 314, 315, 316, 317, 320,
 321, 324, 325, 329, 331, 332,
 334, 335, 336, 339, 342, 356,
 374, 378.
 Jetró, p. 27.

- Joaquín, p. 282.
- Job, p. CCXCII.
- Jonatán ben 'Uzi'el, p. 149.
- Joram p. 417.
- José, pp. 16, 106, 203, 281, 286, 292, 375, 388.
- Josué, p. 203.
- Jotam, p. 124.
- Juan el Bautista, pp. 156, 332, 348.
- Juan Hircano I, p. 120.
- Juan II de Castilla, p. 364.
- Juan V, p. 339.
- Juan, Sumo Sacerdote, p. 384.
- Judá, pp. CCLXXXII, 11, 58, 95, 106, 111, 119, 120, 122, 124, 126, 136, 161, 220, 282, 283, 290, 296, 304, 306, 310, 311, 319, 320.
- Judas, pp. 135, 319.
- Julio II, p. CXIII.
- Julio Paulo, p. 333.
- Kēdarla'omer, pp. 145, 325.
- Kēmoš, p. 78.
- Kuš, p. 408.
- Kušan Riš'atayim p. 416.
- Labán, pp. CCLXXXVIII, 1.
- Lavoisier, pp. CCXCIII, 7.
- Layard, p. 14.
- Leví, pp. 11, 15.
- Leviatán, pp. 146, 216, 400, 405.
- Lot 273.
- Madero, p. CXIII.
- Madián; pp. CLXII, 27, 416, 417.
- Magog, p. 292.
- Mahoma, pp. CCXXVIII, 16, 18, 22, 62-64, 66, 74, 194, 195.
- María, pp. CXXXIII, CXXXIV, CXCIX, 68, 106, 107, 111, 238, 241, 279, 281, 282, 284, 285, 286, 287, 288, 313, 339.
- Martín de Tours, pp. 339, 341.
- Mattitياهو de Modín, p. 119.
- Melquisedec, pp. 143, 301, 324, 325.
- Miguel, p. 273.
- Miguel Ángel, p. CXIII.
- Mikal, pp. 140, 323.
- Miqueas, pp. 113, 307.
- Miriam, pp. 167, 283, 344, 417.
- Miriam Magdala' Nēšayya', pp. 107, 282.
- Misael, pp. 204, 388.
- Monobazo, pp. LXX, XCIV.
- Moisés, pp. VII, LXXX, CCXXIV, 11, 27, 37, 38, 39, 42, 72, 74, 88, 110, 112, 158, 167, 168, 196, 234, 301, 302, 306, 316, 328, 335, 340, 344, 345, 365, 381, 384, 417, 422.
- Mošeh Abenabez, p. CCLXXX.
- Mošeh ben 'Amram, pp. 15, 36, 150, 192, 270, 414.
- Naamán, pp. CXCII, 223.
- Nabucodonosor, pp. CCXCVIII, 96, 204, 229, 296, 308, 381.
- Nadab, pp. 123, 289.
- Neftalí, pp. 102, 416.
- Nicolás V, p. CXIII.
- Nicolás Donín, pp. 282, 349.
- Noé, pp. 11, 74, 134, 209, 318, 368.
- 'Ofir, p. 408.
- Onquelos, pp. 213, 394, 397.
- Oseas, p. 295.
- Pablo Cristiano, pp. CCLXXXIII, 278, 294, 307.
- Pablo de Tarso, p. 329.

Pandera', pp. 282, 283.
 Pappos, pp. 107, 282.
 Pedro (apóstol), p. 293.
 Pedro el Converso, pp. 286, 343, 352, 355.
 Pedro IV, p. 372.
 Pedro Pascual, p. 342.
 Peqah ben Rēmaliyahu, p. 127.
 Peruzzi, p. CXIII.
 Pilatos, pp. 175, 354.
 Pinjás, pp. 201, 387.
 Policarpo de Esmirna, p. 339.
 Poros, p. 419.
 Posnanski, I. J., p. XLIII,
 Príncipe del Mar, p. 7.
 Príncipe de las Aguas, p. 7.
 Pronto Saqueo, Rápido Botín, pp. 128, 291.
 Put, p. 416.
 Qēdar, pp. 184, 378.
 Qēṭurah, p. 63.
 Qorah, pp. 11, 67, 75, 82, 86.
 R. 'Aqiba', pp. 91, 400, 415.
 R. 'Asi, p. 323.
 R. 'Eli'ezer, pp. 213, 384.
 R. Gamaliel, p. 346.
 R. Simón ben Ṭarfón, p. 400.
 R. Yanna'y.
 R. Yēhošu'a, p. 213.
 R. Yoḥanan, p. 385.
 R. Yoḥanan ben Zakka'y, p. 385.
 R. Zera', p. 323.
 Rab p. 417.
 Rab Hiyya' p. 275.
 Rab Yēhudah, pp. 50, 418.
 Rabbi 'Eli'ezer 259.
 Rafael (ángel), pp. 153, 273.
 Rafael (artista), p. CXIII.

Rahab, p. 283.
 Ra'mah, p. 408.
 Raymond de Saint Gilles, p. 16.
 Reina de Saba, pp. CCXXIII, 7.
 Rēšin de Damasco, p. 127.
 Reyes Católicos, p. CCLXXXVI.
 Rubén, pp. 34, 151, 270.
 Rut, p. 284.
 Saaltiel, p. 308.
 Sabtah, p. 408.
 Sabtēka', p. 408.
 Ṣadoq, pp. CCXXV, 11.
 Salmanasar I, p. 14.
 Salmanasar III, pp. 14, 416.
 Salmon, pp. VI, XLIV, XLV, LXIII, CXXXIX, CLVI, CLXXXIX, CCXVII, CCXIX, CCXX, CCXXIV, 11, 16, 59, 61, 62, 64, 67, 74, 190, 250, 411, 412, 413, 418, 420.
 Salomé Alejandra, pp. CCXXXIII, 119, 121.
 Salomón, pp. CLXIV, 136, 302, 365, 381.
 Sammay, pp. 115, 141.
 Samuel (profeta), pp. VII, XXXI, 88, 100, 167, 203, 234, 253, 344.
 Samuel ('amora'), pp. 284, 417.
 Samuel el Joven, p. 346.
 Sangallo el Joven, p. CXIII.
 Sansón, pp. 101, 254.
 Sara, pp. 56, 63, 145, 325.
 Satán, pp. 41, 187, 189, 251, 292.
 Saṭda', pp. 107, 282.
 Saúl, pp. XXXI, CCXCVI, 6, 99, 100, 140, 252, 253, 323, 408.
 Sēba', p. 408.

Sedecías, p. 308.
 Šel Šion, pp. CCXXIII, 161, 190, 337.
 Selim I, pp. 184, 378.
 Sem, p. 76.
 Šiloh, pp. XXVII, CXXXV, CCLXXXII, 111, 122, 294, 306, 311, 312.
 Simeón, pp. 34, 151, 270, 285.
 Šim'on bar Yoh'ay, p. 91.
 Šim'on ha-Šaddiq 384.
 Šim'on Qayra', p. 49.
 Sísara, p. 102.
 Tamar, pp. 106, 220, 283.
 Teodoción, p. 280.
 Tiberio, p. 175.
 Tito, pp. CCXCVIII, 120, 204, 308, 389, 414.
 To'y, p. LXIX.
 Turno Rufo p. 415.
 Ulrico de Habsburgo, p. 339.
 Urías, p. 283.
 Van Cleve, p. XXIX.
 Van Kleef, p. XXIX.
 Verónica, p. 21.
 Vologases I, pp. 120, 310.
 Yabín, p. 102.
 Yēhi'el de París, pp. 282, 349.
 Yēhošu'a ben Ḥananyah, p. 382.
 Yēhudah ha-Levi, pp. 7.
 Yēhudah ha-Naši', p. 49.
 Yēhuday Ga'on, p. 49.
 Yērahme'el, p. 11.
 Yešu, p'. 282.
 Yēšurun, pp. 74, 111, 306, 377.
 Yinnón, p. XVII.
 Yobab, p. 408.
 Yokebed, p. 15.
 Yoqtan, pp. 408, 421.

Yosef, p. 283.
 Yosef Pandera', pp. 107, 282.
 Zabulón, pp. 297, 416.
 Zacarías, pp. 112, 127, 306.
 Zērah'yah ha-Levi, p. CCLXXX.
 Zorobabel, pp. CCXCVIII, 119, 308.

ÍNDICE DE COPISTAS, CENSORES Y COLECCIONISTAS DE MSS.

'Aharon ben Yosef Gans de Posen,
 p. X.
 Belliosus, C., p. XX.
 Carmoly, G. B., p. XXXVI,
 CCLXV, CCLXX.
 Carreto, G. D., p. XX.
 Daniel ben Ḥayyim Kleve (?),
 p. XXIX.
 Geiger, A., pp. X-XII,
 Geraldini, I., p. XX.
 Gerson de Monte Fiasco, p. XX.
 Halberstam, S. J., pp. XL, CCLXX.
 Isaac Seligmann Berend, p. XXVII.
 'Isaq Weind, p. XI, XV.
 Jacob Kleve (?), pp. XXIX,
 CLXXXVIII, CCLXIV,
 CCLXVI, CCC, CCCI.
 Merzbacher, A., pp. XXXVI,
 CXLVII, CCLXV.
 Mordeka'y ben Ísrael Mošeh
 Katz pp. XXVI, CCLXIV,
 CCCIV, CCCV.
 Natan 'Aškēnazi, p. XXIII.
 Natan Nat'a Ḥazan ben R. Mošeh
 Neftali Hirsch, p. XXIII.
 Oppenheimer, D., pp. XXVI,
 CLXXXV.
 Yēhudah Loeb, pp. XIV, CCLXIV.
 Yēšayahu de Ostrog, p. XXVI.

ÍNDICE DE TÉRMINOS ÁRABES.

ÍNDICE DE BIBLIOTECAS E INSTITUCIONES.

Biblioteca de Florencia, p. CCLXXX.
Bodleian Library de Oxford, pp. I, IV,
VI, IX, XIII, XVII, XX, XXIII,
XXVI, XXIX, CCLXX, CCLXXIV,
CCC, CCCIV, CCCV.

Hochshule für die Wissenschafts des
Judentums, pp. X-XI.

Institute of Hebrew Microfilmed
Manuscripts, pp. V, X, XIII, XVII,
XX, XXIII, XXVI, XXIX, XXXII,
XXXVI, XL, CCLXV.

Jewish Conservancy Foundation, p. XI.

Jewish National and University
Library de Jerusalén, pp. I, V, IX,
X, XIII, XVII, XX, XXIII, XXVI,
XXIX, XXXII, XXXVI, XL, XLIII,
XLV, CCLXV.

Jewish Theological Seminary of America
de Nueva York, pp. IX, XXXII,
CCLXVIII.

Jews' College de Londres, pp. IV, IX, XL,
CCLXVII.

Judith Montefiore College de Ramsgate,
p. XL.

Stadt- und Universitätsbibliothek de
Frankfurt am Main IX, X, XXXVI,
XLIII, CCLXV, CCLXX.

'Ibādāt, p. 17.

'Ihrām, p. 64.

'Izār, p. 64.

Ridā', p. 64.

Wisah, p. 64.

ÍNDICE DE TÉRMINOS HEBREOS.

'Ad, pp. 120, 309.

'Aderet Šin'ar, p. 18.

'Akum, p. 340.

'Al, pp. 99, 253

'Alam, pp. 125, 288.

'Almah, pp. CCXCVIII, 125,
280, 288, 289, 290.

'Almot, p. 284.

'Almut, p. 125.

'Alumim, p. 125.

'Anafim, p. 42.

'Aqlim, p. 12.

'Ari'el, p. 35.

'Ašam, p. 380.

'Ayvelet ha-Šaḥar, p. 323.

'Awongalion, p. 135.

'Az, p. 110.

Ba'ale din, p. 59.

Bēqi'ut, p. 49.

Bet galya', p. 21.

Bet karya', p. 21.

Bet 'ošpizo, p. 31.

Binah, p. 53.

Birkat ha-Šem, p. 185.

- Dabbar, p. 199.
 Din Torah, p. 109.
 Dinar, p. 372.
 Dorše Ḥamurot, p. 115.
 Dorše Rēšumot, p. 141.
 'Edot, p. 329.
 'Efod, p. 205.
 'El-'Elyon, p. 144.
 Fulurin, p. 372.
 Gazēru šēmad, pp. 172, 352.
 Gēnizah, p. 353.
 Gēzerah šawah, pp. CCXCVII,
 261, 318.
 Gēburah, p. 53.
 Gehenna, pp. 16, 64, 68, 88, 92,
 97, 101, 187, 188, 236, 247,
 250, 251, 253, 254, 335, 400.
 Go'el, pp. 2, 297.
 Ha-hāki tob, p. 197.
 Ḥaber, p. 199.
 Halakah, pp. 51, 153.
 Halakot Gēdohot, p. 49.
 Halakot Pēsuqot, p. 49.
 Ḥaṭṭa'at, p. 380.
 Ḥedeq, p. 129.
 Ḥesed, p. 53.
 Hil^kot ha-Yiḥud, p. 24.
 Ḥiṣon, p. 207.
 Hod, p. 53.
 Ḥokmah, pp. 53, 89.
 Hol, p. 408.
 Hoq, p. 7.
 Ḥuqim, ḥuqot, p. 329.
 'Iqqarim, p. 42.
 Karat, p. 354.
 Karet, p. 174.
 Kašrut, p. 155.
 Kat, kitot, pp. 34, 103.
 Kēbašim, p. 55.
 Kēmo ken, p. 180.
 Keter, p. 53.
 Kibšan, p. 55.
 Kislew, p. 46.
 Kol še-ken wē-kol še-ken, p. 153.
 Komer, p. 5.
 Kutim, p. 83.
 La'ad, pp. 120, 309.
 Lamo, p. 315.
 Lē-hakⁿis taḥat kanfe ha-
 Šē^kinah, p. 56.
 Lē-yappot et ha-koah, p. 118.
 Lo, p. 315.
 Ma'ašeh, p. 17.
 Ma'ašeh bē-re'šit, p. 111.
 Ma'ašeh merkabah, p. 111.
 Malkut, p. 53.
 Marah, pp. 107, 286.
 Mašref, p. 178.
 Maššigim, p. 208.
 Mebatlan, pp. 158.
 Mēhugganim, pp. 180, 368.
 Melek, p. 308.
 Mem, pp. 112, 125, 287, 288, 290.
 Mēššubaḥim, p. CCXLVIII.
 Mēšummadim, pp. 171-172, 347,
 348, 352.
 Mēyyahed, p. 87.
 Midrašim, p. CCXXVI.
 Minim, pp. 347, 348, 349.
 Miqtoren, p. 60.
 Miqweh, p. 381.
 Mišpatim, p. 329.

- Mišwot tēhumin, p. 57.
 Miṭron, p. 25.
 Moreh, p. 199.
 Musaf, p. 380.
 Nagid, pp. CCLXXXII, 121, 310, 311.
 Naši', pp. 120, 296, 310.
 Nōdabah, p. 380.
 Noder, p. 380.
 Neṣah, p. 53.
 Neseḱ, pp. 380, 381.
 Nēti'ot, p. 16.
 Nikratu, pp. 173, 352.
 Nimus, nimusim; pp. 7, 158.
 'Obērim, p. CCXLVIII.
 'Olah, p. 380.
 Parašah, p. 202.
 Payyētanim, CCXXIX.
 Peḥah, p. 308.
 Pēnimi, p. 207.
 Perah, p. 372.
 Pēruṭah, pēruṭot, pp. 183, 372.
 Pēsulim, p. 383.
 Pilpul, p. 49.
 Piqqudaw. Piqqudim, pp. 74, 329.
 Piršah, p. 202.
 Pisqe halakah, p. 49.
 Posēqim, p. 49.
 Qarḥi, p. 11.
 Qeber, p. 253.
 Qēšiṭah, qēšiṭot, pp. 183, 372.
 Qēšyyah, p. 83.
 Qetoret, p. 63.
 Qoṣim, p. 129.
 Qušya', p. 84.
 Rab ha-Hobel, pp. 120, 310.
 Reš Galuta', pp. 120, 296.
 Rē'uyyim, p. CCXLIX.
 Ro's ha-Golah, pp. CCLXXXII, 121, 310.
 Sabbar, p. 199.
 Šabbat, p. 409.
 Šakal, pp. 129-130.
 Sēbara', p. 49.
 Šebet, pp. CCLXXXII, 121.
 Šēfirot, pp. CCLXXXIII, 38, 53-55.
 Šēkinah, pp. 37, 56, 224, 299, 324, 383, 401.
 Šelem, p. 380.
 Še-ne'ēmar, p. 108.
 Šē'ol, pp. XXVII, 98, 99, 102, 159, 161, 252, 253, 254, 255, 335.
 Šēti wa-'ereb, pp. 21, 59.
 Šēwa', pp. CCLIV-CCLXII.
 Ši', p. 16.
 Širyon, p. 16.
 Šibbuš, p. CCLXXXVIII.
 Siddur, p. CCXXVI.
 Šišiyyot, pp. 49, 59, 71.
 Šorašim, p. 42.
 Šoṭer, p. 26.
 TaHit, pp. 50, 59, 71.
 Talmid Haḱam, p. 153.
 Taluy-tēluyyah, pp. 285, 286.
 Tamid, pp. 380, 382.
 Tanna', p. 91.
 Taw, p. 61.
 TēfiHin, pp. 49, 59, 71.
 Tēhumin, p. 57.
 Tif'eret, p. 53.
 Todah, p. 380.
 Tofet, pp. 88, 98, 234, 253.
 Torah-torot, pp. 10, 151, 160, 329.

'Urim wě-Tummim, pp. XIV, XVII,
205, 224, 389.
Wě-ken hu' 'omer, p. 185.
Yesod, p. 53.
Yikkarētu, pp. 173, 352.
Yiṣhar, Yiṣhari, p. CCLXXX
Yom Kippur, pp. 41, 381.
Zadon, p. 354.
Zēhub, zēhubim, pp. CCLXXVIII,
176, 183, 372.
Zēkut 'abbot, pp. 168, 375.

ÍNDICE DE TÉRMINOS LATINOS.

Archetypus, p. 2.
Codex antiquor, p. II.
Codex optimus, p. II.
Codices descripti, pp. VII, CXLVII,
CXC.
Conformatio textus, p. V.
Constitutio texus, p. V.
Lectio faciliior, pp. LV, LVIII,
LIX, LXIX, LXXI, LXXVIII,
LXXIX, LXXXVI, LXXXIX, XCI,
XCII, XCIII, XCIV, XCV, XCVI,
CII, CIX, CXII, CXVI, CXXI,
CXXII, CXXV, CXXXIX, CXLVIII,
CLXII, CLXIII, CLXV, CLXVI,
CLXXI, CLXXII, CLXXVIII,
CLXXIX, CLXXXIV, CXCVIII.
Terminus post quem pp. CXXIV,
CLXXXIV.
Usus scribendi, pp. LXXVIII,
CLXXXVIII.
Vellum, p. XIX.

ÍNDICE DE AUTORES ÁRABES.

'Abu'l Qāsim 'Abdallah ibn
Jordabbeh, p. 422.
Al-Batriq, p. XX.
Al-Hamādānī, p. CCXVI.
Al-Harīrī, p. CCXVI.
Al-Idrisi, p. CCLXXI.
Averroes, pp. CCLXXXI.
Ibn Baṭṭuta, pp. CCLXXI,
409.

ÍNDICE DE AUTORES CLÁSICOS GRECO-LATINOS.

Aristóteles, pp. XX, CCLXXXI, 73,
212, 240, 284, 397.
Filón de Alejandría, pp. 63, 378.
Flavio Josefo, pp. 120, 382, 410,
412, 414.
Heródoto, p. 417.
Plinio el Viejo, p. 414.
Tácito, p. 360.

ÍNDICE DE AUTORES HEBREOS.

Abraham bar Hiyya', pp. 297, 397.
Abraham ben David de Posquières,
pp. CCLXXXI, 403.
Abraham ibn Ezra, pp. CCXXVII,
CCLXXIX, CCLXXXI, 40, 63,
125, 146, 253, 261, 272, 275,
301, 309, 326, 327.
Abraham Zacuto, p. CCLXIII.
Baḥyah ibn Paqudah, pp. CCXXVII,
24, 34, 35, 72, 244, 401.

- Benjamín de Tudela, pp. CCXXVIII,
CCLXXI, 410, 413, 416.
- David ibn Bil'a, p. XXIII.
- David Qimḥi, pp. XIII, CCXXVII, 40,
134, 146, 149, 174, 229, 250, 252,
267, 305, 314, 315, 319, 322, 326,
354, 368, 418.
- Dunaš ben Labrat, pp. CXLI, CCLIV,
13, 141.
- Gēdalyah ibn Yaḥyah, p. XXXVIII.
- Hasda'y Crescas, pp. CCLXXIX,
CCLXXXI, 242, 246, 277, 335.
- Isaac Abravanel, pp. 229, 418.
- Isaac ben Abraham Troki, pp. X, XII,
XIII.
- Isaac de Luria, pp. XXVI, XXIX.
- Isaac Israeli, p. 397.
- Iṣḥaq bar Šešet, p. CCLXXX.
- Iṣḥaq ben Polliqar, pp. CCXXVIII,
CCLXXXIII.
- Maimónides, pp. CXCI, CXCVI, CXCVIII,
CCXXVI, CCXXVII, CCLXXIII,
CCLXXXI, 51, 53, 55, 118, 159,
173, 208, 209, 211, 219, 257, 262,
269, 270, 277, 328, 330, 353, 354,
367, 384, 386, 393, 402, 403.
- Mattitiyahu, pp. CCXLVI, CCLXIII,
CCLXIV, CCLXVI, CCLXVII-CCLXX,
CCLXXVIII, CCLXXIX, CCLXXX,
CCLXXXI, CCLXXXVII, CCLXXXVIII,
CCXC, CCXCI, CCXCIV, CCXCV,
CCXCVI, CCCI-CCCI, CCCV, 3.
- Mattitiyahu bar Mošeh, pp. XIV,
XVII, CCLXIV, CCLXX.
- Mattitiyahu ben Mošeh, pp.
CCLXIII, CCLXV, CCLXVI,
CCLXVII, CCLXVIII, CCLXX,
CCLXXIX, CCLXXXI,
CCLXXXVII.
- Mattitiyahu ben Mošeh ha-
Yiṣhari, pp. CCLXIII,
CCLXVII, CCLXIX.
- Mattitiyahu ben R. Mošeh,
pp. XXXVII, XLIV, XLV.
- Mattitiyahu Grassi, p. CCLXXX.
- Mattitiyahu ha-Yiṣhari, pp.
CCLXVI, CCLXVII,
CCLXVIII, CCLXX,
CCLXXIX, CCLXXX,
CCLXXXI, CCLXXXIII,
CCLXXXVI, 305, 311.
- Mattityah, p. CCLXIX.
- Me'ir ben Šēlomoh de Narbona,
p. 366.
- Mēnaḥem ben Saruq p. CCXXXII.
- Mošeh ha-Kohen de Tordesillas,
p. 351.
- Mošeh ibn Ezra, p. CCLXXXIX.
- Nahmánides, pp. CXCI, CXCVI,
CXCVIII, CCXXVI, CCXXII,
CCXXVIII, CCLXXIII,
CCLXXXI, CCLXXXIII, 126,
152, 209, 211, 212, 213, 228,
254, 261, 272, 275, 278, 296,
301, 322, 377, 386, 393, 394,
401, 403, 415.
- Natan ben Yēḥi'el, p. 347.
- Pētaḥiah de Regensburg,
p. CCLXXI.

Profiat Durán, pp. CCXV, 244, 257,
 265, 268, 284, 294, 336.
 R. Tam, p. 373.
 Raši, pp. XII, CCXXVII, CCLXXXIX,
 5, 40, 49, 125, 134, 146, 162, 166, 253,
 260, 266, 281, 295, 300, 301, 304,
 317, 318, 323, 345, 347, 383, 412.
 Saadia Gaón, pp. CCXXVII, CCXXXII,
 155, 218, 243, 260, 270, 277, 278,
 305, 330, 401, 406.
 Šelomoh Bonafed, p. CCLXXXI.
 Šelomoh ibn Gabirol, pp. 150, 218.
 Šelomoh ibn Sahl, p. CCXVI.
 Šelomoh ibn Šaqbel, p. CCXVI.
 Šelomoh ibn Verga, pp. XXXVIII,
 CCLXXX.
 Šemu'el ben Me'ir, pp. CCLXXXIX, 63.
 Šemu'el ha-Nagid, p. 9.
 Šim'on ben Šemaḥ Durán, pp.
 CCXXVIII, 316, 334.
 Ya'aqob ben 'Ašer, p. XII.
 Ya'aqob ben 'El'azar, p. 2.
 Ya'aqob ben Rēu'ben, pp. CCXV,
 CCXXVII, 239, 245, 254, 260,
 265, 274, 283, 289, 294, 302,
 305, 314, 317, 320, 321, 324.
 Yēhudah Al-Ḥarizi, pp. XIII, CCXVI.
 Yēhudah ha-Levi, pp. CCXXI, CCXXII,
 7, 28, 55, 102, 160, 175, 391, 392.
 Yēhudah Loeb de Praga, p. XXVII.
 Yēhudi ben Šešet, p. CCLIV.
 Yom Ṭob ibn Šaprut, p. CCXV.
 Yom Ṭob Lippman de Mülhausen,
 pp. CCXXVIII, 162, 287, 313,
317, 319, 338, 343, 352, 355.

Yosef Albo, pp. CCXII,
 CCXXVII, 29, 41, 53, 218,
 233, 271, 311, 402, 406, 407.
 Yosef Caro, p. XXIII.
 Yosef ha-Mēqanne', p. XIII.
 Yosef ibn Šaddiq de Arévalo,
 p. CCLXXXIX.
 Yosef Qimḥi, pp. CCXV,
 CCXXVII, 116, 228, 236, 239,
 249, 250, 252, 259, 273, 280,
 284, 289, 291, 302, 303, 308,
 313, 326, 341, 344, 365, 376.

ÍNDICE DE AUTORES Y POLEMISTAS CRISTIANOS.

Agobardo de Lyon, pp. 341, 375.
 Agustín de Hipona, pp. 247,
 279, 293, 303, 316, 374.
 Alfonso de Valladolid = Abner
 de Burgos, pp. 350, 351.
 Alonso de la Espina, pp. 350,
 352.
 Álvaro de Córdoba, pp. 248,
 296, 297.
 Ambrosio de Milán, p. 357.
 Amulón de Lyon, pp. CCCIII,
 136, 283, 292, 333.
 Anselmo de Aosta, p. 241.
 Bernardo de Claraval, p. 285.
 Cipriano de Cartago, p. 239.
 Durando de San Porciano,
 p. 360.
 Gilberto Crispín, pp. 239, 336.

Gregorio IX, pp. 339, 349.
 Haymón de Halberstam, pp. 235, 298.
 Hugo de San Víctor, p. 252.
 Ildefonso de Toledo, p. 280.
 Inocencio III, pp. 358, 359.
 Ireneo de Lyon, p. 330.
 Isidoro de Sevilla, pp. CCXXVIII, 239,
 264, 267, 293, 300.
 Jerónimo de Estridón, pp. CCXXVIII,
 253, 280, 293, 348, 374, 377.
 Jerónimo de Santa Fe, pp. CCLXXXII,
 CCLXXXV, 227, 288, 294, 352.
 Juan Crisóstomo, p. 227.
 Juan de Valladolid, p. 351.
 Julián de Toledo, pp. 295, 296.
 Justino Mártir, pp. 239, 258, 293, 295,
 299, 326, 348, 375.
 Lactancio, p. 300.
 León Magno, p. 235.
 Marción, p. 248.
 Máximo de Turín, p. 301.
 Orígenes, pp. 280, 283.
 Pedro Alfonso, pp. 264, 276.
 Pedro Damiani p. 272.
 Pedro de Blois, p. 268.
 Pedro Lombardo, pp. 245, 276.
 Rabano Mauro, p. 293.
 Raimundo Martí, pp. CCXXVIII, 111,
 287.
 Tertuliano, pp. 234, 248, 303, 331.
 Tomás de Aquino, pp. 241, 242, 243,
 244, 247, 257, 276, 285, 330, 361.

ÍNDICE DE AUTORES MODERNOS.

Abumalham Mas, M., p. CCXC.
 Adler, E. N., pp. XXXII, CCLXVIII,
 CCLXX.
 Adler, M. N., pp. 410, 413, 416, 423.
 Allony, N., pp. XXXVI, XLIII,
 CCLIV, CCLXV, CCLXX.
 Altmann, A., pp. 276, 397.
 Amador de los Ríos, J., pp. 362,
 364, 370, 371.
 Arbós, F., p. 409.
 Arié, A., p. 12.
 Asimov, I. p. CCXCIII.
 Baer, Y., pp. CCLXXXI, 362.
 Bartolucci-Imbonatto, p. CCLXIII.
 Beinart, H., pp. CCLXXXV, 229.
 Benavente Robles, S., p. CCLIV.
 Benito Ruano, E., p. CCLXXXV.
 Benjacob, I. A., pp. CCLXVI,
 CCLXX.
 Berger, D., pp. CCXI, CCXLV, 240,
 253, 261, 269, 284, 315, 321, 325,
 336, 338, 342, 344, 366, 376.
 Bernabé Pajares A., p. I.
 Blecua, A., pp. I, IV-V, XLVII.
 Blumenkranz, B., pp. 239, 336.
 Bonsirven, J., p. 347.
 Bosch Vila, J., p. 372.
 Brambilla Ageno, F., p. I.
 Briggs, C. A., p. 408.
 Bright, J., pp. 95, 96, 119, 124,
 127, 136, 291.
 Brown, F., p. 408.

- Buber, S., pp. CCLXVII, CCLXX,
CCLXXXI, 231, 390.
- Canelas López, A., p. 362.
- Cantera Burgos, F., p. VIII.
- Capelle, W., p. 7.
- Catalán, D., p. 229.
- Clark, A., pp. II, III.
- Colson, F., p. 378.
- Corriente, F., p. 12.
- Chavel, H. D., pp. 228, 255, 278,
296, 301, 322, 401, 404.
- Darom, A., pp. 252, 314, 322, 326, 369.
- David, Y., pp. CCXII, CCLXIX, CCLXX,
CCLXXIV.
- Davidson, I., p. CCLXVIII.
- De Andrés, M. S., p. 229.
- De Goeje, p. 423.
- De la Bigne, M., pp. 227, 352.
- De Rossi, J. B., p. CCLXV, CCLXVI,
CCLXVII, CCLXX.
- De Santos Otero, A., pp. 106, 281.
- De Vaux, R., pp. 2, 205.
- De Voisin, J., p. 287.
- Deschamps, P., p. 16.
- Driver, S. R., p. 408.
- Eiseinstein, J. D., pp. 287, 343, 352,
355.
- Fanjul, S., p. 409.
- Finkelstein, L., p. 349.
- Fischel, W. J., p. 409.
- Fischer, C. D., p. 360.
- Flores, E., p. III.
- Freimann, A., p. CCLXIX, CCLXX.
- Friedmann, M., p. 377.
- Garbell, I., pp. CCL, CCLI.
- Gaufrey-Demombines, M., p. 62.
- Genizi, M., pp. 391, 392.
- Gil Farrés, O., p. 372.
- Goldemberg, E., pp. CCXXXI,
CCXLIII.
- Gordis, R., p. 276.
- Gross, H., p. CCLXXX.
- Gutmann, J., p. XI.
- Hackspan, T., pp. 313, 317, 319, 338.
- Heinemann, J., p. 265.
- Hirschfeld, H., pp. XL, CCLXVII,
CCLXX.
- Hohl, E., p. 333.
- Holt, P. M., p. 409.
- Hude, C., p. 418.
- Husik, I., pp. 233, 271, 402, 407.
- Hyamson, pp. 244, 401.
- Iglesias, M., p. VIII.
- Irigoin, J., pp. II, III.
- Jaeger, W., p. 240.
- Jeremias, J., p. 384.
- Joel, B. I., p. XLIII.
- Johannes Buxtdorfius (filius),
p. CCXXV.
- Jones, W. H., p. 414.
- Jouon, P., pp. CCXXXIV, CCXLIII,
CCL, 99, 315.
- Justemann, M., p. 292.
- Kafih, J., pp. 328, 402.
- Kamen, H., p. CCLXXXV.
- Kaminka, A., p. CCLXXXI.
- Kellner, M., p. 34.
- Kirchheim, R., p. XXXVI.
- Kohler, K., p. 346.
- Kohut, A., p. 348.

- Kroll, G., p. X.
- Kutscher, Y., pp. CCXXIX-CCXXXI,
CCXXXIII-CCXXXIV, CCXL-CCXLI.
- Lachmann, p. II.
- Lambton, A. K. p. 409.
- Lasker, D., pp. 239, 242, 246, 249, 260,
316, 335, 341.
- Le Goff, J., p. 358.
- Lees Milne, J., p. 213.
- Lemosín Artal, R., p. 141.
- Levi, I., pp. 115, 141.
- Lewis, B., p. 409.
- Limor, O. p. CCXCV.
- Loeb, I., pp. CCLXVI, CCLXX, 349.
- Loewinger, D. S., pp. XXXVI, CCLXV,
CCLXX.
- López Martínez, N., p. CCLXXXV.
- Maas, pp. II, III, XLVII.
- Mallowan, M. E. L., p. 14.
- Mansi, J. D., pp. 238, 279, 339, 340,
357, 359, 361, 371.
- Margulies, M., p. 405.
- Marx, A., pp. XXXII, CCLXVIII,
CCLXX.
- Mateu y Llopis, F., p. 372.
- Mazar, A., p. 381.
- Melara Navío, A., p. 357.
- Meyer, R., pp. CCXXXIV, CCXXXV,
CCXLI, CCXLIII, 408.
- Moreno Koch, Y., pp. CCLXXIX,
CCLXXXVI.
- Murciano, P., pp. 316, 334.
- Navarro Peiró, A., pp. CCXVI, CCXLIV,
CCXLV, CCXLVII, CCLXXXVII, 2,
35, 53, 148.
- Neubauer, A., pp. XIII, XVII,
XX, XXIII, XXVI, XXIX,
CCLXVII, CCLXX, CCLXXX,
CCCV, 419.
- Neusner, J., pp. 120, 310.
- Pacios López, A., pp. CCLXXXII,
288, 305, 309.
- Pagis, D., pp. CCLI.
- Palacios Alcaine, A., p. 362.
- Pasquali, pp. II, III.
- Pérez Fernández, M., pp.
CCXXVII, CCXXXII,
CCXXXIV, CCXXXV,
CCXXXVII, CCXL, CCXLIII,
3, 84, 108, 116, 180, 185.
- Philippe d'Aquin, p. CCLXXIX.
- Piganiol, A., p. 120.
- Posnanski, A., p. XLIII, XLV,
CXXX, CXLVII, CXLIX,
CLII, CCLXV, 297, 397.
- Prijs, L., pp. XXXVI, CCLXX.
- Rabbinowitz, M. D., pp. 269, 403.
- Rabbinowitz, R. N., pp. XXXVI,
XLIII, CCLXV, CCLXX.
- Rankin, O. S., pp. CCXI.
- Renan, E., p. CCLXXXI.
- Richler, B., pp. X, XI, XLV.
- Rosenthal, Y., pp. CCLXIX,
CCLXX, 239, 245, 254, 261,
265, 274, 284, 290, 303, 305,
314, 317, 320, 321, 324.
- Ross, W. D., pp. 240, 284.
- Roth, E., p. XXXVI, CCLXX.
- Sáenz-Badillos, pp. II, V, CCXII,
CCXXIX, CCXXX, CCXXXII,

CCXL, CCXLII, CCXLV,
 CCLXIX, CCLXX.
 Sarasa Sánchez, E., p. CCLXXXVII.
 Schirmann, H., pp. I, CCXII,
 CCLXVIII, CCLXIX, CCLXX,
 CCLXXIV, 13, 25, 27.
 Schulting, p. 333.
 Schürer, E., pp. 120, 128, 306.
 Segal, M. H., pp. CCXXX, CCXXXI,
 CCXXXII, CCXXXIV, CCXXXVII,
 CCXXXVIII-CCXLIII, 408.
 Shamir, Y., p. 352.
 Shatzmiller, J., p. 26.
 Shohat, A., p. 229.
 Simon, M., p. 347.
 Slatkine, M. M., pp. CCLXVI.
 Steinschneider, M., pp. CCLXVI,
 CCLXVII, CCLXX.
 Stemberger, G., p. 49.
 Stern, S., p. 397.
 Strack, H., p. 49.
 Stroumsa, S., pp. 239, 246, 249, 316,
 335, 341.
 Suárez Fernández, L., p. CCLXXXVII.
 Talmage, F., pp. 228, 236, 239, 244,
 249, 250, 252, 257, 259, 265, 268,
 273, 281, 284, 289, 291, 302, 303,
 305, 308, 313, 326, 336, 341, 345,
 365, 376.
 Targarona, J., pp. CCXII, CCLXIX,
 CCLXX.
 Tejada y Ramiro, J., p. 363.
 Thackeray, H. S., pp. 382, 410.
 Timpanaro, S., p. I.
 Travers Herford, R., p. 282.

Valdeón, J. p. CCLXXXVII.
 Varela Moreno, M. E., p. CCLIV.
 Vendrell, M., p. CCLXXXVI.
 Wagenseil, J. C., pp. XII,
 CCLXIII, 283.
 Waxman, M., pp. CCXII,
 CCLXVIII.
 Waxman, R., p. 276.
 West, M. L., p. I.
 Whitaker, G., p. 378.
 Wolf, J. C., p. CCLXIV, CCLXV,
 CCLXX.
 Wolfson, H., p. 277.
 Yarden, D., p. 9.
 Yellin, D., pp. CCXLVIII, CCLI,
 CCLIV, CCLXXXVII.
 Zinberg, I., p. CCLXVIII.
 Zunz, L., pp. CCLXV, 372.
 Zurita, J., p. 362.

ÍNDICE DE OBRAS CLÁSICAS Y TEXTOS LEGALES ANTIGUOS.

Annales, p. 360.
Codex Theodosianus, pp. 120,
 310.
*Constitutiones et Decreta de
 Usuris*, p. 360.
Corpus Iuris Civilis, p. 360.
De Anima, pp. 212, 397.
De Confusione Linguarum, 378.
De Generatione et Corruptione,
 p. 284.

Historia Augusta, p. 333.
 La Guerra de los Judíos, pp. 120, 382.
Lex Cornelia de sicariis et veneficiis,
 p. 333.
 Ley de las Doce Tablas, p. 360.
Metaphysica, pp. 73, 240.
Meteorologica, p. XX.
Physica, pp. 73, 240.

ÍNDICE DE OBRAS HEBREAS.

'*Arba'ah Turim*, p. XII.
 '*Aruk ha-Šalem*, p. 59.
Bēgidat ha-Zeman pp. CCLXIII-CCLXIX,
 CCLXX, CCLXXIV-CCLXXVIII,
 CCLXXXVII.
Ben Mišle, p. 9.
 Comentario a Pēsaḥim, p. 383.
 Comentario a los Pirke 'Abbot,
 pp. CCLXXIX, CCLXXX.
 Comentario a Ro's ha-Šanah, p. 347.
 Comentario a Sanhedrin,
 pp. CCXXVII, 208.
Dērašot, p. CCLXXIX.
 '*Eben Boḥan*, p. CCXVI.
 Epístola de Ḥasda'y ben Šaprut al Rey
 de los Jázares, pp. 5, 11, 225.
 '*Ezer ha-Dat*, p. CCLXXXIII.
 '*Ezer ha-'Emunah*, p. 352.
Ha-Wikkuah ha-Mēyyuḥas lē-Radaq,
 pp. 250, 305.
HaḤale ha-Hegyon, p. XXIII.
Haśśagot ha-RABaD le-Hilkot Tēšubah,
 p. 403.

'*Iggeret 'Al-tēhi kē-'aboteka*,
 pp. 244, 257, 268, 284, 341.
 '*Iggeret lēšon ha-Zahab*, p. XIII.
Keter Malkut, pp. 150, 218.
 Libro de Henoc, pp. 35, 73, 148.
Ma'amar 'al Tēhiyyat ha-
Metim, pp. CCXXVII, 219,
 269, 402, 403.
Magen 'Abbot, p. CCXXVIII.
Mēšal ha-Qadmoni, p. 2.
Milḥemet Mišwah, p. 366.
Mišnah 'im Peruš Rabbenu
Mošeh ben Maymon, pp. 208,
 328, 392, 402.
Mišneh Torah, pp. CCXXVII,
 35, 55, 159, 219, 330, 367,
 384, 402, 403.
Moreh Nēbukim, p. CCXXVII,
 51, 53, 118, 173, 211, 257,
 262, 271, 277, 354.
 '*Or 'Adonay u 'Or ha-Šem*,
 pp. CCLXXIX, 277.
 '*Orah Ḥayyim*, p. XXIII.
Pēne 'Eš ha-Ḥayyim, pp. XXVI,
 XXIX.
Qešet u-Magen, pp. CCXXVIII,
 316, 334.
Qisṣur Zeker Šaddiq,
 p. CCLXXIX.
 Ša'ar ha-Gemul, pp. CCXXVII,
 401, 404.
 Šebet Yēhudah, pp. XXXVIII,
 229.
Seder 'Eliyyahu Rabbah, p. 377.
Sefer Bittul 'Iqqare ha-

Nošrim, pp. CCXVI, CCLXXXVII,
 CCLXXXIX, CCXC, CCXCII, 242,
 246, 335.
Sefer 'Emunot wē-De'ot, pp. 155, 218,
 243, 270, 277, 278, 305, 330, 401, 406.
Sefer Gēmatria, p. XXIX.
Sefer ha-Bahir, pp. CCXXVIII, CCLXXIII,
 54.
Sefer ha-Berit, pp. CCXVI, 228, 236,
 239, 249, 250, 252, 259, 273, 281,
 284, 289, 291, 302, 303, 308, 313,
 326, 345, 365, 376.
Sefer ha-Gē'ullah, pp. CCXXVII, 228.
Sefer ha-'Iqqarim, pp. CCXII, CCXXVII,
 29, 35, 41, 53, 218, 233, 271,
 311, 402, 406, 407.
Sefer ha-Kuzari, pp. CCXXI, CCXXII,
 CCXXVII, 7, 28, 55, 102, 160, 175,
 391, 392.
Sefer ha-Massa'ot, pp. CCXXVIII,
Sefer ha-Mispar, p. XIII.
Sefer ha-Wikkuah, pp. CCXXVIII, 255,
 278, 296, 301, 322.
Sefer Hizzuq ha-'Emunah, pp. X, XII,
 XIII, XIV.
Sefer Hohot ha-Lēbahot, pp. CCXXVII,
24, 34, 35, 72, 244.
Sefer Kēlimat ha-Goyyim, pp. CCXVI,
 265, 294, 336.
Sefer Mēgillah ha-Mēgalleh, pp. 297, 397.
Sefer Milḥamot ha-Šem, pp. CCXVI, 239,
245, 254, 261, 265, 274, 284, 290, 294,
 303, 305, 314, 317, 320, 321, 324.
Sefer Mozne ha-'Iyyunim, p. XX.
Sefer Neštor ha-Komer, pp. 239,
 246, 249, 316, 335, 341.
Sefer ha-Niṣṣaḥon, pp. 313,
 317, 319, 338.

Sefer Niṣṣaḥon Yašan, pp. XII,
 CCXI, CCXXVIII, 239, 253,
 261, 269, 284, 315, 321, 325,
 336, 338, 342, 344, 365, 376.
Sefer Pidyon, p. XXVI.
Sefer Yēširah, pp. CLXV,
 CCXXVIII, CCLXXIII, 53, 55.
Sefer Yuḥasin, pp. CCLXIII,
 383.
Šulḥan 'Aruk, p. XXIII.
Tē'ame ha-Miṣwot, p. XXVI.
Tēšubot ha-Minim, p. XIII.
Tolēdot Yēšu, pp. XII, 107, 282,
 283.
Tosafot a Baba' Mēši'a, p. 373.
Wikkuah R. Lipmann Mülhausen
 pp. 287, 343, 352, 355.
Zikron Sefer ha-Niṣṣaḥon,
 p. CCXI.
Zohar, pp. XXIII, XXVI.

ÍNDICE DE OBRAS CRISTIANAS.

Actas de la Disputa de Tortosa,
 pp. 288, 305, 309.
Ad convincendam Judaeorum
perfidiam, p. 227.
Adversus Helvidium, p. 280.
Adversus Jovinianum, p. 280.
Adversus Judaeos pp. 234, 304,
 331.
Adversus Marcionem, p. 248.
Antilogus contra Judaeos,
 p. 273.
 Concordia de las Leyes, p. 350.
 Contra Celso, pp. 280, 283,

Contra Haereses, p. 330.
Contra Perfidiam Judaeorum, p. 268.
Cur Deus homo?, p. 241.
De Comprobatione Sextae Aetatis,
 pp. 295, 296.
De Divinis Institutionibus, p. 300.
De Fide Catholica, p. 239, 264, 268,
 293, 300.
De Judaicis Erroribus ex Talmut, p. 352.
De Judaicis Superstitionibus, pp. 341, 375.
De Perpetua Virginitate Sanctae Mariae,
 p. 280.
De Trinitate, pp. 247.
De Verbo Incarnato, p. 252.
Decretales Gregorii Noni Pontificis, p. 339.
 Diálogo con Trifón, pp. 110, 258, 239, 258,
 293, 295, 299, 327, 348, 375.
Dialogus Petri cognomento Alphonsi ex
Judaeo Christiani et Moysi Judaei,
 pp. 264, 276.
Dialogus de Altercatione Ecclesiae et
Synagogae, p. 338.
Epistolae, pp. 248, 296, 297, 348, 359, 374.
 Evangelio del Pseudo-Mateo, p. 281.
Extractiones de Talmut, p. 349.
Fortalitium Fidei, p. 351.
Gisleberti Crispini Disputatio Judei
et Christiani, pp. 239, 336.
Homilia in die sancto Palmarum, p. 235.
 Homilías contra los Judíos, p. 227.
Liber contra Judaeos, pp. 136, 283, 292,
 333.
Liber Testimoniorum ad Quirinum, p. 239.
 Libro de las maldiciones de los judíos,
 p. 250.
 Libro sobre la Natividad de María, pp. 106,
 281.
Pugio Fidei, pp. CCXXVIII, 111, 287.

Quatuor Libros Sententiarum,
 p. 360.
Sententiae, pp. 246, 276.
 Sermones pp. 235, 279, 285, 316.
Summa Theologiae, pp. 241,
 242, 243, 244, 247, 257,
 276, 285, 331, 361.
Tela Ignea Satani, pp. XII,
 CCLXIII, 283.
Tractatus adversus Judaeos,
 p. 293.
Tractatus contra Judaeos,
 p. 301.

ÍNDICE DE COMENTARIOS BÍBLICOS CRISTIANOS Y JUDÍOS.

Breviarium in Psalmos, p. 357.
 Comentario a Abdías, pp. 229,
 418.
 Comentario a Amós, p. 300.
 Comentario a Deuteronomio,
 pp. 272, 301, 377, 396, 415.
 Comentario a Génesis, pp.
 CCLXXXVIII, 63, 116, 152,
 253, 260, 261, 275, 295,
 309, 412.
 Comentario a Isaías, pp. 134,
 146, 149, 266, 267, 281,
 315, 317, 318, 319.
 Comentario a Jeremías, pp. 174,
 354.
 Comentario a Levítico, pp. 212,
 213, 396.
 Comentario a Miqueas, p. 304.
 Comentario a Salmos, pp. 125,
 146, 272, 323, 326, 327, 345.

Comentario a Zacarías, pp. 40, 304.

Comentario al Cantar de los

Cantares, p. 162.

Comentario al Pentateuco, p. CCLXXIX.

Comentario al Salmo 119, p. CCLXXIX.

Commentarium in Isaiam, pp. 280, 298.

Enarratio in Psalmos, p. 302.

Expositio super Jeremiam, p. 293.

Ha-Peruš ha-Šalem 'al TěhiHim, pp. 252,
314, 322, 326, 369.

*Liber Hebraicarum Quaestionum in
Genesisim*, p. 377.

Notas al Comentario de Abraham ibn
Ezra al Pentateuco, p. CCLXXIX.

OTRAS OBRAS.

A través del Islam, p. 409.

Corán, p. 357.

Crónica del Moro Rasis, p. 229.

Kitāb al-Muhādara wal-Mukādara,
p. CCXC.

Las Mil y Una Noches, pp. CCLXXXIV,
CCXCIV.

Libro de las definiciones, p. 397.

Refundición de la Crónica de 1344,
p. 229.

Sendebar, p. CCLXXXIII.

ÍNDICE DE CITAS Y ALUSIONES BÍBLICAS.

1) ANTIGUO TESTAMENTO.

GÉNESIS.

1, 11-25; p. 118.

1, 26; pp. LXXVII, LXXXVIII,
CLVIII, 110, 115, 116,
165, 263, 258.

1, 27; p. 115.

2, 1-3; p. 160.

2, 7; p. 318.

2, 8; p. 405.

2, 10-11. pp. 408, 409, 410, 412.

2, 11; pp. 6, 15.

2, 14; pp. 15, 420.

2, 16; p. 74.

2, 17; p. 29.

3, 1-19; pp. 54, 68.

3, 18; p. 78.

4, 13; pp. 158, 169.

5, 3; p. 165.

6, 4; p. 16.

8, 2; p. 162.

8, 9; p. 131.

9, 4; p. 74.

10, 3; p. 11.

10, 4; p. 83.

10, 6; p. 416.

10, 7; pp. 408, 409.

10, 12; pp. 14, 411.

10, 29; pp. 408, 409.

10, 30; pp. 57, 421.

11, 1; p. 10.

- 11, 1-9; p. 54.
 11, 10-31; p. 76.
 12, 1; p. 144.
 12, 2; p. 60.
 12, 5; p. 56.
 12, 6-8; p. 387.
 12, 8; p. 144.
 12, 9; p. 57.
 13, 11; pp. 15, 79.
 13, 17; p. 64.
 14, 1-17; p. 145.
 14, 14; CCIII.
 14, 18; p. 145.
 14, 22; p. 144.
 15, 2; p. 145.
 15, 16; p. 96.
 16, 14; p. 62.
 16, 15; p. 378.
 17, 3; p. 158.
 17, 4-5; p. 144.
 17, 9-14; pp. 44, 161.
 17, 10; p. 158.
 17, 14; p. 161.
 17, 17; p. 24.
 18, 1-15; pp. 152-153.
 18, 1; p. 152.
 18, 2-3; pp. 147, 258, 272.
 18, 2; p. 145.
 18, 3; p. 153.
 18, 4; p. 152.
 18, 5; p. 162.
 18, 16; p. 48.
 18, 29; p. 47.
 18, 30-32; p. 42.
 19, 1; p. 153.
 19, 7; p. 114.
 19, 27; p. 24.
 20, 5; p. 121.
 21, 6; pp. 74, 86.
 21, 30; p. 113.
 23, 9-19; p. 16.
 23, 11; p. 145.
 23, 15; p. 145.
 24, 21; pp. 24, 29.
 24, 27; p. 69.
 24, 41; p. 42.
 24, 48; p. 86.
 25, 9; p. 16.
 25, 12-18; p. 378.
 25, 13; p. 378.
 25, 16; p. 165.
 25, 18; pp. 6, 408, 409.
 25, 22; p. 167.
 26, 8; p. 8.
 26, 10; p. 149.
 26, 11; p. CVI.
 26, 21; p. 84.
 26, 24-25; p. 387.
 27, 34; pp. 105, 146.
 27, 47; p. 14.
 28, 11; p. 23.
 29, 20; p. 49.
 30, 25; pp. 50, 58.
 30, 27; p. 48.
 30, 40; p. 1.
 31, 36; p. 77.
 31, 40; pp. 1, 8, 50, 141.
 31, 50; p. 33.
 32, 14; p. 31.
 32, 19; p. 25.
 32, 28-29; p. 377.
 33, 4; p. 55.
 33, 19; p. 75.
 35, 3; p. 69.
 37, 5-11; p. CCXXII.
 37, 33; pp. 98, 100.
 37, 35; pp. XXVII,
 98, 254.
 38, 15; p. 106.
 38, 18; p. 71.
 38, 29; p. 78.
 39, 4; p. 62.
 39, 19; p. 75.
 41, 7; p. 23.
 41, 13; p. 128.
 41, 14; p. 21.
 41, 38; p. CCCII.
 41, 39; p. 42.
 41, 43; p. 16.
 42, 2; p. 99.
 42, 5; p. 20.
 42, 22; pp. 100, 155.
 42, 30; p. 14.
 43, 18; p. 14.
 43, 24; p. 161.
 43, 30; p. 19.
 43, 33; p. 170.
 44, 17; p. 32.
 44, 18; p. 31.
 46, 13; p. 102.
 46, 23; pp. 59, 81.
 46, 30; p. 100.
 47, 22; p. 164.
 48, 10; p. 137.
 48, 15; p. 88.
 49, 1; p. 121.
 49, 3; p. 76.
 49, 9; p. 121.
 49, 10; pp. CXXXV,
 CLXV, 111,
 119, 122, 123,
 293, 294,
 306, 308, 309,
 310, 311.

49, 11; p. 123.
 49, 15; p. 26.
 49, 23; p. 68.
 49, 28-31; p. 98.
 49, 30; p. 16.
 50, 12-13; 98.
 50, 13; p. 16.

ÉXODO.

1, 10; p. 80.
 1, 14; p. 367.
 1, 16-22; p. 367.
 2, 16-17; p. 27.
 2, 21; p. 31.
 3, 1; p. 27.
 3, 2-22; p. 85.
 3, 3; p. 24.
 3, 14; p. 30.
 3, 16; p. 28.
 4, 18; p. 56.
 5, 9; p. 157.
 5, 21; p. 115.
 6, 14-20; p. 15.
 7, 23; p. 156.
 8, 11; p. 119.
 10, 26; p. 9.
 10, 29; p. 28.
 11, 7; p. 109.
 13, 1-10; p. 50.
 13, 16; p. 50.
 14, 8; p. 5.
 15, 5; p. 158.
 15, 16; pp. 2, 71.
 15, 23-26; p. 160.
 16; p. 23.
 16, 4; p. 72.

16, 8; p. 41.
 16, 13; p. 50.
 16, 24; p. 63.
 16, 29; p. 57.
 18, 8; p. 31.
 18, 16; p. 7.
 18, 18; p. 64.
 18, 20; p. 329.
 18, 21; p. 167.
 19, 19; p. 38.
 20, 1; p. 38.
 20, 4-5; p. 340.
 20, 5; p. 93.
 20, 18; p. 72.
 21, 8; p. 161.
 21, 23; p. 101.
 21, 33; p. 14.
 22, 24; p. 356.
 23, 2; p. 83.
 23, 33; p. 119.
 27, 13; p. 57.
 29, 1; 143.
 29, 5-9; p. 381.
 29, 38-42; p. 380.
 30, 1-21; p. 385.
 31, 18; p. 38.
 32, 13; p. 168.
 33, 11; p. 37.
 33, 13; p. 61.
 33, 19; p. 37.
 33, 21; p. 117.
 34, 5; p. 26.
 34, 6-7; p. 51.
 34, 7; p. 242.
 34, 10; p. 51.
 34, 14; p. 48.
 35, 2; pp. 160, 337.
 36, 6; p. 79.

LEVÍTICO.

1-7; p. 380.
 1, 1; p. 123.
 1, 15; CXXII, 159.
 5, 22; p. 41.
 10, 1-3; p. 123, 387.
 11, 34; p. 130.
 12, 3; p. 156.
 10, 1-3; p. 387.
 13, 21; pp. LIII, 6.
 13, 26; p. 6.
 13, 45; p. 18.
 14, 19; p. 170.
 16, 2; p. 37.
 16, 12; p. 23.
 16, 17; p. 42.
 18, 4; p. 329.
 18, 28; p. 46.
 19, 8; p. 93.
 21; p. 381.
 21, 1-4; p. 384.
 21, 3; CXCIX.
 21, 5; p. 21.
 21, 10; p. 167.
 21, 20; p. CVI.
 23, 10; p. 125.
 24, 15-16; p. 185.
 25, 25-26; p. 2.
 25, 47; p. 77.
 26, 38; pp. CLXXIX,
 42, 86.
 26, 44; pp. 43, 44,
 89.
 26, 59; p. 83.
 27, 18; p. 132.

NÚMEROS.

1, 17; p. 79.
 1, 51; p. 381.
 5, 6; p. 158.
 5, 8; p. 2.
 8-9; p. 387.
 8, 7; p. 387.
 9, 3; p. 329.
 11, 1; pp. 38, 114.
 11, 9; p. CXXXIV.
 11, 25; p. 37.
 12, 1; p. 417.
 12, 3; pp. 59, 72.
 12, 8; p. 37.
 12, 11; p. 107.
 12, 12; pp. 67, 144, 166.
 13, 17; pp. CXLI, 12.
 14, 9; p. 138.
 14, 25; p. 13.
 15, 1-30; p. 380.
15, 31; p. 158.
 15, 32-36; p. 160.
 15, 37-41; p. 147.
 15, 38-39; p. 50.
 16, 1-35; pp. CCXXIV, 11.
 16, 22; p. 39.
 16, 26; p. 124.
 18; p. 381.
 18, 21; p. 164.
 18, 23; p. 159.
 19; p. 381.
 19, 1-10; p. 387.
 19, 11-16; p. 384.
 21, 4-9; p. 340.
 21, 5; p. 3.

21, 7; p. 383.
 21, 8-9; p. 293.
 21, 13-18; p. 146.
 21, 29; p. 78.
 22, 38; p. 78.
 23, 7; p. 169.
 23, 19; pp. 158, 159.
 23, 27; p. 121.
 24, 1; pp. 23, 57.
 24, 18; CXLVIII.
 24, 20; p. 129.
 25, 10-13; p. 387.
 27, 16; p. 39.
 28, 1-15; p. 385.
 28, 2; p. 386.
 30, 17; p. 7.
 31, 2; p. CCCI.
 33, 8-9; p. 160.
 35, 12; p. 2.
 35, 25; p. 94.

DEUTERONOMIO.

1, 16; p. 107.
 1, 21; p. 33.
 1, 22; p. 10.
 1, 40; p. CXXVI.
 2, 24; p. 146.
 3, 8-9; pp. 16, 412.
 4, 6; p. 85.
 4, 8; p. 7.
 4, 19; p. 46.
 4, 32; p. 170.
 4, 35; pp. LVII, 34, 151.
 4, 45; p. 329.
 4, 48; pp. 16, 412.
 5, 1; p. 11.

5, 8-9; p. 340.
 5, 9; p. 242.
 5, 12; p. 160.
 6, 4; pp. 258, 265,
 267, 269.
 6, 4-5; p. 24.
 6, 4-6; p. 340.
 6, 4-7; p. 147.
 6, 4-9; p. 50.
 6, 5; pp. 31, 150.
 6, 8; p. 50.
 6, 14; p. 151.
 7, 6; p. 146.
 7, 7; pp. 16, 85.
 7, 9; p. 104.
 8, 17; p. 152.
 10, 16; p. 331.
 10, 17; p. 151.
 11, 13-21; pp. 50,
 147.
 12, 2-14; p. 382.
 12, 12; p. 160.
 13, 8; p. 10.
 15, 9; p. 50.
 17, 3; p. 7.
 17, 8; p. 79.
 18, 15; pp. 293, 301.
 21, 11; p. 121.
 21, 21; p. 25.
 22, 12; p. 74.
 23, 21; pp. L, 356,
 365.
 23, 22; p. 168.
 23, 24; p. 98.
 24, 6; p. 242.
 24, 10-11; p. 26.
 24, 16; p. 93.
 26, 19; p. 118.

28, 13; p. 42.
 28, 37; pp. 86, 124.
 28, 64; p. 11.
 29, 18; p. 6.
 30, 14; p. 83.
 32, 2; p. 126.
32, 5; p. 120.
 32, 6; p. 104.
 32, 7; p. 111.
 32, 9; p. 72.
 32, 10; p. 67.
32, 21; p. 46.
 32, 22; p. 161.
 32, 33; p. 146.
 32, 34; p. 95.
 32, 35; p. 127.
 32, 38; p. 165.
 32, 40; p. 8.
 32, 43; p. 106.
 33, 4; p. 74.
 33, 5; p. 111.
 33, 7; p. 5.
 33, 13; p. 9.
 33, 29; p. 78.
 34, 1; p. 422.
 34, 9; p. 49.

JOSUÉ.

3, 5-10; p. 250.
 3, 16; pp. 173, 352.
 6, 10; p. 79.
 7, 15; p. 201.
 7, 21; pp. LXIII, 18.
 7, 24; p. 242.
 8, 1; p. 33.
 9, 2; p. CCCII.

9, 6; p. 31.
 9, 11; p. 14.
 9, 27; p. 203.
 10, 10; pp. LX, 16.
 11, 4; pp. CXXXVI, 192.
 11, 20; p. 36.
 13, 3; p. 16.
 14, 9; p. 22.
 15, 52; p. CXI.
 16, 3-5; pp. 16, 413.
 18, 1; p. 381.
 18, 1-10; p. 203.
 18, 3-4; p. 413.
 18, 13-14; p. 16.
 19, 26; pp. 16, 413.
 19, 46; p. 57.
 20, 32; p. 183.
 21, 22; pp. 16, 413.
 22, 10; p. 16.
 22, 29; p. 200.
 23, 6; p. 42.
 24, 22; p. 110.

JUECES.

3, 8; pp. 208, 416.
 3, 12-30; p. 101.
 3, 18; p. 223.
 3, 19; p. 29.
 4-5; p. 102.
 4, 6; p. 102.
 5, 17; p. 59.
 5, 27; p. 142.
 5, 28; p. 86.
 6, 3; p. 182.
 7, 22; p. 139.
 8, 24; pp. 88, 96.

9, 7; p. 66.
 9, 54; p. 62.
 11, 24; p. 78.
 13-16; p. 101.
 14, 4; p. 106.
 14, 8; p. 24.
 14, 13; pp. 71, 82, 143.
 18, 6; pp. 12, 51.
 18, 11; p. 77.
 18, 23; p. 77.
 19, 8; p. 48.
 19, 11; p. 103.
 20, 36; p. 183.

I SAMUEL.

1, 4; pp. 199, 203.
 1, 13; p. 381.
 1, 15; p. 141.
 2, 6; p. 98.
 2, 8; p. 6.
 2, 32; pp. CXLI, 203.
3, 3; p. CCCI.
 3, 9-10; p. 30.
 4, 19; p. 99.
 7, 2; p. 173.
 9, 20; p. 165.
 14, 3; p. 11.
 14, 4; p. 22.
 14, 16; p. 12.
 14, 20; p. 139.
 14, 28; p. 103.
 14, 29; p. 23.
 14, 38; p. 55.
 15, 7; pp. 6, 408, 409.
 15, 14; p. 23.
 15, 22; p. 200.

15, 29; p. 38.
 16, 1; p. 106.
 16, 4; p. 60.
 16, 18; p. 191.
 17, 4; p. 190.
 17, 16; p. 8.
 17, 23; p. 190.
 17, 40-43; p. CCCII.
 17, 43; p. 5.
 18, 14; pp. LI, 198.
 19, 12; p. 140.
 20, 25; pp. 103, 215.
 20, 31; p. 75.
 21, 1; p. 203.
 21, 2; p. 381.
 21, 3; p. 190.
 21, 9; p. 225.
 22, 9-19; p. 203.
 25, 25; p. 75.
 28, p. XXXI.
 28, 11; p. 100.
 28, 15; p. 100.
 31, 12; p. 121.

II SAMUEL.

1, 9; p. 221.
 1, 10; p. 123.
 1, 12; p. 103.
 3, 27; p. 134.
 3, 31; p. 106.
 3, 33; pp. 140, 155.
 4, 7; pp. 8, 141, 220.
 4, 19; p. 136.
 5, 7; p. 149.
 6, 20; pp. LXXIX,
 CXXVI, 123.

7, 8; p. 199.
 7, 20; p. 187.
 7, 26; p. 198.
 8, 9; pp. LXIX.
 8, 17; pp. CCXXV, 11.
 10, 9; p. 15.
 10, 12; p. 30.
 12, 19; p. 114.
 13, 13; p. 220.
 14, 19; p. 151.
 15, 19; p. 30.
 16, 7; p. 76.
 17, 10; pp. 26, 78.
 17, 16; p. 175.
 17, 23; pp. CCXXII, 198.
 18, 27; p. 70.
 19, 10; p. 144.
 19, 13; p. 180.
 20, 1; p. 25.
 20, 13; p. 211.
 20, 19; p. CCCII.
 21, 1-9; p. 203.
 21, 1; p. 99.
 21, 3; p. CCCII.
 21, 6; p. 100.
 21, 17; p. 92.
 22, 3; p. 222.
 22, 8; pp. 77, 177.
 23, 28; CCXXIV, 11.

I REYES.

1, 12; p. 51.
 1, 13; p. 134.
 2, 9; p. 75.
 2, 16; p. 88.
 2, 19; pp. 68, 190, 215.

3, 4; p. 381.
 3, 15; p. 23.
 5, 27; p. 192.
 6, 6; p. 54.
 8; p. 381.
 8, 1-10; p. 382.
 8, 18; pp. 9, 202.
 8, 46; p. 212.
 8, 50; pp. 13, 183.
 10, 1-13; p. 7.
 11, 28; p. 182.
 12, 6; p. 77.
 12, 26-30; p. 381.
 12, 33; p. 108.
 14, 7; p. 199.
 16, 2; p. 199.
 17, 9; p. 419.
 18, 6; p. 14.
 18, 15; p. 250.
 18, 21; p. 173.
 18, 24; p. 234.
 19, 7; p. 50.
 19, 13; p. 24.
 20, 40; p. 78.
 22, 13; p. CCCII.
 22, 19; pp. 7, 209.
 22, 19; p. 46.
 22, 20; p. 80.
 22, 28; p. 115.
 26, 28; p. 172.

II REYES.

1, 2-16; p. 5.
 2, 10; p. 216.
 2, 23; p. 25.
 4, 8; p. 199.

4, 16; p. 171.
 4, 27; p. 139.
 4, 38-41; p. 74.
 5, 1-19; p. CXCH.
 5, 3; p. 223.
 5, 6; p. 166.
 5, 13; p. 161.
 5, 17-18; p. 223.
 6, 8; p. 190.
 7, 8; p. 49.
 7, 19; pp. 208, 223, 224.
 16; pp. 124, 127.
 16, 4; p. 167.
 16-18; p. 291.
 17, 14; p. 45.
 17, 33; p. 7.
 17, 37; p. 179.
 18-20; p. 128.
 18, 11; p. 414.
 18, 35; p. 151.
 19, 22; p. 157.
 19, 30; p. 134.
 20, 13; p. LX.
 23, 5; p. 5.
 24, 10-17; p. 95.
 25; p. 119.
 25, 1-21; p. 95.
 25, 12; p. 123.
 25, 25; p. 174.

ISAÍAS.

1, 11-16; p. 384.
 1, 4; p. 180.
 1, 16; pp. 156, 332.
 1, 18; p. 78.
 2, 4; p. 305.

2, 6; p. 14.
 5, 4; p. 150.
 5, 6; pp. 46, 95, 120.
 5, 14; p. 138.
 6, 2; p. 153.
 6, 3; pp. 149, 258, 264,
 265, 266.
 6, 3-6; p. 147.
 6, 10; pp. 103, 218.
 7, 3; p. 127.
 7, 4-9; p. 127.
 7, 4; pp. 124, 127.
 7, 12; pp. 17, 69.
 7, 14; pp. CCXXIII, 109,
 111, 123, 124, 125,
 127, 128, 279, 287,
 290.
 7, 15; pp. 126, 128.
 7, 16; pp. 124, 128.
 8, 1; pp. CXIX, 128.
 8, 3; pp. CXIX, 128.
 8, 4; p. 128.
 8, 10; p. 9.
 8, 20; pp. 111, 118.
 9, 3; p. 122.
 9, 5; pp. 126, 198.
 9, 6; pp. 8, 111, 125,
 287, 290.
 10, 3; p. 222.
 10, 14; p. 70.
 10, 29; p. 22.
 11, 1; pp. 126, 293.
 11, 2; p. 132.
 11, 4; p. 95.
 11, 6; p. 188.
 11, 7; pp. CLV, 18.
 — 11, 10; p. 167.
 11, 12; p. 305.

12, 3; p. 156.
 12, 6; p. 56.
 13, 10; p. 46.
 13, 42; p. CLXXIX.
 17, 5; p. 133.
 18, 2; p. 86.
 19, 3; p. 198.
 20, 6; p. 222.
 21, 5; p. 5.
 22, 23; p. 217.
 23, 1; p. 83.
 23, 3; p. 17.
 23, 8; p. 18.
 23, 8-9; p. 11.
 23, 18; p. 29.
 24, 6; p. 206.
 24, 20; p. 154.
 25, 1; pp. 167, 202.
 26, 3; p. 57.
 27, 1; p. 146.
 28, 2; p. 127.
 28, 12; p. 217.
 28, 24; p. 132.
 29, 23; p. 24.
 30, 15; pp. CXXXI,
 CXLI, 13,
 100.
 30, 33; p. 88.
 31, 5; p. 13.
 32, 6; p. 190.
 32, 8; p. 8.
 33, 15; p. 195.
 33, 16; p. 13.
 33, 18; pp. 61, 193.
 33, 21; p. 191.
 34, 10; p. 17.
 34, 12; p. 87.
 35, 3; p. 13.

- 37, 23; p. 119.
 37, 31; p. 134.
 40, 5; p. 109.
 40, 7; p. 58.
 40, 13; p. 190.
 40, 18; p. 117, 261.
 40, 27; pp. 27, 95.
 41, 8; p. 133.
 41, 21; p. 81.
 42, 22; p. 66.
 42, 24; p. 42.
 43, 1; p. 152.
 43, 3; p. 112.
 43, 9; p. 194.
 44, 2; p. 133.
 44, 5; pp. 34, 184.
 44, 6; p. 9.
 44, 8; p. 37.
 44, 18; p. 187.
 44, 28; pp. 13, 58.
 45, 18; p. 111.
 45, 21; p. LVII.
 46, 3; p. 95.
 46, 6; p. 193.
 47, 7; p. 1.
 48, 4; p. 147.
 48, 15; p. CCCI.
 48, 17; pp. 55, 56.
 50, 2; p. CCCI.
 50, 4; p. 108.
 51, 5; p. 73.
 51, 8; p. 141.
 51, 10; p. 220.
 52, 1; p. 135, 319.
 52, 13 - 53, 12; pp. LXII,
 LXVII, CLXXXVII,
 112, 129, 298, 306, 312.
52, 13; pp. 129, 130, 317.
 52, 14; p. 131.
 52, 15; p. 133.
 53, 2; pp. 66, 131.
 53, 3; p. 131.
 53, 5; pp. 87, 104, 112.
 53, 8; pp. LXI, CXIII,
 131, 132, 133, 156.
 53, 9; p. 112.
 53, 10; pp. 132, 134,
 200, 318.
 53, 12, pp. 19, 319.
 54, 9; pp. 134, 318, 319.
 54, 16; p. 77.
 54, 17; p. 224.
 55, 2; p. 104.
 55, 3; p. 114.
 55, 4; p. 198.
 55, 9; p. 89.
 56, 4; p. 178.
 56, 8; p. 40.
 57, 15; p. 73.
 58, 5; pp. CXXVI, 41.
 58, 11; p. 149.
 58, 14; p. 217.
 59, 5; p. 123.
 59, 17; p. 4.
 59, 19; p. 67.
 60, 9; p. 73.
 60, 13; pp. CLXXIX, 57.
 60, 21; pp. CCCI, 7, 189.
 61, 10; p. 190.
 62, 7; p. 20.
 63, 1; p. 224.
 64, 3; pp. 41, 217.
 65, 15; p. 374.
 65, 20; pp. LXXIX, 134.
 65, 22; pp. 134, 318.
 66, 8; p. 163.
 66, 11; p. 217.
 66, 18; p. 12.
 66, 22; p. 47.
 66, 24; p. 175.

 JEREMÍAS.
 1, 10; pp. CLI,
 CLXVI, 175.
 1, 14; p. 310.
 2, 6; p. 62.
 2, 8; p. 165.
 2, 10; p. 83.
 2, 11; pp. 184, 379.
 2, 13; pp. 80, 83,
 207, 391.
 2, 18; p. 17.
 2, 19; p. 130.
 2, 21; p. 160.
 2, 22; p. 172.
 3, 3; p. 171.
 3, 13; p. CXIII.
 4, 4; p. 331.
 4, 11; pp. LXXXVI,
 CXLI, 55.
 5, 2; p. 173.
 6, 13; p. 177.
 6, 25; p. 193.
 7, 1; p. 36.
 7, 31; pp. 16, 88.
 8, 16; p. 114.
 9, 7; pp. 25, 169.
 9, 25; p. 5.
 10, 7; p. 132.
 11, 20; p. 169.
 12, 1; p. 210.
 12, 12.

13, 11; p. 20.
 13, 17; p. 106.
 13, 23; p. 61.
 14, 8; p. 131.
 16, 13; p. 56.
 17, 5; p. 167.
 17, 9; pp. 28, 167.
 17, 13; p. 207.
 18, 20; p. 186.
 19, 5-6; p. 88.
 22, 6; p. 166.
 22, 30; p. 155.
 23, 5-6; p. 293.
 23, 8; p. 57.
 23, 18; pp. 89, 95.
 23, 28; p. 4.
 23, 29; p. 32.
 25, 34; p. CCCV.
 28, 16; p. 123.
 29, 7; pp. XLIX, 175.
 29, 14; pp. 184, 378.
 29, 23; p. 92.
 30, 10; p. 133.
 31, 12; pp. 91, 149.
 31, 16; p. 92.
 31, 18; p. 188.
 31, 21; p. 225.
 31, 22; p. 156.
 31, 24; p. 170.
 31, 25; p. 102.
 31, 26; pp. 1, 8.
 31, 28; p. 68.
 31, 29; pp. CCCI, 46, 95, 101.
 31, 29-30; p. 242.
 31, 31-34; p. 330.
 32, 19; pp. 34, 39, 72, 118.
 32, 35; pp. 16, 88.

33, 7; p. 132.
 36, 16; p. 170.
 37, 2; p. 177.
 38, 4; p. 198.
 38, 9; p. 106.
 38, 22; p. 1.
 44, 18; p. 210.
 45, 3; p. 211.
 46, 3; p. 56.
 46, 27; p. 133.
 48, 11; pp. 114, 137,
 209, 220, 225.
 48, 17; p. 179.
 49, 14; p. 127.
 50, 6; pp. 75, 105.
 51, 27; p. 419.

EZEQUIEL.

1; p. 111.
 1, 1; p. 189.
 1, 13; p. 14.
 1, 24; p. 24.
 2, 10; p. 59.
 3, 12; pp. 193, 265.
 3, 15; p. 189.
 3, 22; p. 29.
 7, 11; p. 194.
 8, 14; p. 378.
 8, 14-15; p. 184.
 9, 2; p. 63.
 9, 4; p. 61.
 10, 9; p. 47.
 11, 17; p. 184.
 11, 27; p. 378.
 12, 11; p. 225.
 12, 12; p. 175.

14, 12-20; p. 242.
 16, 21; p. 88.
 16, 27; p. 55.
 16, 52; p. 220.
 18, 2; pp. CCCI, 46,
 68, 101.
 18, 10-20; p. 242.
 20, 11; p. 41.
 20, 21; p. 17.
 20, 32; p. 200.
 20, 34; p. 132.
 21, 32; p. 190.
 23, 10; p. 106.
 24, 4; p. 31.
 24, 12; p. 207.
 24, 21; p. 97.
 27, 14; p. 11.
 27, 20; p. 214.
 27, 25; p. 31.
 28, 7; p. 221.
 29, 3; p. 146.
 32, 17-32; pp. 159,
 189.
 32, 26-30.
 34, 13; pp. 184, 378.
 34, 29; p. 220.
 36, 4; p. 47.
 36, 25; pp. 156, 159,
 332.
 37, 18; p. 71.
 37, 25; p. 134.
 38, 6; p. 11.
 38, 7; p. 57.
 40, 4; p. 150.
 44, 7; p. 5.

OSEAS.

- 2, 1; p. 250.
- 4, 7; p. CLXV.
- 4, 18; p. 138.
- 6, 1; p. 384.
- 6, 10; p. 65.
- 7, 6; p. 212.
- 11, 7; p. 108.
- 12, 8; pp. 119, 157.
- 13, 15; p. CCCV.

JOEL.

- 1, 17; p. 45.
- 2, 20; pp. 120, 310.
- 2, 22; p. 218.
- 3, 4; p. 139.
- 3, 5; pp. CLVIII, 88.
- 4, 2; p. 179.

AMÓS.

- 1, 3-10; pp. 136, 320.
- 1, 5; p. 161.
- 1, 11; p. 162.
- 2, 6; pp. 113, 131, 298,
299, 307, 319.
- 2, 7-8; p. CXXXI.
- 2, 7; p. 136.
- 2, 8; p. 136.
- 2, 16; p. 43.
- 7, 2; p. 89.
- 7, 5; p. 89.
- 8, 10; p. 59.

ABDÍAS.

- 1, 3; p. LVII.
- 1, 7; p. 1.
- 1, 10; p. 148.
- 1, 20; p. 229.

JONÁS.

- 1, 6; p. 120.
- 1, 9; pp. 62, 71.
- 1, 15; p. 57.
- 4, 9; p. 221.

MIQUEAS.

- 3, 3; pp. CXLI, 78.
- 4, 4; p. 31.
- 4, 5; p. LXXXVI.
- 5, 1-3; p. 303, 307, 320.
- 5, 1; p. 138.
- 5, 2; pp. 113, 137.
- 5, 3; p. 137.

NAHUM.

- 1, 9; p. 134.
- 2, 10; p. 217.
- 3, 10; p. CCCV.

HABACUC.

- 2, 1; p. 117.

- 2, 3; pp. CCCIII,
40, 46.

- 2, 18; p. 165.
- 3, 6; p. 43.
- 3, 7; pp. 191,
416, 417.
- 3, 17; p. 202.

SOFONÍAS.

- 1, 5; p. 7.
- 1, 12; p. 53.
- 2, 3; p. 167.
- 3, 16; p. 13.
- 3, 20; p. 20.

AGEO.

- 1, 1; pp. 119, 308.
- 1, 6; p. 183.

ZACARÍAS.

- 1, 13; p. 134.
- 2, 9; p. 6.
- 3, 2; p. 178.
- 3, 3; pp. 63, 83.
- 3, 7; p. 198.
- 8, 6; pp. CXIX,
126.
- 9, 9; pp. 112, 138,
306, 321.
- 9, 10; pp. 138, 139,
304.
- 9, 15; p. 5.

10, 4; p. 154.
 10, 8; p. 17.
 11, 15; p. 123.
 12, 2; p. 99.
 12, 10; p. 292.
 13, 2; p. 156.
 13, 3; p. 174.
 13, 4; pp. LXIII, 18, 59.
 14, 6; p. 41.
 14, 9; p. CCCV.
 14, 16; p. 41.

MALAQUÍAS.

1, 10-14; p. 330.
 1, 11; pp. 206, 208, 223,
 389.
 1, 13; pp. 70, 106.
 2, 6; p. 194.
 2, 11; p. 160.
 3, 5; p. CLXV.
 3, 19; p. 167.
 3, 21; p. 161.
 3, 23; pp. CCCV, 139.
3, 23-24; pp. CXCIV, 225.

SALMOS.

1, 1; p. 211.
 1, 2; p. 42.
 2, 7; p. 301.
 2, 9; p. 114.
 3, 4; p. 192.
 7, 10; p. 221.
 8, 5; p. 116.
 9, 7; p. 47.

12, 7; p. 91.
 12, 9; p. 122.
 15; p. 365.
 15, 5; p. 356.
 16; p. 345.
 16, 3; p. 163, 168.
 16, 4; p. 168, 169.
 16, 5; p. 150.
 16, 8; p. 169.
 16, 10; pp. 102.
 17, 14; pp. 48, 163.
 18, 3; p. 222.
 19, 4; p. 155.
 19, 8; p. 179.
 19, 9; p. 50.
 19, 11; p. CX.
 20, XXXVIII.
 22, pp. 298, 299, 322,
 323.
 22, 2; pp. 113, 139, 307.
 22, 4; p. 72.
 22, 10; p. 221.
 22, 15; p. 127.
 22, 22; p. 141.
 22, 25; p. 222.
 23, 4; pp. 88, 189.
26, 9; p. 222.
 29, 1; p. 152.
 31, 13; p. 1.
 31, 14; p. 182.
 33, 12; p. 207.
 33, 15; p. 39.
 33, 19; p. 183.
 35, 2; p. 56.
 35, 26; p. 187.
 36, 4; p. 149.
 36, 10; pp. 207, 391.
 37, 7; p. 199.

39, 2; p. 42.
 40, 5; pp. LXXIX,
 109.
 40, 16; p. 125.
 41, 6; pp. CCXXVI,
 CLXXIII, 187.
 42; p. 323.
 42, 2; p. 140.
 42, 5; p. 141.
 42, 12; p. 222.
 43, 1; p. 75.
 44, 15; p. 65.
 45, 3; p. 224.
 45, 6; p. 126.
 45, 14; p. 7.
 46, 3; p. 21.
 46, 10; p. 138.
 48, 6; p. 89.
 48, 15; pp. CVI,
 CIX, 125, 134.
 49, 1; p. 148.
 49, 6; p. 220.
 49, 8; p. CCCIII.
 49, 10; p. 100.
 49, 13; pp. 54, 118.
 49, 14; p. 178.
 49, 21; p. 49.
 51, 14; pp. 7, 11.
 54, 15; p. 67.
 55, 14; pp. 3, 217.
 55, 15; pp. 10, 49,
 122.
 55, 24; p. 14.
 56, 10; p. 125.
 57, 9; p. 144.
 60, 5; p. 5.
 63, 12; p. 148.
 65, 4; p. 9.

- 65, 6; p. 10.
 66, 9; p. 139.
 68, 28; pp. CL, 57.
 68, 36; p. 179.
 69, 5; p. 97.
 69, 9; p. 161.
 69, 23; p. 155.
 70, 4; pp. 125, 133.
 70, 78; p. 62.
 71, 9; p. 62.
 71, 15; p. 117.
 72, 1; p. 305.
 74, 6; p. 3.
 74, 9; pp. 89, 139, 185.
 78, 9; pp. CLVII, 96.
 78, 67; pp. LXI, 203.
 78, 70; p. 127.
 78, 71; p. 179.
 79, 4; p. 1.
 79, 10; p. 185.
 80, 16; p. 179.
 81, 12; p. 140.
 82, 1; p. 152.
 82, 6; p. 152.
 83, 3; pp. 141, 174.
 83, 4; p. 174.
 83, 5; pp. CLXXII, 127.
 83, 6; p. 141.
 83, 7-8; p. 32.
 84, 12; p. 33.
 85, 9; p. 7.
 86, 9; p. 8.
 88, 13; p. 207.
 89, 2; p. 71.
 89, 6; pp. 177, 200.
 90, 10; p. 174.
 90, 15; p. 40.
 92, 6; pp. 20, 106.
 92, 13; p. 216.
 94, 1; pp. CLXIII, 201.
 94, 11; p. 39.
 94, 23; p. 93.
 95, 4; p. 13.
 96, 4; p. 214.
 96, 5; pp. 64, 152.
 98, 2; p. 186.
 98, 9; p. 7.
 99, 6; p. 88.
 100, 3; pp. 44, 150.
 101, 3; p. 147.
 102, 4; p. 222.
 102, 9; p. 1.
 102, 24; p. 19.
 103, 17; p. 130.
 104, 15; p. 48.
 105, 7; p. 72.
 105, 9; p. 159.
 105, 13; p. 69.
 105, 19; p. 195.
 106, 7; p. 222.
 107, 30; pp. 44, 71, 93.
 109, 18; p. 19.
 110; p. 300.
 110, 1; pp. 113, 142,
 144, 307, 326.
 110, 2; pp. 142, 145.
 110, 3; pp. 143, 145.
 110, 4; pp. 143, 145.
 110, 5; p. 143.
 110, 6; p. 146.
 110, 7; pp. 143, 146.
 112, 5; p. 197.
 113, 4; p. 9.
 114, 3; p. 17.
 115, 1; p. 64.
 115, 8; p. 165.
 116, 3; pp. LXIX,
 XCII.
 116, 7; p. 62.
 118, 19; LXXIX.
 118, 22; p. 207.
 119, 3; p. 105.
 119, 5; p. 48.
 119, 19; p. 3.
 119, 43; p. LXIX.
 119, 46; p. 194.
 119, 66; pp. CCCIV,
 102.
 119, 70; pp. CVI, 19.
 119, 105; p. 50.
 119, 117; pp. 3, 48.
 119, 143; p. 1.
 121, 3; p. 139.
 121, 7; p. 55.
 122, 3; p. CCCII.
 122, 7; p. 23.
 123, 3; p. 27.
 126, 2; pp. 171, 202.
 126, 6; pp. 57, 220.
 127, 3; p. CCCII.
 129, 5; pp. 128, 152.
 132, 13; p. 203.
 133, 1; p. 180.
 133, 3; p. 9.
 135, 4; p. 207.
 135, 18; p. 165.
 136, 6; p. 34.
 139, 2; p. 221.
 139, 3; p. 221.
 139, 8; p. 220.
 140, 8; pp. CLXVI,
 145.
 144, 4; p. 222.
 145, 18; p. 222.
 146, 2; p. 69.
 148, 6; p. 159.
 149, 6; p. 176.

JOB.

2, 10; p. 26.
 3, 17; pp. 59, 219.
 3, 23; pp. 27, 95.
 3, 26; p. 62.
 4, 4; pp. 47, 148.
 4, 14; p. 221.
 4, 18; p. 135.
 4, 19; pp. CXXI, 36, 217.
 4, 20; p. LXXVII.
 5, 27; pp. 115, 118.
 6, 3; p. 142.
 6, 5; pp. CLXVI, 3.
 7, 18; p. 30.
 8, 3; pp. 88, 189.
 9, 27; p. 220.
 9, 30; p. 221.
 11, 9; p. 33.
 12, 22; p. 139.
 12, 23; p. 167.
 13, 7; p. 88.
 13, 13; p. 32.
 13, 15; p. 171.
 14, 9; p. 75.
 14, 15; p. 222.
 15, 5; p. 197.
 15, 16; pp. 86, 135, 216.
 16, 3; pp. 131, 136.
 17, 3; p. 144.
 17, 33; p. CCIII.
 18, 4; pp. 84, 169.
 18, 8; p. 86.
 19, 4; pp. 114, 215.
 20, 7; p. 75.
 20, 19; pp. LXXXVI, CXL,
 113, 177.
 20, 26; p. 155.

21, 33; p. 165.
 21, 34; p. 154.
 23, 14; p. 113.
 24, 25; p. 29.
 25, 2; p. 128.
 26, 14; p. 161.
 27, 1; p. 170.
 28, 1; p. 85.
 28, 27; p. 116.
 29, 4; p. 222.
 31, 30; p. CLI.
 32, 9; pp. 3, 82.
 32, 10; p. 216.
 32, 15; p. 92.
 32, 17; p. 216.
 32, 18; p. LXIX.
 32, 21; p. 69.
 33, 3; pp. 145, 195.
 33, 25; pp. 125, 131.
 34, 10; pp. CCIII, 95.
 34, 34; p. 8.
 36, 2; pp. CX, 114, 178.
 36, 22; p. 52.
 37, 4; p. 186.
 37, 16; p. 90.
 38, 3; pp. 157, 198.
 40, 7; p. 198.
 40, 9; p. 186.
 41, 8; p. 103.
 41, 26; p. 145.
 41, 20; p. 5.
 42, 7; p. 117, 168.
 42, 8; p. 30, 168.

 PROVERBIOS.

 2, 10; p. 104.

2, 15; pp. 184, 377.
 2, 20; p. 51.
 3, 6; p. 51.
 3, 13; p. 56.
 3, 21; p. 153.
 3, 24; p. 103.
 3, 27; p. 33.
 4, 13; p. 71.
 4, 20; p. 105.
 4, 21; p. 153.
 4, 27; p. 80.
 5, 6; p. 7.
 5, 15; p. 48.
 5, 16; p. 9.
 5, 21; p. 51.
 6, 8; p. 212.
 6, 32; p. 10.
 7, 8; p. 24.
 8, 8; p. 126.
 8, 21; p. 48.
 8, 30; pp. 35, 67,
 97.
 9, 9; p. 55.
 11, 13; pp. 154, 208.
 11, 17; pp. CXII,
 217.
 11, 27; p. 34.
 11, 31; p. 91.
 12, 2; p. 144.
 12, 10; p. 212.
 12, 18; pp. 75, 169.
 13, 16; p. 97.
 14, 15; pp. 19, 158,
 165.
 14, 28; p. 148.
 15, 19; pp. 71, 128.
 15, 21; pp. 166,
 222.

15, 29; p. 200.
 16, 1; p. 126.
 16, 24; p. 197.
 16, 27; p. 25.
 16, 28; p. 54.
 17, 1; p. 201.
 17, 3; p. 221.
 18, 17; p. 211.
 19, 2; p. 212.
 19, 3; p. 221.
 19, 14; pp. 8, 79, 142.
 20, 5; pp. 56, 163.
 20, 27; p. 39.
22, 8; p. 220.
 22, 15; p. 132.
 23, 31; p. 19.
24, 25; p. 99.
 24, 27; p. 6.
24, 31; p. 129.
 25, 2; pp. 55, 81.
 25, 9; p. 208.
 25, 15; p. 11.
 26, 4; p. 188.
 26, 21; p. 174.
 27, 8; p. 216.
 27, 11; pp. 4, 225.
 27, 26; p. 55.
 28, 13; p. 194.
 29, 12; pp. 105, 129.
 29, 16; p. 95.
 29, 21; p. 146.
 30, 8; p. 164.
 30, 15; pp. 26, 193.
 30, 19; pp. 125, 289.
 30, 24; p. 209.
 30, 28; pp. CLXXIX, 87, 158.
 31, 4; p. 218.
 31, 10; p. 199.

31, 18; p. 92.
 31, 21; p. 63.
 31, 26; p. 217.

RUT.

1, 9; p. 211.
 1, 16; p. 194.
 1, 20; pp. 107, 287.
 2, 3; pp. 58, 167.
 2, 12; p. CCCII.
 2, 14; p. 55.
 4, 4; pp. CCL, 2, 209.
 4, 10; p. 47.

CANTAR DE LOS CANTARES.

1, 4; p. 48.
 2, 2; pp. 74, 180, 190.
 2, 8; p. 178.
 2, 15; p. 25.
 4, 4; p. 225.
 4, 6; p. 207, 391.
 4, 10; p. 197.
 4, 14; p. 17.
 5, 3; p. 163.
 5, 4; p. 222.
 5, 9; p. 33.
 5, 10; p. 130.
 7, 3; pp. CXLIX, 162.
 7, 14; p. 33.

ECLESIASTÉS.

1, 2; p. 153.
 1, 6; p. 222.
 2, 9; p. 197.
 2, 21; p. 177.
 3, 2; p. CLXVI.
 4, 16; p. 86.
 5, 1; p. 77.
 7, 9; p. 77.
 7, 10; pp. 132, 316.
 8, 3; p. 77.
 8, 10; p. 163.
 8, 14; p. 90.
 9, 5; p. 168.
 9, 18; p. 5.
 10, 8; p. 110.
 10, 10; p. 51.
 12, 8; p. 153.
 12, 10; p. 12.
 12, 13; p. 139.

LAMENTACIONES.

1, 8; p. 126.
 1, 14; pp. 123, 160.
 1, 18; p. 174.
 2, 14; pp. 177, 210.
 2, 16; p. 17.
 3, 7; p. 1.
 3, 18; p. 177.
 3, 19; p. CCCIII.
 3, 21; p. 96.
 3, 30; pp. 4, 27.
 5, 7; pp. 46, 95.
 5, 17; p. 221.

ESTER.

- 1,1; p. LX.
1, 7; p. 60.
1, 11; p. 6.
1, 18; p. 70.
1, 21; pp. 11, 196.
2, 4; pp. 11, 196.
3, 1; p. 141.
3, 8; pp. 65, 177.
3, 8-14; p. 141.
3, 13; p. 170.
3, 15; p. 81.
4, 16; p. 141.
6, 1; pp. 1, 8, 50, 141, 197.
6, 12; p. 198.
8, 11; p. 192.
8, 13; p. 40.
8, 16; pp. 198, 217.
9, 27; p. 179.
10, 3; pp. LXXIX, CCCIII, 198.

DANIEL.

- 2, 19; p. 104.
5, 6; p. 191.
6, 11; p. 204.
6, 17; p. 77.
6, 27; p. 71.
7, 8; p. 2.
8, 11-13; p. 209.
8, 27; p. 24.
9, 14; p. 93.
9, 24-27; p. 294, 296.

- 10, 4; p. 15.
10, 5; p. 63.
11, 3; pp. 62, 82.
11, 5; p. 62.
11, 16; pp. 57, 121, 201.
11, 19; p. 139.
11, 30; p. 159.
11, 31; p. 209.
11, 35; p. CLXXI.
11, 41; pp. 57, 86, 121, 201, 206.
11, 45; p. 95.
12, 2; pp. LXXI, 41.
12, 11; p. 209.
12, 12; pp. 123, 217.

ESDRAS.

- 8, 18; p. 31.
9-10; p. 205.
9, 2; p. 225.
9, 4; p. 76.
Esd. 9, 6; p. LXXI.
9, 14; p. 158.
10, 11; p. 57.
10, 13; p. 33.

NEHEMÍAS.

- 2, 2; p. 170.
2, 13; pp. 3, 16.
4, 13; p. 33.
5, 12; p. 12.
6, 8; p. 109.
7, 65; pp. 205, 225.
8, 6; p. 102.

- 8, 8; p. 49.
9, 7; p. 72.
10, 32; p. 160.
10, 35; p. 162.

I CRÓNICAS.

- 1, 8; p. 416.
1, 9; pp. 408, 409.
1, 23; pp. 408, 409.
1, 29; p. 184.
1, 42-43; p. 11.
2, 27; p. 11.
3, 20; p. 135.
4, 23; p. XCVIII.
6, 68; pp. 16, 413.
8, 4; p. 11.
13, 5; p. 16.
15, 29; p. 70.
16, 14; p. 73.
16, 16; p. 159.
16, 20; p. 69.
16, 25; p. 214.
16, 39; p. 203.
19, 10; p. 59.
28, 2; p. 1.
29, 10; p. 130.
29, 17; p. 169.

II CRÓNICAS.

- 6, 8; pp. 10, 202.
7, 20; p. 86.
9, 1-12; p. 7.
11; p. 136.
11, 12; p. 192.

13, 11; p. 17.
 15, 3; pp. 75, 184, 185, 378.
 15, 7; p. 92.
 16, 10; p. 24.
 18, 12; p. CCCII.
 18, 31; p. 140.
 19, 10; p. 15.
 21, 16; p. 417.
 24, 23; p. 50.
 26, 13; p. 152.
 28; pp. 124, 127.
 28-29; p. 291.
 28, 15; p. 79.
 29-32; p. 128.
 30, 8; p. 45.
 32, 4; p. 3.
 32, 33; p. 138.
 36; p. 119.
 36, 6-21; p. 95.

2) NUEVO TESTAMENTO.

MATEO.

1, 25; p. 109.
 3, 1-16; pp. 156, 332.
 3, 11; p. 155.
 3, 17; p. 158.
 5, 17-20; pp. CCXXVIII, 158.
 5, 19-48; p. 329.
 5, 29-30; p. 16.
 6, 9; p. 24.
 9, 35; pp. 131, 314.
 11, 1; pp. 131, 314.
 11, 28-30; pp. 157, 334.
 12, 42; p. 7.

14, 23; p. 131.
 17, 5; p. 158.
 18, 9; p. 26.
 21, 1-11; pp. 138, 304, 306.
 22, 36-40; p. 329.
 22, 41-45; p. 300.
 23, 5; p. 50.
 26, 14-50; pp. 136, 320.
 26, 14-15; p. 300.
 26, 14-50; p. 320.
 26, 35; p. 109.
 27, 3-10; pp. 136, 320.
 27, 25; p. 106.
 27, 27-31; p. 19.
 28, 1-10; p. 109.
 28, 19-20; p. 157.

MARCOS.

1, 1; p. 302.
 1, 1-11; p. 304.
 1, 4-11; p. 156.
 7, 15-19; p. 155.
 15, 17; p. LXIII.
 15, 16-20; p. 19.
 16, 1-8; p. 109.
 16, 16; pp. 155, 333.

LUCAS.

1, 34; p. 106.
 2, 7; p. 22.
 3, 1-22; p. 156.
 6, 34-35; p. 356.
 9, 35; p. 302.

11, 2; pp. CCXXVIII, 94.
 11, 31; p. 7.
 19, 28-38; p. 304.
 23, 24; pp. LXVII, 94.

JUAN.

1, 1-14; p. 109.
 3, 22-26; p. 156.
 14, 6; p. 36.
 19, 2-3; p. 19.

HECHOS DE LOS APÓSTOLES.

2, 32-36; p. 300.
 3, 17; p. 94.
 4, 1-22; p. 293.
 9-10; p. 57.
 10, 9-15; p. 155.
 15, 22-29; p. 329.

ROMANOS.

3, 28-31; p. 329.
 9-11; p. 374.

I CORINTIOS.

6, 19; p. 303.
 15, 24-25; p. 300.

3) TARGUM.

GÁLATAS.

2, 16; p. 329.
3-6; p. 374.
3, 19; p. 36.
4, 4; p. 316.
6, 16; p. 374.

EFESIOS.

1, 10; p. 316.
2, 14-22; p. 301.

FILIPENSES.

3, 19; p. 355.

HEBREOS.

1, 2; p. 325.
1, 5-13; p. 300.
2, 17; p. 325.
8, 2; p. 36.

APOCALIPSIS.

3, 9; p. 374.

De Onquelos:

- A Gé. 8, 21; pp. 213,
398.
- A Gé. 49, 10; p. 295.
- A Éx. 8, 22; p. 210.

De Jonatán:

- A Is. 6, 3; p. 267.
- A Is. 11, 1; p. 417.
- A Is. 52, 13; p. 298.
- A Is. 65, 22; p. 318.
- A Abdías 1, 20, pp. 192,
229, 418.

Pseudojonatán:

- A Gé. 25, 1; p. 63.
- A Gé. 49, 10; p. 295.
- A Nú. 24, 6; p. 37.

De I Crónicas:

- 7, 20; p. 96.

De Proverbios

- 26, 8; p. 74.

4) MIŠNAH.

Dēm'ay

VI, 11; pp. 181, 369.

Kil'ayim

VI, 5; p. 84.

Šabbat

XIX, 2; p. 159.

Pēsahim

I, 5; p. 108.
X, 4; p. 27.
X, 5; pp. 10, 46.

Yoma'

VI, 7; p. 209.

Ro's ha-Šanah

III, 7; p. 195.

Ta'anit

IV, 6; p. 382.

Mēgillah

IV, 8; p. 391.

Yēbamot

II, 9; p. 184.

Soṭah

I, 7; p. 54.

Giṭṭin

IV, 8; p. 140.
VI, 5; p. 7.

6) TALMUD DE BABILONIA.

Qiddušin

I, 7; p. 178.

Baba' Qama'

III, 2; p. 129.

Baba' Batra'

III, 1-2; p. 418.

'Edduyot

I, 10; p. 400.

VIII, 6; p. 382.

'Abbot

I, 1; p. 160.

I, 2; p. 328.

I, 5; pp. 74, 186.

I, 6; pp. 2, 7.

I, 8; p. 103.

I, 9; p. 103.

I, 11; pp. 2, 52.

II, 1; p. 147.

II, 2; p. XLIX.

II, 4; p. 33.

II, 5; p. 224.

II, 14; pp. CCXI, 1, 49.

II, 16; pp. 42, 91.

III, 1; p. 4.

III, 2; p. 175.

III, 5; p. 173.

III, 10; p. 4.

IV, 7-8; p. 103.

IV, 15; pp. CCIII, 89.

V, 7; p. 114.

V, 19; p. 59.

V, 20; p. 206.

VI, 6; pp. 174, 191.

Zēbahim

V, 5; p. 108, 385.

Mēnahot

VI, 7; p. 225.

Kēritot

I, 1; pp. 174, 354.

I, 1-2; p. 158.

Middot

V, 4; p. 383.

'Oholot

I, 8; p. 41.

Parah

III, 5; p. 384.

IX, 7; p. 202.

5) TOSEFTA'.

Tērumot

I, 11; p. 187.

Sanhedrin

II, 1; p. 103.

Šēbu'ot

V, 9; p. 176.

Bēraḳot.

1a; p. 140.

3b; p. 323.

5a; pp. 49, 153.

6a; p. 148.

7a; p. 37.

7b; p. 213.

10a; pp. 124, 149.

12a; p. 134.

13a; p. 150.

13b; pp. 147, 185.

17a; pp. CXII,

CLXXIX, CCIII,

3, 96, 400, 401.

18a; p. 214.

24b; p. 22.

27b; pp. 168, 179.

28a; p. 202.

28b; pp. 72, 169,

346.

29b; p. 347.

31a; pp. 51, 187.

31b; pp. 3, 35, 95.

32a; p. 76.

32b; p. 384.

33a; pp. 175, 204,

355.

33b; p. 193.

34b; pp. 104, 400.

35a; p. 209.

43b; p. 118.

45a; p. 138.

46b; p. 118.

47b; pp. 83, 197.

49a; p. 164.

51a; p. CXIII.

51b; p. 165.

55a; p. 23.

57a; p. 223.

59a; p. 207.

61b; p. 90.

62a; p. 192.

63b; pp. 60, 196.

Šabbat.

10a; p. 194.

15a; p. 171.

16a; p. CCXXIII.

16b; p. 161.

21b; p. 77.

23a; p. 17.

30a; pp. 72, 169, 188.

31a; pp. CXIII, CCCII, 74.

33b; pp. 92, 196.

46a; p. 153.

53b; p. 118.

55a; pp. 168, 179.

55b; p. 194.

62b; p. 118.

64b; p. 106.

87a; p. 60.

96a; p. 105.

102a; p. 59.

104a; pp. CLXVI, 125, 287.

104b; p. 282.

114a; p. 153.

116a; p. 136.

127a; pp. 91, 177.

137b; p. 224.

149b; p. 76.

152b; pp. 217, 400, 406.

‘Erubin.

16b; p. 21.

19a; pp. 172, 193.

20b; p. 45.

35b-36a; p. 57.

43b; p. 194.

44b; p. 57.

51b; p. 57.

54b; p. 53.

55a; p. 22.

68b; p. 22.

84a; p. 65.

Pēsahim.

8b; p. 22.

15a; p. 84.

20b; p. 84.

53b; p. 193.

54a; pp. 9, 51, 207, 328.

54b; pp. 202, 213.

62b; pp. 121, 383.

66a; p. 118.

76b; p. 213.

87a; p. 222.

88a; p. 132.

102b; p. 164.

108b; pp. 209, 216.

112a; p. 183.

113b; p. 64.

117; p. 37.

118a; p. 225.

Šēqalim

4a; p. 203.

Yoma’.

6a; p. 209.

9b; p. 46.

12a; p. 31.

19a; p. 123.

20a; p. 41.

23a; p. 25.

29a; pp. 141, 324.

36b; p. 93.

44a; p. 203.

59a; p. 77.

69b; pp. LVIII,
40, 204.

72b; p. 193.

77b; p. 191.

83b; p. 58.

86a; p. 99.

Sukkah.

5b; p. 203.

12a; p. 211.

44a; p. 90.

45a; p. 92.

45b; pp. 65, 91,
192.

52a; pp. 118, 292.

52b; p. CCCIII.

MēgiHah.

Beṣah.

9a; p. 39.
22a; p. 182.
25b; pp. CVI, 43.

Ro's ha-Šanah.

4a; p. 195.
12b; pp. 219, 400.
13a; p. 211.
16a; p. 99.
16b; pp. 90, 108.
17a; pp. 97, 400.
17b; pp. 44, 51, 52, 158.
23a; p. 191.
26a; p. 183.
31a; p. 172.
34b; p. 185.

Ta'anit.

2a; pp. 84, 204.
7b; p. 110.
8a; p. 60.
16a; p. 26.
21a; p. 32.
22b; p. 53.
25a; pp. 217, 400.
27b; p. 385.
29a; p. 195.

3a; pp. 149, 213.
3b; pp. 22, 385.
6b; pp. 17, 66.
11a; pp. 188, 417.
12a; p. 132.
13a; p. 190.
14a; p. 225.
15b; pp. 53, 141, 299,
324.
16b; p. 33.
24b; p. 207.

Mo'ed Qatan.

4b; p. 18.
9b; p. 31.
10a; p. 21.
18a; pp. 44, 158.
24a; p. 18.

Hagigah.

1b; p. 198.
3a; p. 198.
5a; p. 93.
11b; pp. 117, 133.
12b; pp. 217, 399.
13a; pp. 55, 111.
14a-15b; pp. 284, 286.
14a; p. 110.
14b; pp. 16, 54, 129.
15a; p. 57.
15b; p. 210.
18a; p. 213.

Yēbamot.

27b; p. 203.
46b; p. 224.
49b; p. 37.
52a; p. 187.
63b; pp. 129, 192,
198.
64a; p. LXIV.
96b; p. 215.

Kētubot.

8a; p. 202.
13a; p. 150.
15a; p. 231.
23a; pp. 15, 205,
420.
31a; p. 45.
96a; p. 193.

Nēdarim.

20a; p. 112.
20b; p. 33.
31a; p. 217.
32a; p. 224.
32b; pp. 144, 301,
326.

Nazir.

23b; p. 92.
56b; p. 208.

Sotah.

3a; pp. 99, 121.
15a; p. 115.

Gittin.

6b; p. 49.
28a; p. 205.
40b; p. 59.
46a; p. 193.
49a; p. 149.
57b; p. 225.
67a; p. 198.
87a; p. 184.

Qiddušin.

4a; p. 205.
10b; p. 49.
12b; p. 15.
20b; p. 21.
22b; p. 115.
30a; p. 385.
33a; p. 159.
33b; p. 167.
39b; p. 91.
40b; p. 177.
70b; p. 383.
77a; p. 205.
81b; p. 182.

Baba' Qama'.

24a; p. 29.
27 a; p. 231.

27b; p. 83.
48a-51b; p. 14.
70b-71a; p. 356.
78b; p. 101.
82a; p. 141.

Baba' Mēši'a'.

11b; p. 225.
14b; p. 90.
48a; p. 54.
58b; pp. 38, 165.
61b; p. 356.
70a; p. 6.
75b; p. 176.
80b; p. 191.
84a; p. CXIII.
86b; p. 273.

Baba' Batra'.

9b; p. 116.
25a; p. 37.
43b; p. 34.
57a; p. 90.
60b; pp. 157, 334.
62a; p. 22.
74b; p. 7.
75a; pp. 216, 217, 400,
405.
77a; p. 49.
133b; p. CCCII.
135a; pp. 15, 420.
137a; p. 40.
145b; p. 49.
158b; p. 208.

Sanhedrin.

3a; p. 80.
Sanh. 5a; pp. 296,
309, 310.
6a; p. 109.
6b; p. 191.
19b; p. 103.
24a; p. 224.
27b; pp. 46, 179.
33b; pp. 102, 111.
36b; p. 204.
37a; p. 206.
38b; pp. CCXI, 112,
116, 137, 187,
260, 289.
43b; p. 385.
56a-57a; p. 74.
56a; pp. LXXXIV,
185, 210.
56b; pp. 160, 337.
59a; p. 340.
60a; p. 147.
65b; p. 191, 415.
67a; pp. 282, 286.
75a; p. 210.
80b; p. 101.
91b; p. 400.
92b; p. 96.
94a; pp. CLXVI,
206.
94b; pp. 146, 327.
97a-b; p. 297.
98b; pp. 146, 182,
295, 327.
104b; p. 141.

106b; p. 3.
107a; p. 204.
108b; p. 102.

Makkot.

23b; pp. 41, 72.
24a; p. 165.

Šebu'ot.

14b; pp. 102, 111.
26b; pp. 47, 96.
31a; p. 59.
36a; p. 210.
39a; pp. 46, 179.

'Abodah Zarah.

3b; p. 329.
4a; p. 175.
8b; pp. 57, 171.
9b; p. 87.
10b; p. 171.
12a; p. 39.
19a; p. 54.
46a; pp. CXXVI, 21.
54b; p. 105.
58b; p. 59.
66b; p. 213.

Horayyot.

3b; p. 83.

8a; p. 38.
10b; p. 92.

Zēbahim.

22b; p. L.
40b; p. 340.
115b; pp. 201, 204.
116b; p. 225.
117a; p. 111.

Mēnahot.

29b; p. 9.
31a, p. 399.
72a; p. 159.
72b; p. 203.
103b; p. 196.
110a; p. 385.

Huḥin.

3b; p. 83.
5a; p. 205.
7b; p. 58.
11a; p. 83.
19a; p. 182.
49b, p. 182.

Bēkorot.

4b; pp. 201, 204.
37a; p. 29.
57b; p. 191.

'Arakin.

15b; p. 177.
33a; p. 112.

Tēmurah.

13a; p. 225.
16a; p. 49.
28b; p. 21.
32b; p. 216.

Kēritot.

6a; p. 385.
9a; p. 223.

Tamid

28a; pp. CVI, 80.

Niddah

3b; p. 213.

**7) TALMUD DE
JERUSALÉN.**

Sanhedrin

25b; p. 7.

8) MIDRAŠ.
GÉNESIS RABBAH.

I, 4; p. 328.
II, 4; p. 120.
VI, 6; p. 400.
VIII, 6-9; p. 116.
VIII, 8; p. 260.
VIII, 11; p. 263.
XIV, 8; pp. 208, 391.
XV, 29; p. 116.
XVI, 6; p. 74.
XX, 7; p. 87.
XXII, 1; p. 101.
XXVI, 1; p. 74.
XXXVI, 8; p. 37.
XXXIX, 9; p. 6.
XLVIII, 11; p. 275.
LVII, 7; pp. 172, 352.
LXI, 4; p. 63.
LXVIII, 9; p. 3.
LXX, 5; p. 213.
LXXXII, 11; p. 225.
XC, 3; p. 11.
XCVI, 1; p. 3.
XCVIII, 2; p. 122.

ÉXODO RABBAH

I, 32; p. 5.
VI, p. CLXV.

LEVÍTICO RABBAH.

I, 4; p. 176.
I, 14; p. 37.
II, 9; p. 56.
X, 2; p. 87.
XVII, 5; p. 149.
XXII, 5; p. 387.
XXXIV, 8; p. CCCV.

NÚMEROS RABBAH.

III, 12; p. 103.
X, 2; pp. 54, 87.
XI, 6; p. 60.
XVII, 6; p. 42.

DEUTERONOMIO RABBAH

III, 12; p. 2.

RUT RABBAH

V, 6; p. CCCV.

CANTAR DE LOS CANTARES RABBAH

IV, 4; pp. 102, 113, 121.
VII, 5; pp. 206, 390.

ESTER RABBAH

I, 20; p. 50.

QOHELET RABBAH

II, 1; p. 329.

III, 1; p. 182.

MIDRAŠ HA-GADOL.

A Gé. 2, 8; pp. 216, 405.

A Éx. 8, 22; p. 210.

SIFRA' A LEVÍTICO

'Aḥare Mot 1, p. 37.

Bē-Har I, p. 143.

9) OTROS MIDRAŠIM.

'Abbot dē-Rabbi Natan IV, 5;
p. 385.

SIFRE NUMEROS

9, 8; p. 38.

Mēkilta' dē-Rabbi Išma'el,
Ba-šelah IV, 4; p. 23.

Midraš de Proverbios 22, p. 215.

SIFRE DEUTERONOMIO

83. 3a; p. 65.

263; pp. 181, 367.

Pēsiqta' Rabbati 35-37,
pp. CCCIII, CCCV, 292.

Pirqe dē-Rabbi 'Eli'ezer 12;
p. 208.

MIDRAŠ TANHUMA'.

- A Génesis, Tolēdot XX, 1;
p. 112.

- A Éxodo, We-'Eleh XII;
pp. 85, 231.

- A Levítico, Qēdošim,
pp. 206, 390.

- A Números, Huqat;
p. 146.

Yalqut Rē'ubeni a Génesis,
Hayye Šarah, p. 63.

Yalqut Šim'oni
a Gé. 20; p. 216.

MIDRAŠ TĒHILIM.

A Sal. 18, 5-6; p. 172.

A Sal. 22, 1; p. 299.

ÍNDICE GENERAL.

I.- Introducción, pp. I-III.

II.- Metodología, pp. IV-VIII.

III.- Descripción de los testimonios, pp. IX-XLVI.

- Ms. O1, pp. XIII-XVI.
- Ms. O2, pp. XVII-XVIII.
- Ms. O3, pp. XIX-XXII.
- Ms. O4, pp. XXIII-XXV.
- Ms. O5, pp. XXVI-XXVIII.
- Ms. O6, p. XXIX-XXXI.
- Ms. N, pp. XXXII-XXXV.
- Ms. F, pp. XXXVI-XXXIX.
- Ms. L, pp. XL-XLII.
- Ms. H, pp. XLIII-XLVI.

IV.- Recensión, pp. XLVII-CCIX.

V.- Comentario de los aspectos formales de la obra, pp. CCXI-CCXCIX.

- Título, p. CCXI.
- Datación, pp. CCXII-CCXIII.
- Finalidad y destinatarios, pp. CCXIV-CCXV.
- Género literario, p. CCXVI.
- Contenido y estructura, pp. CCXVII-CCXXV.
- Fuentes, pp. CCXXVI-CCXXVIII.
- Lengua, pp. CCXXIX-CCXLVII.
- Rima, pp. CCXLVIII-CCLII.
- Métrica, pp. CCLIII-CCLXII.
- Autor, pp. CCLXIII-CCLXXXVII.
- Estilo, pp. CCLXXXVIII-CCXCV.
- Exégesis y argumentación, pp. CCXCVI-CCC.

VI.- Prólogo de los mss. O6 y O5, pp. CCCI-CCCVI.

VII.- Edición crítica y traducción, pp. 1-222.

VIII.- Final que presentan los mss. O4 y O6, pp. 223-225.

IX.- Comentario del contenido, pp. 226-423.

- Situación de abatimiento del pueblo de Israel, pp. 227-237.
- Encarnación, pp. 238-255.
- Trinidad, pp. 256-278.
- Virginitad perpetua de María y nacimiento virginal de Jesús de Nazaret, pp. 279-291.
- Mesías, pp. 293-327.
- Observancia de la ley mosaica, pp. 328-338.
- Maldición contra los herejes, pp. 346-355.
- Préstamo con usura, pp. 356-373.
- Verdadero Israel, pp. 374-379.
- Sacrificios, pp. 380-398.
- Vida ultraterrena, pp. 216-219, 399-407.

X.- Geografía de la obra, pp. 408-423.

XI.- Bibliografía, pp. 424-461.

XII.- Índices:

- De materias, pp. 463-468.
- De topónimos, pp. 469-473.
- De nombres de persona, pp. 473-479.
- De copistas, censores y coleccionistas de mss., p. 479.
- De bibliotecas e instituciones, p. 480.
- De términos árabes, p. 480.
- De términos hebreos, pp. 480-483.

- De términos latinos, p. 483.
- De autores árabes, p. 483.
- De autores clásicos greco-latinos, p. 483.
- De autores hebreos, pp. 483-485.
- De autores y polemistas cristianos, pp. 485-486.
- De autores modernos, pp. 486-489.
- De obras clásicas y textos legales antiguos, pp. 489-490.
- De obras hebreas, pp. 490-491.
- De obras cristianas, pp. 491-492.
- De comentarios bíblicos cristianos y judíos, pp. 492-493.
- De otras obras, p. 493.
- De citas y alusiones bíblicas, pp. 493-509.
- De citas y alusiones del Targum, p. 509.
- De citas y alusiones de la Mišnah, pp. 509-510.
- De citas y alusiones del Talmud, pp. 510-514.
- De citas y alusiones del Midraš, pp. 515-516.

XIII.- Índice general, pp. 517-519.

OMNIA CHRISTVS SONAT

Laus Deo beataeque virgini matri Mariae